

ERDÉLYORSZÁG
TÖRTÉNETE
TEKINTETTEL
MIVELŐDÉSÉRE.

I.

ERDÉLYORSZÁG TÖRTÉNETE

irta

Szilágyi Sándor

Első kötet

Pesten, Kiadja Heckenast Gusztáv

ERDÉLYORSZÁG
TÖRTÉNETE

TEKINTETTEL

MIVELŐDÉSÉRE.

IRTA

SZILÁGYI SÁNDOR.

ELSŐ KÖTET.

PEST.

Kiadja Heckenast Gusztáv.

MDCCCLXVI.

ELŐSZÓ.

Jelen munkát olvasókönyvül készítettem a nagy közönség, főként az ifju nemzedék számára, tekintettel arra, hogy az anyaállam történeteiről irott munkákat kiegészitse. Való igaz, hogy főként az utolsó időben a magyarországi történetirók kellően méltányolják Erdély fontosságát, tanulmányozzák mivelik történetének forrásait s jóval terjedelmesebben s méltányosabban írnak róla mint elődjeik. De természetesen munkáik terve sem engedi meg, hogy többre terjeszkedjenek ki, mint az érintkezési pontokra, s minden méltányosságok, jó igyekezetök mellett is sem terök sem alkalmok nincs a régi előítéletek egész halmazát lerontani, és a kis állam intézményeit, melyek oly gyakorlatiak, küzdelmeit melyekben annyi a kitartás, szenvedéseit

melyek egy pár esetben a világtörténetben páratlanul állanak, egy egész képben mutatni fel. Azon korról, melyben Erdély örvidék volt, s melyben institutioinak alapjait megvetette, azon hetedfél századról említést is alig tesznek. Azután, hogy a separatio megtörtént, az új ország külön államélete tárgyalásuk keretébe hasonlólag nem illeszthető, annyi sajátással s eltérő színezettel bír az. Mentsen Isten, hogy ezt hibáztassam. Ez az eset áll minden kiváltságolt és örvidék, minden társ- és mellékországgal szemben, s az nem is lehet másként mind addig, míg mind ezeknek külön, részletes és kimerítő monographiája nem áll a történetíró rendelkezésére. De éppen ezen eset igazolja a szempontot, melyet Erdély története megírása körül választottam.

Más különben is Erdély külön történettel bír, valamint elválása az anyaállamtól a kor, viszonyok események által igazoltatik. Ma már senki sem tagadja, hogy annak a magyar nemzet és alkotmány fenntartása körül missioja volt, még azon esetben is midőn túl vitte fegyvereit a Tiszán. Ekkor sem ment soha magára s nem csak a Részek – az a darab Magyarország, mely sor-

sát az övéhez kötötte – hanem a felső vidék minden megyei hozzá csatolták zászlóikat. Hiában való igyekezet e mozgalmakat lázadásokká akarni törpitni, hiu törekvés a fejedelmeket pártvezérrekké alacsonyítani. Volt idő, midőn Erdély az európai politikában játszott szerepet, a külső hatalmasságok pedig számításaikban factorul veték fel, s hogy ez ugy történt, az nem egy-két nagyravágyó ember műve volt, bár mennyire akarják is azt itt-ott a világgal elhíttetni. Ezekben áll történetének fontossága, mely maga nyílt felelet minden ellene szórt vádakra, gyanúsításokra.

S épen e kor az, melyet legterjedelmesebben tárgyaltam, s mely jelen munkának csaknem háromnegyed részét betölti. De nem akartam kiválóan csak azt mutatni fel, bár kétségtelen, hogy az a dolgozás nehézségein tetemesen könnyített volna. Erdély megalakulása a honfoglalás után egy pár századdal fejeződött be, de fekvése, sajátos helyzete s ezekből és örvidéki állásából folyó kiváltságai, különös viszonyokat idéztek elő, melyek nemcsak azért érdekesek, mert önálló állammá alakulására befolytak,

VIII

hanem kiválóan, mert legtöbb intézvényének gyökérszálai odáig nyulnak fel. Ezért nem akarám e kort mellőzni, de épen ez tette szükségessé, hogy magára a művelődés történetére is, annak folyamában mindenütt kiterjeszkedjem. Ez utóbira különben is elegendő mintát találtam az európai irodalomban, mely ma már a művelődési s politikai történeteket összeköti, habár ez nálunk ily alakban tudtomra első kísérlet. Hogy pedig a Rákóczi-forradalom lezajlása utáni kort oly rövid kivonatban tárgyaltam, annak fő oka az, hogy e kornál már megszakad a történeti irodalom s annak adatai rám nézve hozzá férhetlen levéltárakban vannak elzárva. Különben is érdeemes volna az egy külön monographiára.

Végül még forrásaimról kell számot adnom. E részben kötelességem szerint az újabb idő minden nyomozásait tekintetbe vettem, azonban igyekeztem mindenütt felmenni az első forrásig s abból meríteni. Tudva, hogy az általánosságokban is a részletek lehető teljes ismerete által kerüli el az író a tévedéseket, sokkal részletesebb tanulmányokat tettem, mint mennyit e szabott körü munkában felhasználhattam. Épen

ezért az egykoru röpiratok sem kerültek el figyelmemet, habár néhányhoz azok közül minden igyekezetem mellett sem juthattam. Főszlyt fektettem az egykoruak történeti munkáira, évkönyveire, naplóira, és más nemü irataira egyes okiratokra és levelezésekre más felől. E részben tagadhatatlanul már sok közzé van téve, de még több az mi – főként a mohácsi vést megelőző korszakra vonatkozólag – levéltárakban, gyűjteményekben kiadatlan, s részben ismeretlen. Saját gyűjteményemen kívül jó akaróim, barátaim szivessége által, meglehető számú, s nagy részben kiváló fontossággal bíró kézirati adatot lón alkalmam felhasználhatni. Jelesül: édes atyámnak s a Magyar tudományos Akademiának gazdag gyűjteményeiből az erdélyi országgyűlési articulásokat; nagyságos Mike Sándor urnak szivességéből az felséges k. főkormányshék birtokában levő török leveleket s az ő saját gazdag okmánytárának egy nevezetes részét; Rozsnyai Dávid collectióját, melyet gróf Mikó Imre ő nagyméltósága kegyeskedett velem közleni; kisebb, de nem kevésbé fontos közléseket nyertem Torma Károly, K. Papp Miklós tisztelt barátaim s a Magyar

Akademia gyűjteményeiből. Legnagyobb köszönettel azonban Szabó Károly és Szilády Áron barátimnak tartozom, kik közül ez utóbbi közel kétszáz török állam-okiratot fordított le, az első pedig az Erdélyi Múzeum-egylet irattarából több mint kétszáz a törökviszonyokra vonatkozó oklevelet s alkalom szerint más egyéb adatokat is közölt velem. Ez által nekem lehetségessé vált tüzetesebben megismerkedni azon viszonynyal, melyben Erdély állott a portához.

Jól tudom, hogy bármily érdekes és nevezetes gyűjtemény is az mit felhasználtam – még is csekély ahoz képest mit nem használhattam fel. A történet-nyomozás oly arányban halad elé, hogy kétségtelenül elébb utóbb ezek is közzé fognak tétetni. S ez nem csak bővitni de alakítani is fogja tudomásainkat; valamint a mindig szaporodó monographiák tisztázzák a részleteket. Mindazáltal a már ismert adatok is eléggé tisztán mutatják a történet körvonalait s az én meggyőződéseem szerint a kutatásnak és feldolgozásnak arányban kell állani. Ezért nem riadtam vissza a kidolgozástól, ezért és csak ezért fogadtam el Heckenast G. ur ajánlatát „Erdélyország Törté-

netének” megírására. De a tér, melyen mozognom lehetett, meg volt szabva, s nekem gazdálkodnom kelle a helylyel. Így hát mellőznöm kelle a magyarországi történetek tüzetesebb tárgyalását, mellőznöm a források idézését a harmadik könyvön kezdve, midőn t. i. azoknak egyik fontosabb részéről, a történetírók munkáiról, különben is említést találand az olvasó az irodalom-történetben. Kivételt csak a nyomtatásban meg nem jelent adatok egy részére nézve tehettem, a többieket illetőleg, valamint munkám azon helyeire vonatkozólag, melyekkel a történet számos homályos pontjait tisztázni törekedtem, elégnek tartom kijelenteni, hogy kritikai megfontolás nélkül, indokolatlanul semmit sem irtam le, a minthogy nyilvános vagy magános felszólásokra mindig kész is vagyok igazolással szolgálni. Az első és második könyvre nézve azonban, minthogy ezeknek forrásai nagyon szét vannak szórva, s legnagyobb részben csak oklevelekből állanak, kivételt tettem, mert itt sok helyt épen az irt okból mellőzhetlennek hittem azok idézését.

Nagy-Kőrös, 1865. sept. 10-kén.

Szilágyi S.

TARTALOM.

A) Tárgymutató.

I. könyv. I. Dacia meghódítása Róma által. Római telepek és mivelttség. Az oláhok római leszármazása. Hún és avar hódítások. Székelyek. II. A magyarok bejövetele. Honfoglalás. A székelyek csatlakozása. Az oláhok megveretése Töhötöm által. Az ország első szervezete. A keresztyénség behozatala, Hierotheus. I. és II. Gyula. III. Erdély meghódíttatása István király által. A király első intézkedései. Küzdelem a bessenyőkkel. István utódai. A kunok beütése 1070-ben. Cserhalom. További küzdelem a bessenyőkkel s kunokkal. IV. A szászok betelepítése. A nagy flandriai telep egyházi függetlenítése, a szebeni prépostság. Egyházi és politikai szétdaraboltság Erdélyben. V. A Bárczaság betelepítése. Német vitézi rend. Kihágásai, elüzetése. VI. A szászok aranybullája. VII. Béla herczeg Erdélyben. Kun püspökség. VIII. A tatárjárás Erdélyben. Az ország helyreállítása. IX. IV. Béla küzdelme István herczeggel. Feketeügy ostroma. Két kun király. A szászok kirabolják Gyulafehérvárt. Ujabb kun pusztítások. X. Az oláh kenézségek. Rolánd vajda lázadása. X. Alkotmány mivelődés, irodalom. 1–82. lap.

II. könyv. I. Ottó király és László vajda. Péter és Benedek püspökök. Erdély lecsendesítése Róbert Károly által. Tamás vajda érdemei. A szászok kiváltságait szaporítják. Lázadások. Az 1342-iki gyűlés. II. Nagy Lajos dicsőséges uralkodása. A Laczkfiak. Moldva alapíttatása. Lajos 1386-iki mulatása Erdélyben. Vljakó lázadása. Megajándékoztatása Fogaras földével. Gobelin püspök. III. Zsigmond király. Küzdelem István moldvai s Mircse oláh vajdákkal. Stibor vajda. Lázadás Erdélyben Debrői és Ludányi alatt. Küzdelem a törökökkel. Zsigmond Erdélyben 1426-ban. IV. Huszita nyomok. A dézmaügy. Az oláh-

XIII

hok ingerültsége. Szabad költözködés. Az 1437-iki lázadás A három nemzet uniója. V. Török háborúk. Mezid bég és Hunyady János. Kemény Simon önfeláldozása. Hunyady Beszterczét nyeri örökös grófságul. VI. Mátyás király. Kolozsvár kiváltságai. Besztercei zavarok. Szilágyi elfogatása. Az 1459-ki unio. Drákula és árulása. A tolnavári országgyűlés. Hadszervezet. Fogaras földje visszacsatoltatása. VII. Szentgyörgyi forradalma. Mátyás szigorúsága. Hadjárat Moldva ellen. VIII. István moldvai vajda s újabb erdélyi zavarok. Fáncsi Mihály s a székelyek lázítása. Török háborúk. A kenyérmezei diadal. A szász terület egyesítése IX Báthory vajdasága. Kegyetlenkedése a székelyeken. Drágfi. Ulászló látogatása Erdélyben. Országos zavarok. Tordai gyűlés, udvarhelyi gyűlés 1505-ben. Ökörsütési mozgalmak. X. Zápolya János vajdasága. A pórlázadás Erdélyben. A törökök előhaladása. Zápolya intézkedései Erdélyben ezek feltartóztatására. A mohácsi veszedelem. XI. Alkotmány, mivelődés; a protestantismus keletkezése. Ipar, kereskedés XII. Irodalom. 83–218. lap.

Függelék. Az 1459-iki unio-okmány. 219–224 lap.

III. könyv. I Zápolya János és Ferdinánd ellenkirályokká választatnak. Iván czár. Reicherstorfer Erdélyben. Erdély fellázítása s elfoglaltatása Ferdinánd részére. II. János király visszafoglalja Erdélyt. Küzdelem a szászokkal Báthory István helytartósága, s utóbb vajdasága. Péter moldvai vajda pusztításai, János k. Erdélyben 1531-ben. Majláth Gritti. III. János király környezete. Czibák megöletése. Medgyes ostroma és Gritti megöletése. Szeben ostroma s bukása. János ügyei jobbra fordulnak. A nagyváradi béke. IV. János király 1538-ki nagymérvű készülődései. Tartózkodása Erdélyben. Házassága. Majláth forradalma. János Erdélybe siet. A lázadás nagy részét elfojtja. Fia születik. Halála. V. Majláth forradalma nevedőben. Izabella királyné és tanácsosai. Athname János Zsigmond részére. Buda ostroma. Fogaras visszavétele. Majláth megfélemezése. Fogaras bukása. Buda elfoglalása. VI. Izabella királyné és a barát. Erdély igyekezete, hogy önállóságra emelkedjék. A separatio. Péter vajda beütése. Török adó és szabad fejedelmválasztás. Feszült-

ség a királyné s a barát közt. Az 1544-iki tordai gyűlés. A tiszai Részek. A kincstartó igyekezete. VII. Ujabb feszültség a királyné s a barát közt. Szinleges kiengesztelődés. Alkudozások Ferdinánddal. Petrovics magatartása. Mahmud Erdélyben. Török, tatár, oláh beütések. A barát intézkedései. Castaldo. Erdély átadása Ferdinándnak. VIII. Török háboru a bánág ellen. Martinuzzi bibornok megöletése. IX. Castaldo rémuralma Erdélyben. Temesmegye bukása. A királyné igyekezete Erdély visszafoglalására. Castaldo távozik Erdélyből. Dobó és Kendi István vajdasága. Igyekezetek a királyné visszahozására. Erdélyi lázadás. Petrovics törekvései. A törökök beavatkozása az erdélyi dolgokba. Ferdinánd uralkodásának vége. X. Izabella királynénak és János Zsigmondnak visszatérése. Az 1556-iki alkotmányozó gyűlés Kolozsvártt. 1557-ben a vallásszabadság kimondása. Petrovics halála. Igyekezetek a Bánág visszanyerésére. II. Henrik követe Erdélyben. Bebek és Kendy Ferencz összeesküvése. Egyezkedések Ferdinánddal. Izabella halála. XI. János Zsigmond. Gyulai követsége a portán. Ferdinand igyekezete Erdély visszaszerzésére. Heraklides Jakab segélyt nyer tőle. Háboru Ferdinánd és János Zs. között. Alkudozások Báthori István által. Heraklides bukása. Ferdinánd halála. Háboru Maximilián és János Zs. közt. A szathmári kiegyezés. Báthori István Bécsben. A szathmári pontok Konstantinápolyba küldetnek. A háboru folytatása. János Zs. szorongattatása. Uj athname. A zimonyi tisztelkedés. Szolimán halála. Békes Gáspár emelkedése. Alkudozások a francia udvarral. A speyeri szerződés. János Zs. halála. XII. A protestantismus terjedése, s a vallás-szabadság kivívása a négy bevett vallásra nézve. 225–383. lap.

Függelék. A János Zsigmondnak adott athname. 383–388 lap.

IV. könyv. I. János Zs. temetése. Báthori István megválasztatása. Békes fellépése. Küzdelem vele. Báthori viszonya a portához. Békés szökése Fogarásból, nótáztatása. Követsége a portára. III. Murád trónfoglalása. Békes hadjárata, megveretése, pártjának nótáztatása. Báthori István lengyel királylyá választatik. II. Báthori Kristóf. Az unitáriusok szorongattatása. Dávid

bukása. A jezsuiták Erdélyben. Márkházi Bál. Báthori Zsigmond megválasztása. Kristóf halála. III. Erdély igazgatása. A triumviratus felállítása. Géczy János kormányzó. István király halála. Zsigmond nagykorúsítása. IV. Zsigmond és rokonsága. Feszült viszonyok. Józsika István meggyaláztatása. A jezsuiták tulsulya. Cariglia gyóntató. A jezsuiták ellen hozott törvény szelidítése. Zsigmond első lépései Rudolffal kiegyezni. Gálfi és Gyulai megöletése. A küzdelem kezdete a török és német párt közt. Titkos szerződés Rudolffal. Külföldi követségek. Ráczy mozgalmak. A török párt erélye a német frigy életbeléptetése ellen. Zajos gyűlések. Zsigmond szökése, visszatérése, mészárlásai. V. A török frigy felbontása. Moldva- és Oláhország bevonatnak a frigybe. Szerződés Rudolffal. Zsigmond diadalmas háboruja a török ellen. Házassága Mária Kristiernával. Prágába utazása. Lemondása birodalmáról. Mária Kristierna kormányzósága. Zsigmond visszatérése országába. Ujabb lemondása Báthori Endre részére. 389–462. lap.

B) Erdély uralkodói:

Vezérek a Töhötöm családjából.....	10–14 lap.
Árpádházi királyok	14–72 „
Különböző házakból származott királyok	85–271 „
Izabella királyné (1541–1551).....	272–305 „
Ferdinánd (1551–1556).....	305–330 „
János Zsigmond és Izabella (1556–1559).....	330–343 „
János Zsigmond (1559–1571)	343–367 „
Báthori István (1571–1576).....	391–408 „
Báthori Kristóf (1576–1581).....	409–417 „
Báthori Zsigmond (1581–1598).....	417–455 „
Rudolf első izben (1598)	455–459 „
Báthori Zsigmond másodizben (1598–1599).....	459–462 „

ELSŐ KÖNYV.

I.

Dacia a keresztyén évszámálást megelőző századokban tekintélyes birodalom volt. A Dnieper, Fekete-tenger, Duna és Tisza közti földeket foglalta magában. Fővárosa Sarmisegethusa Erdélyben feküdt a kies és gazdag Hátszeg vidékén, ott hol ma egy szegényes falu, Várhely, emelkedik. Bár a fennmaradt kevés történeti adat rendezett államnak, királyságnak tünteti is fel: de népe a dákok vagy géták, minden harciassága mellett is, csak barbar civilisatioval birt. Eredetére nézve ez a thrák törzshez tartozott s a macedoni királyok: Nagy Sándor és Lysimachos hódítási kísérleteit sikerrel veré vissza.

Ezalatt Róma sasait három világrészben meghor-doza. Leigázta Hellast és eltörölte a föld színéről Karthagot, s ezzel rabszolgájává tette az árja és semita miveltség két kiemelkedő képviselőjét. Ezután a szomszédos barbarokra került a sor: s mialatt az élénk gallok egyenetlen harczban leverettek, Pannonia pedig a világ új urának meghódolt, a dák fegyverek nem egyszer reszkettették meg Augustus nagy de hizelgő költőjét, (VI könyv 3-ik oda) míg a legioknak aránylag csekély diadala ugyan ezt határtalan öröme ragadta.

Az első Caesarral vége lett Róma szabadságának. Az imperatoroknak sok diadalra és sok zsákmányra volt szükségök, hogy a háborgó népet a dolgok új rendéhez szoktassák. Dacia tiz császár alatt fenntartá független-

ségét, sőt a tizenegyediket Domitianust adó fizetésére kényszeríté. E gyalázatot csak második utóda Trajanus mosta le, ki a dákok utolsó királyát Decebalt legyőzte s a birodalmat római provinciává változtatta. Diadalának nagyszerű, ma is fennálló emléke a római Trajan-oszlop. Az örök város elkényeztetett tömege örömmel legeltette szemeit ez oszlop domborművein, s gög és önérzettel szemlélte alakjait: a rómaid a mint erdőket irt, hogy Daciaba nyomulhasson, a mint küzd és győz, Decebalt a mint Trajanus lábainál békét nyer, s viszont zendülése után a mint levágott fejét lándzsán hordozzák körül. De fojtott haraggal s kielégített bosszúval szemlélte a dák nőket a mint élesztik a tüzet s vetköztetik a rómaid, hogy bele vessék, s a dákokat a mint a méregkehelyt ürítik, hogy a rabszolgaság alól meneküljenek.

E dombormű-csoportozatok jellemzők – s legalább is annyira mint Strabo vagy Dio Cassius vagy akarmelyik más római, hiven ecsetelik a helyzetet. A dák nép nem hajolt meg önként s leveretése után nem könnyen túrta a rabigát. De az elfoglalt provincia egész arca meg-lőn változtatva. A hid, mely a Dunán emelkedett s a római építészetnek egyik mesterműve volt, az utak, melyek átszeldelék az országot, összeköték ezt a világbirodalommal. Azon helyeken, hol a dákoknak kiseded léczcel fedett néha négyszögű, néha oszlopokon nyugvó kerek faházai voltak, emelkedtek a római városok. Az ezeket körítő egyszerű kőfalak és fatornyok helyét jól épült római erődök foglalák el. A főváros Ulpia Trajana nevet nyert s oly nagy volt, hogy határán belől ma tíz falu emelkedik. Ez lett a római polgárisodás fő-fészkévé s a dák elem romanisálásának központjává.

És a római gyarmatok az egész tartományt elboríták. Az utolsó hadjáratok megfogyaszták a dákokat, s még a felett is sokan a Hierasuson (Pruth) tul menekültek szabad törzs-rokonaikhoz. Az italioták most is talpon voltak, hogy a szépnek és gazdagnak híresztelt

uj hódítmányon vagyonhoz és jóléthez jussanak. Két római legio lón elhelyezve a városokban és erődökben, hogy fegyverével fenntartsa a gyarmatok biztosságát s visszaverje a külső rohamokat. A többi könnyen és csaknem önkényt bekövetkezett.

A miveltségnek egyenlő fokán álló népek közt a beolvasztást a szám tulsulya dönti el: de a civilisatio alacsony fokán álló nép könnyen vegyül a miveltebbe. A római nyelv és római törvény uralkodóvá lett e tartományban, a római szokást és római erköltsöket a leigázott rabszolga lassan lassan mintának tekintette, melyet követnie kell. De isteneiről nem könnyen mondott le. Az eddig uralkodó papi kaszt befolyása még letunte után is szemlélhető volt s a nép, mely annyira irtózott az idegen istenségektől, hogy valahányszor dörgött, nyilival akarta az ismeretlen elemet elűzni, nem akart lemondani Gibileisisről s többi isteneiről, kik erdők árnyaiban s szellős ormokon laktak. S e pontban az idegen elemekkel megrakott római mythos engedékeny volt, s mint országot, kizsákmányolta a meghódított dák népnek cultusát is.

S mi lett a dák népből, azután hogy a papok cytherája nem serkentette háborura, törvényei megszűntek érvénynyel birni, s erkölce az idegen elem tűzpróbáját nem állotta ki? A római sasok 168 évig maradtak Daciában. Elég idő, hogy a dák elem rómaivá válják, nyelve átalakuljon s önállóságát csak mint régi idők bizonytalan hagyományát emlegesse. De mialatt két legio s az italiota és városi telepek egy thrák (vagy kelta) fajú népet rómaivá tettek, magának a birodalomnak alapjai megrendültek, boltívei aláaknáztattak. A caesarismus rabszolgasága megtermé gyümölcsét, s a nép, mely meghódítá a világot, nem tudá megtartani azt. Kelet és észak forrongott a birodalmi határok mellett, s a megtámadott germanok támadókká lettek. A gothok már a vad Caracalla idejében megjelentek az Al-Dunánál s ezóta folytonosan fenygették és nyugtalaníták Dáciát.

A birodalom zavara naponként növekedett, s egy időben már feloszlásához állott közel, sőt bár kevés időre szét is daraboltatott. De annak mesterséges épülete még e próbát is kiállotta – teljesen azonban soha ki nem épült. Gallienus óta az imperatorok Daciát alig tekintették római provinciának, egy a gothokkal folytatott husz éves háború után pedig tarthatatlannak hitték. Aurelianus békét kötött ezekkel s a béke idejét a provincia kiűritésére használta fel. A római telepeket 274-ben átszállítá az Al-Dunán s azután a két legiót is kivonta abból.

De bizonyynyal egy nevezetes része az italiótáknak ott maradt. Ez már összevegyült, egy néppé lett a legigazottakkal. Daciát tekintette hazájának s mert e perczet felszabadulás órájának hitte, nem vonult el rokonaival. Azért még megtartotta római emlékeit s szerette magát romainak nevezni. A név varázsát mi sem törölte le s e gög a dákra is elragadt. A Macedoniat megreszkettető Dromichaetes, a harczterén elesett Cotiso neve nem birt előttök annyi varázsszal, mint a Scipioké és Caesaroké. De e keverék népben sem a Scipiok sem a Cotisok vére nem folyt többé. A visszanyert szabadságot nem tudá megtartani, s úgy látszik még védni sem próbálta. Az elvonult legiok, a megürült telepek helyét minden küzdelem nélkül gothok foglalták el. A római miveltségnek s fényezésnek még élő fennálló emlékeibe bőrbe öltözött vad barbarok telepedtek le.

Most már megfordított viszony volt az uralkodó és szolgáló törzs között: ugyanannak, mi később a római birodalom minden tartományában ismétlődött, itt volt az előjátéka. A miveltebb volt a rabszolga. Attól fogva a népvándorlás minden korszakán át sokféle érintkezésnek volt kitéve az új rumun, de mindenit csak kevésbé tudta érinteni. A mivé a dák a római keveredéssel változott, az maradt mind végig. A római nyelvből elsajátította a szavakat – de a nyelv szelleme nem fogott rajta. A római szokásokból megtartott sok külsőséget – de az erő azon nyeresége, mely Róma nagyságának alapja

volt, hiányzott nálok. S valóban sok van a mai oláh köz-nép szavaiban és szokásaiban mi Rómára emlékeztet – de hát római-e ő azért? Óh nem. Mind az, mi nála római, tulajdonképp irtó emlék: emléke annak, hogy egy talán thrák, talán kelta szabad népet hogyan olvasztott fel, hogyan vetköztetett ki nemzetiségéből egynehány telep, s hogyan törölte el másfél század alatt őseinek még emlékét is szivéből.

Ezen római leszármazás hite aligha megvolt azon népben, mely a kivonulás után ott maradt. Aurelián szavára bizonynyal minden ki rómainak tartotta magát s viszonyát Rómával feladni nem akarta, ment. A ki ott maradt, dák és dákkal vegyült római volt. De midőn a nép-vándorlás folyamában látták, hogy a római név még mindég bir varázsszal, sőt Kelet-Róma, egy nagy Caesarja alatt, világhuralomra tör: fölvették a román nevet, s azt meg is tartották. Ettől fogva sok viszontagságon de kevesb változáson mentek át. A jelleg, mely az ott maradtak sajátja volt, de a mely korántsem volt római, nemzeti jellegökké lett. Sem idő, sem szolgaság nem törölte le, vegyülés talán csak módosította, de egy második nagy átalakuláson nem vitte át.

Mind ennek természetes oka van. Dacia s főként Erdély volt a kapu, melyen a nép-vándorlás folyama alatt majd minden keletről jövő nép átvonult. De akár ázsiai hordák, akár germán gefolgek voltak is: az ár nagy lük-tetése pihenni is alig engedé őket. Alig volt ezeknek egyébire idejük, minthogy a római miveltségek egy egy emlékét szétrombolják – melyet aztán a dáknak újra fölépíteni ideje sem lett, oly gyorsan váltakozott szeme előtt minden. A gothokat legyőzték a hunok, de alig hogy ezeknek kóborló hordáit Attila egy világbirodalom alapítására egyesité, halála után egész munkája össze-omlott. Erdély viszont german törzsek (gepidák) uralma alá került. S ime megint a hunnal rokon hordák jelennek meg az álavarok (uárok és kunok) szláv és bulgár népet hajtvá maguk előtt. Khaganjok Baján épen mint

Attila, birodalmat alapít – de szerencsétlenebb mint Attila, annak már hanyatlását is megéri. Keleten a szláv népek már alakulóban vannak s a bizanci császárok által összeütközésbe hozatnak az avarokkal. S most ezeknek saját alattvalóik, a szlávok és bulgárok ellen kell magukat védeni. De nem ez hozott rájuk végveszélyt. Az idők küzdelmeiből egy hős alakja emelkedett ki, a Nagy Károlyé, ki bámulatosan egyesíté magában a hódító és szervező tehetségeket. Elfoglalta és birodalmába kebelezte az avarok birtokait egész a Tiszáig (796).

Dacia még az avaroké maradt. Ez országban különböző népek laktak nagyobb szigeteket képezve. Az erdélyi érczhegyeket a Meszes s a Kárpátok aljait is a rumanok tartották meg. Innen a Királyhágón nagyobb bolgár telepek nyomait tarták fenn magyar történetirők. S magyar és székely mondák és hagyományoknak s e két testvér nemzet életében kitörülhetlenül megmaradt hitnek tanúság tétele szerint a Kárpátok alsó kanyarulatánál Csaba királyfi alatt székelyek telepedtek meg. De az avarok nem maradhattak nyugodtan. „Vad szomszédai a szlávok és bolgárok úgy bántak vele, mint az üldöző ebek a halálra sebzett vaddal. Vendek, szorbok, fehér krabátok, csehek, lengyelek benyomultak a Kárpátok szorosain, mialatt a bulgárok átkeltek a Dél-Dunán. Minden pillanatban egy egy vérborított horda borítá el a tanyákat, szállásokat, fölégette, leölte a lakosokat, elfoglalta a nyájakat s e föld uraivá tette magát.”*) E zaklatott életet nem tűrhették az avarok. A nemzet zöme a Nagy Károly birodalmában keresett menhelyet: de bizonynyal e kibujdosás nem volt általános. „Minden valószínűség szerint – mond Thierry, s nem ok nélkül idézzük e lelkiismeretes criticaval dolgozó francziát – az avar népnek azon töredéke, mely Daciában maradt. könnyen védelmezhető helyeken vontá meg magát, a

*) Mondja Thierry „Historie d’Attila t de ces successeur” II-ik k. 201. l.

mocsárok között, vagy a Kárpátok völgyeiben, hol biztos menhelyet találtak a szláv csapatok rohamai ellen. Ilyen természetes erősség lehetett Erdély, s ha a hagyomány, mely az első hunok egy töredékét ez országban helyhezi el, történelmileg való, Baján fiának katonái találkozhattak s összevegyülhettek Attila fiának katonáival.*)

A székelyek ezen eredetét a történetírók egész serege kétségbevonja. Szerintök sem a kronikairók Anonimus, Kézay, Thuroczy, sem a csiki kronika, sem a nemzeti hagyomány nem eléggé hitelesek. De ellenében semmit egyebet nem tudnak felállítani hypothesiseknél, melyeknek még hagyományi becse sincs, s véleményeknél, melyek vajmi bizonytalan alappal bírnak. Tudom hogy a monda nem történet s a hagyomány nem csalhatatlan. De egy nemzetnek hite, mely vele született s mely ime régibb nyolcz századosnál, mégis többet ér a nagyon új keletű föltevéseknél.

II.

Daciára és Pannoniára nézve a IX-ik század alakulás kora volt. Pezsgett forrongott anélkül, hogy megüledni, állandósulni tudott volna. A darab országocskákban kisebb nagyobb zsarnokok merültek fel, kik gyéren lakott területeken, félig vad, félig elvadult népek felett, nem patriárcsai, hanem kháni hatalmat gyakoroltak. Csak északon kezdett egy nagyobb állam alakulni – de ennek is, a nagy Morva birodalomnak, súlypontja kívül volt. Mindamellett, állandósulása esetére, ez lett volna hivatva az önmagukban fenn nem állható kozár, bolgár, és román birodamakat felolvasztani, s át-

*) Dacia secunda, ubi modo Uni, qui et Avari inhabitant mondja Ravennai Guido egy a IX-ik században irt földrajzában.

nyulva a Száván és Dunán az ott letelepült szláv testvérekkel egyesülni.

E percz, melyben a hajdani Hunnia egy széttépett testhez hasonlított, igen alkalmas volt az ország meghódítására. Azonban hogy az ujjur népek ezen harmadik honfoglalása is oly mulékonnyá ne legyen mint a két első, szükség vala, hogy a nemzet vezére ne csak hadfoglaló, hanem szervező tulajdonokkal is birjon. Árpád bölcsesége e részben felyülmulta a Bajánét s még az Attiláét is – ő mindent, mi a viszonyokban kedvező volt, ügyesen felhasznált és kizsákmányolt. Csak így alapíthatá meg a magyar birodalmat.

Hogy szerencsétlenségök az Al-Dunánál, elvonulások s nagyobb erővel a Kárpátok felé vonulások titok maradt volna azon népeknél, melyek az Erdő-elvén laktak, alig volna képzelhető. Itt a keleti hegyek aljában egy ruman vagy oláh, a nyugatiban egy magyar vagy székely uralom alakult. Ha az első a hirt aggodalommal s már megszokott rohanásokra elkészülve fogadta, annyi-val melegebben üdvözölte a másik. A csiki kronika szerént*) midőn a magyar hadak átszállottak a Kárpátokon a székelyek rabonbánja követeket küldött a magyar vezérhez, s ennek bemutatta azon alaptörvénye-

*) A csiki székely kronika 1533-ban készült régi irományokból a Sándor Menyhért várában. Ebből 1695-ben másoltatott le. Ezen utóbbiról pedig 1796-ban másoltatott le s nyujtatott be az erdélyi nyelvemelő társaságnak. Kiadta Székely Mihály a nemes székely nemzet Constitutioji czimü gyűjteménye végén. Alig folyt valamely magyar forrásért több per mint ezért, s ennél alaposabban és jobban alig vitattak meg valamit. Különösen két kitünő tudósunk tette részletes tanulmányozás tárgyává: u. m. Nagy-ajtai Kovács István egy kitünő munkájában, melyben a székelyek és szászok eredetére vonatkozó forrásokat tette bírálata tárgyává (Nemzeti Társalkodó Kolozsvárt 1833 II-ik f. év a 12-ik számon kezdve) és Szabó Károly az uj magyar Muzeum 1854-ik folyamában, gróf Kemény József ellen védvén azt. Szabó Károlynak a nemes gróf valódi tudóshoz illőleg e szavakkal adott igazat „victas do manus.”

ket, melyek a székely nép állam szerkezetét teszik s feltűnőleg hasonlítottak a magyar vérszerződéshez. Árpád örömmel látta a követeket magánál, habár annak egyelőre aligha volt más eredménye, minthogy figyelmét e rokon nemzetre vonta.

De ennél több még ekkor nem is történhetett. Óriási bérczek és ellenséges népek választották el őket egymástól, s elébb ezeket kelle legyőzni. A honfoglalás munkája azonban nagyszerű eredményeket mutatott fel rövid idő alatt is, s Magyarország nevezetes része csakhamar Árpádnak engedelmeskedett. A Nyírség meghódításával Töhötöm volt megbizva, s midőn ez végrehajtott, e vezér az Árpádtól nyert engedély alapján Erdélybe nyomult az oláhok ellen. Az itteni oláh és szláv népeknek fejedelme Gyéló egyetlen ütközetben megveretett, futása közben pedig megöletett. Most az oláhság önkényt meghódolt.

Tuhutum e foglalásával nem Árpád birtokát szaporítá. Ő itt önálló uralmat alapított s mint a névtelen jegyző mondja magának Árpádnak engedelmevel. A köztök levő viszonyon ez keveset változtatott, s az egész aligha volt egyéb annál, hogy Töhötömnek több függetlensége és hatalma volt miut társainak a többi nemzet-ségfőknek. Az Erdélyt Magyarországtól elválasztó bérczek természetes határfalat képeztek, s az új államot az épen ezért nehezen védhető birtokkal tulterhelni nem akarta. Azonban az ország kicsinysege – mert a székelyek földjére nem terjedt ki – biztosítá, hogy az fennállásának egyetlen alapját a Magyarországgal való barátságban fogja feltalálhatni.*) Ez volt első alapja a későbbi Erdélyországnak.

*) Azon történetírók, kik a magyar források hitelességét kétségbevonják vagy egyenesen tagadják, Erdélyt Szent László által hódíttatják meg. Ezek szerint Erdély a VIII-ik században a chazarok, a IX-ikben a bessenyők által hódíttatott meg. Nagyajtai Kovács István részletesen s épen az azok által használt forrásokból mutatta meg ez állítások alaptalanságát (Társalkodó. A

Töhötöm családja számára biztosítá Erdélyt, valamint a székelyföld is függetlenségét és szerkezetét megtartá. Csak szövetségesei s szükség esetére védelmeztjei voltak az anyaállamnak. De ezen önállóság nyomai történetében örökre megmaradtak, sem elfoglalása s összecsatoltatása Magyarországgal, sem félezredes együttlét nem törölhatték el. A magyar földre nézve ezen önállósági nyomok inkább csak politikai jogokban tarták fenn magokat, a nemzetségi szerkezet bukásával, a megyei felosztás s az ezzel kapcsolatos birtok-átalakulások itt is megtörténtek. A székelyek pedig mindent megtartottak.

A székely földjét legteljesebb tulajdoni joggal bírta. A hűbériség soha semmi alakban sem férközött be hozzájuk, s az alap-elvek módosulására még közvetve sem birt befolyjni.*) Sem magszakadás, sem hűtlenség nem adott egy talpalatnyihoz sem jogot a fiscusnak. Minden egyes tagja birt a személyes nemesség előjogával, de nem hadi szolgálatai fejében, nem mint határőr s nem is valamely magna charta értelmében. Neki ez nem is kellett, az, mire ő jogait alapítá, régibb volt minden arany bullánál. Ez maga volt a meg nem változtatott ős szerződés.

A nemzet feje volt a közakarattal választott fő rabombán (ravóban Szabó K. értelmezése szerint) ki ka-

fenn idézett cikkek.) Még azok is, kik Tuhutumnak létezését megengedik, Erdélyt dubiae possessionis solumnak tartják. De azután ezen urak semmit sem oldanak meg, csak rombolnak. Azon nevezetes jelenséget, mely ezen alakulást csaknem kétségtelenné teszi, hogy Erdélynek még a magyar koronához csatoltatása után is sok önállósága volt, hogy a székely intézvények s alkotmány oly praeagnans sajátságokat mutatnak fel, hogy azok azután korból melyben Sz. István a Nagy Károly féle intézvények szellemét ültette át, semmi uton módon sem származhatnak, – figyelembe sem veszik.

*) Hogy e jogon négy, öt századdal utóbb sok erőszak tétett, s szabad székelyek lettek jobbágyokká, az, mint törvényesen elismert visszaélés, mit sem változtat a dolgon.

tonai és polgári hatalommal birt, vezette a nemzeti áldozatokat s Budvarában székelte. Ez áldozatoknak fontos szerep jutott: egy neme volt a népgyűléseknek s maga az áldozása végzéseket szentesítő cselekmény. A részvétel azokon jog és kötelesség volt egyiránt, s az azokkal dacolás halálos büntetést vont maga után.

Maga a nemzet hat nemre, az az törzsre volt felosztva, s minden törzs viszont ágakra. Nemcsak vérokonsági, hanem hadi és közigazgatási felosztás volt ez egyszersmind. Nyomaira bővön akadhatni XVII-ik századi okmányokban s fontossága a XVI-ik század derekán egészen megvolt. Az ágak tagjai, mint a spártai asztaltársak, bizonyonnyal együtt küzdöttek a háboruban s a hivatalok viselése a külön nemek és ágak szerént váltakozott, magát a fő rabonbant kivéve, ki az Apolt nemzetiségéből választatott. A nagy és kis gyulák és harkászok a keresztyén vallás elterjedésével letűntek a történet szinpadáról, de kik helyöket pótolták birók, hadnagyok, dúlók, még sokáig a nem és ágazati rend megtartásával választattak el.

Azonban márafejedelmi korszakban nevezetes változás alapjai lőnek megvetve. Ez volt a keresztyén vallás behozatala. Gyula és Bulcsu – az első Tőhötöm unokája Erdélyből, az utóbbi Magyarországból – megismerkedtek Konstanczinápolyban a keresztyén vallással, sőt Gyula egy Hierotheus nevű szerzetest is hozott magával, ki aztán itt a keleti vallást elterjeszté. Ezen kezdeményezés a későbbi időre nézve is nagy fontosságúvá lett. Az oláh nép már közelebbi érintkezési pontjainál fogva is a dél-dunai szláv népekkel, a bulgárokkal, legalább részenként, megismerkedhetett a keresztyén vallással s most „Erdély első keleti püspökének” – ha őt erre Theophilactus patriarcha csakugyan kijelelte – térítési munkája nagyobb akadályokra nem talált. A magyarok közt a keleti vallás mély gyökeret nem verhetett: s még jóval később is csak átmenetet képezhetett a nyugatiba, de az oláhok egész népe erre tért át.

I. Gyula megmaradt a keresztyén vallásban. Leánya, a korán elhalt Sarolt neje volt Geiza vezérnek s anyja az első magyar királynak De neki nem volt fiu utódja s II. vagy ifjabb Gyula, testvérenek Zombornak fia, ki a vajdaságban utódja volt, a pogány valláshoz ragaszkodott. S midőn épen ez időben a székelyek közt is a keresztyén hittéítés ellen tettleges föllépések történtek – azt lehet mondani hogy a magyar nép a görög egyházra nézve rövid idő alatt elveszett.

III.

Mialatt Erdélyben a görög hit nyomot vesztett, Magyarországon a latin erősödni kezdett. Geiza vezér fia és utódja nemcsak megkeresztelkedett, hanem a német császári családdal házassági összeköttetésre is lépett. A magyar nemzet jövő sorsát e lépés eldöntötte. István vezérré levén, egy hittéítő buzgalmával s egy államférfi bölcseségével fogott a római vallás terjesztéséhez. A régi istenekhez ragaszkodóknak sejtelve sem volt róla, hogy mekkora veszély fenyegeti szent berkeiket, s midőn oltáraik kioltott lángja figyelmesekké tette őket, hogy bajok többé nem az ingatag Geizával van: felzudultak. A somogyi lázadás leverése, Koppány elesése megdöbbsentette őket, s István szabadabb kezet nyert perczre.

A kezdeményezés nagyszerűsége bámulatra ragadta Európát. A pápai széken ez időben egy kitűnő férfiú ült: II. Sylvester, kit tudománya és magas lelki tehetségei méltóvá tettek, hogy a hitélet fejévé legyen, belátta az előnyöket melyek a magyarok megnyeréséből az egyházra háromlanak. Elvonatnak ezek a görög egyháztól, sőt ellenében bástyává lehetnek, s mi még fontosabb a római szent birodalom hatalmi törekvései ellen is bástyául szolgálhatnak. Koronát küldött a kenetteljes férfinak s az egyházjogoknak teljességével ruházta fel.

Istvánnak mint királynak viszonyai államai irányában megváltoztak. Az uralkodói korlátlan hatalom még akkor ismeretlen volt ugyan nyugaton, s a hűbérurak gőgösen pareseknek (paire) nevezték magokat, de itt még sok függött Istvántól hogy mennyit tartson meg abból. Magyarország pairejeivé a nemzetségfők s a behívott lovagok válandottak: s hogy ezek is olyanokká lehessenek, amazoknak tartományaik részeit át kelle az idegeneknek s az új egyház méltóságainak engedni. Maga István mondja, hogy még sokszor és sok küzdelme volt e miatt – bizonynyal a kisebb Koppányokkal.

Természetes vala, hogy a dolgok új rendje Erdélyre is kiterjedt. Természetes vala, hogy szomszédságában István egy független és pogány „darab Magyarországot” nem szenvedhet meg. Már helyzeténél fogva is mint királynak s mint az összes magyar nemzet urának, más viszonyba kelle azzal jönni. Nemcsak az volt hivatása, hogy megtérítse Erdélyt, hanem hogy Gyulát hűbéresévé tegye, s országának ő legyen fő hűbérurává, mely czimhez mint királynak és I. Gyula unokájának kettős joga volt.

S épen ezen jog megszerzése volt a főkérdés. Minden keresztyén államban, melyben Nagy Károly intézvényei divatoztak, az uralkodó csak családi birtokát – s ez nem volt nagyobb egyik vagy másik herczegénél vagy grófénál – igazgatta önuri joggal, a többi tartományok irányában szuzerain volt. István jól ismeré s felhasználta Nagy Károly Capitulare-jait. De az alkotott ország szerencséjére ő mint hittérő, a Koppánnyal történt előzmények után, nem engedheté, hogy a nemzetségi birtokok herczegségekkel fejlődjenek ki: keresztyül kelle vinnie, hogy az egész Magyarországot mint souverain birhassa. Neki és első utódjainak ezért még sokáig kelle küzdeni.

Erdély más volt. Az addig független országot nem elfoglalni, nem beolvasztani akarta. Hogy a természetől is külön választott tartomány mit és mennyit tartson

meg önállóságából, az kevesbbé látszott előtte fontos kérdésnek, mint az hogy a keresztyén vallásnak s a magyar koronának meg legyen nyerve. S e kettőre nagy sulyt fektetett: nem sokkal a koronázás megtörténte s az első intézkedéseknek keresztülvitele után felszólította Gyulát, hogy mondjon le a pogány szertartásokról, s simuljon a dolgok uj rendjéhez. Gyulának tagadó válasza, vagy beütései a tiszai vidékekre s csatlakozása némely bálványos nemzetséggfővel, Istvánt Erdély megtámadására birták. Az 1002-iki hadjárata véres de rövid volt. Istvánnak kész szövetségesei voltak a székelyek s keresztyén magyarok. Ifjabb Gyulát legyőzte s fiaival Buja és Buknával Magyarországra hozta. Gyula bukását követték az alvidékek többi főnökei és kik ennek szövetségesei voltak: a Keané, ki bulgárjaival s bessenyőivel a természettől megerősített helyen vonhatta meg magát*) s az Ochtumé, ki a még Árpád által Gládnak meghagyott birtokokat Marosvárból kormányozta. Erdély ily módon elfoglalva s birtoklása biztosítva lön, a mennyire a viszonyok közt lehetséges volt.

Erdély különállását István nem bántotta. Vajdává egy Zsolt nevű főurat nevezett ki, ki azonban csak a magyar területen vitte a helytartóságot. Behozta a várszerkezetet ugyan e részekre vonatkozólag, s a nemeseknek mind azon fokozatát, mely ezzel kapcsolatban volt. A keresztyén vallás megszilárdítása végett pedig egy római püspökséget állított fel, gondoskodott térítőkről, papokról, s ideiglenes könnyű művű fából készült egy-

*) Post haec autem movit exercitum super Kean, ducem bulgarorum et slavorum quae gentes loca naturali situ munitissima inhabitant – tehát bizonynyal Erdély alsó részét és tán a Havasalföld felső területét – s miután legyőzte és kincséitől megfosztotta, et locavit ibi unum nomine Zoltan etc. Ebből nem következik, hogy Kean valamely szomszéd ország fejedelme lett volna, sőt ha ibi in partes transilvanas mellé tett be vajdát, épen az ellenkező következik. (Qui postea haereditavit illas partes transilvanas).

házakról.*) A székely intézvényeket még ennyi változáson sem vitte keresztül. E népben ő igen alkalmas háttérőket látott s erre a kun és bessenyő népek szomszédsága miatt szüksége is volt. A nemzet egyrésze már is állott ki küzdelmeket a keresztyén vallásért, s ő épen e híven maradt párttal egyezkedett. Védelmezzék a házat északról**) tartsanak a király udvarában száz lovas, adót nem fizetnek, de meghatározott nevezetesebb alkalmakkal ökröt bélyegezzenek. Különben a magyar részekkel semmi kormányzati összeköttetésök sem volt: az erdélyi vajdaság s a székelyek ispánsága két egymástól elválasztott hivatal lévén. Mindkettőt a király nevezte ki, s a két hivatal csak hosszas idők multán lőn egyesítve.

Ily módon Erdély nemcsak Magyarországgal nem volt egy hon, hanem önmagában sem. Sőt valószínű, hogy a meghódított oláh nemzet sem háborgattatott nagyon.***) Azon helyeken, hol tömegesebben lakott, megtartotta saját kenézeit vagy ispánjait. A mint a rabszolgasági állapotok Magyarországon tünedeztek, hihető hogy az ő sorsuk is a szerént változott. A várszerkezettel együtt járt a várak emelkedése, s ezzel a várnép s vár-

*) István korából Erdélyben egyetlen templom romja sem maradt fenn: még a gyulafehérvári sem. Hogy ezen normann stílusban épített templom a XI-ik század vége előtt nem készülhetett, megmutatta Müller: Die kirchliche Baukunst des rominischen Styles in Siebenbürgen Wien 1859. 16 l.

**) A székely krónika északot mond. Miért azt erőszakkal keletre változtatni? Nem mulhatatlanul szükséges, sőt nem is bizonyos, hogy az István Erdélye a mai Erdélyt magában foglalta volna egészen. Sőt valamint Fogaras vidéke nem tartozott hozzá, ugy a mint alább látni fogjuk, a székelyektől északra eső vidék sem volt meghódítva.

***) Quod si literas Sancti Stephani regis aut successorum ejusdem in quibus libertates et statuta habentur ab imperiali Majestate possent impetrare t. i. universitas Hungarorum et Valachorum, mondja egy 1437-iki okmány, Hunyadiak kora X. k. 7-ik l.

jobbágyi rend. De bármely kiváltság adatott is utóbb egyes kerületeknek, sem a kenézek sem az oláhok azért nem bírtak a vajdák és ispánok a magyarok és székelyek politikai különállásával.

István első diadalmaival nem volt vége még az Erdély birhatásáért folytatott küzdelmeknek. Az Erdélyt északról és keletről környező bessenyők veszélyes ellenségei voltak az alakuló államnak s gyakrabban intéztek rabló hadjáratot ellene – jelesül 1021-ben, midőn azonban István intézkedései a beütőket visszavonulásra kényszeríték.

Az Istvánt követő zavaros időszak Erdély birtoklását még kétesebbé tette. Németország trónján III. Henrik ült: egy hatalmas és erélyes ember, ki egész életét egy merész eszme kivitelére szentelte: a nyugati keresztényen világ központjává, fejévé a német romai császárt tenni. S valóban a tarenti öböltől a Visztuláig már mindenütt az ő parancsszava döntött. A pápákat ő nevezte ki s a magyar király hűbérurának ismerte el őt. De e korszak mind kettőjüknek jó lecke volt: a pápának és magyar nemzetnek. Midketten beláthatták, hogy függetlenségöket egy és ugyanazon oldalról fenyegeti veszély s hogy az ellen legbiztosabb védelem kettőjük összetartása. S valóban azon egész időszak alatt, melyben a frank és hohensaufen császárok élet-halál harcot folytattak VII. Gergelylyel és utódaival, a magyar királyban mindig biztos szövetségesre találtak ezek.

De az Árpádház fiágának a trón visszafoglalása sok vérbe és sok áldozatba került. Előbb egy sereg főúr vérpadon vérzett el s a paganismus ujra erőre kapott, eddigi megaláztatásáért szilaj rombolással véve boszut. A diadal mulékony volt, sőt Endre és Béla növekedő erélylyel küzdöttek ellene s mindinkább leszorították. Főként ez utóbbi, ki a kolosmonostori apátságot épen e célból alapította, a székelység megtérítését csaknem végre hajtá s a pogányság emlékeit szétrombolá köztök.

Volt-e a pogány magyarságnak a rokonfajú kunok-

kal és bessenyőkkel összeköttetése? S nyert-e azokkal valami segílyt vagy támaszt? Évkönyveink és emlékeink ezeknek beütéseiről hallgatnak. Az egész küzdelmes korszak eltelik, négy király váltja fel egymást a trónon s már az ötödik Salamon is két évig uralkodott, midőn azok újra megjelennek. Évkönyveink e hiányait soha semmi sem fogja kipótolni. Midőn Endre a pogányság segílyével Pétert leverte s azután maga is a pogányok ellen fordult, és midőn Béla az őshit védelmezőinek nagy fölkelésén diadalmaskodott, nem küzdöttek az egész ország ellen, s a nyugoti részen lefolyt harcokban semmi vagy kevés része lehetett a keleti vidékeknek. De hogy Erdély s a keleti vidékek meg lettek volna kimélve, anynyival hihetlenebb, mert a mint látszik, a radnai és fogarasi havasok a kunoknak s bessenyőknek kezében voltak, honnan aztán ezeknek nem volt nehéz leszállani. De azért sem pusztítás sem egyes hadjáratok nem tették Erdélyt kétes birtokává, nem tudták állandósítani a kunok uralmát s az 1070-iki csapással megfékezésök ideje kezdődik.

Ez évben roppant kun csapatok törtek a magyar király birtokába. Besztercze felől nyomultak Erdélybe, a Szamos völgye mentében Dézs felé folytatták utjokat, s a Meszes hegy felső végénél, az alparét-örmező-zsibói vonalon át Magyarországra mentek át, áttörvén az ellenök emelt fagátakat, rablással és égetéssel jelezvén mindenfelé utjokat. A Nyírséget, a Biharvárától Máramarosig eső gazdag és szép földet felégették, kirabolták s azután a Szamos és Lápos közti vidéken visszafordultak, nőket, férfiakat s roppant barom-csordákat hajtva maguk előtt.

A kipusztított országrész épen Gejza herczegé volt, ki, miként atyja Béla, Endre korában, ennek fiával Salamonnal végrehajtott osztozásban az ország tiszai harmadrészét nyerte. De az ilyen herczegségek sem voltak kivéve a királyi főgondoskodás alól, bár az inkább védelmi mint teljhatalmu volt. S most is maga a király egyesül a herczegekkel Gejzával és Lászlóval s lovas

seregeket gyűjtván össze a Meszes-kapun át (Zilah s Magyar-Egregy közti uton) Edélybe ment s Doboka váránál megállapodott. E vár kétszeresen fontos volt a magyar seregre nézve. A király eddigelé készakarva került a találkozást a kun hordákkal, s az ut, melyet választott, olyan volt, hogy épen elibök kerülhetett. Aztán e várnál biztos támpontja volt a hadműködésre, a szomszéd várak fegyvereseit ide könnyen összehívható s a hordák útját bár merre menjenek is, innen biztosan elvágható.

Itt a hadseregnek ideje maradt pihenni. Mindenfelé kémeek küldettek ki, hogy a kunok jöveteléről biztos hírt hozzanak. Egyikök csaknem egy hét mulva tért vissza azon jelentéssel, hogy a hordák Sajó völgyének vették útjokat. A magyar had rögtön nyomukba indult s még azon éjjel a kun tábor közelébe érkezett, mely csakugyan a Sajó völgyében Cserhalomnál települt le. Nem messze egymástól töltötte el az éjt a két tábor. Hajnalban a papok feladták az urvacsorát a magyar tábornak hogy megszenteljék küzdelmöket. De Ozul a csapat vezére komoly csatára gondolni sem akart, s táborának ifjaival intézett rohamot a magyar sereg ellen. Ezen ifjak pezsgő vérek mellett is megrettentek a jól felszerelt magyar seregtől s visszavonultak. Most Ozul védelmi helyzetbe tette magát s Cserhalom lapályos tetejét foglalta el.

Erre megkezdődött a magyarok támadása. Salamon király dandára egyenesen a hegyre akart nyomulni: de az ott tanyázó kunok nyilaikkal fogadták. Daczára ennek oda ért a magyar hadosztály s az alatt tanyázó kunokat visszanyomta. A hegy itt meredek volt, s több kun véressé vágta ijjával lovának oldalát, csak hogy társaihoz juthasson. Ez alatt Gejza a kun tábor háta mögé került s a lejtősebb uton nyomult fel, míg testvére László csatabárdjávala legsűrűbb soraikat támadta meg. Az ormon még elkeseredettebben folyt a harcz: de a horda megveretett s megtizedelten indult futásnak. A magyar had

nyomban üldözé a futókat.*) Ekkor történt, hogy László herceg egy kunt megpillantott, ki egy magyar lányt vitt lován. A herceg hiában biztatta kedves lovát Szöget a kun paripát nem érhetette utól. De miután intésére a lány övénel fogva földre rántá a kunt, László utólérte s párbajban vitéz védelem után a földre terité és a lány kérelme daczára meggyilkolá. Ez volt a kerlési csata, melyről oly szépen mondja a költő:

Cserhalom a te tetőd diadalnak büszke tetője!

A vad hordákat egy bármily fényes diadal sem szokta vizsariasztani. Ha a kunok a beszterczei havasoknak eddigelé birtokában voltak, azokat most kétségtelenül elvesztették**) azonban a duló hadjáratokról, mint államszerkezetök egyik leglényegesebb pontjáról, nem mondtak le, s még sok időn át voltak ostorai nyugati és déli Európának. Főként Erdély szenvedett tőlök igen sokat, s a Salamon király és a hercegek közt kitört vilongás új utat nyitott a kalandokra. Az elűzött Salamon most maga megy közibök, s vezérökkel Kuteskkel frigyét köt, hogy ha őt trónjára visszasegíti, nőül veszi leányát s Erdélyt átadja. A beütés megtörtént, László ellenök ment, és ők „mint a sólyom körmeiből kiszabadult madarak, tollaikat vesztik – mond Thuróczi – csak futással menekülhettek.” (1086)

Hat év múlva új kun és bessenyő csapatok ütöttek

*) Lehetetlen hogy ne figyelmeztessem az olvasót Nagy-ajtai Kovács István gyönyörű értekezésére ez ütközetről, mely az Erdélyi muzeum-egylet Évkönyveiben látott világot.

**) A szász tudósok nevezetes része bizonyos úgy nevezett tisztázások alapján Erdély meghódítását épen ez időbe teszi, sőt még kitünő magyar írók is hajlandók elhinni, hogy Erdély István után elveszett. Müller Fridrik e nézet nagy tudományu képviselője magát Thuróczit idézi: mert n. m. másként említi Erdélyt az 1070-iki hadjáratkor és után. Ha máskülönbén sokat bajlódnék Thuróczi Erdélylyel, ha megmagyarázná, hogy a székelyek mit csináltak ezen idő alatt, ha okmányilag nem állana, hogy a kolosmonostori apátságot I. Béla alapítá: akkor érvei birnának az igazságnak legáltalább látszatával.

be. Felprédálván Erdélyt és a tiszai részeket s roppant zsákmányt gyűjtven visszafordultak. „Harczolva jöttünk, mondák, vadászva térjünk haza.” De ha vezérok Kapolcs roppant hordáival könnyü szerrel győzte le azon szétszórt csapatokat, melyek itt-ott utját el akarták állani, annyival erősebb küzdelmet kelle kiállania, midőn László király jól rendezett hadával találta magát szemben. Kapolcs elesett s hordája teljesen megsemmisítettett. A honn maradt kunok fogolytársaik kiadatását követelték – vesztőkre, mert most László be nem várta támadásukat, határukra nyomult s vezérokot Ákost elejtven hordáját megfutamitá.

A szomszéd bessenyőknek s kunoknak e négy beütéséről csak a magyarországi évkönyvek emlékeznek, mert Erdélynek, fájdalom, e korból krónikája nem maradt. Oly ismeretlen volt-e az erdőn tuli rész? vagy bizonyos körülmények behatása alatt méltatták-e oly kevés figyelemre? jelesül Erdélyt nem tekintették-e Magyarországnak s az erdélyit vérőknek? Fájdalom úgy van. Hogy az erdélyi megyék nem osztattak be a magyarországiakba, hogy a székelyek különállása meghagyatott, ha a körülmények parancsoló hatása alatt történt is: mégis politicai hiba volt, mely megbosszulta magát még történetében is. Ime ezen három utolsó hadjárat nagyrészben ezen körülménynek köszöni fentartatását hogy a daliás László főtényező volt a diadalokban s hogy különben is Magyarországot érdekelte. Ha oly időben, midőn a rend megszilárdult s erős kezek által fékeztetett a kunok enyynyszer és ily messze nyomulnak – mi történt akkor, midőn zavar és belháboru napirenden volt a király és vele osztózó rokonai, a hercegek közt.

Ilyenkor, minthogy az anyaállam segélyére még kevesbbé lehetett számolni, a beütések hihetőleg gyakoriabbak voltak. Erdély volt a bástya, mely e rohamokat feltartá, s mely épen azért végetlenül sokat állott ki. A hordák hadjárata rendesen tömeges és irtó. Erejük csak is ebben állt s ebben rettenetességök. Keresik a nyilt csa-

tát, hol lovasaik és ijászaik ügyességöket egészen kifejthetik, kerülük a várakat, melyekkel nem bírnak. De tagadhatlanul volt különbség a hordajárások közt, még pedig éles és felismerhető s nemzetiségi sajátosságokkal összefüggő. Midőn az avarok szláv és bolgár hordákat hajtottak maguk előtt, a gyilkolás módjából külön minden horda útja felismerhető volt. A keresett kinzásnak mindeniknél volt egy kedvencz neme, melyeket sem a kun sem a hun nem alkalmazott s még a bessenyő sem használt oly rendszeresen.

De azért rossz volt a kun és bessenyő szomszédság, s még rosszabb hogy Erdély magára hagyatva saját erejével állotta ki becsapásaikat. Bizonytal nem engedék magukat az önvédelem megkísértése nélkül megszároltatni s intézkedéseket is tettek feltartóztatásukra. A székelyek közt várak emelkedtek,*) mely menhelye legyen a fegyverteleneknek s fedezze a fegyveresek kiütését. Mind a mellett ez is sokat szenvedett tőlük, bár több sikerrel is védte magát. Sok bessenyőjárás megghiusult s ilyenkor a levettek ben maradtak a székely földön s kaptak szétszórva telepeket,**) – mert a székely népnek ereje és harczias szervezete volt legbiztosabb védelme.

Annál többet szenvedett a vidék, mely a székelyektől északra feküdt s az ország déli része. Töhötöm magyarjai e vidékig nehezen terjedhettek ki. Az alsó, természetből megerősített helyek szent István alatt Keánéi voltak s ennek megverése után kebeleztettek Erdélybe, a felvidéken (Doboka megyén felül) többnyire kunok

*) ... Ut siquidem castrum Waarheggy finitimum ad reprimendos paganos et pichenetos per siculos ab olim ex jussu divorum regum bonae memoriae exstructum Schuller Urkundenbuch I. 1 l.

***) Egy 1324-ben kelt okmány emlékezik a székelyek közt levő bessenyőkről: quosdam bissonos suos octuaginta mansiones hominum liberorum bissonorum stb. kiadta gróf Kemény József Kurz Magazin II. 265

campiroztak. Midőn a kerlési veszteség ezeket a beszercei havasokon túl nyomta, e helyeken nagyon gyér lehetett az oláh népség. Fogaras földje épen abessenyők s utóbb bulgárok kezében volt.*) A Barczaság, mely azon túl feküdt s melynél megszűnt a székely birtok, s az ország azon része, mely innen felől ért össze határával lakatlan vadonná lett. Az oláh kenézek – ha laktak ott – időbb vonultak, részint felebb részint nyugatra Zaránd és Hunyad-megyébe. E rengeteg pusztta a védfal egy nemét képezte, de a mely csak nehezíté, azonban nem gátolta a becsapásokat, s minthogy a kivonuló hordáknak alkalmas visszavonulási helye volt, szükségessé vált biztosabb határvédőkről gondoskodni.

Igy történt, hogy II. Gejza új telepeket szállított országába.

IV.

„Az egy nyelvű és egy szokásu ország gyarló és töredékeny” – e szavakat írta I. István fiának Imrének, mint leendő utódjának azon atyai szózatában, melyről óhajta, hogy ennek és következőinek uralkodási programja legyen. István előtt a római birodalom és Nagy Károly országának képe lebegett, s másként is e szavakat Magyarország saját viszonyaihoz kívánta alkalmazni: jöjjön ez mennél gyakoribb érintkezésbe a nyugati államokkal s szaporodjék népessége mennél nagyobbra. És e részben nem is lehetett panasza utódaira. Mindenfelől számtalan lovag jött be, kik itt egy-egy előkelő magyar nemzetségnek ősapjaivá lettek. Kézai Simon mester csehekről, lengyelekről, bessenyőkről,

*) Egy 1231-iki okmány mondja „a temporibus jam quibus ipsa terra blaccorum (t. i. Fogaras földje) terra bulgarorum extitisse fertur” Kurz Magazin I. 177. Az oláh-bulgár birodalom alapítása a dél-dunai tartományok) a tizenkettedik század végén mintegy 1190 körül történt. Azelőtt kunok, bessenyők laktak, vagy legalább tették mások által lakhatatlanná.

görögökről, őrményekről emlékezik, kik Gyeics vezér a kiályok idejében koronként bevándoroltak, s utána tesz, hogy majd minden nemzet, mely az ég alatt van, itt vendégszeretőleg fogadtaték. De legtömegesebb, s következményeiben legfontosabb telepítés volt az, melyről Kézai megfélekedett említést tenni, s melynek ideje II. Gejza korára esik.

A keresztes háborúk nyugotot forrongásba hozták. Ez egy népvándorlás volt, melyet Európa intézett Ázsia ellen. Közel két századig tartott, mindenfelé zaklatva és korbácsolva ezen idő alatt a szenvedélyeket. Néha csapatok kerekedtek fel, melyek rendeltetésök helyét soha el nem érték, s más irányt vettek utjoknak. De alig ment végig Európán egy-egy nagyobb sereg, mely magából kisebb fáradtabb rajokat ne bocsátott volna ki. S főként a nagy de szétszaggatott német nemzet közt volt akkor is, mint napjainkban, a kivándorlás leginkább elterjedve. Hogy mikor, minő és mekkora csapatok telepedtek le Erdélyben a keresztesek közül, annak nem maradt fenn semmi nyoma, azonban nagyon hihető, hogy az első német bevándorlók ezekből teltek ki. Egyes városok: mint Dézs, Magyar-Igen, Torda, Enyed, részint még a vegyes királyok korszakában, részint azután is német lakossággal bírtak: jeléül annak, hogy e helyeken ők honosították meg a városi szervezetet s részben hihetőleg alapították. Majd nagyobb tömegek jelennek meg, melyeket egyes városok nem voltak már képesek befogadni, s mely a szebenvidéki vadont népesíté meg. Ez volt zöme a bevándorlásnak, a mai Szeben, Ujegyház, Nagy-Sink székeket foglalta magában. De még ekkor sem volt annak vége. E század folytán kisebb bár, még mindég jelentékeny tömbök jönnek s Szászváros, Szászsebes, Szerdahely, Kőhalom, Segesvár székek területén foglalnak állomást. Majd Medgyesszék is megnépesedik s meg tán még Gejza alatt, vagy legalább e században az északi vadon: Besztercze is, a többiekkel össze nem függő s még századokig külön álló helyzetet foglalva el.

Némely hagyományok arra mutatnak, hogy e telepek legnagyobb tömbje flandriai volt. De mi volt bejövetelek, vagy ha úgy tetszik, behivatásuk célja s minő állást foglaltak el a korona és magyar nemzet irányában bejövetelektől fogva azon napig, melyen II. Endre jónak látta őket Erdély harmadik nemzetévé tenni – alig van kérdés, melyről hevesebb vitákat folytattak, s melyet szenvedélyesebben, ingerültebben vizsgáltak volna, mint épen ez. Minden biztos adat hiányában koronként a föltevések egész serege merült fel, melyek alkalmasabbak voltak bonyolítani, mint tisztázni a kérdést.

Pedig minden adat, minden körülmény világosan mutatja Gejza célzatait: betelepíteni a lakatlanná lett helyeket, megnevelni az ország katonai erejét, s gondoskodni az északkeleti és déli határok megvédéséről,*) oly módon, mint a székelység felől czélszerűnek bizonyult be. A behivottaknak kétségkívül ez volt feladata, anélkül azonban hogy első szervezetük már oly egyetemes hadi kötelezettséget rovott volna rájuk, mint a székelyekre, kiknek egész szervezetök katonai democatia volt. A flamand békés házi tűzhelyétől magával hozta a polgári elemet s ezt az idők változásai alatt sem vetköztette le.

A magyar törvények sok kedvezéssel halmozzák el a bevándorlókat, kiket a vendég tisztos nevével ruháztak fel. I. István rendeletei első könyvének egy fejezetét rólok írta, Kálmán (Decr. I 35, 81) nem engedi hogy hadi szolgálaton s fizetésen kívül más munkával terheltessenek, s ezek és utódaik oly bőven oszták nekik a kiváltságokat, hogy az arany bullának egy czikke (19-ik) már kiköti, hogy minden vendég a bejövetelekor nyert szabadságában megtartassék. Kétségtelenül a nagyobb

*) Nec ob custodiam confiniorum excubent in exploratione, mondja Endre 1206-ban egy a szászoknak adott kiváltságlevelében, Urkundenbuch 86.

szász csapatok betelepülésök alkalmával nyertek kiváltságokat s ezt öregbiték is: de szint oly bizonyos, hogy a különböző nagyobb területeknek – utóbb székeknek neveztetek – kiváltságaik különbözők voltak, nem volt közös fejök, s semmi szorosabb láncz nem füzte őket össze: ellenben kiváltságaik körén kívül, a mennyiben t. i. nem egyenesen a király alá tartoztak, alája voltak vetve részben talán a vajdai hatóságnak, de tulnyomólag a székely grófnak legalább kormányzati és hadászati tekintetből, s katonai szervezetök is más nemű volt mint a magyar vidékéké. Várat, gyakrabban váracsokat emeltek, melyek a honvédelmi rendszer központjai voltak, s melyekből a nép természetes hajlamaihoz mérten, utóbb kincses városaik fejlődtek ki.

A telepítés az egész XII-ik század alatt, sőt még azután is tartott, s ha az önkéntes bevándorlást némely esetekre biztosan feltehetjük, kétségtelen, hogy sokan voltak a behivottak „vocati.” Az a század, mely Erdélyt minduntalan egy egy hordajárással látogatta meg, nem engedte meg, hogy ez ország a természet gazdag adományait csak valamennyire is fejthesse. A nép, melynek önvédelme miatt mindég fegyverben kelle állania, hogy meg ne lepressék, legtöbb esetben pedig futnia, hogy el ne separtessék, s védelmi tekintetben királyaitól csaknem magára volt hagyatva, iparral nem sokat foglalkozhatott. De a zaklatások végre ritkultak, a sátrak és fagunyhók, melyek a várak tövéban, inkább csak szállásai – descensus – mint állandó lakhelyei voltak a népnek, kezdettek a várak területébe beolvadni. A városok alakulása nálunk is oly módon történt mint nyugoton mindenütt – csakhogy mig ezeknél a római kornak maradványai e részben sok könnyítéssel szolgáltak, nálunk a népvándorlás mindent elsepert – itt mindent alapjából újra kellett kezdeni. A németek behívása sok hasznos szolgálatot tett nem csak az alakulni kezdő városoknak az ipar fejlesztése által, hanem magának az országnak is uj városok alapításával.

A behívás, midőn volt, nem történt egyedül csak népesítés szempontjából: s ha a nagyobb tömbökkel vagy vadonokat fogadtak mivélés alá, vagy honvédelmi czélokra számítottak, a kisebbek feladata volt az ipar egy egy ágát meghonosítani, a bányászat valamely nemét mivélni. Az ilyenek adomány-leveleket nyertek, melyeknek erejével azon kiváltságokat, melyekkel hazájokban éltek, megtartották, sőt új kiváltságokat kaptak rendszeren. Magok választották bíráikat, tanácsukat*) sőt néha még egyházi tekintetben is részesültek előjogokban. Azonban nem képeztek sem a kisebb városi telepek, sem a nagyobb tömbök külön politikai nemzetiséget, s valamint településük különböző időben és különböző helyekről történt, úgy összeköttetések is lazák voltak.

Idők folytán sikerült ugyan e telepek nagy részének, annak, mely ma már collectiv névvel száznak nevezetik – bizonyos solidaritásba lépni, de ez később, csak akkor történhetett meg, midőn a legnagyobb telepnek, Szeben környékének sikerült politikai önállóságra szert tenni, s magát oly központtá alakítani át, melyhez a hason ajkuak vágyva vágyódtak. E törekvésnek kezdete és első nyilatkozványa volt a nagy flamand telepnek egyházi függetlenítése, mely csak hamar III. Béla alatt bekövetkezett.

A magyar király az apostoli jogoknak teljességével birt. A mily szüses volt ez a királyság megálapítása-kor, oly sok gáncsra adott később okot a hatalmas pápának, kik VII. Gergely óta a keresztyén világ fő-

*) A toroczkaiak Austrria Eisenwurczel helyéből hivattak meg. Okmányaikat a tatár dulás elseperte ugyan, de kiváltságai-
kat III. Endre megerősíti: iisdem iuribus libertatibus et indultis
ad que vocati fuerant, de hinc quoque uti, frui et gaudere ad ind-
star reliquorum in dicta Austria Superiori con-
stitutorum metallurgorum et ferri fabrorum uti frui et gaudere
possunt in perpetuum stb. Urkundenbuch zur Geschichte Sieben-
bürgens I. k. 176. Tordaakna, Szék, Kolos, Dézsakna kiváltságai-
ról u. o. CLXXVI okmány.

hűbérurának akarták magukat tekinteni. S ha egyes kérdések olykoron voltak is összeütközést maguk után, a pápa és király mindég kiegyenlítették azt. Érezték, hogy egyiknek a másikra nagy szüksége van, közös ellenségek, a német császár tervei meghiusítására. S még más veszély is fenyegette az egyházat: a patarenusok eretnek felekezete Tracziában, Bulgáriában, Bozsnnyában, Dalmátiában, a Magyarországgal részint határos, részint összeköttetésben álló országokban szemlátomást terjedt sőt még más név alatt (valdenses) délen és nyugaton is ismertté lett. A magyar királyok, a pápáknak régi frigyesei, buzgó catholicusok voltak ugyan, de jogukból sem akartak engedni: s e körülmények közt tanácsos volt őket még ez áron is megtartani az egyház érdekei mellett.

A magyar korona területén a bevándorlók a legtöbb esetben nemcsak a politikai hanem az egyházi kiváltságokkal is birtak. Épen úgy mint az ugynevezett „ecclesiae regales” az apátságok, prépostságok, kolostorok s a szerzetes rendek ki voltak véve a püspöki dioecesis hatósága alól s saját felsőségek alatt állottak, és egyházi dolgokban illető főnökjöktől s ezek viszont az esztergomi érsektől, világiakban pedig a királytól – mint ki alapítá, dotálta őket s praelatusukat kinevezte – függöttek: épen úgy voltak a városok között számosan ecclesiae exemptae-k is. Ezek maguk választák plebánusaikat, szedték a dézmát,*) mely tulajdonkép a parochia véd-szentjeé volt s nem állottak azon püspöknek hatósága alatt, kinek területén feküdtek, hanem az esztergomi érsek alá voltak rendelve. Azonban könnyebb igazgatás szempontjából az ilyen, egymástól nem messze fekvő egyházakat saját prépostságokká (tehát királyi egyházakká) alapították s mindeniknek fejévé egy egy pré-

*) More saxonum válasszák papjaikat s szedjék a dézmát. Okmányok Fejérmél IV. I. 314.

postot tettek*) ki született kanonok volt s igen sok esetben nem is lakott prépostsága székhelyén.

Az Erdélybe különböző időben behívott szászoknak némely városa el volt látva ilyszerű kiváltságokkal, nagyrésze azonban az erdélyi püspök alá volt rendelve. Azok, melyek birtak e joggal, bizonynyal eredetileg bírták azt, mert képzelhetetlen, hogy a püspök hatalma alól valamikép ki tudták volna magokat szabadítani. A dolog természetében fekszik, hogy az erdélyi püspök ezen hatósága alól kivett egyházakat nem szívesen tűrte, nem annyira azért, mert jövedelme ezáltal csökkent, hanem elv szempontjából is, részint hogy nem csak címjénél fogva, hanem valóban is Erdély püspöke legyen (a székelységre, mely a milkovi püspök alatt állott, nem is gondolt) s részint hogy a még önálló prépostsággá nem szervezett egyházakat saját hatósága alá huzzza.

Béla uralkodásának végefelé 1190 körül azon munkált, hogy I. Lászlónak a szentek közé sorolását kieszközölje. E tárgy végett Gregorius de S. Apostolo bíbornok, egy rendkívüli tehetségű férfit mulatott udvarában. Az erdélyi püspök éppen ez időben Adrián volt, ki úgy látszik, hogy a kivételes egyházak bekebelezésének eszméjével komolyabban kezdett foglalkozni, s a kolosmonostori apátságot elfoglalta, a monostort lerombolá és az apátot fogságba vetette. A bíbornoknak nem vette minden idejét igénybe a legendáknak összegyűjtése, s szívesen foglalkozott egyházi dolgokkal. De az adományleveleknek ellenére, a király s az esztergomi érsek védelme alatt álló kivételes egyházakat nem lehetett a püspöki hatóság alá vonni: hogy mégis ne maradjanak egyházi hatóság nélkül, kieszközlé III. Bélánál, hogy ez felállítá a szebeni prépostságot, azt nyomban rá maga is megerősíté, sőt Czelesztin pápa által is 1191 dec. 20-án megerősítetté.

*) Nem kell összezavarni ezen praepositi regaleseket a pr. capitulorummal.

Az egyházi egyesülés alapja hát megvolt vetve. Az azonban csak azon területre terjedt ki, melyen a Gejza által behívott flamandok laktak, t. i. azon székekre melyek ma Szeben, Ujegyház, Nagy-Sink nevet viselnek, s a többi egyházak maradtak régi állapotban. De a versenyésnek ezzel nem volt vége. A szász egyházak belátták, hogy ebben nemzeti egyesülhetéseknek kovásza rejlik, s az új prépostsághoz kívántak csatlakozni, felhasználván nem eléggé világos szavait az alapító okmányoknak. Az ügy a pápa ítélőszéke elé került, s ez Gergely bibornokot bizta meg eldöntéssel. A prépost szerint minden flandriai, Adrián püspök szerint csak azok, kiket Gejza hívott be, volnának az új prépostság alá vetve. Világos vala, hogy e kérdésben csak azon értelmezés a döntő, melyet a király ad az alapítóokmányoknak – s a király a püspöknek adott igazat.

Nem sokkal ezután a prépostságok ügyében egy nevezetes lépés történt. III. Incze pápa 1202-ben oct. 8-án egy a magyarországi érsekekhez s püspökökhöz adott bullájában kijelenté, hogy a prépostságok valamint világiakban a király, úgy szellemiekben közvetlenül az ő hatósága alá tartoznak – tehát a főpapok hatalma alól ki vannak véve. E kivétel nagy csorbitása volt az esztergomi érsek hatalmának s Jób az akkori érsek, hogy e nevezetes előjogát megmentse, tüstént még azon télen személyesen Rómába utazott s élő szóval adott értesítéseket a pápának. Sikerrel járt, s egy nyalább bullával tért haza, melyek az érseki hatalom és előjogok tiszteletben tartását czélozák s melyek a prépostságok ügyét is máskép dönték el. „Nem akarjuk – mondá 1203 apr. 7-én III. Incze, ezen leghatalmasabb az Isten szolgáinak szolgálói között – hogy azon levél alkalmával, melyet az egész Magyarországon az esztergomi egyház alá vetett királyi prépostságok ügyében először adtunk ki, neked vagy utódaidnak valamely sérelme származzék.” Ezen értelmezéssel azonban, sem a király, sem a prépostságok nem voltak megelégedve: nem főként a

szebeni, mely azon tervével, hogy hatáskörét minden telepre kiterjessze, épen nem hagyott fel. S miután alárendeltségét nem változtathatta meg – habár az ujon választott prépostok megerősítésekor a pápa e prépostságot szellemiekben közvetlenül maga alá rendeltnek állítá is – tervének más fordulatot adott.

Ez időben Erdély egyházi tekintetben épen úgy szét volt darabolva mint politikailag. A vajdaságnak külön volt püspöke, ki a kalocsai érsek alá tartozott, a székelységet s szász telepek némely részét is a milkovi püspök dioecesiséhez számították, a vajdaságban apátságok, archidiaconságok voltak, melyek az esztergomi érsek alá tartoztak s végre a szebeni prépostság is azon törte fejét, hogy önállóságát püspökséggel koronázza. Ily módon remélte az összes szász telepeket a maga hatásköre alá vonhatni. II. Endre királyt megnyerte tervének, s ez tett is felterjesztést Rómába ez ügyben. A dolog nagy zajt csinált s meghusítására a magyar clerus mindent elkövetett. Willermus az erdélyi püspök, külön követe által értesíté III. Inczét, hogy mily elviselhetlen nagy mértékben fogná ez az ő kerületét megkisebbitni, az esztergomi főpap pedig kimutatta a pápánál, hogy az nemcsak neki, mint egyháziakban a prépostság fejének, hanem magának a pápának is hátrányára volna. A megerősítés 1212 febr. 12-éről meg lön tagadva – de ez csak nevelte a viszályt, mely utóbb még véres harczokat is idézett elő.

V.

Az új telepeknek nem volt oka megbánni, hogy házat cseréltek. Igaz, hogy a vajda is, a pöspök is, a hol lehetett, kiváltságaik némelyikét megnyirbálta, s mindenik igyekezett hatásköre terjesztésén. De bizonynyal sem ez, sem a határörködés nem volt oly terhes, hogy felvirágzása gátolva lett volna, s már III-ik Béla alatt

oly virágzó állapotban volt, hogy midőn a király II. Fülöp Augustus francia király leányával Margittal második házasságra készült, s a francia király számára a magyar király összes (166,000 marka ezüstöt meghaladó) jövedelmeiről kimutatást készítettek, a király erdélyi telepei, bár kétségtelenül tuzott felvetéssel, tizenöt ezer marka ezüsttel szerepelnek ezen kimutatáson. S csakugyan e század alatt nem szünik a telepedés s tart a következőben is, és mindjárt kezdetén egy uj még pusztán álló föld egyszerre népesedik meg.

Ez volt a Barczaság.

Az uj telepítés azonban merőben különböző az eddigiektől – tisztán katonai volt az. A német lovagrend csak nem rég lőn alapitva s épen ez időben nagymestere Salza Hermann alatt nagy tekintélyre tett szert. E rendnek különös pártfogója volt a thüringeni tartománygróf, s ennek fia Lajos Endre leányát Erzsébetet vette nőül. Talán épen ezen körülmény szolgáltatott alkalmat, hogy Endre érintkezésbe jőjön a nagymesterrel, azon nagymesterrel, ki jól látta, hogy a keresztyén hódításoknak keleten többé nincs jövője s épen ezért rendje számára másfelé keresett foglalkozást. A nagymester első eszméje a kunok megtérítése volt, kik Moldva és Oláhországban laktak, s a mennyiben koronként fel-fel mérül a milkovi püspökség, mint moldvai, egyes keresztyének is lehettek köztök. Itt e véghatárán a keresztyén világnak, mely a latinismus és byzantinismus közt még eredeti vadságában fennállott, más kilátások is kecsegtették a rendet. Ha terve sikerül, beékeli magát a keleti vallásu szlávok és görögök közé, s ezeknek nagy fontosságúvá lehető találkozását meggátolja, szomszédjává lesz a bulgár-oláh birodalomnak, melyben nem volt sok rokonszenv a konstánczinápolyi császárság iránt, és még a nem messze levő patareususokra is gyakorolhat befolyást.

Az eszme merész és a telepedés pontja kitünő tapintattal volt választva. Valóban Endre 1211-ben kiadta

adomány levelét. Az adományozott Barczaság nagyobb volt a mainál, feküdt a kunok (Oláhország), székelyek és blaccusok (fogarasföldi oláhok) közt, közel 45 m földnyi területen, az Olt, Tatrang, Borza vizektől s meredek és erdős hegyektől körítve. Midőn a király megbízottja Jura pristáld a rend tagjaival megjelent a helyszínén, hogy megtartsa az ünnepélyes határjárást s a rendet beigtassa – a vadon szépségei bizonyynyal mindenkit bámulatra ragadtak. Egy folyókkal gazdagon átszelt tartomány, melynek közepe a Feketeügy mentében egy a természet őserejét bőven mutató medenczét képezett, s mig egész kerületében kisebb termékeny és fákkal bontott hegyvonalok nyulnak el, széleit meredek ormok, óriási sziklafalak s a távol kékjében felcsillámló havasok, szegik be. Minden, minden lakatlan és pusztá volt még ez áldott helyen*), midőn a pristáld a lovagok bizottjaival megjárta és megjelelé a határhelyeket, ugy mint erre Mihály vajda utasítá őket.

Örök és szabad birtokul adá e földet Endre a lovagoknak. Ő annak főhübérura, ő azon a legfőbb ítélőbíró. A mi arany és ezüst abban felfedeztetik, annak fele a királyé, fele övék, de a lovagoknak joguk pénzt verni nincs. Ezek csak favarakat és fakastélyokat építhetnek, mert a kunok ellen ezek is biztos védeszközök, kővárakat csak a király birhat s mások is csak különös esetekben és különös adomány útján építhetnek. Ellenben azok védelmezik a határszél a kunok ellen, magok választják bíráikat, mentesek a vajda vendégelésének költségeitől s minden adófizetéstől és földjükön szabad kereskedést folytattak.

Valóban a rend sok önállósággal birta földjét, mely a birtokbavétel napjától külön kis tartományt (provincia), a barczaságít képezte. S im a vadon felvirágzott. A lovagok nyomában telepek jöttek, németek Németor-

*) De ez nem azt teszi, hogy ottan egy ember se lakott volna. V. ö. Schuller Archiv I. 170.

szágból, oláhok a szomszéd helyekről, s falukat helységeket alapítottak melyek egyenesen a rend alá s csak közvetve voltak a király alá vetve. A kunok pusztításainak Erdély egyetlen részse sem volt annyira kitéve, mint e sarok, melybe három szoros ut vezetett. Az alapító okmány azon szavait, mely e földet desertumnak, s a későbbiek azon jellemzését, mely üresnek és lakatlannak mondja azt, alig vehetjük azon értelemben, hogy azon egy lélek sem lakott volna – de azok hiven festik a helyzetet. Vadon volt mert nem miveltetheték, lakatlan, mert az ott szállangozó nép falukba nem települhetett s hogy tengethesse életét, a rengetegekbe kellett futnia. A félig elvadult emberek nagyon megrémülhettek az új harcosoktól, kik mellükön keresztet s oldalukon kardot viseltek, s még jobban elbujtak barlangjaikban, honnan azonban csahamar előjöttek.

És e harcosok szépen megoldák feladatukat. Az ujon érkezők még jobban felingerlék a kunok harczvágyát, beütéseik az óta szaporodtak, mindennapiakká lettek, mondja egy okirat, úgy hogy nekik vérükön kelle az ajándékot elfoglalni. A rohamoknak azonban azon arányban kelle ritkulniok, a mint a lovagok várai elkészültek s a tartomány biztos védhelyeivé váltak. De a rend első tette mindjárt kétszeres áthágása volt az adománylevélnek: kővárakat építettett s egyet, Keresztvárat (Kruczburg) azon a helyen hol a mai Nyén falu emelkedik, a bozzai út vonalán, egyenesen a kunok tőszomszédságában, kívül a nekik adott területen. E kettős visszaélésnek nemcsak hadászati fontossága volt. Igaz, hogy a kővárak biztosabb védelmül szolgáltak fa-alkotmányoknál, s ezekkel megerősítették a védendő területet jobban, mintha adományuk szavához ragaszkodnak. Igaz, hogy ezen egyszerre védelmi és támadó fellépés nagy hatással lehetett a kunokra s e vad hordák irányában hadászati szempontok által különösen ajánltaték. De két dolognak csalhatatlan bizonyossága volt. A rend a Barczaságot oly állomásnak tekinti, melyből foglalási háborut akar foly-

tatni, s szemeit Kunország meghódítására függeszté. Endre királyt is csak addig hajlandó hűbérurának elismerni, míg oly terület urává nem lesz, mely alkalmas arra, hogy önálló uralommá alakíttassék. Mind az, mit a rend utóbb egy pár tizeddel északon tett bizonyítja, hogy itt volt első kísérlete s épen nem rajta mult, hogy nem hajthatá már itt végre.

Öt ház – fünf Hüser, mondja egy régi német följegyzés, s még sok esetben századok mulva is házaknak nevezik a várakat – csakhamar elkészült öt jól kiszemelt ponton: Keresztvár, Földvár – mely tán maga lehetett fából – Feketehalom, Törösvár – mely nevében: lapis Theodorici a rend egy előkelő tagjának, tán épen comthurjának emlékéért tartotta fenn – a végre Brassó. Ez öt vár megannyi rendház volt, melyekből lón intézve a tartomány kormányzása. De ezenkívül még más várak, váracskok, templomkastélyok emeltettek, úgy hogy a Barczaság egy erősített tábornak nézett ki.

Endre aliglia vette jóneven az adománylevél ellen elkövetett kihágásokat, de még ezuttal, bizonynyal tekintetbe véve a rendnek hasznos szolgálatait, tultette magát azokon, s hogy az ügy kiegyenlítették, a hatalmaskodással elfoglalt földnek birtokában megerősítette, sőt újabb kedvezményekben részelteté azt. Detrik testvér közbenvetésére megengedé, hogy az új telepre pénzváltók ne menjenek, hanem a forgalomra szükséges pénzt csere utján ezüstért adják. Talán Detrik többet, pénzverési jogot sürgetett, talán verettek is már ekkor a lovagok s Endre a kényszerűség felhozott okát, a zsidó haszonbérlok háborgatásait, akarta megszüntetni, s később volt a lucrum cameraeról lemondani*), mint a

*) A vékony ezüst pénzt t. i. a kopás által haszonvehetetlené válván, évenként bizonyos veszteséggel beváltatotts ujjal cseréltetett ki. A nyeremény – lucrum camerae – a kincstár jövedelmét tette. Ezt Endre zsidóknak s izmaelitáknak adta ki, kiknek ebből szép hasznok volt.

különben is messze fekvő telepnek még több felségi jogot engedni.

Ez még a rend otlétének második évében 1212-ben történt. Ugyanekkor Vilmos erdélyi püspökkel is nagy fontosságú kiegyezés jött létre, talán hasonló előzmények következtében*). A mit a püspök adomány levelében mond, nem mindennapi nagylelkűséget árul el: „vérrel szerzett földjüket a pogányok naponkénti rohamai ellen védik e vallásos férfiak s az egy Isten harczosai” és ezért káptalanjával egyetértve, megengedi, hogy magok szedjék a papi tizedet, kivéve a betelepülő magyaroaktól s székelyektől, kik neki adják a tizedet, hogy plébánosait magok nevezzék ki, kiket azonban ő fog megerősíteni. De az egyházi biráskodást magának tartá fenn, s kötelezte a rendet, hogy ha kíséretével a Barczaságba megy, ott előjogaihoz mért fogadtatásban részesüljön. Ez adománylevel volt első vivmánya a rendnek azon törekvése felé, hogy egyházi tekintetben is független s önálló állást vivjon ki magának.

A rend hatalmas kezei között csakhamar felvirágozott a Barczaság. Az új telep részese volta harczoknak, melyeket a lovagok folytattak, s a szorgalma által felvirágoztat segített vérével megvédeni. Hatalmával azonban nevedett a rend gőgje is: folytatta területi nagyobbitásait, fakastélyok helyett kővárakat emelt, nem elégedett meg a pénzcserélés kiváltságával, hanem maga veretett pénzt. Végül egyházi függetlenítése felé is egy nevezetes lépést tett: kieszközlé 1218-ban Honorius pápánál, hogy ez a Vilmos püspök adományát megerősítse.

De főként a pénzverés kérdése boszantotta Endrét: s midőn a szent földről ereklyéivel haza tért, a johannitákat magasztalásokkal s adományokkal, a templomosokat

*) *Iustus postulationibus fratrum annuentes*, mondja az illető okmány *Urkundenbuch* 11. De az ilyen igazságos követelések megadását rendszeren küzdelmek szokták megelőzni.

hasonlag adományokkal halmozá – de a német rendről meg sem emlékezett. Boszankodásának ez volt első jele, de midőn a sérelmek halmozódtak, s midőn fiai, az erdélyi vajda s az erdélyi püspök nem szüntek meg előtte emlegetni az adatokat, melyek a rend végcéljait mutatták, a végsőre határozta el magát. Már ki is adta az okmányt, melylyel adományát visszavette, s a végrehajtással meg is bizta a vajdát*). De talán a rend korán értesült a fenyegető veszélyről, s eszközlésére bizonynyal a pápa, Salza a nagymester, Thüringen tartomány grófja, kinek Endre ipa volt, mindent mozgásba tettek, hogy a veszélyt elhárítsák. A király ezuttal megint megengesztelődött, s a visszaéléseket megint utólagos jóváhagyással szentesíté. Neki adományozá 1222-ben az ujonan foglalt földeket, egészen Oláhország határáig s a Dunáig, s Ipocs bán pristáld által be is igtattatá őket. A régibb kiváltságokat ujjal szaporitá; 12 hajójok az Olton és Maroson megosztva szabadon vihet sőt és hozhat árut, kővárakat építhetnek, elfogadhatják a véghagyományokat, s gyarmatjaikkal együtt vámmentesek, ha akár a székely földön, akár Fogaras vidékén átmennek. Mert a királyi harag megkárositá őket, meghagyta nálok a pénzbeváltás kedvezményeit, sőt ennek jövedelmét nekik engedé. De kettőt kikötött, pénzt ne verhessenek, s a vajdaságból beköltöző német telepeket ne fogadják be. Az uj alapítványlevelen már a nagymester neve is elő fordul, s ennek felhívására a pápa azt még azon év december 19-én maga is megerősíté.

A már kétszer kapott leczke semmit sem használt, sőt inkább táplálta a rend elszakadási hajlamait. Időközben ez a Vilmos által nyert kiváltságot a pápánál ujjal, sokkal tágabb körüvel cserélte ki, melyben a magyar egyház dolgaiba oly szívesen avatkozó Honorius

*) Fuerant non modicum damnificati – mondja az illető okmány. Urkundenbuch 19. De minő más károsítás lehet, mint, időközi felfüggesztés?

a Barczaságot közvetlen saját hatósága alá rendelé. „Ne legyen más főpapjok mint a római püspök,” mondá. Ez azonban még nem alakítá őket új egyház-kerületté, vég céljuk pedig az volt. S fölterjesztésökre, minthogy már is számos pappal birnak, megbizá Honorius az esztergomi érseket, hogy addig is, mig a barczasági lakosok annyira szaporodnak, hogy külön püspökséggé alakíthatnak, dekányjokká azt nevezze, kit a lovagok felterjesztenek.

Ezzel hát a Barczaság is külön egyházi kerületté lett. Egy püspök sem türte szivesen az exemptae ecclesiae-eket, melyeknek száma rövid idő alatt, III. Béla óta, hárommal, a szebeni, a kerzsi – mely a cistercitaké volt – apátságokkal s a Barczasággal szaporodott. Ugyanaz a Vilmos, ki a Barczaságot egy adománylevéllel legalább még egy ideig hatósága alatt tudta tartani, megtámadta a pápa alá rendelt kolosmonostori apátságot, az apátot s két testvérét elfogta, a királyi adomány levelet vízzel, a pápait tüzzel pusztította el. Hasonlót nem mert tenni a lovagrenddel, mely több fegyverrel rendelkezett mint ő, s irányában az engedékenység útját választá. Halála után (1221) a püspöki szék egy ideig üres maradt, minthogy a kalocsai érsek a megválasztott, de hibás szemü Rajnádot csak a pápa megkérdezése s 1223. jun. 3-án nyert engedélye után erősíté meg.

A kivételes egyházak iránt elődeinél Rajnáid sem volt türelmesebb. Hihetőleg ezen interregnum alatt hajtattott végre a pápai szék alá rendelése a lovagrend földjének, s főként azért nem akart róla tudomást venni az új püspök. Nem ismervén el más zsinórmértéket a Vilmos-féle egyezménynél, a papokat törvényszéke elébe idézte, a világiaktól követelte a dézmát s más illetőségeit*) s midőn sem egyik sem másik nem engedelmes-

*) De vajon kiktől? nem csak azoktól, kiktől a Vilmos adománylevele alapján joga volt követelni? A pápai bulla igen határozatlanul szól. Urkundenb. 22. l.

kedett, egyházi átokkal sulytotta őket. Az ügy a pápai szék elébe került, s Honorius a rendnek adott igazat. Rajnald meg lón feddve, s az esztergomi érsek parancsot kapott, hogy ha a püspök átkát vissza nem vonná, ő jelentse ki azt érvénytelennek. Végül a dekán ki lón nevezve, – s ez volt a tényleges befejezés – a pápa pedig ezt 1224. apr. 2-án mint a Barczaság és Havaselve*) dékánját megerősíté.

Tehát az egyházi függetlenség is ki volt már víva, sőt több, mintegy megjelleve a föld, mely az új püspökségnek magvát képezendi. S a rend buzgón munkált azon, hogy Honorius ezen vágya teljeseedsbe menjen, s e végre elegendő nagyságu birtoka legyen. Már Havaselvén is kezdettek várat emelni, támpontját a támadó háboruknak, melyre készültek, s melynek építhetését csak egy a kunokon nyert diadallal biztosíthaták. Minden, minden mutatá, hogy a rend teljes függetlenségre törekszik: pénzt veretett, új foglalásokat tett, s már nemcsak a kunok felé, hanem Erdély határos földjein is, és a szász telepeket erővel a Barczaságba viszi át. Ekkor Salza Hermann egy mindezeknél vakmerőbb lépésre határozta el magát: Barczaságot és Havasalföldét a szent széknek adományozá, s évenként két marka arany fizetésére kötelezte magát.

Endre nem tartozott az erélyes és határozott jellemű uralkodók közé. Fiai s környezete, mint ezt az ez ügyben fennmaradt számos pápai bullák némelyike mutatja, már régóta figyelmeztették a királyt, hogy a lovagok vakmerő dolgokon törík fejöket, s ha ama hazafias törekvéseknek már régebben is volt sikere, most Endrének be kelle látnia, hogy a lovagokkal többé nem alkudhat. A föld nem volt a lovagoké, csak mint hűbért birták, s hogy ezek itt a magyar korona csonkításával önálló országot akarnak felállítani, az már nyilvánvaló dolog.

*) „Ultra montes nivium” így nevezi a bulla s ez = Havaselve v. Havason tuli föld.

Válaszul az adományozásra, Endre visszavonta saját adományozását.

A lovagok azonban nem könnyen mondtak le birtokukról, s még egy ideig daczoltak a királyi parancsokkal*). Azonban 1225. év nyarán maga Endre ment hatalmas lovas-sereggel ellenük s a Barczaságon megállapodott. Most a rend felhagyott a fegyveres ellenállással, a király pedig egymásután foglalta el váraikat, s mialatt a harcosok a gyarmatot zsarolták, maga hadi sarcot csikart tőlök. Végre kiadá parancsát, hogy a lovagok távozzanak a Barczaságból – de ezek azon reményben, hogy a pápa újra kiegyezést hozand létre, kijelenték: hogy ezt csak a pápának vagy nagymesterüknek rendeletére fogják tenni. S valóban Honorius mindent elkövetett érdekükben, vigasztalta őket, három cistercita apátot**) megbizott, hogy vizsgálatot tartsanak, megbizta a portói püspököt, legatusát, hogy igyekezzenek a királyt megengesztelni, kérte, intette Endrét, s végre magát Bélát is. Sőt miután a három megbizott apát értesítése is a lovagok részére kedvezőtlenül ütött ki, még akkor sem hagyott fel békéltetési kísérleteivel. De már minden késő volt. Endre nem várta be a vizsgálat eredményét, hanem a lovagokat kihajtotta a Barczaságból.

Honorius meg azután is tett kísérletet, hogy Endrét a lovagok visszahívására, birja: de Endre hajthatlanságán meghiusultak mind az ő, mind utódjának IX. Gergelynek igyekezetei. Sőt ez utóbbi 1227-ben, a kunok megtérítése szempontjából, Róbert esztergomi érseket kumaniai s brodiniai pápai legatussá is kinevezte, hogy a rend restitutiojának szükségességét bebizonyítsa –

*) Quod ipsos super terra eadem inquietas: mondja Honorius, s ez aligha lehetett más, mint fegyveres nyugtalanítás. Urkundenbuch. 32 l.

**) De Lineveld, de Kercz et de Egris volt a három apát. Urkundenbuch 31. l.

de ennek sem lett meg a kívánt eredménye. S még akkor is, midőn IV. Béla a rend iránt megengesztelődött és azt Magyarországon nevezetes adományokkal látta el: a Barczaságot nem ereszté ki kezeiből.

De a lovagrend telepítésének a koronára nézve megvolt az a haszna, hogy a Barczaság be lőn népesítve és várakkal felszerelve. Területi épsége nem maradt meg. A kunoktól elfoglalt föld örökre elszakadt Erdélytől, a többinek nagyobb része Brassó vidékké lett, egy része azonban a magyar*), más a székely földhöz csatoltatott.

VI.

II. Endre uralkodása Magyarországra és Erdélyre nézve egyaránt emlékezetes. Ott is itt is egy-egy arany bulla tartja fenn nevét, melyek mindkét helyt nem egyenlő, bár nagy fontosságú következményeket idéztek elő, s melyek mégis uralkodói tehetetlenségének bizonyítványai. A várszerkezet már ez időben veszendőben volt, s a várjóságok, a bitorolt földek visszavétele, melyet az ifjabb király Béla oly buzgón sürgetett s sokszor erélylyel hajtott végre, ha a király pénzzavarán annyit a mennyit segített volna is, de a roskadozó épületnek egyetlen követ sem mentette meg. De ha a hanyatló magyar alkotmányoknak romjait megmentette, sőt annak fejlődését óriási lépéssel mozdította elő a magyarországi bulla – a kétfelé darabolt erdöntuli földet épen három részre osztotta az erdélyi.

A szászok ez okmányt nagy nemzeti vívmánynak tartják. S méltán, mert ez volt az, mely Erdélyt három részre osztotta, nekiek adván a harmadikat. De hogy üdvös volt-e Erdélyre nézve: az valóban más kérdés. Ha

*) Ez volt az okmányokban előforduló „terra Szék”, mely előbb egy Fulkun nevű szászé s a tatár pusztítás után a hatalmas Akadás fiáé Vinczjé volt, ugyanazok kiktől a gróf Nemesek és Kálnokiak származnak.

a vajdaság nem úgy fejlődik mint indult, ha az erdélyi vármegyéknek nincs a király alatt még egy külön fejük egy szász vármegyének alakítása a magyar korona egységének nem sokat ártott volna. De Erdélyben ezzel egy harmadik, a más kettővel ellenkező érdek oltatott be, mely e naptól fogva fenn tartá magát, folytonosan erősödött nemcsak nemzeti elsánczolás, hanem éppen területi nagyobbodás által is.

A magyar bulla keletkezésének története meglehetősen tisztára van hozva. Minő küzdelmek ára volt, hogyan csikartatott ki, s mi czéloztatott vele, ezekre maga a történet megfelel. Az erdélyinek eredetére nézve annyival nagyobb a bizonytalansága, ha csak a bulla bevezetésének szavait szó szeréni értelemben nem vesszük, s az irályi czafrangokat is históriai tények gyanánt nem fogadjuk el. Az első szavak mindjárt Endrét nagy és igazságos uralkodónak mutatják, „ki a kevélyek makacságát hatalmasul elnyomja, az elnyomottakat felemeli, mérlegeli a hűséges szolgálatokat, s mindenkivel saját érdeme szerént érezteti kegyét.” Nem hiszem, hogy maga Endre is komolyan hitte volna e szavait. Ha e szavak a szászok szolgálatait illetik, kérdés, minő szolgálatok lehettek azok? A szászok e részen határőrök voltak, a királyt csak keleti hadjárataiba kísérték*) s délfelől védelmezik az országot. De éppen ez volt betelepítésök oka és rendeltetése. Midőn a németek bejöttek, minden egyes telep, a mint székekre oszlott, vagy helységeket szervezett, kapott külön kiváltságokat.

„Panaszkodának – folytatja az okmány – a mi hűséges telepeink, hogy azon szabadságokból, melyekre hivattak ősüinktől Geizától, egészen kiestek, s ha csak kegyesen rájuk nem tekintünk, szegénységök nyomora

*) Item quod iidem ad exercitus regios duntaxat ad partes orientales pro tempore emergentes ire teneantur prout iidem saxones nostri de Cibiniensi et aliis sedibus transire ab antiquo sunt soliti. Egy 1369-iki okmány szavai.

miatt nem is szolgálhatnak minket.” S valóban ily szomorú lett volna e a szász telepek sorsa? Hogy az erdélyi megyéknek mind püspöke, mind vajdája azon igyekezett, hogy a kiváltságolt helyekre befolyását nevelje, s hogy a székely gróf sem volt kiméletesebb, az kétséget sem szenved. S ha a püspök igyekezete sérelmes volt mindjárt kezdettől fogva, az nap óta, hogy a szebeni dioecesis szerveztetett, törvénytelené is vált. Természetes, hogy Gejzának egyháziilag független telepe most politicalai independentismusra is törekedett, de hihető, hogy a vajdák és a székely grófok által ejtett sérelmek épen azon arányban szaporodtak.

Ily körülmények közt hivatott meg a német lovagrend s vette kezdetét a Barczaság betelepítése. A rend onnan hívott be lakosokat, honnan kapott. A kilátás az új földön nem volt rossz. A mely feltételek alatt birta eredetileg földjét a szász, csaknem azon feltételek alatt mehetett ide is át, sőt itt a határőri kötelezettség, a rend tagjai vezetése alatt, sokkal nagyobb számu várak mögött nem volt oly terhes, s mi legfőbb az ott megcsontult kiváltságokat itt nagyobb mérvben és biztosabban élvezheté: tehát tömegesen s oly feltűnő számban vándorolt a Barczaságba, hogy Endrének kötelességévé vált az ellen fellépni, ha csak nem akará elnézni, hogy ama határszél újra desertummá váljék*). Első fellépésének a rend ellen ez volt egyik oka: de ezen épen oly kevésbé segített az új kötés, mint a többi panaszokon. A bevándorlás azért nem szűnt meg. S mégis segíteni kelle a dolgon – és Endre segített is, az arany bulla kiállítása által egy évvel a rend elűzése előtt 1224-ben.

A bulla régi szabadságok visszaadásáról szól: de valóban oly kevésbé szorítkozott csak régi kiváltságokra, mint maga a magyar arany bulla. Ez ugyan a szent

*) Ha valaki a mi embereink vagy a szászok közül hozzájuk vándorolna, a mint megtudják „expellant, et hi qui eos introduxerint in manus regis vel nunciorum ejus tradent.” Az 1222-iki második alapítványlevél: Urkundenbuch 18. l.

István alkotmánya szellemében készült, de a szászoké nem teljesen Gejza kiváltságainak alapján; – mert ennek nem volt célja telepítéseivel Erdélyben egy harmadik független politikai testet teremteni. Egy találkozó pontja azonban van a kettőnek: mindkettő demokratiai elemeket foglal magában, de míg az első a kisebb nemességet védi az aristocratia ellen, az utóbbi egy saját fejlődésre utalt democrata alkotmánynak forrásává lett.

„Azon nép mely Szászvárostól Baróthig és Daróczig terjed a székely földi Sebessel együtt egy nép legyen.” E nevezetes és a határvonalakat illetőleg a megfejtetlenségig homályos szavak adák meg a szász nemzetnek politikai önállóságát, s ha mi utána következik, „hogyan egy bíró alá legyen vetve, s minden megye (t. i. szék, az, melyet a bevándorlók külön csapatokban alapítottak) teljesen megszűnjék, kivéven a szebenit” ezen értelmezést igazolják, szintugy bizonyos, hogy a nép egységének eszméje a rangfokokat különbségét kizárta. Az okmány szerént e földön csak szász lakhatott, bírájok csak a király lehetett s a szebeni ispán, kit a király nevezett ki, s a ki idegen hivatalnokokat nem állíthat be, hanem ezeket magok válaszsák. Bizonyos, hogy bevándorlásuk alkalmával s utóbb is sem egyenlő rang, sem egyenlő birtok nem volt köztök: de ez okmány értelmében jogaik és kötelezettségeik teljesen egyformákká lettek, oly alap, melyre utóbb nagy fontosságú statutumaik épültek.

A kamarai nyereséget évenként 500 marka ezüsttel szaporítják*), de ennek fejében a pénzbevéltők nem jelenhettek meg köztök. Ezen összeget saját hatóságaik

*) III. Béla jövedelmeinek kimutatásában, mint láttuk, magokra az erdélyi vendégekre 15,000 marka van téve. Ezen összeg az andranum 500 markájával összehasonlítva roppant nagy, még az esetben is, ha felvesszük, hogy az minden szászra, ez pedig nem mindnyájára volt kivetve. De talán egész Erdélyre szólott azon összeg?

vetették ki a lakosokra, fizetése alól különös kiváltság nélkül senki sem volt kivéve, még a praedialisták sem, azon nagyobb, hihetőleg szász birtokosok, kik köztök laktak; köteles fizetéseiket azon ezüst marka súlyával mérjék, melyet III. Béla engedett nekik (tehát már ezen király idejében is voltak panaszaik, s történt is azokon orvoslás) t. i. ötödfél fertót, azaz negyedtet számítva egy szebeni sulyra, kölni denárokból, hogy a mértékben mely szerént fizetnek, különbség ne legyen, azaz miután a budai ezüst marka három lattal nehezebb volt az erdélyinél, egy budai marka pedig 4 arany-forintból állott, és az erdélyi csak $3\frac{7}{19}$ arany forintot tett: tehát e részben is fizetésökben a már kinyert kedvezményt megtartották. E számítás szerént ötödfél negyed vagy fertó épen 18 lat ezüstöt tesz*). Azon királyi hirnököknek, kik az adó felszedése végett mennek hozzájok, naponként három lat ezüstöt fizetnek.

A birodalom határain belől 500 katonával, azon kívül 100-al segítik a királyt, ha személyesen vezérkedik, de ha csak jobbagyát küldi, 50-nel.

Papjaikat szabadon válaszszák.

Legyen saját pecsétjök, ismeretes a királyi környezet előtt.

A blaccusok és bessenyők erdőségeit és folyóit a blaccusokkal és bessenyőkkel együtt közösen használják, mint melyek egyedül a királyi adománytól függenek, ur és szegény egyenlő joggal. E föld volt a mai Fogarasvidék s talán Oláhország egy része, a blaccusok és bessenyők pedig oláhok és bessenyők (s bizonyynal kunok is – mert a bessenyő uralom már ekkor nem állott fenn), kik e földön laktak s az alvidékek betelepítése óta

(* Egy markára rendszeren 16 lat ezüstöt számitanak, de a budában 19 lat volt, míg az egymással egyező szebeni és köl niben 18–18 lat volt. Tehát vevén négy közönséges fertót, azaz 16 latot, és egy fél fertót, azaz 2 latot, lesz 18 lat, t. i. a Bélaféle gira.

a magyar koronához tartoztak s megyévé soha sem alakították.

Évenként három ízben nyolcz-nyolcz napig szabadon vihetnek be morzsasót. Kereskedőik szertejárhatnak az országban vámfizetés nélkül, s vásáraik otthon adómentesek.

Senki a jobbágyok (azaz nemesek) közül jószágot földjökön ne merjen kérni, s ha kérne, ők ellentmondhassanak.

Ha mi megyünk közéjük csak három szállásköltséget, ha pedig a vajda, annak csak két szállás költséget tartoznak fizetni.

S ez volt a híres arany bulla, mely a szász nemzetnek egy nevezetes részét Erdély harmadik politikai testévé tette. Ez azonban világosan csak a Gejzaféle telepre szólott, arra t. i. mely elébb a hét első szász széket foglalta magában (Szeben, Ujegyház, Szászváros, Kőhalom, Szerdahely, Segesvár, Szász-Sebes). Épen ezért azonban az összes nemzet nehézkedési sulypontjává lett, okozójává nem egy küzdelemnek s forrásává sokféle vágyaknak, maga pedig az okmány mint libertas cibiniensis példányává a kiváltság-törekvéseknek. S ha az ugynevezett szebeni kiváltság oly törvényes szójárássá lett is, mint Magyarországon a budai vagy fehérvári, de két századnál több idő folyt le, míg csak a nagyobb telepek is egyesültek, a nélkül hogy a kisebb pontok, szétszórt városok valaha bekebelezthettek volna. Az új terület egy saját grófot nyert, mely a maga körében épen annyi önállással birt, s épen úgy a király alá volt rendelve, mint akár az erdélyi vajda, akár a székelyek ispánja, míg egyházi tekintetben a szebeni prépostság alá tartozott.

A be nem kebelezett területek megtartották eddigi viszonyaikat a koronához és annak hatóságaihoz. A szebeni grófság tőszomszédságában fekvő Medgyes szék, sok önállóságot biztosító kiváltságai mellett, a székelyek

grófja alá volt vetve, Besztercze*) mint emberek emlékezete óta volt, a magyar királyné uradalma maradt, s ennek, valamint a Barcaságnak (mely 1422-ben soroztatott a szász gróf alá), saját külön ispánjaik voltak, de kik épen úgy, mint Medgyes és Selyk, a székelyek ispánjának hatósága alatt állottak, úgy hogy az Andreanum által nem kiváltságolt egész szász föld, daczára hogy egy részben legalább Fehérmegyéből vált ki, nem tartozott a vajdai hatóság alá. Ezen kétségbevonhatlan történeti tény önkénytelenül is azon kérdést támasztja: ha vajon nem volt-e az egész szász föld az Andreanum kelte előtt a székely ispán alá vetve? Ha veszszük, hogy maga az Andreanum is a felszabadítandó föld egy részét Sebest székely földhez csatoltnak mondja, hogy magok a szászok is mint határőrök voltak alkalmazva, s ez oknál fogva is természetesebbnek látszik a székely gróftól függésök, – hihetőnek fogjuk találni ezt.

Azonban az összes szász föld egyesülése csak lassan haladt. A hét székhez előbb a kettő: Medgyes és Selyk (septem et duo sedes), később a másik két provincia vagy vidék is csatlakozott, úgy hogy a szász ispán hatósága az összes szász földre csak a XV-ik század második felében terjedt ki, miután az Andreanum kiváltságait már előbb külön külön megnyerék.**)

*) Teusch és Fernhaber Urkundenbuchja I. 80. l. mint Orbán pápa 1264. jul. 16-iki bullájában nevezi.

**) Az Andreanum, s ezzel kapcsolatban a szász nemzet eredete és jogi állása felett hosszas irodalmi viták folytak, mióta amaz okmányt Töppelt kiadta. A magyar és szász felfogást ég és föld választá el egymástól, mert a kérdés szoros kapcsolatba hozott az erdélyi közjoggal. Az okmányon mindkét részről sok erőszakot tettek, mit tanusít a szászok által elnyomott oláhok beleszólása az 1791 és 1841. országgyűléseken. S ha egyfelől Töppelt megbüntetésére mert a vocati helyett donatit irt s Attila határjárásaira is hivatkoztak, bizonyos, hogy Slötzernek pötlészkedő hangján minden higgadt ember megbotránkozhatik. Minden commentatorok közt legtöbb tudományos apparatusal Eder és Schuller szólottak a kérdéshez s bár ők sem mentek az elfogultságtól, tagadni nem lehet, hogy a tudományos kutatás körén belül maradtak.

VII.

Mióta I. Endre testvérének Béla hercegnek segélyével nyerte vissza a trónt, szokássá vált királyi hercegeknek az országnak egy részét, néha harmadát kormányzatul átengedni. Míg Horvátország és Dalmatia nem tartoztak a magyar koronához, Béla, Géza, László hercegek a tiszai harmadrészt kapták. Sok valószínűség van benne, hogy Erdély, legalább a megyék, ezen harmadrészbe be voltak osztva. Utóbb azonban inkább kaptak a hercegek Horvátországon, habár a tiszai harmadrész sem szűnt meg szerepelni. De Erdély mint külön fejedelmi czime valamelyik királyi hercegnek nem fordul elő egészen IV. Béla király koráig. Az ország örökös szétदारoltatása nem kis hátrányára volt a koronának. Igaz, hogy örökösödési rend akkor Europa egyik nagyobb udvarában sem volt megállapítva, s hogy mindenütt az atyák még életökben igyekeztek fiaik számára biztosítani a trónt. Az is kétségtelen, hogy a királyi család hatalmasabb tagjainak ez volt legbiztosabb kielégítése: mert ezek nem fogták volna elégnek tartani, ha ama rész akár mint apanage akár mint uradalom adatik kezökbe. De bizonynyal mind ez sok családi versenynek, sok belháborúnak legerősebb indoka volt.

Az erdélyi vajdaság a jövedelmezőbb s tekintélyesebb állomások közé tartozott. A zászlósok közt a negyedik hely, s a hadseregeknél, ha a király is ott volt, a bal szárny vezetése volt az övé. Nem csuda, ha a király kegyenczeinek adta rendszeren. De alig van példa rá, hogy a királyi kegyelem által jobban megaláztatott volna e hatalom, mint midőn Endre azt sógorának Berchtoldnak, egyszersmind kalocsai érseknek adta (1212 körül).

A lovagrend kiűzése után Béla a király elsőszülötte, az ifjú király, Horvát- és Dalmátország kormányzását

átadta testvérének Kálmán hercegnek, maga pedig 1226-ban a tiszai részek és Erdély igazgatását vette át. Ez időben a várjavak visszaszerzése volt a jelszó. A várszerkezet s az erre épített honvédelmi rendszer bomlásnak indult, s eléggé helytelenül nem a magát túléltnek ujjal pótoltatása, hanem a réginek új erőre hozatala céloztaték ez által. Béla szigorral folytatta a vizsgálatot a kétes vagy új jogcimmal birt adományok felett. Egy összeesküvés, mely neki és atyjának meggyilkolását, s II. Fridrik német császár trónra emelését célozta, a levélvivő elfogatása által megghiusult ugyan, de az eljárása szigorát nevelte. Béla most az egész ország minden birtokának megvizsgálására nyert engedélyt, s munkálatát ennek alapján Erdélyben már 1231-ben bevégezte: „dicsőség az istennek a magasságban, s békeség a jó akaratú embereknek e földön, melyre felviradt a magyarok megváltásának, a királyi dicsőség helyreállításának, s a korona szabadsága visszahelyezésének napja! Szent István király földje bánatból, szolgaságból szabadságba lőn helyhezve!”

Béla ezen Erdélyben mulatásának idejére esik a kun püspökség alapítása. 1227-ben Robert érsek a szentföldi keresztes hadjárathoz volt csatlakozandó, midőn a kun fejedelem fia Borics, mint atyjának követe megjelent nála, s kérte hogy menne Kunországba az isten ígéjének hirdetésére. E munka épen oly szentnek tetszett előtte, mint a keresztes báboru és Magyarországra nézve közvetlenebb hasznunak. El is ment s a fejedelmet tizenöt ezred magával megkeresztelte. Azután pedig Theodorikot püspökké nevezte ki. Moldvában koronként már azelőtt is tünt fel egy püspökség a milkovi, mely alá tartoztak a székelyek s részben a szászok. Minthogy pedig Theodorik magát nem milkovi, hanem kun püspöknek nevezé, a székelyek nem akartak az új elnevezéshez szokni: „nos hát kérdé a püspök egy főpásztori levelében, mi bajotok a névváltozással, midőn a püspökség a ti nemzetetek iránt lényegben és érdemben

egy marad? nem legelhet-e együtt az Ur egyházában farkas és bárány? hát miért ne a székely is kunnal, oláhval? Tekinti is az Isten a személyt! Kegyel minden nemzetbelit, ki féli, az igazon munkál, s övéit a nemzetek és nyelvek különbségeiből összegyűjti a hit egységében.”

Az új püspökség a pápa különös kegyeivel is dicsekedhetett. IX. Gergely közvetlenül a maga hatósága alá rendelte s egyenesen az ifjabb király Béla pártfogásába ajánlotta. Ugy látszik, hogy a keresztyénné lett kun fejedelem elismerte Béla főuraságát már ez ígéretet tett is a kun püspöknek székesegyház építésére, kit 1235-ben az erdélyi püspök és a barcasági prépost közt támadt per elintézése körül látunk fáradni*). Az igehirdetés nyomon haladt, s várni lehet, hogy most önállólag fogja kivinni azt, mire a német rend lett volna hivatva, midőn egy országos csapás minden reményét felforgatta, minden igyekezetét semmivé tette.

Ez volt a tatárjárás.

VIII.

IV. Béla atya halála után trónra ülén, Erdélyt, s a mit Kunországból birt, az anya államhoz csatolta és Kunország királya czimét többi czimei közé írta. Bélát már mindenki régóta ismeré. Több mint tíz év óta áll a közügyek élén, mindig mint az ellenzék feje s a féktelen főurak ostora. Ez elég idő volt annak belátására, hogy mit várhatnak tőle, s a fényes koronázás kevés főurra nézve volt öröm napja. Nem is csalódtak, a kik előre rettegtek. Személyválogatás nélkül mindenki irányában egyforma szigorral járt el, ahol a korona tekintélyét, jogait kellett védeni.

Ez erélyesség minden más körülmények közt üdvös

*) Urkundenbuch 60. 1.

lett volna s hihetőleg az ország védelmi erejének átalakításával végződött volna. De így a papságot, zászlós urakat s a nemesi rend minden osztályát maga ellen ingerlé. A székek megégetése, a várjóságok visszavétele, Dénes és társai megbüntetése, Kötény és kunjai befogadása a válaszfalt a nemzet és királya között élesíték, s midőn a mongolok közeledésének híre jött, titkos örömmel gondoltak a békétlenek a király megaláztatásának napjára.

A hun hordák kijövetele óta Ázsia nagyobb áradatot nem bocsátott ki magából, rettenetesebbet pedig egy sem. Az ár, mely Peking elfoglalásával Ázsia urává lett, északkeleti Európa gyöngé és tehetetlen államait könnyű szerrel elnyelé. Sem Nagy-Bolgárország s Nagy-Kunország, sem Kiew s a többi orosz és szláv hercegségek nem tudák csak egy napig is feltartóztatni. Már mind Batu khánt uralták e tartományok.

A menekülők borzasztó dolgokat beszéltek hazájok szenvedéseiről s a mongolok vadságáról. Még ez sem rázta fel a nemzetet. A királyi parancsok teljesítetlen maradtak, vagy félig teljesültek. S midőn a mongol hordák fejszései az orosz kapu előtt megjelentek, akkor már világossá lett a veszély nagysága: de már akkor késő volt. Ugrin csatái, Babenbergi Fridrik ingerlő küzdelme, Kötény megöletése s a sajóparti vénap rövid közökben válták fel egymást. Muhinál a nemzet és királya közt létre jött a megengesztelődés – de minő áron vásárolva! Batu felső Magyarországot, Boche-ter az alföldet, Kadan a tiszai megyéket s Erdélyt s egy csomó alvezér az ország többi részeit változtatták sivataggá, s tették semmivé két századnak minden vivmányát.

A négy hadoszlop közül, melyek Magyarország elfoglalására indultak, egy Kajdán vezérlete alatt 1241. kora tavaszán a mai Bukovinából, a radnai (vagy tán a borgói) szoroson nyomult be Erdélybe. E hely is csak úgy mint az orosz kapu, melyen át a derék sereg nyo-

mult be, meg volt erősítve, de a fejszés előcsapatoknak több dolga akadt, mint a nádor által védett helyeken betörtnek, mignem utat csinált a sereg számára. Besztercze vidékén gazdag szász telep lakott, s egyik főhelye Radna gazdag bányaváros volt. E vidék határon kötelességet teljesített, s ily esetben birája, a környék hadának vezére is. Radna birája (comes, mely szónak igen sokféle jelentése van). Aristáld nem várta be a támadást, hanem jól felszerelt népével Kajdán ellen ment, ki három nap alatt nyomult e városig.

Aristáld szászaival vitézül védte magát, s Kajdán annyira nem várt ellenállásra talált, hogy jónak látta szokott cselükhöz folyamodni. Szinlett futással visszavonult. A szászok öröme nem ismert határt a könnyü diadalon, s fényes lakomát rendeztek, mely azonban nem sokára szomorú torrá vált. A mongolok nyomukban voltak, s könnyen bevették a sáncz és kőfalak által nem védett várost. Radna feladta magát kegyelemre. Kajdánt három napi barangolása megtanítá, hogy e rengetegben utmutatók nélkül nehéz előhaladni, s Aristáldot hatszázad magával seregéhez csatolta, hogy vezesse őt Magyarországra, hol aztán Batuval csatlakozhatik, ha ennek szerencséje a magyarok fegyverén megtörnék. Aristáld és társai utmutatása mellett a horda a Szilágyságon (tán Tasnád és Zilahon) át alig remélt gyorsasággal Várad alatt termett, s a szerencsétlen helységet feldulta.

Ez alatt a muhii vénap – hol Rajnáld erdélyi püspök is a csataterén maradt – eldönté Magyarország sorsát. Béla király viszontagságteljes utazás után a Dráva mellé, s innen Dalmátiába menekült. De midőn Kajdán hordája ide is üldözé, Spalatóból Bua szigetére vonult. Kajdán itt sem engedett nyugtot a szerencsétlennek, de a segélyére különböző helyekről nyomult különajku népek megvédték. Ügetáj khán halála több mint másféléves birtoklás után a vad hordákat visszavonulásra inté. Kajdán Bolgárországnak vette útját s itt egyesült Batuval.

Egy hátrahagyott horda Magyarország feldult vidékein át Erdélybe nyomult, mely eddigelé nagyobb pusztitástól meg volt kímélve. E csapat úgy látszik, a Maros völgyén nyomult be, s onnan oszla szét apróbb csapatokra a szerencsétlen ország feldulására, most, miután egy oldalról sem félhettek nagyobb erő támadásától. A Radnánál beütött horda átvonulása, s az anyaország szomoru sorsa, Erdélyt önvédelemről készte gondoskodni. Mindenfelé oly gyorsan, a mint csak lehetett, erődítvényeket emeltek fából és földből, mert másneműek építésére nem volt idő. De ez erődök nagy része elesett. „És tovább?”— kérde e borzasztó napok történetirója Rogerius. kinek egyszerű előadása mindig oly megható, s rögtön felel rá: „elfoglalták néhány vár kivételével az egész országot, s előhaladtukban feldulák.”

A szétfutott csapatok az ország kiprédálását, felégetését aránylag rövid idő alatt hajták végre, mert hazafelé kelle sietniök. A kivonulás részleteit nem birjuk, de ha a későbbi okmányokból a nagyobbyszerű dűlások nyomait összeállitjuk, valószínűnek fogjuk találni, hogy az egyik Kolos,- Dobokamegyén s Besztercze vidékén s a borgói szoroson, a másik pedig átmenvén az országszívén, s a mai Aranyos-székben utjának délkeleti irányt adván, Székföldjén át a szentléleki vár mellett, az ojtózi szoroson keresztül távozott.

A tatár fogságból csodálatosan menekült Rogerius szomoru képét adja azon helyeknek, melyeken keresztülment. Ez egy feldult lakatlan rónaság volt, melyen át nyolcz napon keresztül az egyházak tornyai szolgáltak utmutatóul, s hagyma és zöldség, mik a falusiak kertjében fennmaradtak, fű és gyökerek eleségül. Végre Gyulafehérvár alá érkeztek, mely ez időben Erdély legnagyobb városai közé tartozott. Mint püspöki székhely gazdag s díszes volt, melyen átfolyt a Maros. De itt a meggyilkoltak tetemeinél s vérrel fecskendett romoknál egyebet nem talált. Tovább ment, mig végre 10 mfnyre Frátalfavára, s attól 4 mfnyre egy nagy sziklára

akadt, melynek tetején egy tömeg menekvő fogadta könyeivel, s enyhíté éhségét liszt és fahéjból sütött kenyérral. Csak egy hó mulva, miután a király hazatéréről meggyőződtek, hagyák el menhelyöket. De mindazon csapás, mely a mongol hordák elvonulása után Magyarországot dúlta, Erdélyt sem hagyta kiméletlenül.

Béla országába érve, hozzá fogott birodalma helyre állításának nagyszerű művéhez. Az ország a véginség szélén állott. Egész helységek néptelenné lettek, mások elveszték tulajdonosaikat, némelyek bitorlók kezébe estek, sok helyt a köznyomort felhasználó kalandorok garázdálkodtak. Mindez gyors segílyt kívánt. Béla, ki száműzésében is megtartá jogcímeit, azokhoz méltónak mutatta magát. Betölté a hivatalokat, összehívta a lappangókat, beutazta országát, bizottságokat nevezett ki a birtok-czimek kitisztzására, egyes vidékeken gyűléseket tartott, telepeket hívott az országba, s előmozdítá a főurak telepítéseit, várakat építtetett s felállítá a macsói bányságot.

Erdélybe Lőrincz vajdát küldé, „hogy népeit összegyűjtse, s a mit csak rá és országára nézve e birtokán hasznosnak lát, helyette és tekintélyével intézze el”*), tehát eléggé tág hatalommal. Lőrincz kitűnő, hű ember volt a királynak, ki őt idegen földön a nyomor napjaiban tanulta ismerni, s ki bizodalját csakugyan megérdemelte. Gondoskodása alatt Erdély is épülni kezdett. Részint külföldről, részint az ország kevesebbet szenvedett vidékeiről, telepeket szállítottak a néptelenebb helyekre, „harczosokat és földmivéseket”**), mint az okmányok mondják, s állásukhoz mért adományokkal látták el. Ily telepek voltak: Dézsvár a Szamos mellett, Kolozsvár, s az erdélyi püspöknek legtöbb birtokai, Enyed, Alvincz, Borberek, mely utóbbiak magától Lő-

*) Teusch és Firnhaber Urkundenbuchja 65-ik l. De ez nehezen egy a később előforduló Kemény fiával Lőrinczczel.

**) Fejér Codex Diplom. Tom. IV. Vol. III. 439. l.

rincz vajdától nyerték szabadalmaikat, s jobbadán szász telepekkel láttattak el. Szék vidéke, mely a Barcaságból kihatva eddig a szász Fulkuné volt, Vincze uradalmává lett. S talán épen ezen időre esik Tordamegye egy kipusztított darabjának betelepítése székelyek által, mely V. István által kezdi székelyeknek adományoztatván se birtokukban későbbi hadi tetteikért Kun László által megerősítettén*), egy a többi székely földtől külön álló székké, Aranyos-székké lett. Sőt betelepítés szempontjából a német lovagok is kaptak adományokat**), míg az Erdélyyel határos Kunországot a johannitáknak adá, oly feltétel alatt, hogy az erdélyi szászokat be ne fogadják.

Roppant sokat szenvedtek, s csak nehezen épültek fel az egyházi javadalmak is. Fehérváron kívül e rombolás áldozataivá lettek a kerczi apátság, Gyerőmonostor és Kolosmonostor is. Ezen utóbbit Béla csak 1263-ban állította helyre, s ujítá meg kiváltságait. Hasonló sorsa volt a püspöki székhelynek és birtokoknak is. Még 1246-ban alig voltak lakosai, s uradalmi tiz év múlva is pusztán állottak. Ez évben Béla Gál püspök kérelmére kivette a vajdai és más birák hatósága s törvénykezése alól, és a püspök alá rendelé.

Ez arányban gondoskodott Béla a honvédelemről is. A tatár pusztítás korában a várak jó menhelyek voltak: de azokat magánosoknak nem volt joguk építeni. Béla részint engedélyt, részint jószágokat adott magánosoknak e célból, s maga is hozzá látott az építettséghez. Radna, hol a tatárok betörték, várrá alakított, Szentlélek újra felemeltetett, s Filesdet a püspök építeté fel. Az ország néhány év múlva csak mint szomo-

*) in recompensationem fidelium servitiorum ipsorum Siculorum et pro octoginta equis mondja az adománylevél, Urkundenbuch 148. l.

**) Bethlen Elek a német lovagrendről irt munkájában az adományozott faluk neveit Erdélyben keresi – de aligha helyesen.

ru emlékre gondolt a tatárfutásra, de ezalatt más bajok és más viszályok kezdek környezni.

IX.

Béla király 1245-ben ötéves fiát Istvánt királylyá koronáztatta s Tótország vezérévé nevezte ki. Időközben Babenbergi Fridrik elesett s öröksége viszály tárgyává lett a két szomszéd, Béla és cseh Ottokár közt. A stájer rendek nem kis áldozatok fejében István herceget választák fejedelmükké, s midőn a két király háborújának az 1254-iki béke véget vetett, István még mindig megmaradt Stayermarkban, honnan azonban nem sokára magok az ország rendei kergették ki 1259-ben. Az e miatt Ottokár és Béla közt kiütött háboru ez utóbbinak megveretésével végződött, mit béke és Stájerországnak átengedése követett 1261. april havában.

Istvánt atyja másutt kárpótolta. Átadta neki Erdélyt s a kunok birtokait, úgy hogy uralma egész a Dunáig terjedt ki. Ő most királyi czime mellé Erdély fejedelme és a kunok ura czimét ragasztotta. Ez évben még békében birta tartományait, de csakhamar belátta, hogy ez nem volt kellő kárpótlás sem Stájerországért, sem a korábban birt horvát fejedelemségért, mely már 1260. óta*) a király ifjabbik kedvencz fiának Bélának volt birtoka. Szerinte ezen birtok is az elsőszülöttséghez tartozik, s atyjától ezeket is követelte**), s midőn nem nyerte meg, fellázadt.

Béla királyt e tény meggyőzte, hogy mennyire csatlakozott fiában. Midőn nejévé kun hölgyet adott s a kun szállásokat rendelkezése alá engedé, azt hitte,

*) Palugyai a kapcsolt részek története 19-ik l.

**) Jus ducatus a primogenitoribus nostris regum primogenitis institutum requirere voluissimus, mondja István maga. Fehér Cod. Dipl. Vol. V. Tom. I. 104. l.

hogy a kunok állandósítását fogja eszközölni, pedig mind ezzel csak István nagyravágyó terveinek szolgált. A király összegyűjté hiveit, s István is a kunokat és a zendülésre mindig hajlandó urakat – de ezuttal a dolog összeütközés nélkül kiegyenlített. Az anyakirályné János bozsnya püspököt s Gergely perjelt szolítá fel közbenjárásra, s ezek békét eszközöltek*) Pozsonyban a versenygők között. István némely tiszai megyék mellett Fülel várát, s az ország összes só-jövedelmének felét nyerte (1262).

Az ifju király könnyelmű és nagyravágyó természete megfoghatóvá teszi, hogy a béke nem volt tartós. Még ezen 1262-ik évben újra szemben álltak hadjaik, s egymás hiveinek birtokait kölcsönösen pusztíták. Most novemberben Poroszlón kezdtek egyezkedni. István álláspontját jellemzi, hogy ő elébb kunjaival tartott tanácskozást, s ezektől is nyert beegyezést. Nem hiában nevezé magát a kunok urának. De hijában esküdött meg a békére, hijában ígérte meg, hogy sem atyja sem Béla herczeg ellen nem fog fellépni, sőt az előbbenit segitni fogja. Hijában határozák el, hogy az öregebb király nem csábitja és nem fogadja be a kunokat, az ifjabbik viszont atyja németjeit, s testvére szlávjait. A közelebbi évben (1263) megint a réginél voltak, s most a poroszlói egyezkedést a szokoli erősítette meg, mely telve a kölcsönös szeretetnek bőséges ígéreteivel, jeléül, hogy épen ez hiányzott nagy mértékben. S csakugyan a következő évben megint szemben állottak egymással, s a kül segélyre hivatkozást eltíltó szokoli pontok ellenére vad hordák segélye után jártak. „Borzadva hallottuk – írá Orbán pápa – hajdan a tatárok dulásait Magyarországon. De még rettenetesebb hallanunk azt, mire tégedet és fiadat az emberiség ellensége ösztönöz, hogy ő ku-

*) Katona VI. k. 358. l. a királyné levele. De tévednek, akik ezen levél alapján az 1267-iki feketehalmi háborút ez évre teszik.

nokkal, te pedig a lithvanokkal s más pogányokkal készültök egymás ellen”*). A hír igaz volt, csak hogy a pápa levele eléggé korán érkezett a békét köztök helyreállítani. Azonban István az anyakirályné jószágaira terjesztette ki kezét, s az atyjával kötött egyezkedés alapján a királyné beszercei uradalmait, mint melyek az ő birtokterületén feküdtek, lefoglalta. Béla kértére megint a pápa lépett közbe s orvoslá a sérelmet, „Káro-sithat meg-e – kérdezé – két ember szerződése egy harmadikat? ... Midőn az örökös király jósága annyi földdel és javadalommal áldott meg, nem illik hogy te anyád, vagy mások jogaira áhitozol”**).

Minden kiegyezés csak ideiglenes volt. Istvánt az sem elégítette ki, hogy az országnak csaknem felét királyi hatalommal igazgatja, hogy saját királyi udvart tart, külön zászlós urakkal bir. Ifju évei daczára lelkében sok volt a megromlottság, s hazájának valódi érdekéről fogalommal sem birt. A csaknem szomszédban levő tatároktól mindig rettegésben tartott ország biztonságával keveset gondolt, s hogy Magyarországnak egyik fele legalább egy időre Kunországgá váljék, annak büne főként őt terheli. Az 1264-iki kiegyezés után két évig sem az okmányok, sem a történetírók nem beszélnek az atya és fiu közti versengésről. De e hallgatás nem bizonyosága békének, mert a harmadikban már sokkal elkeseredettebben álltak egymással szemben.

Ez idő alatt István egy erőszakos lépéssel elfoglalta Tul-a-Dunát***) s birtokába helyezé magát a követelt,

*) Mind az egyezkedéseket, mind a bullát közli Katona VI. 360, 370, 415.

**) Urkundenbuch 80. De ezen egész levélben egyetlen szó sincs háboru folytán történt lefoglalásról.

***) tunc gerens terre transdanubialis gubernaculum t. i. István, mondja fia László egy 1273-iki okmányban. Urkundenbuch 100. s épen a fenebbi háboruk egyes részleteit adja elő. De másként nem viselhette, mintha erőszakkal elfoglalta.

de meg nem nyert birtokoknak. Ez 1267. elején történhetett: mert István egy megelőző évben kelt okmánya Erdélyt csendesnek írja. A tényt nem lehetett behunyt szemmel nézni s Béla hadakat küld engedetlen fia megzabolázására, s oly végzczállal, hogy őt birodalmából száműzze*). Egyik, kunokból álló csapatnak vezére László vajda és ennek fia Gyula volt. Egy másik dandár pedig Kemény Lőrincznek vezérlete alatt beljebb nyomult az országba.

Nagy volt a rémület István párthivei közt. Sokan elállottak tőle, s Bélánál kerestek kegyelmet. Maga István üzetve, bujdokolva országa legtávolabb eső részébe a Barcaságba vonúlt, s egy, a német rend által épített erős várban Feketeügyben védte magát. „Az üldözések kemény ostorát kell tünnünk, irá az ostrom második napján hunyadi várnagyának, s kevés sereggel védeni magunkat Gyerői Kemény Lőrincz ellen, mig nem segélyünk és szabadulásunk érkezik. Siess tehát hunyadvári hadainkkal, vasas kocsikra tévén a hadi szereket**). De ügyelj, nehogy ellenségeink kezébe esenek.” S valóban a vigyázatra szükség is volt, mert már Erdély nagy része, s a szászok is elpártoltak, István neje az ifju királyné s leányai Patakvárában elfogatván, elhurczoltattak s Béla fia első szülöttségi jogának elvételére gondolt.

De a koczka csakhamar megfordult. István egyik hive Csáky Péter Dévánál megverte László vajdát s a kun hadakat, utóbb a Béla hivei által elfoglalt Borinkát visszavette véres ütközet után. E hadi tény megmen-

*) nos extra regnum voluit effugare ... mondja István Urkundenbuch 90. l. Fia László is említi egyik okmányában ezen indokot.

***) E csata idejét ezen okmány dönti el. Urkundenbuch 87. „apparatis bellicis super totidem cochy jugalibus vehendis bene vasatis,” mint az okmányban eredetileg áll.

tette Istvánt. Erdély és a szászok visszaállottak részére, s most Péter mester testvérel Mátéval István fölmentésére sietett. Kemény Lőrincz csatát veszített, elfogatott, fegyveresen lóháton István elébe hurczoltatott s sok másokkal együtt kivégeztetett. Innen a háboru áttétetett a Tisza partjához, s most már István lépett fel támadólag. A Béla seregeit Ernei bán vezérelte, de a bán elesett, s itt is Csáky Péter győzött. A diadalmas had most a derék sereg ellen fordult, melyet Béla herczeg, Procellin és Henrik nádor vezettek. Isaszeg mellett volt a döntő ütközet. Béla megszaladt, Procellin elesett s Henrik bán két fiával elfogatott. S a sok vérontásnak újra béke lett a vége, s István Tul-a-Dunát s Slavoniát most sem nyerte el *).

Bélát egymásután két kun király követte a trónon. Alig maradt fenn idejéből olyan történeti nyom, mely valamely vigasztalót mutatna, s István minden érdeme Erdélyre nézve Kolozsvár alapításából áll. Idejében és utódja alatt nem a kunok megtérítése volt a főczél, hanem a magyarok elnyomása a kunok által. E sok férfias tulajdonnal bíró nép ostora volt alattuk az ország-, nak. Igaz, hogy Erdélyre nézve a vezérség, mely István alatt a hatalom tetőpolczát érte el, István trónra léptével megszűnt, de annak helyébe fejtelenség, a nagyok hatalmaskodása s a népek harcza lépett. Az olyszerű önállóság emléke nem könnyen vesz ki, s a vajdák, már csak annálfogva is, hogy a herczeg- király utódai voltak, oly nagy hatalomra tettek szert, hogy midőn Kun Lászlót anyjával együtt Finta nádor elfogatta, az egyik erdélyi vajda – rendesen kettő volt – Miklós, hadával szétverte a lázadókat, a másik pedig Mátyus bán, a király nevelőjévé lett.

*) István ez évről sok donationalist állított ki, melyek üldöztetéséről és diadalmairól szólnak, s az ezért való adományozást még atyja is folytatta.

E kor okmányai szomorú képét rajzolják az országnak, s a pápai bullák lázadó mozgalmakról és véres polgárháborúkról beszélnek. A tatárok ellen emelt várak az ország átkaivá, rabló lovagok fészkeivé lettek. Nem is szólva a kunok féktelenkedéseiről, kik úgy viselték magukat, mintha egy ellenséges hatalom földjén lettek volna, egyes dynasták kezdék az országot szétdarabolni. Németujvári Iván Dunántul, István bán az alvidékben, Lóránt ur a Szepességben s Nyírségen Erdélyig csaknem önállólag kezdtek uralkodni, mintha alig tartoznának a magyar koronához. Ugy látszik, hogy a magyar korona is szétdarabolódni készül, mint a német vagy francia volt, melyeknek birtokosai országuknak csak legfőbb hűbérurai voltak.

Semmi nyoma, hogy Erdély a kun király iránt ez időben ellenségesen fellépett volna. Soka sem volt, miután önállósága megmaradt, és a két vajda Máté és László sok kegyelem által csatoltaték az uralkodó személyéhez. De annál nagyobb volt a belviszály. A Szamos mentében, az uton mely Magyarországra visz, s hihetőleg másutt is rablóvárak emelkedtek. Ezeket megfékezte ugyan a püspök s hadaival lerombolá *), de nemsokára saját káptalanját annál nagyobb veszély érte.

A szászok ez időben három diocesis alá tartoztak: az erdélyi püspöki, a szebeni káptalani s a milkovi kun püspöki alá. Eddigélé az egyházi egyesülésnek minden igyekezete megtört, s a szász püspökség iránt táplált reményeik meghiusultak. Ez bizonynyal sok surlódást okozott és sok elkeseredésre adott alkalmat. Végre 1277. febr. 21-én egy vasárnapi napon az egytetemes szász hadak Alárd fia Gaan vezérlete alatt**) megrohanják

*) Urkundenbuch 128. l.

**) Kemény Not. Cap. Alb. egy 1309-iki periratból I. k 22. Ezenkívül még négy okmány szól ezen támadásról. Urkunden-

Gyulafehérvárt. A véletlenül meglepett város és egyház alig tudá magát védelmezni. Az archidiaconus, a kanonokok nagy része, mintegy kétezer ember s számos harcos felkonczoltattak, az egyház az odamenekültekkel együtt felégettetett, kincsei elraboltattak. Sőt a környékbeli egyházak is hasonló sorsra jutottak. A tettesek még ez év 24-én a Budán zsinatra gyült egyházi férfiak által egyházi átok alá vettek ugyan*), de Fehérvár nehezen épülte ki a szenvedett csapást, még 1282-ben is igen kevesen lakták s a templom felépítéséhez is csak 1291-ben fogtak, habár már korábban beboltoztatott. Magok a püspöki jószágok is annyira el voltak néptelenedve, hogy egyik püspöki falu Tasnád egy főur falvát Siódet megrohanta s lakosait erővel elhurczolta 1281-ben.

De ez elnéptelenedésnek más okai is voltak, jelesül belzavarok, melyek László királyt egy újabb fogság kiállítására kényszeríték**), s a megújuló háborúk. A kunok kihágásai türhetetlenekké váltak, s úgy látszik, hogy maga a nemzet próbálta őket fékezni, a király nélkül vagy tán ellenére is. A fogság annyit csakugyan használt Lászlónak, hogy azután a kunok megfékezését nem gátolá. Ezeknek szállásai a harcos és nomád nép-

buch 113, 127, 135 és 172. l. A vérengzés oka, mint Teutsch írja Archiv des Vereines I. 26. l. az volt, hogy ezen Gán apját Alárdot a fehérvári püspök megölette.

*) Az illető okmányt, melyen azonban csak hó és napszám van, év nélkül kiadta Kemény Not. I. 97. V. ö. Urkundenbuch LXXII. Az évszámot gróf Kemény hibásan gyanitá 1291-nek. Hogyan mehetett volna véghez a kiátkozás oly későre?

**) Hornek szerint Petznél Script. Rer. Austr. I. 1098. Lóránt erdélyi vajda fogta volna el. Ha Lóránt volt az, a ki elfogta, az nem az erdélyi vajda, hanem a szepesi ur Lóránt volt, ki utóbb a László ellen folytatott csatában elesett. (Fejér V. 3. 274). Lóránt erdélyi vajda 1282-ben jelenik meg az okmányokban, s többnyire úgy mint a László kegyencze, ki bizonynyal ilyen tettét egy félév alatt nem nézte volna el.

nek bizonytalan lakhelyül szolgáltak, melyet ők könnyűszerrel változtattak. De egy korona alatt egy rendezett állam, s egy hordaszerkezetű uralom oly ellentétet képeztek, melynek káros következményeit még egy oly sülyedt embernek is, mint László, be kelle látnia. Ezért tett próbákat a kunok államszerkezetét a magyarhoz idomítani. Az már annyi elnézett féktelenkedés után nem ment könnyen, s Oldamur vezérük alatt ellenálláshoz s szükség esetében kibujdosáshoz tettek készüléket. Az 1282-dik év nyarának végén összegyűjtött zsákmányokkal Hód tavánál táborba szállottak, de László által megverettek. A vert had most Erdélyen át, hol Rolánd vajda akarta utját elállani, átkelt a havasokon, saMoldvában tanyázó nogáji tatárokhoz menekült. László utánok nyomult addig – mint maga mondja – a hol még ősei közül senki sem járt, hogy őket visszatérésre kényszerítse.

Egy veszteség azonban nem törte meg még a kunokat, s minthogy belátták, hogy magukban gyengék, a moldvai tatárokkal szövetkeztek. Pusztításainak leginkább Erdély volt kitéve. De 1285-ben egészen Pestig hatoltak, s roppant zsákmányt gyűjtöttek össze. Visszatértükben Erdélyt prédálták fel – Kolosmonostor, Besztercze, Toroczko környéke szenvedett ezuttal legtöbbet. Az ország felvidékét pusztító horda kivitte zsákmányát, de az, mely a székelyföldön át akart hazamenni, sokat szenvedett. Az aranyosszéki székelyek mindjárt Toroszkónál szétverték egy hordát, míg egy másik csapat Gyergyóban lón feltartóztatva.

Mintha nem lett volna elég baja az országnak a rakoncátlankodó kunokkal, László a hordák maradványait letelepíté. Az ország örökös apró csaták színhelyévé lett: tatárok, kunok, rabló lovavog s egyes hatalmasok egymással és egymás ellen. „A városok – mond Turóczy – elpusztultak, a falukat leégették; a békés egyetértés semmivé lett, a gazdagok szegényekké, s a

nemesek nyomoruságukban parasztokká lettek.” A pápa beavatkozása, s az eszköz melylyel e bajokat orvosolni akarta, t. i. keresztes had hirdetése, épen ellenkezőt szült, mert ezek is csak úgy, mint a kunok, rabolni, pusztítani kezdettek. A háboru, mely keresztesek és kunok közt folyt, már-már országossá lett, s színhelye főként Erdély volt, hol maga a király is megjelent 1288 és 1289-ben. Itt egy had élén Péter erdélyi püspök elfogta Árboz kun urat, a király anyai rokonát, két unoka öccsével s a velök tartó Mojzes erdélyi vajdát. László e miatt visszavette tőle Kolozsvárt és Fehérvárt, utóbb azonban kiegyezett a püspökkel Kis Ápoldon sept. 1-én, s a kereszteseknek Bereczán nov. 4-én bűnbocsánatot hirdetett. De süker nélkül. Mert végre is fegyverrel kelle azokat szétvernie. Ugy látszik, hogy a székelyek vele tartottak, mert kevéssel a bűnbocsánat hirdetése előtt azokat Aranyos-szék birtokában megerősítette.

Egy fél év mulva 1290. jul. 10-én kunjai meggyilkolák.

X.

László uralkodása alatt egy Erdélyt mélyen érdeklő változás vette kezdetét. Az okmányokban úgy nevezett Havaselvében, melynek egy része koronként a magyar koronához tartozott, s melynek területén nevelte a német lovagrend birtokait, új uralom kezdte alakulni, mely a bessenyők, kunok, tatárok megritkulása után Erdélyből kapott bevándorlókat.

Az, mi innen az Olton feküdt a Dunáig, külön Szörényi bánóság volt s a határórzéssel megbízott magyar tartományok egyikét képezte. Tul az Olton egy két kenézség ismerte csak el a magyar korona fennhatóságát, melyek a magyar királyoknak rendes adófizető és hadköteles hűbéresei voltak*). Egy ilyen kenéz Lythen mind-

*) Fejér Codex Dipl. IV. l. 449. a johannitáknak adott adománylevelében.

járt László trónra léptekor, használva a király kiskorúságát, fölzendült és függetleníté magát*). De azon szándékát, hogy a havasalföldi népeket egy független állammá egyesítse, Sóvári György mester diadala meg-hiusítá. Ő maga elesett s testvére Barbáth a fogságból nagy összeg pénzért bocsáttatott szabadon. Ettől fogva egy ideig maradt minden a régiben. László uralkodása végén azonban, Radul Negrowod egyike a fogarasvidéki kenézeknek, ki Fogarast és Omlást birta, az oláh krónékák előadása szerint családja s oláh és más népek kíséretében felkerekedett és Oláhországba vonult, hol a Dombovitzá mellett letelepedvén, Kampelungot alapítá. Az egész ország meghódolt neki. E ténynek magára Erdélyre nézve is fontos következményei voltak.

Az árpádházi magyar királyok a meghódított nemzeteket nem nyomták el. Foglalási háborujok nem volt irtó s politikájukat a legyőztek megnyerésére irányzák. S Erdélyben e részben annyival kevésbé tettek kivételt, mert ez az anyaállamtól a természet által elválasztva, azzal teljesen összeolvasztva soha sem volt. Mig ez országot Töhötöm családja igazgatta, a nemzetiségi szerkezet nem nehezedett a legyőzettekre kiállhatatlanul. Gyula, Kean és Ochtum legyőzetése után Erdélybe is behozta szent István a várszerkezetet. De ez még csak katonai s nem politikai institutio volt: azzá csak egy pár század múlva kezdett fejlődni. Az ország lakosai oláhok és szlávok voltak a hódításkor – tudjuk Anonymusból. Mi történt ezekkel 1003. után?

Az oláhok államéletéből az első pár század alatt vajmi keveset tudunk. Egy-egy oklevél egyes helyein emleget különböző jogkörrel bíró kenézskéket, s meg nevez egy-egy kenéz-földet, egy-egy kenézt is. Magyarországon s Erdélyben e kenézskégek mindenütt oláhok

*) Fejér Codex Dipl. V. 3. 275. l.

s magok a kenézek is oláhok. Egy világos csak: hogy nem volt magyar institutio s nem szent Istvántól vagy valamelyik utódjától eredt. Maga a szó is szláv, s jelent urat. A honfoglalás előtt több oláh uralom volt Erdélyben s a határos megyékben, melyeknek vajdái kenézek által igazgatták tartományukat. Addig ezen kenézekből minden kitelt, épen úgy mint a comesből a főispántól az udvarbiróig mindenféle ispán.

A Magyarországhoz csatolás szükségkép változást vont maga után. A várszerkezet nem türt meg csak katonai szempontból sem független kenézségeket. De el sem törölte azokat: magához idomítá épen úgy, mint a nemzeti szerkezetet. A név megmaradt: de a hatáskör csorbult. Néha egy falu, néha egy uradalom volt egy kenézség, vagy a vajda, vagy a főispán, vagy a földesur alá vetve. S innen van, hogy egyik kenéz egyenlő volt a törvény előtt a nemessel, anélkül, hogy maga nemes lett volna, mert ha nemessé lett, kivétetett a kenézségből, másik egész uradalmat bir, kivétetik az adó, vármunka s más szolgálat alól, de fizet a királynak vagy vajdának valami csekélységet a földesuri jog elismerése fejében, s viszont másik hadászati kötelességeket teljesít. De mindenesetre vagy fizettek, vagy szolgáltak, vagy mindkettőt teljesítették. Egyik másik kenéznek több vagy kevesebb hatásköre volt az uradalomban, s néha a kenézség örökülővé lett épen úgy, mint némely gerébség (comes, gróf) a szászok közt. A fejedelmek vagy vajdák kiváltságokkal látják el, s gyakran tetemesekkel, de oly kivételesekké, mint a szász vagy székely ispánokat nem, teszik. Olykor zendülést támaszt egyik másik kenéz, de leveretik. A kenézség még ez esetben is megmarad, hanem urat cserél, ki hivebb legyen. Gyakran terjeszkednek, betelepítnek elnéptelenült helyeket, erdőket irtanak ki: de ily esetben is kenézek maradnak.

Magyarországon a nyugoti megyékben, Erdélyben igen sok helyt a magyar megyékben, a szászok s még

a székelyek közt is találunk kenézségeket. De ezek nem egyformák. Olyan helyeken, hol tömörebb az oláhság, nagyobb erővel jelennek meg. Fogaras vidéke – mely legrégebben mint bolgárok, utóbb mint oláhok földje említetik – ilyen kenézségekből állt. A havasalföldi részekben is látunk kenézségeket. Déva és Hunyad környékén, Zarándmegyében, Fehérmegye nyugoti részein, Kővár vidékén sok kenézség fordul elő: s leghatalmasabbak voltak Lupsán s az akörüli helyeken, hova állandó telepedés végett legkevesebbé hatoltak a magyarok.

Kétségtelen hogy a kenézeknek a megyei szerkezet megszilárdítása előtt nagyobb hatáskörük volt, mint azután. Viszonyuk ennek alapján, bármilyen volt is a koronához vagy földesurhoz, mindenesetre függő volt. Oly idő, melyben nem volt nehéz kiváltságokat nyerni, vagy kiváltságos állásra tenni szert, kedvezett fennállásuknak. S maga ezen körülmény is elegendő volt, hogy az oláhságot mint nemzetiséget fenntartsa. Az emberiség természetében fekszik, hogy egy megragadott institutiót fejleszteni óhajt. Nem történt más a kenézekkel is. S mennyivel elnézőbb volt az Árpádok uralma, annyival buzgóbb volt azoknak vágya is. De az alkotmányának bizonyos megadott formáin túl nem mehettek. Tán azon példa, hogy egy önálló szász ispánság alakul, buzdíthatta őket, hogy egy önálló kenézség alapítására törekedjenek, biztos támaszt vélvén ebben feltalálni minden elnyomás ellen. Lythen vajda kísérlete aligha volt egyetlen Radul Negrowod kiköltözéséig. Bizonyosan ezt túl az Olton annak belátása vitte, hogy ott terveit több sikerrel viheti ki. Hihető, hogy magános sérelmek, elnyomási kísérletek még ösztönözik őt. Oly uralkodás mint a Lászlóé, tág kaput nyit minden erőszakra, s oly időben a kivándorlás sem szokatlan tünet. A Radulét hihetőleg a folytonosság s tömegesség tette feltünővé*).

*) Erdélyben a kenézségekről egy önnálló munka jelent

László uralkodása utolsó szakában, egymásután két évben volt Erdélyben, 1288-ban és 1289-ben. Bizonyítással erős zavarok voltak ez országban, s nemcsak a keresztes had, mely erősebben az utóbbi évben dult és nemcsak a főurak s rabló-lovagok erőszakoskodása, – mely alatta meg nem szűnő volt – olyanok, melyek igazolnak oly tömeges kiköltözést.

S ime harmadik Endre, az utolsó Árpádház alig hogy annyira mennyire biztosítá trónját, néhány havi uralkodása után, 1291-ben Erdélyben van. Nem volt közönbös előtte, hogy megtartsa e tartományát, mely az utolsó zavarok alatt elszakadási hajlamot nyilvánított. Nagy súlyt fektetett rá, hogy ez ország mellette legyen a pápa igyekezete s versenytársai ellenében, kik mindenestre félelmes ellenségek voltak. S ezért kiváltságlevelek osztogatása és megerősítése által igyekezett mindenkit megnyerni. De mind ez még nem indokol oly sürgető megjelenést.

Egy 1291. márcz. 11-én Gyulafehérvárt kelt okmányban maga mondja el leutazásának valódi célját. Székesfehérvárt febr. 22-én kiadta a koronázási okmányt*) s ebben az ország jogait, kiváltságait – s ezek folytán névszerént és külön az erdélyi szászokét is – megerősíté, Erdélybe jön s Gyulafehérvárt márcz. 11-én a nemesekkel (azaz magyarokkal), szászokkal, székelyekkel és oláhokkal országgyűlést tart, melynek feladata – ő mondá – az erdélyi államszervezet rendezése volt. Ez okmány első nyoma a külön erdélyi gyűléseknek, melyek aztán több ízben tartattak, de a

meg 1846-ban, melyet gróf Kemény bíralt a Kurz Magazinje II-ik kötetében.

*) Quod cum ... apud Albam in loco nostro cathedrali, fuissemus coronati, habita congregatione generali stb. Tehát nem az erdélyi Fehérvárt volt, s az erdélyi gyűlést megelőzte. Urkundenbuch 159. l.

melyekben többé az oláhok mint testület vagy mint tagjai a gyűlésnek nem jönnek elő. A gyűlés végzéseit nem maradtak rájuk: az maga képes volna Erdély egész beléletére világot vetni, s így határozottan azt sem tudhatjuk, hogy mi része volt abban az oláhoknak. Hihető, hogy összefüggött a Radul kivándorlásával, s annyival inkább, mert tudjuk, hogy a gyűlés folyama alatt Ugrin mester panaszt tett a királynál, hogy az ő fogarasi és szombathelyi birtokait elfoglalták. Hogy kicsoda? – az nincs megemlítve, de Radulról tudjuk, hogy a Fogarasföld ura címét czimei közé felvette. Nagy hihetőség van benne, hogy e gyűlésnek egyik feladata volt, a jogok és kiváltságok biztosítása után, a szászok és oláhok kivándorlásait, – kiket Havaselvére nagyszerű kiváltságokkal csábitottak – meggátolni, s hogy a megyék, székelyek, szászok és kenézek egymáshoz s a magyar koronához való viszonya rendezteték. De ez volt az utolsó pont, hol a kenézség politikai nyommal bírónak tűnik fel. Az idő és viszonyok már aláásták azt, s ezentul egész megszűnéséig mindig a hanyatlásnak egy-egy újabb stadiumán tűnik fel. Sőt határozottan mondhatni, hogy az anyaállam gyűléseiben része nem volt soha. Midőn egy évvel utóbb 1292. jul. 29-én országgyűlés tartatik, az egyházi és világi főurakon kívül a magyar, székely, szász, kun nemesség is megjelenik azon*), – de az oláh, mely az erdélyi gyűlésen mint nemzet szerepelt, itt nem volt képviselve. Sőt Endre alatt utóbb is 1298-ban, midőn a koronázási okmányban megállapított alkotmányi pontok újakkal lőnek megszorítva, az országgyűlésen megint látjuk a székelyeket és szászokat**).

*) Urkundenbuch 181. l.

***) Fehér Cod. Dipl. VI. 2. 131. l. Kovácsics Suppl. I k. 91. lapja nyomán. Igaz hogy ez okmányban singulis saxonibus áll singulis saxonibus helyett nyomdahibából. E hibát már gr. Kemény József észrevette Árpádia 1834. 90-ik l. Bedeus azonban Ver-

Az utolsó Árpádházi király alatt az alkotmányosság Magyarországon nevezetes lépést tett előre. Önekie valóban nehéz küzdelmei voltak: a pápával, versenytársaival, a féktelenkedő nagyokkal, kik elődei alatt dynastákká nőttek ki magokat, és az árulókkal. Ily esetekben a korona egyes jogainak átengedése oly jelenség, mely minden alkotmányos nemzet történetében előfordul, sőt az alkotmányosságnak előállítását lehetővé teszi. Szerencse még, hogy a szétszakadni készülő uradalmakat, Slavóniát, a Németujvári, Brebiri, Trencsényi grófok birtokait, melyek már is egy-egy hűbéres uradalommá kezdettek kinőni, meg tudta a korona alatt tartani.

Magában Erdélyben is egy veszélyes forradalmat kelle levérnie. Gyakori eset, hogy a királyoknak zendülő nagyok által rájuk mért fogságot kelle kiállani: maga Endre is állott ki ilyet. Azután Roland vajda kelt fel ellene. E férfiú 1282. óta viselte az egyik vajdai tisztelet, miközben László alatt Mózes, Endre alatt pedig Lászlót, s utóbb 1295 óta egy Bors Györgyöt találunk mellette a vajdai széken. Roland a kun királynak rendületlen hive volt, de az utolsó Árpádház alatt benne is feltámadt a vágy Erdélyt függetlenné tenni. A vajdai hatalom tág köre kedvezett az ilyen kísérletnek, s Roland fegyverre kelt. De az erdélyi főurak egyike Gyerőfi Miklós segélyével Endre leverte őt s minden birtokait 1297. január 3-án ezen Gyerőfinek adományozá*). S ezóta az erdélyi vajdai széken újra László a püspök testvére ült, bár utóbb Rolandnak is

fassungja 22. l. ragaszkodik a hibához – de nincs igaza. Azon évben, melyben az ő munkája megjelent, jött ki a Cod. D. VII. 5. kötet, melyben először tétetik közzé ama 1292-iki országgyűlés tanúsító okmány, melyben épen úgy, mint a 98-ikiban, székelyekről s szászokról van szó.

*) Urkundenbuch 198. l.

megkegyelmezett*) Endre, sőt halála után a királyné tárnok mestere volt

Roland vajda leverése még nem szüntette meg nagyra-
ravágyó dynasták azon törekvését, hogy Erdélyt önálló
uralommá alakítsák. Nem sokkal Endre halála még na-
gyobb és veszélyesebb ilyenmü mozgalmak támadtak,
melyek nyilvánvalóvá tették, hogy az anyaállamra néz-
ve is mily káros az Erdélynek adott önállóság.

XI.

Az Árpádházból származott királyi család férfi ága
III. Endrében kihalt. A nemzet sokat köszönhet annak:
a vezérek elfoglalták s megtarták a hazát, a királyok
az ázsiai intézvényeket európaivá változtatták, kibéki-
tek az új országot nyugottal, megvetették megmaradá-
sának és fejlődésének alapját, megszorították lakos-
ságát, rokoni kötelékekbe léptek elismert dynastiákkal,
megőrzék függetlenségét a három legnagyobb európai
hatalmasság ellen, a pápa, német és görög császárok
ellen, kik néha együtt, néha felváltva hűbéresekké
akarták tenni az új keletü hatalmasságot.

Mit köszönhet Erdély különösen e háznak? Első és
legtermészetesebb feleletnek látszik: mindazt, mit az
anyahon. S mégsem mind azt. Az Árpádék azon termé-
szetes politikája folytán, hogy az országot kelet és dél
felé terjeszszék, szükségkép legelőször Erdélyt kelle
meghódítaniok. Sitt mindjárt találkozunk a ponttal, mit
nem köszönhet annak, t. i. hogy be nem olvasztaték. Ez
azonban némileg a viszonyok kényszerűsége miatt tör-
tént. Csaknem egy századig kelle megtartásáért küzdeni,
s ez szükségessé tevé, hogy a vajdaság több önállóság-
gal birjon, mint akármelyik megye, hogy a székelység

*) Fejér Cod. Dipl. VIII. 1. 53. 1.

egy külön határőrvidéket alkosson, s hogy a magyar megyék alsó része is német határőrökkel telepíttessék be. Nem csak távolsága, de szomszédságai is gyakran rögtöni intézkedéseket tettek szükségessé. Egész délt határőr-bánságok szegték be: a szőrényi, macsói, kevei, s maga a siculi de Vág is ilyesmire mutat: mert e név székely egyenesen határőrt jelent. Azon bánoknak olyanforma hatásköre volt mint a vajdának, több pl. mint akár a dunáninneri, akár a dunántuli nádornak, s egy 1261-iki okmány Erney erdélyi bánról beszél, míg egy más ugyanazon évbeli okirat szolnokmegyei vajdaságot emleget. Átalán ez időben sok volt a czimezésekben a szabálytalanság, s arra mindent nem építhetni.

Bizonyynal ezen kényszerűség okozá, hogy Erdély eleinte két, s utóbb az Árpádék uralkodásának harmadik századában, három egymással össze nem kötött területre volt osztva: magyar, székely és szász földre. Mindeniknek volt külön feje, egyik sem rendelve a másik alá, de kik közt mégis első és leghatalmasabb volt a vajda, mert csak ez tartozott a birodalmi zászlósok közé. Az anyaállam törvényei csak annyiban voltak ezekre nézve kötelezők, mennyiben nem ütköztek össze az ország statútumaival, milyeket minden nemzetnek joga volt külön is alkotni, a szászoknak a királyok által adott kiváltságaival s a székelyeknek ősi, senkitől sem nyert, de kétségbe senkitől sem is vont intézvényeivel. Az, hogy kettőnek e nemzet közül határőrzés volt kötelessége, csak biztosítékul szolgált a különállásnak, mert a folytonos hadilábon állás a dolog természete szerint feltételez ilyesmit.

A magyar törvényhozás leginkább a megyéket kötelezte, melyek itt is egy-egy várnak központját képezték. Az Árpádfiak háromszázados királykodása alatt a várszerkezet állott fenn, s midőn ez hanyatlásnak indult, akkor is felélesztése czéloztatott mindig. Ez ország szét-

daraboltsága mellett két, utóbb három részlet alatt kétféle hadsereget állított ki: a vajdaság s az örvidékek seregeit. Az első állott várnépből, egyházi férfiak és főurak sergeiből, melyek az ország határain belül a vajda vezérlete alá rendeltettek, de midőn Magyarországra vonultak, a balszárnyan (Slavónia bánja a jobban) állították fel. A harmadik század folytán már hatalmas uradalmak kezdenek alakulni, banderiumok válnak ki, melyeket az Anjouk már nem sok idő múlva szerveznek. A püspök rablóvárakat vesz be, s némely nemes csatát folytat ellenségeivel, más zendüléseket ver le. A várak eredetileg a királyi voltak: Erdélyben e részben is kivételes helyzet volt. Hordák ellen legbiztosabban használhatták menhelyül, s ezért a királyok építésöket kevésbé ellenzték mint másutt. Már a tatár dúlás előtt behálózott faerődökkel, tornyokkal, templomkastélyokkal, melyek közül utóbb sok kővárrá lett, s némelyik fészkévé egy-egy rabló lovagnak. A törvények, melyek megengedék, kedveztek emelkedésének, a melyek tilták, itt többnyire érintetlenül hagyák úgy, hogy a három első századból okmányilag 43 mutatható ki – bár kétségtelenül több volt*). És e várak is a honvédelemnek egy nemét képezék, főként az örsegeken.

A székelyeknek hadi szerkezete merőben különböző volt a megyékétől. Rendeltetésök határőrzés. Minden székely született honvéd volt, egyenlő a magyar nemes-sel, ki nem fizetett adót s nem terheltetett más munkák és szolgálatok által, mint melyeket a végvárak építése és jó karban tartása követel. De ezt is hihetőleg jobbagyaik hajták végre. A nemzet első felosztása is merőben katonai volt: lófő azaz lovas, darabant azaz gyalog. A többi rendek utóbb támadtak. Néhány család kivált s

*) E felszámításban – mely a Müller Fridriké – benne vannak a várdák is.

vagyonossága, érdemei folytán nevezetes befolyást gyakorolt, mig nem előkellő renddé lett – de ez nem zavarta meg ezen sajátos katonai respublicát, melyben minden nem és minden ág, minden teherben és minden javadalomban egyformán osztozott anélkül, hogy a rangfokozatot kétségbe vonta volna. Egy századokon át tartó nemzeti szerkezet volt ez, mely megtöretéséig fenntartotta magát zavartalanul, még miután a nemzetségek tulajdonjoga helyébe az egyeseké lépett. A birtok adta a rangot, mert az határozta meg a hadba mehetes minőségét. A minő helyet foglalt el itt, olyannal birt othon is, a mely hely a hadban megillette, az volt az övé a pogány világban az áldozatoknál, utóbb az Isten házában is, tanácskozásoknál, hivatalokban, mely váltakozott nemek és rangok szerint.

A nemzet élén a királyok által kinevezett ispán állott. Ez volt feje az összes határőrségnek, tehát a székelyeknek és szászoknak, miglen ezek egy részét az Andreanum saját ispánnal látta el. A többiek még azután is hatósága alatt maradtak, s háboruban zászlója körül gyülekeztek. A székelyek közt nem volt várszerkezet, s a várak a király hatósága alatt állottak, ki, vagy vajdája, azokat várnagygyal, mig a nemzet a szükséges személyzettel ellátta, s így a királyi jog alól sem voltak kivéve. A szászoknak hasonló váraik, épen mint ezek, királyi birtokok voltak, de azok saját birájak felügyelete alatt állott, ki annak megvédését vezette.

A határörködésen kívül részök volt az országos háborukban is. A szász ispán, ha nem határőrzésről volt szó, 50-től 500-ig terjedő dandárt vezetett – a székely ispán természetesen sokkal tetemesebbet. Mindkét népet látjuk a magyar király külső háboruiban is. Az olyan támadást, mint Manuel 1165-iki görög pusztítása magok intézték el, de már III. Béla alatt a császárt az iconiumi szultán ellen egy erdélyi had segíti Leusták vajda vezérlete alatt, s többen vitézségeikért adományokat is

nyertek. Endrét a keresztes földre szászok is kísérték, fia IV. Béla pedig egy okmányában említi, hogy a bolgár császárnak – tudjuk, hogy I. Asan ilyen címmel élt – tetvére Sándor Szoboszlai Bagomért a székelyek ispánját és vezérét elfogta 1235-ben. Az ilyen dandárokat mindig az illető ispánok vezették, s számok attól függött, hogy ki és hol folytatta a háborút.

Mindenik nemzet egymástól függetlenül igazgatták, s mindenik saját statutarius joggal birt. A vajdaságban e mellett a magyar törvények divatoztak, s László és Kálmán decretumai, Endre aranybullája itt lényeges módosulásokat vontak magok után. Nem a székelyek, s nem utóbb a szászok közt: még az oly lényegbe vágó sem, mint a Kálmáné I. k. 20 art, mely a fiui ág öröklését s a koronára visszaszállást rendeli el, vagy az Endre-féle quartalitium – mert a fiscus a székelyeknél soha, még nota esetében sem örökölt, a jószágok csak a fiukat illették, ezek kihalása után a leányokra csak mint fiuleányokra szállott, s viszont ezeknek megint csak fiaira, teljes kihalás esetében pedig a szomszédokra szállt, a szászoknál pedig saját szabadságaik és szokásaik szerint fiu nem lételében a leány s férje örökölték *).

Mindamellett volt a három nemzetnek közös érintkezési pontja, a tartományi gyűlés, melyen együtt tanácskoztak. III. Endre előtt ugyan még ilyennek nyomára nem akadtunk, de ezen példa, bármily sürgető szükség által indokoltaték, aligha volt egyetlen, már csak azért is, mert Endre trónra lépte után röviddel tartaték meg. Ez egyen a király elnökölt: máskor mi volt szerkezete, nem tudjuk. Utóbb a vajdák voltak elnökei, természetesen, mert a hivatali rangfokozatban is ezeké volt az elsőség.

*) Urkundenbuch, egy ilyen esetről szóló okmány van közzölve a 180-ik l.

A megyéknek rendszeren két vajdája volt, kik közül egyik többnyire a királyi udvarnál tartózkodott. A király tetszése szerint nevezte ki, akárkit a három nemzetből, vagy magyarországit is. Sokszor más ispánsággal volt összekötve, s már az Arpádék uralkodása vége felé legtöbbnyire a szolnoki ispánsággal voltak felruházva, mint a mely hivatalával roppant uradalmakat nyert. Ezen kívül is tetemes bevételei voltak szép és terjedelmes uradalmakból, melyek koronként változtak, a vajdai adóból, némely korona-illetményekből, mint a Maroson kivitt só vámjának egy harmadából (a más kettő a királyé volt) törvénykezési jövedelmekből.

Helytartója volt a királynak, kinevezte az alvajdákat, kiknek száma változott, végrehajtá a törvényeket, vezette a nemesek gyűléseit, felügyelt az államjövedelmeknek kezelésére, a királyi várakra, az ország biztonságára, azonban a határszéli őrökösés a székely ispán kötelessége volt, s csak később tartozott az ő körébe. Törvénykezési hatásköre többféleképp volt korlátolva: ki voltak alóla véve a püspökök, apátok birtokai, néhány uradalom, s minden egyházi ügy. A szászok és székelyek e részben is saját ispánjaik alatt állottak, s a legtöbb város különös kiváltsággal láttatott el. Van eset rá, hogy király is elnökölt a vajdai táblán, valamint arra is, hogy az erdélyi hadat nem ő vezette: de mind ez kivétel volt.

Az alkotmány különbsége semmiben sem tükröződött oly élesen vissza, mint az adórendszerben: itt még találkozási pontjok sem volt. Azonkívül, hogy a legrégebb időkben nyest,- medvebőr-fizetésnek is vannak nyomai, a megyék a magyarországi adónak majd mindenféle nemeit: a kamarai nyereményt, huszadot, asztaltartási, vendéglési adót fizették, oly módon mint az anyaállam. A székelység adómentes volt, kivévén az ökörbélyegzést, mely a király trónra lépte, házasodása, gyermeke születése alkalmával adatott, még pedig természetben

s melyből egy tized az esztergomi érseknek adatott. A szászok az Andreanum óta egy összegben fizették le adójukat az 500 girát, melyet magok vetettek ki magok közt s magok hajtották fel birtokaránylag. De kamarai nyeremény alól csak különös kiváltsággal vétettek ki. A szászság azon nagyobb fele, mely nem állott a nemzeti gróf alatt, az Andreanum előtt a többiekkel együtt, azután a kiváltságolt földtől elválva adózott. Ezek, bár a székely ispán alatt állottak, adózási tekintetben nem ennek, hanem a vajdának hatásköre alá tartoztak. A III. Béla korabeli jövedelmi kimutatás egy összegben említi fel adójukat, de daczára ennek, épen úgy mint a magyar megyékben, különös kötelezettséggel terhelt helyekre is találunk: pl. Katzendorf a királyné számára macska bőrt szolgáltató. Az oláhoknál*) – bizonynyal a kenézségekben – kik mint szakadárok tizedet nem fizettek, különös adózást találunk, marháikból s disznóikból részt fizetnek a királynak.

Az egyházi szétdaraboltság sok surlódást okozott. A sok kivételes egyházért, a sok külön dioecesisért az erdélyi püspöknek kárpótlása volt ugyan később Máramaros s az ugoicsai uradalom: de ennek sokáig szegényes állapotja volt. Kezdetben nem birt többet hat falunál, melyek a tatárdulás alatt tönkre mentek, s még a kanonokok eltartására sem voltak elegendők. Az Alard fia rohama után azonban rendkívül kezd gyarapodni s a XIII-ik század végéig régi uradalmihoz husz falut szerez. Főként a szászokkal volt a püspököknek és káptalanjának sok baja, kik folytonosan azon munkáltak, hogy magokat külön püspökséggé constituálják, s egyesüljenek a szebeni dioecisissal és ezért a tizedet sem örömetst fizették, hanem inkább egy összegben alkudtak meg, mint 1282-ben a medgyesi dekánság a

*) Fejér Cod. D. IV. 3. 133. 1. Ezen adó volt a quinquagesima, s egy tizede hasonlólag az esztergomi érseknek adatott.

tized három negyede iránt. De a kerzi cistercita apátság alapítása III. Béla által, s az egresinek erdélyi jószágokkal dotálása is csonkítja a püspöki területet, valamint az egyházi fegyelemre kártékony behatást gyakorolt az idők vadsága, annyira, hogy a papok meggyilkolása nem ritka eset, s még a kanonokok házassága sem szűnt meg teljesen.

Az építészet fejlődése a keresztyén vallás behozatalával s a szomszéd pogányok támadásaival szükséges kapcsolatban állt. A kettő együtt működött annyira, hogy gyakran vár és templom is biztossági intézetek, mert maga a templom is erőd, sőt olykoron második, belső váracs. Az egyház többnyire a helység legmagasabb helyére épült, hogy tornyából messzevidéket belehessen látni: mert a harang nem mindig imádkozásra, igen sokszor fegyverre hívta fel a lakosokat. Ilyenkor a helység lakossága a templom kökerítése mögé vonult: mert előbb lettek átalánossá a kőtorony és kökerítés, mint a kőtemplom. Rogerius mesternek még a tatárjárás korában is a feketéllő fedetlen kőtoronyok voltak kísérteties kalauzai. Ez időben hát tulnyomó volt a fatemplom. S ez természetes is, mert magát az első szükségletet akkor, midőn magok a házak, sőt várdák is fából voltak, kielégíté e faépítmény, és volt az új hiveknek imádkozási helye, melylyel a pogányoktól különválásukat jelezheték. De a mint gazdagultak a helységek, támadtak kőtemplomok, s feltűnőleg nagy számmal a XII-dik és XIII-dik században, s már nemcsak plebániák, hanem klostrom-templomok és néha hegyek ormain a fellegek szomszédtságában. De ezen időknél fennmaradt építészeti emlékei kivétel nélkül a roman stílhez tartoznak.

A keresztyén világban sokszor együtt jelennek meg a szerzetesekkel a jótékonyági intézetek, ispotályok. Hihető, hogy a keresztes hadak folyama alatt az új bevándorlók közt már alakultak betegápoló intézetek, de

történeti nyomokra csak a XIII-dik században találunk. Itt a keresztések rendje volt elterjedve, s egy házuk említettik Tordán, hol 1276-ban Veselini Jakab volt előljárójuk. A rend 1292-ben Szebenben kap egyházat, mely már azonban régóta kórházul használtatott, s szegények, betegek és nyomorultak ápolásával foglalkozott. Három évvel utóbb a beszercezi kórházról is történik említés, midőn Péter erdélyi püspök egy falut ezen kórház kormányzósága alá bocsát.

Az ország lassu felvirágzása épen a viszonyok következménye volt. Az Árpádék háromszázados uralma alatt egyes helyi szerencsétlenségeken kívül két nagyobb országos csapás érte Erdélyt: a kunok dulása az első században, mely annak alsó részeit, a tatárdulás a harmadikban, mely az ország közepét tette néptelenné. A nem keresztyén nemzet keresztyénné erős küzdelmek árán lesz, a nemzetségi birtok lassan válik magán tulajdonná, s az ázsiai és európai miveltség közt nagy határfal van. Ennyi akadályt kelle a magyar királyoknak legyőzni.

Idő telt, mig a sátorokból faházak, a szállásokból városok alakultak. A megyékben – a székelyek a magyarok bejövetelekor rendezett állammal, várakkal birtak – mindent elől kellett kezdeni, mert a római miveltségnek nyomai is eltűntek. A királyok sok bölcseséggel hajtották végre munkájokat. Telepítéseik rendszerrel és eszélyesen történtek: bányászok a só-, vas-, ezüst- s aranybányákhoz Dézs, Torda, Kolos, Toroczko, Radna aknáiba, szőlőművesek, Krakkó, Igen s más bortermő helyekre, tömeges bevándorlók a kipusztult vadonokra, s iparosok mindenfelé. II. Endre alatt már hajózata volt a Maroson és Olton, mely sőt szállított és árut hozott be, a városok kereskedelmi és vásári szabadalmakkal láttattak el. A tatárfutás mindent semmivé tett, s a munkát az ország egy nevezetes részében ujra kelle kezdeni.

Ily viszonyok nem szoktak kedvezni a tudományos és irodalmi mivelődésnek sem. Igaz, hogy a székelyeknek saját írásjegyük volt, s egyes magyar előkelők látogatták a külföldi egyetemeket (pl. egy Párizsban elhalt Betlen) s a kolostorok most is menhelyei voltak annyi amennyi tudományosságnak. Igaz, hogy valószínűséggel mondhatni, hogy a szász helységeiben, városokban kisebb iskolák voltak: de nagyobbaknak még ez időből nem maradtak fenn történeti nyomai. De mind ez alig volt több elemi dolgoknál – s többet a kor sem kívánt. Ez időben az volt legtudósabb, ki a kardot legjobban tudta forgatni. A várak harci zaj s fegyvergyakorlatok színhelyei voltak, a hegedősök dalaiból pedig, kik a tornákat és lakomákat régi dicsőség felemlítésével fűszerezték, semmi sem maradt ránk. Még pusztá név sem – egynek kivételével és az sem volt magyar.

É regényes és költői alak: Klingesor II. Endre korából emelkedik ki. Születésére nézve szász, előkelő s vagyonos ember és nagyhirű szerelemdalnok a magyar király s német hercegek udvaraiban. Győztes volt ötvenkét verseny-dallásban, s ezért legyőzhetetlennek tartaték. De e hírét nem őrzé meg mindvégig. Meghívott Endre udvarából a thüringeni tartománygróf Hermanneba verseny-dallásra – de itt Wolfram dalnok által legyőzetett, daczára csillagvetési tudományának s fekete mesterségének. Ez udvarban tartózkodását egy nevezetes jóslata teszi emlékezetessé: most született – jövendőlé egy éjen a csillagok állásából – a magyar királynak leánya. Ennek egész élete szenvedés lesz, miglen a szentek közé fog számláltatni. A tartománygróf fiának neje, Thüringennek édesanyja lesz. – Ez volt szent Erzsébet. Midőn 1211-ben a tartománygróf Endre udavarába követeket küldött a négy éves Erzsébet elhozatalára, Klingesor ezekkel visszatért Magyarországra, hol Endre királytól három ezer marka ezüst évi fizetést kapott, de honnan Gertrudis királyné

megöletése után Németországba visszatért. Klingsor a német szerelemdalnokok közt kitűnő helyet foglal el, erős volt a sötét allegóriákban, tulvilági legendákban, s astrologiai képekben: s tán ördögösségének hírét is ezeknek köszönheté.

Magyar név egy sem maradt fenn: s az is, hogy a magyar várakban csengő serlegek közt hegedősök, igriczek mulattatták a bajnokokat, csak mellékesen említetik egy-egy történetiró s egy-egy okmány által. Pedig ez időknél egyetlen magyar irodalmi élete ez volt.

MÁSODIK KÖNYV.

I.

III. Endrét a pápa soha sem ismerte el. Minthogy azonban még ezzel fel nem döntheté trónját, nyugtalanul várta halálát. De azután sem boldogult. Elméletileg hűbérenek tartá Magyarországot, s nem volt közönyös előtte, hogy mikép érvényesitse jogát? Ugy találta, hogy mindazon hercegek között, kikben anyai ágon Árpád vére folyik, mégis csak a legközvetlenebb joga az Anjou-háznak van. A még Endre alatt felléptetett Martell Károly fia volt egy Árpádházi hercegnőnek s unokája egy magyar királynak (V. Istvánnak), és ily közvetlen leszármazással egyik európai herceg sem dicsekedhetett. De a nemzet nem nézte azt. Félt, hogy az Anjou-ház elfogadásával szentesíti a pápai követelést s az ország a szentszék hűbérévé lesz, mint azok birtoka a két sicíliai királyság. Megérte kevesebb s távolabbi rokonsággal is, csakhogy függetlenségét megőrizhesse. Szerencséjére egyetlen alkalmas embert sem kapott, ki a feltolt Anjou herceg Róbert Károly ellen magát fenn tudta volna tartani.

Legelőbb Venczelt választották meg a cseh uralkodó-házból, a ki II. Endrét számította ősei közé. Ennek a fiatal embernek az atyja nem vette komolyan a dolgot, s minthogy könnyen nem boldogult, haza vitte fiát. Azután Ottót, egy bajor herceget szemeltek ki, ki származását III. Bélától hozta le. Ha Venczel tobzódó, ez gyáva ember volt: de az elv kedvéért egyiknek úgy mint

a másíknak tekintélyes pártja volt. Azzal ügyöken mit sem segítettek – nem ily ember kellett ily zilált viszonyok közt a trónra mint öök voltak.

E napon Magyarország a feldaraboltatás pontján állott. A nagy nemzetségek fejei kis királyok voltak, erősebbek a megkoronázottnál. Még csak névleg is alig voltak főhűbérurak, észak, nyugot, dél már megalakult nagy uradalmakat mutatnak fel, s végre Erdély is a fennálló viszonyokkal ellentétbe teszi magát. Egyik vajdája Rolánd, mig élt, hive volt Róbert Károlynak, de ennek utódja Miklós a Puki-nemzetségből ellenese volt, mert már 1303-ban a Róbert Károly pártján álló esztergomi érseknek egyházi átokkal kelle Erdélyt fenyegetnie, ha nem ismeri el a pápa kegyenczét. – Ennyire ezuttal nem mentek, de 1304-ben püspöke Péter mellé, ki meghódolt, két névleges vajda, Lőrincz és Péter lön Róbert Károly által kinevezve*).

Nemsokára egy erőszakos tény által épen Erdély döntötte el a dolgok új fordulatát. Az erdélyi szászok bajor Ottó pártján voltak, sőt ezek által ő látogatásra lön felszólítva. 1306. ment be Ottó az erdőn tul fekvő részekbe Beszterczére és Szebenbe. A magyar megyékben ekkor két hatalmas testvér vezette a közdolgokat, László, ki III. Endre alatt vajdává lett**), és Péter, ki püspöki széken ült, s ennek annyi rázkódás után felvi-

*) Fehér Codex Dipl. VIII. I. k. 135. és 160. ll. Roland 1303 körül halt meg, utódja volt Puki Miklós, ki László mellett mind végig fenntartá magát. ü. o. 50. 147. 226. ll.

***) Ezen László vajdának a történetben két neve van: Apor és Laczkfi, mely két név egy a családnak jelzésére vétetik. Az egész dolgot Szegedi alapítá meg Decreta et vitae Regum Hungariae 304. s köv. ll. Ó b. Apor Istvántól nyerte adatait, s ezen kívül egy felírásra hivatkozik, mely valaha Bálványos várában lett volna. Azután ő és mások ki is csinálták a nemzedékrendet. Ennek a Lászlónak atyja azon Apor (Opour), ki mint az ország egyik nádora szerepel Endre és utódai alatt. De a dolog nem így áll, s László vajda sem egyik sem másik családnak nem volt tagja.

rágoztatását erélyes kezekkel vezette, s csak elébb Károlypártinak mutatkozott. E két testvér megnyerése nem kis fontosságú dolog volt, és úgy is látszott, hogy Ottónak sikerült. A vajda elébe ment és bemutatta hódolatát, a püspök pedig vonakodott testvére ellen az egyházi átkot kihirdetni, mint ezt ez évben a kalocsai érsek Róbert Károly el nem ismeréséért parancsolá.

A fejetlenség ezen korát László hatalma megnevelésére fordítá. Mint vajda és szolnoki főispán az erdélyi megyékben leghatalmasabb ur volt. Ezt nem tartá elégnek, kezei közé kerité a székely és szász ispánságot, a radnai ezüstmányakat, a dézsi, kolosi széki aknákat, az egresi apátság javadalmait; szóval egyesité egész Erdélyt úgy, miként azt egyik vezér sem bírta. Ő nem vajda, dynastia volt Erdélyben úgy, mint Csák Mátyus-földén. Ottó tanácsosnak tartá e hatalmassággal alkudozni s elhatározá a vajda leányát nőül venni. E célból még egyszer Erdélybe kelle utaznia. El is indult 1307. májusában. De alig érkezett a vajda várába a koronával s az ország ékszereivel, midőn ettől elfogatott s a korona és ékszerek kiadására kényszerítettet. Csak ezután szabadult ki egyik hívének Serényi Imrének segélyével s érkezett hazájába sok kerülés és kalandos utazás után.

És ezzel Magyarországot elvesztette. Róbert Károly külföldi versenytárs nélkül maradt, hanem a belföldi hatalmasságokkal annál erősebb küzdelmei voltak. László ezek közt nem utolsó helyen állt, s nem is mutatott hajlamot az új királynak meghódolni, ki a másik vajdát Puki Miklóst megnyervén, maga részéről is betölté a második vajdai széket egy czimzetes vajdával, az István fiával Miklóssal. Az igazi vajdát ez legkevesbé sem zavarta. Tisztán látta, hogy annyi hatalom megnyit ő ragadott magához, kezei közt, ha meghódol, nem maradhat. Ő pedig még mindig ragaszkodott ezekhez. Ottóval nem szövötközött, mert ennek napját hanyatlani látta és sem tehetségében, sem eszében nem bizott.

De ezt nem is a Róbert Károly kedvéért alázta meg. Saját függetlenségére gondolt. Testvére Péter még 1307-ben meghalt, azonban ennek utódja a püspöki székből a vajda fia Benedek volt.

Benedeknek épen oly nehéz szerep jutott mint elődének. Károly király eszes közbenjárója Gentilis az egyház minden fegyverét felhasználta László ellen. Benedek volt a közbenjáró atyjánál, s a bibornoknak meg is írta, hogy ez hajlandó meghódolni és kiadni a koronát. S midőn ezek közül egyik sem történt meg, sőt a vajda leányát az eretnek szerb király fiának adta, Benedek volt megbizva, hogy ellene az 1309. dec. 25-én kihirdetett egyházi átkot vegye teljesedésbe. „Nincs foganatja, írta alázattal a püspök 1310. april havában, sem világi sem egyházi papok nem tartják meg.” Ez volt válasza azon férfinak, ki nyílt lázadást az egyház ellen nem kezdhetett, s ily módon igyekezett a felelőséget magáról elhárítani*).

Károly most mindent mozgásba tett, hogy Lászlót megnyerje. E férfit ha volt is oly nagyravágyó mint Csák, de nem volt oly megromlott. Még is belátta, hogy urat kell ismernie, volt rá hatással sok főúrnak meghódolása, Németújvári Henriknek, Omodének áttérése s Csáknak szinleges hódolata. Mint a püspök levelezése is mutatja, maga alól minden hidat nem vágott el, s még korábban az 1308-iki királyválasztó gyűlésen is képviseltette magát. Sőt midőn Tamás az esztergomi érsek s Omodé a nádor személyesen fölkeresték, ezekkel ki is egyezett. Lemond a szász és székely grófságról, bánokról, aknákról, visszaadja a koronát s jelvényeket: csak hogy a király is teljesítse az átadás napján benyújtandó folyamodványait s királyilag jutalmazza meg őt**). És Károly most negyedszer s a szent koronával megkoronáztatott.

*) Fejér Cod. Dipl. VIII. 1. 381. 1. és 5. 64. 1. és 7. 69. 1.

***) Fejér Cod. Dipl. VIII. I. 389.

A dolgok új rendjéhez nehezen szokott László, ki több függetlenséget követelt vajdaságában, mint menyi megengedhető volt, s bár sok hatalmaskodási tényről lemondott, még ezután is több hatalommal birt mint sok utódja. És még sem birt annyi hatalommal, hogy fiát Benedeket megvédte volna azon viszályban, mely a püspökség és a szászok közt még testvére alatt kitört, és Alárdi fia bukásával sem végződött be, hanem Benedek korában megujult. Azon szász egyházak, melyek nem tartoztak a szebeni prépostság alá, nem szívesen fizették a püspöki adót, s most bizva a zavaros időkben és a német királyban, megtagadták egyenesen és a fehérvári káptalannál 1308. februárban tiltakozványt nyújtottak be. Természetes vala, hogy a káptalan ennek jogosságát el nem ismerheté s a tiltakozó követek ellen keményen akart fellépni. Ezek elszaladtak, de nem sokára lovas és gyalog fegyveresekkel tértek vissza, megrohanták a káptalant, elfoglalák a székesegyházat s mindenféle fegyveres kézzel garázdálkodtak. A per hossza nyult s az egyházi versenygést épen nem végezte be. De még terhesebb volt a püspökségre a pápai legatusoknak, különösen Gentilis bibornoknak procuratioja. 1311. aug. havában Benedek három évi procuratiót kifizetett, részint elvállalt kötelezettséggel, de „midőn, mint maga mondá, a negyedik évi procuratio is fenyegetné” tiltakozott egyháza és az ország szegénysége s annak törvénytelenége szempontjából*).

Mig László vajda élt, a Csákkal is nagyon elfoglalt Károly király nem háborgatá. Ugy látszik, azonkívül miről lemondott, több javadalma, sőt a zsakmányolásokat is megtartá. De halála után, mely 1315 körül történt, fiai hűtlenségi perben marasztaltatván el (egyik László vajdai czimet viselt)**), egyszerre ellenök zudul-

*) Fejér Cod. Dipl. VIII. 1. 402. e's 413. II.

***) Ez évben két okmány Fejér VIII. 1. 556. 564. II. már quondamnak nevezi. Bár ezen quondam vajdaságára vonatkozik,

nak a követelők s ezek egymásután sokat elvesztenek az atyja által szerzettekből. Dienes fiai, István a székeleyek ispánja és Tamás mester, visszakapják a királytól a láposi uradalmat aranybányáival. Hivatali társa Puki Miklós nádor Apafi Jakabot helyhezi vissza birtokaiba. Nehezebben boldogult a király a várakkal. Csicsót Vass Miklós várnagy védelmezé a László fiai számára, s a vidéknek dulásaival, rabolgatásaival ostora volt. Minden támadás ellen keményen tartá magát, s végre 1321-ben Tamás vajdának mint a király biztosának, tetemes uradalmakért engedte át egy a vár alatt kötött szerződés erejénél fogva*).

De főként a szászok lélekzettek újra a dynasta halála után. A szebeni ispánság úgy találta, hogy a vajda területéből egy darabot elszakasztott: t. i. Medgyes, Sink és Berethalom széket, melyeknek egy része csakugyan az ispánsághoz tartozhatott, s melyet most a szászok szerettek volna egészen bekebelezni. Halála után fia László, ki magát hasonlóan vajdának nevezé, tartá lefoglalva, de Károly szorongattatásának évében 1315-ben egyesítését Szebennel elrendelé**). Végre ezuttal nem hajtattott, sőt még sok időn át elválasztva maradt, s három évvel utóbb külön kiváltságokkal megnyeri a szebeni szabadalmakat. 1316-ban Károly a hozzá mindig hű kolozsvári szászokat meleg szavakkal részelteti szép szabadalmakban s a következő évben megerősíti a

de annak, mit ez éven tul általa véghez vittnek itt-ott beszélnek, sehol semmi hiteles nyomát sem találtam. De ha még élne, hogyan támadnának olyan egyszerre ellene? V. ö. Fehér XI. 468.

*) Fejér Cod. Dipl. VIII. 2. 296. 316. II. Nagy Lajos király 1346-ban Emik fiának, Vass Miklósnak nevezi. Az uradalmak szent Gotthárd, Czege, Szálszilvás.

***) Ezen okmányból közölnek töredékeket: Eder ad Felmer 27. Quartalschrift VI. 254. Archiv I. 41. Schuller Studien II. 50. De egészen sehol sem olvastam. Miért nem közlik? Mire adna az egész szöveg felvilágosítást? Legterjedelmesebb Gräser Medgyes tört. 9. I.

szebenieknek adott Endre-féle levelet, de csak a menyiben azt érvényesnek találja. Nem feledheté, hogy ezek sokáig makacs ellenségei voltak.

És Erdély még sem volt teljesen lecsendesedve. Nagy volt az izgatottság mindenfelé, s Károly az ot-tani állapotok reformálására Dósa vajdát nagyobb hatalommal ruházta fel. Talán épen ez még nevelte az ingerültséget. Károly maga a szerbekkel volt elfoglalva, mialatt egy messzeágazott forradalom szövetett. Csák már meg volt halva, de pártja még állott. Petó fia Péter Zemplénmegye főispánja néhány elégületlennel felszó-lítá a halicsi fejedelmet, hogy jöjön be és foglalja el a magyar trónt. A halicsit más ügyei elfoglalva tarták, de azért kitört a zendülés. Csatlakozott velök Mózes, egy erdélyi főúr és Vass Miklós a csicsói várnagy. 1320-ban Péter és Mózes Dózsa által leverettek, Vass Miklóst mint láttuk, csak 1321-ben birta Tamás vajda fegyver-letételre s 1322-ben Talmács ura Konrád hatalmas szász is meghódol*). A kerczi apátság pedig, mely hihetőleg e zavarok folytán szenvedett sok káraitól panaszodik, 1322-ben a szebeni ispánsággal egyesítettett oly mó-don, hogy annak jogaiban s kötelességeiben részese le-gyen.

Még ekkor sem volt egész Erdély lecsendesítve. 1322-ben László vajda fiai még zendülőknek említett-nek. A szászok közt is még voltak várak és főurak kik mindig gondoltak a dolgok új rendjének felfor-gatására. S ezek által bujtogatva**) és ezekbe bizva a szászok 1324-ben felkeltek. Ispánjok ekkor Farkas Ta-más az erdélyi vajda volt, s ez talán még fokozta az

*) Fejér Cod. Dipl. VIII. 2. 293. s XI. 468. Nemzeti Társal-kodó 1833. II. f. e. 323. egy gróf Kemény J. által közlött okmány. Szirmay Not. hist. C. Zemplén. 13. l.

**) „Ad falsas suggestiones aemulorum nostrorum” mondja Károly egy okmányában, melyet Teusch Archiv II. 249. fájdalom csak töredékesen közöl.

elégületlenséget. Az egész nemzet fegyvert ragadott, egyik főuroknak Szentpéteri Henningnek – kit az okmányok gerébnak (comes) irnak – vezérlete alatt. Az erdélyi haderő nem volt ellenök elegendő, s Kóhalom ostroma 1324. sept. elején eredménytelen maradt. A király ekkor a kunokat küldte az országba, kik a vajdával csakugyan leverték a szászokat, s maga Henning is e csatatéren maradt. A büntetésben Károly és vajdája mértéket tartottak, ezen utóbbi még a gerébnak neki adományozott uradalmait is az árváknak, 200 gibrányi potom árért visszaadta*).

Az erdélyi nemesség vitézül harczolt. Sokan elestek, sokan megsebesültek. A pillanatot kedvezőnek tarták, hogy jogsérelmeiket a királyi trón elé vigyék. Ez év végén Bethlen Gergelyt, Bolyai Gáspárt, Erdődy Jánost a királyhoz küldék, hogy régi javadalmaikban erősítse meg őket. Többet nyertek mint remélték: jobbágyaik csak engedelmökkel költözhetek szabadon, a vajda el lón tiltva a rövid útu perfolytatástól, a törvényes gyűlések s néhány büneset kivételével, felmentettek minden királyi adó alól, nem tartoztak a vajdának élelmet és szállást adni, csak ha a király személyesen jelent meg, akkor adtak száz jobbágy után egy hordó bort, egy ökröt s némi fűszerszámot**).

Farkas Tamás e forradalom leverése után még egy ideig viselé a szászok ispánja czimét, valamint egyetlen oklevelen (1322-ből) székelyek ispánjának is írja magát. És mind azon év körül, midőn hivatali társa Dósa az erdélyi részek reformálásával foglalkozott. Utóbb Tamás sok éven át megjelenik az okmányokon, néha mint adományozó, olykor mint adományozott s legübb-

*) Cod. Dipl. VIII. 2. 588. és 648, továbbá VIII. 6. 86.

***) Archiv II. 249. I. töredékesen közölt okmány. De csodálatos, hogy Károly, ki máskülönbén szabad költözést engedett a jobbágyoknak (Kovácsics Suppl. I. 181 – mert Bartal kimutatta, hogy e törvények töle vannak s nem Endrétől –), itt korlátok közé veté.

ször mint alájegyzett valamely diploma alá. Ezeken túl már csak egyszerűen Szolnokmegye ispánjának van alá írva*). Vajon nem állott-e összeköttetésben ezen kettős hivatala Károly azon célzatával, hogy a három részre darabolt Erdélyt egygyé olvaszsa? s vajon nem csak akkor szünt-e meg azokat viselni, midőn Károly ezen terv kivihetlenségéről meggyőződött? Hiszen még sok idővel ezen mozgalmak után 1331-ben kerül az utolsó zendülő vár Feketehalom, birtokosa Brassai Salamon kezeiből, Rozsnyai Nagy János és Jakab testvérek által a Károly birtokába**), ezen évben, melyet Erdélyre nézve egy újabb tatárdulás tett emlékezetessé.

Tamás vajda Károlynak kegyence volt. Sok okmányon rokonának, proximus nosternek***) nevezi, olyan kitüntetés, melylyel ha nem is vérszerinti atyafiságot, de mindenesetre szorosabb összeköttetést kívánt jelzeni, kegyeivel, adományaival halmozza el, eltüri még hatalmaskodásait is s követi tanácsát. Így a szerencsétlen kimenetelű oláhországi hadjáratban 1330-ban.

Oláhországban Radul Negrowod halála után a Beszaraba-család egyik tagja Mihály nyerte el a vajdaságot. E férfinak az Olt jobb partján Szörény mellett

*) Ezen Tamás vajda az erdélyi történetekben sokféle zavart okozott. Hol Farkas Tamásnak, hol Dósa Tamásnak, hol Szecsényi Tamásnak írják. Csak Eder tartja magát jegyzeteiben távol a vezetéknév-adástól. Az első és utolsó vélemény pártolójának igaza van: a kik Dósa Tamást emlegetnek (mint Lehoczky stb.), jól tennék, ha tekintetbe vennék, hogy rendes állapotban Erdélynek két vajdája volt, s hogy az 1320–1331 közt (C. D. VIII. 2. 293 és 5, 204.) emlegetett Dósa s az 1321–42 közt emlegetett Tamás a király proximusa két különböző személy. Ezen utóbbi magistri quondam Farkasi filiának iratik Károly által Cod. D. VIII. Cod 2. 505.3.203 4.655. okmányokon. 1340-ben már egy Szecsényi Tamás jön elő C. D. XI. 471. az erdélyi regesták közt, ki nem egy a fennebbi Farkasfiával, s ennek hihetőleg társa volt. Küküllői János (Schwandtner297). Szécsy Konya Tamásnak írja.

**) Fejér Cod. Dipl. VIII. 3, 527. I.

***) Pl. Cod. Dipl. VIII. 4. 655. 7. 337. II.

tetemes kenézségei voltak, s mint ilyen, adófizetője volt a magyar koronának. A zavaros időkben megtagadta az adót, sőt Szörényt is megtartá. Utóbb Károly hatalmassá lévén, fizette ugyan az adót, de Szörényt nem adta ki kezéből. Tamás vajda néhány társával rávette Károlyt, hogy a csak alig, s jobbadán erdélyi kivándorlókból megalakult országot csatolja vissza a magyar koronához*). Károly szép számu sereggel székhelyéről Temesvárról Szörény alá megy, azt beveszi, s beljebb nyomul az országba. De a vajda által megcsalva a hegyek közt serge semmivé tétetik, s annak csak romjait hozhatta haza. Nem csata volt ez, hanem orgyilkolás a hegyek között, s még évek mulva is keserűn panaszkodik a király az oláh cselvetéséről. Az ott elvették közt volt Miklós gyulafehérvári prépost és alkorklátnok is számos főrral. A kolozsváriak s a várak népei tüntették főként ki magukat azok közül, kiket a vajda vezetett, s jutalmaztattak a király által. Sokan nemesekké lettek a várkatonák közül, a kolozsváriak pedig roppant veszteségeik kárpótlásaul 1316-iki szabadságlevelöket új kiváltságokkal szaporíták (1331), mely szerint sem a nádori, sem a vajdai törvényszékek alá nem tartoztak, s pereiket saját birájok, vagy a király küldötte intézte el. Három évvel utóbb a királyné Beszterczét mint saját uradalmát hasonló kiváltsággal ruházta fel, azon hozzáadással, hogy az egész vidéket (provincia) saját birája alá rendelé (1334).

Mind ez egy-egy lépés volt a szász nemzet egyesülése felé, melyen munkáltak untalan a szebeni ispán alá nem tartozó székek. S ezért folytonosan aránylag sok kiváltságot szereznek, melylyel egyik ellenségök a vajdák ellen védik magokat, s sok erőszakoskodást követnek el, melylyel a püspöki hatóság alól akarják ma-

*) Thuróczi cap. 97. Lib. II. „quedam confinia regini nostri per Basarab filium Thucomeri seismicum in nostrum detinebantur” Fejér VIII. 3. 625. 1.

gokat kivonni. De ezen kívül is a püspöknek még sok baja volt: a nemesekkel, kikkel a dézmára nézve 1335-ben kiegyezett, Tamás vajdával, ki a hatósága alól kivett uradalmakat pusztította s fosztogatta. Oly nagy volt az e miatt támadt zavar, hogy a káptalan 1319-ben Endrét egy fiatal s nem elég készüllettel bíró férfit csak azért választá meg, mert hitte, hogy ennek rokonai meg fogják védni tudni a püspökséget. De bár a pápa eléinte ellenpüspököt nevezett ki Márton minoritát, utóbb csakugyan beleegyezett a választásba. Azonban Endre halála után (1331) újra nevezett ki ellenpüspököt Pált, kinek még kinevezési díját is elengedé, a káptalan által választott II. Endre püspök helyett.

De végre lecsendesült Erdély, s viszonya a magyar koronához mind szabályosabb alakot kezde öltetni. Kétségkívül Károlynál jobban senki sem tudá, hogy mily fontos drága köve a koronának ez ország. S soha egy perczig sem tévesztette ezt szemei elől. Vajdájává olyan embert nevezett ki, ki személyéhez közel állott, bizalmát birta s intézkedéseiben sok bölcseséget tanusított. Kinevezetése napjától ura haláláig, talán azontul is folytatta ez hivatalát, tevékenyen és buzgón. Társai és alvajdái csak kevés történeti nyomot hagytak maguk után: Csellei, Mihály s egy másik Tamás csak mint alárendeltek jelennek meg, s csak Dósa bir mellette nagyobb nyomattékkal. Maga Tamás vezette a nemesek tordai gyűléseit, melyeknek nyomai szaporodni kezdenek*), s melyek közül különösen fontos az 1342-iki. Itt részben oly intézkedések hozatnak be, melyeket a király már elrendelt. Szabályoztatnak a törvényes keresetekben adott feleletek, melyek szabatosak és rövidek tartoznak lenni, az eskü-letételek és a megyei perrendtartás. A ki tolvajt vagy rablót fog el, vagyona harmadát kapja, a nemes maga itél jobbágyai felett, rablás, gyilkolás és hatalmaskodási esetek kivéte-

*) Dod. Dipl. VIII. 4. 420, hol az 1339-ikinek van nyoma.

lével*). A nemesek s főispánok közt a vajda a bíró, de sem a vajdának, sem a főispánoknak végrehajtó bírója (exactor) nem járhat el a szolgabíró vagy annak embere nélkül, s a nemes felett pedig, ha elfogatik is, csak maguk a vajdák ítélhetnek s nem akár hivatalnokaik, akár várnagyaik.

Ez intézkedések már magukon hordozák Károly ujításainak bélyegét. A magyar állam szervezetében neki sokat kelle reformálnia. Mind amellet, hogy az alkotmányosság tetemes előhaladást tett a tizennegyedik század kezdetéig, maga az államszervezet a felbomlás széléhez jutott. Ha sok időn át a királyok testvéreikkel, rokonaikkal osztottak az országon, utóljára egyes hatalmasok követeltek abból részt. Károly egyesíté azt. Ha a várszerkezet kezdetben olyan katonai institutio volt, mely az ország hatalmi állásának teljesen megfelelt, utóljára még a belvédelemre sem volt elegendő, s a királyi hadsereg nem mindig tudott mérközni egyegy dynasta csapataival. S épen ezekből kerültek ki a banderiumok. Ha a kamarai nyereség mint adónem legkevésbbé tetszett terhesnek, de a zsidók és izmaeliták kezében az ország átkává s szegénységének forrásává vált: szükség vala azt rendes adóvá változtatni. Ha Magyarország helyzeténél, fekvésénél fogva hivatva volt a keleti államok soraiban vezérszerepet játszani: gyengesége s szakadozottsága nem engedé, hogy szomszédai közt tekintélylyé forrja ki magát.

Károlyival uj aera kezdődik. Nem hiában állítá, hogy neki van legtöbb joga a magyar koronához, hogy ő és csak ő az egyetlen igaz, jogos árpádveri trónörökös. Ő valóban magyar király volt mint Kálmán, Béla vagy László, nem kisebb ezeknél, egy ujjabb István, egy

*) Hogy az 1298-ikinek nevezett törvények közül a 45-iken kezdődök Károly alatt keltek, megmutatta Bartal nagybescű Commentatióiban. Hasonló intézkedéseknek ezekben nyoma van. Az okmány C. D. VIII. 4. 620. közölve van.

második alkotó. Romokat talált, de új alapokat hagyott fiára, melyen az végtelen dicsőséggel építhetett. S ez épület Magyarország nagysága volt. A hűbériség, milyenné ő alkotá, a korona fényével a birodalom hatalmi állásának is forrásává lőn. A korona örökösödése, a banderiumok felállítása, a kapuzám szerinti adózás behozatala, Magyarországnak újra nagyhatalmi állásra emelése, oly sokoldalú és lényeges reformok, mennyit Isván óta bármelyik királyunknál hasztalan keresnénk. Az keresztyénné, Károly európai hatalmassággá tette birodalmát.

II.

Károly fiát Lajost az utókor nagynak nevezte el. És e melléknevet nálánál méltóbban senki sem érdemli meg. Atyja nyomdokin haladt, szellemében uralkodott s munkáját végrehajtá. Igen sokat tanult attól, pedig oly ifjú volt, midőn a trónra lépett. Negyvenéves uralkodásának nincs egy napja sem, melyre végperczében pirulással kellett volna gondolnia. A már megszilárdult hűbériség tőle nem követelt áldozatokat, mint atyjától. S ha annak beigtatása a szerencsétlen Zách-család vérét kívánta, alatta már mint a hazaszeretet és lovasgiasság forrása jelenik meg. A királyság eszménynyé vált, de a nemesség, mely e körül gyülekezett, tisztán magyar vala, mint maga az első hűbérur, a király. S ennél többre nem is terjedt a hűbériség, mely épen nem gátolta a nemzet politikai szabad mozgását. Az ősiség nem csak a családoknak, de a magyar nemzetnek is paladiuma volt.

Lajos első trónfoglalási napjait a szászok fölzendülése háborította meg. Károly utolsó pénzügyi intézkedései, a kamarai nyereségnek egyenes (vagy kapuzám szerinti) adózássá alakítása birta ezeket lázadásra. Ugy látszik, hogy Tamás vajda – ki még viselte e hivatalát Lajos trónra léptekor – a szászok adó-átlányát,

melyet kamarai nyereség fejében II. Endre óta egy összegben fizettek, portai adózásá akarta változtatni*), miben ezek régi kiváltságaik megsértését látták. De a mozgalom könnyű szerrel el lön nyomva. Nagy számmal gyülekeztek a zászlósok Lajos körül, kikkel ő Erdélybe nyomult és a szászok „megzaboláztattak, s engedelmességre lönnek térítve”. Az ifju királynak ez első diadala kettős volt, mert még szászföldi tartózkodása alatt megjelent nála Sándor a havasalföldi vajda, s gazdag ajándékokkal egyetemben bemutatta hódolatát.

Tamás vajda már ekkor nem állott az erdélyi ügyek élén. Lajos őt a kevei s krassói terjedelmes bánóságok grófjává tette, az erdélyi vajdaságot pedig Pecseith Miklósnak és Dénesnek adta. Az első mint egyszerű szolnoki főispán volt első a rangban**). A székelyek grófja pedig ez idétt Laczkfi Endre hasonló székely ispán Laczkfinak fia volt, ki a szokásos szász, brassai, besztercei ispánságok mellett még Szatmár és Máramaros megyéknek is élén állott***). Lajos is, mint atyja, szerette a kisebb családokat felemelni, hatalmasokká tenni, s szerette a kipróbált hűségüket mennél több hivattal ruházni fél. Így lett ezen Endrének testvére István Erdélynek egyik legnevezetesebb vajdájává 1346-ban, utóbb pedig maga Endre Istvánnak hivatali utódjává. A Laczkfi, Konth, Drágfi-családok mind egyforma viszonyoknak köszönték emelkedésüket.

*) „Censum consuetum ac iura regalia solvere denegasset” mondja Küküllői János Thuróczinál Cap. II. De minő más adó lehetett ez, ha nem az uj, a Károly-féle?

***) Fejér IX. 1. 54. és 56. ll. az okmányok aláírásaiban.

****) Fejér IX. 1. 263. 732. 2. 118. Atyját lásd VIII, 3. 377. Hogy Laczkfi volt, mondja Fehér IX. 2. 118. és Küküllői János caput VI, ki mind őt, mind testvérét Istvánt Laczkfiaknak írja. Hogy ezen Laczkfi mester s következőleg fiai is Aporok lettek volna azt csak Szegedi gondolta, s bebizonyítani gyarló elmefutatóssal akarta.

Lajos király gyakran fordult meg az erdélyi részekben. A szászok zendülésének leverése után két évvel megint itt, jelesül Gyulafehérvárt találjuk. András püspök s a nemesek, székelyek és szászok közt némely peres kérdések felett sok surlódás támadt. A püspökségnek javai és kiváltságai megszorodtak, de, a mint látszik, sem ő nem tartá magát ezek korlátai közt, sem a világiak nem akarák jogait tisztelni. Ez ügyben intézkedett most Lajos. A házassági ügyek, nászajándék, leánynegyed – ez még nem volt eltörölve az aranybullából – szüzek, nők meggyalázása paráznság (ha csak nem bűnvádilag tárgyalatik) az egyházi hatóság elé tartoznak. A püspök függő perben nem mondhat átkot, nemesek birtokait nem foglalhatja el, s nem szerezheti meg különös engedély nélkül, s ezekbe papot nem állithat be. Az általa elfoglalt birtokok felett hozzon a vajda végleges ítéletet*).

Ez okmány, ha korlátokat vont is a püspök és vajdai jogok közt, az utóbbinak kedvezett, mert Lajosnak kevesebb fegyvere volt az egyházi mint a világi nagyok hatalmaskodása ellen. Hisz Endre püspök egy ízben nem bocsátá be Fehérvárba, miért börtönnel lakolt ugyan, de a példa a királyt vigyázatra intheté. Horvátországban egy-egy bán alig pár évig viselhette hivatalát, sőt egy ízben testvérét Istvánt tette bánná. Erdélyben más módokat használt. Egy évben ugyanezen Istvánt herczeggé tette ugyan (1351-b.), de ez, ugy látszik, kivételes eset. Nemcsak mindkét vajdai szék volt legtöbbszörre betöltve, hanem néha – ha valamely fontos ügy adta magát elő, vagy valamelyik nem volt a birodalomban, – három is volt**), sőt rendszeren az alvaj-

*) Cod. Dipl. IX. 1. 193-5. ll.

***) Pl. 1346-ban István C. D. IX. 1. 448. Miklós IX. 1. 360. Dénes egy Baliánál közlött okmány 170. l. kik közül a két utóbbi 1342 óta folytatta hivatalát és 1348-ban István mellett Péter C. D. IX, 7. 75. s 1349-ben viszont Dénes IX. 7. 93. Alvajdák ez évekről László és Péter. S ez utóbb is ugy van, mint ezt Fejér-

dai széket is betöltve látjuk. E helyett egyik vagy másik vajda kezében egyesül a megyék és székely székek kormányzata, viszont az újabb szász ispánok – Brassó, Besztercze, a két szék – koronként az utóbbtól elszakadnak. Mind ezt a belkormányzás szilárdsága tette szükségessé: mert a társ- és mellékországokban a főfelügyelet kevesebb bajjal járt, ha a legfőbb hivatal nem volt örökülő, vagy többek közt megosztaték.

S ily módon is nagy fontosságu volt Erdély. Midőn Lajos 1347-ben a nápolyi királyság meghódítására s gyalázatosan kivégzett testvére megboszulására ment, István vajda, a Laczk székely ispán fia, nagy szolgálókat tett neki. Nemcsak nevezetes haderőt csatolt seregéhez, hanem az ütközetben is kitüntette magát, három nagy diadalt nyert, s végre Nápoly kormányzójává lett. Lajos nem győzi magasztalni érdemeit, vitézségét, tehetségeit*), a harcokban „hol a kevélyek elvesztek, a vitézek és harciasok öszeomlottak, s a hűségtelenek a halálos gyeheña poharát ivák”, a várvívásokban, melyek közül sokat elfoglalt, s a véletlen támadásokban, melyekkel az ellenségnek sok kárt csinált. De ily tulajdonok mellett sem tarthatá fenn magát István vajda sokáig Lajos haza térte után. A condottierik zsoldjaikért felzendültek, harcosainak sorai a ragály és sok csaták miatt megritkultak Johanna pártja tevékenyebb valamint valaha – s egy összeesküvést hozott létre, melynek egyenes célja a helytartó elfogása volt. István visszatért Magyarországra, s 1350-ben a Muraközt nyeré, fiai közül pedig az egyik Dénes már ekkor főlovászmester volt, s majd a másik Miklós is székely ispánná s három megye főispánjává leve.

Ily könnyen nem mondott le Lajos Nápolyról. Zászlósi, főpapság szokatlan számmal vezették hozzá ban-

ben szétszórt okmányok bizonyítják. De Kont Miklós nem volt vajda még ekkor.

*) Adománylevél István vajdának, Fejér IX. 1.482. és 760. ll.

deriumaikat, s 1350-ben tengeren ment a nápolyi földre. De Aversa ostroma forduló pont volt István vajdára nézve, habár uradalmait itt nyeré. Megfosztatott a fővezérségtől, s helyébe Tóth Lőrincz fiát Miklóst, ki Kont néven is emlittetik, tette azzá, sőt e férfit még a vajdaságban is utódja volt*). Bár István a kegyvesztés miatt, a hol csak tehetett, zavart okozott, Lajos nem vonta meg kegyét családjától. Midőn Nápolyból visszatért, Laczkfi Endrét, az István testvérét s a székelyek ispánját**) hagyta ott kormányzóul, maga pedig Rómán át vette útját hazájába. De midőn a pápai ítélet is ki lőn hirdetve, Lajos végkép visszavonta sergeit a nápolyi földről, s Endrét, a magyar hadak fővezérét gazdag adományokkal látta el. És Endre méltó volt a jutalomra: itthonn 1352-ben újabb küzdelem várta. A tatárok több ízben tettek Erdélybe becsapásokat: így 1345-ben s 1352-ben a litván Kejstut biztatására Athlamos vezérök alatt. Endre a székelyek élén ellenök megy, megveri csapataikat, magát Athlamos is elfogta s Visegrádra küldé a királyhoz. A király a diadalmas hőst Kont Miklós mellé vajdává nevezé ki, s parancsot adott ki, hogy a végváradak, főként a pogányok felől levők, kijavittassanak, felszereltessenek***).

E tatár dúlások alatt Erdély is sokat szenvedett s főként a Barczaság volt a zsákmánylások első tárgya:

*) Küküllői János Cap. XXI. Quod factum Stephanum vajvodam exacerbavit ac processum negotiorum regis multum perturbavit. – Kontot az okmányok Nicolaus filius Laurentii, néhol Nicolaus Kontnak (Cod. D. IX. 2. 311) nevezik. A vajdaságot 1351–55 közt viseli, ekkor nádorrá lesz. Turóczi mindkét néven nevezi.

**) Küküllői Endrét vajdának írja: de még nem volt az. 1354 és 60 közt minden évben emlittetik egy-egy okmányon s jelesül 1354-ben András és Miklós s 55-ben mellettök Dénes (C. D. IX. 2. 391.) Az 1354-iki okmányban Schuller Urkundenbuch 1. pridem comes sicolorum-nak nevezi magát. Még egy 1351-iki okmány (C. D. IX. 2. 118.) székely ispánnak mondja.

***) Schuller Urkundenbuch I.

de a szomszéd Moldova egészen néptelenné lett. A XIII-ik századi nagy tatár pusztítás óta itt megint kezdett egy új Kunország alakulni kun és bessenyő népességgel, s egyes oláh kenézségek váltak ki, s bár a magyar koronától függetlenné lettek*), de állammá szilárdulni a tatárok miatt egyik sem birt. Az Athlamos-féle hadjárat alatt sokat szenvedett ez ország, s a székek e diadal által vérszemet kapva „gyakran beütöttek oda – mondja Küküllői János – s gazdag zsákmánnyal tértek haza, mi miatt a tatárok a távoli parti helyekre vonultak rokonaikhoz.” Nehány évvel utóbb az ily módon néptelenné lett földeket Drágos, a Gyula fia – mint Lajos nevezi őt – egy mármarosai kenéz, Lajos király tudtával, benépesíté oláhjaival, s többszörös küzdelmek után lassanként állammá alakítá, mely – a mai Moldova és Bessarábia volt – a magyar király hűbéruraságát elismeré, sőt Drágos ettől terjedelmes uradalmakat is nyert. A mármarosai földekre pedig Koriatovics Tódor oroszokat telepített, hasonlóan Lajos király beegyezésével.

Ily módon a magyar birodalom mellett, közvetlenül Erdély szomszédságában másfél század alatt két oláh állam alakult, melyek Lajost ugyan hűbéruroknak ismerték el, de zendülésre mindig készen állottak, s főként ez időben Erdélyt forrongásban tartották. Már ugyanazon Sándor vajda, ki Lajosnak uralkodása kezdetén meghódolt, életének utolsó éveiben elszakadt tőle, s most fia Vlajkó (vagy Ulászló) is atyja nyomdokin haladt, sőt függetlensége jeléül királyi czímet vett fel. Lajos 1365. telén már hozzáfogott a készülétekhez, hogy a pártost engedelmességre térítse**), s elrendelé,

*) Cod. Dipl. IX. 3. 159.

**) Az ezt bizonyító nagyfontosságú okmányt kiadta Wenzel Gusztáv Történelmi Tár II. 186. Tévednek, kik Lajos e hadjáratát 1366-ra teszik. Lajos 1365. apr. 26-án Zalánkemén alatt s máj. 30. Viddin alatt ad ki okmányt. C. D. IX. 3. 490. 6. 134. és 501. ll.

hogy a zászlóaljok febr. 24-én Temesvár alatt legyenek. A királynak nem a Vlajkó leigázása volt egyedüli célja. A törökök (1364-b.) már elfoglalták Sziszmán-tól Bolgárország egy részét, sőt ez, hogy birtokait megtarthassa, leányát a Murad szultán háremébe adta. Lajos Bolgárország többi részét akarta a magyar korona fennhatósága alá hajtani, hogy a keresztyénségnek, a veszélyes s nagy erővel megjelent szomszédság ellenében biztosíthassa. S midőn Vlajkó még a hadjárat kezdete előtt meghódolt és seregéhez csatlakozott, egyenesen Bolgárország ellen ment, a Sziszman testvérét Sztraszczimirt, ki a viddini kerületet bírta, elfogta s e kerület bánjává Dénest az erdélyi vajdát tette*).

Bármily gyorsan leveretett is a Vlajkó mozgalma, Erdélyre nézve nem volt nyomnélküli. Itt a kenézségek állása naponként sülyedt, főként mióta Lajos 1365-ben a nemeseknek jobbágyaik feletti biráskodási jogát megújítá**). Némelyeket ez időben a kenézek közül a király erősített meg, mások egyszerűen köz-kenézek voltak, uradalmi ispánok, falusi bírák, s csak annyi és olynemű joggal bírók, mint a magyar ilynemű emberek. Így volt a törvény előtt, de a közéletben még is, tűzhelyénél, oláhjai közt befolyással, tekintélylyel bírt. Sok veszélyes törekvéseket táplált szívében. Ime a két oláh föld uralkodó oláhsága erdélyi telep volt – nem természetes-e, hogy itt is, még tiltott utakon is, előre tört? A viddini hadjárat után a bonyodalmak akkorára nőttek, hogy Lajos királynak személyesen kelle az erdélyi részekben megjelenni.

Lajos az 1366-iki év tavaszának s nyarának egy részét, april havától augusztusig Erdélyben tölté. Bejárta a magyar és székely vidékek nevezetes részét,

*) Így nevezi Lajos egy 1366-ban kiadott okmányban C. D. IX. 3. 561. Utóbb csakugyan Sztraszczimirt. tette viddini bánna. Thuróczi III. k. 34. fej.

***) C. D. IX. 3. 503. De a szokásos három eset itt is ki van véve.

megfordult Beszterczen is kétszer, hol ezeknek papválasztási és törvénykezési jogát megerősíté s őket ellátta a szebeni kiváltságokkal, megerősíté a hét szász széknek – azaz a szebeni ispánságnak – kiváltságlevelét, törvénynapot tart (jul. 14-én) Tordán*). De legfontosabb volt a megyék viszonyait szabályozó redevete.

Az okmányt jul. 28-án állítá ki. Bevezetése nem csak az alattvalók terheinek könnyítéséről beszél, hanem botrányokról, melyek a közcsendet háboríták. Vége felé már a szent korona ellen Erdélyben fölzendülteket emleget. Kik voltak a zendülők? az okirat egyenesen az oláhok ellen intéztetett, s sokhelyt rögtön ítélő bírósági szigorral van fogalmazva. Nemcsak rabló gyilkosok voltak azon kiválólág oláhok, kiket Lajos gonosztevőknek nevez, s kik az alattvalók nyugalmát naponként végetlenül háborgatják. Ez még nem fejtené meg a királynak oly hosszas jelenlétét s oly szigorú rendeleteit. Más okmányokból is tudjuk, hogy a kenézek háborút folytatnak a két szomszéd oláhföldi népekkel egyesülve a vajdák ellen, mely rablás és gyilkolással volt kancsolatban**). Aztán azon buzgalom, melylyel Lajos a keleti egyház hiveit térítgeté, csak nevelhette az oláhok elégtelenségét. A fosztogatások most is zendülésig fajultak, s nem hihető-e, hogy kezdetben Vlajkó is szerepet játszott azokban? Aprilistól juniusig jelenlétét e mozgalom igényelte, azután pedig rendeletet tesz közzé, mely még fennmaradt nyomait is kiirtsa. Hogy az erdélyi hivek a főként oláh gonosztevőket elnyomhassák, a tolvajok, rablók vagy bűnvádi perbe esettek ellenfeleik által megölethetők két velök egyrangú egyén bizonyítására. Ha pedig csak rájuk bizonyul a tett, ötven vele egyrangúnak bizonyítása ki-

*) Mint maga említi egy levelében. C. D. IX. 3. 170. Thuróczi mondja, hogy a bosznia hadjárat alatt a királyi pecsét elveszett, s azt a beszterczeiek vették meg. Schwandtnernél 109 l.

***) Schuller Urkundenbuch I. 10. l.

vántatik meg. Ilz esetben egy kenéz bizonyosága fölér egy nemesével, ha megvan a király által erősítve, ha nincs: egy fertós homagiumu (azaz 14 garas fejeváltságot fizető) falusi biróéval; de a köz oláh csak fél fertós emberrel ér föl. A városok a rablót, tolvajt, csak ha tetten kapták tartóztathatják le, s a megsértett nem vehet magának elégtételt. A nemesek bármily dolog, vagy személy felett csak illető urok utján ítélhetnek. A király, vajdák vagy másoknak hasonló tetten kapott várnagyjai megidézhetők. A közemberek vagy oláhok mindennütt elfoghatók, a nemesek megbüntetésre a vajdának adassanak ki. A ki a királyi személyhez hűtleneknek pártját fogja, maga is hűtlenségi bünbe esik. Minthogy a nemesek s birtokaik a kamarai nyeremény fizetésétől, s élelmi szerek szolgáltatásától (Róbert K. régi engedélye alapján) felmentettek, tartoznak az erdélyi mozgalmak leverésében közreműködni. S e naptól fova az erdélyi jobbagység csak az ugynevezett quinquagesimát fizette*).

Hinni lehet, hogy e szigoru rendszabályok Erdélyben helyreállíták a nyugalmat Lajos, ki dél és kelet felé már eddig is messze kiterjeszté országa határait, most azok megtartásán munkált. Belátta, hogy ha az eretnekektől s elszakadtaktól lakott földeket az anyaállam uralkodó vallásának felvételére birhatja, a kapocs is szorosabbá válik. E czélból mindenfelé minoritákat küldött, kik csakhamar nagy eredményekkel kérkedtek. Mind az hívságos külsőség volt, s komoly alappal nem birt – sőt Havasalföldén a minoriták meggyilkolását idézte elő (1367-ben), mi nyilván mutatja, hogy Vljájkó meghódolása szinleges volt csak.

Az oláh vajda e véres tett után újra megkezdé a háborut. Sergeivei Erdély alsó részeit dulta: a Barczaságot, mely ez ország egyik leggazdagabb vidéke volt,

*) Cod. Dipl. IX. 3. 552. A quinquagesimaról Corpus Juris. Albert r. art. 7. II. Ulászló Decr. május art. 26.

s Szeben környékét, hol Talmácsot kolostorával felégette*). A király december 13-án (1367.) hadfelhívást hirdetett ki az erdélyi nemességhez: „Lovaitokkal s fegyvereitekkel oly gyorsan hadkészen álljatok, hogy ha közétek megyünk, régi szokásos hűségtek szerint velünk utra kelhessetek. Tudjátok ti mindnyájan, hogy eddigelé minden kívánságotokat teljesítettük s Isten segedelmével teljesítjük is”**).

Mióta Dienes vajda – ki korábban székely ispán is volt – bodoni kapitánynya és temesi bánná is lett, az erdélyi második vajdaság Laczkfi Miklósrá, az István vajda fiára, s még 1366-ban székely ispánra, bizatott. Ő volt megbizva, hogy a székelyekkel s nemesekkel a hegyeken át nyomuljon Havasalföldre, maga a király alulról Bolgárországból volt ellene menendő. Miklós kezdetben szerencsével harczolt. Az Iloncsa folyónál több erődöt megostromolt s Vlajk vezérért Dragomert megverte. De midőn vígyázatlanult nyomult előre, az oláhok megrohanták az erdőből és sűrűkből egy szoros helyen. Maga Miklós, alvajdája Péter, Vass Dezső, Veres Péter a küküllői várnagy, sok székely és magyar urral elestek. A magyar sereg megszaladt, sokan felkonczoltattak, s csak kevesen menekültek haza a Miklós vajda holt-testével. De ezalatt maga Vlajk vajda Garay Miklós macsói bán által megveretést szenvedett. A király pedig ez események következtében Szörény és Töröcsvár megerősítésére s Talmács közelében Landskron építésére rendeletet adott ki***). De Vlajk is belátta, hogy Lajos ellen hijában ragad fegyvert, s meg-

*) Cod. Dipl. XI. k. erdélyi regesták közt.

***) C. D. IX. 4. 48. l. E hadjáratot Engel 1367-re s mások 1369-re teszik. De tévednek. Nemcsak e hadfelhívás mutatja, hanem a talmácsi események, a brassai szerződés, az abban említett békekötés, s főként a Vlajk vajda okmányainak czimjei.

****) Cod. Dipl. IX. 3.158. 560. ll. 4. 39 s 118. ll. A hadjárat eseményeit Küküllői János beszéli el a 38-ik fejezetben. Landskron C. D. IX. 4. 218. l.

hódolt. A békealkudozásokat Lépes Demeter mester vezette, ki Vlajk és a brassaiak közt egy kereskedelmi szerződést is hozott létre. Ettőlfogva Vlajk a szörényi bán czimét is viselte, mit ekkor nyert Lajostól, s okmányaiában vajdának magát a király kegyelméből vallá*). És Lajos, hogy még jobban lekötöztesse, 1369-ben Fogarasföldével megajándékozta, azon feltétellel, hogy oda új telepeket szállítson**). A békének és megkegyelmezésnek egyik feltétele volt, hogy Vlajkó a cath. vallást vegye fel, s annak terjesztésére közreműködjék. E célból ő 1369-ben rendeletet adott ki, hogy azon suffraganeus püspököt, kit az erdélyi püspök (Kanisai) Demeter küld – minthogy országa atyja Sándor idejétől fogva ezen dioecesishez tartozik – alattvalói szívesen fogadják s mindenben segéljék. Ez időben a milkovi püspökség felelevenített, bár rövid időre, s ezuttal az egri érsekség dioecesiséhez tartozott***). Lajos térítési buzgalma Moldvára is kiterjedt, hol ekkor egy másik Laczk, a Drágos fia volt a vajda, s hol a minoriták hasonlóan sikerrel folytatták a térítést, annyira, hogy már 1370-ben külön püspököt kértek, s még ez évben nyertek is †). De e térítés is, mint több más nagyszerű czélzata Lajosnak, nem ment túl a kezdeményezésen, habár magában Erdélyben is szigorú rendeletek által akarta a keleti vallást elnyomni. Az oláhság tömege keleti vallásu maradt ††).

De ha Lajos legmesszehatóbb terveit, térítéseit, keleti politikáját, a lengyel és magyar korona összecsat-

*) Cod. Dipl. IX. 4. 148.

***) Cod. Dipl. IX. 4. 210. Ezt nevezé Lajk egy okmányában – IX. 4. 477 – novae plantationisnak. Ez okmány 1372-ben kelt.

****) Cod. Dipl. IX. 3. 159. I. 4. 411. I. összehasonlitandó Pray Hierarchia I. 423. Cod Dipl. IX. 4. 587 és 5. 63. I.

†) Cod. Dipl. IX. 4. 216. I. s újra lenyomva a 7-dik volumenben.

††) Batthyáni Leges Eccles. III. k. 406.

lását az idők vihara meg is hiúsítá: mindenki el fogja ismerni, hogy uralkodása országaira nézve az áldás hosszú sora volt. Ha a pápai követ azt írta a német császárnak, hogy benne nem tudott felfedezni mást, mint csupa jót: hozzá tehetné volna: és nagyot. Az, mi e nagyságot egész nagyságában felmutatja, uralkodásának összege, kívül esik e szerény lapokon, mely csak összeállított töredéket nyújthat feladatához képest. Miért ismételni, hogy nagyság valódiabban, bölcsesség szerényebben, a tudomány és művészet szeretete áldásteljesebben soha sem lépett fel, hogy senki nem csinált mélyebb reformokat oly kevés zajjal, nem boldogította alattvalóit helyesebb eszközökkel, s nem tette országot félvilág birájává minden zaj nélkül. Ezt mindenki tudja, s nekünk uralkodása utolsó éveiből még csak egy pár adatát kell kiemelnünk.

Az erdélyi első vajdaságot Miklós elesése után 1369–72-ig Simontornyai Imre viselte, kinek testvére István székely ispán volt. Azután három évig Laczkovics István s utóbb László ült a vajdai széken 1391-ig. A király több ízben megfordult Erdélyben ezalatt is, mindig áldást osztogató kezekkel. Intézkedett a püspökök és apátok biráskodási jogai fenntartása mellett, 1379-ben közgyűlést hirdetett a szászoknak, hogy azon kiváltságaikat királyi megerősítés végett összeírják, emelte főként a városokat, védte azoknak önállóságát, kereskedetési kiváltságokkal látta el, Brassónak Jádaráig Szebennek Bécs, Cseh,- és Dalmátország felé engedett utat, nem hagyta háborgatni a Kolozsvárra beköltöző szabadokat, s a czéhrendszer emelése végett megbizta Goblin püspököt, ki született szász volt s székét magas műveltségeért nyerte, s Scharfeneck talmácsi várnagyot, hogy az ipar, és czéh-rendszabályokat javítsák ki.

De Lajos halála után eme szép és gazdag vidékre szomorú napok vártak. Nem leányán s utódján Mária királynén, nem özvegyén Erzsébeten múlt, hogy a szász

ispánság nyugalma megzavartatik. Mária 1383-ban ki-mondá, hogy ő a szász kalmárok kiváltságait meg akarja tartani, s tiltá a harminczadosok zsarolásait, anyja pe-dig Szebenből 1384-ben eltiltá a vásárra járó kalmá-rokat. A szomszéd oláh kenézségek valóságos rablo-já-ratokat intéztek ellene: raboltak, gyujtogattak, foszto-gattak, szervezett, vezérekkel ellátott hadcsapatokkal verték le a szászokat. Valamint Fogaras a havasalföldi vajda uradalma volt, hol az birt még adományozási joggal is, épen úgy az alsó kenézségek is szorosabban akartak a rokon államhoz csatlakozni. E mozgalmak-ban a keresztyénszigetiek némely oláhországiakat meggyilkoltak, s a követelt váltság nevelte a surló-dást. Gobelin püspök – a királynék kegyencze, kiktől ez tekintélyes örök adományt nyert – a szászok és Vladimir vezér s a táborozó oláhok közt hozott ugyan 1393-ban békét létre, mely minden eddigi sérelmekre fátyolt kívánt borítani, eltiltá az oláhokat a szász lege-lőkről, a Talmácstól a nagy oláh városig (melyik volt ez?) terjedő határőrzést az oláhokra bizta, újra életbe lépteté a hétszemély tanuskodását a rabló-gyikosok és orgazdák ellen, s az oláhoknak a fegyverhordást csak szükség esetére engedé meg: de azért a béke nem volt tartós. Három évvel utóbb Sipos Elek oláh vezér, egy csomó kenézzel és szökött jobbágygyal megint pusztí-totta környéket, foszto-gatta a kereskedőket: úgy, hogy a királynének kelle parancsot adnia ki e táma-dás elnyomására*).

Eme mozgalmak megint az oláhországi ügyekkel állottak kapcsolatban.

III.

Ez ideig Magyarország északon és délen apró szláv államoktól volt körülvéve, melyek közül egyik-másik

*) Cod. Dipl. X. 8. 116. 1 1. 145. 68. 132 és 290. II. Gobelin püspök Omlást nyeré, mely halála után az oláh vajdákra szállott, s azok birtokában maradt mintegy félszázadig.

egy-egy hatalmasabb királynak meghódolt. Veszélyesek azonban sohasem voltak. Most ez államokat északon egy szláv, délen egy csak nemrég feltűnt hatalmasság kezdé egyesíteni. Emitt a török, amott a lengyel: s a magyar államok élén a ledér Zsigmond állt.

Hedvig Lajos leánya kezét Jagjel Ulászlónak nyújtván, összekapcsolta a lengyel és lithván tartományokat. De Galiczia még mindig Magyarországhoz tartozott, s annak visszacsatolását a lengyel nemzet élénkül ohajtá. A trónvillongási zavarok kedveztek e vállalatnak, miután a királyi pár az oláh és moldvai vajdával szövetséget kötött, melynek folytán ezek a lengyel koronához csatlakoztak, Hedvig személyesen ment Vöröroroszország visszafoglalására. Zsigmond maga részéről legalább e hűbéres országokat kívánta visszacsatolni, s 1390-ben hadjáratot kezdett a két hűbéres ország ellen. Mirce az oláh vajda, ki épen oly kétszínű volt mint Vlajk, hirtelen meghódolt s kiegyezett vele – de nem István a moldvai. Ekkor Kanizsay János a székelyek ispánja saját dandárával s a székelységgel előre benyomult az országba, rabolva és pusztítva, hogy a királyi seregnek utat készítsen. Midőn a király megérkezett, már az utak el voltak foglalva, s Kanizsay és a királyi sergek István vajdán fényes diadalokat arattak és egészen fővárosáig nyomultak. István meghódolt, hűséget esküdött és adófizetésre kötelezte magát. Két év mulva Mirce támadt fel, ki kedvezőknek hitte a körülményeket az elszakadásra, s Bajazid török szultántól kért és nyert segílyt. Zsigmond e hadjáratában is hasznos szolgálatot tettek a Kanizsay székelyei: Mirce megveretett s kis Nikápoly bevétetett *).

E harcz, melyben a szultán csapatai csak alig lép-

*) Mirce magát Szörényi bánnak nevezi, de 1393-ig mások viselik e czimet, azután pedig 1408-ig mindig vacat pótolja a bán nevet az okmányokon. Ekkor Ozorai Pipo viseli. C. D. X. 7. 687.

tek fel, s az azt megelőző szerémi pusztítások, kisszerű, előjátékai voltak ama hosszas és véres haláltusának, mely a magyar és török nemzet közt keletkezett s már pár évvel utóbb egész nagyságában kitört. De teljesen jellemzetes s hasonló az alvidéki mozgalmakhoz. Kétes hűségű s felszabadulni törekvő hűbéreseket látunk ott is, itt is, készeket szövetkezni a törökkel. Az egész betegességig tevékeny király alatt egymásután hullanak el a koronaországok s lazulnak kötelékeik az anyaállammal. Csak Erdély nem ingadozott, bár a kenéségi mozgalmak még mindig idéztek elő véres jeleneteket, de az olynemű hazaárulók, mint Kont és Horváthy, itt még teljesen ismeretlenek, s Laczkfi István itt akkor lett lázadóvá, midőn már nem volt vajda s az alvidéki urak czimboraságába vegyült.

És a sok lázadás, a melléktartományok foszladozása mégis aggasztották Zsigmondot. Nem annyira birodalma érdekeit s nagyságát látta azok által kockáztatva, mint egyenesen csak hiuságát sértették, mert nála mindig a látszat, a ragyogás volt fő. Gondolt egy nagy csapásra, melylyel mind e bajok forrását bedugja, de valamint semmit sem birt kellőleg végrehajtani, úgy a törökökre irányzott első csapása is a kivitel pontján ellene fordult. A két oláh vajdát már alig mondhatá alattvalóinak, mert ezek lengyel Ulászlónak adott hűség-esküjüket csaknem évről évre megújíták, sőt Mircse a Szörényi bánsgot is lefoglalva tartá, úgy, hogy Bubek Detrik után (1393 óta) tizenöt éven át nem is nevezett ki Zsigmond bánt. Ezt a Mircsét, ki már is szépen megnevelte Havasalföldét, bár minden vazaljai közt leghitszegőbb s megbízhatlanabb volt, le akarta kötelezni. Ezért 1395 elején Erdélybe jött, s a vajdát magához rendelte. Mircse, mintha a legőszintébb szándékai lettek volna, habozás nélkül megjelent Brassóban, hol Zsigmond tartózkodott és szerződött Zsigmonddal. Ez okmányban több van a szokásos hittelgéseknél. Mircse sok ömlengéssel magasztalja a Zsig-

mond kegyeit, kel ki a törökök hitelensége ellen s a királynak minden vállalatára a török és mások ellen segélyt esküszik. Még a régi kereskedelmi összeköttetések is meg lőnek ujitva, s Zsigmond Kanizsay István székely ispánt eltiltá, hogy az Oláhországból jövő szász kereskedőktől vámot vegyen*). Az oláh már az okmány kiállításakor árulásra gondolt, s bár Zsigmond máskülönb is könyelműen fogott hadjáratához, nikápolyi megveretését nem kis részben a Mircse árulásának, ki Laczkfival mindjárt a csata kezdetén megszaladt**), köszönhető. És kicsinyben mult, hogy koronája is utána nem vezett, s a temesvári gyűlésen tett engedményei sem ellenfeleit nem csendesíték le végképen, sem nápolyi László törekvéseinek nem vetettek véget.

E gyűlés határozata az idegeneket kitiltá az ország kormányáról: de az erdélyi államügyek élén álló két idegenre, a püspökre és vajdára nézve kivételt tett***). Az első Macarinus, helyesebben Maternus, az utóbbi Stibor vajda volt. Eme lengyel születésű főúr egyaránt szerepel a történetben és mondában, de mindkét helyt különböző szereppel. Még Lajos alatt jött be az országba, Mária alatt már két megye főispánja volt, Zsigmond neki ajándékozta a Vágvidékét, s 1395-ben Szecsényi Frank vajdatársává teszi. A határt nem ismerő dühnek, az örült pazarlásnak, a szivtelen kegyetlenségnek, melyeket a monda ráaggatott, sehol semmi nyoma. Az Anjouknak oly őszinte hive, mint Zsigmondnak. Segítette a zendülések ellen küzdelmeiben, s Erdélyben sok időn át minden ellenséges igyekezetet elnyomva tartott. S hogy nemcsak királya, hanem a

*) Cod. Dipl. X. 2. 270. 305 Ez utjában Zsigmond sok kiváltságot ad a szász kereskedőknek.

**) Hammer Geschichte des Osm. Reiches I. k 199. l.

***) Knauz értekezése az 1397-iki törvényekről Történelmi Tár III. k. 226. l.

nemzet előtt is tiszteletben állt: mutatja ki nem tiltatása.

A temesvári végzések Erdélyre is voltak hatással. Valamint a magyarországi decretumok külön kihirdetettek a nemesek tordai gyűlésein, épen úgy volt az országnak különös esetekre statutarius joga, melyet néha a király elnöklete alatt vett foganatba, s a tordai törvéynap sokszor politikai határozatok színhelye volt. 1398-ban a nemesség egy Apafit s egy Gyerőfit bizott meg az ország sérelmeit Zsigmond elé terjeszteni. A király e követektől izent vissza: higyenek megbizottjaiknak, kik megviszik válaszat s ígérétét, hogy ügyeiket személyesen fogja elintézni. A püspöki és egyházi oláhoknak tized alól fölmentését elhalasztja, az okból mert a püspöknek saját zászlóalja van, az egyházi férfiak pedig bizonyos összeget tartoznak fizetni. Végül a nemesek ezuttal oláhaikat küldjék a táborozásra, magok mostanra fölmentetnek*).

Az ily események mindig bizonyos forrongást jellemzenek, de az, mig Stibor állt a dolog élén, ki nem törhetett. Sőt ez a kenézek s szászok közti surlódást is féken tartotta, midőn az egy királyi szolga megöléséért újra csaknem a kitörés pontjáig érlelődött**). A szászok Zsigmond kormányának is kegyeltjei voltak: nem csak kereskedelmeket emelte telhetőleg, hanem Medgyes és Sink széket is kivette 1402-ben a székelyek ispánságának hatásköre alól s felruházta a szeben megyei kiváltságokkal. Ez alkalmat adott a szász ispánság területének megnevelésére, mely ily módon az okmányokban ugynevezett hét és két széket foglalta magában***).

Ez évben Stibor erdélyi vajdaságának első szaka

*) Cod. Dipl. X. 2. 213. de itt hiányzik az utóirat, mely olvasható Benkő Milkovia II. k. 323.

***) Cod. Dipl. X. 2. 719.

***)) Az illető okmány töredéke Gräsernél Geschichte der Stadt Mediasch 9. l. jegyzet.

letelt, s ez évben Magyarországon, Horvátországban s Erdélyben oly erős forradalom támadt Zsigmond ellen, hogy többé már hatalmas párthivei sem tudták volna trónon tartani, s megmentését csak Nápolyi László – az ellenzék jelöltje gyávaságának köszönhető. A Zsigmond és Albert közt kötött örökösödési szerződést még az aláírók nagy része is sérelmesnek tartotta, s míg amaz testvére Venczel megaláztatása végett országától távol volt, László behivaték. A pápa ösztönzésére a főpapság ez utóbbi mellett nyilatkozott: Kanizsai az esztergomi érsek, Ludányi az egri püspök s Bubek a vránai perjel. Legelőbb Horvátország s a tengerpart, azután Tul-a-duna, utóbb a Nyírség s végre Erdély is talpon voltak. Zsigmond elveszettnek látszott, s bár maga is vissza sietett országába, de nem ő, hanem Garay, Stibor, Rozgonyi, Perényi voltak, kik koronáját vissza szereztek. Debrői István a László-pártiak dunántuli kapitánya és Ludányi püspök megveretéseik után Erdélybe menekültek. A tengerpart és nyugoti Magyarország lecsendesültek, s csak Szathmár és Erdély lázongottak még bujtogatva Debrőitől és Ludányitól.

És ekkor, midőn már a mozgalom nagy része le volt verve, oct. 8-án általános bűnbocsánatot adott ki a király. Az általános kiadványok mellett egyes pontok kiválóan Erdélyről szóltak, mintegy bizonyosságul, hogy e fölkelésben ez országnak fontos szerep jutott. Erdély két vajdája Marczali Miklós és Csáky Miklós az erdélyi lázadók megtéréséért kezeseket adtak s ennek fejében ezek visszakapták elveszett birtokaikat. Ezeknek neveit a vajdák írásban nyújtották be, s lefegyverzésökre harmincz napi határidőt nyertek. De ha valaki az erdélyiek közül még oct. 28-ika után is a rablás-, gyűjtás-, gyilkolás- és lázadásról nem mondana le, elfog ítéltetni. A vajdák ígérete nem teljesült s a boszus Zsigmond már dec. elején Laczkfi Jakabbal helyettesíté őket*).

*) Cod. Dipl. X. 4, 204. 225. 241. II.

Sem Debrői sem Ludányi nem tették le a fegyvert, sőt a László lobogóját hiveik közt a templomokban is kitették. Zsigmond végre 1404. november közepén Maróthi János bánt és Perényi Péter egykori székely ispánt fegyveres erővel küldé ellenök. Laczkfi vajdatársa ez időben Tamási Henrik fia János volt*). Debrői javait, Ludányi püspökségét veszté el. Állomása betöltetlen maradt 1410-ig, midőn a püspökséget az ifju Stibor nyerte el. Ennek atyja ez évben újra vajdává lett s e hivatalát most halálig (1414) megtartá**).

Zsigmond a főhivatalok betöltése körül eddig is nagy vigyázattal járt el, ettől fogva még óvatosabb volt. Nem csak két székely ispánt nevezett ki egyszerre, hanem a vajdák hatáskörét is egyformává tette, mindketten viselték a szolnoki ispánságot sőt egyiket úgy mint másikat gyakran változtatta***).

De semmi sem menté meg Zsigmond kormányát nagy szerencsétlenségektől: sem reformjai, sem tevékenysége, sem bőkezősége. Ha testvére ellen boldogult, annyival szerencsétlenebb volt a husziták ellen. Moldva és Oláhország a lengyel királynak hódoltak, Velenze a tenger mellékét kerítette hatalmába, s habár a déli szlávok a magyar király természetes szövetségesei voltak a török ellen: mégis épen ezek lettek árulóivá a töröknél. Sokat tett, de ritkán az alkalmas perczen, sokat háboruskodott, de ritkán Magyarország valódi érdekében. Timur az angorai csatában a török birodalmat a végromlásra juttatá, s az alkalmas perczet, melyben Zsigmond újra a Balkán-vonalig terjeszkedhetett volna, elszalasztá, nem használván fel a Bajazid fiai közt támadt trónversenygést. S másfél évtized elegendő volt

*) C. D. X. 4. 292. 310. ll.

***) Miller Episcopi Agrienses I. k. 389. l. C. Dipl. X. 5. 134. 501. 549. ll.

****) C. Dipl. X. 8. 493; 2, 5C8. Néha négy vajda is volt (C. D. X. 4. 687. l.), mi arra látszik mutatni, hogy a régibb vajdák is megtarták czimöket.

arra, hogy az ozman hatalmasság megint szervezze magát és megkezdje támadásait.

1420-ban nyár derekán, midőn Zsigmond a havasalföldi vajdával háboruba elegyedett, ennek ösztönzésére, a magyar sergek megveretése után, egy török sereg Erdély délnyugoti részét előzőnli s szokása szerint dul, rabol, éget. Csáky Miklós vajda serget gyűjt s Hátszegnél utját akarja állani az ellenségnek: de megveretett, s serge nagy része odaveszett. A versengés Dán vajdával 1421-ben is tartott, habár a király által pártolt II. Mircse már elesett. S most megint nagy török sereg üt Erdélybe, a Barcaságba. Az őrvidekek – székelyek és szászok – nem voltak ugyan készületlenül, de az egyesült török-oláh sergeknek megfelelni sem tudtak. Megverettek s a székelyek elszaladtak a szászokat pedig felkonczolták. Brasó apr. 3-án bevétel, feldulatott, tanácsa fogságba hurczoltatott, a Barcaság kirabolgatott ugy, hogy Zsigmondnak adóját több évre el kelle engednie. Ily körülmények közt, mivel a huszita háboruval elfoglalt Zsigmondtól segílyt nem várhattak. Erdély rendei tordai gyűlésökön magok gondoskodtak magokról: szálljon táborba minden harmadik nemes és minden tizedik paraszt. De e fölkelésre már nem volt szükség: Zsigmond a törökkel fegyverszünetet kötött, Dán vajdával pedig – elismervén ez hűbéruraságát – kiegyezett*).

A fegyverszünetet Zsigmond 1424-ben megújította, s most a szultán egész haragját Dán vajda ellen fordította, hogy Zsigmondhoz pártolásáért megbüntesse. Sereggel támadta meg, elkergette s helyébe Radult a bukott vajda testvérét ültette. És ez időben az öreg Lazarevits

*) Eder kritikai észrevételei Felmerhez 65. l. Végetlenül kár, hogy az itt kivonatban közlött okmányok most sincsenek egész terjedelmökben kiadva. Az 1421-iki békét Vindeck említi. Kik e békét két évvel elébbre teszik, mellőzik az 1420. és 21-iki hadi tényeket, melyek fegyverszünet esetében mégis aligha megtörténtek volna. A hátszegi ütközetről I. C. D. XI. 504.

is megjelent a királyi udvarban segílyt kérve Zsigmondtól s előnyös egyezkedésre lépve vele (1426). A törökök új terjedése, az alvidéki események, Dán és Lazarevits előadásai végre beláttaták Zsigmonddal, hogy minő drága időt szalasztott el tétlenül. De itt vala az ideje, hogy valaha biztosítsa országait a veszélyes szomszédság ellen: s szokása szerint csinált jó terveket, hozzá fogott kivitelökhöz, de végre egyet sem hajtott.

Még 1426. végén Erdélybe utazott Zsigmond. Lippa felől jött be, dec. 19-én Tordán volt, honnan egyenesen a szász földre tartott. Innen Maróthi Jánost Havasalföldre küldé, ki még e télen saját és a főurak, jelesül Pohárnok István banderiumaival Radult megfosztá a vajdaságtól, Dánt visszaülteté, sőt egy ízben Havasalföldét meg is látogatta. Még ezután is egész 1427. szeptemberig Erdélyben maradt Zsigmond, s marc. 14-én egy hadi szabályzatot adott ki, a kellő rend és fegyelem megtartása szempontjából. Az öt első pont eltilt mindenféle zsarolást, kártételt, gyilkosságot, nőrablást, s azok megbüntetéséről intézkedik. Két pont a sereg élelmezéséről szól: egy köböl árpa, rozs, zab 25 – 31 denár, egy napi széna egy denár, egy lud 5, egy csirke 3 denár; idegen só árulása, s királyi só megvámolása tilalmas*).

Hosszas itt tartózkodásának más indoka volt. Erdély határszélei védelmét a török ellen a német vitézi rendre akarta bizni. Még 1426. jul. 2-án irt Lépes Lőrincz alvajdának, hogy ő a Barcaságtól Vaskapuig fekvő földeket, a német rendnek akarja adni. Minthogy attólfogva, hogy a rend eltávozott Erdélyből, itt a viszonyok nagyon megváltoztak, kezdjen az alvajda a nemesekkel, szászokkal és püspökkel értekezletet, hogy ő bejöttével itt mindent előkészítve találjon. S valóban bejötté után eléggé alkalmasoknak találta a viszonyokat, hogy a lovagrendet apr. 9-ről Földvárról felszólit-

*) Cod. Dipl. X. 6. 876. 7. 676. – 6. 878.

sa, hogy néhány lovagot telepítsen Erdélybe. Az alkudozásokat a király titkára Schlick Gáspár által meg is kezdette, s három éven át folytatta. 1439-ben be is jött hét lovag Magyarországra, de itt tartózkodások most sem volt állandó*), sőt Zsigmondnak nagyszerű védelmi terve Erdélyben még csak meg sem próbáltatott. A Szörénybe telepített lovagok 1432-ben egy török csapat által levágattak. Ugyanez évben, s ugyane csapat Szörény alól Erdélybe vonult s a Barczaságot, a székely székekét, Kóhalom székét feldulta**).

A több egyszerre folytatott háború, a törökök naponként fenyegetőbbé váló állása végre Zsigmondot a banderialis szervezet rendezésére bírta. A banderiumokat már Károly kezdte divatba hozni, Lajos kifejlesztés Zsigmond 1433-iki tervezete megállapítá. Mint hajdan a várszerkezet bomlásnak indult, úgy már ez idétt a zászlóaljok nem állítottak ki a honvédelemnek tetemes kárával. Ezen akart a király segíteni kiadványával, mely nem egyéb, mint a törvényes gyakorlat írásba foglalása. Egy banderium 400, de már ez időben 500 emberből állott. Minden száz jobbágy után 3, minden 33 után egy harcos állittatik ki. A jobbágyos és jobbágytalan nemes személyesen jelenik meg s Lajos rendeleténél fogva 1366 óta adómentes. Az erdélyi püspöknek van egy banderiuma (500 ember), a vajdának is egy, a székely ispánnak is egy. A kolosmonostori apátságnak 50 embere állott ki, hasonlólag a káptalanoknak, a városoknak részben legalább 500 külön-külön, egyébiránt birtokaik szerint, Brassónak például 150. Az erdélyi megyék 3000, a székelyek 2000, a szászok 2000 harczossal vettek részt a király háboruiban***). A végváratat védelmező hadakat közvetlen a király

*) Kemény Jos. Értekezése Kurz Magazin II. k. 104.

***) Eder Felmerhez 65. l.

****) Kovácsics Suppl. I. 446. A Cod. Dipl. több okmányt hoz (IX. 2. 236.) a városok s apátságok kiváltságairól.

költségén tartották, s felügyelésökkel egyenesen a vajda volt megbizva, még a székely ispán hatósága alatti földeken is. Mindamellet a határőrzés kötelessége a székelyes szász nép kötelessége volt, s ezekre volt róva a kémkedés és hيرادás kötelezettsége is.

IV.

Zsigmond félszázados uralkodása végén Erdély nagy válság pontjára jutott, melyet sérelmek összehalmozódása: vallásos és politikai okok idéztek elő. Az első a már nagyon elmérgesedett dézmaügy, az utóbbi a kenézségek dolga volt.

A dézmaügy egyszerre kezdődött a szászok betelepítésével, s az Alárdiak háboruja után is tartott és nyert terjedelemben. Lajos épen úgy mint atyja a békés elintézkések egész sorát idézte elő, még akkor is, midőn már nemcsak a szászok, hanem a megyék s királyi várak is be voltak a kérdésbe elegyedve. Uralkodása alatt a szász papok – t. i. azok, kik nem tartoztak a szebeni prépostság alá – a várnagyok, kiknek a vajda volt főtámaszok, s a földesurak, ha eléggé hatalmasok voltak, beszédtek a dézmát, de nem szolgáltatták be a püspöknek az 1335-iki kiegyezés daczára. Szécsi Domokos püspök hivataloskodása négy első évét e viszály foglalta el, s részint királyi parancsokkal, részint egyezkedésekkel rendezte azt*). Zsigmond alatt kitört a régi viszály, s

*) Cod. D. IX. 2. 572: 1357-b. Déva, Küküllő, Ujvár, Kőhalom kapnak parancsot. Nem sokkal utóbb néhány szász helységgel egyezett ki a püspök, melyek az apostoli székhez fellebbezték volt ügyöket, oly módon, hogy az azóta szedett dézmát elengedi nekik. C. D. IX. 2. 606. – 1378-ban a tordai gyűlésen a nemeség kötelezte magát a dézma teljes megadására, s arra, hogy a megtagadókat nem segíti. C. D. IX. 2. 726. 1359-b. Csicsó, Bálványos, Léta, Küküllő, Ujvár, Déva falvainak az 1367-iki királyi parancs szerint intéztetnek, de Búnra nézve a vajda kivételt tesz, mert ez nincs a kir. parancsban. C. D. IX. 3. 171. Erre kiadatik

a nemesek 1398-ki folyamodványa az oláhok tizedmentesége ügyében, épen nem fejezte be azt, mely a püspökök és hiveik közt folyton folyt különböző alakban. 1435-ben a megyei és székely plébánusok panaszkodnak, hogy a bordézmát nem tudják beszedni, vagy hiányosan és sok bosszantás közt. Egy évvel utóbb a püspök Lépes György sérelmeit orvosolja Zsigmond. Sokan, kik a püspöknek tizedjében bizonyos pénzösszeget tartoztak fizetni, vagy egyenesen megtagadták azt, vagy nem az új jó pénzzel (az ugynevezett quartlinggal, melyből száz volt egy arany forint) fizették. De a király rendeletét egyetemes foganatosítás most sem követte, s nagy részben teljesítetlen maradt az*).

Hasonló rendeletek nyilván mutatják az egyházi élet hanyatlását. Oly merész eszmék minőket Husz nem rég hirdetett, oly véres mozgalom, mint a minőt a követői ellen támasztott háboru indított, hatást idéznek elő tul azon ország határain is, hol a kezdeményezés történt. S Erdély e részben is forrongott. Ilyenkor mindig erélyesebb a fellépés a visszaélések ellen: a szebeni prépostság már megalkotásakor hatalmas és erős érdekeket sértett. A püspök, a vajda, a székely ispán, a székely és megyei nemesség mind természetes ellenségei voltak. A prépostok háborui, hatalmaskodásai nevelték a gyűlöletet, s hivataloskodásuk a királyi udvarnál, hol gyakran korlátnokok és alkorlátnokok voltak, nem engedék, hogy kerületöket személyesen igazgassák, mely ily viszonyok közt kétszeresen szükséges lett volna. Végre prépostja sem volt, s az isteni tiszteletet is teljesen elhanyagolták. Ujra szervezése nem láttaték czélszerűnek és Zsigmond 1424-ben a prépostságot eltörölvén, jószágait több más javadalmakkal, Szeben

a parancs 1379-ben Küküllői János a történetiró megkeresésére. C. D. IX. 5. 383. – 1360-ban megújítja a nemesség ígérését, hogy nem fogja a dézmát letartóztatni. C. D. IX. 2. 200.

*) Cod. Dipl. X. 7. 630. 784. II. A dézmának pénzzel megváltása ez évben rendeltetett el. U. o. 815.

városa községének adományozá, oly kötelezettséggel, hogy ez jövedelmeiből 15 egyházi személyt tartson, s naponként 15 misét olvastasson. Két év mulva V. Márton pápa a püspököt Lépes Györgyöt bizta meg e királyi rendelet végrehajtásával*). E tény szükségeskép változtatott a fennálló viszonyokon bár a szebeni dékánóság ezáltal nem került a püspök hatósága alá, hanem továbbra is az esztergomi érsek hatósága alatt maradt, ki maga erősítette meg az egyházak által választott dékánt. Eme határszéli egyházak gyakran voltak az ellenség beütéseinek kitéve. Ilyenkor a templom kerítése volt a vár, mely mögé vonultak s mely ily módon vérkiontás által meg lőn szentségtelenítve. Eugen pápa azért czélszerűnek látta felhatalmazni a dékánt, hogy a templomot újra felszentelhesse**).

Mindez keveset tett az egyházi élet emelésére. Más módokról kelle gondoskodni oly időben, midőn a dézmaügy annyira elmérgesedett, midőn egész helységek (Szalatna-Bánya, ma Abrudbánya) tagadják meg a fizetést a káptalannak, s midőn a székelység között alig volt egyházi ember található***). Kétségtelenül befolyása volt Husz ujitásainak, mely már Moldvában erős gyökeret vert, s mely Erdélyben és a váradi püspökségben is terjedni kezdett. Itt az ujitás már megdöbentő alakot öltött, s a biblia magyar fordítása kezdett közkezen forogni. Ugy látszik, hogy a husziták száma naponként növekedett, annyira, hogy 1436. elején a váradi és erdélyi püspökök meghívák a Moldvába küldött Marchia Jakab minoritát, hogy a „dögletes eretnokség kiirtására” haladéktalanul térjen eme püspök-

*) E javak Rüz, Nagy és Kis-Ekemező, a többiek Bolkácsi és sitvei portiók, melyek Salgó Miklós notáján estek a koronára. Archiv des Vereines für Sieb. Landesk. III. k. 304. l.

***) Sangvinis et seminis effusione szentségtelenítették meg, mondja az okmány Cod. D. X 7. 796.

****) Cod. Dipl. X. 6. 742. Kurz Magazin II. 27. l. gr. Kemény által közlött okmány.

ségekre. Lépest az erdélyi püspököt foglalatosságai a királyi udvarban tartóztatták, s Jakab először Várad vidékére ment. Ősz felé Lépes visszatért dioecesisébe, s innen sept. 29-én újra sürgetőleg kérte a minoritát, hogy térjen be hozzá. A veszély nagy volt, s a dézmafizetés megtagadása mutatja, hogy az ugynevezett eretnekek nyílt elszakadást terveznek az egyháztól. Ezenfelül gyermekeik megkereszteltetését plébános által, a böjtnapok megtartását megtagadták, s már arra a pontra jutottak, hogy fegyveres kézzel keljenek fel a papság ellen, kiket – mint hirlék – le akartak ölni kicsinytől nagyig. E válságos perczen megérkezett a minorita, s mint egy a pápához irt jelentés mondja, bár saját élete kockáztatásával, de „Sabaoth Isten segélyével küzdött mint egy diadalmas harczos az anyaszentegyházért,” papi dandárokkal verte le az ellenszegülőket, szigorú inquisitiót tartott s végre helyreállította az igaz hitet*).

Pillanatnyi diadal volt, s hihetőleg csalódás által tuloztaték is. A kenézek csaknem általánosan shismaticusok vagy eretnekek voltak: a keleti egyház hivei vagy husziták, s a kenézekkel együtt a föld népe is. Ezeknél pedig a vallásos kérdés politikaival állott kapcsolatban, s végtörekvésében az Oláhországgal való csatlakozás felé gravitált. Sok kenéz azért kapta földjét, mert maga telepíté be, irta ki erdőségeit, tölté el mocsárjait, s ezért nevezetes kiváltságokat nyert: biráskodott, adómentes volt, de a nemesi kiváltságok egész teljességet sohasem nyerte meg. Első volt az oláhok közt de nem egyenlő a nemesekkel, s a királynak földjétől némi csekélységet tartozott adni, mely nem adó, csak királyi jog elismerése volt. Mióta Lajos a görög vallásuak megtérítését Erdélyben elrendelé, s mióta Zsig-

*) A Biblia ezen kori fordítói Tamás és Bálint. A Jakabra vonatkozó adatok Cod.Dipl. X. 7. 808. s köv. II. Fegyveres térítéseiről a váradi püspök s kalocsai káptalan irnak.

mond e rendszabályokat még szigoruabb alakban újra kiadta (1428-ban), a kenéznek két törekvése volt: megvédeni vallását, s állását mennél függetlenebbé tenni*).

Mindaz, mit az oly gyéren megjelent okmányokból ezekről láthatunk, mutatja, hogy törekvésekben nagyobb volt a folytonosság, mint a tervszerűség, s minden lehető alkalmat megragadtak az oláh és moldvai vajdához csatlakozásra. Fogaras földje csak névleg tartozott már Erdélyhez, mióta azt Mircse birtokával egyesíté, s most Wlád Drákul oláh vajda birtokában volt**), ki vajdaságát s a sárkányrend-jelét Zsigmondtól nyerte, s első fellépése egy a törökök ellen magyar segítséggel vívott háború volt (1431). De úgy látszik, hogy Zsigmond pártfogásában nem sokat bizott, s kereste az alkalmat, hogy magát a szultán hatalma alá vesse. Nemcsak kalauza volt a török sergeknek az 1432-iki beütések alkalmával, hanem Murad szultánnak ajánlatot is tett, hogy őt Bécs alá fogja vezetni. 1434-ben Oláhországba egy török sereg nyomult, mely Vláddal egyesülve Erdély alsó részét pusztítá. E dúlásokban a fogarasi oláhok is részt vettek, s Jaks Mihály székely ispánnak dandárát kelle összehívnia visszanyomásukra. Azalatt pedig a brassaiakat felszólítá, hogy a Havasok felől főként a Fogarasvidéki hitetlen oláhokra vigyázzanak, ezeket gyilkolják le, a nőket és gyermekeket pedig fogják el***). Az oláhoknak hasonló háborúja sok kenéz rokonszenvével találkozott s hozzájárulván a vallásos kérdések is, számos kiköltözésre adott alkal-

*) Cod. Dipl. X. 8. 370. 493. hol hunyadmegyei s a vaskapu melletti és X. 6 796. hol bereczkfalvi kenézségekről van szó. Zsigmond rendelete Bathyáninál Leges. Ecel III. 405.

**) Benkő Milkovia II. k. 283 l. Megemlíti, hogy Vlád Boer István és Román testvéreknek falvakat adományoz, s az adománylevelet részletesen leírja.

***) Oklevelek gr. Keménynél Jegyzetek az oláhokról Tudományos Gyűjtemény 1830. III. k. 103. l.

mat. Így dulták fel és hagyták oda Hátszegvidékén a rusori kenézséget Kosztka kenéz s Stancsul és Volkul oláh papok*). E zavarokhoz járult a jobbágyok szabad költözködésének akadályozása, mely az erdélyi nemességnek Róbert Károly óta saját különös kiváltsága volt.

Oly ingerült és izgatott volt a hangulat Erdélyben mind a miatt mi történt, hogy csak egy szikra kellett, hogy az ország lángra gyúljon, s a forradalomig egyetlen lépés hiányzott. A kormány sokkal gyengébb volt, hogysen akár a törökök évenkénti beütéseit megakadályozhatta, akár a kenézeket megnyugtathatta, Zsigmond eretnokséget tiltó rendeleteinek érvényt szerezhetett és a vallásos üldözések miatti ingerültséget elnyomhatta volna. Tekintet nélkül ezekre adattak ki szigorú rendeletek, s hajtattak végre kiméretlenül. A Marchia hadjárata által elszibbasztott lakosoktól a dézma hátralékot – még ha több éves volt is, három év alatt összehagyván halmozódni, – quartlingban szedette fel a püspök, míg a földesurak a jobbágyok szabad költözködését gátolván, a végrehajtást könnyüvé tették.

A világi és egyházi végrehajtás minden nemei alkalmazva lőnek, a fizetni nem bírókat egyházi átok alá vetették: nem temethették el halottjaikat szentelt földbe, hanem kívül a templom kerítésén, nem házasodhattak egyházi szertartással, hanem törvénytelen házasságba adták leányaikat, testvéreiket. 1437. tavaszán felkeltek a jobbágyok az ország délnyugoti részén. A mozgalom égetéssel és rablással kezdődött, de csak hamar vezérok akadt egy Kardos János nevű pór, ki a szászok földjét támadta meg legelőbb. A szászok Dévára Lépes Lóránt alvajdához irtak segélyért, ki meg is nyugtatta őket válaszával. Mialatt e kitört mozgalom elnyomására a nemesség és székelység készülteket tett, a felkelt pórok Szolnokmegyébe Alparét mellé Bábol-

*) Cod. Dipl. XI. 503. l.

na hegyére gyülekeztek, s ott elsánczolták magokat. Midőn végre a nemesek s megyék hadai megérkeztek, a lázadók megpróbálták a kiegyenlítés útjára lépni, s követeket küldtek a táborba a vezérekhez Csáki László vajda, – Lépes Lóránt alvajda – Tamási Henrik s Jaks Mihály székely grófokhoz. Ezek azonban ilyen alku által tekintélyöket látták volna bemocskolva, s Csáki vajda a követeket felkonczoltatta. Erre az országos sereg a pórok ellen ment, de azokat egy véres ütközet után sem verhetette le.

Sőt a pórok a kétségbeejtő küzdelemben oly nagy erőt fejtettek ki, hogy a nemesség megdöbrent. Erejével, mely együtt volt, nem tartotta tanácsosnak a küzdelem folytatását, s hihetőleg egy török beütés által szorongattatván, a parasztokkal egyezkedésbe bocsátkozott. Bármily megalázó volt is, az első lépést kétségkívül a nemesség tette, s elgondolhatjuk, hogy nem kis kényszerűség folytán. A föld népe, mely hadjáratok alkalmával különben is használtaték s azért gyakorlott harcosokkal birt, már teljesen szervezé sergeit. Az oláhokat a vallásügy, a magyar jobbágyokat a költözködés gátlása keseríté el, s a szebenszéki fölkelések már ez időben egyetemes lázadássá fajultak. A pórhadaknak ügyes vezérek voltak, s Kardos János*) nem tartozott többé az alsó ranguak közé. Főhelyen Budai Nagy Antal állott, s mellette Gál Kendről, Tamás Székről, László Antosról és Pál mester Vajdaházáról mint zászlótartó. Az első ütközet után már hadfolytató

*) Kardos Jánost a Lóránt levele említi, Eder Felmerhez 99. l. A vezérek fel vannak sorolva Hunyadiak kora Okmánytár X. 1-ső számú okmány. Ezek közt nem fordul elő Kardos János, hanem igen a kolozsvári Jakab mester fia János, kivel talán egy személy lehetett. Ezenkívül a brassai feliratok egy Márton nevezetű vezért is említnek, de miután Turóczy és Bonfin Mártont a nyíri mozgalmak vezéréül említik, s Mártonról a későbbi okmányok sem szólnak, világos, hogy a brassói felirat Mártonja egy a nyíri Mártonnal.

feleknek tekintettek s a nemesség és köznép követeik által békéről kezdtek alkudozni. A béke jul. 6-ára létre is jött, még pedig a nemességnek nem kedvező feltételek alatt. Minden szava, minden sora mutatja annak, hogy ez önerején nem verheti le a zendülést, s külső segínyt egyhamar nem várhatván, egyezkednie kell. Mindenek fölött az eddig szenvedett sérelmeknek mind két részről teljes elengedése biztosittatik. S mivel a pórok csak a királyoktól nyert kiváltságaik védelmére s nem a nemesek és egyházi férfiak ellen fogtak fegyvert, hogy jövőre hasonló veszélyek elkerültesse, elhatározzák: a tizedet folyó pénzzel, mely egy arany forinttal egyenlő értékű legyen – az az száz denáral vagy 20 kapekkel – fizetik, a földesurak kilenczedet (mely adónemet, nagy Lajos 1351-be hozott be, s azóta Erdélyben is divatozott) nem vesznek, nem gátolják a szabad költözködést, a magtalanul elhalt jobbágyok javait nem foglalják le özvegyétől vagy rokonaitól, megérik egy hároméves marhával, s azok szabad végrendelkezését nem gátolják. Ha a jobbágyok az uralkodótól, a szent Istvántól nyert jogaik és kiváltságaik megerősítését megnyerhetnék, szolgálataikat ehhez képest teszik meg. Különben minden jobbágy sz. István-napkor tíz pénzt fizet, hetenkint egy napi szolgálatot tesz, a földesurnak malmát – ha van – igazítja, ha nincs, két köből zabbal s különböző időben adandó lepényekkel*) s egy csirkével kedveskedik. De nem ad disznó- és méhdézmát s az akó nevű censust. Táborozás alkalmával a sereg télen a helységekbe helyeztetik el, nyáron a szabadban táboroz, s a városi vagy falusi birák megesküsznek, hogy helységek rendes áron adják az élelmet, a katonák pedig nem zsarolnak. Még némi visszaélések eltiltása mellett kikötötték, hogy azon pontoknak, melyek a szent István-

*) „tortas” mondja az illető okmány Hunyadiak kora X. kötet 7. l.

féle adománylevélben nem volnának részletezve, meghatározására mind két félnek megbizottjai üljenek össze.

Legfontosabb pontja ez okmánynak, hogy jövőre szabadságában áll a föld népének évenként egyszer a bábolnai hegyen összegyülni a mostani vezérek, vagy azok egyike alatt, hol ezek vizsgálatot tartanak, ha vajon megtartják-e a nemesek az itt kötelezett pontokat? azok kik nem tartják meg, tekintessenek hitszegőknek s ne számolhassanak a többi nemesek védelmére. E pont közel állott ahhoz, hogy a jobbágyságot külön renddé tegye, s életbe léptetése a nemességre nézve nagy veszélyekkel járhatott volna. A következmények által bebizonyosodott tény, hogy ennek megtartása nem céloztatott komolyan a nemesség által, s elfogadásakor csak a kényszerűségnek engedett az.

A veszélyes merény s annak ki nem elégitő megoldása intő példa volt a nemességnek, székelységnek és szászságnak egyaránt, hogy alkotmányokban van valami, melyen változtatniok kell: az egység hiánya a három nemzet között. Annyi közös érdek mellett, daczára, hogy egy országban laktak, a három nemzet három politikai testet képezett. S mennél kevesebb volt alkotmányukban a találkozási pont, és mennél nagyobb önállóságot biztosított az egyiknek úgy mint a másiknak, annál jobban érezék most a szétdaraboltság veszélyeit. A pórok még mindig fegyverben állottak, az apró csatározások újra megindultak, s a jul. 6-iki béke mitsem eredményezett.

A veszély nagyságához képest sept. közepére Kápolnára a három nemzet közgyűlése lőn kihirdetve, mely eddigelé sem volt szokatlan, de most egy véd- és daczövetség kötésére használtatott fel, mely alapjává lett azok uniójának. E szerént hűségesküt tesznek le az uralkodónak, megesküsznek, hogy egymást minden szorongattatásaik közt segitni fogják, nem csak az ország védelmében, hanem a támadók ellen is, kivéve ha

ez a király volna. Mert ha ez fordulna bármelyik ellen is, térdhajtva fog a más két nemzet annak kegyelmet kérni. A testvéri unio – így neveztették az okmány – többi pontja katonai fegyelmi rendszabályokat tartalmaz, s a gyors segélyadás módjait határozza meg.

Ez volt kezdete a szigorubb fellépésnek a parasztság ellen, s egy hosszas és véres háborúnak, mely Erdélyt fél évnél még tovább zaklatta. A pórhad ezalatt Magyarországra a Nyírségre és Szamosközre is elterjedt, hol egy bizonyos Márton volt annak vezére, s ott és itt sok véres tusára adott alkalmat. A régiekhez új vezérek csatlakoztak, s már néhány nappal az unio megkötése után a két fél véres csatát vívott. És most megint megpróbálták a kiegyezést. Megint követek jöttek össze oct. 6-ára Apátiba mindkét féltől, s megint jött létre egy kiegyezés. Az ügy ez által Zsigmond elé lőn felbevezve. Küldjenek mindkét részről nov. 1-ig követeket a királyhoz, s mignem ezek visszaérkeznének, legyen béke közöttök. Addig is a földesurak s jobbágyok közti viszony újabb szabályozás alá vétetett, részben a korábbi pontok szerint, részben a nemesség részére kedvezőbb alakban. A földesuraknak jobbágyaik feletti törvénykezése el lőn ismerve, s a parasztság a vajda zászlója alatti hadakozásra köteleztetett. Az új pontokat megsértő nemes e szerint is legyen hitszegő.

Az újabb kötés sem sokat használt. Itt nem lehet szó komoly kiegyezésről, hanem egyik vagy másik fél teljes legyőzéséről, nem békéről, hanem teljes diadalról vagy teljes elnyomásról. Zsigmond betegsége miatt nem volt oly állapotban, hogy sikeresen intézkedhetett volna, s még ez év végén elhunyt. De Nagy Antalt is diadalai annyira elkábiták, hogy ő a nemesség kiirtásáról s Erdély elfoglalásáról gondolkodott*). Már Kolozsvár

*) Totam Transilvaniae partem cum iisdem volens expugnare sibi subjiendam, mondja Eder Felmerhez 74. a szász nemzet jegyzőkönyvéből vett idézetben.

hatalmában volt, s zendülése ezzel újabb támaszt nyert. A szász föld még egyszer feldulatott, a nemesek birtokai zsákmány tárgyává lettek, cselédségök pedig legyilkoltatott*).

De a nyiri paraszt mozgalmat maga az azon vidéki nemesség leverte, s ez most Erdélybe sietett szorongatott társai védelmére. Az egyesült magyarországi erdélyi megyei és székely hadak legelőbb Kolozsvárt támadták meg. A pórhad főereje e városban és város mellett Kolosmonostornál volt, ezuttal azonban megveretett. Maga Nagy Antal a csatatéren felkonczoltatott, s szétszaladt hadának egy része Kolozsvárba vette magát, más része pedig a nemesi hadak kezébe esett, kik közül kilencz előbbkelő Tordánál nyársba vonatott. E diadal után a nemesek Enyedet támadták meg, mely hasonlóan a lázadók kezében volt, s dec. 15-én felperzselték, mialatt dandáraik egy része Kolozsvárt vivta.

A dolgok ez új fordulatában a szászoknak semmi része sem volt. Daczára a mult évi uniónak, hadaik nem voltak jelen, gyaníthatólag saját határaikat védelmezték. Ekkor 1438. jan. 9-én az ostromló tábor elfoglalta Kolozsvár külvárosát, s hogy a várat is bevehesse, felszólítá a szász hadakat, hogy siessenek ide. Épen ez időben hire járt, hogy Erdély alsó részeibe török hadak készülnek beütni, s az ekkép fenyegetett szászok siettek engedelmeskedni a felhívásnak, belátván, hogy a zendülés lecsendesítése nélkül a török erő ellen ők, a legelőbb fenyegetettek, nem fognak segílyt nyerhetni. Mialatt az egyesült dandárok Kolozsvártt bevették s a szétszórt pórhadakat semmivé tették, febr. 2-án a három nemzet Tordán országgyűlést tartott, s megújítá a mult évi uniót, oly módon, hogy a szászok a lázadás leverésére a magyaroknak, ezek pedig a török ellen a szászoknak kölcsönösen tartoznak segílyt adni. Nem sok-

*) Fejérd elpusztítása – Kurz Magazin II. 372. – bizonynyal nem volt egyetlen hasonló tett.

kal ezután*) a forradalom teljesen leveretett, de Lépes György püspök még ezután is gátolta a jobbágyok szabad költözködését, s ez ügyben utóbb is Albertnek kellett ellene parancsot kiadni. A nemesség szigorúan büntette a lázadókat: a vezérek megölettek, sokaknak szeméit szurták ki, másoknak kezeit, orrát, fülét, vagy ajkait vágták le.

V.

A szászok rettegése egy kilátásban levő török hadjáratától csak hamar igazoltnak bizonyosodott be. 1434. óta Vlád Drakul az oláh vajda, a szultánnak valóságos hűbérese volt. A paraszt had által kifáradt Erdély könnyű zsákmánynak tetszett és június havában Murád szultán Viddinnél átkelt a Dunán, és Vláddal Oláhországban egyesülvén a Verestornyon át Erdélybe nyomult. Losonczi Dezső vajda elég korán elrendelése a nemesség fölkelését, de a nagy erő ellenében kellő számú serget nem tudott összeremteni, s ily módon kénytelen volt visszaavonulni, elpusztítván a törökök előnyomulása előtt fekvő helyeket, s a lakosokat is magával vivén nagyrészből. A török szokása szerint dulva, rabolva nyomult elő, vezetve Drákula vajdától, mig-nem Szeben vára alá érkezett, melyben a szomszéd helységek lakossága is menedéket keresett a mindent elborító ozmanok ellen, mialatt portyázói Hátszegvidékét s a szászföldet ellepték. A szultán 8 napon át sikernélkül ostromolván Szebent, elvonult alóla, de minden magasabb terv nélkül folytatta hadjáratát, egymásután hat kis erődöt foglalt el, Medgyest, Segesvárt, Brassó

*) Bár Eder, Kemény József, Teleki közölték e lázadásra vonatkozó okmányokat, mégis főként leveretéséről nagyon híjánosak az okmányok. Hogy a tordai gyűlés után is tartott, világos a frigylevélből, melyet Eder adott ki: Supplex libellus Valachorum 24. l. hol a lázadás leverése mint a tanácskozás tárgya említetik.

külvárosát megvívta*). Szászsebes ostromát egy szemtanu, – egy akkor török fogságba került ifju – beszéli el.

A török hadat Vlád vajda vezette e város alá, melyben a székely közeledtével a környékbeli nemesség is menedéket keresett. Vládnak a városbeliekkel ismeretése volt s ennek alapján felszólítá őket, hogy ne kísértsék meg a hasztalan ellenállást, hanem adják fel magukat, sem a népnek, sem az előjáróknak nem lesz bántódásuk. Elvitetnek ugyan a török birodalomba, de ott földet nyernek, s ha az új telep nem fog tetszeni, visszamehetnek. Egy erős nemes, hasonlólag erős testvérével, ki már sokat küzdötte törökkel, hallani sem akart ezen tanácsról: inkább százszor haljon meg, mintsem családját török kézbe adja. Azokkal, kik úgy gondolkodtak mint ő, az erődben vontta meg magát, de a város csakugyan feladta magát, s lakosai, előjárósága elhurczoltattak. Az erőd tulajdonkép csak egy torony, egy egész nap vitézül tartotta magát a legborzasztóbb ostromlás ellenében, miután fedélzete is teljesen összeromboltatott. Másnap reggel a tornyot bástya magasságra fákkal vették körül, azokat meggyújtották s így perzselték össze a benszorultakat, kiknek nagyrésze kinos halállal mult ki**).

*) Hammer I. k. 343. I. két hadjáratot az Aliét (melyről, nem tartozván czéломhoz, nem is szólottam) és a szultánét összefoglalja, s ezért a táborozás vezérének Alit nevezvén, a Vaskapun át vezeti be. Ennek alapján a magyar történetírók Szeben ostromát a hadjárat végénél említik Zinkeisen Geschichte des Osman. Reiches I. 581. Hammernek több rendetlenségével együtt ezt is tisztáza. Más kérdés a hadjárat éve. Hammer 1438-ra, Zinkeisen 1437-re teszük. Az egész csaknem rendezhetetlen. Ezen utóbbi török forrást használ s erre látszik mutatni az is, hogy Erzsébet 1438 aug. 10-én rendel el a Báthoriak jószágai visszaadását, kik a törökök ellen föl nem keltek, tehát nehezen az ezen évi hadjárat következtében. De a szászsebesi névtelen szemtanu, Zsigmond halála utáni évre, a brassai feliratok, Sigler, Fuchs, szóval minden erdélyi forrás 1438-ban említik.

**) Egy ekkor török fogolylyá lett férfi munkájának előszava: Vereins Archiv III. k. 64. I.

Két hónapon át sanyargatta a szerencsétlen országot Murád hadja, mondhatni minden ellenállás nélkül, s csak midőn a nyári évszak hanyatlani kezdett, vonult ki Töröcsvár felé, roppant zsákmánnyal s 70,000 foglyot hurczolva magával. De ő az eredménynyel nem volt megelégedve, nem kirablani, hanem elfoglalni akarta Erdélyt, hogy tervszerűtlen barangolásaival erre kísérletet sem mert tenni, azért Drákulát tette felelőssé, elfogatta s csak kezesek adása után ereszté szabadon. Erdélyben pedig a vajda sokallotta a dulás kárait, s hogy a nem védelmezés felelősségét magáról némileg elháritsa, a fel nem ült nemesek jószágait foglalgatá, kiknek aztán Erzsébet királyné osztogatott kegyelmet. A török dulást leginkább a szászok érezték, kik az alvidékről a megyékbe vonultak, s honnan midőn a veszély elmúltával vissza akartak menni földjeikre, a nemesség s főkép Lépes püspök által mindenkép gátoltattak. E miatti elégtelenségek egy más körülmény még fokozá. Azon szabadelvű mozgalom, mely a pápaság ellen a bási zsinat alkalmával Németországon nyilvánult, utat talált Erdélybe is, hol az e zsinatra vonatkozó iratokat, leveleket Németországból hazatért kereskedők terjeszték, s hol Tamás apolti lelkész, az ellenpápa savoyeni Felix megbízó levelével ellátva, nyilvános tanításokat tart s már számos hívét az egyháznak eltántoritá – annyira, hogy Erzsébet királynénak 1440. jan. 2-áról e részben szigorú rendszabályokat kelle elrendeli *).

Az elhangzott paraszt mozgalom, a törökök beütései, a vallásos viszályok s mi ezekhez járult a trónversenyés Erzsébet és Ulászló között: mind ez Erdélyt zaklatott állapotban tartá. Gondoskodni kellett a nyugalom helyreállításáról, s Ulászló helyesebb módhoz nem nyulhatott, mint hogy Hunyadi János temesi grófot és szörényi bánt Ujlaki Miklóssal együtt erdélyi vaj-

*) Kurz Magazin I. k. 183. l. Vesd össze Hunyadiak kora I, 160. a jegyzettel.

dákká nevezte ki*). Ily módon az első a török elleni határszél tetemes részét felügyelete alá nyerte, mely által módjává lett azok megvédésére a honvédelmi rendszer czélszerű felhasználásáról is gondoskodni. S erre szükség is volt.

Az eddigi hadfolytatás czélszerűtlenségét török magyar egyiránt belátta: amaz, hogy tervnélküli rablójáratokkal Magyarországból egy talpalatnyit sem hódít meg, ez, hogy az eddigi védrendszer védelemre legkevesebbé alkalmas. Ulászló azért egyesíté Hunyadi kezében a végeket, hogy e rendkívüli katonai tehetség működéseiben kellő arányt fejthessen ki, a szultán pedig azért támadtatá meg Belgrádot, hogy Magyarország ellen biztos támpontot nyerhessen. De Belgrád hősi védelme új idők beálltát jelenté, s a diadalnak eme napjai a nemzet önértétét nagymértékben emelték.

A belgrádi kudarcz Muradot új erőfeszítésre ösztönzé. Ha nem vehette be amaz erődöt, megakartá kerülni s néhány nappal Izsák bég megveretése után Mezzid bég parancsot kapott, hogy Erdély elfoglalására siessen. A bég 1441**)-ben megint az ország alsó részét borítá el. Rablásai Hunyadit Gyula-Fehérvárra szólíták, ki egyesült a püspökkel Lépes Györggyel, s a mily hirtelen csak lehete a környék zászlóseit és fölkelését táborba szólítá. A török had Szent-Imrénél

*) Mikor lett Hunyadi erdélyi vajdává? annak idejét nem lehet pontosan meghatározni: de minden arra látszik mutatni, hogy a belgrádi diadal előtt. Érdekesek e részben Pesty Frigyes kutatásai Történelmi Tár XII. 192 s köv II. V. ö. Hunyadiak Kora I. 247. jegyzet.

**) Ezen dolgok chronológiájában sok a zavar. Lépes sirirata 1442-öt mond, de Thuróczy szavai 1441 mellett tanuskodnak. Zinkeisen ezen utóbbit fogadta el. Azonban bár Turóczy ellen, a sirirat mellett Bonfin is tanuskodik 457. l. ki a belgrádi, s szent-imrei ütközetek közt néhány hónapi időközt – pauci menses – említ, miután László király egy okmányában H. K. X. 350. nyilván mondja: Izsák megveretése után néhány nappal ütött be Mezzid, ha a belgrádi diadal 1441-ben volt, ez sem tehető más évre.

táborozott, midőn Hunyadi ellene támadást intézett. Hunyadi ugylátszik csalatkozott az ellenség számában, melynek egyrésze a szomszéd hegyek mögött volt s a völgyes vidéken igen előnyomuló magyar serget bekeríté. Csak a ki Hunyadival kivághatta magát, menekülhetett Fehérvárra, a többi ott veszett Lépes püspökkel együtt, ki egy patakon át akarván kelni lováról leesett elfogatott s lefejeztetett.

Mezid diadalát a valónál is jelentékenyebbnek tartotta, s miután csapata egyrésze zsákmánylásra elszéledt, maga derék hadával Szeben ostromára sietett*). Hunyadi vajda társával Ujlaki Miklóssal az elbizakodottnak háta mögött új serget szervezett, melylyel a szorongatott Szeben fölmentésére sietett. Egy kis falunál volt a döntő ütközet, mely Mezidnek és fiának életébe, a szultánnak pedig egész sergébe került. Kemény Simonnak leonidasi önfeláldozása mutatja, hogy mily helyes tapintattal látta be már ekkor a nemzet, hogy a török ellen folytatott védelmi harcok egész sükere Hunyadi életével van összeforrvá. A diadal nagy fontosságú volt, Hunyadi neve európai fontosságúvá lett, s a nyert és Budára küldött zsákmány Ulászló egész udvarát ámulatba ejté. A veres tornyon át Oláhországba menekült törököket Hunyadi innen is kiüldözé, s csapataival egész Thraciáig barangolt. Azalatt pedig Vladdal s a moldvai vajdával a magyar király hűbéruaságát elismerteté.

Mezid nem remélt kudarcza a divánban is nagy rémületet okozott. Habár „Jankó” – így nevezék Hunyadit – az ozman előtt is rettenetessé leve, Murád,

*) Egy része a történetíróknak hagyományokra támaszkodva, Szent-Imrét tartja a diadal színhelyének. Mindazt, mit e vélemény mellett elmondani lehet, szépen összegyűjté Veszeli K. gyulafehérvári isk. programm 185^{8/9}. A másik vélemény pártfogói Chalcocondylásra támaszkodnak, ki világosan Szebent ír. S valóban alig hihető, hogy e görög író ily fontos csatahely neve körül csalatkozhatott volna.

hogy neve félelmetességének varázsát fenntartsa, menél gyorsabb boszut határoza el. Erőltetett sietéssel vezették a készüléket, s Sahin basa rumeliai begler bég felajánlá jó szolgálatát az ozman neven ejtett gyálatat megboszulására. A következő év elejére 80,000 ember állott talpon, kiket 1442-ben maga a szultán egész Sofiáig kísért. A roppant tábor akadálytalanul kelt át a Dunán s pusztitá Oláhországot, mignem a Vaskapunak vette utját, hogy azon átnyomuljon Erdély elfoglalására. Hunyadi itt 15,000 emberével – nagyrészen válogatott, nehéz fegyverzetű harcosokkal – és segítve Ujlakitól, utját állotta. Ő támadott a helyen, melyet mint arra alkalmast maga szemelt ki. A csata Hunyadi fényes pályájának egyik legfontosabb percze volt. Hosszasan, vitézül, elkeseredett erőfeszítéssel küzdöttek, mignem az ozman sereg megszaladt a Duna felé. De csak kevesen menekültek meg, s a tábor roppant zsákmánynyal a magyarok kezébe esett.

Ujabb ámulat volt Európának, Hunyadi magyar Achillesnek neveztették, az ozmanok elleni vállalatok mindenféle lelkesült részvétellel találkoztak, s nem csak meg vala Erdély mentve, hanem Ulászlónak, ki már honn is rendezte ügyeit, lehetővé lett támadólag föllépni. A vállalat lelke Hunyadi volt, ki ezzel a töröknek Balkánon tul üzését tűzte ki czélul. Fényes hadjáratát a szegedi béke, s azt a várnai kudarcz követték. Ulászló a csatatéren maradt, s a csodásan menekült Hunyadi megtartván Erdély s a tiszai részek kapitányságát, országkormányzóvá lett. Egy Erdélyből intézett támadással Drakulát letette s a vajdaságot Dánnak adta. De midőn Drakula a török segélylyel próbát tett, országa visszafoglalására, Hunyadi a töröcsvári szorosnál a Bucses hegyén átszállott véletlen támadással leverte őt, s a török elleni vállalatokra nézve oly fontos országot biztositá a magyar koronának. Szüksége vala erre a török ellen intézett harmadik támadó hadjárata végett, mely azonban a rigómezei csatavesztéssel végződött. De ha

Hunyadinak nem is sikerült a törököt a Balkánon tulara üzni, legalább távol tartá Magyarországtól, s ha Konstánczinápoly bukását fel nem tartóztathatá, Belgrád megvédésével legalább a dunai vonalt épen fentartá.

Hunyadi kormányzósága alatt több ízben fordult meg Erdélyben, hol rokonai voltak, hová való volt maga is, s hol kisebbik fia Mátyás született. Sok birtoka, sok rokona volt főként Hunyadmegyében, mely számtalan kenézségeivel, daczára, hogy két erős vár – Déva és Hunyad – által fékezteté, eddigelé fészke volt a forradalmaknak s réme a szomszéd városoknak. De már néhány évvel az utolsó paraszt lázadás után, a megye egészen csendes, s a kenézek bár egyfelől a szászokat uton utfélen verik és fogdossák s területökből a mit lehet lefoglalnak, de másfelől hiven követik Hunyadit az ezen vidéken vivott harcaiban. És Hunyadi is bőkezű irányokban. Még száz évvel utóbb is említi egy történetíró*) hogy ő a hátszegvidéki oláhokat – kétségen kívül a kenézeket – nemesekké tette, s ily módon a kenézségekkel rakott vidék forrongásainak okát megszünteté. Rokonait a Csolnakosiakat, kik eddig kenézek voltak, nemcsak felruházta a nemesi jogokkal, hanem birtokaikkal együtt a szokásnál nagyobb szabadalmakkal látta el: jobbágyaik adómentesek voltak, ezek főbenjáró pereit maguk látták el, melyek tőlük a királyi táblára lettek főlebbezve, s a kir. rendeleteknek e vidéken csak akkor vala kötelező ereje, ha az idősebb Csolnokosi is megpecsétlé**).

Midőn végre Hunyadi kormányzóságáról lemondott, László király Besztercze vidéket önálló ispánsággá emelte, s mint örökös grófságot neki adományozá. Besztercze, mint szász örvidék, a székely ispánok hatósága

*) Verancsics Antal Szalay kiad. I. k. 143. A kenézek foglalásairól, melytől ezek letiltattak, lásd Kurz Mag. II. 332. l.

***) Fejér Genus Joannis de Hunyad: 91. 99. 111. V. ö. Hunyadiak kora I. 26. l. jegyzet.

alatt állott, azonban maga a város a korábbi királyoktól nevezetes szabadalmakat nyert. Ezek azonban csonkítatlanul maradtak, s maga Hunyadi sietett a király második 1453. jan. 30-iki adományozása után Besztercze és Radna kiváltságait megerősíteni, melyről kiadott okmánya jul. 22-éről nemcsak fizetéseiket és havi szolgálataikat hagyá meg a régi mód szerint, hanem Besztercze azon szokásos jogát is megerősíté, hogy részt vehet a szászok és megyék gyűléseiben s kikérheti alkalomszerűleg a hét szék tanácsait is*). Ily módon a vidék Erdély új megyéjévé lett, melynek nagy grófja egyenlő rangú volt a szász és székely ispánnal. Ugyanakkor László király egy másik okmányával Déva és Görgény várait hozzátartozandóival Hunyadinak adományozá. Mind a mellett a beszterczeiek a király adományozásában jogaik csonkítását látták – annyival inkább, mert László egy okmányában, melyben a szász földeket, a hét széket, Medgyest és Selyket s Kolozsvárt és Vinczet felszámolván elidegeníthetetlennek nyilvánítja, Beszterczéről nem tesz említést. Ez fölkelésre birta őket, melyet Hunyadi fegyverrel vert le, s hogy a hasonló merényeket jövőre lehetlenné tegye, Besztercze közelében egy vár építtetését rendelé el, melyből a vidéket féken tarthassa.

Hunyadi megjutalmaztatásának s az udvartól elvonalásának éve egyszersmind Konstánczinápoly bukásának is éve volt. Az esemény általános rémületet okozott, s az főként a szászokat biztosságukról gondoskodásra birta. Legelőször Szeben jajdult fel, s a veszély közvetlenségét mélyen érezé. „Azért kiáltja – írta a szebeni polgármester a bécsinek – az átkozott török gyakran és keményen, ifja és örege untalan Szeben! Szeben! mert reméli, hogy ha e várost elnyeri, nem csak a ma-

*) Hunyadiak kora X. k. 347. kiadott okmány és Windisch Magazin I. 60. lapon Seviert által közölt oklevél. V. ö. Eder irataival Felmerhez 130. l. Schaeseushez 230. s köv. ll.

gyar királyságra, hanem az egész keresztyénségre veszélyt hozhat.” És egy más levél is említi, hogy a török Szebent utjában álló akadálnak tekinti, melynek elhárítása után egyenesen Bécs alá készül. A jó szebeniek városuknak a valónál több fontosságot tulajdonítottak, de aggodalmuknak meg volt az a haszna, hogy legalább komolyan hozzá láttak a készületekhez. László királytól kieszközölték, hogy Talmács vára a szász ispánságnak adatott, oly feltétel alatt, hogy azt lerontani Lot-horvárt és Verestornyot megerősíteni, a közlekedési utat pedig falakkal és erődökkel ellátni tartoznak. Ezenkívül magának Szebennek is erődjeit jobb karba helyezék, s 1455-ben Hunyadi János a király nevében engedélyt adott a brassóvárosiaknak, hogy erődjüket – helyesebben fellegvárukat – lerombolhassák s mint biztosabb védelmi helyet, magát a várost erősíthessék meg*).

Az előre látott veszély nem maradt ki, de ezuttal nem a szászokat fenyegette, habár a fényes belgrádi nap szorongatásainak nem vetett véget. A havasalföldi vajda Vlád a Dán fia – habár nem állandóan, sőt néha még alattvalói, s török csapatok által is raboltatta Erdélyt – ez idén annyira hive volt, hogy Hunyadi amaz emlékezetes diadal napjaiban a végek őrzését egyenesen rábízta**). A hős halála után ez a Vlád is megbukott s egy másik Vlád, a Drákul fia, ki kegyetlenségeért maga is megnyerte az ördög melléknevet, nyerte el a vajdaságot. Midőn a Hunyadi család kegyvesztetté lett, még azt is felhányta László, hogy a kormányzó hozzá hűtleneket tett vajdákká, Vlád Drákula pedig nyomban rá, mintegy czáfolatául e szavaknak 400 magyart és

*) Két egykoru jelentés Konstánczinápoly bevételeéről. Ve-reins-Archiv neue Folge II. 161, 163. Schlötzer Kritische Sammlung I. Urkunden: 50. Engel Gesch. der Nebenländer IV. I. Abth. 173. Provinzial Blätter 1. k: 4: 1.

***) Hunyadiak kora X. 489. 528. II. Vlád=Vladiszlav László.

erdélyit – kik a Magyar- s Oláhországok közti igen gyakori kereskedelmi s más nemü érintkezések folytán voltak ott – megégettetett, a barczasági kalmárokat pedig karóba huzatta. A szász vidékeknek követei Vlád dühét nem engesztelék meg, sőt ez hadával egyenesen a Barczaságot lepte el, feldulta Brassó külvárosát, megrablá a templomokat s néhány falut felégetett. Brassó ügyét most a szebeni ispánság magáévá akarta tenni, az oláhországi alattvalókon visszatörést gyakorolt, s a milyen nagy volt a felek elkeseredettsége, háborura lehetett kilátás. De időközben Vlád Szilágyi Mihályt a kormányzót meg tudta nyerni s ez a szászoknak kártérítést, fegyverletételt, s békénmaradást parancsolt*).

VI.

Erdélyország a magyar trón következésre ezuttal másodszor, bár viszont közvetlenül, döntő befolyást gyakorolt. Hunyadi László gyalázatos kivégeztetése intéssel szolgált a nagy kormányzó családjának s pártjának, hogy mi sors várakozik reájok. Nem annyira boszu volt az, mely őket sorakozásra birta, mint inkább önvédelem. Szilágyi állott a dolgok élére, s sok bölcseséggel vezette azokat Mátyás megválasztásáig. Helyes tapintattal Erdélyt szemelte ki működése alapjául. E föld, hazája a Hunyadiaknak, leginkább is ragaszkodott a Hunyadiakhoz, s Szilágyi ide vezette sergeit. A megyék és székelység tárt karokkal fogadták, a várak meghódoltak, a királyi jövedelmeket bányákat, sóaknákat s a királypárti szászokat azonban részben legalább fegyverrel kelle meghódítani. Csak Besztercze állott ellent s verte vissza falai alól Szilágyit, fel akarván e mozgalmakat függetlensége visszaszerzésére használni. A

*) Engel Nebenländerjében IV. 174. l. Eder által közölt okmány.

szerencsés kezdetet, László halála után, Mátyás királyvá választása fejezte be.

Az ifju uralkodónak sok előítélettel, s sok rossz akarral kelle küzdeni. Erdélyben még más nehézség is volt, a szászok, kik a német vérü uralkodóhoz szítottak, s kiket csakhamar – 1458. aug. 20-án – megnyugtattott Mátyás, hogy ősi szabadalmaikban nem fognak háborgattatni. Csak Kolozsvár, ezen már ekkor is félig magyar város, melyben a magyarság már is külön utczában lakott, s külön egyházzal birt, volt elébb Szilágyinak s testvérének, most Mátyásnak hive, melyért ezuttal még csak (1458. jun. 8.) régi kiváltságai megerősítését nyerte. De a király születése helyéről, hol gyermekkorát tölté s először vitték iskolába, később sem feledkezett meg; nem csak a szőlőmives gazdag ember irányában, kinek óvári házánál született, volt bőkezű, hanem „örök emlékezetre – mond Heltai*) – megajándékozá a várost is igen nagy és jeles privilegiummal, és szabadsággal, melynek a drága levele mostan is ugyan volna: hogy minden kolozsvári ember egy-egy kalangyától kihányja a két-két kévét a dézmába és az ő gabonáját felrakja az ő akaratja szerént és haza vigye ott hagyván a dézmát. Szüretbe kedig kádba töltse a sajtóknál a szőlő alatt az ő dézmáját és ki ki mind hazavigye az ő mustját.” De Kolozsvár fényes multja s gazdag kiváltságai daczára egy idő óta – attólfogva t. i., hogy a magyarság is elszaporodott – válságos helyzetben volt. A szászok a körülmények e változásáról tudomást sem akartak szerezni: s a város kormányzásában nem voltak hajlandók részt adni a magyarságnak. Ezek viszont követelék, s a dolgot kormányzó Szilágyi elé vivék, ki elhatározá, hogy a szász-ságból álló választott polgárságnak, s a tizenkét tagból

*) Magyarország históriájában az 1575-iki kiadás 83-dik levelén. Ezen adománylevél közölve van a Hunyadiak korában oklevéltár XI. k. 376. l.

álló tanácsnak egyik fele a magyarok, másik a szászok közül választassék, valamint bíró is egyik évben magyar, a másikban pedig szász legyen. De mind azon hivatalos irományok, melyeket akármelyik nemzet is nyert a másik ellen, érvénytelenek*).

Nem lett ily jó vége a beszterczei zavaroknak. E város nem feledheté függetlenségének elvesztését. A kormányzó még élt, megtartá kiváltságaiban, de halála után örökösének Mátyásnak várnagyjai, úgy bántak vele mint jobbágybirtokkal: a férfiakat tulon tul sanyargatták, a nőket pedig meggyalázták. A beszterczeiek már egyszer visszaverték falaik alól Szilágyit, s midőn Mátyás király 1458-ban az egész grófságot Radnavölgyével, Kolos és Dobokai uradalmaival épen ezen főurnak ajándékozá, az első siker által bátoritva fellázadtak s megrohanták fellegvárát. Szilágyi a királylyal folytatott viszálya miatt máskülönbem sem volt jó hangulatban, ez épen felbőszíté. Az alföldről hirtelen Erdélybe termett s legelőbb Szebent támadta meg, mely Beszterczének segélyt adott. Szebent azonban reménye felett erősnek találta: épen ez időben vonult be ide egy hadcsapat, mely egy 3000 főből álló török serget csak nemrég vert szét, s fosztott meg zsákmányától. Ezért időt sem veszve alatta, Besztercze alá ment, azt megvivta, a lakosoknak egyrészét felkoncizoltatta, másoknak kezét, orrát, vagy fülét vágatta le. A bíró Thümel, e szerencsétlenségek okozója, Mármoson át megszökött, s a város népessége annyira alá szállt, hogy az alkapitányoknak általános bűnbocsánat hirdetése által kelle az elszéledt lakosokat visszaédesgetni**).

Az erőszakosdás Szilágyinak szabadságába került,

*) Az erre vonatkozó okmányt közölte gr. Kemény Fundgruben I. 76.

***) Lebel Memorabiliaiból vett közlemények Schaeseushoz Eder által irt Appendix 422. l. s a Fuchs krónikája 37-dik l. V. ö. Aeneas Sylviussal Hunyadiak kora III. 98. l. ki azonban Lebel állítása ellenére elsőnek Besztercze megtámadását írja. De az

de azért ez a háborgó erdélyi közvéleményt nem csendesíthette le. 1459-ben Medgyesen egy igen népes közgyűlést tartottak, melyben a három nemzet képviselői, a legfőbb papi hivatalnokok, Kolozsvár és Brassó küldöttei megjelentek, s mindenek fölött a három nemzet régi unióját megerősítették, és némely pontjaiban szabatosabban körülírták. Eszerént minden régi kiváltságait s szabadalmaikat közösen fogják védelmezni. Mint-hogy pedig a törökök rablásai megint elszaporodtak, s ezuttal mindig sokan jutnak fogságba, álljanak jövőre nyitva a szászok városai a menekvő székelyek és magyarok előtt, s ezek viszont a szászokkal közösen menjenek a benyomult ellenség ellen*). Ugyan e gyűlésen végeztek két székelyszék, Sepsi és Miklósvár közt fennforgó perben. Sepsi ugyan is az utóbbit magába akarta kebelezni, de ezen szándékától eltiltatott.

A véd-és dacz-szövetség, mely a három nemzet közt most harmadízben kötött meg, most sem biztosítá az ország nyugodalmát. A Drákula által elűzött Vlád Fogaras földjén vontá meg magát, mely Mircse óta az oláh vajdák hűbér birtoka volt ugyan, most azonban a bujdosó vajda uradalmát s menhelyét képezé. Drákula, ki már azelőtt Szilágyi Mihályt megnyerte magának, Mátyás király pártfogását is biztosítani akarta, sokáig nem lépett fel az uradalom ellen, melyhez a magyar koronának világos jogczime volt, de midőn úgy hitte, hogy azt büntetlenül teheti, 1460-ban feldulta és kirabolta Omlást és Fogarast, elfogta Vládót a Dán fiát aug. 24-én, s nem sokára lefejeztette**).

egykoru s erdélyi Lebel szava a körülményekkel is inkább megegyező.

*) Gr. Kemény Árpádia III. 41. l. külön értekezést ígért ez uniórol – de az fájdalom elmaradt. Szabó K. barátom szivességéből az unióra vonatkozó nevezetes okmányt egész terjedelmében a függelékben közlöm.

***) Engel Geschichte III. k. 239. Dánt mondja de hibásan a Dán fia Vlád helyett. Már Nebenländjeiben IV. k. 172. l. kimu-

dulás csak közvetlenül érinté is Magyarországot s Drákula Mátyás ellenében mindenkép barátságos állást igyekezett elfoglalni, a királyt mégis boszantá. Nem lépett ugyan fel tettelesen ellene, sőt 1461-ben külön fegyvert is kötött vele, melynek értelmében egyedül a magyar király fenségét ismeré el, s a maga számára a török ellen segílyt is biztosított, de oly védelemben sem részesíté őt, melyre az méltatlan volt. Az eszeveszett zsarnok már hat év óta volt ostora saját tartományának s réme szomszédainak. Oláhjai hóhérnak, a törökök karóvajdának nevezték e nem embert, kinek hidegvérü gyilkolásai, karóbavonatasai, égetései minden képzelhetőt felülmulnak. Midőn végre Mohamed szultán 1462-ben megtámadta, Mátyástól sürgetőleg kérte a segílyt, mielőtt azonban azt nyerhetett volna, már megveretett s birodalmától megfosztatott. Vlád most árulásra gondolt: levelet irt a szultánnak és nagyvezérnek melyben „kegyelmet kért s ajánlá, hogy Erdélyt kezeibe szolgáltatja. Nem csak ez országot ismeri, hanem a magyar királyságot is, s ha azt elnyerte, ezt könnyebben elfoglalhatja. Követei erről többet fognak szólni.” A levél nem a szultán, hanem a Mátyás kezébe esett*), ki nem sokára sept. 17-én maga is Tordán volt, s itt értesült, hogy a törökök Oláhországból már visszavonultak, és új vajdát is – Radult a Drákula testvérét – nevezték ki. Mátyás az áruló visszahelyezésére anynyival kevésbbé gondolt, mert Radul bojárjaival megjelent előtte és hódolatát bemutatta. A rém vajda pedig fogva vitetett Nándorfehérvárra és onnan Budára. Mátyás az év többi részét Erdélyben tölté, csak Havasalföldére tett egy rövid kirándulást, megismerkedendő az új vajdával s ennek viszonyaival.

A török ezuttal elvonult, anélkül, hogy Erdélyt

tatta, hogy Dán elébb halt meg, s hogy ennek fiát Vládót végeztette ki Drákula a 173. l. habár itt kivégeztetését más évhez teszi.

*) Zinkeisen II. 175. közli a levelet.

háborgatta volna. Nem annyira Mátyás készülétei rettenték vissza, mint másfelé elfoglaltatása birták viszsztatérésre, s ezt a király és Erdély jól tudák. Ez országra nézve fenyegetőbbé lett a veszély, mióta a havasalföldi vajda bevallott hűbérese a szultánnak, bár mily erős hittel kötelezte is magát Mátyás iránt. De maga a király is, mióta Fridrikkel békét kötött, gondolkodni kezdett egy török ellen intézendő hadjáratról. Nem csak érdemet akart ezzel szerezni megkoronáztatásához, hanem gátot is akart vetni Mohamed terjeszkedésének, ki Hunyadi halála óta nagy hódításokat tett, s ha nem fenyegette is közvetlenül Magyarországot, rá nézve mégis veszélyessé vált. E czélból 1463. marcziusában a tolnavári országgyűlésen – melyben Erdély is résztvett követei által – széles alagra fektetett hadfelkélési szabályokat hoztak a rendek, mely személyes fölkelést s a hadcsapatok nagymérvű kiállítását az ugy nevezett közserget (exercitus generalis) rendelé el.

A király még e gyűlésből az erdélyi vajdát Bazini és Szentgyörgyi Gróf Jánost*) a végzésekkel Erdélybe küldé. A vajdának a végrehajtást s az erdélyieknek az engedelmességet nagyon szivökre köté „annyival inkább – ír – mert mind e rendszabályok rátok nézve még szükségesebbek mint birodalmunk bármelyik más részére nézve.” „Különben, folytatá, a vajda, kit főként védelmetekért küldünk oly sietve vissza körötökbé, elő fog némely dolgokat hűségteknek adni.”

Bazini János megérkezése után mind három nemzet rendeit tartományi gyűlésre hívta össze. Bemutatta a tolnai végzéseket s ezeket átadomittatá Erdély szükségletéhez. Maga az általános fölkelés is sokkal szélesebb alagra lett fektetve. A tolnavári végzések szerént csak a nemes kelt föl, s tizen felül levő minden tiz jobbágyá-

*) Mátyás ezen levele: Katona XIV. k. 664. l. egyszerüen Gróf Jánosnak nevezi. Másutt is gyakran ugy írja. Akad. Évkönyvek. VIII. 24. 25. ll.

ból egyet vitt magával akkor, midőn köz sereg rendeltetett el. Erdélyben ezen esetben fölkel minden nemes és birtokos személyesen, kiknek aztán egy negyede (az ellenségnek kitett Hunyadban egy harmada) otthon maradt megyéje őrzésére, fölkel minden jobbágy tehetségéhez mért fegyverrel, kiknek egy ötöde maradt honn határőrül. Kivételt mindkét végzés öregség, osztatlanság s betegség esetére enged meg, de míg amaz egyszerűen a fő- vagy alispánokat bizza meg a felültetéssel, itt a megye első tisztviselője rendeletet kap, hogy őt e célra választott nemessel lajstromot írjon össze a nemesekről s jobbágyokról, megvizsgálja a fegyvereket, hogy midőn a vajda levéllel vagy véres kaddal fölkelést parancsol, készen legyenek. De a várak őrzésére a várnagy, a főrangúak kuriái védelmére az udvarmester birtoktalan nemesekkel s magyar jobbágyokkal hon marad. A székelységnél marad minden a régi mód szerint. A nemzetnek két harmada fölkel, ha a véres kardot körül hordozzák vagy ispánjok rendeli, egy harmada hon marad. Midőn azonban tömeges felkelés kívántatik, a nép száldobokkal vagy a tűzhalmon élesztett máglyákat hivatik össze kapitányaik által. Különben Zsigmond banderialis szervezete épségben hagyatott.*)

Az ilyen közfelkelés, mely csak három hónapig volt fegyverben s a birodalom határain túl nem tartozott menni, alkalmas volt a beütő török csapatok ellen, de támadó háboruban Mátyás még csak a banderiumokat s jószágok után kiállított serget használhatá, vagy a megszavazott segélypénzből zsoldosokat fogadott. S nincs is nyoma, hogy még ezen év végén exercitus generalissal ostromolta s vette volna be Jajczát s ezzel foglalta volna vissza Bosnia nagy részét. De már annyit muta-

*) Mind a két végzést először a Kovácsicsok adták ki: az első József Monumentaiban (I. Segm. III. 55.) s Sylloge Decr. Com. I. k. 178., az utóbbit Márton Scriptorum minores II. 384 l. s utána Kemény József és Schuller.

tott, hogy Mátyás a banderiumok mellett más erőről is akar gondoskodni.

Mátyás boszniai diadalát 1464. márcz. megkoronáztatása s az országos alaptörvényeknek megerősítése követte, melynek egyik pontja Erdély kiváltságairól is megemlékezik. Épen ezen a napon, t. i. april 6-án, a szászoknak egy nevezetes kiváltságot adott: „Habár, mondá, régi joga és szokása a magyar királyoknak, hogy a nagy-szebeni királybirót, a ki első a hét szék birái közt, maga nevezi ki” – s ezek ez alapon több ízben magyart is tettek szász ispánná – daczára ennek a szebeni királybirót jövőre válaszsza Szeben város községe*). E nevezetes kedvezményt mások követték: jun. 4-éről a beszterczei várat, azonban hadi készletek nélkül, eladta maguknak a beszterczeieknek 6000 frtért., oly módon, hogy azt tartoznak jó karban tartani. De már a következő évben megengedte, hogy a várat leronthassák, köveivel saját városukat erősithessék, s mi ennél is fontosabb volt, eltörölte az örökös ispánság nevét s helyreállítá régi jogaiban**). Fogaras földje is ezen időben került vissza véglegesen a korona hatalma alá: 1464-ben Geréb Jánosnak s fiainak adományozá, s habár a magyar országgyűlés három évvel utóbb elrendelé is, hogy a fogarasi, omlási s radnai uradalmak mindig kéznél tartassanak, – hogy ha valamikor szükség lesz rá, a moldvai s havasalföldi vajdáknak adathassanak azon országok visszafoglalására – Fogaras és Omlás az oláhok által a szászoknak okozott károkért ez utóbbiaknak adományoztattak (1472-ben) s attól fogva birtoklásuk a Geréb család és szász székek közt több éven át pertárgyát képezek.

VII.

Erdélyt kiváltságai a XV-ik század folytán kétszer keverték forradalomba. Mintha a századok intő szavát

*) Kurz Magazin II. k. 167.

***) Hunyadiak kora XI. 92. és Eder Schesaeushoz 244.

nem akarta volna megérteni, az elavult jogokért mindig fegyvert fogott, valahányszor azok megsértettek. Róbert Károly óta joguk volt meg nem engedni a jobbágyoknak a szabad költözködést, s e jog foganatosítása egyik tényezője volt az 1437-iki forradalomnak. 1324, s főként 1366 óta az adómentességnek oly teljességét élvezték, melyet Horvátország kivételével a magyar koronaországok egyike sem. Ettől fogva (mint láttuk) a nemesek nem szolgáltattak élelmi szereket, nem fizettek kamarai nyereményt, mely már ez idétt is nem pénzbeváltást, hanem minden nemű adót jelzett (s így a Róbert Károly által behozott telekadót is). Még nevezetesebb volt a görög vallásu oláhok tizedmentessége, mely az árpádházi királyok alatt is fenn állott s egyházi elven alapult. Ez elvet maga a törvényhozás nyíltan bevállás e szavaival: „Maga a tized a Megváltó patrimoniumául levén felajánlva, csak a Krisztus hiveitől szedhető s nem szakadároktól”*)). Ha nem is egész teljességében, de valóban megvolt Erdélyben s kivétel csak azon szakadárookra volt téve, kik tizedfizető lakosoktól elhagyott helyen telepedtek meg, úgy hogy az oláhság, azon fizetéseket s munkálatokat kivéve, melyekkel földesurainak tartozott, más adót mint a quinquagesimát – azaz mindennemű barmainak egy ötvenedét**) – nem fizetett, ez pedig bizonynyal csekélység volt. Az erdélyi kincstáradó többi részét tették a székelyek ökörsütése, mely valóban csekélység volt, s a szászok censusa, mely épen nem vala vagyoni állásukhoz mért.

Minthogy pedig az adózás Magyarországon is rosz lábon állott legfőként a számos mentesítések által, Mátyás elhatározá az ország pénzügyét gyökeres reform alá

*) Corpus Juris Hung. Uladislai Decr. II. A. 1495 Art. 45. „Quae prius a christianis cultae sunt” mondja Ulászló, Batthyáni Leges Eccl. III. k. 636. l.

**) Így határozzák meg Verner és Bornemisza Erdély jövedelmeiről irt nevezetes jelentésekben Engel Nebenländer II. k. Voracten 9. l. V. ö. Náprági jelentésével Kurz Magazin II. 392. l.

venni. Nehéz feladatát az 1467 elején tartott országgyűléssel oldotta meg. Ez eltörölte a kamarai nyereséget és királyi bért – hogy ily módon minden jobbágyi adómentesség megszűnjék – s helyette egy új adómentet a királyi kincstári bért (tributum fisci regalis) állította fel, melyet minden jobbágy, jobbágytalan várnemes, a papnemesek nagy része, a királyi bért fizető jobbágyok, kiváltságolt nemzetek (a székelyek s szászok kivételével) s ekkép az oláhok is tartoztak fizetni. Ezen kívül az erdélyi szakadár oláhok dézmafizetés alá vonnattak, de ezt nem a papságnak, hanem a kincstárnak fizették. Másik pénzügyi intézkedése e gyűlésnek a harminczad szabályozását illette, mely hasonlóan eltöröltetett, s helyette koronavám (vectigal coronae) hozatott be, mely alól, a nemeseken kívül, senki sem volt kivéve. A szászokra nézve valóban csak a név változott ez új törvénnyel s nem kiváltságuk lényege. Ők hatvanadot s harminczadot csak a külföldre vitt vagy onnan hozott áruktól fizettek, az ország határain belül valamint elébb, úgy most is vámmentesek maradtak. *)

A mily készséggel és gyorsan fogadták el a rendek az országgyűlésen ez újításokat, oly nagy ellenszenvvel találkozott a kiváltságolt mellékországokban, Tóth- és Erdélyországban. Főként itt támadtak fel a sertett erdek: a kik az új adó alá esendők voltak, mint a jobbágyos nemesek, a kik tizedfizetőkké lettek, mint az oláhok, a kik a koronajóságok visszavétele által megkárosultak, mint a főurak nevezetes része, a székelyek, kikre tervbe volt véve kiterjeszteni az új adót s a szászok, kik féltek, hogy a szentmártoni összeg – így nevezték collectiv adójukat – kapuszám szerint fog kivettetni. A vajda Szentgyörgyi Gróf János tekintélyes és népszerű ember volt. Bonfin – ki e mozgalmakról terjedelmesen, de nem kimerítőleg beszél – vitéz és

*) Az országgyűlés végzéseit töredékekből s levelekből gróf Teleki állítá össze.

eszes embernek is írja, azonban a bekövetkezett események sem vitéznek sem eszesnek nem mutatják, s az egész őrült mozgalomban legeszeveszettebbül alkalmazsint ő viselte magát.

A megkárosodott főurak addig panaszkodtak, addig tüzelték egymást, míg lázadókká nem lettek. Egyikök Farnosi Veress Benedek volt a főizgató. János vajdát Erdély gazdagságára s erejére figyelmeztette. Elmondta neki, hogy Mátyás már zsarnokká lett s elhitette vele, hogy őbelőle különb király lenne. Azután összeült egyik másik főurral Zsuki Lászlóval, Dezső Antallal, Vörösmarti Geréb Péterrel a szász ispánnal, magyarázta nekik, hogy Erdély nem szorult Magyarországra, magában is megél s oly jeles embert, mint Szentgyörgyi, ugyancsak meg kell becsülni. A mit nyilvánosan beszéltek, még gonoszabb volt. Küldötteik bejárták a városokat, falvakat bujtogatva mindenfelé, párhuzamot vonva Mátyás a zsarnok s János a békekedvelő közt. Az első háborúi kedvéért adókkal terheli, jogaiktól, kiváltságaiktól fosztja meg őket, az utóbbi pedig nemde mindig atyjok volt? Az azonban, hogy János vajdából királyt akarnak csinálni, csak a mozgalomba avatottak titka volt még, kik ideiglenes kormányt is szerveztek az ország főhivatalnokaiból s főnemeseiből s ezeknek fegyveres oltalmat esküdtek (aug. 18-án), – a nemesek jogaik megvédésének ürügye alatt gyülekeztek táborba.

A mozgalom naponkint nőtt, magyarországi főurak is, mint a Zápolyák*), hozzá állottak, s nemesek, oláhok, szászok, székelyek mind tömegesebben vettek benne részt, és már a városok nagy része is mellettök nyilatkozott: Szeben, mely nem rég is nagy kiváltságot nyert, Besztercze, melyet imént vett ki a szolgaságból a király, s még ennek születési helye Kolosvár is. Csak Brassó maradt hű, egy derék lelkésze működése következtében, ki a polgárokat kötelességeikre s esküjükre figyelmeztette.

*) Hunyadiak kora: Oklevéltár XI. 285. l.

Mind ebbe hetek multak. Sem a vajda, sem Veress nem volt forradalmi ember. Csak beszélni tudtak, de nem cselekedni is. A dolog vontatva ment, nem mintha Erdély nagy része ne vett volna részt a bűnben, hanem a vezetők tehetetlensége miatt, s mi rájuk nézve leggonoszabb volt, nagy zajjal. Még alig kezdtek mozogni, Mátyás már tudta, még alig gyűltek táborba, Mátyás más elindult, még alig volt idejük a szorosokat elállani s Mátyás már azok alatt termett. Mátyásnak, midőn Debreczenből sept. 1-én megindult, nyolczezer lovasa s fél annyi gyalogja volt. A hegyszorosokat még nem erősíthették meg kellően a lázadók s hogy idejük se legyen azt tenni, gondoskodott róla a király. Mindamellett talált ott csapatokat, de a melyeket az uralkodó megjötté bámulással és rettegéssel tölte el. Az ily sereg nem harcolhat lelkesedéssel s Mátyásnak könnyű volt utat törni az ország szívébe*). Maga a derék sereg is épen úgy meg volt lepetve. Még alig gyülekezett össze, mégvárta is a moldvai segítséget, midőn a király jöttének vette hírét. „Mintha tüzes mennykövet láttak volna – mond Ranzan – szétszaladtak,” szidván a vajdát, hogy ők nem harczra gyülekeztek, hanem szabadságaik megvédésére. Azonban a szaladók üldözése nem ment minden vérengzés nélkül véghez.

Sokan a makacsabb főurak közül elszaladtak, hogy a királyi harag elől menhelyet keressenek. Nem a vajda s a hivatalnokok. A fennhangon kezdett s gyáván bevégezett lázadás után a királyjelölt egy meglepő lépésre határozta el magát. Egész kíséretével együtt a királyhoz ment kegyelmet kérni tőle s bűnbánólag lábaihoz borulva vallani be bűneit. Jól ismeré a lovagias királyt, hogy ez a földön csuszó férget nem fogja eltaposni. De

*) Bonfin Dec. IV. Lib. 1. írja le ez rendülést. Állítása szerint Mátyás beütött Erdélybe, mielőtt a szorosok meg lettek volna erősítve. Ellenében Ranzan Epitome XXXII. szerint a szorosok el voltak állva s Mátyás fegyverrel nyitott utat és harcolt a lázadókkal. S ha veszszük a sok büntetést, ezt el is kell hinnünk.

ha az, hogy a lázadók főnöke merete ezt tenni, csak neveli a király fényét, annyival gyalázatosabb színben tünteti fel őt magát. Ő tartá a mozgalom szálait keze közt, ismerte a főbkeket, a makacsabbakat s megkegyelmeztetésének ha nem is ára, de következménye volt pártjának elárulása. Biztosítá saját életét, de eladta ezeket. Ez az ő kain-bélyege.

A király táborából egyenesen Kolosvár alá ment, mely reszketve nyitotta fel kapuit. Intézkedéseket tett a szétszaladt lázadók kézre kerítésére s midőn többen elfogattak, a büntetések itt mindjárt kezdetüket vették. A főbb támadók kín-, vagy vérpadon végezték életüket, kerékben törettek, nyársba vonattak, vagy négyfelé vágattak. Ezalatt oct. elején a tordai közgyűlés is megnyilt, melyen a király személyesen elnökölt, s mely szentesíté és folytatá a büntetéseket. Sok elfogott nemes nemességét vesztette el, de minden lázadó hűtlenségi bűnbén marasztatott. Továbbá a megölt nemes vérdíja 200 frtról 66-ra szállítottott, hogy kevésse legyen több a nemtelenénél, s hogy megbélyegeztetése annál súlyosabb legyen*). Végül a pártütők együttesen 400,000 arany fizetésével rovattak meg. A lázadóknak, kik még bujdokoltak s nem kerültek kézre, határnaplón kitűzve, melynek eltelte előtt távozzanak az országból, magokkal vivén vagyonukból, a mit vihetnek. Veress Benedek menekült, de Zsúki, Geréb, Kerczi Szebenben vonták meg magokat, – hol, midőn a tordai napok után a király oda ment, nyolczad magokkal keresett kinzással végeztettek ki. Ehez járult a jószágelkobzások hoszú sora: a Veres, Losonczi, Iklodi, Dobokai, Kecseti, Drági, Bogáti, Fejérdi, Dezső s több más családoknak egy vagy több tagjai lettek földönfutókká**).

*) Verancsics Munkái VI-ik k. 164. I.Hogy Mátyás oct.-elején Tordán volt, bizonyítja egy oct. 3-án ott kiadott okmánya.

***) Kővári Történelme II. k. 97. I. a főkörmányszék levéltárából közli a notázattok lajstromát.

Mind ez mutatja, hogy a forradalom nagy mérvű vala, s hogy a kiütés perczében csak a király gyors megjelenése fojtotta el. De ez sem fejt meg mindent. Még eddigelé meg nem oldott talány, hogy a királylyá kiszemelt vajda hivatalán kívül mit sem vesztett el, még a királyi kegyelmet sem, sőt egy pár tized mulva vajdaságát is visszakapja. Bonfin és Janus Pannonius a költő kitűnő embernek festik*). De az „improba causa” zsi-basztotta-e meg karját, vagy csak hamar árulóvá lett? Annyi, bizonyos, hogy a kudarcz alól nem lehet fölmenteni. Épen oly kevésbé bűnhödtek, mint ő, az ideiglenes kormány többi tagjai: a vajda testvére Zsigmond, Elderbach Bertold, kik hasonlólag vajdák voltak, s a Zápolyák, kiknek Mátyás ügynökeit is elfogatta, de a kiknek neveit a nótázottak közt hijában keressük.

Ha Mátyás ez engedékenysége meglepő: szigora az alsóbb ranguak iránt épen bámulatos. „Erdélynek – mondja egy kitűnő bűvárunk**) Mátyáson kívül több fia nem ült magyar királyi székbén s Erdély még sem kelt ki egy királya ellen is annyira, mint e saját fia ellen. Viszont egy magyar király sem számüzött, fosztott meg jószágaitól annyi erdélyit, mint épen az erdélyi születésű Mátyás király.” Mi fejt meg ezt? Megoldást a történet lapjain hijában keresünk. Sem Mátyás ifjusága, sem az esemény váratlansága nem kielégítő megoldások, s a kulcs aligha nem a király jellemében fekszik, melynek egyik alapvonása a nagylelkűség. Családja és személye ellenségeinek, kiket mindig ilyeneknek ismert, könnyen megbocsátott. De jaj volt azoknak, kik szívéhez közel állottak, ha árulókká lettek, mert semmi sem keseríté el annyira, mint övéi hálátlansága. Azon ember, ki Ujlakinak és Garának mosolyogva nyújt kezét, Szilá-

*) Sit licet ille ferox, et sit bellare peritus,

Sit licet ille potens; improba causa sua est. Mondja Janus Pannonius Epigrammai I. k. 57.

**) Nagyajtai Kovács István derék értekezése, az erdélyi tört. kutfőkről. Akad. Évkönyv VIII. 10. l.

gyit halálra ítéli, Vitézt fogságba veti s Erdélyt eltiporja. S ki és mi volt szívéhez anyján s országa boldogságán kívül közelebb, mint e három? Nem a csalatkozás bőszté-e fel? nem a meggyőződés tette-e kérlelhetetlenné, hogy még övéiben, szíve választottjaiban sem bizhatik? Ki fejében oly nagy terveket érlel mint ő, ha csak bukni nem akar, nem birhat egy szentnek jámborságával, s a szép maximát, hogy „mi is megbocsátunk az ellenünk vétőknek” uralkodói elvül nem mindig választhatja. Az mi Erdélyben forrt veszélyes előzményeken alapult s könnyen gyászos következményüvé lehetett volna. Nem kevesebb, mint birodalma épsége állott kockán, mert minden adat arra mutat, hogy a magyarok és szászok ez egyesülése által a koronától elszakadás volt czélba véve. S ha csak nagy terveivel nem akart felhagyni, gondoskodnia kelle, hogy hasonló merényeknek örökre utját állja. A megtért vajdáktól nem volt oka többé tartani, de a meg nem tért nemességnek fékezésére szükségesnek látta szigort alkalmazni.

Mátyás Tordáról Szebenbe, Segesvárra, Szászkézdre ment s innen egész sergével Moldvába készült István odavaló vajda megfékezésére, ki nemcsak a zendülő erdélyiekkel czimborált, hanem Erdély határszélein foglalásokat is tett. A nádoron kívül a két új vajda Csupor és Pongrácz is a haddal voltak, mely diadalmasan nyomult Moldva-Bánya városáig. István véletlen támadásával dec. 15-én zavarba hozta ugyan itt a Mátyás seeregét, de tulnyomó ereje daczára meg nem verhette. A véres ütközetben maga a király is sebet kapott, de István vajda anyira megdöbönt, hogy jónak látta a következő évben meghódolni, mely alkalommal Balta és a Bethlen Miklóstól megvett Csicsóvárak iránt adománylevelet nyert.

Mátyás sebe miatt gyaloghintón hozatá magát Erdélybe. A karácsonyi ünnepeket s új év kezdetét Brasóban tölté, s e várost és a Barczaságot az erdélyi mozgalmak alatt s a moldvai hadjáratban tanusított hűsé-

geért az áruik után járó koronavám fizetésétől fölmenté. Azután Kolosvárra ment. A bujdosók közül ujabban többen befogattak, kik a király távolléte alatt Erdélybe visszatértek. Ezek közül Székely Mihályt, Vizaknai Aladárt és Miklóst kivégeztette.

Erdélyt nem akará elhagyni addig, míg szigoruságának nyomait nem enyhíti. A büntetésekből azt, mi nagyobb testületeket sujtott, elengedé. Még a tordai gyűlés alkalmával megbocsátá a kolosmegyei nemeseknek hűtlenségi büntetését, s Brassóban léte alatt megerősíté a beszterczeiek kiváltságait. Azután Torda, Fejér, Doboka. Küküllő és Belső-Szolnok megyék lakosait vette ki a nóta alól, s szülővárosának Kolosvárnak is megkegyelmezett, sőt régi kiváltságait, valamint Szilágyi Mihálynak e város igazgatására vonatkozó szabályzatát is megerősíté.

VIII.

A forradalom leverésével a pénzügyi intézkedések életbeléptetésének még nem volt minden akadályja leverve. Az oláhok dézmafizetését az új törvény nem szabályozta eléggé világosan. Ezeknek t. i. egy része oly földön lakott, mely catholicus jobbágyok birtokában volt, s mint ilyen tartozott dézmát fizetni. A káptalan régi jogai alapján nem hitte, hogy azokat az új törvény kivette volna, azonban a szakadárok – s talán kenézeik – másként magyarázták azt s egyenesen megtagadták fizetését. Talán e példától ösztönözve, talán a törvény szigorától tartva a többi oláhok is mozogni kezdettek 1468-ban, épen azon időben, midőn Mátyás Hradistye ostromával foglalkozott. Minthogy Szapolyai Imre nem birt velök, Mátyás diadalmas sergének egy részét Geréb Péter vezérlete alatt Erdélybe küldé, azután oct. elején Pozsonból egy rendeletével szabályozá a tizedfizetést. A catholicus földön lakó szakadárok

kötelezettségök szerint fizessék a tizedet a káptalannak*).

Az oláh mozgalmak s Mátyás ellenségének a lengyel királynak biztatásai rábirták a csak nem rég meghódolt István moldvai vajdát, hogy 1469-ben Erdélybe beütést kísértsen meg. Versenytársa Áron Péter, kit ő trónjától fosztott meg, Erdélyben tartzkodott s nem lehetetlen, hogy már ekkor czélozta ennek kézre kerítését. Midőn azonban Pongrácz János vajda az alvajdát Rhédei Jánost a szászokhoz küldé, hogy fölkeljenek, míg maga az ország többi részeiben szervezé a sergeket, eddig szerzett zsákmányával visszavonult, s más uton valóította tervét. Egy bojárjai által aláírt levéllel meghívatta a vajdaság elfoglalására s midőn a mit sem gyanító Moldvába beütött, megfogatta s lefejeztette, Erdélyt pedig az Áronnak adott segélyért ismét pusztította.

Ezen István tagadhatatlanul tehetséges de nyugtalan, nagyravágyó és kegyetlen uralkodó volt. Erején fölül törekedett birtokai szaporításán, s legközelebbről Oláhország meghódítását tűzte ki célul. Kezdetben reménye felett sikerrel harczolt, s az általa elüzött oláh vajda a szultánhoz folyamodott segélyért. Havasalfölde visszavételére szerdárul Ali neveztetett ki, s miután ez megbízatását végrehajtotta, Erdélyen át (1474) Nagy-Váradig nyomult, rombolva és pusztítva utjában mindenfelé s földig égetve e várost is. István nem remélve, hogy a szultánt kiengesztelheti, Mátyáshoz folyamodott segélyért, kinek ezalatt meghódolt, és tőle menedéklevelet kért, melylyel szabadon mehessen Magyarországba.

Épen ezen időben egy újabb erdélyi zavar is foglalkodtatta a királyt. 1473-ban Mátyás és Kázmér lengyel

*) Pessina Mars Moraviae 833. l. egyetlen író, ki e mozgalmat említi. De Szapolyait illetőleg kérdés, nem tévedett-e? hiszen tudjuk, hogy ezen időben ez bözsnya kormányzó volt. Geréb ez időben hadvezér csakugyan erdélyi. A szabályozást közölte Kemény Jós. Kurz Magazin II. 387. A tized kérdése meg azután is foglalkodtatta a törvényhozókat.

király közt háborn folyt. Ez utóbbi nemcsak István moldvai vajdát akarta Erdélyre küldeni, mi, úgy látszik, idézett is elő némi ellenséges surlódásokat a két ország közt, sőt ha a lengyel írónak hihetünk, Magyar Balázs erdélyi vajdának megveretését vonta maga után*), – hanem magában Erdélyben is, jelesül a székelyek közt, próbált zendülést támasztani, kik régi kiváltságaiknak csonkítása miatt zugolódtak. Panaszkozásuk főleg a közülök kiemelkedett primori osztály ellen volt intézve, mely az eredeti jogegyenlőség felbontásával, vagyoniilag kiemelkedve s a főhivatalokat kezéhez kerítve, elnyomá az egész nemzetet. A dolog már régebben forrt s Szentgyörgyi Gróf János még 1466-ban tartott Zabolán egy közgyűlést, mely nemcsak a székek szervezetét szabályozta, hanem panaszképen a főurak gyakori és súlyos elnyomásait is kiemelte. A vajda mint székelyispán, királyi meghagyás folytán megerősíté régi jogait s szabadalmaikat**). Mind hasztalan. A székely főur valami hasonlónak akart lenni a magyar mágnáshoz s a lovag és gyalog rendet csak úgy zsarolta mint elébb.

A két rend zugulódását siettek egyes bujtogatók s Mátyásnak bel- és küllellenségei telhetőleg kizsákmányolni. Egy nagy földrengés, mely 1473-ban Erdélyben országszerte nagy károkat okozott, a nép babonás kedélyét rendkívüli dolgokra még fogékonyabbá tette. Fáncsi Mihály – ki, mint a későbbi dolgok mutatják, gazdag és hatalmas főrangú székely volt – egyike azon bujtogatóknak, kiket zavaros idők mindig szoktak előhozni, felhasználta a nép izgatottágát, s lázítá a népet. Kázmér

*) L. a lengyel irók kivonatát Engel Nebenländer V. k. 138. l. De ezek a hadjáratot 1474-re teszik, sőt Istvánnal a székely földet is elfoglaltatják. Ez azonban, mint Teleki is megjegyzi, valószínűtlen. Hihetőleg a lengyelek az évre nézve tévedtek, mert az előbbi évekre nézve a dolog épen nem valószínűtlen – a székely föld elfoglalásán kívül.

***) Kár hogy ez okmányok csak töredékeit ismerjük. Eder Felmerhez 210. és 248. ll.

emissariusai tulvitték a dolgot a székelység határain, a nemesség pedig megint kész volt fölkelni, s a lengyel királyhoz a békétlenek követeket küldöttek.

Mátyás táborában a székelyek elégtelenségéről hirt vett. A maros- és udvarhelyszéki zászlóaljok panasztáltak el neki sérelmeiket, hogy pénzkivetésekkel terheltek, s három rendjük megtartására nincs semmi ügyelet. A király rögtön onnan a harcmezőről – épen Modra erősségét vivta – dec. 9-éről parancsot küldött Magyar Balász vajda és székely ispánhoz. Minthogy a székelység nemcsak hű de harcias nemzet is, többé semmi pénzadóval se terheltesék s csak a király házassága s gyermekek születése alkalmával van önkényes adományokra köteleztetve. Tartson az ispán haladéktalanul lustrát s írja össze a lovagokat, kik primipilusoknak (az-az lófő) neveztesse s a gyalogokat is egy másik rovatba. Ezen rovat megváltoztathatlan a primorok által, s csak ha vagyonilag kiemelkedik és három sorsföldre tesz szert, emeltetik felsőbb rangba az ispán által*).

E szabályozás meggátolta ugyan a mozgalom terjedését, de végkép még sem nyugtatta meg a székelyeket. Várták, hogy mi eredménye lesz a Kázmérhoz küldött követségnek, s Fáncsi izgatásait szünet nélkül folytatta. De mire a követség Kázmérhoz ért, a béke – febr. 21. 1474 – közte és Mátyás közt már meg volt kötve s a mozgalom magától lecsendesült**). A Kázmérral kötött békébe a két oláh vajda is be volt foglalva, s Mátyás a hozzá folyamodó István vajdát kegyeibe fogadá. Nemcsak menedéklevelet küldött neki kérelméhez képest, hanem egy levelében meg is ígérte, hogy feltételeit

*) „Nisi tres sortes et facultates” Benkő Imago Nat. Sic. 52. l.

***) Az erdélyi mozgalom 1474-re nem tehető, mert a lengyel és silesiai írók – kik egyedül beszélnek róla, minyájan a háború s főleg a béke megkötése korára teszik, mert Mátyás róla emlékező levelének Katona XVI-ik k. 14. l. nincs kelte, s mert az azt szabályozó leirat is 1473 végén – tehát a lengyelek előadásával összevágó adattal kelt.

s kívánságait egy biztos embere által, tudatni fogja vele *).

Ugy látszik, hogy az itt ígért követ Magyar Balázs személyében megjelent a vajdánál, s a kiegyezést közte és királya közt teljesen létrehozta. S csakugyan ideje is volt, mert a szultán elhatározta István megfenyítésére komolyabban fellépni. Ennek megsegítése már ekkor el volt Mátyásnál határozva, s a szükséges intézkedéseket korán megtette. Fáncsy Mihály, különösen mióta a magyar és lengyel királyok közt újra kiütött a háboru, megint lázítólag működött a székely nép közt, s midőn Mátyásnak boroszlói bezáratása alkalmából holt híre érkezett, annak terjesztésével igyekezett fölkelést hozni létre. A megint helyreállott fegyverszünet bujtogatásait megfosztá élűktől, s Mátyás elégnék tartá levelével megfenyíteni őt. Figyelmeztette, hogy ismételt lázításai tudva vannak előtte, eszébe hozta, hogy már sokszor megkegyelmezett neki. Ime most is a székelységet a hűségétől el akarja tántorítani. Ha tehát kegyelmet akar nyerni, csatlakozzék 300 székelylyel az István vajda seregéhez, különben a felakasztást nem fogja elkerülni**). Hihetőleg neki a János Mihály székely ispán seregéhez kelle csatlakoznia, mely ötezer emberből állt. Az összes erdélyi 16 ezer emberből álló had feletti főparancsnoksággal Magyar Balázs erdélyi vajda bizatott meg. István vajda diadala az ellene küldött roppant török erő felett teljes vala, melynek folytán Rádullal ki is békült.

Mind ez az 1475-ik év elején történt. S ez évben maga Mátyás is aratott fényes diadalt a törökön, mondhatni egyedül személyes tehetségei által visszafoglalta Sabácztot. Bármily érzékeny veszteség volt ez is, Mohammed szultán elébbvalónak tartá az István által okozott kudarczért állani boszut. Mielőtt azonban akár

*) Pray Annales III. k. 93. l.

***) E levélnek nincs kelete. Katona IX. 14. l. 1476-ra teszis, azonban hibásan, mint az események folyamából is látszik.

Mátyás akár a lengyelek a moldvait megsegíthették volna, ez már meg volt verve, s a törökök országát kedvök szerint rabolták, pusztították. Ezalatt Mátyás Báthori István országbirót sept. havában Erdélybe küldte, hogy ott serget szervezzen, melyhez ágyukat a szászok tartoztak adni. Az erdélyi hadak közeledtének hírére a török erő vissza kezdett vonulni, de az az utóhadat nem csak utólérte, hanem nagy részben semmivé is tette. Minthogy pedig a havasalföldi vajda Radul sergeivel a török sorokkal együtt harczolt, Báthori elűzte őt s székebe a fogságából elbocsátott Wládöt ültette vissza. Radul Brassóba menekült, de a lakosok elfogták s kiadták Istvánnak, ki aztán megölette. S e diadal helyreállítá Mátyás befolyását a két Oláhországra.

A törökök hódítási vágyát veszteségek csak éleszté. Ezután is minden alkalommal pusztíták a magyar tartományokat, sőt miután az alattvalóitól gyűlölt és rettegett Wlád megöletett, siettek a vajdai széket betölteni, a Rádul fiát – kinek hasonlólag Wlád volt a neve – állítván Havasalfölde élére. Nemesak a korábbi kudarczok megtorlása s egy hűbéres országnak tényleges visszafoglalása volt ez esemény, hanem bizonyos tekintetben jeledás is, hogy a szultán sergei nagyobbberővel és az eredményre biztosabb kilátással akarnak Erdély ellen támadást intézni. S valóban 1479-ben egy török sereg Dunántúlt pusztította, egy más pedig – melylyel az új oláh vajda is csatlakozott – Erdélynek tartott. Már késő ősz, october hava volt s annyival váratlanabbul jött a támadás, melynek ezuttal aligha csak pusztarablás volt a célja. A 43,000-nyi török had csupa lovasságból állt, s nagy nevű tapasztalt és rettegett basák parancsa alá rendelteték. Erdélyt és a szomszéd végeket egészen készületlenül találta, úgy hogy néhány alsó megyét háborítatlanul felprédálhatott, mialatt Báthori István összegyűjtheté népét s régi bajtársát Kinisit a temesi ispán segély adására szólíthatta fel.

Ezalatt az a erdélyi sergek Fehérvár körül össze-

gyültek, honnan Szászváros alá vették útjokat, hogy a Vaskaput elzárják s Kinisivel csatlakozhassanak, kinek jöveteléről már tudomások volt. Ali bég azonban jól tudván, hogy mennél tovább vár, annál nagyobbra nő a magyar sereg, támadásra határozta magát, s már oct. 12-ére Felkenyer és Gyalmár közé érkezett, foglyokat és zsákmányt ez utóbbi helyen hagyván hátra.

Másnap oct. 13-án reggel Kenyérmezején mindkét sereg harczkészen állott. Báthori misét tartatott, mely alkalommal földdel pótolta a szent ostya helyét s sergét megesketé, hogy győzni vagy halni fog. A balszárnyan a szászok és oláhok, a jobbon a székelyek, középen a megyei dandárok s a vajda és püspök banderiumai állottak. A tartaléksereget két csapat lovasság képezte. De e tábor, mely a romozi hegyektől a zsbóti patakig terült el, nem állott arányban a török erővel s már mindkét szárnya megveretett, és maga a vajda is leesvén lováról – melyet egy lövés a földre terített – sebet kapott. Három óráig küzdött már a félig megvert sereg, midőn végre Kinisi Pál dandárai megérkeztek, s egyesülve Báthori sergeivel kiragadták a diadalt a törökök kezéből. Maga Ali is csak álruhában menekült s egész táborra roppant zsákmánnyal a győzők kezébe esett. A keresztyének elkeseredését s a diadal mámorát semmi sem jellemzi jobban, mint az esti lakoma az ozman tehemek felett s Kinisi táncza szájában török hullával. Legnagyobb eredménye e győzelemnek az volt, hogy egy időre a törökök felhagytak foglalási terveikkel, s csak apróbb beütésekre szorítottak, mint az 1480-iki, midőn Verestornyon át nyomult be egy csapatjuk, melyet azonban maga a szászság is ispánja vezérlete alatt, az Oltba szorított s zsákmányától megfosztott. De már 1481 telén Mohammed szultán újra készüléket tett nagy mérvű hódításokra. Maga is táborba szállott, mi alatt Ali bég Havasalföldére igyekezett, hol Vlád vajda népével együtt felkészülve várta, oly czállal, hogy együtt nyomuljanak Erdélybe s támadják meg a szász városo-

kat. Báthori István megtette ugyan szükséges védelmi készüléket*) de a beütés elmaradása nem ezen múlt el. Mohammed szultán táborában maj. 3-án meghalt s fiai Dsem és Bajazid között villongás támadt a trónkövetkezés felett.

S így lőn hogy Erdély Mátyás uralkodása utolsó tizedében meg az apróbb török beütésektől is megkímélve maradt és egy oláh lázadást kivéve, semmi nagyobb mozgalom által nem zavartaték. De mi alatt ő németekkel folytatott háboruban országa nyugati határait német tartománnyal szaporítá, a délkeleti részekben az addig zilált állapotban levő német elem teljesen consolidálta magát. Azon szászirók, kik Mátyásnak ellenségei s azt hiszik, hogy ez ellenére ment véghez, épen úgy tévednek, mint e király elfogulatlan barátai, kik ezt vele hajtják végre. Tudjuk hogy Mátyás pártolta a szászokat a méltányosság határáig, s néha még azontul is, midőn pl. az eladó szomszédos nemesi fundusoknak megvételét csak nekik engedi meg (1484) és daczára egy pár árulásuknak, nem vontá meg kegyeit ezen értelmes és azon időben használható néptől. Ezt azonban nem kiváltság, nem adomány, hanem a viszonyok, körülmények idézték elő, annyira hogy ma a constituálás évét sem tudjuk meghatározni s legfennebb egyik másik kiválóbb fejlődési ponton akadhat meg szemünk.

A szászok consolidálásának legfőbb tényezője a három nemzet unioja volt, e nevezetes véd- és daczsövetség mely egyaránt volt kül- és beltámadások ellen irányozva. A szászság itt mint compact testület jelent meg s még azon részei is, melyek akár a megyei akár a székelly ispán alatt voltak, a hét székkal bizonyos solidaritást tartottak. S minthogy kiváltságok annyiféle volt, a hányféle beköltözésök, legelőbb is a kiváltságok egy-

*) Báthory István vajda levelei Altenberger Tomás szebeni polgármesterhez, melyekben a szászok felülését s hadiszerek küldését elrendeli. Hunyadiak kora XII. 164, 173. ll.

formásításán kelle igyekezniök. E részben irányadóvá a libertas cibiniensis lett, mert ez egy nagy már consolidált tömegnek kiváltsága volt. Ennek elnyerése eleinte még nem volt egy jelentésű a szász ispánságba olvadásal s azzá nem hamarabb csak Mátyás alatt lett. Tulajdonkép nem jelentett többet, mint hogy Szeben kiváltságai erre vagy arra a területre is kiterjesztetnek. Így Besztercze 1366, Vincz 1399, a két szék 1402-ben, Kolosvár 1409, Brassó 1422-ben megnyerik ugyanazokat, de végleges egyesülés nélkül. Még két lényeges dolog vala hátra, mely nem járt a libertas cibiniensissel s melyet külön kelle megszerezni, u. m. az adó és hadi kötelezettség és a törvénykezési ügy. A hadügyre nézve az unio egyik eszközévé lett a nemzeti egyesülésnek, miután abba – nem az oláhoktól és szászoktól vegyesen lakott szász ispánság – hanem a szász nemzet lépett be, azonban ha előmozdította is azt, a hadszervezet akkori állásában midőn mindeniknek szigoruan meg volt szabva hadi kötelezettsége, végérvényre nem emelte. De midőn bizonyos szász területekre collective vettetett ki az adó, azok, melyek a Mártonnapi fizetésbe bevonattak, már nevezetes részben egy területté lettek, legalább volt egy nagy jelentőségű közös ügyök. Utoljára törvénykezési tekintetben a szász ispán lett felebezési forummá a már pénzügyi tekintetben egybeolvadt területen, s ekkor többé kétségbe sem vonthatott annak végbement egyesülése.

Az ekkép megalakult ispánság a három nagyobb területet: a szebenit, brassait, beszterceit foglalta magában. A városok mint Vincz, Kolosvár, kimaradtak, miután többé kevesebbé elmagyarosodtak, s fekvésök és helyzetök azokat a megyékkel hozta összeköttetésbe. A pénzügyi egyesülés nyoma 1475-nél felebb nem megy. A hét és két szék, Brassó és a Barcaság, Besztercze vidéke, a kerczi és egresi apátságoknak, valamint a szebeni prépostságnak falvai szegénységi és tehetlenségi tekintetekből megnyerik a királytól, hogy adó-

juktól, ezuttal együttesen 10 ezer arannyal megválthassák magukat. A mi ez évben kivétel volt, a következőkben rendszerré lett. Két évvel utóbb megszűnt a kerczi apátság s falvai a szebeni prépostságba kebelezettek bizonyos egyházi kötelezettségekkel.

Nem sokkal utóbb 1481-ben a törvénykezési ügy két szász kerületet meghasonlásba hozott. Zsigmond 1405-ben kiváltságot adott a kolosvári polgároknak, hogy ha az ottani bírák ítéletével nincsenek megelégedve, ügyöket elébb Beszterczére s onnan Szebenbe felebbezhessék. A kolosvári polgárok az utat hosszasan találták s aug. 24-én kinyerték a királytól, hogy perök egyenesen Szebenbe felebbeztessék. A beszterczeik panaszára vizsgálatot rendelt ez évi nov. 15-éről, de nincs nyoma, hogy a király előbbi engedélyét visszavonta volna – s így Besztercze törvénykezési foruma csak saját vidékére szorított*), Szeben tekintélyének nevelésével, mely végre az Endre-féle adománylevélnek megerősítését – 1486 febr. 21-én – Mátyástól is megnyerte.

A városok emelkedése jóllét és vagyonosodás tekintetében, kiváltságaikkal arányban állott s ha korábban egyes kenézek és oláh csapatok által rendszeres és csaknem folytonos támadásoknak voltak kitéve, most bár ritkábban, a köztük vagy szomszédjokban lakó oláhok fölkeléseivel kelle küzdeniök. 1474-ben Selyk és Medgyes – az ugynevezett – két székben oly erős volt azok fölkelése, hogy leverésére magának a királynak kelle parancsot adni. Átalánosabb volt s az egész szász és magyarföldre kiterjedt tizenkét évvel utóbb, 1486-ban az oláhok lázadása. Ekkor megint Szentgyörgyi volt a vajda, s a rablás és gyujtogatás kezdetben csak a besztercze-vidéki nemesek jószágaira szorított, midőn a

*) Eder Schesaeushoz 204. a szász Archiv I. k. 2. füzet 194. 1. Hunyadiak kora XII. k. 193. és 305. Az okmányok a két első helyen csak kivonatban vannak közölve.

király elégnék látta az itteni városok lakosait felültetni, de ősre már országszerte elharapózott, sőt ekkor a birtokosokat öldökölni is kezdték. A dolog politikai színezettel is birt, legalább az oláhság bizonyos jogokat követelt magának.

Erdélyben kétszeresen veszélyesek voltak az ily mozgalmak, mert itt az oláhságnak egy nevezetes része fegyverben állott. Több határszéli vár volt oláh katonasággal megrakva, s a jobbágyok is – nem csak a királyi kenézek alatt, hanem a földesurak jószágain részesei voltak a népfölkeléseknek. Épen ezért a megyék ritkán végezhetek velök s most is a nemesség Kemény Gergelyt, a szászság Fibul Gottfridot a királyhoz küldék, ki épen Egenburg ostromával volt elfoglalva. Nov. 15-éről parancsot küld Szentgyörgyinek, hogy a lázadást fegyveres kézzel is verje le s a lázadókat fejjétellel büntesse*). De vajjon mekkora hatáskörrel birt Szentgyörgyi, midőn e hivatalt Báthory István és Geréb Péter folytatták s még kívülök is épen ez évben, Apor István s továbbá Sarmasági Antal és Váragyai Ferencz is mint vajdák említettnek**)? Mátyás főként a forradalom óta kiváló gonddal válogatta meg a férfiakat, kiket az ország élére állított. Azóta csak egyetlen egyszer – 1471-ben – látogatta ugyan meg személyesen, de vajdává csak azokat tette, kiket teketségeik mellett jó hadvezéreknek s szigoru embereknek tartott. Mig ő élt, féken tudá ezeket tartani s ha Báthory Kecskésvárból rabló tanyát csinált a püspök uradalmi ellen, kinek még biráskodási jogkörét is korlatolá, Mátyás rendre is utasítá. De épen e diadochok fordultak halála után kijelölt utódja ellen, s buktatták meg üdvösen kezdett de be nem fejezett reformjait.

*) Hunyadiak kora XII. k. 305. l. és egy Kemény Jos. által közlött okmány Tud. Gyűjt. 1830. III. 104. Hogy ez nem tarthatik más évre, mutatja a kelet helye Egenburg.

**) Kósa de Administratione 62. l.

IX.

A trónkövetkezés kérdése Mátyásnak még életében komoly aggodalmakat okozott. A nagy király ezt már félig-meddig elintézettnak hitte, de alig hunyta be szeméit, kitünt, hogy az elértnek hitt eredmény nem egyéb egy nagyszerű csalódásnál. Egy sereg követelő állott elő s kisebb nagyobb pártot mindenik tudott teremteni. Egy sem volt az olygarchák közt, kiket vagy ne ő emelt volna fel, vagy le ne kötelezett volna, s ezek most csak egy dologban értettek egyet, hogy lehetőleg ki fogják zsákmányolni önhasznukra a királyválasztás kérdését. Mintha árverést akartak volna tartani a többet ígérő részére. Csak egy kis töredék járt, a közép nemesség egy részével, hazafias úton, de bármily tekintélyes párt volt is ez különben, nem jutott diadalra, mert jelöltjében éppen azon tulajdonok hiányoztak, melyek atyja trónját consolidálták.

Erdély szavazata nem kis fontosságu volt s itt is nagyban folyt a párt-szerzés munkája. Vajdája Báthory s a székelység kezdetben Albert pártján voltak. E zászlós urnál nagyobb kísérettel senki sem jelent meg a királyválasztó gyűlésen, számos erdélyi főúr volt vele s banderiumához sok nemes csatlakozott, úgy hogy ő a székely fegyvereseken kívül 3,500 lovast állított fel a Duna partján. Bár a vajda Albertet már ki is kiáltatta, de Beatrix özvegy királyné által meg lön Ulászlónak nyerve, s ez nyere el a magyar koronát. Megválasztása után a püspököt s Veres Pétert Erdélybe küldé, hogy ez országot magának föleskettesse míg a szászokat levelével s kiváltságaik megerősítésével bírta hódolatra*). De testvére és versenytársa Albert is – ki hasonlólag a Rákoson tanyázott – biztosokat bocsátott a székelység közé, kik alkotmányuk megtartására letegyék az esküt. A székelység eddig inkább Alberthez szított, de midőn

*) Schuller Urkundenbuch I. 19.

ugyanezen esküt Ulászló biztosai letették, egyhangulag mellette nyilatkozott. Erre a püspök és Veres mind azoknak, kik Mátyás halála óta zavarogtak vagy Albert mellett fölléptek, általános bünbocsánatot hirdettek.

Ulászló ekkép megnyerte Erdélyt s csak hamar versenytársait is kielégíté vagy visszalépésre bírta. Ez egyezkedések, az ország veszteségei már is mély súlyedést mutattak, de még élesebben nyilatkozott a visszahatás az 1492. febr. 2-iki országgyűlésen, midőn Mátyás nevezetesb reformjait eltörölték, az adóügyben helyreállíták a régi adónemeket, jelesül Erdélyben az ötvenedet, a harminczadot a régi kiváltságokkal s a banderiumokat leszállíták az eredeti 400-as létszámra, s midőn mindenekfelett a Maximiliánnal kötött megalázó béke kihirdettetett. Hiában szólt mellette a hatalmas vajda, a nemzet színe elfordult tőle s a király többet nem vihetett ki, mint hogy egyes főurak és városok, főként magát az örökösödési pontot aláírják. Így állítottak ki Báthory nevével egy okmányt, – mert maga írni nem tudott, – így irt egy másikat Geréb László, a püspök még a gyűlés folyama alatt, s fogadta el utóbb a hét száz szék is közgyűlésileg*) s utóbb még több erdélyi város is.

Midőn még nem volt eldöntve a királyválasztás ügye s a teendőkre nézve Báthory is habazott, ő maga kimondá, hogy „olyan királyt fog tenni kinek üstökét markában tartsa.” De bár mily tehetetlen ember volt is, Ulászló üstökét nem egyedül Báthory fogta: Szopolyai-val s Bakácscsal kelle osztoznia. A király választási ügy bevégezte után lement Erdélybe, hol teljesen független ur volt. Keményen zaklatta a szerencsétlen országot, főként a székelyeket, kiknek határtalan gögjében kimondá,

*) E három okmányt kiadta Eder Schesaeushoz 205–12. ll. De ebből azt következtetni bármi fennhagyással, hogy csak e három elemnek volt e nagy fontosságu (s annyival inkább más) dolgokban befolyása, Felmerhez irt jegyzetek 165. l. Eder tudománya mellett ehhez Eder malicea kívántatott.

hogy nemcsak vajdája, királya is ez országnak. De bánásmódja nem királyi, hanem zsarnoki volt. Fegyveres erővel ment közējök, az Albert-pártiakat, daczára a köz-bocsánatnak üldözte, sokat kivégeztetett vagy megcsontkittatott, javaiktól s családjuktól megfosztott. Nemcsak jogaikból forgatta ki őket, hanem hogy annál féktelebbebbül garázdálkodhassék, várdát emeltetett köztök. „Két feje legyen annak, monda, aki a királyhoz megy panasza, hogy ha leüttetem az egyiket megmaradjon a másik.” Ez erőszakoskodással fölértek zsarolásai, melyre a várdaépités bőséges alkalmat szolgáltatott. Hitetlenül kezelte a beszedett ökör-adót, s egyes helységekre vett szolgálattal s élelmi szerekkel roppant összegeket szedett fel. Épen ily lázítóok voltak törvényszegéseise, s az egyeseken elkövetett erőszakoskodásai. Elfogatott sokakat, nőket, gyerekeket, hogy homagiumot zsarolhasson, házakat romboltatott le, többeket számúzetett s kis koru székely fiu-leányokat (az-az az örökösödő székelynőket) saját embereihez erőltette. És emberei épen ugy zsaroltak távozása után, s mi legroszabb volt, azt hirdette, hogy ő – ellenkezőleg az eddigi szokással s törvénynyel örökösen birja hivatalát*).

Nem lehet mondani, hogy Báthorynak e kegyetlenkedése egészen cél nélkül való lett volna. Gyűlölte a székelység kiváltságait, s minden kihágás nála az utolsó időben rendszerré vált, hogy azokat jogaikból kiforgassa. Inkább szeretném mondogatta, ha a székelyek földjén undok pusztaság volna, mint hogy a székelyek lakják, mert sem hasznót nem tesznek, sem nem szolgálnak a királynak. De sem fenyegetéseise, sem állítása, hogy ő hivatalában örökös, nem tarták vissza e vitéz nemzetet, hogy Ulászlóhoz folyamodványt ne nyujtsanak be, melyben hivatkozással hűségökre és hadi szolgálataikra, hiven lefesték a vajda kegyetlenkedéseit. „Patakok folytak

*) Engel Voracten 41. s köv. II. A Nebenländer III.-ik kötetében.

vérükből, halmok emelkedtek csontjaikból, s ők minden felé követték a királyi zászlót. Mily rengeteg összegbe kerül másutt a határörzés, a hol pedig meg sem tudják védeni az országot. De ők készebbek elhagyni családjukkal az országot, mint sem tovább is a vajda alatt maradjanak.”

A folyamodó székelyeknek az udvari ármány segítségére jött. Az ország kormányára Budán Bakácsnak volt legnagyobb befolyása s e miatt Báthoryval összeütközésbe is jött. E férfiu hatalmának legnagyobb forrása erdélyi vajdasága volt s a főpap tanácsára ettől fosztatott meg*). Helyébe Losonczy László és Drágfy Bertalan neveztettek ki 1493 jan. első napjaiban „anélkül, hogy – mond Ulászló a kinevezési okmányban – kegyünket és jó akaratunkat Báthory Istvántól megvonnók.” Nem sokkal utóbb maga is meghalt. De mielőtt az új vajdák államásukat elfoglalhatták volna, Ali bég Havasalföldről febr. hóban a Verestornyon át beütött Erdélybe s öt napon át pusztította ezt. Az alvajda Telegdi István hirtelen fölkelte sergivel – mely inkább népfölkelés mint rendes had volt**) – útját állotta, szétverte és zsákmányától megfosztotta. De az új vajdáknak is kellett küzdeni egy másik török csapattal, mely ez év őszén a havasalföldi vajdával egyesülve, a Barcaságot lepte el.

E diadalok mutatják, hogy Erdély honvédelme még nem bomladozott, mint Magyarországé, hol a fekete sereg, az állandó katonai szervezetnek ezen magva,

*) Bonfin csak egyszerű elmozdításról beszél, de Tubero V. k. Bakács csele által buktatja meg. E nagyra vágyó főpap azzal, hogy öt nélkülözhetetlenek rajzolta, rávette, hogy miután Ulászló vajdatársat nevezett melle, mondjon le hivataláról. Abban hogy egy másik vajda is neveztesse mellé, mi épen törvényes dolog volt, csak Báthory gögje láthatott sértést, de a ezel sikerült.

**) „Ab agrestibus ejus regionis” mondja Tubero Schwandtnernél II. k. 186. l.

már semmivé volt téve s épen azon férfiu által, kit vitéz soraik nem egyszer követtek győzelemre. De azért az ottani viszonyokon is látszottak a hanyatlás nyomai. A párhavi időköz Báthory letételétől az új vajdáknak megérkeztéig, kik 1493 apr. végén indultak le, elegendő volt arra, hogy a zavar és pártküzdelem ez országban megint kiüssön, melyeknek ezek megérkezése sem vett véget. Köztök nem volt egyetértés, sőt mi még ennél is rosszabb, untalan egymás ellen dolgoztak törvénykezésben és közigazgatásban egyaránt. Emberek emlékezete óta mindig két vajda volt egyszerre, s egygyel csak ritka esetben lőn e hivatal betöltve, de ily nyilván és botrányosan soha sem törtek a régiek egymás ellen, mint e két új vajda. Ugy látszik, azok megosztottak a teendőkön, a mit ezek nem akartak tenni. Tehetetlen uralkodók idejének egyik legszomorobb jelensége, hogy minden hatalmas a leghatalmasabb akar lenni s ezért a jeles emberek önérzete féktelenkedéssé fajul. Azon emberek, kikkel Mátyás legszebb uralkodói és hadvezéri diadalait vivta ki, halála után a haza ostoraivá s rabló lovagokká vagy türhetetlen zsarnokokká lettek. Annak helyébe mit ők az uralkodó önkényének neveztek, az olygarchak önkényét léptették.

Bonfini és az okmányok Erdélyről ez időben szomorú képet rajzolnak előnkbe. Az elsőből tudjuk, hogy a vajdák versengése nem csak a régi viszályokat táplálta, hanem újakat is élesztett, sőt a hatalmasok is büntetlenül folytatták rablásaikat. Ulászló egy okmányában az oláhok felkeléséről emlékezik, egy másban pedig, 1494 majusában kelt, miután 1493 nov. 21. a szászok arany bulláját megerősítette, – biztatja ezeket, hogy a vajdák által elkövetett jogsértéseket orvosolni fogja, s egyikökkel Drágfival már értekezett is e tárgyban. S egyszersmind tudatja velök hogy nemsokára Erdélybe menend.

Ez országba a király 1491. óta több ízben készült, s midőn három évvel utóbb csakugyan oda ment, utazásának fő oka nem a háboruságok lecsendesítése volt.

Kiválóan pénzzavara s a magyarországi haderő elégtelensége vonták oda. April havában Lőcsén testvérével a lengyel királylyal találkozott. A következő hónapban Kassán országgyűlést tartott, mely minden jobbágytelekre egy aranyforint adót vetett ki. De az új adót Magyarországon is csak erőszakkal lehetne fölvenni, Erdély pedig fizetését egyenesen megtagadta. Annak behajtása azonban ezuttal annyival inkább szíven feködt Ulászlónak, mert egy érelyes lépésre, egyik hatalmaskodó főurnak megzabolázására, határozta el magát.

Junius havában Nagyváradra, s innen aug. elejére Kolosvárra ment. Szebenbe e hó végére összehívta a rendeket, hogy az adó behajtását eszközölhesse s a hadak felülésére vonatkozó rendeleteket tehessen. A gyűlés elég zajos és elég költséges volt, s az új adó kivettetett. Erdély hét megyéjé 31,442 ftot, a szászok a szentmártonnapi census felett – mely 7650 ft. volt – 21 ezer forintot, Kolosvár ezer, Torda hatszáz frtot adtak. A székelység nincs ez összegben benne, de hogy az is fizetett, nyoma van az összezésnél, az oláhok ötvenedéről pedig más számadás készült*). Minthogy pedig a gyűlés hosszúra nyult, a székelységet időközben haza bocsátotta, kik aztán egyes képviselőket választottak maguk közül. Végül hadfölkelés rendeltetett el, melyhez a székelység fegyveres erejének egy tizenhatod részével járult, s mely a vajda Drágfi vezérlete alá rendeltetett**), ki külön is megbízott az erdélyi zavarok lecsendesítésével, s miután társa Losonczy 1470 frtnak

*) Bonfini az Erdélyben fölszedett pénzösszeget 60,000 frta teszi. S ha a fennebb felsorolt összeghez hozzá tesszük az egyesektől felvett összegeket, büntetéseket, az összeg ki fog ütni. Az 1494. és 5-iki bevételi s kiadási lajstromot kiadta Engel Nebenländer I. k. Voracten De a bevételek összege, „totalis snmma tam taxarum civitatum, quam sicularum stb. nem csak Erdélyre szól. Ebben a magyarországi városok is stb. befoglaltatnak.

**) Egy gr. Kemény Jos. által kiadott oklevél Kurz II. 129. l.

kifizetésével kielégítettett és hivatalától fölmentetett, egymaga lón a vajdai hivatal folytatásával megbizva*).

Ulászló – ki az erdélyi nemességnek szebeni költekezéseieért 1500 firtot utalványozott – e városból, hol időközben a havasalföldi vajda követeit fogadta, a föl-szedett adóval s az erdélyi hadakkal Temesvár alá ment, Ha már egyszer feltette magában, hogy szigoru lesz, ezuttal állhatatos is tudott lenni. Terveit csak akkor leplezé le, midőn a végrehajtás ideje elérkezett. Maga Horvátországba ment, Drágfit Ujlakira küldé, ki annak néhány várát elfoglalta. A hadjárat végeztével ez visszament Erdélybe, hol intézkedései, szigoru fellépése s halálos büntetések által véget vetett a rablók és fosztogatók s az oláhok garázdálkodásainak (1495).

Drágfi erélyes férfiu volt, s az általa kezdetben alkalmazott szigoruság használt is. Legalább semmi nyoma, hogy többé vajdasága alatt lázongott volna Erdély, s hogy a nyugalmat valamely belmozgalom megzavarta volna. Sőt miután a törökkel három évre béke kötöttet e részről is nyugodt lehetett ez ország. E békébe Radul Kalugyer oláh vajda is, kit az elmozdított Vlád helyett 1493-ban nevezett ki a szultán, s ki ez évi török dulásoknak részese volt, – be lón foglalva. Vlád Erdélyben tartózkodott mint Ulászló vendége s ettől évpénzt is huzott**), pedig mint láttuk egy pár évtizeddel elébb csak azért nyerte el székét, mert a magyaroknak ellensége volt, sőt aligha nem az erdélyi vajdák tudtával és engedelmével, beütéseket is tett régi birtokaiba. Ez az uj oláh vajda megtorlását vonta maga után, kinek né-

*) Hivatala kezdődött 1494, nagy boldog asszony napján. L. ez évi számadásokat Engel Nebeni I. 129.

**) Az Engel által kiadott 1494. és 95-iki Regestrumban háromszor fordul elő Vládnak fizetett 25 – 25 firt adomány, u. m. 1494 febr. maj. és nov. hónapokban. Ulászló István vajdával is jó viszonyban volt, ki 1492-ben tőle hűségéért megnyeri, hogy Küküllő birtokában s 1503-ban hogy, Csicsó birtokában megerősített.

pei a gazdag szászok közt elég rabolni valót találtak. Ulászló ezek panaszára többször, a többi közt sept. 29-én intő parancsot küldött Vládhoz, hogy hagyja el Erdélyt jöjjön Magyarországba. De midőn mind ez nem használt, nov. elsejéről komoly és szigorú parancsot küldött, hogy rögtön Som Josa temesi főispánhoz menjen, különben engedélyt ad a szászoknak, hogy ellene és övéi ellen úgy védjék magukat a mint tudják.

Drágfi Bartok – ez volt azon időben a Bertalannak magyar neve – vajda hivatalától 1498 derekán mozdított el, s helyén az év végén már Szentgyörgyi Pétert a János fiát találjuk. Ugyanez évben még mielőtt az új vajda elfoglalta volna hivatalát, a catholicus földeken letelepült oláhok dézmafizetése szőnyegre került. Az 1495-iki törvények utolsó fejezete, az ország határszélén lakó szakadókat, kik főként a király és hivatalnokai biztosításai folytán települtek le birtokaikon, fölmenti a tized fizetés alól. Minthogy a törvény végfejezete*) nem oly szabatos, mint az előre bocsatott értelmezés, az erdélyi oláhok megtagadták a dézmát. 1498 febr. 24-éről még Drágfi kap parancsot hogy a cath. földeken lakó szakadóktól a káptalan részére szedje fel a dézmát. Két évvel utóbb, mert a megtagadások azóta is megújultak, egy új rendelet Péter vajdát bizza meg a fölszedéssel.

Szentgyörgyi Péter nem volt erélyesebb ember atyjánál, s Erdély alatta is egy véres forradalmat állott ki. A különbség csak annyi, hogy ezen vajda ártatlan a dologban, s része még leveretésében sem volt. Aztán most az ország hanyatlása idézte elő és kiváltságolt helyzete táplálta, valamint a felelősség is egyedül és kiválóan magát a kormányt illeti.

Ulászlónál tehetetlenebb ember soha se ült királyi széken. Boetius „legjobbnek” nevezi verseiben, de aljas

*) „Quibuscunque terris Christianorum residentibus” – mondja a törvény.

zsarnokság sem idézhetett volna elő annyi szerencsétlenséget mint e kárhozatos jószág. A törvényhozás kormánya kezdetén valóban úgy indult, hogy a nemzetnek átkává legyen. Mátyás emberei irtó-háborút izentek Mátyás legjobb intézkedéseinek. A hadügy tönkrement, az adó terhe a kis birtokiak nyakába csavartatott s midőn az olygarchák jobbágyai fizettek is, csak uroknak fizettek. Minden ország Magyarország szomszédságában emelkedőben volt, csak ez hanyatlott maga s veszítette el jelentékességét.

Nyolcz év kivántatott hozzá Mátyás halála után, hogy a nemzet észrevegye azt, mi kebelében történik. De ekkor kitünt, hogy még is haszna van, hogy a nagy király a kisebb birtokiaknak a törvényhozásban szélesebb tért engedett. Ezeknek kebelében kelle olyan ellenzéknek támadnia, mely ha nem is fordíthatta el a nagy szerencsétlenségeket, legalább a haza megmentésének tényezőjévé legyen. Ekkor 1498-ban a törvényalkotásban fordulat állott be, mert a hazafias és nemzeti irány tulsulyra vergődött. Ez naptól fogva, a nagy catastropháig – mely mindent kiengesztelt – az olygarchia és nemesség közt küzdés állott be, s ha az első 1498-ban már hátrálni kényszerült, határozottan megveretett 1505-ben, a Rákosi napokon, midőn a trónkövetkezés rendje az idegeneket kizárta a trónból.

Az 1505-iki példa hatást gyakorolt Erdélyre is. Sokkal erősebb volt a küzdelem, hogy sem vajdája, püspöke, a székelyek ispánja Tarcsai János – ki tőle Algyógyot nyéré – továbbá olygarchái egész erőjökkel részt ne vettek volna benne. Erdély magára maradt, kitéve a fejtelenségnek. Rendes időben főhivatalnokai távolléte – mi különben is gyakori eset volt – semmi s hátrányt sem okozott. Most fennakadt a törvénykezés, az erőszakoskodásnak, önkényes végrehajtásnak számos példái fordultak elő. Viszály, gyűlölség, kölcsönös kártételek mindenfelé. Magyarország példája, – hol a törvények alkotása egymást érte – ragadós volt, s mint-

hogy a szentmihálynap i gyűlésre távozott főhivatalnokok még sem jöttek vissza, dec. derékán Tordán a három nemzet gyűlést tartott, melyen bizonyos számú képviselőket választottak. Ezen képviselők a következő év febr. 9-én Segesvárt tartottak tanácskozást, ahol Erdély statutarius jogát teljes mértékben igénybe vették. Azon kívül, hogy a három nemzet unióját megerősítették, tisztán a törvénykezési téren maradtak, s egyedüli feladatuk az ítélőszék ujja alkotását tűzték ki. A legfőbb bajok kutféjének ennek hiányos szervezetét tartották, ez okozza a nemzetek gyűlölködését, a fejletlenség elharapózását, s ez által azt is, hogy a szomszéd török és tatár a várakat és helységeket felverhette. Ennek következtében „hogy az ország ő felségének jobban szolgálhasson, s ellenségei ellen is védhesse magát” egy új törvényszéket szerveztek, melynek tagjai legyenek egy káptalanbeli és külön minden nemzet közül választott 14–14 összesen 45 bíró, s mely a három nemzet közti ügyeket döntötte el*).

Alig pár héttel a tordai gyűlés előtt nov. 23-án – a törvénykezési rendetlenségek megszüntetésére a székel yek Udvarhelytt tartottak gyűlést. Az ilyen népgyűlés a három nemzet egyikénél sem volt szokatlan, s a maga körében mindenik hozott többé kevesbbé jelentékeny végzéseket, még oly dolgokban is, melyek sarkalatos törvénynyé lettek, mint 1451-ben, egy családi magszakadás folytán, a férfiág kihalásának esetére a leány örökösödésnek kérdését eldöntötték. Daczára hogy a zabolai gyűlésen még 1466-ban szervezték a székeket, az igazság kiszolgáltatás hiányos és részrehajló volt. Az udvarhelyi gyűlés egy 17 tagu bíróságot állított fel.

De a székelység igyekezete, hogy valahára rendbe hozhassa ügyeit, más uton hajótörést szenvedett. Nagy baja volt, hogy a vajda Péter gróf az államügyekkel foglalkozott, s a helyett hogy Erdélyt becsülettel igaz-

*) Közölte az okmányt gr. Kemény J. Arpadiá III. 5. s k. II.

gatta volna, a Maximiliannal kezdett alkudozásokat folytatta, ispánja Tarcsai pedig, ki 1505 végén 12,000 frtban Algyógyot nyerte, ezuttal hivatalától fölmentet*). 1506 jul. 1-én Ulászlónak fia született, s hivatalos szokás szerint erre a székelység közt megkezdett az ökörsütés. Régi szokás szerint a király számára megbélyegzendő ökrök közül az első kiválasztás a gazdát illette, a második pedig az adószedőt. De az ilyen ritka s akkor tetemesnek nevezhető adófizetés soha sem ment nagy zsarolás nélkül véghez oly időben, midőn a biztosok kapzsiságát a király erélye s a főhivatalnokok lelkiismeretessége nem korlátolá**), mihez az adó szokatlansága s terhes volta is járult. Mind ez néhány véres jelenetet idézett elő. A székelyek sok helyt ellenállottak s a bélyegzőket megölték.

Ez ügyben Ulászló biztosa Tomori Pál volt, ki a székelyföldre bizonyos számú katonasággal utazott. Akkor tájban a mindig harcra kész székely fegyveresek könnyen összegyűltek, s ezek és Tomori csapata közt Székely-Vásárhely mellett ütközetre került a dolog. Tomori aránylag csekély erővel volt, egy véres ütközetben megveretett, katonái szétszórattak s maga is számos sebet kapott. De egy ellenök küldött ráczokból, oláhokból s magyarországiakból álló nagyobb erő semmivé tette a fölkelőket s az ökörsütés végrehajtatott. A leczke használt ezuttal. Ez év végén Agyagfálván tartottak közgyűlést ily czélből, hogy a forradalmi mozgalmaknak véget vessenek s el is határozzák, hogy senki a király, vajda és székelyispán ellen fölkelni ne mer-

*) Ulászló okmánya Katonánál XVIII. k. 413. l.

**) Istvánfi a zendülés okának azt mondja, hogy a székelyek, minthogy Zsigmond, tehát két század óta nem fizették, ezen adót megtagadták, s azután ment Tomori katonasággal közéjük. Már Eder, Felmerhez 172, megjegyzi hogy ez adat nem pontos. Okain kívül tekintetbe veendő, hogy az ökörsütés más alakban mindig előfordult. De Oláh előadása – Attilája II. k. 18. fejt. hitelsebb, mert ez atyjától vette adatát, ki maga is ott volt Tomorival.

jen, részgyűléseket ne tartson „hogya a pártütés kovása végkép kiveszszén közülök.” Sőt ha a király nevezett hivatalnokai valamely törvényteleniséget követnének is el, a sértettnek ne fegyveresen fogják pártját, hanem kérelemmel járuljanak az uralkodóhoz. Az áruló büntetése legyen örök száműzetés s kegyelmet csak a királytól vagy az egész nemzettől kaphasson*). A mozgalomnak ezzel vége lett, a levert székelyektől felvették az ökröket, s megkezdett zsarolásait még a szász földön is folytatták, hol elhajtásukért pénzt szedtek be. Két év múlva midőn Lajos 1508-ban megkoronáztatott, a király a székelysége újra kivette ökörsütést, s behajtása megkezdett, azonban a király a székelyeknek sokszoros részvételét hadfolytatásaiban tekintetbe vévén, kétségtelenül ezek folyamodására, az ökörsütést ezuttal elhalasztotta. Azonban 1511-ben sokszoros szükségétől indítatva biztosokat küldött közéjük, kik ez adót fölszedjék**).

Az 1508-iki ökörsütés elhalasztásának valódi oka az volt, hogy a budai kormány a törökökkel még fennálló fegyverszünet daczára, attól tartott, hogy ezekkel épen a székelyek szomszédságában fog Oláhország miatt háboruba elegyedni, s ez esetben kiváló szükség lett volna e vitéz nép karjára és kardjára. Radul oláh vajda ezen évnek mindjárt kezdetén megfordult Budán s egészen a magyar kormány hűbéresének vallá magát. Szivélyes viszonya volt Bakácssal, Szentgyörgyivel s a legfőbb urakkal és gazdag ajándékokkal tért haza sőt jószágát Erdélyben a Tarcsaitól visszaváltott Algyogyot nyerte. De otthon csakhamar azután meghalt. Minthogy a magyar kormányra nézve nem volt közömbös, hogy kilegyen utódjává, Somi Józsa temesi ispán már marcius elején, midőn t. i. a király a vajdának még csak betegségéről értesült, parancsot kapott hogy rögtön a Barcza-

*) A székely nemzet constitutiói Pest 1818. 33 l.

**) Schuller Urkundenbuch II. 190. és Eder Felmerhez 175. l.

ságba menjen sergével s mihelyt Radul meghalt, nyomuljon Havasalfödjére. De a vajda csakhamar meghalt és Somi bár megjelent a Bárczaságon, de későn. Kapott ugyan Ulászlótól újabb rendeletet, hogy most már haladéktalanul nyomuljon be, és a Radul fiát Czipellest, mint a koronához hű bojárok jelöltjét, ki ez időben Szapolyai Jánosnál tartzkodott, ültesse be, azonban a törökök megelőzték és Michnet, a magyarországi Oláh család rokonát tették vajdává. A végrehajtott tény után a magyar kormány nem akart a törökkel háborút kezdeni, sőt eddigi politikájához hiven igyekezett hűbéri jogait az új vajdával is elismertetni. Ez sikerült is, de a szigorú Michnét két év múlva, bojárjai támadására elűzték a törökök, és ő Szebenbe menekült. De még ezen 1410-ik évben, nem sokkal utóbb, itt e városban Jaksich Demeter a Czipelles fiával s egy más bojárral egyesülve, nyílt helyen, midőn templomból Oláhval és Horváthtal vendégségre menne, orozva meggyilkolta őt. A tény miatt haragra lobbant szebeni polgárság a gyilkosokat felkonczolta, Péter vajda pedig a lakosokat, mint egy gyalázatos büntetnek s a menedékjog megsértésének boszulóit felmentette. A király özvegyét s fiát pártfogásába vette s 1510 maj. 15-éről oltalmazásukat a szebeni tanácsnak meghagyta *).

X.

Ez időben, 1510 végén vagy 1511 első havában az erdélyi vajdaság az alig 24-éves Zápolya Jánosra bízott, ki, mondhatni, mint gyermek több megyének főispánja volt, s alig serdült fel, már is a magyar király leányának keze után járt. Pedig atyja István közép birtoku magyar nemesből lett Magyarország egyik első olygarchájjává s. leggazdagabb birtokosává, egy tescheni her-

*) Engel Nebenländer IV. 191 köv. II. négy e tárgyra vonatkozó okmányt közöl.

czegnő férjévé és nádorrá. Emelkedését eszének és vitézségének köszönhette ugyan, azonban a magasabb államférfiúi tulajdonokat Mátyás iskolájában szerezte meg. De azt mit itt tanult, Mátyás halála után roszt használta: senki nálánál jobban nem törekedett a nagy király intézkedéseit halomra dönteni. Midőn meghalt, fia János 14 éves volt, gyermek még ugyan, de az akkori idők szokása szerint elég nagy arra, hogy a pártok küzdelmeibe bevonassék. A nemesség nevezetes része már ekkorra ellenzékké alakult, néhány előkelő csatlakozott hozzájuk s minthogy az özvegy herczegnét nemcsak magas miveltségű, de éleseszű hölgynek ismerék, körüle csoportosultak ők a Zápolya-ház barátai.

A magyar közélet ezen palaestrájában, a hazafias ellenzék között, beavatva terveikbe, részt véve küzdelmeikben, nevedett fel János. S mind ennek befolyása volt egész életére. A gyermek már családját egy párt élén látta, s ha igaz az, hogy anyja naponként imádkozott, hogy érje meg fia megkoronáztatását, neki már akkor éreznie kellett, hogy azzal bizonyos missio fog összekötve lenni. Mátyást is anyja és a hazafias ellenzék léptette fel, de egész nagyságát annak köszönheté, hogy a hazafipártra támaszkodott. S midőn most ő jutott e pártnak élére, nem vont-e önkénytesen párvonalt az akkori viszonyokkal? nem lett mintegy életfeladata eldöntve? s nem érezte erejét egész nagyságában, midőn látta, hogy ennek befolyása a még alig 24 éves ifjut az ország egyik cardinalis hivatalával ruházta fel? De maga a vajdaság is az ő kezében kétszeresen fontossá lett. Egy külön ország, melynek erejével rendelkezik, s melynek harczosai 72 vár fegyvereseivel csatlakoznak, együtt megdöböntő erővé nőtte ki magát, s valószínűvé és sok esetben kétségtelenné tette diadalát a pártnak, mely mögött állt. Mert már ő is, mint két elődje, osztatlanul birta hivatalát, huzta jövedelmeit s hadügyi tekintetben mindhárom nemzet felett állt. Nem csoda, ha bájairól híres nővérét lengyel király vette el.

Ellenében Bakács Tamás hasonlóan Erdélyből igyekezett új erőt toborzani, főként roppant pazarlásaihoz, mely arányt tartott nagyravágyásával. A milkovi püspökség, Sigmond helyreállítási törekvései dacára, teljesen csak pusztá czimmé olvadt le, mióta főként a moldvai s havasalföldi oláhoknak megtérítésére a török előnyomulása következtében minden remény elveszett. Volt ugyan ez időben is czimzetes milkovi püspök, de Bakács kivitte hogy ez egy másik püspökséget nyert, s azt Julius pápa által magára ruháztatta (1512). Bakács itt nem czim s nem is jövő remények után sovárgott. Czimnek a bibornoki és már megnyert primási mellett szerény volt ez, s reményei másfelé vonzották. A szebeni és brassai dekánusok, azóta hogy az erdélyi püspök alól kivétettek, függetlenek voltak a püspököktől s csak egyházi tekintetben tartoztak az esztergomi érsekség alá. Valaha ezek a milkovi püspökségnek voltak részei, s ezen jogon kérte maga számára mint a milkovi egyházhoz vagy annak püspöki asztalához tartozókat Bakács. Julius pápa adománya hát nem kevesebbet tett, mint hogy a szász egyházak gazdag dézmáikkal Bakács érseknek fognak jövedelmezni. De minthogy nem hitte hogy ezek önnállóságukat könnyűszerrel feladják, ugyanezen év dec. 27-én egy más engedélylevelet eszközölt ki a pápától, mely az esztergomi érsekség minden jogait rájuk is kiterjeszti. Nem is csalatkozott. Már az első adománylevel ellen tiltakoztak a szászok, s ügyüket 1513-ban Ulászló elibe vitték, ki az egész dolgot jogai-val összeütközőnek találván, beleegyezését megtagadta. Mindamellettt hogy Juliusnak nem sokára bekövetkezett halála után, ennek utóda X. Leo megújítja az adományt, a szászok folytatták ellenállásukat, az ügy sok részben elkeseredetté lett, s egy milkovi püspöknek 1518-ban történt kinevezése sem hozott létre teljes kienegesztelődést *).

*) Az ide vonatkozó okmányokat kiadta Pray Hierarchiaja I. végén s Benkő Milcovia I. 169–227 ll.

Bakács még a per folyama alatt visszatért Rómából, hol oly mesés fényüzést fejtett ki, s reményében oly keserűn csalatkozott. Nagyravágyó törekvéseinek más irányt adott, más munkatért keresett. Ha nem lehetett a keresztyén világ fejévé, annak kardjává szándékozott lenni. A törökök ellen intézendő közös vállalat eszméje sokáig lelkesíté Európa népeit, de Európa fejedelmeit, összehozni soha sem bírta. Már régóta senki sem gondolt rá. Most Bakács Európa összes északkeleti népeit akarta összehozni s e célból pápai legatussá nevezette ki magát e világrésze, ellátván magát pápai engedélylyel kereszteshad hirdetésére.

Daczára hogy az új török szultánnal Szelimmal három évre már fegyverszünet volt kötve, nem gátolta meg a kormánytanács annak kihirdetését, mely oly egyszerre oly erősen felkorbácsolt minden szenvedélyt. Kilencznapal a kihirdetés után 1514 april. 25-én a pápai legatus Várdai Ferencz erdélyi püspöknek levelet irt, mely kötelességévé teszi a kereszteshad kihirdetését Erdélyben, s minden lehető ellenállókat előre is pártütőknek bélyegez. Már nevezett is ki az érsek Erdélyre nézve biztosokat s ezek vezetését és az ügynek szervezését itt a püspökre bizta.

Tudjuk hogy a kereszteshad pórlázadássá fajult. Egy századnegyed óta elnyomatás volt a pór sorsa, és sérelem sérelemre gyült. Igazságot sehol sem talált s törvény számára nem létezett. A mit felkorbácsolt szenvedély, lángra gyújtott boszuvágy, borzadalmas megtorlás útján visszafizethetett: a kegyetlenkedés és kínzás keresett nemeivel vette foganatba. Nem kimélt semmit, nem ismert semmi határt. Mátyás reformjainak megbuktatása rettenetesen boszulta meg magát az irtó háboruban, mely a nemesség ellen kezdetett, s mely a pórok felülkerekedését s azzal az ország alapjainak megváltoztatását tűzte ki célul.

A lázadásnak Erdély adott vezért a székely születésű Dózsa Györgyben, ki kétségtelenül vitéz katona

és tehetséges demagog volt, s még némely alsóbb foku hadvezéri tulajdonokkal is birt. De leveretése is Erdélyből jött ki, melynek vajdája Zápolya jobbadán erdélyi-hadakkal semmisítette meg azt. A mozgalom már átcsapott ez országba is: de nem birt oly veszélyes alakkal, mint a magyarországi s Zápolya biztosan számított akkor, midőn a kutforrás ellen ment, melyből indult ki az és vette táplálékát. A hadműködés vezetését itt Tornay Jánosra bízta, s maga hadait átvitte a Vaskapun.

Míg Tornay készülődött, azalatt az erdélyi keresztetek dultak, raboltak, kizsákmányolták s felégették a valkai, toroczkai várakat, csanádi kastélyt s az uri lakokat, a hol csak szerét tehették. Nehány főur hozzájuk csatlakozott, vezérökké egy barát lett, s most még nagyobb vállalatra is képesnek érezték magokat. Épen azon czállal, melylyel Dózsa Temesvárt ostromlá, ezek a nyár folytán Kolosvár alá mentek, roppant tömegben táborba szálltak. Felszólíták a várost, hogy bocsássa be a hadat s csatlakozzék velök. A városiaknak erre nem volt semmi kedvök, de minthogy tartottak a megrohanástól, a tanács a keresztetek kapitányát csekély kísérettel bebocsátotta. Ezek azonban felkutatták a nemeseknek e városban elrejtett vagyonát s lefoglalták minden ellenállás nélkül, minthogy a pórnépet itt is sikerült fölkelteni.

Ezalatt – ez már ősz kezdetén volt – az erdélyi hadak azon része, mely nem követte Zápolyát temesvári táborába, a nyugton maradt székelység Barlabási Lenárt vezérlete alatt és a szászság az e perczben földönfutó nemesekkel egyesült s a lázzadóknak kolosvári hada ellen ment. A keresztet had kétségbeesetten védte magát Zápolya megbízottja Tornay János ellen, kivel a Drágfi János és Bánfi János csapatai is egyesültek, de megveretett, s sorsa ez ütközetben eldőlt. A kolosváriak a városban levő kurucz-kapitányt 22 társával, s továbbá magok sorai közül is azokat, kik a kuruczokkal tartottak, kiadták Tornaynak, ki ezeket a többi elfogot-

takkal együtt kivégeztette *). Büntetése a fülkelteknek mindenütt egyforma kegyetlenséggel hajtatott végre, a vezér-barátot Zápolya Kolosvártt süttette meg, s a jobbágyság sorsa mindenütt egyaránt elnyomottá lett szabad költözködésök teljes elvesztése miatt.

Zápolya hatalmának és befolyásának tetőpontján állott. Míg a király a dulások egész folyama alatt egy tétlen néző szerepét játszta, a haza megmentetését egyenesen annak köszönheté, kit a nemzeti párt a maga vezérének tartott. A párhuzam köztök ennek már is nagy népszerűségét emelé, miből a megyék ovatiói épen nem csináltak titkot. Sőt Zápolyának leghatalmasabb ellensége Báthory is lekötelezettjévé lett, s az ezzel kötött barátság a két hatalmas pártnak kiengesztelését valószínűvé tette. Szin volt az egész. Egy politikai ellenség semmit sem bocsát meg oly kevéssé, semmit sem tūr oly nehezen, mint a leköteleztetést, és semmitől sem igyekszik annyira szabadulni, mint a hála kötelékétől, melyet kétszeresen lealazónak tart. De a mennyivel kevesbbé lehetett azt e perczben kimutatni, annyival élesebben tört ki utóbb. A mi most történt, az Zápolyának s a nemzeti pártnak kedvezett. Nyilvánvalóvá lett, hogy a küzdelem az urak reactiója ellen jogosolt, s a forradalom az anarchia megszüntetésére üdvössé válhat. Az ezen év végén tartott országgyűlés végzései, s Verbőczynek törvénnyé lett nevezetes munkája, a Hármaskönyv, befolyt a kisebb nemesség politikai jogkörének szélesítésére.

De Zápolya a középnemesség vezére, a székelyek közt nem volt népszerű ember. Gyaníthatólag kiváltságaik egyike másika ellen tört, mikre mindig oly féltékeny volt a nemzet. Nehány évvel a parasztlázadás után fegyvert fogtak ellene, néhányat emberei közül felkon-

*) Nagyajtai Kovács István derék értekezése Akad. Évkv. VIII. k. 11. l. s oklevelek 20–23. ll. Taurinus Stauromachiája Engelnél Monumenta 177. s köv. ll. Verancsics munkái II. 10. l.

czoltak, s csakhamar oly erőre kaptak, hogy magának Zápolyának kelle Budáról ellenök menni. Egy véres ütközetben Darócz és Szent-Pál közt leverte őket, s országukat – mint magok hívták földjüket – rabolta, pusztította, a lázadás fejeit pedig kivégeztette. Midőn azonban a mozgalom lassan csendesült volna, még szigorubbá tette a megfélemezés rendszabályait. Lefoglalta a kiválőbb zendülők jószágait s ellenére a székely jognak s fennálló törvényeknek, mely az örökösök megfosztatását nem tűrte – azokat másoknak adományozta*).

Hogy vajdaságában béke és nyugalom uralkodjék, azt a moldvai és oláhországi viszonyok s a törököknek e tartományokra növekedő befolyása is kívánatossá és szükségessé tette. Már nagyon is látható volt, hogy a kapocs, mely e két országot a magyar koronához fűzte, naponként lazul. Ulászló 1510-ben parancsot ad a szászoknak, hogy a tatárok ellen adjanak segílyt Moldvának „mint a magyar korona ágának”, 1511-ben pedig, midőn a tatárok Moldvát fenyegették, a határőröket ülteté fel, hogy Zápolya vezérlete alatt siessenek ez ország segítségére „mint a mely nem függ senkitől mástól mint tőle”, melynek folytán 800 erdélyi be is ment. Pedig még ekkor is osztozott a főhűbéruraságban Lengyelországgal, néhány évvel utóbb Törökországgal, sőt ez volt a valódi hűbérur, s a másik kettő még egy tizedig csak névleges.

Erősebb volt a küzdés Oláhországban a hűbérura-

*) Mikor történt e lázadás? nehéz meghatározni, s úgy látszik, többször ismétlődött. Miles Würgegele 11-ik l. Sigler a Bél Adparatusa I. k. Fuchs Chroniconja I. k. 1518-ra, Brutus Históriaja V. könyvében (kiadta Eder Felmerhez 188) 1519-re, a brassai feliratok 1521-re teszik. A jószágelkobzások ezen utolsó évben történtek. A forradalmat Oláh is említi Attilájában II. könyv XVIII. fejezet, de év nélkül. Eder az 1519-ik évet fogadja el, bár a többi adatok mellett is elfogadható okok harcolnak. Az hogy a jószágelkobzás 1521-ben történt, annyit mindenesetre bizonyít, hogy ha 1519-ben tört is ki a mozgalom, a szigoru rendszabályok még 1521-ben is szükségesek voltak.

ság felett. Zápolya épen akkor lett erdélyi vajdává, midőn Wladucet a török oláh hospodárrá tette, s e körülményt ő saját kitüntetésére igen alkalmasnak látta. De az Oláhországba küldött erdélyi hadak megverettek, azonban Wladuce bojárjaival hűséget fogadott Ulászlónak azért, mert őt megerősíté s a közvélemény ez eredményt Zápolyának tulajdonítá, kinek az 1512-iki Szörényi beütés már némi katonai tekintélyt is adott.

De Wladuce csakhamar 1512-ben meggyilkoltatott s helyét a törökök Nagullal töltötték be. Ezen ember már adófizetője volt Szelimnek, de a magyar királyt is hűbérurának ismerte el. Utódjává kis koru fiát Theodosiust tűzte ki (1521), midőn pedig néhány bojár ennek megbuktatására serget gyűjtött, Lajos király megbizta Zápolyát, hogy Theodosiusnak segítséget vigyen. Az ellenvajda a törökökhöz fordult s Mohamed bég felhasználta ez alkalmat, Oláhország elfoglalására s a hospodárságot magára ruháztatni kérte. A vad és szenvedélyes Szelim nem késett volna megadni a kívánt czimet, de utódja Szolimán sokkal tisztábban látta a viszonyokat, hogysen uralkodása első évében ily kétes és nagy ingerültséget támasztható lépésre határozta volna magát. Nem adta meg az engedélyt, de Mohammedet sem tiltá le.

E közben Belgrád elesett s a török hódítás uj korszakába lépett. A vártól nem volt messze sem a nádor Báthory, sem a vajda Zápolya, de segílyt egyik sem vitt. Ez már Lippáig ért, midőn a hirre hogy egy török portyázó csapat Erdély széleit pusztítja, egy másik pedig Mohammed bég alatt Oláhországba nyomult, hol a bojárok uj hospodárt választottak, visszafordult. A török pusztítás még 1522 elején is tartott, midőn Lajos febr. 22-éről biztosítá a szászokat, hogy a vajdát segítségökre küldi. Valóban a török csapatok Erdélyből visszavonultak s Zápolya beütött Oláhországba, magával vitte az uj vajdát Radult, ki Mohammed bég elől Erdélybe menekült. Zápolya egy reggeltől estig tartó viadalban leverte Mohammed béget, Radul pedig kivégeztette azon török hi-

vatalnokokat, kiket Mohammed új szándzsákságába beállított. Lajos király tetszését nyilvánítja a vállalat felett, de alig hogy Zápolya hazatért, Mohammed megint elfoglalta Oláhországot s Radul megint Erdélybe menekült, hol Zápolya közbenjárására Alvinczet és Borbereket nyerte, ő pedig Zápolyát egy oláhországi várral (Povayer) ajándékozta meg. Zápolya most 30,000 emberrel nyomult Oláhországba s a bég el is vonult előle. „De hasztalan” – mondja a Leibitzi krónika. Radul Zápolya visszavonulása után érezve, hogy többé nem fogja magát fenntarthatni, török pártfogás keresése végett Konstantinápolyba utazott – vesztére, mert itt fogságba vetették. Utána egy év alatt két vajda öletett meg s ekkor ő visszanyerte székét. Most már 1524-ben Zápolya mint ellensége nyomult be, s kényszeríté a magyar korona iránt tartozó hűségét elismerni *).

De minő gyakorlati értelme volt ezen hűségi eskünek? Valóban már semmi. Maga Lajos király mondja egy okmányában, hogy „a törökök tartományunkat Havasalföldét már meghódították**)”. Naponként több tért foglaltak ezek, míg nem a mohácsi vészszel a magyar haza ügyeibe döntő befolyást nyertek. Az erdélyi vajdának viszonya a királyhoz s az olygarcha-párthoz e csapást megelőző időkből fontos és sokaknak – bár tulzott – véleménye szerint döntő.

Zápolya előtt, czélzataiban, cselekvéseiben, sokszor és sokfélekép Mátyás király példája lebegett. A két párt, mely a mohácsi vész után két királyválasztási tényben érvényesíté intencióit, nagyon régi keletű volt. Most más volt neve mint ekkor: s az olygarchia és köznemesség pártja aligha egész hiven jellemzi azt. A Hunyadiak előtt az egyik Magyarországnak a cseh király-

*) Engel Nebenländer IV. és V. köteteiben közölt okmányokkal és e tárgyra vonatkozó feljegyzésekkel terjedelmesen tárgyalja e dolgokat. V. ö. Pray Epistolae Procerum I. k. 160. l.

**) Eder Felmerhez 187. Ez okmányban a szebenieknek pénzverési jog adatik.

sággal s osztrák herczegségekkel egyesülését tervezte, tehát németnek, – a haza önállóságát kívánta a másik, tehát hazainak mondható. Mátyás király szétrebbenté az elsőt, s embereit megnyerte vagy semmivé tette. Már hinni lehető, hogy nem is létezik. De Mátyás halála után fölelevenedik, szervezi magát s erőre kap. Sőt az udvart is megnyerte. Ez volt az igazi ok, miért nem nyerhette el Zápolya a királyleány kezét.

Ha e párt oly nyilvánvalóan nem tör a haza érdekei ellen, ha ildomos és hatalmas emberekhez illőleg nem mellőzi a nemzetet, nem akarja semmivé tenni a közép nemességet, ha csak kevésbé is áldozni kész ropant vagyonából, mely az ország vagyonának legalább felét képviselte, ha pár év alatt nem mutatta volna ki, hogy a haza hatalmát fenntartani képtelen, uralkodni nem tud, s az ország sülyedésében főtényező: bizonynyal a köznemesség nem sorakozik oly heves ellenzékké s nem teszi a küzdelmet oly élethalálharczczá. Így e küzds sok tekintetben az idők követelése volt. Mátyás intézvényei ellen az olygarchák küzdöttek, kik nehézkedési pontjukat a német udvarnál keresték. Diadaluk visszaesés a nemzet életében, s a beállott sülyedésnek részvétet kelle kelteni a megtámadott, letiprott eszmék iránt. A nemesség pártja kezébe ragadta, a reformok zászlóját, maga akarta eszközölni az ország ujjá-teremtését, mégpedig egészen önmagából indulva ki. De épen oly meggondolatlanul rohant elé, mint a másik hátra.

Sok függött a vezértől, ki, mint tudjuk, Zápolya János volt. Salamon Zápolyát ildomos és koczkáztatni nem szerető embernek festi. Az állítás új, meglepő, s a ki a rákosi gyűlések történetét olvassa, merésznek fogja tartani. Pedig Salamonnak igaza van. E két gyűlésen az ellenzéki működés tetőpontját érte el s diadalra is jutott. Mind az, mi azokon történt, forradalmi szint visel magán. Mindkettő czélzatai szerint átalakítja az ország kormányát, s e felett az első egy főtörvényszéki ítéletet változtat meg, és az Ujlaky-féle jószágokat, melyeket

ez a fiscusnak ítelt, a Zápolyáknak adja, a másik pedig nádort tesz le, s a nádori széket egy középrangu nemésre ruházza, ki új ember, soraikból nőtte ki magát, s bár az ország legjelesebb szónoka, legnagyobb törvénytudója volt, semmi olyan kellékkel nem bírt, mik Magyarország nádorában mulhatlanul megkivántattak, Ime Zápolya nem azért mozditja el az ország első hivatalnokát, hogy helyét maga foglalja el, neki elég volt, ha lehivebb emberének engedi át a tért, ki eddig legbuzgóbb agitatora volt s ki itt vezetését nem fogja nélkülözhetni. Soha nem történt hasonló eset Árpád birodalmában s következményei előre kiszámíthatatlanok voltak. Zápolya elég ildomos vala a nemességet e ténynyel még jobban lekötelezni s elegendő belátással birt nem tenni ki személyét annyira, mely könnyen azzal végződhetett volna, hogy pártja előtt ő is lehetetlenné legyen. S hogy helyesen cselekedett, azt a következmény megmutatta.

A forradalom csakhamar más fordulatot vett. A megtörténtek ellen a kalandosok társulata oly reactiót képezett, mely Verböczy letételét s Báthory visszahelyezését keresztülvitte. De Zápolya személyileg pártja előtt semmit sem vesztett, habár ellenségei épen az ő megbuktatását tüzték ki legközelebbi célul. Zápolya ekkor Erdélyben volt, s ez magyarázza meg leginkább a kalandosok könnyü diadalát, kik most már egyenesen azon munkáltak, hogy őt vajdaságából kiforgassák. Előkészület volt erre, hogy török czimborasággal vádolták, – hir, melyet minden képtelensége mellett is ellenségei felkaptak.

Ekkor jött a hir, hogy Szolimán támadni készül. Maga a király ugyan mindenfelé irt segélyért s Moldvába Batthyáni Orbánt küldé – de mind ez keveset használt. Soha kormány hitványságát, tehetetlenségét jobban ki nem mutatta, mint ekkor az újra diadalra jutott párt. Az a kölcsönös óvás, melyet a király és rendek tettek, s melylyel a haza bukását előre is egyik a

másikra akarta háritani, mutatta, hogy ezek miatt ugyan elveszhet a haza. Ha még van valahol elem, mely azt megmentheti, az ugyan nincs az ő táborukban, keressék azok közt, kikre törnek. Épen ily nyomoruk voltak intézkedéseik is. Meghívták ugyan Zápolyát a kormánytanácsba, de hogy fővezérré tegyék, az perczre sem jutott eszökbe, sőt egymással ellenkező utasításokkal, rendeletekkel fáraszták. Először Budára hívták, azután parancsolák, törjön Oláhországba s az oláh és moldvai vajdákkal egyesülve támadja meg a szultánt, végre az utolsó perczben a király elindulása után újra Budára rendelék.

És e párt ingadozó bizonytalan rendszabályainak egész ellentétét képezé Zápolya erélye s ügyessége, melylyel Erdély hadi erejét készíté. Mindjárt tavasz kezdetén, midőn még a budai kormánynak sejtelve sem volt a közelgő veszélyről, a vajda már készült. Április elején Enyeden országgyűlést tartott, melyben a nemesek és szászok vettek részt. Ezen egyetemes fölkelést rendeltek el: minden egyházi és világi harczképes ember személyesen jelenjen meg. A világiak közül csak a háztűz védelmére szükségesek maradnak otthon, az egyháziak közül minden két faluban egy pap. A többiek felülni tartoznak mindnyájan. Rögtön gyűlés után e végzések értelmében, ápril 17-éről körlevelet bocsátott szét a vajda, hogy a meghatározandó napon mindenki készen legyen. Azután az enyedi hadügyi szabályzatot az ápril 27-ére hirdetett rákosi gyűlés elébe terjeszté, hol is annak felolvasását (artic. XII) s megerősítését elrendelék. Ez volt az egyetlen kedvezmény, mit Zápolya diadalra jutott ellenségeitől nyert, kik a torzsalkodással még azután sem hagytak fel.

Bármily világosan látta Zápolya e párt célzatait, melyeket a gyűlésről Erdélybe hozzá menekült Verbőczy, mint annak első áldozata, eléggé híven festhetett, most nem volt ideje részt venni az udvari és kormányzati ármányokban. A szultán elindulása jeladásul szolgált, hogy ő is szervezze sergeit, s e célból mindhárom

nemzettel külön gyűléseket tartatott. A táborozás ideje négy hónapra lön szabva, ennyi időre tartozott mindenki zsolddal s a szükségeseikkel ellátni magát. A levél keltétől számitott 10 nap alatt tartozott mindenki Kolosvárt megjelenni*). S így lön, hogy 40,000 ember s azok közt 5000 szász gyűlt táborába.

E készülődései közt találták Zápolyát a sok egymással ellenkező rendeletek. Az utolsót fogadta meg, elindult, hogy a királyi sereghez csatlakozzék, mert az oláh hospodárral különben sem egyesülhetett volna, ennek fia már kezes levén Szolimán táborában. Nem a vajdán mult, hogy sergeit nem csatolhatta a királyéhoz. Ő intette követei által a királyt, hogy maradjon vesztég Budán s Statileot, Lajos hozzá küldött biztosát is azon utasítással ereszté vissza, hogy legalább várja be seregeit. Nem rajta mult, hogy nem érkezhetett meg a maga idejében, ő eléggé korán elindult s Szegedig érkezett. Sem tanácsát nem fogadták meg, sem őt magát nem várták be, pedig ő volt az egyetlen ember, ki a közelgő veszélylyel szemben higgadt maradt. A vád, hogy a mohácsi vértanuk vére az ő fejére hull, épen oly méltatlan, mint aljas. Három hónappal elébb készül mint a budai kormány s oly erélylyel, mely valóban arányban állott a veszély nagyságával. Az ő tanácsai voltak legjobbak, az ő serge legépebb. Egyetlen adat sincs, mely azt mutatná, hogy pártja buktatóin boszut akar állani, ellenkezőleg mindenben rendelkezésök alá adja magát. A király nevében és parancsával tesz mindent és soha perczig sem gondolt engedetlenségre. Ambitiója kihaltnak látszik a közös veszély irányában, s ellenfeleinek még gyanúra sem ad okot. Ezek dühe is csillapultnak látszik, s Tomory mellé – a vajda és Frangepán megérkeztéig – Zápolya Györgyöt rendelik. Még ekkor sem várták be a vajdát, pedig ez már Szegednél táborozott.

*) Az első rendeletet közölte Seivert, Windisch Magazin IV. 190. l. a másodikat gr. Kemény Jos. Árpádia III. k. 61. l. Ez utóbbi kelt in profesto ad vincula beati Petri Ap.

A magyar sereg Mohácsnál semmivé tétetett páratlan vitézsége daczára. Sok jeles ember ott lelte halálát, soktörpe államférfi megmutatta, hogy legalább küzdeni és meghalni tud. Kétséget sem szenved, hogy a vajda korán értesült a kettős szerencsétlenségtől, mely őt érte, hogy t. i. testvére a mohácsi vértanúkkal egy sirban fekszik. Szokott ovatosságát és higgadtságát ekkor sem veszte el. A budaiak várták, hogy fölmentésökre fog sietni – de ő nem hajlandó egy diadalmármoros hadat megtámadni, s óvakodott, sergét egy aránytalan ütközet koczkájára kitenni. Tudta, hogy míg az ép és együtt áll, Szolimán ellen is tartalék. S e támaszszal, úgy hívé, a haza meg lesz menthető.

XI.

III. Endre halálától Zápolya János királylyá választásig a vajdai hivatal, vagy méltóság, ha úgy tetszik, mert volóban mindakettő volt, sok változáson ment át, de a korszaknak elején és végén jelentékenységre nézve feltűnően egyenlőnek fogjuk találni. László a két első királytól épen nem függött, s a harmadiknak le kellett hogy verje. Zápolyát is kevésbé korlátolta a budai államtanács s ez kevéssel azelőtt, hogy a vajda királylyá lett, azon törte fejét, hogyan foszthatja meg legkönnyebben hivatalától? Csak a végczél volt más a két embernél, az első el akart szakadni, vagy legroszabb esetben hűbéres herczegséggé kívánta Erdélyt alakítani, a másikonak vég gondolata a magyar királyi trón volt. De mindkét ember a hatalomnak azon teljességét, melyet élvezte, egyforma körülményeknek köszönheté: az anarchiának, mely az ország belsejében dult, s a királyok tehetetlenségének. És mégis minő feltűnő különbség az idők között, mi más szinezetű a zavar, mely Ottot és Venczelt megbuktatá s a pártvillongás, mely Zápolya céljainak szolgált? Pedig a dolog László alatt azzal kez-

dődött, mivel Zápolya alatt végződött: az nem akart társat ismerni, ennek nem mertek társat adni*).

László leveretésétől az utolsó anarchiáig nem volt eset, hogy hosszabb ideig csak egy vajda ült volna székeben. Mindenik király egyenlően fontos állomásnak tekintette, megbízható tapasztalt emberekkel töltötte be, de az előzményekből már tanult annyit, hogy kétónél kevesebbre nem bizta. Sőt, ritkán bár, hárommal négygyel is találkoztunk egyszerre s néha a lelépett vajda megtartja mint czimet. Aztán nem is volt halálíg tartó hivatal. Gyakran és tervszerűen változtatták. A fölemelés mindig bizalom jele, az elmozdítás soha sem szégyen, talán a zendülő Szentgyörgyiét s társaiét kivéve, kiknek ez volt büntetése. Egy eset van, hogy vajda tizedeken át, fölemeltetésétől királya haláláig, birta székét: Tamás, Robert Károly alatt, de társai ennek is változtak. E kitűnő férfiú sok tapintattal tudta királya terveit, intézvényeit létesíteni s azon körülmény, hogy az országot reorganizálni kellett, a viszonyok részletes ismeretétette kívánatossá, mert a vajdának a szervezet végrehajtásában urával lépést kelle tartani.

Ugy látszik, Zsigmond koráig egyik vajda némi elsőséggel birt társa felett: legalább a szolnoki ispán czimét ez ideig csak egy viselte, melylyel tetemes jövedelem volt összecsatolva, de Zsigmond már megosztá az ispánság jövedelmét a két vajda közt, mi hatáskörük egyformásítására mutat. A három nemzet uniójának is volt befolyása a vajdai hivatalra. Ennek megtörténte előtt kivételes eset, hogy vajda székely vagy szász ispán legyen, azután lassanként rendszerre válik s végre a vajda már hivatalánál fogva egyszersmind székely

*) Benkő Transilvaniájában és Kósa „De Administratione” – czimű munkájában a vajdai sorozatban 1518-ból Zápolya társául Ujlaki Lőrinczet említik. Minő alapon? nem tudom. Annyi bizonyos, hogy a tolnai végzéseket 1518-ból mint vajda csak Zápolya írja alá. Ujlaki neve is ott áll – de csak mint herczegé. L. Kovácsics Supplementum II. k. 417. l.

ispán is – szász ispán nem, a nemzet kiváltságos állásánál fogva, de hadászati tekintetben a szászságnak is ő a vezére. Mátyás alatt azonban a vajdák megszűnnek a szolnoki ispán címét viselni. De ez sem befolyásukból, sem jövedelmökből nem vont le semmit s az 1495-iki állambevételek közt ott találjuk, hogy Drágfy Közép-Szolnokmegyéből erdélyi vajdai fizetésében kap 804 frtot, mi arra mutat, hogy e megye uradalmi neki adóztak. Végre a vajdaság minden törvény nélkül, tényleg, egyedül az események hatalma következtében egy ember kezébe jut, anélkül, hogy ez a későbbi időre nézve is irányadó maradt volna. Báthory Mátyás uralkodása vége felé, másodmagával Gerébbel együtt birja a vajdaságot – de csak kezdetben. Utóbb egyedül marad. Miután elmozdított, utódja Drágfi Losonczival együtt lesz vajdává, de ez utóbbi felmentése után János királyig e hivatalt egy ember viseli.

A vajdai hivatalnak illetően átalakulásai mellett is a vajda hatásköre semmit sem változott: ugyanaz maradt, minek az Árpádok uralkodása alatt már láttunk. Még azon meglepő törvénynek is, melylyel az 1502-iki végzések sorában (art. VIII.) találkozunk, hogy vajda csak magyar lehet, nincs ide vonatkozó értelme. Hisz az egész lefolyt fél ezred alatt példa sem volt ellenkezőre s a rendeknek okuk sem volt tartani, hogy az eléfordulhasson. Erdély e törvényben csak azért szerepel, mert végvidéknek tekintették, s e törvény az összes végvidékekre lőn alkalmazva. S épen ebben állott az ország élére állított főhivatalnak fontossága s gazdag ellátásának megfejtését is ebben találjuk.

Ha e törvény nem hozatott volna is, sőt ha a kétségnek még némi nyomát hagyná is fenn, világosan mutatják azon pénzügyi számadások, melyek a XV-ik század végéről s a XVI-ik elejéről fennmaradtak. 1486-an kezdve több lőn már közzé téve, melyekben az elhelyezés rendje szerint a határőrsegek élén fordul elő, de legvilágosabb maga az 1486-iki, hol egyenesen végvi-

déknek iratik Temesmegyével, Horvátországgal s a bánóságokkal*). A vajda tetemes fizetését s gazdag ellátását is épen e körülmény magyarázza ki, mert minden magyarországi hivatalnok közt ő volt legjobban dotalva. Fizetése a fenn irt egész időszakban 9000 frt készpénz – kapja az erdélyi huszadból és szebeni pénzverdéből – és 3,000 frt értékben só, tehát két annyi mint a nádoré s két ezer frttal több mint a horvát báné. Ezenkívül Szolnok jövedelme, a törvénykezési díjak és mint rendkívüli a székelyek ökörsütéséből 200 db. Végül neki jövedelmeztek bizonyos uradalmak, melyekkel mindig bizonyos várak fenntartási kötelessége járt, de a melyek koronként változtak. Hogy korábban készpénz fizetése mennyi volt? azt semmi, eddigelé nyilvánosságra hozott adat sem illusztrálja, de arányban állott ezzel: az kétségtelen, mert sem kötelességei sem hivatása nem változtak**).

*) L. Kovácsics Supplementum III. k. 310. l. E kötetben még több számadási könyv is látott világot, melyek csak a banderiumok s végvidékek költségeire vonatkoznak. Teljes pénzügyi regestrumot Engel adott a Nebenländer I. k. forrásaiban s egy kiadási könyvet Monumentáiban. Egy kimutatást Pray is tett közzé Epist. Proc. II. 224.

**) L. a fennebbi számadásokat Nebenl. I. 129. Suppl. II. 310. Pray Hist. Regum I. k. bevezetés, CXVII. l. idézett okmány. A pénzügyi kezelés módjáról, a kivetés eszközléséről Erdélyben a tizenhatodik század közepéből maradt fenn egy jelentés, mely azonban a régi kezelést írja le a czélból, hogy átalakíttassék. De a vajdai uradalmakról s azok jövedelméről ebben sincs szó: úgy hogy az erdélyi várak kezelési s felszerelési ügyeiről alig tudhatni valamit. Ezen várak koronként változtak: a korszak végén Déva és Görgény 27 falujával, maradtak vajdai kézen, melyek 1453. Hunyadi Jánosnak adományoztattak. E várak közül Déva már egy századdal előbb is volt vajdai uradalom, jelesül 1359-ben: midőn kivüle még négy vár, u. m. Csicsó, Bálványos, Léta, Küküllő tették András vajda uradalmait. L. Cod.D. IX. 3. 131. l. De e négy vár egymásután mind elesik a vajdák kezéről s részben a szomszéd oláh fejdelmek kezébe kerülnek. Mindez arra mutat, hogy a vajdai uradalmakat a király tetszése s a körülmények szerint adományozta. – Az Árpádok korában divatozott fizetés a

De legfontosabb feladata és kötelessége a vajdának a hadügyi volt. Közigazgatási tekintetben a magyar megyéknek s utóbb a székelyeknek élén állott; azon a korszak elején egypárszor ismétlődött kísérlet, hogy a szászokat hatásköre alá vonja, e nemzet szívósságán mindig megbukott, ellenben hadügyi alárendeltségét ez mindig természetesnek találta. Sőt a három nemzet több ízben ismétlődött uniójának egyik legvilágosabb célja a haderőnek közös használata volt. Minthogy az ország nyugalmanak külmeztámadások, belzavarok idején, biztosítása az ő körébe tartozott, ennek összes haderejével is ő rendelkezett.

E haderő, egy Mátyás király korabeli pápai nuntiusnak 1463-iki felszámítása szerint 40,000 ember, s ugyanannyit állít ki a mohácsi vész idején Zápolya. Verancsics valamivel később tizezerrel kevesebbet számolt, de ne feledjük, hogy Mátyás erélyes ember volt s Zápolya tudott fegyelmet tartani, a nuntius pedig a tartományt általában népesnek mondja, s ez még a hanyatlás korában is legtöbb ép erővel rendelkezett. A seregszervezet a három nemzet természete szerint háromféle volt. Egész banderiumot csak a vajda, székely ispán, püspök állítottak ki, fél banderiumot a káptalan. Senki sincs a főurak közt, kinek neve a magyarországi banderialis sorozatban, vagy a törvények kivételében előfordulna – mert ezeknek felültetéséről a vajda gondoskodott. A nemesség katonáskodása a magyarországi szabályzat szerint történt, a mennyiben a tartományi gyűlések ezeket nem változtatták az ország viszonyaihoz. Ezek hadi jelvénye egy sas volt, s sashordozókat az ország előbbkelői közül választottak. Szemlét koronként a vajda tartott, de ez nem volt oly gyakori mint a székelyeknél, hol a lustra vagy seregszemle erős hadi fegyelmet hozott létre, s minthogy épen azért

tributum vajvodatus e szakaszban nem fordul elő, mi bizonyosága annak, hogy már elévült.

czélszerűnek bizonyult be, Mátyás az országra nagyobb mérvben akarta kiterjeszteni. Kezdetben azonban, hihetőleg hogy ellenszenvet ne keltsen, csak rendkívüli veszély idején mint népfölkelési szabályzatot érvényesíté, s bizonyos hogy utóbb is csak ily esetben használtatott, nem oly rendszeresen, mint a székelyeknél, hol mindenki katona volt. A gyalog és lovas osztályhoz ezek közt egy új, a primori rend járult, s míg azoknak bizonyos száma a következők rendje szerint kelt fel, ezek kisebb nagyobb dandárokot vezettek. Ilyforma kivetés szerint – de megelőző lustra nélkül, s a menyinyiben 1507. divatba jött, saját védelmükre szorított, – mentek a szászok is harczba, még pedig tetemes erővel. A kifejlett községi élet náluk a kivetést könnyüvé tette, mindamelllett divatba vették a vajdák, hogy legelőbb őket szólították hadba*), talán mert ők szerették soraikat zsoldosokkal pótlani, szerették magokat megváltani – egy emberért az utolsó időkben 30 fírtot számítottak – s ezt Mátyás annyival inkább megengedte, mert ő állandó serget akart teremteni. E három nemzet mellett az oláhság, nem mint nemzet, hanem mint egyes területeken lakó nagyobb tömeg vett részt a sereg szervezetben. A kik szászok közt laktak, szászokkal, a magyaroknak jobbágyai magyarokkal harczoltak. Külön vannak a kenézek, kik maguk csatlakoztak népeikkel a vajda táborához. Fogaras, Radna, a hunyadi kenézségek tetemes erővel rendelkeztek, kik aztán béke idején sem szívesen tették le fegyvereiket, s rablásaikkal sokszor károkat okoztak. Az ilyen oláh csapatok saját vezéreik alatt még belháborukat is folytattak, összeköttetésben állottak a szomszéd oláh fejedelmekkel, s megszoríttatás esetében ezekhez menekültek. Királyi

*) Ulászló rendelete 1508-ból: mandamus ut Saxones nostros non prius ad arma consurgere faciatis, quam ceteri Nobiles sive Siculi ad hujusmodi expeditionem proficiscantur. D. Badae in feria 6. Petri et Pauli App.

vagy vajdai adománynyal kezelt váraik voltak tám-fészkeik.

Sokkal nagyobb mérvű volt a haderő, midőn az ellenség az ország határain beütött. Ennek elfordítása végett a szászok kötelessége volt kémeket tartani, de ezek azonkívül is mindenféle összeköttetésben állottak a vajdával, királyi udvarral s rendes tudósításokat küldtek az oláh vajdákról, törökökről. A Mátyás korabeli népfölkelés szabályzatait már ismerjük, de a megrohanás ellen hozott intézkedések korán sem fordíták el a megrohanásokat. Az Árpádfiak alatt a tatárokkal, Zsigmond óta a török portyázókkal csaknem szakadatlanul folytatott küzdelem szükségessé tette, hogy a várak mindig hadi állapotban legyenek. E miatti kiváltságolt helyzete ezeknek rabló-várakat hozott létre – milyen volt Kecsekő. A folytonos kivételes állapotnak kinövése volt ez, mert csak néhány vár állott vajdai s királyi felügyelet alatt s a főurakat sem lehetett gátolni erődök építésében.

Mint hogy a török dúlásoknak leginkább a szászok földje volt kitéve, azonkívül hogy a déli szorosokat őrző Törösvár és Verestorony az ő kezökben volt, még városaik is erődökké lettek. Rendes őrségök, ágyúik, bombáik voltak, melyeket külső háborúkra is elküldöttek a királyi sereghez*). De egész szervezetök hadi vala, fővezérök a bíró, s a tanács tagjai hadnagyok. 1491-ben Brassó védelmi szabályokat tesz közzé az esetre, ha a város ostromlatnék. E szabályok gyaníthatólag a többi szász helységeknél is miutául szolgáltak s példás fegyverről s a városok jó szervezetéről tanuskodnak. Minden polgárnak kötelessége fegyverrel ellátni magát. Minden czéh hittel van kötelezve a város védelmére. Kellő őrsége van a kapuknak s a szöglet-

*) Hunyadiak kora XII. 164. s több helyeken. V. ö. a segesvári 1522-iki városi számadáskönyvvel a szász Archivban új folyam I. 152. l.

tornyoknak egy városi kapitány-tanácsos vagy hadfi vezérlete alatt, s a falak is kellően ellátva őrséggel. Az egész ostrom alatt egyetlen harang szól, s ez is csak az előre meghatározott jeladásokat konghatja. De a falra kitűzött vörös vagy fehér zászlók is támadásról vagy tüzről tesznek tudósítást. A védelem vezetése egészen a bíró terhe. Egy csomó fegyelmi rendszabály a rend fentartását czélozza *).

A mily fontos provinciája volt Magyarországnak Erdély, épen oly nevezetes pénzügyi tekintetéből is. Vagyona főképen só- és ezüstbányáiban állott, de jelentékeny volt aranymosása is, melyek kormánykezelés alatt állottak, de a hiányos kezelés miatt sokféle megcsonkításnak voltak kitéve**), míg az aranybányák magánosok birtokában voltak. És mégis, mindamellett hogy mindahárom nemzet s maga az oláhság is csaknem példátlan adómentességet élvezett, a már egyszer felhozott pápai nuntius az ország egy évi jövedelmét százezer aranyra teszi. Midőn aztán Mátyás az adófizetést szabályozta, évi jövedelme kétségtelenül tetemesen fölhágott. Halála után adórendszere eltöröltetvén, Erdély jövedelme is megcsökkent. Lényegében azonban mit tett ez eltörlés? Valójában nem eltörlés volt ez: a név és lényeg változott. Ezután évről évre szednek subsidiumot, t. i. királyi biztosok mennek a tordai gyűlésre, s ott bizonyos segélypénzt kérnek, mely egy jobbágytól 1 frtnál többre nem ment, de a mely igaztalanul vettetett ki, a leghatalmasabbakat nem terhelte, s 24,000 frtnál többre nem hágott. Az 1494/5-iki számadásiköny az Ulászló alatti gyalázatos gazdálkodást feltűnően illusztrálja. Sűrűen nyomott 24 ívet foglal el, s e két évről a legnagyobb csekélységig mindent felölel. Meglepő bizonyosága az olygarchak elaljasodásának,

*) Közölve az okmány Grundverfassung der Sachsen 2-ik kiadás 49. s köv. ll.

**) A kormány csak ezüstbányákat birt, az offenbányait és radnait. Engel Nebenländer II. k. 6. 7. ll.

kik nem csak szívták, de fecsérelték is az ország véréit, a mellett hogy magok minden pereputyaikkal kivonták magokat a terhek alól. A bevételnek két rovata van: taxák és megyék. Erdély mindkettőben szerepel. A taxa 1494-ből 37,155 frt, 1495-ből csak 1000 frt. A megyék az első évben 17,057 $\frac{1}{2}$ frtot fizettek be, hátramaradt jobbadán zászlósoknál 13,917 frt. Az utóbbi évben fizettek 19,615 $\frac{1}{2}$ frtot hátramaradt 10,965 $\frac{1}{2}$ frt. A 37 ezeret meghaladó taxából 15 ezernél több rendesnek nem vehető: ennyi osztható be az alább elősorolandó jövedelmi forrásokba, a felesleg zsarolásra s az 1494-iki országgyűlés megajánlására esik. Így hát Erdély jövedelmét 35, 36 ezer bevett és 12–14 ezer be nem vett frtra tehetjük *). Összevetve Mátyás uralkodásának kezdetével, legalább 60,000 aranyforint hiány mutatkozik – ennyit Ulászló alatt nem adtak a bányák.

Minő adónemek divatoztak hát Erdélyben? Az Árpádok kihalása óta ez is nagy változásokon ment keresztül, gyökeresen átalakult, habár a három uralkodó és negyedik, némi kiváltságokkal még mindig bíró nemzet szerint négyféle volt. Róbert Károly 1324-iki kiváltságolásáig s fiának a nagy királynak 1366-iki engedményéig az erdélyi és magyarországi megyék közt egyforma adózás létezett – ettől fogva az előbbieket az utóbbi helyen szokásos adókat nem fizették. Mátyás megint egyformává tette, halála után a törvényhozás a régi alapot állítá helyre: de csak a törvényhozás, mert a gyakorlati élet másként alakítá. A régi visszaállított adó a nemesek ötvenede – quinquagesima nobilium – volt, a királyok rendes jövedelme, melyet husvét és pünkösöd közt a nemesek oláhaitól szedtek, kiszolgáltatásokra a király a nemeseket meg-

*) Az 1495-iki taxák közt egyetlen tétel volt erdélyi: Kolosvár 1000 frt. A többi vagy előlegeztetett, vagy hátralékban maradt. Engel Nebenländer I. 18. 19. ll.

kereste*) s a barmok ötvenedéből állott. Kezelését a királyok haszonbérbe adták s 1525-ben 400 frtot jövedelmezett**). Azon adó, melyet az Andreanum rótt a szászokra, megmaradt ugyan s rendesen szent Márton-napi fizetés neve alatt fordul elő, de az összeg változott. Mátyás az egész szászságra 1475-b. tizezer arany frtban veti ki, Ulászló alatt 1494-b. 7650 frt s Lajos korában 1525-b, 6700 frt. A székelyek egyetlen adója az alkalmoszerű ökörsütés. A városok, azok t. i., melyek nem estek az egyesült szász föld kebelében, nagyságukhoz mért taxát fizettek. Törvényen vagy szokáson alapuló direct adót ezeken kívül nem fizetett Erdély s bár ezeknél jóval tetemesebb és terhelőbb volt a subsidium s a taxa extraordinaria, a királyok ezeket rendkívüli idők követelményeinek kívánták tekinteni, s évről évre gondoskodnak megszabásáról. A megyék porták szerént vetik ki; a szászok egy bizonyos összeget, pl. 1494-b. 21 ezer, 1525-b. 16 ezer frtot fogadnak el, de egyszer Lajos alatt Dóczi János főkamaramester megvesztegette az előljárókat s 30 ezer frtot vetett rájuk; a székelyekkel nagyon ritkán s akkor is jelentéktelen összegű segélypenzt fogadtathattak el. Ily esetben Vásárhelyt tarták a gyűlést, hogy ezek követői utasítás hiányával ne menthessék magokat.

Ez egyenes adózás Erdély jövedelemforrásait távolról sem meríté ki. A nem egyenes adók, huszad, aranymosás, bányák és só jövedelmeit is tetemes összegre lehet tenni, erélyes és rendtartó királyok idejében, míg gyenge uralkodók alatt mindenik hihetetlenül csökkent. A harminczadot Mátyás király megszüntette s más név alatt állítá fel (vectigal coronae), de Erdélyben sem azelőtt sem azután nem divatozott. A szász kereske-

*) „Sed quasi precario concedi Regibus a nobilitate” mondják Bornemisza és Werner. De az Árpádok alatt valóban a királyoké volt. Lajos átengedé a nemességnek, de annak a kiváltsága igen hamar elenyészett.

***) Pray Epistolae Procerum I. 225. l.

dők bármerre mehetek az országba áruikkal, anélkül hogy abból vámot vagy ennek megfelelő fizetést tartoztak volna adni. Erre vonatkozó kiváltságaik a legrégebb időkből szólnak s azt legszélesebb alapon Mátyás erősítette meg*). A külföldről behozott áruk azonban – bárki hozta is be – huszad alá estek. Állandó huszadszedés három helyt volt, Brassóban, Szebenben és Beszterczen, a többi városokban csak vásárok alkalmával szedték a kamara huszadszedői. Rendszeresen, kivált az utolsó időben, haszonbérbe adták ki, még pedig mindenik város kivette bérbe saját huszadát, s Brassó Töröcsvárnál, Szeben Verestoronynál huszadoló hivatal tartott. E két szoros volt a legjárta közlekedési út, de a verestornyai még 1473-b. is oly keskeny, hogy csak egy terhelt ló mehetett el rajta, mignem Mátyás a szászoknak megengedte hogy saját költségükön szekéruktá igazítsassák, azon kötelezettséggel, hogy mennyiben az ellenséges sergeknek is járhatóbbá lett, vigyázzanak rá. A huszadért a kamara 3–4 ezer aranyat kapott rendszeresen, utóbb a háborus idők miatt annyit sem, mennyit a fenntartási költségek igénybe vettek s végre Lajos két florenczi kereskedőnek zálogba vetette**).

Mindazon dolgok közt, mik a kormánynak jövedelmeztek, semmisen volt annyira elhanyagolva, mint az ércbányászat. A rézbányákat mivelésre sem tartották érdemesnek, az ezüstöt mit Radna és Offenbánya adott, olvasztási nehézségek miatt nem az országban verték pénzzé, s az aranybányákat magánosok birták. Mégis ez utóbbi lett volna legjövedelmezőbb, mert a pénzverés a kormány joga volt. Ezért az ércztörést a kormány

*) Mátyás adománylevele Quartalschrift, Hermannstadt 1801. VII. k. 308 l. „quod licet ipsi per Geisam, Andream, Carolum, Ludovicum ab omni solutione tributorum et theloniorum in perpetuum exempti sint et liberati...”

***) Szeben 1000, Brassó 2000, Besztercze 200 frtot fizetett rendszeresen. 1494-b. együttesen 4000 frtot jövedelmezett. Engel. Nebenl. III. 8. l. I. 19. l. Kovácsics Suppl. II. 426. l.

eszközölhette csak, s mindenki tartozott készletét a kormány ércztörő intézetébe vinni. De oda vitte-e mindenki? valóban nem, s hogy nem, annak leginkább maga a kormány volt az oka. A törőintézetnek nem volt székhelye, ott volt ez, hol a kamaraispán lakott, többnyire távol a bányáktól s nem csak a veszélyes utak miatt, hanem hogy a kormánynak adandó részt is megtarthassák, titkos pénzverdét állítottak fel. Hasonló akadályai voltak a nagyon elterjedett s főként oláhok által folytatott aranymosásnak is, kiktől az aranyat legtöbbszörre csempészek vásárolták össze. Utolsó időben egyiket úgy mint a másikat haszonbérbe adták, a pénzverést szebeni polgároknak, kik, valamint a Fuggerek is a sóbányák kibérlésével, jövedelmező üzleteket csináltak.

Ugyanaz a hanyatlás, mely a kamarai pénzügy kezelésében a két utolsó Jagello uralkodását oly szomorú színben tünteti fel, ekkor már Erdély politikai életén is meglátszik. Mióta 1495-ben határozatba ment, hogy az anyaállam országgyűlésein, mint Zsigmond és Mária előtt divatozott, ujjal minden nemes megjelenhet, s nem volt erős kéz, mely ezeket fékezze, zajos és fegyveres népgyűlések jöttek divatba, melyek erős pártküzdésekkel s tömeges törvényalkotással tüntették ki magokat. E divat Erdélybe is elkezdett harapózni, s a három nemzet gyűlése széles magyarázatot adott statutarius jogának és a székelyek gyakori conventiculumokra jöttek össze. De mindez rövid ideig tartott. Zápolya megfékezé a hasonló törekvéseket, fenntartá a régi viszonyt vajdasága és az anyaállam között, mely még mindig elég tág volt s annak eléggé széles alapu jogkört engedett.

E viszonyt helyes szempontból akkor fogjuk megítélhetni, ha tekintetbe vesszük, hogy Erdélyt Magyarországnak végvidéknek tekintette, s mint ilyennek, szüksége volt, véletlen események fölmerülése folytán is, önálló intézkedésekre. Kétség kívül Erdélyt kötelezték a ma-

gyarországi törvények bizonyos fenntartással, sőt az anyaállamnak joga is volt, s több ízben élt is e jogával, javára vagy terhére törvényt hozni. És viszont Erdélynek joga és kötelessége volt saját gyűlésein kihirdetni a magyarországi törvényeket, vagy azokat saját szükségéhez alkalmazni*), ugy azonban, hogy ez esetben is a magyar országgyűlések végzéseibe ne ütközzenek. Az is tagadhatatlan, hogy Erdély részt vett a magyarországi törvényhozásban: jelen volt vajdája, püspöke az országgyűlésen a főpapok és zászlós urak sorában, s elküldötte oda megbizottjait. De minő alakban jelentek meg ez utóbbiak?

Az Árpádházi királyok alatt minden nemesnek joga volt az országgyűlésen megjelenni. Ez az Anjouk alatt is a törvényes gyakorlat. Láttuk, hogy III. Endre korában a magyar országgyűléseken részt vettek az erdélyi nemesek, székelyek, szászok. Nem hiszem, hogy ez egyedül azért történt volna, hogy e királynak a közép osztály volt főtámasza, s föltehetjük, hogy a régi gyakorlatnak is volt része benne, annyival inkább, mert ugyanezen jelenséget látjuk Róbert Károly alatt is. Az 1318-iki rákosi gyűlésre a meghívó levelek beküldettek Erdélybe a király és kalocsai érsek által, hogy a nép és papság

*) Mellőzöm itt, a mit Verbőczy mond P. III. Tit. 2, 3, 4., hol Erdély, Horvátország, Dalmatia s a székelyföld statutarius jogát elismeri. Ezek közönségesen ismert dolgok: de hogy a statutarius jog olyan alapu volt, mint fennebb mondám, tehát szélesebb, mint a Verbőczy meghatározása, az nem szenved kétséget. Mindaz, mi Erdély koronként hozott statútumaiból vagy épen, vagy töredékesen fennmaradt, megczáfolyhatatlanul bizonyítja azt: az 1342-iki épségben fennmaradt szabályzat, mely részben Károly intézkedéseinek kihirdetése, részben azok módosítása, s a Mátyás-féle népfölkelési szervezet, mely a magyarországi törvényeknek alakítása. De Erdély koronként is mindig nyeri a kiváltságokat s azoktól csak erővel engedi magát megfosztatni. Ezek is mellőzhetetlenné teszik az önálló intézkedést, s kétségtelen, hogy Erdélyben az új magyarországi törvények, koronként csak annyiban lőnek fogantatba véve, mennyiben ennek municipalis törvényeibe nem ütköztek.

számára kihirdettessenek s a meg nem jelenőkre kiátkozás volt szabva*). De az ily alaku népes gyűlések oly ujitásokra, melyeket Róbert a haza emlésére mulhatatlanoknak tartott, nem voltak alkalmasok s a rendeket nagyon ritkán fárasztotta. Ez inkább ildoma volt a reformatornak, s téved, a ki Károlyt ezért absolutisticus hajlamokkal vádolja. Fia alatt az országgyűlések hasonló szervezetűek voltak, de már Mária hitlevelében megyei képviselőkről szól. Midőn Zsigmond alatt az országgyűlések új szervezetet nyertek, úgy látszik, Erdélyre nézve is fordulat állott be.

Daczára hogy a nemesség több ízben akarta érvényre hozni a korábbi gyakorlatot s egy párszor – 1458, 1495 – érvényre is emelte, az országgyűléseket tulajdonképen követek alkotják a más két rend mellett. Megyék és városok követei. Ettől fogva azon gyűléseken Erdély is másként szerepel. Nem megyéi jelennek meg követeik által, hanem maga az ország küld megbizottakat, mint a meghívó levelek nevezék, oratorokat, teljes megbizással, de oly hivatással, hogy Erdély érdekeit képviseljék. A magyarokról, szászokról biztosan tudjuk, hogy ezeknek egyeteme szólittatott fel követküldésre, a székelyek mellett nagy valószínűség szól**), s mindenik

*) Cod. Dipl. VIII. 2. 164. és 169. ll.

**) Erdély befolyása a magyar országgyűlésekbe befejezett kérdésnek látszik. Eder és Schuller vázlatosabb tárgyalásain kívül terjedelmesen tárgyalják Kemény Józ. Árpádia III. és Bedeus Erdély alkotmányában. Véleményök oda megy ki: részt vettek a magyarországi törvényhozásban. Ez igaz, de ez a kérdésnek még csak első oldala. Ők a dolgot úgy vették, hogy mint Magyarország pl. akármelyik megyeje teljesen, s a kérdést tovább folytatni azzal, hogy mennyiben vett részt, ezért feleslegesnek tartották. Erdély mint ország vett részt s nem megyéi vagy székei voltak képviselve, hanem a három nemzet külön-külön, azon kívül hogy főpapja és szászlósai tagjai voltak azon gyűléseknek. Azon meghívó levelek, melyek a szászokhoz küldettek s melyeket legteljesebben Bedeus 22–24 ll. állított össze, mindenütt a szász egyetemet szólítják fel követküldésre. Az 1505-iki rákosi gyűlés névsorát ismerjük (Kovácsics Suppl. II. 332. s köv. ll.), ezen sorozat-

nemzet – a szászokról és magyarokról biztosan mondhatjuk*) – saját tartományi gyűléseiből küldötte követeit.

Ilyen tartományi gyűléseket mindahárom nemzet szokott tartani, s mindeniken saját vajdája vagy ispánja elnökölt. A székely és szász nemzetek külön állásuknál fogva szélesebb jogkörrel bírtak ezeken, mint a magyar. Koronként láttuk, minő fontos végzéseket hoznak, mint a székelyek fiú-leányítása, az elévülésnek 32 évre szabása, a nemzet kegyelmezési joga. Hasonlag a nevezetes szász jognak sok szála ide megy föl. Mindkettő népgyűlés volt, a székelyeké mind végig, a szászoké II. Ulászló idejéig, midőn választott polgárok ülésévé alakult. A megyék gyűlése inkább csak a magyar törvényhozás tényeit alkalmazta saját süzségleteihez, s kormányzati dolgokban csak sürgetős süzség esetében végezett, hadi intézkedéseket hozott és segélypénzt szavazott meg. Ezen kívül törvénykezési tárgyakkal, peres ügyekkel foglalkozott. E tartományi egyes ülések mellett, a három nemzeten közös gyűlései az unió ki-

ban nincs egyetlen erdélyi megye is, de igen erdélyi püspök, vajda, zászlós ur, székelyispán. Az 1525-iki tolnai végzések ott, a hol a hatvani gyűlést kihirdetik (Kovácsics Sylloge I, 364), különbséget tesznek a megyei követei és a horvátországi s erdélyi oratorok közt. Hasonlag az 1526-iki meghívó levél is –Windisch Magazin IV. 367. – az erdélyi követei oratoroknak nevezi. A mit gr. Kemény Arpadia III. 15. l. közöl, ő ellene bizonyít, mert Ártándi biharmegyei nemes volt, ellenben Apafi erdélyi. Az 1463-iki példa – u. o. 13. – nem bizonyít semmit, mert Horvátország is ott van (v. ö. Kemény szavait u. o. 25. l. Horvátország viszonyáról), mert ennek csak elvei kötelezték Erdélyt s ez egészen át is alakítá ama végzéseket.

*) A szászok meghívó levelei mindenütt az egész egyetemet szólítják fel. Midőn 1441-ben I. Ulászló a brassai bírónak s tanácsnak küld, ebben kimondja, hogy az egész vidéket, t. i. Barcaságot illeti az. Marienburg Geogr. I. 159. l. A többi meghívó a a hét széket szólítja fel. A magyarokhoz intézett meghívó levélnek csak töredékét ismerjük. Fölhivja az összes nemességet s birtokosságot „*quatenus potiores ex vobis cum plena facultate et mandato*” Budára küldjék. Schuller Umrissé I. k. 36. l.

mondása óta fontosabbakká lettek naponként s bár az unió eleinte közös védelemre alakult csak, később a közös nemzeti ügyek elintézését is jogkörébe vonja e gyűlés, s a subsidium megszavazása és a haderő szervezése is jogkörébe tartoznak. A mit az unió kezdeményezett, a nemzetek egyesülése ily módon teljese-
désbe ment.

De csak a három nemzeté: mert a negyedik, a meghódolt oláh, még azon javadalmakból is, melyeket korábban birt, naponként vesztett tért. Mindenek fölött vallásának köszönhette ezt. Azon térítési kísérletek, melyek a XIV-ik században Europa délkeleti részét nem egyszer lángba borították, Erdélyben is feltűnnek, de mindannyiszor nyom nélkül enyésznek el. Nagy Lajos kísérletei és rendszabályai épen úgy meghiusultak, mint Zsigmond törekvései*). Marchia buzgalma nem kevesebbé idézte elő az 1437-iki pórlázadást, mint Róbert Károly szabad költözködést gátló kiváltsága. De ettől fogva a térítés is háttérbe szorul, s pár tized mulva kárpótlásul a politikai hanyatlásért rendezettebb egyházi élet nyomaival találkozunk. Az egész időszakon át a szakadárok egyházi feje a konstantinápolyi pátriarcha volt: de a távolság miatt e függés alighanem csak névleges. A popák valójában a szomszéd Oláhországokkal voltak összeköttetésben, melyeknek püspökei Erdélyt is czimeik közé vették, s magok e popák is többnyire onnan jöttek át. A vidékeken, hol tömörebben lakott az oláhság, kalugyeriák (kolostorok) emelkednek, melyek főpapokat bocsátanak ki magokból s már Ulászló egyik okmányában erdélyi oláh érsekről tesz említést**).

Ily módon nem csudálhatni, ha a hitélet nem virá-

*) Mindkettőről l. Zsigmond 1428-iki okmányát Batthyani Leg. Eccl. III. 406. l.

**) Jo. Ant. Maginus Patavinus Geographiaja Padua 1597. 160 l. ki adatait egy Paduában tanuló erdélyitől Hortyliustól vette. Hintz Geschichte des Bisthums der gr. n. unirten Glaubensgenossen 10. és 68. ll.

gozhatott az oláh nép közt, s a vallást sok esetben babona pótolta. Ragaszkodása vallásához a fanatizmus színét viseli magán s mindig összefüggött politikai okokkal. Ez aztán igen sokszor tényleges erőszakoskodásokra ragadja, s a magyar és szász vidékeknek kártételeikkel pusztításaikkal valódi ostorai voltak. De a hitélet a többi nemzeteknél sem volt háborgatásoktól ment. A fehérvári püspök a korszak kezdetén az alóla kivett szászokkal küzd, utóbb a világi hatóságokkal harcol bíraskodási jogköre felett s akárhány kegylevelet eszközöl is ki magának, a vajdák mindig találnak ürügyet annak megsértésére. Mindamellett a püspökség vagyona és tekintélye növekszik. A püspökök gondot fordítanak Fehérvár emelésére, gondoskodnak a város népesítéséről, a templom bevégzéséről, diszitéséről, megnyerik, hogy a földesúri kilenczedet ők is szedhesék*). A törököktől elvett zsákmány több esetben kegyes czélokra fordítatik. Szigoru egyházfegyelmi rendszabályokat eszközölnek ki, melyek egyuttal az alsóbb rangu papság fegyelmetlenségének s törvényellenes életmódjának bizonyosságai.

Épen így volt a szászoknál is. A tized szedése által gazdaggá lett papság visszaélései még élesebb megrovást találtak a népnél, mely kereskedése által jólétre emelkedett s számos népiskoláiból legalább elemi ismereteket merített. A szebeni prépostság megszüntetése erkölcsi okokból történt s valami ilyesmi folyt be a kerczi apátság hanyatlására is. Itt e viszony visszásságát maga a papság is érezte s valahányszor nagyobb, egyházreformálási hajlam mutatkozott, itt mindig talált viszhangra. A baseli eseményeket szász pap tolmácsolja a népnek s ottani levelek és iratok elterjedést találnak. Ez magában elegendő volt a hangulatot feszültté tenni, de ezuttal elenyészett maradandóbb nyom nélkül. A szász nemzetnek egyházi tekintetben is kiváltságolt állása

*) Cod. Dipl. X. 1. 529. 1.

volt, melyet épen oly féltékenyen őrzött mint politikai jogait. S midőn Bakács a milkovi püspökséget magának követelte s ezzel a szászok egyházi önállóságát fenyegette, oly roppant ingerültséget támasztott, hogy e perczben már hajlandóvá tette a megtámadottakat elszakadni Rómától.

Néhány hóval utóbb, hogy Luther megkezdte kemény harczát, a pápa egy milkovi püspök kinevezése által hajlandó volt a vitás ügyet befejezni, de nem az esztergomi érsekség, mely mindig keresett alkalmat a szász dioecesis ügyeibe befolyjni, s a gazdag tizedjövedelmet, ha lehet, kezéhez keríteni. E viszály, mely kiindulási pontul szolgált, az események fejleménye alatt csakhamar háttérbe szorult. Épen mint a baseli iratokat, a wittembergi könyveket is szász kereskedők hozták be, melyeket már 1520-ban a szászok mindenfelé tetszéssel olvasák. Ennek hatása nem sokára nyilvánvalóvá lőn: Szebenben a polgárok több esetben megtagadták a tizedet papjaiktól s az engedelmességet az esztergomi érsektől és ennek vicarius, a szebeni dekántól, ki annak nevében az egyházi törvénykezést kezelte. A dékán Kálmán Mátyás, ki, mint egy krónikairó mondja, „már látta az ígélet földjét, mint Mózesé az új vallásnak” nem lépett fel ellene, de halála után, utódja az érsek elé vitte az ügyet s ez 1522-ben a királytól parancsot eszközölt ki, melylyel a kellő engedelmességre intetnek*). Ezalatt már két szebeni plébános is meg lett nyerve az új tudománynak s az Brassóban és más szász helyeken is terjedni kezdett. A két plébános az érseki szék elé idéztetett 1523-ban, s midőn a szászok ispánja Pemflinger számukra a királytól némi haladékot eszközölt, szökés által menekültek a törvényszék elől, mely vádlójuk volt s birájok is leendett.

Ezalatt a lutheránusok ellen Magyarországon ha-

*) Az okmány kelte Budae sabbatho proximo ante Dominicam cantate. Közölte Haner Hist. Eccl. 164. l.

tározott lépés történt. Az 1523-iki országgyűlés fej- és jószágvesztésre ítélte őket. A király Szebenbe s a többi szász helyekre parancs után parancsot küldött, melyekkel eltiltá az új hitet s az eretnek-könyvek megégetését elrendelé. Nem használt semmit. Gúnyiratok, gúnyversek készültek, s naponként adta elő magát valami botrány. Végre még szigorubb érseki rendeletek érkeztek s a papság igyekezett is azokat végrehajtani. Felkutaták s nyilvánosan bitó alatt égették meg az eretnek-könyveket (1524). Épen oly kevés eredménye volt, mint az 1525-iki híres törvénynek, mely elrendelé a lutheranusok megégetését. A szászok grófja Pemflinger elvette a szigorú rendszabályok élet s Hecht János tanácsos evangéliumi iskolát állított fel saját házában. De midőn Pemflinger 1526-ban az országgyűlésre utazott, a káptalan összeszedte minden panaszait s Szalkai érsek elé terjeszté. Az üldözések már ekkor Magyarországon is megkezdődtek, s a vértanúk máglyái már ekkor itt fellobogtak. Lajos a politikai okokból támadt szigort Erdélyben is alkalmazni akará s Pemflingerre alig egy hónappal lalála előtt hivatal- és vagyonvesztés terhe alatt rá parancsolt, hogy az eretnekeket felkutassa és büntesse. Mire e parancs a gróf kezéhez jött, a mohácsi vész már elévültté tette.

Ime Erdélynek ez egész korszak alatt zaklatott volt vallásos és politikai élete. Két országos és egy sereg apró forradalmat élt át, szomszédai ritkán hagyák pihenni, s belső ellenségei még többet háborgatták. Vallásos élete szakadozott, az egyházi fők versengése meg nem szünő. Azt hinné az ember, hogy fejlődésére időt sem nyer s a primitív állapotokból kibontakozni módja sincs. Valóban nem úgy van. Mind e baj apróbb küzdelmek láncolata volt, nagyobb csapásokat állott ki a megelőző korszakban, s nagyobbak vártak rá a következőkben. Az ilyen kisebb szerencsétlenségeket könnyen kiheverte, s egyik sem volt képes a megkezdődött fejlődést csak rövid időre is megszakasztani. A

mindenfelé emelkedő kastélyok, udvarházak, templomok a nemesség vagyonszáma nélkül nem jöttek volna létre, s a székelyek patriarchalis alkotmányukkal erős és elégtelt közép-osztályt képeztek.

De egyik nemzetnél sem volt a jólét és gazdagság oly nagy, mint a szászoknál, kiknek sem katonakötelezettségi, sem adózási terhe nem volt megbirhatatlan. Némely okmányoknak ellenkezőt bizonyító szavai csak pillanatnyi szükségére mutatnak. Róbert Károly 1322-ben a szászok adózási terheit ingenter molestas-oknak nevezi. De ne feledjük mennyi küzdelme volt a szászoknak László vajda miatt ez évig. Mátyás 1469-ben a hétszéknek szegénységeért adaja egy harmadát elengedi. Ez nem sokkal volt egy nagy forradalom után s oly háború küszöbén, melyben Mátyás főként az ő erejökre számított. S midőn néhány szászföldi oláh falu a XIV. század végén, az ötvenedszedő előtt jelenti magát, hogy hajlandó a census helyett az ötvenedet fizetni, ez azért történt, mert az oláhok vagyonával nem állott arányban a census, mely egy iparos és kereskedő népre volt számítva*), azt pedig, hogy a quinquagesima oláh, a census szász adó, ürügyül igen is használhatták.

E nép jólétét és gazdagságát iparának s kereskedésének köszönheté, mely a magyar királyok pártfogása alatt valóban bámulatos fejlődést vett. Magának e népnek belső intézményei is előmozdították azokat. Nem voltak nemeseik, habár voltak földjeiket nemesi joggal bíró előkelők, nem voltak – a hétszék ispánján kívül – kinevezett hivatalnokaik, habár több helységben egy-egy hatalmas comes hivatalát örökülővé tudta tenni s gerébséget – grófság – állított fel, a választás pedig sok időn át a nép kezében nyugodott, habár a hivatalos viselő családok a hivatalokat családjaikban állandósítani tudták. De még az ilyen aristocratia is

*) Cod. Dipl. VIII. 2. 328. – a szász Archiv I. 81. – Schuller Umriss II. k. 85.

össze volt forrva a néppel, melynél természetesen legnagyobb tekintély a vagyon volt. S nem természetes-e, hogy e nép vagyonosodásában a magyar király saját hatalma növekedését látta s azt kiválóan pártolta is?

Műipar és kereskedés egymást emeltek e népnél s czéhrendszerrel állottak kapcsolatban. Ennek már régi időkben nyomai vannak, Nagy Lajos 1376-ban az iparosok óhajtására és érdekében a hétszék által e czéhrendszert megvizsgáltatta s egészen átalakította, mely szabályzat befolyt a czéhek emelésére. S valóban mestere emberek és gyárosok oly nagy számmal vannak, hogy egész helységek belőlök telnek ki. Emelésökre nagy befolyása volt Szeben és Brassó azon kiváltságának, hogy a keleti kereskedőknek majd minden nyers anyaggal – viasz, selyem, gyapott, bőrök, – e városokban néhány napig meg kellett állni, hogy első vásárlóik a szász gyárosok lehessenek. De ily módon még nem nyertek elegendő nyers anyagot. Velenczébe, Jádrába, Prágába és Bécsbe magok utaznak áruikkal s kereskedésre és cserére jogot nyernek. Ha Budán átutaznak, nem tartoznak lerakodni, s a vámszedők el vannak tiltva a birodalomban mindenfelé, hogy a törvényes vámnál többet vehessenek, s akár szekeren – ajanthas szekér, ludas szekér, mondja az okmány, melyek közül az első kicsiny, az utóbbi nagy volt – akár hajón mentek, fizetések szabályozva voltak. S hogy a vámszedők boszantásainak ne legyenek kitéve, a vámhivataloknál a kalmár tartozott áruját bevallani. Ha a vámszedő erre meg akarta az árukat kutatni, letett egy arany markát, s ha nem talált eltitkolt árut, a marka a kereskedőé lett, de ha eltitkolt árunak jött nyomába, ezt lefoglalta. Ellenben ők a magok iparát és kereskedését igyekeztek mennél inkább egyedáruvá tenni, s e célból (1378) engedélyt eszközöltek, hogy a kassai (s általán idegen) kereskedők csak bizonyos városokban s a székelyek közt kereskedhetnek vásár idején, a többi szász és bányahelyeken

soha, továbbá (1382) hogy az idegenek csak nagyban árulhatnak; sőt a házalás is nagy megszorítás alá esik.

Pontos és nagy jelentőségű volt a szászokra nézve a két Oláhországgal való kereskedés. A magyar koronának e hűbérországa felett az örökös, helyesebben azok szemmel tartása, sokkép a vajda kötelessége volt. A gyakori érintkezés Erdélylyel gyakori közlekedést idézett elő, és nem csak szabad legeltetést tudtak magoknak biztosítani*), hanem kereskedelmi kedvezményeket is. Ugyanis nyers anyagjaiért, fogyasztásaiért is nem volt közömbös a szászok előtt, hogy ott mennél inkább versenytárs nélkül álljanak. Valamint a behozataloknál módot találtak, hogy ők legyenek az első vásárlók, úgy a kivitelnél is egyedáruskodásukat fenntartani igyekeztek. S a magyar királyok és oláh vajdák egykép oszták nekik a kiváltságokat. Ennyiféle kedvezés következtében már a XIV-ik században jelentékeny kereskedésök volt, s egyaránt látogatták Smyrnát. Konstantinápolyt, Egyiptomot, Danzigot és magának az északi Hanzának nevezeteseb pontjait.

E kereskedés fontossága és terjedelme nem szűnt a következő században sem. Jótékony befolyással volt 1404-ben a királyi vámok eltörlése és a harminczadok felállítására, mit 1413-ban a szászok vámmentességének ismételt kimondása követett. S valóban idők és körülményekhez képest mindig új kiváltságokat nyernek s saját hasznukat mindig új és új megszorításokkal mozdítják elő. Ily módon oly vagyonhoz jutnak, hogy néha, saját bevallásuk szerint, 3 vagy 4 ezer frt áru s még ennél is nagyobb értékű árukat vittek magokkal. Az új felfedezéseket mindig hasznosítani tudják s az ipar semmi ágát sem hanyagolják el, melyből nyereséget reméltek. Így alig lőn a lőpor alkalmazásba véve, siettek lőpor és puskagyarakat felállítani. Fegyverkészítésök s rézmunkáik már azelőtt híresek voltak.

*) Nemzeti Társalkodó 1832. II. 396. közlött oklevél ily nemű szerződést tartalmaz.

S nem volt e korszakban magyar király, kit e téren egy vagy más tekintetben pártfogóik közé ne számíthatnának. Nagy előnyük volt e részben, hogy csaknem versenytárs nélkül állottak a többi nemzetek közt, kiknél a műiparnak s kereskedésnek kevés nyomaival találkozunk. Székely-Vásárhely és Hunyad kiváltságai saját gyártmányaikra a XV-ik századba tartoznak s a nemeseknek II. Ulászló ad engedélyt, hogy saját eladó áruikkal kereskedhetnek, anélkül hogy azoktól tartoznának valamit fizetni.

XII.

Az irodalom és művelődés fejlődése nem tartott lépést az ipar és kereskedelem emelkedésével. Sőt a mi volt, az elszórt és hézagos adatokból, azt is csak hiányosan állithatjuk össze. Egyes össze nem függő nyomok, elvéve írásba téve, s véletlenség által megmentve. Mert mind az, mi Erdélyben akár a politikai akár a művelődési téren történt, végzetszerűleg feledékenységre volt kárhozthatva. Mint Magyarországnak provinciája, nem volt a történetírók figyelmének tárgya, kik különben is kiválólág a hadi tettek leírását tekintették történelemnek. Sem viszonyait a magyar koronához, sem beléletét nem tartották kutatásra érdemesnek. Intézményeinek különféleségét, küzdelmeinek erős rohamait, fejlődésének, alakulásának stadiumait nem is sejtethetnénk, ha az okmányok nem bizonyítanak. A kortársak látták, de jelentékenység nélküli dolognak vélték, hogy ez országnak missiója van a határszélen, melynek teljesítése annyival nehezebb, mennél vadabb barbarismusnak feltartóztatásában állott délen és nyugoton. Tanui voltak, mekkora megkülönböztetéssel bántak vele királyai, mennyi gondossággal ápolák jólétét, emelék virágzását, s kétségtelenül ennek okát is ismerték, de az utókorra nézve nem tarták emlékezetesnek. Kik könyveket irtak Magyarországnak dolgairól, vagy

semmit, vagy röviden, vagy ignorantiával beszélnek Erdélyről.

E rengeteg sötétségben csak okmányok és egyes nyomok nyújtanak némi világot. De mind ez bizonyít és biztos alapot szolgáltat, s mi már tudunk annyit, hogy politikai történetének fontossága figyelmet érdemlő, mivelődése nem állott az anyaállamé mögött, kereskedelme vetekedett ezével s irodalmi élettel is birt, mely az anyaállaméval párhuzamosan fejlődött. Szobrászati s festészeti munkákra a magyar királyok gyakran használtak kolosvári művészeket. Márton és György a váradi műveket öntötték s Miklós a festők atyja is idevaló. Irodalmi tekintetben is biztosan elmondhatjuk, hogy azon általános igazságok, miket Magyarországra nézve kitűnő nyomozónk Toldy érvényre emelt, Erdélyre nézve is állanak. Sőt kimutathatjuk, hogy a hazai nyelv irodalmi tekintetben itt is birt annyi érvénnyel, mint ott. Hogy a magyar husziták Biblia-fordítását ezek ismerék, alig szenved kétséget. A magyar nyelv nagy kárára a Demeter püspök alatt divatozott magyar Agenda elveszett ugyan s hogy a hegedősök énekei Erdélyben is divatban voltak, azt Liszti följegyzéséből tudjuk*), de nem eléggé világosan szólnak ezek? A fenmaradt latin emlékek pedig előhaladt tudományosságról tesznek bizonyosságot.

Erdélyi Boetius nevű domonkos-rendűnek jelentékeny philosophiai munkái maradtak fen. Mélyelmű philosoph, theolog és sokoldalú tudós volt, kit szerzetének évkönyvei méltó tisztelettel említnek s ki, mint Aristoteles magyarázója, Toldyt azon véleményre bírta, hogy a közép időben felsőbb iskoláink philosophiája

*) Kovácsics *Scriptores minores* I. 337. l. A kenyérmezei ütközetről írja Liszti, hogy ezt másként s igazabban éneklék az erdélyi hegedősök, mint azt közönségesen előadják. E szerint Kinisi és Báthori közt versengés volt, Kinisi sokáig és bántalmazólag nézte, anélkül hogy a csatában részt vett volna, hogyan veretik Báthori a harcban.

alatt egyenesen Aristoteles fejtegetése értendő. Egy munkájában a világ örökkévalóságát már nem annyira hittani mint bölcseledő szempontból vitatja. De bizonynyal ő nem volt egyetlen, ki erdélyi kolostorokban philosophiával foglalkozott.

Ugyanezen korból, melyben ez erdélyi philosoph élt – Nagy Lajos fényes korából, a történeti téren is maradt fen egy nevezetes erdélyi író munkája: János küküllei esperes műve, mely Thuróczy krónikájának harmadik részében mint önálló van beillesztve. Tárgyalja Nagy Lajos életét koronázásától haláláig. Thuróczy nehöl egyhangu, de sok helyt elevenebb, sőt olykor dagályos és czifra előadásától krónikásunk egyszerű irálya nagyon eltér. Amaz gazdag a hasonlatokban, ez kedélyes naivsággal sorolja elő az eseményeket, s nem szavakkal hanem a tények felsorolásával akar hatni, s ha nem is művészi, de forrási becses bir.

Zsigmond korából másnemű irodalmi nyomok maradtak fen. Aurifaber Mihály kis-csüri plebános misekönyvet szerkesztett a Theodoriké nyomán a szebeni káptalan hasznára. Egy török fogságból 22 év mulva kiszabadult szászsebesi tanuló – különben névtelen – leirta a törökök szokásait, erkölcsseit s igazságát s tárgyalja közbeszurva fogsága történetét is. Egy parisi gyűjteményben 1511-ben jelent meg először s utóbb németre fordítva Luther adta ki. Adatai annyival becsesebbek, mert a török uralmat, mondhatni, még alakulásában mutatja be. Tudjuk, hogy Zsigmond korában Magyarországon két egyetem virágzott, a pécsi és budai. Az erdélyi tudományosságnak emelésére kétségtelen hatása volt ezeknek, s az ismeretek a várak bástyái közé is találtak utat, s annyival inkább a városokba. Ezeknek belkormányzata német volt ugyan, de külérintkezéseiknél a latint alkalmazták s ez időből a szász nemzet egyetemes czéhrendszere latin nyelven kelt*), de már egy szá-

*) Windisch Magazin II. k. 281. kivonatilag közölte Seivert.

zaddal utóbb Szebenben német jogkönyvet s czéhrend-szabályokat találunk.

Ez Mátyás alatt volt, ki alatt mint egy csaknem egykoru mondja „magok a muzsák is Magyarországra költöztek*.)” A királyi udvar gyűlhelye volt a tudósoknak, kik itt Olaszország példájára tudományos egyeletet alapítottak. Az ezzel egykoru erdélyi valószínűen szász egyelet nem ennek, hanem a Bécsben székelő dunainak volt fiókja. De ezeknek nem annyira a tudományok terjesztése, mint lakmározás volt a czélja, s e miatt nevéknél fontosabb nyomot nem hagytak magok után. Nevezetes korából, hogy a magyar nyelv egyházi téren is tett foglalásokat, hihetőleg a magyar bibliafordítások hatása alatt. A királynál egy erdélyi követség sürgette, hogy a szentségeket többé ne diák hanem magyar nyelven szolgáltassák ki. A király pártolta ez óhajtást, s Geréb László erdélyi püspök meghagyta káptalanjának, hogy az Agendát magyarra fordíttassa egy- vagy két megbízottja által.

Mátyás nagyságának fénye a következő szláv dynastia szomorú idejét is megvilágítja. A hanyatlás e korban nem szállt egészen alá a tudományosság. Bécsben s másutt is számtalan magyar és erdélyi hallgatta az egyetemi előadásokat**). Külföldön több erdélyi nyomdász emléke maradt fen***). Iróról is többről van tudomásunk, kik a tudományok különböző ágait miveltek ugyan, de nagy részök mégis latin versirással foglalkozott. Róma irodalmát nem ismereteik gazdagítására s műformája elsajátítására, hanem a külforma utánzására használták. Horatius szelleműs dalai, Virgil emelkedett epopoeája, versbe szedett krónikák vagy

*) Paulus Cratensis Janus Pannonius 1512-iki kiadásában.

***) Kurz Nachlesejében I. k. 37. l. közli ez időből a magyar tanulók procuratorainak neveit. Számos erdélyi fi van köztök.

****) Tudom. Gyűjtemény 1817. I. f. 73. Toldy Irodalom-Történet II. 32. többeket felsorol.

szellemtelen alkalmi versek előképeivé lett. Mindegy. Igy is hatottak.

Ez írók sorát Csoda Miklós (de Mirabilibus, mint maga nevezi magát) híres hittudor és hitnyomozó 1493-b. „az igaz boldogságról s elrendeltetésről” irt munkájával, a költöket pedig Stieröxel (Taurus) nyitják meg. Ez utóbbi gyulafehérvári kanonok korában irta Stavromachiaját, egy öt énekre osztott hőskölteményt (megj. Bécs 1519), melyben a Dózsa zendülését írja le. Mind, azon mythologiai háttér mellett is, mely e hősköltemény purpureus pannusát képezi, nem egyéb az versbe szedett krónikánál, egyes emelkedettebb helyekkel, hol a csatákat vagy parasztok dulásait festi, egyes nem érdektelen episodokkal, de minden compositio nélkül, ugy hogy benne bizonynyal többet fog találni a történetíró, mint a műbíró. Egy másik munkája a Daciaban talált kövekről értekezik. Stieröxel kortársa Székely Ferencz kolosmonostori apát hozzá egy exastichont irt, de mely korántsem tette oly híressé, mint megöletése tulajdon cseléde által épen azon éjjel, midőn Erdélyt elárulandó, szökni akart*). A pórlázadás szerzőjének egy másik kortársa és barátja ünnepeltebb nevet hagyott hátra. Ez Wolfhard Adorján bécsi tanár s a római classicusok magyarázója. Kinyomatta Horatiust s résztvett Janus Pannoniusnak 1512-iki kiadásában. Irt latin alkalmi és nem alkalmi verseket, elegiákat. Szintén, mint e két tudós, Bécsben élt társuk s barátjuk Kopenitz Márton is, tanár s több izben egyetemi dékán. Előbb disznódi pap s végre bécsi polgármester volt. Egyetlen munkája maradt fen, naplója, mely tárgyánál fogva nevezetes történeti fontossággal bír, minthogy az Eitzingerféle zendülést tárgyalja, melyben Kopenitznek is jelentékeny része volt, s mely I. Maximilian császár halálát fel akarta használni az örökös államok kormányzási formájának megdöntésére. A Bécsben székelő kormány helyett

*) Miles Siebenbürgens Würgengel 53. l.

az austriaiak egy mást választottak s az egész rendszert alkotmányossá akarták tenni. A régi kormány menekült, s midőn Ferdinánd Bécsujhelybe érkezett, az új kormány igazságot követelt. A régi kormány vádolt, az új védte magát négy gyűlésen át. Végre a főherceg kimondta az ítéletet: a nép kegyelmet nyer, 12 ellenzéki tag halállal lakol. Az ítélet kimondása után Ferdinánd még trónján maradt, várva hogy az elitéltek kegyelmet kérjenek. Egyikök sem szólott fel. A kivégzettek közt volt Kopenitz ellenzéki polgármester is (1522).

A Jagellok udvarában is találkozunk erdélyi tudósokkal, jelesül a két Pival. Közülök Istvánról alig tudunk többet, mint hogy kosorus költő s a sodalitas septemcastrensis tagja volt. De a másik Pivo Jakab méltán emlittetik kora szebb tehetségei sorában. Született Medgyesen, s úgy látszik, korán tekintélyes névvel bírt, mert II. Julius pápa idejében, mint pápai követ több időt töltött Romában, honnan a lengyel udvarba küldetett, Zsigmondot és Ulászlót a törökök ellen hadviselésre bírni, de sem ez utjának, sem egy másiknak melyet X. Leo rendeletéből hasonlóan ez országokban végzett, nem lett semmi sükere. Azonban maradt fen más eredménye. Az 1514-iki lengyel-moszkva hadjáratot leírta. Megnyervén a Jagellok kegyét, Lajos király nevelésével megbízott. Pivo szellemdus s mélyelméjű barátja Erasmus ezt egy Thurzó püspöknek irt levelében nagy szerencsének nyilvánítá Lajosra nézve, annál is inkább, hogy király s barátja magasztalásában nem fukarkodik a szavakkal, kit aztán növeltje is fontos államügyek elintézésével tisztel meg. Pivo halálát a király szerencsétlen vége s jószágai elpusztíttatása sietteté. Munkái levelek és költemények. Azokban sok a szellem. Ezek leginkább epigrammok. Egy gyűjteményke az egyetemi könyvtárban őriztetik (kiadta Seivert Nachrichtenjeiben), egy más Bécsben 1554-b. látott világot. Kedélyesség, ép humor és szellem kedves olvasmánynya tesz azokat.

E korból egy messze kibujdosott szász tudósnek nevével is találkozunk. Erdélyi Maximilian (Transilvanus) Spanyolországba ment s ott nősült, s V. Károlynak titoknokává lett. Leírta a kastiliaiaknak a moluki szigetekre tett útát, mely munka a fölfedezőkéi közt látott világot. Egykorúak költeményeiről is emlékeznek.

Ennyi az, mit irodalmi nyomokul ez időkből felmutathatunk. Alig találunk tudóst, ki a hazában ben működne. S ki kimegy, még az is le akarja rázni az ottani barbár nyelveket: „et tironem poëtam ab Ardelionum vipereis lingvis tuae auctoritatis patrocínio defensato.” S vajon oly keményen üldözték volna az erdélyi viperyelvek a tudományyal foglalkozót? Alig hiszem. Hisz a reformatio oly humanisticus miveltséget talált az országban, hogy irodalma annak bejöttével együtt kezdődött. Bizonynyal ez másként lehetlen lett volna, ha csak föld nem lett volna arra már elkészítve.

FÜGGELÉK.

Capitulum Ecclesiae Transsilvanae omnibus Christi fidelibus tam praesentibus, quam futuris praesens scriptum inspecturis, Salutem in omnium Salvatore. Ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod dum his superioribus diebus proximis in Dominica puta qua inclytae virginis Catharinae annum celebratur festum, Nuncio Magnifico Regiae Majestatis Joanne de Labathlan Themesiensi, et Sicularum Comite, inde et super variis pluribusque et magnae importantiae rebus et negotiis paulo ante superveniente, credentia duntaxat facultate suffultus, quorum occasione et praetextu propter rerum ipsarum seu legationum sed et nuncii praefati Majestatis Regiae celeriore, prout res ipsae et legationes ac Magnificentia ipsius Nuncii expetebant, expeditionem egregia, spectabilique, nec non strenua, et agili, atque circumspectissima Universitatis e tota Nobilium ac Procerum, Sicularum quoque omnium generum, nec non Saxonum, Sedium singularum septem, totius partis hujus seu Regni Transilvaniensis, in seu ad oppidum Megyes in unum pariter conveniente, et generalem faciente congregationem, Reverendo etiam in Christo Patre et Domino Mathaeo Episcopo Transilvano, Domino et praelato nostro dignissimo personaliter ibidem existente ac statutis, fassionibus, et dispositionibus, ut infra, nominibus et in personis totius Universitatis Nobilium, Sicularum, et Saxonum totius partis Transsilvanae, factis, quoad omnes earundem sensus, clausulas et articulos consensum et assensum sponte et libere praebente, praesentibus etiam ibidem venerabilibus Dominis Gotthardo praeposito nostro nec non Nicolao de Kikelew et Dominico de Doboka Archidiaconis, fratribus concanonis nostris, nostra Capitulari auctoritate per nos pleno cum mandato illac deputa-

tis et transmissis, Egregii, Spectabiles ac Strenui et agiles, nec non circumspcctissimi viri, Johannes filius Dionisii de Illye, Ladislaus de Folth item Martinus de Nagylak, et Andreas Chyko de Weresmort, nec non Jacobus Magister Civium et Johannes Heiold et alter Joannes Bogathy Jurati Cives civitatis Cibiniensis pro se in personis propriis, ac Universitate totius Cummunitatis singulorum Nobilium, pro totaque Com-munitate omnium trium generum singularum sedium Siculo-rum, nec non Saxonum omnium regalium in et sub septem ac duabus sedibus Saxonicalibus, nihilominus quam civitatibus Brassoviensi et Colosvar, earundemque contra-ctis, Districtibus, et pertinentiis ubilicet constitutorum et com-morantium nominibus, et in personis, cum literis procuratoriis dictorum Nobilium, sigillo Vice Vayvodarum praecedentium sigillatis in Nostram personaliter venientibus praesentiam, et eisdem coram Nobis comparentibus, fassum extitit per eosdem conormiter et relatum in primo articulo in hunc modum: Quod ipsa tota, ac universalis communitas Nobilium, Siculo-rum, ac Saxonum omnium suas subinsertas ordinationes, dispo-sitiones, et statuta, quae communi firma perpetuitate, fixaque stabilitate aevi plene irrevocabiliter perdurent, ea omnia, et singula, quae ipsa universitas tota deliberatione matura in praenotata congregatione seu conventione generali sub firma sincerae fidelitatis Coronae sacrae Regni Hungariae semper observandae confidentia ordinassent, statuissent, egissent, et decrevissent et ut infra fixo, proposito et perseveranti animo conclusissent, secundum suas modificationes, et distinctiones infrascriptas fide ipsorum christiana Deo et dictae Coronae sacrae debita mediante tenerent, observarent, et inviolabiliter prosequerentur, et constanter persisterent in eisdem. Secun-dus Articulus fassionis per eosdem factae is est: quod ipsi omnes, et singuli Nobiles, Siculi, et Saxones tota quoque eorum universitas, et communitas adunata volenti animo, et intendente, prout et velle decet, eorum ac prolium et po-steritatum suarum tranquilliori statu et commodo uberiori, paceque prosperiori et nihilominus rerum et bonorum suo-

rum praeservatione pacifica, omni qua possunt efficatia perspicatius providere in aevum ob hoc omnibus et singulis praerogativis, libertatibus et privilegiis antiquis, olim per eorum praedecessores non sine laboriosissimis servitiis acquisitis, ac obtentis, quoad omnes ipsarum libertatum et privilegiorum suorum articulos, clausulas et modificationes voto parili, ac voluntate unanimi, libere persistere perseverareque et permanere promisissent, atque assumpsissent, imo assumpserunt et polliciti sunt coram nobis fide eorum, ut supra Deo debita mediante. Hoc tertio articulo notanter adjecto, quod siqui, vel quis ex ipsis, et alius quispiam accolarum, incolarumque, sive forensium, contra hoc foedus unionis pari voto consensuque et assensu unanimi fidei pacto, ut praefertur, firmatae infringere et se insidiose, ac alias quocumque exquisito colore opponere et haec Nostra superius inferiusque tacta niteretur, et attemptarent, in toto vel in parte, ex tunc praenominatae Nobilium, Sicularum, et Saxonum universitates se coadunantes simul et semel, nullo discrepante, contra talem contrariantem, seu Unionis, concordiaeque, et Dispositionis hujusmodi confoederatae pactum rumpere, et infringere praesumentem, seu praesumentes consurgere ejusque versutias brachio forti conterere, ac deinde in defensionem et sublevamen oppressis, seu oppressorum intendere teneantur, et accellerare. Quartus istae fassionis est articulus: quod cum Regnum hoc totum Tansilvaniense nedum partialiter, sed et universaliter importunitatibus nocivisque vexationibus agitur, variisque rebus adversis, inopinatisque vastationum impetitionibus undique conquassatur, et casibus atteritur impraetermisae asperrimis, statuissent porro ac deposuissent pari et unanimi singulorum voto, quod si adversa aliqua oppressionesve, aut nociva impedimenta, quaevis praedistinctis partibus, Nobilibus scilicet aut Siculis, vel Saxonibus, seorsim seu particulariter sive communiter emergi contingant, et evenire in posterum per quoscumque, ex tunc partes ipsae inalterutrum, puta Nobiles Siculis, et Siculi Saxonibus, nec non Vayvodis ipsorum, ac Comitibus Sicularum, ac eorum vices gerenti, item Capitaneis per universitates praefatas ad

hoc constitutis et deputatis, suas quasvis impetitiones, injurias, adversiones, ac quorumcunque nocumentorum tunc ingruentium casus innotescere, significare, intimare, et notificare teneantur, et debeant, quibus sua serie sic, ut praefertur se intimatis, et significatis, statim die octava notificationis hujusmodi, mora protelationeque, ac dissimulatione et occasione omni posttergata, in oppressi seu oppressorum, qui tunc forent, adjutorium et succursum, secundum rei exigentiam potenti virtute venire praeproperent, ac adesse debeant celeriter, et teneantur. Fassio quinta Articulata haec est: Quod dum et quando seu quotiescunque lapsu temporum Regalis excellentissima Serenitas Nuncios seu legatos suos, prout supra, opportunitate quavis ingruente, ex suis Baronibus, sive Magnatibus, partes ad istas, seu Regnum hoc Transsilvaniense transmitteret, et extiterit transmissura, tunc huic tali Nuncio Regio potenti, et ejua coetui nullus omnino ex Nobilibus, sed neque ex Siculis at Saxonibus totius partis seu Regni hujus, cujuscunque conditionis et status sit, sed adjungere debeat, seu quavis ratione aut invento colore inhaerere eidem, et dolose admiscere, ipsum quoque Nuncium Regium, seu Baronem inconsuetos, sive victualia inusitata, neve alias inusitatas quascunque inconsuetas exactiones novitate quavis inducta faciendi, petendi et extorquendi inducere, informare ac svasum reddere, seu securum facere praesumat et attemptet. Articulus is Sextus subsequenter insertus est: quod quia demeritis, ut verisimile est, eorum exigentibus jam jam inpraetermisse immanium Turcarum crebrescentibus insidiis, spoliis, praedisque, ac vastitationibus variis, et aliis pervastationibus undique exitalibus etiam per abductiones crebras parentum, liberorum, conjugum, fratrum, proximorumque eorum in captivitatem perpetuam, et execrabilem pro dolor servitatem, nihilominus quam rerum omnium, et bonorum ipsorum depraedationes innumeras ad ultimum usque et numero et domesticis bonis essent et forent admodum imminuti, praeterea nempe quo deterius afflictiusque sufferentur et paterentur, internis etiam guerrarum bellis, dissensionibusque et acerrimis simultatibus, nec non inimicitiis inte-

stinis praecedentera triti saepe numero extitissent, et affligerentur in praesentiarum, horum equidem omnium consideratione perspicua, volentes per omnia, et accuratius intendentes, prout et velle congruit, eorum reipublicae et communi utilitati opportune efficacius providere, et viam tanti mali inopinati forti vallatione praeccludere, universali decreto statuissent, imo statuerunt, et disposerunt irrefragabiliter pro semper observandum, quod Nobiles et Siculi tam eorum propriis in personis, quam cum conthoralibus, prolibus, orphanis, et viduis, rebusque cunctis ipsorum et bonis ad Civitates Saxonicales, ac alias quascunque mallent munitiones, patulum semper obtineant ingressum, accedendique, intrandi, confugiendi, et ingrediendi tutelae et defensionis causa securam semper absolutamque et pacificam facultatem habeant, et auctoritatem libertatis, tali pacto et conditione expressius subinsertis, quod Nobiles ipsi, atque Siculi universi, unacum Saxonibus civitatensibus, sed et comprovincialibus singulis omnium adversitatum, guerrarum, et inimicorum quorumcunque insultantium temporibus, secundum quod res ipsa exigit, belligerantium more armis resistentiae praecincti, simul et pariter campum egredientes, rabidis ipsorum inimicorum insultibus obviare atque resistere, seque eisdem strenue opponere debeant, et obligarentur, mutuisque auxiliis sese protegere sint constanter adstricti. Tali adjecto in hoc Ultimo Articulo poena: quod si quis seu quipiam partibus ex ipsis scilicet Nobilibus, Siculis et Saxonibus, status, dignitatis, conditionis privilegii, et praeeminentiae cujuscunque sit, his praemissis omnibus superius articulatis, aut singulis praemissorum, in toto vel in aliqua ipsarum parte, exquisito quovis colore, aut fictis adinventionibus, praesumptioneque, seu dolo, sive temeritate quibusvis motus, vel moti contravenire attemptarent praescripta modo quo supra articulatim connotata aut praeconnotatorum alterum in sui parte tota vel singulari infringere moliretur, tunc talis, seu tales refregatores, ruptores contravenientes, atque defacto contrariantes summa Capitali, rerumque omnium, ac bonorum suorum et possessionum amissione eo facto sint plectendi, ipsorumque talium

haeredes et posteritates exhaeredati perpetuo habeantur, et exilio relegati, praeterea quoque homagium talis seu talium refregatorum, et insultantium trium tantum modo denariorum simplicium valore exsolvatur.

Quibus quidem fassionibus, articulis, et suis modificatis ut supra clausulis, per praenominatos Nobiles, Siculos, et Saxones in eorum ac totius Universitatis Nobilium, Siculorum et Saxonum hujus regni personis, et nominibus, ut praefertur factis, iidem literas nostras privilegiales sigillo nostro communitas, sibi ipsis summe necessarias per nos dari instantissime postularunt. Quas nos eisdem juxta eorum petitiones rationi consonas Sigilli nostri pendentis et authentici munimine vallatas dandas duximus, et concedendas in fidem, et testimonium praemissorum. Datum feria secunda proximo ante festum beatae Barbarae virginis, Anno Domini 1459. Venerabilibus Honorabilibusque, et Discretis viris Gotthardo Praeposito nostro praenominato, Antonio Decretorum Doctore Cantore, Matheo similiter Decretorum Doctore Custode, Emerico Archidiacono de Thorda Decano, caeterisque Canonicis dictae Ecclesiae nostrae salubriter existentibus, et devote.

Gróf Kemény Józsefnek saját kezével irt másolatáról az **Erd Muzeumban**
(Jos. Com. Kemény Diplomatarium Transl. Supplement. IV. 55–63. l.)

HARMADIK KÖNYV.

I.

A mohácsi vész következményeiben fontosabbá lett egyszerű csatavesztésnél. Három emberkor óta többször felmerült kísérlet volt Magyarországon ez államot más szomszéd állammal az uralkodó személye által összekötetésbe hozni. Nagy Lajos délen és keleten hűbéres országokat szerzett s államát Lengyelországgal összekapcsolta. Ő vetette meg alapját annak is, hogy utódává a német császári család tagja lett. Azután az ország sceptruma felváltva Lengyelországgal s Csehországgal volt egy kézben. Mátyás is ilyesmin törte fejét, csak hogy ő hódítás által szerzett koronát. Halála után végbement a megkezdett egyesülés s két utódja Magyar- és Csehország királyának írta magát. Midőn nagy Lajos a hatalmas Németország mellett egy más hatalmas közép európai államot akart teremteni, a törökveszedelem csirájában is alig létezett. Kevés idő kellett utána, hogy felnőjön és rettenetessé legyen. Tévedés volna azt hinni, hogy nagy Lajos nem tudott államférfiakat nevelni, s nem voltak emberei, kik messzeható terveit átérték. Valóban iskolája nem halt ki, csak koronként alakult, idomult és mindig képviselt valamely egyesülési eszmét. Mi nagy Lajosnál lelke nagyságából ki folyó eszme volt: hatalmas állam, irányadó vezérszerpet játszó állam, az ő utána a szükség képében kezdett mutatkozni. S e szükség évről évre növekedett, Maga Mátyás is érezte azt, midőn a catholicismusért oly sokat áldozott s midőn a cseh koronát fejére tette.

De az eszme inkább az államférfiak fejében élt, nem volt népszerű, s a nemzeti érdekekkel ellentétesnek tekintetett. Szilágyi Erzsébet fia koronáját épen e körülménynek köszönhető s az ő uralkodása e pártnak adott igazat. Halála után az olygarchia megbuktatta a nemzeti pártot, de ez csak hamar sorakozott s erősebbé nőtte ki magát mint valaha volt. Minden a mi ez alatt történt igazolta ezeket, s valóban nem sok ember lehetett az országban, ki belátta volna, hogy az egyesülés Csehországgal kiválóan Ulászló és Lajos s ezek kormánya miatt volt meddő. S midőn Magyarország király nélkül maradt, azok, kik a rákosi végzések elveit képviselték s azok, kik a pozsonyi örökösödési szerződést fenn akarták tartani, egyformán elkerülhetlennek látták az ország fennmaradásáért életbeléptetni azt, a mit e célra multhatatlannak tartottak.

S így még mielőtt bármi lépés történhetett volna az üresen maradt trón betöltésére, világos vala, hogy a két párt most kevesbbé fog kiegyezni mint valaha és mindenik igyekezend törekvéseit egy-egy királyválasztási ténynyel érvényre emelni. Mindeniknek volt az országban egy bevallott feje, az olygarcha pártnak az özvegy királyné, a nemességnek a vajda, kik a cselekvés első fonalait mindjárt kezökbe ragadhaták. Mindenik azon kezdte a működést, hogy ignorálta a másik félnek ambícióját s Zápolya az özvegy királyné keze után járatott, Ferdinánd pedig Peremartoni Mihály bécsi orvost és Zápolya gyermekkori barátját ehhez küldte, hogy ügyének támogatására felkérje.

De ez eljárásától eredményt egyik sem várt. Zápolya azon higgadtsággal s számíttással, melylyel eddig is eljárta, intézte lépteit s hogy azon részek, melyek Ferdinándhoz közel estek, ellensulyt ne gyakorolhassanak, oct. 14-ére ezektől távol, Tokajba hívta össze a magyar és erdélyi rendeket előleges tanácskozásra. Ő ismeré pártját s tudta kik ellenei, kik barátai, oly tekintélyes többség melyre lehet támaszkodni. Ferdinánd és Mária

nem bírtak hasonló tudattal, s minden erejüket pártjok növelésére kelle fordítani. Az özvegy királyné jónak látta azt mutatni, mintha Zápolya célzatairól mit sem tudna, előzékenységgel fogadta tanácsát, hogy országgyűlést hívasson össze s egész bizodalommal kérte, hogy tartson ő is tartományi gyűlést Erdélyben. Elhitte-e ezt Zápolya? s nem látta-e át, hogy ez nem egyéb, mint hogy Mária őt még is csak alattvalónak és nem versenytársnak tekinti? tetteiben megvan a felelet. Ez alatt a főherczegi testvérek is mindent elkövettek pártjok növelésére. Előzönlötték az országot levelekkel, melyekben sok ígélet és sok kegyadás foglaltatott. Azokhoz akartak legtöbb buzgalommal félni, kik Zápolyához legközelebb állottak, s ezeknek legnagyobb ára volt. Pártjok majd minden tagja kapott egy-egy feladatot megnyerni valakit, s a toborzás oly nagyban ment, hogy midőn Zápolyának utóbb néhány városi követ bemutatta e leveleket, ez nem minden guny nélkül mondá: az ország telve van ilyesmikkel, de e fegyverekkel nehéz országot foglalni.

October havában mind két párt hatalmas lépéssel közeledett céljához. A tokaji gyűlés Fehérvárra nov. 5-ére királyválasztó gyűlést hirdetett – s mindenki tudta hogy Zápolya fog megválasztatni. Nehány nap mulva Ferdinándot cseh királylyá választották, – s sánta Báthory*) és társai jelöltjök hatalma növekedésében szerencsés előjelt láttak a biztos sikerhez. Magyarország kétfelé szakadása már bevégzett tény volt a két párt alakulása szerint s azon uradalmak alapján, melyeket azok képviselői bírtak. Csak az volt hátra, hogy ez kimondassék s ez is bekövetkezett. Külön országgyűléseken mind két versenytárs külön-külön királylyá választatott. Elébb Zápolya, nov. 10-én.

*) Jellemzőleg mondja e hitvány emberről Massario Ferencz velencei követ: „mindig részeg, reggeltől estig és estétől reggelig; gyűlöli mindenki.”

E hirre Ferdinánd német tanácsosai elé néhány-pontot terjesztett, hogy ezek a teendők iránt tájékozzák. Ezen urak sajtáságon fogták fel fejdelmök viszonyát a magyar koronához. Szerintök Ferdinánd oly örökös, kinek következése kétségbe sem vonható, s épen ezért a magyaroknak joguk sincs maguknak királyt választani és nincs egyéb teendőjük, mint öt urokul elismerni. Mert ha Ferdinánd elválasztatását kéri, már azzal a vajda megválasztási jogát is elismeri. E felfogással őszhangzásban volt az, mit a teendőkre ajánlottak: küldjön hadat Ferdinánd ez országba. Urok, szerencséjére, több belátással birt, hogy sem e badar tanácsot megfogadta volna, mely bizonynyal saját pártját is ellene fogta zúdítani, de mely még is jellemző arra, hogy mit várhatott az ország jövőre az ő tanácsoktól. Működését a megkezdett uton folytatta, mindent akkép intézni, hogy megválasztását lehető nagy párt eszközölje.

De e párt vontatva növekedett s lassan szaporodott. Másként állott János király ügye. A fehérvári gyűlés eredményével ő meg lehetett elégedve s e részről megnyugtatta, arra fordithatta gondját, hogy megválasztatását küludvarok elismerése által emelje a nemzet szeme előtt. Európa helyzete utmutatóul szolgált e részben is, hogy minő utat kövessen. V. Károly császár testvére igényeinek buzgó támasza. A sikert azonban mit itt nem remélhet, annyival birtosabban el fogja érhetni annal, ki annak halálos ellensége s még most is egy méltatlan fogság és durva bánásmod emlékét hordozza szívében: Ferencz franczia királynál és azoknál, kik iránta rokonszenvvel viseltettek. Ily nemű vállalat mindenesetre ildomos embert igényelt, s a személy kijelölésében János király meghallgatta Frangepán Kristof tanácsát, kinél hatalmasabb, eszesebb vitézebb és elhatározottabb főur nem volt Magyarországon, s kinek egyik belső emberére Joseficsre esett választása. S csak hamar utóbb Josefics elindult Velenczébe, Romába, Parisba, mig egy más követ VIII. Henrik angol király-

hoz, egy harmadik Zsigmond lengyel királyhoz, János korábbi sogorához vitt megbízó leveleket.

Frangepán úgy hitte hogy János király itt nem állhat meg. Korábban Ferdinand zászlóaljaiban szolgáltván ennek erejét és ügyeit ismerte s meg volt győződve hogy János király gyors fellépéssel, véletlen támadással annak egész pártját semmivé teheti. Ki is mondta e véleményét egy országos tanácsban, de a király és legtöbb tanács urai elvetették azt. Azt mondja Szerémi valamely hasonló dolog miatt: „vajda korában szigorú és gondos volt, s minden dologban gyorsan járt el; a mint királylány lett semmit sem mert, habozó volt, az Isten elvette bátorságát.” A mint az együgyűségig naiv Szerémi vélekedik János királyról, híreit a királyi konyháról szedve, sok józanésszel ugyan, de a magasb politika láthatására nem emelkedhetve, úgy írnak e tárgyban János királyról kortársai és egész serge a történetíróknak. Szermeghi oratioit e gyűlésről, melyeket Frangepánnal és Jánossal mondat, szószerinti értelemben vesznek s nem is bámulnak rajta, hogy a ki most annyira irtóztott keresztyén vért ontani s ügyét egészen Istenre bizza „miután Istentől elhagyatott, az ördögöket idézi fel.” Nehéz elhinni, hogy azon államtanácsban egyedül kegyes okok döntöttek volna, valamint az is valószínűtlen, hogy János király a koronát szájába repült sült galambnak tekintette volna, mely után több teendője nincs. Hihető, hogy szokott ovatosságával s higgadságával tekintette a dolgokat s azokat Európa ügyeivel hozta kapcsolatba. Ha Frangepán melegen ajánlotta a támadást, nyomos okok szóltak ellene is. Ferdinánd pártja még oly csekély, hogy alig érdemes attól tartani, s úgy hívé az is nagy részben megnyerhető lesz. Jobb így, mint Ferdinándot háborúra ösztönözni. Ezt tenni ovatosság, ezt kívánja az ildom. Ha ő, János király lesz a támadó, Károly császár a birodalommal kétség kívül segíteni fogja s ily erőnek nem fog megfelelni az elgyengült Magyarország. De ott van a török – igaz

hogy ez Károly ellenségének Ferencznek szövetségese, de Ferencz még nincs megnyerve s a török még mindig ellenség. Ki tudja mit fogna ez tenni, ha a háboru kiüt, s nem fogja-e azt újabb foglalásra felhasználni? Szóval a háboru annyi koczkázattal járt, mint soha máskor, s a Károly ellen készülö coalitio reményt nyujtott, hogy a kérdés fegyver nélkül is megoldatik.

Ha szintén János királynak egyik másik számítása teljesült is, sok nem ugy történt, mint ő hitte vagy várta. Követe a lengyel udvarnál azon tapasztalást merítette, hogy ott Ferdinánd kedveltebb egyéniség uránál, s maga is meggyőződött, hogy ha versenytársa pártja nem nagy is, de kész a cselekvésre s kilátással bir növekedésre is. Elfoglalta ugyan Tatát és Komáromot, hová Báthori kitűzte az országgyűlést, de azért nem gátolhatta meg, hogy Pozsonban is ne történjék egy újabb királyválasztás. Ellenben a francia király sok szivességgel fogadta követét, maga egyik legtevékenyebb államférfiát Rincot küldte hozzá, hogy biztassa s erejéről tudomást szerezzen. Hasonlag meg lehetett elégedve az eredménnyel, melylyel Velence, Roma és Angolország többé kevesbé nyíltan mellette nyilatkoztok, mig a bajor hercegek barátsága által az imperiumban is befolyásos szószólóra tett szert.

De nem a külföldi diplomatia, nem a két király közti alkudozások voltak eldöntendők – legalább kevés időre is – a fenn forgó kérdést. A jogosság kérdését fegyvernek kelle eldönteni, s a tél zordon napjai alkalmasak voltak, hogy addig is egyik ugy mint a másik pártja növelése után lásson.

János király erejének nevezetes támasza volt Erdélyország, mely hűségben még nem ingadozott. Megválasztatása után ez ország vajdájává Perényi Pétert nevezte ki, egy ingatag embert, kinek hűségében János király környezete nem nagyon bizott s kiről furcsa hir keringett az udvarnál, hogy egy fekete gubában Ferdinánd királynál többször megfordult. Mennyi való volt

e hirben, azt nehéz meghatározni, annyi bizonyos hogy a versengő felek figyelme nem sokáa ez ország felé fordult.

Midőn Ferdinánd kiadta nyilatkozványát magyarországi trónfoglalásáról (1527 jan. 1.) már gondolt Erdélyre. Elrendelék, hogy ez országba is példányok küldessenek belőle, s minthogy maga Csehországba sietett megkoronáztatása végett, a magyar ügyek vezetését Mária királynéra bizta, mely alkalommal Erdélyre nézve is felhatalmazta, hogy tegyen mit jónak lát, maga vagy követei által intézkedjék, ez országnak pedig engedelmességet parancsolt. De ez ország János király birtokában levén, egyenes közlekedés lehetetlen volt. Szükségesnek látta tehát Ferdinánd a moldvai vajdát – ekkor még István volt – megnyerni, s jan. 2-áról Mishillingert hozzá küldék, hogy vele trónra léptét tudassa, igyekezzék őt megnyerni, főként a székelyek féken tartására legyen gondja, s egy pár befolyásos emberét pénz-ígéretekkel megnyerje. Minthogy pedig ennek utját hosszúnak és bizonytalannak tartotta, jan. 17-éről új követi utasítást készítetett egy másik oda menendő követ számára, ki aztán Mishillingert támogassa. Ez újabb követ úgy látszik el sem ment, de nem is volt arra szükség, mert a vajda – ekkor már Péter volt – hajlott Ferdinánd ajánlataira s követet küldött ehhez hogy szövetség kötésre meghatalmazottat küldjön hozzá. Péter követét Ferdinánd Breslauban, majusban annyival szivesebben fogadta, mert a béke fenmaradásához valóban kevés remény vala. Ez uton juthattak el már Ferdinánd és nádora levelei Szebenbe, melyeknek aztán megsemmisítését János király aug. 28-ról elrendelék.

A háboru kitörésének előjátéka volt Jován czár, másként Czerni Jován a fekete ember garázdálkodása. Ez ember a viszonyokat és körülményeket a maga részére nagyon ki tudta zsákmányolni. Wallop, angol követ, a Ferdinánd udvarában érdekes részleteket hallott róla egy megbizottjától. Maga Khaan Nanadának

nevezé és konstantinápolyi császárnak czimezé magát, s minden felé elhítette, hogy Isten a törököknek megbüntetésére s Görögországból elűzésére jelölte ki őt. Sokat imádkozott s apró harcokat folytatott a törökkel. De tulnyomólag még is Magyarországot zsákmányolta s ennek alsó részét egészen elfoglalá azon seregekkel, kik a profétának tartott ember zászlói alá sereglettek. János király még Tokajban magához hivatta és ott szolgálatába fogadta. De a ravasz embernek nem az volt a czélja, hogy valakinek szolgálatában legyen, a tél folytán udvart kezdett tartani, hivatalnokokat nevezett ki s az alföldi jószágokat hiveinek kezdte osztogatni. Mint-hogy a játék veszélyességét maga is érzé, az első alkalmat megragadta, hogy Ferdinánd szolgálatába áljon. Ennek*) és a czárnak követei még tavasz előtt szélében jártak egymáshoz, s midőn ez János királynak tudtára esett és a fekete ember rablásai is türhetetlenekké lettek, megbizta az erdélyi vajdát Perényi Pétert, hogy megzabolázására siessen. Az erdélyi hadak april 24-ére Szászvárosba voltak gyülemők, de midőn nem nagyon siettek, maj. 18-áról ismételt parancsokat küldött, hogy rögtön felüljenek. Perényi a zászlója alá gyülekezett csapattal megtámadta Jován tulnyomó erejét, de Szöllösnél megveretett s maga is csak jó török lovának köszönheté, hogy elszaladhatott. Visszament Dévára, a czár mindenütt nyomában volt, kirablá Hunyadmegyét, egész Ssászsebesig nyomult, és az oláhok fellázításán munkált. Most a vajda egyetemes fölkelést rendelt el, de mielőtt ez összegyülhetett volna, Jován visszavonult. Magyarországon azonban Czibak Imre a nagyvárad püspökség igazgatója várt rá, s junius végén Maros mellett hadával semmivé tette. Ferdinánd jul. 7-éről és 20-áról segílyt ígért neki**) de már minden késő volt. Nehány hét mulva

*) Ferdinánd Hobordanszkit és Réváit járatta hozzá, s különösen az első hosszabban tartózkodott nála. A többi közt a rácz despoták uradalmait ígérte neki.

**) Jul. 9-éről Ferdinánd Hobordanszkinak ír, ki még mindig

orgyilkos lőtte le a rabló vezért.— János király szerencséjére, ki már másfelől is szorongattaték. Mert a czár fölke-
lése Ferdinánd támadásával kapcsolatban állott, habár
az nem úgy és nem akkép tört ki mint ez várta volna.

Már ekkor az olműtzi értekezlet, — melynek fel-
adata volt hogy az ellen-királyok közt békét hozzon
létre, — meghiusult, s ennek következtében Ferdinánd
János királynak nem csak háborut izent, hanem forma
szerint meg is támadta őt, és három felől akarta szo-
rongatni. Derék serge Ausztriából nyomult Buda felé,
de ugyanazon időben az alvidéken a fekete ember volt
működendő, míg harmadik részről Erdély fellázítását
is tervbe vette. A második vállalatot a czár halála du-
gába dönté, de az első és harmadik sikerült. A nagy-
szerű áldozat, melyet a tavaszi országgyűlés tett, midőn
minden ingóságnak egy tizedét felajánlá János király-
nak, sokakra rossz hatással volt s az önzők úgy gondol-
kodtak, hogy, hát ha Ferdinándnál ez adót ki fogják
kerülhetni? És valóban az árulók száma János környe-
zetében szaporodni kezdett. Ferdinánd serge aug. 20-án
bevonult Budára, sept. 26-án Tarczalnál János király
felett diadalt aratott, (más nap és más helyen Frange-
pán Kristof esett el,) s oct. 4-én János király Telegden
volt, honnan Erdélybe indult. A dolgok már ekkor itt
is kezdtek rosra változni.

Ferdinánd Reicherstorfert Péter moldvai vajdához
küldé a vele kezdett alkudozások befejezésére. A neki
adott utasítás megegyezett a Mishilingerével, s véd és
dacszövetség alapjait foglalta magában. Ezenkívül igye-
kezzék őt Radul oláh vajdával kibékeltetni, a pénzkül-
demény iránt megnyugtani, s a tőle kívánt várak
értéke felől magának biztos tudomást szerezni. Végre
Moldvából menjen Erdélybe a szászokhoz.

Khaan Nanadánál volt, hogy hir szerint egy francia követ s
Frangepán Kristóf ehhez készülnek. Fogassa el őket, adassa ki, s
ha ez nem lehetne „suspendantur, trucidantur aut alio modo
vitam finire cogantur.”

Reicherstorfer Bécsből jun. 27-én indult el. Lembergen át Bakovba ment, s Péter vajdával csakhamar elvégezvén az egyezkedést, Erdélybe indult. Utját a székely földön át vette, de csak életveszélyek közt jutott Berezkből aug. hónap folytán Brassóba. Urától széles alapu felhatalmazást vitt magával, de küldetése csak a székelyekre és szászokra terjedt ki, a magyaroknak, s különösen két befolyásos főurnak, Apafi Ferencznek és Bethlen Eleknek – kiket már elébb Zápolya is jószágokkal dotalt – megnyerése Vingárthi Horváth Gáspárra bízott.

Reicherstorfer Brassóban kevés ellenállásra talált. Egy népgyűlésen a felhozott nehézségeket, hogy az ország még Zápolya kezében van, elosztatta ugyan, s a tanács sept. 8-án meg is hódolt Ferdinándnak, de annál nehezebben haladt másfelé. Szebenbe aug. 24. és 25-éről leveleket intézett, de ezeket a tanács hidegen fogadta, s maga még sokáig nem mehetett oda, mert Fogaras vidéke Tomori Miklós várnagy kezében volt, s János király e hive nagy gonddal őrizte a rábizott vidéket. Brassó árulása rábirta Maczedoni Miklós alvajdát, hogy Medgyesre a szászokat és magyarokat összehívja, hol elrendelék Reicherstorfer elfogatását s a szász nemzetre 7000 frt adót vetettek. Ez utóbbi felhajtattott, de az első, daczára hogy a szebeni tanács követői által is akart Brassóra hatni, kivihetetlen volt e város magatartása miatt, s most Ferdinánd biztosa egy végső lépésre határozta el magát. Felhatalmaztatását németnyelvre fordítva, a szász helységeken elszorta, erélylyel folytatta a székelyekkel kezdett alkudozásait s egy szász papot Gosztonyi János fehérvári püspökhöz küldött, hogy tőle pénzt kérjen és engedélyt, hogy fegyveres kíséretet fogadhasson. A püspök válasza tagadó volt, s miután a székelyekkel lehetőleg rendbehozta a dolgot, katonákat toborzott s egyenesen Szebennek tartott. Tomori el akarta utá tállani de kénytelen volt a tulnyomó erőnek engedni, s Reicherstorfer csapatával azután háborítat-

lan érkezett Szeben alá. Ez már october havában volt, midőn János király is Erdélyben tartózkodott s Szeben tanácsa annyival kevesebbé volt hajlandó Reicherstorfernek kinyitni a város kapuit. De a szebeni nép lázadást támasztott a Ferdinánd érdekében, a tanács megszökött s Reicherstorfer csapata bevonult e városba.

A hangulatot Erdélyben Zápolya magára nézve kedvezőtlennek találta. Maga mondja ez időben kiállított okmányában, hogy „midőn az emberek hitetlensége miatt Erdélybe kellett vonulnia, azon helyre, melyet jótéteményei és esküje egyiránt köteleztek, úgy találta, hogy azon hitetlenség ide is elhatott, mert a szász városok majd mind a székelyek egy része és néhány nemes a német törekvésekhez csatlakoztak.” Mióta Magyarországon tért vesztett, Erdély hűsége is meglőn ingatva. Itt nem csak Reicherstorfer pártgyűjtése volt sikeres, hanem Horváth Gáspár is többeket megnyert s Ferdinánd egymásra küldte az agenseket. Hogy egyikök, Leuchtenberger, oct. elején Zilahon a nép által megöletett, mutatja hogy a kiválóan magyar helyekre, a nép közé még nem hatott el az árulás. A Leuchtenberger által hozott leveleket azonban megkapták a szászok, meg még az utóbb küldötteket is, melyekben tudatta velök Ferdinánd oct. 6-áról, hogy miután Jánost semmivé tette, most nagy serget küld Erdélybe, de addigis, ha ez bemenne minden félelem nélkül támadjanak rá, és vessék fogságba.

E mozgalmak János előtt épen nem voltak titokban, s Erdélybe menetelének is kétségtelenül főoka az volt, hogy ezeket akarta lecsendesíteni s e tartományt, ha még lehet, megmenteni. Oct. elején érkezett Kolosvárra s a mozgalom elnyomására szükséges intézkedések megtételéhez fogott. Hogy e várost lekötelezze magának, az árulással vádolt Szebenből elvette az aranybeváltási és pénzverési jogot s azt Kolosvárra ruházta. Maga pedig a szolnokmegyei fegyvereseket Tordára parancsolta „saját személyes oltalma végett,” s ezekkel Fehérvárra

ment. Hívei Bodó Ferencz és Dóczi János megérkezése után megrohanták a püspököt Gosztonyit, szemére vetették, hogy Ferdinánd diadalára tedeumot tartott, hogy árulóvá lett, s oly keményen bántalmazák, hogy a szerencsétlen ember pár nap múlva meghalt. Javait zsákmányra hányták. Ez alatt Reicherstorfer csapatai s a János király hívei*) közt Hátszegvidéken s Sászváros körül apró ütközetek vivattak, melyben ezek lettek a vesztesek, Ferdinánd helytartója Horváth pedig urának híveit Maros-Vásárhelyre országgyűlésre hívta össze, kik november közepére valóban összegyűltek ott s meghódoltak új uroknak. E tény már magában is mutatta, hogy minő csekélyre olvadt le a János pártja, s midőn ott elhatározzák, hogy ezt ostrom alá fogják venni, János fölkerelkedett összegyűjtött híveivel s elébb Tasnádra, onnan pedig dec. végén Debreczenbe ment. Ügyét még nem tartotta elveszettnek, s készületeit ketőzött erélylyel folytatta.

Ferdinánd Esztergomban volt, midőn e rá nézve oly nagy fontosságú eseményekről hírt vett. Nem is késett írni az erdélyi szászoknak dec. 8-áról, kiknek tulajdonítá főként a kedvező eredményt, kitartásra inteni őket és biztatni, hogy sergeit ez országba indítja. Két nappal utóbb 17. a királyi udvarnál levő főúr ez erdélyi rendeknek egy átiratot köldött, hogy ezeket az új király iránti hűségben állhatatosságra intse, s a Zápolya pártiak üldözésére buzdítsa. S valóban János király távozásával még nem szűnt meg a két király hívei közti küzdelem. Ellenkezőleg a polgárháború minden iszonyai dúlták a szerencsétlen országot.

Reicherstorfer tagadhatlanul ügyes izgató. Vakmerő, vállalkozó vitéz ember, de kiből semmi tapintat, semmi mérseklet nem volt. Tehetségei nagyravágyásá-

*) Reicherstorfer ezen pártvezért hol Czoba hol Czobu Ferencznek nevezi. Ki volt ez s vajjon nem Bodó Ferenczcel tévesztette-e össze?

val, önteltségével nem állottak arányban s valóban pár hét elegendő volt arra, hogy ez országot teljesen felzaklassa. Tomori 1528. febr. havában egy kiütést próbált Fogarasból, hihetőleg oly czállal, hogy János királyhoz csatlakozzék, kinek ügyét ő korántsem tartotta elveszetnek, vagy talán hogy összegyűjtse királya hiveit s ezekkel az országot visszafoglalja. De midőn a Küküllőn át akart volna kelni, Medgyes környékén megtámadták a föltámadt szászok s megfutamták, s még egy pár apróbb csata után Fogarasba visszatérni kényszeríték.

E népfölkelést Reicherstorfer hozta létre, s ambár célját teljesen elérte vele, meg nem nyugodott, hanem azt ellenségei kiirtására akarta felhasználni. A féktelen tömeg rabolva, dulva járt le s fel és azon ürügy alatt, hogy a Jánospártiak két előkelőt Morgondait és Tobiasit megöltek legyilkoltatta s jószágaikat felpredáltatta. A tömeget ezután Pemflingerre, a szászispánra kezdé úszítani, de ennek sznrencséjére a Ferdinánd által kinevezett új vajda – s ez nem más volt, mint a János vajdája Perényi Péter – marczius elején megérkezett.

Ferdinánd helytartója ez ideig Horvath Gáspár volt, ki Reicherstorfert vagy nem birta, vagy nem akarta ellensúlyozni, s maga sem lehetett tapintatos ember, mert a székelyeket egészen maga ellen ingerlé. Perényi megérkezése épen jókor történt, a perczben midőn minden elére lőn állitva. A rendek épen Vásárhelytt együtt voltak, s Horváth érezve a helyzet nehézségét, örült, hogy ezek jelenlétében hivatalát Perényi kezeiben tehetle. Ennek első gondja volt szigoruan fellépni a féktelenség ellen s marc. 11-éről kilenced napra, tehát marc. 20-ára Ágotára új országgyűlést hitt össze. Egyszersmind parancsot adott ki az utolsó gyilkosságok elkövetőinek, kik épen Reicherstorfer környezetéhez tartoztak, elfogatására. A gyilkosok e hirre Brassóba menekültek s ott a várost annyira megtudák nyerni, hogy midőn az ágotai gyűlés őket halálra

ítélte volna, ott lázadás ütött ki. Perényi ennek lecsendesítésére Reicherstorfert küldte Brassóba, ki aztán lecsendesítette akkép, hogy általános bünbocsánatot hirdetett, sőt midőn april elején visszaindult, a három legbűnösebbet magával vitte. Perényi a némileg csilapult kedélyeket nem akarta zavarni, hanem hagyta őket menni, de a dolgok állásáról tudósítá a nádort, ki aztán a mint Reicherstorfer május elején Budára érkezett, ama három legbűnösebbet elfogatta s lefejeztette.

János király már ekkor földön futó volt. Szinánál még egyszer meg akarta próbálni a fegyverek szerencséjét, de leginkább pártja árulása miatt megveretett (marcz. 19., 20.) Innen maga Lengyelországba menekült. Egész birodalmából csak két vára volt még, melyen az ő zászlója lengett, Trencsén Magyarországon, s Fogaras Erdélyben. Ez utóbbi még april közepén is tartá magát. Végre is Tomori a várnagy egyezkedés utján adta át Perényinek, ki ez átvételt april 30-áról a tordai országgyűlésről tudatta uralkodójával, mely alkalommal a rendek is kérték Ferdinándot, hogy e vár iránti intézkedéseit jelentésökig függeszse fel. De hasztalan. Ferdinánd e várat korábbi ígéretéhez képest s vajdája biztatására Majláth Istvánnak adományozá, daczára hogy a szász nemzet jogot formált hozzá, s hogy kincstartója Gerendi Miklós erdélyi püspök is elnyerésére reményt táplált. Nehézteléséből nem is csinált titkot s egész boszusan ír királyának „sajnálom hogy fel ségedtől valamit elfogadtam, midőn ilyen származásu ember – Majláth atya oláh bojár volt – egykor szakácsa II. Lajosnak zár ki abból.”

S ez adományozás valóban nagy ingerültséget keltett a délvidéki szászok közt. Ugyanakkor a beszerceiek is folyamodtak némely János királytól elvett falvak vissza adományozására, de kérelmök teljesítetlen maradt, mert ezek hatalmas emberek kezében voltak, kiket Ferdinánd nem akart megbántani. E két dolgot gondolkodóvá tette a natiót, melynek Reicherstorfer

arany-hegyeket ígért s mely már is megcsalatottnak hitte magát. Hogy Ferdinánd kegyleveleket küldött hozzá, régi kiváltságait megerősítette, Brassó köveit kegyesen fogadta, ezt ők gyenge kárpótlásnak tekinték.

Ferdinánd, gyors diadalai szerencsés előhaladása daczára, Erdély forrongott. A János-pártiak természetesen magokba vonultak, annyival inkább zúgtak az új király hivei. Ugyanazon politikai hibák, melyek Magyarországon el lőnek követve, okozák Erdély boszus hangulatát is. Semmi erély nem lőn kifejtve az ország véderejének rendezésére, semmi erélyes lépés az ország megtartására. Mintha azt hitte volna a király, hogy maga a birtokba vétel is elegendő. Pedig személyes jelenléte Magyarországon sok tért, mit elvesztett számára megmenthetett volna, sőt magát Erdélyt is biztosíthatta volna.

Midőn Pemflinger Márk némi aggodalmakat irt az erdélyi állapotok felől, a király Nogarolat és Pemflinger Istvánt Erdélybe küldé. Ezeknek kötelessége volt tudatni a rendekkel, hogy nem sokára négy ezer embert küld az országba, de azoknak zsoldjáról s eltartásáról a három nemzetnek kell gondoskodni. A biztosok július 13-án Fehérvárt a vajdával és püspökkel azon perczen találkoztak midőn ezek Fehérvárra országgyűlésre akartak indulni. Együtt beszélgetésök korántsem volt épületes, sőt a püspök épen tapintatlannak találta, hogy most akarnak idegen serget hozni az országba. Még az nap Fehérvárra mentek s itt a biztosok mindössze annyit mertek előhozni, hogy sereg jön az országba, de a zsoldot és élelmezést fel sem említették. A rendek válasza meglehetősen hidegen hangzott: magok is tudnak daczolni az elszakadni akarókkal.

Ferdinánd Erdély elfoglalásával kettőre számított, hogy onnan pénzt és serget fog kapni, de mindkét reményében csalatkozott. Erdély jövedelmeiből keveset nélkülözhetett, s a só hasznát a kivitel költségessége

felemészte. A rendek elrendelék ugyan a seregfölke-
lést, s már aug. végén táborban is voltak oly czállal,
hogy déli Magyarországra menjenek a rácok ellen, de
nem volt ágyújok, nem volt vezérök, s nem tudták, mi-
hez és hogyan kezdjenek. „A kik csak itt vagyunk –
írja Majláth Nádasdinak – fiatal emberek vagyunk,
nem értünk semmihez, nem tudjuk mihez kezdjünk, a
vajda feleségéhez vágyik, s a sereg bomladozó félben
van.” S valóban september havában teljesen felbomlott a
sereg, s Majláth és Perényi is felmentek Budára. A fé-
lelem, hogy a törökök beütnek az országba, hogy a János-
pártiak feltámadnak, általános volt, s a még ez év folytán
tartott országgyűlések, melyeken a várak megerősítésé-
ről, seregszervezésről, adóbehajtásról gondoskodtak,
mutatják, hogy János király ellenségei mélyen érzik a
veszélyt, mely őket fenyegeti.

II.

János királyt a szenvedett csapások nem csüggesz-
ték el. Híven kitüzött céljához haladt tovább pályáján
és nem lépett le a megkezdett utról. Beleelegyíteni ma-
gát és országát az európai küzdelmekbe s ez uton bizto-
sitni trónját, ez volt törekvése, melynek elérésére való-
ban kitünő tapintattal ki tudta a legjelesebb államfér-
fiakat választani. Még 1527. végén, midőn Ferdinánd
megdöbentő gyorsasággal haladt elő, kiolvastatta a
bibliából a cseri barátokkal, hogy az-az ő barátja, a ki jót
tesz vele, és követet küldött Konstantinápolyba, hogy
fenséges Szolimánnal véd- és dacz-szövetséget kös-
sön. És daczára, hogy időközben földönfutóvá lett, meg
kell vallani, hogy főként e törekvésének köszönhető
későbbi sikerét, habár versenytársa gyengesége, lany-
hasága, s kormányának számos balfogásai épen oly
mértékben hasznára váltak. S így lőn, hogy ő az 1528-ik
évi ősz végén már magyar földön volt.

Ferdinánd még ekkor tényleg ura volt a helyzetnek. Birtokaiból alig vesztett el egy talpalatnyi földet, sergei csak jelentéktelen vereségeket szenvedtek. De hiu reményekkel aligha ámitá magát. Már ekkor tisztán kelle látnia, hogy a párt, mely hódolt, nem lön érdekeihez csatolva, s ez minden perczen kész visszatérni régi zászlójához. A perczen, melyben János az országba tette lábát, már visszatért az hozzá, ki ezeknek egy hatalmas szövetséges részvételét jelentheté. E szövetséges Szolimann volt.

János király tarnowi tartózkodása sok tekintetben nem volt meddő s hogy azonképen. mint Magyarországnak, Erdélynek visszafoglalását is még ott gondjai közé számítá, kétségtelen. Figyelme a két oláh vajdára fordult. A havasalföldi székét neki köszönheté s lekötelezettje volt. Ezzel Reicherstorfer által Ferdinánd is alkudozott, de süker nélkül, azonban ő János király irányában is tartózkodólag viselte magát. A moldvait tán csak mint bojárt ismerte, tán befolyt abba, midőn Lajos király neki 1525-ben 1000 frtot ígért. Feladatává tette ezt is, a már Ferdinánd részére átállottat megnyerni. Tarnowi tartózkodása alkudozások megkezdésére igen alkalmas volt, de Péter, kiben nem hiányzott a barbár ravaszsága, a végalku megkötését halasztotta addig, mig alkalma lesz megtudni, hogy mint vélekedik e tárgyban hűbér ura a török? és még 1528. februárjában biztositotta Ferdinándot saját hűségéről. Ekkor irt dagályos levele aligha nem már elszakadási törekvéseket takart el – de ezt még szükségesnek látta teljesen titokban tartani. Sőt midőn 1529. januárjában beütött a székelyföldre és ennek három székjét teljesen feldulta „ugy hogy, mint a brassaiak irák febr. 4-éről – ama székeken minden füstöl és minden hamuba van döntve” fennen hirdeté, hogy azok megbüntetésére jött, kik semmi vajdát, semmi királyt nem akarnak ismerni, azokat pedig, kik az ő embereit kereskedésökben károsíták, teljesen kifogja irtani. Nehány napi dulás után kihirdetteté, hogy

a kik hozzá jönnek, kegyelmet nyernek, – de azokat, kik elég botorok valának szavának hitelt adni, lefejezteté. A szászokkal is tudatta, hogy egy királyt Ferdinándot ismervén velök, mitől se féljenek.

Pedig valóban e rabló hadjárat semmi politikai szint sem viselt magán s mit ő mondott, az még ürügynek is nyomorúságos. Honnan lehetett volna neki tudomása arról, mi Erdélyben forrongott s a székelyek közt jóval később tört ki? hisz ezek még 1528. december 24-én tudatták Gerendivel, hogy ők fegyvereseiknek ötöd részét már elinditák s magok is készek személyesen és minyájan fegyvert fogni.

Erdély ügyeit, mióta Perényi Magyarországra távozott, Gerendi a püspök-kincstartó vezette, s meg kell vallani, mindent elkövetett. De Erdély magára hagyatva megtarthatatlan volt. Perényi kimenetelével azt czélozta, hogy Ferdinándtól nagy fegyveres segílyt nyerjen. S valóban Ferdinánd 1528. nov. 29-én el is rendelé, hogy Perényi, Katzianer és Majláth sereggel térjenek vissza – de mire el kellett volna indulniok, a kormány megváltoztatta szándékát s minthogy a török által közvetlenebbül fenyegetteték, elhatározák Erdélyt magára hagyni. Pedig ez országban a Ferdinánd-pártiak helyzete, daczára Gerendi minden igyekezetének, kinossá türhetetlenné lett.

A püspök 1529. jan. 21-ére Gerendre – Torda mellett – országgyülyést hitt össze. Ennek feladata volt pénzt és erőt teremteni össze a bekövetkezhető megtámadtatás esetére. Intézkedéseit a fenyegető veszély nagyságához mérte, de azok végrehajtását az idő nem engedé, a csüggettség gátolta. Gerendi levelei ez időből a kétségbeesés nagyságát nyilván mutatják, mely alig pár hét alatt átalánossá lett s Péter beütése által növeltetett. Még egy remény maradt fenn. Ferdinánd ígérete, hogy segílyt fog küldeni, mely nélkül senki józanon nem hitte, hogy Erdély ellentállhasson, s melylyel a püspök még biztatta a csüggedőket. Valójában magának is ke-

vés reménye volt. „A mióta csak a vajda eltávozott írhat nappal (jan. 27-én) a gyűlés után királyának – sokat és könyezve panaszkodnak atyámfiak. Hazugságokkal biztatják őket, hogy jön a király, hogy jönnek emberei. Hanem mivel attólfogva, hogy Horváth Gáspár megjött, még hírt is alig kaptak, annyival kevésbé levelet, mondhatatlanul félnek. Sokan azt hiszik, felséged fel is hagyott Magyarországgal. Biztos értesülésem van, hogy Szapolyai tavaszra várja a törököt s ránk üt az oláhokkal. Siessen azért Katzianer és jöjjön, mert annak tavaszra annyi törökje és oláha lesz, hogy kis sereggel nem verheti vissza.” Hasonló panaszokkal terhelte Ferdinándot éppen ez időkből a szászok fényes tehetségű ispánja Pemflinger is, ki Reicherstorfer távozása óta vezette a szászok ügyeit s ezeket még éveken át a Ferdinánd pártján tudta tartani. De mind ennek gyakorlati eredménye kevés volt. Erdély sorsa Erdélyen kívül dőlt el, együttesen a magyarországi ügyekkel.

János király már ekkor Lippán volt, tele bizodalommal, hogy a mily könnyen elvesztette birtokait, oly gyorsan vissza fogja foglalni. Az erdélyi dolgok állásáról biztos tudomása volt, a Ferdinánd-pártiak csüggettségéből látta ezek bukását. Ügynökei magyar és székely hiveivel fenntarták összeköttetését s a szászokhoz febr. 24-éről rendeletet küldött, melyben őket a meghódításra szólítja fel. „A Ferdinánd-pártiak hiu ígéretése mit ér, kézzel is megfoghatjátok. Több írást ne várjatok, mert Isten segélyével sergeinket a hűtlenek ellen küldjük, s végpusztulásukkal is engedelmességre hajtjuk.” E levélnek nem volt kívánt eredménye – de annyival későbbek voltak a székelyek s magyarok pártjára állani, úgy hogy Gerendi egész csüggettséggel írást Likava maj. 1-éről „Némelyek itt azt beszélik, hogy felséged serget sem gyűjthetett, mások hogy lemondott birodalmáról s viszont mások, hogy e nemzetnek és nyelvének végpusztulásán munkál. Egyedül a szászok maradtak hűvek.” Ez ellenében alig

pár héttel utóbb János király egy ügynöke írta: „Az összes székelység s a nemesség, kevés ismert ember kivételével, visszatért a felséged iránti hűségre. A szászok még zendülők.”

Világos volt János előtt, hogy e népet meg kell hódítani. Korán értesült, hogy Ferdinánd Török Bálintot segélyekre utnak indítja. Ekkor maga is követet küldött Péter moldvai vajdához, ki, valamint a havasalföldi, parancsot kapott a szultántól, hogy, ha kívánatni fog, János segélyére menjen. Ekkor – május havában – Péter is küldött követet Lippára. Hogy már elébb is alkudoztak együtt, hihető, s hogy köztük az egyesség ekkor jött létre, több mint valószínű. E szerint János Péternek ígérte Csicsót, Bálványost, Küküllővárt, Beszterczét vidékével és Radnavölgyét.

Május elején Török Bálint is megindult sergével s Péter is nem sokkal utóbb a Barczaságba nyomult. Ezalatt Gerendi és Majláth is mindent elkövettek. Négyezer zsoldost fogadtak, s hogy ezeknek másfél havi fizetése biztosítva legyen, a szász egyetemtól 18000 frtot kölcsönöztek. Midőn Török megérkezett, szép se reggel – a hir azok számát 20000-re tette – Pemflingerrel egyesülve, a Barczaságba nyomultak. Földváránál találkoztak Péter vajda embereivel, kiknek száma Ostermayer krónikája szerint ötven-, s mint Szerémi mondja, 12 ezer harczosból állt. Jun. 22-én összeütközött a két sereg. A csata rövid ideig tartott, de sok tekintetben döntő volt. A székelyek mindjárt kezdetén átállottak Péterhez, úgy hogy Töröknek inkább ezekkel mint az oláhokkal kelle harczolni, s kezökből Gerendit és Majláthot is csak bajjal szabadithatá ki. Véres viadal után megfutott serge, s maga csak úgy menekült meg üldözőitől, hogy egy hid alá bútt. A Barczaság fel-dulatott.

Zápolya az erdélyi ügyek rendezésére, helytartóul somlyai Báthori Istvánt (e tehetséges és emelkedett jellemű férfiú nem tévesztendő össze a hasonló nevű

náddal ki az ecsedi ágból származott) küldte ez országba. Ő Várad körül toborzott serget, Kun Gothárd Erdélyben, s a két csapat Kolosvárnál egyesült. Innen Báthori egyik hadnagyát Farna Mihályt Besztercze vidékére küldé, ki Budaknál jul. 10 az ellene küldött serget legyőzvé, Beszterczét ostrom alá is fogta. E város jul. 17-én a zsolnai egyezkedésben feladta magát s János királyt urának ismeré. Zápolya egy nappal később irt levelében a vidék szigorú megbüntetését elrendelé ugyan, de a megkötött egyezkedés folytán ez nem lön végrehajtva.

Ezalatt, miután egy Székely-Vásárhelyt tartott országgyűlés minden tizedik embert táborba szólítá, Báthori Kunnal Fehérvár elfoglalására ment. Jöttök hírére Gerendi, Török és Majláth nagy sereggel s számos ágyúval elébök mentek, s a két sereg a Marosnál találkozott. Ütközetre nem került a dolog, ellenkezőleg egyességre léptek, hogy a Ferdinándpártiak menjenek a merre tetszik, melynek folytán Török vissza is tért Magyarországra. Fehérvár a Jánospártiak kezébe esett, s Báthory többeket ellenfelei közül fogságra vettetett s hármat lefejeztetett. De ez mit sem használt, a szászok még tartották magokat, sőt még a hirre is, hogy Szolimán Bécs ellen indult és János királylyal Mohácsnál találkozott, nem mondottak le a reményről, hogy urok ügye végre is győzend. Oly nagy volt a kitartás, melyet beléjük önteni tudott.

De a szászság meghódítását János király komolyan végre akarta hajtani. Irt Báthorinak, hogy zsoldosokat fogadjon s ágyúkat Péter vajdától nevében kérjen. Ez már kezéhez vette a János által neki adott uradalmakat, s most újabb parancsot kapott a szultántól, hogy nyomuljon Erdélybe a zendülő szászok leverésére. Hasonló parancs a havasalföldi vajdához is ment. Ekkor, sept. 9-én, Báthori egy utolsó felszólítást intézett a szászokhoz. Tudatja velök, hogy Mihály vajda leverésükre jön. Óhajtaná romlásukat kikerülni s ezért fel-

hivja őket, hogy a legfőbb árulókat adják ki és sept. 14-ére hozzája követeket küldjenek.

A felhívásnak nem lett semmi sikere, s így a szászok ez őszön három oldalról lőnek megtámadva. Drágán havasalföldi bojár – ki Rádult megfosztotta vajdai székétől s helyébe Mózeszt ültette – beütött a vas-kapun át, s Vizaknát és a két Csürt felégette. Báthori is előnyomult sergeivel, Segesvárt oda küldött sergei – maga ekkor Besztercze vidékén volt – Kún Kocsárd vezérlete alatt nem tudták bevenni, de Medgyes feladta magát, s csapatai Szebenig száguldoztak. A faluk fel lőnek dulva és Szebenig minden helység kezébe esett. Ugyanakkor Péter újra beütött a Barczaságba. Elpusztította a környéket s Brassót ostrom alá fogta. De bár egy faerődjét felégette s több foglyokat tett, három hétig hasztalan ostromolta azt. Ezalatt a neki adományozott Beszterczevidék birtokba vételére is gondolt. Még augusztusban felszólítá a várost, hogy mint urának hódoljon meg, fenyegetve, hogy várnagyai különben feldulják, a lakosokat felkonczolják s szállóikat kiirtják. S csakugyan Porkoláb Mihály csicsói várnagy ostrom alá fogta, de nem boldogult s midőn Péter a brassai fabástyát bevette, oct. 31-éről újra felszólítá a beszterczeieket, hogy adják meg magokat, különben személyesen megy ellenök. De ez évben sem egyik, sem másik vállalatát nem koszoruzta süker, daczára hogy a Barczaságba Laudat, a havasalföldi vajda Mózes vezére is beütött s Töröcsvárát ostrom alá fogta. A tél beállott s a három oláh sereg kénytelen volt visszavonulni Besztercze, Brassó és Töröcsvár alól.

A következő 1530-ik év Magyarországon békealkudozásokkal kezdődött. Nem úgy Erdélyben. A mult évi kezdemények végrehajtást vártak. Báthori és Péter diadalai nem voltak oly fényesek s a szászok nem voltak annyira megtörve, hogy ezek meghódoltak volna további ellenállás nélkül. Sőt a Ferdinándpártiak szebeni kormánya, miután Majláth Fehérvárig száguldott és Farna

Mihályon diadalt aratott, egy Szebenben máj. 1-én tartott gyűlés pedig a küzdelem tovább folytatását elhatározá, egy merész lépéssel Havasalföldének meghódítására gondolt. Mózes vajdát kegyetlenségeiért gyűlölték s elűzték a bojárok, és helyére Wládót emelték. Mózes Szebenbe szaladt, s itt kieszközlé, hogy Majláth őt egy sereggel visszavitte Havasalföldre. Vesztére, mert bár egész a fővárosig nyomultak s aug. 18-án ez is meghódolt, Wlád összegyűjtött sergével s török segílyel ellenök ment. A Wilshan falu melletti csatában Mózes elesett, Majláth pedig elfogott. A diadalmas sereg most, Wládnak és Mehemet török pasának vezérlete alatt, Majláthot fogva magával hozván, a szász földre ütött, dult, rabolt és égetett.

Báthori Istvánt János király ezalatt – gyaníthatólag még a múlt évben – erdélyi vajdává nevezte ki. Az első sikertelen kísérlet után jun. 19-éről Tordáról, felszólítá a még ellenálló szász városokat – Szeben, Segesvár és Brassóra olvadt le számuk – hogy ne folytassák saját veszedelmökkel a küzdelmet. Mit sem használt, sőt Segesvár alól Pemflinger Márk jun. 28-áról visszaverte csapatait, melyek e város ostromára siettek. De a szászok meghódításának végrehajtásával tulajdonkép nem ő volt megbizva. Mialatt Mehemet szendrői basa Vág és Nyitra vidékét dulta, egy másik Mehemet Wláddal együtt a szászok földjét rablá és égeté. Fogaras alól, mely még Majláth kezében volt – ki maga is mint fogoly táborukban vala – Brassó alá mentek. E város még ez évben is küldött Ferdinándhoz követet, de a sok hiu kísérlet kifárasztá erejét s a kiütött ragály még jobban ellankasztá a csüggedőket. Hijában ír Szeben kevéssel előbb: „gondolják meg uraságtok, hogy elsők valának e dolog felkarolásában, ne legyenek most az elpártolásban is elsők.” Nehány hétig kiállotta az ostromot s azután feladta magát és a szultán által János királynak adományoztatott*). A török-oláh sereg azután

*) Magok a rendek így mondák Gevay III. k. 1. füzet 102. l.

Szeben alá száguldott, de innen eredmény nélkül vonult el. Ellenben Segesvár elesett s most a duló csapatok borzasztó rablás után számos foglyokkal, kitakarodtak. Majláthot is magokkal vitték, de ő alkalmattalált a Havasalföldről megszökni. A bekövetkezett tél folytán Szebennel jan. 20-áról háromhavi fegyverszünet kötöttetett, de ezalatt 1531. jan. 27-én Segesvár, az egyetlen szász erősség, mely még Szeben kívül Ferdinándot ismeré urának, feladta magát. S most Erdély nagy része János király kezében volt s pár hóval utóbb mély keserűséggel jelenté Horváth Gáspár urának: „már minden övé – t. i. Jánosé – Hunyad, Szeben, Vingárt, Fogaras kivételével.”

János királynak ez évi erdélyi vállalatait Péter vajda nem támogathatá. Ő a neki adományozott Besztercze elfoglalásával töltötte idejét. A város ostroma ez évben újra kezdődött s János királynak is új parancsa érkezett a meghódolásra. Hasztalan volt minden kísérlet. Végre is kénytelen volt egyezkedésekbe ereszkedni tizhónapi hősies védelem után. A meghódolás megtörtént s Péter maga megjelent Radna völgyén s elfogadta adójukat. Péter bukásáig ura maradt Besztercze vidékének s szedte ezek sz. mártonnapi adóját.

János király 1531 tavaszán Erdélybe ment s az év legnagyobb részét ott tölté. A megelőző év békealkudozással kezdődött s háborúval végződött. Rogendorf Budát sükertelenül vivta, s Nádasdy Tamás sikerrel védelmezé. János király őt Fogaras várával ajándékozámeg*), mely ez idétt a Majláth birtokában volt. A vár visszafoglalása meg sem lőn kísértve, s tényleg nem is ment a Nádasdy birtokába. Ennek testvére Anna neje volt Majláthnak s sógora nemcsak nem háborgatá őt az

Zápolya dec. 3-án már tudta Brassó bevétele. L. Pray. Hist. Regum III. 22. Zápolya levelét.

*) Eder Simigianushoz irt jegyzeteiben (I. k. 76. l.) a kolosmonostori konventből egy oklevél töredékét közli, mely ez adományozást 1532-re teszi. Bethlen Farkas 1631-ben történtnek írja.

uradalom birtoklásában, sőt részére át is engedé, miután 1531 végén – gyaníthatólag épen Nádasdy közbenjárására, ha nem is nyíltan és minden fentartás nélkül, – maga Majláth is János királyhoz állott át. De még ez év tavaszán híve volt Ferdinándnak s tagja a kormánynak, mely Szebenben Ferdinánd érdekeit képviselte s kivüle Gerendiből, Horváthból, Bethlen Elekből, Apafiból és Pempflingerből álla. Ezek (az egy Pemflinger kivételével) még maj. 1-ső napján is egy egyezkedést irtak alá, melyben kötelezték magukat, hogy Szeben védelmét a polgárokkal közösen intézik, katonáikkal pedig nyilvánosan letették az esküt Ferdinándnak.

E hitlevél és eskületétel nyílt válasz akart lenni Báthorinak, ki hét nappal előbb, szent György napján, szászsebesi táborából néhány hűséges péterfalvi szásztól még egy felszólítást intézett a szebeniekhez, hogy ne engedjék magokat hiu ígéretek által csábíttatni, s hódoljanak meg. A szebeniek válasza, kik Jánosnak még az illő czimet sem adták meg, felbőszíté ezt, s a rendek e hadjáratra zsoldosokat rendeltek ki, kik miután Tordát, mert Ferdinándhoz szított, felégették, Szeben ostromát meg is kezdék, de végre nem hajthaták. E város hűségét még sok időn át semmi sem ingatta meg. Pempflinger, hogy derekas segílyt eszközöljön, Bécsbe utazott, s a magyar tanácsnokok közül is Apafi s Bethlen követék. Helyöket másokkal pótolák s Gerendi, a védelem fővezetője, ott maradt, és akkor sem lett hajlékonyabbá, midőn Majláth (kinek Ferdinánd érdekében utolsó tette azon kiütése volt, melylyel elfoglalta Prázsmárt s azt csak bizonyos összeg pénzért adta vissza) elhagyta régi zászlóját s Fogarassal Szebent egy nevezetes védelmi ponttól fosztotta meg. János király miután a székelyektől a nagyboldogasszony napján megajánlott ökörsütést fölvette, egyévi Erdélyben tartózkodása után, miközben Cibak Hunyadot foglalta vissza, a nyerte adományul (mely korábban György brandenburgi örgróf birtoka volt), azon tudattal tért Magyarországba, hogy

Szeben kivételével ez ország az övé. És János király épen ezért remélni kezdte, hogy e város ennyi veszteség után végre is meghódoland. Ezuttal más uton tett próbát. Gritti 1532 tavaszán Konstantinápolyból Nikápolyon át Brassónak vette utát s innen Szeben alá ment. Oláh és török hadakkal volt s elhírelé, hogy e várost ostromolni fogja. S valóban Ferdinánd környezete aggodva tekintett a bekövezendő események elé. De félelme ezuttal alaptalan volt. Gritti megállt ugyan Szeben alatt, s a vár kapuja alatt Gerendi püspökkel hosszas értekezletet tartott, de miután a feladást nem eszközölközhette ki, minthogy tulajdonképeni feladata Szolimánhoz csatlakozás volt, sergeivel elsietett.

III.

János király felemeltetését a nemzeti pártnak, visszahelyezését sok részben a török pártfogásának köszönhető. De nem kizárólag, mint azt némelyek állítani szeretik. Része volt benne az európai általános politikai constellatióknak s Ferdinánd kormánya balfogásainak. E felett saját emberei is tényezők voltak. Mindez együttesen idézte elő azt s tartá fen őt jövőre is és családját halála után. Ő csak az eseményeket használta fel és a létező viszonyokat fordította javára. A helyzet ugy, mint adva volt, sokszor megszabta teendőit, s ugyanaz Magyarországon a pártok alakulására is mindenkor nevezetes befolyást gyakorolt. Ha Ferdinánd az imperiumot és Károlyt emlegette, hogy háta mögött állanak, ő a törököt hozta fel, „melyet ellenségből barátta változtott.” De az első igen meddő s az utolsó igen is tevékeny szövetségesnek bizonyult be, mi egy harmadik pártot, egy juste milieut, egy centrumot idézett elő. Való igaz, hogy e párt erkölcsileg lehetetlen volt s fennállását is csak azon vajudás igazolja, mi nehéz időkkel szokott együtt járn. De létezett, működni akart, és oly erős

conflagratiót idézett elé, mely János trónját jobban megrendíté kiüzetésénél is.

Nincs oly elfogult, ki kénytelen ne lenne bevallani, hogy János király az államférfiak megválogatásában kitűnő tapintattal járt el. Verancsics, Statileo, Frangepán Ferencz, Fráter György oly környezetet képeztek, mely bármely uralkodónak becsületére vált volna. Lascynak és és Grittinek csak jellemében, de nem eszében csalatkozott. Verböczy, Athinai, Bodó, Kun, Czibak, Bánffi kitűnő emberek voltak azon téren, melyen alkalmazást találtak. S midőn János Nádasdy és Majláth megnyeréseért oly sokat áldozott, nem csak azt tekintette, hogy mekkora uradalmakat képviselnek ezek, hanem hogy minő jeles emberekkel szaporodik táborá.

Rövid tizenöt hó alatt hat gyűlésen – a babocsain, bélavárin, veszprémin, zákányin, kenesein, berenhidain – oly erős életjelt adott a közép párt, mely magát hazafiasnak szerette volna feltüntetni, hogy magokat a versenykirályokat is megdöbbsentette. Annyival szabadabban működhetek, mert ezek egyike sem volt az országban s mert tudták, hogy nyílt háboruban egyik sem fog ellenök fellépni akarni. Elég idejük volt szervezni magokat s kitűzni egy irányt a működésre. Nem kevesebbet akartak, mint török fennhatóság alatt egyesíteni Magyarországot, oly módon mint Oláhország és Moldva voltak, nem gondolva meg, hogy ez rövid idő alatt egy jelentésűvé fogott volna lenni a török szolgáltsággal. De ők ugy hívék, hogy bármily rendezett állapot – légyen az bár nyomasztó zsarnokság – jobb ama képtelen zavarnál, mely minden közigazgatást lehetetlenné tett. „A legtöbb megye – mondák a rendek 1533. martiusában, Ferdinándnak – oly zavart és vegyes birtoku, hogy azok folytonosan a felett versengenek, ha vajjon a felségedéi vagy az ellenféléi. És törvényt sem lehet szolgáltatni, mert a ki látja, hogy ügye elvesz, az ellenfélhez megy át.” E nyomasztó viszonyok közt a két király ugy hívé, hogy állandó és sza-

batos béke segíteni fog ez állapoton. S a mint belátták, hogy egymást le nem verhetik végkép, közösen ez irányban dolgoztak. A középpárt bizalmát e kísérletekhez elvesztette és működéséről lemondani nem akart. Grittinek, – már különben is volt egy pár elvetemedett embere – legfőként pártra volt szüksége, melyre támaszkodhas-sék s ezt akarta megnyerni. És ezek is épen Grittit szemelték ki terveik valóítására.

János király sokat köszönhetett Lascynak és Grittinek, de gazdagon is jutalmazá őket. Minthogy nagy szüksége volt a török segélyre az ország igazgatásában nagy tért engedett ez utóbbinak, a szultán befolyásos kegyenczének, kit egymásután kormányzóvá és főkapitánynya nevezett ki. Épen e körülmény hozta őt összeütközésbe némely alattvalóival, kik veszélyesnek látták, hogy az olasz kezében oly nagy hatalom van letéve. Gritti ellenségeit rettegtes által akarta elnémitni s azt hívé, hogy egy-párnak lefejeztetése el fogja a többieket is hallgattatni. Az Ártándyak vére kiontása valóban mindenkit megdöb-bentett, s néhány főúr, ki úgy hívé, hogy a sor rá fog következni, Ferdinándhoz állott át. Így Nádasdy s vele együtt Majláth is, ki 1531 végén Magyarországra kimen-vén, Berencze várában néhány főúrral sogorának meg-védésére hitlevelet irt alá. De Majláth, bár 1533-ban a főurak bécsi gyűlésén a király jobbjánál állt, teljesen nem szakított Jánossal s Ferdinándhoz sem állt hatá-rozottan*).

Az avatottak előtt e bécsi gyűlésen már nem volt titok, hogy Ferdinánd és a porta közt béke jön létre, melynek – bár mennyire óhajtandóvá tette is azt a haza állapota – megalázó feltétele volt Esztergom kulcsai-nak bemutatása. A török e várost Ferdinánd birtoka fővárosának tartá s a mosoly, mely e kulcsok bemuta-

*) „Majlath semper tenuit utramque partem” – értsd 1531, óta. Igy ír róla a lundeni érsek. Hatvani Okmánytár I. 228. l. Ostermayer szerint mint Jánospárti, Szebent ez évben ostromolta

tásakor Szoliman ajkain végig húzódott, azt jelenté, hogy ő e perczből fogva magát ez ország rész főhűbérurának is ismeri. A feltételek végrehajtásával, a béke foganatba vételével Grittit bizta meg, ki a Magyarországra visszatérésre parancsot kapott.

A béke hire a különböző körökben különböző benyomást idézett elő, várakozást vagy remegést költött, de közönbösen senki sem fogadta. Egyik aggódva, másik fényes remények közt várta Grittit, de mindenik feszülten. A hangulat feszült volt s mennél korábban kezdtek meg a készülődéseket, mennél feltűnőbb fénynyel akarták fogadni, annál feszültebbé lett. Hírek kezengettek, hogy Gritti a királyságra tör, s azoknál, kik e férfi határtalan nagyravágyását ismerték, hitelre találtak. Egy okkal több az aggodásra azoknak, kik eddig is útában állottak.

Az erdélyi rendek 1534 pünkösdi utáni napokban Tordán gyűlést tartottak. Kún Gothárdot itten megválasztották ország kapitányává és Gritti elfogadására rendelkezéseket tettek. De e készülődés kétféle volt: egy tisztelő, mely Grittit hódolattal fogadja s egy sereg szervezése, mely netalán az ország ellen teendő támadását meghiusítsa. Tudva volt, hogy ő Oláhországon és Brassón keresztül fog jönni, s fia Antal kíséretével már június hónapban e város alá érkezett. Egy Brassó ellen török csapatával intézett meg gondolatlan támadása nevelte a gyanut, s sietteté hihetőleg ellenségei készülődését is. Antal csakhamar hirt vett, hogy Czibák serget szervez és atyját meg akarja támadni. Sietett ezt megírni atyjának, s e felett még azt is, hogy a moldvai vajdától is tarthat. Ez utóbbiban János király sem bizott s maga is inté, hogy utát a temesi bánzágon át vegye. Szakadásig nem akarta vinni a dolgot s a bekövetkező catastrophától félt.

Nem osztá Gritti ez aggodalmakat. Aug. elején Brassó alatt volt saját cseléségével, oláh és török harcosokkal. Fényüzése keleti vala, roppant vagyonához

mért, s arra számítva, hogy ezzel is hasson a tömegre. Itt fogadta Majláthot, ki Fogarasból elébe sietett, Statileot, János királynak ez évben kinevezett erdélyi püspökét (Gerendi e nyáron Magyarországra ment ki) – de Czibák a vajdai helytartó nem jelent meg. A nyers és jellemes férfit Dóczyval és Batthyáni Orbánnal, Gritti legbizalmasabb embereivel, meghasonlásban élt, sőt magától Grittitől is tartott. A hunyadi várat Czibák foglalta el, s nyerte János királytól adományul. Ehez mint Korvin János örökségéhez s a brandenburgi örgróf birtokához, Ferdinánd is igényt formált, s Czibák birtoklása ellen Szolimannál panaszkodott. A szultán Ferdinándnak adott igazat s biztosan parancsot hozott magával, hogy Czibákot a béke megtartására kényszerítse.

Dóczy és Batthyáni elérkezettnek vélték az időt, hogy egy végszapással és Gritti neve alatt megsemmisítsék a gyűlölt Czibákot. E férfit Brassótól tíz mérföldnyire a Maros mellett egy kised csapatnál táborozott s várta az események fejlődését. Azok, felhasználva e körülményt Gritti előtt ellenséges szándékairól beszéltek s rávették, hogy, ürügyül hunyadi táborozását használván, elfogatását rendelje el, Batthyánit pedig nevezze ki sergei vezérévé.

Czibák csapatával Felmérig vonult, s maga sem akarván végletekig vinni a dolgot, káplányát Horváth Pétert ajándékokkal Grittihez küldé, ki a pap előtt uráról ingerülten beszélt. De visszatértében Péter pap Dóczyval találkozott s ez megvesztegette őt, hogy nyugtassa meg urát és hallgassa el Gritti szidalmait. Azután hozzá fogott terve kiviteléhez. A táborban nagy számmal jelenlevő magyar urak közt azon hirt terjeszték el, hogy Bebek és Serédy Egert ostromolják s Gritti ennek védelmére egy csapatot utnak indit. A dologban semmi sem látszott valószínűtlennek, mert Gritti nagyobbik fia Antal egri püspök. Valóban pedig a csapatnak – mely Batthyáni Orbán vezérlete alatt elindult – más feladata volt.

Aug. 12-ike éjjelén Batthyáni lovasaival s szeke-
 rekre ültetett janicsárjaival Felmer alá ment, körülfogta
 Czibák táborát s a még alvót felszólítá, hogy kövesse őt
 a kormányzóhoz. Az e perczben felébredt Czibák és
 papja fegyvert ragadtak, védelmezék magokat és mint-
 hogy ő rendkívüli erejű ember volt, nem is birtak vele.
 Végre sátra köteleit vágták le, s a ponyvát nyakára
 ereszték. Ekkor Giczy – a Dóczy hadnagya – fejét
 vette a fogolynak s azt mint diadal-jelt Grittihez küldé.
 A kormányzó-kapitány fényes sátra előtt ült, Majláthtól,
 Kuntól s egy sereg magyar urtól körülvéve és velök
 beszélgetve. Midőn a fejet elébe vitték, egészen megré-
 múlt s midőn az ott álló magyar urak arczáról csak bá-
 natot és megindulást olvashatott le, önkénytelenül fel-
 kiáltott: ezt nem akartam! én azt rendelém, hogy élve
 hozzák ide! S intézkedett, hogy a fej tisztességesen te-
 mettessék el.

Majláth, Kun s a többi urak még ez éjjel eltávoztak
 Gritti táborából s másnap ez is elindult. Felmérig értek
 ez nap, mely még füstölgött s gyilkos tett és küzdelem-
 nek fris nyomait szemlélteté. Innen pár nap alatt Med-
 gyés alá ment.

Czibák halálának hire a különben is feszült és inge-
 rült kedélyeket dühre fokozta. Az ő népszerűsége és a
 Gritti elleni gyűlölet egyaránt befolytak a történendőkre.
 Mig Majláth és Kun haboztak a teendők iránt, Czibák
 egy rokona, Patócsy, serget gyűjt azon bevallott szándék-
 kal, hogy nagybátyját akarja megboszulni. A mohó siet-
 ség, melylyel özönlött a nép a boszuló táborba, mintegy
 előre biztosítá a vállalat sükerét s ösztönzé Majláthot és
 Kunt, hogy magok álljanak annak élére. E sereg pár
 hét mulva már ostrom alá fogta Gritti Medgyesen s
 keményen szorongatá, ki egymásra futtatá követeit
 János királyhoz, Péter moldvai vajdához, s a szendrői
 basához, hogy valahonnan segílyt nyerhessen.

A két hir, mely oly gyorsan követé egymást, egy-
 aránt meglepte János királyt, ki helyzetében a legoko-

sabdra határozta el magát. Lascyt, kitől egyedül tartott, hogy Grittit kiszabadítja s ki nem rég jött fel tőle küldve Budára, a csonka toronyba záratta, az olaszt pedig folytonosan biztatta ugyan, hogy jön, s tényleg meg is indult, de lassan ment s a nyilvános fellépéstől Gritti érdekében tartózkodott. Sőt Váradra érve, Kun Gothárddal titkos értekezletet tartott, ki onnan vissza is ment a magyar oláh hadaktól ostromolt Medgyes alá.

Azon hadak közül, melyekre Gritti várt, csak Péter moldvai vajda jött el s ez is ellenségeihez csatlakozott. A várost egy ideig ki akarták éheztetni, de minthogy ez lassan ment, rohamra határozták el magokat. Sept. 28-án apróbb csatározások után a fellegvárba vonult polgárok jelt adnak az ostromlónak, hogy egy általános támadást kísértsenek. Gritti, midőn látta hogy minden veszve van, egy törököt, moldvai öltözetben, Péterhez küld, hogy megszabadítása iránt vele értekezzék. Péter kapott az alkalmon, hitlevelet is adott neki, mire Gritti két fiát ugyane törökkel Péter táborába küldé. Ezalatt a város el lőn foglalva, s maga Gritti az oláh hadak foglyává lett. Ezek kiadták a magyaroknak. Hijában ígért Gritti fejeváltásul 200,000 aranyat, lefejeztetett. Péter fiait magával vitte Moldvába s ottan kivégezteté.

János királyt az események folytán az erdélyiek fölhívták, hogy jöjjen ez országba s egyszersmind országgyűlésre határidőt tűztek ki. De a király megváltoztatá a határnapot oct. 28-ára, mikorra maga is megjelent Tordán. Erdély vajdái közül Báthory még ez év elején meghalt, Lascy pedig, ki tulajdonkép csak a czimet viselte, fogva volt. János e gyűlés alatt Majláthot nevezte ki s egyenesen a rendek kívánságára vajdává, mert Gritti megöletése miatt e férfiúnak népszerűsége naponként nőtt.

E kinevezés reményt nyújtott János királynak, hogy Szeben véglegesen meghódoland. Öt év óta több ízben ostromoltatott, de meg soha sem hajolt. Mióta Majláth kevesebb buzgósággal küzdött János ellen, s naponként világosabban kezdett hozzá hajolni, Szeben buzgalma is

hanyatlott. Nem állott részére, de túrte, hogy 1533. nov. 7-én királybiróul Süveg Györgyöt János király nevezte ki. A sereg, mely Medgyes ostromára ment, falai alá gyülekezett s 1534. nov. 2-án Statileo és Balassa János királynak s Tomori Miklós és Lázár János a tordai országgyűlésnek biztosai Szebenbe mentek, mely a mult évi árvizek által megrongáltatott, most pedig drágasággal küzdött, s ott a városi hatósággal egyezményre léptek, mely szerént e város a benn levőknek biztosított általános bünbocsánat föltétele mellett, s némi más kedvezményekért meghódol János királynak, de oly feltétel alatt, hogy Ferdinándhoz követeket küldhessen, kiknek utazási határidőül 14 hét lön kiszabva, anélkül azonban, hogy az áttérés ennek eredményétől föltételeztetnék. S valóban nem e követek utja, egészen más viszonyok döntötték el, hogy Szeben ez egyezmény után és daczára is Ferdinándpárti maradt.

Gritti megöletése a portán nagy zajt csinált. Nem magáért, mert hitványságait sok török főur ismeré, hanem mert jól kizsákmányolható eseménynek tetszett. S Ferdinánd nem késett szítani a tüzet, melyből egyelőre János megbuktatását várta. Követei Konstántinápolyban sükerrel működtek, s másfelől Péter moldvai vajdához 1534 végén Reicherstorfert s az öreg Nagy Imrét küldte, hogy e férfiuval – kinek állása a portán a Gritti meggyilkoltatásában való részességeért hasonló megrendítettett – frigyet kössön. Feladatuk volt Pétert hűségesküre birni, Moldva régi viszonyát a magyar koronához helyreállítani, de csak a legnagyobb szükség esetére biztosítani őt, hogy a most kezén levő jószágokat megtarthatja. S a vajdának épen ez volt főfeltétele s e miatt maga is küldött Ferdinándhoz, ki ekkor csakugyan megerősíté őt Csicsó, Bálványos, Küküllő, Besztercze birtokában. S Ferdinánd erre megköté vele a véd és daczsövetséget.

1535-telén Fábían napján Majláth a régi vajdák szokása szerént a gyergyai havasokon nagy bölényva-

dászatot rendezett, mely vig lakmározások közt telt el. De tavasz kezdetén megkezdette a hadműködést Szeben ellen, s azt nagy erélylyel folytatta. A városban éhség dühöngött, lakosai megritkultak s a nyomor hihetetlen magas fokra hágott. Talmács vára elesett s János király által Majláthnak adományoztatott. De Szeben megtartotta magát, daczára hogy Ferdinánd pénzküldözései megszűntek. Ferdinánd mégis szeretett volna érette valamit tenni s Kazianer felszólítá a tanácsot, hogy adjon kalauzt. „Mi mutassuk meg az utat, válszolá a tanács, mi, kik el vagyunk zárva mindentől! bizonyos, már elvagyunk hagyatva. Horvátnak és a püspöknek van elég kalauza, kik ez országba csak úgy tudják az utat, mint a pater nostert!” Azonban a városnak a Gritti halálából fölmerült politikai körülmények nem sokára némi enyhét, nyugodalmat szereztek.

János ügyei a portán kezdettek roszul állani, Péter vajda elpártolása nyilvánossá lett, sőt a hitetlen oláh Jánosnak egy követét*) letartóztatta. Ily körülmények közt János Ferdinánddal békét óhajtott s a vele kezdett alkudozások fonalát ez év tavaszán újra felfogta. Az alkudozásokat fegyverszünet előzte meg, mely sz.-György napján vette kezdetét, s maj. 24-én tudtára lón adva a városnak. Ennek egyik feltétele szerént Jánosnak meg kelle szüntetni Szeben ostromát, mely ha elesett volna is, visszaadatik Ferdinándnak, s birtokalapul máj. 12-ike vétetett. Az alkudozások nem vezettek békére s a tárgyaló követek aug. 21-én haza mentek. Ekkor azonban a fegyverszünet – Szeben befoglalásával – megújított.

Daczára ennek Majláth ha nem ostromlotta is Szeben, de szigoruan elzárva tartotta. A fegyverszünetnek 1536. febr. végéig kellett volna tartani, de valójá-

*) Lascy írja Wezenek – Hatvani I. 288. – hogy e követ Kun Gotthárd volt s Péter által megöletett. De Lascy téved, mert Kun a következő évben esett el.

ban egy napig sem tartott. „Majláth István – panasz-kodik Ferdinánd 1535. nov. 5-éről Szolimánnak– a hű szebenieknek hozzá küldött követeit letartóztatta, s egy más polgárral felakasztatta, hiveinkkel pedig tudatta, hogy ő nem tartja meg a fegyverszünetet. Csak néhány nap előtt is 50 asszonyt s lányt fogott el, kik e városba gyümölcsöt akartak vinni.” A szigorú elzárás következtében éhség ütött ki a szerencsétlen városban s az el-sanyart nép zúgolódt, fölkeléssel fenyegetőzött. A tanács még egy kísérletet tett. Oct. 8-áról tudatta Ferdinánddal, hogy azon a ponton áll, hogy tőle elpártoljanak, s ha ő rajtok segíteni akar, sereggel és nem fegyverszü-nettel, fegyverrel és nem szavakkal segítjen.

Ferdinánd gondolt is meg segélésökre. Nov. 5-éről Horváth Gáspárt pénzzel küldte Szebenbe, megbizván, hogy Majláthot vagy elfogja, vagy valami módon az út-ból elmozdítsa. De már késő volt. Majláth nov. hóban megrohanta a várost, megrakta örséggel s kényszeríté a várost, hogy fogadja fel, hogy ha csak 1536. február utolsó napjáig – ez napon telt le a fegyverszünet is – Ferdinándtól segély nem érkeznek, Jánost fogja ki-rályának elismerni. S e hirrel egy követ – Eén – Fer-dinándhoz küldetett. S ez még egy utolsó kísérletet próbált. Kavassy Kristóf huszti várnagyot és Tallóczi Bánffi Boldizsárt megbizta, hogy 2000 katonával Erdélybe nyomuljanak e tartomány fellázítására és Szeben megsegélésére. A vállalat annál könnyebben kivihető-nek tetszett, mert, mint Ferdinándot Lascy értesíté, a hangulat itten Jánosnak annyira nem kedvező, hogy Fráter Györgyöt be sem ereszték s előre küldött pár hajduját pedig felkonczolák. De Tallóczi a helyett hogy csendben ment volna, nagy zajjal járt. Már utközben fölverte és kirabolta Szathmárt. János király most Kun Gothardot ellene küldé s ez őt magát megszalasztá, csa-patait szétveré, egyik hadnagyát pedig Horváth Má-tyást, ki a kolostorba menekült, ottan ostromlá. Kun itt sebet kapott s nem sokára meghalt. De Horváth is elfo-

gatott s a boszus király által negyvenedmagával kivégeztetett.

Szeben márcz. 1-ső napján véglegesen a János királyé lett. Titkon küldött ugyan, daczára hogy márcz. 6-án János megerősíté e város kiváltságait, még ez évben Ferdinándhoz követet s kapott is tőle biztatásokat, de ura ellen nyilván többé nem mert föllépni. Tavasszal Majláth más feladatot nyert: elfoglalni a Péter vajda jószágait. Majláth a székelyekkel Bálványos várát ostrom alá fogatta s ezek azt áldozó csütörtökön el is foglalák. S mint hirtől szárnyalt, hogy Péter néhány áruólótól támogatva, most személyesen akar Erdélyre ütni, urnapján az ország táborba szállott. De még ez erő sem látszott elegendőnek. Jun. 24-én Majláth Székely-Vásárhelyt országgyűlést tartott, mely teljes népfölkelést szervezett. A nemesek birtokukhoz mért fegyverrel, a nép kaszákkal, csépekkel, fejszékekkel gyűljenek össze. De mind erre már nem volt szükség. Péter, szándékával felhagyva, Jánoshoz követet küldött, s ez el is fogadta mentségeit. Jun. 27-én már megérkezett a király parancsa, mely a tábor feloszlátá. Csak egy, Péterrel tartó áruóló székelyt végeztek ki Régenben *).

János király ügyei már határozottan jobb fordulatot vettek. Azon valószínűség, hogy János király elveszté a porta kegyét – hirt, melyet a szemtelenül fellépő Junis bég is (ki a Gritti halála körülményeinek megvizsgálására küldetett) terjesztett – Magyarországon is megingatá pártja állását, Erdély hangulatát pedig oly ellenségessé tevé, hogy csak a Majláth szigora tartatá féken. Már mindent elveszettnek tartott János, s kész volt Ferdinánddal oly alapon egyezkedni, hogy a királyi czimen kívül alig maradt volna valamije. (1535 nov.) De midőn Ibrahim nagyvezér megbukott, iromá-

*) E főrangú székelyt Bethlen Farkas I. 234. 1. s Verancsics két különböző munkájában (összes művei I. 43. és 63. ll.) Lázár Ferencznek nevezik. Ellenben a Kulcsár-féle krónika 9. 1. Báthory által végezteti ki ezt 1529-ben.

nyaiból a Gritti árulása kitünt, Ferdinánd követei pedig kedvezőtlen válaszokat hoztak Konstantinápolyból és végre Ferdinánd külön követtel biztosítá Jánost barátságáról, ez szabadabban kezdett lélekezni. Oly alapról, mely Magyarország nagy részét Ferdinánd, Budát és Temesvárt a Károly császár kezébe eresztette volna, többé szó sem lehetett. De Ferdinánd még nem akart új alapokról hallani s a két fél közt háborúra került a dolog. János pártja növekedőben volt, ez megnyerte Kazianert és a horvát főurakat, kik török védhatóság alatt egyenesen hozzá akarták csatlakozni. A törökök is beavatkozván, a háboru Ferdinándra nézve szerencsétlen volt: Kassa elesését, Kazianer bukását nem pótolták a kisebb diadalok, s a több ízben félben szakadt alkudozások végre is 1538. febr. 24-én a nagyváradi békét eredményezték, mely szerént mindenik királynak tulajdona marad az, mit a békekötéskor birt, jelesül Erdély a János királyé. Ugyanez a trónkövetkezőst Ferdinándnak biztosítá.

IV.

A nizzai fegyverszünet, melyet s császár és a francia király kötöttek s a nagyváradi béke ugyanazon évben s ugyanazon hóban jöttek létre. A francia király háborúi s a szultán támadásai közt még mindig belső összeköttetés létezett. Hogy e diplomatai műveletek megszüntették volna a két uralkodó egymáshozí viszonyát s hogy másfelől János és Ferdinánd szerető testvérekké váltak volna, azt józanon senkisé hiheté. De azért újra ismétlődött az, mi két század óta oly sokszor tette komoly alkudozások alapját, anélkül, hogy valaha ténynyé lett volna: a pápai udvarnál egy a török ellen Európa összes erejével vezetendő háboruról beszéltek. De e beszéd sem komoly reményeket, sem komoly aggodalmakat nem költött, s Erdélyben az államférfiak már

april elején tudomással birtak, hogy Szolimán ez országot és Moldvát haddal akarja megtámadni.

Kétségkívül Szolimán készülődéseiről János királynak is tudomása volt. Azt is sejthető, hogy a váradi béke még jobban ösztönzendi támadásra a portát. E tudat őt nyár derekán Erdélybe szólítá, hogy annál nagyobb erélylyel folytathassa az országban készüléteit az ellenállásra. De aggodalmait eltitkolá s hogy környezetét is megnyugtassa „Segesvárott az urak előtt az asztalhoz támaszkodva mondotta: Istennek hála, az én ellenségeim annyira lecsepülve vannak, hogy senkitől immár semmit nem tartok, hanem a két nagy bakot bocsátom immár össze, a ki nyerheti, megvállik*).”

Nem sokára másforma hírek is jöttek forgalomba: a szultán el akarja Moldvát és Erdélyt foglalni s szándzsátságokká változtatni. S készülődéseit János király ezekhez képest intézte. Mindenek fölött Ferdinándot tudósítá a fenyegető veszélyről s tőle kért segílyt. Azután a magyarországi várakat megrakta, s a nélkülözhető haderőt és a főurakat Erdélybe szólítá, az erdélyieket táborba rendelé, Majláthot s Balassa Imrét – kit ez évben nevezett ki annak vajdatársává – a havasi szorosok megerősítésére küldé, Szebent pedig és Brassót, minthogy a szászokban nem bizott, idegen őrséggel látta el, végül a harczképteleneket a várakba rendelé, a felesleges gabonát pedig megsemmisité. Péter is járatta hozzá követeit, kinek szorongattatása tetőpontra hágott s ki ellen, mert kegyetlenségeit tovább nem állhaták, a szultánt saját bojárjai hívták be. Ennek azon eszélyes tanácsot adta János: kerülje a szultánnal a nagyobb csatákat, csalogassa mennél vadabb helyekre s ekkor ő egész erejével nyomuljon Erdélybe. Közepette e készülődéseknek érkezett meg Lascy a Ferdinánd vezére Kolosvárra a hirrel, hogy ez 7000, vallont, 3000 spanyolt és ugyannyi magyart indított utra az ő segílyezésére.

*) Heltai a Hispaniai Vadasság élőbeszédében.

A lelkesedés általános volt az országban s mindenki bizalommal nézett a jövő elé. De a mi előre látható volt, bekövetkezett. Péter meg sem állott Szolimán előtt, ki egyenesen Szucsáva, a vajda székhelye felé vette útát. A zsarnok nejét és gyermekeit már korábban Csicsó-várába szállítá, s mert értesült, hogy bojárjai ki akarják adni, és saját környezetében sem bízott, megindult egyedül, hogy hozzájuk meneküljön. A nyomorult ember eltévedt a havasok közt, s Majláth, ki az ojtózi szorost őrzé, kémei által értesülvén, hogy Erdélybe indult, székelyeit felkeresésére küldé. Egyikök rá is akadt, a mint félmeztelenül, fedetlen fővel, kiéhezve, elcsigázva ott bolyongott, a ki aztán, kérelmeitől megindítva, másokkal Csicsó-várába kísértette. A szultán utódává testvérét Istvánt tette.

János király ez idő alatt Kolosvárt tartózkodott, s mondhatni, általános népfölkeléssel várta a szultánt. Kémei Moldvából sokáig azon hirt hozák, hogy a szultán őt is meg fogja támadni, s csakugyan jött is ennek táborából egy csauz, ki hadkészülődéseit számon kérte. Ekkorra azonban titkos értesülést is vett, hogy a szultán hajlandó lesz megkimélni Erdélyt, ha János menetetőzni fog. A Kolosvárt sept. 18-án tartott gyűlésen ehhez szabta intézkedéseit. A rendek magok is hajlandók voltak áldozatra, csakhogy a háborút elhárítsák. Maga a király százezer frtot ajánlott, két annyit kért az országtól. S hogy ez összeg kikerüljön, azon mezővárosok, faluk és várbirtokokra, melyek még eddig nem voltak kapuszámba véve, megszámláltatván, portánként egy-egy forint adót vetettek. Továbbá a jobbágyok haza bocsáttattak, de úgy, hogy a véres kard körül hordozásakor készen legyenek. Ellenben a nemesség továbbra is táborban tartatott. Nem sokára ezt is feloszlathatá. Mentségeit, hogy ő készülődéseit Péter ellen tette s ennek várait már vivatja is, és ajándékait a szultán elfogadta. Ugy látszik, hogy ez elhatározására János készülődesei, Erdély magatartása sokat tettek, s csak

egyét kívánt még: hogy Pétert, ha elfogátja adja János az ő kezeibe.

János király Csicsó elfoglalására Fráter Györgyöt küldötte. A remete alkudozásokba bocsátkozott vele: jobb, ha feladja magát szépszerént, mint ha megvárja a kényszerítést, János király ereje ellen úgy sem védheti meg. Péter feladta mind ezt, mind Küküllőt, de maga őrizet alá vettetett. Ekkor János király egy körutat tett az országban, Szeben, Brassó erődjeit megvizsgálta, a Verestornyot, melyet pár év előtt az árvíz lerombolt, helyreállította s megerősíttette. Az év utolsó napjaiban visszafordult s 1539. febr. össze kelt Zsigmond lengyel király leányával, Izabellával.

A váradi béke előre láthatólag visszas helyzetbe sodorta János királyt. A porta Ferdinánd iránt nem volt békülékeny s Jánosra is neheztelt, miből épen nem csinált titkot. A békének kihirdetése a megengesztelődést lehetetlenné fogta volna tenni, s ki nem hirdetése Ferdinándot és Károly császárt boszantotta. De ez volt a kisebb rossz s János ezek sürgetéseit szép szerével igyekezett elhárítani. A két magyar királynak feszült viszonyát mind ez nem kis mértékben nevelte s János, hogy legalább a porta barátságát biztosítsa és támaszt nyerjen a keletkező, és mint sejté, Ferdinándtól szított erdélyi mozgalmak ellen, végre másfélévi sürgetés után kiadta 1540. tavaszán Péter vajdát.

Majláth, János király eme viszonyait saját nagyra-vágyó céljaira akarta felhasználni. Nem azon indigenák közé tartozott, kik többen valának János körül s igazán szolgálták új hazájokat. A mily nagyra-vágyó, épen oly aljas jellemű volt, s fényes tehetségeivel hazaáruló terveket kergetett. Roszabb volt ama rabló-lovagoknál, kik egyegy várból egész környék ostorai voltak. Ő egyenesen, minden fenntartás nélkül el akarta Erdélyt Magyarországtól szakasztani, s török fensőség alatt, Moldva és Oláhországhoz hasonló adófizető vajdasággá tenni. Terveit már 1539. végén kezdé érlelni: gyakran meg-

fordult Szebenben, s a szászokat biztatásokkal tartotta. Ez évi dec. 21-én Almásvárában vajdatársával, Balassa Imrével s Kendi Ferencz tárnokmesterrel, egy hét pontú szövetséget kötött, melyben egymásnak közös védelmet fogadnak, s fejedelemválasztás esetére közös működésre kötelezik magukat*). Ez volt a kezdet, mely az összeesküvés valódi célzatait még elburkolá. Azután a magyar és székely főurakkal kezdtek szövetkezni, hűségökre kötelezék őket saját kézírásukkal vagy keresztvonásukkal, s a kényszerítéstől sem irtóztak. A szövetkezés 1540 kezdetével már nagyon el volt terjedve. Nemcsak Erdélyben voltak Majlátnak társai, hanem Magyarországon is, a legfőbb ranguk közt. S ha azon értesítéseknek hitelt adhatunk, melyeket pár hóval utóbb Scepper a János király udvarában gyűjtött, a vajda tagja volt azon ligának, mely Ferdinánd örökös tartományaiban szövetett, s mely még ennek környezetébe is behatott. De ez még távoli dolog volt, egészen titkos s csak a beavatottak által ismert. Egyelőre Majláth terve nem szorítkozott többre, mint hogy Erdélyt lázítsa fel, s magát e mozgalmat mind a portán mind Ferdinánd előtt olyannak tüntesse fel, mely épen az ő érdekekben szövetett. S e célból követeket küldött Ferdinándhoz, hogy tőle segílyt kérjen, a portára, hogy annak felajánlja Erdélyt évi 12,000 arany adó fizetése mellett, s a havasalföldi vajdához, hogy támogatását kinyerje.

Az erdélyi dolgokról János király csakhamar értesült. Vegedy Imre tordai esperes, Bethlen Farkas, Andrassy Menyhért a Budán mulató királyt az összeesküvés különböző részleteivel ismertették meg, s meggyőztek, hogy a játékban Ferdinánd keze is működik. Ő már akkor gyengélkedett és neje viselős volt. De a küz-

*) Bethlen Farkas I. 290. l. már 1539. novemberben kiútteti a forradalmat s Keresztesre táborba szállítatja a vajdákat. De téved. Nem csak az egyezkedés, melyet Kovács István tett közzé Tarsalkodó 1836. II. 209., hanem Verancsics levelei s Mindszenti naplója is ellenkezőt bizonyítanak.

delem, mely előtte állt, a remény, mely örökösrel ke-
csegteté, ifjú erőt adott neki. Szokott jó kedve nem
hagyta el. „No csak igyunk – mondá ebédnél – Er-
délyben úgy sem kapunk. Kipusztított Majláth uram.
Az oláh, az mig szegény, kocsmából iszik, de ha nagy ur
lesz, asztalán tartja drága pinczójét.” S midőn kérdezék,
hogy melyik szablyáját viszi el az utra: „Bizony –
mondá – kívánnók, hogy, mint keresztyén király, szab-
lya nélkül mehetnénk Erdélybe, de vajda uramék szab-
lyával várnak ránk; azért kössétek te kegyelmetek azon
szablyámat fel, kivel paraszt Dózsa uram ellen hajdan
hadakoztunk, mert nem érdemel ennél többet Majláth
uram hitvány feje.” Az államtanács végezése szerint
Török Bálint magyarországi, Petrovics Péter alvidéki
hadak szerzésére rögtön elhagyák s néhány nap mulva
– még február vala – maga a király is megindult
Szeged felé, de ottan megváltoztatta, hihetőleg kapott
hírek folytán, utát és vissza Várad felé ment.

A vajdák ezalatt folytatták előkészüldéseiket.
Semmi kétség, hogy Ferdinánddal állottak összekötte-
tésben, az egyik sógora Nádasdi, a másik testvére Meny-
hért által, ki nekik segílyt ígért, s hogy a szászok hatá-
rozottan meg voltak nyerve. De az is bizonyos, hogy
Majláth itt nem akart megállani, mert Ferdinándon ki-
vül egy időben a törökkel is alkudozott, s mert a rajongó
tervekkel foglalkozó ligát sem vetette meg. De bár-
mennyi szövetkezési okmányt gyűjtött is egyesektől,
vállalata egészben nem volt népszerű. Csak hamar
alkalma volt meggyőződni róla. Célzatairól már előre
tarka hírek kerengettek: a szultánnak küldendő aján-
dékokat akarja elrabolni, a papokat fogja fosztogatni,
Bálványost, a Fráter György várát készül romba dön-
teni, s midőn az általa Maros-Vásárhelyre hirdetett
országgyűlés martius 8-án összeült, itt az ország színe
előtt maga sem mert többel fellépni mint egy indítvány-
nyal, hogy kérjék a királytól az ország pénzügyi sérel-
meinek orvoslását s egy követséget nevezzenek ki, mely

ennél a kerengő híreket koholtaknak nyilvánítsa. E követség el is ment a királyhoz, de ettől fogságba vettetett.

János királynak sergei már ekkor közeledtek s ő maga is utban volt, Majláth pedig azt sem tudá, hogy hajlandó-e a porta elfogadni ajánlatát, nyer-e Ferdinándtól annyi segílyt, mennyivel Jánosnak ellenállhason? Mert valójában úgy állott a dolog, hogy a bécsi kormány e lázadásból akart hasznot huzni, míg a vajda épen a nyerendő segílylyel akarta azt végrehajtani, mire az ország – mint erről a vásárhelyi gyűlés meggyőzé – nem hajlandó. S mi még a mozgalomból fennállott, János sergeinek megérkezéével annak is vége volt. A lázadók kezén mindössze is néhány erős vár volt s ezek rögtön ostrom alá lönek fogva. Almást Sombori Mihály kardcsapás nélkül feladta, Diódot Gerendi Péter népe két napi erős ostrom után, mely aztán kegyelmet nyert s csak a várnagy lón számüzés-sel büntetve.

Ezalatt János király megérkezett gyalai táborába. Majláth és Balassa nejeikkel, gyermekeikkel Fogaras várába menekültek, a király pedig Tordára apr. 24-ére országgyűlést hirdetett, mely, minthogy nem csak a lázadók beperlésével, hanem törvénykezési intézkedésekkel is foglalkozott, egész május 7-ig tartott. Ott a király is megjelent s bemutatta a zendülésre vonatkozó adatokat. A gyűlés egyhangulag ítelt: a lázadók felségsértési bűnben marasztaltattak. S már máj. 25-én Fehérvárról irható a király Statileonak, franciaországi követének: „Mi Istennek kegyelméből eloltottuk a tüzet, melyet álbarátaink gyújtottak Erdélyben; ármányos vajdáinkat Fogaras várába rekesztettük, melyet hiveink már körültáborlottak; s czimboráikat számüztük, váraikat, jószágaikat elkoboztuk.”

S valóban Fogaras ostroma egész hévvel folyt. Vezetésével Török Bálint volt megbizva, s ő és Báthory András ötezernyi magyar szász és székely hadakkal áll-

tak alatta. Mindez nagyon lehangolta a vezéreket. Még állott a tordai gyűlés, midőn Balassa „megbánván boldond tetteit” egyik híve Kereszturi által a királynál kegyelmet kért és nyert. És midőn maga is megjelent s János előtt letérdelt: „Keljen fel – mondá ez – kegyelmed előttünk, mert Istenek nem vagyunk, lám kardot nem öltünk magunkra. Isten tölt ez órában balzsamot szivünkre, kenje te kegyelmed keze azzal ezután sebeinket, hogy a múltról elfelejtkezvén, ez óráról megemlékezhessünk.” Balassát Kendi követte, kik mindketten Erdély elhagyására lönek büntetve s ezt a szászok, kiket a király környezete be sem akart hozzá bocsátani, s csak későre, és János világos parancsára nyertek bemenetelt.

Majláth ügyei igen rosszul állottak. Testvérét és megbízottját Demetert az oláh vajda tartóztatta le, követeit a portán gúnynyal fogadták: „él-e még János király?” kérdek. „No ha él, tőle kérjétek, amire szükségetek van.” Sokkal többet Ferdinándtól sem nyertek, kinek testvére Károly sem tanácsolta, hogy ily módon nyílt háboruba bonyolodjék s ki ez időben maga is Németalföldön lévén, neje Anna királyné vetette értök Jánosnál magát közbe. De követe Erdődi Mihály, ki jan. 12-én érkezett Fehérvárra János királytól sokáig nem nyerhetett választ, mert ennek vezére Török Bálint épen ez időben alkudozást folytatott Majláthtal Fogaras feladása iránt. Kiegyezés nem jöhetett létre: a király Fogaras feladását s Erdély elhagyását kívánta Majláthól, kárpótlásul Galádvárat ígerte neki – Majláth e felett még Becsét s Becskereket kérte. Nem volt eléggé megtörve. Fogarast jól megerősítette, ez még sokáig daczolhatott az ostromlókkal. Időközben Balassa is visszament hozzá e várba.

János királyt egyik oldalán május végén szélhűdés érte. Már azelőtt is, az egész tordai gyűlés alatt, gyöngékedett, s most betegsége láthatólag súlyosodott. Fehérvártt a víz és levegő egyaránt rosztat tett neki, s

julius elején Szászsebesre vitette magát. Megérte vágyai teljesülését, mi egyedül vidithatá fel végperceit: meghallá, hogy neje jul. 7-én fiat szült. „E hirre – írja egyik bizalmas embere – urunk ő felsége lóra ülven, nem tekintvén, nyavalyás voltát, kiméne a táborba, a hol is a hir már elterjedt. Vala is a nap nagy öröm városban, táborban, mert szeretik vala a népek a jámbor királyt.” Ez volt életerejének utolsó fellobbanása s ezt maga is érezé. Azon néhány napot, melyet még élt, az államgondoknak szentelte. Tanácsosaival – idegent már nem ereszhettek hozzá – Verböczzivel, Törökkel, Petrovicssal, Eszékivel, Fráter Gryörggyel, Verancsicsal hosszas értekezletet tartott, melyeknek legfőbb célja volt, hogy a koronát fiának biztosítsa. De még mindig készült Budára „vagy Székes-Fehérvárra – monda – halva, a hol koronánkat élve kaptuk.” Nyolcz napi kínos szenvedés után, jul. 21-én meghalt. „Egész Erdély földrengést érzett az nap – írja Verancsics – hogy tudja meg, hogy egy nevezetes királyt vesztett, kinek halálát még a természet is jelzeni akarta.”

S néhány hét mulva Székes-Fehérvárrt nyugodott elődjeivel, hosszu, hányatott élet és küzdelmes uralkodás után. A merre csak vitték koporsóját, a nép mindenütt gyászos arczzal sirva fogadta, „mintha egy második Mátyást vesztett volna.” Mert ő a mint nyájas és leereszkedő épen ugy népszerű is volt. De ellenségei épen azon tulajdonait, melyek által biztosította vállalatai sikerét, fordították ellene. Népszerűségét kegyvadászat eredményének, óvatosságát tehetetlenségnek, békeszeretetét gyávaságnak bélyegzék. Mert aljas szenvedélyeket nem találtak benne, férfiatlansággal vádolják. Dózsa legyőzője a trónon bárgyuvá lesz, kiben semmi egyéb nem volt hiu nagyravágyásnál. A mit tett, azt sem ő, hanem kormányának tagjai tették. Egy szemtelen török – a hitvány Junisz bég volt – léhának, féleszünek szidalmazta*). Varancsics méltányló szavai

*) Nogarola jelentése Gévaynál VII-ik füzet 73-ik l.

ez ellenében mit sem nyomnak a mérlegben, s az elfogultak vagy ellenséges indulatúak által még tudomásul sem vétetnek. Valóban bámúlva kérdi az ember: hogyan tarthatta fenn magát ily uralkodó 14 éven át, szemben egy más uralkodóval, mindig egy nagy párttal rendelkezve, barátságos viszonyban az európai diplomácia tetemes részével, s végre kibékülve ellenfeleivel is, királyul ismerve tőlök? Hogyan lehettek tehetséges hívei ily embernek? s ha uralkodása elvkérdés volt: miért nem szoritották le tehetségesebbel? De népe, mely meg-siratta s mely annyi rágalom daczára is becsben tartja emlékét, igazabban ítélt róla.

V.

Azon párt, mely János királyhoz életében hű vala, egy pár főur kivételével családja pártján maradt ennek halála után is, melyet, hogy a követendő lépések iránt tisztában legyenek, több napon át titokban tartottak. Végre létrejött a kiegyezés a tanácsurak közt. Verbőczy Konstantinápolyba küldetett, megnyerni a szultánt János király fiának; Fogaras ostromának folytatásával – miután az alkudozás Majláthtal egyelőre meghiúsult – Török és Báthory bizattak meg; Rádul havasalföldi vajda, hogy a Majláth ügyétől elvonassék, Vincz és Borberekkel megkináltatott. A székelyek hűségében biztosak voltak a tanácsosok s a szászok követői itt Szászsebesen az összegyűlt főurak és rendek jelenlétében – de nem volt országgyűlés – letették a hűség esküjét. A király holttestét a kincsekkel együtt a megerősített Dévára vitették, hogy ott várják be a zavar csillapulását. Erdély élére pedig – Szászsebest jelölve ki székelyül – Bornemisza Boldizsárt állították, Petrovics Péterrel, Drágfi Gáspárral és Kállai Jánossal együtt. De Majláthtal és Balassával semmire sem tudtak menni, s már aug. derekán felhagytak Fogaras ostromával.

Izabella kormánya aug. 19-ére Tordára országgyűlést hirdetett, mely Majláth magatartása miatt nem tartatható meg, s miután ez minden kiegyezési kísérletet elutasított, Petrovics, Török és Fráter, a királynétól hivatva, Budára mentek, hogy elébb a magyarországi ügyeket hozzák rendbe. Ezalatt az erdélyi rendek aug. 29-ére Segesvárra gyűltek, hol Majláthot és Balassát – nagy részben az ő párthiveik levén jelen – teljes vajdai hatalommal az ország kapitányává választották s elvégezték egyszersmind, hogy mindenkinek ajánlják a királyné iránti hűséget, hogy azt fogják királyoknak elismerni, kit Magyarország választ, hogy az új kapitányok javaik visszavételét addig ne kísértsék meg, míg a királynéhoz küldendő követők vissza nem tér, fegyvert pedig ezek csak külső ellenség ellen fogjanak. Másfelől utasíták Bornemiszt is, hogy senkit se támadjon meg. Ezen kívül adót vetettek ki s a sóbányák kezelését a kapitányokra bízták. Már e gyűlés határozottan Majláthnak volt kedvező s annak végeztével ez pártját még szilárdabbá igyekezett tenni. Három székelly széket s több főurat a maga részére nyert, s Konstantinápolyba is követet küldött, ki ott a János fiának törvényességét kétségbe vonja. Mert ő volt a fő, s társa – mint Verancsics mondja – mit sem nyomó közép-szerűség.

Ez naptól fogva a hatalmaskodásoknak nem volt vége hossza. A meghalt király ismertebb hivei mindenemű bántalmazásoknak voltak kitéve, s az ország békéjét az apró kényurak háborúi felzavarák. Berethalomban sept. 21-én új gyűlés tartatott, melyen Szinán a török szultán követe is megjelent*). A mint a montpellier-i püspök urát a franczia királyt értesíté, a csasz feladata volt tudatni az erdélyiekkel, hogy ők mindnyájan

*) Két nappal elébb Balassát bizta meg Ferdinánd, hogy Majláth czélzatait, egyesülni a törökkel, hiúsítsa meg, mi mutatja, hogy Ferdinándnak is tudomása volt e dologról.

a nagyur rabszolgái s parancsától várjanak; a mint Majláth nekik a dolgot tolmácsolá, Szolimán ez ember által tudatja vele, hogy Erdélyt neki ajándékozza, hogy ő, Majláth, meg fogja az ország jogait tartani, de az ország viszont neki engedelmeskedni tartozik. A dolog aggodalomba ejté a rendeket, de a követ rögtöni választ kívánt, s most három agyafurt, hevesvérű lázadó – az egyik a számüzésből visszatért Kendi volt – azt indítványozá, hogy Majláthot rögtön válaszzák fejdelemmé. De ez indítvány roppant horderejét mindenki rögtön átérté – ez annyi lett volna, mint bizonyítványt adni Majláth „hazugságai” mellett és Magyarországtól rögtön elválni. Csak egy töredék támogatta azt s végre is a csausz öt havi gondolkodási időt adott nekik. Azután ajándékokat határoztak a portára küldeni s Székely-Vásárhelyre oct. 18-ára új gyűlést tűztek ki. A csauszsal Majláth Vessződi Lázárt küldé a portára.

Izabella királyné és fia ügye Magyarországon ezalatt határozottan jóra fordult. A rákosi gyűlésen a rendek János Zsigmondot királylyá választották, nagykorúságáig az ország kormányát a királynéra s főbb tanácsosaira – Török Bálint, Petrovics és Fráter György – bízták. Majláth rágalmi következtében Budára is ment egy csausz, hogy a János király fiáról bizonyos hirt hozzon. Az anya legjobban eltalálta, mit kell tennie: mély gyászban fogadta a követet, és fiát előtte megszoptatta. A meghatott csausz Izabella lábaihoz borult s megesküdött ura nevében, hogy nem más, mint fia lesz az ország királyává. A csausz jelentésével megnyugtattott s Budának Ferdinánd által elrendelt ostromával felbőszített szultán pedig kiadta János Zsigmondnak az athnemet. „És mi az követek kenyergésére – mond az okmány*) – engedték az királságot István

*) E fontos okmány megjelent a Nyelvemlékekben, újabban kiadta Szalay Adalék 195. l. Annak kelete 947. aug. 16. kétség kívül hibás. A török hónevek régi lefordításai nagy ritkán egyez-

királok – így nevezi a porta János fiát – mert az hatalmas Isten adta mi kezönkbe Magyarországot” (1540, oct. 19-én). Nem így várta a királyné. „Rólunk – írja bosszusan – a frigylevél egy szóval sem emlékezett meg.”

S most már Erdélyben is jobbra kezdett fordulni a királyné ügye. Majláth Nagy-Sinken hűséget esküdött Ferdinándnak a szászokkal együtt. A dolgot titokban kellett volna tartani, mert az unio értelmében ily fontos lépést a három nemzet csak együtt tehetett volna, de Balassa nyilvánosságosan beszélt az Szebenben, s a szászok a nagy-sinki eseményt elhárították magukról. Balassa már ekkor egy, Bornemiszával tartott értekezlet után átállott Izabellához s a két főúr Offenbányán egymásnak kölcsönös segílyt ígért, mely alkalmal Balassának jószágai visszaadását is megígérte Bornemisza. Balassának sok főúrral összeköttetése, a székelyek közt nem kis népszerűsége volt, s elpártolása Majláthot nem kevéssé gyöngíté. Az új kapitányt még jobban bánthatá Gerendi Péter tudósításá a Havasalföldi vajda követének Pajtárnak megérkezéséről, ki által amaz tudatta vele, hogy neki parancsa van a töröktől Erdély feldulására az esetre, ha Majláth Ferdinándhoz állana.

Izabella a berethalmi események hírére még egyszer megpróbálta a lázadásnak békés uton lecsendesítését. Erdélybe küldte Bebek Imrét, mint biztosát, hogy ez ellensulyozza a kapitány működését. „Tán hallotta is nagyságod – írja ez Majláthnak Kolosvár novemb. 26-áról – hogy a győzhetetlen német erő egy nap alatt Budától Váczig szaladt. Ne higgyen már nagyságod annyi hitegetésnek, térjen meg, uram bizonynyal kegyesen fogadja.” És még korábban, oct. 9-én, maga a ki-

nek a török számitással. Itt kétségkívül dsummada ahir akarja augustust tenni, mi ez évben october 3-án kezdődött s így 16+3 = 19, a levél kelte. Verböczy oct. 17-én írja Pray Epist. II. 88. – hogy két nap mulva el fog indulni az athnamével. Ez adat a felebbi számitás helyességét kétségtelemné teszi.

rállyné is irt a szászoknak. „Vannak köztetek, kik azt mondják, hogy a török császár parancsolta, hogy a kapitánynak engedelmeskedjete. A mi portai követeink egészen más dolgokat irnak. Intünk, hogy országunk többi részétől ne akarjatok elszakadni, mert ebből fog veszedelmetek származni.” És egy harmadik szózatot Verancsics oct. 16-áról intézett az erdélyiekhez. Erős szinekkel festi a helyzetet, a méltatlankodás hangján tárja fel az árulás förtelmeit, Majláth szószegéseit és hitványságát. „Bámulnom kell, hogy ti okos és ős családból származott férfiak, olyan vezér után mentek, ki a maga emberségéből kétszáz lovast sem tud ellátni, hanem csak adóból és rablásból, s nem veszitek észre, hogy saját bűneit nevetekkel takarja, gyalázata a tietek s a bűnhödés is egészen rátok fog nehezedeni.” E szózat a vásárhelyi gyűlésre volt szánva. De a gyűlés elmaradt. A kapitány nem találta a hangulatot kedvezőnek a eddigi nyereségeit nem akarta kockáztatni. Ellenben Izabella hivei Tordán dec. 12-én összegyűltek. A királynét Patóczi és Bolyai képviselték, s a rendek gondoskodásaiért köszöneteket fejezték ki.

De azon – még ugylátszik mindig tekintélyes – töredékre nézve, mely Majláth körül volt, mind ez keveset használt. Midőn Ferdinánd Buda ostromára határozta magát, egyuttal Erdélyt is biztosítani akarta. Nádasai Tamást, Balassa Zsigmondot, Horváth Gáspárt Erdélybe küldé, hogy ezek ott nevében és utasításai szerént intézkedjenek. Ő Majláthban teljesen sohasem bízott. De felhasználható eszköznek tartotta. Midőn azonban ennek a törökhöz intézett követségeiről értesült, oct. utolsó napján, levelet intézett a szászokhoz. „Intézkedett – irá – hogy Majláth czélzatai ne sikerüljenek. Hiszi, hogy biztosai le fogják őt verni szándékairól s rávenni, hogy velk és a többi rendekkel közösen működjék. Ő mindenesetre fog rólok gondoskodni, addig is, miután a török öthavi gondolkodási időt adott, mitől se tartsanak.” S valóban röviddel e levél megér-

kezése után, Majláth s a vele levő magyar és székely rendek, Gerendi Mártont követül Ferdinándhoz küldék, hogy hódolatukat bemutassa, a három nemzet jogai megerősítését kieszközölje, s tőle segédseregeket eszközöljön. Ferdinánd 1541. jan. 25-én kelt válaszában mindent megígért, hogy rövid idő alatt segílyt küld s őket csak bennszülöttek által fogja kormányozni.

Az apró harczok, várvivások ezalatt folyton folytak. Nem csak az erdélyi pártosok, hanem Ferdinánd biztosai is részt vettek abban. Mig Nádasdi Vizaknát szorongatta, Majlát Görgényt ostromolta, s a biztosok és főként Balassa Imre a kapitány s az ország nagy része, újra visszatért Ferdinánd hűségére. De nem e küzdelmek döntötték el Erdély sorsát, melyek ugy is, mióta a diván János fiát Magyarország királyának nevezte, nem voltak egyebek czéltalan erőfeszítésnél. Az Buda alatt dőlt el, s a kérdés már csak az volt, hogy önkénytes hódolattal vagy fegyveres erővel ismertessék el János Zsigmond Erdély urának.

Kétségbe vonhatlan, hogy Izabella kormánya az elsőt akarta. Az erdélyi dolgok ezen újabb fordulatáról, a kapitány pártjának növekedéséről tanácsosainak biztos tudomása volt. 1541. April 6-áról Petrovics Péter intette a szászokat, hogy a szultán János fiának mellőzését nem fogja eltűrni. Egy nappal később György barát is irt nekik terjedelmes és okadatolt levelet. Figyelmeztette azokat Erdélyben adott tanácsaira, Szolimán esküjére, hogy vagy feje vész el, vagy megtartja János fiát a trónon, a török beütések veszélyeire, melyektől ugyan Ferdinánd nem fogja megvédeni őket. Nem sokkal, utóbb – áldozó csütörtökön – egy, Szolimán által, bizonynyal a tanácsosok kérelmére Erdélybe küldött követ jelent meg az országgyűlésen. Körülbelül az öthavi határidő már lejárt – de a kérdés nem a körül forgott többé. A csausz, szultánjának egy fermánját mutatta fel, melyben a nagyur rendeli: hogy Majláth, Balassa, vagy bárki legyen, a ki a János fiának

nem akar engedelmeskedni, üzzék ki azt, különben a viddini szandzsák és oláh vajda el fogják Erdélyt borítani*). Majláthnak a török főurak közt is valának barátai „mert őtüle is eljár az adomány” s ezek által hitte a portát másképen hangolhatni. Azonkívül annyira megnyerte az ország népeit „hogy a királyné asszony kapitánoki semmit nem tehetnek vala nekie,” s mert sem reményeiről, sem nagyravágyó terveiről lemondani nem akart, hadkészülődéseit megfeszített erővel folytatta. A maj. 15-iki országgyűlés zsoldosokat adott mellé „a királyné asszony része ellen.”

Ez év tavaszán Buda ostromára Ferdinánd serget küldött, mely alkalommal Harinai Farkas által tudatta vele, hogy sergei Buda megvétele után Erdélybe mennek, s egyszersmind őt, Szalayt és Nádasdyt Fogaras földével megajándékozta. Nem sokkal utóbb annak hírére Szolimán is megindult fölmentésére. Ugyanakkor az erdélyi mozgalmak teljes leverése is célba lőn véve. Ide célzott a szidván, midőn ez év kezdetén Pétert visszahelyezésére a moldvai hospodárságba, s meghagyta neki a Majláth ellen folyamba vett működés támogatását. De alig ült be ez vajdai székébe, Ferdinánd pártja újra próbát tett őt a maga részére nyerni. Nádasdy maj. 17-éről terjedelmes levelet küldött hozzá, melynek fő-célja volt rábírni őt, hogy a kiütendő háboruban a keresztyénekkal együtt harcoljon, s követeit addig is bocsássa Ferdinándhoz. Majláth sógorának e bizalmas levele épen jókor jött – Péter magával Majláthtal akart kibékülni, s erre nézve levelezésbe is bocsátkozott vele.

Valójában az egész szín volt, arra számítva, hogy a kapitány törbe essék. Egy török, Bali bég, kit ez a por-

*) Közli e levelet Reussner Epist. Turcic. L. IX. 13-ik l. Kelte (1541) szilhidzse. 947. szilhidzse 1541. marc. 29-én kezdődik. Említi e dolgot a Kulcsár-féle krónika, melyben az 1540 év 1541 helyett világos sajtóhiba. Megérdemelne egy új kritikai kiadást e sok becseset tartalmazó munka.

tán ezelőtt is szószólóul használt, tudatta vele, hogy ügyei itt jól állanak, hogy az Erdélyre küldendő hadak Bornemisza ellen mennek, ő pedig mitől se tartson. Majláth teljesen nem hitte el még ekkor a dolgot s ahhoz mérte intézkedéseit. De céljaira igen alkalmasnak találta s nem is késett kikürtölésével. „Az ellenség azt állítja ugyan – írja jun. 18-áról a szászoknak – hogy ő királyné ő felsége szolgálai ellen jön, Péter pedig Beszterczt s a királyné várát fogja ostromolni, de beütése, tegye azt bármiért, mindenkép veszélyes. Megértvén ezt királyné ő felsége szolgálai, elhatározzák hogy egész tehetségökkel minket fognak támogatni.” Épen ezért országgyűlés nélkül haladéktalan fölkelést rendelt el, körülhordoztatta a vérbe mártott kardot, s egyersmind intézkedett a szorosok elzárására.

De nem úgy volt, mint három év előtt, midőn János király hasonló intézkedéseket vett foganatba. Majláth lépteiben hiányzott az a biztosság, melyet a jó ügy-tudata szokott adni s a fegyverkezés most csüggetegül vontatottan haladt. Maga Majláth is inkább remélt és bizott, mint küzdeni akart. Julius közepén, midőn a török deréksergek már Buda alatt voltak, Péter és a havasalföldi vajda oláh, és Bali bég török hadakkal Fogaras alá mentek. Bornemisza királynéja parancsából hozzájuk csatlakozott. Majláthot tüstént meghívák értekezletre. Az első találkozás a vár előtti téren volt, hol, Bornemisza, ki előtt a titkos célzatok nem lőnek elárulva, de a ki mégis gyanakodni kezdett, egy alkalmas perczen inté Majláthot: „Uram mindiltig eszes ember voltál, most élj vele.” A bég és vajdák biztatásai után Majláth félreérté e szavakat, ijesztésnek gondolá, „hogy ő elállana dolga mellől.”

Miután hitlevelet s tuszokat (hat főuri ruhába bútatott köz török és oláh katonát) nyert, Majláth diszruhában, 40 lovag kíséretében a török táborba ment, daczára neje és hivei kérelmének, kik épen úgy, mint Bornemisza, cseltől tartottak. Az első nap látogatások s

lakomák közt telt el. Hasonlag a következő nap is, jul. 19-ike. Estére Majláth a Péter sátrába volt hivatalos, de a vajda szidalmakkal fogadta. „Eb! mondá neki végre, a császár foglya vagy!” s rátevé balkezét. E szóra berohantak emberei s mindenétől megfosztván, saját övével megkötözték és a Bali bég sátrába küldék, ki aztán Belgrádba vitette. Embereit hasonlóan megfoszták mindenektől, de legalább szabadon eresztették. Majláth a hét toronyba került fogságba, honnan többé sem Ferdinánd, sem barátai nem tudták kiszabadítani. Neje és gyermekei később Magyarországra mentek ki, de Fogaras kezökön maradt, Balassa pedig száműzetett. Fogaras alól a török és oláh sergek elszéledtek. „Jaj mint kinzának – mondja a székely krónikás – a törökkel rablának, és égettek az országot!” Jul. 22-én Tordán országgyűlés volt, melyen Erdély János Zsigmondnak és Izabellának hűséget esküdt; Bornemisza Boldizsár pedig az ország kapitányává tétetett.

Negyven nappal utóbb, épen ily utálatos áruházzal, Buda a török kezébe esett. Izabella királyné Lippára vonult. Országának egy része az utóbb bekövetkezett foglalásokkal, hódoltsággá alakították. Ez napon Erdélyre nézve a dolgok új rendje veszi kezdetét. Ez ország önálló élete ez időtől számítható.

VI.

Buda bukásának híre rémülettel tölté el az embereket. Sokan a János-pártiak közül átállották Ferdinándhoz, mások Fráter György ellen és ennek megbuktatására szövetséget kötöttek. A barát Erdélyben sem volt népszerű, s itt mióta a fővárosra kiszegték a félholdat, aggódni kezdettek, hogy rájuk is sor fog kerülni. Bornemisza könnyű volt meggyőzni a magyarokat és székelyeket, hogy e perczben tanácsos lesz együtt fogni a szászokkal, s várni, hogy mire fejlődik Ferdinánd ügye

Magyarországon. S valóban az első perczen, a török távoltartásának színe alatt, oly ellenséges állást foglalt el Erdély, hogy a királyné szükségesnek látta Fráter Györgyöt előre beküldeni az országba. A mozgalomban legtöbb része Bornemisának volt, ki egyetértésben vala a barát magyarországi ellenségeivel, s kik most a megmaradt magyar tartományokat Ferdinánd alatt akarták egyesíteni. Lényegében Fráter sem akart egyebet, legalább e perczen úgy mutatta. S így a ki-egyezés is könnyen létre jött. Izabella csecsemő fiával még ez év novemberében megjelent Erdélyben. Déván ez ország részéről fényes küldöttség hódolati nyilatkozattal s ajándékokkal fogadta, és onnat Fehérvárra kísérte. Ekkép megnyugtatva, nem sokára visszatért Lippára.

Válságos perczek voltak ezek, egyetlenek sok időn át, melyekben megvala a lehetőség, hogy az ország egyesítették. Kik a dolgok élén állottak, ez eszmével komolyan foglalkodtak s annyival komolyabban, mennyivel inkább gyűlölték a török hitetlenségét s féltek hódítási vágyától. Ugy látszott, hogy maga a barát is ezt akarja. De valamint tévedés azt hinni, hogy ő ezen egy Frangepán Ferencz zelusával munkált, épen úgy igaztalanság az eredménytelenségért az ő ugynevezett kétszínű politikáját tenni felelőssé. Eme kétszínűség nem volt egyéb politikai bölcseségnél s az eredmény igazolta azt. Midőn Gyaluban 1541. dec. 29-én ő Statileo s Petrovics mint Izabella biztosai, és Serédy a Ferdinánd meghatalmazottja alkudozási alapnak elfogadták a nagyváradi békét, a barát kétségtelenül már akkor is látta a végrehajtás nehézségeit. Ha Ferdinánd sergei visszafoglalják Budát, a szándéklott egyesülést nem fogja feltartóztatni az, hogy a Zápolya-jószágok idegen kézen vannak. Ha nem – akkor ezt maga a török sem fogja megengedni. A barát mindkét lehetőséget számitásba vette, s azon óvatossággal, melyet boldogult urától tanult s melynek az oly sokszor köszönhető az ered-

ményt, intézte lépteit. Fels és Rogendorf kudarczai már megmutatták, mennyit építhetni a német sergek működésére, s ő ezek megveretését is mindig számításba vette.

Ez időben már a barát mindenható volt a királyné mellett, ki gyűlölte őt, de nélkülözni nem tudta. Jobb indulattal hivataltársai s a főurak sem viseltettek iránta, azonban a küzdést a fensőbb tehetségekkel bíró férfival hijában próbálták meg. Az 1542. jan. 10-ére Tordára hirdetett s innen jan. 25-ére Vásárhelyre áttett országgyűlés a szultántól kapott parancs következtében Bornemisza minden ellenzése daczára, Erdély kormányzójává, s a királyné és fia helytartójává választá, de ő Statileo püspök tanácsára a kormányzó czim helyett a közbiróét fogadta el*). Ez nap óta e férfi, kit pedig az erdélyiek egész hévvel gyűlötek, ez országban is a dolgok élére állt, versenytársa Bornemisza pedig kiűzetett, ki aztán a Ferdinánd szolgálatába szegődött s a hatalmas Perényinek mindenkit megdöbentő elfogatása után, uj ura s a boszus rendek közt közbenjáró volt.

Erdély, néhány év óta – Majláth kezdte divatba hozni – két izben maga választott magának kapitányt. Már magában e tény is árul el függetlenségi vágyat; mert mindkét esetben a fennálló uralommal tette magát ellentétbe, Buda elveszése óta pedig ez óhajtás még hatalmasabban, bár más uton, nyilatkozott. Mig Magyarország két részre volt oszolva, de János király nagyobb felét birta, s Buda is kezén volt, indokolatlan lett volna azt hinni, hogy a sulypont könnyü szerrel Gyula-Fehérvárra tétethetik. Most minden megváltozott. A tiszai megyék többé nem képezték a birodalom nagyobb és hatalmasabb felét s hadászati szempontból sem annyi

*) Verancsics vallomása a Martinuzzi megöletése végett támasztott perben. Hogy e vallomás nem 1544-re vonatkozik, világossá teszi a Statileo tanácsa, ki épen ez évben halt meg.

várat és védelmi pontot, sem annyi fegyveres erőt, mint Erdély nem nyujthattak. A jan. 25-iki választás által sorsukat a rendek a királynéjéhoz fűzték, a márcz. 27-én Tordán tartott zajos gyűlésen pedig önállóan szervezik az országot. Mindenek előtt a három nemzet unióját erősítették meg: az ország ügyeit közakarattal fogják védeni s a külső és belső ellenségek ellen kölcsönösen védelmezik egymást. A kormányzó-gyám mellé huszonegy tanácsost rendeltek (hetet minden nemzet- és egyet minden megye- vagy székéből); kik aztán – bár számuk nem sokára változott – a királyi, majd utóbb fejedelmi tanácsot alkották, s e naptól fogva részt vettek a közigazgatásban. Senki a főurak közül követet külföldre a helytartó tudta nélkül nem küldhet. Végül szabályozák a honvédelmet, melynek élére a helytartót állíták, a törvénykezést, felállítván a megyei törvényszékeket (derékszékek).

A királyné ez időben még mindig Lippán tartózkodott. De a tordai gyűlés után maga is bejött Erdélybe s székhelyévé Fehérvárt választá. Statileo nem rég – apr. 8-án – halt meg, s a püspöki lak lőn fejedelmi palotává változtatva. A rendek intézkedése miatt, főként mert a gyűlés tudtára sem lőn adva, nem kevéssé neheztelt s az év végén tartott gyűlésen szemrehányásokat is tett azoknak, kik aztán eléggé ildomosnak voltak a dolog sürgősségével menteni magokat, gondoskodván egyuttal a királyné és az ország szükségeinek fedezéséről.

Ezalatt a Ferdinánddal kezdett alkudozások folyton folytak. A gyalui praeliminárik alapján a királyné s helytartója, a brandenburgi örgróf hadjárata előtt, ugy látszik, komolyan akarták az ország átadását eszközölni. Maga a barát két nappal e pontok meghatározása után Serédytől oly kötelezvényt vett, mely a folytatott alkudozásnak a török előtt képes volna más szint adni, de ugyanekkor e kötvényt semmisnek nyilvánítja, maga részére pedig külön szerződést készített, melyben

a többek közt azt kívánta, hogy jövőre is Erdély élén hagyassék. Serédy Ferdinándhoz sietett s ez az Izabellával kötött szerződést haladéktalanul megerősíté (apr. 23.) és a barátét is némi módosítással elfogadta ugyan, de az aláírást még elhalasztá. Most az aláírás sora a királynén volt, ki azt jul. 26-án a gyalai várban végre is hajtá, sőt szeptemberben hódolati követséget is küldött Ferdinándhoz. Csak az átadás hiányzott – de az a birodalmi sereg kudarca után lehetlenné vált. Brandenburgi Joakim megszabadása az ország egyesülésének reményét metszette el.

A barát óvatossága daczára a portán megsejtették ez alkudozásokat, s bár ez év elején ottan nagyobb hadjáratot nem terveztek, e hirekre némi sereget utnak indítottak, és Péter vajdának parancsot adtak, hogy rögtön nyomuljon Erdélybe. A vajdának e beütés annyival inkább érdekében állott, mert elvesztett uradalmait még sem kapta vissza, s tüstént hozzá fogott a készülődéshez. Az erről értesült nemesség rögtön irt a barátnak, ki ekkor Nagy-Váradon időzött, s midőn ez bejövetelét halasztgatá, oct. elején újra felszólítá. „Nem nyugszik a vajda addig – irák – mig, mint maga mondá Székes-Fehérvárra nem érkezik, s a boldogult király tetemeit fel nem akasztatja.” S oct. 24-én csakugyan beütött s Besztercze vidékét feldulta. Rablás és égetés után a barát által felültetett erdélyi nép visszatérésre kényszeríté.

A két ország átadását Ferdinánd még mindig sürgette. Ferdinánd az erdélyieknek segédsereget ígért s a barátot kegyeiről biztosítá. A végrehajtással az, ki az alkudozásokat vezette, Serédy volt megbizva, s azután Erdély igazgatását a barátnak és Báthori Endrének közösen kellett volna átadnia, a minthogy rendszerént ez országnak ezelőtt is két vajdája volt. De a romániai beglerbég már Pétervárad alatt táborzott, s ennek sergét az országra hozni György barát nem tartá tanácsosnak. És ez helyes ok volt az átadás megtagadására

is. Maradjon Báthori távol az országtól s engedje Ferdinánd, hogy nevében ő és egyedül igazgasson – kérte ez. S valóban Serédy anélkül, hogy valamit végezhetett volna, visszament, a beglerbéget pedig gazdag ajándékokkal megnyerte a kincstartó barát. De végre magát a szultánt is meg kelle engesztelni, ki az elmaradt adó beküldését még mindig sürgeté. A dec. 12-iki tordai gyűlés megkérte a királynét és tanácsosait, hogy azt hajtsák fel és szolgáltatassák be haladéktalanul.

E határozat nyilván mutatta Erdély hangulatát: el nem szakadni a töröktől s megtartani eddigi vívmányait, ez volt kitűzött célja. A barát talán maga is szította e hangulatot, legalább mit sem tón ellene, a Serédy által Ferdinándnak megnyert szászok pedig magokban mihez sem mertek fogni. Sőt midőn Báthory Ferdinánd parancsára tudatta Fráterrel, hogy hadakkal megy Erdélyre a várak átvétele végett, simán ugyan, de eléggé világosan értésére adta, hogy ne fáradjon, mert az erdélyiek nem fogják beereszteni, nem lévén hajlandók országukat egy török dulás veszélyeinek kitenni. S minden, mit elérhetett, annyi volt, hogy a püspök beleegyezett, hogy 1543. februárban a tiszántuli s erdélyi megyéket adó megszavazása végett gyűlésre hívhassa össze. S itt Báthori Fráter ellenére kivitte, hogy az adó Ferdinándnak ajánlatott fel.

Ugyanez időben febr. 26-án Tordán egészen másnemű gyűlést hoztak létre az erdélyiek magokban. „Mint hogy ő felsége és fia készek az országért életüket kockáztatni, bírják, kormányozzák Erdélyt minden megyéivel s helységeivel. Ő felségétől és fiától függjön minden tisztviselő s maga a kormányzó is, kik a három nemzetből választott tanácsosok meghallgatásával igazgassanak.” És alább: „a három nemzetből választott követek vigyék még meg az adót a török császárnak, köszönjék meg, hogy Jánost meghagyta birodalmában, s kérjék meg, hogy hitlevélben erősítse meg azon szabadságokat, hogy ennek halála

esetére a magyar nemzetből azt, kit tetszik, fejedelmökké választhassák.”

Bizonnyal befolyt e hangulatra azon szállangó de igen valószínű hír, hogy Szolimán ez évben személyesen fog Ferdinánd ellen menni. A háboru a német császár s francia király közt már 1542-ben is folyt s hasonló esetben ezelőtt is mindig bekövetkezett a szultán támadása. S valóban még e tél folytán megjött a fermán, mely az elinduló török tábor számára szarvasmarhat, juhot s lisztkészletet követelt. Az utolsó tordai határozatok alapján a barát alkudozást kezdett a portával, hogy Erdélynek évi adója egy bizonyos összegben állapíttassék meg. A kiegyezés végre létre jött 10,000 aranyban (János király halálakor az egész ország öt annyit fizetett) s mire a szultán maj. végén Eszék alá érkezett, Erdély követei Szalánczi János és Fekete János táborába érkeztek ez adóval s ajándékokkal kedvencz neje és négy főbasája számára. A követek utasításuk szerint panaszkodtak az összeg nagyságán, melyet megrongált állapotok miatt alig lehetett kiteremteni, de a basák elhallgatták. „Némelyik város husz annyit fizet, mint a gazdag Erdély – mondák – s ezt nem tudnátok kiteremteni?” S valóban ez összeg nem volt tetemes, és megállapításában tekintettel volt a szultán, hogy az ország ne terheltessék, János Zsigmond pedig királyilag élhessen és neveltethessék. Ez összeg – ez volt Erdélynek önállóan fizetett első adója – volt a jövőendő fizetéseknek is zsinórmértéke.

Ferdinándra nézve e hadjárat is, mint a megelőző évi, szégyenteljes, de annál károsabb volt. Egymásután elestek Valpó, Siklós, Pécs, Székes-Fehérvár, Esztergom, s az oszladozó tábor az ott személyesen megjelent király sem tudta visszatartani. Szolimán az ezalatt visszatért, Rusztem basát serge egy részével a Rákoson hagyván. S minthogy ez nem támadott, az év többi része békében telt el. Ferdinánd Erdély átadása végett ujra felfogta az alkudozásokat. Boszankodott ugyan a barátira,

hogy ez – bár másként nem tehetett – a szultánnal összeköttetésben volt, táborát élelmi szerekkel bőven ellátta, de nem merte nyíltan megbántani a hatalmas férfit, ki mindig kitudta hasonló lépéseit menteni. „Mig felséged dolgai jobbra nem fordulnak, – írta sept. 6-án – ilyen módon igyekezem az ellenséget távol tartani, hogy valahára megmentethessék ez ország. De felséged bennem ne kételkedjék, ellenségeimre ne hallgasson, s ne tegyen engem felelőssé azért, mi Erdélyben történik. E nép hitetlen és változások után sovárgó, már régóta azon van, hogy elszakadva Magyarországtól, a két Oláhország módjára önálló országgá alakuljon.”

Az ilyen mentségeket nem egészen hitte el Ferdinánd, bármily valószínűek is voltak, mert saját tapasztalásai óvatosságra inték s mert tanácsosai mindig a gyűlölt barát hitetlenségét emlegették. S épen ezért a dolgok megvizsgálása végett Bornemisza Pált 1544. elején Izabella királyné birtokaiba küldé. De a barát, főként az utolsó hónapokban, hajlandónak mutatta magát a török ellen, rögtön saját hadaival is, Ferdinánd sergeihez csatlakozni s ez szükségessé tette, hogy épen Bornemisza által jutalmat is küldjön neki a király. Vizsgálni tehát és lekötelezni, ez volt kettős feladata a követnek. Egy Serédynél s Báthorynál tett látogatás után Nagy-Váradra ment, hol a rendek össze voltak gyűlve. Az adó megajánlása, a fölkelési határozatok annyira kielégíték, hogy a barátnak átadá Ferdinánd azon okmányát, melynél fogva ez őt kincstartóvá nevezte ki. Egy jan. 12-én tartott bizalmas értekezletben ez sokat beszélt vele Erdély ügyeiről, ennek céljairól hogy független országgá legyen, török hajlamairól, s a dolognak vége mégis az volt, hogy mindaddig nem tanácsos ez országot nyíltan átvenni Ferdinándnak, míg azt megvédeni is nem tudja. Egészen másnemű értesítéseket hallott Bornemisza Gyalun, hol a királyné jun. 21-én fogadta. Ő minden perczen kész mindent átadni s most sem egyéb, mint a király helytartója – valóban

pedig a barátunk foglya, ki a törökkel czimborál s őt szükölni hagyja. Csak küldjön a király valakit, ki őt kiszabadítsa! Még néhány főurnál tett Bornemisza látogatást s végre is azon meggyőződést vitte haza, hogy rendkívüli embernek kell annak lenni, ki ennyi ellenség közt s úgy képes magát fenntartani, mint a barát.

A mit a barát Erdélyről mondott, abban nem volt túlzás. Ez ország valóban önállóságra törekedett. Az 1542-iki márcziusi határozatok már ki is mondták ezt; de minthogy ama gyűlés nem a királyné parancsából ült össze, hiányzott a törvényes alap s az azon végrehajtott kormányzói választás sem tekintetett érvényesnek. De a mit ott kétségbevonhatólag vagy hiányosan alkottak, kipótlák azt utóbb a rendek. Az 1544. april 24-én tartott országgyűlés jószágadományozással a királynét s a helytartót ruházta fel. Az ország terheit mindhárom nemzet közösen viselje: az-az mindenik közösen fizessen adót. A székelyek még mindig adómenteseknek tekintették magokat, habár János király majd minden évben hajtattó nálok végre ökörsütést s ez óta is 1543-ban fizettek subsidiumot. E végzés a törvényes alapot akarta biztosítani, de a nemzet ellenállással fogadta e határozatot, s a barát Brassón át közjök menván, megbüntette a makacsokat s végrehajtá az ökörsütést. Innen Szebenen át tért haza s itt egy szász nemzeti gyűlést tartott. Régi kiváltsága szerint a szász városokban magyar nemzet nem birhatott házat, s a barát hihetőleg politikai okokból, – szerette volna az uni-versitast rávenni, hogy ez előjogáról mondjon le. De minden igyekezete füstbe ment.

A tordai gyűlésen Fráter nem volt jelen*) s az ott alkotott nagy fontosságú vállasügyi törvény keletkez-

*) Ostermayer krónikája szerint apr. 27-én Brassóba érkezett, hihetőleg az itteni vallásügyi mozgalmak s Honternek apr. 22-én pappá lett választása következtében.

hetesét hihetőleg e körülménynek köszönhető. Luther tana már országszerte el volt terjedve magyarok és szászok közt, aránylag kevés akadálytal találkozáva a mohácsi vész óta. Sem János király sem a barát nem kegyelték – de a politikai okok a személyes meggyőződést háttérbe szoríták s tüniök kellett, hogy egyik főur a másik után, egyik város a másik után elhagyja a régi hitet. És éppen azon napokban, midőn Brassóban a képeket kihordák a régi tisztes egyházból s a főoltárt lerombolák, és Honter, a protestantismus halhatatlan előharczosa végrehajtá a szászok reformálását: végezték el Tordán, hogy többé a valláson ujítások ne történjenek, de ne is botránkoztassák egymást s hivatalukban ne akadályozzák az egyházi férfiakat.

Bármennyire igyekezett is Erdély önállóságának érvényt szerezni az által, hogy országgyűlésein többé nem statutarius, hanem legszélesebb értelmű törvényhozási jogot gyakorolt, lehetlen vala be nem látania, hogy azon magyarországi részekkel, melyek éppen mint ő, Izabella kormánya alatt állanak, vannak közös ügyei s hogy ő ezektől nem zárhatja el magát. A tiszai részek, a bánóság, Erdély felét sem tették a régi Magyarországnak – s most e félnek két közjoga legyen? A valóság azt mutatta, mert éppen mint Erdély, a tiszavidéki megyék is külön országgyűléseket tartottak s éppen 1544-ben elfogadák, hogy ők is részt vesznek a török adóban és a rájuk is eső részt magok közt ki is vetették. S a két résznek egyesülésére nevezetes lépés volt, hogy ez évi aug. 1-én Tordán Erdély és a tiszai megyék közös gyűlést tartottak s az egyesülést tényleg végrehajtották.

E gyűlés fontos közjogi kérdéseket oldott meg, s szervezte az ország közigazgatását. Az államügyek élén eddigelé is a barát állott s azok vezetésében jövőre sem akart osztozni senkivel. A királyné gyűlölete, Petrovics irigysége, ellenségeinek számos volta, nem rendítheték meg, mert nélkülözhetetlen volt azon tusában, mely a német király és a török szultán közt leplezve bár, de

eléggé világosan folyt a kérdés felett: kié legyen a magyar állam? S azt mindenki világosan látta, hogy feltétlen csatlakozás egyikhez vagy másikhoz végetlen veszélyeket hozna az országra. A barát azon pártot képviselte, mely sulyegyent akar tartani a két hatalmasság közt s egész hatalma e törekvésen alapult. Sem szeplőtlen jellem, sem álnok gonosztevő: ő egy mély belátású és számitó államférfi volt, ki bármennyi hibával birt is, de legjobban ki tudta választani az eszközöket, melyek a nemzet fennmaradását biztosíthatják. Szerepe, melyet játszott, kétszinüség, melylyel Ferdinándnak hódolt, Szolimánnak szolgálatokat tett egy időben, ma, háromszáz évvel elhunytá után, sok félreértésre ad okot, sok balitéletet idéz elő, de kora azt teljesen megérté és helyeslé. Ő nem szerette Erdélyt, legalább mindig kétszinűnek, forrongónak festi, s neki is kevés volt az őszinte hive. De az önfenntartás ösztöne legyőzi a személyes sympathiákat s az aug. 1-ei tordai gyűlés minden habozás nélkül a barátot állítá az ország elére.

E gyűlés a főkormányzás összes jogát, a legfőbb igazságszolgáltatást, s az ország jövedelmei kezelését Erdélyben s a tiszai részekben a kincstartóra ruházta. Sokat vitatkoztak a czim felett. A barát gubernatorit akart, minő a Hunyadi Jánosé volt, a gyűlés sokalta ezt, s végre is a kérdés eldöntését a királynéra bizták, ki semmi czimet sem adott neki, mig maga az ország főbirája 1542-ben nyert czimét megtartá. Petrovicsnak megmaradt a temesi bánság s a nagyravágyó férfiu, ki maga is akart valamit, mellőztetése miatt rendkívül dühös volt. De a gyűlés a barát korlátozásáról is gondoskodott: évenként tartozik számolni a királynénak, ki őt bármikor elmozdíthatja, s ki a fővesztési perekben fölebbezést képez. Végre a szászok kiváltságait megerősítették s országgyűlések évenkénti tartását elrendelik*).

*) Gr. Mikó Imre nagy becsü munkájában Erdély különválása stb. részletes kivonatokat közöl a János király halála óta tartott országgyűlésekből.

Mialatt a rendek törvényhozással foglalkoztak, megjött a szultán fermánja, hogy a küküllei és csicsói uradalmakat adják vissza Péter moldvai vajdának. A parancsral nem lehetett daczolni: s az uradalmak vissza is adattak, de a várak nélkül. Küküllőt Izabella magának tartá, Csicsó lerontattott.

VII.

A francia király és V. Károly császár 1544-ben Crespyben békét kötöttek. A szultán basái folytatták a mult évben megkezdett hódításokat s azzal kapcsolatban egyes főurak alku utján tett hódolattal igyekeztek kikerülni birtokaik elvesztését. A béke felkölté a szunyadó reményeket s tul és innen a Dunán vágyó óhaj-tással tekintettek a nap elé, melyen Károly – mint Ferdinánd ígéré – személyesen fogja hadait a keresztyén-ség közös ellensége ellen vezetni. De e nap nem akart eljöni, mert Károlyt a trienti zsinat előkészületei foglalák el, mert a német rendek – catholicusok és prote-stánsok – meghasonlottak s harczkészen állottak szem-ben, s mert a wormszi birodalmi gyűlés ilyenmő vállalat-ról hallami sem akart. S midőn nyilvános titokká lett, hogy Ferdinánd fegyverszünet eszközzésére követeket küldött Konstantinápolyba, kik ottan Magyarországért és Erdélyért adót ígérjenek, az 1545. febr. 2-iki nagy-szombati országgyűlés kiméletlen szavakban tört ki, s hogy annál sértőbbé legyen, feltétlenül magasztalta Fráter Györgyöt a császári követ jelenlétében.

A nagyszombati események következménye volt, hogy a tiszavidéki rendek még szorosabban csatlakoz-tak a baráthoz, s a jun. 7-én Debreczenben tartott gyű-lésen ujra kivetették a török adót. A több tekintetben kiábrándult tiszavidékeik fennmaradásukra szükséges-nek vélték a török pártfogás kinyerését, és e céljokat Fráter György által hitték legjobban elérhetni. S bizony-nyal az iránta viseltető tekintetkeből határozák el, hogy

neki s az ország kapitányának szabad legyen az evangelicusokat bárhol is üldözni. Hasonló szellemben határoztak már elébb az erdélyi rendek apr. 23-án Tordán, hol a királyné jelenlétében a cath. szertartás fenntartását redelék el. Gyakorlati eredménye egyik végzésnek sem lett: a sept. 20-iki erdődi zsinat, a szebeni nemzetgyűlés s még inkább a medgyesi zsinat végzései mutatták, hogy mily kevés valódi értéke van e végzéseknek. Az első helyen több kevesebb határozottsággal a Kálvinféle, a két utóbbin az ágostai vallástételt fogadták el és hirdették.

S valóban a protestánsok üldözése akkor, midőn a főurak nagy része már fölvette e vallást, s ezek mind számosabban kezdettek János Zsigmond körül gyülekezni, hibás lépés lett volna. Azóta ugyanis, hogy a Károly segélyébe vetett remény elenyészett, nagy volt az elégedetlenség tul s innen a Tiszán. A részgyűléseket Ferdinánd eltiltotta, de parancsával nem sokat törődtek s ezek mindannyian alkalmul szolgáltak, hogy a Fráter táborát szaporítsák, ki, mióta átlátta, hogy a németországi bonyodalmak, a küszöbön levő (s nem sokára ki is ütött schmalkaldi) háboru lehetlenné tették, hogy Károly a török ellen egy európai coalitiot alkothasson, sőt hogy testvérenek hadat is adhasson, azon forgatta eszét, hogy Magyarországból mennél többet János Zsigmond hatósága alá vonjon. A pereket már Kassa vidékéről is hozzá felebbezték, a felvidéki adókat ő szedte fel, s erővel és ígéretekkel nem egy várost elhajlitott Ferdinándtól. Végre néhány főurral – köztök volt Báthori András és Drágfy Gáspár is – elhatározták, hogy francia közbenjárás által kieszközlik a portán, hogy ez egész Magyarországot János Zsigmondnak adja 12 ezer arany évi fizetés mellett (1546). Az egész dologból semmi sem lett: a porta nem volt hajlandó egész Magyarországot egy uralkodó kezén látni, de e tervelést hódoltsága növelésére akarta kizsákmányolni. E czélból a kincstartótól Temesvárt, Becsét és Becske-

reket követelte, mit viszont a barát nem volt hajlandó teljesíteni. Így törekvése füstbe ment, a porta felhagyott követeléseiével, sőt 1547-ben megkötötte Ferdinánddal első öt évre szóló kékéjét, oly feltétel mellett, hogy a király évenként 36 ezer aranyat fizessen birtokaitól.

Ezalatt a barát feje felett Erdélyben nagy zivatar támadt. Az 1545. oct. 18-án tartott tordai országgyűlés a királyné apanagc-át 12,000 frtra változtatta (ezelőtt évenként az országos adóforintok után utalványoztak neki bizonyos összeget), úgy hogy ez összegnek mindenik nemzet külön egy harmadát fizesse. De a székelynél ez a subsidiumot tetemessé tette, úgy hogy bár kezdetben megtagadták a szedést, utóbb, mint krónikájuk mondja, egyszerre adtak „egy-egy forintot s egy ökörsütést.” A rendek ilyenmű gondoskodása daczára a királyné udvara rosszul volt ellátva. Izabella sokszor szükségét látott s néha konyhája, pinczéje üres volt. A zsugori barát nem adott, a fősvény Petrovics nem kölcsönzött. Az első Vinczet és Bálványos várát tömte, az utóbbi uradalmi messze voltak s a szép és szerencsétlen özvegy hozomány-aranyait zálogosította.

A barát és királyné közt soha sem volt jó egyetértés, de annak alázatos gögje az erdélyi főurakat is vérig sérté. Valóban Fráter, amennyire csak lehetett, korlátlanul kezelte az államügyeket, Petrovicsot épen mellőzé. Tagadhatatlanul a rendek emelték őt fel, de gondoskodtak korlátokról is. Ő e korlátokat nem tűrte s egyenesen mellőzé. Azt mindenki látta, hogy a bécsi és konstantinápolyi udvarral való összeköttetés okmányai nem valók a három nemzet gyűlésének asztalára, de azt, hogy miért tartozik a kincstárnoki számadás is az államtitkok közé, senki sem akarta érteni. A főurak, Petrovics, Patócsi, Kendy és Markus Péter mind jobban kezdék pengetni a kincstartó felelősségét s rávették a királynét, hogy adja megegyezését megbuktatására. A dolog kivitelét Petrovics és Batthyáni Orbán vállalák magokra. 1546. nyarán Fráttert számolás színe alatt Váradról Fe-

hévára idézték. Petrovica rácz csapatokkal várta, de a barát is – értesülvén a dolgokról – sereggel jött be, s „felvette a székyeket,” s a helyett hogy Fehérvára ment volna, helytartói hatalmánál fogva Szász-Sebesre országgyűlést hívott össze. A rendek nagy részben mellette nyilatkoztak, ő ezekkel és csapatával Fehérvár alá ment, visszanyomta a ráczokat s az országgyűlés közbevetésére kibékült a királynéval*).

A béke valójában csak színleges volt, s mert a remete hatalmából egy hajszálnyíró sem mondott le; a királyné és pártja azután is mindent elkövettek, hogy a barátot megbuktathassák. Izabella 1547-ben panaszt emelt a szultánnál, „nagyon ki vannak téve a barát bánalmainak s a gyermek kora, és ő neme miatt mit sem tehetnek.” Az ezalatt Fehérvára összehívott országgyűlés a királyné részére állt s három követeléssel állott elő: „számoljon meg, ne fogadjon s ne küldjön követeket, váraiba a királyné nevezzen tisztartót. „Majd ha a királyfi nagy lesz, csak akkor fogok számolni.” mondá a barát, s épen így megtagadta a többi követelések teljesítését is. De midőn a szultán is pártfogásába vette a királynét, engedékenyebbé lett, s csak annyi időt kért, hogy irományait rendezhesse.

Ez engedékenységnek más oka is volt. A portán Becse és Becskerek követelésével ujjalag sürgetőbben felléptek, jelül, hogy a divánnál a barát befolyása csökkenőben van. Elhallgatott ugyan ez, miután az évi adót megkapta, de a gyakori követelés valóban fenyegetőnek tünt fel. A helyzet külső, belső veszélyei, Izabella igyekezete, hogy a főhatalmat kezéből kivegye, arra a gondolatra vitték Frátert, hogy Ferdinánddal az elej-

*) Hogy e találkozással a gyalai térdhajtás össze nem tévesztendő, világos dolog. Verancsics (Levelei 226. l.) nem említi részleteket, de ő ekkor Krakkóban volt, Ostermayer és a széky krónika adatai pedig összevágtnak. De maga Verancsics is vallomásaiban (Pray epistolae II. 392.), hol a gyalai eseményeket elmondja, említi, hogy a rendek több ízben akarták a barátot megbuktatni.

tett alkudozásokat újra felfogja. Mialatt azonban erre az előkészületeket tette, jun. 13-án létre jött a béke a porta és Ferdinánd közt, s midőn Malvezzi, az utóbbi követe oct. 10-én búcsulátogatását tette Rustem nagyvezérnél, ez figyelmeztette: „ne higgyen ura a barátnak, sőt ha a szultán ellen valamit írna Bécsbe, közöljék a levelet velök, ők is fogják közleni részökrői, ha oda ellenséges jelentéseket tesz.” E hangulat a jó kémekkel bíró férfit előtt nem lehetett titok, s miután a magyar kormánytanács a béke ellen felszólalt, s azt az 1548-iki nagyszombati gyűlés is roszalta, a barát is követeket küldött Augsburgba, hol ez időtt Károly és Ferdinánd birodalmi gyűlést tartottak. Kétségtelen, hogy nem volt hajlandó hatalmát valakivel megosztani, de szivesebben akart Ferdinánd, mint a porta helytartója lenni.

Követei Pesty Gáspár és Haller Péter szebeni tanácsos voltak. Ezek még 1547. novemberben elindultak Nagy-Szombatba, s innen az országgyűlési megbízottakkal 1548. februárban Augsburgba. A barát levele hiven festé a helyzetet, a török hódításvágyát, indítványba tette Magyarország egyesítését Ferdinánd alatt s a királyné és fia kárpoztlását tüzte ki egyetlen feltételül. Károly s testvére nem voltak hajlandók a törökkel kötött békét felbontani, de a barát ajánlatát sem akarták végkép, teljesen elvetni. S míg a rendeknek adott válaszuk a béke felbontását keresztyén fejdelemhez illetlennek mondá, másfelől Frátert felhívták, hogy küldessen felhatalmazottakat Augsburgba, kik ott velök s a lengyel király követeivel elintézzék a dolgot. De a lengyel király – Izabella atyja – időközben (1548. apr. 1.) meghalt, Izabella pedig ily körülmények közt hallani sem akart a további alkudozásokról, s az erdélyi követek Augsburgból ezuttal elmaradtak.

Bár mennyire boszankodott is a barát, a dolgon mit sem változtathatott. Ezóta közte s a királyné közt megint feszültség állott be, mi annyival veszélyesebb volt rá nézve, mert a főurak és rendek is ennek pártján

állottak s az egyezkedést ellenztették. És megbuktatására újra egyesültek. Az 1548. sept. 8-án Kolosvárt tartott országgyűlés annyira ingerült hangon folyt, hogy a barát Kolosmonostorról be sem mert menni és betegnek tetette magát. Itt határozatba ment, hogy számadásra vonják s aztán a királyné kegyelmére bizzák sorsát. De a gyűlés eloszlása után a barát megfordította a dolgot. Menedéklevelet eszközölt a királynétól, ki Gyaluba ment, ott sirva borult lábaihoz s addig rimázkodott, míg ez maga is könyekre indulva, meg nem bocsátott neki. Két nap mulva 200 szekér élelmi szert szállíttatott a várba.

S most Izabella is hajlandónak mutatkozott a Ferdinánddal kezdett alkudozások folytatására. Sept. 21-éről Fráterrel együtt levelet irt a rajnai választóhoz, melyben közbenjárását kérte ki, novemberben pedig ugyanazzal s a rendekkel Pozsonba küldött követeket Ferdinándhoz, ki maga is oct. 18-ika óta itt mulatott az ez nap megnyílt országgyűlésen. E hármás követség tulajdonkép az alkudozások elejtett fonalának újra felvételét célozta, de egyszersmind azt is tudatta Ferdinánddal, hogy Erdély erejében megbizhatik, mert ez a magyar hódoltságból oda vándoroltakkal százezer harczost képes kiállítani. Ferdinánd válaszában üdvözlé e célzatoakat, s ígérte, hogy egy Bátorban vagy Kállóban tartandó értekezletre fog biztosokat küldeni. S csakugyan Ferdinánd 1549 elején kinevezte a biztosokat. Ezek egyike Nádasdy, okkal vagy ok nélkül, sógora Majláth hosszas fogsága okának a barátot tartotta, s ezért ennek halálos ellensége volt. A király, ki a fegyverszünetet sem volt hajlandó felbontani, de a kínálkozó alkalmat sem akarta elszalasztani, biztosainak óvatosságot ajánlott, s valóban ezek ürügy után ürügyet találtak, hogy még a találkozás se jöhessen létre. E habozás a barátnak sok bajt okozott.

Petrovics megsejté az alkudozási szándékot s maga is mindent mozgásba tett annak meghiusítására. Jelentést tett Konstantinápolyba, felfingerlé a rendeket s oly

boszus hangulatot idézett elő, hogy az ellenkező érdekek által szorongatott királyné, ki még anyagi helyzetét is tűrhetlenek tartá, elkészült az országból. Magok a rendek sem nagyon marasztották – de midőn a határszéli basáktól hirt vettek, hogy János Zsigmond Konstantinápolyba fog vitetni, megrettentek a következményektől. Izabella anyját Bona királynét közbenjárásra szólíták fel, s ennek követe ez év májusában megérkezett. S most a dolgok megvizsgálására csausz is jött az országba. Szorongatott helyzetében a barát nyakrafőre megbékélt Izabellával s az ajándékokkal megengesztelt csausz megnyugtató híreket vitt haza. A zivatar még sem csendesült le. Petrovics rábirta a királynét, hogy tegye át székhelyét a bánszágba: s ez már Dévára érkezett, de a barát követei visszatérésre bírák, s minthogy a szebeniek nem bocsáták városukba, Fehérvárra ment.

E küzdelem a barátot tervei siettetésére birta, s most Ferdinánd is komolyabban hozzálátott. Nagy részben új biztosokat nevezett ki, kik a helytartóval aug. 1-én Nyirbátorban összejöttek. A barátnak eddigi hivatalai fölé bibornokság s az esztergomi érsekség lőnek megígérve, a királynénak teljes kielégíttetés, fiának pedig Ferdinánd valamelyik leányával kiházásítás. De a barát mindenek fölött szükségesnek tartá, hogy a király haderőt küldjön az országba, mennél nagyobb és mennél gyorsabban.

Hogy mindez csak kezdemény, maga a barát érezte legjobban. Szükséges vala, hogy mennél nagyobb pártot biztosítson magának Erdélyben s hatalmát itt mennél szilárdabbá tegye, hogy a Petrovics befolyását lehetőleg ellensúlyozza. Ily czállal tartott ez évi dec. 21-én Maros-Vásárhelyt országgyűlést, mely egészen az ő terveivel megegyező módon járt el: meghatározta, hogy a szultán által kinevezett gyámnak mindenki engedelmeskedjék, az ellen pedig, a ki ezt tenni vonakodnék, keljen fel fő- és jószágvesztés büntetésének terhe alatt mind a három nemzet. Továbbá egy követség vigye

meg Konstantinápolyba, hogy ők a barát igazgatásával teljesen meg vannak elégedve. E gyűlésen jobbadán Fráter párthivei jelentek meg s határoztak. De a nyilvános titkot, hogy ez egyezkedik Ferdinánddal, ellenére a királynénak, ki jogairól már nem hajlandó lemondani, sőt hogy a marosvásárhelyi végzések ellensúlyozására követet is küldött a portára, mindenki tudá. Az ellenzék száma naponként nőtt, annyira hogy az 1550. febr. 2-ára hirdetett országgyűlésen – bár ott a tiszai részek is képviselve voltak – kevesen jelentek meg. A küszöbön álló új jövő bizonytalansága minden lelket elborulttá tett s a rideg szerzetes biztató szavai senkit sem nyugtattak meg. Nem tudta szőnyegre hozni a királyné ügyét: csak ha a közbéke helyre lesz állítva, akkor veszik elé! hangzott a rendek válasza. Ellenben hogy a kormányzásba ténylegesebben befolyhassanak, elrendelek a cancellári hivatal felállítását, különben csak anyagi tárgyakkal – a mértéket és súlyt egész Erdélyre egyformává tették – foglalkoztak.

Ez idétt már reménynek is merész volt a köz béke helyreállítása. A bizonytalanság minden hazafit csüggeteggé tett, csak a barátot ösztönözte fokozott tevékenységre. Izabella panaszai, Petrovics jelentései következtében e télen egymásután négy csász jött az országba, kiket a barát meglehetősen megnyugtatta bocsátott haza. De a mi eredményt ez uton elért volna, elrontá Mahmud, ki Bécsben megbizonyosodott a nyirbátori egyezkedésről s haza hirt is vitt. S mi ügyét még rosszabbá tette, az volt, hogy ekkor érkezett Izabellától egy új követ, Szalánczi János Konstantinápolyba, ki Mahmud leleplezéseit új adatokkal bővíté.

A barát gyors cselekvéssel akart minden veszélyt megelőzni. Tudta, hogy azé lehet Erdély, kinek sergei előbb érkeznek ide. Levelei Ferdinánd hiveihez egymást érték. De Ferdinánd sergei nem jöttek, Nádasdy, Salm másutt voltak elfoglalva s a barát saját erejére lón hagyva.

Szalánczy júniusban visszaérkezett, hozva magával a szultán levelét s biztatásait Izabellához. A barát váraiban tetemes erővel rendelkezett ugyan, s másfelé is voltak zsoldosai, de nem annyi, mennyi ily küzdelemre elég lett volna. Míg tehát a német sergek nem jönnek, mindaddig biztatással kell tartani a portát – s e cél végett jul. havában Szászsebesben összegyűjté a rendeket. Meghívta a királynét, Petrovicsot, kik gondolhatólag nem jelentek meg, sőt e tényt mint újabb erőszakoskodást jelenték fel a portára. A szászsebesi gyűlés azonban megtartatott, s elhatározta, hogy Konstantinápolyba követség menjen, mely az adót megvigye s a barátot kimentse. És ez maga indult el egy körútra, hogy az adót annyival gyorsabban behajthassa.

Már késő volt. Ugyanazon Mahmud ki Bécsben járt, küldetett Erdélybe is a vizsgálat megtételére s a barát megbuktatására. Feladata volt elfordítani tőle a rendeket, s e célból a királyné Gyula-Fehérvárra országgyűlést hívott össze. Nem sokan jelentek meg azon, mert a barát Mahmud érkezének hírére Medgyesre ment, serget vont össze és a gyűlést eltiltá. De ellene, azok előtt kik megjelentek, a portai követ kikelt: „árulónak nyilvánítá őt magát s egész pártját. Keljenek fel minyájan s élve őt magát vagy levágott fejét küldjék Konstantinápolyba. Magok különben ne féljenek. A szultán oltalmába vette a király fiát és az országot, s ha az meghalna, ennek fejdelemválasztási jogát nem fogja korlátozni.”

Most mindkét fél fegyverkezett. A barát Medgyesről Ekemezőre tette át táborát, Petrovics pedig ráczaival ennek várait kezdte ostromolni. Legelőbb egyik vezére Csanádot égette fel, s nem sokára Alvincz és Déva elestek, Hunyad pedig ostrommal vétetett körül. S ekkor érkezett a hír, hogy Izabella kérelmére a budai basa, a moldvai s havasalföldi vajdák parancsot kaptak Erdélybe nyomulni, míg a barát Ferdinánd vezéreitől üres biztatásnál egyebet nem nyert. Ha mind ez ellensé-

get várja, bukását nem kerülheti el – a menekülésnek még csak egy utja van, ha megbékél a királynéval, ki már Petrovicssal együtt Fehérvárba zárkozott. Sergeivel sept. 29-én Ekemezőről e vár alá nyomult s azt ostrommal fogta körül. Béke ajánlatait kezdetben a királyné nem fogadta el, mire a barát lövetni kezdte a várat. De Izabella bizva a török segély közeledésében, kiegyezésről nem akart még egy ideig hallani, csak midőn a barát táborában összegyűlt rendek vetették magokat közbe s festették le a török bejövetelének minden veszélyeit, bocsátotta maga elé a kincstartót. A találkozásnak kölcsönös szemrehányások után fegyverszünet lett az eredménye, melynek értelmében mindkét fél elbocsátotta sergeit. A barát Enyedre ment, a királyné irt a szultánnak s a sergek visszaparancsolását kérte.

De ezek már utban voltak: az oláh vajda Vöröstornyon, s egy csapat moldvai Ojtózon át betörték, Kászon budai basa pedig a Maros völgyén táborozott. A királyné kibékülése csak színlett, valóban pedig nem volt hajlandó elszalasztani a kedvező alkalmat, hogy az uralkodást saját kezeibe vegye és a baráttól megszabaduljon s aligha kívánta őszintén az általa behívott csapatok visszavonulását. Épen ezért távozásukra intézett felhívásának nem lett eredménye, hanem mindenik nyomult előre a maga útján.

A barát, a mint eről értesült, a véres kardot rögtön széthordoztatta, maga Tordára ment s az ország rendeit fegyveresen ide rendelé. Egyik vezérét Kendy Jánost az aláh vajda ellen küldé, ki már egész Medgyesig száguldott, de a magyar sereg közeledtének hírére Szeben alá vonult. Itt Kendy megverte s az országból kinyomta. A moldvai csapattal – István a vajda testvére vezette – magok a székelyek is elbántak. De Kászon a budai basa feltartóztatás nélkül közeledett. S most a királyné Diod várából nov. elejéről felhívást intézett az ország rendeihez, a nevezetesebb városokhoz, hogy ne ellenkez-

zenek tovább a szultán parancsával s ne vonják magokra a nyilvános veszélyt. Pár nappal utóbb maga Kászon is irt az illyei mezőről az erdélyi rendeknek: „a királyné Mahumet tolmács által értésére adta, hogy a rendek hajlandók engedelmeskedni a szultánnak. Én itt megállapodom a szándzsákokkal, addig ti nyilatkoztassátok ki a hatalmas császárnak, hogy a várakat, kincstárt, kamarát elveszitek György baráttól s átadjátok a királynénak, és továbbá hogy idegen fejedelemnek nem hódoltok meg.”

A barátnak már ekkor 50,000 embere volt táborában, kikkel előre nyomult, mig Varkocs a Petrovics jószágait pusztitá s bánási várait foglalgatá. Ily körülmények közt Kászon nem remélheté követelésének teljesítését, s végre is a királynénak, ki a nov. 11-ére hirdett országgyűlést nem tarthatá meg, hogy a gonoszabb következményeket eltávolítsa, a barátnál kelle közbevetnie magát, hogy utában állapodjék meg, s Kászonnal, hogy ezuttal minden feltétel nélkül távozzék. Kászon visszatért Budára, s a barát most nyomon a székelly földre ment, hova Illyés vajda, testvére kudarczát megboszulandó beütött, rabolt, pusztított, felégette a helységeket s elfoglalta a városokat, s honnan 12 napi dulás után a barát közeledésének hire visszatérésre birta.

Végre a török, tatár és oláh hadaktól megszabadult Erdély. A királyné és a barát nov. 30-án Fehérvárt összejöttek s békére léptek. De e béke sem volt egyéb fegyverszünetnél, s a barát tisztán látta, hogy a porta sem követeléseiivel felhagyni nem fog, sem kudarczát nem hagyja annyiban, s ezért biztositnia kelle magát Ferdinánd segítségéről e beütések esetére. A megkezdett alkudozás befejezését sürgette mindenk felett, s Ferdinánd biztosaival 1551-ben febr. 3-án Diószegen csakugyan összejött. A bátori feltételek alapján történt az egyezkedés, hogy t. i. a királyné s fia kárpótoltassanak s hogy Ferdinánd a sereg beküldésével ne késlekedjék tovább is, nehogy a török megelőzze.

A barátnak igazsága volt. Nehány nappal a diószegi értekezlet után Konstantinápolyból csausz érkezett a királynéhoz, ki az ifju herczeg megkoronáztatását s Becse és Becskereket átengedését sürgette. Maga Izabella is óhajtá az előbbit, s Fehérvárra gyűlést hirdetett. Minthogy a kincstartó nem volt jelen, ily fontos ügyben nem akartak határozni a rendek, s új országgyűlésre Enyedre határidőül márcz. 15-ét tűzték ki, melyre a barát is meghivatott. A gyűlést a királyné nyitotta meg saját szenvedései s szerencsétlensége rajzolásával s a barát letételét kérte. A gyűlés Frátert hazaárulónak nyilvánítá s száműzé Erdélyből – a perczben, midőn ő a gyűlés megnyiltáról értesülve, fogadott zsoldosokkal Körösvögyén át Enyedre sietett, hol a gyűlésben tüstént megjelent. Sem ijesztés, sem fenyegetéssel nem bírta a rendeket a határozat megváltoztatására, kik az adó megajánlása után lassanként elszéledtek s végre maga a királyné is Fehérvárra távozott. Most a barát a csauszt vesztegette meg, hogy róla kedvező jelentést tegyen, s a portára bőven küldött ajándékokat és hizelgő leveleket, melyek által ki is vitte, hogy gyámi és helytartói hivatalában megerősítettet.

A diószegi egyezkedés alapján Ferdinánd márcz. 30-án kinevezte biztosait Nádasdyt, Báthoryt és Herbersteint, kik a királynéval, baráttal s Petrovicscsal végrehajtsák az alkudozásokat s megkössék az egyezkedést. De mire a király számított, hogy az egész dolog békés uton fog végrehajthatni, annak lehetetlenségét belátta a barát, s sürgette is, hogy birodalmi és királyi hadak küldessenek Erdély átvételének biztosítására. A biztosok a magyar hadakat a határszélen felállíták, a császár csehekét és spanyolokat küldött, az összes sereg vezérévé s főbiztossá apr. 27-én Castaldo János tábornokot nevezte ki, titkos utasítással s széles hatalomkörrel látva el e nagyravágyó, irigy, pénzsomjas férfit, ki sergével Eger alá érkezett s várta behivatását.

Főgondját e perez óta a barát arra fordította, hogy

Erdély átadása mennél zajtalanabban hajtassék végre, de e végett szükség vala a királyné és Petrovics megnyerése. Segesvárra gyűlést hirdetett, mely, eltiltván a királyné híveit arról, nagyon látogatott nem volt, azonban követeket nevezett ki a három nemzet nevében, kik mint közbenjárók a királynét békére bírják. A követek semmit sem tudtak kieszközölni s a barát máj. 7-ére Tordára új gyűlést hitt össze. Sem a királyné sem Petrovics nem jelentek meg s a gyűlés végzéseit határozottan ezek ellen irányzá. A zavarok lecsendesítése s a főbűnösök megbüntetése végett elrendelék, hogy a hadkötelesek rögtön a barát táborába szálljanak, Enyedet és Szászsebest a királyné katonái hagyják el, s azok, kik tavaly az idegeneket behozták, büntetessenek meg.

De a királyné még mindig keményen tartotta magát, s most a barát felszólította Nádasdyt, Castaldot, hogy bejöveteleket ne halaszszák tovább. „Fő az, hogy Petrovicsot előzzék meg, ki Déva alá mehet, a szorosokat elfoglalhatja, s nekik nagy bajt okozhat.” S maga Gyula-Fehérvárát haladéktalanul megszállotta. A királyné innen Szász-Sebesre távozott, de kincsei mind e várban voltak. Ezalatt Castaldo megindult s a királyné, midőn ennek jöveteléről megbizonyosodott, fehérvári parancsnokát Horváth Ferenczet e vár feladására utasítá. Izabellának egy másik várát Almást Castaldó csapatai vették körül, de a királyné ennek átadását is elrendelék. S most a barát maga ment hozzá Szász-Sebesre, magával vitte a Fehérvárt lefoglalt királyi kincseket, s lefestvén a helyzetet, könyvek közt és fuldokolva kérvén bocsánatot, ajánlá a kiegyezést Ferdinánd teljhatalmu biztosaival.

Mit tehetett a szerencsétlen asszony akkor, midőn a német az országban, Petrovics távol, a török elámitva, s ő egészen magára hagyatva volt? Kijelenté készségét az alkudozásra. S most Castaldo elébe utazott Enyedre, s szívélyes találkozás után a biztosokkal Szász-Sebesre mentek, hogy a királynéval az egyezkedést végrehajtsák.

Ez nem kis feladat volt. A bátori és diószegi alapokat Izabella sőt maga a barát is kevesellették, s ezt mindjárt az elsőnap értekezleten jun. 15-én sem titkolták el. Maga a királyné kijelenté, hogy az ajánlottaknál alkalmasabb uradalmakat s kellő zálogot kíván s biztossíttatást, hogy fiának Ferdinánd egyik leánya nőül fog adni s hogy Ferdinánd és Károly magtalan halála esetére Magyarország fiára fog visszaszállani. E miatt az alkudozások hosszúra nyulhattak s Ferdinánd a biztosokat teljhatalommal látta el annak tetszésök szerinti befejezésére.

Valójában pedig teljhatalma csak Castaldonak volt s őszintén és bizalmasan csak ennek nyilatkozott Ferdinánd. Ugyanazon alkalommal midőn, a barátot biztositja, hogy ő lesz Erdélynek egyedüli vajdája, titkos jegyekkel irt Castaldonak „ha György magaviseletét gyanusnak találod, azt tedd vele a mit az én és birodalmam java kíván.” Ezalatt megérkezett Ferdinánd beleegyezése, hogy a herczegségek jobbakkal cseréltessenek ki s egyik leányának keze ígértessék az ifju herczegnek, azonban kívánja, hogy Petrovics várai is az ő hűségére térjenek. A barát el volt ragadtatva, s maga a királyné is féligmeddig megnyugtatta. Jul. 18-án elutazott Szász-Sebesről s másnap jul. 19-én Fehérvárt az alkupontok ünnepélyesen aláíratattak. A királyné sirt s átkozta a barátot, ki őt számüzötté tette és másnap a biztosokkal Kolosvárra az országgyűlésre indult.

Petrovics végre, a királyné személyes közbenvetésére megegyezett, hogy Temesvárt s többi erődjeit a munkácsi uradalommal cserélje ki, s most már a királyné kötelezte magát, hogy fiának eljegyzése érvénytelen legyen, ha Petrovics az átadást megtagadná. A gyűlés jul. 26-án Kolosvárt megnyílt, s miután a székesegyházban Izabella és a barát, Castaldo és Nádasdy a szerződés megtartására megesküdték, következett a koronának és jelvényeknek ünnepélyes átadása „adja Isten, mondá a könyező királyné, hogy ez rátok és hazátokra üdvös

legyen!” A rendek folytatták tanácskozásait következő napokon s az ország kormányát magok is a barát-
nak adták át, elrendelvén, hogy szükség esetére parancsára felkeljenek a hadkötelezettek.

Néhány nap múlva aug. elején a kolosmonostori egyházban nagy ünnepélylyel végrehajtatott a királyfi eljegyzése. A királyfi gyöngélkedése miatt néhány napot itt töltött Izabella. Aug. 7-én elindult fiával s néhány hivével. Castaldo két mérföldig kísérte őket, a barát Zilahig. Itt zokogva bucsuzott el, ez megcsókolta a királyfit, s visszatért. Petrovics később hozzájuk csatlakozván, Kassáig kísérte Izabellát, ki ez év hátralevő részét itt tölté, s várta a szerződés végrehajtását.

VIII.

Az események ezen egész folyama alatt a barát-
nak legfőbb törekvése volt a valót eltitkolni a töröktől s azt, a mi történt, lehetőleg hamis világításban tüntetni fel. Az özvegy tehetetlensége, Petrovics bárgyúsága biztosíták, hogy ezek a portán az ő valószínű hazugságait nem fogják megczáfolni, s 1550 telén, Kászim budai basa hazatérése után, egymásra járatta embereit a portára. Az egész dolgot úgy tüntette fel, mint személyes versengést közte és a királyné közt a hatalom gyakorlata felett, előidézve Petrovics nagyravágyása által – melybe az ország rendei is bevonattak. Hivatkozott a szultán ítéletére, mint a kitől nyerte gyámi és helytartói hivatalát. S még a tél folytán a szultán megdicsérte, meghagyta hivatalában, a királynét megintette s Petrovicsot és a rendeket lehordta. Ezen játékot folytatta a diószegi egyezkedés s a német sergek bevonulása után is. A királyné vádja, hogy ő németes, ürügy: ellenkezőleg ez akarta őt a szászokkal megöletni. Ennek pártja lépett fel támadólag: Balassa egyfelől, Petrovics másfelől a szultán hiveit szorongatják s ezért ostro-

molta Fráter Fehérvárt. Ferdinánd sergeit is e zavarok hozták be s a szegény barát most sehogy sem tud szabadulni tőlök. A porta még csak nem is kétkedett. S miután a királyné kiment az országból s ez átadatott a biztosoknak, nyomban irt a barát Konstantinápolyba s a szomszéd bégekhez: az egész egyezkedést Petrovics csinálta, hisz ez már minden várait át is adta – de ő az erdélyieket kezén tartja, neki épen Petrovics ellen kellett a német zsoldosokat fogadni. Ezt is elhitték: „bizony, ír a neki a beglerbég nem sok idő múlva, te vagy csak a hű ember s Petrovics az áruló; ennek a váraiban mindenütt Ferdinánd embereit (canes germanos) találtam.”

Ez a játék sem Castaldonak sem urának nem tetszett. Ezek titkos levelezése telve van gyanuskodással, mely Erdély átadása után sem oszlott el. A barát összeköttetéséből a törökkel nem csinált titkot s egyet és mást levelei közül meg is mutatott Castaldonak. De nem mindet, s bármennyit mulatott is különben az olaszszal s bár ennek barátságát feltűnőleg vadászta, míg a Nádasdyét megvetette, Castaldó előtt épen semmi hitele sem volt. Megvesztegette ez a barát környezetét, magát kémekkel vette körül s hasonló minőségben beajánlá hozzá egy bizalmas emberét Ferrari Mark Aurelt. Sem őszintesége sem bizalmassága a barátnak nem volt képes megnyugtani: csakhogy bizalmatlanságát elárulni óvakodott.

S a barát tovább haladt a megkezdett uton. Nem akart végkép szakítani a törökkel, nehogy Erdélyre végpusztulást hozzon, míg csak biztositva nincs, hogy Ferdinánd önerején is megvédeni képes azt. Másfelől Castaldo teljhatalma, uralkodói szerepe terhére volt. „Soha sem fogok ez emberrel kijönni,” mondá nem sokkal a királyné távozása után tele boszusággal, s legjobb tartaléknak azt hitte, ha összeköttetéseit a konstantinápolyi udvarral nem mellőzi, s ha őszinteségét Castaldo irányában tovább is folytatja.

Ferdinánd óhajása volt, oratora által kieszközölni

a portán, hogy Erdély adófizetés mellett rá ruháztassék. De ez erős ellentétet képezett azzal, mi a barát jelentése volt, hogy az ország nincs Ferdinánd kezén, a királyfi saját országában van s minden, a mi történt, házassági eljegyzés. És midőn a barát Ferdinánd parancsa, Castaldo ellenzése és Nádasdy figyelmeztetése daczára az adót és ajándékokat még szeptember hóban saját és a királyfi neve alatt elküldé Konstantinápolyba, hitele itten teljesen helyreállt, s a török had is nem Erdély, hanem a Bánság ellen lőn kirendelve.

A királyné távozása után a barát folytonosan sürgeté, hogy a várak jó karba tétessenek s küldjön Ferdinánd segílyt. Sőt aug. közepén kérte a királyt, engedje meg neki, hogy Bécsbe mehessen. „Személyed, válaszóla Ferdinánd sept. 11-én, Erdélyben nélkülözhetetlen, halaszd utadat a magyar országgyűlés megnyiltáig.” Már ekkor bizonyos vala, hogy a török sereg ki van rendelve. Sept. 1. napján a barát magához hivta Castaldot értekezletre Vinczre, sept. 8-án pedig Szebenben országgyűlést tartott, melyen a rendek az adót szavazták meg s a hadfökelést elrendelék.

Szeptember közepén a törökök már átléptek a Dunán. A barát e hirre adószedés ürügye alatt maga akart Bánságba menni de Castaldo nem bocsátá. Jelenlétét Erdélyben nélkülözhetlennek tartá s kénytelen kellett maradni. A közeledő beglerbég Mehemed volt, a barátnak régi ismerőse, egy renegát rácz, ki Erdélyben is fordult meg, s kivel perczig sem szűnt meg összeköttetése. Mivel pedig a török sereg mindenütt, a merre ment, a Petrovics váraiban német katonákat talált, elegendő oknak hitte, hogy ezt árulónak, a barátot pedig hűnek tartsa. S midőn egymásután elestek Becse, Becskerek, Csanád s az ezek körül fekvő apró várdák, a beglerbég egész őszintén írta oct. 2-áról a barátnak: „a te arczod tisztának találtatott a hatalmas császárnál, s ellenséged Petrovics megszégyenült! Legyen gondod, hogy a németeket kiűzzük a császár birodalmából. Mit is keresnek

azok Magyarországon? tartásuk magokat Bécs védelmére.” Nehány nap múlva Lippa is elesett lakosai árulása következtében. Ekkor egy más basa, Hajdár, irt a bibornoknak. „Mi már kiűztük az olaszokat, németeket, hajdukát egy csomó helyről. Tegye azt uraságod is azokkal, kik Erdélyben vannak. – Nekünk ugyan parancsunk lett volna ez országba is nyomulni, de értesülvén, hogy uraságod megküldte az adót, sem magunk nem megyünk, sem az oláhoknak s tatároknak nem engedjük meg, hogy oda beüsenek. De az idegeneket is szükség onnan kiűzni.”

Pár nappal utóbb oct. 15-én a beglerbég egy hadosztálya Temesvárt kezdé ostromolni. Castaldo már régóta sürgette, hogy induljanak el a Bánság megvédésére, de ürügyet a barát mindig talált. A tábornok a gyanakvástól egészen soha sem volt ment, s maga Ferdinánd is mindig erős vigyázatot ajánlott neki. De gyanuját még eddig maga sem tartá egészen valószínűnek – ez nap óta egészen megváltoztak jelentései. Már alig kétkedett az árulásban s mivel a dolgot sürgetőnek vélte, utasítást kért. Az utasítás most is olyanformán hangzott, mint az előbbi: „ha a barát árulása nyilvánossá lesz, előzze meg az árulás végrehajtását, s inkább mintsem ő, Castaldo, ölessék meg, tegye el Györgyöt láb alól.”

Oct. közepén teljes hadfőkeléssel, melybe minden harmadik ember kirendeltetett, csakugyan a barát Castalddal és az időközben oda küldött Pallavicinival egyesült, s megindult Temes megyébe. A beglerbég hada már elvonult Temesvár alól s a keresztyén sereg Lippának tartott. Itt utközben kapta a barát a király levelét, a bibornoki süveget, s a pápai felhatalmazást, hogy fehér ruháját veres talárral cserélje fel. Castaldo korábbi jelentései szerint a bibornok kineveztetését türelmetlenül várta, azonban most, midőn megnyerte, kitörő öröme nem adá más jelét, mint hogy Ferdinánd levelét, melyben őt, mint bibornokot, barátjának szólítá,

átküldte Nádasdynak. Castaldo a táborban üdvölvéseket tétetett. De az új méltóságot mind ez hidegen hagyta.

A keresztyén sereg oct. 3-án megszállotta Lippát, melyet Ulaman basa ötezer törökkel védelmezett. A basa jól tartotta magát, s több rohamot visszavert, mignem maga a város csakugyan a keresztyének kezébe esett. A török most a fellegrába szorult, s a bibornok a hadi tanácsban indítványba hozta, hogy kéressék fel a fellegrá szabad elvonulás ígérete mellett. Castaldo, Nádasdy s a többi tábornokok erről hallani sem akartak, de a bibornok ezt minden áron keresztül akarta vinni. Nagy oka volt rá: ha Ulaman serge feláldoztatik, az ő hitele a portán tönkre van téve, s minden eddigi vivmánya füstbe megy. S erre minden titkólódás nélkül minden eszközt felhasznált, követeket járatott a basához, csaknem nyíltan értekezett maga is vele, golyót, élelmi szert a keresztyéneknek szűkön szolgáltatott ki, s végre is kierőszakolá a hadi tanácsban, hogy tábornoktársai Ulaman fegyveres elbocsátásában megegyeztek.

A bibornok a hadi tanácsban Ulaman elbocsátatását azért sürgette főként, hogy – mint mondá – Ferdinánd békealkudozásainak e tényben támpontot nyerjen. De, úgy látszik, a basát is hálára akarta kötelezni s még azt a reményt táplálta, hogy Temesmegye kormányát is a maga kezébe keríti. De a lippai ostrom erős vádaskodások alapjául szolgált. Castaldo egy idő óta leplezetlen gyűlölettel ír róla: „ne higye felséged, hogy jótéteményeivel lekötölezzé. Semmi sem gátolja őt, hogy istentelen célzatait végre ne hajtsa.” Pallavicini még epésebb: „azt hiszem nem is keresztyén, hanem török, megtestesült Lucifer.” Az pedig mit Salazar királyi istállómeister által, ki mint Ferdinánd küldötte volt a táborban, izentek, bizonynyal még e jelentéseket is felülmulta s Ferdinánd utasításai e vádakra mindig egyformán hangzottak: cselekedjenek a körülmények szerint, úgy mint az ő s népe érdeke kívánja. De a bi-

bornokhoz írott levelei sem gyanakodást nem árulnak el, sem szemrehányásokat nem foglalnak magokban. A király kegye iránt csalódásban kelle őt ringatni.

Lippa bevétele után nem folytatták a hadjáratot. Ulaman dec. 5-én utazott el a bibornok ajándékaival s fedezetével, s utóbb a bibornok is visszatért Erdélybe, hova menetelét azzal indokolá, hogy dec. 21-ére a rendeknek országgyűlést hirdetett. Maga Castaldo és serge is ide jött téli szállásra. Csodálatos mesés hírek kerengtek ez idétt. A püspök azon feltétel alatt nyert kegyelmet a szultántól, ha a német serget vagy kiüzi Erdélyből, vagy a törökök kezébe adja. E célból a sereg egy részét a Bánságban helyezte el, a többit Erdélybe visszavezetvén, nem, mint a jul. 26-iki országgyűlés rendelé, városokon, hanem falukon akará elhelyezni, hol ilyen módon egyenként a katonák könnyebben megölessenek. Azután a vásárhelyi gyűlés korántsem azért hivatik össze, hogy Pozsonba követeket küldjön, hanem hogy Ferdinánd sergei kiűzését rendelje el.

Ilyen mendemondák hozattak ez idétt forgalomba s az emberek ilyenekkel rémitgették egymást. Most már minden embernek volt egy adomája a barát nagyravágyásáról. Nádasdynak eszébe jutott Izabella figyelmeztetése, melyet az országból távozásakor mondott: „az én és fiam országát azon szin alatt vette el a barát, hogy ő felségének adja, valójában pedig ő maga akar uralkodni a király kizárásával.” Pethő pedig egy korábbi mondására emlékezett: „mint gyermek első voltam a gyermekek, mint férfiu a férfiak, mint tanácsur a tanácsurak közt. Kinek hivatali társa van, annak ura van,” (Báthoryra célzott, kit korábban Ferdinánd vajdatársává nevezett ki.) Ez idétt nagyravették már e szavakat, melyek magokban véve igazak lehetnek ugyan, de nem birtak azon értelemmel, melyet azoknak akartak tulajdonítani*).

*) Mindkettő a bibornok megöletése következtében elrendelt vallatások alkalmával, Pray Epistolae Proc. II. k.

Kétségtelen, hogy a barát egész kormányzói pályája alatt társat maga mellett soha sem tűrt. Minden izetlensége a királyasszonnyal ebből származott. Izabella részt akart venni az uralkodásban, a barát nem tűrte, s a porta és az országgyűlés mindig ennek adtak igazat. A dolog Izabella bukásával végződött. De ugyane nagyravágyás volt oka összezördülésének is Castaldoval. Az olasz nem ismerte a magyar viszonyokat s e felett pöffeszkedő, gyanakodó ember volt. Egyszer egy titkára a barátnak éjfélkor hozzá szökik s titkos vallo-másokat tesz neki ura azon árulásairól, melyek nagy részét a tábornok már ismerte, egy más részét a titkár képzelte. Ez elég volt neki, s a lippai események képzélődését oda érlelek, hogy sem ő sem higvelejü czimborája Sforza nincsenek bátorságban, a barát nyakukra akarja hozni a törököt, mert ő maga akar Erdély fejedelmévé lenni. Nemcsak e gyanu vakította el, jelentései Ferdinándhoz mutatják, hogy ő még egyeben is évődött. Királya titkon teljhatalommal látta el, de mint-hogy a valódi hatalom a barát kezében volt, azon teljhatalomnak kevés hasznát látta ő. Azért gáncsolta folytonosan a barát tetteit, azért kereste benne mindig az árulót, mert a versenytársat akarta megbuktatni. A gáncsolt tények nagy részét maga a barát is Ferdinánd elé juttatta s ez épen az utolsó időben árasztá el őt bizalmának legédesebb szavaival, mi aztán a bibornokot mondhatni gondatlanná tette. De a király Castaldo gyanításaitól sem vonta meg a valószínűséget s több izben felhatalmazta a körülmények szerént bárminek végrehajtására. És így lőn, hogy az Erdély igazgatása felett a tábornokkal folytatott harczban a barát bukott meg.

Lippa alól a bibornok Déva alá ment. Itt a várnagyot letette (utóbb ezt is vádul hozták fel) s dec. 13-án Alvinczre érkezett. Udvari bolondja Kruppai figyelmeztette*), hogy ne higyen Castaldonak, ki pár nap mulva

*) Forgacs Comment. 32. l. ezt egy katonájáról Torpairól mondja.

Pallavicinivel maga is e várba érkezett, miért aztán Kruppai el is csukatott. Egy csausz megérkezéséből azt magyarázták ki, hogy a bibornok Erdély fejedelmévé lett kineveztetését már meg is kapta, s az oláh vajdák sergei már az országba vannak rendelve. Dec. 16-án a szolgaszemélyzet nagy része Vinczről Fehérvárra küldetett s másnap maga a bibornok is el akart indulni. Ez napnak reggelén spanyol katonák jöttek a várba s az udvart és tornyokat elfoglalák. Reggel hét órakor Pallavicini négy tiszttel s Ferrari titkárral a bibornok előszobájába lopózik. Ez íróasztala előtt állott, midőn a belépő Ferrarit megpillantá. Magához inté s a hozott leveleket átvette. A perczben, midőn azokat alá akarná irni, Ferrari megrohanja s nyakán megsebzti. A bibornok izmos karjaival megrohanja a gyilkost s e szavakkal „mi az?” földre teríti. A zajra berohan Pallavicini embereivel s egyik törét dőfé belé, másik pisztolyát süté rá. „Barátim – kérdé a szerencsétlen – mit vétettem, mivel érdemeltem ezt?” kérdé s többé nem is védhetve magát, összeomlott. Utolsó szavai „Jézus Mária!” voltak.

Ez volt vége a bibornoknak, kinek családi neve Utyeszenich, de ki szivesebben használta előbbkelő származásu anyjának nevét, Martinuzzit, kit kortársai egyszerűen remetének, barátoknak neveztek s ki magát többnyire Fráter Györgynek irta. Vele együtt és egyszerre apródja Vas Ferencz is meggyilkoltatott. Teteit a váradiak kérték, de Castaldo nem adta át, s a teendők végett Ferdinándtól kért utasítást. Végre 70 nap mulva a fehérvári káptalan tagjai székesegyházukba szállíták. Sirja felé „omnibus moriendam est” (mindenkinek meg kell hallani) szavakat vésték. De ropant kincseit prédára bocsátották s lefoglalni alig lehetett azokból valamit. Megöletése kétségkívül politikai gyilkosság volt, elkövetve, mert lehetetlennek látszott Castaldo előtt, hogy a főhatalmat kezeiből kiragadja. Ez ember kárörömét semmi sem jellemzi jobban, mint

Nádasdyhoz írott gúnyos levele. „Tetszett a mindenható Istennek ő nagyságát a váradi bibornok urat bizonyos rögtöni halállal a más világra szólítani.”

A király a tény elkövetése után magáévá tette azt, legalább a biztosok igazolására mindent elkövetett. Nyílt levelet bocsátott Magyarországra rendeihez, irt Izabellának – ki e tény felett maga sem titkolta örömet – követeket küldött a pápához. Mindent felszámolt, mivel csak a bibornok árulását bebizonyíthatni s a hangosan nyilatkozó közvéleményt elnémíthatni vélte. De a pápa a gyilkosokat, sőt magát a királyt is törvényszéke elé idézte, s biztosává Martinengot nevezte ki, ki maga az örökös tartományokban s Magyarországon, Bondenarius prépost pedig Erdélyben hallgatták ki a tanukat – számszerént száztizenhat embert. A pápai ítélet 1555. febr. 14-én nem minden nehézség nélkül felmentette Ferdinándot, Castaldot s a többieket. De azért sem Castaldot sem társait nem mentette fel a közvélemény s Isten kezét látta a körülményben, hogy a véres tett elkövetői rövid idő alatt mindannyian bűnhődtek.

IX.

Castaldo még a gyilkosság napján megszállotta katonáival Fehérvárt és Szászsebest, Báthori Endrét pedig felszólítá, hogy jöjjen be és a polgári igazgatást vegye át. A magyarságtól, de főként a székelységtől félt, mely a baráthoz különösen ragaszkodott, s ezért Szászsebesen néhány főúrral tanácskozást tartott. Nem kis feladat volt a küszöbön álló országgyűlésen igazolni a véres tettet s ezt a roppant ígéretekkel megnyert Kendy Ferencz vállalta magára. De míg ez meg nem történik, Castaldo mindig tartott zavaroktól s a főurakkal tartott értekezlet után, az országgyűlés határnapját 1552 jan. 1-ére tevén át, biztos helyre, a jól megerősített Szebenbe szaladt. S valóban Erdély fölzendülését

meggátolni nem kis feladat volt. Nehány főúr a barát halála után levelet és követeket küldött a királynéhoz, visszatérésre kérve őt. De ez akkor, midőn tízezer zsoldos tartá megszállva az országot, nem kis feladat volt s a királyné nem merte elfogadni a meghívást, a székelységet pedig s az országgyűlést Kendy végre is megnyugtatta. Ez utóbbiból a pozsonyi februári országgyűlésre megbizottakat küldöttek.

A rendek febr. 22-én együtt voltak. Tudomásul és köszönettel fogadták Erdély visszafoglalását s ez országot illetőleg szabályozták a János és Ferdinánd által tett adományozásokat s az ezekből származható birtokpereket. A gyűlés márczius 26-án oszlott el, s apr. 1-én a király, még mindig Pozsonban, Erdély vajdájává kinevezte s rögtön feleskette Báthori Andrást. Hivatalát nevének köszönhetően részeges és köszvényes ember, kit már elébb is kinézett Ferdinánd a barát társául, de kit elfogadni határozottan vonakodott. Most szerencsésebb volt. Castaldo nem tett kifogást ellene, mert a tábornoknak olyan polgári kormányzóra volt szüksége, ki semmiben se álljon utában. Fizetését a király ugyan annyiban állapította meg, mennyit a barátnak szánt, 15,000 forintban. Ezenkívül átadá neki a bálványosi uradalmat, s száz testőrének tartását elvállalá. A vajdai hatáskör csonkítatlanul hagyott, azonban kötelességévé tétetett, hogy Castaldoval és a temesi bánnal jó egyetértést tartson s a hadügyben velök közösen működjék.

De Báthori az országba jövetelét egy ideig még ezután is halogatta s a rendek Tordán máj. 22-én tartott gyűlésökben fel is jajdultak, hogy katona kormányzójuk még a magyar nyelvet sem érti. Ez okból négy magyarul tudó tanácsost rendeltek mellé. Különben elrendelék a hadfökelést és tetemes adót szavaztak meg.

Nem sokkal utóbb még egy csapat német zsoldos jött az országba Helfenstein vezetése alatt, s itt is hozzáfogtak a hadi készülétekhez. A sietség oka a törökök

közeledésének hire volt. Magából Konstantinápolyból parancs érkezett Erdélybe, hogy ez ország lakosai csatlakozzanak a beütendő oláh s török seregekhez és közösen üzzék ki a németeket. A magyar hódoltsági seregek még tavasz nyílta előtt megkezdék a működést s maga a fő erő april végén kiindult és a Dunán akadály nélkül átkelt. Bizonyos vala, hogy e három sereg parancsot nyert az ország szívében, Temesmegyében és Erdélyben egyszerre és összehágólag működni.

Castaldonak ily körülmények közt feladata lett volna Erdély megtartása s a Bánság megsegítése. De már ekkor Erdélyben mindenki tudta, hogy Castaldo nem fogja e feladatát megoldani, már ekkor bizonyos volt, hogy a bibornok megöletése nem termi meg a várt gyümölcsöket. Az az erkölcsi erő, melyet ez ki tudott fejteni, s melynek nagy veszélyek közt annyi bizonyosság adta, teljesen hiányzott. Castaldo tehetetlensége, zsoldosainak kicsapongása az ország erejét megbénítá, s Erdély, mely a barát alatt 60 ezer fegyverest ki tudott állítani, most önmagát sem volt képes védeni. „A törökök előnyomulása alatt – így ítélt Bucholtz Ferdinándnak nagy készütséggel írott életrajzában – annyi szerencsétlenség, annyi igazságtalanság történt, hogy az ember kísértetbe jön azt hinni, hogy ezeknek összeműködése a helytartón a legfőbb hatóság nevében elkövetett méltatlanságnak büntetése volt*).”

Az 1551-ik évben szűk termés, s ennek következtében 1552-ben drágaság volt. Ügyes vezér alatt is sok nehézséggel járt volna az élelmezés ily körülmények közt. De Castaldo fegyelmet sem tudott tartani. Mig maga egymásra halmozá kincseit, tábora nyomorral küzdött. Bécsből ritkán kapott pénzt – elegendő összeget soha. Kölcsönei egyes városoknál, egyes emberek-

*) Semmi sem jellemzi jobban a tábornok felfuvalkodottságát, mint az általa veretett és czimerével ellátott emlékpénz „Transilvania capta” felirattal.

nél roppant összegekre rugtak, úgy hogy végre ezek a hitelezést is megtagadták. A katona, ki különben is ellenséges földön képzelte magát, rabolt, pusztított; midőn aztán a föld népe erdőkbe menekült s nem volt mit elvennie, gyökerekkel táplálkozott és midőn végre ez is elfogyott, lázongani kezdett, sőt a városokat is megtámadta. Helfenstein csapata midőn Kolosváron keresztülment – nyár közepe volt – bombákat dobott a városra. Épen ez időben Tordán a török ellen tábor gyűlt össze, s a nemesség a szorongatott város segélyére ment, a nép pedig feltámadt. A város fele leégett, a katonaságból mintegy 200 elesett, de el sok a föld népéből. Castaldo végre ura lett a mozgalomnak s 14 katonát kivégeztett. „Soha sem láttam – jelenté a vezér Bécsbe – ily fegyelmezetlen baromi népet, melyet önpusztulása sem képes visszatartani.” De azzal e csapat fegyelmezetlenségének nem volt vége – azután jul. 27-én Gyulafehérvárt borította lángba, s most Castaldo büntetni sem mert. Egy más csapat pedig megölte saját ezredesét s Szebent akarta felprédálni, de e szándékát a városi polgárság s a vidékről összehívott nép gátolta meg. Castaldo jelentései hasonló tényekkel vannak tele. Ez emberben nem volt erély és jóakarát. Untalan attól tartott, hogy felkonciztatják, mindenütt lázadást látott s társa Báthori András sem birt semmire menni. Castaldo tudósításai szerint ez is hol éhhaláltól, hol felkonciztatástól félt.

Ily emberek állottak Erdély élén, ily népnek volt feladata megtartani ez országot, oly időben, midőn, mint Castaldo jelentette, Mihályi Tamás a barát rokona a székelyeket fölkelésre lázította, midőn a moldvai vajda törökökkel, a havasalföldi tatárokkal, Mehemet bég a beglerbéggel egyszerre akarák Erdélyt megrohanni, a szultán pedig támadását tudtára adván az erdélyieknek s Báthori Endrének, a királyfi visszahozatalára parancsot adott*).

*) Comes Natalis 1552-re, Reussner 1553-ra teszi e levelet, egész terjedelmében közölvén azt. A kelet ez utóbbinál hibás.

„Nem tudom a zsoldosokat egyesíteni, különben a végek őrség nélkül maradnának. Bizonyynyal ily körülmények közt nincs szabadulás.” S hogy mégis volt szabadulás, az nem a vezéren mult. A török nem akarta Erdélyt megtámadni sőt a havasalföldi vajda által kéz alatt intést adott, hogy az évi adót vigyék meg, – miként ezt megígérték – s a rettegett három beütés közül csak egy valósult meg, a moldvai vajdáé, ki jul. 4-én ellepte a székelyföldet, dulta, rabolta, s onnan a Barczaságba ment. Az ide küldött zsoldosok gyáván viselték magukat. Féltek a hasonlólag táborban levő székelyektől s a vajda nemsok ellenállásra talált, mignem jul. 15-én hazament, híret vevén hogy Castaldo a zsoldosokkal, Ödöfői és Bánk tetemesebb fölkeléssel készülnek utját állani.

Castaldo tehetetlenségének nagy kárát vallotta Ferdinánd s Báthori hitványsága szomorú következesket vont maga után. Az 1552-ik év óriási dimensioju török hódításokról emlékezetes. A zsoldosok rakoncátlansága által előidézett háborgástól remegett a vezér s a tordai gyűlés által elrendelt fölkelésről úgy vélekedett, hogy jobb lett volna azt abbahagyni, mert e had, úgy hívé, könnyen elnyomhatja őket. De midőn a török had Temesmegye várait egymásra foglalá, a szászsebesi gyűlés a nemzeti hadak kiállításáról újra intézkedett. Erdély ereje azonban meg volt bénítva Castaldo tehetetlenség miatt, s a Losonczyt gyűlölő Báthori roszakaratból nem nyújtottak segélyt Temesvárnak, mely hősies védelem után jul. 26-án elesett. E két ember egyike sem akarta érteni, hogy e várral Erdély kulcsa jutott a török kezébe. E naptól fogva már csak idő kérdése volt, hogy az események a bibornok politikájának adjanak igazat, ki, mint láttuk, a Bánságot alkuozással és sereggel, de biztosan és tartósan meg akarta védelmezni, s mindenek fölött a török háborút akarta kikerülni.

Temesvár bukása felrázta Castaldot. Eléggé botorul és rövidlátóan nem e várat, hanem Lippát tartá Erdély

kulcsának s ő azt hitte, hogy minden kötelessége Erdély megvédéséből áll. E hittől vezéreltetve, sok gondot, időt, pénzt parazolt ez erőd megmentésére, ágyukat, eleséget szállított bele, s midőn meghallá, hogy szorongattatik, segélyt is akart küldeni. De zsoldosai megtagadták az engedelmisséget, visszatértek a dévai szoros alól, melyet meg akart velök rakni, s semmi kéréssel sem bírhatta rá azokat, hogy utjokban ne raboljanak. Lippa elesett kardcsapás nélkül, Aldana gyalázatosan odahagyta. A tábornok dühös volt. „Nem foghatom meg – írám – mi birta e tette, hanemha örökös részegsége s egy külön ördög, mely magát természetes gyávasága mellé testébe furta.” S néhány nap múlva már egész Temes megye török szándzsákság volt, melynek élére Kazim állított. De az ország szívében is folyva folyt a török hódítás. Drégel, Szécsény, Hollókő, Buják, Ság és Gyarmat egymásután s nem sokkal utóbb Szolnok estek el. Egervárát ezuttal még Dobónak és társainak hősiessége megmentette.

Temes megye bukásával az alvidéken megszűnt a küzdelem, s a diadalmas basák nem lépték át a védtelen szorosokat. Maga Castaldo sem ellenzette, hogy az erdélyiek az adó megküldése iránt ígéretet tegyenek a portán, tudván, hogy az ő zsoldosai ugyan egy kis ütközetet sem fognak kiállani, s attól tartván, hogy az elkeseredett földnép az ellenséghez fog csatlakozni. Ily körülmények közt a tábornok a két szomszéd Oláhországban levő elégedetleneket segítette, hogy a porta hiveit megbuktatván, legalább ideig óráig ez oldalról nyugton létezzon az országnak. S csakugyan István moldvai vajdát megölték a bojárok, de utóda Sándor a lengyel királynak hódolt meg, Mircse oláh hospodárt pedig november havában Radul vajda a törökökhöz szalasztá. Mircse még e hóban visszatért a törökökkel s versenytársát Erdélybe kergetvén, székét visszafoglalá.

Ferdinánd pártja e zaklatott viszonyok közt napon-

ként apadt, s Izabella szívében megvillant a vágy, hogy elhagyott országába még egyszer visszatérjen. De határozott lépés e célra nem történhetett s minden csak a diplomatai alkudozásoknál maradt. Kassáról a szerencsétlen asszony jan. 27-én indult el*), de Oppelnt, új hercegségét, oly szegénynek találta, hogy nem sok idő múlva ott hagyá, Varsóba ment királyi testvéréhez, s Castaldonak és Ferdinándnak panaszszal teljes levelet küldött. Ily hangulatban találta ez év nyarán Delavigne II. Henrik franczia király követe s felajánlá ura jó szolgálatait a szultánnál. Izabella nem fogadta el határozottan, de vissza sem utasítá, s csakugyan még ez évben Henrik király irt mind a királynénak, mind a sorsát ehhez kötött Petrovicznak, mind a szultánnak. Ez idétt Ahmet pasa felszólítá egy foglya Baký Pál által a királynét, hogy foglalja vissza székét, s ugyanezen Bakyt maga a szultán is kegyesen fogadta és nyomban rá irt is az erdélyieknek és Báthorinak s újra elrendelé Izabella visszahozatalát. A levél 1553 elején Ali csausz által jutott a Báthori András kezéhez, de Szolimánt a persa háboru lekötve tartotta, ottani vereségei lehetlenné tették a segélyadást s így annak semmi gyakorlati eredménye sem lett**).

A török-persa háboru még három évig tartott, s ez idő volt fennhagyva Ferdinándnak, hogy magát Erdély birtokában megerősitse. De erre nézve a király sem célszerű, sem kielégítő eszközöket nem vett foganatba. Kiküldte ugyan 1552 elején Bornemisza Pált és Werner Györgyöt az erdélyi pénzügyigazgatás átvizsgálá-

*) Oláh Miklós Ephemerides (Kovácsics Scriptorisei I. kötetben) s Bethlen Farkas szerint elébb Lengyelországba ment és onnan Oppelnbe. Izabella elutazásáról Ferdinánd egy levele is emlékszik. Kassa azonban csak ez év nyarán került Ferdinánd kezébe.

***) Forgács Commentarjai III. k. elején. E levél azonban nem az melyet, Comes Natalis és Reussner kiadtak, s mely, mint szövege kétségtelenné teszi, 1552. tavaszán és nem octoberben kelt.

sára s czélszesű javítási indítványok tételére és ezek még ez évi tavasz kezdetén egy kimerítő terjedelmes és a kamarai jövedelmeket hiven kimutató munkálatot készítettek is, melynek folytán 1553-ban, nevezett operatum alapján, Haller Péter kineveztetett kincstartóvá s egyuttal a kamarai jövedelmek kezelésén több módosítás rendeltetett el – de mind ez azon bajokon, melyek Ferdinánd uralmát aláásták, semmit sem volt képes változtani. Ezek belső okok voltak.

Erdély igyekezete, hogy magának önálló államéletet teremtsen, több ízben megújult. János király alatt az önkormányzási jognak szélesebb alapjait vetette meg. A barát sokszor összeütközésbe jött e törekvéssel, melynek az idő nagy mértékben kedvezett, s nem egyszer keserűen panaszkodott az erdélyiek makacsságáról. De ovatossága, bölcsesége mindig kiegyenlítette a viszályt s az özvegy királyné birodalmának sulypontját mégis Erdély képezte, mely mellett a tiszai megyék már Részeket (Partium) képeztek. S midőn ő meghalt, Erdély államélettel s fejdelemválasztási joggal birt. A jogok tiszteletben tartását Castaldonak az eszélyesség is parancsolta, de ő e helyett a viszonyok teljes félreértésével minden lépten megsértette Erdély önállóságát. Kárpótlást pedig azért nem tudott adni. Sem a vagyon, sem a személy, sőt maga az ország sem volt biztonságban.

Ilyen volt a hangulat, midőn az 1553. január 20-ára Kolosvárra hirdetett országgyűlés megnyilt. A rendek elégedetlensége itt éles szavakban tört ki. Castaldo néhány főurat, kik a mult évben országgyűlést akartak tartani – a többiek, a tordai kivételével részgyűlések voltak – fenyegető szavakkal illetett, most a gyűlés nem csak ezt róttta meg, hanem egyenesen azt kérte, hogy a vajdáknak s a sérelmek összehalmozódása esetében magoknak a főuraknak engedessék meg országgyűlést összehívni s sérelmeiket ezeken tárgyalhatni. Ők hivek ő felségéhez s a királynéval nem tartá-

nak semmi viszonyt, s másfelől Ferdinánd is felmenti őket, hogy ezekről gondoskodjanak. Végre biztosokat küldenek Bécsbe, kik ott eléadják a dolgok állását, leírják szenvedéseiket, a katonák zsarolásait és parancsot eszközöljenek, hogy Castaldo mindezeket orvosolja meg. Minthogy pedig a török beütésétől még mindig tartottak, Castaldo és Báthori felhatalmazták az erdélyieket, hogy a portával a király háta megett bármily feltételek alatt, de mindenesetre annak kikötésével, hogy az ország Ferdinánd kezén maradjon, egyezzenek. S csakugyan mentek követek a portára.

A követeket Bécsben kegyesen fogadták. Castaldo márt. elején elhagyta az országot, 50 társzekéren szállítván el összeharácsolt kincseit. Lassanként mind kitalarodtak a zsoldosok „sok adósságot hagyván hátra – írja egy német krónikás – s a mellett keveset intézvéen el.” Királyi biztosul az erdélyi ügyek megvizsgálására Balassa János küldetett ez országba, s máj. 26-án Báthori lemondása elfogadásával, vajdává Eger hős védelmezője Dobó István neveztetett ki, társul adatván mellé a gazdag és hatalmas Kendi István „ily módon akarván a király az ő hűségét magának biztosítani.” Ugyanez időben az erdélyi püspökség Bornemisza Pálnak adatott, az új vajdák pedig tágabb hatáskört nyertek, megengedtetvén nekik a püspök és tanácsurak tudtával halaszthatatlan szükség esetében országgyűlést hívni össze, elfogadni a külföldi azaz török követeket s ezeknek választ és ajándékokat is adhatni.

E rendszabály bizonyos tekintetben a fenyegető körülmények következménye volt. Készint mert a porta Ferdinánd uralmát nem ismerte el s Erdélylyel önállóan értekezett eddig is, részint mert ez ország forradalom küszöbén állt. A szomszéd basák és szándzsákok biztatásai egymást érték a főurakhoz, Petrovics levelek által értekezett barátaival s nem késett velök tudatni a francia király biztatásait, s mindenki szélében beszélte, hogy a királyné elégedetlen s még a krakói

országgyűlés is feljajdult, hogy János király fiával méltatlanul bántak. Maga a porta, mely már kijelenté hajlamát Ferdinánd királylyal alkudozásba ereszkedni, nem tett nyíltan semmit, sőt a januáriusi gyűlésből küldött követeknek adott válaszában jun. 13–23. közt egész ártatlan képpel mondá: hogy „ott János fiának bemeneteli szándékáról mit sem tudnak, tudósítsák őt hollétéről, mitől se tartsanak, a bégek parancsot kaptak, hogy őket, a fényes kapu hiveit, semmikép se bántsák.”

A kéz alatt máskép biztatott Jánospártiak, kiknek élén Kendy Antal és Patócsy Ferencz állottak, azonban gyűlést tartottak Vásárhelyt s a királyfit meghívták trónja elfoglalására. Nehány nappal utóbb Dobó már az országban volt s társával Kendy Ferenczcel Tordára jul. 13-ára gyűlést hirdetett. Megnyílt előtt Báthori próbát tett a lázadás fejei megnyerésére s őket Ujvárbá hivatta magához. „Hihetetlen dolog – írta egy Ferdinánd párti – csakugyan eljöttek” sőt Báthorinak ígéretet tettek, hogy igyekezeteit a gyűlésen nem fogják meghiúsítani. Mindamellett a vajdák, a Ferdinánd-pártiak erős fedezettel jelentek meg a gyűlésen s főként annak lehet köszönni, hogy ez csendesen folyt le. Az új vajdák Báthori kezébe letették az esküt. Kendy – az új tudomány hive – némi módosításokat engedett meg magának. A szenteket nem hívta segítségül s a lutheranusok üldözése helyett, az igaz, kegyes, apostoli hitnek védelmét fogadta. A gyűlés nyugodtan folyt le. Némi törvénykezési rendszabályokon kívül köszönettel fogadták a rendek a király gondoskodását. Balassa pedig visszament Bécsbe, azon meggyőződéssel, hogy a nyugalom Erdélyben helyreállt.

Sejtelve nem valósult. A mult évi zaklatásokat s portai biztatásokat Petrovics nem akarta használatlanul elszalasztani, egymásra járatta embereit Budára, Temesvárra, Belgrádba – ide Bethlen Gergelyt, Verancsics szerént szájas és vakmerő embert – s a portára a

maga, a királyné nevében sürgetve ennek visszahelyezését. S volt is annyi eredménye, hogy midőn Ferdinánd követei Zay és Veráncsics Konstantinápolyba fegyverszünet eszközlésére megérkeztek, itt másként hallani sem akartak békéről, mint ha a király Erdélyt visszabocsátja a János Zsigmond kezei közé. S az e hangulatot jól ismerő Petrovics azt hitte, hogy a Zay alkudozásainak meghusítására legcélszerűbb lesz, ha egy erélyesen végrehajtott támadással s gyors forradalommal pártfoglaltját székébe visszaülteti.

Terve szerint a Tiszavidéken s Erdélyben egyszerre kelle forradalomnak kiütni. Ez idétt Ferdinánd rávette Izabellát, hogy maga is kérje a portán Erdélynek Ferdinándra ruházását s midőn Petrovics jul. 30-án 500 lovassal Debreczenbe érkezett, első gondja volt megirni a portára, hogy „e levél erőszakkal csikartatott ki.” Azután megkérte Rusztem nagyvezért, hogy a két oláh vajdának parancsot adjon, hogy Erdélyben Kendy Antallal és Patócsyval együtt működjék, s a magyarországi és határos beglerbégeket, hogy siessenek hadaikkal támogatni a felkelést. Maga megérkezése után két nappal Kenderesre ment, hol párthiveivel értekezett s innen Turra utazott, találkozendó néhány török főúrral. Egy elfogott ügynökének vallomása mutatja, hogy a tiszavidéki előkelők részvétellel nézték terveit, de a budai basa csak kis csapatot adott rendelkezése alá, a megyék felhívására nem keltek fel, ellenkezőleg a Báthori András és Zaberdin váradi püspök zászlai alá gyülekeztek, s miután maga Ferdinánd által lázadónak kiáltatott ki, csekély hada (ekkor már ősz vala) szétveretett. A püspök egy előkelő ifjú, Toldy Miklósnak várát Talpast bevette, sőt magát lefejeztette.

A lázadás egy időben a magyarországgal Erdélyben is kiüött. Patócsy és Kendy Antal Vásárhelyre mentek s a székelyeket táborba szólíták. Dobó aug. végén hirtelen ott termett, oly szándékkal – mint ír – hogy e zavarokat, ha lehet, lecsendesítse. E célból 15

napi fegyverszünetet kötött velök, mialatt ők Petrovicstól a dolgok állásáról tudósítást nyerhessenek. A fegyverszünet tartama alatt a moldvai vajda egy vezére 4000 emberrel beütött Csikba s a korábbi vajdák által birt várat követelte. De a török had késett, Petrovics megbukott, s az oláh had kiment az országból. A vásárhelyi tábor magában elégtelen volt, s minden eredmény és csata nélkül szétoszlott. A lázadás fejei Bethlennvára menekültek s Dobó Tahy Ferenczcel egyesülve, ostrom alá fogja őket.

Épen ez idétt egy török csausz volt az országban sürgetni, hogy az adót küldjék be a portára. „Néhány napig várjatok – írta Ferdinánd a vajdáknak – míg konstantinápolyi oratorunktól választ kapunk. Mentsétek magatokat a forradalommal, hogy nem gyűjthettek pénzt. S ha nem vár a csausz, némi ajándékokkal nyerjétek meg.” Dobó már ekkor Szent-Iván várában volt – az ostromot maga Tahy vezette – s innen tudatta Haller Péter kincstartóval: „gyűlést hagyunk Somkerékre, hunott a király méltóságáról szólunk. Kend is legyen ott velünk a király ő felsége méltóságáért*.)” Nem sokkal utóbb – kéthavi ostrom után – Bethlennára feladatott. A lázadók „magokat a király kegyelmére hagyák,” s jószágaiktól megfosztattak. A Ferdinánd-pártiak pedig Wég Jánost, hihetőleg Somkerétről, dec. havában a portára küldék kijelenteni ottan, hogy az ország meg van nyugtatva s más királyt mint Ferdinándot nem kíván.

A lázadás bukását főként az okozá, mert Petrovics és Kendy Antal kelletténél többet építettek a török segílyre, mely az előkészületekből ítélve el is volt már a portától rendelve. S a budai basa és a környékbeli szandzsákok harczkészen is állottak. De Malvezzi a Ferdinánd internuntiusa, Zaynak és Verancsicsnak vissza-

*) Mindkét okmány megvan Kecskeméten a Jerneyféle gyűjtemény I. kötetében.

tartóztatásával épen ez idétt bocsáttatott vissza Konstantinápolyból a szultán feltételeivel, hogy békét csak a János Zsigmond visszahelyezése esetére köt, addig is míg azonban az orator visszavinné a Ferdinánd válaszát, fegyverszünetet enged. Az internuntius találkozása a budai basával ezt visszatérésre bírá s a Krakóba szalasztott Petrovicsnak most biztosabb alapok után kellett néznie.

Kétségtelen, hogy Izabellát Ferdinánd hiányosan, rosszul és vontatva elégitette ki s hogy annak mindig volt is oka panaszra és zúgólódásra. Még egyszer 1553 tavaszán próbát tett herczegségei megnézésére. De sléziai birtokait szegényeknek, nyomoruknak találta s Károly császár nála járó követének, a szultánnak, Ferdinándnak, a francia királynak, mindennek, a kivel csak találkozott, keservesen panaszkodott. Petrovics kudarcza nem csüggeszté el, s alig érkezett ez Krakóba, Izabellával együtt tüstént követeket küldött Konstantinápolyba – egy lengyelt két magyarral. Ezek jan. 8-án 1554-ben megérkeztek. Működésök fő támasza Rusztem nagyvezér volt, kiről jellemzőleg írá Verancsics urának: „oly kevésbé engesztelheti meg felséged e zordon embert, mint az ördögöt nem lehet megkeresztelni,” tovább a francia követ, ki mindig ellene dolgozott a bécsi oratoroknak, s Mahmud dragoman, ki már egyszer (1550) járt Bécsben és Erdélyben. Izabella és Petrovics követei néhány nap mulva, s később a francia orator is, mint Verancsics hallotta, magyar ruhában, Konstantinápolyból átmentek Ázsiába a szultánhoz – ez a persa háboru miatt tartózkodott itt – meghiusitni a Ferdinánddal folytatott alkudozásokat, kieszközölni az Izabella és fia visszahelyezését s a Bánság elfoglalt várainak, továbbá Szolnoknak visszaadatását.

Wég János Kiván csauszszal, a királyné követei Mahmud dragomannal csaknem egy időben értek a szultánhoz. Ez utóbbiak sikerrel jártak. Mircse havasalföldi vajdát, ki gyanuban állott, hogy Ferdinánd-

dal kaczerkodik, februárban letette Szolimán s helyét Petraskóval töltötte be. Petrovics megajándékozott Karánsebessel, Lugassal s e két vár háromezer aranyat tevő jövedelmével, hogy mindig kéznél, Erdély közelében legyen, s ő lakását nyomon az utóbbi városba tette át. Végre apr. 7-én Aleppoban kiadta fermánját, hogy az erdélyiek a királyfit ültessék vissza székébe, s Izabella követeit két dragomannal Ferhaddal s Mahmuddal s Urudzs csauszszal visszabocsátotta, hogy ezek ügyét mindenütt mozdítsák elő, s a királyfit helyezték vissza, az elégtelen székelyekhez pedig hasonlóan e célból egy magyar renegat (Eötvös Péter) küldetett. Bizonyynal Ferdinánd késedelme, hogy Malvezzit – Verancsics sokszoros sürgetése daczára is – nem küldötte be a portára az erdélyi adóval, ez elhatározásra volt befolyással.

Maga Erdély is várva, remélve, vagy szorongva s rettegvé nézett a készülő események elé. A vajdák márt. 14-éről jelenték Bécsbe hogy egyikök, Kendy, levelet kapott a moldvai vajdától, „hogy ha csak várait meg akarja tartani, ne ellenezze királyfi visszahozatalát. Mert az oláhok s törökök nem nyugosznak addig, míg csak ez ügy be nem lesz fejezve.” Ily körülmények közt az ország megnyugtatóra intézkedtek, a mint lehetett. A háborgó székelyek két követe kinyerte Ferdinándtól apr. 23-áról, hogy ez „nagy függő pecsétes levéllel” kiváltságaikat megerősítette, s a máj. 13-án tartott maros-vásárhelyi országgyűlés sürgetőleg kért segílyt. A király igyekezett őket megnyugtadni. Leiratát a jun. 10-iki medgyesi országgyűlésen tárgyalták. Ebben ő segílyt ígért – s addig is, míg megérkeznék, a rendek elrendelék a táborba szállást, valamint azt is, hogy idegen udvaroktól követet a vajdán kívül senki sem fogadhat el. S ez meg is történt. A táborba szállás helyéül Barczaság mint legjobban fenyegetett hely nézetett ki, s a sereg itt három havig együtt maradt. De mialatt Magyarország a főurak és bégek folytonosan dulakod-

tak s Füleket bukását Salgóé követte, Erdély egy oldalról sem támadtatott. Ez ország ügye nem ezuttal volt eldülendő.

Az Ázsiában elfoglalt Szolimán még nem hagyott fel a reménnyel, hogy Erdélyt békés uton is visszaszerezheti s a sükert sem akarta kockáztatni. Ez év többi részében a törökök, francziák s Izabella és Petrovics közt egymást váltották a követek. Urudzs után augustus folytán új császár ment, Ali, hogy a visszahelyezés utát egyengesse, még előbb Izabellának egy megbízottja a francia királyhoz utazott, s ez ősz derekán vissza is tért a francia kormánynak sept. 15-én Parisban kelt levelével, melyben a királynénak barátságot és támogatást ígér, az erdélyieket pedig inti: „tárjátok fel karjaitokat a jóknak elfogadására, melyekkel a mindenható után, e két uralkodó által meg vagytok kínálva!” Végre Ferdinánd is elhatározta magát a folyamában megakasztott alkudozás folytatására: a meghalt Malvezzi helyett ez év vége felé a mivelt és élesszemű Busbeck Augert küldte Konstantinápolyba Verancsics és Zay után.

Busbeck 1555. jan. 20-án ért Konstantinápolyba. Utasítása volt urának jogait Erdélyhez mennél világosabb érvekkel bizonyítani s ha célt ily módon nem érne, a szultán nagylelkűségéhez folyamodni s őt és környezetét tetemes összegek felajánlásával birni engedékenységre. Szolimán bevégezvén a persa háborút, Amasiában apr. elején fogadta őt társaival, tisztességesen ugyan, de hidegen. Codignac a francia követ ez elfogadást minden áron meg akarta gátlani, s midőn ebben célt nem ért, utánok küldé egy agensét, hogy a bécsi követek céljait hiúsítsa meg. Annyi bizonyos, hogy sikerült ezek elébe nagy nehézségeket gördíteni, s bár a szultán gazdag ajándékaikat s Erdély adója fejében átadott 10,000 aranyat kegyesen vette, többet nagy ígéreteik daczára nem tudtak kivinni, mint hogy ez hathónapi fegyverszünetet engedett, mely közben Ferdinánd nyilatkozzék,

hogy akar-e Erdély átengedésével tartós békét vásárolni vagy sem? A fegyverszünet juniusi új holdtól novemberi hold fogytáig tart, s a bégek, agák, az oláh vajdák parancsot kaptak, hogy ez időre harcckészen álljanak, de János Zsigmondnak is, ki már anyjával utban volt, ment fermán, hogy a fegyverszünet leteltével Erdély birtokába be fog helyezettetni, addig maradjon csendesen. Busbeck visszatért Bécsbe.

A forrongó Erdély ez idő alatt sérelmeit panaszolta és orvosolta a mint lehetett. Megköszönték ugyan a Maros-Vásárhelyt április 24-én tartott gyűlésokban a király gondoskodási ígéreteit, de a Castaldo katonái által okozott károk megtérítését követelték, s elhatározzák, hogy minden nemzet kiváltságait a vajdák elé terjeszse. Egyszersmind a különböző vallásfelekezetek közti versengéseket eltiltották. A szultán fermánjának, hogy János Zsigmondot még e gyűlés beigtassa méltóságába, ezuttal még nem engedelmeskedtek. Négy nappal utóbb ápr. 28-án a székelyek Udvarhelyt 88 czikben összeírák régi kiváltságaikat s azoknak a vajdák általi megerősítését kieszközlék. A török a hathónapi fegyverszünet tartama alatt nem háborgatta az országot, de midőn az letelendő volt, a konstantinápolyi francia követ biztatta a főurakat, hogy a szultán János Zsigmond behozatalára készül.

Ferdinánd az év nagy részét Augsburgban a birodalmi rendek közt töltötte s Busbeket csak nov. 14-én indította utra. Ezalatt eltelt a határidő s az újra hatalomra jutott Rusztem nagyvezér szigorú és követelő hangon beszélt Veráncsicssal, Zayval. Nyilatkozatra szólította fel őket, ha átadja-e Erdélyt a király vagy sem? „Nagyon nyugtalankodik – írta Veráncsics – s nem akar más választ mint e két olasz szótag o si, o no valamelyikét” De Ferdinánd csak az egyenes választ kerülte s mielőtt Busbeck megérkezett volna, Erdélyben döntő események történtek.

Az Erdélyben járt csaszok előre elkészítették a ke-

délyeket, s midőn oct. 7-éről új fermán érkezett Szolimántól a főurakhoz, a rendek vajdai engedelem nélkül a hű székelyek fővárosában Vásárhelyen dec. 23-án összegyűltek. Legelőbb a fermant tárgyalták: némi szemrehányások után a szultán, hogy parancsának eddig nem engedelmeskedtek, kegyelmet ígér, ha az ország hibáját haladéktalanul jóvá teszi, sőt ez esetre kiváltságai megerősítését is biztosítja. Kívánja utóbb, hogy beérkeztéig helytartójául egy főkapitányt válasszanak. Ha ellenállnak, tüzzel, vassal fenyegeti őket. Nyilvános titok vala, hogy a határszéli basák s a két oláh vajda készen állnak e rendeletnek érvényt szerezni. Ez országgyűlés megmutatta, mily gyenge lábon állott Ferdinánd hatalma Erdélyben. Nem mondták fel nyíltan az engedelmességet, de János fiának visszahozatalára minden intézkedést megtettek, kiállítottak 3,000 fegyverest s fővezérré Balassa Menyhértet választották, ki alá rendelék a székelyek és szászok kapitányait is. S a körülmények szerint álljon készen az ország tömeges vagy részletes fölkelésre. Követeket neveztek ki a két oláh vajdához, ki tőlök segílyt kérjen, Petrovicshoz, ki őt visszahívja s Ferdinándhoz, ki ezzel a szultán parancsát közölje s kérdést tegyen nála, hogy miképen hiszi az országot megvédeni? Ők ugyan hívek a királyhoz, de gyengék a fenyegető veszélylyel egy magok daczolhatni. S egyuttal biztosíták a püspököt Bornemisza Pált és a vajdát Dobó Istvánt – társa ingadozott – hogy e követség visszatérte előtt Petrovics s a királyfi visszahívására határozott lépést nem tesznek.

A követek rögtön utnak indultak, de bár felérkeztük előtt Ferdinánd értesítve volt az eseményekről, késett őket elfogadni. A körülmények azonban mind sürgetőbbekké lettek, s az országnak nem állott hatalmában bevárni azok visszaérkezését. A királyfi pártja naponként nőtt és naponként határozottabban lépett fel. 1556 elején már a szászok is ingadoztak, Kendy a királynéhoz állott, s Ferdinánd ügyét még csak Dobó

és a püspök – Bornemisza Pál – képviselték. Egy a szultántól jött újabb fermán, a Petrovicshoz küldött követek visszatérése Izabella hiveit határozott lépés tételére bírta. Balassa, mint országhkapitány, Dobó s a püspök megegyezésével febr. 2-ára Tordára országgyűlést hirdetett. E napra Ferdinándnak is érkezett egy leirata a vajdához és püspökhöz, melyben tudatta Busbecknek Konstantinápolyba elindulását s a rendeket intette, hogy a szultánnal folytatott alkudozás bevégzését várják meg. Ez a porta készülődései ellen kevés megnyugtatót adhatott s Dobó hiában figyelmeztette a rendeket a vásárhelyi gyűlés ígéreteré: hogy a Bécsbe küldött követség visszaérkeztét megvárja. Követséget küldöttek Petrovicshoz, hogy őt az országba hívja be. A szász nemzet – mely e gyűlésben még habozott – universalitásán döntötte el a dolgot. Szebenben febr. 9-én itt is követek neveztek ki, kik a tordai gyűlés küldötteihez csatlakoztak.

E napon – febr. 9-én – fogadta Ferdinánd is az erdélyi követeket. Mint Konstantinápolyban, ez ügyben is halogatás által remélt célhoz juthatni. A követeket biztatásokkal bocsátotta el magától: majd közli a dolgot tanácsosaival – addig várjanak Bécsben. Már minden késő volt. Az napon, melyen Petrovics az erdélyi három nemzet követeit fogadta Lugoson ekkori szállásán s megindult sergeivel, Ferdinánd uralmának Erdélyben vége vala.

X.

Február végén Petrovics Erdély földjére lépett, s vele egy időben a két oláh vajda a szász földet – az alvidéket a havaselvi, Beszterczét a moldvai – börtönte el. A szászok főemberei, az universalitás határozata daczára, nem csatlakoztak őszintén a más két nemzethez, s a dolgok fordulatában nem akartak hinni. A mit Já-

nos király trónfoglalása óta tett e nemzet, intő például szolgált s hogy minden ellentörekvés meg legyen gátolva, azért hívta be az oláhokat a vásárhelyi gyűlés, azért rendelte be ezeket Szolimán.

Petrovics a dobrai hegyeken nyomult be nem nagy csapattal, melynek egy részét Déva alatt hagyta s maga Fehérvár alá ment. Márcz. 4-ére ért ide, megkezdte az ostromot – a püspök a várban volt – de annak folytatását Balassa Menyhértre bizta s maga Szászsebesre ment, hova márcz. 8-ára országgyűlés volt hirdetve. Dobó és a püspök követeket küldöttek ide levéllel és figyelmeztetéssel, hogy Vásárhelyt adott ígéretök szerint várják vissza követeiket. E kérdés, mint láttuk, már a tordai gyűlésen eldőlt, de a rendek önigazolásuk végett még egyszer elmondák, miért nem tehetik azt. „Ha mi azt vártuk volna, eddig is elvesztünk volna, a mint hatalmas császár izeni népének kész voltát a mi büntetésünkre, kit nyilván is tudunk.” Egy magában elegendő ok, de a rendek a hitszegésnek árnyékát is el akarták magoktól háritni s ez okból folytatják mentéseiket. Ha a király s vajda azt írják, hogy méltatlan dolog az embernek királyától elszakadni, kinek hittel kötelezte magát, ők is vallják azt úgy lenni, de ők királyuknak a János fiát ismerik, kinek hittel kötelezték magokat, „kit önnön oltalom-szolgája által fosztotta meg római király ez országtól, nem a mi akaratunkból.” A mi a törökkel fenyegetést illeti, ettől se nagyon tartanak. A szultán nem akarja Erdélyt szándzsáksággá változtatni, azt kívánja, hogy ők magok hozzák be János fiát. Látják a király leveléből, hogy ő is a megmaradás feltételének a törökkel kötendő békét tartja, tudják, hogy oratorit untalan járhatja a portára, mi az oka, hogy őket annak hivesétől tiltja el, mit ő maga régóta hisz: „hogy ez országnak csak úgy lehet megmaradása, ha a hatalmas török császár békességet teszen vele.” E pontban legtöbb igazok volt – hisz Ferdinánd ez idén harmad fél annyi adót ígért Erdélyért, mint meny-

nyit János Zsigmond fizetett. A rendek az előszámlált okok alapján János Zsigmondot újra királyokká fogadják, bejöveteléig helytartóvá Petrovics Pétert választották, ennek kezébe adták a közigazgatást, kincstárt, minden nemzetről két-két tanácsost választottak mellé; azok ellen, kik az ország megmaradásában nem akarnak velök egyetérteni, serget rendeltek ki, s vajdához, püspökhöz követeket küldenek, hogy térjenek a János Zsigmond hűségére át.

De sem a vajdának sem a püspöknek nem volt kedve oly könnyű szerrel elhagyni a zászlót, mely alatt szolgált. Dobó rosszul fizetett zsoldosítól elhagyatván, néhány hívével Szamosújvárra zárkozott s visszaizente, hogy ő csak Ferdinándtól fogad el parancsokat. A püspök Fehérvárt, melyet Balassa s a hozzá csatlakozott moldvai hadak ideje korán elhagyva, Gyaluvárába vonult. De pártszin-változtatásról ő sem akart hallani. „Mit remélhet az ország – írta márcz. 15-én egy János pártinak – az pogányságtól? talán megmaradását? bizony csak ebfogakkal való megmarását várhatja. Talán remélhet csendességet? igen fegyverek, dobok tarczak – t. i. ágyuk – csebitését keresztyén vérrel megfertőzve.” S viszont alább: „Ne várja kegyelmetek, hogy hütünkötől elszakadjunk. Nem is szorultunk úgy annyira ez maroknyi országnak püspökségére, vagyon még az keresztyén világban más püspökség.” Boszuságában, hogy Ferdinánd uralma oly könnyen összedült, epés vala, s saját barátait sem kímélte. Még az napon irt Nádasdynak is: „Nincs itt már urunknak egyfalucskája se. Hivjanak vissza, mert engem nem a püspöki erődök várnagyává, hanem püspökké neveztek ki.” Helyzete naponként aggasztóbbá lett, Szebenből – hol e miatt zavargások támadtak, miközben a város is fölpörköltetett – ostromágyukat szereztek, s pár hét múlva Fehérvár, Gyalu elestek, Bornemisza pedig utóbb szabad elvonulást eszközölt ki magának s minden felkelhetőségét megmenté. „Írótolán kívül semmije sem

maradt Erdélyben” beszéli róla Forgács. Kiindulását a székely krónika jun. 11-ére teszi.

Ezalatt apr. elején visszatértek a követek Bécsből. Ferdinánd márcz. 13-án fogadta őket utolszor s kézbesíté válaszáat, melyben ismét és ismét szívére kötötte a rendeknek, hogy hagyjanak fel háborgásaikkal s várják be egyezkedései végét. De e követek jól tájékozták magokat s meghozák a hirt, hogy a birodalmi ügyekkel elfoglalt király nem fogja hiveit megsegitetni. A velők jövő Bánfi László nem tudá a szászokat nyílt ellenállásra bírni. Kénytelenek – mondák – elállani a Ferdinánd ügyétől. Megmaradásokra nem látnak más módot. Konstantinápolyi követei sem tudtak semmire menni. Ajánlatait, hogy Erdély adóját felemeli, a királyné bővebb ellátásáról fog gondoskodni, elvették, követeit, Busbecket, Verancsicsot, Zayt, őrizet alá tették, s Ali basát oly utasítással helyezék vissza a budai beglerbégységbe, hogy a háborút Ferdinánd ellen nyomon indítsa meg.

Az erdélyieknek ez időben már kevés aggodalmat okoztak a Ferdinándpártiak. Váraik, Déva, Ujvár és Bethlen ostrom alatt voltak, s többen azok közül fogságba estek. Báthory András, nem az, ki vajda volt, hanem a Somlyai-ágból, hatheti időt nyert, hogy Ferdinándnak mondja fel az engedelmességet s Dobó már apr. 13-án kérte, hogy vajdai hivatalától mentessék fel. A rendek pedig Kolosvárt apr. 21-én tartott gyűlésökben megbízták a helytartót, hogy a királynénak s fiának behozatalára, tegye meg az előkészületeket. E végzés végrehajtását jun. elején a Szamosujvár alatti táborban levő rendek sürgették. Minden nemzetből külön száz-száz lovas rendeltetett ki tiszteleti kíséretül. Ezek élére nevezzen ki a helytartó hasonlólag minden nemzetből öt-öt előkelőt, kik összesen 4700 frt. utavalót vigyenek magokkal. A nemesek és székelység maradjanak a királyné hazaérkeztéig Ujvár alatt, Szeben pedig lássa el őket elegendő ostromgépekkel. S a diszmenet ugy,

mint a gyűlés elrendelése, Kendy Ferencznek a volt vajdának*) vezérlete alatt, utnak indult Lengyelországba, s mialatt odajárt, a kolosvári aug. 10-iki gyűlés Ujvár, Betlen, Déva ostromának siettetésére nemzetenként két-két ezer fegyverest hívott táborba.

Mialatt Erdély kardcsapás nélkül Izabella hűségére tért, s csak a várak tartották magokat Magyarországon, fellobbant a háboru lángja. A keletéjszaki megyék főurai nagy részben a királyné pártjára állottak, kiknek Perényi Gábor, Bebek Ferencz, Tarczay György voltak főtámaszai. Puchaim és Dietrich – kiknek feladata lett volna e részt megtartani, és ha lehet, Dobót is megsegíteni, – Bebek török-magyar hadai által csufosan megveretett, s Tokaj és Huszt egymásután elestek. De Gyula, Nagy-Várad és Kassa még tartották magokat s Tuladunán Nádasdy és Zrinyi, Ali budai basa ellenében megvédték a magyar fegyver becsületét. Ily körülmények közt Ferdinánd Konstantinápolyban alább szállította követeléseit s leginkább arra utasítá Veráncsicsékat, hogy a magyarországi területet igyekezzenek számára megtartani. De midőn Károly kolostorba vonulni készült, hogy a császári korona megszerzésében minden akadályt elhárítson, felhatalmazá oratorait – aug. 15-én – békét kötni Szolimánnal még az áron is, ha Erdélyről le kellene mondania.

Erdély pedig már nem volt övé, s a részek birtoka is több mint kétes. Az ország küldöttsége Lembergben aug. 8-án Izabella királynét fiával ünnepélyesen meghívta trónjuk visszafoglalására. Sept. 23-án 500 lovas s ugyanannyi gyalog lengyel kíséretében utban voltak Erdély felé. Marmaroson át jöttek s az ország határán Somlyai Báthori István (a későbbi vajda és lengyel ki-

*) Hogy Kendy már a múlt év végén nyilvánosan elpártolt, valószínű. Az is hihető, hogy már régebben egyetértett Petrovics-csal. Veráncsics írja Konstantinápolyból (Munkái Szalay kiadása III. k. 177. l.), hogy Dobónak minden titkát elárulja egy barátja „A consiliorum fere particeps.” Nem Kendy volt-e ez?

rály) fogadta fényes küldöttség élén. Hozzá csatlakoztak a két oláh vajda, a Szolimántól Mahmud dragománnal küldött csauszok, Dézsen Petrovics üdvözölte Erdély főuraival s követte a táborra nőtt kísérettel Kolosvárig, hova oct. 22-én érkeztek meg, alattvalóik leirhatatlan öröme. A két oláh vajda sergével visszament birtokaiba.

Izabella királyné nov. 25-ére összehívta a rendeket Kolosvárra Erdélyből és a magyarországi részekből egyaránt. Mint láttuk, Erdély a részekkel esetről esetre szükség szerént, főként pénzügyi dolgokban eddig is tanácskozott együtt: de a nov. 25-étől dec. 7-ig tartó gyűlés volt az első, melyen együttesen tárgyaltak és oldották meg alkotmányi alapkérdéseket, együtt állították ki a felavatási oklevelet s alakultak egy birodalomná az alkotmány teljes közösségével. E felavatási oklevél ez időtől még nem volt egyéb, mint a fejdelemné kötelezvénye, hogy az erdélyi három nemzet s tiszáninneri és tiszántuli nemesség jogait és kiváltságait tiszteletben tartja. Izabellát azután mint „Magyarország törvényesen megkoronázott királyasszonyát” addig, míg a királyfi eléri a törvényes kort, osztatlan hatalommal uralkodó és kormányzó reagenssé választották, oly módon, hogy a kiadványok az ő s fia neve alatt keljenek, de csak az ő pecsétével láttassanak el. Hivatalok betöltése, követek küldése jogával ő bír; az ország jövedelme s a kincstartó ő alatta áll, de tanácsnokaival kormányoz. Nevezetes végzése volt e gyűlésnek, hogy a püspökség, prépostságok s konventek lefoglalt javait secularizálta a azoknak jövedelmeit az ország szükségeire rendelte fordíttatni. A reformatio Erdélyben 1542 óta végre volt hajtva s mi még a catholicismusból fennmaradt, azt elébb a barát, utóbb Ferdinánd kormánya tartotta fenn. Helyzeténél fogva mégcsak Fehérvár és Kolosvár volt catholicus, de az elsőt a püspökség eltörlése az új hit felé terelte, az utóbbi pedig 1556. márcziusában elűzte a barátokat s elégette a képeket. Ugyancsak azon gyűlés két kolostort tanodává alakíttatott át.

E gyűlés alatt az utolsó erdélyi vár, mely Ferdinánd kezében volt, Szamosujvár (Déva és Betlen Izabella bejötté előtt meghódoltak), feladta magát. Dobónak szabad elvonulás biztosított. De ez emberre kapzsiságáért és zsarolásaiért sokan haragudtak, s vonulása közben a vele viszályban élő Perényi Gábor felhánytatta kocsiait, s midőn úgy találta, hogy a szerződés ellenére ágyukat és port csakugyan dugott el, az országgyűlés meghagyása szerint Kolosvárra kísérte. Eleinte tisztességesen bántak vele, utóbb nejével gyermekeivel, de azoktól elszakasztva, fogságba vetették, honnan csak a következő évben futás által menekült.

Az 1557-ik évi febr. 6-án Fehérvárt tartott országgyűlés tetemesebb adókivetése s azon végzése, hogy két nemzet határozata kötelezi a harmadikat, némi elégtelenséget szült. Nem szívesen látták, hogy a királyné lengyelekkel veszi magát körül, hogy egyet ezek közül, Nizovszkyt, nem mindennapi kegyekkel halmoz el, hogy a Kendy Antal lemondása által megürült kincstartói helyet betöltetlen hagyja, s nem siet hiveit, kik visszahívását eszközlék, jutalmakkal elhalmozni. Egy ezek közül, Bebek Ferencz, ki eddigelé háromszor cserélt színt, s nem rég még Ferdinándpárti volt, és mint ilyen Füleket hanyagságból a török kezére játszta, Izabella visszahozása körül tett szolgálataiért Gyalut és a Kolosmonostori apátság jószágait kérte magának. A tagadó válasz bősziültté tette: „majd én is onnan szerzek pecsétetes levelet, honnan a királyné kapott” monda s 1557. márcz. 24-én Drinápolyba érkezett. Korábbi követségénél fogva voltak összeköttetései a portán, s itt, valódi czélzatai eltitkolásával, Filek és Salgó várait kérte magának, de nem nyerte meg.

Bebek elutazásának hírére Izabella Mahmudot és Erdődyt a portára küldé, de nem bizván főként az elsőben, nyomban utánok indít egy új követet titkos izenettel, hogy a nagyvezér többé ne használja az erdélyi ügyekben Mahmudot. E tapintatlanság felbőszíté a

dragomant, ki tele beszélte a vezér fülét, hogy sem a nő – Izabella – sem a vén ember – Petrovics – nem alkalmasok Erdély ügyei vezetésére. Tegye a vezér Bebeket ez ország kormányzójává. Ugy lett. A királyné követei előterjesztését nem vették figyelembe s Bebeket ápril 11-én beinditák, hogy a két oláh vajda sergeitől segítve foglalja el a kormányzóságot. Elfogadására több mint 62 főúr nyert a portától formánt.

Erdélyben erre komolyan senki sem gondolt, legkevesbé a királyné, ki soha sem hajlandó valakivel megosztani hatalmát. Rögton a határszélek megerősítésére gondoltak s a jul. 1-én Tordán tartott országgyűlésről gazdag ajándékokkal követséget küldtek a portára, hogy a divánt határozatától elállásra bírják, tiltakozván ugyanakkor Bebek kineveztetése ellen. E férfiú már akkorra visszahuzódott a határszélekről s miután a porta követelésével felhagyott, a havasalföldi vajda közbenjárásával kezdett Izabellával alkudozni. Egy ideig még Almás várában tartózkodott, de a királyné végre is megkegyelmezett neki.

E jul. 1-ei gyűlés kimondotta a vallásszabadságot, „Ki-ki vallja azon hitet, mely neki tetszik, új vagy régi szertartásokkal s e részben teljesen szabad akarata szerint cselekedhetik. De az újvallást követőknek – t. i. lutheranusoknak s kálvinistáknak – nem szabad egymást boszusággal illetni. Szászok és magyarok egyaránt saját papjaiknak adják a tizedet.” Továbbá három zárdának tanintézetté alakítását elrendelék, s az országos levéltárak megőrzésére levéltárőröket választottak.

Ez év a királynét leghivebb emberétől megfosztotta. Petrovics oct. 13-án kolosvárt meghalt. Ha becsszomjával tehetségei nem állottak is arányban, a kitartának, hűségnek, becsületességnek ritka példáját mutatja fel oly időkben, midőn épen ez erények nem voltak mindennapiak. Utolsó gondolata is a családé volt, melynek életét szentelé: minden vagyonát a királyfinak hagyományozta. Fegyverei szerencséje a királynénak a tiszai

részeken e veszteségért nyújtott némi kárpótlást. Nagyváradot Báthori György kiéheztetés által feladásra bírta, s midőn Ferdinánd egyik vezére Telekessy Szathmárt ostrom alá fogta, Bebek és Balassa székelyekkel s török csapatokkal felmentésére siettek. Telekessy visszavonult s Balassa Szőlöst vette körül. Siker nélkül ő is – de midőn Telekessy segílyt hozott és Balassának egyik dandárparancsnoka Tarczay elesett, a két vezér közösen megegyezett a város lerontásában.

A hadfolytatás, valamint a következő évi is, összefüggött a portai alkudozásokkal. Ferdinánd, mióta Erdélyt elvesztette, azon volt, hogy a magyarországi részeket megmentse. Már erre sem lehetett kilátása – sőt a porta még Szigetvár lerontását is követelte. Feltételeivel Veráncsics és Zay visszautaztak, Busbeck ott maradt, s minthogy a válaszszal Ferdinánd késett, mondhatni csak egy pont lőn eligazítva ennek lemondása Erdélyről. Épen ily kevés sükere volt Izabella fáradozásainak is a portán, ki ez idétt Temesvár és Lippa visszaadását szorgalmazta. „Foglaljátok el Gyulát s akkor meglátjuk mit teendünk” volt a pasák válasza. De Erdély rendei ily tág biztatás mellett nem mutattak hajlamot Gyulát megtámadni, s a dolog végre is ez uton kivihetetlen volt.

A bánság visszaadására rábírní a portát még más uton is próbát tett a királyasszony. A francia udvar közbenjárását vette igénybe, mely bujdosása idejében is mindig hű támasza volt, ügyét a portán előmozdította a visszaérkezte után nyomon üdvözölte egy követe Cambray által. Viszonüdvözletét a királyasszony Báthori Kristóftól küldte Párisba, oly felhatalmazással, hogy ez a két udvar közt a barátságos viszony alapjait igyekezzék megvetni, mindenek fölött nyerje meg II. Henrik királyt, hogy portai orátora által a divánnál a bánságnak visszaadását eszközölje. Az ajánlat Parisban tetszést nyert, s követül Kristóf úrral 1558 tavaszán Martins, ugyanaz, ki pár év előtt Amasiában Izabella

érdekében Busbeck ellen működött, az erdélyi udvarhoz jött. Martines elfogadható ajánlatokat hozott magával: leányát nőül a királyfinak s a Ferdinánddal folytatandó háborura pénzsegélyt, s öt éven át ötezer harczost teljes számban.

Martines ur roszkor jött Erdélybe: a mult évi zavarok megújuló félben voltak. 1558 tavaszán a moldvai vajda várait kérte vissza Izabellától, ki azonban e követelést nem volt hajlandó teljesíteni. A boszus vajda Bebekkel bocsátkozott alkudozásba*), ki mult évi törekvéseivel épen nem hagyott fel. A márcz. 27-iki tordai gyűlés azon végzése, hogy a kormánytanács Erdély és a részek főuraiból 12 taggal szaporított, előkészítőül szolgált a királyné hatalmának csökkentésére, s e célból Bebekkel a két Kendy, Csáky Mihály, korábban nevelője a királyfinak – Balassa Menyhért szövetkeztek. Tervök szerint a királyfit el kelle szakasztani anyjától s ennen lakhelyül Váradot kimutatni és bevezetni az államügyekbe. Nemcsak II. Henrik követét nyerték meg, hogy törekvésöket támogassa, hanem titkon a portára is küldtek megbizottakat, a szükséges felterjesztésekkel, sőt a jun. 5-én tartott országgyűlésen szóba is hozták a dolgot. A gyűlés nem volt idegen e tervtől, de annál ingerültebben fogadta a királyasszony, s Bebek éles kifejezéseieért bocsánatkérésre utasított. E gyűlésen felhozott a francia követ által hozott szövetkezési ajánlat is, de bár a rendek azt örömmel fogadták is, a szövetség megkötését elhalasztá a gyanakvó királyné. Martines szép, de üres szavakkal haza bocsáttatott.

A királyné belátta az egész tervet s ha még volt kétsége, eloszlatták a portáról jött csauszok. A diván ugyanis elvetette az egész ajánlatot, sőt a Bebek oratorait

*) Bebek az Album Oltardianum szerint szerelmet vallott a királynénak, de attól elutasított. Ezért énekelték róla: „Menj parázna Bebek, – Mert nem szerettelek.”

visszaküldte, leleplezván Izabella előtt az egész tervét. E pontnál ez hajthatatlan volt. Nem volt hajlandó soha sem másnak engedni át az igazgatást. Minden viszálya a baráttal e kérdésből származott, a tizéves versengés, a gyűlölködés, mely neki koronájába, a barátnak életébe került. Hajlandóbb volt lemondani, mint engedni, kézszebb bünt elkövetni, mint visszalépni. S ime most megint a ponton áll, hogy az uralkodásból kitolassék. Saját fia által akarják megbuktatni, ki még mit sem tud e tervekről, de ki osztályosa uralkodói nevének, s bizonynyal elébb utóbb a hatalomban is fogja részét követelni.

Ha egy okmánynak, melyet Báthori Kristóf husz évvel ez esemény után adott ki, s Milesnek – ki, ugylátszik, legtöbbnyire jó forrásokat használt Würgegenleében – hitelt adhatunk, Bebeknek és Kendy Ferencznek borzasztó terve volt. A királynét fiával együtt meg akarták mérgezni s a mérget Konstantinápolyból el is hozatták, de azt Bebek szolgája Kocsis Marczi a királyné kezébe adta. A többiek nem mentek eddig, még maga Kendy Antal sem, legalább Miles ártatlannak festi s az említett okmány csak Ferencz urat sújtja. De neki is vesznie kellett, nehogy testvéreért boszút állhasson. A Nizovszkytól tanácsolt királyné büntetés helyett boszura határozta magát, hogy annál biztosabban szabaduljon azoktól, kiket rettegett.

A főurak aug. végére tanácskozásra hivattak Fehérvárra. Feljöttek minyájan gyanakodás nélkül. Balassát, kivel oly jellemzőleg mondatja Karádi névtelene az árultatásáról írott s Abrudbányán 1569-ben kiadott Comoediában: „nagy jó és hasznos kereskedésnek ismertem az hittel való kereskedést mindenkor, kihez az több kereskedések mind semminek tetszenek” Balassát mondom Vécs oda ígérésével, Daczót, Perusithot más ajándékokkal megnyeri a királyné Bebeknek s a két Kendynek meggyilkolására. Sept. 1-én lakomát tartottak a főurak. Annak végeztével fáklyafénynél Kendy

Ferenczre rontanak lengyelekkel s udvari darabontokkal. Ferencz urat imádkozás után hegyestőrrel szurták le s vagdalták darabokra, azután Bebeket szurták, ki utolsó pillanatában papot kért, „minek neked pap hisz egész életedben csufoltad azokat,” végre Kendy Antalra rontottak s vágták le ősz fejét és kezeit. A tetemek egy ideig az utczára kihányva heverték s verőkben a török csausz papucsat megfürdette. Még a templomba siető királyné is meglátta azt és megborzadva, halványan elsietett. A két Kendyt utóbb családi sírboltba tették s Bebeket Fehérvár kapujára akasztották. A sept. 29-én Fehérvárt tartott országgyűlésen bemutatta a királyné az árulásokra vonatkozó okmányokat, a mérget, s a gyűlés utólagosan törvényesíté a gyilkosságot s az árulók roppant vagyonainak lefoglalását elrendelé. Balassa Menyhért a magyarországi részek főkapitányává neveztetett ki, hol a háboru az egyes főurak közt folyton folyt, sokan pedig ingadozni kezdettek, mióta Bebek Ferecz fia György és Perényi Gábor Ferdinánd pártjára állottak, mig ez német császárrá választatván, a birodalom hathatósabb segélyét tette kilátásba.

De a nyert subsidium nem volt annyi, mely az országot hathatósan megsegítette volna s Ferdinánd még mindig a béke megkötése által remélt a hosszas és fárasztó küzdelemnek véget vethetni. Erre 1558-ban még kevés volt a kilátás – a szultán Szigetvéra lerontását tüzte ki utolsó feltételül. De a szultán fiai közt kiütött keserü versengés kedvezőbb feltételeket helyezett kilátásba, s a hosszas alkudozást végeredménnyel kecsgetté.

Izabella vig kedélyét a főurak meggyilkoltatása megmérgezé. A francia szövetségtől, mióta a követ a pártütök igyekezete felé hajlott, egészen elfordult s ettől fogva portai alkudozásai is más irányt vettek. Nem lehetvén reménye a bánágot visszakaphatni, csak a határszélek szabályozását sürgette. De a mint erejét hanyatlani érzé, a francia szövetségtől pedig elfordult

feltette magában kiegyezni Ferdinánddal. Orátorait utasította, hogy erre a portánál engedélyt eszközöljenek, s midőn 1559. jan. 31-én Konstantinápolyban Busbecknek kézbesíték az okmányt, mely a szultán békefeltételeit tartalmazá, nem csak engedélyt, hanem világos utasítást nyert, hogy ő is megkezdje az alkudozást Ferdinánddal a részek szabályozása iránt.

Akkor már ez alkudozás folyamba volt téve. A fennebbi okokon kívül még az is ösztönözte a királynét, hogy Lengyelországból értesítést vett, hogy Balassa Menyhért, sógora Thurzó Imre közbenjárásával kibékülni készül Ferdinánddal. Testvérét a lengyel királyt eleve felszólítá, hogy alkudozásait gyámolítsa s ez meg is küldé bécsi követének a kívánt utasítást. Előjátéka volt az alkudozásnak, hogy a tiszai részeken, hova még 1559. febr. havában is mentek hadak, egy éves fegyverszünet kötöttet. Izabella megbízottja Gyulay Mihály volt. Izabella ajánlata szerint: Munkács, Huszt, Mármaros és a mit a tiszai részekből bir, Erdélylyel együtt legyen a János Zsigmondé, Abauj a Ferdinándé, Bereg és Ügocsa adózzék mindkét részre, Ferdinánd egyik leányát adja nőül Jánosnak s ez tartsa meg a királyi czimet.

A királyné ereje napról napra hanyatlott. Sem a lakomák, sem két udvarhölgye számára rendezett fényes menyegző nem vidithatta fel, a rettegés, hogy koronáját elveszti, untalan zaklatta s végre tanácsurai hosszas sürgetésének engedve jun. 12-ére országgyűlést hívott össze. Régi szépsége, deli termete, jó kedve eltűnt s a beesett arcz magán hordá a halálos kór jelét. Csak egy nem hagyta el: uralomvágya, s a rendeknek a gondoskodást országa és fia jövőjéről csaknem erőszakolni kelle reá. „Üdvözlík ő felségét, hogy fiát, választott királyukat ily gondosnak, kegyelmesnek, tudósnak nevelte, ők boldogok, hogy ily természet szerénti, vérökből való és nyelvöket értő fejedelmet nyertek. Mindezért örök hűséggel és szolgálattal tartoznak ő felségeiknek. De ha, mit Isten távoztasson el, ő felségének halála következ-

nék, válaszszanak az ifju király mellé tanácsosokat kegyelmes tetszésök szerint.”

E végzés mélyen sebzé a királynét. Most már minden áron békét akart, s midőn Gyulay visszajött Bécsből a hirrel, hogy feltételeit Ferdinánd elfogadta az egyen kívül, mely Jánosnak biztosítá a királyi czimet, Nizovszkyt titokban utnak indítá, hogy még ez áron is kösse meg a békét. Már késő volt – a királyné sept. 15-én megszűnt élni. Nizovszky visszahivatott s mielőtt a királyasszony oct. 8-án fényes szer-tartással sirboltba tétetett volna, János Zsigmond át-vette az uralkodást.

XI.

János Zsigmondnak első gondja volt anyja halálát s trónraléptét tudatni a portával s e czélból Gyulay Mihályt Konstantinápolyba küldé. Azután a Bécsben kezdett alkudozások folytatására korlátnokát Csáky Mihályt s Hagymási Kristófot Ferdinándhoz küldé. Agneseni püspök, mint a lengyel király követének, feladata volt támogatni őket. 1560. jan. 26-án nyertek kihallgatást s előadták azok feltételeit, melyek szerint ő Erdély határszélélül a Tiszát, saját birtokai végvon-lául a Tiszát kívánta tekinteni. Minthogy pedig a kö-vetek urokat királynak czimezték, Ferdinánd legelőbb is e czim ellen tiltakozott, azután kijelenté, hogy még a tiszai részekből sem hajlandó semmit átengedni, s végül magát Erdélyt is hűbérnék kívánta tekinteni. A követek jelentésére János Zsigmond apr. 1-én válaszolt. Huzzák a czim feletti alkudozást addig mig nem ő e tárgyban a lengyel király tanácsát kikérheti, s ha semmi más uton nem boldogulnak, legalább eszközöljenek fegy-verszünetet. A követek valóban nem boldogultak s ered-mény nélkül tértek haza.

Ugylátszik, hogy a fegyverszünet létre jött, mert rendes hadfolytatás sem ebben sem a következő 1561-ik

évben nem történt. Mindamellet senki sem hitte a békét állandónak, legkevesbbé Ferdinánd, ki János Zsigmond megtámadása által portai alkudozásait sem akarta kockáztatni. S épen azért nem hanyagolta el az előkészületeket egy kiütendő háborura. Castaldo felajánlotta szolgálatát, hogy ármány és orgyilkosságok útján visszakerzi Erdélyt – de a király ezt mint magához méltatlant eltolta. Nem fogadta ily hidegen Forgács Ferencz tervét, ki azt ajánlotta, hogy „segélje Heraklides Jakobot, egy ez idétt hirneves szerencsefit, Moldva trónjára, szerezzen magának Erdély főurai közt párthiveket, nyerje meg Balassát, Majláth Gábort. Patocsit, kik Jánost gyüölölik,” – sőt ez okmányt fiával, Maximiliánnal is közölte. A dolog vége az lett, hogy Ferdinánd Heraklideset pénzzel látta el, s ez egyetértve a Serédyek örökösével a dús gazdag Laczky Alberttel és Zay Ferencz kassai kapitánnyal, dandárt gyűjtött spanyolokból, magyarokból, annak élére a vitéz Székely Antalt állítá, Moldvába hatolt s ottani párthiveitől segítve leverte Sándor vajdát, elűzte őt, székét pedig elfoglalá. A nov. 11-én tartott kolosvári országgyűlés táborba szólítá ugyan az ország sergeit, de minthogy Moldvából támadás nem történt, a tábor eloszlott. E gyűlés egyik határozata szerint Fogaras vidéknek, a Majláth birtokának, a megyékbe kellett volna kebeleztetni. A fejedelmet jul. havában saját zenemestere meg akarta gyilkolni, s a közvélemény úgy hitte, hogy a nyomorultat Majláth bérelte fel. S valóban ez, neje és gyermekei visszahagyásával, menekült s csak utóbb nyert sógora Báthori András közbenjárására kegyelmet.

Heraklides még ez év folytán megnyerte a portán megerősítését. „De vajon – kérdé a pozsoni kamara elnöke Maximiliántól, ki már ez idétt sokat foglalkozott a magyar ügyekkel – nem tudja a török, hogy innen nyerte felemeltetését? hogy vasasok, spanyolok, gyalog és lovas magyarok vannak vele? most még beleegyeznek, de időtől vár, hogy e mulasztást helyrehozza,

ha csak addig Isten a maga dicsőségére s a keresztyén-ség javára nem fogja befejezni azt.” E befejezés, mint azt a kormánytanács remélte is, a váradi püspök terve szerint, Erdély visszafoglalásából állandott. Ugyanev terv szerint lépéseket tettek Balassa Menyhértet átál-lásra birni. Izabella halála előtt kevéssel már ingado-zott e férfiú, de a királyasszony halála után egy ideig hűnek mutatta magát az új uralkodóhoz. Átállásának roppant árt szabott, de az alkudozás oly titokban folyt, hogy János még 1561-ben is tizezer forint zsoldot kül-dött kezéhez. Végre létre jött a kiegyezés: nyerte élete fogytáig Szathmárt „kit oda birt tett 12,000 házjob-bágyot,” Nagy-Bányát „évenként négy czementtel” (egy czement legalább nyolczezer aranyat tesz), Tasná-dot (a javadalmakkal együtt tizezer frt jövedelem) és Munkácsot, örökül pedig Detreköt vagy pedig guny-nyal kóborlásaiért nevezék Gyötreköt s Ferdinánd azt 1562. jan. 20-án kiadott okmányával megerősítette. Ugyanekkor az új moldvai vajdával annak beütése s a szászvárosokkal azoknak átpártolása ügyében folyt az alkudozás.

A háborut 1562 elején Balassa Menyhért nyitotta meg a tiszai részeken, s támadása indokait egy nyílt levelében közzé tette. Jan. 2-án Olcsva várát, utóbb Kovásztót és Báthort foglalta el. Ezalatt a választott király is készült. Egy levele a portán Balassa elpárto-lását tudatta, egy más a budai basát gyors fellépésre ösztönzé. Jan. közepén felültette sergeit s ezek Balassa erdélyi várait Diodot, Létát (ez bevonuló sergei egy részével s Szilvácsy Jánossal a légbe röpült), Hadadot bevették. A tiszavidéki diadalok után Balassa, Zay és Báthori Miklós saját s a király hadaival Erdélybe nyo-multak az elvesztett várak visszafoglalására. Hadadnál márcz. elején találkoztak János királynak nyolczezer emberből álló s Némethy Ferencz és Báthori Istvántól vezetett hadaival, s márcz. 4-ike reggelén ezeken teljes diadalt arattak. A fejdelem sergeinek egy negyede el-

esett, s 1500 harcos fogolylyá lett. A diadalmas had azonban nem mert előnyomulni, mert még János körül tetemes sereg vala, mert török sereg felülésének hírértették, a szerzett zsákmánnyal pedig visszasiettek. A budai basa már ekkor csakugyan utban volt, Szathmárt ostrommal vette körül s azt pár hétig szorongatta is, de a vár egy része leégvén, Balassa pedig elillanván, a basa is felhagyott az ostrommal; a füleki szándzsákbég pedig Balassa János hadát verte szét s két főurat, Bebek Györgyöt és Mágocsy Gáspárt fogolylyá tette.

Ily módon Erdélyben János király szabad kezet nyert, mire valóban nagy szüksége volt. Jan. 27-éről írta Báthori András Maximiliánnak: „a székelyek ropant adók által nyomtatván, kevés fáradtsággal megnyerhetők, ők a királyasszony fia ellen felfognak kelni.” S valóban már ekkor forrongott e nép. Székely Antal, ugyanaz, ki Bornemiszt kikísérte Erdélyből, azután a Heraklides sergét vezette s ennél maradt Moldvában mint hadparancsnok, és Balassának ügynöke Baksai Tamás néhány tekintélyes székelyt megnyert. Nem tudták elfeledni régi adómentességöket, az adó kirovása, az ökörsütés állandósulása kiállhatatlannak tetszett előttök. Eddigi apróbb mozgalmak egymásután leverettek, s most Székely és Baksai a régi jó idők visszatérésével biztatgatá őket, ha sikerülni fogna megfosztani Jánost trónjától és Ferdinánd alatt egyesíteni a magyar tartományokat.

Balassának és Székelynek legbuzgóbb ügynökei Valkai és Forró voltak. De Báthori István korán értesült a mozgalomról s Valkainak kegyelmet nyert, Forró pedig szökés által menekült. Mindamellet kiütött a lázadás. Udvarhelyre nemzeti gyűlés lőn hirdetve s a nép fegyveresen tömegestül sietett oda. A gyűlés izgatott volt, elhatározta elvesztett jogainak visszaszerzését. János próbát tett a mozgalmat lecsendesíteni, máj. 14-én követet küldött hozzájuk „unszolva őket, hogy szállja-

nak le és ő nekik minden szabadságokat megengedni kész volna.” A követet 14 napig tartóztatták magoknál s azután megindultak, hadnagyokká választván Nagy Györgyöt, Gyepesi Ambrust, Bán Istvánt. Fegyvereiknek eleinte kedvezett a szerencse, s dulva rabolva nyomultak elébb. A csatlakozásra felszólított szebeniek kiadták a követeket a fejdelemnek, a segesváriak pedig – midőn e város alatt elvonultak – kitérő választ adtak. A hirre, hogy Majláth Gábor Fogaras földéről kiüött s ellenek nyomul, egy részök Maros-Vásárhely felé indult s Vajánál táborba szállt. E csapat Majláthon csakugyan diadalt aratott s ő maga is csak futás által menekült. Azalatt a derék sereg Holdvilágon tábort ütött, s most a vajai diadalmas csapat is megindult, hogy ezzel csatlakozzék. Nem volt már ideje tervét végrehajtani, mert a fejedelmi sereg Radák László vezérlete alatt gyorsan nyomult előre, hogy a szándéklott egyesülést meggátolja. S csakugyan Nyárad mellett Kis-Görgénynél utólérte s véres ütközet után, vezérok Bán a csata kezdetén elszaladván, leverte. A kisebb tábor bukása rémülettel tölté el a Holdvilágnál táborzó nagyobbat – s ez önként szétoszlott, megfogván és kiadván a királynak vezéreiket, Nagyot és Gyepesit.

A király a deréksereggel volt, mely lassan nyomult előre, s Segesvárnál megállapodott. Ide junius 20-ára országgyűlés volt összehíva. A főnép tartozott fejenként megjelenni, a székek, Maros, Csik, Gyergyó, Kezdi, Sepsi, Orbai (Aranyos nem vett részt a forradalomban) székenként 16 képviselőt küldeni. Megelőző vizsgálat után a lázadás fejei börtönbe vettek, honnan csak néhány év múlva szabadultak ki, az alsóbb rangú székelyek közül többeknek orrát fülét levágták, Gyepesi és Nagy nyársba huzattak. Sokkal szomorubb következménye volt a lázadásnak magára a nemzetre. A köznép elvesztette nemességét, s adó- és tizedfizetésre köteleztetett, tehát jobbágygá s eladományozhatóvá lett. A főnép és lófő megtartotta nemességét, személyes fölkelés kötele-

zetségével. Maga az egész nemzet, elvesztette parajdi sóbányáját, s azon jogát, hogy hűtelenség bűnében nem marasztaltatható. Ezelőtt magszakadás vagy nóta esetében a székely jószágá nem a fiscusra hanem a szomszédokra szállt: e kiváltság eltörlésével kimondatott, hogy ily esetekben a fiscus örökül. Nem sokkal utóbb a fejedelem intő például s megfélemezésökre az udvarhelyi barátok kolostorát Székely-támadt várává alakították. (Némelyek a háromszéki Várhegyen épült Székely-bányát is ez időre teszik.)

A törökök előnyomulása a tiszai részeken, a székelyek leveretése s a szászok fölkelésére támasztott remények meghiúsulása Erdélyben végre megnyugtatták János Zsigmond birodalmát. Végre ez időtt nyolczéves alkudozás után létre jött a béke Ferdinánd és a szultán közt. A császár jun. 1-én elfogadta a porta feltételeit s Busbeck aug. 17-én a békeokmánnyal, mely nyolcz évre szólt, s Balassa Menyhértet, Báthori Miklóst s az utolsó időben elpártolt urakat is magában foglalta, vissza-indult. A nov. 4-én Fehérvárt tartott országgyűlés azon határozata, hogy a porta kéressék meg annak kieszközlésére, hogy a Balassa elpártolása által elszakadt részek visszaadassanak Ferdinánd által, eredménytelen maradt.

Ez Jánost az alkudozás megszakadt fonalának újra felfogására bírta, 1563 elején Báthori István követe által terjeszté feltételeit Ferdinánd elé. De a két év előtt le nem győzött akadályok most is fennállottak: Ferdinánd nem akarta megadni a királyi czimet s a tiszai részeket visszakövetelte. János Zsigmond e két feltétel egyikét sem fogadhatta el s utasítá Báthorit, hogy a czászárt e pontok körül bírja engedékenységre és legalább Szolimán haláláig engedje őt a királyi czim birtokában maradhatni. Azonban a követ fölterjesztései e részben is eredménytelenek voltak s a jul. 9-én kiadott válasz megint tagadó volt*). Báthorinak feladata volt

*) Hogy azon okmány, melyet Bethlen Farkas II. 32. l. közöl

Jánosnak Ferdinánd valamelyik leányával kötendő házasságát is szóba hozni, de e részben sem tudott semmi bizonyos eredményt kieszközölni. A császár leányai részint férjhez mentek, részint nem akarnak férjhez menni, azonban rokonai közül fog Jánosnak egy hercegasszonyt megszerezni. Jul. 13-án Báthori kinyilatkozta, hogy ura lemond a királyi czimről, ha Magyarország s Erdély fejedelme czimét fölveheti, fölségjogot gyakorolhat magyarországi birtokain is s Ferdinánd leányával némely részeket hitbérül nyer. Ferdinánd ennyit sem akarván megadni, János követtársul Blandra Györgyöt, udvari orvosát, Bécsbe küldé, s az olasz csakugyan kivitte, hogy Ferdinánd hajlandónak mutatkozott Jánosnak leányát Johannát nőül adni s átengedni neki a tiszai részeket. De Jánost ez nem elégítette ki. „Nem egy vagy két de több hónapokra van szüksége, hogy a dolgot megfontolhassa” írá oct. 9-én Báthorinak és őt visszarendelé. Forgács e változást lengyel befolyásnak tulajdonítja.

Nem sokkal utóbb eldőlt a moldvai hospodárság kérdése is. Heraklides despotának nem volt pártja ez országban s csak zsoldosaival tudta magát fenntartani. Az élete ellen hányt leseket egy ideig szerencsésen kikerülte, de lehetlen vala magát sokáig fenntartani. 1563 elején Csicsót és Küküllővárt követelte Jánostól: „ha keblébe rejté is, elveszi tőle” izente ennek. „Cretenses sunt mendaces” válaszola a fejedelem célzással Heraklides krétai születésére, de egy ideig még saját ügyei visszatartották. Midőn azonban Moldvában mind hangozabbá lett az elégedetlenség, a tatárok megjelentek az ország határszélén, a despota leghivebb magyar zsoldosai felkonczoltattak, s az ellene forralt összeesküvés kitört – a megszorult kalandor, ki ez idétt akarta nászát egy főrangú lengyel hölgygel megülni, Szucsáva

nem jul. 18-án, hanem jóval elébb kelt, világos a Pray által Epist. Proc. III. 170. s köv. lapokon kiadott közleményekből.

várába zárkozott. Az összeesküvők által hospodárrá választott Somsa István, János Zsigmondtól kért segílyt és nyert is. Radák, Rác Daczó kétezer emberrel Chozim alá siettek, s nem sokára egy 500 emberből álló török csapat is jött. A lázadás Szucsávában is kiütött s nov. 9-én Heraklides kiűzetett. Tomsa saját kezével verte le, s azután kivégeztette. De a vajdai széken ő sem maradhatott meg. János Zsigmond közbenjárására az előbbeni vajda Sándor nyerte azt vissza.

Heraklides bukása nevezetes nyeresemény volt Jánosra, s bár az apróbb csatározás – mint Balassa egyik rablófészkének Halmi váracsnak lerontása – folyton folyt, 1564 első felében nagyobb háborúra nem került a dolog. Ellenben az országban benn egy nevezetes vallásügyi kérdés oldatott meg. Bevett vallás – a törvény értelmében a catholica mellett még csak az ágostai volt s ez idétt maga a fejdelem is azt vallotta, de Kálvin tana naponként terjedt és Kolosvár e mellett nyilatkozott. De mióta Blandrata lett a fejdelem orvosává s ennek kegyét meg tudta nyerni, a vallásügy kérdésében is nevezetes forduló pont állott be. Attólfogva a helvét hitűek vallásos reformtörekvései kevesebb akadálytal találkoztak, sőt nevezetes lendületet nyertek. Az 1564. jan. 21-én Segesvárt tartott országgyűlés megújítja a hét év előtt hozott törvényt, hogy egy felekezet se háborgassa a másikat. De minthogy az urvacSORA kérdése körül a magyar és szász papok közt eltérés van, tartsanak ezek Enyeden kitűzött időben vitatkozást. A fejdelem apr. 9-ét tűzte ki az egyetemes zsinat határnapjául, királyi biztossá Blandratát nevezte ki, utasítván őt, hogy próbálja kiegyeztetni azokat, kik az urvacSORÁJA kérdésében eltérnek s ha ez nem fog megtörténhetni, válaszszon magának mindkét felekezet külön superintendenst. A zsinat megkezdődvén, a biztos felszólítja a kálvinistákat, hogy mivel az egyház „concordiáját” ők bontották fel, hitczikkeiket először ők foglalják írásba. Még az nap elkészítették a „Modus Concor-

diaet” s a szászok két nap mulva beadták feleletöket. Azután következett a nyilvános vitatkozás s azután a két felekezet elválása. Mindkét fél megtartá az eddigi superintendenseket: a szászok Hebler Mátyást, a magyarok s székelyek Alesius Dénest. A jun. 4-én Tordán tartott országgyűlés elhatározá: szabad ezentul mindenik félnek a kolosvári (reformált), akár a szebeni (ágostai) ekléziák vállását és nézeteit követni. A kérdés ezzel be volt fejezve s a helvét hitvallás a harmadik „törvényesen bevett vallássá lett.”

A békealkudozás meghiusulása után néhány hónapig nem újult meg a háború. Ferdinánd király ereje hanyatlott s 1564. jul. 25-én meg is halt. Fia Maximilián egy év előtt utódává koronáztatott s országkormányát rögtön átvette. Ő mint trónörökös az Erdélylyel kötendő békét pártolni látszott, de trónfoglalása után nyilván beszéltek egy megkezdendő török háboruról s most nem tudta meggátolni, hogy a garázda Balassa fel ne gyujtsa a háboru lángját. Ősszel e hitvány ember Szathmárból Tokaj alá vezette sergét a termés lefoglalása végett, de Báthori István nagyváradi kapitány nyomban utána eredt, elfoglalta Szathmárt várdájával, elfogta nejét, gyermekeit, lefoglalta kincseit s mind ezt a fejdelemhez küldé. Innen Nagy-Bánya alá ment s azt is hatalmába kerité. Ezalatt a fejdelem szervezte a hadserget, s 12 ezer ember élén a Részekre rontott. Legelőbb Hadadot vette be rohammal, melyben az őrség nagy része levágotott vagy fogságba esett. A sebesült vezért a király ápolattá s utóbb megajándékozva elbocsátá. Így jóvá tevén a két év előtt szenvedett kudarcot, elfoglalta Báthort, Szent-Mártont, azután Kis-Várdát ostrom alá fogta s a bennlevőknek feladási időul két hónapi időt tűzvén ki, Atya ellen vezette sergeit s azt is elfoglalta. Gromo, ki ez idétt a király olasz testőrségének kapitánya volt, és Forgács, ki épen nem tartozik bámulói közé s természeténél fogva hajlandó volt akárkiben is a gyöngé oldalokat felfedezni, nem győzik ma-

gasztalni e hadjáratban kifejtett vitézségét. Atya alól Kassa ellen akart menni, de a megáradt esőzés visszaterésre kényszeríté. Ez utában Kovászót vette be, s Ecsedet fogta ostrom alá és megadásra ennek is két havi időt tűzvéni ki, visszatért székhelyére.

Hazaérkezvén a fejdelem, intézkedett Szathmár jó karban tartásáról. 1565. jan. 22-ére Kolosvárra országgyűlést hirdetett, bizonyos levén benne, hogy sem Maximilián sem Balassa nem fogják foglalásait tétlenül nézni. Már ekkor volt tudomása a koronás király hadi készületeiről, elindulásáról, s ezt a rendek elé terjeszté. „Annak az hadnak – végezék– eltávoztatására minékünk úgy tetszik, hogy felségednek olyan hadakozó népe legyen, hogy ki ne egy hónapig kettőig lehessen, hanem mindaddig, míg az szükség kívánja.” A szükséges adót, teljes felkelést megajánlották s az elpártolt főuraknak visszaterésre 40 napot adtak. S a készülődéshez hozzá is fogtak, mialatt a fejdelem a magyarországi beglerbégek kirendelésének eszközlésére Békes Gáspárt küldte a szultánhoz.

Maximilián komolyan gondolt visszatorlásra. Csáby Ákost és Csernovits Mihályt ő is a portára indítá, hogy ott a János által tett mult évi foglalásokat visszaköveteljék, hogy pedig e fölterjesztésének egy bevégzett tény által nyomatékot szerezzen, Schwendi Lázárt hét-ezer emberrel a felvidékre küldé s Báthori András, Perényi Gábor és Balassa Bálint kapitányait utasítá, hogy dandáraikkal hozzá csatlakozzanak. S a mily gyorsan hajtá végre János Zsigmond mult évben a foglalásokat, Maximilián kapitányai oly gyorsan eszközlék a visszafoglalást. Február elején sergei a Részekben voltak, Schwendi Lázár elejti Némethi Ferenczet, a fejdelem tiszai kapitányát s beveszi Tokajt, Balassa elfoglalta Szerencset s Nagy-Bányáig száguldott, Szathmárt pedig azalatt maga Báthori István a váradi kapitány felgyújtá s maga Váradra vonult. Azután elesett Erdőd, Kővár, Szilágy-Cseh. Az ut Kolosvárra nyitva állott.

A gyors működés Kolosvárt nem kis izgalmat idézett elő. A választott király tanácsosai csak gyors békében láttak menekülést s Báthori Istvánt a Schwendi táborába küldék, ki ekkor Szathmárt időzött. A béke előleges feltételeit hamar megállapíták a fejdelemre nézve igen kedvezőtlen feltételek alatt: nem csak királyi címről mond ez le, hanem elismeri Maximilián főuraságát is. Birtokait megtartja ugyan, de ha magtalanul hal el, azok visszazállnak Magyarországra. Nőt Maximilián rokonai közül nyer, s ha országát elvesztené, kapja Oppelnt és Ratibort. S e pontokkal és a fejdelem utasításával ellátva, Báthori Bécsbe ment. A császár azokat minden nehézség nélkül elfogadta.

A fejdelem udvarában ezalatt nagy változás ment véghez. A szathmári kiegyezést nem helyeselte a lengyel király, Békes pedig visszaérkezett a portáról, hirt hozva, hogy a szultán már elrendelte a segélyadást. Nyomon új utasítást küldött Báthorihoz a fejdelem, „fontolja meg ő felsége a császár, hogy ugyanazon hatalmas uralkodó torkában van ő is, kinek kegyelmét ő maga is adóval s ajándékokkal igyekszik megnyerni” s egyezzék belé a tulságosan is szigorú s ránézve terhes pontoknak módosításába.

Midőn Báthori új utasítása értelmében fölterjesztést tett a császárnak, ez haragra gyuladt. Eszébe jutott, hogy két év előtt is épen azon a ponton bontá fel János az alkudozást, midőn már csak az egyezkedés aláírása hiányzott, s azon hittel, hogy akkor és most az egész dolog csak elámitására volt folytatva, Báthorit elcsukatta. A király nem méltányolta kellően János helyzetét. Igaz, hogy mindkét esetben az engedékenységnek főoka a kényszerűség, s annak nyomása világosan meg is látszik főként a szathmári pontokon, de az is elvitázhatatlan, hogy Jánosnak őszinte óhajtása, sőt vágyai ne továbbja volt a Habsburgházzal kötendő rokonsági frigy. De az ár, melyért ezt tehette volna, tett igen felcsigázottnak s a dolog főként ezen bukott

meg. Most is Báthori elfogatása után sem hagyott fel a reménnyel, s Kendy Sándort Bécsbe küldé: hogy a nemzetközi jog értelmében tiltakozzék követének letartóztatásáért, a megkezdett alkudozást pedig, támogatva a lengyel király a végett küldött követe által, folytassa. Ha a császár Tokajt, Gyulát s a tiszánineni részeket visszaadja, ő is lemond a Tiszántulról. Más pontokról, mint a szathmáriakról, a császár hallani sem akart s Kendyt is elfogatta.

Ilyen volt a hangulat Bécsben, midőn a portai követ Csernovits egy csausz kíséretében ide visszaérkezett, azon jelentéssel, hogy Csáby Konstantinápolyban letartóztatott, a szultán pedig bár rossz neven vette a béke felbontását, mindamellett is, ha Tokaj a fejedelemnek visszaadatik, hajlandó lesz a fegyverszünetet továbbra is fenntartani, egy más csausz pedig Erdélybe küldött, hogy a netalán czélba vett visszatöréstől visszatartsa Jánost. Szolimán úgy hitte, hogy még alkudozás által is helyreállítható lesz a béke. De csalódott. A budai és temesvári beglerbégek azon parancs következtében, melyet Békes a tavasszal eszközölt ki, már ekkor megtámadták Maximilián birtokait, s ez utóbbi Pankotát elfoglalta. Maga János is megindult a tavasz vége felé, bevárta sergeit Nagy-Váradon, Szathmár alatt csatlakozott a budai basával s együttesen Erdőd ostromára siettek. A szultán pedig a dolgok állásáról, birodalma veszedelméről értesíté, mely őt a nagyuri parancs ellenére is az ellene intézett támadás visszatörésére kényszeríté.

A törökök felülése, egy Horvátországba tett becsapás, János támadása, Maximiliánt határozott lépésre bírta. A Bécsbe küldött csauszt letartóztatta, mint kezest s Csernovicsot visszaküldé Konstantinápolyba, a szathmári alkupontokkal, János erre vonatkozó levelével: „ismerje meg a szultán ezekből, hogy a fejedelem nem méltó pártfogására. Ő a király, hajlandó tisztos békére, de csak ha János az uralkodásból ki fog rekesztetni.”

Csernovics jelentése megtette hatását: „im micsodás hütök legyen egymáshoz a keresztyén fejedelmeknek – mondá a szultán a divánban – láthatjátok!” Azonban a dolog bővebb megvizsgálására a levelekkel csauszát Jánoshoz küldé, hogy ez a dologról kellő felvilágosítást adjon, Csernovicsot pedig aug. 7-én visszabocsátá Bécsbe, a szultán iratával: ereszsze a czászár a letartóztatott csauszt szabadon, adja vissza Tokajt és Nagy-Bányát, vonja vissza sergeit – mert az egész szathmári egyezkedés érvénytelen. Csernovics már aug. 22-én Bécsbe érkezett.

A háboru ezalatt folyton folyt. János Hasszánnal egyesülve 40 napi ostrom után elfoglalta Erdődöt, s mialatt Szilágy-Cseht őrsége felégetvén elhagyá, az egyesült had bevette Nagy-Bányát s utóbb Szathmárt. Schwendi Lázár ez ideig tétlenül nézte a dolgot, de most átkelvén a Szamoson, Zayval Kisárnál ütött tábort. Nem messze volt ide a török erdélyi had is, s apró csatározás naponként történt. De Schwendi uj segélyt kapván, ereje 18 ezer emberre növekedett. Mindamellett Bécsből kapott parancs folytán alkudozásba bocsátkozott a basával s sept. 13-án fegyverszünetet kötött vele. János serge némi apróbb diadalok után előnyben volt, s most döntő ütközetre készült. Épen ekkor érkezének táborába Schwendi és a basa követei, kik őt fegyverszünetről értesíték. Boszusággal elteltén visszatért Erdélybe. De Schwendi és társai az egyezkedés ellenére is folytatták a háborut s csak miután Nagy-Bányát és Csehit visszafoglalák s őrséggel megrakák, tértek vissza.

Jánosnak hazaérkezte után első gondja volt tudósítani a portát a magyarországi basák árulásáról. Ezalatt megjött a csausz, ki a szathmári alkudozás leveleit magával hozta, s erre vonatkozó mentségeit magával volt viendő a portára. Nem kevésbé volt azonban meglepetve, midőn a csausztól értesült, hogy a szathmári alkudozás többé a portán nem titok. Nehány basa, ki dolgait előszokta mozdítani, figyelmeztette, hogy ez ügynék leg-

jobban véget vet, ha személyesen bemegy a szultánhoz. S valóban bármi kétes kimenetelűnek látszott is ez – mégis semmisen csillapítja le a szultán haragját, semmi sem oszlatja el a diván gyanuját oly biztosan, mintha ő maga ott színről színre előadja mentségeit. A mi lealázó volt e tényben, mentse a kényszerűség, a mi veszélyes, az ellen, ugy hívé, a szultán régibb esküje s ígéretei meg fogják védeni. Bizalma fogja lefegyverezni legjobban az ellenséges törekvéseket. Felpezsdült ereiben a Zápolya vér a gondolatra, hogy ellenfeleit most földig alázhatja, s a máskor habozó és határozatlan ifju elhatározta magát e lépésre. Oct. 13-ára Kolosmonostorra országgyűlést hívott össze, s itt a rendekkel tudatta szándékát. Hálával és köszönettel fogadták a rendek s az intézkedésekre teljesen szabad kezlet adtak: „ő felsége minden országbeli hiveit ismeri személy szerint, valakikkel ő felsége parancsol, azok elmenjenek ő felségével, és minemű módot ő felsége ad, ahhoz tartozzanak (t. i. tartsák magokat), azonképen helytartót is azt válaszsza és hagyja ő felsége köztünk, a ki ő felségének tetszik.”

S most a fejdelem „főköveteket” (t. i. oratorokat) küldött a portára. Oly nagy a vád ellene, hogy azt követtség után el sem intézheti. Ugyanazért személyesen fog bemenni a portára. Az nap után, melyen a szultán menedéklevelét kezéhez veszi, háromnappal főrendivel utra fog kelni. A fejdelem jól számított. A szultán le volt fegyverezve: „sem a téli idő, sem a viszonyok – izente vissza – nem alkalmasok elutazására. Távollétét az ellenség támadásra használhatná fel. Várjon tavaszig, akkor ő személy szerint jön az országba – találja meg itt.” Midőn pedig 1566 elején Maximilián követe Hosszutothy megérkezett a portára, de adó nélkül s a követelt várakról említést sem téve, kihirdettetett a háboru, melyet a szultán személyesen fog vezetni, a német követek pedig elfogattak.

János Zsigmond márcz. elejére Tordára országgyű-

lést hirdetett. Nemcsak saját hiveit hívta meg, hanem a Maximilián alatti megyéket is egyenesen a szultán meghagyásából, hogy az ország egységének és nyugalmanak helyreállításán közösen működjenek, Schwendi nyomon – márcz. elején – körlevél alakjában felelt e meghívásra, eltiltván a megyéket a megjelenéstől, s ezek csakugyan elmaradtak a márcz. 10-én megnyílt gyűlésből, mely a hadfölkelésre s a szultán elébe leendő menetelre megtette az előleges intézkedéseket. Ugyanazon csausz, ki a fehérvári udvarba meghozta a megkezdendő hadjárat hírért, athnamet is hozott a fejdelemnek, lovat, aranyos ruhát (kaftánt) és gyöngyös nehéz pallost. Az athnaméhoz mintául a János Zsigmond atyjának adottat választották, azon megtoldással, hogy a fejdelemválasztás joga el lön ismerve, az évenkénti adót pedig az ország tartozik pontosan beszo­l­gá­lat­ni *).

A készülődések Erdélyben folyton folytak. Ugy akará a fejdelem, hogy a mi fényt ő kifejt, arányban legyen hatalmi állásával, nevével és háza gazdagságával. Nem hiúságból, hanem mivel fényűzéshez szokott emberekkel volt dolga. A máj. 28-án tartott tordai gyűlésen, midőn már tudtával volt a szultánnak máj. 1-ei elindulása, Tordán új országgyűlést tartott, mely az expeditiora adót ajánlott meg, elrendelte a hadfölkélést – a nemesség 16-a volt hadköteles – s helybenhagyta Hagymási

*) Az okmányt fontosságáért közlöm a függelékben, az Erd-Muz. Egylet példánya után, úgy mint azt Szabó Károly barátom sajátkezűleg szives volt leírni. Az okmány hitelességéhez némi kétség fér, de mellette is sok adat bizonyít. Előrebocsátván, hogy az I. Jánosnak adott athnamenek két példánya maradt fenn, egy, melyet kiadott Reuszner Ep. Turc. Lib. VII. 91. l. s egy más a Verancsics irományai közt, melyet magyarra fordított és kiadott Szalay Adalékok 124. l., megjegyzem, hogy ez a II. Jánosnak adottal csaknem szóról szóra megegyez e pontig „te is országod­dal” stb. a mi ezentul van, hiányzik. Bethlen Farkas mindkettőt ismerte, különben nem írhatta volna II. k. 94. l. eodem fere stilo prout parenti ejus olim juraverat eidem quoque jurat.

Kristófnak főkapitánynyá választatását. János Zsigmond 300 szekéren 400 nemessel jun. 16-án indult el s jun. 26-án Pancsován táborba szálla. Másnap a 400 nemessel a szultán gályáján átkelt a Dunán, Zimony alatt táborba szállott. Két nap múlva reggel 7 órakor hivatalos lón a szultánhoz. A menet nagyszerű volt. A négyszáz nemes, kiknek öltözete s lovaik szerszáma arannyal s ezüsttel tündöklött, a csauszok és jancsárok, a négy tanácsur, s négy zászlós ur, a gazdagon ékesített apródok, a fejdelem, kinek kengyelét négy apród tartá s ki minyája közt legfényesebben vala öltözve (egyedül lovának nyerge 24 ezer aranyat ért) s czimeres szüvegében diónyi nagyságu gyémántot viselt, „nem megutálandó nézést mutatnak vala” mint egy szemtanu főur írja. Fényével arányban állott az általa hozott ajándék is, de az elfogadásnál a fejdelem elfogult. „Boldog legyen idejöveteled szerelmes fiam!” mondá a szultán ünnepélyes kézcsók után, s az elfogadás végeztével biztosítá pártfogásáról és felhatalmazá, hogy kérelemmel járuljon hozzá. Másnap megkapta Szolimán ajándékait, találkozott a francia követtel Aube Vilmos-sal, ki urának szövetségével kínálta meg, előkészítőül a két udvar közt füzendő házassági összeköttetésre, megnyerte kérelmére Debreczen környékét s a Duna, Tisza, Körös és Erdély közti darab földet, de eltolta magától a nagyvezér meghívását, hogy őt is keresse fel sátrában, miért ez boszúból megfosztá a szultáni lakoma tisztességétől, azon szin alatt, hogy nem volna tanácsos a török ételekhez szokatlan ifjút megvendégelni, nehogy ebből származható betegsége mérgezésnek tulajdoníttassék. Julius első napján még egyszer szemben volt a szultánnal, „kérjed az urat – mondá ez bucsukor, hogy diadalmaskodjunk, mert három akkorává teszünk, mint vagy.”

Ezután visszaindult a fejdelem, s jul. 17-én fővárosába megérkezett, innen pedig Kolosvárra jul. 28-án ment, mely mellett volt a Tokaj ellen indítandó sereg

felállítva. A vele visszatérő Békes Gáspár rossz hírt hozott Majláthnak. Haragszik rád a szultán, legjobb lesz ha eladod vagyonodat – s ez aug. 6-án a fenesi táborban csakugyan Fogaras várát hét mérföldnyi területével s Theke felét 20 ezer aranyért „minden agyujával, porával, golyobisával élésével egyetemben” eladta János Zsigmondnak és maradékinak úgy, hogy aug. 15-én kézbe fogja szolgáltatni. Nehány nap múlva, számára rendelt őrséggel elhagyta Erdélyt. Nem sokkal utóbb a tábor is elindult. A fejdelem bevette Zsákát, Bajomot s megszállotta Tokajt. De ennek ostromát nem hajthatta végre, valamint Szolimán sem teljesíthetné ígétét. Szigetvára alatt meghalt, meg Zrinyi is örökké emlékezetes kirohanása alkalmával, a nem messze fekvő német hadaktól meg nem segítve. Ez idétt Gyula, Jenő s Világosvár is elestek, és a magyar hódoltság megint jelentékeny darab földdel nevedett.

János Zsigmond a szultán haláláról tokaji táborában oct. 4-kén értesült. A nagyvezér hazatérésre intette, mert a török had távoztával a németek támadásának ki lenne téve, mert a tatár hordák is megtámadhatják birtokait. Ez utóbbi megtörtént s ő egy ilyen csapatot a Fehér-Körös mellett szétvert oct. 28-án. Hazaérkezte után nyomon intézkedésekhez fogott, hogy a portára követet küldjön – de az új szultán, Szelim, ki Nándorfehérvárig jött serge elébe, megelőzte őt s csauszt küldött hozzá fermánnal, melyben „ígérte a fejdelemnek és országának azon jó akaratát és oltalmát, melylyel atyja volt.” A november 30-án Szebenben tartott országgyűlés örömmel vette ezt tudomásul s kérte Jánost, hogy intézze el az adó és követség dolgát: „felséged ismeri alattvalóit, kiki mirevaló legyen, felséged válasza ki azokat, a kik tetszenek.”

Az új szultánt Maximilián is üdvözölte követeivel s a portán békealkudozás megnyitására megtette a szükséges lépéseket. De épen, mint két év előtt, mialatt követei békét szorgalmaztak a törökkel, vezérei háborút

kezdték János ellen. Schwendi most is meglepésekkel igyekezett ura birtokait nevelni, mely aztán a béke létrejötténél már bevégzett tényként szerepelhetne, s 1567. január havában elfoglalta Szádvárt, Bebek György birtokát, és Munkácsot, melynek őrségét az előleges egyezkedés ellenére vagy leölte, vagy kifosztotta. Innen Huszt alá akart menni, de azon hirre, hogy János Zsigmond nagy sereggel közeledik, visszatért Kassára s fegyverszünet eszközzésére követet küldött hozzá. A fejdelem ez embert, ki nem volt kellő menedéklevéllal ellátva, letartóztatta s Haszszán temesvári basát segélyre szólítva fel, Kővár ellen ment. Hadai itt török erővel szaporodtak. Az ostromot Bebek vezette s csak rohammal volt képes bevenni a várat. Sergeit innen a fejdelem Nagy-Bánya alá indítá s azt is erős ellenállás után foglalta el. Hasszán ezalatt Dédest, Putnokot s még egy pár várat tett hódoltsággá, Egervidékét pedig feldulta. De Selim hajlandó volt a békére s evégett előlegesen is fegyverszünetet engedélyezett, menedéklevelet azonban Maximilián követeinek adni addig nem akart, míg ez Báthorit és Kendit szabadon nem ereszté. Az alkuozások megkezdése Haszszánt és a fejdelmet diadalmas utából visszatéríté június havában. A követek – Verancsics is köztök volt – még e nyár folytán elindultak.

A fejdelem gyöngé egészséggel tért a táborból haza. Beteges gyöngé idegzetű volt különben is, de a kór most annyira elfogta, hogy rögtön jul. 22-ére részgyűlést hívott össze Fehérvárra. A gyűlés tárgya gyors intézkedés volt azon esetre, ha a fejdelem meghalna. Azonban jobban lett s september 8-ára Fehérvárra főként e tárgyban új gyűlést hívott össze. „Ő felsége – írák a rendek – kegyelmesen arra intett vala minket, hogy közöttünk egybe köteleelkednénk, hogy ha ő felségét ur Isten e világból kivenné, mi magunk között meg ne szakadoznánk, kiből nagy romlásunk következhetnék, hanem egyenlő akarattal választanánk fejdelmet magunknak, miképen ezt ő felsége hatalmas török-

császárnál is megnyerte volna, és nagy költségével ez választásról levelet is szerzett volna.” Azután jelenti a fejedelem, hogy vég hagyományát megírta, kinevezett négy testamentomos urat – köztök volt Békes Gáspár is, kinek ez idétt már legnagyobb befolyása volt az udvarnál – s megeskette a rendeket, hogy „elszakadás nélkül az ország javát megmaradását keresik,” vég hagyományát tiszteletben fogják tartani s ezek is magok részökről négy testamentomost választottak a fejedelem által kijelöltek mellé.

Ezalatt Verancsics és társai megkezdették a békealkudozást a portán. János Zsigmond utasítá követét Erdélyi Sebestyént, hogy azt magára nézve igyekezzék kedvezővé alakítani s legalább Tokaj, Munkács, Szathmár és Bánya birtoklását szerezze meg. Az egyezkedések némely vitás pontok felett hét havig tartottak s a fejedelemnek lehetett reménye, hogy azok meg fognak hiúsulni, sőt 1568. jan. 6-án tartott tordai ülésben, hihetőleg a mult évihez hasonló véletlen támadástól tartva, hadfölkelést is rendeltek el. De ez nem következett be, s midőn, hogy a fejedelem követei Orbai Miklós és Balogh Ferencz az adóval márcz. 10-én a portára megérkeztek, hirt vettek, hogy a béke febr. 17-én Drinápolyban megkötött s parancsot vittek haza, hogy azt urok is megtartani köteles, annyival inkább, mert ő is be van foglalva (a moldvai és havasalföldi vajdákkal), mindenik fél megtartván azt, mi birtokában van. A két követ által hazavitt fermán Erdély szabad fejedelemválasztási jogát is megerősítette.

János udvarában ez idétt legbefolyásosabb tanácsos Békés Gáspár volt. Mint jelentéktelen családból származott ifju egész szerencséjét Petrovics Péternek köszönheté, ki mellett apródkodott s ki őt halálakor a királyasszony és fia kegyeibe ajánlá. Még ifjan nagyságossá lett s midőn Mayláthot Fogarásból kibeszélte, e várat pedig Theke felével 1667-ben adományul nyéré, az ország leggazdagabb dynastái közé tartozott. Befolyásával

együtt nagyravágyása is nőttön nőtt, s mert látnivaló volt, hogy a fejdelem soká nem élhet, szemeit a megürülendő trónra vetette. Annak elnyerésére legbiztosabb ut volt, ha a külügyi dolgok vezetését kezéhez keríti. Mert jól tudá, hogy a bécsi vagy konstantinápolyi udvarok valamelyikének megnyerése nélkül bárki sem boldogulhat.

Mióta Maximilián a királyi propositiókat német fogalmazásban terjeszté a pozsoni országgyűlés elé. nagyvult Magyarországon az elégedetlenség. A drinápolyi béke fékezte ugyan az indulatok viharát, de némelyek, köztük Forgács Ferencz püspök s történetíró nyíltan átmentek Jánoshoz, mások pedig titkos összeköttetésbe léptek vele s főként Békessel. Ez utóbbiak közt legtöbb tekintélye Bocskai Györgynek s sógorainak Dobó Istvánnak és Balassa Jánosnak volt, kik tervet készítettek a német katonaság kiűzésére s az országnak II. János alatt egyesítésére. Békes terveik tudója és előmozdítója, személyesen ment Gyulay Mihályival a portára az utat itt egyengetni. Erre nézve czélszerűnek látszott a francia uralkodó családdal fűzni szorosabb viszonyt, a mi már eddigelé is három ízben lön megkísértve: Martines követsége alkalmával 1556-ban. midőn Izabella tolta el a dolgot. 1560-ban, midőn a nagyvezér Valois Margitot (utóbb IV. Henrik nejét, a II. Henrik leányát) akarta megszerezni, s legutóbb is a d'Aube-bal történt találkozásakor szóba jött. Békes előterjesztései közül az, melylyel Tokajt s a többi várakat kérte, elvettetett, az, melylyel a magyarországi elégületleneknek kért támogatást, Maximiliánnak tudomására lön juttatva, de az, melylyel Margit hercegnő kezének megnyerésére a porta közbenjárását kérte, kész fülekre talált. De Ibrahim csausz Parisból kivánt eredmény nélkül tért haza, s midőn négy hó mulva Balogh Ferencz egy újabb követség alkalmával, nyomatékkal említvén fel, hogy urának a lengyel trónra is van kilátása, megint szóba hozta a dolgot, uj tolmács, Mahmud bég, küldetett Parisba. Ez

is eredménytelenül járt. Maximiliánnak a magyarországi törekvések más uton is tudomására jutottak. Nehány hive az elégtelenek leveleit kezébe adta Rueber kassai kapitánynak, e hivatalban a Schwendi utódának, s a dolog könnyen elnyomatott. Bocskai Erdélybe menekült, mások elítéltettek. Magára Békésre nézve is volt a dolognak kellemetlen hatása: gyanuba jött a portán, mintha Erdély és a császár közt háborút akarna előidézni, s bár itt követségei alkalmával annyira megnyerte Szokoli Mohammed nagyvezért, hogy ez a temesvári basát és szolnoki szándzsákbéget a fejdelemnek okozott károkért megintette, intést kapott a nagyvezértől, hogy „tetteit rövid időn számon fogják kérni. És erre – mond Forgács – Békés úgy megijedt, hogy a portától tüstént elfordult.”

1569-ben Erdélyben egy pár népmozgalom némi izgatottságot idézett elő. A szabadságok elvesztét nehezen tűrő székelyek fegyverrel álltak ellent a fejedelmi adományozásoknak, de könnyű szerrel megfékeztek. A Részekben egy közrendű ámitó Karácson György óriási erejével, jövendöléseivel a tudatlan nép közt némi tekintélyre tett szert s egy pár ezer embert zászlója alá gyűjtött. De a következő évben a hódoltságban szenvedett kudarczai megtörék tekintélyét s maga is lefejeztetett Debreczenben. A fejdelem birtokait e mozgalom kevésbé érdekelte, ő 1569 végén, Csáki Mihályt hagyva helytartójául, Váradra ment, hogy ott jelen legyen az oct. 20-iki zsinaton, melynek moderatoraúl Békés Gáspár lón kinevezve, s mely az 1568 óta mindinkább terjedő unitária vallásnak volt lendületet adandó, s csakugyan főként e zsinat óta a fejdelem az új elveket „fatealni kezdé, a többieket pedig megvetni. A király mellé állának sokan a nagyságos urakban is.”

Békés maga is e hitelveket vallotta. E nem mindennapi tulajdonokkal bíró férfiú, kitől a gyors és éles bepillantást ellenségei sem tagadják meg, a magyarországi mozgalmak meghiusulása óta megváltoztatta

törekvései irányát. János 1568 elején – még a török-béke nem volt megkötve – tanácsot kért a lengyel királytól, ha nem volna-e célszerű alkalmas feltételek alatt egyezkedni a bécsi udvarral? Azóta a terv pihent. 1570 jan. 1-én a Medgyesen összeült rendek sürgetőleg kérték, hogy válaszson magához illendő fejdelem-asszonyt „mert a várakozásban, ugy tetszik nekünk, hogy már elég volna.” Békésnek már ekkor megfordult agyában a gondolat, hogy urának Maximilián rokonai közül szerezzen nőt, s ezzel együtt köztök állandó békét hozzon létre. De a medgyesi gyűlés nagy része jobban pártolta a francia szövetséget s most a fejdelem a három nemzetből harmincz előkelőt értekezletre magához hívott. Ez értekezleten Békés nézete győzött s ő fényes kísérettel s a lengyel király küldöttével Prágába indult Maximiliánhoz, kit aztán elkísért Speyerbe is. Békésre és urára nézve a küldetésnek nagy fontosságú következménye volt: megnyerte magának a császár hajlamát s hosszas alkudozás után, aug. 16-án megkötötte vele a speyeri szerződést. „János Zsigmond lemond a királyi czimről, helyette a fenséges fejedelmet nyeri. Erdély övé örökjogon, azonkívül haláláig mindazon várak, városok, faluk, melyek Szathmáron és Erdődön belül vannak tartozzanak Erdélyhez, de Debreczent a császár, szultán és fejdelem birják közösen. Maximilián unokahugai közül nőt szerez Jánosnak. Ha a fejdelem birtokától elmozdittatnék, nyeri Opelnt és Ratibort. Ha magtalanul hal el, Erdély szabad választása fennmarad.

Békés még vissza sem jött, mire Szelim már tudomást vett a fejdelem célzatairól. „Mit akarnak – kérdé a szultán csausza az egy Csáky jelenlétében – követeid Németországon? Dolgotat jobban eligazítják ottan a nagyur biztosai. Ha nősülni akarsz, keress más udvarnál, fogunk mi neked találni, csak szolj.” A fejdelem válasza kitérő volt. Hálás szívvvel fogadja a szultán jótéteményeit, s tudatja vele, hogy követeit csak a béke némely megsértett pontjai felett való alkudozás végett küldötte fel.”

A császár némileg megnyugtatta távozott s Békes sept. 12-én megérkezett az egyezkedési pontokkal. A fejedelem összehitta a harmincz főurat, s az egyezkedést Csáky elibök terjeszté. Vonogatva nem szívesen fogadták, s bár az aláírást nem tagadták meg, némelyek – mint Báthori István és Forgács Ferencz – csak feltételesen teljesíték azt. De végre mégis készen voltak vele. Dec. közepén kiállítottott Békesnek a megbízó levél s ez e hó 26-án utnak indult és 1571. január utolsó napjaiban Prágába érkezett. A császár ez ideig sokat fáradozott, hogy Jánosnak nőt szerezzen. Előbb Albert bajor herczeg leányát Máriát akarta megszerezni, de a herczeg idegen volt e frigytól, mert a fejedelem származását nem tartá eléggé tisztességesnek, mert tőle mint eretnektől irtózkodott s mert „teste egy nagy betegség,” s Mária herczegnőt anyai nagybátyjával Károly főherczeggel eljegyzé. Mire Békés Prágába ért, a herczegnő már nem volt szabad s most a császár elevei Sybillát – a követ úgy hallá, hogy ez koros, rút s a németen kívül más nyelvet nem tud – ajánlá. A német szövetségnek ez levén multhatatlan feltétele, Békes végre beleegyezett, s most hozzá láttak a szerződési okmányok elkészítéséhez: Maximilián 1571. jan. 31-én hitlevéllel biztosítá Erdély rendeit, hogy azokon, kik János hivei, nem fog boszut állani, márcz. 10-én pedig kiadta kötelezvényét, hogy ha János Zsigmond vagy örökösei e mostani szerződés következtében elvesztenék Erdélyt, Oppeln és Ratiborral fogja őket kárpótolni. S a szerződésekkel elindult Prágából.

Békes tudósítása, hogy Mária helyett Sybillával kell beérnie, János Zsigmondot leverte. Betegsége egy idő óta súlyosodni kezdett, gyenge testének sokszor erős rohamokkal kellett küzdenie. De mind ez nem gátolta meg, hogy főként a vallásügyi kérdések elintézésében egész buzgalommal részt ne vegyen. 1571. jan. 6-án országgyűlést tartott Székely-Vásárhelyt. Főczélja e gyűlésnek az unitária vallás becikkelyezése volt, s az élénk vitákban, melyek azt megelőzték, maga János is részt

vett. De végre a gyűlés elfogadta: „hogy az Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, az confessio-ért senki meg ne bántassék, se praedicator, se hallgatók.” Ezzel az erdélyi negyedik bevett vallás az unitária vallás, mely az Istent lényben és személyben egynek vallja, törvényesen be volt czikkelyezve. Gyűlés után – jan. 14-én volt vége – a fejedelem vadászatra rándult szomszéd váraiba, de Vécsett roszul lett s 54 napon át erős görcsökkel kinlódott. Végre jobban levén, Gyula-Fehérvárra vitette magát s megtette végrendeletét, mely szerint a Zápolya-kincs nagyrészét, a többi közt 40,000 fönt termésezüstöt, a lengyel királyra hagyta, de sokat rendelt Maximiliánnak s a szultánnak is. Drága keresztjét, mely Korvin Jánosról maradt a családra, az országnak hagyományozá. Végrehajtókká Békest, Hagymásit és Csákyt nevezte ki. Pár nap mulva görcsei újra elértek s 14 napi kínos szenvedés után márcz. 13-ika éjjelén meghalt. A testamentomos urak apr. 1-ére gyűlést hirdettek, mely a temetésről s az ország biztosságáról intézkedjék.

Az utolsó Zápolya felett a történetirók többnyire egyoldaluan ítélnék. Forgács mocskolódásait ismétlik kisebb nagyobb változattal, itt is, mint sok más kérdésnél, kevés kritikával vizsgálván az erdélyi dolgokat. Kétségtelen, hogy betegsége gyöngye testüvé tette – de hisz maga Forgács is kiemeli, hogy a hadjáratokban tevékeny részt vett, vezette az ostromokat s vitézül harczolt. Tanácsurai erős befolyást gyakoroltak rá – demelyik volt ezek közül hitvány ember? A gazdag tudományu Csáky? vagy a szép tehetségű Békes? vagy Hagymási, vagy a két somlyai Báthori, Erdélynek ekkor és utóbb diszei? vagy a két idegen Blandrata és Nizovszky? de hisz semmi adat sincs, hogy akár egyikök is meghasonlott volna az államtanácsossal, melynek tagjai voltak. Szemére vetik határozatlanságát a külügyi dolgokban s talán legtöbb joggal. De ne feledjük, hogy a francia, bécsi és török udvarokkal folytatott

levelezéseinek legkisebb részét ismerjük, s e részben minden ítélet elhamarkodott. Egy olasz udvaroncza Gromo, testőrségének parancsnoka, jó lovasnak, ügyes lövőnek, elég jó tánczosnak. kitünő hárfásnak festi. Szerinte tudott magyarul, olaszul, németül, lengyelül, oláhul latinul s valamit görögül és törökül. Kitünően vallásos kedélyű, vidám, nyájas s a fecsérlésig adakozó és annyira erényes, hogy országa szeplőtlennek tartja. Ha elhiszszük is, hogy szerette az erős, jégbenhűtött bort s ételében nem tartott mértéket, ha belátjuk is, hogy nem tartozott azon uralkodók közé, kik erős szellemmel mindent magok intéznek, megküzdnek az akadályokkal s legyőzik azokat: ne feledjük, hogy nagy veszélyben erős elhatározásra is képes volt s mindenek felett adjuk meg, hogy Erdély három nagy dolgot köszönhet neki: kivivta Erdélynek a független államéletet fejdeleinválasztási joggal, a szabad vallásgyakorlatot a négy bevett vallásnak s végre megszüntette a székelyek intézményeiben azt, mi az országkormányzásban s a közigazgatás körül oly sok és terhes akadályt gördített folyton folyólag a királyok, vajdák, fejedelmek elé, kiváltságaiknak azon pontjait, melyek eddigelé annyi támadásnak voltak okai.

XII.

Azon okok közt, miért Albert leánya kezét Jánostól megtagadta, felhozni, hogy az ország „nem nagyon mivelte,” avult előítélet volt akkor is, mely az ország nem ismeréséből származott, táplálékot pedig azon körülményből merített, hogy Erdély a barbár pártfogása alatt áll. Vadonnak, török provinciának képzelék ezt a valóban minden helyes ok nélkül. Való igaz, hogy az ismereteket, tudományokat csak befogadta s nem emelte feljebb, de valljon nem volt-e ennyi is elég szomorú körülményei között? Ime egy század sem telt el a könyvnyomtatás feltalálása után, s Erdélynek élénk iro-

dalma támad, nyomdák állittatnak fel egymásután Szebenben, Brassóban, Kolosvárt, Fehérvárt s még oly jelentéktelen helyen is, mint Abrudbánya. Brassóban 1545-ben papirgyár állittatik fel, néhány alsó iskolából közép-tanoda lesz, a tanügyet országgyűlés karolja fel, már 1556-ban a kolosvári s vásárhelyi zárdákat tanodákká alakítja, s utóbb másokat is, 1565-ben rendelkezik a fehérvári schola megépítéséről, annak „tudós személyekkel ellátásáról, kik görögöt, deákat tanítsanak,” maga Izabella a vásárhelyit donációval látja el a deákok táplálására, iskolamesterek fizetésére, fia János Zsigmond hasonló adományozásokkal gondoskodik, sőt tervbe veszi Szászsebesen egyetem felállítását is, melynek igazgatójává Ramus Pétert, ez idők egyik legismertebb nevű tudósát szemelte ki, mit ez nem fogadván el, helyére Gyulai Pál hivatott meg. Ez idétt már élénk irodalmi mozgalom foglalkodtatta az elméket mely mellett azonban a festészet, szobrászat, építészet s a magasabb ipar is nyertek lendületet. Schulz György festőnek műveit megdicséri János egy kiváltságlevelében, melyben a hazai festőket az ő munkái utánzásától eltiltja s a külföldi művek behozatalát korlátozza. Atyjának, anyjának udvarában kitűnő zenészek találtak pártfogó-
 lást, sőt I. János egy tehetséges ifjut tanított hegedülésre. Egy nagy-enyedi iparos Együd oly órát készített, hogy ez Konstantinápolyban a szultán birtokába kerülvén, ott közbámulás tárgya volt. A fehérvári fejlődmi palota tele volt szobrokkal, faragványokkal, falain pedig frescoképek díszlettek. S ezek felett az ipar főként a szászok közt virágzó, a kereskedés élénk és elterjedt volt annyira, hogy ez országnak lakosai jólétéért, vagyonosságáért, gazdag bányáiért „kincses Erdélyország” volt a neve. Ha Ferdinánd panaszkodott, hogy jövedelme nincs ez országból s csak rákölt, jusson eszünkbe, hogy Castaldo a Dacia captat (emlékpenze feliratát) úgy magyarázta, hogy Daciát ő foglalta el s ezt ugyancsak kizsákmányolta, hogy utódja Dobó kapzsi

ember volt s Bornemiszával együtt ugyancsak megtöltötte tárházát, hogy utóbb Erdély adója portánként 99 denárt tett (Magyarország adója 1569-ben 2 ft 40 denárra emelkedett), melyből telt ki a török adó, katonatartás, tisztviselők fizetése, a többi költségek a fejedelmi udvartartással, beleszámítván természetesen bányák, só, harminczad, ötvened s tized jövedelmeit és a szászok subsidiumát s Mártonnapi fizetését.

A protestantizmusnak, mint láttuk, bölcsője Erdélyben Nagy-Szeben volt, hol I. János küzdelmei, ellenállások és fenyegetések dacára is terjedt s végre Rámási plebános által befejeztetett. De e helyi mozgalomnál fontosabb, nevezetesebb s a szász nemzet életére behatóbb volt az, mely Brassóban vette kezdetét a tudós és mivel Honternek és körének fellépésével, dacára, hogy Erdély püspöke Statileo és később a barát, elnyomására sokat elkövettek.

Honter családi nevén Grasz János, fia egy brassai szücsnek (sz. 1498), bevégezvén tanulmányait, kora szokása szerént külföldi utra indult. Lengyelországon és Krakón át Németországba ment, bejárta Baselt, itt Reuchlinnal ismerkedett meg, Wittembergben pedig Luthert hallgatta. A reformátor szavait s Reuchlin tanítását mélyen lelkébe véste és soha perczig sem tagadta meg azokat. Annak csendes és szelid kedélye, ennek példája hatottak rá. Első munkája (Grammatica a lengyel ifjuság számára 1532) már megjelent, midőn 1533-ban Margit-napkor szülővárosába megérkezett s megkezdé sokoldalú működését. Nyomdat állított fel, melyen kiadta s terjeszté Luther irományait s mely hatalmasb propagandájává lett az új vallásnak szónoklatainál is. Anyja házában iskolát nyitott s előbb itt, később a templomban nyilvánosan tanított. Brassó birája s előkelő hivatalnokai példájára, apostolkodása mind több követőt szerze az új hitnek, a levelek, melyeket koronként Luthertől, Reuchlintól kapott, nevelék tekintélyét, míg végre 1542-ben „Brassóban evangyéliumi misét tar-

tottak” s az egész Barczaság áttért, 1544-ben pedig a szászok egyetemes gyűlése elhatározá, hogy a nemzet egy és ugyanazon szertartással éljen.

E közben Honter kiadta *Cosmographiáját* (1534, későbbi években bővítve), melynek első könyve latin hexameterekben irt csillagászat, második földleírás; bocsátott közre latin nyelvtant, több szemelvényt különböző írókból, a polgári jogok összegét szász székek használatára (1544), *Agendát* a lelkészek számára, s 1542-ben a brassai s barczasági egyházak reformatióját. E munka, az ugynevezett *Libellus Reformationis*, melyet Melanchton és később maga a szerző is több ízben kiadott, nagy zajt ütött vonatkozásaiért. Nemcsak a wittenbergi reformator magasztalta, hanem a szászok is elfogadták hitvallásuk zsinórmértékéül s hivatalnokokat rá megeskették. Most már a világi hatalom is szeméit a brassai események felé fordítá, s a barát, ki az új tannak nem volt barátja, de János példáját követve nem nagyon háborgatá, 1543-ban Hontert a kolosvári országgyűlésen feleletre vonatta. Honter nem jelent meg, helyette mások mentek el. A barátnak kedve lett volna őket megégettetni, de Batthyáni Orbán, Csáki Mihály s Adrián esperes kieszközlék, hogy hitvita tartásával beérte. A brassaiak ezen sem tágitottak s most a fehérvári palotába idéztettek. De Honter itt sem jelent meg, helyette Glatz Mátyás ment el, magával vivén a Honter által készített *Apologia Reformationist* (1543.) S midőn minden unszolás, hogy térjenek vissza a régi hithez, eredménytelen maradt, a barát megint máglyát kezdett emlegetni. Őt a terjedelmes *Apologia* nem ingatta meg, de Petrovics és tanácsosai ellenére kivitték, hogy a követség bántatlanul haza ment. Ettől fogva a szász helységekben gyorsan és biztosan terjedt a reformatió. 1544-ben a reformált szász helységek felszólíták a még nem reformáltakat, hogy a megtisztított vallást vegyék fel, s velök egyenlő szertartásokat kövessenek.

Ezen 1544-ik évre esik a brassai gymnasium alapi-

tása Honter által, mely három év mulva egy új épületben megnyitott, s mely sok időn át, mint a századok példánygymnasiuma virágzott. Ugyanazon év Honter működésének szélesb tért nyitott. A brassai pap Jöckel Jeremiás (kevéssel azelőtt nősült) belátva, hogy e mozgalmak idő másforma erőt kíván az egyház élére, leköszönt s helyét Honter foglalta el. S most, bár a barát a brassai mozgalmak meggátlása végett személyesen oda utazott, a reformatió terjedésén még sikeresebben működhetett. 1545-ben a medgyesi zsinaton elhatározzák, hogy az egyház élére superintendest állítanak, de e végzésöket még nem hajták végre. A szebeni nemzeti gyűlés pedig egy bizottságot küldött ki, mely az egyházi rend és szertartások ügyében munkálatot nyújtson be. Kétségkívül nagy része volt benne Honternek s az 1547-iki közgyűlésen beadatott, s a század egyházak reformatiója Erdélyben czím alatt latin és német nyelven Brassóban megjelent. Kötelező erejűvé 1550-ben lett.

Honter már ekkor nem élt. A megelőző évben halt meg, teljesen nem fejezve be ugyan reformatóri munkáját, de azt diadalra juttatva. Ő munkás férfiu s sokoldalú tudós vala. Költő, philosoph és természettudós, ezeken kívül a fametszésben is jártas. Az országban az előbbkelő tudósokkal (pl. Verancsicscsal) levelezésben állt. De mindenek fölött példája és becsületessége által hatott, s bár senki sem is érte őt utól a körben, melyet teremtett, mégis oly tekintélyben állt ez mindenfelé, hogy e részben Brassó elsőségét egyik sem vonta kétségbe. E körnek legnevezetesebb tagja, Wagner Bálint, korában híres görög, philosoph és philolog, első tanára a brassai gymnasiumnak s 1549 óta odavaló pap. Ugy látszik, hogy a Honterféle nyomdát is ő vette át (meghalt 1557). Írt görög nyelvtant, szemelvényeket görög s latin írókból, egy görög Cathechesist (1550), egy munkát a halál képeiről fametszvényekkel s kiadta többi közt az egyházi énekeket és zsoltárokat. Mert a refor-

matió következtében az egyházi éneklés egész szász földön német nyelven folyt, s nyoma van mindjárt eleinte (1526-ban) Szebenben Hächt házában német misét szolgáltattak.

Ez első irodalmi működésben, a reformatió terjesztésére szánt iratok felett is tulnyomó az iskolai elem. Természetesen. Az akkor ébredező iskolai élet szükségait kelle kielégíteni. A sajtó többi terméke nagyrészt a wittenbergi egyházi irodalom utánnomása kizárólag egyházi célokból. A két kiválóbb eredeti termék a Libellus Reformationis s a szász Jogösszeg Hontertől, a vallásos és polgári életre gyakoroltak döntő befolyást, s azok sem teremtő erő művei. Az első reformatoroknak irodalmi érdemét sokkal fölülmulja a szónoki, melyet szilárdságuk s kitartásukból merítettek. Az eredmény, melyet előidéztek, tanuskodik mellettök. De még nem vala minden megnyerve, még egy nagy és kemény tusát kelle kiállaniok, mely Szebent tulsulyra juttatá.

Az 1545-iki medgyesi zsinat elhatározá a papok élére superintendenst állítani. Sokáig nem vehették azt foganatba, mert a barát nem akart lemondani a reményről, hogy az elszakadtakat végre mégis egyesíteni fogja. Megöletése után 1553. febr. 6-án a szebeni zsinat odavaló pap Wiener Pált első szász superintendenssé választá, Brassó és Wagner boszuságára. Szeben ily módon, miután királybirája egyszersmind szász ispán is, az egyházi és politikai kormányzás székhelyévé lett. Wiener 1554-ben áldozatává lett a több mint 18 havon át dühöngő ragálynak, mely egész helységeket tett néptelenné. Bár a nemzeti gyűlés elrendelé új superintendensnek választását, azt oly időben, midőn a politikai kormányzásra a fehérvári püspöknek Bornemiszanak döntő befolyása volt, nem lehetett végrehajtani. Csak kikisérteése után hajthatták végre a választást, s 1556. jun. 29-én Hebler Mátyás lett superintendenssé, kit egy évvel utóbb e hivatalában a királyasszony is megerősített (1558).

Eleinte Erdélyben egyedül a Luther tana volt elterjedve, Kolosvár, Torda, Enyed, a magyar városok és székhelyek nagy része ezt vették fel s a tudósok fehérvári köre is szívesen vette azt. A térítés a nép és főurak közt nem csak szónoklat által terjedt, eleinte disputatiók, colloquiumok, utóbb zsinatok tartattak, hol urvacsora, mise, dogmák és szertartások felett vegyesen vitatkoztak. Az üldözés politikai okokból sem volt foganatba vehető, s I. János király különben sem vala türelmetlen. 1528-ban Segesvárt létében Szántai István mester elvándoltatván előtte, colloquiumot tartatott ez és barátai s a Váradról elhozott papok közt. Kálmáncsehi Sánta Márton fehérvári kanonok s Adrian doctor neveztettek ki arbiterekké, kik magok is a vita folyama alatt meg lőnek hitükben ingatva. A barát és Statileo Szántai megégetését sürgették, de a király megeléglé, hogy uti költséggel ellátva elhagyja birtokait. De a hitében megíngatott Kálmáncsehi csakhamar elhagyá Fehérvárt s Magyarországra ment, hol elragadó szónoklata s fáradhatatlan munkássága épen oly nagy hasznára volt, mint később Erdélyben jellemzilárdsága. De ő Kálvin értelmét hirdette, melynek föl vételére bírta Debreczent, hol a képeknek az egyházból kiküszöbölését eszközlé, s melynek elterjedésére Erdélyben is sükerrel buzgólkodott. Mindamellet ő és a kalvinismus másik nagynevű reformatora, a valószínűleg dévai születésű Dévai Biró Mátyás munkásságuk nagy részét Magyarországbán fejték ki. Kalvin tanának terjesztésére Erdélyben többet tett Heltai.

Heltai Gáspár születésének sem helye sem éve nem tudatik. Wittembergben végzé tanulmányait, honnan 1545-ben haza tért. Kolosvárt a szászok papjává választott, – a magyarokénak 1552-ből Gyulai István említetik. – Hogy működésének szélesb tért nyithasson, nyomdát állított fel, mely mellé tért vissza mindannyiszor, midőn a szószékbén végzé kötelességét. Első kiadásai közé tartozott 1550-ben Martinuzzi rendeletére a „Ritus ex-

plorandae veritatis in dirimendis controversiis” című híres nagyváradi korirat (újra kiadta Bél), azt követték „a catechismus minor, azaz a keresztyén tudománynak röviden való summája,” 1550., hat fametszettel, az ó testamentumnak tolnai névtelen által fordított egyes részei. De csakhamar Csáky Mihály korlátnok pártfogása alatt s paptársa Gyulai, továbbá Ozorai s Vizaknai társaságában hozzáfogott a szentírás fordításához, melyből az ó szövetséget (1551–52) négy kötetben, bevezetéssel, oldaljegyzetekkel s magyarázatokkal ellátva kiadta. Alapul a zsidó szöveget vették, a Vulgata s más fordítások szemmel tartása mellett. Az új szövetséget csak tíz évvel később s más társakkal egyesülve bocsátá közre. Heltainak első kísérleteit a biblia kiadására a barát meggátlandó, a kolosváriakkal tetemes bírságot fizettetett s nevezetes jutalmakat tűzött ki a reformatorok fejére. Szerencsére a törvényhozás nem értett vele egyet, bár a barát jelenléte vagy befolyása szerint hozott is gátló törvényeket (pl. 1548-ban, hogy a praedicatoroknak egy helyből a másikba menni nem szabad) s tiltá a további ujitásokat, de épen ezzel a meglevőket bevégzett tényeknek tekintette s a kölcsönös botránkoztatást 1544 óta több ízben megtiltá.

Hihető, hogy Ferdinánd uralma alatt a barát is erélyesebben lépett volna fel a protestansok ellen. De bekövetkezett halála s az azt követő zavarok a nagyobb-szerű üldözéseket lehetlenné tették. Még a kalandor Stankar is eléggé szabadon hirdette tanait. Bebarangolván Lengyelországot s Magyarországból, miután Stöckel által megczáfoltatott, kiüldöztetvén, 1553-ban Kolosvárra költözött. Párthiveket itt nem találván, egyik városból a másikba, egyik főúrtól a másikhoz bujdosott, de seholy sem boldogult. Tanait ellenszenvvel fogadták, s ezért seholy sem állapotodhatott meg az elveihez s hitéhez makacs szilárdsággal ragaszkodó férfiú, mignem az 1556-iki események következtében utolsó menhelyéről Székely-Vásárhelyről is kénytelen volt elbujdosni. Ezalatt

Kálvin tana Magyarországon gyökeret verve s Erdélyben is terjedni kezdve, heves és makacs vita fejlődött ki, mely a protestans Erdélyt két táborra osztá.

Az 1552-iki szebeni zsinat nyilván kárhóztatta Kálvin követőit, kiknek táborá kezdetben lassan haladt, de utóbb midőn Kálmáncsehi Debreczenből távozni kényszerült s előbb Petrovicshoz Temesvárra és utóbb ezzel Kolosvárra ment, a magyarok közt terjedni kezdett. Eleinte élén kivüle egyetlen nagyobb tehetség sem állott. Annyival hatalmasabb volt az ellenzék: Heltai, kinek szelid s a polemiától irtózó lelkülete oly sokban megegyezik a Melanchtonéval, a kolosvári születésű Madár (Alesius) Dénes, ki tanulmányait külföldön végzé s ékesszólásáért már ekkor tekintélyes pap volt, s mindenek felett a heves, türelmetlen, de lángeszű Dávid Ferencz. Ez embernek nagy szerep jutott az erdélyi vallásos versengésekben. Fia egy kolosvári csizmadiának. Tanulmányait Wittembergben végzé, onnan szülő városába jött s eleinte iskolatanítói hivatalt viselt. Legelőször a Stankarral folytatott vitákban tűnt ki, ki ellen két munkát irt (1553 és 55). Kálmáncsehi Kolosvárra érkezése és nyilvános fellépése széles tért adott neki tehetségei kifejtésére, kinek megczáfolását a lutheranusok rábízták. A vita hosszan tartott, de kiegyezést nem hozott létre, nyilvános colloquiumot pedig Kálmáncsehi nem akart tartani. Dávid összeállítá s kiadta a felelgetéseket 1556. jul. 16-án: „a kolosvári papok felelete Kalmachainak az urvacora ügyében” (latin nyelven) s párfeleivel tiltakozott Szegedi Lajos krasznai pap azon nézetei ellen, melyeket ez egy egyházi beszédben nyilvánított egy 1556. jul. 26-án az egyház ajtaira kiragasztott felhívásban. E tárgyban Hebler Mátyás szebeni pap is fészóllalt Elleboronával, mely „a Petrovic pártfogása alatt álló Kálmáncsehi és társai” megczáfolására íratott. A lutheranusok diadalát Heblernek superintendenssé választása s az 1557. jun. 1-én Tordán tartott országgyűlés azon határozata, “hogy kiki kényszerítés

nélkül a régi vagy új vallást követheti.” Minthogy pedig a diadalt így sem tartották teljesnek, Kolosvárra jun. 13-án zsinat hivatott össze, melyen Kálmáncsehi betegsége miatt nem jelent meg. Szegedi került a vitát s a mely Kálvin tanait határozottan elkárhoztatta. E zsinaton elkészített hitelveiket (Consensus Doctrinae) 1558-ban kiadták, aláírva Bolti alsó-pannóniai, Hebler szász, Dávid magyar lutheranus superintendensek, Alesius Dénes fenesi pap, Glatz Mátyás, Heltai s a többiek számszerént 23 egyházi férfiú által. S most – miközben Stankar megtámadta a lutheranusokat, ezek nevében pedig Dávid elkészítette Apológiáját, – 1558. márcz. 17-én tartott tordai gyűlés elkárhoztatta a kálvinistákat. Egy újabb máj. 1-én tartott zsinat, melyen Melanchtonnak ez évi január 16-án irt békitő levelét olvasák fel s a hol Kálmáncsehinek Dáviddal éles vitája volt, ez utóbbinak diadalával s a kálvinisták megveretésével végződött, Actáit előbeszéddel s Melanchton levelével Dávid adta ki.

A kálvinisták megveretése, a lutheranusok diadala teljes volt. Még sem. Ugy akará Isten, hogy a legyőzöttek győzzenek. A nagy elkeseredéssel folytatott küzdelem nyomokat hagyott nála s az napon, melyen a törvényhozás ítélete ellenfeleit elnémitá, ő már ingadozott. Attérését azzal kezdte, hogy lemondott a superintendensségről s azt Alesiusnak adta át. Ismeretsége s vitája Melius vagy Ihász debreczeni pappal megtermé gyümölcsét: Heltaival együtt nyíltan a kálvinistákhoz állott át. Nagy volt a lutheranusok boszusága, kik 1559. aug. 18-ára Medgyesre zsinatot hívták össze. Elnökölt Hebler, felelt Alesius, ellenvetést tettek Heltai és Dávid. A világi rend figyelmeztette a zsinatot, hogy „más tudományt ne vegyen be, mert mi szász egyházainkban nem tűrjük meg.” Hiában próbálta meg Dávid egyeztetni az eltérő nézeteket egyik fél sem engedett s az elszakadás megtörtént. És most Dávid és Melius nyolczad magokkal Váradon aug. 18-án egyházi gyűlést

tartottak, melyen Kálvin tanát az urvacsorája kérdésében – mert minden vita és eltérő nézet e körül forgott – formulázták és kiadták.

Izabella ez időtt meghalt s utóda Luther nézeteihez hajlott. A két egymástól eltérő protestans felekezetet, melyek közül az első már a törvény oltalma alatt állott, a másik csak türetett, nyilvános vita útján akarta kiegyeztetni. Kettőt tartottak Hebler elnöklete alatt, melyeken az ellenvetők Heltai és Dávid voltak (Medgyesen 1560. jan. 10., u. o. 61. február 6.), de célhoz egyik sem vezetett. Sőt ez utóbbi a magyar papoknak azon hitczikkeit, melyekre nézve a kolosvári 1560-ban tartott ülésekben megegyeztek, négy külföldi egyetemnek. Stöckelnek és több külföldi tudósoknak megküldte. A követek 1562-ben a szász választó, az egyetemek s tudósok leveleivel visszatértek. Ezeknek sem azon magasztalása melylyel a fejedelmet elhalmozák, sem azon kárhoytatása, melylyel a kolosvári czikkeket illeték, nem birták a kálvinistákat nézeteik megváltoztatására, kiknek tábora koronként számos főúrral s a magyar és székely néppel szaporodott s kik ellen Hebler a szász egyházak hitvallásáról 1561-ben kiadott munkájával hiában küzdött. A szászok közt a vallás egységét nemzeti gyűlések intézkedései fenntartották. Az 1563-iki tordai országgyűlés kimondá, hogy kiki azt a vallást kövesse (a cath. és luth. közül), amelyik neki tetszik, saját hitét követő papot tarthasson, de a ki őket megháborítja, hivassék a fejedelem elé.

Ez időtt a Lengyelországból kiüldözött Blandrata, korábban Izabella udvari orvosa, most másod ízben Erdélybe jött és János házi orvosává lett. E körülmény tetemes változást idézett elő. A nemcsak orvosi hanem vallásos dolgokkal foglalkozó olasz megnyerte ura kegyeit, Alesius helyett Dávid lön udvari pappá s ez vele együtt a reformáltakra nézve kedvezőbben hangolá az udvart. Az enyedi zsinaton tett kiegyezési kísérlet meghiúsult, a magyar és szász egyházak elváltak egymástól, az első Alesiust superintendensökké választották s

vége az 1564-iki törvényhozás törvényesen bevett vallássá tette.

A reformatorok működéseit – mint láttuk – a sajtó is támogatta, s e téren épen oly hatással működtek mint a szónokin. Főként Heltai termékenységét bámulhatja, ki, mint egy más fejezetben meg fogjuk látni, sok irodalmi ágat ölelt fel, s mindeneken nevezetes munkákat hagyott hátra. Birunk tőle egy munkát „a részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról” (1552), egy mást „Katechismus a mennyei tudománynak summája” (1553), viszont „vigasztaló könyvecske, miképen kelljen embernek készülni keresztyéni és boldog kimuláshoz (1553); adott ki magyar Agendát (1560), ajánlva János Zsigmondnak, német kátét (1551), egy latin hitvallást a megváltóról, mely Stankar ellen volt intézve, s annak megczáfolására írva, mintha ő, az ő – Stankar – nézeteit osztaná.

A kálvinizmus diadalát ugyanazon jelenség követte, mi korábban a lutheranizmusét: új és még szabadelvűbb mozgalomnak lett bölcsőjévé. Blandrata már Legyelországban a Faustus Socinus nézeteihez hajlott, de Erdélyben nyíltan bevallani nem merte. A diadalra juttatott Kálvinizmus szemeiben ennek volt emeltyűje, s midőn Madár Dénest az udvari papságtól elejté és Dávidot a választott király közelébe juttatá, egy lépést tett célja felé. E két ember kiegészíté egymást. Az orvos kevesett értett a hittan mélyebb philosophiai részéhez, Dávid éles dialecticája, nagy tudománya, gyors esze s éles polemiája kipótolá, a mi nála hiányzott. Az is világosnak látszik, hogy a hittani elmélkedések azt mindinkább sodorták a rationalizmus felé, mely kételkedő lelkével jobban megegyezett. A két ember bizalmas barátta lett.

Az Isten lényei és személyi egységének vizsgálata Dávid agyában az utolsó küzdelmek alatt megfordult, de még nem szakasztott a kálvinizmussal. Másfelé is forrongott az eszme, s midőn egy ízben Dávid Kolos-

várt Károlyi Péter mesterrel (igy hívták a tanárokat is) e tárgy felett vitába ereszkedett, ez a vitát hitfeleivel tudatta. Minthogy Dávid olykoron szónoklataiban is árult el unitarius hajlamokat, társaival, barátaival heves vitákba elegyedett. Hasonló vetélkedések nem egy főurat, nem egy tudományos főt térítettek át s pár évvel az enyedi colloquium után az új tudománynak is voltak követői. A szakadást most is zsinattartások előzték meg: hasztalan próbák a kiegyezésre. Első volt 1566. febr. 24-én Fehérvárt – már az udvar sem volt idegen tőle – egy későbbi, Tordán márcz. 15-én, viszont egy más Fehérvárt apr. 24–27. s egy negyedik Vásárhelyt máj. 19-én az egységi és háromsági tanok felett, gyorsan egymásután, arra számítva, hogy az elmék forrongásban tartassanak s hogy a nézetek mindenfelé terjedjenek. E zsinatok szenvedélyesek voltak s az új tan még sok ellenállással találkozott itten, sőt az utolsó helyen, mondhatni, elvettetett. A Tordán ez év vége felé tartott országgyűlés elhatározá a bálványozás kitörlését s az Isten igéjének szabadon (t. i. a bevett vallások értelmében) hirdetését. Sőt a következő években a magyarországi reformáltak is hitcikkeket irtak ellene.

Mit Dávid és Blandrata ily módon nem érthettek el, a diadalt más uton próbálták megszerezni. Megnyerték a fejedelmet s ez számokra 1567-ben Gyula-Fehérvárt nyomdát állított fel, melyre nyomdásznak a bécsi Hofhaltert hozatta le Debreczenből, ugyanazt, ki Melius bibliáját is kiadta. S most a sajtó is nagymértékben igénybe lőn véve, s Dávid, Blandrata és hitfeleik egymásután még ez évben öt munkát adtak ki, mindenkiben az egység és háromság tanait tárgyalván, s részint Meliust és a magyarországi zsinatok végzéseit czáfolván. „Rövid Magyarázat, miképen az antichristus az igaz Istenről való tudományt meghomályosította,” – „Rövid utmutatás az Istennek igéjének igaz értelmére” mindkettő Dávidtól. Dávid ezekben nyilvánított hitvallása szolgált zsinórmértékül. A harmadik a szenthá-

romságról Blandratától, a negyedik a keresztyén vallás hitcikkelyeiről szól, az ötödik felelet tartalmaz Meliusnak Dávid Ferencztől s paptársaitól. A hatodik az apostoli Credo magyarázata volt Basiliustól. „Hallottál volna – így ír Borsos krónikájában – egész Erdélyben minden helyen a köznéptől sok esztelen disputációt és pántolódást, estve reggel, éjjel, nappal, falun városban, étel-ital között.” S valóban ez általános és országos érdekeltség, a fejdelem kegye s e tömeges irodalmi munkásság óhajtott gyümölcsöket terme. A rendek már 1567-ben unit. hitelvek szerint esküsznek az országgyűlésen, 1568-ban január 6-án Tordán elhatározzák, hogy a praedicatorok minden helyen szabadon hirdessék az evangéliumot saját értelmök szerint, s kiki szabadon olyan praedicatorot tarthasson, a kinek tanítása neki tetszik. S e törvényvel meg volt engedve az unitárius vallásnak szabad terjesztése.

A reformáltak és lutheranusok egyik gyökeres hitcikkök megtámadását nem tűrhették sokáig békén. De minden ez ellen intézett törekvésökkel sem tudtak többet elérni, minthogy a fejdelein Fehérvárra a háromság kérdésének megvitatására zsinatot hirdetett, melyen, írta, ő maga is jelen fog lenni. A vita 1568. márcz. 8-án vette kezdetét s tartott tíz napon át. Mindenik fél jól felkészülve jelent meg képviselve legtudományosabb és legjelesebb embereik által: Dávid, Blandrata, Gyulay Pál fehérvári iskolaigazgató, Basilius, Hunyadi Demeter egységihívók, s ezek védői Szegedi, Császmái, Sztárai és Karádi; továbbá Melius, Czeglédi, Sándor András, Turi Pál, Károlyi Péter, Klein Lőrincz, háromságot vallók s ezek védői Hebler, Károlyi Sebestyén, Heltai, Szigethi Miklós; s ezeken kívül két-két jegyző mindenik féltől. Ott volt a fejdelem is jobbán Csákiival, Békéssel s udvari népével. A vitát leírta és kiadta mindenik fél, s a diadalt mindenik magának tulajdonította. A vitatkozás sok szenvedélyvel, türelmetlenséggel folyt, annyira, hogy a békés természetű Heltai már harmadik

napján visszavonult. Juhász logikája egész erejével ostromolta az egység hívőket, Dávid polemiája minden csillámaival felhasználta ellenük. Kilenczedik nap a háromság-védők meggyőződve, hogy a küzdelem meddő marad, vissza akartak vonulni, de a fejdelem nem engedé. Tizedik napon a zaklatott Blandrata bevallá járatlanságát a hittanban s most bezárattott a colloquium. Mindenik fél diadalát hirdette, határozott előnyben pedig az egység hívők voltak. A fejdelem rendeletet adott ki, hogy mindkét fél őrizkedjék a káromló és gunyoló iratoktól, ezen belől teljes vitatkozási szabadságot engedett.

A parancsot egyik fél sem tartá meg, legkevesebb az unitáriusok. A röpiratoknak egész özöne jelent meg névvel, névtelenül, jobbadán Dávid aegise alatt, erős polemiával írva s gyakran goromba kifejezésekkel telve. Magát a vitát leírták s kiadták, Melius és Heltai mint háromságvallók, de midőn ez utóbbi egy évvel később egység hívővé lett, újra kiadta (1570) tetemes módosításokkal, Dávid és társai mint egység hívők. Egymást követték Basilius (Balázs) Istvántól – talán még a vita alatt – „Egy néhány kérdések az keresztyén igaz hitről,” Császmái felelt s tordai születésű Sándor András munkájára „melyben (ez, t. Sándor) az Antikrisztus három Istenének dögleletes tudományát magyarázza;” Dávid: „A szentírásnak fundamentumából vött magyarázat az Jézus Krisztusról és az ő Istenségéről” (ajánlva Pokai Jakab fejedelmi hopmesternek), terjedelmes munka, mely főként Károlyi Pétert czáfolja; továbbá, Könyvecske az igaz keresztyéni kegyességről és az pápa Antikrisztusnak megmosásáról.” Ezen kívül tőle és társaitól névvel és névtelenül apróbb röpiratok. Legjelentékenyebb volt vitája Meliussal, ki maga is irt könyvet ellene. Egyben az 1567-iki debreczeni zsinatnak háromságról szóló tudományát bonczolta, feleletül a Melius által kiadott munkára, egy másikban Melius tana hamiságát bizonyítá, egy harmadikban ennek a leendő Váradí zsinatra propositióit czáfolá. Ez élénk mozgalom

magára vont a külföld figyelmét is. Major György witembergi tanár (1569) czáfolta Dávidot és Blandratát, mire ezek egyesülten feleltek. De Major tovább ment: magán levéllel is felszólítja Csáky korlátnokot (kinek munkáját is ajánlá), hogy az „eretnekség” terjedését lehetőleg gátolja.

A mit a mult gyűlés megoldatlanul hagyott, a háromság kérdését új vitatkozással próbálták eldönteni, mely 1569. oct 20-án Váradon tartatott meg. Most is mindkét felekezeti legjelesb emberei vettek részt, csak-hogy most Heltai az unitariusokkal tartott s maga a fejdelem is részt vett a vitatkozásban, jelesül a harmadik napon. E tény nem kevésbé aggasztá a háromsághívőket s ez aggodalom indokolá azon kiméretlen kifejezéseket „kinek ura a pöröse, annak Isten az orvosa” melylyel egyenesen a fejdelem személyére czéloztak. Főként Helopaeus és Melius fogták fel a védelmet, de meggyőződéseiktől nem állottak el s a kiegyezés most sem jött létre. S ettől fogva az unitarismus még jobban terjedt: egy magában Váradon 3000 ember tért át. Kolosvár már azelőtt bevette s most még jobban megerősödött, a fejdelem a régi pert mely a város szász és magyar lakosai közt folyt s ujabban a piaczi nagy templom felett megújult (1568), arra döntvén el, hogy a köz- és egyházi javak közösek legyenek, egyenlő számmal folyjanak be a tisztválasztásba, a templomot évenként felváltva használják s főpapot felváltva válaszszanak. De a többi szász város Kolosvárt az új hitre térésért a szász egyetemek sorából kitörölték.

A zsinat történeteit kiadta Dávid, ki épen oly buzgalommal folytatta irodalmi működését. Kiadta hetven praedicationóját, fényes bizonyítványát elragadó szónoklatának, melylyel, mint a monda tartja, egyetlen nap téríté meg Kolosvárt; – a váradi zsinat történeteit; a következő évben egy levelet a lengyel egyházakhoz Krisztusnak ezeréves uralmáról a földön; polemiát folytatott Meliussal s 1571-ben adott ki egy munkát „az ő

magától való felséges Istenről s ő igaz fiáról” mely főként a catholicusok ellen volt intézve. A már táborukba áttért Heltai közzé tette 1569-ben a „Hispaniai Vadász-ság”-ot, melynek elején hitvallását adja elé, azután az inquisitiót tárgyalja s a reformatio néhány vértanujáról ír. Ez idétt a szentírás azon helyeiről, melyen a háromság dogmája épül, Basilius készített egy munkát, mely kéziratban maradt. Tárgyalta és kiadta e tárgyat s talán épen e munka alapján Enyedi György kolosvári iskolatanító s utóbb superintendens is, egy sokat utazott s gazdag ismeretekkel bíró férfi. De midőn nagyfigyelmet ébresztett munkája eltiltatott s nyilvánosan megégettetett, kinyomatták külföldön is, mely aztán még a következő században is czáfoltatott.

Az unitarismus diadala Erdélyben a váradi zsinat óta teljes volt. Csak egy hiánya még, hogy bevétessék negyedik országos vallásnak. S János Zsigmond az 1571-iki országgyűlésen kevéssel halála előtt ezt is végrehajtá. Kezdetét vette őalatta a görög nem egyesültek áttéritése a protestáns vallásra, s annyira haladt, hogy alatta s az első Báthoriak alatt is a protestans oláhoknak saját superintendensök volt.

FÜGGELÉK.

Nos Requisiteores literarum et literalium instrumentorum in sacristia seu conservatorio Capituli Albensis Transilvaniis repositarum et locatorum ac quarumlibet judiciarium, deliberationum legitimorumque mandatorum Principium Executores, Damus pro memoria per praesentes. Quod nos litteras suae Principalis Celsitudinis Requisiteorias in persona Generosi Casparis Diosi de Colosvar, Causarum Fiscalium suo Celsitudinis in Transilvania Directoris*) pro parte Fisci ejusdem Principalis Cels. confectas ac emanatas, nobisque praeceptorie sonantes et directas, honore et reve-

*) Ez az egy szó a levél szélére van javitva jegyezve.

rentia, morigeraque cum observantia, quibus decuit, recepimus in hac verba. Michael Apafi Dei gratia Princeps Transilvaniae, Partium regni Hungariae Dominus et Siculorum comes etc. Fidelibus literarum et literarium instrumentorum in sacristia sive conservatorio Capituli Albensis Transilvaniae repositarum et locatorum, ac aliarum quarumlibet iudicialiarum deliberationum, legitimorumque mandatorum nostrorum Principalium executoribus, Nobis dilectis salutem et gratiam nostram. Exponitur nobis in persona generosi Casparis Diosi de Colosvar causarum nostrarum in Transilvania Directoris, Qualiter ipse paribus literarum Athnae inter potentissimum quondam Imperatorem Turcarum Szultán Szuliman ac Johannem Regem secundum initi, necnon Transactionalium seu contractualium inter Celsissimum quondam Principem Georgium Rákóczi seniore ac Prudentes et Circumspectos magistrum civium regium sedis Iudices caeterosque Juratos Cives et Senatores Civitatis Cibiniensis celebratae (igy) super assignatione clavium portae Disznodiensis et nobilibus hospitiorum concessione confectarum ad praesens pro iurium Fisci tuitione plurimum indigeret, essentque necessaria, quae in Capitulo Albensis Transsilvaniae essent reposita et locata. Proinde vobis harum serie committimus et mandamus firmiter, ut acceptis praesentibus, statim vos paria praescriptarum literarum in praedicto capitulo vestro Albensi diligenter requirere et reinvenire, requisitarumque et reinventarum tenores in transumpto literarum vestrarum sub sigilloque vestro capitulari, fide vestra mediante, dicto exponenti*), iurium fisci tuitione,

*) Ez athnaménak az erdélyi muz. egyesület kéziratai közt két példánya van, egy ez itt közölt, s egy XVII-ik századi más fordítás. Mindkettőt Szabó Károly barátom sajátkezüleg írta le s én közlöm a variánsokat. Mondani is felesleges, hogy ez nem két külön athnam s ez utóbbinak datuma sincs. Megjegyzem a közölt példányról, hogy csaknem kétségtelen, hogy a káptalani örök ezt XVI-ik századi s bizonyosan egykorú példányról, hihetőleg hivatalos fordításról másolták le. De a keletben hiba van: 937 fabel (olv. rabel, azaz rabievel) 3 = 1530. oct. 26. A mint ez újabbkori kéz kiigazítá, 973 rabel 3, az is hibás, mert ez = 1565.

futuram ad cautelam necessario, extradare et emanari facere debeatis et teneamini, caventes tamen ne fraus et dolus hac in parte eveniat aliqualis. Secus non facturi. Datum in castro nostro Radnoth die vigesima secunda Augusti, anno Domini Millesimo Sexcentesimo Sexagesimo Quinto. Quibus receptis nos hujusmodi mandatis suae principalis celsitudinis in omnibus, ut par est, debito cum placentiae studio obedire ac satisfacere cupientes, universa repositoria Capituli hujus Albensis Transsilvaniae investigantes et expendentes post diligentem nihilominus requisitionem reinvenimus literas quasdam Reversales inter Potentissimum quondam Turcarum imperatorem Szultán Szulimánnum sub firmissimo suo juramento et serenissimum quondam Dominum Joannem regem etc. confectas ac emanatas, Hungaricoque sermone inscriptas, Quarum quidem literarum verbalis continentia talis est:

Az János király, és szultán Szulimán császár keözeöt való frigynek, és hütnek mássá. Anno 1566).*

Ajándékoknak és kegyelemnek adója, amaz igen nagy teremtő Isten, az ki nagy és hatalmas és az ki az isteni gondviselésnek engedelmeöböl mind az két paradicsomnak ura, szultán és az alkotmányoknak és minden országinknak parancsoló gubernatora és az más birodalomnak feje, és az seregeknek gubernatora, az ki mi prophétánk Mahometh, mely mi

sept. 29, azaz azon idő, midön Jánosra a portán legjobban nehezteltek. De a felirat az okmány keltét legjobban kivilágositja s hihetőleg kétségtelenné is teszi, t. i. az évet az 1566-ot. Honnan lehet a fatalis 937 rabiel 3 keletet kimagyarázni? Ez, mint látszik, cancellariai tévedés volt a János Zsigmondnak adott példányon s valami hasonló (tán 935) helyett iratott az I. Jánosnak adott példányra. Mindenesetre nevezetes, hogy minden eddig ismert példányon az a szám áll. A dolgot világosan csak akkor lesz lehető tisztába hozni, ha az eredeti példányok előkerülnek. Még egy baj van a János nevével. János Zsigmondot a portai levelek elébb és utóbb mindig Istvánnak nevezik – Jánosnak csak ez egy okmányon áll. De miután ez okmánynak eleje másolat, s a második kiállításánál az első használtatott – meg lesz fejtvé a látszólagos ellenmondás is – A második példányon nincs kelet sem elől sem a végén.

prophétánkon légyen mindenkoron az isteni kegyelemnek szerelme és boldogítása. Melynek ő kegyelme által és az ő társaságában levő négy titkos bölcsek által, tudniillik: Ebre-békir, Umér, Oszmán és Ali, kikben az kegyelmes Isten az ő véghetetlen kegyelme által légyen mindenkoron vig és contentus és az mindenható Istennek és minden szenteknek és boldog lelkeknek, ötet dicsirőknek, kiknek engedelmeből és kegyelméből Én Szultán Szulimán Sah, császároknak császára, Istennek kegyelméből dicsősséges nagy és meggyőzhetlen constantinopoli imperator, királyoknak királya, koronáknak megadója, Istennek árnyéka, ez földön uralkodó, nagy alsó tengernek ura, nagy és kicsin Africának és Európának, Sírának, Arabiának, Indiának, Cananeának és Galileának, Foeniciának, Alexandriának és Aegyptusnak és az nagy Kaisonnak*), szerecsen országnak, Mediának, Lidiának, Indiabeli Lametáknak, az veres tengernek és az Jerusalemi országnak, Samariának és az Tiberias tengernek, Damascusnak, Halepnek és az nagy Antiochiának, Mesopotamiának, Chaldeának, az nagy Babilloniának, nagyobbik és kisebbik Armeniának, Parthiának, Persiának, Hiberniának**), – Georgiánusoknak és Caspiumi tengernek, Trapezuntumnak, Tamasiának, Chapadocziának, Caesareának, Pamphiliának, Ciliciának és Tharsisnak, Cannaniának, Amasiának, Paphlagoniának, Lidiának, Frigiának, Bethaniának és az nagy Nicena városnak, Nikomediának, nagy Calcedoniának és mind az egész nagy Anatholiának, Görögországnak, Traciának és a nagy Rómának, Macedóniának, Thessaliának, Peloponesusnak, Chorintumnak, Chersonesusnak, Albaniának, Bosznának, Bolgárországnak, Oláhországnak, Moldovának, Scithiának és Tatárországnak és egyéb sok véghetetlen tartományoknak fegyverrel és hadi erővel az mi meggyőzhetlen mennyei szablyánkkal keresetteknek, az mi előttünk való Imperatoroktól, Szultán Mahomet Sahtól és az ő fiától Szultán Szulimán Sahtól nyugoda-

*) A másik példányon: *Kaironak*.

***) A másik példányon: *Sejtáknak*.

lomra, kiknek véghetlen felség és mennyei boldogítás legyen az ő lelkeivel egyetemben mindörökké *).

Szulimán császár hitlevelének formája, mint esküdt meg János királynak.

***) Én felyül megmondattott Szultán Szulimán Sah, Töröknek győzhetetlen Fejedelme, Esküszöm az magasságbeli Istennek mindenhatóságára, szentségére, fényességére, az Istenségnek jóvoltára, az égnek erősségére, az napra, holdra, csillagokra, az földre, és az földnek színére, és az nagy szenteséges Mahumetre, össünknekössire, össömrre, atyámra és az én anyámnak tejére, az én kenyeremre és szablyámra, életemre és lelkemre, és minden körülmételtett Buszurmányokra, üdvösségekre, hogy tégedet hires atyámfiát Magyar és feljül megírott országoknak királyát Jánost, Erdély országával együtt, semminemű szükségedben soha el nem hadlak, ha szintén minden birodalmom és országim és hatalmasságim tőlem elvétetnének is, és semmivé tétetnek is, és csak egyedül maradnék is, avagy ha csak egy avagy kettővel, vagy hárommal, legfeljebb négyszemélyekkel és csak ezekkel is kötelessen tartozzam téged s Erdélyországát, hozzá tartozó részeivel megtalálnom és megkeresvén néked ezt mondanom: Im hol jelen vagyok, ha mit én velem akarsz, kész vagyok mindenben tenéked kedveznem és kedveskednem és ha az én ígéretemnek eleget nem tennék, utánnam levők is hasonloul nem cselekednék, tehát az nagy Istennek és az ő igazságának haragja szálljon az én fejemre, és engemet mindenestől elveszessen és valaminémű tagomat az magasságbeli Isten illeti, mindeneket büntetésre fordítson és az földnek erőssége jártomat ne szenvedje, hanem az föld

*) Érthetőbb a másik példányon, hol „Tatár ország” után ekkép áll: „Tatár országnak és több országoknak, kiket a mi mennyei fegyverünkkel és hadi erőnkkel kerestünk, Szultán Mehemet Sah és az ő fia Szultán Szulimán által vettünk. A kikkel isteni méltóság, kegyelem és mennyei megboldogítás legyen mind örökké.

**) Itt az 1-ső Jánosnak adott példány ekkép kezdődik: Neked felséges Jánosnak Isten kegyelméből Magyar-, Dalmát-, Horvát-, Morvaországok stb. királyának én a mondott stb.

kétfelé válljék és engemet mindenestől lelkestől elnyeljen és megemésszen*). Te is országgal együtt ígéreted szerint, az megígért adót esztendőnként beszolgáltatod, utánnad valók is fényes tárházunkba beszolgáltatják, Szabadságtokban pedig örökké megtartlak oltalmazlak, fejedelmet, országod kit akar választani, szabadságában levén s minket is megtalálván annak ékesítésére jó szerszámos lovamat, botomat, zászlómat, kardomat tollas süveggel együtt, fejedelemség megerősítésére kiküldök**).

Datum in Imperiali Porta Constantinopolitana, die 3 de Fabiel. Anno Prophetae nostrae (igy 937***). Nos itaque sic requisitarum, reinventarumque literarum copiam, sive paria, non abrasarum, non cancellatarum, nec in aliqua sui parte suspectarum, sed omni prorsus vitio ac suspicione carentium, sine diminutione, augmento vel varietate aliquali, de verbo ad verbum praesentibus inserentes, sub sigillo capituli hujus usitato et authentico jurium fisci suae celsitudinis, uberiorem futuram ad cautelam necessariam, fideliter et consciencieose extradandum duximus pariter et concedendam communi justitia et aequitate suadente, legeque regni permittente.

Datum pridie dicte collationis B. Joannis Baptistae. Anno Domini Millesimo, Sexcentesimo Sexagesimo Quinto.

(L. S.) Correcta per eosdem Requisiteores in
dictione marginali: Directoris.

Eredeti, pecsétes káptalani átírat az erd. muzeum kézírattárában (Josephi Com. Kemény Codex Ratificationum Transsilvaniae ferientium 2. szám.)

*) Itt megszűnik az I. Jánosnak adott példány.

***) A vége a második példánynak szabatosabb fordítású. Ekép hangzik: Titeket pedig ez ti szabadságtokban mind megtartalak s mind megoltalmazlak mindörökké. A fejedelemnek választása, hogy a kit akar szabadosan választhassa, legyen mindenkor a te országodnak hatalmában, és szabad akaratjában, és ha ez dologban mi megtaláltatunk tőletek, mindjárt szépen felöltöztetett lovat, királyi botot, zászlót, kardot, és czimeres tollas süveget küldünk, az fejedelemségnek ékességére és megerősítésére.

****) A levél szélére újkori kéz jegyzése: 973.

NEGYEDIK KÖNYV.

I.

Az utolsó Zápolya halálát főurak és államtanács néhány napig titokban tartották. De mely nap – april 1-eje volt – gyűlést hirdettek, s Bécsbe, Konstantinápolyba, a budai és temesvári beglerbégeknek megírák urok halálát, Békest pedig az alkudozások félbenszakasztására utasíták, tisztába jöttek az ut iránt, melyet követniök kell. Bizonyynal főkérdés volt ekkor: csatlakozzanak-e Magyarországhoz, vagy viszonyukat a portához fenntartsák? Ez utóbbira határozták el magokat, s intézkedéseiket is ehez szabták. Gyűlést hirdettek május 17-ére, melyre a megyék és székek tiz-tiz, a szász székek és városok hat-hat követet küldjenek a főispánonkon és királybirákon kívül, Tordán pedig Báthori Kristóf másfél ezer emberrel örködjék az ország nyugalma felett.

Ez idő elegendő volt arra, hogy a két trónkövetelő Báthori István és Békes Gáspár támogathassa ügyét, az utóbbi Maximiliánál, az első a portán, s midőn némely csapatmozgalmak arra mutattak, hogy Erdélyt magyar királyi sergek fenyegetik, nem késett ez ellen tiltakozni a budai basa, a két állam frigyét, Erdély szabad választási jogát emlegetvén. Ez utóbbiban mindkét fél egyetértett, csakhogy a választást mindenik saját jelöltjére akarta irányozni. A rendek a kitüzött időre megjelentek, s velök tenger nép sereglett össze. A temetés máj. 23-án ment véghez. „Soha sem láttak – írja Miles – egy helyen annyi embert.” S ez előadást Hagymási Kris-

tóf egészíti ki: „Cancellarius uram kulcsal kinyitván koporsóját az jelenlevő sok számu uraknak, népeknek és vitézlő sergeknek megmutattatott. Ezeknek utána testamentomos urak bezárák a koporsót, a melyet annak utána szemünk láttára Csáky uram lepecsétele és így azután nagy pompával temettetett el.”

Hagymási, kire bizta Maximilián ez országbeli dolgainak pártolását, sürgette a korlátnokot, hogy a speyeri egyezkedést terjeszse a rendek elébe. Csáky tagadólag válaszolt: „próbálja meg te kegyelmed a végzések dolgát, de vigyázzon te kegyelmed magadra: mi az mit ez végzésekről pactumokról tudunk, csak mint az megholt kegyelmes urunk cancelláriusa tudunk, nem is vagyunk ez országnak cancellariusi, mi soha az országnak arról számot nem adatunk, nem is adunk soha, a mit meghalt kegyelmes urunknak tetszett cselekedni, végezni, lássa ezt Békes Gáspár ő kegyelme, a ki ebben járt, most is fut-fárad ott künn, de fejedelmi kontyot azért még nem vágunk fejére, hagyja ott a fogát a hol azt fente vagy fenette. Isten és kegyelmed is láthatja, hogy fejünket senkiért se kockáztathatjuk, se ország és hatalmas császár haragját fejünkre nem vonhatjuk.”

Mit a korlátnok mondott, a rendek többségének szava volt. Békes pártja elnémult a kényszerűség előtt. A hazát nagyobb veszély fenyegethető a porta, mint a bécsi udvar részéről, s uralkodóul azt óhajtá a közvélemény, kit születés és személyes érdemek a bécsi udvar kegyeltje fölébe emeltek. Mindamellett a gyűlés első napján „lőn nagy zudulás, mely késő estig tartott,” habár a római császárhoz hajló szászok szólni sem mertek. A zajnak Csáky megjelenése vetett véget, ki a rendek közé lépett, kezében a véghagyományyal s a szultán levelével, mely a szabad választást megengedi. Mindkettőt felolvasták, de a rendek határozat nélkül oszlottak szét. A nyugalom felett a Tordáról Fehérvárra hívott fegyveres erő örködött. Másnap megtörtént a választás. „Minden további szó és vita nélkül kikiálták

Báthori István uramot az somlyait, főur öreg nemzetet. Báthori uram pedig fonogató szóval megköszöné választását az gyűlésnek, és tüstént oda hagyá a gyűlést, az ez országbeli régi szokás szerént.” A rendek folytatták tanácskozásukat e hó végeig.

A rendek választása valóban szerencsés volt. Nyilván állott mindenki előtt, hogy Maximilián igyekezni fog felhasználni az alkalmat Erdélyt birtokaiba kebelezni, s hogy e célját Békes által kergetendi; de abban sem kételkedett senki, hogy ez a török részéről visszatortlást s az országra háborut és nyomort árasztand. Aztán az állam önállóságát, függetlenségét sem akarák kockáztatni. A török jelentéktelen adóért nem háborgatja nemzeti intézvényeiket. a mit pedig Castaldo és utódai hat év alatt miveltek, annak ízét még az napig sem feledhették. Az uj fejdelemre két feladat megoldása várt: consolidálni a fejdelemséget Erdélyben s kiengeisztelni Maximiliánt. Ezt mindenki tudta s mert épen mindenki jövője állott a kockán, nem a félelem az 1500 harczostól, nem a csengő szónoklatok varázsa idézte elő egyetértésöket, hanem az a garantia, melyet Báthorinak elő élete nyujtott.

De ez egyetértésre sem Maximilián sem Békes nem számoltak. Az első csakhogy pártfogoltja ügyét támogassa, forma szerént kinevezte és felesketé vajdává Békest, azután egymásra irta hiveihez a leveleket, s az ügyet melegen ajánlá Forgács Ferencznek (márcz. 29 én). Maga Békes pedig, bár visszatérő utában Bécsben megállapodott, a törökök közt is toborzott bégeket, kik ügyét előmozditsák; „mert, irá nekik (máj. 27), a mit én velem mieltek, magatokkal mielitek atyámfiak.” De Báthori megválasztatása után nem látszott tanácsosnak erőszakolni a dolgot, s nagy sokára Békes azon elhatározással utazott el Bécsből, hogy terveit más uton próbálja valósitni. Mire Erdélybe ért, a választott fejdelem trónját már elfoglalta.

Báthori megválasztatása után rögtön hivatá Hagy-

másit s biztosítá, hogy a császárnál igazolandja magát. „Hiszünk is neki – írta ez, – mert jámbor Istenfélő nemzetség.” S úgy tett. Megválasztatását mind Maximiliánnak mind a portára – az évi adó beküldése mellett – tudtul adá. A szultán megerősítését bizalommal várta s ez aug. 15-én Mehemet aga által be is következett, s hogy a császáret is megnyerje, ezzel titkos alkudozást kezdett. Egyezőleg a speyeri egyezkedéssel, Báthori Maximilián vasalljának vallá magát s letette a köteles hűségi esküt. Minthogy pedig ő a Részeket is bírta, ezekre nézve tőle helytartói vagy más czimetkért. De bár e körülmény szinleg megnyugtató is a bécsi udvart, valóban fegyvernyugvásnál egyebet nem eredményezett. A fejdelem önállóságra törekedett s Békesnek feladata volt ezt meghiusítani. A fejdelemség elnyerésére czélzó törekvéseiben eleve is a császár támogatásáról biztosított.

Hazaérkezte után boszusan, megerősített fogarasi várába zárkozott. Földváry Istvánt a császárhoz küldé: Báthorit csak fegyveres erő kiáltatá ki, mert neki is nagy pártja s nem kevesebb szavazata volt. Ezért kéri a császárt, hogy mint hajdan Kendi mellé Dobót, őt is nevezze ki vajdatársnak. Kívánata hihetőleg a viszonyok miatt nem teljesült, s most magában az országban igyekezett pártot teremteni. Nemcsak megtagadta a hűség-eskü letételét, hanem Csákyt, a korábbi korlátnokot, s Hagymásyt a császári biztost is megnyerte. Fogaras mellett másik támpontjok volt Huszt vára, melyet ők hárman a János Zsigmond által nekik hagyományozott összeg nevében foglaltak le, s melyet nem a fejdelem hanem a császár nevében birtak. Huszt ügye a portán is feltűnést okozott s Báthori követeitől némi boszúsággal kérdék ottan, hogy miért nem vette urok kezéhez?

Ily körülmények közt Báthori főgondját ama két vár visszaszerzésére fordítá. 1571. nov. 9-én országgyűlést tartott, mely elrendelé, hogy Huszt ügyében Csáky-

nál, Hagymásynál, Békesnél kérdést tegyenek, hogy az elajándékozott vagy eladott fiskalitások – ilyen, volt Fogaras – birtokosai bepereltessenek, hogy küludvarokkal levelezést senki se folytasson, hogy ha jövőre valamely főúr elmarad az országgyűlésekről, meg lesz büntetendő. E végzések egyenesen Békes személye ellen voltak ugyan intézve, de azért megtérésre még mindig nyitva hagyták az utat. Erre benne kevés hajlam mutatkozott, reménye lévén, hogy Maximiliántól nyert kineveztetését érvényre fogja juttathatni, s épen ezért Báthori irányában teljes függetlenséget akarván fenntartani, Fogaras földétől megtagadta az adót. Ugyanakkor társaival Hagymásival és Csákyval kérdést tett a császárnál: ha a speyeri egyezkedést kihirdessék-e a magyarországi gyűlésen s ha a vajda kívánná, átadják-e neki? De az idő erre nem volt alkalmas. Báthori eszélyesen került mindent, mi Maximiliánnak föllépésre adhatna okot s másfelől a kormány gyeplőjét is keményen tartotta. „Keress a kihirdetésre alkalmasb időt. Az egyezkedés maradjon kezeid közt, valamint Huszt vára is.” Ez volt a császár kitérő válasza. De Csáky még ez év elején meghalván*), Békes egy kitűnő és higgadt támaszától fosztatott meg.

A meg nem hódolás, a folytonos levelezés Maximiliánnal, mutatta Báthorinak, hogy mit forral Békes. Fogaras már több ízben volt forradalom fészke, s mint erőd könnyen védhető volt. Másfelől a székelyek és szászok szomszédságában feküvén, e két lázongásra hajló elemmel folytonos összeköttetést tarthatott. E vár még öt év előtt a Mayláthék fészke volt s az utolsó birtokosnak Gábornak nővére Margit – Iffjuné, azelőtt Báthori Andrásné – törvényes ürügy alatt visszakövetelte. A fejedelem Kendy Sándor és Blandrata György

*) *Maledicta sit ejus memoria internum* – írja egy szász pap – mert ezeket „aurigas bombardicos”-sá tette. 1561 óta t. i. a szász papok ágyus lovakat tartoztak kiállítani.

által felszólíttatá őt, hogy az eredeti vételárban – 30,000 arany– adja ki. Békes épen nem volt hajlandó erre, boszusan hivatkozott a császár biráskodására, hogy a vajda vádló és bíró is egy személyben ne legyen. A császár válaszában 1572. nov. 12-én mérsékletet ajánlott. „Békes ur engedjen az időnek, s ahhoz alkalmazkodjék, élvén szinléssel a hol szinlenie lehetéséges”. Ugy tett, még az országgyűlésekre is küldött képviselőket.

Báthorinak főgondja volt viszonyát a portán jó karban tartani. 1572. elején megjött az athname is, mely a fejdelemséget úgy adta neki, mint azt János Zsigmond bír. Pünkösöd után néhány nappal az országgyűlés elrendelé, hogy az elmaradt portai adó szolgáltatassék be a szokott s csaknem magát az adót meghaladó ajándékokkal. Követül Kendi Sándor neveztetett ki, s e még fiatal de higgadt és eszélyes államférfi, ügyesen megoldá feladatának főrészt – tudomást szerzett róla, hogy Békesnek összeköttetését a bécsi udvarral a porta nem szívesen látja. S hogy ugyanakkor e törekvéseknek a Maximilian udvarában véget vethessen, Tamás deákot Bécsbe küldé utasítással, hogy a vajdának valamelyik herczegnő kezét igyekezzék megszerezni.

A következő 1573-ik év Békes czélzatairól, fellebbenté a fátyolt. E férfiu mind nyiltabban kezdett toborzani a főurak közt, s némelyeket már meg is nyert, bár mások, mint Apafi György, visszautasíták ajánlatait. Ue tervei a fejedelem előtt nem maradtak titokban. Értésült, miképen csábitgatta maga részére a székelyeket a János Zsigmond által elvett kivánságok visszaigérésével, hogyan kereste a porta kegyét, hová biztos emberét utnak indította, kit azonban utközben elfogtak, hogyan szorgalmazott engedélyt a császárnál, hogy birtokaiban toborzhasson. S itteni törekvéseit leginkább koronázta süker, mert a bécsi udvart Báthoritól ennek függetlenségi törekvései mindinkább eltávolíták. Békes

ügynöke Földváry István deák számító ügyes férfiu volt, ki urát mint a visszacsatolási kötelek megszilárdítóját tüntette fel, s a fejedelem állandó megbizottjának s ideiglenes követeinek Bánffi László- és Forgács Pálnak törekvéseit ellensulyozá. „A vajda matrimoni-uma – irá gunynyal – soha vissza nem megyen, bizonynyal irom nagyságodnak, mert Somlyón a királyi nemet el nem tarthatja; ezért méltó rajta könyörülni”. Ezen kívül azon adományoknak, melyekkel Békes füveket toborzott, a korábbi jogállapot nyomán Bécsben szerzett megerősítést. Kendi Jánosnak patrimoniuma Vécscesel együtt megadatott, a az egész a korlátnok Liszthinek fizetendő 300 aranyba került. Andrási Péternek, ki a székelyek közt befolyásos ember volt, s másoknak megnyerése végett, Vereskő Békésnek adományoztatott bizonyos összegben, melyet ez „az ő felsége hűségére kötelezendőknek, kinek-kinek az ő mivolta szerint” oszsa szét. Szerzett uj adományokat (Pekri Gábornak, Radak Lászlónak, Berendi Györgynek s másoknak) s ezek beiktatását illetőleg parancsot eszközölt, hogy a vajda meg ne merje háborgatni „és magát csak szolgálai határban tartsa, mert meg vagyon az neki határozza, mennyire keljen nyujtózni”. Fogarast illetőleg Békesnek uj adományt szerzett, s ha a függő pert illetőleg a vajda a felebbezésnek nem adna helyt, inté: „nagyságod az executiót elő ne bocsássa, totis viribus és minden módon resistáljon”.

Báthory korán értesíté a portát e törekvésről. Hadfőlkelést a jun. 24-ki tordai gyűlés rendelt el; ezenfelül engedélyt kelle nyernie, hogy ellene felléphessen. S kapott is. „Ez árultatásért, kit Békes cselekedett, irá a nagyvezér: az erdélyi uraknak levelet küldöttem, hogy teveled egyesek legyenek és az árulót várából el ne szalaszszák”. Drágománja pedig titkosan értesíté: „a mi tövisek vagynak a nagyságod birodalmában és jószágában, kik nagyságodnak ártalmára és bántására volnának, azokat nagyságod irtsa ki”. És ugy tön, vévén

a szultán biztosítását, hogy a budai és temesvári beglerbégnek megparancsoltatott, hogy ha a német haddal támadná meg őt, megsegéljék.

Békes terve volt, azon országgyűlésen, mely szent Lukács napjára (oct. 18.) hirdettetett, s melylyel kapcsolatban, szokás szerint octavális terminus is fogott tartatni, felhozni Fogaras ügyét. A császár ekkorra szándékozott ismert nevű jogtudort Erdélybe küldeni, s hogy e részben célzatainak mennél nagyobb súlyt adjon, utasítá Ruchert a felsőmagyarországi kapitányt, hogy Békest fegyveres erővel is megsegélje.

De Báthori, Békes egy emberét elfogván, mindent eléggé korán megtudott. Titokban megtett minden előkészületet, s Bánffy Györgyöt lovassággal, Sára Jánost és Vadas Mihályt gyalogsággal elindítá, kik Fogarast oct. 4-én. mielőtt azt Békes észrevette volna, körülvették. Hivei tanácsára elhatározá szökés által menekülni. Fiát és kincseit hivére, Gyulai Pálra bizta, hogy a diadalmasnak adja át, s csak a legértékesebbeket véve magához, mialatt katonái a vár egyik oldalán, mintha ki akarnának rohanni, harczi zajt ütöttek, lova lábára a patkót visszafelé verette, s hogy zajt ne üssön, bőrrel vonatta be, elhagyá Fogarast. Mivel pedig Báthori fegyveresei az utakat elállották, kénytelen volt hét napon s hét éjjen át erdők s hegyek közt bolygani, mignem szerencsésen Maximilián birtokaiba érkezett. A vár 19 napi ostrom után, egyezkedés alapján átadatott Báthorinak.

A rendek már oct. 15-én össze voltak gyűlve Medgyesen. Számosan jöttek fel a Békes-pártiak közül, kik vezéröket szerették volna megmenteni, s a gyűlés zajos volt. Mindamellettt Békes el lön marasztva, jószágai elkoboztattak s a fejdelem megbüntetésére teljhatalmat nyert, de pártja ezuttal meg lön kimélvé – csak egyszerűen megintetett, s azon határozat ujítottat, „hogy ha valaki idegen országba – értsd a két császár birtokát – levelet küldene, vagy onnan kapván, feltöret-

lenül nem juttatná a fejdelem kezében, marasztaltassék nótán”. A porta helyeselte Báthori eljárását, Maximilián pedig két követe által fenyegetőzve követelte vissza Békes elvett jószágait. „Soha sem adom – felelé a fejdelem – sem engedem, hogy itt csak egy talpalatnyi földet is birjon afféle ember, sem hogy itt lakása legyen, ki velem és az országgal egyet nem ért”.

Midőn Békes e válaszról értesült, elkeseredett lélekkel monda: „nem rövidült meg az urnak karja”! s elhatározá tovább haladni a megkezdett uton. Már ekkor híre szárnyalt, hogy serget toborz Maximilián birtokaiban. „Nem tudjuk mibe praktikaljon és mire elened igyekezik” figyelmeztette a szultán a fejdelmet, e sereg-mozgalmakról vett híreit közölvén vele; ki épen ez által indítatva, a kolosvári partialis gyűlésen 1574. jan. 1-én az ország, véderő felülését – a jövőendő szükség esetére – elrendelé.

Ha volt alapja ez idétt már a sereggyűjtési híreknek, ez bizonynyal egyedül Békestől, a mindenéből kiforgatott, földönfutóvá lett Békestől származott. Maximilián ha türte is. de minden felelősséget el akart magától háritani, midőn a portával háboruba elegyedni nem volt kedve. Hijában fejtegette amaz ez előtt birtokcizimeit, hijában irta, hogy „nem a rendek, hanem urok forgatta ki őt mindenéből, azon vajda, kit mindnyájan választottak, ki hittel kötelezte magát, hogy senkit sem fog a császár hivei közül bántani” – a dolog per utján többé nem volt eldönthető. A mit kieszközölt, annyi volt, hogy folyamodhatik a portára, s hogy a császár ottani törekvéseit pártolni fogja. S most Békes feladatává tette, tettleges segélyt vagy legalább elnézést eszközölni a divántól. A dolog nem volt könnyű, mert a szultán több izben kivánta kiadatását. Először a budai basát akarta megnyerni, ki mint a nagyvezér rokona tetemes befolyással birt, s kihez legügyesebb ügynökét Földvály István deákat küldte. A beglerbég szinleg pártolta ügyét. 1574. tavaszán Musztafa bég

és Amhat bég – ugyanazok, kikkel 1571-ben is czimboráskodott, megfordultak nála Bécsben, s így alkalomlón adva magával a portával is alkudozásba elegyedni. De a basa mig egyfelől Sebes és Lugos átengedésével biztatgatta, leveleit Báthorinak küldte s biztosítá ezt, hogy nincs egyéb czélja, mint a pártütöt Konstantinápolyba menetelre birni.

Ez alatt Békes ügynökeit Antalfi Imrét és Tinodi Sándort máj. 8-ára beindítá a portára, ellátva levelekkel a szultánhoz, nagyvezérhez, melyekben elszámlálá, hogy ő csak kényszerűségből ment Bécsbe, mert az ut a török birodalom felé el volt zárva, felemlegette régi szolgálatait, mentegette magát a vajda vádjai ellen, a ellenkezőleg ezt vadolá hitetlenséggel. Végül kéri, hogy Antalfinak, a mit mondandó lesz, adjon hitelt a porta, ki aztán ura nevében ígéretet tett, hogy ez az évi adót meg fogja kétszerezni. Békes ügyét Maximilián is felkarolta. Mentegette magát a portán, hogy azt nem szolgálthatja ki s pártfogolást kért számára. Ugyanaz történt, mi Budán. A porta szinleg felkarolta Békes ügyét, csakhogy ezt a portára csalhassa, de Báthorit törekvéseiről kéz alatt tudósítá. Ügynök Grujó Péter pontosan értesíté a fejdelmet mindenről, mert a nagyvezér mindent közöltt vele. Irá, hogy a beglerbégek parancsot kaptak vigyázatra s hogy a nagyvezér figyelmezteti az erdélyieket, hogy nehogy ugy járjanak, mint korábban midőn hasonló törekvésekért a Bán-ságot elveszték. S Báthori a porta iránt viseltető hűségét sietett azzal is kimutatni, hogy ennek meghagyásából, 2000 emberből álló székely hadat Moldvába küldött (1574. tavasszal) mely ott Ivonia vajdát, a hasonlag beütött török erővel vajdaságától megfosztá, s helyét Péterrel, a havasalföldi vajda Sándor testvérével töl-tötte be.

Antalfi nem is sejtette, hogy mind azon ígéret és biztatás, mit a portán nyer, csak szin és árulás, oly komolyan folyt vele az alkudozás. Nyiltan – mondák

neki – nem pártolhatják, mert nem bizhatnak benne. Mutassa meg hűségét s jöjjen be – de az Erdélybe ütésre írásos felhatalmazást ne várjon. „Az, felelé Antalfi, lehetetlen”, de azért reményeiről még sem mondott le.

Szelim e közben meghalt, s a trónt 1574. dec. 21-én III. Murád foglalá el. Báthori gazdag ajándékokkal Kendi Sándort a portára indítá, felajánlá szolgálatait és a császártól athnamet kért, mely őt székében megerősítse. De Antalfi sem maradt tétlen s e változást ura javára fel akarta használni. Es most mind a nagyvezér, mind a budai basa sürgetőbben figyelmeztették a Konstantinápolyba menetelre. A pártvezér belátta a kelepcczét, s mert emelkedésében a súlyt Maximilián barátságába helyezé, nem látta tanácsosnak egyenesen a porta karjaiba vetni magát. „Az, ír 1575. febr. 14-én – semmiképen nem lehetne, hanemha vesznije akarok. Ha ő nagyságának ugyanaz akarata, hogy én elveszek, küldjön ide, ölessen meg itt, ha ő nagyságának halálomban léssen nagyobb haszna”. Panaszkodik, hogy a német udvarnál nincs becsülete, pedig ott is a hatalmas császárnak szolgál, hogy ez a vajdára hallgat, habár a vajda a szultán ellen „praktikál”. Higyjék el, hogy ő egy év alatt többet ad, mint a vajda egész életében.

A porta folyton folytatta ámitásait Békes irányában. „Abban áll – monda Antalfi Ungnádnak a Maximilián követének – e róka-pasa (t. i. a nagyvezér) álnoksága, hogy noha akarta s ráparancsolta uramra Erdély megrohanását, mégis írást nem akart neki adni, hogy azon esetre, ha felsül, a pasától ne lehessen számot kérni”. De nem ez volt a valódi indok. Mert Kendi 1575. april közepén megkapta ura számára az első athnamet, mely neki székét s a beglerbegek segélyét biztosítá, mert ez mindenről értesítettett s mert a valódi cél Békes kézhezkerítése volt. Ez volt az indok, hogy Békes ügynökei Báthori kérelmére (nagy összeg pénzt ígért érték) sem adatta ki, sőt midőn Kenditapr. vége felé

beindíták Erdélybe, hogy ott az évi adónak fölemelését eszközölje ki, Antalfi intést kapott. S ennek alapján írta ez apr. 23-ról: „Az alatt míg Kendi bemege s a rendek az adóról tanácskoznak, üssön be nagyságod Erdélybe, de külsegység nélkül, s tudassa azt a nagyvezérrel, mert ez, ha nagyságod ide sem jön s be sem üt, azt fogja hinni, hogy meg van csalva”.

Békes erre már készen volt. Tíz nappal e levél kelte után a beütés módját rendelte el párthiveinél. „Im az ur Isten – írta 1575. máj. 3. – elhozta azt az időt kit vártunk. Ez uram summája minden dolognak – folytatá, elmondván, hogyan nyert engedélyt, – hogy honnan félelmünk volt, az ur Istennek legyen hála, onnan mostan semmi félelmünk nincsen. Azért uram, ti kegyelmetek értse egymást igen titkon és végezzen egy bizonyos napot és helyt, hová én mehessek ti kegyelmetekhez igen titkon”. Békesnek terve volt a fejdelmet reménytelen megrohanással verni le. Öcscse Gábor és Székely Antal korábban bemennek Erdélyben, azokkal menjen Radák a székelyek közé, egyezzék meg Andrassy Péterrel, a kitüzött nap iránt értekezzék Csáky Pállal, Telegdyvel, Bornemiszával, Kendi Gáborral, Károlyi Lászlóval, magát azonban kimélje. Keltsék fel közösen Maros- és Aranyosszékot, Lázárt avassák a titokba, hogy ez az udvarnépet nyerje meg. A német császár titkon segíti őket, a porta szándékát megtudhatják a csausztól. De főként a nem jól őrzött várakat kerítsék hatalmukba. S tizenegy nappal később tudatá Radákkal, hogy a császár parancsából alá megy Kassára s válaszokra ott várakozik, „mert így igen késedelmesnek itéli ő felsége. Azért bizott uram, barátom, én menten megyek alá és ott várom a kegyelmetek válaszát, oly helyen, hogy senki sem tudja egyéb Ruber (t. i. Rueber kassai kapitány) uramnál, hogy én hol leszek”. S valóban Kassára ment Békes, hol Rueber parancsnok, mint két év előtt segélyezésére rendeletet kapott. Különösen erdélyi

pártjára számított, de a magyarországi főurak közül is számosan csatlakoztak hozzá: Prépostvári Bálint kállai kapitány, Perényi György, Csapó Kristóf, Pongrácz Fridrik a szathmári sereg vezére, Lónyai Ferencz s többen az ő és gazdag családok ivadékai közül.

Mind erről korán értesült Báthori. Kendi leleplezé Békes terveit visszaérkezvén a portáról, de a szomoru hirt is hozá, hogy az adót 5000 arannyal kellend megnevelni. S a mi adat még hiányzott a pártütésről, azt kiegészíté a Kassáról épen hazaérkező Bornemisza Gáspár jelentése az ottani készülődésekről, s a budai basa tudósítása jun. 30-ról, hogy „a német párt napról napra gyülekezik és szaporodik”. Egyszersmind figyelmeztette a fejdelmet, hogy ne késsék a segélykezéssel. ő ugyan értesült Békes törekvéseiről s készen is áll, mert a szultán nem fogja jó neven venni, ha Erdélynek csak egy köve is elesik.

Mint e levél is mutatja, a fejdelem nem nagyon törekedett török segély után. Saját erejével akarta leverni az egész mozgalmat, hogy e részben a portának lekötelezettjévé ne váljék. Egyedül a temesvári pasától kért Daczó János által némi segélycsapatokat. S aztán Békes azon időben már az ország határán belől volt, s Báthori is benn megtette a szükséges intézkedéseket. Mialatt ugyanis amaz Szathmár alá érkezett, a fejdelem is kibocsátá hadfelhívását, „mert a haza ellensége Maximilián seregeivel közelgett”. Ugyanekkor kincstárnokát Gyerőfi Jánost testvérehez Kristófhöz a nagyváradi kapitányhoz küldé, hogy seregeivel készen álljon.

Békes ezalatt mind beljebb nyomult. Pártját folytonos adományokkal növelte, Gyulafi Lászlót az ország generálisát felszólítá, hogy dandáraival csatlakozzék s utát a Meszesen át Dézsnek vette. E hely, mint Hagymási Kristóf birtoka, meg lön kimélve. Táborával Kozárvárnál állapotodott meg. Innen Szamosujvár s a harmadik napon Apahida alá érkezett, onnan jun. 28-kán

Tordára ment, hová Csáki Pált s az erdélyi lázadókat várta.

Ez napon szállt Báthori is táborba. Hagymási Kristóf, korábban Békes-párti, 200 lovassal hozzá sietett. Gyulafi az erdélyi hadakkal, a Bánfi testvérek 200 lovas nemes, az aranyosszéki székelység Karansebesből és Lugosról 200 gyalog s 300 lovas s másnap Helwig Augustin ezer szászszal táborába jöttek. A többi székelység is ígért segílyt, ha a fejdelem régi kiváltságaikat visszaadja. De Báthori nem alkudozott s ezek Békeshez indíták dandáraikat. Kornis Gáspár huszti kapitány is Báthorihoz indult, de az ifju Balassa Bálint, az ismert nevű költő, csapatjaira bukkanván, serge el lőn szélesztve, maga pedig sebet kapott. Azonban az ifju Balassát Hagymási Kristóf csapata fogta el s vitte Bátorhoz. *)

Alig érkezett Báthori dandáraival Gyulafehérvárra Tőszai alá, midőn hirül vitték kémei, hogy Békes Tordáról elindult Vásárhely felé, egyesülendő a székelyekkel, s ez utában jul. 5-én Nyarádtóig haladt, hová Andrásy Péter is megérkezett több mint kétezer székelylyel; dulva, rabolva a környéket. Báthori rögtön határozott: hogy a nagyobb számú csatlakozást megátolja, ő is erre sietett. Kocsárdnál csatlakozott a várt segílyhadakkal: Gyerőfi Jánossal, ki a temesvári török hadakat, Géczi Jánossal, ki a nagyváradi s környékbeli dandárokat s a havaselvi vajdával, ki kétszáz harczost vezetett hozzá. Most a Maros innenső partjára nyomult és Békes is épen erre vette útát. Jul. 7-én találkozott a két tábor Radnóth alatt, oly közel egymáshoz, hogy csak a folyó által voltak elválasztva. Apróbb csatározások után (melyekben az utóbb fejdelemmé lett Székely Mózes, mint Báthori hive, tün-

*) Balassát, kinek atyjára haragudtak a hódoltsági törökök, több ízben kérte ki a szultán a Báthoriaktól, de mind annyiszor süker nélkül.

tette ki magát), a fejedelem nehéz ütegekből kezdett lövetni, minden más eredmény nélkül, minthogy Békes Radnóthra vonult vissza. Báthori most Dátosra – fél mérföldnyi távolságra – ment s az átkelést a Maroson Békes vigyázatlansága miatt hihetetlen könnyűséggel végrehajtá.

Ez apróbb csatározások néhány napot vettek igénybe. Az átkelés után a fejedelem biztos számitással hadi rendbe állítá seregeit. Ütegei parancsnoka a flórenczi Cinna Rafael volt, de mivel főgondját ezek elrendezésére fordítá, maga is igazítá ágyuit s olykoron célzott is. Ezek mellé válogatva sűrűen lovasokat s gyalogokat helyezett, a széleket pedig szekerekkel s más erődítvényekkel biztosítá. Békes, szinlett hátrálással a Maros mentében visszafelé huzódott, hogy a fejedelem seregét a zsákmány reménye elszakaszsa ütegeitől. A cél nem sikerült, mert Báthori, a dandárvezéreket eltiltá a támadástól, s estefeléig egész tömegben nyomult előre. Másnap jul. 16-án vasárnapon Báthori támadásra készült, de Békés a csatára alkalmatlan helyről visszavonult, ugyancsak a Maros mentében Kerelő-Szent-Pál alá, egy mocsáros és tavas vidékre, mely az ágyuk elrendezésére alkalmatlan volt ugyan, de a visszavonulásra, közelében gát és malmok lévén, kedvező hely volt.

Báthori, Székely Mózeset némi lovassággal s testőreivel, a válogatott kék darabontokkal előre küldi támadásra, de e had visszanyomatott. Most Gyulafi László erős rohammal támadta meg az ellenséges tábor közepét s azt vissza is nyomta. A két szárny még állott s ezek egyikét Békes maga vezényelte. Ez ellen Báthori személyesen vezette a rohamot s vissza is nyomta. A szaladás közben rendetlenség állt be, a megvert had a gát felé szaladt, sokan a mocsárba vesztek. A még egyetlen ép szárny fedezte ugyan egy ideig a visszavonulást, de csakhamar ez is szétveretett.

Báthori a csataszínhelyén megkezdte a büntetést. Hat kiválóbb egyént a csatatéren felakasztatott. Maga

Békes Bethlen-várába s innen alig félórai pihenés után több erdélyi s magyarországi főúrral Szathmárba menekült. Vele voltak a két Kendi, a két Radák, Andrásy Péter, Apor Miklós, Csáki Pál, Bornemisza, Károlyi s sokan mások. De a főurak közül fogságba is sokan estek.

Tizenöt nappal a diadal után a rendek Kolosvártt összeültek. Báthori e forradalom történetét főemberei által s írásban bőségesen előadta. Hálát adván a rendek Istennek a dolog szerencsés kimeneteleért s köszönték, hogy a fejdelem e dolgot „a törvény processa szerint akarja eligazítani”. A felségsértési pert az octavalis terminus látta el, ítéletet az országgyűlés hozott. Ez rendkívül szigorú volt, s Wesselényi Ferencz ítélőmester aug. 6-án könyvek közt olvasta fel. Harmadnap mulva aug. 8-án reggel 8 órakor Kolosvártt 9 főúr lefejeztetett. Ugyanitt 34 székelynek fülét és orrát vágták le, s 34-et Szamosfalván felakasztottak. Sok lázadó fogságba került, s ezek és a menekültek jószágvesztésre ítéltettek. Idők multával sokan kegyelmet nyertek s maga Békes is ki maga mondá Maximiliánnak, hogy azért szenvedni a jószágvesztést, mert ez a hűségeskü alól fel nem oldá – megtért és Báthorinak hű és hasznos emberévé lett.

Báthori trónja meg volt szilárdítva. Az ellenpárt földig alázva, leerve, semmivé téve. S még következményeiben is fontos volt a diadal: a hűbéri viszony Maximilián irányában, melynek eddig sem volt értelme, megsemmisült, s Erdély önállósága – természetesen török, de csak véduraság alatt – bevezített ténynyé vált. Maximilián sietett egy jul. 30-án irt levelével megnyugtatni a fejdelmet, hogy „mind e háborgások akarata ellen történtek” s a szultán is kinyilatkoztatta, hogy Békesnek a portáról „nem volt parancsolata, zászlót ő neki nem adott”, s ennek ügynökeit Antalfit és Tinodit kiszolgáltatta. Egy másik levelében azonban, aug. havában, az 5000 arany adó pótlékot sürgette,

miután Békes 30,000 ezer aranyat ígért, mely ez uttal s egy ideig még később is megadatott ugyan, de az adó végleges felemelését nem eredményezé, s a szultán az év végén egy újabb athnameval kinyilatkoztatta, hogy úgy birja Erdélyt, mint István (értsd János Zsigmond) birta s ha meghalna, az ország fiai vagy rokonai közül választhasson fejedelmet, „ki arra méltó volna”. Ez év – 1575. – őszén még egyszer hire járt, hogy „Rueber, Békes kedvéért Erdélyre szándékoznék”, de a fejedelem kérdésére ki lón nyilatkoztatva, hogy a készület „ő felsége birodalmabeli végeknek nagyobb erősségekre néz”.

A lengyel rendek – Valois Henrik királyuk titkos távozása után – 1575. máj. 26.án a királyi trónt megürültnek nyilváníták. Báthori figyelmét most arra fordítá, hogy királylyá választását kieszközölje. De veszélyes versenytársa volt Maximilián, ki a koronát maga vagy valamelyikfia számára kereste. Első ügynöke Szborovszki Sámuel, a második Blandrata György, kik a viszonyok és emberek teljes ismeretével birtak, magok is tapasztalt államférfiak voltak, s kik közül az utóbbi tetemes pénzösszeget vitt magával. A porta ajánlata is kedvezőleg ütött ki, a fejedelem felemeltetésében magára nézve kedvező összeköttetést látván. A szükséges előkészületek megtétele után harmadizben Berzeviczi Márton alkorklátnokot s Kendi Sándort küldötte be, és késznek nyilatkozott a meghalt király hugát az ötvenéves Anna hercegnőt nőül venni. Dec. 12-én a gneseni érsek s a főurak nevezetes része az országtanácssal Maximiliánra adta szavazatát, de két nap mulva, Szborovszki Péter krakói főkapitány a nemességgel együtt megfordította a dolgot s Báthorit kiáltotta ki lengyel királylyá.

Báthori azon hittél, hogy ha megválasztatása véghez is menend, az Maximiliánnal újabb összeütközést fog maga után vonni, dec. 6-án Beszterczen országgyűlést tartott, melyen határozatba ment, hogy tar-

tassék a tél daczára seregszemle, a határszél helyeztessék jó karba, s minden véletlen támadás meggátlására Kolosvártt alakittassék őrség. S valóban a választásról értesült Maximilián felszólítá Báthorit, hogy mondjon le igényeiről a lengyel koronához s cseréül fogadja el Szathmárt és Nagy-Bányát. Báthori válasza tagadólag hangzott. „Maga becsületének, választói bizalmának tartozik vele, hogy a királyságot elfogadja, s ha kell, mindenki ellenében erőhatalommal is megvédje”.

Ez idétt már tudomása volt megválasztatásáról. Az ünnepélyesen meghívó lengyel követség 1576. jan. utolsó napjaiban jelent meg előtte. Medgyesen 1576. jan. 28-án tartott országgyűlésen bejelenté lemondását a rendeknek. Bár személyétől sajnálattal váltak meg, „mert sok okok kényszeritének, hogy a te nagyságod közöttünk való létét, megmaradását kivánnék felette igen” de ebben is a nemzet dicsőségét szemlélték. Egyelőre, míg királyságát nem foglalja el, nem mondott le, s a czimet és bizonyos befolyást a dolgok vezetésére azután is fenntartott. Épen ily szempontból, bár fejedelmi hatalommal s az ország jogai megtartásának kötelezettségével megerősíték azon intézkedését, hogy „helyében, in sua absentia” hagyta az ország élén testvérét Báthori Kristófit. Egy uttal hadfölkelésről is intézkedett, hogy szükség esetével fegyveres erővel is támogathassák, ha megtámadtatnak.

Tavasz kezdetével fényes kísérettel elutazott uj királyságába. A lengyel határszéli Solikov Demeter a fő papság nevében kérdést tett nála vallása iránt, (megválasztására befolyt, hogy türelmes embernek ismerték – mint tudva van, ez idétt sok dissidens volt a lengyel nemesség közt), mert nem tartották katholikusknak. Mart. 23-án Krakóban ujra megválasztották, máj. 1-én megkoronázták, s máj. 2-án megtartá megnyegzőjét Anna herczegnővel.

II.

Báthori István 1576. elején kevéssel azután, hogy a lengyel követséget fogadta, tudatta a portán megválasztását s kérte, hogy a fejedelmi jelvények Kristófnak csak azután küldessenek, ha ő a királyságba tényleg belépett. S megérkezését és pártjának naponkinti növekedését rögtön tudatta testvérével, ki erre vonatkozó hireit apr. 23-án Kolosvártt a rendek elé terjeszté. Minthogy pedig „a németek semmit az ő dolgokban hátra nem hagynak, mind az imperiumokban gyűlések és itt alatt mustrájok vagyon” megújítva a mult évi végzést, Kolosvárnak a három nemzetből alakított örőségét oly karba helyezék, hogy minden pillanatban, bárhová is kész lehessen menni, s a három nemzet is hadfölkelésre készen álljon. Maga a szultán is tudatta az ország rendeivel, hogy a hódoltsági beglerbégek készen állanak a lehető támadások visszaverésére s ha történék csakugyan támadás, ők is a rendek keljenek fel, annak vezérlete alatt, kire István a vajdaságot hagyta, értsd, ki neki helytartója a vajdaságban. Mert ez időről a szultáni fermanok egyedül csak a rendekhez vannak intézve. S midőn végre István megkoronáztatása véghezment, Kristóf sietett ezt feljelenteni a portára, utasítván ügynökét Nagy Mátét, hogy megerősítését szorgalmazza s igyekezzék azon gyanut, ha felmerülne is, eloszlatni, mintha ő „Lengyelországtól függene” kijelentvén, hogy „ő nem hallgat máshová, mint a hatalmas császárhoz”. S most már a szultán sem tagadta meg az athnamet. 1576. júliusban a szultán főlovászmestere szokott fényes kíséretével, csauszszal, dragomannal, agával s mindnyájának külön udvarával, spáhik, lovászok, siposok, dobosok, számszerint 21 főrangú és 257 alsóbb rangú török, meghozák az athnamet, mely a hűséget és az ország jogai fentartását kötötte ki. Nehány nap mulva jul. 24-én a fej-

delem válasza is elkészült s ez évi adóval – 15,000 arany – s az ajándékokkal Balogh Ferencz által be- küldetett.

Kristóf még az athname beérkezte előtt hirt vett, hogy a császár september havában haddal készül a lengyel király ellen, s ugyanakkor Erdély ellen is akar támadást intézni. Sietett ez ujságot tudatni a szultánnal és oratoriumával, utasítván ez utóbbit, hogy a portai segílyt igyekezzék korán kirendeltetni. A táma- dásból ez uttal a császár bekövetkezett halála miatt nem lett ugyan semmi, de azért apróbb támadások nem hiányoztak s egy ilyent Kristóf felhasznált Huszt várának visszafoglalására. Ennek két része német kézen volt, a harmadik részben Hagymási vala a ka- pitány. A német parancsnok „alattomban árulókat szerzett a várba”, de Hagymási észrevevén, meghiusítá a czélt, s most Báthori Kristóf támadást intézett a két rész ellen s azt bevette. Daczára ennek a béke nem bomlott fel, s a porta fegyverszünetét Maximilián utó- dával Rudolffal is megújította.

Rudolf trónra léptével a lengyel királyság feletti viszály is be volt fejezve, s Erdély Kristóf kormánya alatt békét élvezett. Minden magasabb tulajdonok nélkül ugyan, de kellő mérséklettel és bölcseséggel haladt a testvére által kijelölt uton, támogatva ettől a fontosabb kérdésekben. A magyar király háborgatása- itól nem kelle tartania, s a portán becsületben része- sült. Békes bukása után az ellenzék semmivé volt téve erőhatalom által, Békes csatlakozása annak maradvá- nyát tette semmivé. S így künn és benn zavartalan nyugalom, mely fölött Kristóf gonddal örködött. „Adja nagyságod – irák a rendek Tordán 1577. apr. 27-én tartott ülésükben – előnkbe a szomszéd ellenségek szüntelen való nyughatatlanságokat, kik noha mostan látjuk aparte semmit nem tentálnak, a miképen ennek- előtte is gyakorta, occasiojuk lévén, kimutatták vesze- delmünkre való tanácsokat, a te nagyságod jó intését

és gondviselését háládatossággal megakarjuk szolgálni”. E béke módot adott Kristófnak hatalma megszilárdítására, melyre egyik legbiztosabb utnak tekintette, ha e legfontosabb hivatalokat kipróbált hiveivel tölti be. Így lett Géczi Jánosból váradi kapitány, így Süveg vagy Huet Albertből a szászok királybírája, így Kovasóczy Farkasból – ki nemrég szakadt Magyarországból Erdélybe – korlátnok.

E belső béke mellett Kristófit a körülmények két ízben keverték külháboruba. Péter moldvai vajdát 1577. tavaszán Podkova megbuktatta. Péter a szultán kegyeltje volt – visszahelyezésére nemcsak török csapatok mentek, hanem a török akaratából erdélyi hadak is Báthori Istvánnak (a fejedelem testvérének Andrásnak volt fia) vezérlete alatt, mit aztán egy hó alatt végre is hajtottak. Másodizben 1579-ben István királyt segítette meg ötezer emberrel az oroszok elleni dicsőséges hadjáratában – melyben Békes Gáspár (el is esett), Székely Mózes, Wesselényi Ferencz, Borbély György stb. részt vettek.

Erdélyt épen ez időben ujjalag vallásos viták foglalták el. Az 1571. vallás-egyenlőség törvénye még nem fejezte be a dolgot. A somlyai Báthoriak katolikusok voltak, az maga István is. Azonban ő maga türelmes annyira, hogy hitsorsosai közömbösséggel vádolták, mert a csaknem egészen protestans Erdélyben nyilvánosan nem hallgatott misét, hanem a lelki épülés kedvéért, vadászat színe alatt valamelyik szomszéd faluba távozott, hol világi öltönybe bujtatott lelkész várt rá. De ez nála csak ildom volt, nem akarván a közvéleményt megsérteni, a törvényen túlmenő ujtásoknak határozott ellensége volt. Már az 1572-iki tordai gyűlés azon alapon, hogy néhol az unitáriusok nyilván hirdették, hogy a Jézushoz nem kell könyörögni, feleletre vont a Dávidot, ha ez ujjabban felmerült ujtók nem mást tartanak-e mint a törvényesen bevett vallások hitczikkei? S ha igen, azok meg-

büntetését elrendelé, törvény, melyet a későbbi országgyűlések is megújítottak. Ennél több háborgatás a türelmes István alatt épen nem történt, sőt ez az utolsó gyűlésben 1576. febr. 8-án Medgyesen Dávidot superintendensségében megerősíté s megadá az egységihívőknek a püspökválasztás jogát.

Szomorubb napok vártak rá Kristóf alatt. A legelső országos ülés, melyet ez tartott, megtiltá az egységihívőknek, hogy másutt mint Kolosvártt, vagy Tordán zsinatot tarthassanak, rendelet, mely főként a Dávid apostolkodását korlátolá. Ehez járult egy nyilvános családi botrány, mely lett légyen bár igaz vagy csak ellenei által költött, a körülményt e rendkívüli tehetségü ember ellen fordítá. 1572-ben másodizben házasságra lépett Barát Katalinnal, egy kolosvári szép és vagyonos de indulatos és szenvedélyeit fékezni nem tudó nővel. Házasságuk boldogtalan volt, s Katalin férjét házasságtöréssel vádlá. Ellenségeire nézve legjobbkor jött e vád, 1576-ban a fejdelem zsinatot gyűjtött össze, mely őket el is választá. Dávidot nem fosztá meg hivatalától, ezt hallgatóira bizta, „ha pedig mond a végzés, nem akarnák, rothadjanak együtt.”

Ez időben már Dávid és Blandrata közt megszűnt a barátság. Ez utóbbi hú szolgája vala a cath. Báthoriaknak s épen azért szakitnia kelle az újításaiban előretörő püspökkel. Ugy látszik, magános ügyek az idegenséget gyűlöletté növelték, s most a két régi barát egymás ellen sorompóba lépett. A vita vallásos tárgy körül forgott: kell az imádságban Jézushoz folymodni? A nem kellett, országgyűlési határozatok daczára Dávid hivei közt eléggé nyilván hirdette anélkül, hogy a változott viszonyokat tekintetbe vette volna, s elég határozottsággal védelmezte az olasz ellen – de csak kézírásban, mert a sajtó többé nem állott úgy, mint régen, rendelkezése alatt. Blandrata most Socinus Faustust Lengyelországból saját költségén elhozatta (1577.) s vitatkozás örve alatt, de való-

ban felvigyázás kedvéért mint kémet mellé rendelé, hogy gazdája ujtásairól öt pontosan tudósítsa. S úgy tett.

Az 1578. apr. 27-én Kolosvártt tartott országgyűlés „a hallatlan és káromló” vallásujítások ügyében elrendelé, hogy a fejdelem hívassa magához az ujitót, s mind a két religión való (t. i. magyar) superintendensek s egyenlő számu főurak által vizsgálatot tartasson, s a ki ujitónak tapasztaltatik, hivatalától mozdittassék el, sőt ha eretnkségében továbbra is megmaradna, büntetessék meg. Még e határozat sem ábrándította ki Dávidot s midőn Blandrata felhivta, hogy a vitás tétel – Jézushoz folyamodás imádsággal – felett készítsenek dolgozatokat s azt a lengyelországi testvérekhez küldjék ki, elkészíté a kívánt munkálatot. Ez okozta vesztét. „April 26-án – írá Blandrata Socinusnak – Tordán országgyűlés lesz, mely tárgyalni fogja a Dávid ügyét, s rövid napok mulva egyetemes zsinat, mely megalapítandja a hitvallást, mely sem a törvénynyel, sem Isten igéjével nem ellenkezik”. Az országgyűlés lefolyásáról nincsenek adataim, de a zsinat Dávidra nézve végzeteljesen megtartatott, rá nézve ez nem zsinat, hanem törvényszék volt. Midőn Dávid megidézttetett, betegen feküdt. A kolosvári tanács rendeletet kapott elfogására, de a nép oly élénken nyilatkozott papja mellett, hogy azt csak ismételt parancs után lehetett végrehajtani. Egy ideig Kolosvártt saját házában őrizték, azután veje Kopronczai*) Lukács kíséretében Fehérvárra vitték a zsinat elibe. A kimerült beteg alig tudá a fejdelmi palota nagy termébe felvácnczorogni, hol vádlói Blandrata és Socinus voltak. Kendi Sándor felolvasta a vádat, melyre Dávid elborult lélekkel jegyzé meg, hogy csak nem rég vádlói is egyetértettek vele. A vita megkezdődött s több napon át folyt, egy maga Dávid betegen, gyengén, kimerülten annyi ellen. Sem az, hogy a lengyel egyházra

*) Gyulafi szerint Trauzner. Básta alatt catholicisált.

hivatkozott, sem az, hogy némely kisebb fontosságú tételén kész volt módosítani, nem használt, mert a fő, a lényeges mellett állhatatosan megmaradt. Harmadnap mulva az 1578-iki articulus alapján örökös fogságra ítéltetett. De fogsága Déva várában rövid volt, még ez év nov. 15-én örütségben meghalt elhagyottan, nyomorban. Ez kezdete volt az unitarismus hanyatlásának, kik nem sokára Fehérvártt nyomdájukat, iskolájukat, egyházukat elveszték. (Blandratát 9 év mulva egy rokona kincseiért mint 84 éves aggot meggyilkolá.)

Az unitarismus hanyatlásával egy időben fészkeltek be magokat a jezsuiták Erdélybe. A lengyel király – ki időközben Nagy-Bányát cserében Szathmárért visszaszerezte s családi birtokká tette – merész tervekkel forgatott fejében. Egy Mágocsy Gáspárhoz írt titkos leveléből látjuk, hogy e terv nem kisebb volt, mint a magyar korona megszerzése. Ezért halogatta a békekötést a német császárral, „mert fejébe nem fért, mint lehetne az a magyar nemzet nyomorusága nélkül” s csak alkalomra várt. Az alkalom soha sem jött el, de e tervet számításából soha sem hagyta ki, s bizonyosan ez volt a fő ok, hogy a pápával igyekezett jó viszonyba lépni. Possevin Antal, korának egyik leghíresebb jezsuitája 1579-ben megfordult udvarában, s ennek tanácsára még ez évben, az országgyűlés megkérdezése nélkül 12 jezsuitát küldött Erdélybe, kiknek a kolosmonostori apátság két faluval átadatott. Az ország bevégzett ténnyel állott szemben s a Kolosvártt 1581. máj. 1-én tartott gyűlés legalább korlátozását vette célba, kimondván, hogy szabad „ő nagyságának – t. i. Kristófnak – lelkiismereti és confessiója szerint, Monostorra, Kolosvárra és Fehérvárra” jezsuitákat hozni, de ő nagysága e három helylyel megelégedvén, máshová „ez országba se erővel, se fenytékkal, ne plántáljon”. Tizenkét nappal e végzés kelte után Possevin újabb ösztönzésére, hogy az ur szőlőjében haszonnal működjenek, István király megalapítá a jezsuiták

kolosvári gazdagon dotált akadémiaját. S ez atyák nyomdát is állítottak fel e helyen. De politikai szereplése miatt a társaság csakhamar magára zudítá a közvéleményt

Az 1581-iki országgyűlés megválasztá Kristóf utódát is. Az öreg urat saját betegségén kívül egy a portán nem rég fölmerült fondorlat is ösztönzé. Egy magyarországi nem nagy miveltségű, de vitéz és tekintélyes ur Markházy Pál, azon gyanutól terhelve, hogy a hódoltsági bégekkel egyetért, Erdélybe szökött. István és Kristóf megkedvelték, s nemsokára Nisovszky özvegyével, a havasalföldi vajda leányával házasságra lépven, roppant vagyona tett szert. De a bárdolatlan ember nem tudott nejével békében élni, s a fejdelem elnöklete alatt tartott zsinat elválasztá őket. Markházi tele boszuval török földre szökött, s a porta kegyét csakhamar megnyervén, a szultántól tetemes jószágokat nyert. 1580-ban hire futamodván a portán, hogy Kristóf meghalt, a pasák, tán mert ellenökre volt, „hogy a lengyel király birja vala Erdélyt alattomba” biztatni kezdek Markházit, hogy járjon a fejdelemség után. Ez ember volt az első fejedelmi jelölt, milyeneket utóbb a porta koronkint hizlalt, s ki a tanácsot megfogadta. A halálhír valótlannak bizonyulván be, a jelöltségből semmi sem lett, de a megrémitett István és Kristóf gazdag adományokkal kezdek sürgetni a portát, hogy Markházit ölesse meg. Hijában inté Kristófot egy ügynöke, hogy mindez czéltalan dolog, jobb ha nevét sem említik a pasáknál, s úgy tesznek mintha „ingyen se volna”, a sürgetés tovább folyt s a szigorú erkölcsű Szinán nagyvezér alatt Markházi tekintélye emelkedőben volt.

Kristófot mindez aggasztá. Ehhez járult 1581. elején nejének Bocskay Erzsébetnek halála és saját gyengélkedése. Ily körülmények közt családá hivei elhatározzák, hogy a trónkövetkezést a fejdelem ágának megszerzik. Két egykoru történeti emlék – Gálfi

önéletrása, és Gyulafi – s egy nagynevű történetíró – Bethlen Farkas – szerint, a terv magától Gálfitól származott, hogy Kristóf fia Zsigmond még atyja életében választassék fejdelemmé. Szerintök kezdetben még Kristóf is ellenzé s annyival inkább István király, kitől e tárgyban külön követség által kértek tanácsot. „Jajt kiált az Isten, felelé ez, az országnak, melynek gyermekfejedelme vagyon”. Gálfi most a főurakhoz fordult aianlataival s ezek nagy része nem is volt idegen. Őszinte volt-e a Kristóf vonakodása, s Gálfi nem tőle kapta-e az intést? a történet e kérdésekre aligha fog valaha határozottan felelhetni, annyi bizonyos, hogy a fejdelemasszony halála után a családfők gondolkodása megváltozott.

Az 1581. maj. 1-ére Kristóf Kolosvárra országgyűlést, hirdetett. Megtört erővel, betegen érkezett e városba, lehetett látni, hogy napjai megvannak számlálva. A trónkövetkezés megállapítására vonatkozó indítvány élénk vitát támasztott. Még sokan emlékeztek a János Zsigmond gyermekkori uralma alatt kiállott viszontagságokra, s ezek a választás elhalasztását sürgették. Apafi Gergely, Izabella alatt tanácsur, s Kendi Ferencz, határozottan ellenszóltak. „Ne adja Isten, hogy fejdelmök életében fejedelmet válasszanak magoknak, hanem sokáig éltesse Isten ő nagyságát. A mikor a lenne, kit Isten eltávoztasson, hogy ő nagysága megszűnnék élni e világon, akkor gondja leszen az országnak, kit emeljenek fel arra a méltóságra”. Báthori Istvánt értették, a fejdelem testvérének Andrásnak fiát, egy népszerű főurat.

Gálfinak azonban sikerült Kendi Ferenczet is megnyerni s most a kérdés szavazatra bocsáttatott. Apafi Gergely még most is ellentmondott s balsejtelmek közt megjósolta Gálfinak és Kendi Sándornak, hogy „náloknál soha senki nem fogja inkább megbánni”. Véleménye nem talált viszhangra, adományok, ígéretek, a fejdelem és király iránti tekintet elnémiták az

ellenzékét s a Kristóf fia Zsigmond megválasztott oly feltétellel, hogy midőn az uralkodást átveszi, az ország jogainak fenntartására kötelezze magát.

A gyűlés alatt a fejdelem betegsége növekedett, s annak végeztével Fehérvárra szállíttatá magát. Papját jezsuita Leleszit hívatta, s az előtt végrendeletet készített. Még azon május hó 27-én 51 éves korában meghalt. Csak két év mulva temettetett el nagy fejedelmi pompával. Végszavaival a 8 éves gyermek nevelését főként Gálfi Jánosnak kötötte szívére, s a kormányzás gondjaival a tizenkét tanácsurat, különösen Csáky Dénest a gyermeknek anyjáról rokonát, Bocskai Istvánt ennek nagybátyját, Kovasóczit és Kendi Sándort mint testamentumos urakat bizta meg.

III.

Kristóf utolsó intézkedése ellen István királynak semmi kifogása sem volt, s a kormányzást a tizenkét tanácsur nyomon átvette. De ezek nem bírtak teljes fejedelmi hatalommal, azt István magának tartotta fenn, az államokmányok azonban Zsigmond neve alatt keltek. Ő határozta meg az elveket, ő jelölte ki az irányt, Ő döntött a fontos és kényesebb természetű ügyekben, vonatkoztak legyen bár az országnak bel- vagy külföldi viszonyaira. Kristóf halála és Zsigmond megválasztása a portán egyszerre jelentetett be, s a már tekintélyessé lett István király, daczára, hogy a portán kezdetben komolyan gondolkodtak Márkházinak fejdelemmé tételén, kivitte, hogy a diván kezdetleges szándéka szerint nem használta fel az alkalmat az évi adó felemelésére s az athname Zsigmondnak megadott. Sőt midőn a következő 1582-ik évben Szinán nagyvezér megbukott, az új nagyvezér Sziawusch általa megnyeretve, elrendelé Márkházinak kiadatását. Márkházi az izlámra térvén, elkerülte ugyan a kiadatást,

de nem a fogságot. Konstantinápolyban börtönbe zárattott.

István királyt testvére halála után még egy ideig a muszkákkal való háboru foglalta el. Dicsőséges diadalok után legyőzte, békére kényszeríté őket, mit az 1582-ik apr. 29-én összegyűlt erdélyi rendekkel is tudatott. Azonban Jankul moldvai vajdának, egy erdélyi születésü szásznak beütései Lengyelországba István királyt visszatorlásokra bírák s magát Erdélyt is fenyegették. Ez okból az 1582. sept. 16-iki fehérvári országgyűlés, „mivel hogy az jövendőt és reánk következő szükségét senki sem tudja”, elrendelé az országos honvéderőnek készentartását. Még veszélyesb alakot öltött a mozgalom a következő évben, midőn a kozákok és moldvaiak közti surlódások a porta haragját felkölték, midőn a szultán az erdélyi haderőnek is táborba szállását elrendelé. De Erdély részvétele a küzdelemben elmaradt s Jánosnak sikerült, (1584.) a vajdát megbuktatni.

A moldvai viszály daczára, a király ez időben sokat foglalkozott az erdélyi ügyekkel. A jezsuiták kolosvári egyetemének a szász papi tizedből 1000 aranyat rendelt, s a szászoknak kárpótlásul az Endre-féle diplomát megerősíté. Nagyobb fontosságú volt, hogy 1583. maj. 15-én, a szászok helyhatósági törvényét, melyet egy szász követség Huet Alberttel élén terjesztett elébe, megerősítette, s véglegesen biztosítá e nemzetnek kiváltságos állását. Ez idétt magának az országnak kormányzásában is lényeges módosítást eszközölt. István 1583. márcz. 6-án kelt s Zsibrik György által leküldött leiratában a közügyek vezetését Kendi Sándorra, Kovaóczy Farkasra és Zsombory Lászlóra bízta. Mindnyájok szavazata egyenlő jogerővel bír, de a határozatokat Kendi Sándor mondja ki. Gyűléseiket Fehérvárt tartják a fejedelmi palotában s azon a tanácsurak is jelen lehetnek, de csak véleményadási joggal bírnak s nem szavazhatnak. Ugyane leirat

Sigér Jánost, Gálfi udvarmesterré nevezte ki, ez utóbbit a fejdelem feletti felügyelettel is megbizván. A várparancsnokokat a király nevezi ki. A háromtagu választmány működését még azon hó 24-én hirdetett gyűlés után megkezdé. E kormányforma sem volt jól választva s az összeült rendek is nehezen voltak rábirhatók, hogy elfogadják. „Sokaknak vagy keveseknek kormányzata, nagy nehézségekbe ütközik s elüt az erdélyi szokásoktól”, mondá utóbb maga István, s elhihetjük Gálfinak, hogy „nem úgy viselték magokat, mint az bölcs Lengyel király rendelte vala, elhivék magokat, csak az magok hasznát keresvén”. A korlátnok Kovaóczi egy röpiratban kelt ki ellene (1584.) s ugyanakkor a rendek is Apafi István, Kornis Farkas, Literati István és Schüler Lukács követek által sürgeték a lengyel királynál, hogy a kormányzóság egy ember kezébe adassék. A király nem volt idegen, s a rendek kívánságához képest felterjesztésök alapján Géczy János nagyváradi kapitányt 1585. maj. 1-én Erdély kormányzójává nevezte ki. Helyette váradi kapitánynya Sibrik György lett.

István király a korábban is tekintélyes Báthori család hatalmát óriásilag megnevelé. Testvérek egyik fiát Boldizsárt Fogarasföld urává tette, egy másiknak Andrásnak bibornoki süveget szerzett. Zsigmond nővérét Griseldist egyik leghatalmasabb lengyel főúrral Zamoizki korlátnokkal házásitá össze. Terve volt Zsigmondnak – bár midőn arczképét meglátta, elborult s balsejtelemmel mondá, hogy semmi sincs benne a Báthori-vonásokból – a lengyel koronát is megszerezni. Igyekezete az országgyűlés vonakodásán hajótörést szenvedett, s ennek 1586. dec. 13-án bekövetkezett halála után, habár a porta is mindent elkövetett a Báthoriak érdekében (Zsigmond a nagyvezérnek 40 ezer, minden basának tizezer aranyat ígért), többé szó sem volt. A lengyelek egy része Maximilián osztrák, a nagyobb rész Zsigmond svéd herczeget választá meg.

A Báthoriak a nagyobb részszel tartottak, mely Maximiliánt fogolylyá tette, s így javadalmaikat Lengyelországban megmentették, s a hadjáratra a lengyelek mellé erdélyiek is segítséget küldöttek Báthori Boldizsár, Király Albert és Bornemisza János alatt.

István király halála magára Erdélyre is nagy csapás volt. Bölcs mérséklete, határozott erélye, míg élt, minden párt-küzdelmet elnyomott, minden szenvedélyt féken tartott. Halála után az öreg Géczy nem tudá fékezni a főurak viszályait, nem elnyomni a már növekedő Zsigmond fejedelem nagyravágyását. Ez ifju nevelése egészen a jezsuiták kezében volt, s ezeknek befolyása rá csakhamar döntővé lett. Főként nevelője Leleszi, s pater Szántó tanácsaira hallgatott, kik – mint egy évkönyvük mondja, – megtisztították az udvart az eretnekségtől. E befolyás alatt időnként újabb csapat jezsuiták jöttek az országba, kiknek az országgyűlési határozatok ellenére terjedelmes jószágok adományoztattak. Az udvar megtelt olaszokkal, „zenészeket, énekeseket tartottak – t. i. a jezsuiták, írja Ollárd – roppant költséggel szini előadásokat rendeztek, s mindent elővettek, a mivel az ifju fejedelem lelkét elfoglalták”.

A különben is háborgó kedélyeket nem kevésbé zavarta meg, hogy az öreg Géczy készül lemondani, s mint a hir beszélte, Gálfi javára, kit mindnyájan hizelgő és eszélytelen udvaroncznak ismertek. Fölmerült a gyanu, hogy a jezsuiták működésével német befolyás van kapcsolatban, s hogy minden balkövetkezmény elháríttassék, a főurak föltették magokban, hogy e rendnek kitiltását keresztülviszik. E czélból 1588. oct. 29-én Enyeden részgyűlést tartottak, s itt e tárgy már nyilvánosan megvitattatott. A dolog fontosságáért azonban határozatot nem hoztak s dec. 8-ára Medgyesre új országgyűlés lőn hirdetve. A jezsuiták, hogy a vihart megelőzzék, nov. 4-én a fejedelmi tanácsban s a fejedelem jelenlétében egy erős hangon irt nyilatkozatot

olvastak fel, melyben hivatkozva Erdély vallásszabadsági törvényeire kijelenték, hogy nem hajlandók az uralkodót ily ifju korában magára hagyni.

Az országgyűlés dec. 8-án Medgyesen megnyilt. Egyike volt a legzajosabb üléseknek s nagyfontosságú következményeiben is. Az előkészületek befejezése után, a gyűlés 4-ik napján vita tárgyává a jezsuiták ügye tétetett, s midőn a leérkezett fejedelmi proposíciókban erről szó sem volt, a rendek tovább folytatták vitájukat s egy folyamodványt készítettek a fejedelemhez a jezsuiták kitiltása ügyében. Nehéz és heves vita kezdődött, egymást váltották az izenetek a gyűlés és fejedelem közt. Végre ez utóbbi engedett s beleegyezett a jezsuiták teljes kitiltásában, mert csak így volt reménye, hogy a rendektől nagykorusítását kinyerheti. De így is nehezen boldogult – az öreg Géczy figyelmeztette a rendeket, fontolják meg, ha nem volna-e időelőtti a kormányzást ő nagysága kezeibe bocsátani? Kétnapi vita után elhatározzák, hogy az igazgatást átadják Zsigmondnak, tanácsosi minőségben mellé rendelvén Báthori Boldizsárt, Gálfi Jánost és Kovasóczy Farkast. Géczyt első tanácsos urrá tették s az ország generálkapitánya czimével ruházták fel. A gyűlés végzéseit a fejedelem dec. 23-án megerősítette, s azután a fejedelemségbe ünnepélyesen és nagy pompával beigtattatott. A jezsuiták elhagyták csakugyan Erdélyt és a részeket, de Zsigmond azzal kezdé uralkodását, hogy a medgyesi gyűlés néhány végzését önkényüleg megváltoztatá. A dolgokkal elégtelen Géczy, ki Zsigmondnak telt pénztárt adott át, boszúsággal mondá a rendeknek: „kezebe adátok a gyeplőt, de bizony megbánjátok”. De ő ezt nem érte meg. 1589. elején Fehérvárt meghalt. Zsigmond Bodóni Istvánt a szent székre küldötte, hogy ott terjeszsze elő a jezsuiták kiirtásának kényszerüségét.

IV.

A vajda unoka testvérei közül egy, András, bibornok, Lengyelországban tartózkodott, egy, István a Részekben a Báthoriak terjedelmes jószágain élt, a harmadik, Boldizsár, Fehérvárt választá lakhelyül. A három testvér nem hasonlított egymáshoz. András szelid, csendes kedélyü férfiu, kegyes és vallásos meggyőződésből. István higgadt, komoly, vitéz, s bár Zsigmond megválasztatásakor egy pártnak jelöltje volt, minden nagyravágyás nélkül. Boldizsár fennhéjázó, kevély, indulatos, fajtalan, de éles eszü és nagyravágyó. Az országnak, a fejedelemnek és önmagának szerencsétlenségére, egyedül ő hajhászta a politikai befolyást az államügyekre. Zsigmonddal ő barátságban sokáig nem lehetett.

Zsigmondot a természet ritka tulajdonokkal ruházta fel. Ritka szép férfiu volt, tüzes szemekkel, sárossal, parancsoló tekintettel. Természettől bátor és eszes. De könnyelmü, ingatag, mulatságot kedvelő s egészen alávetve azon befolyásnak, melyet valaki fölötte nyert. Ehhez járult a gondos de czélt tévesztett nevelés. Mig a nyelvekben és tudományokban annyi ismerettel halmozák el, mennyi korát felülmulta, szívében minden jó indulatot elnyomtak. Mint 8 éves gyermeknek tudtára adták már, hogy uralkodó, mert az államokmányokat vele iratták alá. Hogy a vértől ne irtozzék, végig neztették vele a kivégzéseket. Az első uralomvágyóvá, az utóbbi fásulttá tette.

Midön István király a jezsuitákat Erdélybe telepíté, a pápának tett kedvezést. A nagy államférfi nem gondolta meg, hogy ugyanakkor, ugyanazon politikának ellenségeit juttatta be az udvarba, melynek biztositásáért ő annyi vért áldozott s melyet ő oly feltétlenül szükségesnek tartott. S még nagyobb tévedés volt a jövő fejedelem nevelését kezökbe adni. Ő maga nyitott

kaput azoknak, kik a török védszövetségnek s a protestantismusnak biztosan működő ellenségei voltak, pedig jól tudá, „hogy Erdély államélete e két sarkkövön alapszik. Ő maga adott alkalmat, hogy utóda ellenséges eszmékkel saturáltassék azok iránt, mikért ő oly kitar-tóan küzdött s miket csakugyan stabilizált is. Ime hová vezetnek nagy embereknek apró botlásai.

Irva hagyta az azon idők dolgaiba avatott Gyulafi, hogy István Boldizsárt Lengyelországban akarta le-telepíteni, s politikai okból: mert nem hivé, hogy ez a fejdelemmel egyetértést tarthasson. Magok a rendek is tartottak tőle s midőn a lengyelek Erdélytől Maxi-milián főherczeg ellen segítséget kértek, siettek épen ez okból Boldizsárt kiküldeni. Nem soká maradt künn s Géczy halála után ország kapitányává neveztetett ki. Az idétt István a váradi kapitányságot nyerte el. De a jó egyetértés az unokatestvérek közt nem sokáig tar-tott. Zsigmondot sértette Boldizsár fennhéjázása, ki rop-pant vagyonnal rendelkezvén, ha fényesebb udvart nem is, de több haczért (darabontot, testört) tartott, mint a fejdelem, több lovagot fogadott be mint ez. Más oka a viszálynak politikai egyenetlenség volt. Bol-dizsár a török párttal tartott, s a védszövetséget Erdélyre nézve nem volt hajlandó felbontani. Zsigmond e frigy iránt ellenszenvvel viseltetett. A jezsuiták mint gyermeket előkészíték erre, s mint fejedelmet még job-ban sarkalák, elébe terjesztvén, hogy szövetség által a német udvarral nagyobb tisztességre, fejedelmi nőre tehet szert. Mert az atyák bár elhagyák Erdélyt, be-folyásukat Zsigmondra fenntarták, a fejdelem gyónta-tója közülök levén, sőt koronkint néhányan vissza is tértek.

A feszültség a rokonok közt egy ideig elfojtva ma-radt, sőt az udvar vig és zajos vala. Gyakran rendez-tettek lovagjátékok a délczeg ifjuság örömeire s fényüző ünnepélyek, melyeket a fejdelem olasz zenészei és olasz színészei élénkítették. A lakomák egymást érték a

tanácsurak boszuságára, kik nem szívesen látták e módfeletti vesztegetést, s nemtetszésöket Kendi Sándor által tudtára is adták Zsigmondnak. De ez mit sem használt s nem sokára egy véletlen eset a feszültséget nyílttá tette. Egy lovagjáték alkalmával Zsigmond egyik udvaroncza Jósika István versenyre hívta fel Boldizsárt. A gögös ur elképpedt a kegyencz vakmerőségén, elfogadta a kihívást s mint kitünő lovas győzött is. De Jósikát utólérvén, szidalmakkal s tettleges bántalmakkal illette. A fejdelem e tett által felbosszantva, elhagyta a versenytért. Más apróbb összeütközések nevelték az idegenséget, melybe nem sokára új elemei vegyültek a küzdelemnek.

Zsigmond udvarában 1591-ben egy jezsuita, Cariglia Alfonz, nagy tekintetben állott. Ő pápai nuntius volt, de valóban az osztrák udvartól titkos missioval megbizva. A prágai udvar viszonya a konstantinápolyihoz egy idő óta naponkint lazult. A dunántuli hódoltságban a szlavóniai végeken folyton folyt a küzdelem a főurak és basák közt, de e csatározások sok időn át nem szolgáltak ürügyül a béke felbontására, s csak egyes nyilatkozatok, mentetések megtételére nyújtottak alkalmat és épen nem gátolák meg, hogy 1590-ben Perrin a császár oratora a békét nyolcz évre meg ne ujítsa. Az új fegyverszünet is olyan volt mint a régi: Haszan bosnya pasa s egy pár dunántuli szandzsák azontul is kisebb nagyobb csapatokkal folytatták a rablójáratokat.

Prágában az állapotot kiállhatatlannak tartották: de azon segíteni csak egy módon lehetett volna: hadjáratral kényszeríteni a portát a békefeltételek megtartására. Erre azonban kevés kedv mutatkozott s még 1591-ben a szokatlannál is fényesebb követség vitte meg az adót és ajándékokat. A nyílt háborunál biztosabbnak s veszélytelenebbnek tetszett átállásra birni a porta vasalljait és szövetségeseit. Legbiztosabb út volt erre rokoni köteléket fűzni a lengyel királylyal, confoe-

deratioba lépni Erdélylyel s általa a két dunai tartománnyal. A jezsuita nevelők e változásra készíték elő Zsigmond kedélyét s pater Cariglia a gyóntató ennek végrehajtásán fáradozott a fehérvári udvarban.

A három udvar közt ez idétt szokatlanul élénk érintkezés volt. Mióta a lengyel korlátnok neje Griseldis (1590. márcz.) meghalt, a fejdelem követei egymást érték nála testvére hozományának ügyében. E követek néha a királyi udvarban is megjelentek, ösztönzést és bátoritást hozva az ottani jezsuitáktól az erdélyi pártfelekhez, s mindig előbb-előbb vive a német udvarral szövetkezés tervét. De mindez annak utát Prága és Fehérvár közt egyengette, hogy az akadályok magában Erdélyben még azután fognak kezdődni, azt a fejdelem és minden beavatott egyaránt látta. S épen ezért az alkudozást maga a kormánytanács előtt is – melyben a török pártnak volt tulsulya – gondosan titkolák. De mindent még sem titkolhattak el, s az aggódó főurak, a mint a terv létezését sejteni kezdék, annak megbuktatására mindent elkövettek. Országgyűlési tanácskozás tárgyává tették (1591. nov. 1-én) a jezsuiták befolyásának növekedését, a fejdelem vesztegetéseit, a szász papi tizednek elfecsérlését, az olasz zenészeket, bohócokat, komédiásokat, milyenekből egy egész falkát hozott magával ujabban is Jósika István s kik egy egész őrseregnél többbe kerülnek. Mind ennek orvoslását elvégezik a rendek, jelesül, hogy a szász papi tizedet vegye vissza a fejdelem, hogy ő a jezsuiták ellen hozott megyesi határozatokat tartsa meg, azonban e részben annyi kedvezést mégis engedtek neki, hogy Fehérvárt és Monostoron (de csak e két helyen) „lelkiismeretének nyugodalmára” tetszése szerint tarthasson lelki tanítókat, (az-az jezsuita gyóntatókat).

Az országgyűlés magatartása, a tanácsurak intései, a mód, melylyel őt az örömtől, élvektől el akarák vonni, nem tetszettek a fejdelemnek. Annyival inkább boszantá Boldizsár népszerűsége, s még ingerültebbé lett, midőn

udvaronczaik ennek fényes háztartását, gőgjét, virtuositását emlegették. Heves vérmérséke egész türelmetlenségével hívta össze a tanácsurakat s terjeszté eléjük, hogy „közte és nagybátyja közt válaszzanak.” Ilyesmire senki sem gondolt, s a fejedelmi tanács elvégezése: próbálják meg kibékitni a fejedelmi rokonokat, ha nem lehet, inkább veszszen Boldizsár, de ők a hűségi esküt nem fogják megtörni. A határozatot Gálfi János és Gyulai Pál adják Zsigmondnak tudtára, megesketvén ezt, hogy a végrehajtásig hallgatni fog. Ugy lőn – de a fejedelem meghökkent. A titkot – úgy beszéli Somogyi – kitudta tőle egy jezsuita s felfedezé Boldizsárnak, kit e hír meghökkentett és ingerültté tett. E két érzés befolyása alatt ő kibékült a fejedelemmel, s kérdőre fogott néhány tanácsurat. Gyulai és Gálfi sietve hagyák el Fehérvárt, s a dolog ez uttal abban maradt.

Épen ez időben Zsigmond kezdett lépéseket tenni, hogy a császárral bizalmasabb viszonyba lépjen, mely alapját volt képezendő egy későbbi szövetkezésnek, s a szathmári pontok megnyitásának: Zsigmond Rudolfot ismeri el hűbérurának, s nőül ezért osztrák hercegnőt, hercegséget nyer*). Fontos volt a császárra nézve már az előleges lépés is, mert bár a „vajvoda noster” cím a fejedelemhez küldött levelekben alkalmaztatott is esetről esetre mindig, de az a német párt szentpáli kudarcza óta semmi gyakorlati eredménnyel sem birt. S egészen e törekedés szellemében és oly czállal, hogy annak a fejedelmi tanácsban erős támasza legyen, történt, hogy a török párti higgadt és vitéz Báthori István a nagyváradi kapitányságból elmozdított, s hogy a fejedelemségnek ez első és kiváló fontosságú hivatala a határozottan német párti Bocskai Istvánra Zsigmond anyai nagybátyjára ruházott (jun. 20-án).

*) Az Erdélyi Muz.-Egylet birtokában másolatban levő diploma szerint már 1592. jan. 28-án szövetkezett volna Zsigmond Rudolfal. De az nem áll. E diploma nem egyéb mint melylyel Zsigmond 1595. jun. 28-án a birodalmi hercegséget elnyeri.

E törekedés nem maradt titokban. „Bevádolták urunkat a portán, mondja Gyulafi, hogy máshova pártolkodott, és Németországba szélylyel jártat.” Míndamíllt biztos adatai nem voltak a portának, Siawush a nagyvezér nem volt ellensége a Báthoriaknak, az erdélyi állandó követ pedig hamar megsejté a dolgot, megnyerte a muftit s bár a diván már egy Erdély ellen indítandó támadásról beszélt, az lecsendesíté az ingerült hangulatot. Zsigmond pedig sietett hűségét megbízonyítani azzal, hogy Sibrik Gáspár vezérlete alatt segédszerget küldött Moldvába, oly utasítással, hogy ez az ottani török hadakkal csatlakozva, Áront helyezze vissza a vajdaságba. Sibrik alvezéreivel Székely Mózessel és Tholdi Istvánval végrehajtá feladatát (oct. 28.) s e tény által Zsigmond megingott tekintélye a portán annyira helyreállt, hogy épen ekkor a havasalföldi vajdaság betöltésére is határozott befolyást nyert. Az itteni vajda Sándor t. i. meghasonlott egyik bojárával Mihály krajovai bánnal, s ezt elfogatta. De a cigány hóhér, ki által fejét akarta a vajda a bánnak vetetni, megismerván Mihályt „elrettene tőle, s minthogy részeg is volt, elhajtja a mezitelen szablyát és fut.” Mihálynak bojár-társai kegyelmet szereztek, ő azonban félván a vajda haragjától Erdélybe szaladt, itt megnyerte Báthori Boldizsárt, a fejedelmet s ezek ajánló leveleivel ellátva Konstantinápolyba ment. Zsigmond közbenjárására tetemes kölcsönöket nyert s ennek oratora és Barton az angol követ (ez idétt ez volt a legbefolyásosabb diplomata itt) kivitték, hogy Sándor letétezt s az oláh vajdaság Mihálynak adatott, azon Mihálynak, ki utóbb Erdély ügyeire oly végzetes befolyást gyakorolt.

Az oláh és moldvai vajdaváltozások fontosságát Erdélyben még igen kevesen látták be, s legkevesebbé a török párt, melyhez, mióta a Kendi Sándor leányát nőül vette (1592. febr. 22.), Báthori Boldizsár is szorosabban kezdett csatlakozni. A fejedelem gyanuja, hogy nagybátyja trónjára tör, koronként s főként miután ez

a nász végeztével András bibornokot Lengyelorszáig kísérte, megújult, de mindig csillapult. Gyulaival s Gálfival is kibékült Boldizsár szinleg, őszintén soha sem bocsátott meg nekik. 1592 őszén hirt vesz Gyulai, hogy a főur megint neheztel, „kinek sem okát sem módját nem értem” ír egy barátjának, de ez uttal hiában próbálta kiengesztelni. A gyűlölet megújulását a két ur szabadszájusága idézte elő, s midőn december havában hirt szaladt, hogy ezek összeesküve másokkal Báthori Boldizsár és István meggyilkolására újra lépéseket tettek, Báthori Boldizsár engedélyt nyert a fejdelemtől kivégeztetésükre. Ellátva a fejdelem által aláírt halálos ítélettel, Gyulait abasági kastélyában konczoltatta fel. Gálfí menekült, de Belényesen egy nyomorult, Csukás Péter, kit ő emelt fel a porból, elárulta. Fogva Husztra vitetett. Mit sem használt a főurak közbevetése, nem saját könyörgő levele, melyben kérte a fejdelmet, hogy „ne hervaszsa vérével fejdelmi méltóságának ékességét, kegyes voltát.” Zsigmond egy gyenge órában újra elrendelé megöletését a férfinak kinek székét köszönheté, s kinek egyetlen hibája volt, hogy az udvaronczí hizelgésekben nem tudott mértéket tartani. A parancs Bodoninak Gálfí ellenségének kézírása volt, s az öreg hiában kérte a huszti várnagyot, hogy még kevés haladékokat engedjen neki. Bátran ment a halálba, esküvel erősítve ártatlanságát (1593. febr. 2-án, vagy márcz. 15-én). Némelyek, kiket gyanu terhelt, hogy Gálfival együtt tartottak, menekültek, a beszterczei bíró pedig öngyilkossá lett

Ama kettős gyilkosságot a kormány élén álló török párt nem tudta, s tán nem is akarta egész őszintén meggátlani. Hatalma érzetében aggály nélkül tekintett a jövőbe s Kendi Sándor febr. 24-én második leányának menyegzőjét ünneplé, kit Kovasóczy Farkas korlátnok vett nőül. Figyelmüket azonban a konstantinápolyi események nagy mértékben magokra vonák: itt a janicsárok közt egy a „német király” (ugy hivták Rudolfot)

ellen indítandó hadjárat lett a jelszóvá, s egy hirtelen támasztott mozgalom Siawush nagyvezért, a békepárt fejét megbuktatá s helyére ennek elődje a harczias Szinán pasa emeltetett. Erdély rendei a porta első hivatalnokát siettek (apr. 6-án) külön követséggel, melynek Ravazdi György és Boldog János voltak tagjai, s ajándékaikkal üdvözölni. De e perczben, küszöbén a hosszú török háborúnak, Zsigmond szive rejtekében már elhátározá a töröktől elszakadást, s hogy e céljának részleteit tisztába hozzá, álöltözetben, Boldizsártól, Bodoni Istvántól s Ferencz doctortól kísérvé máj. elején Lengyelországba ment, hogy részt vegyen a menyegzőben, melyet a lengyel király máj. 30-án Anna osztrák herczegnővel ünnepelt. Midőn jun. 13-án visszatért fővárosába, a hadjárat koczkája már el volt vetve. Azon hir, hogy a bosnya helytartó Sziszeknél borzasztó megveretést szenvedett, Konstantinápolyban lázas ingerültséget szült. A diván háborut határozott, a császár követe börtönbe vettetett, s Erdélybe Mehemet csausz (a renegat Veresmarty Gergely) küldetett, hogy Zsigmondnak a török hadakhoz leendő csatlakozását elrendelje.

A renegátot s csausz-társait – köztük volt az Ibrahimá lett Márkházi is – a fejedelmi tanács jul. 30-án fogadta. A török küldöttek szóbeli előadása s az adandó segély és élelmi szer ügyében felmutatott ferman tulzott követeléseket foglaltak magokban. A tanácsurak ily körülmények közt nem siettek az engedelmességgel, ellenkezőleg a konstantinápolyi követeket kedvezőbb feltételek eszközlésére utasíták. Ravazdi aug. 19-ére visszatért a portáról s ez időben új csauszok jöttek folytatni a Zsigmond csatlakozása iránt megkezdett alku-dozásokat, melyeknek, hogy a nagyvezér nagyobb nyomatékot adjon, Ibrahimot lippai szándzsákká nevezte ki. A dolgot a moldvai ügyek még bonyolultabbá tették. Ez országban Áron vajda támogatására némi erdélyi hadak tartózkodtak s a nagyvezér most nem csak ezek nagy részének visszahívását, hanem az Erdélybe mene-

kült bojároknek kiadatását is követelte. Zsigmond ez utóbbit megtagadta, s közepette az e felett folytatott alkudozásoknak érkezett a hír, hogy Szinán akkora haddal, mekkorát Szolimán óta nem látott a keresztyén világ, megindult s jöttek a sürgető formánok és egymást érték a csaszok az erdélyi fejdelem és hadak fölkelése ügyében (1593. aug. vége).

Most már valóban minden élére lőn állítva. Zsigmond Imrefi Jánost Teuffenbachhoz küldé, tudatni vele a nagyvezér elindulását, de egyszersmind sept. 1-ére Fehérvárra országgyűlést hirdetett. A fejdelem mint heves és meggondolatlan ifju most már szakítani akart a törökkel s mert biztatásai voltak a szentszéktől, s mert aug. havában Fülöp spanyol királynak (tudva van, hogy ennek tanácsa döntő volt a prágai udvar előtt) hozzá küldött követe nem csak az aranygyapjat ígérte meg neki és unokatestvéreinek, hanem a keresztyén fejdelmeknek a török ellen leendő egyesüléséről is sokat beszélt, főurait a német hadakhoz leendő csatlakozásra akarta birni. De Kendy Sándor és a török párt hivei az elvekhez, melyeknek Erdély fennállását köszönheté, makacsul ragaszkodtak, és egyiköket sem tántoriták meg sem Zsigmond adományai és biztatásai, sem a spanyol udvar ígéretei. Maga Kendy, előtolva a tanácsurak által, nyíltan szólt Zsigmonddal: „nagyságod megbocsásson, ugymond, azt hallottam én, egyféle állat sem tanul meg úszni, míg a viz a farkát fel nem éri,” s az elszakadást a véleményadásra felszólított lengyel korlátnok sem tanácsolta. Mit sem használt. A fejdelem ingerültté lett, kerülté Sándor urat, s a sept. 1-én megnyílt országgyűlésen a propositiókba tette, hogy üljenek fel az erdélyi hadak és csatlakozzanak a keresztyén hadakhoz. De a mennyivel sürgetőbb volt a fejdelem, annyival higgadtabban szóltak a dologhoz Kendy és társai. Meg kell engesztelni a nagyvezért – határozák – kinek hadai közelgetnek, pénzzel vagy bármi uton, s e czélból tetemes adót – maga Zsigmond sem volt

kivéve – rótak ki. Ereszsze el a fejdelem udvarából az olaszokat, ne vadászsza a spanyolok barátságát. S végül hadfölkélest rendeltek, mely a török sereggel együtt működjék, de mindenek fölött a haza biztossága felett gondosan őrökdjék.

Gyülés végeztével megküldék az adót Konstantinápolyba, a nagyvezérhez Sennyei Pongráczot tizezer tallérral s ajándékokkal utnak inditák (sept. 13-án), az angol királynéhoz s más udvarokhoz (sept. 11.) Kakas Istvánt követté nevezék ki, hogy a portát ezek befolyása által is engesztelékenységre birják. De a fejdelem Carigliat Teuffenbachhoz küldé titkos izenettel, hogy világosítsa fél, hogy ő csak színre s kénytelenségből indit hadat. S valóban ennek felültetésével nem nagyon sietett – de el sem mellőzheté. Ő maga Kolosvár alá ment táborba, Várad körül pedig Báthori István gyűjtött serget, s Zsigmond akkor tudatta Szinánnal – ki sept. 27-én átkelt a Dunán – hogy kész a csatlakozásra. E hír és Sennyei követsége megengesztelé a nagyvezért, ki némi szerencsével kezdett a hadjárathoz; azonban zúgolódó hadát csakhamar téli szállásra bocsátá s nov. 5-én Zsigmondnak is engedélyt adott a hazamenetelre. A háborut még csak a magyarországi basák folytatták s ezek közül a budainak táborozása jelentékeny kudarczczal, a pákozdi nov. 3-iki megveretéssel végződött. A magyar hadaknak többi diadalai s többi szándzsákoknak egymást ért csatavesztései következtében, mind a temesvári basa, mind a nagyvezér egymásra sürgették Zsigmondot, hogy jöjön sergeivel, s a késlekedőt tatár hadakkal is fenyegették. De ő arra hivatkozva, hogy maga a nagyvezér adott neki engedélyt téli szállásra bocsátni hadait, lehetlennék állitá a sergek újra összehivását, s felülése végre is elmaradt.

A beállott tél előtérbe toltá a diplomatiái alkudozásokat. Cariglia megjárta Kassát s azon örvendetes hirt hozta, hogy Zsigmond mentségeit Rudolf kapitánya kimeritőknek találta. Alig tért vissza Fejérvára, midón

Kis Mátyás, Teuffenbachnak és Rudolf császárnak hitlevelével ellátva Fehérvárra érkezett. E férfinak feladata volt mennél kevesebb zajt csinálni, követi minőségét lehetőleg titkolni, hogy sem az ellenséges indultú erdélyi főurak, sem az udvarnál levő csauszok gyanuja fel ne költessék. E czélból megérkezése után Carigliát kereste fel, s alkalmas időben ezzel mutatta be magát a fejedelemnek. Előadta a császár megbízását, melynek lényege az volt, hogy csatolja Rudolf sergeihez az erdélyi hadakat s küzdjenek együtt a török ellen. Ez volt Zsigmondnak is az ohajtása, de épen ez időben teljesíthetetlen. Február 2-ika óta a rendek együtt ültek s tanácskozásaiknak legfőbb tárgya Kis Mátyás előterjesztésének épen ellenkezője, a törököknek adandó segély volt. S minthogy ez a gyűlésen határozattá is lett, Zsigmond válasza nem lehetett más, mint, „hogy ő most mit sem végezhet s a szövetség feltételeiről sem szólhat s nem is izenhet egyebet, mint a mit egy korábbi követe Paczót által izent.” Hogy pedig e követséget tanácsurainak elébe ne legyen kénytelen terjeszteni, kik közt az egyetlen Geszti Ferencz volt németpárti, a császár credentialisát (febr. 11-én) bontatlanul visszaadta. Pár nap mulva febr. 15-én az országgyűlés is eloszlott.

Kis még Fehérvárt mulatott, midőn egy pápai internuntius, Cumuleus Sándor, is ide érkezett. Ennek feladata volt, a császárral kötendő szövetkezés eszméjét támogatni Fehérvárt s e frigybe a két dunai vajdát is bevonni. A török hadjárat megindultával a pápa felkarolta az összes európai udvarok hadjáratának ügyét, s a török államon bizonyynyal nem lehetett nagyobb sebet ejteni mint ha a három, annak szuzerainitása alatt álló ország, fölkelésre biratik. Sok függött e részben Erdélytől, melynek vezérszerep volt szánva, s melynek megnyerésére a pápa Báthori András bibornokot is Lengyelországba küldé. A bibornok Erdély ügyeiben eddigélt ritkán vett részt, de most sok erélyt fejtett ki a pápai bizomány körül, mely különben is összhangzó volt főpapi

állásával. A dolog kivihetőnek tetszett s igen alkalmasnak, a Báthori család hatalmának emelésére. Épen ez által tudta Báthori Boldizsárt is tervének megnyerni – de épen e pont körül nem jött létre egyetértés egyfelől a fejdelem s másfelől közte és testvérei közt. Az egyezkedések eredménye volt, hogy márczius elején Cariglia Prágába és Rómába küldetett, de két utasításal: Zsigmondéval s az unokatestvérekével. Az első kívánta magának és rokonainak a spanyol királytól az aranygyapjat, s a császártól, hogy őt magát német birodalmi herczeggé s Erdély örökös fejdelmévé nevezze ki – ez utóbbit a bibornok Erdély érdekeivel összeférhetlennek tartotta, máskülönben nemcsak az aranygyapját, hanem a német birodalmi herczegséget is magának és testvéreinek ő is óhajtá. S most Cunmeus a pápai nuntius is elindult Moldvába, Sombori Sándor pedig mint fejdelmi követ a Regensburgi birodalmi gyűlésre. S most már Zsigmond kettőzött erélylyel fogott hozzá a szövetség létrehozásához: Horváth Mihályt és Turi Ferenczet Mihály havasalföldi vajdához küldé, szorosabb csatlakozásra, s a töröktől elszakadásra ajánlatokat tevén neki, a rácokhoz és bulgárokhoz pedig leveleket irt, melyekkel őket lázadásra hívta fel. Mind e dolgokból egy s más kiszivárgott a közönség közé, mi egy Fehérvárra küldött csauszt annyira megrémített, hogy ez ut közből visszaszaladt Konstantinápolyba. Pedig itt a hangulat már is ingerült volt, s a készülődések is nagyban folytak, annyira, hogy mint az angol követ Barton ír, s mint a fejdelem követe Csegödi márcz. 10-éről jelenté, az ázsiai basák behivatnak s Magyarországra tatárok rendeltettek ki.

A külső szövetkezési tervezetekről nem sokára kedvező hírek érkeztek. Legelőbb (márcz. 18-án) Kakas István érkezett haza Angliából, jelentve urának, hogy a nagy királyné szívesen fogadta s magával hozta a levél másolatát, melylyel ez Bartont a fejdelem ügyeinek pártolására utasítá. És Barton eljárt a parancs szerint

s bár, mint Zsigmondnak írta, Szinán e tárgyban irt leveleit határozott ellenszenvvel fogadta, még is reménye van, „hogy a régi békét tisztességes feltételek mellett helyre fogja állíthatni.” Azután három nappal az oláh vajda csatlakozási hajlamáról értesült. Majd a rácok követeit fogadta, kik e nemzetet hajlandónak nyilatkoztatták a törökök elleni fölkelésre s őt már is deszpotjoknak czimezzék. Zsigmond reménye feléledt. Mihálytól támogatva, Áron moldvai vajdát csatlakozásra szólítja fel, s a rácoknak lobogót küldött és segílyt ígért, mely egy Temesvár ellen intézendő ostromból fogott volna állani. „Igy a rácokat felindítván bolondul – mondja Gyulafi – a törökre támadtanak s kezdetben szerencsével harczoltak.” Becskereket s a szomszéd erődöket elfoglalák, a török bégeket megfutamtatták, s a temesvári basát négy izben megverék. „De Zsigmond a tanácsurak ellentartásáért segílyt nem küldhete nekik” s ötöd izben a temesvári basa megveré őket és „csaknem mind fogytig eltörültettek.”

A háboru Magyarországon tavasz kezdetén megnyílt s a törökökre nézve szerencsétlenül folyt. S mint-hogy e közben Cariglia Prágába érkezett s sükerre kilátással vezette az alkudozásokat, Rudolf apr. 24-én kelt parancsával utasítá Teuffenbachot, hogy „az erdélyi vajdának, ha a töröktől megtámadtatnék, szükség szerint segílyt nyujtson.” E perczben még diadalmasok voltak a rácok, Zsigmond pedig elérkezettnek hitte az időt, hogy a töröktől elszakadás ügyét újra országgyűlési vitatkozás tárgyává tegye. Azon hittél, hogy a felmutatandó eredmények lefegyverzik az ellenzékét, máj. 12-ére Tordára összehívta a rendeket. A gyűlés hosszú volt és zajos, s eléggé szokatlanul egészen a hó utolsó napjáig tartott. Egy töredék megvakitva a rácok diadalai, a magyarországi fegyverek szerencséje által, kész volt fegyvert fogni, de Kendy Sándor és az államtanács győztek. Határozattá lett: tartsa fel a fejdelem szövetségét a portával, sőt ha az valamiben meglazult volna,

állítsa helyre teljesen. Továbbá elrendelek az erdélyi hadaknak Szinántól már sürgetett felkelését s Báthori Boldizsárt az ország kapitányává választották.

Zsigmondot e határozat végetlenül keseríté. Vágyait, reményeit, életfeladatát látta semmivé téve. A keleti kérdés: az ozmanok visszanyomása a megnyilt háboru óta újra európai kérdéssé lett s ő ebben nagy szerepet akart játszani. Minden érzés, mit hiúság, nagyravágyás, magas állás, a tehetséges és szerepelni akaró ifjuban fölkelhet forrt, égett agyvelejében. A török birodalomnak jobb karja állott felkelés pontján, s e jobb karnak ő leendett kardja. Avagy nem intézett-e el mindent eszélyesen? nem bizonyos-e az eredmény midőn, a Tisza és Pruth közt lakó és leigázott népek szövetkeznek a hatalmas Németbirodalom császárával? Álmai Stambulba vitték egy diadalmas sereg élén. S hajtott-e végre ennél szebb feladatot keresztyén fejdelem? suttogák azok, kik nagyravágyását pihenni nem hagyák. S mind ezt néhány vén ember tegye semmivé csupa makacsságból! Mit nyom ezeknek fontolgatása reménye, mit a Báthoriaknak hagyományos politikája az ellen, mit ő oly bizonyosnak tartott? Pedig mind az, mit ő valónak hitt, nem volt egyéb ábrádnál s a rideg valóság az öregek részén állt. Ezek sokat láttak és tapasztaltak. Szabadulni a török szuzerainitástól ők is szerettek volna – de ennek idejét nem tartották elérkezettnek. Minő biztosítékot nyujtanak a pillanatnyi diadalok? Hasonló kísérlet a Bánságba került, véres háborut idézett elő, s csaknem az ország bukását vonta maga után. Minő áldozatokat vonna most maga után? Igaz, a török birodalomnak pillanatnyi s kétségtelenül nagy zavarokat okozhatni – de a végsükerig még sok van hátra. Az ozmán birodalom segélyforrásai kiapadhatatlanok, sergei veszteségeit könnyen pótolja, s hadának szervezete végetlenül alkalmasabb támadó háborura, mint a német s magyar hadaké. Háboruja irtó és boszuló, s végre is az ország békéjét, nyugalját, önállóságát miért

kockára tenni, midőn a diadal kevésbé valószínű, s az eredmény bizonytalan.

Ez esetlegék megfontolásával Zsigmond keveset törődött. Nyugtalan vére csak két szélsőséget ismert, a lázas tevékenységet s a csüggeteg elfásulást. Az utóbbinak órája még nem következett be, s midőn a tordai gyűlés után egy pápai követ Amaltheus apát, s egy császári megbízott Ungnád Dávid udvarába érkeztek, tanácsurait összehívta. Ezek biztató beszéde nem győzte meg a főurakat s a nem rég vett hirben, hogy Szinán megindult, elég okot láttak a támadás megtagadására. Alig távoztak el ezek, midőn egy rácz követség, mely segílyt sürgetett s Székely Mózes vezérül kéré, új próbára bírta. Junius havában részgyűlést hívott össze Fehérvárra. Eddigi tapasztalatai megmutaták, hogy békés tanácskozás nem fog célhoz vezetni. Nem akart újra meg újra bukni, s ez okból nem a templomba, hanem a palotába gyűjté a rendeket. Ez időre két darabontjai is fel voltak parancsolva, kik elállották az utakat s ellepék a palota udvarát. A fejedelem komolyan gondolkodott az ellenálló tanácsurak felkonczolásáról, de az udvari kapitány nem vállalkozott azok meggyilkolására, s Kendi és társai, mint-hogy a tanácskozás szabadsága meg volt sértve, elhagyák a tanácstermet. A közvélemény forrongása meggyőzte Zsigmondot lépése helytelenségéről s a gyűlést összehívta. Ugy akart hatni, hogy a rendek előtt maga saját személyében tette, eltérve az eddigi szokástól, előterjesztését. A kérdés már eléggé ki volt merítve s a vitában csak annyi volt az új, hogy Boldizsár is – ki még mindig várta az aranygyapjat – támogatta a fejdelmet. De a rendek nem hitték, hogy ily fontos kérdésben határozhasson a gyűlés, s jun. 11-én Forró János által megküldék válaszukat Zsigmondnak: terjeszsze a dolgot, mely a haza közsorsát érdekli, országgyűlés elé*).

*) Két névtelen tudósító (Archiv des Vereins für Sieb. Lan-

A már már csüggedő fejdelem tevékenységét egy új körülmény feléleszté. Cariglia visszatért a császár levelével, mely elég biztatást foglalt magában, s ígéretével, hogy az aranygyapjat számára ki fogja eszközölni. De csak az ő számára: s ez a boszus Boldizsárt a török párt karjaiba veté. Zsigmond annyival buzgóbban hozzá látott tervéhez, s hogy módja se legyen visszalépni, megesküdött Carigliának, hogy inkább nevét, fejdelemségét veszítse el, mintsem visszalépjen. A részgyűlés határozata értelmében Fehérvárra jul. 1-ére országgyűlést hirdetett, ugyanazon időre Szász-Sebesre az ország összes haderejét is összehívta. De csakhamar megváltoztatta szándékát, belátván, hogy ez a török párt kezében ellene fegyverré is lehet, s új parancsot a főurakat és rendeket Fehérvárra, a hadakat a Fehérvártól távolabb eső Tordára parancsolá. Ugy lett – de a fejdelem szörnyűködve tapasztalá, hogy pártja az utolsó idő óta is apadt. Azok, kik Fehérvárt tanácskoztak, épen úgy, mint a juniusi részgyűlés, határozásra elégtelennek hitték magokat, kérték a fejedelmet, hogy terjeszse a kérdést a Tordán összegyűlt nemesség elé, kötelezván, hogy addig is a mit tanácsuraival (de hisz épen ezek képezték az ellenzékét) végez, ők annak hódolni fognak. Beleegyezett.

Ez alatt a fegyveres erő egy része Szászsebesre gyűlt. Ezek, valamint a Fehérvárt levő főurak s nemesek, átmentek Tordára a táborba. A török kérdés a fejdelem megérkezése előtt tárgyalás tárgyává tétett. Irányt e gyűlésnek, épen úgy, mint az ezelőttieknek, Kendi Sándor adott, s ennek egy kimerítő beszéde

deskunde N. F. I, 128, a Brüsseli okmányok III, 69). Azonban német pártiak azt írják, hogy a gyűlésen elhatározzák a töröktől elszakadást. Décsy (Toldy kiadása 121. l.), ki különben Zsigmond dolgait szépití, Bethlen, (ki e tárgy közül vegyesen használja Décsit, Szamosközit, Somogyit) Décsi és Szamosközi nyomán, III. k. 271. l. s a jól értesült Fuchs (Chronicon I. k. 110. l.) ellenkezőleg azt írják, hogy a végleges határozat elhalasztott.

után az elszakadásról szó sem volt. De a tanácsurak megunták ezen havonként megújuló zaklatást, s hogy annak valahára véget vessenek, elhatároztatták a gyűléssel: „minthogy a fejdelem már elérte 24. évét, ujtsa meg a Medgyesen letett alkotmány-esküt”, azon esküt t. i., melylyel a portának hűséget fogadott. Zsigmond betegség ürügye alatt megtagadta a gyűlésbe menetelt, de mielőtt a teendő lépéseket elhatározta volna, közbejött események a már is elmérgesedett kérdést új stadiumba léptették.

A portán Zsigmond szándékait világosan még nem tudák, de gyanakodtak rá. A gyanu némi alapot nyert, midőn állandó residensei egyikét Torma Kristófot öregség ürügye alatt visszahívta, a másik Ovári pedig nem sokkal utóbb elszökött. Szinán már ekkor megindult gyűlevész ugyan, de tetemes sereggel, a tatárok pedig közeledtek az ország széleihez. Az ezeknek adott utasítás eleinte Erdély irányában nem volt ellenséges indulatu, de a Zsigmond ellen felébredt gyanu következtében Ghasigirai tatár khán parancsot kapott a divántól, Erdély pusztítására. Áron moldvai vajdának eszélyessége elhárítá a veszélyt, s az ettől megvesztegetett követ a khán előtt a moldvai szorosokat járhatatlannak írta le. Ghasigirai hordája tehát Máramaros felé vette utát, de a határt átlépven, rabolva, pusztítva nyomult elő. Kornis Zsigmond huszti kapitánynak ellenállási kísérlete megheiusult, s ő most hódolással és ajándékokkal engesztelte meg a khánt. De midőn a khán lefelé fordult s hordája már Zilahig ért, és erről a tordai gyűlés hírt vett – a rémület itt általánossá lőn. A fejdelemhez követeket küldtek a rendek, hogy vagy jöjjon, vagy legalább serget küldjön, melylyel a valószínűleg beütő hordát visszanyomják. Zsigmond Ghasigiraitól is kapván fenyegető levelet, maga is megremült s egyfelől ajándékokat küldött a khánnak, másfelől két darabontjait a tordai táborba indítá.

A mint újabb hírek jöttek a tatárpusztításról, za-

josabbá lett a tordai gyűlés. Ugy hitték, hogy a veszélyt csak úgy kerülhetik ki, ha őszintén csatlakoznak a törökhöz. A tordai gyűlés Ifju János által (a Báthorifiak mostohaatyja volt) lejövetelét sürgeté, hogy a hibát, mit elkövetett, hozza helyre személyesen. De hisz ez a Rudolfal kezdett alkudozás felbontása lett volna, s ő erre épen nem volt hajlandó. Csüggettség, határozatlanság fogta el. Testőreit s összes haderejét az ellenzék kezébe ereszté át, ott volt egymaga fővárosában védtelenül, kitéve ellenségei támadásának. „Ugy indította – mond Gyulafi – Báthori Boldizsárral azt a tractatust a fejdelemség átadásáról”. E szerint ő a kormányt ideiglenesen unokaöcscse kezébe tette le, de ettől, saját jövedelme felett, 1200 tallér évpénzt nyer, de megtartja a fejedelmi czimet, s az országot elhagyja végkép. Kincseit összeszedvén, még az napon Marosujvárra ment, s innen a Mezőségnek vette utát. A tordai gyűlés távozása híren meg nem ütközött, „inkább hálát adtak Istennek, hogy ily módon ennyi veszedelmes igyekezetétől megmenekedének”. De ohajták, hogy az elválás mennél tisztességesebb legyen, s Kovasóczit utána küldék – már ekkor Egerbegyen volt – “hogy várja meg, hogy szép ajánló levéllel bocsássák ki”. Majd Kővártt – felelé Zsigmond – be fogja az ajánló levelet várni, s gyorsan tovább utazott. Maga bántalom nélkül Kővárra érkezett, de Cariglia utközben elfogott. Pár nap mulva azonban szabadon bocsátották. Ez alatt a gyűlés Tordáról Kolosvárra ment át, s a legszükségesebb intézkedéseket megtette. Bornemisza Jánost s Lónyai Albertet a Szilágyságba küldé a tatárok feltartóztatására, Szilvási Boldizsárt a székelyek felültetésére, Bocskait pedig meghivta a gyűlésbe. Báthori Boldizsár, kit a Zsigmonddal kötött szerződés az ideiglenes kormány élére állított, Kolosvártt a fejedelmi palotába költözött. De a gyűlés ez egyezkedésről mit sem akart tudni, s az ideiglenes kormány élére a tizenkét tanácsurat állítá, mely mindenek fölött a török

megengesztelését tüzte ki célul. Maga Kendi Sándor ajánlkozott a portára menetelre.

Zsigmond tettét hivei nem helyeselték, s midőn a veszély nagyja, melytől leginkább tartott, elmúlt, és az egypár kisebb csatában megvert tatárok, elfordultak Erdélytől, maga is bánni kezdé azt. Hozzá érkeztek Bocskai, ki a Részekben levő hadak felett rendelkezett s a mozgalom elnyomására tanácsaival szolgált Váradról, Kornis Gáspár Husztról, Geszti Ferencz Déváról, s még néhányan Erdély főurai közül, kisebb nagyobb csapatokat hozva magokkal. Ezalatt Kereszturi kővári várparancsnok is összegyűjté a körülbelül levő fegyveres népet, s midőn ekkép jelentékeny had volt együtt, Kornis Gáspárt Kolosvárra küldék a fejdelem levelével, melyben ez a rendekkel tudatta, hogy maga személy szerint jön Kolosvárra vezetni a tanácskozásokat.

Kornis megbízatásában eszélyesen járt el. Kolosvárra a megyék és szászok hadain kívül székely csapatok is érkeztek, s Kornisnak első gondja volt ezeket megnyerni s azután a városban is Zsigmondnak párt-hiveket szerezni. Eljárta a nemesek közül azokat, kik a fejdelemnek korábban hivei voltak, a székelyek és szászok irányadóit s egyetlen nap alatt pártot tudott szerezni. Ennek leheté köszönni, hogy midőn másnap a vajda levele felolvastatott, a megdöbbenés daczára, melyet az okozott, követeket nevezett ki, a gyűlés, kik a fejdelmet behozzák. A tanácsuraknak különben sem volt szándékjuk elveszteni Zsigmondot, „mert ha azt akarták volna, megcselekedhették volna könnyen”, de most valóban nem tudták, mit tegyenek. Fussanak? maradjanak? elveiket áldozzák-e fel? csatlakozzanak a fejdelemhez? utoljára is legjobbnak tetszett, ha bevárjár s kik egy perczre elszaladtak is visszatértek. Pedig rájok nézve ez volt a legroszabb.

A fejdelem, követve a váradi őrségtől, aug. 8-án fényes bevonulást tartott Kolosvárra. Mintha mi sem történt volna, oly előzékenyen bánt a régi ellenzékkel,

s aggodalomra, rettegésre senkinek sem adott okot. A régi országgyűlést eloszlatá, s aug. 17-ére újat irt ki.

A mi hír ezalatt érkezett, hogy a diván őt el akarja mozditani s Márkháznak már adott is athnemet, bár aligha volt egyéb kószahírnél, elszakadása feltételében megerősíté. Azonban a portáról új ferman érkezett, mely az erdélyi hadaknak Szinannal csatlakozását sürgeté, s mely ez ingadozó állapot fenntarthatatlanságát nyilvánvalóvá tette. A töröktől elszakadás kérdését ujra az aug. 17-én megnyilt országgyűlés elé terjeszté – de most több kilátással a sükerre. A Kolosvártt levő hadban feltétlenül bizhatott, s azt is tudá, hogy a megrettentett ellenzék nem lesz képes nyomatékkal ellenállani. Ugy is volt. Kendi Sándor és társai még egyszer szót emeltek, még egyszer figyelmeztették a rendeket e lépés veszélyeire, de mindennek nem lett más követménye, mint hogy Zsigmond böszültebbé lett, s minthogy meggyőződött, hogy czélt egyedül csak bukásukkal ér, az utóbbi események óta pedig trónját is féltette tőlök, elhatározá bukásukat. Mondják, hogy tervét a monostori kertben Bocskaival, Kereszturival, Gesztivel főzte ki, s habár aug. 27-én az országgyűlés a töröktől elszakadást nagy többséggel ki is monda, feltételétől mégsem állott el. Erzékenyebben volt sértve, hogysen megbocsáthatott volna, szükségesebbnek tartá a politikai gyilkosságot, hogysen képes lett volna kegyelmezni.

Aug. 28-án – vasárnap volt – hivatja tanács- és főurait, hogy kövessék őt Monostorra, hová templomba megy. Összegyültek. Jósika ezalatt bezáratta a kolosvári biróval a város kapuit, Lázár István gyalog-, Sibrik Gáspár lovaskapitány pedig öt- ötszáz embert állítottak fél, hogy ha népmozgalom támadna, elnyomhassák. A tanácsurak már ekkor a fejedelmi palota disztermében voltak, Zsigmond közéjük megy s pár percznyi beszélgetés után, némi irományokat hagyva nálok, visszavonult. Ekkor Király Albert, Csukat Péter, Fe-

kete János fegyveres kísérettel a tanácsterembe nyomultak s ez utóbbi felolvasá azok neveit, kiknek elfogásával megbizattak. Ezek – névszerint Báthori Boldizsár, Kendi Sándor és Ferencz, Ifju János, Kolosvári Farkas tanácsurak, Kendi Gábor, Forró János, Bornemisza János, Gerendi János, Lónyai Albert, Cseszeliczki Boldizsár, Szalánczi György, Szentgyedi Deák Gergely közügyigazgató főurak – de az ellenállás hasztalanságáról meggyőződve, megadták magokat. Rögtön elzárattak, eleinte együtt, később különböző helyekre szétszotva: Boldizsárral s utóbb a többi főurakkal is rendeletet irattak tisztartóikhoz, hogy ezek váraikba fejdelmi őrséget bocsássanak be. Nehányan pedig kinzás alá vetettek. A megrettent országgyűlés követei által könyörgött az elfogottakért, de bár Zsigmond minden jót ígért, hasztalan. Ez ember dühe nem ismert határt. Midőn Boldizsár neje hozzá ment könyörögni férjeért, atyjáért, katonáival tépette le ruháit s azután kidobatta meztelenül, „hadd öltöztesse férje fejdelmi ruhába”, mondá utálatos cynismussal. Harmadnap mulva aug. 30-án reggel a kolosvári piacon, szemben a fejdelmi palotával vérpadot emeltek, s az utakat Lázár és Sibrik csapatokkal állották el. A fejdelem ablakában állott, midőn egymás után kivezeték a foglyokat. Első Kendi Sándor volt, a kit kihoztak: „én többé nem foglak látni társaim!” mondá ezeknek, s viszont midőn a vérpadra lépett: „Isten, kezedbe ajánlom lelkemet!” Nyomában Ifju jött, kihez a bakó háromszor vágott, utána Kendi Gábor, utána Forró János, utána Deák Gergely. Az ártatlanul legyilkoltak véréét heves zápor mosta el. Sept. 1-én bezárattott az országgyűlés, s másnap négyen a foglyok közül elszállítottak: Báthori Boldizsár és Kovasóczy Szamosujvárra, Kendi Ferencz és Bornemisza Gyaluba. Az itteni várnagyok kapott utasításaik szerint mindnégyet kivégeztették. Gerendi és Lónyai száműzettek, Szalánczi és Szilvási személyökre nézve kegyelmet nyertek. De

mindnyájának vagyona lefoglaltatott s ebből hihetetlen összeg arany- és ezüstkészlet gyűlt be a kincstárba. „Most már – mondá Zsigmond, van pénz a török háborúra”! S ennek Erdélyben többé senki sem állott utában.

Ily módon a sebző, égető kérdés nem megoldva, hanem kettévágva lett. Erdély hagyományos politikája felforgattatott. A diplomácia kezéből ki lőn az ország sorsa ragadva, s az a kard élére lőn állítva. Azok, kik a sanyaruság iskolájában nevedekve megismerték a koczkázatás veszélyeit, s ovatosságuk által 30 éves békét idéztek elő, mindnyájan elvesztek vagy elhallgattak. Helyökre léptek a harcziás elem, melyet a törökök addigi veszteségei vérmes reményekkel töltöttek el, a Részek képviselői Bocskaival, ki alig ha ringatta magát azon nagy csalódásban, hogy Erdély önállósága a török ellenében is fenn tartható, s a szászok, kiknek vezetői a magyar elem irányában csak akkor nem üztek perfid politikát, midőn ezt tenni az eszélyesség tiltá. A mi oly könnyűnek, természetesnek látszott, a mit oly üdvös következményűnek hittek, hogy két külön magyar tartomány legyen a német császár véd-szárnyai alá helyezve, képtelenségnek bizonyult be. Ki Kendi Sándor helyett a dolgok élén állt, Bocskai tudta, s utóbb Zsigmond is meggyőződött, hogy a töröktől elszakadásnál nincs megállás s a szövetség a magyar királylyal utoljára is a beolvasztást vonja maga után, mi pedig csak akkor juthatna érvényre, ha a török ereje semmivé lesz.

V.

Épen ez időben vett a háboru Magyarországon a törökre nézve jobb fordulatot. A magyar-német sereg fővezére Mátyás főherczeg, s maga a had is szép és tekintélyes erő vala – de roszul fegyelmezett. Ehhez

járult, hogy terv nélkül, ingadozva, folytatták a háborút, nyilvános bizonyságául, hogy nagyobb katonai tehetőség vagy nincs, vagy nem tud érvényre jutni a vezérek közt. Tata, Szentmárton elestek júliusban, Győr sept. végén s néhány nap múlva Pápa. S e közben a Zsigmond által felköltött rácok véres küzdelmek után leveretvén, anélkül, hogy tőle „deszpotjok”-tól segílyt nyerhettek volna, a törökök üldözése és irtása elől a jenei görögszertartású püspöktől vezetve, csapatostul jöttek Erdélybe és itten letelepítették – a fejdelem a török elleni szövetkezés létrehozásán kétszeres erélylyel kezdett munkálni. Mialatt a Fehérvárt oct. 16-án megnyílt országgyűlésen a rendek felhatalmazák, hogy a keresztyén fejdelmekkel lépjen szövetségbe s tetemes adót szavaztak meg, követei már megkezdték az alkudozást Bukarestben a két oláh vajdával, s azt nov. 5-én létre is hozzák. A nyílt támadást Zsigmond, Mihály és Áron egyszerre kedte meg. Amaz Geszti Ferenczet a lugosi bánóságba küldé, ki aztán egy tatár csapatot megfutamtatott ugyan, de Facsét „egy rosz kastély” alatt kudarczot vallott s egy ütközet után, melyben Székely Mózsos lábában sebet kapott, kénytelen volt sergét visszahúzni. Annyival szerencsésebb volt Mihály, Békes István és Horváth Mihály, erdélyi csapatokat vitt hozzá s ő minden török hitelezőit meghívta, hogy „most ki fogja őket elégitni”. Az adósság lerovásának kényelmes módja volt ez – ő nov. 13-án minyját egyszerre kardra hányatta. Azután az Oláhországban szertesét levő törökök konczeltak fel. Ugyanez időben hasonló módon bánt el Áron is a Moldvában levő törökökkel, s most mindketten (ez utóbbi a tatárok ellen) megkezdték a támadó háborút. A három vazall elszakadásának hire nagy megdöbbenést okozott a divánban. Megbüntetésökre rögtön tettek is intézkedéseket, de nem járhattak el kellő nyomatékkal a jancsárok zugolódása miatt, kik tetemes zsoldhátralékjokat követelték. S hogy a mozleminek alvó lelkesedése felrázassék, elha-

tározá, hogy Damaskusból a szent lobogót az európai sereghez hozatja.

Mialatt a két oláh vajda (1594. nov. közepétől 1595. febr. végéig) apróbb csatákban egyes diadalokat aratott, Mihály a tatárokat, kik Magyarországból országán át akartak haza menni, szétverte, s Erdélyt egy aljas de tehetséges ellenségétől Márkházitól a halál megsza- badította (1594. végén). Zsigmond az előleges egyez- kedések alapján követséget küldött a császárhoz, mely- nek feje Bocskai, tagjai Csáky Gergely, Cariglia, Siger János, Frálhai János és Süveg Albert szász gróf vol- tak. 1595. elején megnyitlak az alkudozások. Rudolf biztosai Kutasy János kancellár, Szuhay István, mind- ketten püspökök, Erdődy Tamás, Pálffy Miklós, For- gács Simon és Jóó János s közbenjárók a spanyol és pápai követek voltak. A dolog lényegére nézve meg- volt az egyetértés s némely jelentéktelen pontok felett folytak csak az alkudozások. Végre jan. 25-én minden ki lön egyenlitve s három nap mulva aláíratott a szer- ződés: a szövetkező felek közösen folytatják a török háborut s békét is közösen kötnek, de ebben a töröktől elszakadt moldvai és havasalföldi vajdák is befoglal- tatnak; Zsigmond és utódai Erdélyt és a Részeket a magyar korona felsősége alatt mint önálló orszá- got birják hűbéri kötelezettség nélkül, de a magyar királynak esküvel fogadván hűséget; az ország Zsig- mond vagy férfi-utódai magtalan kihalása esetére visz- sza száll a magyar koronára s ez esetben vajdák ál- tal fog kormányoztatni, a leány-utódok pedig fejen- kint száz-százezer forintot nyernek; Zsigmond czime: fenséges fejdelem, s Rudolf igyekezni fog, hogy meg- kapja az aranygyapjat, s egyet elnyerjen a néhai Károly főherczeg leányai közül, ezen kívül német bi- rodalmi herczegi czimet nyer; egyezkedtek a töröktől visszafoglalandó birtokok felett is; s végül meghatá- rozák, hogy ha Zsigmond elvesztené országait, a ki- rály által kárpóttatni fog (a kárpótlás tárgyaiul

egy pótokmány sept. 30-án Opelnt és Ratibort jelölte ki). A magyarországi rendek megerősítették a szerződést, Bocskai pedig az erdélyi követséggel leánynézőbe Grátzba utazott, hova febr. 7-én érkezett meg. Az anyahercegné a választást magának tartá fenn s ő Mária Kristiernát jelölte ki, kivel Bocskai mint a Zsigmond képviselője márcz. 5-én megkötötte a szerződést a női és menyasszonyi hozomány felett, mely szerint a főhercegnő 55,000 forintot vitt magával, Zsigmond 170,000 frtot s zálogul Fogaras várát kötötte le, 2000 arany évenkénti tüzpénzt ígért a szükségesek felett, s melynek értelmében Mária Kristierna az ausztriai örökségben a férfiorokösök előtti örökösödés jogáról lemondott, s még ugyanaz nap meg is esküdött.

Tavaszi kezdetén Zsigmond megkezdte a török háborút s Borbély Györgyöt Faced ellen küldé, ki aztán ez erősséget csakhamar megvette. Borbély diadalának hírével egy időben kapta követei jelentését is, s midőn ezek is megérkeztek, apr. 16-ára Gyulafehérvárra országgyűlést hitt össze. Zsigmond a Rudolffal kötött szerződést, az egyesülést a magyarországi rendekkel, eljegyeztetését Mária Kristiernával a rendek elé terjeszté, kik mind azt elfogadták, megerősíték; azután elhatározák a török háborút, e célra adót szavaztak meg; eltörölték a jezsuiták ellen hozott medgyesi 1588. törvényczikket, megengedvén azoknak, hogy Kolosvárra, Monostorra és Fehérvárra bejöhessenek (már évek óta benn voltak mint gyóntatok) s végül a jus ligatumot „a kötélben vagy rabságban tartott igazságot” alkották, mely szerint a fejdelem által elítéltek becsteléneknek s javaik elkobzottaknak nyilvánítottak. Eszerint a multévi áldozatok s kívülök Báthori István, ki Lengyelországba menekült, Gávay Miklós, Thamasfalvi Dénes, kik hihetőleg hasonlóan elillantak, és Báthori Endre, ki undorral nyilatkozott a vérengzésről, felségsértökké, hazaárulókká s jószágvesztettekké bélyegeztettek. Az napon, melyen Zsigmond a gyűlés

végzéseit megerősíté, máj. 2-án megváltoztatta czimét: „Erdély, Moldva és és Havasalföld fejedelmének, római szent birodalmi herczegnek, a magyarországi Részek urának s a székelyek grófjának” irta magát.

Konstantinápolyban a trónváltozással járó zavarok (jan. 16. óta III. Mohammed volt a szultán) a porta lépéseire gátlólag hatottak. Neveztek ugyan ki Mihály helyett oláh vajdát s ennek beigtatására serget küldtek, de Mihály e hadat szétverte. A törökök Moldva ellen is küldtek hadat és új vajdát, azonban e csapat rendeltetése helyéig sem érhetett, hasonlólag Mihály által vetvén szét. Mind Moldvában, mind Oláhországban voltak erdélyi hadak s Zsigmond nagyravágyása mindkét helyt visszas viszonyokat idézett elő. Beavatkozása csakhamar nyomasztóvá lett, s nem csinált titkot belőle, hogy a frigyet hűbérurasággá akarja változtatni. A törökökkel nagyon elfoglalt Mihály mit sem tehetett, de Áron nem volt hajlandó a jármat felvenni. Kornis Gáspár és Daczó Ferencz az erdélyi hadak parancsnokai elfogták őt s máj. 2-án Erdélybe küldték, Zsigmond pedig Rezván Istvánt nevezte ki moldvai vajdává, ki a hűség esküjét mindjárt le is tette. E tett intő példaul szolgált Mihálynak. Többet vétett a török ellen, hogy sem ennek bocsánatát remélhette volna, s mert más választása nem volt, egy szerződéssel, melyet követeli Fehérvártt máj 20-án irtak alá, magát Zsigmond fejedelem hűbéresének nyilvánítá. Boszuját, megaláztatása érzetét elnyomta, mert e perczen még nem érkezett meg a visszatorlás órája, s Zsigmond védelmét nem nélkülözheté.

Zsigmond udvarában a nyár nevezetes részét a menyegzői örömek vették igénybe. A menyasszonynyal anyja is megindult, s a fejedelem álrúhában egyik olaszával Genga Simonnal Szathmárra ment, hogy megérkezése előtt lássa, s aztán visszatért anélkül, hogy megismertette volna magát. Aug. 1-ső napján Tövisnél fogadta ünnepélyesen s aug. 6-án a nász roppant

fénnyel megtartatott. De a házasság nem volt boldog. Némely évkönyvíró Zsigmond megbabonáztatásáról beszél, mert ha látta, gyűlölte, ha nem, akkor epedett utána. Tehetlenség volt-e ez ellenszenv, mint maga vádlá magát utóbb, vágy természetes gyűlölet? ki fogja eldönteni, annyi bizonyos, hogy a nász után Zsigmond nejevel alig tölthetett pár napot.

Tavasz óta folytatta a háborút Borbély a Bánságban s néhány erődöt már elfoglalt. Fegyverei még szerencsésebbek volt a kösszel s Lippa, Jenő, Világosvár s egy sereg apróbb erőd és egy a temesvári basán aratott diadal voltak hadjáratának eredményei, s azonkívül a lugosi és karánsebesi bánságnak külön adózása is megszüntetett. Épen ily szerencsével harczolt Magyarországon a német-magyar sereg s Esztergom és Visegrád vissza lőnek foglalva. A nagyvezér – ez év kezdetén Ferhád volt – csak későn indulhatott el, de utközből visszahivatott, s a sereg élére megint Szinán lőn állitva. A had most nem Magyarország felé tartott, az elpartolt vazallok megbüntetését nyervén parancsul, Oláhország ellen indult. Szinán aug. végén Gyurgyevonál átkelt a Dunán, s a szövetkezetteknek most szerződésök értelmében közös kötelessége volt ellene sikra szállani. Rudolf másfélezer embert némi pénzt s lőfegyvereket küldött Erdélybe, hol Zsigmond kiadta a fölkelési parancsot s a székelyek közt véres kardot hordoztatott szét. Ezek összegyűltek ugyan a feketehalmi táborba azonban vonakodtak addig elindulni, míg Zsigmond a jobbágygyá letteket föl nem szabadítja a jobbágyság alól. Hosszasan folyt az alkudozás, az összegyűlt székelység már-már lázongani is kezdett, midőn végre bizonyos feltételek mellett, melyeket „nyavalyások mint paraszt nép meg nem értett jól” teljesíté kívánságait s jobbágyaikat sept. 15-én felszabadítá.

Ezalatt Szinán diadallal nyomolt előre, megverte Mihályt, kit Király Albert segédserge roszul gyámolított; Bukurestet, Tergovistot, Brailát elfoglalta s Erdély

határaihoz közeledett. Zsigmondot a kibékített székelyek 20,000 emberrel segítették s ezekkel és a többi erdélyi s német segédhadakkal Töröcsvárnál Oláhországba nyomult (sept. végén). Az oláhokkal Rukkánál oct. elején egyesült had 60,000-re nevedett, mely Bocskai fővezérlete alá rendelve, visszavette Tergovistot, Bukurestet (oct. derekán). Szinán vad rendetlenséggel szaladt Gyurgyevo alá, s maga átkelt a Dunán. De innen maradt serge egy döntő ütközetben megveretett Zsigmond által, s nagy veszteséggel menekült át a Dunán. A társzekerek tetemes része, számos ágyu s maga az erős Gyurgyevo is háromnapos ostrom után rohammal vétetvén be, a fejdelem kezébe estek, ki aztán a várat s hidat leromboltatá s felégetteté. E hadban István moldvai vajda is részt vett csapataival – s míg ő oda járt, a lengyelek Zamoiski vezérlete alatt, egyetértve a törökökkel, hogy Erdély meglepő emelkedését meggátolják, Mogila Jeremiást ültették a vajdai székbe. Gyurgyevo megvétele után István saját hadaival s Zsigmondtól nyert csapatokkal Moldvába ment, de megveretett elfogatott s hiveivel nyársba huzatott. Székely Mózes is fogságba esett ekkor, de utóbb a lengyelek szabadon bocsátották minden váltságdíj nélkül.

Zsigmond diadalmas hadával nov. elején ért Brassóba, s innen Fehérvárra ment. A székelyek tényleg visszanyerték szabadságaikat, de főuraik ezt nehezen szíveltek, s Zsigmondnál panaszkodtak miatta. A fejdelem dec. 13-ára országgyűlést hirdetett, melyen Zsigmond menthetetlen perfidiával oldotta meg a csomót. Nem mert a fejedelmi szó szentségére hivatkozni, a kötés épentartását nem volt bátorsága kívánni. A dolgot törvénytudók elébe terjeszté – hol a primoroknak előadott okaikkal könnyű volt levérni a nép együgyű tanulatlan követeit. Az itt kimondott ítélet, hogy a sept. 15-iki adomány, mint nem önkényt adott és kicsikart, érvénytelen, az országgyűlés s utóbb a fejdelem által megerősített. Az ítélet kihirdetésekor a befolyásosabb

székelyeket elfogták, hogy lázadást ne támaszthassanak. Mit sem használt, mert a következő 1596. év kezdetén – mialatt Zsigmond Jósikától s más főuraktól kísérvé Prágába utazott, helytartóvá nejét és Bocskait nevezvén ki – a székelyek lehetlennék tartva e hitetlenséget s uraik árulását gyanítva az egészben, szolgaságba hurczoltatásuknak ellenállottak. Sereg küldetett rájuk s némely helyen összecsapások is történtek. S most a főbbek, befolyásosabbak elfogattak, kivégeztettek, vagy megcsontkittattak.

Zsigmond Prágában, hová 1596. febr. 7-én érkezett, Rudolfra és udvarára kedvező befolyást gyakorolt. Semmit sem árult el hibáiból s ügyessége és képzettsége mindenkit meglepett. A törökök ellen nyerendő segély iránt – pénz és sereg – kedvező válaszszal indult haza márczius elején. Itthon már ekkor kiütött a török háboru, Borbély egyre küzdött a temesvári bégekkel, s látható vala, hogy a háboru még a mult évinél is nagyobb mérvben fog folyni. Szinán, kit mult évi kudarczáért elmozdítottak, visszanyerte ugyan a nagyvezérséget, de april elején meghalt, s a szultán elhatározá, hogy személyesen fog a magyarországi hadsereg élére állani. S e czélból mindenfelé roppant készülétek tétettek. De a mult évi hadjárat meggyőzte a portát, hogy Erdély mint ellenség veszélyes, mint barát jó szolgálatokat tehet s visszaszerzésére kísérletek tétettek. Egy régi csausz, Zsigmondnak ismerője, 1595. apr. 1-én inté, hogy „meggondolja kivel von ujjat” s ajánlkozott, hogy kibékíti a portával, „csak főemberét küldje hozzá*.” 1596. télén ujra csauszok jöttek a fehérvári udvarba, ígérve, hogy a szultán elengedi a pénzdát, csak ajándékot követel, a két Oláhországot Zsigmond alá rendeli, azonban mondja fel ez a Rudolffal kötött szövetséget. A fejdelem ez ajánlatokat elfogadhatatlanoknak találta, a vett ajánlatokat Rudolf tudomására juttatá s az 1596.

*) Oklevél az erdélyi muzeumegylet birtokában: kézirat.

apr. 21-én tartott fehérvári országgyűlésen kijelenté, hogy személyesen fog a bánsági sereg élére állani. A gyűlés hálával fogadta e szándékát s adót és hadat szavazott meg.

Ez év kezdete óta új basa volt Temesvárott, ki elődjének kudarczait kétszerezett erővel igyekezett letörölni. Tavasszal Lippát támadta meg s fogta ostrom alá, melyet Borbély György védelmezett. Midőn pedig a basa hirt vett, hogy a fejdelem tetemes hadakkal közeledik a vár fölmentésére, sietve felhagyott az ostrommal s Temesvárra vonult. Zsigmond csakugyan megérkezett a sereggel s most ő kezdte Temesvárt ostromolni. De a hirre, hogy a vár fölmentésére tetemes török had közeledik, felhagyott az ostrommal s visszavezette seregeit. Visszatérének más oka is volt: nyár derekán a szultán személyesen megindult, s Rudolffal kötött egyezkedése értelmében neki magának is a német-magyar hadakhoz kelle csatlakozni.

A keresztyén hadak vezére Maximilián volt, ki addig, míg a szultán roppant serge fel nem jött, némi szerencsével harczolt. Egert a fellázadt zagyva-örség feladta (oct. 13-án). Most Maximilián, kivel Zsigmond oct. 18-án Vámosnál egyesült, a szultán ellen ment. Eleinte szerencsével harczoltak, sőt Mező-Keresztesnél is ügylátszott, hogy a diadal a keresztyéneké lesz. De a zsákmánylásban elmerült had oct. 26-án a visszafordult törökök által semmivé tétetett, s Zsigmond busan elcsüggedve indult haza a csatáról, melyet 20,000 halott teteme borított.

Zsigmond jellemében három sarkalatos hiba volt: macacság, csüggettség, könnyelműség – három oly hiba, mely őt képtelenné tette, hogy a körülményekkel alkudjék. Még 1596. karácson táján Fehérvárt nagy fénnyel és szivességgel fogadta Mihály vajdát, kivel a követendő hadjáratról értekezett, de már 1597 elején újra utban volt Prágába a legkalandosabb tervekkel agyában. A mi vele, körülötte történt, mindazt türhetetlennek tar-

totta. Kedélye házassága óta teljesen meghasonlott. A szép, deli, szellemdus fejdelemasszony valójában nem volt neje. Önmaga tehetetlennek vallá magát s a házasság örömeit nem élvezé. Ez leverte, elcsüggeszté. Csak rendkívüli emótiók birták felvillanyozni, s a nyári táborozások, midőn nem volt nejével, még tudtak neki elszóródást szerezni. De midőn eljött a tél s a fehérvári palotában megnyiltak a vigalmak, Zsigmondnak futnia kellett. Ilyenkor a papi élet példányként tűnt fel előtte s a fejedelmi szék tulajdonosa irigyelte azt, ki czellájában naphosszant imádkozik. Minden hely, hol távol lehet nejétől s nem látja ennek vélt szemrehányásait, jó volt. Hihető, hogy Cariglia és környezete is táplálta szándékát, s ő már 1596-iki első prágai útában czélozgatott rá, hogy lemond a fejdelemségről, de az udvar tanácsa szándékának megmásítására bírá. 1597 elején Prágába érkezvén, újra szóba hozta lemondását, elválását nejétől s átlépését az egyházi pályára. A kormány lényegében helyeselte ugyan a tervet, hisz Erdély bekebelezése s az oláh vajdaságok feletti hűbéruraság megszerzése volt a végczel, de azt még időelőttinek látta. Oly bonyodalomtól félt, mely nem fogja engedni, hogy a helyzet urává legyen és Zsigmondot segélyigéréssel s az aranygyapju ünnepélyes átadásával maradásra bírta.

A fejdelem útja eredményével nem volt megelegvedve. Haza érve, Fehérvárt egy török csausz várt rá, ki a Belgrád alatt levő hadak vezérétől levelet hozott. A szerdár 1597. febr. 13-áról intette őt, hogy térjen vissza a császár iránti hűségre, csak biztos emberét küldje hozzá, ő kegyelmet fog számára eszközölni. Bosszuságában erre most hajlandónak mutatkozott, annyiival inkább, mert ez év elején Mihály vajda is elfogadta a porta beigtató jelvényeit, mert erre az angol követ is biztatta őt, mert a szultán megújítá mult évi ígéreteit, s e szándékát megis írta Rudofnak apr. 16-áról. Tizenegy nap mulva országgyűlést tartott, melyen prágai utáról számolt, s a törökkel kezdendő alkudozásról je-

lentést tett. Pár nap múlva Márton deák, egy a török nyelvben jártas férfiú, utban volt Konstantinápolyba, kit aztán ott jól fogadtak. Mentségei, hogy Zsigmond kényszerítve volt az elállásra, mert Szinán üldözé, mert Márkházyt helyére már ki is nevezte, kész fülekre találtak. Márton deák magával hozá a szultán levelét, melyben ez őt újra kegyelmébe fogadja s egyszersmind tudatja vele, hogy a beglerbégek birtokai kimézésére vannak utasítva. Ez idétt jött meg Rudolf válasza is az apr. 16-iki levélre. A császár gondolhatólag kárhóztatta a törökkel kezdett alkudozást s kitartásra intette őt. De ama levélnek más eredménye is volt: a császár többé nem vonakodott átvenni a fejdelemséget.

Zsigmond életének új válpontjához érkezett. Mióta ez évi máj. 1-én helyreállítá a fehérvári püspökséget, azt terjedelmes jószágokkal látta el, s püspökké kinevezte Náprági Demetert, udvarában egygyel több azok száma kik az újra fölelevenedendő török frigy ellenségei voltak. Félbeszakasztá a portával kezdett alkudozásokat, Carigliát Bécsbe küldé, hogy Erdély átadása iránt szerződést kössön, s hogy a Magyarországon ez évben szerencsével folytatott török háborut támogassa, korlátnokát és egyik legkiválóbb kegyenczét, Jósika Istvánt Temesvár ostromára inditá, honnan azonban ez minden eredmény nélkül tért haza. Annnyival óhajtottabb eredményt hozott Cariglia, kinél türelmetlenül sürgette nemcsak az egyezmény létrehozását, hanem hogy utódja, valamelyik osztrák herczeg vagy egy kormányzó, még e télen kineveztessék. Cariglia Prágában dec. 23-án kötötte meg a szerződést, melynél fogva Zsigmond Erdélyt átadá Rudolfnak s e helyett Oappelnt és Ratibort nyeré évenként fizetendő 50,000 firttal és a mely nejjének jegyajándékát, Erdélynek pedig területi épsége tiszteletben tartását biztositá. S Rudolf csakugyan 1598. jan. 20-án Szuhay István váczi püspököt, Nádasdy Ferenczet és Pezzen Bertalant Erdély átvételére kinevezte, utasítván őket, hogy Erdély a Huet Albert, szászok

grófjának tanácsait vegyék igénybe, – de közülök Nádasdy megbetegedvén, helyére Jan. 31-én Istvánfi Miklóst jelölte ki a császár, ez napról adván ki nekik meghatalmazó levelét. Rudolf Erdély élére Maximilián főherczeget akarta állítani – ennek lejötteig pedig a főkormányzásnak Mária Kristierna kezében kelle maradnia.

Cariglia visszaérkezése után a megkötött szerződésről bizonytalan hírek kerengtek. Kornis, Bocskay, sőt még Jósika is várták, hogy valamelyikök fog „kormányzó”-vá kineveztetni, de a csatlakozás főként Jósikát, Zsigmond nagyravágyó de nem nagytehetségű korlátnokát, tölté el boszusággal. Sokan úgy hívék, hogy a mult évi temesvári hadjárat azért volt eredménytelen, mert ez már akkor egyetértett a törökkel, a fejdelemesség elnyerésének utát akarván egyengetni. Lehet – de az kétségbevonhatlan, hogy Erdély átadásának most is igen sok ellenzői voltak s a korlátnok úgy hívé, hogy ezekre lehet számolnia, ha az átadás meggyújtására lépéseket tesz. Csakhogy az eszközök megválasztása körül volt eszélytelen. Levelet intézett a biztosokhoz, hogy késsenek a lejövetellel, mert itt erős ellenzékkal fognak találkozni s Maximilián főherczeg még kiadatástól is félhet. Valóban késtek a biztosok, a februárra összehívott országgyűlés eredménytelenül oszlott el. Sőt maga Rudolf is, hihetőleg a biztosokkal vett értesítés alapján, tartott véletlen lázadástól s márcz. 10-éről parancsot adott ki a felső-magyarországi rendeknek, hogy készen álljanak biztosai védelmére, s a szerződés végrehajtása körül azokat, ha kívántatnék, fegyveres erővel is támogassák. Ekkor végre a biztosok Erdélybe leindultak.

Zsigmond márcz. 23-ára újra országgyűlést hirdetett. Már 10 nap óta voltak együtt a rendek s tünődve és szorongva várták a történendőket, midőn apr. 2-án megérkeztek a világi biztosok. Másnap hét kocsival a váci püspök is behajtatott Fehérvárra s az nap bi-

zalmas tanácskozásokkal telt el. A felvilágosítás, mit Zsigmond a biztosoktól Jósikára nézve nyert, épen nem volt kedvező, nem az sem, mit ő adott korlátnokáról Istvánffiéknak. A dologból könnyű volt felségsértést csinálni s ez a rendek megrettentésére igen alkalmas vala. Apr. 4-ére a rendeket a fejedelmi palotába hivta össze – s midőn ezek együtt voltak, ijedve vették észre, hogy az udvar telve van kék darabontokkal, kiket, mint négy év előtt, ekkor is Lázár István vezet. Nehány percz mulva Lázár egypár haczérrel a terembe lépett, hogy a fejedelem parancsa szerint azt, kire Bocskai mutatni fog, lánczokba verje – s az Jósika volt. A kegyencz, ki minden árulási kísérlete mellett is inkább áldozat volt, börtönbe vettetett s utóbb a biztosok által Szathmárra vitetvén, lefejeztetett. A fejedelmi propositiókat még az nap a rendekhez küldte Zsigmond, kik aztán azokat tanácskozás tárgyaivá tették. De az előzmények után ők nem tehettek mást, mint hogy szentesítsék azt, mit Zsigmond elvégzett.

Zsigmond első „akarata javallá a római császárral való consensust és concordiat”, a többi sereg- és adómegszavazásra vonatkozott. Lényeges és fő az első volt, azért, mert ez a kormányforma megváltoztatásának kérdését foglalta magában. Maga a propositio kitétele eléggé szívós, hogy Erdély önállósága is beleférjen s a rendek fő célja volt, ebből megmenteni a mit lehet. Magában ezt a császári kormány nem is akarta megtámadni, e pont körül példás egyetértés uralkodott Fehérvár és Prága közt. Itt nem volt cél Magyarország erejét akár csak a Részekkel, annyival kevesebbé Erdélylyel megnevelni, s amott a területi épség fenntartása mellett még lehetők tartották az önállóság visszaszerzését. Épen ezért tudomásul vették a rendek, hogy „a császárral való régi unio új consensussal” növeltetett, s ők is magok részéről, ha ő felsége „igéreteiből s fogadásából” mit sem hágy el, fejök fennállásáig hűséget

a engedelmisséget ígérek. Ennyi az articulus, mely a fejedelem egyezkedését nem tekinti egyébnek az országra nézve, mint a császárral kötött frigy szorosbitásának, s mely az alkotmány s területi épség fenntartását a kormányzó esküje által biztosítá magának. Ez időben még nem jöttek divatba a fejedelmi propositiók, ezek helyét az uralkodó és rendek esküje pótolta. Ennek gondos elkészítése volt a gyűlés másik főfeladata, melyet már a biztosokkal kelle tárgyalni, s midőn végre az egyetértés létre jött, biztosok és rendek letették apr. 8-án az esküt. Az előbbieket megesküdtek, hogy ha Erdély a Zsigmond halála vagy lemondása által Rudolf kezébe kerül, ő és minden törvényes utódai ugyanezen tanácsokkal fognak élni, Erdély jogait, kiváltságait megtartják és főhivatalokra magyarokat alkalmaznak. A rendek Rudolfnak és törvényes utódainak hűséget esküdtek s kötelezték magokat, hogy általa rendelendő kormányformát, akár teljhatalmu fejedelem, akár kormányzó személyében megalapít, azt fejök fennállásáig megállják. Harmadnapra rá apr. 10-én bekövetkezett Zsigmond lemondása, feloldoztatása esküje alól s bucsuvétele hosszas és ékes szónoklatok kíséretében s ugyanekkor az országgyűlés bezáratott. Zsigmond ezután izgatott kedélyében szétherdálta a fejedelmi palota ereklyéit, tűzbehányta a levéltárt, a kincstárt előre küldte, s maga is Görgénybe vonult és onnan apr. 15-én Oppelnbe indult. Hangulatát zavarta s láthatólag kedvetleníté az, hogy az utolsó napokban unokatestvére András követet és levelet küldött hozzá, melyben ez Erdély átengedéséért kedvező ajánlatokat tesz neki s egyszersmind saját családja iránti tartozásaira figyelmezteté őt, mint melynek felemelkedését készül lerombolni. Ugy volt. E vád új szemrehányás azokhoz, melyek lelkét már is nyomák.

Maximilián „felvén a magyar nadrágot” ez időben már Kassán mulatott, a kormányzást bejöttéig – melyet a lengyelországi fogsága által bátortalanná lett

férfit huzott halasztott – a Kővárból, tartózkodási helyéről Fehérvárra hivott Mária Kristiernának kellett egyetértve a királyi biztosokkal vezetni. E biztosoknak egyik igen fontos feladata volt, az oláh vajdákat, vagy legalább a hatalmas Mihályt a császár részére nyerni. Zsigmond még elutazása előtt Sarmasági által tudatta vele lemondását, s a császár iránt hűségre szólítá fel. A meglepett Mihály nyomon követeket küldött Fehérvárra, kik az itteni viszonyokról tájékozó adatokat vigyenek neki, s midőn még egy újabb követség jött tőle, a biztosok – Pezzen kivételével, ki Brutus historiájával megrakodva, hazament – magok mentek Oláhországba, s hosszas alkudozás után frigyet kötöttek: „Mihály Havasalföldét a magyar korona hűbérenek ismeri el s mint ennek vazallja, örökös joggal bírja. A császár 5000 ember tartására ad segélyt, s ő köteles ennek parancsa szerint harcolni a török ellen.” S a biztosok nyomon rá jun. 12-én 17,500 forintot mint segélypénzt kifizettek neki. Épen ez időtt egy másik, Zsigmond által kezdett alkudozást is tovább fűztek, ki Bernátfit küldte a porta által megsértett Ghaziráj tatár khánhoz szövetségkötés eszközlésére. Bernátfi jó választ hozott a khántól s nem sokára követek is jöttek tőle. A változott viszonyok daczára folyt az alkudozás, sőt a biztosok által a khánhoz küldött követek némi egyezkedést is hoztak létre – mely szerint Ghaziráj kötelezte magát, hogy a szultán hadait elégtelenül és csak színlegesen fogja segíteni. Kétes, bizonytalan ígéret, melyet aug. havában Erdélybe küldött követei sem tudtak valósággá tenni.

Mindez kedvező eredménynek látszott. Hozzá járult, hogy a török háború is nagy szerencsével folyt. Schwarzenberg és Pálffy visszavették Győrt, Tatát, Veszprémet, Palotát, az erdélyi hadak pedig megvették Csanádot, melyet a temesvári pasa ostrom alá fogott s utóbb Lugost is, midőn ugyane pasa a csanádi kudarcz után e váracz ellen ment. Magában Erdélyben

a biztosok mindent kerültek, mi a kedélyeket fellázhította volna, s hogy Maximilián bejötteig is az interregnumnak nyoma se legyen, az államokmányokat a gyászba borult Mária Kristierna mint fejdelem írta alá. De bármint palástolák a dolgot, ez valójában csak interregnum volt, s ezt magok is érezvén, koronként mind sürgetőbben kérték a főherceget, hogy siessen az országba. S most Maximilián mindent lecsendesítve látván, hajlandó is lett volna – de pénzt Rudolftól nem nyerhetett, enélkül pedig semmi áron sem akart jöni. Jövetelét pedig a biztosok és Erdély főurai annál szükségesebbnek tarták, mert a nyár derekán hire jött, hogy a szerdár Szaturdzsi Mehemed roppant seregösszevonásokat tesz. S most az erdélyi hadak Szászvárosra táborba hivattak.

E perczben egy senki által sem várt esemény nagy változásokat idézett elő. Zsigmond – habár a császár apr. 20-áról folyamodott is a pápához, hogy őt nejétől elválassza s bibornoki süveggel jutalmazza – Oppeln sivar bérczei közt rosszul érezte magát. Ha az ideges, munkához és mulatsághoz szokott ifjun a tétlenség, a zajtalanság unalma erőt vett, hazájára, Erdélyre gondolt s új birtoka annál sivarabbnak, kiállhatatlanabbnak tetszett. Bocskaihoz írott levele tele volt panaszszal s honvágygyal, s mialatt e levél hivei közt új vágyakat keltett fel, aug. elején vadászat színe alatt elhagyá Oppelnt s Lengyelországon át álötönyben Erdélybe jött. Épen ez időtt akarta neje is elhagyni Erdélyt s befejezvén uti készülését, aug. 18-án Kolosvárra érkezett. Harmadnap éjjelén Zsigmond egyetlen hívétől kísérve megérkezett s a város birájához szállt. Megérkeztének hire meglepte, felviditá nejét, kinek ez másnap, épen midőn a templomban volt, lett tudtára adva. Nejével kibékült, a városi tanács pedig az eseményt követői által a biztosokkal tudatta. Ugyanakkor Zsigmond írt Bocskainak a szászvárosi táborba, hogy egyengesse az utat a fejdelemség visszanyerésére, és

Maximiliánnak aug. 22. és 27-ről, melyekben hazajövetének indokait sorolja fel, s a főherczeget megnyugtattani igyekszik, hogy régi viszonyát Rudolphhoz fenn akarja tartani.

Zsigmond visszaérkezése mindenféle nagy mozgalmat keltett. A biztosok intézkedéseket tettek, hogy legalább a szászokat a császár hűségében megtartsák, a főherczeg parancsot küldött (aug. 27-ről) az erdélyiekhez, hogy Zsigmondot be ne fogadják s ellene épen úgy készüljenek, mint a török-tatár ellen, mialatt a Bocskai által megnyert szászvárosi tábor pedig – s ez döntötte el a dolgot – meghódolt neki s üdvözlő követséget küldött Kolosvárra. E tény után nem volt egyéb hátra, mint hogy a visszahelyezést országgyűlés hajtsa végre. E célból a rendek Tordára aug. 29-ére meghivattak, s a választás még ez napon megtörtént. Fejdelmi conditiókat – mely egyjelentésű a magyar koronázási hitlevéllel – itt alkottak először s Zsigmond el is fogadta azokat. Ezek kötelezék a fejdelmet: hogy az ország jogait s kiváltságait megtartja, a multakért bünbocsánatot ad, jezsuitákat csak Kolosvárt és Monostoron tart, s a hova erővel bevitte a kath. vallást, onnan „tollalja is”, az országgyűlés tanácskozását és az ország szabad fejdelemválasztási jogát nem korlátozza. S nyomon rá letette az esküt. Még az nap követekeket küldött Maximiliánhoz, kik vele igyekezzenek kiegyezni s Mihály vajdához, kik ettől a közelgő török had ellen segílyt kérjenek. A biztosokat is nem sokára visszabocsátá.

Zsigmondnak egész Erdély meghódolt, Várad kivételével. E város és örsége tulnyomó részben protestans volt, s e körülmény két év előtt összeütközésbe hozta a fejdelemmel, midőn ez a catholica vallást kezdé köztök jezsuiták által terjeszteni, s midőn a váradiak tiltakoztak az ilyenmű igyekezetek ellen. Zsigmond fenyegetését, hogy nem fog tőlök „egy szál istrángot sajnálni” nem feledhették s most kétszeri követküldé-

sének sem lett az az eredménye, hogy neki hódoljanak. Három megyével Rudolf mellett nyilatkoztak. Nyáry Pál 2500 emberrel e várba vetette magát, nem hogy Zsigmondtól megvédje, kinek támadásától úgy sem tartottak, hanem hogy a közelgő törökhad ostromának ellenállani képesítve legyen. A szerdár Szaturdzsi készülteit csak a nyár vége felé fejezte be, s ekkor roppant hadával Zsigmond birtokai ellen ment. Utában elfoglalta Csanádot, Aradot, Nagy-Lakot, s utát Várad felé vette, melyet még mindig az erdélyi fejedelem birtokában levőnek tartott. Ezt mindenki jól tudá, s a fejedelem a fenyegető veszély elhárítására egymásután két követséget – először Óvárit, azután Sennyei Pongráczot – küldé a szerdárhoz. Hasztalan. Szaturdzsi a békealkudozásokat Konstantinápolyba utasítá, maga pedig sept. 29-ére Várad alá érkezett. A fenyegető veszély ellenében a felült erdélyi sereg védelmi állást foglalt el, s hogy a beütéstől az ország belsejét megkímélje, Déváról, hova gyűlt, Sebesváraljára vonult. De a szerdár e hadjárata meghiusult. Több ízben megveretve, hét heti ostrom után, a megtámadott Buda védelmére indította sergeit. De csak Szolnokig juthatott, honnan sergeit téli szállásra vitte s Erdély ez uttal megszabadult.

Egy rövid országgyűlés után, mely hadi adót szavazott meg, Zsigmond is elbocsátá sergeit. Visszatért Fehérvárra azon szándékkal, hogy a tél folyama alatt a császárral meglazult viszonyát helyre fogja állítani. Ingadozásának Nemesise teljes mértékben utólrte. Félt, remegett a jövőtől. Mit fog ő tenni, ki Erdély átadása által a törököt fölbőszíté, s visszatérése által Rudolf fal a kötött szerződését ketté tépte? Ez utóbbinak megengesztelése könnyebbnek tetszett s miután küldendő követi számára menedéklevelet szerzett, Bocskait és Náprádi püspököt Prágába küldé. E férfiaknak kettős utasítása volt: egy, melyet az 1599. jan. elején tartott országgyűlés is helyeselt; igyekezzenek Rudolfot

megengesztelni, elismertetését kieszközölni nála, s őt hatályos segélyadásra birni; és egy más titkos: az esetben, ha az előbbi feltételek nem fogadtatnak el, alkudozzanak Erdély átadása felett újabb alapon jobb feltételek mellett, újabb uradalmakért. Febr. 2-án értek Prágába.

De épen ez időtt Báthori Endre bibornokot is Erdélybe hívatta. Boldizsár megöletése, meghasonlása unokatestvéreivel lelkét nyomá. Első gondolata volt, hogy kibéküljön ezekkel, ez tán meg fogja öntudatát nyugtathatni. De midőn a bibornok Erdélybe ért, midőn Szebenben első találkozása volt vele, egymásnak békejobbot nyujtottak, a multak elfeledését ígérték, tán épen e perez hatása alatt megfogamzott lelkében a gondolat, hogy fejedelmi székét Endrének adja át. Az utasítás, melylyel a bibornok mult évben Zsigmondhoz küldött követét ellátta, nem csak fényes ígéretek foglalt magában, hanem a fejdelem lemondását családi ügynek is tekinté. S nem háborgatá-e ez a gondolat is, hogy rokonait nem csak kiirtá Erdélyből, nem csak elzárta előttük a következhetés utát, hanem most újra másodszor is lépést tett a tordai conditio ellenére eladni országát? De a mi forrt lelkében, gondosan titkolá. Valamint a Bocskaiék utasításának egyik felét senki sem sejté, épen úgy nem közlé senkivel, a mit tenni készül. Medgyesre márcz. 21-ére összehívta a rendeket.

E gyűlés bekövetkező fontosságát senki sem sejté. Eleinte adóról és seregszervezetről folyt a tanácskozás. Azután eltörlék az 1595-iki fehérvári végzéseket a két Báthori notáztatásáról, mely miatt a fejdelemnek, mint ő maga mondá „lelkében és conscientiájában nagy felháborodása lett”, azon feltétel alatt, hogy Endre a maga és testvére nevében letegye az esküt. Egy pár napig még közigazgatási dolgokról folyt a tanácskozás, mialatt Zsigmond, Endrének tudtára adta, hogy lemond s hogy őt jelölte ki utódává. Ugy hívé, hogy az

ő személye utában áll az ország lecsendesítésének, mit a bibornok még végrehajthat, s ennek minden igyekezetét, hogy szándéka megmásítására bírja őt, makacssága meghiusítá. Most a gyűlésbe küldé propositióját, hogy ő lemond Endre részére s ennek megválasztását ajánlatba tevő. A meglepett rendek követséget küldtek hozzá, hogy őt feltétele megmásítására bírják. Hasztalan. Lemondásához makacsul ragaszkodott, s így lett, hogy márcz. 29 én fejdelemmé választák Báthori Endrét, letették vele az esküt az ország alkotmányára s magok is hűséget esküdtek. Zsigmond tetemes uradalmakat s évenként fizetendő 24,000 frtot kötött ki magának, még egy ideig az országban maradt, s azután Lengyelországba bujdosott „mint Kain – mondja Illésházy – a sok ártatlan vér kiontásáért bujdosik vala.” A következő hónapban elvált nejétől, a kinek jószágait az új fejdelem vette hasznóbérbe, s ki nyomon rá elhagyá Erdélyt, szenvedéseinek e szánandó színhelyét.

(Vége az I. kötetnek.)

Javitandók az első kötetben.

7 lapon	<i>felülről</i>	4 sorban	pirtó helyett olv. piritó	
48 „	<i>alulról</i>	15 „	Fernhaber helyett olv. Firnhaber	
64 „	„	9 „	Toroszkónál helyett olv. Toroczskónál	
85 „	<i>felülről</i>	1 „	a helyett olv. Bonifác	
167 „	„	13 „	élelml helyett olv. élelmi	
185 „	<i>alulról</i>	15 „	olygarcha helyett olv. oligarcha	
237 „	„	4 „	Szebenből helyett olv. Szebentől	
239 „	<i>felülről</i>	15 „	és azon ürügy alatt, hogy a János- pártiak két előkelőt, Morgondait és Tobiasit megöltek legyilkoltatta he- lyett olv. és ezekkel ő azon ürügy alatt, hogy Jánospártiak, két előke- lőt Morgondait és Tobiásit legyil- koltatott.	
276 „	<i>alulról</i>	18 „	Patóczi helyett olv. Patócsi	
300 „	„	8 „	aláh helyett olv. oláh	
312 „	„	6 „	hallni helyett olv. halni	
314 „	„	20 „	elfogadni határozottan helyett olv. elfogadni ez határozottan	
330 „	<i>felülről</i>	16 „	dolgot. Szebenben febr. 9-én helyett olv. dolgot, Szebenben febr. 9-én;	
332 „	„	16 „	hadak ideje helyett olv. hadak ost- romlottak, ideje	
333 „	<i>alulról</i>	11 „	Kolosvárt helyett olv. Kolosvártt.	
334 „	<i>felülről</i>	7 „	magokat Magyarországon, helyett olv. magokat, Magyarországon	
„	„	<i>alulról</i>	1 „	A helyett olv. a
339 „	<i>felülről</i>	3 „	leányát helyett olv. a király leányát	
343 „	„	18 „	Agneseni helyett olv. A gneseni	
344 „	„	16 „	Laczky helyett olv. Lascy	
345 „	<i>alulról</i>	8 „	Szilvácsy helyett olv. Szilvácsy	
„	„	„	22 „	pedig gunynyal helyett olv. pedig mint gunynyal
347 „	„	„	15 „	királynak helyett olv. királynak
349 „	<i>felülről</i>	11 „	Blandra helyett olv. Blandrata	
376 „	<i>alulról</i>	18 „	klávinisták helyett olv. kálvinisták	

383	lapon	<i>alulról</i>	4	<i>sorban suo helyett olv. suae</i>
„	„	„	6	„ <i>litteras helyett olv. literas</i>
„	„	„	8, 9	„ <i>judiciariarum, deliberationum helyett olv. judiciariarum deliberationum</i>
„	„	„	9,10	„ <i>Transilvaniis h. olv. Transilvaniae</i>
384	„	„	1	„ <i>ez helyett olv. ezt</i>
„	„	„	6	„ <i>athnam helyett olv. athname</i>
„	„	„	11	„ <i>exponenti után olv. (a pro kimaradt)</i>
„	„	„	23	„ <i>regium sedis h. olv. regium et sedis</i>
„	<i>Jegyzet. A jegyzet erről a lapról átvendő a második lapra, hol is az athname czimének kezdetéhez számítandó.</i>			
388	lapon	<i>alulról</i>	11	<i>sorban Transsilvanum h. olv. Transilvania</i>
„	„	„	12	„ <i>Ratificationum helyett olv. Pacificationum</i>
„	„	„	20	„ <i>conscienciose h. olv. conscientiose</i>
392	„	<i>felülről</i>	15	„ <i>adatunk helyett olv. adhatunk</i>
395	„	<i>alulról</i>	3	„ <i>internum helyett olv. in aeternum</i>
396	„	„	7	„ <i>kivánságok helyett olv. kiváltságok</i>
398	„	<i>felülről</i>	10	„ <i>Ruchert helyett olv. Ruebert</i>
„	„	„	14	„ <i>Sára helyett olv. Sása</i>
401	„	<i>alulról</i>	2	„ <i>ügynökei helyett olv. ügynökeit</i>
404	„	<i>felülről</i>	17, 18	„ <i>Gyulafehérvárra Töszi helyett olv. Gyulafehérvárról Tövis</i>
405	„	<i>alulról</i>	17	„ <i>Kerdő helyett olv. Kerelő</i>
418	„	„	3	„ <i>Fehérvárt helyett olv. Fehérvártt</i>
419	„	<i>felülről</i>	1	„ <i>Sigér Jánost Gálfi helyett olv. Sigér Jánost kincstartóvá, Gálfit</i>
424	„	<i>alulról</i>	5	„ <i>szokatlannál helyett olv. szokottnál</i>
426	„	<i>felülről</i>	20	„ <i>megnyitásának helyett olv. megújításának</i>
428	„	„	13	„ <i>abasági helyett olv. abafáji</i>
„	„	„	14	„ <i>Csukás helyett olv. Csukat</i>
432	„	<i>alulról</i>	11	„ <i>Fehérvárt helyett olv. Fehérvártt</i>
446	„	<i>felülről</i>	11	„ <i>Frálhai helyett olv. Fráthai</i>
448	„	„	10	„ <i>volt a kösszel h. olv. voltak ősszel</i>

A második kötetben.

343-ik lapon *alulról* a *jegyzetben* *manefectumot helyett olv. manifestumot.*

ERDÉLYORSZÁG TÖRTÉNETE

írta

Szilágyi Sándor

Második kötet

Bethlen Gábor

Pesten, Kiadja: Heckenast Gusztáv

ERDÉLYORSZÁG
TÖRTÉNETE

TEKINTETTEL
MIVELŐDÉSÉRE.

IRTA
SZILÁGYI SÁNDOR.

MÁSODIK KÖTET.

PEST.
Kiadja Heckenast Gusztáv.
MDCCCLXVI.

TARTALOM.

A) Tárgymutató.

I. könyv. I. Dacia meghódítása Róma által. Római telepek és mivelttség. Az oláhok római leszármazása. Hún és avar hódítások. Székelyek. II. A magyarok bejövetele. Honfoglalás. A székelyek csatlakozása. Az oláhok megveretése Töhötöm által. Az ország első szervezete. A keresztyénség behozatala, Hierotheus. I. és II. Gyula. III. Erdély meghódíttatása István király által. A király első intézkedései. Küzdelem a bessenyőkkel. István utódai. A kunok beütése 1070-ben. Cserhalom. További küzdelem a bessenyőkkel s kunokkal. IV. A szászok betelepítése. A nagy flandriai telep egyházi függetlenítése, a szebeni prépostság. Egyházi és politikai szétdaraboltság Erdélyben. V. A Bárczaság betelepítése. Német vitézi rend. Kihágásai, elüzetése. VI. A szászok aranybullája. VII. Béla herczeg Erdélyben. Kun püspökség. VIII. A tatárjárás Erdélyben. Az ország helyreállítása. IX. IV. Béla küzdelme István herczeggel. Feketeügy ostroma. Két kun király. A szászok kirabolják Gyulafehérvárt. Ujabb kun pusztítások. X. Az oláh kenézségek. Rolánd vajda lázadása. X. Alkotmány mivelődés, irodalom. 1–82. lap.

II. könyv. I. Ottó király és László vajda. Péter és Benedek püspökök. Erdély lecsendesítése Róbert Károly által. Tamás vajda érdemei. A szászok kiváltságait szaporítják. Lázadások. Az 1342-iki gyűlés. II. Nagy Lajos dicsőséges uralkodása. A Laczkfiak. Moldva alapíttatása. Lajos 1386-iki mulatása Erdélyben. Vljakó lázadása. Megajándékoztatása Fogaras földével. Gobelin püspök. III. Zsigmond király. Küzdelem István moldvai s Mirce oláh vajdákkal. Stibor vajda. Lázadás Erdélyben Debrői és Ludányi alatt. Küzdelem a törökökkel. Zsigmond Erdélyben 1426-ban. IV. Huszita nyomok. A dézmaügy. Az oláh-

XIII

hok ingerültsége. Szabad költözködés. Az 1437-iki lázadás A három nemzet uniója. V. Török háborúk. Mezyd bég és Hunyady János. Kemény Simon önfeláldozása. Hunyady Beszterczét nyeri örökös grófságul. VI. Mátyás király. Kolozsvár kiváltságai. Besztercei zavarok. Szilágyi elfogatása. Az 1459-ki unio. Drákula és árulása. A tolnavári országgyűlés. Hadszervezet. Fogaras földje visszacsatoltatása. VII. Szentgyörgyi forradalma. Mátyás szigorúsága. Hadjárat Moldva ellen. VIII. István moldvai vajda s újabb erdélyi zavarok. Fáncsi Mihály s a székelyek lázítása. Török háborúk. A kenyérmezei diadal. A szász terület egyesítése IX Báthory vajdasága. Kegyetlenkedése a székelyeken. Drágfi. Ulászló látogatása Erdélyben. Országos zavarok. Tordai gyűlés, udvarhelyi gyűlés 1505-ben. Ökörsütési mozgalmak. X. Zápolya János vajdasága. A pórlázadás Erdélyben. A törökök előhaladása. Zápolya intézkedései Erdélyben ezek feltartóztatására. A mohácsi veszedelem. XI. Alkotmány, mivelődés; a protestantismus keletkezése. Ipar, kereskedés XII. Irodalom. 83–218. lap.

Függelék. Az 1459-iki unio-okmány. 219–224 lap.

III. könyv. I Zápolya János és Ferdinánd ellenkirályokká választatnak. Iván czár. Reicherstorfer Erdélyben. Erdély fellázítása s elfoglaltatása Ferdinánd részére. II. János király visszafoglalja Erdélyt. Küzdelem a szászokkal Báthory István helytartósága, s utóbb vajdasága. Péter moldvai vajda pusztításai, János k. Erdélyben 1531-ben. Majláth Gritti. III. János király környezete. Czibák megöletése. Medgyes ostroma és Gritti megöletése. Szeben ostroma s bukása. János ügyei jobbra fordulnak. A nagyváradi béke. IV. János király 1538-ki nagymérvű készülődései. Tartózkodása Erdélyben. Házassága. Majláth forradalma. János Erdélybe siet. A lázadás nagy részét elfojtja. Fia születik. Halála. V. Majláth forradalma nevedőben. Izabella királyné és tanácsosai. Athname János Zsigmond részére. Buda ostroma. Fogaras visszavétele. Majláth megfélemezése. Fogaras bukása. Buda elfoglalása. VI. Izabella királyné és a barát. Erdély igyekezete, hogy önállóságra emelkedjék. A separatio. Péter vajda beütése. Török adó és szabad fejedelmválasztás. Feszült-

ség a királyné s a barát közt. Az 1544-iki tordai gyűlés. A tiszai Részek. A kincstartó igyekezete. VII. Ujabb feszültség a királyné s a barát közt. Szinleges kiengesztelődés. Alkudozások Ferdinánddal. Petrovics magatartása. Mahmud Erdélyben. Török, tatár, oláh beütések. A barát intézkedései. Castaldo. Erdély átadása Ferdinándnak. VIII. Török háboru a bánság ellen. Martinuzzi bibornok megöletése. IX. Castaldo rémuralma Erdélyben. Temesmegye bukása. A királyné igyekezete Erdély visszafoglalására. Castaldo távozik Erdélyből. Dobó és Kendi István vajdasága. Igyekezetek a királyné visszahozására. Erdélyi lázadás. Petrovics törekvései. A törökök beavatkozása az erdélyi dolgokba. Ferdinánd uralkodásának vége. X. Izabella királynénak és János Zsigmondnak visszatérése. Az 1556-iki alkotmányozó gyűlés Kolozsvártt. 1557-ben a vallásszabadság kimondása. Petrovics halála. Igyekezetek a Bánóság visszanyerésére. II. Henrik követe Erdélyben. Bebek és Kendy Ferencz összeesküvése. Egyezkedések Ferdinánddal. Izabella halála. XI. János Zsigmond. Gyulai követsége a portán. Ferdinand igyekezete Erdély visszaszerzésére. Heraklides Jakab segélyt nyer tőle. Háboru Ferdinánd és János Zs. között. Alkudozások Báthori István által. Heraklides bukása. Ferdinánd halála. Háboru Maximilián és János Zs. közt. A szathmári kiegyezés. Báthori István Bécsben. A szathmári pontok Konstantinápolyba küldetnek. A háboru folytatása. János Zs. szorongattatása. Uj athname. A zimonyi tisztelkedés. Szolimán halála. Békes Gáspár emelkedése. Alkudozások a francia udvarral. A speyeri szerződés. János Zs. halála. XII. A protestantismus terjedése, s a vallás-szabadság kivívása a négy bevett vallásra nézve. 225–383. lap.

Függelék. A János Zsigmondnak adott athname. 383–388 lap.

IV. könyv. I. János Zs. temetése. Báthori István megválasztatása. Békes fellépése. Küzdelem vele. Báthori viszonya a portához. Békés szökése Fogarásból, nótáztatása. Követsége a portára. III. Murád trónfoglalása. Békes hadjárata, megveretése, pártjának nótáztatása. Báthori István lengyel királylyá választatik. II. Báthori Kristóf. Az unitáriusok szorongattatása. Dávid

bukása. A jezsuiták Erdélyben. Márkházi Bál. Báthori Zsigmond megválasztása. Kristóf halála. III. Erdély igazgatása. A triumviratus felállítása. Géczy János kormányzó. István király halála. Zsigmond nagykorúsítása. IV. Zsigmond és rokonsága. Feszült viszonyok. Józsika István meggyaláztatása. A jezsuiták tulsulya. Cariglia gyóntató. A jezsuiták ellen hozott törvény szelidítése. Zsigmond első lépései Rudolffal kiegyezni. Gálfí és Gyulai megöletése. A küzdelem kezdete a török és német párt közt. Titkos szerződés Rudolffal. Külföldi követségek. Rácز mozgalmak. A török párt erélye a német frigy életbeléptetése ellen. Zajos gyűlések. Zsigmond szökése, visszatérése, mézárásai. V. A török frigy felbontása. Moldva- és Oláhország bevonatnak a frigybe. Szerződés Rudolffal. Zsigmond diadalmas háboruja a török ellen. Házassága Mária Kristiernával. Prágába utazása. Lemondása birodalmáról. Mária Kristierna kormányzósága. Zsigmond visszatérése országába. Ujabb lemondása Báthori Endre részére. 389–462. lap.

B) Erdély uralkodói:

Vezérek a Töhötöm családjából.....	10–14 lap.
Árpádházi királyok	14–72 „
Különböző házakból származott királyok	85–271 „
Izabella királyné (1541–1551).....	272–305 „
Ferdinánd (1551–1556).....	305–330 „
János Zsigmond és Izabella (1556–1559).....	330–343 „
János Zsigmond (1559–1571)	343–367 „
Báthori István (1571–1576).....	391–408 „
Báthori Kristóf (1576–1581).....	409–417 „
Báthori Zsigmond (1581–1598).....	417–455 „
Rudolf első izben (1598)	455–459 „
Báthori Zsigmond másodizben (1598–1599).....	459–462 „

A
NEGYEDIK KÖNYV
FOLYTATÁSA.

VI.

Alig lépett valaki válságosabb helyzetben Erdély trónjára mint Báthori Endre. Magas miveltséggel, fényes tulajdonokkal birt. Ügyes, gögnélküli, jámbor, őszinte és vallásos. Mint pap, elzárva a világtól, semmi emberismerettel sem birt s jóhiszeműsége néha az együgyűséggel volt határos. Kiragadva saját világából, nem ismerve az embereket, kik környezék, a viszonyokat, melyeket rendezni volt feladata, képtelen volt belátni a legotrombább ámitásokat. Példa nincs rá, hogy valakit annyi csaló környezett volna mint ezt a szegény papot. Rászedte a kivel érintkezett, rászedte az is, a ki által érintkezett. Áldozat volt, szánandó áldozat, önhibáján kívül, nagy részben a viszonyok hatalmánál fogva. Ehez járult visszás helyzete. Hogyan kössön frigyét, ő a főpap a keresztyén hit ellenségével? pedig országa érdekeinél fogva ez nehezen mellőzhető. Mi árral fogja megengesztelni tudni a császárt, ki apr. 6-án Erdély átvételére már szerződött Bocskaiékkal, s midőn az ő megválasztásáról tudomást vett, ezeket és az új egyezkedési pontokat Prágába vivő Kamutit is – bár rövid időre – elzáratta, s midőn ez visszabocsátatott is, kevés kecsegtetőt hozott magával; épen oly keveset, mint a nem sokkal utóbb hazatérő Bocskai és Náprádi, kik közül az első csakhamar ürügyet is talált Erdély elhagyására, az utóbbi pedig egészen visszavonult.

Tavaszi kezdetén a török hadjárat Magyar- és Erdélyország ellen csaknem egy időben nyílt meg, de

mindkét helyt igen hanyagul folyt. Amott a budai basa elfogott egy portyázó csapat által, itt a Temes megyében telelt török – tatár hordák vittek véghez czéltalan dúlásokat. E körülmény inté Endrét, hogy a töröknél fegyvernyugvást eszközöljön, s mialatt május havában hadát felültette, előleges egyezkedés végett Óváryt Ghazigiráj khánhoz és a temesvári basához küldé, kik Ibrahim nagyvezérnél csakugyan megtették a kellő lépéseket. Ennek alapján Huszain csász mint a nagyvezér meghatalmazottja Fehérvárra jött az intéssel, hogy „ősei példájára térjen a szultán hűségére.” Endre nyomon rá két főurat, Gávait és Budait feltételeivel, hogy a Zsigmond által visszavett erődök kezénél hagyassanak, s az országnak eddigelé nem fizetett adója elengedtessek, a nagyvezérhez s onnan Konstantinápolyba küldé. Mindamellett, hogy a feltételek elsejét a diván elfogadhatatlannak találta, s egy szultáni fermán megerősítést ígért neki, ha Lippát és Jenőt visszadja, a békealkudozások célra vezettek volna, ha egy a nyár végén a fejedelmi udvarba érkezett pápai követ Malaspina, Endre czélzatainak más irányt nem ad. Ettől fogva a reménytől vezetve, hogy Rudolf-fal ki fog egyezhetni, a portai alkudozást hanyagul vezette.

Pedig e reménye Malaspina minden ígéretei daczára hiu volt. A kormány gondolkodását hiven jellemzik Westernachnak Mátyás titkárának szavai: „ez afrontot (saját szava) nem fogja a kormány oly hamar és oly könnyen elnyelni.” Básta a felsőmagyarországi sergek parancsnoka jó eleve rendeletet kapott, hogy ha Mihály vajda Erdélyre ütne, segítse őt a Részek megtámadásával, az oláh pedig, kinek Rudolf már tavasszal s Erdélyen át tetemes összeget küldött mint hűbéresének és szövetségesének, alkudozásait e beütés iránt a brassai bíró testvére Hirscher által folytatta.

Mind erről Endrének fogalma sem volt, nem arról sem, hogy ott benn saját országában alakult egy párt, mely megbuktatását tüzte ki célul, egyetértett a német

kormánynyal s a jószágaitól megfosztott Bocskaival, hogy e pártnak saját tanácsurai közt is voltak hivei, főként azok, kiket Boldizsár leggyilkolásának bűne terhelt, feje pedig az, kiben leginkább bizott, kit minden fontosabb követségénél használt, az ország generalisa Kornis Gáspár. E férfiú segélyével, vezetése mellett úgy szötte Mihály cseleit, hogy Endrének arról, mi forrt, sejtelve sem volt, annyira, hogy épen ő volt az, kit a tavasz végén bizalmas követségben Bástához küldött.

Azonban a fejdelmet nem illetheti a vád, hogy viszonyát Mihálylyal elhanyagolta volna. Korán akart a vajdával tisztába jöni s e célból már júniusban Ravazdi Györgyöt és Vitéz miklóst hozzá küldé. De ezeket a vajda különböző ürügyek alatt magánál tartá, mígnem, hogy Endrét elaltathassa, két hó mulva aug. 14-én néhány bojárjával letette a hűségeskűjét. Ezalatt ügynökei Erdélyen át jártak keltek, hoztak utasításokat Bécsből, Kassáról, toborzottak hadnagyokat, harczosokat, mígnem Endre megsokalta a dolgot, új követe Sennyei által a vajdát e toborzások s a hűtlenségéről kerengő hírek iránt feleletre vonta. Sennyei megnyugtató választ hozott haza: a vajdának eszében sincs eskűjét megszegni, ellenkezőleg családját akarja nála elhelyezni, s esküt esküre halmozott, „hogy ha valamit forral Erdély ellen, oda juttassa a sors, hogy neje husát egye, fia vérét igya.”

Ilyes eskü után hogyan kétkedett volna többé a papfejdelem? sőt most, midőn viszonya Moldvával teljesen kielégítő volt s reménye vala, hogy Lengyelországgal is tartós frigyet köt, némi bizalommal fordult hozzá. Rudolf kormánya még mindig ellenséges állást foglalt el. Tett ugyan a Malaspinával folytatott előleges egyezkedés alapján kísérletet megengesztelésére s sept. elején Kakas Istvánt Prágába küldé, hogy ő hajlandó az 1595-iki kiegyezést elfogadni, de mig ez létre nem jön, eszélytelenség volna a törököt maga ellen ingerelni. A portának pedig egyik feltétele, hogy ő Mihálylyal baráti

viszonyt ne tartson. E kényes helyzet tisztába hozásával Kornist bizta meg. S Kornis, ki előbbi követsége alkalmával a Básta beütését sondirozta, most a Mihályét rendezé Még a lanyha alkudozás is, melyet Endre a törökkel folytatott, alkalmas volt ürügynek, „különb, értesíté Mihályt Kornis, a bibornok fogja őt kivetni vajdaságából.”

Egyet azonban nem lehetett tagadni, hogy Mihály szokatlanul nagy hadi készüléteket tesz. Ez Endrét is, ki mindez ideig teljesen nyugodt vala s legyilkolt testvére számára emléket készíttetett, maga pedig koporsót faragott, serge felültetésére birta s ő táborát Szász-Sebesen vonta össze. Ilyesmi Mihály czélzatain kívül esett s hogy amazt készülődéseire nézve megnyugtassa, Bán Mihályt és Rácz Györgyöt hozzá küldé engedélyt kérni Bolgárország megtámadására. Bánnak, Endre titkos ellenségének feladata volt körültekinteni a fejedelmi hadserget, mely már ekkor csak a testőrökből s egy kis zsoldos-csapatból állott, miután az ország hada már szétoszlott.

Kevéssel Bán küldetése után új fordulat állott be. Sztojka bojár meghozta Tergovistba a hirt, hogy Básta készülődései be vannak fejezve, s hogy Mihály is támadhat. Ez ember most sajátságos gondolatra jött: magától Andrástól akart engedélyt nyerni, hogy hadát Erdélybe vezesse. Két bojárja, Visztér és Préda által felhatalmazást kért, hogy Rudolf segélyére Erdélyen át vezethessen hadat Magyarországra. Oly együgyűnek tartotta a bibornokot – s végre most már ez is gyanakodni kezdett. A nagyvezér s a tatár khán egymásnak ellenségei csak lanyhán folytatták a háborút – ezek ellen Rudolfnak semmi segélyre sincs szüksége. De mi még gyanusabbá tette a dolgot, mindkét fél árult el békehajlamot. Pálfy ez ügyben még a nyáron irt a nagyvezérnek s ez hajlandónak mutatkozott. Ha Endre annyit nem is tudott, hogy sept. 30-án a biztosok utasításait is megkapták, de az igyekezetekről kétségtelenül volt értesítve.

Mi szükség hát, hogy Mihály Magyarországra menjen? De ő azért most sem hadait hívta össze, hanem előbb Palaticsi által biztosítá ezt, hogy komolyan meg akarja vele a békét tartani, sőt még akkor is, midőn a moldvai vajda Mogila – kinek leányát mostoha testvére Iffju János e nyáron jegyzette el – hirül adta, hogy Mihály egyenesen ellene készül, még akkor is egy követet, Csomortányit, küldte hozzá. Ez már ploesti táborában találta a vajdát, honnan egy napi mulatás után haza indult. Kéves idő kivántatott hozzá, hogy e hiszékenység önmagát megboszulja.

Mihály ploesti táborában – hol tetemes had volt együtt, oláhok, rácok, lengyelek kozákok, hajduk s néhány magyar csapat, jól felszerelt ágyukkal ellátott lovasok, gyalogok – megeskette katonáit, hogy mindenüvé követni fogják. Ő Erdélyre s onnan Magyarországra megy, mert Báthori megbékélt a törökkel. Oct. 18-án Erdély földén termett a Bodzán át, s még az nap Prásmárnál táborba szállott. Rögtön a székelyekhez küldé Makót, Tamásfalvit s másokat, kik ezek fellázadását már előkészítették, hogy a felkelőket hozzá vezessék, s azután hívatta a brassai bírót és a várostól hódolati esküt kívánt. Oct. 21-én Feketehalomban volt s elfogadta a város hódolatát, megelégedvén, hogy az ne írásban adassék be, mint elébb kívánta, hanem szóval tétessék le. Másnap átkelt a Sárkányon. E négy nap elég volt, hogy serge a Barczaságot feldulja s a védtelen lakosok tetemes részét legyilkolja – de az oláhoktól lakott Fogarasföldét már kimélte. Ezalatt Makó és Tamásfalvi, kezökben Mihály adománylevelével, mely a székely jobbágyokat felszabadítá, felkelték ezeket, kik legelőbb Székelytámad várát rombolák le, a részben Mihályhoz indultak, részben pedig földesuraik ellen fordultak, gyilkolva, rabolva minden előkelőt; Bába Noak pedig 6000 emberből álló haddal a Verestornyon benyomult s Szeben vidékén haladt fel felé.

A brassai bíró Mihály beütését nyomon hirül küldte

Fehérvárra, hol épen országgyűlés volt együtt. Kornis e levelet 24 óráig feltartóztatá, de a fejdelem akkor nyomon hozzá fogott a készülődéshez. A rendek rögtön szétoszolván, Endre, a mi sereg körülbelül volt, összehívta s a székelyek közé, hol még föl nem keltek, véres kardot küldött, Mihályhoz követet indított, Csejti Izsákot, hogy őt visszatérésre birja, s maga is, helytartókul öcsesét és Gyulafit hagyva hátra, nyomon a szászsebesi táborba indult. Ide a veszély nagyságához képest sűrgetőleg gyűltek a hadak s ő, ha nem is nagy, de mindenesetre jelentékeny erővel indulhatott Szeben felé. Oct. 27-én megérkezett, s Szebenen tul a Szent-Erzsébet melletti sikon szemben volt a vajdának csaknem háromakkora sergével. E nap alkudozásokkal telt el. Kicsérélték követeiket: Székely Mózeset és Bogáthit, s Poztelniket és Prédát. De a vajda feltételei, a mint Bába Noak megérkezett s csatlakozott vele, elfogadhatatlannokká lettek – különben is, mint mondá, neki a császártól vagyon parancsa. Ezalatt a pápai nuntius is próbát tett a versengők kiegyeztetésére, eredménytelenül, s mint Illésházy tudni akarja, Endre párbajt ajánlott, mely nem fogadtatott el. Másnap oct. 28-án reggel 9 órakor megütköztek. A harcz elkeseredett volt s öt óra hosszant tartott. Kornis és Sennyei eleinte tétlenek voltak, aztán átállottak. A fejdelem, bár a szerencse kezdetben neki kedvezett, annyira, hogy egy izben Mihály már megszaladt, teljesen megveretett s menekült a csatatérről, melyet mintegy 4000 halott fedett. Sok főur – közülök Ravazdyt Mihály levágatta – s mintegy ezer közvitéz foglyul estek. Mihály, miután oct. 29-én az erdélyi tábort és ágyukat elfoglalta, Endre elfogására hadakat küldött ki, azután nov. elsején hat szürkén, melyeket Rudolftól nyert ajándékba, Fehérvárra bevonult. Első intézkedése volt, hogy a városok meghódoltatására csapatokat küldött. De szétment hadai, a fölkelt székelység s az ezek példájára föltámadott parasztság, dúlták – rabolták az udvarházakat, gyilkol-

ták a nemességet s fosztogattak a merre jártak mindenfelé.

Endre földönfutóvá lett. Mintegy másfélszáz főúr és előkelő nemes hozzá csatlakozott, kikkel Moldva felé vette útát. De a csikszéki havasok közt, Pásztorbükkön, kisdud csapatát a föltámadott székely sereg szétveré, legyilkolá. Maga menekült Mikó Miklóstól s Fekete Istvántól kísérve. De üldözői nyomában voltak. Már az utóbbi is elesett, midőn Ördög Balázs oct. 31-én baltájával lesújtá a szerencsétlen fejedelmet. Kézrekerült bujdosó-társai a nép dühének áldozatává lettek. Endre fejét Fehérvárra vitték. Mihály megkönyezé s testét is felhozatta és azon koporsóban, melyet Boldizsár számára ő maga faragott, fejedelmi szertartással temettette el.

VII.

A szent-erzsébeti csata eldöntötte Erdély sorsát. E perczben lehetetlen volt minden ellenállás. A székelység, jobbágyság feltámadva, Mihály hada délen és nyugoton szétszórva, északon pedig Bocskai hajdui, vagy mint magok mondák, „angyalai” száguldoztak csaknem Kolosvárig, de miután urok meggyőződött, hogy a fejedelemséget el nem nyerheti, csakhamar visszahúzódtak, helye engedve az előnyomuló oláhoknak. Erdély meg volt hódítva. Ugyvan. Mihály leverte, elfoglalta. Ez emberben sok barbár furfangosság volt. Jött és küzdött a Rudolf zászlója alatt, hódított a maga nevében. Gyűlölte a törököt, mert az ozman birodalomban sok hitelezője volt, s hogy ezektől szabaduljon, Zsigmondal szerződött. De Zsigmond vazalljává tette s e megaláztatást nem tudta feledni. Addig egy hatalmas uralkodó vazallja volt, most olyané, ki nem rég maga is vazall vala. Miért ne fogja fel ő a Báthoriak tervét, s miért ne hajtsa végre nagyobb terjedelemben? Ha Zsigmond szövetséges államot szervezett, melynek ő a feje –

ő a három országot egy uralommá alakítja. Eddigi sikere elhítté vele, hogy az könnyen kivihető lesz. Tulbecsülte diadalát s mi abban legfőbb tényező volt, a bibornok együgyűséget nem vette tekintetbe. Hisz mostani mindenhatóságában lehetetlennek tartotta, hogy a kik a német szövetség kedvéért árulókká lettek és kezére dolgoztak, ellenségeivé lehessenek, ha ő maga is árulóvá lesz a német frigy irányában. Az alig remélt siker elbizakodottságot szül s a mérséklet erényét Mihály épen nem ismeré.

Nyomon Fehérvárra bevonulása után követet küldött Rudolffhoz, ki ottan hírré tegye győzedelmét s kérdést tegyen a császárnál, hogy hogyan bánjon a fölkeltekkel s elfogottakkal? „Ez, írta Westernach – hogy mit kell tenni azokkal, kik hűséget esküdtek a császárnak s mégis föllázadtak, nehéz kérdés, mit nem dönthetni el oly könnyen.” De míg a német kormány töprendkedett, Mihály eldöntötte a dolgot. Első és főgondja volt, hogy magát ténylegesen Erdély birtokába helyezze s e czélból Fehérvárra nov. 20 ára országgyűlést hívott össze, szabad menedéklevelet adva egyik-másik megrettent főurnak. Addig nyugodtan viselte magát s a német párt hiveinek, Nápráginak, Kornisnak, Sennyei-nek, Bornemiszának gyanura nem adott okot. S e párt hivei tele bizalommal, és az ellenzék néhány tagja, a hittel, hogy a helyzeten javítani fog, gyűltek össze. Számokra Mihály nagy meglepetést készített. Prágában, Erdélyben mindenki azt hitte, hogy Mihály Rudolffnak foglalta vissza Erdélyt, nyomon át fogja adni s itt az 1597. dec. 23-án kötött prágai egyezkedésben meghatározott kormány fog életbe lépni. Katonai dultak, égettek ugyan országszerte, de ez a háboru szokott kicsapongása, ellenben ő maga mindent került mi terveiből bármit is elárult volna. A czim, mit felvett „ő felsége tanácsosa, s helytartója Erdélyben, és az Erdélyben s Részekben levő hadainak főkapitánya” sok különböző értelmezésre adott okot. De az országgyűlésen nyíltan fel-

lépett: hódolatot követelt a rendektől. A végzés, melyel ez megtörtént, mutatja, mi mélyen érzék a rendek megaláztatásokat: „minthogy minden birodalmak és fejedelemségek az ur Istentől vannak, hiszszük, hogy szent felsége mostan minékünk te nagyságot mutatva kegyelmességéből és a teljes keresztyénségnek jó végzéséből kegyelmes fejedelmünknek lennie.” Az adó is, melyet e gyűlés kivetett, hadi sarchoz hasonlított. A rendes adó – mely az udvari nép tartására (az-az országos szükségre) volt szánva – 99 pénz volt, a rendkívüli – melyet őrségi adónak neveztek – különböző, de ezt csak háboru esetében vetették ki, s 175 fillérenél nem ment többre. Ily megkülönböztetésnek híre sincs a végzésben, mely kapuszám szerint egyenesen neki magának 6 frtot ajánl meg a rendek „jó kedvéből”. Ily nagy volt a hadi eleség is: kapuszám szerint 8 véka liszt, ugyanannyi zab, tíz kaputól egy vágó-marha. A székelyekre a fejdelemváltásnál szokásos ökörsütés vettetett ki. Továbbá kérték a vajdát, hogy hadait bizonyos helyekre szállítsa s a fellázadt parasztságot csendesítse le. A gyűlés nov. 28-án oszlott el, ez nap adta ki Mihály a diplomát mely a székelyeknek régi, Mátyás korabeli kiváltságait némi korlátozással helyreállítja, jobbágyaikat szabadokká teszi s mely Erdélyről mint meghódított országról szól.

Most már mindenki tisztában volt azzal, hogy Mihály Erdélynek ura a fegyver jogánál fogva, s hogy az is akar maradni. S ha még lett volna valaki, a ki ebben kételkedett, teljesen meggyőződött, midőn a vajda lefoglalván Báthori Zsigmond tetemes kincseit, Oláhországba szállította, a városoktól roppant sarchot szedett (egyedül Fehérvártól 50,000 forintot), elkoboztatta azok jószágait, kiket maga hűtleneknek bélyegzett, s részint megtartotta, részint bojárjai közt osztotta szét. S most Rudolf is, ki még nov. 29-én magasztalta fényes diadalát s örömmel várta követeit, kikkel az ezután történendők felett értekezzék, midőn Mihály rablásairól értesült, midőn hirül vette

hogy ez a várakat egyedül a maga hűségére esketi, gyanakodóvá lett. Bizonyynyal az ő utasításából rakta meg Básta Husztot, Somlyót s a határszéli várakat és kastélyokat német őrséggel. De többet, míg Mihály bejelentett követei fel nem érkeznek Pilsenbe, hol ez idétt székelt, tenni nem akart, s hogy a dolog hamarabb folyamba téessék, Ungnád Dávidot még novemberben Erdélybe indítá, ki Felső-Magyarországba érvén, Bocskaival értekezett, nov. 27-én már Nagy-Károlyban volt, s innen nyomon Fehérvárra indult. Megbizva, hogy Mihály magaviselete felett örködjék, első jelentése már a legnagyobb bizalmatlanságot árulta el. S valóban csodálatos dolgoknak volt tanuja.

Mihálynak eddigelé sok minden sikerült. Két otromba csel két országot adott neki: a törökök felkonczolása biztosítá Havasalföldét, a bibornok elámitása megszerzé Erdélyt. Ez utat sükeresnek találván, tovább is azon akart haladni, azon hittet, hogy Rudolf emberei is oly kevésbé fogják belátni játékát, mint a török kalmárok vagy a tapasztalatlan főpap. Célja volt megtartani Erdélyt, ha lehet, Rudolf engedélyével, ha nem, a török pártfogásával. Mindkettőjükkal egyszerre értekezett. Az első kieszközlésére nyomon hódítása után lépéseket tett. Korábban is már kétszer kötelezte magát a töröknek, s hogy ajánlata szivesen fogadtatik, arról biztosítá az is, hogy a diván a déldunai tartományok birásának fontosságáról már meggyőződött. Ettőlfogva Havasalföldére egymásra jöttek közrendü törökök, csauszok, ő a nagy vezérhez követet küldött s ez hozzá csauszt, s midőn az első szükséges érintkezéseken tulesett, Török Mihályt a portára indítá, hogy ez számára felkérje Erdélyt. De ugyanakkor, midőn a pápa Rudolfnak Endre megöletéséért kárhoztalólag nyilatkozott s a székelység egy részét böjt-büntetéssel sulytotta, azon nyilatkozattal lepte meg az egyház fejét, hogy ő a cath. vallás kebelébe szándékozik lépni. Így akarta lecsendesíteni ezt.

Ezalatt Stojka és társa visszatértek Pilsenből. Er-

dély miként kormányzása felett biztosai utasítva vannak érintkezésbe lépni a vajdával. Addig is egy 1600. febr. 11-én kelt diploma által Havasalföldét különös pártfogásába fogadja s mint örökös tartományt Mihálynak adja. Mihály ennél sokkal többet kért: hasonló minőségben Moldvát és Erdélyt is, s az alkudozások főként e felett már meg voltak nyitva. Ungnád mellé biztosul Székely Mihály szathmári kapitány neveztetett ki, ki január derekán elindult Fehérvárra. Az alkudozás 1600 elején megnyitván, hosszan tartott Mihály tulzott követelései miatt. Örökösen kérte Havasalföldét, Moldvát, s Erdélyt és a Részeket felségi jogokkal, négy várat Erdélyben, kettőt Magyarországon uradalmaival s az általa a töröktől visszaveendőket mind. Ezenkívül háboruban 20 ezer fegyveresre zsoldot. Csak egy pár pont – pl. kárpótoltatása, ha buknék – volt elfogadható, sem a biztosok sem a szepesi kamara nem ígérhettek meg ennyit. A febr. 11-iki válasz leérkezése némi engedékenységre bírta őt, melyek közt leglényegesebb vala, hogy Erdélyt gubernatorság neve alatt örökösen bírja, de minthogy a felségi jogokhoz, a hat várhoz, a Részekhez még mindig ragaszkodott, ezek sem fogadtattak el. Ekkor engedékenyebbé lett: örökösen csak a két oláh vajdaságot kívánta, Erdélyt mint kormányzóságot, melyben Rudolf neve alatt tart gyűléseket s ad donatiokat. Ez aztán felterjesztett.

A vajda kormányzása ezalatt mind zsarnokibb szint öltött. A januárban tartott országgyűlés eredménytelen maradt, mert a vajda kardjára mutatott mint az ország jogára. A bojárok tanácsa döntött mindenben, s ezek untalan újabb uradalmakat kértek fel. A katonák zsarolásai ellen sehol sem volt orvoslás, s a földönfutók száma naponként szaporodott. Csakhamar megkezdődtek a mézszárlások is: egy bojárja Maro halálra kinoztatott, Iffjut pedig parancsára vízbe fulaszták. Mindenkit remegés fogott el, midőn febr. végén összehíván katonáit, körutra indult. Pompakedvelő ember volt, bársony,

selyemruháit naponként háromszor – négyszer változtatta s most is rendkívüli fényvel tartotta márcz. 1-én bevonulását Brassóba. Rudolf biztosait Fehérvárt hagyta, de csakhamar értők küldött, nehogy a Brassóban történendők gyanut ébresztszenek s márcz. 4-én ezek is megérkeztek. Öt nap múlva fényes török követség jött e városba, élén a temesvári basával. Vidombákig maga ment eljök s lováról leszállva vette át a zászlót és főveget, mint leendő megerősítésének előjeleit, melynek azonban elengedhetetlen feltételül Jenő és Lippa visszaadása tüzetett ki. Brassóban még egy országgyűlést is tartott márcz. 15-én, melyet azonban egy óra alatt bevégzett, midőn t. i. 4 ft. hadi adó vettetett ki kapunként. Másnap haza indult.

Ekkor és ezelőtt sötét hir kerengett, mely oly terjedelemben nehezen lehetett igaz, de a melynek Mihály eljárása sok valószínűséget kölcsönzött. Közte és bojárai közt már többször folyt tanácskozás az erdélyi nemesség kiirtása felett, mert csak ily módon hiszi, hogy az országot békésen birhatja. Ugy tarták, hogy a számos jószágelkobzás ennek bevezetését teszi. Sok bujdosó borzasztó dolgokat beszélt Lengyelországban Zsigmondnak, ki körül gyülekeztek, s Zamoscynak, ki a Báthoriakkal folytonos összeköttetésben állt, ezeknek pártfogással, tanácscsal szolgált s most is élére állt egy érdekekben támasztandó mozgalomnak. Befolyása által meg lön nyerve Jeremiás a moldvai vajda, ki magát lengyel hűbéresnek vallá, s ki elnézte, hogy Zsigmond a bujdosókkal Szucsavába menjen, erdélyi hiveivel összeköttetésbe lépjen s egy egész táborn gyűjtsön oda.

Zsigmondnak néhány levelét elfogta Mihály. Moldva meghódítása terveibe tartozott, Rudolftól arra már januárban kért felhatalmazást s most elhatározá, céljait végrehajtani. De még mindent titokban kelle tartania. Mialatt sergeit összevonta és készült, követet küldött Jeremiáshoz, kinek leányát fia számára kérte, egy mást Muralto (márcz. végén) nevűt Zsigmondhoz, kinek saját

leányát ajánlotta nőül. Az egész csel volt, arra számítva, hogy készülletei czéljáról azokat elaltassa. Ezzel is jól számított. A császár és a biztosok ellenzése daczára, miután fiával 30 előkelő erdélyit mint kezest Oláhországba küldött, összevont sergeivel máj. elején a Barczaságon át Moldvába ütött. Jeremiást gyorsan összevont sergei elhagyák, maga Chozimba menekült, Mihály utána ment s ostrom alá fogta. De e várat nem vehette be, azonban az országot meghódoltatta, ideiglenes kormányt szervezett, Székely Mózeszt a behagyott csapatok parancsnokává nevezte ki, s maga visszatért Erdélybe. Jun. 27 én Brassóban volt.

Rudolf egy újabb biztosa Petz és idétt Szathmáron tartózkodott, várva a vajda megérkezését, ki aztán nyomon érte küldött. Petz az Ungnáddal folytatott alkudozások alapján Rudolf megerősítő iratát hozta magával, melylyel a vajdát Erdély kormányzójává nevezte ki. De éz idétt Básta is kapott utasítást. Mihály kiegyezése a törökkel s folytonos közlekedése gyanus szinben tünt fel. Moldva meghódítása a császári parancs ellenére közel hozá azt, mit Rudolf annyira ellenezett, a három ország egyesítését. A vajda hatalma ily módon akkorává lett, hogy azt nem leheté tovább tűrni, s Básta – mint Bisselius írja – utasított, hogy azt egyedül Havasalfölde birására szorítsa. Básta kapott áz alkalmon. Az oláhval régóta ellenségeskedésben élt, ez többször sürgeté elmozdítását, jól látva, hogy e férfiúnak főfeladata az ő ellenőrzése. A rendelet végrehajtására maga Mihály adott alkalmat.

A vajda féktelensége minden érdeket fellázított. A jul. 20-án Fehérvárt tartott gyűlés – Petz ez idétt volt az országban – hangos panaszban tört ki, mert az adót elviselhetlennek tartotta, mert Mihály nem fékezi katonáit, mert a lefoglalt töméntelen jószágba bojárokat ültet. Petz néhány emberrel közölte bizalmasan, hogy a bitorló nehezen fogja magát sokáig tarthatni. Ez új reményt adott a német pártiaknak, kik eddig is jártak

Kassára s kik uralmát türelmetlenül szenvedték. Már ezek is mind elfordultak tőle, s még csak az oly hitvány emberekben bizhatott mint Vitéz Miklós, kit hajdan Jósika is korlátnokának nézett ki. Az összeesküvés, gyámolitást Felső-Magyarországból véve, megalakult s mi Bástára legrosszabb volt, a szolgálatában levő hajduk és magyar katonák parancsnokai, a többi közt Makó György is meg lettek nyerve. Ugyanakkor a Zsigmond pártja is mozogni kezdett. Székely Mózes a moldvai csapatok generalisa titkon értekezett a bujdosó fejdelemmel, de mire ő Erdélybe visszajött, hogy pártját szervezze, Mihály megtudá a dolgot. A vajda hivatta, de ő menekült s most annak dühe nem ismert határt. Kornis Farkast elfogatta, más főurakat levágatott, katonái széltében raboltak, égettek, gyilkoltak, míg maga Tamásfalvit s másokat a nemesség kiirtására ösztönözött. De mindez még ingerültebbé tette a kedélyeket s most Mihály egy csapással akarta semmivé tenni az ellenzékét. Azon szín alatt, s ez megint csak csel akart lenni, hogy maga Havasalföldére megy, azonban sergeit részint Moldvába, részint a török ellen akarja küldeni, de a lengyelek s bujdosók beütésétől komolyan tartva, titkon Bástához küldött segélyért, nyíltan pedig Szász-Sebesre, Tordára, a moldvai szélekre szólítá az összes erdélyi haderőt. Midőn aug. elején a táborba szállási parancs kiadatott, már vajudott minden s mialatt gyülekeztek, a fölkelés határozottá lett. A székelyek egy része a moldvai szorosokat állta el, a többiek, valamint az oláhok, kozákok, a tömegesen Erdélybe telepített rácok Szász-Sebesre, a magyarok Tordára gyülekeztek. Mihály csak Lengyelország felől tartott beütéstől, nem is sejté, hogy a tordai táborba is ellenségei szállottak. Az első rendeletre, hogy innen a had Szász-Sebesre siessen, tagadó választ nyert: „jobb a magyaroknak külön lenni a többi erőtől,” első, mi a vajdát megrettenté. Ekkor, mint Enyedi Pál tudni akarja, ujra a nemesség felkonczolásának eszméjével foglalkozott, de e szándékát épen egyik bojárja árulta el a magyaroknak.

A magyarok fölkelése aug. vége felé szervezve volt. A Báthoriház párthivei nagy részben Székely Mózessel együtt menekültek s kik még benmaradtak kiegyeztek a német pártiakkal. A fő volt szabadulni Mihálytól s e pontban teljes egyetértés uralkodott. Bástával követeik értekeztek s ez hadával Majtényig nyomult. A szász városokhoz leveleket intéztek s ezek közül Besztercze habozás nélkül, Brassó és Szeben némi gondolkodás után melléjük állottak. Makó is megindult sergeivel s nem a kenyér- hanem a keresztesmezei táborba ment, sőt az aranyosszéki székelyek is ide tartottak. Most Mihály kezdte látni, hogy mi készül, de még mindig jót remélt. Ha csatlakozik a magyar tábor, úgy is hatalmában lesz, ha nem, ő és Bástá közébe fogják. De szerette volna nem szorulni e gyűlölt férfira, s ezért azon előkelők közül, kik még nem szabadulhattak tőle, egymásra küldött követeket Tordára. Legelőbb Csáky Istvánt, kit a magyarok visszatartottak s fővezérré tettek. Aztán egy Keményt s egy Pethőt. Ezek is ott maradtak. A tordai táborban kétségtelenül nagyobb volt a németpárt s ez Bástához Majtényra két főúr által meghívást küldött. De e perczben Zsigmondnak s a bujdosóknak nem is lett volna tanácsos bejönni, ez Mihálynak s Bástának egyesülését vonhatta volna maga után.

Bástá sept. 14-én Kolosvárra ért, s innen Tordára indult. A hir megdöbbsenté Mihályt. Nyomon küldött Oláhországba segédc csapatokért s Bástával alkudozni kezdett Trauzner Lukács és Postelnik által, kiket a főurak s tordai had megnyerésével is megbizott. Nem boldogultak. Nem újabb követsége egy jezsuita s egy protestans pap sem. Ezalatt mindkét tábor megindult. Mihály hamarabb ért Miriszlóhoz s biztos állást foglalt el. Bástá, hogy kicsalhassa, másnap sept. 18-án apró csatározások után szaladást szinel, Mihály hada utána nyomul. Vesztére. Egész ereje semmivé tétetett.

Mihály Fehérvárra szaladt s innen – miután Kornis Farkas felkonczoltatott – szász földre. A berendelt

segédhadak ezalatt a Verestornyon s bozzai szoroson át benyomultak. Dultak, raboltak, égettek. Mihály hozzájuk sietett, de a szászvárosok elzárták kapuikat. S mialatt ő a Barczaságon ujlag jelentékeny erőt gyűjtött, Básta sept. 28-án Szeben alatt táborozott. Két héten át folytak az apróbb csatározások. Oct. derekán a vajda Moldvába ment, hogy ottani csapataival egyesüljön – de ránézve ez ország is elveszett. Zamoscy, Székely Mózes és Zsigmond lengyel haddal s a menekültekkel az ő vajdáját mind előbb nyomák. Mihály is átment Moldvába, de Zamoscy által oct. 20-án a Szereth melletti csatában megveretett. Kevesed magával menekült.

A had, mely Szerethnél győzött, arra gondolt, hogy Zsigmondot bevigye Erdélybe s erre megtette az előkészületeket. De az idő erre nem volt alkalmas. Mihály Moldvából kiűzve a Barczaságba vonult s innen Oláhországba ment ugyan, de Básta tetemes haddal rendelkezett s a terv újabb bonyodalmakat idézett volna elő. Az erdélyi had tehát követeket (Bornemisza Farkas, Trauzner magyarok, Daczó Ferencz székely, Enyeter Lukács szász) küldött Zamoscyhoz, Zsigmondhoz, s ugyanoda Básta is beindítá Csáky Istvánt. Ezek rávették Zamoscyt, hogy hagyjon fel szándékával, Zsigmondot az országba hozni, hogy várjon jobb időket. Ugy lett. Székely Mózes s a bujdosók nevezetes része visszatért s csatlakozott az erdélyi haddal, mely már ekkor Léczfalvánál táborozott. Zamoscy s a lengyelek Oláhországba nyomultak. Mihály nov. 25-én megveretett, földönfutóvá lett. Kétségbeesetten nejét s gyermekeit Bástához küldte mint kezeseket, maga pedig Hátszeg vidékére vonult. Vezére Bába Noak – ki a mult évi erdélyi dulásokat vezette, összeköttetésbe lépett Kornis Gáspárral, s kieszközlé ennél, hogy urát segítse. Kornis álutakon kíségeté Erdélyből, s a szörnyeteg három ellenséges táboron át menekülve dec. 25-én Bécsbe érkezett.

Ezalatt az october 25-én Léczfalván össegyült főurak s rendek országgyűlést tartottak. Mindenek fölött

elhatározzák követek által megtalálni a császárt, hogy Erdélynek jövődj kormányzatára nézve rendelkezék. Biztosíták a vallásszabadságot. Csáky Istvánnak pedig, hogy a fölkelés körül tanusított szolgálatait meghálálják, kezénél hagyák mindazon jószágokat, melyeket Mihálytól birt, valamint ennek a katonáknak tett adományozásait is megerősíték. Az 1594-iki jus ligatum által elítélt áldozatok maradéki nyerjék vissza azon jószágukat, mely még a fiscus kezén van, maga a jus ligatum azonban fenntartatván. A lerombolt Várhegyet és Udvarhelyt építsék fel a székelyek. A fuvarozás szabályozására felállíták a főpostamesteri hivatalt. A jobbágyok s köz székelyek visszaadatnak földesuraiknak, s a mi kárt ezeknek tettek, kárpótolják jószágaikból. A kalugerek kitiltatnak. A hajduság Erdélyben megszüntetettek. Oláhoktól székelyektől szedessenek el a fegyverek. Bocskai István „mert Zsigmondot Opoliából az ország hire nélkül behívá” örökre számúzetett, s erdélyi jószágaitól megfosztatott. A kormánytanács elnökeivé Básta s Csáky nevezettek ki. S a követek Bornemisza, Trauzner, Régeni nyomon az udvarhoz indittattak. Utasítások volt megkérni a császárt, hogy vagy küldje le Maximilián főherceget, vagy engedje meg, hogy magok választhassanak fejedelmet.

A léczfalvi gyűlés nov. 4-én oszlott el. A tábor szétoszlott, Básta bennmaradt ugyan, katonái nagy részét azonban kiküldé „az kin eléggé örüle Erdély – mondja Borsos – és ada hálákat az Istennek, de csak borral.” A főurak legnagyobb részének nem volt szándéka feláldozni a szabad fejdelem-választás jogát, s a Székely Mózessel haza jött bujdosók csakhamar tömör párttá alakultak, melynek élén ő és Csáky állottak. Titkon követség ment Lengyelországba, mely Zsigmondot hazajövetelre bírja s kihozza Moldvába. Aztán 1601. jan. 21-ére Kolosvárra országgyűlést hirdettek, melyen Zsigmond visszahozásáról nyíltan kezdtek tanácskozni. Kornis Gáspár, Sennyei Pongrácz s még három főur

ellenmondottak, kiket aztán, Kolosvár kapuit bezáratván elfogattak, különben is rájuk sülvén, hogy Mihálylyal összeköttetésben vannak, s jelesül az elsőhöz ez: levelet is intézett. Most Bástával értekezletbe bocsátkoztak s ennek ellenmondása daczára a gyűlés febr. 3-án Báthori Zsigmondot fejdelemmé választá. Básta fenyegetőzések közt hagyta el a várost s távozott Magyarországra. A rendek fényes követséget s némi csapatokat küldtek Zsigmond visszahozására, aztán megszavazták az adót, hadfölkelést, lefoglalták a cath. püspöki javadalmakat, törvénybe ígatták, hogy többé cath. püspök ne lakhassék Erdélyben, perbe fogták a nem rég elfogott Bába Noakot, Sáski popát, kik áruló szándékkal egyfelől Mihálylyal, másfelől a temesvári pasával összeköttetésbe léptek s kik közül az első, mint Mihálynak hirhedett vezére, intézte ennek dulásait, fosztogatásait, s mindkettőjüket elítéltetvén, elég kegyetlenül megsüttették (febr. 5-én). Elítéltettek Szelesti és Száva is Mihálynak korábban hadnagyai, most titkos ügynökei.

VIII.

Mialatt a fejdelemválasztás ügye eldőlt s Zsigmond az erdélyi követséget fogadta és visszaindult, Mihály Prágában reménye felett kegyesen fogadtatott. De nem folyamodványa, mely telve van hazugsággal s rágalommal, dicsekedésekkel s szenvedései élénk rajzával, és a mely, hogy hadvezéri híret megmentse, a miroszlói csatavesztést annak tulajdonítja, hogy ő szándékosan tett félszeg intézkedéseket, mert a keresztyén vér ontását kimélni akarta, nem e hiu és nevetséges állítások, hanem a bekövetkezett változások szereztek meg Rudolf kegyét. „Mig ott volt, minden nap megvendéglé” mondja Illésházy, azután tetemes pénzzel ellátva leinditá Felső-Magyarországra, az utasítással, hogy serget toborzzon” békéljen ki Bástával, s foglalja vissza vele Erdélyt, magának azonban csak Oláhországot tartsa meg.

Zsigmond márcz. 27-én érkezett Kolosvárra s nyomon beigtattott a fejdelemségbe. Fogadtatása fényes volt s az apr. 10-iki gyűlésen nem csak gazdag adományaikkal járultak hozzá a főurak, hanem a nemességre is tetemes adót, minden jobbágy után 1 frtot – róttak. Azután az ország mentségeivel Toldi Istvánt, Gávay Miklóst s Torma Kristófot a portára küldék, hogy itt új frigyet eszközöljenek, s Kakas Istvánt Prágába indíták az ottani követek után, hogy ott e kényszerűségből tett lépést igazolja. Ez utóbbi a császár elébe sem bocsáttatott; annyival jobb fogadtatásra számíthatott az első, mert még e gyűlés folyama alatt egy csausz fordult meg Kolosvárt, kit a temesvári basa bizott meg, hogy a Zsigmond személyének azonosságáról tudomást vegyen.

Rudolf semmi áron sem akarta türni Erdély önállóságát. Ő ujjolag Maximiliánnak szánta ez ország kormányzóságát, de ez azt nem volt hajlanló elfogadni. Daczára ennek nagy készüléteket tétetett a török ellen, hogy ezektől a mult évben elfoglalt Kanisát visszavegye, s szokatlan bőkezűséggel látta el Mihályt és Bástát. Ezek gyorsan folytatták készülődéseiket s a hajdukat, gazdag zsákmányt ígervén nekik, magok részére nyerék. De Zsigmond sem volt tétlen. Segélyt kért a törököktől, s bár az elfoglalt basák ígértek is, azonban csak némi tatár csapat jött be, kért a lengyelektől, kik május végén csakugyan küldtek egy kozák és lengyel csapatot s Erdély hadait a jun. 3-án tartott országgyűlés határozata alapján Kolosvárra gyűjté. Bástához két izben futtatá Gyulafit, hasztalan. „En uramnak engedelmességgel tartozom,” mondá a dobosból lett hadparancsnok s figyelmeztette Zsigmondot, hogy ne hajlitsa nagyon a vesszöt nehogy összetörjék.

Zsigmond számítását két körülmény nagyon megnehezíté. Az oláh vajda, ki Mihály székében ült, egy lázadás következtében juliusban elüzetett, s ujra Mihály kiáltott ki. A fejdelemnek tehát, nehogy Oláhországból véletlen beütés történjék, a Barczaságban is tábort kellett felál-

litnia, melynek egyszersmind feladata volt felügyelni a székelyekre kik közül a bibornok felkonczolásáért sokakat felkonczoltatott. Másfelől a török basáktól ígért segély késett – ezeket Mihály szedte rá. Levelet küldött hozzájuk Zsigmond nevében, hogy többé segélyekre nincs szüksége. A basák elhitték, haragudtak s honn maradtak. Zsigmond pedig nem várhatta őket tovább, mert már Básta és Mihály megindultak s egyesülve Rákóczy Lajos dandárával Majtényig nyomultak. Zsigmond is fölvette táborát s Somlyónál megállapodott. Némi alkudozás után, melyet most Básta kezdett, hogy az alatt berendelt hadai megérkezessenek, mindkét had megindult s Goroszlónál találkozott. Aug. 3-án volt az ütközet. Básta támadott s nagyobb erejével teljes diadalt aratott a fejdelem hadán. Az erdélyi had megszaladt, táborazsákmánnyá lett, s a fejdelem Moldvába menekült. Sokan foglyokká lettek, de Székely a vert had maradványával az ország déli részébe huzódott s Borbély Dévára vonult. Ugyanaz ismétlődött, mi a mult évben történt: Básta hadai, a vallon csapat melynek, Beauri Jakab volt a kapitánya, Mihály zsoldosai s legkivált a hajdúk, iszonyu dulást, rablást, égetést vittek véghez. Torda, Enyed, Fehérvár, a fejedelmi sirbolt, a palota, az országos levéltár felégettettek, feldulattak vagy szétszórattak, más városok roppant sarczfizetésre köteleztettek. Csak a székelyföld lón megkimélve.

A hadak ezalatt mind lejobb nyomultak az ország szivébe Keresztes mezejéig, hol megállapodtak. A gyilkolás, rablás napi renden volt minden tekintet nélkül, kiméletlenül. Bárhol, bárkire akadt e féktelen had, leölte, ha nemes volt, kiprédáltat ha közrendű. Ily módon lakolt Kornis Gáspár is sokszoros hazaárulásáért. Ő Sennyeivel a német táborba sietett, s utközben Mihály egyik csapatával találkozott. Bár megmondta nevét, legyilkoltatott, s Sennyei is terhes sebeket kapott, melyekből nehezen gyógyult ki. E tény megrendíté Bástát s ez most Mihálynak keserű szemrehányásokat

tett katonái féktelenkedéséért, bár annak hadai sem voltak jobbak. A kiegyezés daczára a két férfiú közt nagy volt a meghasonlás. Mihály ujlag felvette ket-szinű szerepét s azon törte fejét, hogy Erdélyt magának megszerezze. Összekötetésbe lépett a törökökkel, vesztegetni kezdte a hajdukat, sőt midőn ugy értesült, hogy nejét és gyermekeit Zsigmond barczasági táborának egy portyázó csapata elfogta (de e hir, ugy látszik, nem volt igaz) s Moldvába küldte volna, ennek is tett ajánlatokat. Felvigyázása Bástára volt bizva, s néhány – a többi közt egy cyrill betűkkel irt – levél elfogása felkölté ennek gyanuját. Kornis halála felett támadt öszszekoczanás mindkettőjüket nagy mértékben elkeseríté. Mihály gögös szava, hogy „ő barátja, Bástá pedig csak szolgálja a császárnak” világossá tette ez előtt, hogy az oláh régi terveivel nem hagyott fel, s ha meg nem előzi, ki fogja Erdélyből turni. A régi gyűlölet, az uj sérelem mind működött Bástá sértett szívében. Gyorsan határozott. Egy napon, midőn az oláh hadak szertesztét barangoltak zsákmányért, – aug. 19-ike, vasárnap volt – Beauri háromszáz vallonnal a Mihály sátorába lépett. Heves szóváltás kezdődött s midőn a zajra az oláhok gyülekezni kezdtek, a vajda meggyilkoltatott. Levágott fejét pelengérré tették, s testét utóbb Oláhországba szállították. Bástá Fehérvárra ment.

Zsigmond Moldvában habozás és félelem közt várt, s első levele hiveihez tele van kicsinyes aggodalomokkal. De nem ő, pártja volt az, mely a cselekvés fonalát megragadta s nem érte, ideges tehetetlen emberért, hanem az elvért, melyet képviselt, Erdély önállóságáért. Csáki – kortársai a nagy Csákinak nevezék – a tatár khánhoz, Budai a portára ment sürgetni a segélyt. Székely Mózes hadának romjaival a fogarasi dandárhoz csatlakozott, mely még mindig tartá magát. Borbély – kit Bástá eredmény nélkül kísérlett részére nyerni – e szilárd, rendületlen, becsületes hazafi, Déván lobogtatta a nemzeti fejdelmi zászlót s fékezé a környéket. Mind e

mozgalomnak nem volt egyéb célja, mint a fejedelmi pártból fenntartani a mennyit lehet, addig is míg a portán döntő lépés tétetnék. S valóban mire Csáki odaért, Toldy, Gávay és Torma aug. 12-én kinyerték a szultántól az athnamet. A porta megbocsát Zsigmondnak. Maga, basái, bégjei tartozzanak Erdélynek segítyt adni, melynek adója három esztendőre elengedettik (de nem az effelett levő ajándék) s melynek elteltével lép életbe a 15,000 aranyadó. Ha a szultán békét köt a „német királylyal,” befoglalja Erdélyt, s mit ez elvett, azt visszazserezzze.

Báthorinak ez idétt már hire volt, hogy viszonyai a portán jól állanak s aug. 21-éről Bakovról már megírta hiveinek, hogy jön. S ugy volt. Aug. 29-éről Tatrosról jelenté a brassai birónak, hogy közelget. E város tanácsa habozásban volt. Már Bástától is vett leveleket. De Zsigmond mellett nyilatkozott, mert Bástától félt, hogy a várost fel fogja dálni, hogy többé őrségét se tarthasson, mert belátta, hogy a török nem fogja Erdélyt a német kezére hagyni. Azonban kérték őt követek által, hogy addig, míg segítyt nem kap, maradjon a városon kívül. Sept. elején Prásmáron volt 400 emberből álló kísérettel s e hó 6-án bevonult Brassóba.

A fejedelem bejöttének hírére Básta leindult táborával. Sept. 12-én Szeben alatt volt, s egyenesen Brassó ellen indult, de a megáradt Olton nem vezethette át sergeit. Kapott hírek pedig visszatérésre bírák s most egy marosszéki dandár, mely utban volt, hogy vele csatlakozzék, visszafordult, és Zsigmonddal kiegyezett. Más kedvező híreket is kapott ez. Nehány megnyert székelyszék készült, hogy mellette felüljön. Sept. végén török had nyomult Oláhországba s a kiüzött Simont visszahelyezé. Oct. 2-án egy kapucsi basa, a szokásos kísérettel, meghozta Zsigmondnak az athnamet és jelvényeket. Tizenegy nappal utóbb Csáky is megérkezett a hirrel, hogy a tatárok jönnek, s oct. 14-én Zsigmond eltűnt Brassóból. „Csodálatos módon, – mond Fuchs,

brassai pap – mindenféle szétszórt ellenség közt érkezett Fehérvárra.” Ugy volt. Básta egyik hadnagya Merza, Szebenből segílyt nyújtott az oláhországi bojároknek, mely azonban szétveretett, s hadai többi része a vidéken, maga Szebenben volt, midőn oct. 18-án Zsigmond e város alatt elment, kihez aztán Omlásnál egy Oláhországból előnyomuló török had csatlakozott.

Már ekkor egy másik török sereg is volt az országban, mely a temesvári basa vezérlete alatt nyomult be, csatlakozott Borbélyhoz, s Básta vallonjaitól visszafoglalván a fővárost, itt megállapodott. Zsigmondot fényes ünnepélylyel fogadta, de a fehérvári feldult sirboltok s szétszórt levél- és könyvtárak láttára némi gunynyal jegyezte: meg „ezt nem törökök, hanem feleitek tették.” Innen Szászsebesre ment, hová a tábor gyülekezett. S most egymásután megérkeztek Székely Mózes dandára, Csáki a kozák és tatár-haddal s Básta sergeinek üldözése megkezdett.

Székely Mózes Besztercze alá indult, hol Rákóczy Lajos táborozott. Hajduitól csakhamar megtisztítá a vidéket s Rákóczy visszahuzódott Dézsre, hova már akkor Básta is hadát elhagyva megérkezett. A fősereg Básta derék hada ellen indult. Egy portyázó csapat ettől különválva nov. 17-én Kolosvár alá ment s miután a mit sem gyanító őrségnek város alatt levő részét elfogta, visszaszáguldott. Erre a városban elhelyezett hajduság üldözőbe vette őket, Tordáig nyomá, a kerített templomba menekülteket felkonczolta, a várost kiprédálta s fel is égette volna, ha tetemesb had nem jön segílyére. A fejdelem hada Gerend mellett táborozott, mialatt Básta serge, kerülve a csatát, mind feljebb huzódott. A német had koránsem tudott volna megállani Zsigmond tetemes serge előtt s ezért szükségessé lett minden áron egyezkedni vele. A gerendi táborba egy kolosvári előkelő polgár érkezett a hirrel, hogy Rudolfnak egy követe városukban tartózkodik, ki a fejdelemmel óhajtana találkozni, s tudatni vele, hogy a császár

hajlandó Erdélyt átengedni Zsigmondnak. A fejedelmi tanács ellene volt az egyezkedésnek, s a sereg nyomon utnak indult és Kolosvárt ostromolni kezdé nov. 23-án. De az őrség ellenállt, a városnak egy követsége kiméltet kért, minthogy ez idétt már szokatlanul erős hideg volt, a törökök is haza kezdtek oszlani. Maga Zsigmond is félbehagyta az ostromot nov. 30-án s miután – mint Mikó mondja – a Csáki által árulással vádolt Székely Mózes – mint hirlék, hét pecséttel ellátott levelet küldött Bástának – fogva Fogarasba küldte, visszaindult. Székely egy ideig fogva maradt, s a téli hadmiveletekben nem is vett részt, utóbb ártatlansága kivilágosodván, szabadon bocsáttatott.

Zsigmond „az ebhendi „(értsd effendi, Enyedi Pál alkalmazá ekkép rá e czimet), még Kolosvár ostroma alatt visszatért régi szerepéhez. Egy jezsuita volt mellette, Marietti, ki ez évben mint gyóntató csatlakozott Básthöz, tőle a fejdelemhez jött át, s Prágából titkos utasítást hozott magával. A Cariglia szerepét folytatta, a fejdelem vallásos érzületét ostromlá s már kolosvár alól ment Básthöz titkos követségben. Attól fogva egész télen át vezette az alkudozást köztök, anélkül, hogy a tanácsuraknak erről tudomása lett volna. Zsigmond Dévára s innen Brassóba ment.

Ugyanazon idő alatt a háboru is folyt. A fejedelmi seregnek feladata volt visszafoglalni a Básta mellett nyilatkozott szász városokat. Kolosvár alól a had egy része Medgyes alá ment, mely dec. 9-én kardcsapás nélkül feladta magát Makónak. Toldy Segesvárt kezdte ostromolni s dec. 14-én bevette és kiprédálta. A sereg onnan Szeben ostromára sietett, mely német őrséggel volt ellátva, s melyet hiában ostromolt, mert „a vén Süveg Albertben német lélek lakék.” Egy más csapat Nagy Albert és Vitéz Miklós vezérlete alatt Beszterczére ment, mely 1602. jan. 7 én hűséget esküdött Zsigmondnak. Ezalatt Básta Dézsről Kolosvárra ment. Hada a felső vidéken dult. Egy csapata Gyalut pré-

dálta fel, egy más Nagy-Almást ostromlá, egy harmadik Bethlenvárat. Az őrség mindhárom helyt szabad elvonulhatás feltétele alatt adta fel magát, de az adott szó mindenütt meg lőn szegve: a féktelen hadak az elvonulókat felkonczolák. Ez utóbbi hadnál volt maga Básta is, ki 40,000 emberrel febr. 1-én Besztercze visszavételére megérkezett. E város s a benne levő őrség vitézül tartá magát, s a legkeményebb ostromot is meghiusítá. De a mindenfelé dúló polgárháboru türhetlenné kezde válni. A feldult városokból, égő falvakból menekülő nép nyomora leirhatlan vala, s seholy remény, hogy új török seregek érkezése előtt Básta az országból kiüzetetheték. Ily körülmények közt Zsigmond, ki Déváról Brassóba ment, korlátnoká Bogáthi által Bástával a besztercei táborban febr. 15-én fegyverszünetet kötött, mely szerént a városok bünbocsánatot nyertek, a Részek pedig Básta kezén maradnak, valamint Erdély Maros felett fekvő része is, hogy seregeit ott helyezhesse el. Ennek következtében Besztercze hitre feladta magát. A város tetemes váltságot fizetett, az őrség szabad elvonulást nyert. Semmi sem tartatott meg s ezuttal Básta akarata ellenére, ki többé féket vesztett katonáinak nem tudott parancsolni. Vallonjai egy része az elvonuló Vitézt megrohanta, felkonczolta, kíséretét kirablá, másik része pedig Beszterczét fosztogatta. Básta Bogáthi előtt szolgáltatott ugyan annyi elégtételt Zsigmondnak, hogy a főbünösöket megbüntette, de azért minden a városban levő aranyat és ezüstöt összehordatott és elvitt. Básta ezután Kolosvárra ment, a felsővidéki várakat utjában mindenütt német őrséggel rakva meg. Innen kiment Szathmárra. De benne maradt hajdui folytaták a féktelenkedést, mig-nem aztán Csáki Egerhegynél megverte s Erdélyből küzte őket.

Az országban türhetlen nyomor volt. A mult évi különben is gyenge termést felégették s minthogy a dúló hadak miatt lehetlen vala gabonát behozni, ennek

köble helyenként 8–25 frton kelt, s a földönfutóvá lett nép éhség és ragálytól hullott. De mindez kezdete volt nagyobb nyomoroknak. Zsigmondnak Bástával kötött fegyverszünete valóban nem egyéb volt, mint utegyengetés arra, hogy Erdélyt Rudolf kezébe játssza. Márczius folytán Brassóból Fehérvárra ment, s tanácskozást kezdett főuraival. Az ország nyomorának csak az fog véget vetni, ha a császárt megengesztelhetik. Küldjenek Prágába követeket, ki ott ajánlatot tegyen Mária Krisztierna kielégítésére, s alkudozzanak a Rézszekben levő várak visszaadása iránt. Oly gondosan el tudá rejteni Zsigmond valódi célját, hogy azt senki sem sejté meg, s miután a Szathmáron tartózkodó Bástával kötött fegyverszünet meghosszított, Bogáthit, Vas Ferenczet Mariettit utnak indítá a császárhoz s négy főurat mind kezest Bástához. A nyílt levél, melyet ezek magokkal vittek, a főurak által elfogadott feltételeket foglalta magában. De Marietti titkos felhatalmazással volt elátva: a fejdelem magát egészen a császár kegyére bizza. Határozzon ez, hogy ő kedvezőbb feltételek mellett adhassa át országát.

A játék, melyhez most Zsigmond kezdett, gyalázatos volt. Nyíltan az országgal tartott, levelezést folytatott a törökkel, pénzt fogadott el tőle, beleegyeledett az oláhországi viszonyokba, hol a portánál megerősítést kereső Radul helyett Simont ajánlotta, titkon pedig a Básta kezére játszott. Tanácsurái pedig semmit sem gyanítva, várták vissza követeiket, s Básta békén maradását a fegyverszünet következményeinek tartották. De ha maga a vezér nem is mozdult Szathmárról, annyival borzasztóbb dolgokat vittek véghez „ebhajdúi.” Egy csapat Marosvásárhelyre ütött jun. havában, hol épen vásárt tartottak, egy más Dézs, Kalataszeg környékét prédálta fel, egy harmadik, mintegy háromezernyi csapat Thoroczkó, Torda felé nyomult. A nép, a merre jöttek, „erdő kebelébe, havasok közé” futott. Felkeresték – nem hogy kipredálják, hisz a nyomorúk min-

denüket hátrahagyák, hanem hogy kedvöket töltsék. Tüzzel-vassal égették némelyeknek hátát, hasát, másokból szijat vágtak, felakasztottak másokat s szalma-tüzet raktak alájuk, „fejeket megtekerék, hogy a szemek kiömlött,” s a gyermeket szülei előtt égették meg.” „Mint éltenek az asszonyi renddel, nem mondom meg, én magam – írja Enyedi – nagy gyalázatnak tartom. A dunamelléki fattyu ebmagyar ilyen oktan állat, mert a török s tatártól fajzott.” Az utóbbi csapat már egész Toroczkóig nyomult, midőn a fejdelem serget küldött ellenök, mely a rakoncátlanokat szétveré s s kiüzé. Maga azonban nem merte bevárni a csata ki-
menetelét s hirtelen Dévára távozott. Ide vitettek hozzá az elfogott vezéreik, kiket ő elereszte.

A fejdelem, míg követei fenn jártak, próbát tett némelyeket részére nyerni s Csákytól, ki korábban is német párti volt, Básta biztatásai folytán sikerrel. Ennek elvonulása ébresztett először gyanut Székelyben, mely csakhamar valósággá vált. Bogáthi Prágából visszatért, magával hozva az okmányt, mely Zsigmondnak Csehországban a lobkowitzi uradalmat biztosítá, s hozva ennek levelet Naprádytól, Bocskaitól, hogy hagyja el országát és siessen a császár szárnyai alá. S most Zsigmond felkérte Bástát, hogy csekély kísérettel siessen hozzá, hadd erősítse meg vele a békét, mint tanácsurainak mondá. Célja ily módon világossá lett s a boszus Borbély és Székely „mert ily fontos dologban a fejedelmi tanács hire nélkül egyezkedett,” elfogására s törvény elé állítására gondoltak. A dolog a dévai várparancsnok ellenállásán mult el. Most Székely és Borbély készülődéshez foktak, de mielőtt valamit tehettek volna, jött a hír, hogy Básta négyezer emberrel átlépte Erdély határát. A megrettent nép, mely tömegesen huzódott lefelé, jelzette, hogy a hír való. Székely és Toldi a fejdelemhez siettek Dévára s nehezen utat törtek hozzá. Hogy el vannak ámitva, hogy hatok mögött a fegyverszünet örve alatt másnemű

egyezkedés kötöttet; ezt hányták Zsigmondnak szemére. Zsigmond most is mindent tagadott. „Ha hiszitek, hogy Bástának ellenséges szándékai vannak, ám lépjetek fel ellene.” E perczen e felhatalmazás nem egyéb volt gúnynál. De Székely komolyan vette s a szász-sebesi táborba sietett. Maga Zsigmond is visszatért Fehérvárra.

Székelynek alig volt ideje némi csapatokat összehívni, mire hirt vett, hogy Básta közeledik. Zsigmond üdvözlétére Csákit küldé, de Székely, bár Básta utközből is biztosítá jun. 22-én őt és pártját, hogy hantásuk nem lesz*), készülődött. Válságos helyzet a fejdelemre nézve, kinek nem állott hatalmában meggátolni az összeütközést. A két tábor Tövis alatt találkozott s az ellenállásra nem számító Básta Csáky által Székelylyel egyezkedést kezdett. Lehetlen volt összejönniök s a két kis had (Székelynek másfél, Bástának négyezer embere volt) jul. 2-án megütközött. Kétségbeesett küzdelem volt, a legnagyobb elkeseredéssel folytatva s sokáig kétes. Maga Básta megsebesült s egy perczig úgy látszott, hogy Székely győz. De serge nagy része a csatateren maradt, maga Székely alvezére Szelestey s az utóbb nagyramenendő Bethlen Gábor a Maroson átuszva menekült

Ezalatt beérkeztek Rákóczi hadai is, s a dulás és égetés újra megkezdődött. A fejdelem Szászsebesen Básthöz csatlakozott, s ez azoknak, kik a császár hűségére térnek, bünbocsánatot hirdetett. Zsigmond pedig a Rudolffal kötött szerződését hirül adva az ország hatóságainak, figyelmeztette azokat, hogy meghódoljanak. Maga pedig jul. 26-án most már úgy, hogy hazájába többé vissza ne térjen, fegyveres kísérettel, melyet védelmére s felvigyázására rendelt Básta, elindult Csehországba. A merre ment, utában mindenfelé hangoosan nyilatkozott a nép átka. „Ime, mondák, kiirtá

*) Eredetiről az Erdélyi muzeumegylet birtokában.

a legjobbakat, elfecsérlé a haza vagyonát, az országot koldussá tette s midőn már nincs mit elveszitsen, elhagyja nyomorultan, megalázva.” S mi tegyük hozzá: szép tehetségei daczára országával visszás helyzetbe jutott, mert vakbuzgósága gátlá a haza valódi érdekeinek felfogásában.

Székely, Szelestey a Bánságba menekültek. Ez utóbit Világosvárott a Petneházi István által megvesztegetett őrség konczolta fel. Az első magát Bektes temesvári basánál vontá meg, s várát Solymost elcserélte Kladovával. Távozásukkal úgy látszott, hogy Erdély önként meghódól. Brassó, mely szép kitartással a hazafipárttal küzdött, s a mult évben is minden ezüstjét felajánlá Zsigmondnak, jul. 30-án meghódolt. Nehány nappal utóbb Fogarast magyarországi várakért felcserélte Csáky. Sehol semmi ellenállás – Rákóczi Lajos hajduit, Básta vallonjait dulásaikban, gyilkolásaikban senki sem tartóztatta fel. Szász- és magyar faluk lángok martalékaivá lettek, s a városok ismét és ismét tetemes sarczot fizettek. „Hoc – mond Bethlen Farkas, midőn e szomoru esztendő rajzolásához fog – quod nunc dicimus, initio horrendum, medio atrox, fine funestissimum.”

Básta még szászsebesi táborából jul. közepén Merza vezérlete alatt egy csapat hajdut Havasalföldre küldött, hogy Sorbán Radulnak a prágai udvar pártfogoltjának ügyét támogassa Simon vajda ellenében, ki a moldvai Jeremiás testvére volt. De e csapat eredménytelenül járt, s midőn aug. elején maga Szebenbe s innen a Barczaságba ment, 25,000 embert bocsátott Oláhországba. E csapat megfutamtatta Simont, beig-tatta, Radults most Jeremiás kezdett alkudozni testvére kében. Nem egyezhettek ki.

Básta a Barczaságból Medgyesre ment, hogy az aug. 23-ára hirdetett országgyűlésen jelen lehessen. A rendek itt adót szavasztak meg neki, Székelyt, Soly-mos feladásáért nótázták, s hódoló követséget inditot-

tak Rudolphhoz. A gyűlés még együtt volt. midőn hirt vett, hogy Simon támogatására roppant tatár had özönlé el Havasalföldét. Sept. 11-én másodizben ment Brassóba s hadait Havasalföldre kísérte. Tanácsára Rádul a hegyek közt vonta meg magát, bevárta őt. Az előnyomuló hajduságot a tatár hadak sept. 23-án megfutamtatták, de Básta vallonjaival még jókor érkezett segélyökre s visszanyomta őket. Rádul elfoglalta székét, de hogy abban maradhatott, nem e diadalnak köszönhető. A tatár hadak sietve elhagyák ez országot, s Magyarországra mentek a nagyvezér támogatására.

Székely kibujdosván Erdélyből, Bektes temesvári basát Erdély megsegítésére ösztönte. S csakugyan meghallgattatott. A török csapatok nyomon támadást intéztek a fejdelemség bántási birtokai ellen. Az erdélyi hadak s Borbély a nagyobb mérvű foglalásoknak ellentállottak ugyan, sőt Solymost vissza is foglalták, de nem gátolhatták meg Lugos felprédálását s utóbb Facset lerombolását. Nagyobb veszély fenyegette e vidéket, midőn a nagyvezér a főerővel Fehérvár elfoglalása után (sept. 29.) leindult, a temesvári pasával együtt menendő Erdélyre. A tervből nem lett semmi. A német hadak megtámadák Budát s most nemcsak a nagyvezér fordult vissza, hanem felrendelék a Havasalföldön levő tatárokat is.

Erdélyben gonoszul állottak az ügyek. A nyári dulások nevelék az inséget, az éhség mind fenyegetőbb alakban jelent meg. A nép zabkenyérrel, fagyökerekkel élt, a városok nem tudták beszolgáltatni az országgyűlés által kivetett élelmet, mert már – mint a brassai tanács írta*) – „majd mindenki korpát és makkot kever össze s süt kenyérré.” És ha a mult télen csak a halottakat ették meg, az idén elevenekre kerül a sor. Ez idétt folytak emberhusevésért perek, ez idétt már huzta a nép „Básta-szekerét.” Ehez járultak a zilált politikai

*) Eredetiről az erd. muz. egylet birtokában.

viszonyok. Naponként szaporodott azok száma, kik a török birtokokba bujdosnak s köztük kitünő emberek, mint Bethlen Gábor, Csiszár, Nagy Albert. A hivatalt viselők, főispánok tömegesen mondtak le, vonultak magán életbe, úgy hogy a dec. 10-én Fehérvárt tartott részgyűlésnek fel kelle Bástat szólitnia, hogy azok helyére ujakat nevezzen ki. Már e gyűlés is, mely 15,000 frtot s ezer köböl buzát szavazott meg, panaszkodott a hajduság kicsapongásai ellen, annyival élesebben kelt ki a teljes országgyűlés, mely Fehérvárt 1603. jan. 15-én ült össze. Básta megígérte a féktelen hajduság kivitelét s felhatalmazd a nemességet, hogy a rakonczátlankodó ráczokat és oláhokat, meggyéenként kinevezendő biztos által megbüntethesse, kivégeztethesse. Azután jan. 19-én másodizben letétette a rendekkel a hódolati esküt új záradékkal, „hogy az alól őket senki se oldozhassa fel.” Midőn a rendek elébe terjeszték kívánságaikat, hogy az azokra nyerendő válaszokból articuluset csináljanak, megtagadta a választást úgy mint szokásban volt, hanem utasítása szerint resolutiót adott ki azokra. Ezzel az alkotmány fel volt függesztve s hogy a rendek azt visszanyerhessék, egy öttagu követséget neveztek ki, mely megerősítés végett bizonyos, Erdély alkotmányos jogait biztosító pontokat terjeszsen Rudolf elé. E pontok elkészítése egy terjedelmes bizottságnak tétetett kötelességévé, mely febr. 15-én összeült. Maximilián főherczeg leküldését, az 1598-iki pontok, szabad vallásgyakorlat s az országalkotmánynak megtartását, Básta nótázásainak eltörlését, Erdély nyomorainak enyhítését, a székely jobbágyok visszaállítását, vagy ha felszabadittatnának, földesuraik kárpótlását kérték. A követség márcz 10-én elindult.

Básta ugyanakkor, midőn a követség fölment, maga is felküldte észrevételeit. Ő és kik mellé polgári biztosokul voltak adva, Burghausz, Molart terjedelmes okmányt terjesztettek a prágai kormány elébe 1603. febr.

24-éről, melynek nem volt egyéb célja, mint meggyőzni az irányadókat, hogy minden kedvezés helytelen volna. „A rendek, mondák ezek, szeretnék volna, hogy ő felsége az ő alkotmányokhoz legyen kötve, mit azonban oly országban, mely oly sok költséggel s fegyverrel lett elfoglalva, megadni nem lehet. Mi nekik válaszaikat resolutio alakjában adtuk ki, nem úgy mint ők akarák, hogy azokból articulusokat csinálhassanak, s hogy ezután per decreta et placata igazgathassanak, a jövő kormánynak is ezt kell folytatni. Ők az eskü letétele előtt kérték, hogy kívánságaikat erősítsük meg, eszökbe juttatván, hogy most más idők vannak.” Azután ohajták, hogy neveztessek ki püspök, továbbá kormányzó, korlátnok, négy tanácsos. A kormányzó nevezze ki a fő- és alispánokat s a nagyobb vár sok előjáróját. A donatiók, melyek Zsigmond első távozása óta történtek, érvénytelenek, s még ha Básta megerősítette volna is azokat, mert törvénytelen megerősítést ő felsége nem tartozik tekintetbe venni. Tervet adnak az országban tartandó katonaság elhelyezéséről. A szászok kiváltságait megerősítendőnek tartják, meg a székelyekét is, bár csak időszerint, „mert a lázadásra kész nemesség ellen annál készebbek lesznek szolgálni.” Ajánlják új német telepek behozatalát. A mi azon felsőmagyarországi urakat illeti, kik az erdélyi lázadást gyámolították, azt nem lesz nehéz kitudni, s akkor egész szigorral kell eljárni ellenök. Minthogy pedig az erdélyiek a Zsigmond első lemondásakor készített okmányoknak megerősítését fogják kérni, mivel ez jogaikat és kiváltságaikat mind magában foglalja, azt sem egészen, sem részeiben nem erősíthetni meg, mert az ország most más körülmények közt jött ő felsége kezébe, mint akkor.

Ez elvek, mielőtt Bécsből válasz jött volna, már életbe voltak léptetve a jan. 15-iki ülésen. Básta, ki csakugyan megkezdte katonái kiszállítását s biztos társai nem is sejték, mennyire elkeseríté az a kedélyeket.

S valóban ez volt főoka, hogy a következő mozgalomhoz oly gyorsan csatlakozott az erdélyi nemesség, a főurak legnagyobb része, s még olyanok is, kiket ők kiválóan híveknek tartottak.

IX.

Székely magas, nyulánk, őszülni kezdő férfiú volt. Szegény sorsu, unitarius szüléktől származott, de gazdag ismerettel, sok élettapasztalással birt. Báthori István alatt tekintélyes állást foglalt már el, s vele ment Lengyelországba is. Ez idő óta Erdély nagyságosai közé számították, de sokáig csak a hadi pályán szolgált. Az utolsó események egészen a felszínre sodorták. Elveihez szilárdul ragaszkodott, s pályáján soha el nem tántorult. Nagy érdem oly időben, midőn az ingadozás, ha nem sülyedt az aljassáig, talált mentséget. Nem bírván a nagyravágyás ambitiojával, pártvezérré mintegy sodortatva lett. Mert nem volt más választása, mint hogy vagy azzá legyen, vagy csatlakozzék a dolgok új rendjéhez, ismerje el Erdély függetlenségének eltöröltetését, elvei teljes megtagadásával. A küzdelem élére állva ernyedetlenül tört előre. A télen át folytonos összeköttetésben volt erdélyi párthiveivel, s ugyanakkor a porta segélyének megnyerésén munkált. A temesvári pasa pártfogója volt s annak ajánlatával személyesen menván Konstantinápolyba, megnyerte az athnemet, mely neki eléggé szokatlanul örökös fejedelemiséget s Erdélynek is különös kedvezményeket biztosított: néhány évre el lőn engedve az adó s azutánra is a 15,000 aranyról (mennyit 1575 óta fizettek) leszállítottatott a korábbi 10 ezer arany összegre.

Tavasz kezdetén megnyitotta a hadjáratot. Maga kezdetben az erdélyi Bánságban működött. Legelőbb Karansebest foglalta el, azután apr. 11-én Lugost. Akkor beindította Bethlen Gábort alig pár ezer ma-

gyar, rác, tatár csapattal, mely a vaskapun át Erdélybe érvén, apr. 15-én akadálytalanul nyomult Szászváros alá. Az őrség védte magát egy napon át, mint tudta, de a város Bethlen kezébe esett, parancsnoka Tech elfogott s a menekülni akaró őrség nagy része felkoncizoltatott. Innen szinleges visszavonulás után Fehérvár ellen ment, melyben Spinosa Péter volt a parancsnok. Bethlennek, megvételeére intézett csele nem sikerülvén, rendszeres ostromhoz kelle fogni. De az nehezen haladt, azonban a németek kiütése is visszaveretett. Ezuttal ezek felgyújták a Bethlen kezén levő külvárost, de a kedvezőtlen szél átvitte a lángokat a várba – s ott is roppant dulást okozott. Leégett a fejedelmi palota, a lóporos torony levegőbe repült. Ezalatt Székely is megérkezett. Maga Borbándnál foglalt állást, török, tatár, rác hadait széthelyezé s a megyékhez felhívást intézett, hogy csatlakozzanak. Valóban a főurak közül sokan, Borbély, Toldy, Boronkai, Vajda táborába siettek. Fehérvár ostroma ezalatt ujult erővel folyt, rohamot kísérlettek, de a vár romjaiban is tartá magát. Végre a parancsnokot tisztességes feltételek mellett feladásra szólíták fel, s most az ellenállás hasztalanságáról meggyőződött Spinoza 18 napi hősies védelem után feladta azt. Másnap áldozócsütörtökön Székely Mózes bevonulását tartá a várba, s ez napon felvette Erdély fejedelme címét.

Básta ez ideig tétlenül maradt. Hadai nagy részét kiküldte az országból, de mi benn volt, azt sem használta fel. Tetemesb erővel akart rendelkezni s Eudolfot szólítá fel, hogy fizetetlen katonái számára küldjön pénzt, s Radult, hogy hadaival nyomuljon Erdélybe. De midön Székely bejött s Fehérvárt ostromlá, elhagyá Kolosvárt, eddigi tartózkodási helyét, s Szamosujvárra szaladt. Székely is sietett felhasználni szerencsáját. Toldyt a székelyekhez küldé, Borbélyt Szászsebes ellen, melyet gr. Salm védett s mely, ez Szebenbe távozván, fel is adott. Ekkép elfoglalván Közép-Erdélyt, Szamos-

ujvár ellen indult. Az ostrom vezetését itt Nagy Albertre bízván, maga átment Dézsre. Ekkor a bezárt Básta egy ködös éjjelen 40 lovassal (május végén) átszökött az ostromló táboron s elébb Kolosvárra, onnan Szathmárra futott. Ettőlfogva az északi részek meghódítása is gyorsan ment. Egyik vezére Rhédei Ferencz Kaplyonnál szétverte a Kornis Boldizsár és Kendi Ferencz csapatait, egy másik, Makó György, a Besztercze vidékén táborozó Kis Farkast győzte le s birta – őt magát a tatároktól kiváltván – átállásra. Egy Oláhországból beütött csapat Segesvárnál szétvertett, Bástának egyik ügynöke gróf Capreoli, ki a székeltek fellázítását vette célba, elfogott, a székelység egy nevezetes része pedig Székelyhez állott.

Maga a főserg Székelylyel és Begtással Dézsről Kolosvár alá ment. Sem a német őrség, sem a tanács nem akarék feladni, de a polgárság lázongott, nyugtalanzkodott. Végre is kénytelenek voltak máj. 9-én feladni a várost. Az őrség tisztességes elvonulásra menedéklevelet nyert Bektastól, hogy „töröktől, tatártól sem ő magoknak, sem marhájoknak bántások nem léssen,” sőt a ki átáll, több fizetést kap, mint mennyit a római császár ad*). Most a nép a jezsuitákra rohant, feldulta, kirablá templomukat, iskolájukat, kolostorukat, de az atyákat Toldy megszöktette. Székely most a haddal, Szamosujvár kikerülésével Besztercze alá ment, s itt is ellenállásra talált. Kemény ostromhoz s utóbb alkudozáshoz fogott, melynek következtében a város kedvező feltételek mellett meghódolt (jun. 25.). Innen Medgyesre, s ezt feladásra bírván, Segesvár alá ment. Erdély nagy része már kezén volt, csak a székeltek és szászok egy töredéke s a Részek nem csatlakoztak hozzá. Ugy hívé, hogy ezekkel maga is elbánik s a zsákmánnyal és foglyokkal megrakodott tatárokat haza bocsátá.

*) Eredetiről az erd. mázeumegylet birtokában

A magyarországi had Rudolfnak és a szultánnak egyaránt megkötötte kezét. Mindkettőjük fő ereje a Duna mellett küzdött s Básta nem is gondolhatott rá, hogy a visszafoglalásra kellő hadat nyerhessen. Más uton akart hát próbát tenni. Szamosujvárból máj. 7-ről levelet irt Radulhoz, melyben felszólítá őt, hogy vezessen hadat a székelység közé, támaszsa fel ezeket, támadja meg Székelyt s erre ő is csatlakozni fog vele. A vászonra irt levél eljutott rendeltetése helyére. Ugyanakkor a prágai kormány békealkudozás végett, követeket küldött Székelyhez, Gyulafit és Nyáryt, de elfogadhatlan feltételekkel: Székely tartsa meg Erdélyt s a bánági Részeket, a többit engedje át Rudolfnak. Ily nemű kiegyezés tönkre tenné népszerűségét, felláztaná a törököket, Erdély hatalmát alászállítaná a szabad zsákmányul engedné Bástának. Nem fogadhatta el.

S most sajtáságos játék kezdődött. Kráker Szaniszló a Básta fő élésmestere Havasalföldre megy, hogy Rádult a még ellenálló szász városok megsegülésére bírja. Ezt Básta ültette ugyan székébe, de sem ő, sem bojárjai nem mutattak hajlamot a vállalatra. Szin volt az egész, mert azon csapatokat, melyek székébe visszahelyezék s melyek ez ideig nála voltak, Merza (mint közönségesen hívák, Deli Markó) s Ráczy György vezérlete alatt a Barczaságba küldé, kik ide jun. 8-án megérkeztek.

Ez volt, mitől Székely Mózes tartott. Erdélyi fejdelem Radult, ha csak székében bizton akart ülni, nem szivelheté meg a vajdaságban. Már Zsigmond is munkált elmozdításán s Székely elég korán felszólítá Jeremiás moldvai vajdát, hogy intézzen ellene támadást. De bár Jeremiás készült, annak még nem volt sikere s a Merza-féle beütés hírére Mózes követeket küldött Radulhoz, ajánlással, hogy ő, ha a vajda vele jó szomszédságot akar tartani, kész megerősíttetését a portánál kieszközölni. Radul folytatta megkezdett játékát:

összehívta bojárjait, ezekkel együtt mindent elfogadott s saját követei által küldött jun. 23-áról (a régi szerint 11-éről) Székelynek válaszokat: egyet, melyet maga irt alá, s egyet, melyet 12 bojárja pecsételt meg a többi nevében is. A jó szomszédság ajánlása mellett, mindkettő felszólítás volt, hogy a fejdelem szerezze meg a porta pártfogását. Mózes e választ nem tartá elégnek: kezeseket kért a vajdától.

Csakhamar kitünt, hogy mindez szín és ámitás. A barcasági oláh táborhoz Csikból, Háromszékből, székelyek csatlakoztak, s ez utóbbiak még a Székely ügynökeit is kiadák. Segesvár alól a fejdelem Makót, Bogáthyt, Imecset négy ezer emberrel a Barcaságba küldé Merza féken tartására. Utasításuk ellenére megütköztek ezek jul. 6-án, de megverettek. Makó serge nevezetes részével a csataterén maradt. Imecs elfogott s lenyuzott fejét Rádulhoz küldék; „siessen e diadalt ujjabbal koszoruzni.” Két nap mulva Székely is megérkezett magyarjaival, a főurak és nemesség színével s a Bektástól vezetett török-tatár hadakkal. Radul még sehol sem volt – hegyei közt várta a támadásra alkalmas perczet. De addig folytatta alkudozásait Székelylyel s követeket küldött Bektáshoz, „hogy ő hajlandó elállani a némettől s meghódolni a szultánnak.” Cselfogása sikerült. Az elámitott basa s fejdelem közt feszült viszonyt idézett elő.

Székely bevárando a dévai, fehérvári és dézsi táborokat, sánczolta magát a brassai papirmalom mellett, fegyvereket, lőport s 150 embert nyervén e várostól. Támadást nem várván, minthogy hirül vette, hogy Básta is Májtényhoz közeledik, követeket küldött Magyarországra, folytatni a megkezdett alkudozásokat. De már késő volt minden. Jul. 16-án Rádul zernyesti táborából előnyomult s 17-én reggel támadást intézett Székely ellen. Deli Markó áttört a magyar tábor torlaszán s tovább nem leheté kerülni a csatát, A tatárok elszaladtak, Bektas álöltönyben menekült, csak az

erdélyi had állott rendületlenül sánczain belül, küzdve vitézül s nem hátrálva. Itt az erdélyi nemesség színe vívott és elesett, de drágán adta el életét. A csatát a tulnyomó erő már rég megnyerte – azért az még mindig tartott. Nem győzelemért, dicsőséges halálért harcoltak már csak itt. S midőn a gyalogság már a csatátért boritá, a megmaradt lovasok hátra kezdtek vonulni. Ezek közt volt Székely is, ki Bogáthival átugratott a szekérsánczon. Az utánok nyomulók egy patak mellett utólérték őket. A fejdelem megforditá barnapej lovát: „hadd veszszek el én is a hazával!” Barátai körülvették. Ezek már mind elestek, midőn egy golyó őt is leteríté. Az ezalatt oda érkezett Rácz levágta fejét, Rádul, sátra előtt karóba huzatta, onnan Brassóba vitte s az ebek elébe vetette, mignem egy brassai polgár eltemetteté.

A tatárfutás óta nem érte ekkora csapás az erdélyi nemességet. „Csak egy buzaföldön 13 mágnást olvastak meg” mondja Apor. A harctéren háromezer erdélyi feküdt, kiket a brassaiak egy közös sirba temettek. Az el nem estek közül kevés menekült: a nagy rész fogóságba esett. Radul most Brassó ellen ment, hogy a Székelynek adott segélyért megfenyítse. A város 20,000 frttal váltotta meg magát, de az oláh hadak egész Gyergyóig, Medgyesig Segesvárig száguldoztak, roppant mennyiségű marhát és lovat hajtottak Oláhországba, rendeletet nyervén a vajda az időközben beérkezett Bástától, hogy haza vonuljon. Maga távozott ugyan nem sokára, de Rácz György hada benn maradt.

A brassai csata a szétszórt német őrségeket feléleszté. A Segesvárt bekerített csapat a háromszéki foglyokat kivégezte, Henter Benedeket nyársba vonta. Annyival nagyobb volt a hazafiak kétségbeesése. Fehérvárt lakossága pusztán hagyá, mire azt egy német csapat kezéhez vette. Szerencsétlenségére, mert Nagy Albert, kit Székely hadak fogadására Lengyel-

országba küldött, a brassai csata után érvén Erdélybe, lengyeleivel megrohanta ama német csapatot, felkonczolta, s úgy vonult tovább. Szászvároson Borbély György hadával csatlakozott. Az ősz férfi még egy próbát tett némi haderőt gyűjteni, hogy Erdélynek legalább e sarkát megmenthesse. A hazafiakat táborába szólítá, s ezekkel egyesülve követeket küldött a temesvári basához, nagyvezérhez, hogy küldjenek segílyt. De mielőtt választ kaphatott volna, hirül vette, hogy Básta Fehérvár felé közeledik, s most e kised csapat megindult az erdélyi Bánság felé. Utjokat Duval, lippai parancsnok el akarta vágni, de Barcsánál aug. 6-án megveretett. Szerencsétlenebbek voltak Rákóczy Lajos ellen. Midőn pár nappal utóbb a bujdosók szomoru serege a vaskapuhoz ért, ez ember rakoncátlan hajduival a szoros-uton megtámadta azt. Ez nem ütközet volt, hanem mészárlás, melynek végeztével a hazátlanoknak mindeneket elrablák. Így mindenéből kifosztva ért a csapat nejeik és gyermekeik kíséretében törököföldre.

A szabadulás reményével nem hagytak fel a bujdosók. Káransebesen megállapodva folyamodást intéztek a szultánhoz, nagyvezérhez aug. 26-áról, kérve, hogy adjon segílyt, melylyel hazájokba visszamehessenek, „mert mi mindennyi romlások miatt is megmaradtunk, az hatalmas császár hűségétől el nem szakadtunk.” E folyamodványukat Veres Dávid vitte a portára. Káransebesről a bujdosók egy része Temesvárra ment, mások Sophiára, Bethlen Gábor Nándor-Fehérvárra. Borbély s néhányan az erdélyi Bánságban maradtak. Sophiáról sept. 19-éről a bujdosók már szabályosabban formulázták kérelmököt: adja meg a porta a szabad választást s nyujtson segédet. A törökök mindenütt jól fogadták őket, a köznépet zsolddal látták el, s kérelmeik teljesítésével biztatták őket. Lippa körül apró csatározások is folyták Básta és a törököktől segített bujdosók közt, de eredménytelenül. A vérmesebbek e közben, hogy reményeik biztosabban teljesüljenek, a fiatal Bethlen

Gábort fejdelemmé választák. Szilvásy a dolgot elsietettnek találta. Ő a szabad fejdelemválasztást akarta fenn tartani. De nem e veszély, mely utóbb is kiegyenlítő-dött volna, hanem a portai viszonyok, az ott folyó mozgalom, mely épen ez idétt akasztott zsinórt a nagyvezér nyakába, tették lehetlenné a bujdosók további megsegítését, Erdély megszabadítását, s ugyane viszonyok adtak Bástának szabad kezet, hogy a visszatörítés rettenetes művét végrehajtsa.

X.

Básta jelentékeny haderővel jött az országba. Aug. 12-én pár nappal Borbély elvonulása után tábora Szászvároson volt, s innen intézett felszólítást a rendekhez, hogy aug. utolsó napjára oda gyűljenek, a hol ő lesz, „mert a császárnak hozzájok való akaratát értésökre akarja adni.” Táborát innen Dévára vitte át, s menedékleveleket küldözött mindenfelé még a káránbesi bujdosóknak is. A gyűlést sept. 9-én azzal nyitotta meg, hogy Tótházi Mihály kolosvári birónak fejét vétette. Azután az összegyűlt rendek közé ment. Rövid beszéde tájékozá a rendeket: „Kegyelmet akartok-e, vagy igazságot?” Az első perczen mindenki elnémult. Utóbb egy pár hazafi elég bátorsággal birt felszólalni. Meg akarák győzni a fővezért, kérdése helytelenségől, hisz árulóhoz lehetne csak így szólani, s ők nem árulók. A vezér-biztost ez dühbe hozta. Ő mindent, mi Zsigmond első lemondása óta Erdély felszabadítására történt, vastag felségárulásnak tekintett s e nyilatkozatban is csak meg nem tört makacsságot látott. Neki hódolati eskü, kegyelemkérés kellett. Akarta, hogy folyamodjék az ország azon bűneinek elengedéséért, hogy alkotmányát védelmezni merte. „Jó, mondá, majd igazságot szolgáltatok a négyszeres esküszegésért,” s visszavonult. Következő perczen katonák lepték el az udvart,

s a hadbíró Mathaeus Sándor bakók kíséretében a terembe lépett. A rendek meg voltak törve. Az öreg Sennyei Pongrácz, Rudolfnak e minden viszonyok közt változatlan hive, utat tört Básta-hoz s a már-már elítélteknek kegyelmet eszközölt.

A mit Básta akart, el volt érve. Határozásokról többé szó sem volt, az országgyűlésnek ő maga mondta biztos-társával Krausseneckkel tollba a resolútiót, mely megerősítés végett fel volt terjesztendő: „kérelmére s az önmagára hozott ítélet alapján életét és vagyonát visszanyeri a nemesség, de ennek negyedrészt készpénzzel kell, hogy megváltsa. A meg nem jelentek s a brassói csatában elesettek vagyona lefoglaltatik. Vám, harminczad, dézsma, ő felsége birtokába szállnak. A hűtlen városok a cath. vallásra térnek, megsarczoltatnak, s birájukat többé nem választhatják. A jelenlevők menedéklevelet kapnak.”

E végzések most másodizben függesztették fel az ország alkotmányát. Kezdetét jelzé a rémuralomnak, melyet a ki tul élt, bámulva kiálta fel a brassói névtelen íróval: „misericordia Dei, quod non consumi sumus.” A hivatalok uj emberekkel töltettek be, a nagyobb és Székelylyel tartott városok megsarczoltattak s élükre német helytartók tétettek, Kolosvárra bevittettek a jezsuiták, Mathaeus a hadbíró porkolábjaival szertejárt az országban, kutatva és kivégezve minden törvény és elítélés nélkül az utolsó mozgalomban résztvetteket. Sept. 18-án Brassóban volt, hol lefejeztette Hamvai Györgyöt, felakasztatta Vajda Miklóst, a Borbély vejét. Azután tovább ment, Tamásfalvi János főkapitányt, Ribiczei főispánt megfojtatá, Lészai Farkast, Nagy Tamást, Tamásfalvi Lászlót s másokat keresett kinok közt végeztetett ki. A Káránsebesre menekülteket Ráczy György véletlenül meglepte, de ezek kegyelmet kaptak. Nehány nappal haza térte után az öreg Borbély meghalt. Ezalatt megjött a prágai kormány intézménye, mely Erdély igazgatását Básta kezébe

teszi le, s mellé tiz biztost nevez ki: Burghaus Miklós, Capreolo, Molárd János, Imhoff Károly, Krausseneck Pál külföldiek, Sennyei, Hoffmann, Süveg Albert, Mindszenti. A közigazgatás elvei kitűzésével Unverzagt bécsi kamaraelnök bizatott meg.

Ezek az elvek teljesen azok voltak, melyeket Básta febr. 24-én felterjesztett s már elébb Fehérvártt és nem rég Déván másod izben életbe léptetett. Maga Rudolf már ez időtt nem sokat foglalkozott a kormányzás gondjaival, s annak irányt egyik-másik kegyencze adott, a szerént mint csillagjósai valamelyeket hűségesnek állítá. De két elv következetesen fenntartotta magát a kormánynál, koronként nagyobbodó terjedelemben üzni az ellenreformatiót s a magyar alkotmány nyirbálását. E két tekintet volt irányadó Erdély szervezésénél is. Az országgyűlésnek minden törvényhozó hatalma megszűnt. A rendek felterjesztése a fehérvári gyűlés után épen oly meddő maradt, mint a dévai felszólalók csillogó szónoklata. A követeknek nem volt más kötelessége, mint hogy magokkal vigyék a kapuszámról való regestrumot s másolatba vegyék az edictumokat. Erdély területi épsége megsértetett: nem csak a Részek estek el, hanem a felső várak, jelesül Szamosujvár is, kivétettek a kormányzó kezéből s a kassai generaliséba adattak. A kormányzó s a tiz tanácsos nem a magyar törvények, hanem utasításaik szerént vezették a politikai kormányzást, s várparancsnokokká, főispánokká székely királybirákká idegeneket tettek. Csakhamar megkezdődött a templomok visszavétele és a protestans papok elűzése is.

És még ha e politikai kormányzás erélyes lett volna! mely rendet teremt, biztossá teszi a közbátorságot, helyreállítja a nyugalmat, enyhíti a nép inségét, véget vet a zaklatásoknak, fékezi a büntetteket s megvédi azokat, kiket még ő is ártatlanoknak itél. De ez szivtelen és tehetetlen volt egyszerre, zsarnoki és gyáva ugyanazon időben. Négy év óta folyt irtó háboru a magyar és szász vidékek ellen, mely rendszeresen gyilkolt és irtott. A

zsoldosok és hajduk minden csata után egy vidéket pusztítottak ki élelméből, tettek néptelenné, s fosztottak meg minden eleségi készletétől. S midőn szállásaikra elhelyeztettek, ugyanazt folytatták hadi zsákmány kedvéért. Oláhországba annyi ló és marha lőn kiszállítva, hogy ott azoknak ára egy negyedrésznyre szállt le, Erdélyben pedig a földmives maga vonta ekéjét, melyet Básta szekerének nevezett. S ilyen helyen még boldogság volt! az országnak fele ugar maradt, mert arra sem volt képes az az elcsigázott ember, ki az első télen korpával, a másodikon fügyökérral s a harmadikon a felakasztott gonosztevőknek, ragályban vagy éhen meghalt családtagjának husával táplálta magát. A gabona köble, mely rendes időben alig érte el a 3 frtot hét év előtt 8, azután 25 frt volt, vidékenként felszökött 40, 50 frtig. Básta erre árszabályzatot adott ki, de most megszünt minden gabonavásár, mely csak növelte az éhhalált s az idétlen rendeletet vissza kellett vonni. Az így elcsigázott, nép közül sok lett utonállóvá, mert inkább akart bitón mint éhen halni, mert menekülnie kellett Básta czirkáló hadai elől, kikre volt bizva a rend fenntartása, a gyanusok elfogása. Mert az egész ország „szabad volt mint a madár” kit akárki lelőhet. A legutolsó hajdu feltartóztathatta a legelőkelőbb embert is, joga volt tőle kérdeni „hun a gratia” az-az Básta menedéklevele, melylyel életét ez visszaajándékozta, s ha nem volt, elfoghatta. Legszivtelenebbül a hajduk jártak el, legtöbb panasz ezekre volt. Mind hiába, a kormányzó nem birt ezekkel, s nem gunyképen hangzik-e, mit a hajduk ellen panaszlóknak mondott: „ha bolon vagy német volna megbüntetném, de magyarral nem tudok birni.” Ugy van, ő, a külföldi, nem birt velök. Másnak, hazafinak, lett feladatává, hogy e bünbe sülyedt, elaljasult csordát reformálja.

Ez volt Básta szervezése, melyhez nagy mértékben hasonlított közigazgatása. 1604. jan. 12-én Medgyesen részgyűlést tartott, honnan a három nemzet követeket

küldött a pozsoni országgyűlésre. Azután jan. 25-ére Kolosvárra hívta a rendeket. Mire ezek összegyűltek, a kapuk bezárattak s neveik összeirattak. A gyűlés jezsuitákat várt, kik az országban megkezdjék a működést. Nem jöttek be ezuttal, s néhány nap múlva Básta kiadta az országgyűlési határozatot: „minden ember tartozik jobbágyság felét vagy negyedét megváltani a szerént, a mint ott volt Déván vagy nem, még pedig lakott telekért 32, üresért 16 frtot fizet.” Gyűlés végeztével a Karansebesről hitlevéllel hazajöttek közül többen elfogattak s közülök Boronkai, Kálmándi, Csiszár és Kis Farkas hajdukapitány felakasztattak. „Meg sem mondta Básta – írja Weiss, ki maga is ott volt – miért? s meg sem is tudhattuk tőle.” A kormányzó, ki időközben a városoktól felvette a roppant sarcokat, – százezereket meghaladott mindeniké külön – márczius havában Brassóban találkozott Rádullal s apr. 7-én elhagyá Erdélyt. A felsőmagyarországi sereghez volt rendelve, átvenni a főparancsnokságot a török hadak ellen. A kormány élén Capreolot hagyta*), egy tehetetlen embert, ki nem volt képes a hadakat fékezni, melyek újra meg újra rabolva járták be Erdélyt, s ki Rádulnak, midőn alattvalói fellázadtak ellene, székely hadakat küldött segélyül (májusban). Ezzel együtt igazgatott a vegyes bizottmány. Ez sem boldogult s végre a hajduk ellen, „kik nyilvános kicsapongásaikkal s rablásaikkal magokat inkább a haza ellenségeinek mint ő felsége hiveinek mutatják,” aug. 6-áról**) táborba szólitotta a székelyeket, hogy Markó vajdával egyesülve (moldvai praetendens, osztrák zsoldban élő kalandor) verjék ki. S csakugyan aug. végére, miután a vallonok zsoldját a szászok lefizették s a hajduk más működési tért nyertek, megtisztult az ország.

*) Gubernator urunktól nekünk adott autoritásunkból – írja Capreolo máj. 12. a székelyeknek.

**) Mindkét itt idézett levél eredetijét az Erd. m. e. birja.

A levert Erdély nyögött, hallgatott, de vágyva, szorongva, remélve nézte az eseményeket, melyeknek Magyarország lett színhelyévé. A prágai kormány néhány év óta már kevés kiméletet mutatott ez ország iránt is, mind nyiltabban tört valódi célja után, megszabadulni az alkotmány nyügétől. Az igazságtalan per, melylyel Illésházy személyét sujtották, a független főurak megrettetésére volt számítva, a szándék, hogy elfogják s menekülése a nagytekintélyű férfunak sokakat megdöbbsentett. S midőn már Erdély is le volt igazva, 1603 végén pedig a szultán meghalt és a persa háboruval elfoglalt birodalom székére egy gyermek, I. Ahmed lépett, mely új kilátásokat nyitott a béke megkötésére: a kormány épen kérlelhetlenné vált. A kassai székesegyház elfoglalása kezdete volt a protestans papok üldözésének. A rendek által hozott törvényczikkeknek egy ujjal, a XXII-ikkel megtoldása a törvényhozás jogának egyedül a királyra szállítását czélozta. Egész Felső-Magyarország forrongott a valláson s alkotmányon ejtett e sérelmek miatt – melyek után Erdély sorsában saját jövőndő sorsát vélte látni.

A kibujdosottak kised szomorú csapata ezalatt folytatta működését. A még fiatal Bethlen Gábor elütetésén a fejdelemségtől mit sem aggódott. Kora érettsége, ismeretei, éles esze nagy tekintélyt vívtak ki számára társai közt, s ügyeik vezetése csakhamar kezébe került. Az 1603-iki csatározások megszünite után Szendrőre utasítottak s ott teleltek. Ekkor még a török birodalom zilált viszonyai miatt kevés eredményre juthattak. De már 1604 derekán változtak kilátásaik. A felsőmagyarországi forrongás kezökre dolgozott s helyes és biztos számítással célba vették, ezzel tenni magokat összeköttetésbe. Ezt egy uton érhetik el: ha önzés és nagyravágyás nélkül valakit az ott levő főurak közül választanak fejdelemmé s állitják a mozgalom élére. Ily módon biztosítva van a Részek visszaszerzése, mely már elveszett, a felső megyék csatlakozása, mely oly lénye-

ges segílyt adhat, de melyek egyikére sem számíthatnak, ha, mint Székely idejében, most is soraikból emelnek fel valakit. Legelőbb Nyáry Pált kínálták meg egy követők, Somogyi Bertalan által a fejdelemséggel s midőn ez nem fogadta el, megbízták Bethlent, hogy Bocskaival lépjen összeköttetésbe.

Bocskaival, ki éveken át a német párt feje volt Erdélyben, tanácsolta s csaknem intézte az 1594-iki megszárlást, megkötötte a prágai szerződést, feláldozta Jósikát, kitolta Zsigmondot az országból? Bocskaival, kit a bibornok-fejdelem s utóbb a léczfalvi gyűlés notázott mint hazaárulót, ki ekkor Prágába ment, hogy a császár tanácsosa legyen az erdélyi ügyekben, s kinek Rudolf elkobozott jószágait visszaadta? Bocskaival, kit Erdély ily előzmények mellett ostorának hisz még e perczen is, s kinek itt alig van barátja, de annál több ellensége? Ugy van, Bocskaival, ki a német párt feje, a császár rendületlen hive volt, megkötötte a prágai szerződést, mert azt hitte, hogy a délkeleti államok coalitíójával lehető lesz kiűzni a törököt a magyar birtokokból, mert azon meggyőződést táplálta, hogy a restituált Magyarország jobban megőrzendi, fejtendi alkotmányát, mint a szétdarabolt, s ki ezért és csak ezért volt oly kérlelhetetlen az akadályok elhárításában. Bocskaival, ki e szép ábrándjából már kijózanult – meggyőzetvén a több mint tíz év óta tartó háboru által, hogy Rudolf vezérei soha sem fogják kiverni a törököt, s hogy jobb lesz ezt ellenségéből újra szövetségessé tenni, és megismervén Prágában Rudolf környezetének élhettlenségét. Bocskaival, ki buzgó protestans és jó hazafi volt, s kinek az utolsó események épen e két érzelmét sértették. Az eredmény megmutatta, hogy ez volt a legheylesebb választás. Óh bizonynyal rettenetes dolgok voltak azok, melyek a császárnak oly rendületlen s erős jellemű hívét az ellentáborba korbácsolák. S Bethlen, midőn megkezdte az alkudozást épen ezeket vette tekintetbe.

A legelső összeköttetést Bethlen Bocskaival, ennek

egy török foglya által eszközlé, ki épen sarcza összeszerzése végett fordult meg Szendrőben. Azután is érintkeztek, s Bocskait az mit 1604 első felében Erdélyben tapasztalt, hol visszaadott jószágai átvétele végett fordult meg, az mint vele Belgiojoso Barbiano gróf az ő „fogadott fia” – kassai parancsnok – bánt, ki falvaiból a protestans lelkészeket kiüldözé, az mit ez a tiszamelléki helységekkel elkövetett, melyek ellen, mintha török helyek lettek volna, rendszeres hadjáratokat intézett, kiúzvén belőlök a prot. papokat s lefoglalván templomaikat, – csak megerősíté feltett szándékában, hogy e foglalásokat karhatalommal verje vissza, s szövetkezve a törökkel felszabadítsa Erdélyt. Az erre szükséges lépéseket a basáknál Bethlen tette meg. De a még mindig gyengén támogatott ügy határozottan jóra fordult a nyár végén, midőn a magyarországi hadak szerdárja Lalla Mohammed nagyvezérré neveztetett ki. A szultán kiskorusága miatt ő állván az államügyek élén, többé senki sem gátolta, hogy az erdélyi fejdelemség visszaállítását teljes erejével ne mozdítsa elő. S a bujdosók most kismarjai Bocskai Istvánt Erdély fejdelmévé választották, azután a Bánságban gyülekeztek, hogy a temesvári basával egyesülve megtámadják Erdélyt. E hirre a biztosok sept. 6-án hadfölkelést rendeltek, és Rákóczy Lajos és Dampierre Duval, kik az erdélyi Bánságban katonai parancsnokok voltak, megtámadták a még nem szervezett csapatot, megverték és táborát elfoglalták. Bethlen levelezése Bocskaival kezökbe került.

Belgiojoso most táborába Rakomázra idézte Bocskait. E férfiu készületeivel még nem volt készen, de mint-hogy a generalis már mindent tudott, vissza nem léphetett. Várai őrségét megerősítette, a hajduságot maga körül gyűjté „pénzzel mit nem ért ezüst miveit, kit épen kit darabokra vagdaltatván, tartozás nélkül osztatá ki” köztök. De Belgiojoso sem habozott, maga felrendelé Dampierret, Capreolot, Pezzent, Concini nagyváradi parancsnokkal pedig elfoglaltatá Szentjobot Bocskai

egyik várát. Ez nap óta hihetetlen gyorsasággal terjedt a mozgalom s nőtt a Bocskai pártja, kit, mint irá, a parancsnok „ágyukkal kergete el a császár hűsége mellől.” Most Belgiojoso kereki ellen indult s Pezzen tábornokot magához rendelé. Ez el is indult, de a titkon megnyert hajducsapat, mely táborának egyik felét tette, s mely zugolódott, hogy „nem török vár sem Szentjob sem Kereki, hogy azokat veszi meg.” Álmosd és Diószeg közt oct. 14-ike éjjelén megrohanta, szétverte a német dandárt, s őt magát is elfogta. Őt nappal utóbb már utban volt Lalla Mohammed levele az erdélyiekhez, mely kijelenti, hogy a Szolimán császárral fennállott kötést helyre akarja állítani s el van határozva a bujdosók által erdélyi fejdelemmé választott Bocskait a magyar nemzet urává és királyává tenni. S némi hadak csakugyan csatlakoztak is Bocskaihoz, a nagyvezér pedig, mielőtt nov. közepén visszaindult volna Konstantinápolyba, Buda nov. 4–14 kelettel, a szultán nevében megküldte az (első) athnamét, melylyel megerősíti a fejdelemségben s a diszjelvényeket, zászlót, kornyétát, két lovat, diszkardot s a „hűcsettel egyenlő jelentőségű” kaftányt, melyekkel beigtatja. *)

Az álmosdi támadás felvillanyozott mindenkit. A Sennyeitől vezetett erdélyi had, mely Belgiojosohoz csatlakozott, visszatért az ország őrzésére, s maga a tábornok Kassa alá ment, hova azonban most már nem eresztették be. Kálló s egy csapat vár és város, a felső-magyarországi főurak egymásután Bocskaihoz csatlakoztak, ki maga is nov. 12-én ünnepélyesen bevonult Kassára. Innen kiadott körlevelével a nemzet szabadságainak s a protestans vallásnak védelmére hívta fel a hazafiakat. Most Básta is ellene ment: de sem az osgyáni mérsárlás, sem az edelényi diadal, sem Kassa megkísérett ostroma nem rendithették meg Bocskai állását. Sőt

*) Az eredeti török berat a magyar akademia birtokában. Fordította Szilády Áron.

maga a vezér is, miután Füle, Szathmár átállottak, hadai pedig a zsold hiánya miatt zugolódni, szökdösni kezdettek, visszavonult Pozsonyba.

Bocskai az naptól fogva, hogy nyíltan fellépett, a bujdosók választása alapján magát Erdély fejedelmének írta. De helyes tapintattal – a nagyvezér oct. 19-iki levelén kívül – heteken át semmi lépést sem tett, mi ez ország nyugalma felzavarhatta volna. Neki a Részekben kelle mindenek fölött támpontot szereznie, melylyel Erdélyt visszafoglalhassa. De midőn ügyei itt jóra fordultak s Bástát elüzte Kassa alól, dec. 12-én körlevelet küldött be. Eddig nem irt hozzájuk „mert Erdélynek romlott állapotát tudta,” s nem akart ott zavart támasztani, míg dolgait künn rendbe nem hozta. Most azonban „dolgunknak jól végbemenetelét látván, oda kegyelmetek közé, mint hazánkba, akarunk indulni.” A hatalmas császár zászlóját és botját már kézhez kapta, hada van bőven. Hódoljanak meg egy főkövetők által rögtön, különben háromfelől intéznek támadást: ő, a moldvai vajda és a temesvári basa. De az oly sokat szenvedett Erdély még e levélre nagyobb mozgalomhoz nem fogott, nem akkor sem, midőn pár hét múlva másodikat küldött be. Azonban félreismerhetlenül terjedt ottan is a mozgalom. A mint a tiszai megyék meghódolása s az erdélyi bánág visszaszerzése befejezett ténynyé vált s Bástá visszahúzódott, éledtek Erdély reményei s várta a kedvező percet, hogy a felszabadítás munkájában részt vegyen. Bocskai s a bujdosók összeköttetésben állottak az erdélyi főurakkal s többekkel a főtisztek és főispánok közül, – de az első nyilatkozat dicsősége a székely nemzetet illeti. Csalódásából kiábrándulva, megmutatta, hogy midőn kiváltságolt helyzetéért harczolt, öntudatlanul küzdött hazája érkei ellen. Petki János febr. 1-én Udvarhelyszéken, Keresztúrott részgyűlést tartott, mely Bocskai mellett nyilatkozott, s közgyűlést hirdetett febr. 21-ére Maros-Szerdára. A kitűzött napon magyar és székely főurak sokan jelentek meg itt,

kik Bocskait Erdély fejedelmévé választották s széke elfoglalására ünnepélyes követséggel meghívták.

XI.

János Zsigmond halálától az napig, melyen a bujdosók választását a Maros-Szerdába gyűlt rendek szentesíték, Erdély sok változáson ment keresztül. Nagy nyomor örvényéhez jutott, de egy nevezetes tanúságot is merített, hogy még most a török védelme alól szabadulnia lehetetlen. Bizonyynal sok része van abban Rudolf kormánya élheterlenségének s a havasalföldi vajdák perfidiájának, hogy Erdély csatlakozása a 15 éves háboruban gyümölcsozövé nem lehetett. Megtámadott alkotmányának védelme bénította meg karjait, s a szépen kezdődő vállalat oly négy éves nyomort idézett elő, milyennél nagyobbat a világtörténet nem tud felmutatni.

A XVI. században Erdély protestans állam volt, melynek fejedelmei, kettő: János Zsigmond és Székely Mózes kivételével, katolikusok voltak. A jezsuiták betolakodása, politikai szereplésök miatt sok keserúséget okozott, anélkül, hogy valami eredményt tudott volna előidézni, s alig kezdődött meg az ellen-reformatio nagyobb buzgalommal, néhány hó alatt végét is érte. A főurak és nemesség közül alig egy-kettő tért át, a nép maradt a mi volt. De maga a protestans vallás János Zsigmond halála után annyi módosulást szenvedett, hogy a főuraknak egy nevezetes része, mely még ingadozott az unitarismus hatalomra jutásakor, Dávid meg-nemszünő ujitásai következtében visszatért a helvét elvekhez. Az ujitási törekvések Dávid bukásával nem érték végöket. 1588 táján Eösy András Szent Ersébeten „addig olvasta a bibliát, hogy szépen kitalálta belöle a szombatos vallást, és nagy sokakat elhíttetett vala, a szentírásnak világos locusait mutogatván a nagy egygyü községeknek.” Különösen a székelyságen az

unit. egyház kebelében kezdett terjedni. Midőn Zsigmond Szinán ellen ment, néhány marosvásárhelyi mesterember nem is hihetve, hogy a fejdelem győzhessen, folyamodványt irt a nagy vezérhez, „hogy ha majd Erdély elfoglalására jön, kimélje meg őket, kik egy istent hisznek és nem hármat, s disznóhust nem esznek.” A folyamodvány Zsigmond kezébe került, de a disznóhust nem evők pár havi bujdosás után büntetlenül haza „pironkodának.” Az országgyűlési határozatok azonban az ilyenmő ujtásokat határozottan tilták s Mihály vajda könyveiket pelengér alatt égettette meg. Ez idő alatt a százok közt is folyt egy zajos vita a Krisztus mindenütt jelenvalósága fölött, főként Kerz (ugyanaz, ki Bongarsnak a brassai egyház felirásait megküldé) és Reipche bárczasági pap közt s oly szenvedélyesen, hogy végre az 1585-iki berethalmi zsinat elé került, hol Reipche állitmányát visszavonta.

A kat. tanügy emelésén sok fáradsággal és sikerrel működtek a jezsuiták, de elért eredményeiket semmivé tette az 1603-iki mozgalom, midőn akadémiájukat a nép tövestül lerombolá. A reformáltak tanügyének az egész időszak nem volt kedvező, különösen a kolosváriak átterése következtében az egység hitre. Virágzása csak a prot. fejdelmek korában kezdődött. Annál több gondot fordítottak a százok a magokéra. A brassai Honter-gymnasiumot 1553–55-iki ragály vég-elpusztulással fenyegette ugyan, de csakhamar kiépülte azt, s viszont elfoglalta előbbi tekintélyes állását, mely még azontúl is tartott, midőn a szebeni gymnasiumban hatalmas versenytársa támadt, melynek emelkedéséről a 16-ik század végén Huet Albert gondoskodott, ki könyvtárát is annak hagyományozá. Hires tanítója volt épen ez időben Deidrich György, ki Aristoteles Ethicáját magyarázá (1589) s számos alkalmi verset irt. Ő tanulmányait Strassburgban és Rómában végzé, hol V. Sixtus pápától emlékül ennek arczképét nyeré. E miatt vádoltatott, de fölmentetvén, visszanyeré tanítói hivatalát.

De kétségtelenül virágzó állapotban volt az egység-hitűek tanügye, kik virágzó iskolákkal bírtak Fehérvárt, Vásárhelyt, Tordán stb. s mindenek fölött Kolosvárt, mely gazdag fejedelmi adományokban is részesült. E város nagy része szász volt még azon időben. Az egyházszakadás megtörténte után azonban gyorsan magyarosodott, mert minden szász vadászta a házasságot a magyarokkal. Így iskolájok is teljesen magyar volt, mely jeles tanítók alatt csakhamar nagy hirre tett szert. S nem egy nevezetes embert látunk azok sorában. Molnár Gergely, kinek latin nyelvtanát még a mult században is használták, Károlyi Péter, ki egy görög nyelvtan, egy latin prosodia, néhány theologiai munkája s a vallásos versengésekbe elegyedése által lett nevezetessé, s mindenek fölött Dávid Ferencz, ki mint superintendens, pap, tanító és író példátlan tevékenységet fejtett ki, továbbá Sommer, ki egy Ingolstadtban 1582-ben kiadott munkájával Károlyi Pétert czáfolta, s a szerencsétlen Palaeologus Jakab: irodalom-történetileg is többé kevésbé nevezetesek nevei. Ez utolsó sors üldözött ember teljes mértékben megérdemli részvétünket. Chiosi születésű, sarjadéka a hasonnevű híres császári családnak. Tudványa utazásra bírta, miközben Rómában vallásos gondolkodásáért s mint kitűnő és rettegett ember az inquisitio börtönébe került, honnan csak háromszori szökés után menekült. Most a jezsuiták propagandái mindent elkövettek elfogatására. De ő Német- és Lengyelországon át Kolosvárra menekült, hol 1574-ben az unitáriusok iskolaigazgatójává lett. Alig hogy a Báthoriakkal a jezsuiták is betették e városba lábokat, a szerencsétlen Palaeologus eltűnt nyom nélkül, s nem sokára Rómában megégettetett. Latin munkáját az Uj-szövetség magyarozatát Bogáthi Miklós fordította magyarra. Ez iskola a Báthoriak trónra lépte után is Hunyadi, Enyedi s mások alatt virágzott. Különösen az előbbi colloquiumok alkalmával gyors és alapos feleleteivel magára vonván II. János figyelmét, ez vele beutaztatá

a külföldet, visszatérve iskolatanító s végre superintendens lett, védte vallása érdekeit, s heves vitatkozásokat folytatott Alvarez Manó tudós jezsuitával (ugyanazzal, kinek latin nyelvtana a múlt század végeig a katolikusoknál használtatott).

Az egyházi irodalom egyik lényeges része az énekes könyvek. Az új egyház eleinte a kath. énekekhez, hymnusokhoz s jelesül azok magyar fordításaihoz folyamodott, később egyes emberek irtak egyes énekeket, melyek közül nem egyet mély és erős vallásos érzet jellemez. Dévai, Melius, a Szegediek valóban utól nem ért példányokat állítottak ki. De gyűjtemények sem késhettek sokáig. Székely István Hymnusait (1538) latinból fordítá. Huszár Gál (1557) eredetieket rendezett, öt többen követték hasonlólag magyarországiak. Tisztán erdélyi, de az egységshivők számára készült, a Heltai- és Dávidé. – Szász gyűjtemény az eleinte használt egyes nyomtatványokból csak a XVII. század elején készült. Különben ők tisztán németalföldi példányokat használtak és utánnyomtak. A legrégebb gyűjtemények egyike a Wagner Bálint által kiadott: „egyházi énekek s zsoltárok D. M. L. (Luther) s mások által.” Egyike a legszebbeknek Sommer hymnusa, mely az 1570-iki ragály alkalmával készült.

Ime Erdély vallásos irodalmának s iskolai életének képe a hitujítás s az első reactio korában. Mig emez emelkedésének kétségtelen nyomait hagyta után, azt nagy részben a hitujítók kezében látjuk. Az eleinte számüzött catholicismus utóbb élt ugyan a fejedelmi udvarban, mely a jezsuiták behívása s iskolák alapítása által akarta azt terjeszteni, de kevés sikerrel, mert irodalmat teremteni nem tudott. S ez nem csoda oly országban, hol elsőben proselytákat kelle szerezni, s hol a kezdetben teljesen szabad sajtó már nem is ellenök küzdött, hanem annak fegyverét az újított hit egyik felekezete a másik ellen használta. S itt az egész időszak alatt nevezetes embereket látunk küzdeni egymással a

meggyőződésnek polemikus és mindig keserű fegyverével s sajtó és egyházszónoklat terén, mely utóbbi ép oly nagy mérvben vétetett igénybe, mint az első.

A vázolt irodalmi ággal külterjedelemre nézve a többi nem versenyezhet. Ez nem is csoda oly időben, midőn valóban tudományosan egyedül a theologia üzentett. Önálló bölcselmi iskoláról szó sincs, s a mi kevés van, jobbára Aristoteles körül forgott. Ilyenek: Franke Keresztély, ki evangelicus szüléktől származott, jezsuitából unitáriussá lett, s mint ilyen 1585-ben Kolosvárt tanárkodott, mig nem 1590-ben Prágába ment, hol ujjal katolikussá lett. Ő Heltai nyomdáján Epictet Enchiridionját adta ki saját fejtegetéseivel. Fischer Simon, hasonlóan unit. tatár, ki a Dialectica elemeit fejtegeté, a szerencsétlen Hammer Miklós brassai fi, ki egy kútban lelte halálát, Hermann Lénárd, ki Aristoteles Organona második részét tárgyalta, s Deidrich György szebeni tanító.

A nyelvészet leginkább iskolai könyvekre szorított, de a classicus nyelvek tudása a miveltség egyik első kelléke s elterjedt volt. Mivelői közül Tordai Zsigmond pozsoni kamarafőnök Euripides több tragoediáját lefordítá latin versekben, de csak Orestest adta ki (1551). Décsi, a jogtudós és történetíró, 1593-ban Strassburgban Latin-magyar példabeszédes könyvet nyomtatott ki.

Az orvosi tudományokban Pauschner és Kyr, két a XVI. század közepén élt brassai orvos, adtak ugyan ki egy pár munkát, s Farkas István híres csillagász és csillagvető neve is fennmaradt, de mindezek csak egyes elkülönített jelenetek. Épen ily kevésbé mondhatjuk a jogirodalom állását virágzónak. A magyarok, mint János király alattvalói s hivei, Verbőczy 3-as könyvét fogadák el s használják, mig Heltai 1571-ben magyarra fordítva kiadta azt, külön esetekre pedig az országgyűlés hozott törvény erejével bíró végzéseket, még pedig 1565 óta folytonosan magyar nyelven. A magyar jogot először 1596-ban Décsi János dolgozta fel dogmaticai-

lag a maga Syntagmájában, mindenütt ügyelve a négyes könyvre és királyi végzeményekre, s alapul a római jogot választva, mely munka által a magyar jog eszmeköre némi bővülést nyert. Egészen más alapon fejlődött a szász jog, melynek már a separatio előtt is kivételes állása volt a számos nyert szabadalmak miatt. Mert hajdan a legtöbb szász helység szokásos jog szerint ítél s csak Szebennek készített Altenberger Tamás 1481-ben törvénykönyvet a németországiakból. Ez már nem lehetett kielégítő, s itt, mint láttuk, az első lépést Honter tette Polgári Jogösszegével, mely azonban, bár használtatott s a szász egyetem kívánatára általa németre fordított, de miután ő nemzete szokásait nem vette tekintetbe – mert műve a római jog alapján készült – gyökeret nem verhetett. Kevéssel azután Szebenben már próbát tettek a szász jogot nemzeti alapra fektetni. Besztercei Pomarius Keresztély nagyszebeni jegyző Haller Péter polgármester meghagyása folytán rendezte a levéltárt, s annak gazdag tartalmával megismerkedvén, összegyűjté a szász egyetem kiváltságait egy latin munkában. E dolgozatát, lehet mondani, kiegészíté, rendezé s annak hézagait betölté hivatali utódja a jegyzőségben (miután ő papi pályára lépett) Bomel Tamás „Szeben és a szász városok statutumai” című latin és német munkájában (1560). Ez előkészületek után végre teljesen elkészültek a szász statutumok. Fronius Mátyás kezdetben brassai iskolatanító, utóbb városi tanácsos, a már használatba bevett Bomel-féle gyűjteményt könyvekre, czimekre és szakaszokra osztás helyenként értelmezé és bővíté 1570-ben a Szászok statutumai című munkájában. Mig végre a szászok híres grófja Huet kezén is átment s 1583-ban kinyomatott. Most egy követség Huet és Froniussal élén Báthori István lengyel király s erdélyi fejedelem által megerősítését eszközlé. A szász nemzet valóban példátlan kiváltságainak ez képezé alapját.

Mind-e, többé-kevésbbé elhanyagolt, vagy a szük-

ség által előidézett irodalmi ágak mellett jól esik élénk és mozgalmas életet találnunk a költészeti téren, melynek számos művelői találkoztak s hol a történeti és költött tárgyak prózai és rimes feldolgozása napirenden volt. S itt is legtöbbet látjuk izzadni a Heltai sajtóját, melynek művezetője Hofgráf György volt. Tinódi első művei, Buda veszése és Terek Bálint fogsága itt láttak világot 1541-ben, itt jöttek ki több munkái, valamint utóbb azoknak egy – bár nem egészen teljes – gyűjteménye, továbbá a híres Cantionale – historiás énekek gyűjteménye dallamaikkal – 1574-ben rendezve ama fáradhatatlan férfi által. De ő maga is több idegen munkát dolgozott át s tett közzé, ilyen: Fortunatus, az eleinte üldözött, utóbb meggazdagodott kalandor, Szép Magyellona, mely a Károly-mondakörhöz tartozik, Salamon és Markalf, mely deák-német minta után átültetve a bölcs királynak eme neveletlen paraszt általi legyőztetésével, a természeti okosságoknak a hatalom fölötti előnyeit jelképezi, s a mind ezeknél nevezetesebb Száz Fabula (1566), melyet hihetőleg német szerkesztmények után egészen meg tudott magyarosítani, s mely példabeszédei és politikai vonatkozásai miatt azon kor egyik legnevezetesebb terméke. Ezen kívül ő maga s halála után fia – városi tanácsnok – többeknek számos hason tartalmu munkait bocsáták közre.

Legtermékenyebb írónak látszik Valkai András, ki munkálatai sorát 1567-ben Király krónikájával, a magyar történet száraz, vázlatával, nyitja meg. Kellemeesebb olvasmányok a későbbiek, jelesül: 1571-ből két krónika, egyik arról, mikép foglalta el Heyredin Barbarossa Tunist, másik ugyanennek V. Károly általi legyőztetéséről, Joviust utánozva; továbbá 1573-ból Prierter Joannes, 1573-ból Bánk bán Bonfini nyomán, de művészi kézzel novellává alkotva, 1580-ból a hasonlóan Bonfinból vett Bozamunda, egy már sokkal gyengébb s tökéletlenebb mű. A hittani dolgozatairól már említett Enyedi György unit. superintendens Gismunda és

Giscardo historiáját dolgozó ki Bervaldo latin szövege nyomán, melynek kezdőbetűiből egy latin mondat áll ki: „Erdélyi Enyedi György, egyetlen szeretett testvére nagyszombati nemes Komáromi Ferencz kedvéért két a szerelem türelmetlensége következtében meghalt szerető nyomorult halálát megéneklé.” S ezzel a regény tendenciája is el van mondva, mely talán-először Debreczenben látott 1577-ben világot. Gosárvári Mátyás hunyadi harminczados A régi magyarok első bejöveteletét írta meg, egészen a Heltai krónikáját követve s mondhatni, azt versekbe szedve. – Csanádi Demeter, hasonlóan unitárius, II. János király életét énekelte meg s adta ki Kolosvárt 1571-ben, tehát az uralkodó halála után kevéssel. Bánatos szívvvel írott tanköltemény, mely tárgyát példányul állítja fel, s tolmácsolja az író hitsorsosainak levertségét az őket ért csapás fölött. Bogáthi Fazekas Miklós, hasonlóan egységihívó, s ugyanaz, ki Palaeologus munkáját magyarra fordította 1577-ben Kolozsvárt, „A tökéletes asszonyi állapotokról” cím alatt egy prolog és epilog által összekapcsolt életrajzgyűjteményt hoz, melyek egynek, a Lucretia történetének kivételével Plutarchból merítvék. Ugyanő 1591-ben „Aspasia asszony dolga s a jóerkölcsű asszonyoknak tükré”-ben a női erényeket tünteti fel utánozandó képgyanánt. Skander bégje 1579-ben jelent meg először s nem sokára több utánnyomása készült. Mátyás királya a Cationaleban látott világot. – E munka a Görösöni Ambruzséhoz csatlakozik, ki a magyar királyok dolgait írta meg Bécs bevételéig, s kit ő folytat egészen II. János királyig. Szathmáry István Parthenius szerelmes történetei közül tizenhatot foglalt igen gyarló versekbe, mindnyáját a feslett szerelem köréből. Huszti Péter a „Trojai Aeneas dolgait,” az előkelő családból származott Cserényi Mihály pedig „A persiai monarchiabeli ifju fejedelmeket” adták ki. Az ugynevezett Partiumban (ma már Szilágyság) született Ilosvai Péter munkái közül a híres Toldiját Kolosvárt írta s adta ki (1574),

valamint több mű is jelent meg tőle a Heltai nyomdájában, u. m. Szent Pál élete, Ptolemaeus, s a keresztnévek magyarázata. – De nyoma van, hogy ugyanitt a fentirtakon kívül más magyarországi munkák is adtak ki. A szászoknál ez idő alatt Szebeni Ormpruszt Kristóf irt egy satyrát a gonosz asszonyok erkölcséről, hihetőleg német nyelven 1550 körül, mely magyarul is megjelent. Nálok különben inkább az alkalmi költészet divatozott, s e téren leghiresebb emberök Deidrich.

Mindezek csak maradványai, töredékei egy gazdag irodalmi ágnak, mely harczosai sorában tekintélyes, előkelő embereket látott. A hegedősök énekei, a nemzet hősei dicsőségét hangoztatva, „kedvencz mulatságai voltak a magyarnak lakomái alkalmával, s őt vitézségre és poharazásra hivta fel.” De ezek kora már hanyatlott; s midőn Tinódi, az utolsó lantos, munkáit sajtó alá adta, jól érzé ezt. A hazafiui erények dicsőítésének, a nemzeti lelkesedés fentartásának jobb eszköze vala a sajtó, mint a lant. De a forma még egy ideig nem változott, versbe szedték, s néha – de csak a Heltai nyomdájában, mert csak ennek voltak hangjegyei – nótákkal adták ki, a miket megakartak énekelni. A barangoló dalnokok helyét vándorló könyvárusok foglalák el, kik a terjesztést magokra vállalák. S ekkép a históriás énekek bizonyos tekintetben a nemzeti históriai irodalom hiányát pótlák, s épen ezért ritkán egyebek, költői lelkesedés nélkül irott száraz krónikáknál, melyeket dalolni lehetett, s melyeknek zamatját a dalam adta meg, – vagy erkölcsi elbeszéléseknél, ellátva tanulással, – vagy politikai irányu koriratoknál. De irodalmunk történetében már annálfogva is nevezetesek, mert a hegedősök dalaiból átmenetelt képeznek a történetirodalomba, melynek Erdélyben önálló élete ez ország önállóságával kezdődhetett.

A történetirodalom csak lassan emelkedhetett János király korában, sokkal inkább összeforrva volt Magyarországgal, hogy sem az önállólag fejlődhetett volna. Innen az első munkák régi nyomozások az őstörténet köréből, vagy egyes napi események feljegyzései. Ezek fontosak és nagybecsűek a történetíróra nézve, mint többnyire közvetlen élményeik kifolyásai, s az adatok tisztába hozása és a kor ismeretére nézve mellőzhetlenek. De nem kevésbé fontosak amazok is, dacára a képtelen meséknek, melyekkel némelyek, – tulnyomólag a szászok – előzőnlék munkáikat. Mert a hunoktól származás vitatása, mely mint néphit kitörülhetetlenül él a székelyek emlékében, nem egy szászt csábita még a későbbi időkben is meszszerokonság keresésére. Bonfini elterjedése felkelté bennök a vágyat, megszerezni nemzetöknek a régiség dicsőségét. Így származott egy csomó mese, melyekre többet ad a népregék kutatója, mint a történet-nyomozó, de a melyek mégis egy vagy más tekintetben jellemzik korukat.

A magyar írók munkáiba felvett mondák birnak – nem úgy mint amazok – historiai alappal, legalább a származás kérdésének lényegére nézve. S azok ezt nem is tekinték új állitmánynak, tárgyalták mint positivumot. A történetirodalmat épen egy erre vonatkozó munka nyitja meg: A csiki székely krónika, mely 1533-ban 153 aktából állítottott össze.

De mig e nevezetes mű sajtó alá nem kerülvén, el nem terjedhetett, 1543-ban Brenner Márton beszterczei híres orvos, Bonfini három első decásának kiadásával érdemesíté magát, habár azt ő hibás másolatokból eszközlé is. Ugyanis, mint maga mondja előszavában, e munkára Bornemisza Ferencz által figyelmeztetve, megszerzé Istvánffi Páltól, s rögtön sajtó alá bocsátá. Bonfini kiadása körül utána a tevékeny Heltait látjuk fáradozni, ki 1565-ben a 4-ik decasnak 6 első könyvét

nyomatta ki, „Mátyás király Történetei” cím alatt egy Csáky Mihálytól kapott különben hibás példányból. Ugyanakkor ígéretet tőn Heltai, hogy Magyarország történeteit Mátyás királyig közrebocsátja, s ez ígéretét beváltá, „Kronika a Magyaroknak Dolgairól” című könyvével, melynek nyomtatását azonban időközben halála törtévé, neje fejezte be 1575-ben. Ez Bonfininak átdolgozása ugyan, de egy mivel s eszméivel tisztában levő ember által önálló fölfogással eszközölve s néhány, Bonfiniban nem található adattal megtoldva. E tulajdonán kívül ügyes feldolgozás s folyékony stylus jellemzik s ezek következtében utolsó időkig fenntartá magát. De csaknem egészen nyom nélkül enyészett el (csak Toppelt használta) Szamosközy Istvánnak a magyarok eredetéről irt műve, míg „Nehány Dáciában talált kövek felirása” 1598-ban világot látott.

Az ekkori latin történetirók néhány versbe szedte a magyarok viselt dolgait, mintegy példájára a magyar historiás énekeknek s ezek mint classica formák utánzóí többet igényeltek magoknak. Sorukat a pirnai születésü Sommer, kora legügyesebb kalandorai egyike, nyitotta meg. Tanulmányait Németországban végzé, de midőn muzsája nem szerzé meg neki a hirt, melyre dicsvágya kilátást nyitott, katonai szolgálatba lépett, a Joannes despota (mint Bethlen Farkas nevezi, valóban Heraclides Jakab) seregében, azon férfiuéban, ki Krétában szegény születtől születve s magát epirusi király Heraclius fiának adva ki, trónigényeit Moldvára – mint láttuk, – Ferdinánd király segélyével érvényesíteni tudta 1561-ben. Ura csakhamar felismerte tehetségét s tanácsára Sommer a katonai szolgálatot iskolatanítóssággal cserélte fel. De midőn Jakab trónjától megfosztatott, s neje saját palotájában ostromoltatott, az épen akkor ennél mulató kegyencz az ablakon át menekült. Kéthónapi bujdosás után Brassóba érkezett, innen Beszterczére s később Kolosvárra ment, hol az unitáriusoknál iskolatanítóskodott, mig nem 1574-ben

a ragály áldozata lett. Munkái: A magyar királyok dolgai (Bonfini nyomán) s a moldvai veszély (1567). Mindkettő elégiákból áll, továbbá Jakab despota élete, s Halotti beszéd II. Jánosra. Sommer valóban költői lélekkel birt. Versein méltóság és nyugalom ömlik el, melyet még az sem zavar, midőn saját élményeit éneklő fájdalmas megható hangokon. De a költői felfogás nyomát nem annyira a conceptióban, mint leírásaiban találjuk. Bizonyos tekintetben illik e bírálat Schesaeus Keresztélyre is, ki munkáiba több bölcselmi, mint költői elemet vegyített, daczára, hogy krónikái száraz előadást egy-egy élénk leírás vagy képpel igyekezett eleveníteni. E császári koszorús költő s medgyesi pap tanulmányait Brassóban és Wittembergben végzé, s hazatérte után költeményeivel csakhamar általános figyelmet ébresztett, és mint köztiszteletben álló lelkész 1587-ben végzé életét. Különböző költői munkái maradtak: Elégiák egyes emberekre, epigrammok a feltámadásról (1563. Wittembergben) s versbe szedett historiák: Pannonia Romlása 4 könyvben, mely költemény alakjában, de historiai hűséggel mondja el a János király halála utáni dolgokat egész Eger megvédéséig 1552-ben, míg a hozzá csatlakozó három könyv Szolimán hadjáratát tárgyalja (megj. 1571. Wittemberg) s Pannonia Chronológiája, melyeknek bizonyynyal jóval több historiai mint költői becsök van. Schesaeus mindezekkel felette áll Unciusnak Báthori István kegyencének, ki tanulmányait Páduában végzé, innen Rómába került s VII. könyv költeményt irt a magyar dolgokról (1579.), melyek közül az első Attiláról s a vezérekről, a többi pedig a királyokról szól, Istvántól Hunyadi Mátyásig. Kivülök egy korában sokat olvasott munkát adott ki 1581-ben Laskai Csókás Péter, ki előbb iskolamester, aztán fogarasi pap volt és főurak gyermekeivel több utazást tett Európa mivelt országai-ban, mint azok kegyencze, s „Ősi lant” czim alatt azok néhányának pl. Báthori Zsigmond, Kovachoczy

Farkas, Kendi Sándornak stb. magasztalását tartalmazó. Írója különben a theológiában fényesebb névre tett szert.

Az eddig felmutatott történeti munkák, lettek legyen bár latinul vagy magyarul, kötött vagy kötetlen nyelven írva, tulnyomólag positivumra törekedtek, még azon esetben is, midőn a hunszármazás hagyományos regéit tárgyalák. Ezekről eltérőleg az első szász történetiró helynévi hasonlatokra s ezekből és más körülményekből lehozott hypothesisekre építé történetét. Ez író volt Lebel János bacc. beszterczevidéki születés, eleinte szebeni, majd talmaschi pap, s a legrégibb szász történetiró 1542-ben megírta ugynevezett historiai költeményét Thalmus mezővárosról (kiadta 1779. Seivert), tulajdonkép Talmasch történeteit, egy regényes, eredeti felfogással írott, s mindenesetre mulatságos munkát, a hasonló névű szebeni fiókszék főhelyéről. De érdekes olvasmány marad az, ha nem keresünk benne historiát, gyönyörködünk naiv felfogásában, mikép akarja szerző lakhelyének a régiség dicsőségét megszerezni. Egy más hasonló irányu munkája is „Erdély nevezetességeiről” telve van képtelenségekkel. Kivüle e téren találkozunk a brassai Bomel Tamás jogtudóssal és szebeni jegyzővel, utóbb harminczados s végre szelindeki pappal, ki tagja volt a követségnek, mely 1556-ban Bécsbe küldetett elmondani Ferdinándnak az okokat, melyek Izabella királynő visszahívására kényszeríték az erdélyi rendeket. Ugyanez évben Brassóban bocsátá ki a magyar dolgok Chronológiáját egész a folyó évig: száraz és hibákkal borított munka, mely koránsem versenyezhet jogirodalmi művével. E két férfluénál kitünőbb nevet vívott ki magának Siegler Mihály, ki Wittembergből 1557-ben visszatérte után brassai iskolatanítóvá s végre több helyen lelkeszsé lett. Egy versbe szedett Gyermekszabálykönyven kívül megírta a magyar dolgok Chronológiáját két könyvben 366-tól 1563-ig. Siegler ugyan nem emel-

kedik fel a történetirói magasságig, de első könyvének végső fejezete s a II-ik, mely az utolsó 13 év történetét tárgyalja, sok becses s több helyt ügyesen és nyomos rövidséggel elmondott adatot tartalmaz. A brassai egyház feliratai, melyeket Kerzius Bongars számára másolt le s a százszok behívásától II. János haláláig terjednek, egyes rövid s néha hibás adatokat nyújtanak. Massa Simon, brassai pap krónikája 990-től 1585-ig terjed. Korából sok használható adatot jegyzett fel, de munkája főbb érdeme, hogy figyelemreméltó folytatásoknak szolgált alapul.

Az Erdélyen kívül működő általános történetirók is fontos műveket hagytak magok után. Ezek sorát egy tiszteletre méltó főpap nyitja meg, Oláh Miklós, ki a szász földön oláh szülőktől származott, 16 éves korában az Ulászló udvarába került, 24 éves korában a pécsi püspök (Szathmáry György) titoknoká lett, s az idő óta négy király alatt a közügynek élt. Mint Lajos király titoknoká a mohácsi vész után Mária királyné udvarában maradt, ezt Belgiumba követte, s utjában számos európai tudóssal ismerkedett meg, kik közül többel levelezésben is állt. Mindamellett, türelmesége daczára is, nem volt barátja a hitszakadásnak, s politikai okokon kívül neki is lehetett befolyása Mária királyné visszatérésére a kath. egyház kebelébe. 1543-ban Ferdinánd zágrábi püspökké s ország korlátnokává tette. S ha eddig csak az udvarra s környezetére gyakorolt befolyást, most szélesb tért nyert. Szónoklata s megfontoltsága által nem egyszer adott irányt a közügyeknek az országgyűléseken, s különösen a vallásos pontok jobbadán az ő művei. Azon időt követő ötödik évben egri püspökké, a 10-ikben esztergomi érsekké lett, s mint ilyen, jelentékeny működést fejt ki vallása mellett püspöki kinevezések megerősítése s egyházi jogok és javadalmak visszaszerzése körül. Zsinatjai, az egyházi fegyelem helyreállítása s jellemszilárdsága személyiségének tiszteletet parancsolnak, bármit mond-

jon is a szenvedélytől elvakított Forgács. 1568-ban 75 éves korában hunyt el. Vallásirata a keresztyén hit néhány főbb czikkéről korában irányadó volt. Nem kevésbé becsesek Magyarország s melléktartományai leírása (írta Brüssel 1536.), gazdag tárgyismerettel készült földirati munka, mely hazánk akkori állapotáról nevezetes adatokat tartalmaz, s melyet mintegy Attilája bevezetéséül irt. Attilája a magyar történeti munkák, hagyományok és legendák felhasználásával készült életrajz, a nagy hunt keresztyén szempontból fogja ugyan fel, de benne a nemzeti dicsőség előharczosát látja, s minden historiai tévedések mellett becses a benne fenntartott mondákért. Chroniconja egyes hist. adatoknak száraz és rövid feljegyzése. „Ephemeridesei” inkább magán ügyeire vonatkoznak. Maradtak fenn tőle síriratok is Bakich Pálra és Broderichre, s fiatalkori költemények feles számmal. Oláhnak kortársa és sógora Liszt János, született Nagy-Szebenben szász polgári családból, előbb Izabella, s miután ez országát Ferdinándnak átadta, Ferdinánd király titoknoka, ki nejeének halála után egyházi szolgálatba lépett, s mint ilyen előbb veszprémi, később győri püspökké szenteltetett. Két munkája maradt: Jegyzetek Bonfinihoz, melyről Pray dicsérőleg szól (kiadta Kovachich Scrip. min. I. k.) s Maximilián császár koronázásának leírása, mely azonban az ünnepély több fontos részletét mellőzé. Forgács Ferencz becses de sok tekintetben elfogult munkája tüzetesen tárgyalja a János Zsigmond korát. E kath. írók mellett a prot. Székely Istvánt kell megemlíteni, ki, ha nem is érte amazokat polgári pályán utól, de felülmulta irodalmi tekintetben. Ő Udvarhelyszéken Bentzéken született, honnan felső Magyarországra került, s e vidéket reformálta is. Hymnusain, iskolai könyvein, 1538 előtt megjelent Magyar kalendáriumán s több egyházi iratain kívül irt egy egyetemes historiát, „Kronika e világnak dolgairól” (Krakkó 1558), mely első magyar ily nemű munka. Vallási el-

fogultsága daczára, mely főleg a kornak, melyben irt, betudandó, becsessé teszi munkáját az a mély hazafi-érzés, mely minden során előmlik, mint szintén világos és könnyű előadási modora. E történeti műveken kívül becses földirati munkák is maradtak fenn e korból, Erdély, Moldva és Havasalföld leírása Verancsics Antaltól, s egy hozzá beküldött levél alakjában névtelen-től, „Az erdélyi székelyekről” (mindkettőt kiad. Szalay Tört. Eml. II. és III. k.). Az első bár töredékes munka hű képét adja az akkori Erdélynek, s festései mutatják, hogy a magas állású szerző éles szeme mennyire belátott kora szellemébe. Továbbá Erdély és Moldva leírásai a szebeni származású Reicherstorfer György által (első kiadásai 1560 s 61 Bécsben), ki Mária titoknoka, a mohácsi vész után Ferdinánd titoknoka s végre erdélyi kincstartója volt. Zápolyának Lengyelországba menekülése előtt összeutazta Erdélyt, s nagy buzgalmat fejtett ki, ez országot királya pártjára téríteni. Ekkor s későbbi követségei alkalmával ez országba s Moldvába tett utazásai alatt ismerkedett meg annyira a nevezett tartományokkal, hogy azoknak bár rövid, de különösen a helyeknek, hol megfordult, elég pontos és alapos leírását készítheté.

Az egyetemes történetiróknak a műveltség és történeti ismeret, a külföldön működőknek pedig hazájok megismertetése körül nevezetes szerep jutott. Általán véve mindkét osztály tiszteletreméltó működést fejtett ki s szolgáltak légyen a két János király zászlaja alatt, vagy a bécsi udvar táborában, egy sincs, ki e kétes és zavaros időben hazája iránt ellenséges indulattal forgatta tollát, még akkor is, midőn a politikai, vagy vallásos meggyőződés erősb kifejezésekre ragadta. De Erdély állapotának bizonytalansága, a politikai vibratio meglátszik tollokon. Még kezdeményezők valának. Még új volt hazájok önállósága. Még nem uralkodtak tisztult nézetek, mint már végén e kornak, midőn a memoire és tulajdonképi kortörténetirók egész soráva

találkozunk, kik közül nem egy magának a történetnek is tényezője volt. Épen ezek azok, kik a történetirodalmat fontossá tevék, becsét emelék, s ha nagy részük külön nem is nyomatékos, de irodalmi működésök összege képezi nagy részben koruk történetét, a mint-hogy a téglák, melyekkel annak építéséhez járultak, mint az épület alapjai becsesek.

Az évkönyv-irodalom a század derekán már meglepőleg kezd emelkedni, – természetesen, mert miután Gyula-Fehérvár székhelylyé lett, az ország többé nem volt provincia, s önálló államélete önálló irodalmat eredményezett. János király alatt már volt Fehérvárt magában a káptalanban egy tudományos kör, melynek kitűnő férfiak voltak tagjai. E kör központjának s kiváló diszének tekinthetjük Verancsics Antalt, ki nem volt ugyan születésére nézve magyar, de valójában magyar államférfiuvá lett. Erdély és a külföld számos tudóssal állott levelezésben. Epistoláit elegans latinság jellemzi, s ezek nemcsak irodalmi tekintetben fontosak, hanem igen sok becses történeti adatokat is tartalmaznak. Magyar és latin historiai munkái – jobbadán, fájdalom, töredékek – első rangú kútfők s ha más szemüveggel nézte is a dolgokat (főként Martinuzzit) Ferdinándhoz átállása után, nem lehet tagadni, hogy mindig fel tudott emelkedni az államférfiu magasb szempontjára. Nyomban utána még egy külföldről Brutus Mihályról kell említést tennünk, kinek levelezése hasonlóan becses történeti adatokat foglal magában. Őt mint már európai hírvű történetirót Báthori István hívta meg, melynek alapján 1574. febr. 7-én Fehérvárra érkezett. Istvánt Lengyelországba is elkísérte. Magyar történeteit Pezzen vitte Fehérvárról 1598-ban Prágába, s ma már csak egy részét birjuk (kiadta jeles criticával irt életrajzával Toldy F.). Mint kinek alkalma volt az országos levéltárakat használni, nemcsak terjedelmes, de alapos és európai híréhez méltó munkát irt.

Nem sokkal utóbb már hazafiak is foglalkoztak tüzetesen évkönyvirással: Gyulafi Lestár, Szamosközy, Décsi János, Tamás deák és Somogyi, bár a három elsőnek munkái csak töredékesen maradtak fenn, a Tamás deaké pedig teljesen elveszett, s tudomásunk is róla csak Brutus leveleiből van. E férfit Báthori Istvánnak bizalmas embere s bécsi követe volt. Gyulafi, Báthori Zsigmond titkos tanácsosa s befolyásos államférfi volt, ki számos követségben vett részt. Megírta kora történeteit (Bethlen Farkas gyakran idézi, Kulcsár krónikája töredékeket közel belőle, s egy részét sajtó alá rendezé Kazinczy Gábor). Décsi, baranyamegyei születésű magyar, fejedelmi tanácsos, Bánffy Farkas fiát kísérte Moldván, Orosz-, Lengyel-, Poroszországon, Pomeránián és Brandenburgon át Wittenbergbe, hol 1587-ben utazásuk leírását versbe szedve kiadta. Munkájának fennmaradt része mutatja, hogy minő kincstől fosztatánk meg ennek elveszése által, melyet még Istvánffy birt, s melynek ma már csak X-ik decasa s a XI-iknek két első könyve van meg (kiadta egy pár könyvét Kovacsics, s a mi fenn maradt, mind Toldy). Ez az 1592–1598 közti dolgokat tárgyalja, mindent mellőzve, mi Zsigmond hadvezéri dicsőségére a hazafi-párt kegyetlen üldözése miatt árnyat vethetne. Mert Décsi ragaszkodott a hőshöz, kiről más tekintetben ítéletet mondani tartózkodott, míg a tények felsorolásával kívánja az olvasót részére hódítani. A másik történetíró Somogyi Ambrus, Bonfinit folytatta 1606-ig (kiadták Éder és Benigni). Munkájának első része nem mindenütt pontos compilatio, de fontos ott, hol saját korának eseményeit írja le, s hol őt nagy részben az intelligens közvélemény tolmácsának tarthatjuk. Ő nem mond ugyan maga ítéletet, de kortársai gondolkodását még ott is, hol a magáéval ellenkezik, hiven elmondja. Nem is dolgozott műgonddal, de kárpótlást nyújt ezért a nevezetes adatoknak egész halmaza, melyeket az olvasó előtt feltár. A haza szerencsétlensége,

nyomorgatói büne, sehol sem birják kifakadásra, de kérlelhetetlenül elmond mindent, mit Erdély legszomorubb napjai illusztrálására felhozhat. Mellőzhetlen, s mégis kevésbé használt kútfő. – Szamosközy István reformált hitű, Olaszországban végzé tanulmányait, hol ez a Báthoriak iránti tekintetből a magyaroknak meg volt engedve. Honába visszakerülvén, Zsigmond és Bocskai alatt főhivatalokat viselt, s ez utóbbi benne annyira kegyelte az író, hogy története kinyomására kétezer forintot hagyott, s a testamentomosokat „Istennek széke elébe idézzük – ír – hogy ha abban hiven és szorgalmatosan el nem járnak.” De azok még sem jártak el benne, s ma már munkáinak csak töredékeit birjuk. Ő, ezekből ítélve, kimerítőleg írta meg kora eseményeit, okfejtve, mély belátással, s egyenes és bátor lélekkel jellemzve azt és hőseit, de mindenütt a kérlelhetetlen igazság szavával. E helyt kell még két erdélyi származású évkönyviróról, Örmény Péterről és Szindi Jánosról is említést tennünk, kik azonban Mihály vajda szolgálatában álltak, s jelesen az első ennek Rudolfhoz küldött követe volt. Örményt használta Bethlen Farkas; Szindi munkájából csak töredék maradt fenn. Ezekon kívül még egy ide sorozható magyar munkát birunk: az ugynevezett „Székelyek krónikáját” (kiadta betoldásokkal Kulcsár), mely azonban nem egyéb az eseményeknek rövid és száraz följegyzésénél.

A fennidézett évkönyvek Gyulafi s az utolsó kivételével, latin szerkezetűek. Mert a magyar nyelv, ha azt ki is szoritotta a törvénykezés és kormányzás teréről, nem tartatott eléggé alkalmasnak és szabatosnak, hogy tudományos mű közvetítője legyen. És e körülmény megboszulta magát, s épen azok irányán. Latinságok, csak a Mátyás korabeliakkal (Callimachust kora Tacitusának, s Tuberót Sallustiusának nevezék el) párvonalba téve, gyarló, s Szamosközinél épen hibás. De nem ebben van főérdemök: inkább a történet pár-

tatlan, s többször terjedelmes megírásában, a hafias felfogásban, szigoruságban, mely még elfogultságokat sem engedé hizelgéssé fajulni. Kiegészítőik az emlékirók: kik jóval előbb megkezdek működésüket, részint önéletüket rajzolva s történeti élményeiket ebbe szöve, részint egyes nyomasabb eseményt tárgyalva.

Az első emlékirónak János király halála nyújtott alkalmat tollat ragadni. A haldokló király háborgatott végperceit csak a ministereiben vetett hit enyhíté. Ez tárgya Mindszenti Gábor, János király egyik meghitt embere, bánatos hangon irt naplójának (kiadták Kemény József és Kovács István), mely rövid ugyan, de szerzője figyelme minden körülményre kiterjed. Sokkal nagyobb időközt ölelt fel Ostermayer Hieronimus brassai orgonista 1520–1560-ig terjedő naplója: de ki távol a központtól kevés figyelemreméltót talál, s munkájába inkább csak a körültre (Szászföldön, Moldva-Oláhországban) történeteket jegyzé fel (kiadta Kemény Fundgruben). Nem sokkal utóbb János Zsigmond életének egy nevezetes mozzanatát, azt, midőn őt Szolimán szultán Zimonyban 1566. jun. 27-én fogadta, leirta egy névtelen, előrebocsátván annak előzményeit s érdekesen ecsetelvén részleteit. Ezen nevezetes munka szerzőjéül Aranka és Kemény, Bánffy Gergelyt tartják. Tanuságot tesz az a fényről, melyet a két uralkodó fejte ki, s felvilágosító adatokat nyújtott a viszonyhoz, mely a pártfogó és védencz közt létezett, s melyen alapult Erdély függetlensége. Egy más ez időből fennmaradt német emlékirat „Kolosvár versengése 1568-ban” csak helyi érdekekkel bir ugyan, de forduló pontját teszi azon város történetének, mely idővel Erdély fővárosává vala leendő. A német „kincses” Kolosvár városába ugyanis mind több-több magyar elem vegyült, melyet nagy mértékben előmozdított azon körülmény, hogy míg a többi szászok, lutheranusok maradtak: Kolosvár előbb kálvinistává, utóbb unitáriussá lön, azoktól elszakadt, s egy félszázad alatt (1552–1600)

egészen elmagyarosodott. A magyar elem szaporodásával jogokat is kívánt magának: hogy egyházi s polgári hivatalnokai felváltva, a választott tanács tagjai pedig közösen választassanak a két nemzetiség közül. A versengés 1568-ban nyilvánosan kitört, Csáki Mihály korlátnok fellépése következtében, mely vitának János Zsigmond azon évben kiadott oklevele (az úgynevezett Forma Unionis) a magyarok követeléseinek megadása által véget vetett.

Báthori Kristóf idejéből is maradt egy pár történeti munka. Névszerint: a hunyadmegyei Balogh Ferencz megírta törökkövetségét (1576-ban), s egy névtelen, a fejdelem fényes temetési ünnepélyét (kiadta Kulcsár). E korszakig folytatja naplóját Borsos Sebestyén marosvásárhelyi polgár, melyet ő Mátyás király halálával kezd, s melynek elejét Székely István krónikájából meríté.

Zsigmond 1588-ban a medgyesi országgyűlésen átvette a kormányt. E zajos és nevezetes gyűlés részletes, s mint látszik, jól értesült leírását hagyta ránk a politikai szónoklatai által ismert Huet Albert százszok ispánja, ki maga is tagja volt az országgyűlésnek s mint a fejdelem s utóbb a prágai udvar kegyencze, Erdély ügyeire határozott, bár nem mindig jótékony befolyást gyakorolt. A fejdelem maga gyönyörködött az irodalomban, miként Décsi ajánlólevelei s néhány udvaroncának irodalmi működései mutatják, de kik közül három az udvari cselszövények áldozatává lett. E három főúr: Gálfi János, Gyulai Pál és Kovachoczy Farkas korlátnok.

Kovachoczy olasz, francia és német egyetemekben tanulmányai végezte után honába vissza térvén, a fejedelmi udvarban nyert alkalmazást. Eleinte követségekkel bizatott meg, később a tanácsba jutott. Államférfiúi bölcseségéről tanuskodik: „Párbeszéd a birodalom kormányzásáról vagy a kormányforma Erdélyben” című 1584-ben Kolosvárt kiadott latin munkája, mely inkább

alkalmi röpirat azon kérdés felett, hogy Zsigmond kiskorúsága alatt háromtagu tanács, vagy egy ember álljon az állam élén. Gálfi János mint Kristófnak kedvencz embere, általa neveztetett ki főkirálybíróvá, utóbb fejedelmi tanácsossá, és. Zsigmond udvarnagává, kinek trónra jutását egyik leginkább mozdítá elő. Gálfi önéletírását kezdte megírni s abba beszötte kora legnevezetesebb eseményeit, de befejezésében meggátlá a fejdelem által megrendelt kivégeztetése (1593.). Gyulai Pál tanulmányait Békes által gyámoltíva Olaszországban végzé. Visszatérte után, ennek trónkövetelési igényeit gyámoltíva s Fogaras várát védelmezé. Annak elfoglalásával ő is elfogatott. De a fejdelem a helyett, hogy üldözte volna, a maga részére akará nyerni ez eszes fiatal embert. Titkárává nevezte ki, s magával vitte mint lengyel király is, hol urának Iván muszka czár ellen folytatott győzelmes hadjáratát leírta s kiadta (Kolosvár 1581). Midőn pedig Géczi János helyébe 1585-ben Sibrik György lett nagyváradi kapitánynya, egy terjedelmes levelet irt neki, melyben hivatala fontosságát s nehézségeit annyi ismerettel festette, hogy az minden kinevezés alkalmával az uj várnagnak felolvastatott. (Bethlen Farkas bevette munkája 17-ik könyvébe, Csepregi Mihály pedig: Tanácsi Tükör czim alatt 1663-ban Szebenben magyarra fordítva kiadta). Ura halála után visszatért s Zsigmond szolgálatába állott, azonban 1592-ben Abafáján összedaraboltattott.

Magának Zsigmond uralkodásának egyes mozzanatairól is maradtak fenn emlékezetes munkák. Fényes nászát Mária Kristiernával leírta egy egykoru (megj. Ungr. Mag. I. k.). S most Zsigmond felbontva a török frigyét és egyesülve a moldvai és oláh vajdákkal, diadalmas hadjáratot kezdett Sinan nagyvezér ellen. E szép és győzedelmes táborozást Décsi fennidézett munkáján s az augsburgi Dilbaum Sámuelén kívül leírta Jakobinus János kolosvári jegyző, majd Báthori Zsigm.

titoknok a s utóbb Székely Mózes korlátnok (elesett Brassó alatt 1603) s kiadta ugyanott 1596-ban. Száraz leírás, mely a polgári történetek mellőzéséért a hadi dicsőségben keres kárpótlást. Erdély legsiralmasabb korát, azt, melyhez hasonlót alig mutathat fel a történet, a XVI-ik század végső éveit s XVII-ik elejét Székely Mózesnek névtelen által irt életírásán (Benkő gyűjteményében) kívül Enyedi Pálnak csak töredékekben fennmaradt siralmas énekei festik (1598–1603. kiadta gr. Mikó) egyszerűen ugyan, de mindenütt a hazafi-fájdalom és elkeseredés hangján, mint tárgyánál és tartalmánál fogva méltó mellékdarabja a Carmen miserialenak.

Bármily szegénynek tessék e kor évkönyv- memoireirodalma más országokéval összemérve, de elegendő arra, hogy a történetnyomozónak buvárlatokra s az írónak feldolgozásra anyagot szolgáltasson. Értelmes főket, jó hazafiakat, köz-szellem létezését s tiszteletre, méltó tudományos életet árulnak el azok termékei. Tanulságosak ma és mindörökké. Mert belőlök tudjuk meg, minő szolgálatot tett Erdély már ez időben a magyar nemzetiség fenntartása körül. Erdély történetének ezek kutforrásai, Magyarhonénak kiegészítő részei. A magyarhoni írók Erdélyt illetőleg csak óvatosan használhatók. Istvánffy sokszor téved, Forgács részrehajló a legnagyobb mértékben, a többiek nagy részben kiadatlanok s alig ismertek, és ezek közül is, a kik nem a János király környezetéhez tartoztak, elfogultak, s viszont a mi íróink sem első rendű írók Magyarországra nézve. Ma már nincs meg az ok, mely a két tábornok elválasztá egymástól, s a testvérek közt nem egyszer gyűlölködés és szeretetlenség magvait hinté el. Köztünk és köztök századok vannak. S midőn nemzeti életünket s annak fontos mozzanatait belőlök ismerni tanuljuk, tisztelettel hajoljunk meg előttök, s mindenek fölött óvakodjunk könnyelműleg itéletet mondani rólok.

ÖTÖDIK KÖNYV.

I.

Bocskai Erdély irányában kimélettel és ovatosan járt el. Midőn a maros-szerdai követséget fogadta, Kelet és Dél-Magyarország már az övé volt. A közlekedés a felső-magyarországi s erdélyi német hadak közt lehetlenné vált, a biztosoknak pedig semmi kilátása, hogy pénzt vagy uj erőt kaphassanak a prágai kormánytól. S azok helyzetét még kétesebbé tette, hogy két nemzet már a mozgalomhoz csatlakozott. Bocskai még ekkor is egész Erdély átvételét csak alkudozás útján akarta eszközölni. Bethlen Farkast és Balázsi Ferenczet Szebenbe a biztosokhoz küldé, hogy azokkal az ország átadása iránt egyezkedjenek, a szászokat pedig leveleivel hódolatra szólítá fel.

Sem a biztosok sem a szászok nem fogadták el ajánlatait. Ezek, mert nem biztak Bocskai szerencsében, s lehetlennék tarták, hogy „egy egyszerű nemes – mond Krausz az idősebb – oly hatalmas császár ellen végrehajtsa azt, mibe kezdett,” az előbbieket, mert a várakat még birták s Radultól segélyhadakat vártak. De Radul már ekkor a török felé hajlott s megerősítettését a divántól várta. Mindamellet a nála levő rác és hajdu csapatokat Rác György vezérlete alatt a biztosok rendelkezése alá bocsátá. Ezalatt a nemesek és székelyek táborba szálltak Balázsfalva alá, hogy a szászok ellen menjenek, s csapataival Rác is megindult. Egy kis magyar had márcz. 25-én bevette Medgyest, melynek lakosai másnap árulással bebocsáták a várba Rác ha-

dát, kik aztán a magyarok nagy részét felkonczolák. Ezzel a szász várak körül megkezdődött a küzdelem, a szomszédos helységek dulása és égetése, s tartott a szászok makacssága miatt még azután is, hogy Bocskai apr. elején Gyulafi Lászlót kormányzóul Erdélybe küldé. Gyulafi alig ezer embert vitt magával. Ura biztosan számított, hogy az Erdélyen kívül történendő és már készülő események a szász nemzet meghódolását fogják magok után vonni. S épen ezért inté vezéreit, hogy az Erdélybe beütésre utasított moldvai vajdát csak a vég-szükség esetében hívják be, mert „a had – irá – kár nélkül nem járhat.”

Követeit Korlát Istvánt és Kékedy Györgyöt márcz. 15-én a portára inditá, hogy ezzel örökös szövetséget eszközöljenek. Márcz. 29-éről pedig a kezén levő magyarországi megyéket – eddigelé 22 hódolt meg – Szerencsre apr. 17-ére országgyűlésre hívta meg. S valóban a főurak, megyék, az erdélyi bujdosók szép számmal jöttek össze. Bocskai fegyverei még mindig szerencsével folytatták a háborút, s a meghódított rész is nagyobb vala, hogysen ő többé eddigi egyszerű czimével beérhette volna. A gyűlés apr. 20-án Magyarország fejedelmévé választá, s ennek hirét körlevelével az erdélyieknek tudtára adta. Maga István is „Magyarország és Erdély fejedelmének” czimezván magát, nyilatkozatot tett közzé Európa népeihez, csatlakozásra szolítá fel az üldözött morva és sziléziai rendeket, s barátságát ajánlá a lengyel királynak. A rendek Szerencsről apr. 25-én oszlottak el, s a fejedelem vezérei kettőzött erővel folytatták a háborút. A megremült német hadak tétlenül nézték, hogy egy csapata a Morváig hódított, egy másik a Dráváig kalandozott, s hogy a magyar sergek Ausztria és Stiria határszéleit pusztíták.

Gyulafi Erdélyben kevesebb szerencsével küzdött. Megbénitá erejét az, hogy a várak idegen kézben voltak, hogy a szászok még mindig ellentálltak. Ekkor máj. 8-ára országgyűlést hívott össze Maros-Vásár-

helyre, de a harmadik nemzet innen is elmaradt, sőt – mialatt maga is épen ez nap Szebenben gyülesezett – Rácz György által támadást akart intézni a rendek ellen. Gyulafi korán értesült a dologról s ezekkel együtt Kelementekére ment át. Gyűlés végeztével Gyulafi hadait Ebesfalvára vezette, de mielőtt támadólag felléphetett volna, máj. 15-én táborába szász követség érkezett. Elfogadhatatlan pontokat hozott magával. Távozások után máj. 19-ike éjjelén – áldozó-csütörtök volt – Rácz, „némely szászok ösztönzésére, kik – írja Weiss – a némettől kapott javaikat féltették,” megtámadta s megverte az ebesfalvi tábor. A veszteség tetemes volt, de nem kipótólhatatlan. Nehány nap múlva Gyulafi új hadakkal indult Segesvár ellen, de nem gátolhatta meg, hogy Rácz hadait jun. 14-én e várba be ne vigye.

Hasonló cselfogások daczára Bocskai szerencséje Erdélyben is jobbra fordult. Kolosvár meghódolt, meg nem sokára Szamosujvár is. Követek jöttek Radultól megbizatással, hogy előkészítsék a Bocskaival leendő kiegyezés útát, s a moldvai vajdától, hogy Gyulafinak a segélyhadak elindulását hirül vigyék. S most a szászok is elfogadhatóbb feltételeket ajánlottak: a nemzet Bocskainak le fogja tenni a közelebbi országgyűlésen a a hűség esküjét. De a jul. 4-én létrejött kiegyezés daczára Rácz György nem adta fel Segesvárt, Szeben nem nyitotta meg kapuit. Gyulafi, hogy legalább a többi szász helységek hűségét biztosítsa, s a Barcaságra jul. 19-én megérkezett Ali basa török és moldvai hadaival egyesüljön, megindult sergeivel Brassó felé. Fogaras ut közben megadta magát s Brassó követséget küldött elébe. Végre maga is megérkezett, s nyomon – jul. 27-én – követeket küldött Rádulhoz, hogy a megkezdett alku-dozások alapján szövetséget kössenek. Utolsó tette volt – más nap jul. 28-án egy Brassótól nem messze fekvő faluban meghalt. Helyét ideiglenesen Petki töl-tötte be, ki Ali basával s a megerősített sereggel Segesvár ostromára sietett.

A portai követek már jóval előbb bevégzik az alkudozásokat. Feladatuk volt, bizonyos függő kérdésekre nézve kiegyezést hozni létre a kormány élén álló nagyvezérrel, s miután ez megtörtént, be lönek a szultánnak szilhidzse hónap folytatán (apr. 20. – máj. 19. közt) mutatva. A nagyvezér azonban nem várta meg, hogy az athname megírassék, lement Belgrádba, hogy a hadi készüléket siettesse. Jun. derekán végre elkészült az athname: a szultán kötelezi magát, hogy Bocskait s utódait, míg hivek lesznek, megtartja „az erdélyi fejdelem-ségben s magyar királyságban,” békét nélküle nem köt a némettel, ellenfejdelmeket nem hizlal, a két ország közt fennálló kereskedést védelmezi, a három év óta rabokká lett magyarok szabadon bocsáttatnak. Egy pont megengedi, hogy a mely hódolt helyek visszafoglaltattak, maradjanak szabadok, de egy másik kiköti, hogy azok a várak, melyekben mecset volt, ha visszavétetnek, török kézben maradjanak. Ily módon is nevezetes előhaladást mutat e szerződés, melyben a portától való függés minimumra van szállítva, annyira t. i., hogy a szultánnak a beigtatáson túl semmi hatalma sem maradt. Épen mint János király korában, két szerződő fél áll egymással szemben, de azon különbséggel, hogy a mit Szolimán ildomból tett, azt Ahmed kényszerűségből követte. A portát a háborunak eddigi folyama meggyőzte, hogy az erdélyi államoknak fellépése vagy csak neutralitása is akármelyik félnek nagy szolgálatot tehet, s hogy ezt magának biztosítsa, azért volt oly engedékeny. S valóban ez athname lényegesen elüt mindazoktól, melyek 1540 óta keltek. Ezek mindegyike Erdélyt a szultán államának mondja, s szereti a fejdelmet helytartói minőségben feltüntetni. Az Ahmedé már pontokról beszél, melyeket Bocskai a nagyvezér útján tett, ő pedig elfogadott. Ily módon maga megjelöli, hogy közte és Bocskai államai közt új viszony keletkezett. Ez athnaméval azonban az alkudozások nem voltak befejezve, még nem döntetett el Erdély évi adójának kérdése,

Lippa és Jenő sorsa felett az alkudozásokat még azután is folytatták, s a végcél, a János király korabeli magyar királyság helyreállítása sem éretett el ezzel.

Kékedy és Korláth jun. közepén haza indultak. Az első egy csausz kíséretében Erdélynek vette útját, s magával hozta Szofi Szinán pasa Kaimekam jun. 14-én kelt s a frigy megszilárdítását célzó levelét és az athname másolatát. Korláth Belgrádba ment a nagyvezérhez s ettől jul. 9-én kelt irattal bocsáttatott haza: a porta védni fogja Erdélyt a császár ellen, helyreállítja azon viszonyt, mely a két ország közt létezett; Lippa miatt ne aggódjék, ez nem fog köztök összeütközésre okot adni, végül siessen hozzá, hogy a szultán által küldött zászlót és koronát kézbesitse neki mint „magyar királynak.”

De Bocskai nem Zimonyba ment a nagyvezérhez. Sürgősebbnek tartá az erdélyi viszonyok rendezését befejezni. Tudomása lehetett róla, hogy Segesvár feladását, a városiak akarata ellenére, a német hadak késleltetik, s hogy a biztosokat távozásra csak megjelenése fogja bírhatni. Balassa Ferenczet előre küldé, hogy Kolosvárra országgyűlést hívjon össze. Ő maga Kassáról jul. 26-án leindult s aug. 22-én Kolosvárra érkezett. A császári biztosok, kik Szebent aug. 6-án hagyták el, most itt vártak rá, kiket ő tüstént elfogadott s személyekre nézve megnyugtatót. Az országgyűlést pedig a székelyek és szászok kérésére Medgyesre tette át, hová sept. 4-ikére maga is megérkezett.

Az egyesült erdélyi török és moldvai hadak aug. 6-ika óta megfeszített erővel folytatták Segesvár ostromát. De Rác is megfeszített erővel védte magát. Mióta Bocskai és Radul közt véd- és dacszövetség jött létre, melynek egyik pontja Rác visszahívását rendelé el, s Radul a fejdelemnek hűséget is esküdött, e védelemnek nem volt más célja, mint hogy Rác a vár feladása által némi kedvezményeket biztosítson magának. Célját elérte, s Segesvár sept. 9-én végrehajtott átadásáért két várat nyert Bocskaitól.

Az országgyűlés sept. 14-én megnyílt. A szászok meghódolása ekkorra végrehajtott s Bocskai még ez napon megesküdött az ország alkotmányának megtartására. Itt fogadta a szultán követét Ahmed csaszt is, ki a zászlót, botot, kornyétát mint a fejdelemség jelvényeit átadá. Minthogy azonban a szerencsi választásnál fogva Magyarországnak is fejedelme volt s mint ilyen székhelyéül Kassát választá, az erdélyi rendek kormányzóvá Rákóczy Zsigmondot szemelték ki. Bocskai az országgyűlési végzések megerősítése után a biztosokat fedezet mellett és a német hadakat Lengyelországba kísérteté, s azután Kolosváron át maga is visszaindult Kassára. Nehány héttel utóbb oct. vége felé Déva, az utolsó erőd is, mely még német kézen volt, feladta magát. S most Rákóczy a fejdelem utasítása szerint, de eléggé tág hatáskörrel vette át a kormányzóságot, szervezé az országot, tölté be a hivatalokat s gyógyítá be a sebeket.

Bocskai a fővezérrel fennforgó alkudozások befejezése végett sietett vissza Erdélyből. Oct. vége felé Patakon volt s itt fogadta Mehemed tezkerecsit, ki az athname ünnepélyes példányát átnyujtá. Oct. 28-án elindult a nagyvezérhez s nov. 10-én fényes kíséretével a Rákosra ért. Találkozása Lalla Mohameddel ünnepélyes volt, s ez oldalára értékes kardot kötött, jobbába királyi pálczát adott, fejére koronát tett. A diván a magyar királyság helyreállítását czélozta, úgy, mint az János király korában létezott. Bocskai nem vágyott ennyire. Ő csak a nemzeti párt tulsulyát akarta biztosítani, s minthogy mint fejdelem az erre vezető alkudozásokat könnyebben intézheté, levette fejéről a koronát s ezt a szultán barátságának, de nem királylyá avatásának jeléül fogadta el. A mi a kiegyezést illeti, az is létre jött: a tulajdonképeni Magyarország nem fizet adót s Erdély és a Részek is nem többet tizezer arany-nál, tiz évig azonban ez is elengedtetik. Ellenben a fejdelem Lippát, Jenőt s a szomszéd városokat, mihelyt

Erdélybe bemegy, visszafogja bocsátani. A jövő év elején még egy drága kardot küldött a szultán Bocskainak: „tudjad – mondá Uzen efendi – hogy valakinek ezt oldalára kötik, annak sem pénze sem hada el nem fogy. Ha e végre kötöd fel, boldog lész, győzedelmes lész.”

Már ekkor nem e végre kötötte fel Bocskay. Nem volt más célja, mint helyreállítani az alkotmányt s biztosítani a vallásszabadságot. Havok óta nem csinált titkot belőle, hogy tisztességes feltételek alatt kész alkudni s az ellenpárt már akkor meritett reményt. „Ha nem boldok az magyarok – írta a bujdosó Náprági püspök a bujdosó Kornis Boldizsárnak, vigasztalván ezt, hogy Isten azért jelenté kicsiny haragját, hogy megkimélje a nagyobbtól, pokolra vetéstől – és ha ugyan törökké nem akarnak lenni, nyitva az ő felsége kegyelmességének ajtaja. Bizony kardja is kivonva.” De a kegyelem ajtaján át még mindig oly pontokhoz juthattak volna, melyek a nemzeti párt vívmányaival nem állottak arányban s kevés változással a háboru előtti állapotot állították volna helyre. Rudolfot zárkozottságából a főherczegek fölterjesztései sem rázták fel, s ezek végre is elhatározzák a család érdekében a császár ellenére is, saját felelősségükre folytatni az alkudozást. Mátyás megbizottja Forgács Zsigmond erre késznek találta Bocskait s át is vitte ettől a föltételeket. A főherczegnek azokra adott válasza épen nem volt kielégítő, s a Korponán nov. 17-én összeült rendek hangulata mutatta, hogy azokat kiindulási pontokul sem hajlandók elfogadni. A bécsi kormány ez idétt arra számított, hogy Bocskait a törökkel meghasonlásba hozhatja, s ezért Althan és más biztosok által a törökkel külön békealkudozás kezdett. Tervbe volt véve elhítenni a budai basával, hogy Bocskával a béke már létre jött, s e célból a fejedelmet felhívták, hogy vagy biztost küldjön, vagy legalább a békét a magyarokkal befejezettnék írja. Mint várni lehet, tagadó választ nyertek s az egész kísérlet eredménytelen maradt. Mind ez vigyázatra inté a fejedelmet, s mi-

alatt Illésházyt a béketárgyalások folytatására Bécsbe küldé, intézkedett, hogy hadai talpon álljanak s az erdélyieket is táborba szólítá. Illésházy társaival 1606. jan. 5-én érkezett Bécsbe s hosszas alkudozás után febr. 9-én csakugyan hozott némi pontokat létre.

Homályosak s félremagyarázhatók voltak ezek is. Bocskai tisztán és szabatosan kívánta formulázni a magyar alkotmányon ejtett sérelmek orvoslását, a szabad vallásgyakorlatot s Erdély önállóságát. De mind az, mi ezekre vonatkozott, kibuvó ajtókat foglalt magában s további válaszát Bocskai a Magyarországon s Erdélyben összehívandó országgyűlések tárgyalásaitól függeszté fel. Kassára apr. 24-ére országgyűlést hívott össze s márcz. 9-éről megküldte Erdélybe az ez országot illető pontokat, minthogy „neki azok igen alkalmatlanoknak tetszenek,” vegyék a rendek itt is tárgyalás alá. S valóban alkalmatlanok is voltak. Sem önállósága, sem szabad fejdelem választása, sem a négy bevett vallás háborítatlan gyakorlata nem volt biztosítva. Sőt Bocskai halála után az ország visszaszállandó volt a magyar királyra. A fejdelem előre számítva, hogy azokat sem a magyar sem az erdélyi rendek nem fogják elfogadni, a bécsi kormányval kötött fegyverszünet idejét sergének erősítésére használta, s az erdélyiektől is ötezer fegyverest kért.

Erdély sebeiből már gyógyulni kezdett, de szenvedései emléke még sokkal újabb volt, hogysen vivmányait jövőre is koczkáztatni akarta volna. Rákóczy Zsigmond Kolosvárra apr. 3-ára összehívta a rendeket, kik azon utasítással látták el a kassai országgyűlésre kijelölt követeiket, hogy a szabad fejdelemválasztásnak s az unitária vallás szabad gyakorlatának a békepontok közé igtatását sürgessék. S ugy is volt. Apr. 24-én Kassán megnyílt a gyűlés, s másnap hozzáfogtak a bécsi pontok tárgyalásához. Már ez nap tiltakoztak az erdélyi követei, hogy az unitária vallás nincs a pontok közé igtatva, s a bécsi pontok módosításait utasi-

tásuk szerint sürgeték. A többire nézve a magyar urak tették meg észrevételeiket. A fő elv, mely őket vezette, annak biztosítása volt, hogy „Magyarország magyarok által kormányoztassék,” s a máj. 12-iki feliratukban ezt nyíltan ki is fejték. Ugyanez napon ismét Illésházy jelöltetett ki bécsi követül, ugyanaz, kit ildomossága, higgadtsága, népszerűsége s főként mert Mátyás főherczeg által kegyelteték, közvetítő szerepre legalkalmasabbá tett. S végre jun. 23-án csakugyan létrejött a bécsi béke, bizonynyal jóval kedvezőbb alakban, mint a korábbi tervezetek czélozák, de még sem teljesen kielégítőleg, úgy hogy Mátyásnak sept. 23-iki leiratával a vallásszabadság ügyét, Rudolfnak pedig sept. 24-iki nyilatkozatával Erdély és a Részek szabadfejedelmválasztását kelle biztositniok. Ugyanez okmány Bocskait birodalmi herczeggé tette.

A béke létrejöttét főként Mátyás sietteté, kit Rudolf márcz. 21-én Magyarország kormányzójává nevezett ki, s kit apr. 25-én a főherczegek „mert császár ő felsége álladalmi kormányzására nem alkalmas,” a család fejévé választottak saját házi törvényeik értelmében. Ez volt az első lépés arra, hogy Rudolf trónjától megfosztassék, s a második, hogy azon okmányt, melylyel a király a bécsi békét feltételesen erősítette meg, Mátyás kicserélte mással, mely feltétlen megerősítést tartalmaz. Végre sept. 23-án e békét az örökös tartományok s Magyarország követei egymásnak kölcsönösen kicserélt oklevelekkel biztosíták s ily módon egy államszövetség létrejöttét készíték elő, melynek fejévé s részben védurává Mátyás leendett.

A bécsi béke, mely Sennyeinek s Kornisnak amnestiát szerzett, szükségkép maga után vonta a törökkel való kiegyezést is. A kormány 1600 óta többször tett erre próbát, mindannyiszor siker nélkül. Bocskai szövetségésének a törökkel egyik leglényegesebb pontja volt, hogy ez tudta s részvéte nélkül nem fog egyezkedésbe bocsátkozni a német udvarral. S midőn ez a kor-

ponai gyűlés után külön békét próbált kötni s e kísérletet a kassai gyűlés alatt megújítá, Ali a budai basa az erre vonatkozó okmányokat megküldé Bocskainak. „Esküszöm – írá – megtartom szavamat, s nagyságod tudta nélkül nem békélek, mert azok csalfasággal hajhaszszak.” S ugy is lett. Csak miután a bécsi béke létrejött s a hozzátartozó leiratok kiadattak, kezdték meg a királynak, a szultánnak s a fejedelemnek megbízottjai oct. 29-én az alkudozásokat Zsitva torkolatánál, s hozták létre nov. 11-én az erről nevezett békét. Erdélyről ennek pontjai közt nincs említés*), annak viszonya a portához már szabályoztatott, s ez ország nem is mint a porta adófizető tartománya, vagy mint a császár hűbére, hanem mint önálló ország, mint békéltető fél vesz fejdelmének követei által részt a tárgyalásokban. S ezért és ez okból fontos, mert e viszonyt utóbb Bethlen Gábor fejleszté ki.

Bocskai dec. 13-ára Kassára országgyűlést hirdetett, melyen a bécsi pontokat bemutatta. Még jelen alakokban sem oszlaták el ezek a rendek aggodalmait s a pontok latolgatása, s nagy részben arra vonatkozó végzések hozatala dec. 22-ig tartott. Ezek közé tartozott az Erdélylyel való viszony megállapítása. Bocskai Magyarország és Erdély fejdelve volt, de birtokai közül a bécsi béke s az azt kiegészítő sept. 24-iki leirat szerint négy vármegye halála után vissza volt szállandó a magyar koronára, s ezeken kívül a fejedelemségnek és a Részeknek önállóságát ugyanazon leirat elismeré. Az egyik főczél, melyért Bocskai kardot vont, kétségtelenül ez volt, mert neki és a felsőmagyarországi urak nagy többségének meggyőződése volt, hogy Erdély Réseivel minden áron fenntartandó. Előterjesztésében, célzattal erre, a fejedelem kiemelésé, hogy szükség azon frigyet, melyet Erdélylyel s Réseivel kötöttek, megerő-

*) Utóbb a bécsi békét megerősítő 17-ik pontot magyarázták erre.

sitni, de úgy, hogy egyik birodalom se legyen a másik fejedelmének személyéhez köteles, hanem igen magok az országok egymás közt, s erről adjanak ki kölcsönösen hitlevelet. A rendek ezt ugyan épen ily alakban fogadták el, s törvénybe iktatását a következő országgyűlésnek ajánlák. De végre többé nem hajthaták. Bocskai már havak óta vizkorságban szenvedett, s a gyűlés alatt láthatólag roszul volt. Maga és környezete betegségét mérgezésnek tulajdonítá s minthogy korlátnoká Kátai némely összeköttetései miatt a német udvarral gyanussá lett, elfogatott. A fejdelem dec. 17-én megírta végrendeletét, újra és újra ajánlva ebben „hogy valameddig a magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségeknél forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani,” és lelkére kötven hiveinek a megkötött béke pontos megtartását. Tizenegy nappal később dec 28-án elhunyt, mielőtt teljesen végrehajthatta volna terveit. Ezek részben módosulást szenvedtek, miután halálával Illésházy, a Magyarország egységének helyreállításáért buzgólkodó Illésházy jutott legnagyobb befolyásra, de Erdély és a Részek önállósága többé kérdés tárgyává nem lett.

Bocskai halála mindenfelé és minden körben nagy felindulást okozott. Mialatt a testamentomos urak fényes temetésre tettek előkészületeket s halála hetedik napján tetemeit vaskoporsóba zárták, megmérgeztetésének híre átalánossá lett. Kátai pöffeszkedő magaviselete nevelte a gyanut, egy elfogott ügynöke által összeköttetése a német kormányval világosságra jött, s most a testőrség kihurczolta börtönéből s a köpelengér alá vitte. Itt Forgács Ferencz testőrhadnagy ejté rajta az első vágást „tisztsége, hite vesztett áruló az ki ez árulót nem vágja” monda, s erre az udvari nép „izre aprítá” a nyomorultat, úgy, hogy özvegye lepedőbe sepertette tetemeit.

Bocskai az erdélyi fejdelemségben utódjává Homonnai Bálintot ajánlá az itteni rendeknek, s a testamen-

tomos urak és magyarországi párt mindent elkövettek, hogy urok végakarátának érvényt szerezzenek. Birtokában lévén az elhalt fejdelem kincseinek és hadainak s a kormányzó Rákóczy Zsigmond ipa lévén Homonnainak, komoly ellenállástól nem tartottak. S csakugyan ehhez mérték intézkedéseiket, követeket küldöttek Belgrádba a nagyvezérhez kik Homonnainak athnemet szerezzenek, levelet irtak az erdélyi rendeknek, hogy választásukat elhalt urok végakarátához mérjék, s Rákóczynak, hogy ne gátolja a szabad választást.

Ugyanakkor a 18 éves Báthori Gábor, a somlyai István ur fia s az ecsedi István ur örököse, is lépéseket tett. Kassáról Ecsedre ment, részére nyerte Bethlen Gábort az ifju Erdélyország legjelesebb tagját, Imrefit egy tehetséges tanácsurat s Nagy András hajdukapitányt. Nyomon felajánlá az erdélyi rendeknek jó szolgálatait, követet küldött a portára s jan. 2-án irt levélével figyelmeztette a nagyvezért, hogy a fejdelemség „vérszerént is ötöt illeti.” De Mátyás főherczegben is feltámadt a vágy, hogy a nem rég elszakadt tartományokat visszaszerezze. Jan. 27-éről figyelmeztette a rendeket, hogy Erdélyre nézve várják be a császár intézkedéseit*).

II.

A magyarországi mozgalmak az erdélyi rendeknek nem tetszettek. Bocskai erdélyinek vallotta magát, s ösztönt a fölkelésre a bujdosóktól vett. Most a Rézsekben lakó urak akarják az ország sorsát eldönteni s ők ugy hívék, a szabad választás kijátszásával. Ez épen nem volt inyökre s mint válaszaik és magoktartása mutatják, semmi hajlamot sem éreztek pactálni. A többség Rákóczyhoz hajlott, s midőn a nagyvezér is 1607 elején

*) Eredeti levelek Mike Sándor ur, az erdélyi muzeum-egylet s K. Papp Miklós birtokában. Minthogy itt s a következő két cikkben sokat használtam fel, lehetlen vala mindeniket külön idézni.

hozzá irt levelében magasztalá erényeit, irván, hogy őtet „Bocskai is úgy tartotta ez országban, mintha ő maga két személy lett volna” és biztosítá az országnak a szabad választást, reményt mentettek. Mindenek fölött Erdély és a Részek kormányzatát akarák kivenni a testamentomos urak kezéből, elválasztani a bécsi béke értelmében visszacsatolandó megyék igazgatásától. Ily célzattal Rákóczy jan. 22-ére Kolosvárra országgyűlést hívott össze, melyen őt meghagyák a kormányzó-ságban, s mellé egy héttagu országtanácsot neveztek ki. Együttal elhatározzák, hogy a temetést azon percztől kezdve, melyen a menet az ország határára ér, ők veszik át. Végül egy futárt Bécsbe, Balassit a portára, Sarmaságit a temetési menet megvizsgálására küldék, a kormányzó pedig négy nap mulva hadfölkelést rendelt el s febr. 8-ára országgyűlést hívott össze.

A fejdelem temetési szertartását Kassán febr. 2-án egy péntek-napon roppant fényvel ülték meg. Más nap elindultak, hogy a tetemetek a végakarát értelmében Fehérvárra kísérik. Sokan csatlakoztam a menethez a főurak közül, s azt „nem nagy had, noha igen szép válogatott kopjás sereg, s kék és fekete gyalogvitézek” kísérték. A hír a valónál is nagyobb seregről beszélt, s hogy a két magyarországi versenytársnak minden igyekezetét lehetlenné tegyék, az összegyűlt rendek febr. 11-én Rákóczy Zsigmondot fejdelemmé választák. Hiában menté magát aggkorával, köszvényével, meg kelle hajolnia az ok előtt, mely választását előidezé. A mostani alkalom sok időre zsinórmértékül szolgálhat s ők a szabad választási jogot nem akarják kockáztatni. Csaknem akarata ellenére fölesketék. Ugyanez napon febr. 11-én érkeztek a császári biztosok Kassára, s bár Homonnai akarata szerint a bécsi békében kikötött megyék visszaadásának csak a temetés bevégződése után kellett volna megtörténni, a vár s egymásután a megyék vissza lőnnek bocsátva. Ekkép Homonnai mindkét oldalról elveszté támaszát.

Rákóczy fejdelemmé lévén, erélylyel és eszélylyel mindent elkövetett, hogy székét megszilárdítsa. Bethlen Gábort a Báthori ügynökét elfogatta, s bár utóbb szabadon bocsátá, de a keletkező pártot már csirájában elfojtá. Belgrádba Murád pasa nagyvezérhez levelet irt, melylyel kikérte a porta megerősítését. Huszár Istvánt s utóbb Kornis Boldizsárt a temetési menethez küldé, hogy intsek a főurakat, hogy a feles kíséretet küldjék vissza, kevesed magokkal szivesen fognak látatni. A menetet Huszár Lámpréten febr. 12-én, Kornis Goroszlón febr. 14-én találta. A főurak belátták, hogy ha hadaikat Erdélybe viszik, a polgárháboru végetlen bonyodalmaikt idézik elő, s engedtek. Homonnai a Részekben foglalt állást, Nyáry visszatért a menet nagyrészével, a tetemeket Czoborra és Szécsyre bizván, kik aztán az erdélyi kísérethez csatlakoztak. Az uj menet febr. 18-án Kolosvárra ért, s a fejdelemmel és főurakkal egyesülten folytatta utját Fehérvárra, hol febr. 22-én helyezék el a tetemeket a sirboltba.

Ugyanez napon kapott Fehérvárt athnamét is Rákóczy. A testamentomos urak követei, Dobai és Széplaki, Belgrádban Murád nagyvezértől jan. 15-én Homonnai számára zászlót, botot és athnamet nyertek, mely őt a Bocskai ajánlására („hitele lévén nálunk szavának mint szintén magának életében,” mondja Murád okmánya) „fejdelemmé és királylyá” erősítette meg. Az okmányt s jelvényeket Musztafa kapucsi basa vitte a köve- tekkel együtt, s amaz Temesvárról tudósítá a lugosi bánt Vajda Istvánt, hogy a jelvények „az erdélyi fejdelem” számára nála készen vannak. Rákóczy magára vette a dolgot, minthogy ő valóban már az volt s Kolosvárról febr. 17-éről meghivta a kapucsi basát, hogy siessen. A dolog fejleménye erős zavarokat okozott, Dobai és Széplaki rávették Musztafát, hogy az athnaméből vakarja ki a Homonnai nevé s helyére a Rákóczyét igtassa. Ugy lett s az ily módon meghamisított athnamét febr. 22-én nagy ünnepélylyel vette át. Válasza,

melyet Musztafának kézbesített, Lippa és Jenő visszadását ígerte az esetre, ha a porta többé nem pártolja Homonnait. A nagyvezér, mielőtt erről tudomása lett volna, visszabocsátá Rákóczy s a febr. 11-iki országgyűlés követét, felszólítván amazt, hogy a fejdelemséget adja át Homonnainak, kinek számára nemcsak ő küldött athname-t, hanem Konstantinápolyból is indítottak el egyet. Rákóczy Hatvani Zsigmond által küldé meg válaszát, melyben igényéről épen nem akar lemondani s Erdély szabad választásának fenntartását sürgeti*).

Rákóczy megválasztatását Simon moldvai vajdán kívül senki sem ismerte el. Mátyás febr. 22-éről inté, hogy ne futárt hanem követet küldjön hozzá, hogy várja be a császár intézkedését, s midőn ennek folytán Szécsy Tamás érkezett udvarába már mint követ (márcz. 30-áról), tudomásul sem vette a választást. Báthori Gábor egy ideig nem mondott le a reményről s a Részekben toborzott. De midőn márcz. közepén Erdély rendei s utóbb Nyári Pál (márcz. 31-én) intő levelet irtak hozzá, felhagyott toborzásaival. Homonnai ügyét a magyarországi urak s a Részek mozdíták elő. Visszafordulván a temetési menettől, átvette Husztot Bornemisza Josa deáktól s Kővárt Pernyeszi Gábortól. A mint azonban értesült, hogy a neki szánt jelvények ipa kezébe kerültek, Budai István által panaszt emelt a nagyvezérnél, ki a kapucsi basát „iszonyu kinos halállal” végeztette ki. Kárpótlásul a budai basa a defterdártól új jelvényeket küldött neki Ungvárra mint „Magyarország s Erdély” fejedelmének. Nem volt ott, mert a magyarországi fejdelemségről, pártja nézete ellenére, hallani sem akart, mert hitte, hogy az erdélyi választást megváltoztathatja.

Rákóczy márcz. 18-ára Maros-Vásárhelyre gyűlést

*) Mind ezen nevezetes athname fordítása, mind az erre vonatkozó s itt idézett levelek megvannak a Mike Sándor ur gyűjteményében.

hirdetett. Illésházy, ki épen ez napon vitte keresztül török meghatalmazottakkal Érsekújváron a zsitvatoroki béke megerősítését, boszusan szólítá fel őt, hogy egyez- zék ki vejjével „mert ha Erdélybe török férkezik, Ma- gyarországnak el kell belőle veszni.” Homonnai Kővár- ból márcz. 17-éről Macskási Ferenczet levelekkel a vá- sárhelyi gyűlésre küldé. Felkérte ipát, hogy részére mondjon le, a rendeket, hogy ne tegyék magokat ellen- tétbe a török és német hatalmak akaratóval s ne von- janak hadat a szegény hazára, a székelyeket, hogy sies- senek Szathmárba, hová ő táborát járat. Mindez zajossá tette a gyűlést, azonban Homonnai részére nem volt kedvező a hangulat. Macskásyt a fejdelem tisztességes fogságba tette saját szállásán egy gyékényszövő asz- szonynál, hol „megtanulá a gyékényszövést,” miért az- tán Homonnai is „ígyen vendégelt az kúvári veres bor- ral” néhány erdélyi urat. A rendek azonban, miután megszavazták az adót, Magyarországba követséget küld- tek, a nagyvezérhez Balassi Ferenczet s a két oláh vaj- dához Szilvási Boldizsárt utnak inditák, zúgolódva szét- oszlottak. Alig hagyák el azonban ezek Vásárhelyt, midőn egy török követ érkezett ide, követelve Rákó- czytól, hogy székét adja át Homonnainak. Az öreg beteges fejdelem nyugodtan maradt – be akarta várni követei visszatértét, sőt, hogy ezeknek útját egyengesse, Szuhay Gáspár által vejjével is alkudozni kezdett.

A következőképen igazolta, hogy Rákóczyt a Bécsből, Kassáról, Homonnaitól s a portáról jött fenyegetések nem rettenték el. Látnia kellett, hogy itt egy természet- ellenes szövetkezés van, mely önkényt fel fog bomolni, hogy a porta s a kassai urak a felső-magyarországi fej- delemség s ezek és Homonnai a Részek kérdésében fog- nak meghasonlásba jőni. A porta a Bocskai által birt egész terület épen tartását, Illésházy pártja ellenben még a Részeknek is megcsönkítését czélozta. S csak- ugyan a felső-magyarországi urak kassai gyűlése márcz. 25-én megtiltá a hajduknak a táborba szállást, s felszó-

litá Bocskai Miklóst, hogy Szathmárt haladéktalanul adja át. Egyszersmind megbizák Thurzó Györgyöt, hogy Homonnaival egyenlitse ki a függő kérdéseket. Miután ez egy Rozgonyban tartott értekezletben megtörtént, apr. 20-án Szuhay Gáspár által újra irtak és izentek Rákóczynak: Homonnai számára a bot és zászló Egerben van, de addig nem veszi át, míg Thurzó György meg nem járja Bécset. Igyekezzenek addig vejjével kiegyezni. Ez volt a pártnak utolsó erélyesebb szorgalmazása, s midőn utóbb a nagyvezér meginté Homonnait, hogy Erdélybe serget vinni nem merjen, ez máj. 31-éről Nagy-Bányáról irt ipának „hogy előbbi, minden engedelmességre szoktatott fiát tekintse benne” és hozzá mehetés végett menedéklevelet kér tőle. S csakugyan Rákóczy – ki Fehérvárra máj. közepére érkezett vissza, – hajlandó volt erre, s a kiegyezés még a nyár folytán létrejött.

Ezalatt Rákóczy Sennyei Pongráczot Bécsbe, s Veres Dávidot és Weiss Mihályt a portára küldé, mindkét helyen megerősítését sürgetvén, sőt ez utóbbitól Világost és még egy pár várat visszakövetelvén. Azután jun. 10-én Kolosvárt országgyűlést tartott, mely eltörölte a jus ligatumot, kitiltá – néhány kath. főúr tiltakozása daczára – a jezsuitákat, Homonnaitól Husztot és Kővárt visszakövetelte, Pernyeszit nótázta, elrendelé, hogy a fejdelem hópénzes szolgákat tartson, s a szabad hajdukat kiharancsolta az országból. A gyűlés határozottan Rákóczy céljai szerént alkotta articulusait, de követői még mindig nem voltak képesek kedvező eredményt előidézni. A prágai udvarnál Sennyei Pongrácz kedvező választ nyert ugyan, de miután Rudolf és Mátyás közt a viszály már is kiütésig érlelődött, ennek nem volt gyakorlati eredménye. Weiss és Veres is visszatértek a portáról, s nemcsak hogy a kért várat nem nyerték vissza, hanem azon hirt hozák, hogy a szultán Lippát és Jenőt is követeli.

Báthori Gábor mind ez ideig csak szemlélője volt a

dolgoknak. Az erdélyi rendek Sarmasági által küldött levelére, melylyel a márcziusi gyűlés visszalépésre szólítá fel, elégnek tartotta annyit írni (márcz. 28.), hogy a rendeknek nem szűnik meg élete fogytaig szolgálni. De alig, hogy „sok követek s levelek járása után” Rákóczy és veje Fehérvárt találkoztak s kiegyeztek, újra feleleveníté igényeit. De Homonnai bukásán okulva, más utat választott. Kétségtelenül Bethlen Gábor, ki Hunyadvárától megfosztatván, Ecseden nála vontta meg magát s Imrefi János tanácsolták. Ő czélul tűzte ki, hogy Rákóczyt lemondásra bírja. s hogy az erdélyieket részére nyerje. Ily czállal küldte Imrefit Erdélybe, ki Rákóczynak gazdag uradalmakat ígért, s a rendek közül is többekkel titkos érintkezésbe tette magát. Valóban az öreg megunta a mozgalmas életet, a bizonytalan kimenetelű küzdelmet s nem volt idegen az alkudozástól, midőn egy nem várt esemény lemondási szándékában megerősíté. Ez volt a hajduk zavargása.

A hajduk még mindig együtt voltak, s várták, hogy a bécsi békének őket illető pontja teljesedésbe vétessék. De Rudolf az egész békét el akarta vetni, s Rákóczyval is azért békélt ki, hogy ezt tehesse. Ide czélt azzal is, hogy a zsitvatoroki béke pontjai teljesítését halasztá, s midőn ezek miatt a közte és Mátyás közt fennforgó viszály naponként erősbült, a budai basa a portáról kapott intés következtében elhatározá felhasználni a kedvező alkalmat. Legelőbb is a hajdukapitányokkal tette magát érintkezésbe, ezekkel főzte ki a tervet, és oct. utolján törökök és hajduk Debreczenben gyűlést tartottak s elhatározá, hogy táborba szállnak és királyt fognak választani. „Azt immár – írá Báthori e hó utolsó napjáról – eszünkbe vöttük, hogy tutorok vagyon, kitől rendeletek vagyon.” De bár a felső-magyarországi biztosok Dóczy és Forgács s maga Mátyás is ezek ellenére megtették a szükséges előkészületeket, a megyéket s magát Báthori Gábort is táborba szólíták, a mozgalom mind félelmesebb alakot öltött. A hajduk száma

naponként növekedett s a fegyelmezetlen csapatok Szikszóig nyomultak, rabolva és pusztítva s elfoglalva a helységeket, melyek utjokban estek.

Ily viszonyok közt a biztosok alkudozni próbáltak velök. Bornemisztát és Kékedit küldék hozzájuk, de süket nélkül. Ugyanakkor Rudolf is próbát tett megnyerésekre, s Rákóczy Lajost bocsátá hozzájuk. Ez sem ért célzt, s miután Báthori az egri basától megintetve, minden komolyabb lépéstől visszatartá magát, a támadás terjedésének semmi sem állt utában. Ekkor a felsőmagyarországi urak s Rákóczy közösen küldöttek biztosokat hozzájuk: amazok Homonnait, ezek Sarmaságit. A találkozás Ináncson a Hernád mellett, egy török biztos jelenlétében ment véghez s azzal végződött, hogy a biztosok s a hajdukapitányok 1608. jan. 1-én kezdődő, s ötven napra terjedő fegyverszünetet kötöttek.

Ez időköz alatt mind Homonnai mind Báthori a hajduk kapitányaival alkudozni kezdettek. Az első megnyerte Géczi Andrást és ez követeket küldött a portára, hogy ott Homonnainak újra jelvényeket szerezzenek. Báthori azonban biztosa Imrefi által a nagy többséget a maga részére hódította, s azzal egyességet hozott létre. Ugyanazon idő alatt ért véget annak Rákóczyval kezdett alkudozása. Az öreg Szádvár és Sáros várakért le fog mondani a fejdelemségről. Most már Báthori nem is titkolta összeköttetését a hajdukkal, s midőn a magyarországi biztosok egyenesen őt hívták fel, hogy a hadat leszállítsa, ez a követeket bizonytalan ígéretekkel bocsátotta el. A hadleszállítás ideje még nem jött el, s e seregnek két irányban kelle nyomást gyakorolni: megvalósítani azon szövetekezést, mely a magyarországi s az osztrák rendek közt Pozsonyban 1608. febr. 2-án létre jött oly végczállal, hogy a koronát a Rudolf fejéről a Mátyáséra szállítsák, s lehetlenné tenni, hogy Erdélyben más fejdelem választassék mint Báthori Gábor.

Mindkét cél még ez évben el lett érve, az első később, de még a nyár folytán, az utóbbi nem sokkal

utóbb. Rákóczy márcz. 3-ára országgyűlést hirdetett Kolosvárra, melyre a Báthori biztosai is eljöttek. A fejedelem 5-én lemondott s 7-én családjával együtt elutazott. Ez napon a rendek Báthori Gábort fejdelemmé választák, s tüstént propositiók vagy hitlevél készítéséhez fogtak, melyben a szabad vallásgyakorlatot s fejdelemválasztás fenntartását, az ország rendei s a székelység kiváltságainak megőrzését, a hajduk megfélemezését kötötték ki. A feltételeket ünnepélyes követség vitte Ecsedre, s Báthori márcz. 14-én elfogadta. Ezután maga is Kolosvárra sietett s márcz. 28-án a hitlevélre s a hozott és hozandó törvények megtartására megesküdtött. A hajduk erre, apr. 19-én, leszálltak, de soraik közül hat ezer azon sereghez csatlakozott, melyet Mátyás a pozsonyi frigylevél és határozatok ellen tiltakozó bátyja megtámadására Prága felé vezetett.

III.

A Kolosvárt összegyűlt rendek, miután megszavazták az adót s elrendelék, hogy a fejedelem az illető helyekre követeket küldjön, apr. 3-án eloszlottak. A fejedelmi tanács elnökévé Imrefi lett. A korlátnokságról az öreg Petki János lemondott, s helyét Kendi István, a lefejezett Sándor fia, nyerte el. A székelyek kapitányává a titkon még mindig németes érzelmű Kornis Boldizsár lett. A fejedelem máj. 13-án Fehérvárra indult, s első lépései arra voltak irányozva, hogy a kül-udvarokkal elismertesse fejdelemségét. Legelőbb innen Imrefi vezérlete alatt küldött követséget Radul vajdához, hogy vagy biztos békét kössenek vele, vagy, ha erre nincs kilátás, nevében hadat izenjenek neki. De Radulnak nem volt kedve háboruba elegendni, s máj. utolsó napján bojárjaival frigyet esküdtött. A fejedelem ezalatt körutra ment a szászok közé s jul. 9-én Brassóba érkezett. Innen Bethlen Gábort a portára küldé, hogy a

szultántól számára athnamet nyerjen ki. Visszaérkezve fővárosába vette a hirt, hogy moldvai követe Piskoti Balázs a vajdától s bojárjaitól frigylevelet kapott, melylyel ezek évenként 8,000 frt. fizetésére kötelezték magukat. Ezidőben egy másik követsége is sikerrel járt. Imrefi és Kornis aug. 20-án Kassán Mátyás biztosaival Illésházyval, Hoffmannal, Vizkeletivel s Daróczival egyességet hoztak létre: Báthori, Mátyás és Magyarország ellen semmibe sem fog kezdeni, Erdélyt s Réseit nem idegeníti el a magyar koronától, de visszakapja Nagy-Bányát, Mátyást minden hadjáratában – a török ellen intézettnek kivételével – segíteni fogja. S e pontokra sept. 22-én a fejedelem és rendek megesküdték, míg azokat a pozsonyi ez évi gyűlés, (mely Mátyást királylyá, Illésházyt nádorrá választá s a koronázás előtti törvényeket hozá) a törvénycikkek közé igatá. Késő őszszel Bethlen Gábor is visszatért a portáról magával hozva az athnamét, melyet a vele jött kapucsi basa nov. 29-én Szász-Sebesen kézbesített a beigtató bottal s zászlóval együtt Báthorinak. A szultáni levél a szokásos pontok felett, elengedé a 10,000 arany adót három évre, de kiköté, hogy jövőre a fejedelmek a szultán megegyezése nélkül ne házasodhassanak. Bizonyynal Báthori Zsigmond szerencsétlen házassága szolgált e szokatlan kívánathoz alapul.

Az év lejárta előtt ily módon Báthori szomszédaival helyreállitá a jó viszonyt, s a farsangot zajos multságok közt tölté el. Élvhajzásatán azonban a szigoru erkölcsűek megbotránkoztak; mindenek fölött rossz szemmel nézték mértékletlen boritalát s szerelmi kalandjait, melyek közt legbotrányosabbnak tarták az Imrefinével üzőttet, mert ez asszonynak férje a fejedelmi tanácsnak elnöke s a legbefolyásosabb udvaronc volt. Mindamellett az átalános hangulat épen nem volt ellenséges irányu: hisz a fejedelem annyi zaklatás után végre megszilárditá a békét.

Az 1609. apr. 26-ára Kolosvárra hirdetett ország-

gyűlést azon okból, mert a jus ligatum felbontása miatt sok viszály származott, elrendelé, hogy ideiglenesen még maradjon meg a régi állapot. Azután Kendi István meg lón erősítve Szamosujvár birtokában, melyre donatiót a fejdelemtől nyert s végül a fejdelmet felséges czimmal ruházta fel. Ősz elején a felső-magyarországi ügyek újra előtérbe tolultak, melyeknek tárgyalásával – miután a kassai egyezkedés csak az elveket állította fel – Mágocsy Ferencz, odavaló főkapitány volt megbizva. Ez uraknak célja volt Magyarország és Erdély közt szorosabb viszonyt hozni létre s arra célzott Daróczi küldetése, ki Mátyás részéről is megvitte neki a fenséges czimet s felhivta, hogy a pozsonyi országgyűlésre főkövetet küldjön. E főkövet Bethlen Gábor volt, ki csak új év után tért vissza.

A fejdelem 1610 telét ujjalag a szászok közt tölté. Márcz. 25-ére Beszterczére országgyűlést hirdetett, melyre maga is korán elindult. Ez időben már nem élt nejével Horváth Zsófiával, egy „nagy kövér asszony-nyal,” kiben semmi szeretetre méltóság sem volt. Annyival szabadabbnak érezte magát s utjában „az időt, imideamoda, hova hívták vendégséggel töltötte.” A többi közt betért Radnotra, mely a Kornis Boldizsaré s melyet nem rég zászlós uradalommá tett. A látogatás végzeteljes volt. Kornis neje – bár három gyermek anyja – még mindig szép asszony volt. „Mondják – írja Mikó – hogy a fejdelem felgerjedett mint ifju ember a szép asszonyokra.” Mind ez csak gyanu volt, azonban elegendő, hogy az elbusult férj boszuját felébreszsze. Egy összeküvés élére állt, melynek célja a fejdelem meggyilkolása volt.

De valóban akkor kezdődött-e ez összeesküvés, s csak pár nap alatt fejlődött oly rettenetessé? Kevéssé valószínű. A magán boszu ugy látszik, kevés szerepet játszott s az egész politikai és vallásos okokkal függött össze. Az egész catholicus színezetű volt s kapcsolatban volt némely magyarországi tervekkel, melyek kitaró

szívóssággal vissza akarták hozni Erdélyt a magyar korona alá. Épen azok kiket Báthori csak pár hét előtt is újabb és jelentékeny kegyekkel halmazott, Kornis Boldizsár a székelyek generalisa, s Kendi István a korlátnok, mindketten tanácsurak, kezdeményezék. Csakhamar megnyertek más főurakat, Kornis Györgyöt, Sennyei Pongráczot, Sármarágit, Kolosvárit a közvádlót, s több másokat a főurak közül.

Az összeesküvők terve volt utközben meggyilkolni a fejedelmet. E czélból meghívták Szamos-Ujvárra s midőn nem tért be, Széken akarták leölni. Előre elkészítettek mindent, s Báthori katonáit tőle távol szállásolták el. Kendi lovászmesterét Török Jánost éjjel sürgős közlendők színe alatt a fejedelem szállására küldé, hogy ott ezt leszurja. Törökben hiányzott a bátorság s a kivitel pontjánál térden állva kért kegyelmet. A megdöbönt Báthori összehívta embereit s várta, hogy megtámadtassék. De nem támadtatott meg. A rozszat sejtő czinkosok megszaladtak: Kendi elérte Szamos-ujvárt, a két Kornist utolérték a fejedelem emberei, s Györgyöt leteríték, Boldizsárt megsebesítették s elfogták. Most a fejedelem Beszterczére Bethlenhez megbízatást küldött, hogy tudja ki. ha nincsenek-e a rendek is egyetértésben az összeesküdtekkal? Bethlen egy pár gyanust rögtön elfogott, de csakhamar meggyőződött, hogy a rendek közt nincsenek pártolói a merénynek s erről Báthorinak hirt adott.

Kornis Boldizsárt fogva Beszterszére hurczolák. Itt ő vallomásokat tett s ezek alapján Kolosvári a közvádló rögtön elfogott és harmad napra felakasztatott. A többi összeesküdtek, Kendi, Kornis Zsigmond, Sennyei, Sármasági s mások – többi közt a jezsuiták is – menekültek. Az országgyűlés ezeket fő- és jószágvesztésre ítélte. Minthogy pedig a rendek úgy tapasztalták, hogy a cath. papok is „e practicába misceálták magukat, és alattomban azt foveálták,” megújíták az 1588-iki megyesi határozatokat, mely kitiltá a jezsuitákat, eltörlé

a szerzetes rendek klastromait, s collegiumait, de a főuraknak megengedé, hogy cath. lelkészeket tarthassanak. De a cath. patronusoktól visszakövetelé az erőszakkal elfoglalt templomokat. Továbbá czikket alkotott a szombatosok vagy zsidók ellen is, kiket a közelebb tartandó gyűlésre, ha addig meg nem térnének, megidézett. Az adót tiz forintban állapíták meg. A fejedelmet pedig felhatalmazák a Magyarországgal kezdett alkudozások befejezésére. A gyűlés apr. 3-án oszlott el.

Ez események rossz hatással voltak a magyarországi alkudozásokra, minthogy a menekültek többeket a főurak közül megnyertek, s most még inkább mint azelőtt azon igyekeztek ezek, hogy Erdélyt a Mátyás igazgatása alatt álló államszövetségbe bevonják. Mindamellett azt nem lehetett mellőzni, mert az alkudozási határidő ki volt tűzve. A fejedelem jun. 4-én indult el Kolosvárról s ment nagy és fényes kísérettel Tasnádra. Thurzó György a nádor hasonlóan nagy csapattal jun. 6-án érkezett Szathmárra. Abban egyeztek meg, hogy jun. 8-án a király-daróczi mezőn személyesen találkozzanak.

Találkoztak. Összejövetelök hideg, kimért, bensőség nélküli volt. Mindenik ügyelt, nehogy valamivel önkénytelenül is elismerje a másik elsőségét. Egyezkedésök két óráig tartott, de semmi eredményre sem vezetett. A fejedelem az összeesküdt erdélyiek kiadatását kívánta, a nádor pedig a kassai egyezkedésnek azon pontját, hogy Báthori Mátyást mindenki ellen tartozott segitni, kivéve a törököt, oda kívánta módosítani, hogy még a török ellen is. S itt nem jöhettek össze. Bármily csillogó volt is az eszme, hogy Erdély s utóbb a két Oláhország is csatlakozzék a keleti államszövetséghez, hasonló igyekezetért sokkal többet szenvedett a közel multban, hogysen kedve lett volna újra megpróbálni. Mindkét fél ingerülten hagyta el a daróczi mezőt, s vezette haza kíséretét.

Báthori Kolosvárra ment, hol jul. 4-én fejét vétette Kornis Boldizsárnak. Ugyanekkor s e városban talál-

kozott a két oláh vajda követeivel, kikkel való viszonya nagy mértékben lazult volt, annyira, hogy Radult csak nem rég is haddal akarta megtámadni. De ezuttal sietett velök kiegyezni, mert Magyarország részéről fenyegetett haddal. S csakugyan nemsokára hirt vett, hogy a nádor Tokajnál táborba szállott. S most ő is had fölkelést rendelt el: a hét oláh vajdától segéd csapatokat s a szászoktól kölcsön pénzt és kocsikat kért. Az elsők késlekedtek, az utóbbiak a gunyolódásig csekélységet adtak. Cserben hagyatását ezuttal nem boszulhatta meg, mert a felső-magyarországiak Kassán aug. 4-én valóban elhatározzák a nádor ösztönzésére Báthori megtámadását, hozzá fogtak a készülődésekhez, a hajduk tenyleg meg is kezdék rablásaikat, fosztogatásaikat.

Báthori is folytatta készülődéseit. Az alatt Imrefi egy hat tagból álló követséggel Kassára „szaladt,” hogy ott ha lehet, a nádorral kiegyenlítse a dolgot. Ura akaratán túl menve hozta létre aug. 15-én a kiegyezést, mely megengedi, hogy Báthori, Mátyást a török ellen ne segítse, szabályozá a hajduk ügyét s némely magánosak sérelmeit, s mindkét fél kötelességévé tette a kiegyezésnek törvénybe igtatását. Báthorinak nem tett ezzel kedves szolgálatot, s hazatérte után öt napig nem bocsátá magához. Mindamellet Erdély rendei elfogadják a kiegyezést s azt sept. 29-én törvénybe is igtatták. S most a rendek Pécsy Simont és Erdélyi Istvánt Bécsbe küldék, hogy azt ott is ratificaltassák. Mátyás oct. 29-én fogadta őket – de bár Pécsy hosszas szónoklattal emlegette a béke szükségét, a kormány nem erősítette meg, nyilván kijelentvén, hogy azért, mert a mit kíván, t. i. hogy Báthori a török ellen is ad segílyt, nincs a pontok közt.

S valóban e kiegyezést néhány felső-magyarországi ur ellenzette. Ezek Kendivel állottak kapcsolatban, kik körül Homonnai György – bár az 1609-ben elhalt Bálintot sem becsületesség sem tehetség dolgában nem érte föl – maga is sovárgott a fejdelemség után. Kendi

is erre törekedett. Céljaikat azonban egyelőre nem árulak el, s előlegesen csak Báthori megbuktatására szövetkeztek. Kendi beütésre egyengette az utat. A lengyeleket maga nyerte meg, a moldvai és oláhországi vajdákhoz Kornis Zsigmondot és Sarmaságit küldte, Erdélybe is irt leveleket az erdélyi főurakhoz. De itt siker nélkül. Leveleit a főurak eltépték vagy a fejdelem kezébe adták, egy kéme elfogatott s felakasztatott. Végre Sarmasági is bejött Erdélybe s felfedezte Kendi terveit: véletlenül megrohanni s megbuktatni Báthorit.

Most már tisztán állott a dolog. A fejdelemnek, mint utóbb mondá, biztos adatai voltak, hogy némelyek a szászok közül, főként a szebeniek egyetértenek a bujdosókkal, segílyt is ígértek nekik, hogy Mátyás és a lengyelek titkon segítik őket, s hogy a két oláh vajda, főként Radul, már meg vannak nyerve. A veszély nem volt közönséges s Báthori mindenekelőtt a támadást akarta megelőzni. Idő azonban a halasztásra nem volt, s ezért gyors cselekvésre határozta magát. Rögtön hadfölkelést irt ki s dec. 17-ére Szebenbe országgyűlést hirdetett. De tervét titokban tartotta s Imrefin és egy pár meghitt emberén kívül senkinek sejtelve sem volt arról. Így érkezett dec. 11-én Szeben alá fényes kísérettel, a fölnyilt várkaput elfoglalta, s hadait beszállítá. Harmad nap mulva magához vette a vár kulcsait. Dec. 17-én a megnyilt országgyűlés fejedelmi székelynek nyilvántá a várost s ennek jószágait elkobozta. Féktelen hadaival azalatt a fejdelem felprédáltatta azt, s a zsákmánylók itt, mint Mikó írja, egyebek közt régi nagy uraknak a háboru alkalmával ide rejtett s utóbb is visszatartott kincseire akadtak.

Báthori hadaival, melynek nevezetes részét hajduság tette, dec. 26-án elhagyta Szebent, a Barczaságra ment. Brassóban egy napot töltött, s hogy e várost is nem foglalta el mint Szebent, Weiss Mihály előrelátásának köszönheték, mert e férfiu tetemes összeget fizetett neki hadi kölcségül. Ezalatt a bevágott szoros-utakat eltsiz-

tittatá, hatezer embert mint előcsapatot előre küldött s 1611. jan. 1-ső napján oláh földre lépett maga is. Havasalfölde meghódítása ezalatt végbement. A meglepett Radul összehalmazott kincse egyrészével s néhány bojárjaival menekült ugyan, de anyja s kincsének nagy része a Báthori kezébe esett, ki négy nap alatt Tirgovistba ért, s Keresztesi András lugosi bánt fényes kísérettel nyomon a portára inditá, hogy ott hadjáratát igazolja, előkészitse az utat Moldva megtámadtatására s egy Lengyelország ellen intézendő hadjáratra.

Ezalatt Radul Moldvába, s onnan Lengyelországon át Mátyás udvarába szaladt, a szebeniek pedig Forgács Zsigmond felső-magyarországi kapitánytól kértek segílyt. Ezek által megnyeretvén a budai s temesvári basák, kik Oláhország megtámadásában sérelmet láttak, hadat küldtek a hajduk birtokai ellen. A csel sikerült, mert az Oláhországban levő hajduk, birtokaik megtámadtatásának hírére visszatértek. De maga Báthori is, miután a porta Ibrahim csausz által eltiltá a Moldva ellen indítandó hadjáratot, s Oláhország vajdájává nem az ő jelöltjét, hanem Michne Radult nevezte ki, boszusan tiltakozást küldvén a portára, visszatért. De az új vajda elfogadására némi hadakkal hátra hagyá Bethlen Gábort. Maga pedig erdélyi és oláhországi vajdának czimezé magát ezután, és hazaérvén, Szebenben apr. 23-án országgyűlést tartott, melyen a hadjárat tovább folytathatása végett adót és hadfölkelést szavaztatott meg; a maj. 10-iki medgyesi részgyűlésben pedig a szász papokat (a beszterczeiek s kőhalomszékiek kivételével) felségárulással vádolván, dézmajövedelmök háromnegyed részétől megfosztá.

S valóban szükség is vala rá. Mert Radul, Mátyástól visszatérvén, zsoldosokat fogadott, megtámadta Michnét, a maroknyi erdélyi segédcsapatot szétverte s a mily gyorsan elveszté, oly gyorsan visszafoglalta országát. S nyomon a kölcsön visszaadására gondolt. Mátyással, a magyarországi urakkal s az erdélyi bujdosók-

kal egyetértett a Báthori megbuktatására, s most Weiss Mihály tekintélyes brassai polgárral, mint a ki e város ügyeinek élén állott, hasonló czélból szövetkezett. Ugy volt elkészítve a terv, hogy alólról Sorbán Radul a brassaiakkal egyetértve támadjon, felyülről a magyarországi urak s erdélyi zendülők üssenek be.

De mialatt ellenségei készültek Báthori sem pihent. Összegyűjté az erdélyi hadakat, felültette az hajdukat, s jelesül ez utóbbiakat Nagy András vezérlete alatt előre küldé a Barczaságba, mely oda jun. 11-én érkezett meg, oly feladattal, hogy Brassót kerítse kézre. De Nagy a város kapuit zárva találta, s a tanács pár nap mulva módot talált benne megvesztegetni ötét, melynek következtében hadait a székely földön át – nehogy a Fogarasföldre felől jövő Báthorival találkozzék – visszavezette.

Ez árulás nagycsorbát ejtett ugyan Báthori tervén, de azzal ez nem hagyott fel. Jun. 19-én hadával a Barczaságra érkezett, de a brassaiak nem bocsátották a városba. Mielőtt ezért a város ellen támadást intézhetett volna, kémei hirül hozák, hogy Sorbán Radul Rukarnál táborozik. Most Báthori az utszorosok elfoglalására csapatokat küldött – de Radul nem azon az uton jött. Felyül a szorosokon járatlan helyeken „mikoron és honnan remélni sem tudták” átszállt a havasokon s jul. 7-ike éjjelét már erdélyi földön tölté. Másnap előrsi csatározása volt egy ellene küldött csapattal, s most Báthori Brassó elfoglalására sietett. Radul megelőzte. Jul. 9-én délután volt a döntő ütközet. A szerencse eleinte Báthorinak kedvezett, de midőn Radulnak egy a brassai papirmalom mögé rejtett hada is előnyomult, a fejdelem hada teljesen semmivé tétetett. Maga is csak futással menté meg életét, de Imrefi a fejedelmi tanács elnöke; s a mezei hadak generalisa „ki minden bajnak okozója volt” az öreg Ráczy György, Varkocs György zászlós urak s sokan a főurak és előkelő ifjak közül a csatateren maradtak. Az oláh hadak rabolva, dulva oszlottak szét a szomszédszékerekre.

Báthori a csatatérről Weyrauch kőhalmi királybíróhoz ment, ki saját hat lován küldé Szebenbe. Innen rögtön hadfölkélest irt ki, a tatár khánhoz, egri, temesvári, budai basákhhoz segélyért küldött, melyeket el volt tökéelve ama erős várban bevárni. Szüksége is vala ez intézkedésekre, mert ha bár ez alatt a török hadak Oláhországot visszafoglalták, Michne Radult székébe visszültették és ily módon Sorbán Radulnak lehetlenné tették, hogy onnan segélyt kapjon, de Magyarország felől nagyobb veszély fenyegette. Ugyan is tavasz dereka óta itt is készültek a hadra, melynek vezéreivé Forgács Zsigmond, Homonnai György és Czobor Mihály lettek kinevezve, s mely, miután Mátyás kiadta a támadás okait, meg is indult jun. 29-én. Minthogy Forgácsnak egy Várad felé küldött csapata szétveretett, Mármaros felé vette útját. Nagy András, Báthori kapitánya, a mint Erdélyből visszatért, tizezer emberével hozzá csatlakozott jul. 6-án. Vele volt néhány erdélyi bujdosó, több magyarországi főúr, köztük Homonnai György, ki a fejedelemségre vágyott s a már koros Rákóczy Lajos a Zsigmond unokatestvére, kinek Básta idejében tett pusztításaira rémülettel emlékezett Erdély. Kolosvár feladta magát jul. 23-án s nem sokkal utóbb Fehérvár. De a Déván tartózkodó Bethlent hasztalan hívta átállásra, ez maga is török segély után nézett. Így érkezett Forgács táborával Szeben alá, csatlakozott itt Rádullal, a hozzá érkezett Kendivel s fogta az e városban levő Báthorit és magyar hadait ostrom alá.

Az ostrom rosszul volt vezetve és lassan haladt. Ez alatt a fejedelem újra megsarczolá Szebent, s Nagy Andrást pazdag ígérekkel visszapártolásra birta, ki nyomon el is hagyá a Forgács táborát. S a magyarországi vezér hiában tett próbát, hogy a székelyeket megnyerje, ezek Báthori mellé gyültek táborba, hiába hirdetett Medgyesre aug. 25-ére országgyűlést, ide senki sem jött el, hiában szólítá fel Báthorit, hogy mondjon le székéről, ez megtagadta. Tapasztalnia kelle, hogy vállalata

népszerűtlen, hogy nem boldogul. S csak hamar hirt vett, hogy Nagy András a hajdusággal északról, Bethlen török hadakkal nyugatról, Omer bosnya basa délről hoznak segílyt Báthorinak. Ennek következtében fölmenté Szebent az ostrom alól s az egyetlen uton, mely még szabad volt, kelet felé kiindult az országból. Dulva, rabolva haladt át a székelyföldön. Nehány nagyságos Brassóba zárkozott, de Forgács és Rádul ágyuikat hátrahagyva, üldözve a magyar hadaktól, gyalázzal tétézve hagyták el az országot, melyet oly igazságtalan támadás színhelyévé tettek, Utjokban volt a Nemesis – éhséggel, nyomorral küzdre, két hónapi barangolás után „lómájon hizva” értek haza Kassára.

Báthori most, miután „a török hadakat az országból kibeszélte” s hadaival Brassó külvárosáig száguldott, visszatért Szebenbe, s e várost újra megsarczoló. Azután a Kolosvárt oct. 10-én tartott országgyűlésen a rendekkel új hadfölkelést fogadtatott el, az adót, hogy a portai költség kikerüljön 12 fítra emeltette, s Géczy (vagy mint maga írta magát Gyiczzy) Andrást a portára küldé. Maga oct. 22-én minden hadával a Körösmentén elindult, a Részekbe, hol ez ideig mindig dult a hajduk s magyar urak közt a háboru. Thurzó nádor is akarta a hadat folytatni, de a felső-magyarországi urak megelégedtek a Forgács kudarczával s ellent mondtak. Így újra alkudozás kezdődött Tokajban s hosszas vitatkozás után dec. derekán létre is jött nagy részben a kassai alapon, a kiegyezés. Legelőbb Báthori s a vele levő urak és nemesek fogadták el Váradon, s azután Tokajban dec. 27-én a nádor és felső-magyarországi urak, igérvén egyszersmind, hogy annak törvénybe ígtatását is kieszközlik.

Jan. elején 1612-ben Báthori visszabocsátá hadait a Részekből s e hó 29-én maga is Kolosvárra érkezett. Már ekkorra elment parancsa a székelyek közé, hogy fölkeljenek s maga is nyomon a Barczaságra indult. Itt Brassó s a többi várak Weiss Mihály vezetése alatt

nyílt lázadásban voltak, s menhelyet adtak a magyarországi támadókkal s erdélyi pártütőkkel egyetértő uraknak. Hadjárata febr. derekán vette kezdetét. Feketehalom, Rozsnyó ostrommal lőnek bevéve, Töröcsvár feladta magát (feladóit Weiss kivégeztette) utána a többi helyek, melyeknek ostroma a fejdelem eltávozása után is tartott. Brassón kívül az egész Barcaság Báthori kezébe esett, ki máj. 15-én Szebenbe országgyűlést hívott össze.

A mult évi utolsó gyűlésen Báthori a lázadók ellen semmi intézkedést sem tett. Forgács kudarcza s a tokaji fegyverszünet után azt hitte, hogy Brassóval is kiegyezhet. Sem felhívása sem fegyvere nem vezetett célhoz. Weiss annyi időt kért, míg emberei a portáról és Mátyástól visszatérnek s azután tisztességes feltételek alatt meghódolást ígért, mert ő és a főurak, kik vele együtt be voltak kerítve, ezektől vártak segítyt: új fejdelmet a legjobb esetben, s pártfogolást, a legroszabban. Bár hogyan sodortattak is a forradalomba, elvitázhatlan tény, hogy lázadók voltak. Ügyöket ilyennek tekinté a máj. 15-iki gyűlés is, s míg azoknak, kik megtértek kegyelmet kért és nyert „a contumaxokat, az elfutakat, az ő felsége ellen rugodozókat,” számszerént 42-öt (ezek közt volt az azelőtt kivégezett négy ur) nótázta. Ezeknek jószágait a fejdelem nyomon le is foglaltatta. Ugyane gyűlés pünkösdig Brassónak a megtérésre időt engedett, s Báthorit a haza atyja czimével ruházta fel.

De a brassaiak már ekkor közelebb állottak céljokhoz, hogysem meghódoltak volna. Géczi András a korábbi hajdu kapitány, Mágócsi Ferencz alumnusa, Homonnainak Bocskai halála után agense a portán, szerencsefi, kit Magyarországból gyilkosságért kergettek el, s ki Báthorinál pártfogoltatást talált és 1612 őszén a diadal-jelvényekkel, tetemes pénzzel és ajándékokkal a portára küldetett, a Brassóba bezárt urak és Weiss által a lázadás ügyének meg lett nyerve. Maga akart fejdelemmé lenni s Weisst korlátnokának szemelte ki. Cél-

jainak pedig a portai viszonyok kedvezők voltak. A zsitvatoroki békének ünnepélyes okmányát itt meghamisították, s annak 6-ik pontjából azon cikket, mely a bécsi békét megerősíté, kihagyák. E pontra pedig Mátyás sokat alapított, jelesül azt vitatta, hogy e béke alapján neki Erdélyhez kétségtelen jogai vannak, tekintet nélkül, hogy egy pótokmány ez ország önállóságát elismeré. De a porta mind nem ismerte el s ha bár utóbb a zsitvatoroki békéről hamisítatlan példányt állított is ki, Mátyást figyelmeztette, hogy az erdélyi viszonyokba ne elegendjék. Így állottak a dolgok, midőn Báthori tokaji kiegyezése előtt azon ajánlatot tette a portán, hogy ha az oláh vajdák parancsa alá rendeltetnek, a magyarországi basák kellőleg segítik s pénzzel elláttatik, visszaállítja Bocskai idejét s Magyarországot Pozsonyig elfoglalja. A diván komolyan kezdte tárgyalni a dolgot, de Starzer császári agens meghiusítá azt. S mi Báthorira rosszabb volt, ekkor lépett fel ellene Géczi is. Terjedelmes 19. pontból álló vád és kérélet nyújtott be, melyet a Brassóba zárt urak mint Erdély három nemzete irtak alá, s melyben Jenő és Lippa át nem adásával, adó nem fizetéssel, hódolt helységek elfoglalásával vádolják, s melyek ellenében ők mindezek teljesítésére kötelezik maguk it s fejdelemül Géczit kéri. Ilyen volt ez urak hazafisága. Nyertek. Mohammed a herélt Starzer által megvesztegettetvén, máj. 12-én ennek irásban kötelezte magát, hogy Báthorit meg fogja öletni. A szultán Géczi számára athnamét állított ki, hogy a rendek maguknak új fejdelmet válaszzanak, Géczi pedig 1612. máj. 15-én kiállított okmányával kötelezte magát Jenő és Lippa visszaadására, az adónak 15,000 aranyra emelésére s testvérének Péternek kezesül ott hagyására. S most Mehemet agával a Márkházy Pál fiával (ki a jelvényeket hozta magával) visszaindult.

Géczi a nyert eredmények hírével egy csauszt küldött előre, ki jun. elején ért Brassóba. Épen ekkor voltak ott az országgyűlés követei, kik utolsó felszólalást hoz-

tak a béke megkötésére. Jun. 7-én jöttek a városba s a nagy templomban népgyűlést tartottak. Gunynyal fogadták őket, minden méltányos kívánatra tagadó választ adtak s két nap múlva minden eredmény nélkül bocsáták haza. Ezalatt Báthori portai ügynökei (Kőrösi István s két társa) is visszaindultak, tudositva urokat a történetkről. S most Báthori Fehérvárra, jun. 26-ára összehívta a rendeket: propositióiban elmondá a Géczi árulását, jelenté, hogy a hadfölkélest elrendelé, s kérdést tett, ha küldjön-e a portára követet, ki ott Géczi árulását, hazugságait leleplezze, s ne bocsátkozzék-e egyuttal Mátyással egyezkedésbe, „nehogy két szék közt a földön maradjon?” S jó is vala készülnie: Géczi oláh és török hadakkal jul. 22-én beérkezett Brassóba, és pár hét múlva megkezdé támadását a Báthoritól elfoglalt Barczasági várak ellen. Ezóta a harcz folyton folyt változó szerencsével a brassaiak s székelyek közt, mignem Géczi Oláhországból uj hadakkal megerősítvén magát Weissal s a bezárt urakkal oct. 8-án megindult a székelyföld ellen. Uzont, Ilyefalvát elfoglalta, s már tovább is nyomult, midőn azon hirre, hogy Báthori hajdui s székelyei jönnek ellene, visszafordult. Földvárnál oct. 16-án találkozott Allia és Török seregével s egy rövid ideig tartó ütközetben teljesen megveretett. Oláhiai és ráczaik elszaladtak s maga is alig tudott menekülni. Weisst futása közben egy hajdu levágta. Allia felhívta Brassót, hogy adja fel magát, de ez most is megtagadta, s segélyhadak szorgalmazása végett Benkner Jánost a portára és Bökesch Bálintot Bécsbe küldé.

E hosszú és makacs küzdelem Báthorit elkésesíté. A természettől is heves vérméséklettel birván, szenvedélyét nem volt képes fékezni, s bár más különben a pazarlásig adakozó volt, ilyenkor gyakran kegyetlenkedett, Szebenből a tornyból ugratott le lázadókat, egy lovászmesterét agyontaposta lovával, másokat másként öletett meg, s Nagy Andrást, ki kétszer árulta el, aug. 14-én levágatá. Lakomái olykor bacchanaliákká fajul-

tak, s felgerdjedt szenvedélye ilyenkor nem kimélte a női erényt. Valóban a félelem és rettegés volt az, mely Brassót Weiss halála után még zendülésben tartá s a fejedelem féktelensége, mely a békét nem engedé létrejöni. Mind e bajainál nagyobb veszélyek forrása lett meghasonlása Bethlen Gáborral. Egy lakoma alkalmával Szebenben egy nő vendégén akart gyalázatot ejteni, Bethlen meggátolta. Máskor midőn Bethlennél volt, egy az épületből kihullott s lába elé esett kő szidalmakra fakasztá. Egy szász író Bethlenné elcsábításáról is beszél – de ebben semmi valószínű sincs. Mind ezeknél fontosabb volt, hogy a török mellől elpártolást föltette magában, s Körösiék hazajövele óta, nemcsak nem küldött követet a portára, hanem ellenkezőleg Mátyással bocsátkozott alkudozásba. Bethlen e fordulatról ideje korán tudositá a temesvári basát, de a levél a fejedelem kezébe esvén, Bethlennek menekülnie kellett. Előbb Déva várába huzódott, de barátai, az udvari pap Rettegi s a fejedelem kedvese Török Kata tudositák, hogy ez életére tör s most Temesvárra és innen Drinápolyba szaladt.

Báthori nov. 20-ára Szebenbe hívta a rendeket. Géczi terjedelmes levelet irt hozzájuk, korábbi felhívásukra válaszolván. Soraiban sok volt a guny és bizalmatlanság s a rendek őt Bethlent és minden párthiveiket nótázták. Ugyane gyűlés visszaadta a szász papoknak az elvett tized három negyedét, s örömmel hallá, hogy mind Bécsbe a tokaji egyezés megerősítésére, mind a portára ennek megengesztelése végett követeket akar küldeni.

Az első, bár Borsos Tamás ki lőn jelölve, nem történt meg. Pedig e percz, bár a porta a szászok bujtogatására, Erdélyt a három nemzet szerint három vajdaságra akarta osztani, a kibékülésre kiválóan kedvező lett volna. Negróni, a Mátyás követe, novemberben tiltakozott a portán, hogy ott Erdély ügyeibe elegyedjenek s Nazuf a nagyvezér haddal fenyegetőzött, ha Mátyás még to-

vább is igényt akar tartani ez országra. S hogy szavának nyomatékot szerezzon, visszabocsátá Benknert Brassóba az izenettel, hogy e város békéljen ki fejdelmével, ki e parancscsal 1513. jan. 13-án ért haza. Ugyanez időben a fejdelemnél is fordult meg egy csausz.

Ez volt az utolsó kedvező alkalom a porta megengesztelésére, a Mátyással létrejött frigy azt jövőre lehetlenné tette. Ez egyezkedést (s ugyanakkor egy titkostí is, de a melynek pontjait nem ismerjük) Kamuthi Farkas, Erdélyi István és Kassai István közügyigazgató hozták 1612 dec. 24-én létre Khleslrel, Thurzó nádorral s a többi megbizottakkal. Szerinte Mátyás Erdélyt védelmébe fogadta, s Erdély is segílyt ígért Mátyásnak a török kivételével mindenki ellen. Ez ország szabadválasztási joga, a bécsi béke, mennyiben ezzel nem ellenkezik, meg lönek erősítve. A brassaiakkal való kiegyezés végett Mátyás követet küld. S csakugyan Nagy Mihály 1613. jan. 13-án Szebenbe jött; ki a viszonyokról elsimitólag nyilatkozván, a békét Posonba 1613. febr. 24-ére összehivott magyar országgyűlés elfogadta, s elrendelé (az V. pont), hogy miután azt Erdély ratificalja, ott is törvénybe igtassák. Ugy is lett, a szerződést a máj. 13-iki szebeni gyűlés törvénybe igtatta. Ugyan e gyűlés a brassai ügyet is befejezte. Febr. havában ujra megkezdődtek az alkudozások a fejdelem s brassaiak közt, melynek alapján kezéseket küldöttek egymáshoz. A brassaiak sérelmeiket 16 s követeléseiket 18 pontban terjeszték a fejdelem elé, ki kezdetben feltételekről, főként Szeben visszaadásáról hallani sem akartak. Apr. 5-én azonban Tököli Miklóst ujra Brassóba küldé s most Géczi is elhagyta a várost alkudozás szine alatt. Géczi Szebenben térdre borulva kért és nyert bocsánatot s ennek alapján a brassai dolog is megváltozott. A nemesség előbb Bernáld Ferencz által folyamodványt s utóbb a nemesség és szászság együttesen követséget küldött a máj. 13-iki országgyűléshez, hogy a rendek vessék magukat közbe a fejdelemnél.

Báthori csak e kérelmét várta, s a közbocsánatot részökre rögtön törvénybe beigtattatá. A meghódolás jun. 3-án megtörtént s Brassó pár hét mulva visszakapta várait.

Mindez késő volt, Bethlen korán értesíté a portát, hogy Báthori Mátyással egyezkedik, s februárban maga is Konstantinápolyba utazott. A tőle nyert értesítések Erdély felosztása tervét meghiúsíták s ezek alapján Nazuf nagyvezér márcz. 3-áról Szkender kanizsai basát az Erdély ellen indítandó had szerdárává nevezte ki, a rendeknek pedig parancsot adott ki, hogy maguknak új fejdelmet válaszszanak. Bethlen ezután gyorsan haladt. Egy hó mulva a divánban fogadták, s máj. 1-én a porta Erdély fejdelmévé nevezte ki, kötelezván őt Jenő és Lippa visszaadására. Hiában küldte Báthori april végén Balassit és Borsos Tamást a portára, nem feledték el makacsságát, hogy csak nem rég is azt mondá, hogy egy rossz papucsát sem adná a töröknek adóul, hiában tettek ígéreteket a követek, hogy urok megadja Jenőt és Lippát, beküldi az adót – elfogadta ugyan őket a szultán s Nazuf is, sőt néha még biztatásokat is nyertek, de végre is a Szkender pasának kiadott beütési parancs nem lön visszavéve. Az mi ezen kívül történt: a nagyvezérnek az aug. 14-iki elfogadás alkalmával Balassinak tett azon ígérete, hogy ha a várak megadatnak s Báthori kegyelmet nyer, a hadakat vissza fogja parancsolni, szin volt és ámitás.

Ekkor már Szkender Erdély határszéléhez közelgett. A basa eddigelé Báthorinak jó embere volt, s ez úgy hitte, hogy a dolgot vele ki fogja egyenlíthetni. Reményét növelte, hogy a basa egy hónapnál tovább várt a vaskapunál, míg amaz elbocsátott hajdui visszahívására, és hadai felültetésére a szükséges intézkedéseket megtette. A szerdár nem azért várt, mintha békülni akart volna: szándéka volt Báthorit letétetni a rendekkel, s ha ezt nem vihethé ki, egy időben ütni be Magyar Ogli Ali basával, az oláh vajdákkal s tatár khánnal, kiket a

Barczaság felől várt. De a szerdár e várakozása által megcsalatra Báthori nem fogadta el a segélyt, melyet Mátyás Dóczy szathmári kapitány által ajánlott, nehogy az a Szkenderrel megkezdeni szándékolt alkudozásaira gátlólag hasson. S ez alkudozás csakugyan kezdetét vette: Szkender Balassi által, ugylátszik színből, nyújtott ugyan reményt Báthorinak, hogy kiegyezhet, de nemsokára felszólítá a fehérvári táborba gyült rendeket, hogy Báthorit tegyék le. A rendek válasza tagadólag hangzott, ők meg vannak elégedve fejdelmökkel, irák. S most Báthori felszólítá sept. 9-éről Szkendert, hogy Bethlent mint árulót végeztesse ki: ő Jenőt, Lippát kézhez adja, megfizeti az adót. Szkender sept. 19-éről nagy nyugalommal irt vissza: ő nem volna utban, ha az erdélyiek nem panaszkodnak Báthori ellen. Hadaiktól nem fél. Különben várja főkövetjeiket*). De egyszersmind hadait a Vaskapun át beindítá sept. 24-én. Már ekkor Magyar Ogli Ali basa, a két oláh vajda, a tatár khán 80,000 emberrel nyomultak elő a Barczaságból. A fehérvári táborból a rendek még egyszer kérték a szerdárt, hogy hagyja meg Báthorit székében s felszólíták Alit, hogy távozzék. Nem hallgattak meg. Báthori 10 ezernyi hadát nem akarta hasztalan vérontásnak kitenni s Kolosvár felé vezette azt. De nem bocsátották be, ezalatt a tatárok is elérték s hada napokon át csatázott velök. Midőn végre a törökök is közeledtek, hadát Sebesvára felé indította, de attól éjjel titkon elvált, s maga oct. 16-án Váradra érkezett udvari népével, hajduival.

Szkender Keresztesmezejéről oct. 18-áról irt a rendeknek. Soha sem fogja – mondá – a szultán Báthori fejdelemségét túrni, azért gyűljenek Kolosvárra és válaszszanak magoknak fejdelmet. E gyűlés oct. 21-én megnyilt. Az interregnum idejére tizenkét férfit bíztak meg a dolgok vezetésével, kik mindjárt első nap Bá-

*) Oklevelek az erdélyi muzeum-egylet birtokában s a Rozsnyai-féle gyűjteményben.

thori dolgát tették tanácskozás tárgyává. Ez már ekkor el volt döntve. Midőn Sebesig kísértette magát Báthori a hadakkal, feloldozta az országot esküje alól, most viszont a rendek őt megfosztották székétől, s ezt egy Váradra küldött levelökkel tudtára is adták. Másnap a rendek fejdelemmé választották Bethlen Gábort, elkészítették a feltételeket, melyek szerint ő jogaik és kiváltságai, a szabad választás és szabad tanácskozás megtartása, az eltékozott fiscalis javadalmak visszaszerzésére kötelezte magát, s miután ezek iránt vele könnyen kiegyeztek, folytatták a tanácskozást s törvények hozását.

Báthorit Váradon sem hagyta el a remény. Vele volt a hú hajduság s minthogy a tatárok nyomában siettek. Forgács Zsigmondtól kért segílyt. Forgács Abafit küldte el mintegy kétezer emberrel, kiket Báthori a váron kívül helyezett el. A dolgok gyors fordulata Géczit gondolkodóba ejtő. Bethlenhez akart csatlakozni, s hogy az új fejdelem kegyét annál biztosabban megnyerje, elhatározá Báthori meggyilkolását. Abafit, ki különben is boszus volt, hogy a várba nem bocsáttatott be. Szilasi és Ladányi hajdukapitányokat s néhány udvari embert megnyert. De félvén annak rendkívüli erejétől, vigyázattal jártak el: Géczit kicsalta a táborba, s midőn onnan visszatért, a Petze vize mellett megtámadták az orgyilkosok. Fegyverei le voltak kötve s nem védhette magát. Legyilkolták, levonták ruháit s testét a Peczébe vetették. Hú ebe őrizte itt, mig nem Nagy Balázs kivette, szállására vitte s utóbb Ecsedre szállíttatá.

Géczit sietett a rendekkel tudatni a gyilkosságot, de azok undorral fordultak el ez ocsmány ténytől. Maga is néhány hét múlva Szebenbe jővén, fogva vitetett Fogarasba, hol Balling, Báthorinak korábban bizalmas embere, egy ideig fogságban tartá, utóbb egy tyukkosárban a piacra vitette s ott fejét vétette.

Bethlen Gábor oct. 28-án Kolosvárt a piaczi nagy templomban a gyűlés színe előtt letette az esküt, a 29-én megerősítette a hozott törvényeket. Nyomon Tordára ment, hol a törökök s oláhok nagy ünnepélylyel fogadták s hol Szkender a szokott ajándékokkal, bottal, zászlóval ellátta. S most első gondja volt a fejedelemnek a segédhadakat kitudni az országból, mi újabb áldozatokat kívánt, mert nemcsak a zsákmányt kelle azok kezében hagyni, hanem azt sem gátolhatta meg, hogy a tatárok mintegy 25 ezer embert rabul ne hurczoljanak el. Később ezekből sokat visszaváltott. S bár néhány héttel utóbb 1614. jan. 15-én a fényes portáról a jelvényeket egy kapucsi basa meg is hozta neki, uralkodása megszilárdításáért még sokat kelle küzdenie.

Bethlen helyzete sok tekintetben válságos volt. Hitte, hogy Báthori hivei urok halála után is fogják folytatni a harczot, hogy a török a két várat követelni fogja; látta, hogy az erdélyi közvéleményt bajos lesz lecsendesíteni, ha ezeket visszaadja, s a szászokat megnyerni, ha Szebent vissza nem adja; és mindenek fölött tudta, hogy Mátyás s a felső-magyarországi urak az első perczen fel fognak lépni ellene. De az első naptól fogva biztos kézzel s vaskövetkezetességgel intézte lépteit. Jól ismerte a török s felső-magyarországi államférfiakat s ez ismeretségének sokat köszönhetett, midőn helyzetének nehézségei ellen harczolt. Magasabb szempontból tekintette a politikai viszonyokat s feladatává tette, hogy országa jelentőséget kifejleszse. Felfogta, hogy minő missióval bír ez a két császár közt: egyensúlyban tartani őket, s ez által eszközölni saját fejlődését. Bocskai bevégzetlen hagyománya állott előtte, fenntartani a protestantismust, fejleszteni az alkotmányosságot a magyar haza egyik felében s ez által megmaradást eszközölni ezeknek a másokban is. Ez volt Bethlen pályája, ez a

czél, miért küzdött, a melylyel Erdélyt bevonta az európai politikába.

Az napon, melyen Bethlen székét elfoglalta, a porta, magáénak tartotta, Mátyás magának követelte Erdélyt. Pedig már Bethlené volt és az ügyé, melyet képviselt, s ez minden oly követelést, mely az alkotmányos önállóságon csorbát ejthet, erélylyel utasít vissza. Bizonyynyal a ketté vált magyar haza egyesítésének eszméje sok államférfit foglalkodtatott s nagy és magasztos czél volt sokak előtt. Szűkkeblűség e Kelet-Magyarországtól, hogy ismét és ismét ő buktatta meg? vagy Castaldo és Básta egyénisége idézte-e elő az újabb separatiókat? Nem, hanem a rendszer, melyet képviseltek. A XVI-ik század magyar királyai absolut hatalom után törekedtek, s míg Magyarországon lépésről lépésre haladtak, Erdélybe egyszerre behozták. A felkelt Felső-Magyarország oly garantiát szerzett, mely hasonló kísérletet sok időre lehetlenné tett. De ezeket török segélylyel vivta ki, s ugyanez volt, mely Erdélyt megszilárdítá. E tényezőt tehát ily alapon vették eme Részeken számitásba. Mátyás catholicus államférfiai most nem Erdély elfoglalását, hanem a fejdelem személyének megnyerését tüzték ki, ily módon akarván fensőségöket ez országra megalapítani, s annihilálni ennek hatását azon megyékre, melyeket ők birtak. A helyzet fatalitása volt, hogy államférfiaiknak két összeférhetlen táborra kelle oszlani, az alkotmányosság és egység ez időben össze nem férő kérdései miatt. A kettőt kiegyeztetni Bethlen sem tudta. Az imperium felé gravitáló politika mellett már a vallás kérdése új akadályokat gördített utjába. Gyakorlati esze visszatartá a lehetetlenség megkísértésétől, s elégnek hitte, hogy országát bevezesse azon tényezők közé, melyek Európa kérdései felett döntenek, leszállítsa a török souzerainitást legalsó fokára s birtokát az imperium irányában függetlenné tegye.

Ily czélokot tüzött ki Bethlen magának, s haladéktalanul valósításukhoz fogott. Tordáról visszatért Ko-

losvárra, s trónfoglalását tüstént bejelenté a portának Gerendi Márton s Sarmasági Zsigmond, Kassai István és Benkner János által Mátyásnak. De a várak, Szeben Fogaras, Kővár, Huszt, Nagy-Bánya, Tasnád, Báthori embereinek kezében voltak, s első intézkedésével ezek kézhezvételére czélt. Szilvásit és Rettegit, udvari papját Szebenbe, Fogarasba küldé, kiknek tisztességes feltételek mellett ezeket át is adta az őrség. De nem nyerte meg a felsővidéki várakat. Dóczi Endre szathmári kapitány s egyike ez idők legaljasabb jellemeinek, elfoglalta Tasnádot s Pernyeszi által Husztot, Nagy-Bányát, Kővárt, melyben Báthori özvegye Horváth Anna lakott, s mindezeknek vidékeit, daczára, hogy Bethlen leveleivel igyekezett őt visszatartani. Ezuttal még nem tehetett többet, mint hogy az ügyet a nádornál tette alkudozás tárgyává.

Bethlen az országgyűlés folyama alatt ígéretet tett a szászoknak, hogy Szebent visszaadja s őket kiváltságaikban megtartja. Nov. 9-én Kolosvárról okmánynyal biztosítá őket erről, de minthogy Fehérvár ki volt pusztítva, telelni Szebenbe ment, s nov. 22-én ide meg is érkezett. A szászok kedvetlenül vették e hirt, s a Segesvárra gyülekezett szász egyetem megtagadta az adót s hűségeskü letételét mindaddig, mig Szeben át nem adatik. A fejdelem dec. 4-éről nyugodtan s jó akarattal figyelmeztette a szászokat, hogy nyugodjanak meg fejedelmi szavában, „a sulyos tél ereje rajtunk levén, Fehérvárra felettébbvaló pusztasága miatt nem mehetvén, városról városra, faluról falura módunk nincs benne, hogy bujdoszassunk.” Hasztalan. Az egyetem Segesvárt dec. 10-én ligába állt, hogy minden megtámadás ellen közös erővel s költséggel védik magukat; dec. 27-én a megyéket szólította fel, hogy Szeben nem adott meg, s „a törvényteleniségek szinte diadalmat vesznek” rajtok, ezért nyujtsanak segílyt. Végre a fejdelem jan. 12-én 1614-ben Szebent visszabocsátá tartományai-val, kiváltságaival. Ez sem volt elég a szászoknak: azt

követelték, hogy hagyja el a várost udvari népével, ők addig nem esküsznek. S most, bár némely tanácsosai e dolgot árulásnak tüntették fel, mások figyelmeztették, hogy ily hangulat mellett a visszaadás bántani fogja az országot s bár Drinápolyból febr. 3-áról a szultán intő és dorgáló levelet küldött a szászságnak, hogy Bethlennek meghódoljanak – a fejdelem elutazásra határozta magát. „És ha nem tudom mint lenne is, szómat meg nem máslom” írta febr. 16-án korlátnokának s harmadnapra elutazott Medgyesre, hová febr. 26-ára országgyűlést hívott össze. Bethlen e gyűlést Segesvártt akarta megtartani, de egy zendülés, mely e hirre a várral bíró városban kiütött, s szállásmestereinek elűzetése szándéka megváltoztatására bírta. Eszélyes önmérséklettel került mindent, mi a belnyugalmat zavarhatta volna. Maga írta: „az mely uniót ennek előtte csak emlegettek és szájokban viseltek az emberek, most azt valóságos képen, re ipsa akarjuk felállítani,” s ezért sokat elnézett. Számított rá, hogy ha a szászok iránt bizalmat mutat, ezek is megtérnek. Nem is csalódott. A Medgyesre hirdetett gyűlés márcz. 16-ig tartott, de a békét teljesen helyreállítá. A Báthori-féle nótázások eltöröltettek, el a Szeben ellen hozott czikkek, s e város adója két évre elengedett. Minden vár köteleztetett, hogy ha ellenség üt az országra, a nemeseknek megnyissa kapuit. A törvénytelenül elvett jószágoknak, az elrablott „marháknak” (mindenféle felkelhetőt ért alatta), ha megtaláltnak, visszaadása törvénynyé lett. Intézkedtek Fehérvár felépítéséről. Ha a fejdelem a portára vagy császárhoz követet küld, az ország is adjon melléjük társakat. E gyűlés, melynek vége oly megnyugtatólag hatott a kedélyekre, vérjelenettel kezdődött. Szilasi, Nadányi, Zámbo, Báthorinak gyilkosai, a hittel, hogy meg fognak jutalmaztatni „nagy tollason” Medgyesre jöttek. S midőn a gyűlés színe elé jöttek s itt is szót emeltek, e szemtelenség ellen a gyűlés nevében tiltakozott a szebeni királybíró, mert orgyilkosokkal nekik kö-

zök nincs. Hasonló volt a hangulat künn is, a testőrök üldözőbe vették őket. A nyomorultak egy pusztá klastrom tornyába szaladtak s ott védtek magukat. De a torony bevétezt s a böszült darabontok az ablakon hányták ki őket. Gyűlés végeztével főkövetül testvérét Bethlen Istvánt s vele Erdélyi Istvánt a portára indítá: “a mint én túlem – irá a nagyvezérnek – lehet ilyen romlott pusztá és sok háborgó állapotok közt erőm és tehetségem felett való ajándékokkal,” hogy ott az athname kiadatását s egy évre az adó elengedését kieszközöljék.

Honn és a portán annyival inkább igyekezett rendezni ügyeit, mert Mátyás felől háborúval fenyegettek. Követei rossz fogadtatásban részesültek, midőn a titkos tanács előtt kihallgatást nyertek s itt uroknak fejdelemmé lett választatását bejelenték és a Báthorival kötött utolsó frigynek megerősítését kérték. A kormány ismerte Bethlen multját, összeköttetését a portával s tudta, hogy céljainak ezt nem fogja megnyerhetni. Ezért gyámolítá, még Thurzó nádor ellenére is, a Dóczy mozgalmait, ezért vezette lanyhán az alkudozást. De a töröktől féltében nem nyílt háborúval, hanem csak ügyesen vezetett mozgalommal akart tőle szabadulni. Ily tervekkel elfoglalva, a kabinet Sarmaságit szemrehányásokkal halmozta: ők magok szegték meg a pozsonyi békét s mi urokat illeti, ezt a török toltá az ország nyakára, egészen annak hive, a porta régóta él tanácsaival s rábeszélésére hamisítá meg a zsitvatoroki békét. S e felett Báthori titkos szerződéséről szót sem szólnak. Ha urok békét akar, s ha ők folytatni akarják a tárgyalást, gondoskodjanak biztos garantiáról. S midőn a követek kijelenték, hogy erre felhatalmazva nincsenek, 1614. jan. 20-án Mátyás kiadta válaszá: megengedi ő felsége, hogy kettő a követek közül haza menjen bővebb utasítások s teljesebb felhatalmazás nyerése végett, a harmadikat azonban visszatartja. E harmadik Sarmasági volt. A más kettő mellé a király is rendelt két követet. Lasso-

tát és Daróczit, s utasításukba adta, hogy a nagyobb garantiának ő Várad átadását tekinti, melyért aztán elismeri Bethlent.

E követek, még mielőtt elindultak volna, tudósíták a fejedelmet a dolgok állásáról. De míg e hír a béke megszilárdítására kilátást nyújtott, Dóczy garázdálkodása ellenkező törekvéseket árult el. A béketörekvésekben „fogyatkozást és akadályt – írja Bethlen – nem is ismerhetünk egyébként, hanem csak Dóczy Andrást. Nem tudjuk, mi gondolatjából kezdett országunk határára kapdosni, kiből, noha ő másokra mutat, hogy öneki is arra parancsolatja volna, de császárhoz oda felbocsátott követink azt írják, hogy ő felsége a szent békeségnek megerősítésére kegyelmességét ajánlotta, kiről a mi követinkkel főkövetet bocsátana hozzánk.” Ily körülmények közt ő is mindent elkövetett, hogy valami váratlanul ne találja. Kornis Zsigmondot követül küldte a nádorhoz, hogy a török soha sem fogja Mátyás fennhatóságát Erdély felett elismerni s ezért vessen gátot a zavargók igyekezetének, irt a felső-magyarországi megyéknek, hogy ő békét kíván, de csak az elfoglalt helyek visszaadásának árán, a német rendeknek, hogy a török a határfoglalások meggátolására áll saját szélein fegyverben. Menedéklevelet ajánlott azoknak, kik az egyezkedésre jönnek, bár arra nincs szükség s ő maga is menedéklevél nélkül küldte fel követeit. De ugyanakkor parancsot eszközölt a szultántól az oláh vajdákhoz, hogy segélyére készen álljanak, hasonló rendeleteket a budai, tömösvári s egeri basákhoz s midőn febr. 8-án értesült, hogy a fermanok ki vannak adva, saját birtokain is hadfőkelést rendelt el. Végre felhívta Szkender basát is, hogy értekezletre jöjön hozzá. Szkender nem tehetett e felhívásnak eleget: maga helyett Memhet agát küldte be, ki éppen a medgyesi gyűlés folyama alatt ért hozzá, s ki aztán a portai főkövetel István urral Konstantinápolyba ment, hogy ott az erdélyi ügyekről jelentést tegyen. E gyűlés alatt érkeztek haza Linzből, Kassai és

Benkner a hirrel, hogy a császár követei utban vannak ugyan, de „lassan hátramaradtak.”

Mátyást nem kevésbé aggasztá Lippa és Jenő ügye is. Tudta, hogy Bethlen e várak visszaadására kötelezte magát. Midőn a törökök ez év tavaszán, mint jogosnak tartott birtokukat el akarák foglalni, Lippa őrsége ellenállt, s most Forgács Zsigmond a vár kapitányával egyezkedésbe bocsátkozott, hogy a várba királyi őrséget bocsásson be. A tervről értesült Bethlen megelőzte őt s Kapy Endrét 500 gyaloggal a városba küldte. A király e dolgot újabb sérelemként említette, de készületlensége miatt, s főként mert a szultán egy febr. 21-én kelt levelével figyelmeztette, hogy ő fenn akarja ugyan a békét tartani, de a mellett egy talpalatnyi földet sem enged át, s hogy az elfoglalt várakat tüstént bocsássa vissza, nem tartá tanácsosnak a fejdelemmel végkép szakítani, s maj. 27-iki válaszában tudatta a szultánnal, hogy e várak iránt Bethlennel megkezdte az alkudozást.

Apr. 14-én végre Daróczy és Lassota Kolosvárra érkeztek. A fejdelem máj. 3-ára Kolosvárra összehívta az ország rendeit, hogy Mátyás feltételeiről értesüljenek. Következő nap megkezdődtek a tanácskozások – de Mátyás követelései, s ezek közt főként, hogy Várad biztosítékul adassék át. elfogadhatatlanoknak találtattak. A két követ, mint ezt magok is hihették, eredmény nélkül utazott vissza, de hogy az alkudozások ne szakadjanak félbe, máj. 11-én Sarmasági mellé Kapy Andrást és Weirauch Dávid deákot követekké nevezte ki, kik máj. 15-én Daróczyékkal fel is indultak. Ezen kívül a fejdelem a felső-magyarországiaknak irányában kedvező és a nádornak békés hangulatát is fel akarta használni, s jul. 13-ára Pozsonyba hirdetett országgyűlésre, mely a közelebről megnyilandó linzi közönséges gyűlésre felhatalmazottakat volt küldendő, Kovašóczy Istvánt és Belényesi Györgyöt követeivé nevezte ki. Ezek felhívása folytán jul. 18-án a rendek utasíták követeiket, hogy a kibékülést a jogosan választott Bethlennel sür-

gessék, mit aztán ezek Linzben, felterjesztésükben – mert az aug. 11-iki megnyitás után többé nem hívták össze az ülést – erélylyel és nyomatékkal emeltek ki. E hangulat is meggyőzhette a császárt, hogy az erdélylyel folytatott viszályt a hazafiak nagy része ellenzi, a nádor pedig ellensúlyozza, s aug. 25-én ígéretet tőn, hogy a szultánnal igyekezni fog békésen megoldani a viszályt.

Ezalatt s nem sokkal a pozsoni gyűlés után meghozák az athname a fejdelemnek: testvére István, Erdélyi, Szkender pasa nagy és fényes kísérettel. Aug. 3-án értek Brassóba, s 5-én folytatták utjokat Medgyesre, hova épen ez esetre Bethlen gyűlést hívott össze. A fejdelem épen Károlyi Istvánnal, Mátyás egy újabb követével folytatta az értekezletet, ki a törökök jövetele nék hírére aug. 8-án elutazott. Ő maga aug. 9-én Szkender basa elé ment hasonló fényes kísérettel, s bevezete Medgyesre, hol másnap az ajándékokat s athname átvette, mely ez év jun. 29-én kelt, s némi megszorításokat tartalmazott. Nem csak a régebben behódolt helyeket követelte vissza s kívánt háboru esetére élelmet és hadat, hanem jövőre a szultán engedelme nélkül az új fejdelmi választást eltiltá – pontok, melyeknek kevés gyakorlati eredménye lett. Ellenben a mohamedanokká nem lett foglyok visszaadását, az adónak fel nem emelését, s a behódoltatások megszüntetését ígéré. Aug. 12-én Bethlen elbocsátá a rendeket, kiknek ezuttal különben is egyetlen dolga a követség elfogadása volt.

Bár az athname a portát szorosabban Bethlen érdekéhez fűzé, a király mindig vonakodott őszintén nyulni a béketárgyalásokhoz. Minden mutatta, hogy kedvező alkalmat vár s nem hajlandó megkötni kezét. S épen ezért lassan és vontatva haladt az alkudozás. Sept. végén új követe járta meg Fehérvárt, honnan a fejdelem e hó 27-ére Kolosvárra ment országgyűlést tartani. Oct. elején a gyűlés folyama alatt érkezett a hir, hogy Lip-

pán zendülés ütött ki, minthogy ennek átadására az intézkedések megtétettek. Török és magyar hadak jelentek meg alatta, de a törökök a már elfoglalt alsó várból, a szultánnak egy akkor érkezett parancsa következtében, elvonultak s a rácz őrség Bethlennek adta át az erődöt. Most Bethlen itt folytatta a Mátyás biztosával kezdett alkudozást, mely egy lépéssel csakugyan haladt. Nov. 1-étől három hónapra szóló fegyverszünet kötött, mialatt s még e hó közepén megkezdik mindkét fél követei a béketárgyalást. Daróczy mint a császár meghatalmazottja a fegyver nyugvás megtartását hasonló elvállalá, kiállítá az illető okmányt, s magával vitte a Bethlen biztosító levelét.

Bethlen szétbocsátá hadait, eltávolítá a török seregeket, nov. közepére kinevezte s Váradra küldé biztosait, s hogy a béketárgyalásokat annál biztosabban vezethesse, maga is oda ment. Ő és emberei heteken át hiában vártak, Mátyás emberei csak nem jöttek. Nyugtalanul tudakozódék a nádornál az elmaradás okáról: kimerítő választ ez sem tudott adni. Az ok az volt, mert épen ez időre készítették elő egy Bethlen megbuktatását célzó támadás.

E mozgalomban – mint a Báthori ellen intézettben is – főtenyező Kendi István volt. A medgyesi gyűlés e nyughatatlan embernek kegyelmet adott, ki, miután letette a hűségesküt, jószágait is visszanyerte. Bethlen csakhamar tanácsurrá, azután „udvari szolgaságra” emelte s így „nem egy, három renden” kötelezte magát neki hittel. A lippai mozgalmak alatt, anélkül, hogy hitétől feloldoztatott volna, „postán ő felségéhez felmenvén” átpártolt. Forgács a kassai generalis, Dóczy a szathmári kapitány régóta dolgozának Bethlen megbuktatásán s az első a lengyelekkel is összeköttetésben állt. Khlesl be volt a tervbe avatva s költséget ígért, de azt csak magánvállalként kívánta végrehajtatni. Az összeköttetést az erdélyi szászokkal Rehner János tartotta fenn, maga is szász, Bethlen követe s utóbb Mátyás ta-

nácsosa. Most a tél közeledtével, midőn a török nem száll táborba, s „melyen a német inkább szokott hadakozni,” elhatározták, hogy Sorbán Rádult beviszik Oláhországba a Miche Radul helyére, s Homonnait Erdélybe. Kendi a hajduk közt toborzott s a szászokat igyekezett megnyerni. Bethlen az 1615-ik év első napján már tudta az egész tervet, s jan. 3-áról körlevelet intézett a magyarországi megyékhez, melyben vigyázatra inté azokat, „mert afféle füstölgő tűz lehetetlen, hogy a közönséges csendességnek ártalmára ne következzenek.” A terv napoként világosabbá lett, a hajduk már pusztítani is kezdék a határszéleket s a két Forgács – a generalis és bibornok – a beütés elrendezéséről tanácskoztak. De sem a nádor sem a megyék nem helyeselték azt, s Zemplénmegye elhatározá, hogy Erdély ellen nem fog felülni, habár a generalis „a király mandatumával parancsolná is.” S midőn Bethlen is fegyverkezni kezdett és a székelyeket táborba szolítá, elhalaszták a beütést*).

A portán ezalatt nagy változás történt. Nazuf nagyvezér 1614. oct. 17-én megöletett, budai basává pedig Ali lett „ki Zsitvatorokban az frigyét végezte volt.” A kormány intézkedéseket tett, hogy 1615 tavaszán a zsitvatoroki béke megújítására alkudozást nyisson a törökkel s ez okból szükségesnek látta Bethlennel kiegyezni. El lévén – írta a császár testvérenek – mindenkitől hagyatva, nem tehetett egyebet, mint jogai feláldozásával is kiegyezni. S a rég meghatározott egyezkedés márcz. 2-án Nagy-Szombatban Forgács Ferencz, Molárt János és Daróczy – mint a császár, Pécsy Simon korlátnok, Sarmasági, Balassi Ferencz, Borsos Tamás, Veres Pál mint a fejdelem biztosai közt kezdetét vette. Két hónapig, máj. 6-ig alkudoztak együtt, midőn végre létrehozzák az egyezkedést: Erdély szabad fejdelemválasztása s a mennyiben azzal nem ellenkezik, a bécsi béke meg-

*) Az ezekben idézett számos eredeti levél t. Mike Sándor úr s az Erd.-Muz.-Egylet birtokában.

erősítettnek. Ő felsége védi Erdélyt s a fejedelem is ad segélyt a császárnak, az egy török kivételével, mindenki ellen. Kendi István bocsánatot nyer. Huszt, Kővár, Mármaros visszaadatnak, de Nagy-Bányát illető jogairól nem mond le Mátyás. A magánosak ügyeiről egy, Nagy-Károlyban még ez évben összeülendő bizotmány végez. Ugyanakkor és ott egy titkos szerződés kötött, melyet Mátyás Bécsben máj. 15-én fogadott el. E szerint a szabad választás Erdélyben addig tartatik fenn, míg Buda és Eger a töröktől fel nem szabadittatnak, azután a régi mód. szerénti kormányzás áll helyre. Ha a török a magyar király ellen Erdély közelében harcol, a fejedelem segélyt ad neki, ha tul a Dunán, akkor semleges marad és segélyt semmi esetben sem ad. Háboru esetében Erdély megtámadja az oláh birtokot. A törökkel kötendő békéből Erdély soha sem záratik ki. Sorban Rádult Bethlen, ha lehet, székébe segíti. Várad, Szamosujvár, Kővár, Huszt kapitányai nem csak a fejedelemnek, ő felségének is hűséget esküsznek. E szerződés titokban tartatik s ha az alkudozó biztosok valamelyike meghal, valakivel hit alatt közli. Ugyane megbizottak valamikor uj fejedelem választatik, közlik vele a szerződést.

Május folytában a békealkudozás a törökökkel is megkezdődött Bécsben s jun. 10-én véget is ért. E béke, mely a zsitvatorokit megerősítette, kiválóan a hódolt-ság ügyével foglalkozott s főként azért nevezetes, mert alkalmat szolgáltatott néhány török államférfinak, többi közt Ali budai basának megvesztegetésére. S csakugyan Achmed kihája a császár előtt kormányának azon nevezetes ohajtását nyilvánítá, hogy igyekezzék ő felsége a véghelyekre külföldieket nevezni; terv, melyet Mátyás meg is fogadott.

Mátyás levele testvéréhez mutatja, hogy kormánya a nagyszombati békét épen nem akarta megtartani, s azt csak a törökkel lehető kiegyezés végett fogadta el. Oly nagy volt a gyűlölet Bethlen iránt. De mialatt

Bethlen a máj 3-iki országgyűlésen az adót 12 frtra emeltette, hogy a fejedelmi lak s a várak építési költségeit abból fedezhesse, a sept. 27-ikin pedig az 1588 óta elidegenített vámok, harminczadok, sóaknák s fiscalis uradalmak visszavétele iránt intézkedett és a hazaárulók ellen törvényt hozatott, Lippa kérdését ellenségei a portán megbuktatására akarták felhasználni. A fejedelem állandó követül dec. 16-án 1614-b. Toldalagi Mihályt küldé a portára. 1615. elején a nagyvezér a persák ellen menvén, Kajmekámmá az öreg Gürcsi Mehemet neveztetett ki. Sietett ugyan őt Bethlen üdvözleni s Angyalosi Mihályt apr. 27-én a portára küldé, hogy megvigye a hirt, hogy Lengyelországban ellene haddal készülnek és Lippa átadása tárgyában előlegesen intézkedjék, de akkor már utban volt a kajmekámmak egy hosszú és boszus levele, mely Lippa át nem adása végett erős szemrehányásokat tesz. Az új emberek, kik a portán hatalomra jutottak, nem értették e vár ügyét, nem tudták, hogy Homonnai emberei épen azzal bujtogatnak Bethlen ellen, hogy e várat török kézbe akarja játszani, mert ők ugyanakkor jóval több várt ígértek a töröknek (jelesül Jenőt, Lugost, Káránsebest). Nem értették, hogy az átadást a béke létrejöttéig halasztani kelle, mert „ez két dolog lehetetlen, hogy egyszersmind megállhatott volna, hogy a várak is kézhezadattak volna, és a frigy is fel nem bomlott volna.” S midőn azért a megvesztegetett Ali bujtogatására a vár átadását mind jobban kezdék sürgetni, a fejedelem oct. hóban Balassi Fercnczet a portára küldé. Ez idétt Bethlennek Moldvába is kellett volna a lengyelektől s saját alattvalóitól elűzött István vajda segélyére hadat vinni, de István székét a következő 1616. elején visszafoglalta s ő Magyarországból fenyegetve lévén, nem mozdulhatott.

Homonnai ígéretei alapján Ali basa a kapucsi basa által a portára terjeszté annak ügyét. E pártfogásban bizva 1616. elején megkezdé toborzásait Lengyelor-

szágban s ugyanakkor otthon párthiveivel Eszterházy Miklóssal, Forgácsal titkos gyűléseket tartott a nagy-ravágyó főúr. Híjába rendelték el Zemplén és Szabolcs megyék nádori parancsra a törvényes vizsgálatot, ő folytatta fegyverkezéseit. De ezalatt Toldalagi visszajött a portáról, inteni urát, hogy Lippa átadásával ne késlekedjék. Nem tehetett másként. Apr. 17-kére Fehérvárra országgyűlést hitt össze, mely aztán a fenyegető körülmények közt elrendelé a várnak s kerületének átadását. Most Bethlen Erősi Benedeket száz harczossal oda küldé az átadás végrehajtására, polgári biztosul Balassi Mihályt nevezvén ki. Kezdetben ellenállásra talált, azután Keresztesi Pál a várnagy megnyerte s ő is ennek zsoldjába állott. Balassi hazabocsáttatott. Ez volt a Homonnai politikája: hogy ha Bethlen nem adja át Lippát, a török által buktatja meg, s ha átadja, népszerűtleníti, haddal támadja meg a ily módon forgatja fel székét. S csakugyan hadai egy részét Lippa alá küldé, hogy e várat megseggélje s onnan Erdély megtámadására alkalmat nyerjen. De a Fekete Péter által vezetett előhadat Petneházi István jenei kapitány visszanyomta. S most Bethlen is, – ki az átadás megtagadásának hírére felültette sergeit – Lippa alá ment, azt jun. 12-én bevette s 14-én átadá kerületével a temesvári basának. Homonnai – mint Dóczy elég ügyetlenül megírá Bethlennek – felsőbb parancsolatból ezalatt más uton akart Erdélybe ütni a mintegy kétezer emberből álló hajducsapatot Nagy Lukács vezetése alatt Várad felé utnak indit. De Rhédei Ferencz váradi kapitány elébe került s Kónyánál teljesen szétverte a hadat. Most Bethlen Magyarország felé indult, s minthogy a felső megyék is fölkeltek, Homonnai szétbocsátá lengyel hadait. Bethlen pedig a megyék átírására, hogy az ország vele meg akarja tartani a békét, haza vezette sergeit, de itthonn Kornis Zsigmondot, Szilvásit, Kálnokit, Benknert s Homonnainak több, főként catholicus és szász czinkosait befogatta.

Lippa átadása a törököket teljesen kiengesztelte. Toldalagit Bethlen még e vár alól a budai basához küldé, ki Homonnainak nem volt oly elfogult barátja, hogy minden áron pártolni akarta volna. Sőt eddig is inté, hogy várja be a császár parancsát, mert míg ez meg nem jön, ő nem hogy fökelne, de kész lesz ellene menni. S midőn látta, hogy intése nem használ, felhagyott pártolásával s Toldalagi által „jóakarátát a fejdelemhez hittel igéré.” Ugyanakkor Forgács generálist a portai kajmekam is felszólítá egy jul. 6-án irt levelével, hogy Homonnai és Radul szándéklott beütését hiusítsa meg, mert különben a „szentséges békességes frigy fel fog bomolni.” Minden süker nélkül, mert hábár a törökre többé számítani nem lehetett s az erdélyi legfőbb czinkosok fogságban voltak, nem hagytak fel a tervvel. Radul julius végén némi hajdu, de nagy részben lengyel hadakkal Moldvára ütött, szinleg, hogy a moldvaiakat saját gyűlölt vajdájoktól megszabadítsa, valójában pedig, hogy magának utat csináljon Erdélybe. Terve meghiusítására Szkender basa vezetett török hadat Moldvába, de ezen Radul diadalt aratott, s most Szkender Bethlennél sürgetett segílyt. Aug. elsején a fejdelem már a Barczaságon volt, s Moldva határán foglalt állást. Szkender hívására Török Istvánt ötszáz kopjással beküldé, s most ezek együtt a Radul s Koczky lengyel vallon csapatát semmivé tették.

Bethlen oct. 9-ére Segesvárra országgyűlést hívott össze, hogy az árulók ügyét tárgyaltsa. A gyűlés e miatt szokatlanul hosszúra nyult s nov. 5-ig, csaknem egy hónapig tartott. Tárgyalták a Keresztesi Pál lippai kapitány ügyét, ki aztán 7000 forinttal váltá meg magát. A meg nem jelentek elítéltettek, a többiek bevallották büneiket s kegyelemért könyörögtek. Kálnoki és Forró kivételével megnyerték, de jószágaik nagy részét elvesztették s Szilvási és Kornis erős hitlevelet adtak.

Alig oszlott el a gyűlés, midőn jött a hir, hogy

Homonnai hada utban van Erdélyfelé. Forgács, Eszterházy, Khlesl segítették kéz alatt ismét. Gombos András, Sarmasági, ki a mozgalmak elején átpártolt Homonnaihoz s kiment hazájából, vezették az előcsapatot, melynek feladata lett volna fellázítani Erdélyt. Most Bethlen is összehívta hadát s Török Istvánt és Deli Szávát előcsapattal a beütők ellen küldé, kikkel Dézsnél találkozott a fejedelmi had. Gombos nov. 20-án megveretett, és menekült, de Sarmasági megsebesülvén, elfogott. Nemsokára Bethlen is feljött a derék haddal, decz. elején bevette Csehit s az áruló Prépostváryt elfogta, onnan Debreczenbe ment s Dóczynak és Lónyai kállai kapitánynak elfogatását, Homonnainak, Eszterházyinak, Kendinek, s a többi frigybontóknak bepereltesét követelte. Forgács hadfőkelést hívott össze, de a megyék megtagadták az engedelmisséget, s ő végre is kénytelen volt 40 napos fegyverszünetet kérni, mialatt Szécsy György a fejedelemhez küldetett, hogy őt visszatérésre bírja. Azon ígéretre, hogy a megyék maguk is fel fognak ülni az ország háborítói ellen, Bethlen 1617. jan. derekán visszavezette sergeit. De Kemény Boldizsárt követséggel Prágába küldé, Homonnai s a hajduk megbüntetését követelve. Ez a dolog a márcz. 12-iki kihallgatáson az országgyűlés elébe utasított, de a még függőben levő kérdések elintézésére Nagy-Szombat újabb értekezleti helyül jeleltetett ki, hová csakugyan május havában mind két fél követei összegyűltek: Mátyás részéről Pázmán, Molárth, Pethe és Apponyi, a fejedelméről Pécsy a korlátnok, Fráter, Balassi Mihály és Weirauch. Az értekezlet jul. 31-ig tartott, megerősítették az első nagy-szombati értekezletet, oly hozzáadással, hogy a multakért mindkét fél amnestiát ad, de a jövőre a békének akár hazai, akár idegen hadakkal felzavarása, hűtlenségi büntetést von maga után, a magánosok ügyeinek elintézésére új határ idő tüzetik ki Nagy-Károlyban leendő összejövetelre, s végre Erdély határai azok legyenek, mik Báthori

Zsigmond idejében voltak. A békét Mátyás sept. 2-án megerősítette.

A moldvai zavarok még ez évben is tartottak. A lengyeleknek egy újabb beütése veszélyeztette a porta kegyencének Istvánnak székét s segélyére Szkender újra beütött, „igen kevés haddal.” Bethlen derekas erővel aug. végén Székelyföldön át maga is benyomult s a háboruskodó feleket a buszai egyezkedésben kibé-kéltette oly kötelezéssel, hogy ezek többé a moldvai ügyekbe nem elegyednek. „Ihon, irá ez idétt Bethlen portai követének, mióta erdélyi fejedelem vagyok, minden esztendőben hatalmas császár szolgálatjában forgo-lódom egy pénz fizetés nélkül, melyet természet szerint-való török nem cselekednék” s jutalmul adóelengedést s Jenővárának kezénél hagyását sürgette. Ez utóbbira nehezen akart ráállani s követeit hol Homonnaival, hol Báthori Andrással (a Gábor testvérével) fenyegette – de az egész nem volt komoly, mert Bethlent egyik-ért sem lett volna hajlandó feláldozni. Sőt ez 1618-ban jun. elején száműzött oláh bojárok kérésére, portai en-gedély nélkül, székely és hajdu-csapatokat küldött Török István alatt ez országba, kik Sándor vajdát elkergették s helyére Simon fiát, Gábort ültették. Majd azonban Radul Michne visszafoglalta székét. De a nagyszombati béke által kitűzött nagy-károlyi értekezlet ez évről is elmaradt, s Mátyás oct. 25-én tett intézkedéseket, hogy az összeüljön, s maga részéről Eszterházy Miklóst nevezte ki elnökké. Bethlen 1619. febr. 14-ét tűzte ki határnapul, midőn mindkét fél biz-tosai: Eszterházyval Károlyi, Pákai, Lónyai, Szentke-reszti, Pető, – Pétsival Mikola, Kamuti, Kassai, Fráter, Makai. Egy ideig maga a fejedelem is a szomszéd Szath-márban tartózkodott. A tanácskozás márcz. 26-án be-lőn fejezve, de a kiegyezésnek ismeretes okmánya csak magánosak ügyeiről szól. Más dolgok is forgottak azonban ott fenn, s jelesül Bethlen fejedelmi czime, mit a kormány mind ez ideig vonakodott megadni, s mit

az értekezlet neki megígért. És csakugyan Ferdinánd – mert Mátyás helyett ő volt már a király – apr. 11-én, mindenféle körüliratokkal, megadta azt. Kerülni akarta a nagyobb összeütközést Bethlennel, mert birodalmának egyik fele már lángban volt.

V.

Ama két államban, melyek között Erdély oly nagy áldozatok árán s csak eszélyes vezetés mellett tarthatta fenn függetlenségét, nagy változások történtek. A portán 1617. nov. 22-én meghalt Ahmed. Utódja I. Musztafa csak három hónapig tarthatta magát a trónon, s ki utána következett II. Ozmán még ifju volt. Bethlennek eddigi barátjából Szkenderből ellensége lett, s a fejdelem csak utánjárással tudta meggátolni, hogy Jenő kérdése komolyan ne hozassék szőnyegre. Az osztrák államokban pedig a gyermektelen Mátyás Ferdinánd steiermarki főherceget nevezte ki utódjává. Ez esetből az 1618-iki országgyűlésen, mely ennek királylyá választásául hirdettetett, heves alkotmányharcz fejlődött ki, mely kivívta a felavatási oklevelet, s végrehajtá a megválasztást, de mint a ház egyik tagja írta: „mind ez a jövendőbeliek kisebbségével hajtatott végre.” Ferdinándtól, a megtörhetlen lelkű erélyes, rideg, s a hit dolgában türelmetlen, az alkotmányi kérdések körül szenvedélyes férfiutól, a felső-magyarországi hatalmas protestáns ellenzék tartott.

Ez ellenzék Bethlenre függeztette szemeit, őt tekintette természetes és védő szövetségésének. E bizalmat eddig folytatott küzdelmeivel vivta ki. Mátyás nemcsak nem ismerte el, de meg is akarta buktatni, s ezért nem fogadta el az őszintén nyujtott jobbot. Saját kárára. Khlesl minden ármánya daczára végre egyezkednie kellett, s az első nagyszombati béke Nagy-Bányán kívül mindent visszaadott Bethlennek. Nem ő forgatta fel azt, de a következmény az lett, hogy Nagy-

Bánya is visszakerült Erdélyhez, a második nagyszombati értekezlet által. Most is maradtak fenn differentiak, melvekből háboru nőhetne volna ki magát, s Bethlen eszélyessége volt, hogy most is értekezlet tárgyaivá lettek. De Ferdinánd még a fejdelmi czim megadását is feltételekhez kötötte. Bethlent ellenségei ravasznak nevezik, valójában pedig csak ildomos volt. Nem tett egyebet, minthogy a tényezőket, melyek célhoz juttathaták, felhasználta. Háromszor kísérté meg őszintén csatlakozni a magyar királyhoz s ennek kormánya mindháromszor hagyott fenn kézzel fogható utógondolatokat. Nem volt-e joga mindent elkövetni ez utógondolatok meghiusítására?

Több mint egy év eltelt a harmincz éves háboruból anélkül, hogy Bethlen egyéb lett volna semleges nézőnél. Nem mintha a csehek több ízben nem fordultak volna hozzá, nem mintha nem akarta volna felhasználni Ferdinánd zavarait a maga előnyére, épen ugy, mint Khlesl célba vette őt azon a részen buktatni meg, hol leginkább volt sebhedő. De nem határozta el a fellépést addig, mig a kedvező alkalom el nem jön, sőt ugy látszik, hajlandó lett volna fel sem lépni Ferdinánd ellen, ha ezek őszintén megnyerheti. Ilyesmiben azonban ezzel még oly kedvezőtlen viszonyok közt is, mint ő volt, nem lehetett alkudozni.

Csehországnak s az örökös tartományoknak 1608. óta szövetsége volt Magyarországgal, s midőn a Prágában kiütött forradalom lángja átcsapott Morvaországba, Slesiába, Lausitzba, Ausztriába, a szövetséges rendek felhívták a magyarokat, hogy az ellenök küldött magyar harczosokat hívják vissza. Sok felső-magyarországi ur ama közös szövetséget kötelezőnek tartotta, s meg kell vallani, ezek sokkép voltak ingerelve eddigelé is, mióta a koronázás előtti törvénycikkek vivmányai mindinkább kezdettek feledékenységbe menni. Hogy pedig ezek felélesztessenek, arra kevés volt a kilátás. Nem csoda, ha sokan bár titkon fájó emlékekkel

godoltak vissza Bocskai felső-magyarországi fejedelemkedésére.

Egyet volt lehetetlen hinni: hogy Bethlen ne sodor-tassék be e mozgalmakba. S Ferdinánd még is nemcsak nem igyekezett őt megnyerni, sőt ellenkezőleg segélyigéreteit figyelemre sem méltatta, midőn 1619-ik derekán Dóczy által felajánlotta jó szolgálatait s ugyanez időben (jul. 9-én) Károlyi által megizente Forgácsnak, „micsoda mediummal kellene ő felségének élni e mostani motusnak leszállításában.” De minthogy az el nem fogadásra számított, lépéseket tett, hogy ellenkező részen is működhessék. Mikó Ferenczet rendkívüli követül a portára küldé. Ez jul. 5-én megérkezett, s teljes egy hónapot töltött a fővárosban. Borsossal, az állandó követtel teljesen megnyerték a nagyvezért, ki Deák Mehemet basát temesvári beglerbéggé nevezte ki, s megbizta a Bethlennel ez ügyben folytatandó alkudozásokra. De az első felhatalmazás nem terjedt többre mint, hogy Bethlen a végeken tul ne menjen, meghagyván, hogy a portát háboruba ne keverje s az adóhátralékot még ez évben beszolgáltassa, mit a fejedelem novemberben teljesített is. S most már – még mindig titokban – hozzá látott a hadi készültekhez, és követet küldött a cseh-morva rendekhez, hogy várják be, mig fegyvereit az övékkel egyesíti: addig ellenségeikkel ne egyezkedjenek. Ezalatt épen oly titokban felső-magyarországi párthivei is felkészültek illő elfogadására.

Sept. 3-án, mely napon Bethlen Kolosvárról Magyarországra indult, itt is kiütött a lázadás. Az egésznek intézője a még ifju Rákóczy György volt, ki a kitorésre maga adott jelt, a Terebesnél hadat gyűjtő Homonnai megtámadásával s Lengyelországba szalasztásával. Innen Kassa alá ment Dóczy ellen, ki immáron felső-magyarországi generális vala. A meglepett város sept. 6-án feladta magát s Dóczy elfogott, sept. 8-án Patakra, utóbb Erdélybe vitetett fogva, honnan csak a

halál szabadítá ki. Sept. 11-én Rákóczy Bethlen elé indult, ki Debreczenből e hó 12-éről kiadta támadásának okait felsoroló körlevelét, míg az Alvinczy Péter udvari lelkész által irt „Querela Hungariae” az európai közvéleményt tájékozta affelől. S ez nap óta bámulatos gyorsasággal haladt ügye. Kállót az őrség Lónyai ellenére, Ecsedet Pernyeszi, Tokajt Abafi megadák. Thurzó Szaniszló, Szécsy György hatályosan dolgoztak pártja nevelésében, s rövid nap alatt egész Felső-Magyarország Fülelig, Váczig kezébe esett. A sept. 21-ére összehivott kassai gyűlés egyengette az utat a magyarországi fejedelemséghez, midőn a rendek Bethlent előttök járókká, főgondviselőjökké, s Rákóczy Györgyöt felső-magyarországi főkapitánynya választották, a portára Balassi Ferencz, fejedelmi követ mellé Korláth Istvánt nevezték ki ország követévé, hogy ez a portával örök frigyet kössön, Lengyelországba pedig Akay Istvánt küldék a fejedelem és rendek levelével, (az elsőé sept. 27-ről Eperjesről, az utóbbié sept. 25-ről Kassáról szól) felajánlani a jó szomszédságot s barátságot és kérdést tenni azon kerengő hírek iránt, hogy Homonnai ez országból ottan szedett hadakkal akar beütni. A fejedelem, kinek hada 40,000 főre szaporodott, miután a hozott törvényeket sept. 26-án megerősítette, sept. 27-én elindult s hadát Nagyszombatban és Érsekújváron át – melyek kaput nyitottak előtte – Pozsony felé vezette. Egy német csapatot, mely e várnak segélyt volt hozandó, Bethlen egy osztálya szétveré, Rhédei Ferencz egy dandárral a csehek segélyére ment, s Pozsony polgárai oct. 14-én nagy diadallal fogadták a fejedelmet. Forgács nádor pedig feladta magát a várat is, bár szinleg Bethlenhez csatlakozott, s felszólítására sz. Márton napra országgyűlést hívott össze. A korona s az ország jelvényei Bethlen kezébe kerültek, s ő maga is, mi alatt a cseh hadak vezére Thurn és Rhédei Bécs felé nyomultak, Ausztriába vezette sergeit. A szék várost uj ostrom fenyegette,

mely könnyen veszélyesebbé válhatott az öt hónap előtt kiállottnál, de bár a hajduk vidéket felprédálták, ezuttal megszabadult. A fejedelem nov. végére egész váratlanul visszatért.

E visszafordulásnak három oka volt: a főpapok mind s a dunántúli urak nagy része nem csatlakoztak hozzá. Ezek a felső-magyarországi megyékkel nem vallottak egy elvet, s Erdély separatióját rossz dolognak tartották. „Nagy hatalmas fejedelmet választottak uroknak” – mint Esztarházy mondja, azért, mert ezáltal remélték felszabadulhatni a töröktől, s féltek a mostani mozgalomtól, hogy „teljesen török gubernatiója alá esnek.” Nagy részben távol is maradtak az oct. 18-án megnyílt országgyűléstől, mely sem oly fényes, sem oly előzékeny nem volt, mint a kassai. Második oka a lengyelek beütése volt. Bethlent Kassáról elindulta után, a lengyel király és senátorok sept. 15-én kelt levelekkel találták meg, nem válaszsza a fejedelem és kassai gyűlés felhívására, hanem Ferdinánd és Homonnai megkeresése következtében, intve Bethlent s külön Rákóczyt is, hogy a beütéssel s háborúval hagyjanak fel. Az első, oct. 1-éről Varhoveczről, az utóbbi, oct. 8-áról Patakról válaszoltak tiltakozva minden beavatkozás ellen. Küldtek ugyan a lengyelek oct. 29-éről új választ, de küldtek Homonnaival hadakat is az országba, mely Rákóczyt nov. 22-én a homonnai mezőn megverte, s a Cserhátat tűzzel vassal pusztítá. A harmadik veszély a portáról fenyegette. Nov. elején hirt vett a portáról, hogy Szkender ujolag ármánykodik ellene, a porta hangulatát ellenségessé változtatta s a szászokat lázadásra ingerli. Rossz neven vették, hogy Mehemettel nem értekezett, s hogy nyert engedélye ellenére „nem a szélibe hágott Magyarországnak, hanem a közepibe.” A későbbi hírek is mind kedvezőtlenül hangzottak: a szultán egy csausza által mentegőtözött Bécsben, hogy Bethlen engedélye nélkül indult el, s ezt a követek, Borsos, Balassi. Korlát egyhangu-

lag és egymásután tudósíták, hogy ellene a porta ingerült, főként, mert a kanizsai basa tudósítá, hogy a Dunántul épen nincs mellette, s mert egy szász követ beszélt, hogy e vállalatot Erdély s a szászság sem helyesli.

Bethlent erélyessége és ildoma nem hagyta el. A portát, bár nem tudta „hogy oly szerelmes barátja legyen Ferdinandusnak” tudósítá nyert eredményeiről s az ellenséges hangulatot azon hasznok feltüntetésével akará ellensúlyozni, melyeket már is kivivott. Annál ridegebben irt nov. 4-ről Szkendernek, emlékébe hozva jó tetteit s óvá, hogy alatvalóit ne lázítsa, „mert bizony nem viszi véghez azt a dolgot,” e helyett egész igyekezetét arra fordította, hogy jó viszonynyát a szomszéd pasákkal fenntartsa, kik aztán a portai nagyobb harag ellenére is támaszai legyenek. Továbbá Szécsyt jelentékeny haddal Rákóczy támogatására s a lengyelek ellen küldé, kik, minthogy zsoldot nem kaptak, még ez év vége előtt visszafordultak, s végre még a lengyel király is biztosítá a rendeket, „jó indulata” felől*). De minthogy ily módon hada meggyengült, nem volt idegen békealkudozásba ereszkedni Ferdinánddal, melynek létrehozásán a nádor buzgóan munkált. Ettől Ferdinánd sem volt idegen, és bár a hadfolytatás azután is folyton folyt, bár a nov. 11-ére hirdetett és kezdetben kevésbé tevékeny országgyűlés oly ingerült hangulatot öltött, hogy Ferdinánd letételére és új király választására gondolt, s e célból már a választási feltételeket is a fejdelemhez juttatá, ez nemcsak szándékjuk elhalasztására birta a rendeket, hanem az alkudozásra szükséges előkészületeket is végrehajtá. Mialatt azonban az alkudozások folytak, 1620. jan. 8-án Bethlen Magyarország fejdelmévé választatott, mely czimet ő azonnal fel is vett. A dolgon ez mit sem vál-

*) Bethlen Gábor levelezési jegyzőkönyve a lengyelekkel s törökökkel váltott levelek.

toztatott, 8 a kiegyezés jan. 16-án létrejött: Ferdinánd Ooppelnt s Ratibort Bethlennek ígérte örök joggal, Szathmár, Szabolcs, Bereg, Ugocsa megyéket Erdélyhez csatolja, a munkácsi uradalmat Bethlennek adja, Sáros, Szepes, Abauj, Zemplén, Ung, Borsod, Torna, Heves, Gömör megyéket, továbbá Árvát is a királyi jövedelmek nélkül, élete fogytiglan bírhatja a fejedelem, ki viszont maga részéről megígérte, hogy a magyar koronát visszautasítja s a keze alatt levőkből mit sem idegenít el. Ugyanez nap megkötötték a fegyverszünet is, mely szent Mihály napig tartandó s a lengyel szélekre is kiterjed. Birtokát mindenik fél telj hatalommal kormányozza. Máj. 31-én tartassék Besztercebányán országgyűlés, mely az ország zavarjait lecsendesítse. Épen ezen napokban folytatta és (jan. 15-én a csehek, s 19-én a magyarok részéről) kötötte meg Bethlen Friderik cseh királylyal is a szövetséget. Jan. 18-án elosztott az országgyűlés is, melynek végzéseit egy hóval utóbb Kassán erősíté meg Bethlen, s mely a szabad vallásgyakorlatot elrendelé, de a Bethlenhez átállani nem akarók iránt szigorú végzéseket hozott. Jan. 23-án kiadta Ferdinánd az okmányt, mely Bethlent birodalmi herczeggé nevezi ki, s az egyezkedés szerint neki átadott birtokokban megerősíti. A két, egyidőben folytatott és létre hozott szerződés mutatta, hogy Bethlen egyikér sem hajlandó feláldozni a másikat: nem Frigyesért, mert tehetségét csekélylette, nem Ferdinándért, mert őszinteségében nem bizott, s hogy végre is ezen terveknek annyira kedvező alkalmat felhasználatlanul elsza-lasztani még kevésbé akarta.

A fegyverszünet egyik pontja szerint Ferdinánd ígéri, hogy ha a csehek elfogadható feltételekkel kérik a fegyverszünetet, azt rájuk is ki fogja terjeszteni. E pontot Bethlen biztosai Ferdinánd felhívására akkép magyarázták, hogy a csehek nincsenek a fegyverszünetbe befoglalva, s Bethlen sem tett többet, minthogy buzgóan, kérve, fenyegetve sürgeté, hogy azok is fog-

lakassanak be. Ferdinándnak már biztos kilátása levén, hogy a liga meg fogja segíteni, megtámadtató s megverte a cseheket, de Bethlenhez követet küldött, ki e fellépés okait felfejtse előtte. Többé nem lehetett Bethlennek a két frigy közt haboznia, melyeket hiába próbált meg kiegyeztetni, s a cseheknek segílyt, királyukhoz követekeket (Thurzó Imrét Bossányival, Magdeburgerrel) küldött. Utasítása volt ezeknek a jan. 15-iki frigyhez új pontokat csatolni, többi közt, hogy a közös szövetségbe Erdély három nemzete is vétessék fel, s hogy a fejdelem s az egyesült-államok együtt egy fényes követséget küldjenek a portára. Márcz. 31-én fogadták őket s ápril 25-ére elkészült a pótokmány.

Szorosabb szövetekezése a csehekkel, oly tervvel állott kapcsolatban, melyet még titokban kelle tartania s mely a portával előleges egyezkedést föltételezett. A nagyvezér Mohammed pasa megelőző év dec. 23-án „mazullá tétetett” (elvesztette állomását) s utódja Cselebi Ali még fiatal ember volt. Kezdetben Ferdinánd felé hajlott s Bethlen tervei elibe erős akadályokat akart gördíteni. Azon, Báthori Gábor idejében fölmerült tervet, hogy Erdély három nemzete fölé három vajdát tegyenek, karolta fel, s Balassit a székely vajdasággal kínálgatni kezdé, nem akarván ez országot Bethlennek mint magyarországi fejdelemnek kezén hagyni, ki még ápril 13-án keserűen panaszkodott a nádornak, „hogy császár ő felsége igen sollicitálja a törököt.” Csakugyan ennek képviselője Starzer kieszközlé, hogy Homonnai 100 ezer tallér adó ígérete mellett fermant nyert, hogy Erdélybe üthet. De hogy e kedvezőtlen hangulat átalakuljon, Bethlen febr. végén Kassáról titkos utasítással Ilyei Jánost a portára inditá, ki ide ápril 16-án Vichter cseh királyi követnek kíséretében megérkezett. Két hónapig tartott az alkudozás s végre jun. 22-én kiadatott a fermán, mely megengedé, sőt ajánlá, hogy Magyarország rendei „saját szabadságok törvénye szerint” maguknak királyt válasszanak.

Ez idétt már együtt ült a besztercebányai, máj. 31-ére összeh vott országgyűlés, melyre a megyék utasítás nélkül teljhatalmu követeket küldtek, hogy a körülmények szerint határozhassanak azok felett, mik „a szent Uristennek tiszteletére, hazánk, nemzetségünk megmaradására, a közönséges jónak, szent békességnek helyreállítására” tartoznak. Megjelentek e gyűlésre Cseh- s Morvaország, Slesia, Ausztria rendeinek, a lengyelkirálynak, s jul. 1-én a szultánnak követei. Ez utóbbi Illyei Jánossal jött biztatásokkal ugyan, de minden véghatározat nélkül; a jun. 22-iki okmányt Juszuf aga hozta magával jul. elején. A gyűlés hangulata ingerült volt, mert Ferdinánd követei késtek, s jun. 14-én Bethlen és a rendek közt újabb szövetség keletkezett, mely a hűtlenség büntetését szabja mindazokra, kik ehhez csatlakozni nem akarnak. Végre jul. végén megjöttek a császár biztosai, de nem békét, hanem teljes szakadást hoztak létre, minthogy utasítások szerint a csehekkel alkudozni nem akartak s azt kívánták, hogy a magyarok ezekkel kötött frigyöket bontsák el. A dolog vége az lett, hogy aug. 17-én a császári biztosok a történendők ellen tiltakozva hagyták el Besztercebányát, az országgyűlés pedig aug. 25-én Bethlent magyar kiralylyá választá. A gyűlés törvényeit, számszerént 52-öt az uj király aug. 29-én erősítette meg. S most Dóczy, Rimay Magyar-, Köln, Gsin Csehország, Starhemberg Ausztria részéről roppant ajándékkal a portára indítottak, kiket itt october végén szívélyesen fogadtak. A gyűlés folyama alatt már pusztították lengyel zsoldosok a magyar megyéket s a háboru Ferdinád és Bethlen közt is már septemberben kitört, de – miközben Dampierre is elesett – Bethlenre nézve folyt szerencsésen. Annál nagyobb volt a csapás, mely szövetségesét a cseh királyt érte, ki nov. 8-án a Fehérhegynél tönkreveretett. E szerencsétlen ütközet Bethlen ügyének is forduló pontul szolgált. A koronát Pozsonyból nyomon Turóczba vitette.

A választott magyar király – mert János Zsigmond példájára így írta magát – Erdély viszonyát Magyarországhoz oly módon rendezé, mint Bocskai alatt volt. Midőn kijött, testvérét Istvánt egyszerű helytartóként hagyta hátra. A besztercebányai gyűlésre, épen ugyanint elődje a szerencsire, Erdélylyel országos követeket, oratorokat küldetett, királylyá választatása után azonban a helytartót a sept. 29-iki fehérvári gyűlésen kormányzóvá – a mi volt kezdetben Rákóczy Zsigmond is – választatta. De Homonnainak időközben történt megmérgezése egy mindig kéznél levő ellenfejedelmi jelleltől szabadítá meg.

A fehérhegyi csatának fejleménye Bethlen hiveit aggodalommal tölté el, Vácznak pedig elfoglalása török hadak által, melyet mind Ferdinánd, mind Bethlen átígértek a portának, de nem oly szándékkal, hogy át is adják, megdöbbsenté mindkét pártot. Mindez inkább Ferdinándnak kedvezett, ki dec. 10-iki hirdetményében Bethlent hitszegéssel vádolta s a pozsonyi és besztercebányai végzéseket érvényteleneknek nyilvánítá, másnap pedig felhatalmazta Észterházy Miklóst, Bethlen legszilárdabb ellenfelét, hogy a nevében azoknak, kiket Bethlentől átállásra bírhat, bocsánatot adjon, s jószágokat adományozzon.

XIII. Lajos francia király 1620 elején követeket küldött Bécsbe, felajánlván jó szolgálatait Ferdinándnak. Ezek egyike aug. 1-én Besztercebányán is megfordult, de siker nélkül. Decemberben a követség újra felajánlá közbenjárását s most mind Ferdinándot, mind Bethlent hajlandónak találta: de az első csak a fejdelemmel, s az utóbbi Ferdinánd magyarjai kizárásával akart alkunni. De még mindig volt akadály s az első határidő (dec. 29-iki Znaim) mellőztetett. Alkudozások után végre 1621. jan. 25-én megkezdődtek az egyezkedések. De Bethlennek és Ferdinándnak biztosai nem értekeztek személyesen egymással, hanem csak francia közbenjárók által s gyakran kelle egyik-másik félnek új

utasításért eltávozni, mi miatt az értekezlet hosszúra nyult. Ezzel egy időben Bethlen Nagy-Szombatban országgyűlést is tartott, melyen a keleti megyék nem nagy számmal voltak képviselve s a hangulat levert volt. Ha már ez is aggasztá Bethlent, még leverőbben hathatott rá, hogy ez időtt egy ellene szőtt összeskűvés nyomára jött, hogy a nádor Szécsy s más főurak elpártolása minden pillanatban várható, hogy mint Pécsy ír, márcz. 5-én a francia közbenjáróknak a „császári felség néhány párthive méreg vagy vas által akarja Bethlent elveszteni,” s végre, hogy 112 ur és nemes meghívta Bouquoi-t oly ígérettel, hogy nyomon csatlakozni fognak hozzá. A békealkudozás ily viszonyok közt lassan haladt, s a császár feltételei naponként szigorubbakká lettek. De Bethlen nem akart minden áron békélni: segélyforrásai épen nem voltak kimerítve, s a portáról hirt vett, hogy Ali nagyvezér figyelmeztette követeit, hogy ő, Bethlen, békét ne kössön, mert ez évben segélyhadakat nyer. Bethlen ennek alapján azon kívánnattal állt elő, hogy sz. Mihály napig tartandó fegyverszünet köttessék s ezalatt a netalán megkötendő pontok az országgyűlés és porta által erősíttessenek meg, mint-hogy követei erre nézve itt ígéretet is tettek. De Forgács nádor – ki ez idő alatt folyton értekezett Bethlen „titkos ellenségeivel” – eljöttek látta az időt, nyílt elpártolásra, s tiltakozott minden hasonló czélzat ellen. Az értekezletnek apr. 9-én végeszakadt s Ferdinánd régi és új hivei rögtön támadólag léptek fel Bethlen ellen. Pécsy, a korlátnok apr. 25-én még egyszer tett ajánlatot a francia közbenjáróknak az alkudozás ujra megkezdésére, de elutasított. A korlátnok úgy látszik tullépte hatáskörét, s tán e lépést is Bethlen tudtán kívül tette. Vád emelkedett ellene, hogy az elpártolásokat segítette, hogy meghagyta magát vesztegettetni, s épen midőn már haza indult Erdélybe, neje temetésére, utközben Nagy-Váradon elfogatott s Szamosujvárbá zárattott.

Bethlen ügyei 1621 első felében hova tovább mind rosszabbul állottak. Mig a véletlen elpártolások által okozott veszteségeit pótolható, hadain Ferdinánd sargei több diadalokat vívták ki, s Pozsonyt, Nagyszombatot, Nyitrát, Füleket visszavették, s a császár pártját újabb átállókkal szaporíták, úgy, hogy a Bethlen által tartott eperjesi gyűlés épen nem volt látogatott. Ehez portai bajok járultak. Ali, a nyílt támadásra egy kimerítő fölterjesztéssel s gazdag adományokkal megnyert nagyvezér márcz. 9-én meghalt s utódát Huszeint újabb nagy összegekkel lehetett csak megvenni. Ez hetekre nyuló alkudozásokat vett igénybe, de végre eredményre vezetett. A nagyvezér egy fermánja éles szemrehányásokat tesz a magyar uraknak, hogy sok pecséttel ellátott panaszlevelők daczára megszegték hitőket, egy másik pedig tudatja Bethlennel, hogy „ő hatalmassága talpon vagyon, hogy ez mult esztendőben tött káraiért Magyarországbán a lengyeleknek megfizessen,” s hogy az ő segélyezésére a budai vezér s a kanizsai Mehemet basa kirendeltettek. Ennyi segély is gyorsan adva nevezetes eredményeket idézhetett volna elő, de e helyett Bethlennek kelle élelemmel s fuvarral járulni a lengyel földön harczoló szultánnak, melyeket ő Erdélyből küldé a török táborba*).

S e bajai közt ragyagott Bethlen tehetsége legfényesebben. Csüggedés nélkül vett mindent igénybe, hogy veszteségeit pótolja s a három oldalról megtámadott férfiu biztos kezekkel összevágólag vezette tábornokai hadi működését. Diadalt diadalra aratott. Pálffi és Bozsnnyák foglyaivá lettek, Bouquoi elesett, s Batthyáni Ferencz csaknem egész Bécs alá vezette hadait. E közben a nádor is meghalt s most midőn szerencséje újra fennragyogott és bár a török had nem jött (miért, mondja Toldalagi a fejdelem követe, Deák Mehemet pasát muzullá téttem), de kirendelése is elegendő volt, hogy

*) Bethlen Gábor levelezése a portával az erdélyi főkormány-szék, muzeum-egylet s Mike Sándor ur gyűjteményében.

rettentsen, most elérkezettnek látta az időt, hogy újra megkezdje a békealku elejtett fonalát. Bethlen közbenjárója Thurzó Imre volt, s sept. közepén mind két fél megegyezett biztosok kiküldésében. Értekezlet helyül eredetileg Rabensburg volt kitűzve, utóbb Nikolsburgba tétetett át. Kezdetét oct. 11-én vette, de a fényes tehetségű Thurzónak e hó 19-én történt halála zavarólag hatott folyamára. Mindamellet bár sok volt a leküzdendő nehézség s a viták a megbizottak közt heteken át tartottak, 1621 utolsó napján megkötetett a béke: Bethlen lemond a királyi czimról s a koronát visszaadja, nyeri a német birodalmi hercegi czimet, továbbá Oepelnt Ratibort, melyeket ő s fogadott fia (testvére István volt az) halálokig birnak, továbbá Szathmár, Szabolcs, Ugocsa, Zemplén, Borsod, Abauj, Bereg megyéket, de anélkül, hogy ezek Magyarországtól elszakadnának, nyeri Munkácsot, Ecsedet mint zálogot, Tokajt, Tarczalt, Kereszturt örökösen s a mennyiben zálogban volnának, kiváltásukra százezer forintot kap. Általános amnestia mindazokért, mik 1609 óta történtek. Ferdinánd az országalkotmányát, a bécsi békét az 1608-iki törvényeket s saját felavatási okmányát megerősíti és megtartja, s hat hó alatt országgyűlést tart. Az okmányok 1622. jan. 7-én cseréltettek ki.

Ferdinánd részben s Bethlen egészben márcz. 24-ig végrehajták az őket külön-külön illető pontokat. A fejdelem készületeket tett a hazamenetelre, Erdélybe, mely ismét sarkpontját volt képezendő birodalmának. Ily nézetekkel az üldözött és földönfutóvá lett cseheket s morvákat befogadta s Alvinczre telepíté, a bányászat emelése végett pedig a magyarországi bányavidékekből bányászokat, pénzverőket küldé az erdélyi érczhegyekbe.

Az 1622 év első fele kettős gyászszal sujtá a Bethlen családot. Jan. 18-án István ur neje Csáki Krisztina meghalt. Temetésén nem volt jelen a fejdelem, ki máj. 6-án érkezett meg nejével Kolosvárra, hol máj. 1-e óta

együtt ültek a rendek. Pár nap mulva máj. 13-án a fejdelemné is meghalt s fényes ünnepélyek után, a gyász-kiséret roppant pompával máj. 24-én megindult Kolosvárról. Fehérvárra máj. 26-án érkezett meg a menet, „ifjak, asszonyok, leányok” kik „mint édes anyjokat siratták és kísérték.” A gyász-ünnepély máj. 30-án végződött be teljesen.

VI.

A nickolsburgi béke nem nyugodott szilárd alapon. Az, mi a német birodalomban a fehérhegyi csata óta történt, mindenkit meggyőzhetett, hogy egy hosszú és véres küzdelemnek csak kezdetén állnak. E háboru már is a catholicismusnak s absolutismusnak küzdelme volt a protestantismus s alkotmányosság ellen. Az európai viszonyokkal ismerős Bethlen előtt nem maradhatott titokban, hogy a többé kevesbbé érdekelt angolok dánok, svédek, hollandok s politikai okokból még a francziák is készülnek a protestans Németország megmentésére. De maga a békealkudozás folyama alatt is két oly dolog történt, mi Bethlent a harcz ujra megkezdésére ösztönzé: Bethlen aháboru folyama alatt Toldalagit a Moldvában levő szultánhoz küldé segély végett s ez Dselal mirzát rendelte ki tatárcsapatokkal. A szerdár oct. 17-én volt elindulandó, de segélyére többé nem volt szükség. Két nappal utóbb oct. 19-én I. Jakab angol király irt hozzá levelet, melyben parlamentje megegyezésével, sőt kérelmére 80 ezer arany segélyt ígér neki, hogy a magyar birodalmat, mint a török felől Európa védbástyáját, a német birodalom felől pedig az európai egyensuly fenntartóját, állítsa helyre. De a segélyhad és segélypénz későn jött s a boszus Jakab utasítá portai ügynökét Roet, hogy Bethlen ellenében ellenséges állást foglaljon el.

Bethlennek a béke megkötése után első gondja volt Toldalagit mentségével s ajánlatával, hogy ő minden

pillanatban kész a háborút megújítani, Konstantinápolyba küldeni. Toldalagi még a portán volt, midőn máj. 19-én I. Musztafa nyerte el most másodizben a trónt. Jun. 13-án Daud nagyvezér megbukott, helyét Huszein fogadta el, ki Toldalagit kedvező válaszszal s gazdag ajándékokkal bocsátá haza. De jul. 7-én Huszein is mazullá lett, s Lefkeli Musztafa basának adott helyet. A biztató válasz, mit Toldalagi hozott haza, Bethlent újabb lépésre ösztönzé. De a nagyvezér-változás is új szövetséget tett szükségessé, annyival inkább mert Lefkeli a fejdelem irányában ellenséges állást foglalt el. Aug. 22-én ettől új megbízottak érkeztek a portára s velök gróf Thurn, mint a prot. német fejdek képviselője. Bethlen előszámlálá, hogy minő körülmények miatt volt kénytelen békét kötni: az ország már ki volt merülve, s minthogy ellensége a lengyel király is akkortáiban nyert békét, neki ügyelni kelle, nehogy ez véletlenül megtámadja. De ő kész a háborút 20 nap alatt megújítani, ha kellő segílyt nyert. S ez annyival szükségesebb, mert Ferdinánd a spanyolokkal, lengyelekkel, németekkel megakarja a török birodalmat támadni s őt Bethlent már meg is kínálta a fővezérséggel. E felleplezés nem kis aggodalmat okozott a nagyvezérnek, ki hajlandó lett volna Bethlent a támadással megbizni. Az angol követ azon nyilatkozata, hogy az egész dolog koholt, meghiusítá a fejdelem számítását s a hadkirendelés ezuttal elmaradt. Az egésznek annyi eredménye lett, hogy a budai basa felhatalmazást nyert, hogy ha Ferdinánd megtámadná Erdélyt, ő jelentés nélkül védelmére siessen. De e törekvésekről a császár is értesült, s ez nem késett a portát megnyugtatni egy komoly jegyzékkel, hogy neki épen nincs hasonló szándéka.

Az elutasítással Bethlen nem nyugodott meg. 1623. elején a magyar királynak egy követe fordult meg udvarában, körültekinteni, hogy „minő gonosz céljai vannak a fejdelemnek?” Ez idétt a prot. német fej-

delmek megújítani készültek a háborút, Angliából, Hollandiából pénzt nyertek, Bethlennel leveleztek, gróf Thurn pedig a portán dolgozott kezökre. S ezekhez járult a fejdelem neheztelése a miatt, hogy az utolsó béke több pontja nem teljesített, hogy ellene ocsmánynál ocsmányabb gúnyiratok s képek szórattak szét mindenfelé, hogy Thurzó, kit ő árulónak tartott, lett nádorrá, s hogy Eszterházy nem eléggé tisztességes követséggel járul hozzá. De Bethlen elrejté neheztelését s hogy valódi céljait annyival kevesebbé árulja el, megkérte Ferdinánd leányának Czeccilia Renátának kezét, oly ígérettel, hogy maga is kész ennek vallását fölvenni. Ferdinánd első válasza kitérő volt: kérdést tett a spanyol udvarnál, s Olivareznek 1623. oct. 27-én kelt válasza az egyenes megtagadást ajánlá. Erre maga Bethlen is számított, s különben is ez időtt már folyt a háboru köztök.

Egy időben ez ajánlattal a portán is mozgásba hozott mindent, hogy a hadjáratra felhatalmazást nyerjen. Itt Lefkeli helyett sept. 21-én Gürdzsi Mehemet „az erdélyiek apja” s 1623. febr. 5-én a harczias Huszein lett nagyvevérré. Ez időtt indult el Toldalagi Konstantinápolyra, hol mindent szerencsésen bevégzett. Máj. 26. kiadattak a fermánok, melyek a német császár ellen elrendelék a háborút. Szerdárá Ibrahim bozsnya pasa neveztetett ki, s a sziliztriai basa rendeletet kapott, hogy „Akirmanból, Kiliből, Benderből, Izmailiből minden hadakat, mind mazulokat és mind a kiknek a parancslevelek vagyon” felvén, csatlakozzék vele*). A közreműködés a budai, temesvári, egri, kanizsai basáknak is meghagyatott, oly módon, hogy „Bethlentől hallgassanak.” Még egy eredménytelen kísérlet tétetett a kibékülésre, mire a fejdelem aug. 21-én Kolosvárról megindult. Forróláza pár hétig Nagy-Váradon tartá vissza, de midőn jobban lett, nyomban megindult. Még ekkor

*) Török levelek az Erdélyi muzeum-egylet birtokában.

is a békét ajánlá Eszterházinak.: „mivel semmit ő fel-sége a mi alázatos instanciánkra hét egész hónaptól fogva cselekedni nem akara,” – írta sept. 19. ennek – azért indult el.

Az összes had, melyet Bethlen vezetett, 80 ezer emberből állott, de ebben alig volt huszezer török, oly kevésre olvadt a szilisztriai hadigéret. Ehez járult azonban még tizezer tatár s a magyarországi basák csapata. Fölkelési okait, a korábbi sérelmek megújulásait, Szendrőn sept. 21-én kiadott körlevele számlálta fel, de nem azt, hogy minő nagy reményekkel s merész tervvel fogott a vállalathoz. Szándéka volt átnyomolni Magyarországon, Sléziában egyesülni a hadakozó német protestans hercegekkel, helyreállítani a cseh királyságot s egyenes szövetségbe és összeköttetésbe jöni azon hatalmakkal, melyek Fridrik ügyét pártolák. Mind ebből alig sikerült valami – Mansfeld megvertett s többé nem tudott annyira a helyzet urává lenni, hogy az egyesülés érdekében valamit tehessen, daczára, hogy Bethlen megszüntetvén pár hét mulva a besztercebányai alkudozást, diadalmasan nyomult elő, egy csomó várat elfosrlalt, s Caraffa Jeromost megerősített táborában Góding mellett bekerítette és éhezettette. Ő egy maga a kivánt egyesülést nem hajthatta végre, utóbb a beállott hideg miatt törökök, tatárok zugni, lázongani kezdettek, s végre is a Thurzó és Eszterházy által ajánlott két havi fegyverszünetet elfogadta. A hadfolytatásra nem látta a viszonyokat kedvezőknek, s jobbnak hitte a tisztességes visszavonulást. S midőn a portán Huszein nagyvezér megbukott és utódja Ali a császár követeit előzékenyen fogadta, s ezek a békebontásért panaszt emelve, nem kevesebbet kivántak, minthogy végkép hagyjon fel a porta Bethlen pártolásával és annyit ki is nyertek, hogy a török sergek haladéktalanul visszaparancsoltattak, maga Bethlen is hajlandó lett a békére. A besztercebányai elfogadhatatlan feltételek (pl. Thurzó lefejezését kivánta) többé

alku tárgyát nem képezhették, sőt a fejedelem Thurzóval kibékült. Ettől fogva a magyar urak is sürgették a békét, s midőn Bethlen Kamuthi Farkassal 1624. februárban követséget küldött Bécsbe, megkezdődtek az alkudozások. Minthogy Eszterházy mindenkép a béke ellen hangolá a császárt s ez Caraffának megszegyenyítését – kinek a fejedelem előtt a gödingi fegyverszünet alkalmával gyalog kelle elvonulni – szerette volna megboszulni, az egyezkedés nehezen haladt s végre is máj. 8-án a magyar tanácsosok sürgetésére, nagy részben a nikolsburgi alapján jött létre. A fejedelem nem fogja a törököt s tatárt hadra ösztönözni, s ha mégis megtámadná; a hét megye segíteni fogja. Oppeln és Ratibor helyett Bethlen az ecsedi uradalmat nyerte. Szokás szerént titkos pontok is csatoltattak az egyezkedéshez: ő, Bethlen a császári ház ellen nem fog fegyvert, sőt ha megtámadtatik, segíteni fogja még a török ellen is. Csak az alkudozások bevégzése után jun. elején indult haza.

Ez alkudozások folyamáról a szultánnak – ez idétt már IV. Murad volt – bécsi követe mit sem tudott meg. Az, mondhatni ellenséges irányu volt a porta irányában. De Bethlen ez idétt hajlandó lett volna elszakadni a portától, s erre ajánlatot is tett. Adja a császár leányának Czeciliának kezét neki, s bizza rá, egy a török ellen intézendő vállalatban a hadak főparancsnokságát – ez volt azok lényege. Két sugalat volt főként, mi a császárt saját hajlamain kívül is ettől elidegeníté, a spanyol udvar, mely Magyarország fegyveres leigázását ajánlá, s Eszterházi, ki oct. 10-iki levelével „a török elleni készségének ajánlatát, hű szolgálatai kínálgtását, ezen részekről házasulni igyekezetét” mind ámitásnak és törvetésnek bélyegzé. De a dolog húzódott halasztódott s a tagadó válaszról Bethlen havak mulva értesült. Neki, az ilyesmire elkészültnek, nem volt szokása, hasonló bizonytalan kilátásu jövőért a bizonyost feláldozni, s gondja volt ez idő alatt, hogy a portán lazuló

viszonyát jó karba helyezze. S e részben az általános európai viszonyok kedvezőkké lettek. A protestans párt vereségei mellett sem volt hajlandó felhagyni a császárral kezdett háborúval, s I. Jakab angol király szorosabban csatlakozék hozzájuk. Miután a walesi herceg mint leánykérő Madridban kosarat kapott, a király épen nem titkolta neheztelését a Habsburgház mindkét ágára s portai követét Roet – ugyanazt, ki eddig Bethlen terveit meghiusítá – utasítá, 1624. máj. 28-ról, hogy ezt mindenben pártolja, gyámolítsa.

Roe kitünő államférfi volt, ki épen oly ügyességgel dolgozott ez óta Bethlen mellett, mint elébb ellene. Mindenekfölött aug. 21-iki sürgönyében újabb határozott utasítást kívánt, ajánlá a fejdelem megnyerését azáltal hogy követ küldessék hozzá, hogy fejedelmi házasságra segítsék, „mert főtörekvése, vérét megneemesíteni.” Midőn a válasz megjött, Roe és a kajmakám értekezletet tartottak együtt, mely azon módokról tanácskozott, hogy lehet Bethlent a császár megtámadására birni, s közös megállapodás után, a francia, velencei és hollandi követeket is megnyerték. Ekkor febr. 20-án felhívták Bethlent, hogy 40 nap alatt nyilatkozzék, ha a császárral s a catholicusokkal, vagy a portával s protestans fejedelmekkel tart-e? „Az unio – irák – új erőt nyer, ő kegyelmességét kérdés nélkül társul fogadják. Ők nem akarják ő kegyelmességét háboruba bonyolítani, csak az utat megmutatni, hogy hogyan biztosítsa magát teljesen. Sokfélét beszélnek róla, a többi közt, hogy catholicisálni akar s a császár segélyével és a pápa fennhatósága alatt Erdélyt, Moldvát, Oláhországot külön királysággá alakítani. Szilárd elhatározottságáról az ügye iránt érdeklődő fejedelmeknek adjon bizonyosságot.” Bethlen nem sietett a válaszszal, a porta és a császár közt fennforgó béketárgyalások ovatosságra inték. Munkásságát főkép ennek meghiusítására irányzá.

A bécsi alkudozások folyama alatt már 1624.

márcz. 4-éről Cserényit a portára küldé panaszkodni, hogy szolgálatait nem méltányolják kellőleg, s mindent elkövetni, hogy a német udvarral meg ne békéljenek, vagy legalább nála nélkül ne békéljenek. S annyit el is ért, hogy a diván eleinte nem sok békehajlamot mutatott, sőt hadi készüléket is tett. Midőn végre ez megegyezését nyilvánítá, Ferdinánd követett el mindent, hogy Bethlen kizárassék az alkudozásoktól, s erre nemcsak a budai basánál tétetett lépéseket, hanem magának a fejdelemnek is Eszterházy által dec. 16-ról tudtára adta, hogy részvételét az alkudozásokban nem kívánják. Bethlen válasza keserűen szemrehányó volt s ezért is, de utóbb azért is, mert reménye lett a protestans unioba léphetni, még határozottabban igyekezett már az előleges egyezkedéseket is meghiusítani. Azonban hasztalan – mire ő a febr. 20-iki felhívásra válaszolt, már megkezdődtek, azonban biztosai közreműködésével, 1625. tavaszán az alkudozások. Közben-közben Bethlennek sikerült majdnem szakadásig vinni a dolgot; minthogy azonban a porta Ázsiában, a császár Németországban szorongattatok, mindkét érdeklett fél kívánta a kiegyezést, s végre máj. közepén a hidas-gyarmati béke, Bethlen boszuságára, csakugyan megkötetett.

Bethlen úgy találta, hogy e béke hátrányára van azon szövetségnek, melyet a protestans uralkodókkal kötni felszólított. Ezen – febr. 20-iki – felhívásra válasza apr. végén ért Konstantinápolyba s ebben ő késznek nyilatkozott bizonyos feltételek alatt, melyeket majd követsége fog elmondani, beállani a szövetségbe. A követség 200 kísérelővel nem sokára megérkezett s magával hozta a feltételeket, de azokat csak hosszas körültekintés után közlé az illetőkkel. Ezek szerint Bethlen a portától kívánta: adassék neki engedély szövetkezni a prot. fejdelmekkel, bontassék fel az úgy is lejárandó zsitvatoroki béke (a másik még nem volt megkötve), a magyarországi török hadak rendeltessenek alája s egy évi adója engedtessek el. Mig többet

követelt a szövetségesektől: vegyék fel az unioba, fizessenek a szövetkezettek 500,000 tallért neki, s ezek tartsanak Csehországban 20,000 embert, követjeiket pedig az ő pártolására utasítsák. De mind a kajmakám, mind Roe tulzottnak találták e kívánatokat, s a követség máj. 20-án hazaindult a kettős válaszszal: a porta csak annyit enged meg, hogy Bethlen csak a német szövetségesekkel tartsa fenn frigyét, Roe pedig kívánatai leszállítását sürgeti. Az első szóbeli izenet, az utóbbi levél alakjában adatott meg – de máj. 20-áról egy fermán is küldetett Bethlennek a szultántól, hogy az évi adó nem fog ugyan felemeltetni, de azt a porta ezuttal sem engedi el, s utóbb egy másik is, mely őt a hét megye birtokában megerősíti*).

Mire e választokat megkapta Bethlen, a gyarmati béke már meg volt kötve s ezáltal a helyzet tetemesen megváltozva. Minthogy azt már megsemmisíteni nem lehetett, legalább a ratificatiót akarta hátráltatni, hogy azalatt belépése az unioba s ezzel kapcsolatos tervei kivételére időt nyerhessen. Sietve követet küldött a portára, ki ide jul. 22-én megérkezett, s a nagyvezérnek két emlékiratot nyújtott át: ünnepélyesen ellentmondott e csalfa és becstelen kiegyezésnek, melynek hátrányait élénk színekkel festette, s melynek megtartására német részről nem is gondolnak. Ha őt annak idejében kellőleg segítik, már rég elfoglalta volna Magyarországot s Pfalzi Frigyest is visszaültette volna székébe. Már ennek vége – de ő most is kész már augusztusban Kassára nyomulni, hogy a császár kénytelen legyen hadait északról ide leszállítani. Azonban a porta ne bontsa fel a békét, csak ne ratificálja, kereszen ürügyet a halasztásra. Ezalatt a zsitvatoroki béke ideje lejár, az ázsiai és németországi viszonyok jobbra fordulhatnak, s a porta békét vagy háborut végezhet.

*) Török levelek az erd. muz. egyesület birtokában, s Rozsnyai kézirati munkájában.

De minthogy azalatt is kell valamit tenni, adjanak neki 15 ezer embert azon szín alatt, mintha ő toborzotta volna, s ezzel annyira elfoglalja a németet, hogy módja nem lesz szándéka szerint (Vácért mint irá) háborut kezdeni. Ugyane követségnek megbízatása volt, urának az unioba felvételét és segélypénz adását sürgetni a követeknél, kik valóban a portán ennek érdekében mindent elkövettek. S csakugyan aug. 27-én kiadatott a szultán fermánja, mely megengedé Bethlennek, hogy az unioba lépjen, hadakat toborzzon a porta költségén s effelett segélyhadakat is ígért.

Mind e dolgokról Ferdinánd kormányának sejtelmese volt. A császár csak annyit látott, hogy Gyarmaton, Bethlen követi tanácsával éltek többnyire a török követek, s nehogy e befolyás ellene forduljon, Bethlent igyekezett jó hangulatban tartani. Megküldte neki Hosszuthoti által a serenissimus czimet, s leánya keze helyett nőül a Neverszi herczeg leányát ajánlotta, kit általánosan kitünő szépségnek tartottak. De bármennyit beszélt is a hir a herczegleány kellemeiről, e házasságot a porta határozottan ellenzette s Bethlen is kicsinylette. Angol befolyás – tán Erzsébet a Jakab leánya s Fridrik neje – figyelmét a Brandenburgi választó nővéreire fordítá, s ő is kapott az alkalmon, hogy ezzel és a már is nagyhirü svéd királylyal Gusztáv Adolffal sógorsági viszonyba jöhessen. 1625-ben nyár közepén a fejdelem követi Kovasóczy István, Mikó Ferencz, Quaad kapitány és Skultéti orvos Bécsbe mentek, Czecilia Renátát még egyszer – de aligha, nem már csak illemből – szóba hozni s aztán menedéklevelet kérni a berlini udvarhoz. Még aug. végén is irá Bethlen Eszterházinak, hogy ő „keresi az utat a nagyobb bizalomra, de más utat erre nem talál, mint a mit eddigi s most is fennlevő követi által ajánlott.” Az ajánlat most sem volt kedves, de épen oly élesen ellenzé Ferdinánd a brandenburgival leendő összekötetést is s e célból a követeket több mint három hétig

visszatartá. De a menedéklevelet nem tagadhatta meg s a követek végre Berlinbe értek. Most a császár itt követett el mindent a tervezett összeköttetés meghiusítására s a szokásos híreket a fejedelem törökösségéről három ízben íratta meg a választónak. Daczára ennek az alkudozások sikerrel haladtak elő. Skultéti már august. 13-áról írta a fejedelemnek, hogy minden rendben van, s a házassági szerződés elkészülésére nagy főköveteket küldjön haladéktalanul. Ezek Rákóczy vezetése alatt el is indultak. Bethlen ellenségei annyival tevékenyebben munkáltak a meghiusításon s az év végén a lengyel korlátnok is tiltakozott a szövetség ellen.

E törekvései mellett Bethlen szükségesnek látta igyekezetét, hogy a protestans unioba léphessen, lehetőleg titokban tartani. S ez év folytán minden ellenséges mozgalmat került. Sept. 25-én izente a portára Bercsényi Imre által, hogy „ő csendességben van” de nem mulasztá el a divánt az europai hatalmak harczias mozgalmaira figyelmeztetni. Öt nappal utóbb Keresztési Pál megvitte az adót a portára, s meg volt bizva, tudósítást tenni itt házassági céljairól és erre a megkívántató portai felhatalmazást kieszközölni. Ugyanez időben Quaad, elválva az első követségtől Berlinben, Dániába, Hollandiába, egy másik követe pedig Franciaországba ment, hogy uroknak a Ferdinánd ellen fellépésre pénzt és szövetségeseket szerezzenek. Quaad jelen volt Hágában midőn ott 1625. dec. 25-én az angol, dán és hollandi felhatalmazottak egy 15 pontu szövetséget hoztak létre a Ferdinánd ellen folytatandó háboru és a dán király megsegélyezése ügyében. E szövetséglevélnek 14-ik pontja: hogy ez okmány közöltessék az erdélyi fejedelemmel, hogy az, ha tet-szeni fog, maga is beléphessen. E hirrel tért haza a kapitány.

Bethlen közepette ez alkudozásainak a portáról váratlan leleplezéseket kapott. Ferdinánd a Thurzó

halála miatt megürült nádori szék betöltésére Sopronba sept. 8-ára országgyűlést hirdetett. Hogy a gyűlésnek más célja is van, Ferdinánd idősebb fiának királylyá választatása, azt Bethlen a portán székelő angol követőtől tudta meg. A császár úgy látszik Bethlen ellenséges fellépésétől tartott s most célzt is ért, meggátlására amaz mit sem tehetett. Midőn az octoberben kelt levél a fejdelemhez jutott, III. Ferdinánd már meg volt választva nov. 26-án, s a titkolózás miatt boszus Bethlen szemére is hányta ezt Eszterháznak. Ha vele tudatják a dolgot, ő mindent kiegyenlített volna, „s nem kellett volna a vármegyék követeit, sok nógató fenyegetésekkel, pirogatásokkal, voksoknak torkokba veregetésével hajtani a választásra.” S e hírt dec. 17-éről Roe egy másik tudósítása követte: a fejdelem összes irományait, levelezéseit, sürgönyeit ellopták s a Ferdinánd kezébe játszták. A tolvaj kiléte nem tudatott ki, de a gyanu leginkább Belaházi ügynököt terhelte. Az irományok közt sok volt a fejdelmet compromittáló s a bécsi kormány nem is késett ezeket, de – mint Bethlen pártfogói állíták – meghamisítva a diván kezébe játszani, hogy a fejdelemnek ellenséges céljaiáról, hogy Ferdinándnak tett ajánlatairól itt is tudomásal birjanak.

Mielőtt ez értesítések megérkeztek volna Konstantinápolyba, Keresztesit dec. 25-én gazdag ajándékokkal s a házassági engedélyvel Juzsuf Muttahher kíséretében visszaindítá a kajmakám. Majd Rákóczy is letette Berlinben ura nevében az esküt s a házasságnak „külső árnyékát véghezvitte: a fejdelem asszonynyal ágyra kevés ideig leülvén.” A fényes és gazdag nászkiséret azután megindult, s a fényes és nagyszerű menyegző Ferdinánd, a szultán, a bajor és kölni választók s oláh vajda követei jelenlétében Kassán márcz. 2-án megtartott. Bethlen előlegesen még nejének nagy uradalmakat kötött le s ígéretet tett, hogy utódává választatja, ez viszont otthoni örökösödési jogáról mondott le. S az

1626. máj. 24-én Fehérvárott tartott országgyűlés Katalint Gábor utódává választá, feltételeket szabott elébe és felesketé.

Ez idétt Quaad újra utra kelt. Elébb Krisztián dán királyhoz s ettől dán követ kíséretében Hágába ment. Bethlen a szövetségbe állt, mely neki havonként 40,000 tallért ígért. Ő ezért ígéretet tett, hogy a török és oláh hadakon kívül 14,000 embert állit talpra, s kívánta, hogy Mansfeld tizezer emberrel Csehországba üssön, kivel ő aztán egyesülni fog. Terve volt ezen kívül megtámadtatni: a lengyeleket tatárokkal a porta, s oroszokkal a svédek útján, a császárt pedig a törökökkel, s ezeket rábirni, hogy a persákkal békéljenek ki.

Mindez terv maradt. Az új angol király Jakab utódja Károly nem kedvelte Bethlent, s utasításai mindig tartózkodást ajánlottak. Roe minden igyekezete füstbe ment urát másképp hangolni. Hiában írta neki, hogy mi csekélység 2000 font, a Dániának fizetett havi 50,000 mellett, midőn azt egy hatalmas és merész fejdelemnek adja – egy fillért sem kapott. Franciaország már augusztusban kimondá, hogy nem fizet, s Velence pénztelenségével mentegette magát. Bethlen előterjesztéseire, sürgetéseire, kérelmére, hogy százezer tallér előleget adjanak – miért ő az évi összegből tetemes leengedésre hajlandó – kitérő válaszokat kapott s csak a biztatással maradt. Egyedül Hollandia s a dán király adott neki egy ízben s azt is később, többet a szövettekettől egy fillért sem nyert. Ehez járult, hogy az elorzott levelek ez idétt kerültek a porta kezébe, s Eszterházy is szolgáltatott át olyanokat, melyekben a fejdelem hajlamot árult el szövetségzni Ferdinánddal a porta ellen, hogy Gurdzsi Mohammed a kajmakám a császár határozott ellensége s az unio legbuzgóbb barátja jul. 3-án megöletett s helyére a divánban a más elvekkal, más hajlamokkal bíró Recsep lépett. Ez Bethlen ellen ellenséges állást foglalt el, s midőn ennek követe Toldalagi a múlt évi fermán alapján a császár megtá-

madására engedélyt és segílyt sürgetett, Recsep azt határozottan ellenzette. Roe s a többi követ nagy bajjal tudták kieszközölni az engedélyt, de a mult évihez képest tetemes megszorításokkal. Bethlen szövetkezhet a porta régi barátaival, a budai basa Murtéza parancsot kapott, hogy ha a császár Erdélyt vagy a széleket megtámadná, segílyt adjon a fejdelemnek. Toldalagi visszatért a válaszszal, s „most már – írta Roe aug. 19-én – nincs egyéb hátra, mint hogy magasságod az elözötteket birtokaikba, a lelkiismeretökbén háborgatottakat vallásos szabadságokba visszahelyezze.”

Ekkor már Bethlen hozzáfogott készülödéseiehez. De a válaszszal nem volt megeleégedve, s új követséget küldött a portához, mely sürgesse, hogy nejének utódjává lett választása erősittessék meg, s hogy engedtessek meg neki a császárt Németországra szöríteni vissza. Azután aug. 12-én még egyszer s utoljára Ferdinánd elébe terjeszté sérelmeit, hogy a nádor s a föbb hivatalnokok untalan gyalázzák öt; irt szövetségesei vezérének Mansfeldnek, ki már tavasszal megkezdé hadjáratát, de nem nagy szerencsével folytatván, mindig sarkalá ötet, hogy szálljon táborba, hogy siessen vele a terv szerént egyesülni, s e kívánatára nézve igyekezett öt megnyugtatni. Valóban előcsapatát aug. 25-én utnak ereszté. Maga is megindult Fehérvárról sept. 7-én hadaival s e hó 25-én Füleknél táborozott.

Már ekkor Murtéza megkezdte a hadjáratot, rabolva, pusztítva, felégetve a falvakat, de a helyett, hogy Bethlenhez sietne, Nográdot kezdte ostromolni. Ezalatt Bethlen Eszterházyval s Zrinyivel apróbb csatákat folytatott, de azon hir, hogy a dán király hada Lutteram Barenbergnél tönkre veretett, megrettenté Bethlent s azon czállal, hogy a mennyire lehet fedezve legyen sept. 26-án irt Eszterházynak, hogy ö kész békét kötni. Ez színlé, mintha hajlandó volna elfogadni a közbenjáró szerepet, Kéryt mint követet az erdélyi táborba küldte, de ugyanakkor Palánknál a fejdelmet véletlenül meg-

rohanta s visszanyomta. Bethlen hirtelen maga mellé vont egy tatár csapatot s visszanyomá Eszterházy hadát. „Eredj – mondá ingerülten Kérynek a nádor követeinek, kit ez a béketárgyalásra küldött hozzá – eredj vissza ahoz a kiküldött. Ha a fejedet a lábadohoz tétetném, jogosan cselekedném; de én keresztyén vagyok. Mondd meg uradnak, hogy ellenem sem csellel sem fegyverrel nem boldogulhat.” S most Eszterházy egyesült Wallensteinnal, ki tetemes hadakkal jött, a fejdelem pedig Murtézával sept. 29-én. Miután e napról még egyszer békére hívta fel a nádort, maga hadával Szécsény felé vette útját, egyesülendő Mansfelddel s oct. 2-án csatlakozott is ennek hadaival.

Az egész hadfolytatás tervnélküli volt s apró csatározásokból állt. Bethlen szövetségesei megveretése miatt nagy ovatossággal volt kénytelen harcolni s épen nem volt kedve mindent kockáztatni. Épen ezért egyszerre folyt a háboru s a levelezés a békeértekezletek megkezdése végett. Ferdinánd oct. 2-áról elfogadhatatlan feltételeket tett s Bethlen oct. 10-iki levelével méltányosabbakat igyekezett kinyerni. De azalatt éhség és ragály dult a Wallenstein táborában s Bethlen apróbb csatározásokban diadalt aratott. Csak oct. 16-án nyert Mansfelddel a Garan mellett Wallensteinon egy nagyobb fényes diadalt, mikor ez halottakban s foglyokban tízezer embert vesztett. E megveretés után Wallenstein sietve visszahúzódott a Vágon tul, Bethlen pedig még hátrahagyott utócsapatait is visszanyomta. De utóbb is, minthogy a császártól újabb egyezkedési alapokat várt, helytállott hadaival, midőn sz. Demeter napja (nov. 26.) eljövén, a török hadak megtagadták a további szolgálatot. A tábor Verebélynél állott s Murtéza kísérletet tett őket lecsendesíteni, felhozván, hogy Bethlen a téli hadjáratra is kinyerte az engedélyt. A felbujtatott hadak rá sem hallgattak s maga Murtéza is életveszélyben forgott. De a fejdelem magyar hadaival körülvette a tábor, lecsendesíté a lázadást s annak vezé-

reit lefejeztette. „Mely emlékezetes cselekedetével anyyira megszelidíté az pogány hadakat, hogy ugyan szóbeszédben kele köztök: hogy nincsen már töröknek egyéb szent Demeter napja csak Bethlen Gábor napja.” De ekkép fékezett hadakkal veszélyes táborozni. Aztán a lázadás a keresztyének közé is átcsapott: Mansfeld hadai nyiltan zugolódtak. Örömmel fogadta hát a fegyverszünet megkötését s hadait maga is téli szállásra vezette Körmöcbánya környékére.

Bethlen e hadjáratával is csalódott, mint a két elsővel. Midőn ő elindult, a dán király már tönkre volt verve. Az unio vele csatlakozó hada fáradt, üldözött csapat volt, melynek csak vezérei Mansfeld s Ernst weimari herczeg voltak kitünők. A balesetekről korán értesülve, kedve ellen s csak kötelezettségből kezdett hozzá. Aztán szövetségesei nem teljesítették ígéreteiket. Hiában figyelmeztette őket: „non arma sine stipendiis,” egy fillért sem kapott. Szóval tartották, s Quaad, ki még az ősz folytán Hágából Londonba ment át, egyebet biztatásoknál, üres ígéreteknél nem nyert. Ferdinánd oct. 19-iki válasza engesztelékeny hangon volt írva s a fejedelem nem látott más menekvést, mint hogy maga békealkudozásokhoz kezdjen. Azon diadalok után, melyeket a császár ez évben a birodalomban nyert, nagyon is felhangolta követeléseit s úgy látszott, hogy a két fél biztosai a Pozsonyban kezdett s Bécsben folytatott alkudozásokban kiegyezést nem fognak létrehozhatni. Két kívánatot tartott főként Bethlen becsületével meg nem egyeztethetőnek: hogy a magyar lázadók kizárassanak a békéből s ezt biztosítsák Bethlen alattvalói. Végre kiegyeztek s Lőcsén dec. 28-án Bethlen téli szállásán megkötötték a béke, de terhesebb feltételek alatt, mint az utolsó bécsi volt, melynek pontjai különben megerősítették, de a melyben kikötött s a végvárak fenntartására szánt 30,000 tallér fizetésétől a császár fölmentetett. E fölött a hét megye királyi biztosok előtt, s Erdély országgyűlésileg esküt fognak letenni, hogy a császár

ellen senki rendeletéből sem támadnak fel. Az alkudozások folyama alatt a weimari herceg meghalt s Mansfeld még elébb elhagyta az országot. A szenvedélyes, lovagias férfiú nem tudá elviselni újabb reményének bukását s mielőtt törekvése célját Velenczét elérte volna, Spalatro mellett egy nyomorult faluban Urakowitzban meghalt.

A lőcsei béke kényszerűség műve volt s e felett még megalázó is, annyival inkább, mert a kikötött hitletétel végre is hajtatott, bár ennek halasztására Bethlen mindent elkövetett. De a békét a porta s a szövetségesek egyaránt rossz neven vették, ez utóbbiak főként, mert beleegyezések nélkül kötötték, és ezt leplezetlenül tudára adták a fejdelem portai ügynökének. A válasz már megvolt ennek utasításában: a szövetségesek sodorták őt ebbe a kényszerűségbe, mert ígéreteiket nem teljesítették. De ugyanakkor mind ezek mind a diván értesítve lettek, hogy ő, a fejdelem, kész újra fegyvert fogni, de csak ha minden garancia megadatik neki, hogy a kitűzött feltételek teljesítettni fognak. Igaza volt, hogy nem volt hajlandó még egyszer ily bizonytalan alapon fogni fegyvert, mert a következmény megmutatta, hogy hiában járt közben az eszes Roe, az angol kormány egy fillért sem akart adni, hiában ment el 1627 májusában Krisztián Vilmos brandenburgi őrgróf a sléziai hadtest parancsnoka Velenczébe incognito, hogy a signoriát tevékenységre és sógora Bethlen érdekében pénzadásra bírja, ez többé tudni sem akart a dologról, hiában járt közbe a dán király, a hollandi general-statusok is visszavonultak, azon férfiú, kiről Wake a velencei angol követ nem minden dagály nélkül ír, „hogy ő egy Atlas, kinek vállán nyugszik most (t. i. a szomoru 1627-ik évben) a szabadság ügye,” nyert elég „csengő szót,” de „csengő pénzt” egy fillért sem kaphatott. Az alkudozások semmi sikerre sem vezettek. A kajmekám egy levele eléggé éles hangon kárhoztatta a megkötött békét, de ez irattal együtt Borsos Tamás hazavitte az 1627.

márcz. 18–28-án kelt athnámét is, mely Brandenburgi Katalint megerősíti a fejdelemben s melynek kiadátását a császári biztosok minden igyekezetökkel sem tudták meggátolni.

Ezen császári ügynököknek egy másik feladata volt Konstantinápolyban a portát rávenni, hogy Ferdinánddal békét kössön, mi annyival szükségesebbé vált, mert a gyarmatinak pontjai teljesületlenül maradtak, s azok végrehajtását mindig hiában sürgették. Feladatokhoz képest Bethlent a legfeketébb színben állíták elő „ő egy világháborító, kit nyomon le kellene tenni;” ezenkívül felmondta frigyét a dán királynak s kötelezte magát, hogy a császár ellenségeinek ellensége lesz. A fejdelem ügynökei hiában mondák e dolgokat „koholmányoknak,” a megrettentett s a persa háborúval elfoglalt porta megegyezését nyilvánítá, hogy az alkudozások megkezdessenek. Bethlen követe Toldalagi már márcziusban Budára érkezett, s utóbb a portai és császári biztosok is kinevezettek. Az alkudozás itt is sok nehézséggel folyt Szöny mellett Forró szigeten, s Bethlen kizárására Eszterházy mindent elkövetett. Amaz maga részéről elébb a békealkudozásokat akarta megghiusítani s azután Erdélynek csak kedvező feltételek mellett befoglalását szorgalmazá. Midőn erre kevés volt a kilátás, egy jul. 26-án kelt s Borsos Tamás portai ügynökéhez intézett jegyzékével az okokat mutogatá, hogy miért nem fogadhatja ő el a békét? Azután Mikó Ferenczet küldé a portára, hogy a béke megkötése elé újabb nehézségeket gördítsen. Mindennek csak annyi eredménye lett, hogy az alkudozás folyamát nyujtá, de bár a szőnyi megbizottak közt néha oly ingerült hang állott be, hogy az értekezletet több ízben félbe akarták szakítani, sőt a budai basa már sergeit is kezdé összevonni, ennek makacsságát hat ezer tallérral s nagy ígérekkel megtörék s a béke sept. 12-én csakugyan létrejött. Most már oct. 22-éről Mikót utasítá Bethlen, bár siker nélkül, hogy Erdélyt utólagosan írják be az okmányba. De Szom-

bathelyi, ki az ő követségének tagja volt „elárulá a fejedelmet” s a nádorhoz szökött, ki szolgálatába fogadta. A dolognak semmi fontosabb következménye nem lett, minthogy utóbb újabb árulásáért a kézrekerültet országgyűlésileg notázták.

Az egyesült hatalmaknak legfőbb igyekezete volt a béke megkötése után kieszközölni a portán, hogy az ne ratificaltassék s Bethlen is ezen munkált velök együtt. Ez egy pillantig úgy látszott, hogy sikerülni fog. A császár késett a kikötött ajándékok béküldésével s 1628 elejéről a portáról fenyegető hangon irt levél ment hozzá. Azután nagyobb mérvű hadi készüléteket is tettek, sőt jul. 14-éről a kajmekám felszólítá Bethlent, hogy hadaival készen legyen s a császári seregek mozgalmairól a portára korán és kimerítő tudósításokat küldjön. De az ajándékok nov. 25-én beérkeztek s a háború ezuttal is elmaradt.

Bethlen viszonya ezalatt és ezután a szövetségesekkel lényegileg a régi maradt. Biztatást és ígéretet tettek ezek neki ezután is eleget, de mindent teljesítetlenül hagytak, S hogy leglább magukat mentsek s tévesztett lépéseiket szebb színbe állítsák elé, őt vádolák perfídiával, őt, kinek 30,000 tallérnál többet soha sem adtak, ki pedig mindig ismétlé nekik, hogy „non arma sine stipendiis,” őt, kit háborúba bonyolítottak, azután elhagytak. Mindez meggyőzte a fejedelmet, hogy velök szorosabb viszonyba nem ereszkedhetik. De azért korántsem hagyott fel terveivel, csak másuton igyekezett valósítani azokat. Folytonosan ügynököket tartott Brandenburgban s a német udvaroknál, kik tudosíták, hogy a császár mit tervel. „Többet – 1628 elején ír – mert a porta elhagyá, mert szövetségesei nem segítették kellőleg, nem tehetett.” Valódi célja már ekkor az volt, hogy Gusztáv Adolf svéd királylyal, sógorával ereszkedjék egyezkedésbe. Ez ugyanis még ez időben a lengyelekkel folytatott háborút. Bethlen már 1627 őszén lépéseket tett, hogy őket kibékeltesse. Ily módon Gusztáv Adolf szabad kezet nyervén, nyo-

muljon hadaival Sleziába, s ekkor ő is kész lesz, még pedig anélkül, hogy valakitől segítették, felülni, vele csatlakozni s azután közösen folytatni a háborút. E szövetség valóban gyümölcsözőbbé lehetett volna az előbbinél s a következő időben folyton folytak is rá az előkészületek, alkudozások.

Valósulás stadiumába nem léphetett e dolog, mely biztosabban szerzett volna Bethlennek koronát, mint ama kalandos tervek, melyekkel ez időben kapcsolatba hozzák. Hogy ő a portával magát dák királylyá akarta volna tételni Erdély és a két Oláhország felett, mint Pázmán hívé s mint egy velencei tudosítás is említi, koholmánynak is bárgyu volt. Hisz ő maga tudosítá épen ez időben a portát, hogy Ferdinánd részéről egy, a török ellen intézendő had fővezérségével, jutalmul az ettől elnyerendő birtokokkal, s a Dunán innen fekvő részekkel kínálják (1627 oct. 22). Ha, mi nem lehetetlen, ezzel a portát rémitgeté, hogy a szőnyi békét ne ratificálja, ugy az is bizonyos, hogy ő lett volna első, ki hasonló feltételt elfogad, ha az komolyan tételik, ha ily módon a protestánsok üldöztetését megszüntetheti, ha reménye lehet, hogy ezt valóságra viheti. De ennek hiányzott minden garantiája Eszterházyban s magában Pázmánban is, ki előtt ez eszmék megpendítették. Ily körülmények közt azután kelle törnie, mit biztos reménye volt elérhetni: bevégzésére a lengyel háborunak, ha másként nem lehet, oly áron is, hogy a tehetetlen s öreg Zsigmond helyett ő választassék meg, s szoros egyesülésre Gusztáv Adolffal. S ezért nem csak a svéd királylyal, hanem néhány lengyel főrral is érintkezésbe tette magát, megtette a portánál a szükséges intézkedéseket, hogy egy lengyel hadjáratra engedélyt nyerjen s 1629 elején nagy mérvben készülődött is. Ez időben járt nála a svéd királynak egy követe, Farensbach s ő is indított követeket Gusztáv Adolffhoz. Ezeket Ferdinánd letartoztatta s mialatt azon munkált, hogy szabadon bocsáttatásukat kinyerje, betegsége láthatólag

roszabbra fordult, Vízkórságban szenvedett –mely, daczára, hogy mindenféle fürdőket használt, s még egy külföldi orvos is fordult meg nála (az akkori közvélemény úgy hívé, hogy épen ez idézte elő betegsége súlyosbulását) naponként veszélyesebbé vált. Midön végre híret vette, hogy sógora megbékelt a lengyel királylyal, már minden késő volt. Az év kezdete óta betegeskedvén, gondja volt, hogy mindent biztosítva, rendezve hagyjon hátra. E célból kiment Váradra, hol a tanácsurakkal s a Részek befolyásosabb embereivel tanácskozott, átrándult Debreczenbe, hol Murtéza budai basával értekezett. Végrendeletét már ez előtt aug. 31-én megkezdte írni. Ennek terjedelmesb bevezetése utasítás arra, hogyan kormányoztassék Erdély s hogyan viselje magát neje az utána következő „fejdelem” az adott viszonyok közt, s hogyan bánjanak vele tanácsurái és rokonai? Aztán következik maga a rendelkezés, melyben megemlékezett az országról, a császárról, a svéd királyról, a brandenburgi választórol, nejeről, a kormányzóról, számtalan főurakról, cselédjeiről, udvari papokról, az udvari hölgyekről, tanítókról, a fehérvári iskoláról nagyszerűen, több más iskolákról, ispotályokról, gyakran tetemes s többnyire jelentékeny összeggel, Váradon nov. elsején irván azt alá.

Tizenöt nappal utóbb Fehérvártt teljesen megfogyott erővel papirt és tollat kért: „ha Isten velünk – ír – kicsoda ellenünk? senki nincsen, bizonyára nincsen.” Nehány percz mulva meg volt halva.

Bethlenről az egykoruak, kik ismerék, lelkesedéssel s bámulattal irnak. Magasztalják esztét, vitézségét, liberalitását, fáradhatatlan tevékenységét. „Tekintetében oroszlán, conversatiójában nyájas, józan életű, könyörgésében nem külsőképen tettető, de buzgó, az tudósok társaságában gyönyörködő; a hazafiaknak atyjok, a vitézlő rendnek mind jó tanítójok s tükörök;” künn tekintélyes, családi körben szelid volt. Szerette a zenét, tánczot, lakomat, de módjával, a fényt, de pazarlás nélkül.

Sokat építtetett, de jó gazda volt s gyűlölte a vesztegetést. Ilyennek festi Kemény, ki udvari embere s utóbb a fejdelemségben egyik utóda volt, és ki a mindennapi vele együttléttel eléggé megtanulta ismerni. A pénztár telve, a várak jó karban, a hadsereg szervezve maradt hátra, s Erdélybe volt vonva az európai politikába. Pedig szegény, inséggel küzdő volt, midőn átvette, melyre a két oltalmazó nagy hatalmasság épen nem gyakorolt jótékony befolyást. De ő nyugodt biztossággal vezette hajóját, s a 42 csatában megfordult hadvezér, kinek már egy izma sem volt ép, még több diplomatai harczot állott ki diadallal. A törvénykezést szabályozta, a közigazgatásba rendet hozott, a gazdaságot, bányaipart fejleszté, a kereskedelmet felvirágoztatta, a tudományokat előmozdítá, a hit dolgában teljes mértékben türelmes volt, annyira, hogy a jezsuitáknak is házat adott országában. Minden kellékével birt egy nagy uralkodónak, ki 16 éves kormányzásával Bocskai kezdeményét hatalmasul fejleszté. A pontnál halt meg, midőn a munka befejezésére tette az előkészületeket, midőn végre oly szövetséget hozott létre, mely nem csalta volna meg, mint a korábbi. Mi lesz a protestántismus kérdésből, ha ő nagy sógorával egyszerre lép fel? hogyan alakul Magyarország sorsa, ha ekkor vezet serget Pozsony felé? minő alakot nyert volna Magyarország szövetkezése Németországgal, mely mint hagyományos, mint keresztényen szövetkezés, a legfényesebb diadalok után sem lett volna mellőzhető?

VII.

Bethlen halála napján már a pártok, melyeket ő eddig egyensúlyban tartott, újra szembenálltak egymással. Utódja özvegye Katalin volt, de korlátolt hatalommal, a kormányzó Bethlen István gyámsága alatt, mint ezt 1626-iki fehérvári törvényekben a IV-ik fejedelmi conditio rendelí „minden gubernatio és gondvise-

lés, mostan és következő gubernator (t. i. István ur az 1620-iki választás alapján) uram ő nagyságán legyen és tanácsokon, és semmit ő felsége az országnak közön-séges dolgaiban ő nagyságának és tanácsoknak akarátja és hírek nélkül ne cselekedjék.” Gábor sem ezt, sem a többi feltételt gyengíteni nem igyekezett. Mióta testvére István kormányzóvá választott, tekintélyesebb állást foglalt el az első tanácsurnál, s az ország igazgatásában némi részt birt. A boldogult arra számított, hogy ez a dolgok folyamába be levén avatva, neje nevében és czime alatt, az ő elvei szerint fogja intézni a dolgokat. De hogy ez intézkedést megbánta volna, hogy ennyi jogkört sem akart volna utolsó éveiben nejenek engedni, arra semmi biztos adat sincs. Ellenkezőleg testvérét, tanítványait, creaturáit végrendeletében is, Isten előtt teszi felelősekké, hogy a fejdelemasszonyt védjék, támogassák. Mig élt, még gyengeségei iránt is elnéző volt e hölgynek, s midőn gyanakodott, hogy ennek a morva Zieratinnal „alkalmatlan familiaritása van” a kegyenczet szép szín alatt eltávolítá. Többet nem tett s azután is lovagias és előzékeny maradt a hölgy iránt, ki oly messziről jött sorsát megosztani.

Ugy látszik, Katalin nem volt méltó hozzá, épen ugy, mint István ur nem volt alkalmas nyomán haladni. Gábor halála senkit se lépett meg véletlenül, havak óta el voltak rá készülve, sőt pár hettel halála előtt, Apafi Györgyöt főkövetül István a portára küldé, hogy ott ez eshetőségre mindent előkészítsen*) és még is a párt-szenvedély rögtön tág tért nyert minden agitációra, mely végre is a dolgoknak nem várt fordulatait idézte elő, Erdély erejét megbénítá s alkalmatlanná tette, hogy a bekövetkező világfontosságú eseményekben szerepet játszassék. Csak a török részről lón a szükséges elő-

*) Kemény Apafit a fejdelem halála napján jelöli ki portai követté. Ő téved, mint ezt a felséges kir. főkormányzék levéltárában levő eredeti török levél bizonyítja.

készület megtéve: Apafi az adót beadván, hat pontot terjesztett elő, mely a legszükségesebb intézkedésekre vonatkozott, s melynek alapján Murtéza budai fermánt kapott a szultántól, hogy készítse sergeit s ha Erdélyből meghívást kap, segélyhadaival ez országba nyomuljon.

A fejdelem halála napján összeültek a tanácsurak, Kitűzék a temetési határidőt (1630. jan. 25-re) s a portára és Bécsbe követeket indítottak. Ferdinánd készületeket tett a hét vármegye vissza foglalására, s hogy intézkedéseinek nyomatékát adjon, készült, bár nov. 30-áról részvétiratot küldött Katalinhoz s Eszterházy dec. 1-ről a megyék békés átengedését tanácslá. E készüldéseknek a budai basa más okát gyanitá, s dec. 3-áról megírta István urnak, hogy hadait összevonta, a hajdukat pedig hűségre inté. A porta mély sajnálattal vette a halálhírt, melyről az napon értesült, midőn Apafi bucsu látogatását tette a divánban. Nyomon intézkedéshez fogtak: dec. első felében (6–16 között) Katalinnak elrendeltetett a zászló és bot, ugyanakkor ő a fejdelemségben újra, István ur a kormányóságban megerősítették, a budai basa Murtéza, kit már Ázsiába rendelték, parancsot kapott, hogy ideiglenesen állomásán maradjon, tiz nap mulva a moldai vajda s határszéli bégek utasítva lőnek, hogy harcckészen álljanak*). A porta dec. 2-áról figyelmeztette Ferdinándot, hogy Erdély ügyeibe ne avatkozzék, s a törökök mindenütt talpra állottak megelőzni az ellenséges szándékokat.

De a bécsi kormány nem fegyveres elfoglalásra gondolt. Az a párt, mely Báthorit meg akarta buktatni, mely Bethlen ellen trónra léptekor sikra szállt, most is létezett. Tagjai, mint hajdan, jobbadán a catholicus főurak voltak. Céljok annyiban módosult, hogy a Ma-

*) Török levelek a k. kormányzék levéltárában. „Mély fájdalomba merültem, mit leírni nem tudok” ír a nagyvezér Gábor haláláról István urnak.

gyarországhoz visszacsatlást ez idő szerént még lehetetlennek tartván, a kormányzót akarták megbuktatni, Katalint a fejedelmi jogok teljes birtokába juttatni, s ennél maguk számára teljes befolyást szerezni. Gróf Dietrichsteinnak, Ferdinánd követének, a részvétirattal Fehérvárra érkezése jeladásul szolgált a pártnak a fellépésre, s Katalin megnyeretett. Csáky István, ki a fejdelemasszonynak kegyét teljes mértékben bírta, de ki maga nagyravágyó, alattomos és nem tiszta jellemű férfi volt, attól tetemes összeg pénzt vett át, hogy azzal hadakat gyűjtsön s a temetés alkalmával tartandó országgyűlést vagy a Katalin feltételei megmásítására, vagy saját megválasztására kényszerítse a körülmények szerént. E célból a hadsereg megnyerésére tett lépéseket, egy Kővárvidéken tartozkodó mezei kapitányt, Kovács Pétert, átállásra is birt, maga Magyarországon kezdett toborzani, s a megnyert hadakat Fehérvár körül szállásolta el. István ur belátta, hogy e had épen elegendő lesz arra, hogy a gyűlés szabad tanácskozását semmivé tegye. Ezért Toldalagit, székely és megyei hadakkal Kővárvidékére küldé, ki aztán Kovács Pétert kiveré az országból, maga pedig a „vele egyetértőkkel összeesküvők, hogy az ország oltalmára egyetértenek.” A temetés 1630. jan. 25-én az országgyűlés megnyitása napján s ennek részvétele mellett ünnepélyesen véghezment minden háborítás nélkül. A rendek nagy többsége Bethlen párti volt, daczára, hogy Katalin a jószádományozást vesztegetésig üzte, Csáky pedig ennek aranyait nem kimélte, s a szárnyaló hírek ellen, hogy a jezsuiták befolyásának engedve, Katalin áttért a catholica vallásra, mindjárt eleinte oly hangosan felzudultak azok, hogy Katalin jan. 27-én a templomban nyilvánosan urvacsorát vett, a kedélyek megnyugtatósa végett, Csáky Almásra szökött, hadai pedig nyomon rá visszamentek Magyarországra.

A rendek Csákyt menedék-levéllel visszahívták az országgyűlésre, s ez nem tartotta tanácsosnak nyíltan

szembeszállni, visszajött. Apafi már jan. 15-én meghozta a hirt a portai készülődésekről, vele jött Juszufiga is, nem sokkal utóbb megjöttek a megerősítő فرمانok a tatár khánhoz, a szomszéd beglerbégekhez s az oláh vajdákhoz irt és segélyadást parancsoló leiratok. Mind ez Csáky párhiveit visszavonulásra birta, s a gyűlés a Bethlen-pártiak teljes diadalával végződött. Katalin és a rendek letették az esküt, de az első hatalma újabb korlátok közé lőn szoritva: magán pénztárát az országos kincstartó kezelésére bizák, hogy hadat többé az ország ellen ne fogadhasson; kiadványai pedig csak akkor érvényesek, ha azokat a korlátnok is ellenjegyzi. E gyűlés Toldalagit a portára küldé, hogy az új uralkodás megszilárdítására megkivántató dolgokat végrehajtsa. Ugy látszott, minden rendben van, s még május közepén a brandenburgi választó követei azon hirrel térték vissza urokhöz, hogy nővérének ügyei jól állanak.

De az eddigi eseményekben sem Csáky, sem Katalin nem nyugodtak meg. Az első nem mondott le nagyravágyó céljairól, s azok kivitelére Katalinnal s a magyar- és erdélyországi catholicusokkal még szorosabban szövetkezett. Tervök volt a határszéli várakba hadakat gyűjteni, azzal fenyegetni Erdélyt s akkor új választást eszközölni vagy a maga részére, vagy az általa feltolandó Prépostvári Zsigmondéra. E célból Katalin készpénzét, kincseit – nehogy a kincstartó rájuk tegye kezét – átadta Csákynek s a munkácsi kapitánynak Ballingnak parancsot adott, hogy e várat ereszsze át Csáky kezébe. Balling megtagadta az átadást, s a kegyencz is csuful megcsalta asszonyát, kieszközlé ugyan, hogy Erdély szélei felé csapatokat indított a nádor s maga is szedett némi hadat, de a pénz tetemes részével uradalmat vásárolt magának.

A dolog időnap előtt világosságra jött. A kormányzó Fehérvárra sietett (a fejdelemasszony többnyire Fogarasban tartózkodott) megírta a mozgalmakat

Adsem Haszán új budai vezérbasának, a portára követül Sculthetust küldé, hogy ez ottan Katalin ellen fermánt szerezzon, s Medgyesre jul. 10-ére országgyűlést hívott össze. Mind a kormányzó, mind a fejdelemasszony párt hívei, nagy számmal gyűltek itt össze s a gyűlés zajos és ingerült volt. Csak nehezen sikerült a mérsékeltbeknek kiegyezést hozni létre, mely közbocsánatot hirdetett, a régi fejedelmi conditiókat megújítá, de a kormányzót is oda utasítá, hogy csak a tanácsurakkal egyetértőleg intézkedhetik érvényesen, nélkülök ne fogadhasson, ne küldhessen követeket. Ugyanakkor a főurak hitlevéllel biztosíták Ferdinándot, hogy Erdély a békét nem fogja felbontani. Jul. 16-án az állam tanács kitiltá Csákit az országból, s ha neki a bejövétel utóbb megengedtetnék is, rendelé, hogy csak hadak nélkül jöhet be, a fejdelemasszonytól kihallgatást pedig egyedül a kormányzó jelenlétében nyerhet. Másnap jul. 17-én a gyűlés eloszlott.

Pár hét múlva Sculthetus, a portai követek is visszajöttek a fejdelemasszonyhoz kormányzóhoz s a rendekhez intézett fermánokkal, melyek jul. végén adtak ki. Ezek élesen kikélnék a mozgalmak ellen, figyelmeztetvén az illetőket, hogy meghódolásuk Ferdinándnak minő veszélyeket fogna eredményezni, hogy a lázadókat maguk büntessék s ne várják be a szultáni sergeket „mert az igen drága orvosság.” A kajmekámnak egy titkos irata Bethlen Istvánhoz szól: Kérdezzék meg Katalintól, meg akar-e maradni a fejdelemségben vagy nem? ha igen, mondjon le Csáky Istvánról. A török sergek behívására készen állanak*). Katalin aug. 12-éről válaszolt a kajmekámnak: mentette magát a vádak ellen, ő hive a portának s e hűségben megmarad s ugyanakkor István ur is megnyugtatta a portát. De bár a kajmekám e válaszszal megelégedett, Katalin boszúsága Scul-

*) Török levelek a k. főkormányzók levéltárában. U. o. a válasz az aug. 12-iki levelekre.

thetus ellen oly nagy volt, hogy ezt utóbb is oroszva gyilkoltatta meg. Azalatt aug. 4-én a kormányzó s az országtanács is Eszterháznál kérdést tettek, hogy mi okból rendelé el a generalis a megyék felülését?

Ez intő-levelek sem használtak semmit. Bornemisza János magyarországi hadakkal az ország szélein táborozott, s ugyanakkor Katalin a kormányzót Szamosujvárba hívta, oly szándékkal, hogy ott elfogatja s megöleti. De hadai ez alatt fia a „kis gróf” és veje Zolyomi Dávid vezérlete alatt Bornemiszát megtámadák s vissza nyomák, maga a kormányzó pedig az őt fenyegető veszélyről értesülve „kiszínlé magát Szamosujvárból.” E váratlan fordulat a magyarországi urakat nagyobb tevékenységre ösztönzé: Forgács Miklós kassai generalis Szikszónál vont össze magyar tábornokot, s a hajduk közt toborzott, Homonnai János pedig lengyel hadakkal készült az országba ütni, hogy a békeszegést megbojtoszadják. A kormányzó aug. 7-éről Eszterházyhoz irt levelében tagadta ugyan részvétét a Bornemisza megtámadásában, de azért fegyverkezett. Ugyanakkor a fejdelemasszony is hasonlót tett, országgyűlést hívott össze Kolosvárra sept. 21-ére, s ugyan oda az ország hadait is összeparancsolta. Megbuktatása már ekkor el volt végezve.

A fejdelemasszonynak fő szerencsétlensége az volt, hogy nem a hazafiakkal fogott kezét, hanem ellenök s megbuktatásokra a catholicus pártot fegyverezte. István urral folytonosan rossz viszonya volt. A kormányzó, mint fogadott fia Gábornak, magát sokáig utódának is tartotta, s Katalinnak nem bocsátotta meg, hogy e reményétől elütötte. Az is igaz, hogy e hölgy ledérsége alkalmas fegyvert adott kezébe, s ezt ő eleinte a maga hasznára akarta kizsákmányolni. Az utolsó időben már nem bizott saját erejében, s a Katalinnal való kibékülést is lehetlennék tartotta. Épen ezért minden áron fedezni akarta magát főként azon veszélyek felől, melyek Magyarországról fenyegették. Ily czéllal a kis

grófot s Zolyomit Patakra küldé, hogy Rákóczy Györgyöt a Zsigmond fiát a fejdelemséggel megkinálják. Az első ezenkívül a budai basát is fölkereste s Rákóczynak megnyeré.

Ezalatt másként alakultak a Kolosvártt megnyilt országgyűlésen a viszonyok, mint a kormányzó várta. Minden párt belátta, hogy a fejdelemasszony uralkodása tarthatatlan, pápás urak és protestánsok kiegyeztek egymással s a békes indulatu kormányzó fejdelemmé választását közösen elhatározzák. Ezért sept. 28-án a fegyveres rendek egy követsége Katalint lemondásra birta. Két nap mulva Katalin visszavonult fogarasi várába s még másfélévet töltött magyar földön. De pazárlása és néhány csaló, vagyona tetemes részétől megfosztván, végre is elhagyta Erdélyt s miután Szombathelyt catholisalt, Bécsbe ment lakni.

A kolosvári országgyűlés ugyancsak sept. 28-án Bethlen Istvánt fejdelemmé választá s a hirrel még az nap követeket küldött a portára. Ugyanakkor István ur is gyors futárt indított veje és fia után, hogy térjenek vissza. De már késő volt: ezek Rákóczival tisztába hozták a dolgot. Rákóczy kezdetben nem akarta elfogadni a fejdelemséget, de miután a kis gróf biztosítá, hogy Váradot – mert ő volt ennek kapitánya – kezébe adja, Zolyomi pedig megesküdött, hogy a széke-lyekkel részére áll, hozzá fogott a toborzáshoz, csakhamar szép csapatot gyűjtött össze, s oct. 1-én megindult, 3-án pedig már Nagy-Váradon volt.

Ezalatt oct. 2-án István ur felesküdött a piaczi nagy templomban. De midőn Rákóczy közeledéséről hirt vett, mint különben is kevés szilárdsággal bíró férfit, nem mert komolyabb rendszabályokhoz nyulni. Veje, fia Rákóczival voltak s saját szava által is kötelezve érezte magát. Más felől segélyt remélt a császártól s bizott, hogy a porta is megfogja erősíteni. Kolosvártt összevont hadait nem bocsátá el, de támadni sem mert, főként, mert tudta, hogy a hajduk a váradi táborban vannak.

Egyezkedésbe bocsátkozott Rákóczyval s Topán oct. 24-én hat heti fegyverszünetet kötött vele, mialatt országgyűlést fog összehívni, mely eszközöljen új választást. Most Rákóczy pártszerzéshez látott s ígéretekkel, adományokkal sokakat maga részére csábított. Bethlen ez alatt a császárnál és portán tett lépéseket, hogy megmaradását ezek kieszközöljék. Öt nappal a topai egyezkedés után Ferdinánd követe Sennyei Sándor megfordult nála s ő is részéről Haller Istvánt Bécsbe küldé. Ugyanakkor a portára is írt levelet, tudatta Rákóczy fölkelését, a vele kötött fegyverszünetet, a nádor készülődéseit, igyekezetét, hogy a hajdukat megnyerje s kérte, hogy a határszéli basák utasitassanak, hogy továbbra is (Demeter napja már elmúlt) fegyverben mardjanak s ha kell segélyére legyenek.

Mindez már késő volt. Rákóczy is tett lépéseket, hogy a portát megnyerje, és ez ugylátszik, hogy be akarta várni a dolgok lefolyását s Erdély választására nagy pressiot nem akart gyakorolni. De annál inkább beleelegyedett Brandenburi Katalin, ki határozottan gyűlölte a karmányzót s mindent elkövetett, hogy Rákóczy megválasztását keresztülvigye. Ő hatott rá, hogy a porta két fermánt adott ki s azok egyike Bethlent, másika Rákóczyt ajánlá a rendeknek s a csausz pedig utasítva lett, hogy a körülmények szerint mutassa fel valamelyiket. Ő küldött pénzt s ő szerzett kölcsönt az utóbbinak, sőt midőn nov. 26-án Segesvárt az országgyűlés megnyilt, legelőször az ő követe és megbizottja Kemény János legelőbb is Rákóczyra szavazott. S a csausz is azon fermánt terjeszté a gyűlés elé, mely Rákóczyt ajánlá. Mindamellett zajos volt a gyűlés, azonban Rákóczy győzött. Megválasztása még az nap megtörtént, s Dániel Mihály és Mikó Ferencz a hirrel Váradra siettek. Apró csatározások melyeket ezalatt Eszterházy és Zólyomi hadai folytattak egymással s melyekben ez utóbbiak győztek, a dolog folyamára semmi befolyással sem birtak s az új fejdelem decemb.

20-án Kolosvártt ünnepélyesen fogadtatott, honnan nyomon a fejedelmi székvárosba, Fehérvárra indult.

VIII.

Rákóczy György leggazdagabb s leghatalmasabb volt a felső-magyarországi protestans urak közt. Bethlen első támadásakor kassai generalissá lett, s aztán is nagy buzgalommal szolgált annak, de az ügyek fordulata nem engedé, hogy azt nyiltan tehesse. Ragaszkodása protestans vallásához s politikai meggyőződése, mely őt az Erdélyhez csatlakozásra ösztönzé, sokkal ismertebb volt a nádor előtt, hogy sem ő Ferdinánd alatt előmenetelre számithatott volna. Annyival örömesebb fogadta meghívását az erdélyi fejedelmi székre s az nap óta főként azon munkált, hogy megerősítését keresztülvigye. Beigtatása Fehérvártt dec. 22-én megtörtént. De bár Katalin üdvözlésére sietett s családját ajándékokkal látta el, bár a rendek szívélyesen fogadták, a nehézségek csak ezután kezdődtek. S valóban Rákóczy tudván, hogy a nádor ellenséges szándékkal van iránta, hogy István urat a fejdelemség visszavételére még mindig biztatja, sietett a portát megnyerni. Követeket küldött Konstantinápolyba a megerősítő athname kieszközlésére.

Eszterházy megbuktatására gyorsan akart eljárni. Mindenekelőtt meginté, hogy a fejdelemség elvállalásával a köteles hűséget mint a császár alattvalója, megsérté – ezt az engedély kinyerése előtt nem lett volna szabad tenni, s felszólítá, hogy mondjon le. Rákóczy válasza gunyos volt: rossz tanács egy ökörpásztortól őt arra akarni birni, hogy székéről mondjon le s azt spanyol rabszolga kezébe bocsássa. Ugyanakkor a nádor az ellenségeskedést is meg akarta kezdeni: „nem hagyom – mondá – megtollasodni repülésig, hanem miglen csak pehes, addig előzőm meg.” Ürügy volt kéz-

nél: a fejedelemiségnek jelentés nélkül elvállalása, s hajduk megnyerésére tett kísérletek. Ezek Szabolcs megyével Gábor halála után visszaestek Ferdinánd uralma alá, de valójában a protestáns Erdélyhez szitottak, s nem akarván, hogy Básta szava beteljen rajtok, hogy a kormány „egyik állatot a másikkal maratja” tömegesen állottak Rákóczy zászlója alá. Megfékezésök végett a nádor Kassán gyűlést tartott a felső megyékkel s azokat felkelésre szólította fel. A megyék visszatetszéssel fogadták a rendeletet, s azt hanyagul vagy épen nem teljesítették.

Ekkor már békealkudozás is folyt a nádor és a fejedelem biztosai közt. Rákóczy január végén kiindult Váradra s innen követeket küldött Kassára. Ő – izené – nem kíván mást, mint hogy a császár ne háborgassa birtokait s közbocsánatot hirdessen. Eszterházy halogatta a dolgot, kitérő válaszokat adott, mig nem közbejött körülmények engedékenységre bírták. Apróbb csatározások folyton folytak, s kezdetben Rákóczyra szerencsétlenül. Egy csapata Szathmár közelében februárban megveretett, egymást – erdélyi hajduk voltak – Szinér-Váralyánál Kovács Péter vert szét márcz. 8-án. De mind e vereségeket fényesen boszulák meg márcz. 15-én a kis gróf és Zolyomi, kik Rakomáznál Eszterházy dandárát tönkre verék s Kallót, melynek várát eredmény nélkül ostromlák, felégették. Azután Pázmán a nádornak már ez időben is nyílt ellensége, kéz alatt biztatta a fejedelem követeit, forduljanak Bécsbe „mert nem a császár akarata, hogy ily rigide tractalnak velök.” Hozzájárultak a külviszonyok: Gusztáv Adolf a svéd király Németországban fényes diadalokat aratott a császári seregben s Eszterházy eredmény nélkül újította kérelmeit segélyhadaik iránt. Végre a törökök is felléptek, egy felől Érsekújvár környékét pusztították, másfelől Toldalagi török s tatár csapatokat hozott Váradra. Mindez – bár Bécsben a Rákóczy követeit nem fogadták el – engedékenységre bírta a nádort: Kassán

apr. 3-án megkötötte a békét: ő elismerte Rákóczy fejedelemiségét s ez viszont kötelezte magát, hogy a császár ellen nem fog fegyvert, nem biztatja a törököket, tatárokat. Pár hettel utóbb a porta is kiadta az athnámét, melylyel Rákóczyt megerősíté. A béke ezzel még nem állott helyre s a Nyírségen Császár Péter vezetése alatt támadt pórlázadást fegyverrel kelle levernie.

Rákóczy elismerése Eszterházy részéről nem volt őszinte. A kormány ugyanazon politikát követte, mit Bethlen iránt: a kassai béke nem hozott minden viszállyos pontot tisztába s ezek minduntalan fennmaradtak egy új háboru eseteleghiül s sürgetéseire, hogy ezek végett új egyezkedés kezdessék meg, eredménytelenek maradtak. Tisztában állott, hogy Rákóczy uralma koránt sincs még Erdélyben sem megszilárdulva s az ő keze meg van kötve. Igyekezete, hogy roppant vagyonát ujakkal növelje, a csaknem határozott erőszakoskodás, melylyel Katalint a munkácsi és fogarasi uradalmak eladására kényszeríté, növelte ellenségei számát. Igy történt, hogy a Fehérvártt a jun. 5-ére hirdetett országgyűléssel „az ártalmas és nyughatatlan elméjű emberek” ellen törvényt kelle hozatnia, mely a vádolt Haller Istvánnak kegyelmet szerzett ugyan, de felhatalmazá a fejdelmet, hogy hasonló esetekben „az ország régtől fogva megirt decretumot” alkalmazhassa.

Ferdinánd ez időben szorongatott körülmények közt volt. Hadvezérei Gusztáv Adolf ellen szerencsétlen háborut folytattak s a svéd hadak diadalmasan járták be Németországot. Csehország elszakasztása az osztrák örökös tartományoktól többé nem látszott lehetetlennek, de hogy ezt végre hajthassa, szükség vala Rákóczyt is fegyverfogásra birni. Megbizottak egyengették az utat s 1631 végén Strassburg Pál mint követ, ennek kieszközlésére Erdélybe és a portára küldetett. Rákóczy 1632. febr. 11-én ünnepélyesen és megkülönböztetve fogadta, de határozott biztatások nélkül ereszté el. Nem volt ugyan idegen e vállalattól, mely részére végered-

ményében, előnyösnek s kecsesnek mutatkozott, és szerencsés körülmények közt szövetkezett volna is a királyllyal, de ez idő szerént még jónak látta nem tenni mindent kockára, főként mert Eszterházy még nem mondott le a reményről, hogy helyette Prépostváryt tegye fejdelemmé. De ha ő nem akart kockáztatni, annyival hajlandóbb volt erre Zolyomi, s a svéd követekkel – Kemény János szerént magával Strassburggal is – egyezkedésbe bocsátkozott. Lehet, hogy a kis gróf is egyetértett vele, s valószínű, hogy határozott biztatásokat nyert. Ugyanakkor tehát, midőn Rákóczy biztatta a svédeket „hogy csak alkhassék meg az árusokkal (svédekkel) jó helyen járhatja barmát,” Zolyomi a Részekben a császárnak ez évben újra feltámadott porhadát szétvervén, újabb készülődéshez fogott, hogy Sléziába rontson. Rákóczy ezt nem nézhette el a gazdag hatalmas kevély ifjunak mint magán vállalatot sem, melynek sikere az ő megbuktatását vontja volna maga után. Maga is készülődni kezdett, de azért hajlandóbb volt békésen elintézni a dolgot s a Zolyomi ellen küldött hadak vezérei Csomaközi András, Kékedi és Ibrányi meg voltak bizva, hogy ha lehet, egyezkedéssel egyenlitsék ki a dolgot. Ipa az öreg gróf nem helyeslé a mozgalmat s a kis gróf is óvatosságra inté. De fegyveres támadást maga sem akart s hadai egy részét elbocsátva ugyan, de erős fedezettel Erdélybe ment, kiegyezett Rákóczyval, hitlevet adott magáról, azonban az udvari kapitányságról s mezei hadak generalisságáról lemondott. Zolyomi visszatért a Részekbe, s hogy terveit más uton kivihesse, Prépostváryt ösztönzé támadásra.

Ez időben egy másik trónkövetelő is támadt: az ifju Székely Mózes fia, a hasonnevű fejdelemnek*). Az aty-

*) Szász források, Oltárd, Gunesch (Transchnál I. 301, 313. II. 3.) azt írják, hogy ez fia volt Károli Susánnának, ki elébb a Székely Mózes neje volt. Hogyan egyezik ez azzal, hogy Bojti Károli Zsuzsánnát hajadonnak írja, midőn Bethlen elvette?

jának adott athnéme utódául őt jelölte ki, ő maga ennek számüzetésében Temesváron született s a szultántól évpénzt huzott. Ismerétsége volt a beglerbégekkel s a Rákóczyval elégületlen székelyek, Pettki, Maróthi, ösztönzék, hogy lépjen fel mint trónkövetelő. Előtte állt a Bethlen példája, ki ily módon buktatta meg Báthoryt s társaival 1632 nyarán Temesvárra Murad basához ment. Ettől biztatásokat nyervén utját Budára vette, hova a fejdelem Toldalagit Ugront, Kapronczait és Kanegiesert küldötte, hogy Muza basa elmejét elfordítsák tőle, hogy távozásának okát kitudják. Székely általános panaszokkal állott elő s most a porta parancsára Konstantinápolyba küldetett. Rákóczy Mikó Ferenczet, Haller Pétert, Reitsot nyomon ide küldé az évi adóval s ajándékokkal, kik az állandó követ Szalanczyval egyesülve kieszközlék, hogy Székely „az torokban való várba” záratott. Kiadatását minden sürgetésök daczára sem vihették ki, az 1633. febr. elején kelt fermánok*) ezt megtagadák, mert a török „ser és kanun”-nal ellenkezik. Különben megnyugtatók a fejdelmet, ha már neki adták az országot, csak hű legyen, nem juttatják más kezébe. A kaftányokat Juszuf müteferrika vitte meg Fehérvárra.

E mozgalom, Zolyomi hetvenkedése, Prépostváry igyekezete aggaszták Rákóczyt. Gusztáv Adolf elesése Lützennél, a legnagyobb szerencse volt, mely Ferdinándot érhető s ez az Erdély feltámasztására irányított célzatokat is háttérbe tolt. De nem volt-e oka Rákóczynak tartani, hogy most a nádor több sikerrel fog ellene bujtogatni? Nem kelle azon igyekeznie, hogy ha lehet, azokat megelőzze? Ezért kétszeres hévvel sürgette, hogy a kassai egyezkedésben el nem intézett pontok rendbe hozására elrendelt értekezlet hívassék össze. A mult évben még határozottan kívánta, hogy a kibujdosott Prépostváry, kinek ő erdélyi jószágait elkoboztatta

*) Török levelek az Erd. muz. egylet birtokában.

s őt magát meg nem jelenése miatt nótáztatta, Magyarországon is fogassék perbe. Kéry, mint a császár biztosa, e dologban, s lehető titkos szándokai kitudása végett kétszer is fordult meg nála, s Rákóczy mindig biztosította, hogy nincs forróbb szándéka, mint a békét megörzeni. Sürgetéseinek lett annyi eredménye, hogy 1633 elején követei számára megkapta a menedék-levelet s a tracta febr. 5-én Eperjesen csakugyan megnyílt.

Ez értekezleten Rákóczy biztosai Kovasoczy korlátnok, Kapi András, Balásházi voltak. Mikó s a többiek még nem tértek haza a portai követségről. Apafi, Bornemisza, Kemény s mások egyik másik beglerbéghez nyertek megbizatást. Szóval azok, kik Zolyominak „jó akarói s atyjafiai és az országban tekintetesebb, keményebb emberek voltak, imide amoda” szétküldettek, s akkor, midőn már Rákóczy erélyes ellenzéstől nem tartott, fölvetette a szerencsétlenek ügyét. Ellene sok volt a panasz a fejdelemnél: erőszakos ember, erővel hajtja zászlója alá a nemeseket s szigorú és kegyetlen. A fejdelem intései nem használtak, a gögös ur hatalmába bízva mitől sem félt: „a mely karddal felemeltem Rákóczyt – mondá – azzal teszem le.” S ez volt mit Rákóczy meg akart előzni, mert befolyásától, tekintélyétől, népszerűségétől, mely a rakomázi diadal s a császár hadai szétverése óta nagy volt, igen tartott. 1633 elején Bethlen István a „kis gróf, modestus, okos, elmés, tanácsos ifju ember” meghalt. Márcz. 24-én fényes és ünnepélyes temetése volt Fehérvártt, hova Zolyomi is, mint a boldogult sógora eljött. A fejdelem őt még a mult év végén kolosmegyei főispánná tette, megelőző volt irányában s terveit épen nem árulta el. Temetés után Vásárhelyre mentek, s a boldogtalan itt vesztére a fejdelem szolgálatából száz embert a magáéba csalt át. Apr. 4-én ebéd után a fejdelem szállásán, s annak nevével Kornis Zsigmond és Erdélyi István egy szigorú feltételeket tartalmazó hitlevelet terjesztettek elébe, melyet ő aláírni vonakodott. A palota már ekkor körül

volt véve az udvari hadakkal s Zolyomi rögtön fogolylyá tétetett. Innen – útközben vasat verve lábaira – Fogarasba s utóbb Kővárba szállíták. Az apr. 24-én tartott országgyűlés az általa elfoglalt jószágok visszaadását elrendelé, az aug. 21-ikin perbe fogása is bekövetkezett. Régi hitlevelei fel lönek mutatva, s erőszakoskodásai, a fejedelmi katonák elcsábítása a közvádlónak elég anyagot szolgáltatottak. Elítéltetését a hatalmas urnak még is nehezen vihette ki a fejedelem. Javai elkoboztattak s maga haláláig (1649) fogva tartatott. Ugyan-e gyűlés Székely Mózesre és párthiveire is kimondá a nótát, s Mikó Ferencz vezérlete alatt fényes követseget küldött a portára, mely kiadatását szorgalmazá.

Ez alatt az eperjesi tracta folyton folyt. Brandenburgi Katalin birtoka s Prépostváry ügye képezték a főnehézséget, az elsőért nem akart kárpótlást adni s az utóbbit nem kivánta felmenteni a fejedelem. A nádor fegyveres támadást javasolt, Pázmán erről hallani sem akart. Az első győzött s midőn Rákóczy belátta, hogy komolyan fenyegettetik háboruval, ha követeléseitől el nem áll – végre engedett. Eperjesen sept 28-án megkötetett a béke a megelőző kassainak alapján s annak megtoldásával: Onodban egyedül a fejedelem tart őrséget, megtartja Munkácsot, Katalint ezért és Fogarasért kielégíti, Prépostváry és Csáky jószágaitat visszakapják. De e béke s azon körülmény, hogy a portát a következő évben (1634) nem segítettette kellőleg Lengyelország ellen intézett hadjáratában, sőt titkon a lengyelekkel egyetértett, gyanuba hozták Konstantinápolyban. A portai svéd követek éleszték a tüzet, ezeknek érdekében állott olly fejedelem kezébe játszani Erdélyt, ki hajlandó legyen velök szövetkezni. Pártfogloltjuk, az ifju Székely Mózes némi biztatásokat nyert a portán s ő az erdélyi elégületlenekkel ujra egyezkedni kezdett. Meg kell vallani, ez volt a legrosszabb ut, melyet ök követhettek, mert azok, kiket Rákóczy megbuktatására felléptettek, ezzel ész és kitartás dolgában nem mérköz-

hettek s a svéd szövetség tervét ilyen kísérletekkel mindig meszszebb tolák. Székely Mózés kísérlete, hogy Lupul moldvai vájdával 1635 végén beüssön, nem sült el a székelyek éber vigyázata miatt, kiket Rákóczy kiváltságaik megerősítésével s lustrák tartásával lekötölezett, s amaz vissza került a jedukulába, hogy Bethlen Istvánnak adjon helyet.

István urnak kétségtelenül sok méltó panasza volt Rákóczyra. Semmi azok közül, mik a topai egyezkedésben részére biztosítva voltak, nem lőn megtartva. Családját kifosztotta, vejét börtönbe vetette s most Pétert, egyetlen fiát is semmivé akará tenni: ki vigyázatlanul, de nem szándékosan egy szolgáján halálos sebet ejtett. Péter a cseléd anyjával ki akart egyezni, Rákóczy meggátlá ezt, sőt Pétert megidéztette. Ez Ecsedre menekült. Hasztalan volt a rokonok közbevetése, a koros atya kérelme, a fejdelem nem akarta e kedvező alhalmat elszalasztani, melylyel a mindig rettegett vetélytárstól menekülhet s szászsebesi táborából magát Bethlen Istvánt is megidéztette. E hirre István ur panaszával a portához fordult, de maga is serget gyűjtött s várait hadi lábra állítá, Leveleket intézett 1636. jan. 12-éről Ecsedről, a városokhoz, megyékhez, főurakhoz: felsorolja megaláztatását, sérelmeit, a fejdelem hitetlenségét. Lefoglalta a pénzt, melyet testvére saját siremlékére s a fehérvári iskolának hagyott. Lábbal tiporja az ország jogait, saját conditióit. Ő nyugalmas békés ember, de most önvédelemre lett kényszerítve. S miután Ecsedet fia Péter őrizésére bizta, maga átment Budára, hol a vezérbasa szives fogadtatásban részesíté s honnan Laskai Istvánt a sérelmek egész hosszu sorával a portára inditá.

A mult évi kellemetlen viszonyok után e határozott lépés Rákóczyt megdöbbsenté. Már akkor 1635 végén a mint meghallá, hogy István ur a portához fordult, maga is követeket küldött oda, s most ujabban Huszár Pétert inditá utnak A nádorhoz hitlevelet küldött 1636

jan. 1-éről melyben a köteles hűség megtartását ígéré*). A rendeket febr. 15-ére Kolosvárra összehívta, kik elhatározták, próbálja meg a fejdelem az ország nevével egyezkedni Bethlennel, elvonni tőle a törököt, de ha mind ez nem fog sikerülni, ők fejök fennállásáig fogják védelmezni. Bármily biztató kötelezettség volt is ez: a fejdelem még sem nyugodott meg. Még a gyűlés folyama alatt febr. 20-áról reversalist szerzett a segesváriaktól, hogy szorongattatása esetére erődjüket megnyitják előtte, annyira tartott véletlen támadástól. A rendeket febr. utolsó napján bocsátá el, s másnap márt. 1-én az ország követei Szalánczi, Kőrösi, Pettki, Filkenius megindultak Budára kettős feladattal: kiegyezni ha lehet Bethlennel s elvonni a vezérbasát pártfoglalásától. Az első iránti alkudozások sikertelenek maradtak az utóbbit illetőleg apr. 7-én biztatásokkal indultak haza Erdélybe. Hasonló bizonytalan biztatásokat márcz. 28-áról Huszár Péter is hozott haza a portáról, melyeket Rákóczy a megtagadás előpostáinak vehetett. „Szabad Bethlennel egyezkedni s a porta az ilyeket ki sem adja.” Ilyes szavai a fermánnak mutatták, hogy jót nem várhat. S minthogy ettől tartott is, már korábban folyamodott Ferdinándhoz, kitől támogatást kért, irt Eszterháznak, Pázmánnak. Az első nem látott számára más menekülést, mintha lemond, az utóbbi kinttartásra ösztönzé. De ugyan ez időben követi a lengyel királynál kieszközlék, hogy ez országban toborzhat. S most maga megkezdé a támadást: Huszrot ostrom alá fogta, honnan azonban hadait Bethlen Péter csapatai szétverék.

A máj. 25-ére összehívott országgyűlés még egyszer próbát tett István urat visszalépésre birni, s Rákóczy jul. 1-éről felhívta a magyarországi rendeket, hogy ezt, mint Ferdinánd alattvalóját tiltsák el a török segítség keresésétől. Már késő volt minden: a porta István urat oltalmába fogadta, a fejdelem követit letartoztatá

*) Fogalmazvány az Erd. muz. egylet birtokában.

rendeletet adott a határszéli beglerbégekhez, hogy segítyezése végett felüljenek, egy csausza által pedig parancsot küldött Rákóczynak, hogy hagyja el a fejedelemséget, a rendeknek, hogy álljanak el melőle s válasszanak más fejedelmet. A parancs septemberben érkezett Erdélybe. De Rákóczy, bár időközben értesült, hogy Ferdinándtól segítyre nem számolhat, elhatározá mint végső eszközt, a fegyverek szerencsáját megpróbálni, a csauszt elzárata, s minthogy István urnak s a török hadaknak közelségéről értesült, az erdélyi sergeget sept. 16-ára Tordára rendelé, honnan oct. 2-án Várad alá elindult maga is.

Bethlen Gyula felől közelgett török hadakkal. E hirre Ibrányi a váradi kapitány, Kornis Zsigmond s Huszár Mátyás székely csapatokkal elébe siettek, Szalonta és Madarác közt táborba szálltak, várva a fejedelmi hadakat. Bethlen, hogy ezt megelőzze, a temesvári basát 14,000 emberből álló török haddal oct. 6-án Szalonta alá küldé. A csata eldöntetlen maradt – mert mindkét fél megszaladt. Annál szerencsésebb volt Győri Jakab támadása, ki kicsinyke csapatával a már is remegő török hadat megtámadta s megszalasztá. Ezalatt Rákóczy Várad Ősiig haladt, honnan a hirre, hogy a budai vezérbasa, Illye felé indult, maga is Boros-Jenő alá ment. A török hadak Lippa alá érkeztek s a fejdelem Paulisig nyomult – de bár az apró csatázások napi renden voltak, derekas ütközetre nem került a sor. Az őszi esőzések beálltak, szent Demeter napja közelgett s ez a basákat hajlandóvá tette alkudozni. De Rákóczy sem akarta végletekig vinni a dolgot s ezért hajlandó volt rá. Mindkét részről kezeseket cseréltek s hosszas alkudozás után megkötötték a fegyverszünetet a törökkel a békét Bethlennel a topai egyezkedés alapján, mit aztán Rákóczy Segesvárt dec. 4-én ratificalt. A szultán boszus volt: a budai basát hivatalából elmozdítá, a temesvárit meg ölette, de a dolgot nem változtathatta meg, miután neve alatt az egyezségi pontokat a budai basa

dec. utoljan kiadta: Rákóczy fejdelem marad, a szultánnak 40,000 tallért s a többi basáknak is meghatározott összegeket fizet, Bethlent többé nem-háborgatja, s a hajduságot Dereczkéről elszállítja. Valóban e béke sok tekintetben megalázó volt a portára nézve és Murád szultán ingerültségét Rákóczyra és Erdélyre nem titkolá, felbontásat azonban külháborui miatt, bármennyire akarta is, nem eszközölheté.

Rákóczy magán kiegyezését István ural csak annyiban hajtá végre, hogy 1637. márcz. 1-ei medgyesi országgyűlésen az ellene hozott articulusokat eltöröltette. Többi ígéreteit, mennyiben a Bethlen Gábor féle hagyományok visszafizetésére s Zolyomi szabadon bocsátására vonatkoztak, teljesítetlen hagyá. Fejdelemsége annyira meg volt szilárdulva, hogy többé versenytársaktól nem tarthatott, s épen ezért, ha a porta parancsait más különben teljesíté, ezt szabadon merhette is. Sőt merhetett többet is: valódi zsarnoki hatalmat alapított meg. Az erdélyi felségsértési törvények rugalmas természetűek voltak, sokat lehetett alkalmazásba venni, anélkül, hogy betűi megcsonkítást szenvedjenek. Ez idő óta „nyugovék az ország, mondja Kemény János, annyiban, hogy külső hadakozásuk nem lőn, de belsőképen szüntelen oppressio, az fejdelmeknek az országon szélyel járások, törvényes székeknek, octávák-nak, diaetáknak celebrálása az igazságnak folytatásáért – de mind csak a fejdeleinek haszonkeresések vala és mások nyomorgatása törvényes szinek alatt.” S e részben legjobb eszköze volt a „piszkos” Kassai, czimnélküli korlátnok, egy fősvény kapzsi de eszes s a köz és magánjog minden tömkelegében jártás ember, ki minduntalan kész volt nótaperekkel. A főurak erős és nem eléggé szabatos hitlevelekkel köttettek le, melyek mindenki felett egy-egy Damocles kardjaként függöttek s Rákóczynak annál szabadabb kezeket engedtek. És valóban ő rengeteg vagyont harácsolt össze jószágokban, uradalmakban s nemes érczekben. A harminczadok, bá-

nyák jövedelme, a só, kéneső, mész, viaszok egyedáruskodása, megbizottak útján folytatott kereskedése s a szabad kereskedésnek a nemzet kezéből elvétele, egyiránt megölték az országos és magán-pénztárt.

De ha Bethlen Gábor liberalitása után e fősvénysége elfojtott visszatetszést szült is alattvalóiban, azok méltányolni tudák, hogy más tekintetekben a nagy fejdelemnek méltó tanítványa. Eszély, kitartás, szilárdság, csak úgy megvoltak benne is, s a diplomatai cselvetéseket is megtanulta tőle. Erdély függetlenségének fenntartása, hatalmának nevelése volt a fő elv politikájában s ez őt is épen úgy, mint Bethlent éles ellentétbe hozta Eszterházyval. Annyival inkább fáj neki, hogy Pázmán, ki Ferdinánd környezetében egyetlen őszinte pártfogója volt, ki az 1636-iki eseményekben is buzgóan védelmezé – mert az erdélyi fejdelemség fennállásának szükségéről meg volt győződve s mert ezt jó kezekben látta – 1637 elején meghalt, s nem is minden célzás nélkül írta Eszterházynak „nem volt oka tartani, hogy szegény kárdinál uram a mit vele közölt, elárulja, s hogy rossz akaróit titkon vagy nyilván ellene bújtsassa.”

Ez időben már tett előkészületeket, hogy a harmincz éves háboruba ő is cselekvőleg befolyhasson. Haza Kornél hollandi, Roussillon francia követ megfordult udvarában s levelezésben állottak vele, kívülök értekezett más meghatalmazottakkal is. De bár akkor, midőn Franciaország maga is támadólag lépett fel, újabb sürgetéseket vett a csatlakozásra, ennek ideje még nem jött el. Maga Murad nem nagy barátja volt s szövetségeseinek portai alkudozásai sem szereztek kellő biztosítékot. Aztán 1637 és 38-ban a szultán parancsából segélyhadakat kelle adni Lupul moldvai vajdának, ki Máté havasalföldi vajda ellen ment. E hadjáratokat – hiven az erdélyi hagyományokhoz – ovatosan s kiméltőleg folytattatá, a vajdák közt békét hozott létre s ez utóbbit szövetségre s évi adófizetésre kötelezé. Ugyanez

időben vallásos kérdések is foglalkodtatták, főként a szombatosok ügye, kiket több ízben notáztatott, s ujlag sivar türelmetlenséggel notáztatni, üldözni, börtönöztetni kezdett. Mind a mellett 1639-ben már gondolt csatlakozásra a szövettekkel s Toldalagit határozott utasítással küldte a portára, hogy ott gazdag ígéretek mellett a támadásra engedélyt szerezzen. Valóban az időben Magyarországon nagy volt a félelem egy török hadjárattól, a gyanakodó Eszterházy buzgón kérte hogy viselje maga előtt „keresztyénségét, Istent, az igazságot, s ezt a szánakodásra jutott egy marok magyar nemzetünket magával együtt ne bocsássa ennek a veszedelemnek.” Rákóczy válasza megnyugtatólag hangzott, tudosítá a nádort a kajmakám megöletéséről s ennek haláláról, de nem állhatá meg, hogy jegyzést ne tegyen a nádor fennebbi soraira „te lészesz oka ennek, nem mi.” Toldalagi nem nyert kedvező választ s a portai változások is halasztást ajánlottak.

Az új szultán Ibrahim kevés önállósággal bíró ember volt – de legalább elődje és bátyja ellenszenvében Rákóczy iránt nem osztozott. S most, midőn keszületei még leplezve vannak, országa békében, hatalma magas polczra emelve, a fejedelemségnek családjában megerősítésére gondolt. Az 1642-ben febr. 16-án Fehérvártt tartott országgyűlés minden nehézség nélkül, hogy az interregnum veszélyei kikerültesse, fiát, ifju Rákóczy Györgyöt utódává választá, de oly módon hogy atyja életében a kormányzásban csak annyi része lehet, mennyit ez ad, s az előszabott feltételekre feleketék. A porta nem késett az athname megadásával s az új fejdelem sokkal nagyobb fény, sokkal több ünnepey közt vette át mint atyja. Egy év mulva febr. 30-án ugyan ő megtartotta nászát Báthory Zsofiával a ropant Báthory vagyon egyetlen örökösével. Ez napon a két magyar haza leggazdagabb családja kétségtelenül a Rákóczyé volt.

Magyarországon sem Eszterházy tekintélye sem Pázmán befolyása nem tudták meggátlani, hogy II. Ferdinánd uralma alatt politikai és vallásos sérelmek ne halmazzanak össze. A nádor és bibornok versengésének kik Erdély ellenében is az egymásétól merőben eltérő tanácsokat adtak, ez utóbbinak 1637-ben történt halála véget vetett, s minthogy jól ismerék a hatalmas gróf befolyását III. Ferdinándra ki hasonlólag 1637-ben vette át a kormányt, jobb idöket vártak. Maga és barátai egyiránt csalatkoztak, mind az mi a Bethlen Gábor három békéjében. Magyarországot illetöleg kikötetett, feledékenységben maradt. A felsö vármegyék hangulata valóban a legroszabb volt, s az élesszemü Eszterházy aggodva nézett a jövő elé. Mindig és mindig a sérelmek orvoslását sürgeté: Rákóczy ellenében, egyetlen sikerrel használható fegyvert látott csak, az alkotmányosságnak öszinte megtartásában. De tanácsai e részben Bécsben nem hallgatattak meg, s hogy intö leveleit épen ezért Fehérvárt még kevesebbe veszik, az iránt ö is tisztában volt.

Eszterházy gyölölte Rákoczyt csakugy mint Bethlent – de Rákoczynak ellenszenve iránta, a Bethlenénél is nagyobb volt. Ellenséges magatartását az István urral folytatott versengésében soha sem bocsáthatta meg, a bibornoknak jó szolgálataiért mindig hálás volt, s miota ez meghalt egyetlen ember sem volt ki támadási szándékáról képes lett volna leverni. Az a dölyf melylyel Eszterházy ellenében mint „török vazall ellenében” hazafiságát fitogatta, azok a czélzások melyekben sok volt az él és fojtott epe, valahányszor a fejdelemnek irt, töle mind inkább távoliták ezt, ki maga is jó hazafinak tartotta magát elvei helyességét csak oly jó okokkal tudta védelmezni mint akár a nádor. S mennél gyakoribbakknak kelle állásoknál fogva levelezésöknek lenni, annál élesebbé lett az ellenszenv.

Rákóczynak meg kell vallani sok igaza volt. Láta, hogy Eszterházy minden igyekezete mellett sem tudja a sérelmek orvoslását kivinni. Ismerte a felső megyék ügyeit csak oly alaposan mint bár ki. Miért vinnök vissza tettei indokát egyedül az önzés rugójára? miért tagadnánk meg célzataitól a hazafiságot? miért kellene elhinnünk Kemény Jánosnak, hogy a fejedelmek csak ürügynek csinálják az Isten dicsőségét? Ő maga felsővidéki nemes volt, tagja azen megyéknek hol leginkább elszaporodtak a sérelmek, hol a vallásgyakorlat a törvények daczára koronként háborgattaték. E megyéket Erdély természetes szövetségésének tekintette, vallásoknál elveiknél fogva oda tartoztak azok, s régi hagyományok is oda vonzották. A harmincz éves háborúnak kedvezőbb fordulata, a svédek diadalai kilátást nyujtottak tervei elérésére s a szövetkezésre ezekkel komolyabban gondolt.

Alkudozásai a francia és svéd urakkal már régebben voltak. Mint Bethlen idejében, most is Konstanczi-nápoly volt a hely, hol ügynökei a francia, hollandi, svéd residensekkel tanácskoztak s maga a porta, melynek megnyerésén mindenek fölött igyekeztek. Innen jöttek egyes ügynökök, hogy az ottani kezdeményeket tovább fejleszszék – így Du Bois 1642 őszén, a svéd Rebenstok 1642 szeptemberében, ki pár hetig tartózkodott Fogarason. De Kassai, a béke-párt vezére, e törekvések elibe gördülő akadályokat mindig ügyesen felhasználta s azoknak nem lett eredménye, így Du Bois is elfogadhatlan feltételeket vitt haza. Ez alatt azonban a portán ügye haladt, daczára hogy a császár és szultán biztosai Szönyön 1642. márcz. 19-én uj békét irtak alá. Ennek ratificalása mind tovább tovább haladt, s hogy az komoly valósággá valjék, mint a császár óhajtja, arra gondolni sem lehetett. S mialatt Eszterházi jó viszonyt tartva a beglerbégekkel, Rákóczzy célzatait gyanusokká tudta tenni előttök, és azokat ellenséges tudositások tételére megnyeré, a fejedelem az udvar céljait állitá a portán fekete színben elő.

Az ifju György menyegzője alkalmával a dolog megérés pontján állott. A fejdelem már febr. 7-én írta a nádornak, hogy a hazának szabadságáért csak azt nem cselekszi, a mi lehetetlen. E hang már egészen olyan volt, mint a milyen Bethlen alatt a háborút meg szokta előzni, s még az is hozzájárult, hogy mint ennek idejében éretlen és bántó gunyirok szidalmazák nemcsak őt az elég gyengeséggel bírót, de nejét a feddhetetlen életű, magas szellemi tulajdonokkal bíró Lorántfy Zsuzsánnát is. S csakugyan nem sokkal utóbb francia és svéd ügynökök tartózkodtak nála még mindig nagy titokban, s apr. 26-án Fehérvártt létre is hozák a kiegyezésnek körvonalait: melyek szerint Rákóczy a porta engedelmével fegyvert fog Ferdinánd ellen, ha birtokát elveszti, a szövöttezettektől évenként 40,000 tallért kap; ezek a háboru első évében 200,000, a többiekben 150,000 tallérral segítik. E pontokat Torstenson svéd tábornok a királyné nevében jul. 10-én ratificálta s megígérte, hogy a francia és hollandi udvarok is elfogadják. Az okmányt Rákóczy sept. 26-án írta alá Fogarason, honnan Rebenstok vitte magával.

Az apr. 26-iki szerződés fogalmazása után pár nappal a császárnak egy követe, Örsi Zsigmond érkezett udvarába. April 24-ike óta együttültek a rendek, de mint Örsi meggyőződhetett, ezeknek hangulata is harcias volt. Titkos megbízatása volt a béke fenntartására tenni lépéseket, a nyílt: kieszközölni, hogy a fejdelem birtokaiból szabad legyen a királyéba menni szolgálat és tanulás végett. A rendek tagadó választ adtak s articulussal kérték a fejdelmet, hogy a „császár részéről való katonák és hajduk illetlen és modnélkül való háborgatásait” nyugodtan ne tűrje. De e hangulat mellett is a dolog még nem volt kiütésig érve: annak első és fő feltétele a portai engedély hibázott. A császár követei Greifenklau és Szelepcsényi, de la Haye francia residens sikeres működéseit sem hátráltatni sem megsemmisíteni nem tudták: a porta a fegyverkezésre szükséges

előkészületeket megtette s 1643. dec. elején elfogadta Rákóczy feltételeit: a felülési engedélyért ő 25 ezer tallért fizet, (valójában 40 ezeret adott) s ha sikeresen fog segítettni évenként a hét megyétől 20,000 tallért (= tíz ezer arany) adózand. A magyar földi basák, az oláh vajdák parancsot kaptak fölkelésre, Rákoczy támogatására, s ez utóbbi engedélyt hogy „az ennek előtte is Erdélyhez tartozó vármegyéknek lakosait okosan és elmésen Erdély országához” foglalja.

A ferman 1644 elsején már a fejdelem kezében volt. Ekkorra felsőmagyarországi párhiveivel is ki-egyezett s szokás szerint menedék-levelekkel biztosította magát. Jan. 3-ára országgyűlés volt hirdetve Fehérvárra, mely a szokásos ünnepélyekkel együtt tíz napig tartott. Végzései közt egy pont sincs, mely harcias volna, s míg a 20 forintnyi adó első részletének befizetéséül is késői határnap jun. 1-eje lőn kitűzve. A gyűlés bezárása után a portai engedélyt, a szövetséges okmányokat, terveit a rendek elibe terjeszté s az udvari és országos hadakat febr. 2-ára Kolozsvárra rendelé. Ez napra csakugyan a megyék hada együtt volt s idősb fiát Györgyöt kormányzóul hátrahagyva, és a moldvai s havasalföldi segédcsapatokkal és székelyekkel egyesülve megindult. Három csapatra osztá sergét: az egyikkel maga Váradnak, a másikkal kisebb fia Zsigmond Nagy-Károlynak, a harmadikkal legtehetségesebb tábornoka Kemény János Szathmárnak indult. Kérve a részekbe a már elébb megnyert királyi hajduság, a nemesség nevezetes része, némi török erő, sőt a magyarországi hadak egy csapata is Bakos Gábor vezérlete alatt hozzá csatlakoztak. Kállót febr. 15-én Barkóczy László feladta s két nap mulva e városból szétbocsátá nyilatkozványát s had-felhívását: a felső megyék untalan sérelmeiket panaszolják, melyek valóban tetemesek, s őt hívták segélyül, mert orvoslást felső helyről nem nyernek. Ez okok ellen természetesen a nádor intő levelei mitsem használtak. Hijában figyelmeztette, hogy

a háboru vesztesége a remélhető nyereményekkel nem áll arányban, hijában jelenté ki neki, hogy ő is a végletekig mindent elkövetend ellene. Hijában bocsátott szét maga a király is felhivást, intve a magyarországi megyéket hogy legyenek hivek, tartózkodjanak az erdélyinek önző czéljaitól, s az erdélyieket hogy térjenek vissza hazájokba. Ők teljesen elhanyagolták a kellő intézkedéseket: a várak rossz karban voltak, a megyéket Rákoczy már nyerte, s a sérelmek orvoslását a vallás-szabadság biztosítását azok ettől várták. Meglepettek s a fejedelem nagy szerencsével haladt előre.

A protestáns nemesség s még maga Bethlen István által is támogatva, komoly ellenállásra csak ritkán találva rövid idő alatt nagy előmenetelt tett a fejedelmi had. Kemény János kitűnő hadvezér volt, ki mindig és mindenütt fel tudta használni a kedvező alkalmat. Gyulai Ferencz dandárparancsnok márcz 10-én Kassa alatt állot s tractat kezdett ennek átvétele iránt. Forgácsnak nem volt ereje, melylyel megvédhette volna: kénytelen volt feladni. Két nap mulva Rákoczy fényes és ünnepestyés bevonulását tartá s ezzel mondhatni a felső megyék sorsa legalább ez idő szerént el volt döntve. Szatmár Kemény Jánosnak, Szendrő, Ónod, Diosgyör egymásután elestek. Egy hadcsapat a Vág völgyön át Kapronczay György alatt Galgócz-felé, és más Bakos Gábor és Bornemissa Pál alatt a bányavárosok megvételeire, maga a fejedelem Keménnyel, Kornissal a Garan vidékére indult. A törökök bár lassan készülődtek s a végeken megkezdék az ellenségeskedést: rablást és behodoltatást, de korántsem derék had kiállítását, daczára a budai basa megújuló ígéreteinek s a porta parancsainak. Nekik mondhatni semmi hasznát sem vette a hadjárat s az eredmény nélkülök éretett el: Füle, hol Wesselényi Ferencz tractat kezdett, de azt menten megszegé, apr. 17-én felégettetett, s Szécsény apr. 21-én elfoglaltatott.

Ez alatt a nádor s más felől a császár is megtették

az intézkedéseket hogy a fejedelmi haddal mennél tetemesb erőt állíthassanak szembe. Eszterházy a még hű megyék közt toborzott s az elfoglalt helyekről kibujdosókat fogadta zászlai alá, Ferdinánd pedig Gótz és Puchaim tábornokokat küldte Magyarországra mintegy 12,000 emberrel. A fejedelem terve volt Torstenson svéd tábornokkal Morvaországban egyesülni s ha Torstenson a dánok beütése Svédországba vissza nem szólítja, e tervét végre is hajtotta volna. Szövetségesének visszavonulása mondhatni egész évi hadjáratát semmivé tette s ezután nem lehetett más terve, minthogy nyereményéből a mit lehet megtartson. Ily czállal kerülte a derekas csatát s fő feladatává az ellenséges hadseregnek fárasztás által gyengítését tűzte ki, addig is, míg a viszonyok fordulata által kedvezőbb helyzetbe jön, s annyi-
val inkább, mert a Németországban megedzett hadaknak természetes előnyük volt fölözte. April végén hát – midőn e hó 20-áról a nádor jelenté neki, hogy megindult – megkezdte visszavonulását, de a két fél dandárai folytonos harca közt.

Döntő ütközet, nagyobb vérontás a küzdelemben nem fordult elő, s annak elkeseredett jelleme épen nem volt. Bár mennyire gyűlölték is egymást a nádor és fejedelem, bár egyegy epés nyilatkozatban az ki is tört, folytonosan leveleztek egymással. Mindkét fél békülékenynek mutatta magát s a hadakozás felelősségét a másikra igyekezett tolni. Szemrehányásaik daczára s az epe mögött is, és ellenére az elvi különbségnek, mi őket elválasztá, a higgadt olvasó fel fogja találni leveleikben a hazafias indokokat melylyel mindenikök önmagát védelmezni tudá. Nem pusztá ámitás és ürügy volt, ha békülni akartak, nem csupán önzés és nagyra-
vágyás, ha békülni nem tudtak. Nem találták még meg a közös alapot, mely őket összehozza, vég kívánataik közt nagyobb volt még az ür, hogy sem kiegyezhettek volna. Már korán emlegettek egyezkedést: de a király a fejedelemnek feltétlen kivonulását s ez a politikai és

vallásos szabadságnak kellő biztosítását követelte. Ez volt, mi a szendrői máj. 19-iki értekezletet meghiusítá, hol Kemény és Lónyai a fejdelem küldöttei magukkal a vezérekkel, Eszterházyval, Puchaimmal, Götzzel alku-doztak. Kemény meleg szava „nagyságod jól meggon-dolja, ketten vagytok az urammal, kikre a magyar nem-zetnek szemei néznek, ha a ti egyenetlenkedéstek miatt az ti időtekben vész el az magyar nemzet, mind ez vi-lágban micsoda emlékezetek marad!” ott még akkor visszhangra nem talált. Ferdinánd serge Lévát, Füleket, Szendrőt, Szerencset visszafoglalta s jun. elején már Kassa alá nyomult, s azt fogta ostom alá. Homonnai s néhány felsőmagyarországi ur még a hadjárat kezdetén Lengyelországba szaladt, hogy onnan zsoldos hadakkal térjen vissza. A nádor és a német tábornokok már vár-ták e csapatokat, melyeknek feladata lett volna Rákó-czy erejét háta mögött támadni meg.

A fejdelem ez időben már Palanknál táborozott, hova máj. 22 én érkezett meg. Daczára hogy a nagyvezér máj. 8-áról ujabban biztosítá, hogy a török hadak ki vannak rendelve, nem érkeztek ezek, s a boszus Rákó-czy jun. 3-áról újabb levelekkel sürgette a segílyt. Válaszolólág a nagyvezér ez utóbbi levelére, felemliti a késedelem kárait: a hét megyét már az országhoz csatolta, s ha a törökök megérkeznek, tovább is ellent-állott volna a németeknek, s azokat ennyire előre nem bocsátotta volna. Muza pasa akarátja volt, hogy a se-gély megérkezése előtt derék csatába ne ereszkedjenek – most már a lengyel király felajánlá magát, hogy a béke megkötésére közbenjáró lesz, s maga a nádor is békét ajánl. Akarja-e a porta, hogy a hét megyét meg-tartsa? vagy visszabocsássá? ám erről tudosítsa őt a nagyvezér s a származható károkért ne tegye felelőssé. Keserűbb hangon ir a budai basának: ha azt akarja a szultán, hogy a hét megyét megtartsa, küldje a segílyt – ha nem küldi, kénytelen lesz azokat visszabocsátni. S budai ügynökét Szentpálit figyelmeztette: „bár csak

tizezer embert küldene nekünk az vezér bizony actum esset germanis.” Ez napon a német hadak Kassa alá érkeztek s azt ostromolni kezdék. Jun. 4-én a fejdelem is felülte sergeit, hogy annak megvedésére siessen s Budáról újabb levelével sürgette a segílyt. Szentpáli eljárta a bégeket „valami czigányságukat tudta, nagy-nak kicsinynek szemére hányta,” a vezérbasa nagy zajjal divánt gyűjtött, s egyetértve nyomon elhatározzák hogy a hadak elinduljanak. Így sem lett belőle semmi: a német ügynök Beygott Dániel, azon ígéréssel, hogy pár nap alatt főkövet jön, minden eredményt meghiusított, s a vezérbasa későn, csak jun. 25-én felelt: hagyjon fel a béke megkötésének s a megyék visszaadásának gondolatával.

Ezalatt a fejdelem a segílyhadak megérkezése nélkül is szerencsével folytatta a hadjáratot. Derék hada Kemény alatt jun. 12-én Szerencsét – hol a német hadak családi sirboltját feldúlták s ősei hamvait szélnek ereszték – visszavette, s néhány nap mulva Kassát is fölmentette. A nádor és a tábornokok reményökben, hogy a lengyel hadak segílyökre megérkeznek, csalatkozván, Keménytől folytonosan háborgatva, visszavonultak Sáros alá s azt ostrommal vették körül. Rákóczy a budai basa kétszinű eljárása által bántva Lónyai Zsigmondot, Serédit, Klobusiczkit a nádor táborába küldé, kik itt jun. 24-én békét ajánlottak s ennek feltételeit nyolcz pontban (melyek a sérelmek orvoslására s Rákóczy kártalanítására vonatkoztak) felterjeszték. A nádor válasza azokra elutasító volt. De hadai, minthogy élelemben is hiányt szenvedtek, visszavonultak, folytonosan háborgatva Keménytől a felső Vág völgyön át s Nyitrán tul, Bajmocz mellett megerősített táborba szálltak. A csatározás itt is folyt: de miután Murányvárát a kalandor természetű Szécsy Mária Wesselényi Ferencz kezébe játszta, s Homonnai lengyel csapatai egyesültek a német és nádori hadakkal, Kemény üzelve Puchaim által, visszavonult, s minthogy segílyt a fejdelemtől

hijában sürgetett, a vezérségről lemondott. Lemondása nem fogadtatott el, de nem gátolhatta meg, hogy a királyi hadak Szendrőig ne nyomuljanak (sept. 7).

Rákóczy aug. 4-ére Kassára a keze közt levő vármegyék és városok köveit összehívta. Megelőző nap csausz érkezett a portáról kaftánynyal s (jun. 26 – jul. 5) kelt fermánokkal, melyekben figyelmeztették, hogy a 15 ezer aranyra emelt erdélyi s a hét vármegye után járó 10 ezer arany adót várják, s egyszersmind a rumeli hadak kirendeléséről tudositják. Irtak onnan a lengyel királynak is, hogy ha ellenséges szándékai volnának, azzal felhagyjon. Sem e biztatások, sem az hogy Mussza basa helyett pár hét ota Ozman ült budai basaságban, nem változtatták meg céljait, s a gyűléssel legelőbb is követet neveztetett ki a császárhoz, felkérni ezt, hogy a megkezdett egyezkedés folytatására biztosokat nevezzen ki. E dolognak titokban kelle maradnia s a budai orator (aug. 17-éről) utasítva lett, hogy ezt ha a vezérbasa tudomást szerezne rola, igyekezzék elsimítani. Ugyanakkor a lengyel királyhoz két követet indítottak utnak, kik annál Homonnai beütése miatt emeljenek panaszt. A gyűlés utolsó napján aug. 14–16-án egy svéd megbízott is tartózkodott Kassán, hirt hozva „azoknak a hadaknak állapotjáról.” De ez időben a fejdelem fegyverei szerencsétlenül harczoltak. Ibrányi megveretett, meg maga Kemény is. Sept. 27-én Szerencs elesett, kirabolatott s a fejdelem atyjának, őseinek hamvait a német hadak szétszórák. Más felől a feljött rumeli hadak Budán álltak mozdulatlanul, török erő nem jött s a mi kevés a fejdelmi seregben volt, sept. 5-ig az is elszökött. Rákóczy elfogott levelekből meggyőződött, hogy az új budai basa Ferdinánd kezére dolgozik*) s ezért ujolag a portához fordult: sept.

*) Aug. 22-én írja neki, hogy a nádor elfogott leveleiből olvassa, „hogy nagyságod neki hitére szakállára esküvék, hogy nagyságod mi mellénk segítséget nem ád a német ellen,” sőt az ott levő vitézeket is visszahivatja. (Eredetiről.)

3-áról megbizta az aug. végén beküldött Maurer Mihályt, hogy eszközöljön fermánt, mely a budai basát utasítsa, hogy „csinálna nekik distractiot mind Horvátország felől, mind itt az végházak körül.”

Pár hét alatt a had-folytatásba s ezzel kapcsolatban az alkudozási kísérletekbe új fordulat állott be. Torstenson Németországban diadalmaskodott a császári hadak felett s Csehország felé közeledett. Ennek következtében Götz a magyarországi hadak egy részével ellene küldetett, s Puchaim visszavonult a Vág vonalra, üzetve Kemény seregétől. A fejdelem reményeit e kettős fordulat felhangolá, s Ferdinánd azon követelésére, hogy hadait vezesse haza, mert az alkut addig nem kezdi meg, késznek csak azon feltétet alatt nyilatkozott, ha maga a király is felosztatja belföldi hadát, a külföldieket kiviszi. Ily követelések mellett a fejdelem követői Lonyai Zsigmond, Nyári, Csernel s a felső megyék megbizottjai csak october elején mentek Nagy-Szombatba, hol a nádor Lippay, Tiefenbach és Questenberg a király követői sept. 14 ota vártak rájuk. Bár a fejdelem hadmozdulatai, jelesül Rima-Szombat ostromlása s az erdélyi hadaknak újra felparancsolása által is nyomást akart az egyezkedések folyamára gyakorolni, az nehezen haladt. Kívánatai: a 14 megyének átadása s a jezsuiták kiüzése tárgyában elfogadhatatlanoknak találtattak.

Ozmán budai basa magatartása meggyőzte Rákóczyt, hogy ez meg van vesztegetve. A nádornak egy elfogott levele már gyanakodová tette őt, a rumeli hadaknak Budán tartóztatása s elfogott tiszteknek vallomása „hogy másodsor alá nem jüttek volna ha az budai vezér nem assecurálta volna hogy bátran jöhetnek felölük” gyanuját bizonyosságra emelte. Midőn a nála levő pár száz török is elszökött, ismét a portára fordult: „az jó vitézek – irá sept. 5 – elég botránkozást töttek hiveinknek szívekben, az ellenségnek pedig új szívet adtak elmeneteleikkel. A mit megtudott nyerni

annyi volt, hogy sept. végén a magyarországi beglerbégék parancsot kaptak, hogy Rákóczyt a hét megye birtokában megtartsák. Az első engedély is a mit kapott, csak e hét megye elfoglalását engedte meg, azon túl most sem akart terjeszkedni a porta, s ennél többre egyik beglerbég sem kapott engedélyt, hijában sürgette azt ügynöke Maurer által (nov. 9-éről). Ez évi mind két visszavonulása azzal állott kapcsolatban. A dolgon mit sem változtatott hogy Ozmant a vezérbasaságban Huszein váltotta fel, sőt a portán az irányban nem sokára még rosszabb hangulat állott be. A császár az 1642 szőnyi béke ratificalására s az ott kikötött gazdag ajándékokkal 1644 őszén báró Czernin Konstantinápolyba küldötte. Egy orator s hihetőleg a budai basa egyengették ennek az utját, s bár maga a szultán első fogadáskor a nagy követ iránt nem volt barátságos, ratificaltatott a béke. Czernin fő törekvése volt a svéd és erdélyi ügynökök igyekezetét meghiusítani s ez, segítettvén Lupul moldvai vajdától, sikerült is neki. A porta Ferdinánddal háboruba ereszkedni nem akart s nov. 10-én kiadta a fermant, mely tudatta Rákóczyval, hogy a hét megye birtokában meg fog ugyan védetni, de más felől neki is meghagyatott: „ti is a német birodalomban (érted Ferdinánd birtokaiban, a mi tul van a hét megyén) való bemenetelre egy lépést se tegyetek; valameddig azok reátok nem indulnak reájok ne menjetekek.” Egy másik feman dec. 10-éről tudatja, hogy az erdélyi adót Serédy kézhez adta s februarra a szultán a hét megye illetékét is várja.

Rákóczy, midőn e fermánokat kezéhez vette, már régi téli szállásán volt, Ónodon. Maurernek egy korábbi hira, hogy a császár maga is ki akar jönni, megijeszté. „Ettől Isten oltalmazza – irá követének – Magyarországon bizony csak hirétől is elrémülnének.” De nem kevésbé megijeszté a porta a makacssága is s ennek elfordítására mindent elkövetett. Dec. 20-áról terjedelmesen fejtegeté hátrányait annak, ha nem mind a 13 vármegye adatnék

alája „a sok pártos pópista urak is mind a német pártra esnének” de terjedelmes jószágokat bírván a hét megyében is, mindent elkövetnének azok visszaszerzésére. Dec. 27-éről intézkedett, hogy Serédi a hét megye adóját is befizethesse, s dec. 31-én kelt sürgönye némi híreket közölvén és segílyt sürgetvén, áttér a 13 megye dolgára: „a békességnek végben menetele – irá – rajtunk áll. Tudjátok meg az portától akar-e ugyan valóban oltalmazni ezekben az vármegyékben, mivel ezek egymástól nem akarnak elszakadni.” Maurer valóban mindent elkövetett, eljárta a nagyvezért, a diván tagjait, szembe lett a szultánnal, ígért, vesztegetett. Biztatást és ígéretet kapott: úgy mint Bocskai birta, az ország neki fog adadni, csak az adó-hátralékot fizessék ki. S midőn azt jan. utolsó felében Serédy kézhez adta, hozott haza sok szép leveleket a diván tagjaitól telve biztatásokkal. De az 1645. jan. utolján kiadott ferman nem úgy hangzott mint várta: kérelmére, hogy az ország úgy adassék neki mint Bocskainak a zsitva-toroki békében, s e czélból mellé hadak rendeltessenek, a budai vezér s az egri beglerbég utasítottak, hogy neki segílyt adjanak, ha Kassa s a hét vármegye birtokában megtámadtatnék, de másfelől „a német részre ő se lépjen ki.”

1645 elején a fejdelem Patakra, Zborora s innen Bártfára ment, hova febr. közepére összehívta a 13 megye rendeit. Itt a francia király követével Croissival febr. 18-án találkozása volt, ki „igen ravasz, practicus jó deák canis filius vala.” Czélja ott létének az 1643-iki svéd szerződés némely pontjainak átalakítása volt „melyek tangálják vala az religiókat is, melyek felől nem köteleztethetik vala a franczuz, mert ő religio dolgát nem okozza vala császár ellen való hadakozásban.” Marc. elején a svéd követ is megérkezett. Croissival az alkudozás „mert sokakban megakarja vala az fejedelmet csalni” apr. 22-ig folyt, midőn végre meg lett állapítva, hogy a francia király 1644-re 100 ezer, a folyó évre 65 ezer, s az általa ígért csapat tartására

évenként 48,000 tallért tartozik fizetni, kötelezte magát hogy a portán kieszközli a németek megtámadását tiltó fermanok visszavételét, mi ha nem sikerülne, a fejdelem külön békét köthet a császárral. Ez egyezkedés kezdetén, azon czéllal, hogy a megkezdendő hadjáratot mennél biztossabb alapra fektethesse, febr. 28-án fölterjesztést küldött a nagyvezérhez, melyben a januar utolján kiadott fermanokra vonatkozólag ujolag kéri, hogy miután sem Bocskainak, sem Bethlennek nem volt meghatározva hogy meddig mehetnek, őt se akadályozzák hódításában, mert „a Kassához tartozó várakból a német sok kárt tesz.” Küldjenek neki segélyt, mert a német elbizván magát az vármegyéket is mind írása, izeneti által fenyegetni kezdi,” s hogy ő is „kereshesse fel az németet a hul vagyon s fogyathassa el.” Ugyane napokban a bártfai gyűlésből a sérelmek hosszú sorozatát küldték a királyhoz, s új utasítást a nagyszombati biztosokhoz. Ezek közel egy félév ota valóban haszontalanul töltötték itt az időt, de az új utasítás megérkezése után sem tudván semmire menni, marc. utolján eloszlottak. Ferdinánd, Törös János kamara-tanácsos által békével s a hét vármegyével april folytán még egyszer megkínálta a fejdelmet – a fennforgó viszonyok közt akkor ilyen ajánlatot legkevesebbé fogadhatott el Rákóczy.

A svédekkel s francziákkal megkötött egyezkedés alapján a fejdelem összeharancsolta hadait. Célja volt Morvaországba menni hogy ott egyesüljön Torstensonnal, ki a marc. 6-án nyert jankowi fényes diadal után gyors léptekkel közeledett a magyar határokhoz. Maj. 30-án a fejdelmi hadsereg, erdélyiek s magyarországiak csak, mert segédsapatokat nem nyerhetett, megindult Tokajból magának Rákóczynak vezérlete alatt. De alig érkezett jun. 18-án a had Rima-Szombat alá, midőn Bekzade Mehemet portai csasz meg-hozá a maj. 27-én kelt portai válaszokat febr. 28-iki folyamodványára. A diván a mint egyszer ratificálta a

békét a Ferdinánd által a hét megye átengedéséről biztosítva lett, el volt határozva azt fenntartani s további hadfolytatásról hallani sem akart. A nagyvezér fermánja eléggé határozottan hangzott: „ugy hallatik hogy fényes rendelem ellenére a németet és nádort meg akarod támadni. Ő felsége a padisah ezt roszen veszi. Baráti levelem vétele után szükség hogy magadat tüstént a korábbi szultáni parancshoz alkalmazd.” Szigorubb volt a budai basáé, melyet ugyanakkor Ali csausz vitt a táborba: „levelünk a mikor és mely órában nagyságodhoz érkezik az német birodalmának háborgatásától mindjárt megszünjete, és vissza térjen.” A dolog nagy titokban tartatott, csak fia, Kemény és Rhédei Ferencz tudtak róla s csak is ezekkel tartott Rákóczy haditanácsot. A svéd és francia szövetséget így minden kísérlet nélkül feladni még is szégyenlették, s ezért tovább folytatták utjokat, de hogy a dolog megmásítására kísérletet tegyenek, Bekzadet Rákóczy folyamodványával a portára és Szentpáli Istvánt a budai basához küldötték. Ez ember, maga is főoka az ellenséges fermánoknak hajthatatlan maradt, s minthogy a fejdelmi hadak nem csak folytatták a támadást, hanem jun. 20-án Füleket fel is égették, ujlag s még sürgetöbben irt Rákóczynak, szemére hányta, hogy hadai a hódoltságban pusztítottak, melynek következtében a lakosok innen szétszaladtak, hogy a békét megszegte, hogy a világos rendeleteket mellőzte: „nem illik ez – irá – eszes emberhez” s végül figyelmezteté, hogy a portára mindről jelentést tett.

Rákóczy e jun. végén kelt levelet Kis-Tapolcsányon kapta, hova jun. 30-án a Garánon átmenvén érkezett. Visszatérnie ekkor még kevesbbé lehetett, mert a svéddek közeledéséről már hire volt, s csakugyan jul. 4-én a Nyitrán tul, Nagy-Tapolcsányon Bakos Gábor hadosztálya egyesült Douglas svéd tábornokkal. Hozzájuk csatlakozott fia Zsigmond s Kemény János. Az egye-

sült erő bevette jul. 9-én Nagy-Szombatot, s jul. 16-án átment Morvaországba a Brünnt ostromló Torstenson segélyére. A vállalat szerencsétlenségére a főparancsnokot nem lehet rábírni, hogy hagyjon fel a czéltalan ostrommal, mely heteken át tartott, mialatt maga Rákóczy is átment a Morván s Gödingnél ütött tábor. Aug. 4-én az ostromló sereg egy csapata Kemény és Douglas alatt előre küldetett, de közeledésük hírére az ellenség elvonult s minden eredmény nélkül tértek vissza az ostromló táborba aug. 18-ára.

S most valóban rosszul állottak a fejdelem ügyei. Begzade Mehemet a jun. 18-iki levéllel jul. közepén a portára érkezett s ez alatt megjött ide a budai vezérbasa ellenséges jelentése is. „Az budai vezért, irá jun. 9-én Rákóczy portai ügynökének Serédynek, lekötötték az sok ajándékkal,” s utasítá azt ismét és ismét, hogy a svéd szövetség minden előnyeit mutassa fel, s a hét megyéhez legalább még kettőnek Sáros és Ungnak megtarthatását eszközölje ki. Hasztalan. Sem ő sem a francia residens nem tudtak semmire menni. Jul. 24-én egy minden korábbiaknál szigorubb fermant adott ki a nagy vezér: „a német földjére egy lábnyomnyira se menjetek; irjátok hogy a hét vármegyéből az ígért adó ki nem telik. Csoda dolog ha ki nem telik, miért ígértétek az előtt? A hatalmas császár előtt ilyes mit nem lehet megemlíteni. Arra hogy a francziákkal egyesítsd sergedet nem vagy felhatalmazva, s azoktól Erdély védelmére segélyt kérni illetlen volna. A hét megyénél sem kijebb sem elébb ne lépjete, s arra, hogy ő hatalmassága akarátján kívül veszekedjete engedelem nincs.” E fermant aug. 19-én kapta Rákóczy. A porta saját szavaival fogta meg: ő a Bethlen által birt megyék elfoglalására kért engedélyt – s mint ennek neki sem voltak hajlandók akkora hatalmat adni, mely veszélyessé is lehetne. Még megdöbentőbb volt, hogy a budai vezérbasának egy (hihetőleg a nádorhoz irt) levele került a fejdelem kezébe:

„Rákóczy – irá – fősvény és telhetetlen, sok ártatlant öletett, tömlöcöztetett és az ő bolondságából sok népet gyűjtött össze hatalmas császár akarata ellen, és azokkal háborúságot csinált;” a porta rendeletet adott hogy Erdélybe más fejedelmet ültessen „ki az ország előtt; kedves legyen” (Székely Mózeset még mindig Konstánczinápolyban hizlalák) s ő ennek végrehajtására gyűjtött hadakat. Tőle is segélyt vár. Ugyan akkor egy Puchaimhoz irt levél is kézrekerült, mely ezt felhatalmazá, hogy a fejedelmet megtámadja. S valóban Puchaim Szendrő fölmentésére sietett, melyet a fejdelemnek egy hátrahagyott dandára ostromolt. De ugyan akkor a kormányzó is levelet küldött, hogy a határszéli basák Erdélyre készülnek s „fegyvert denunciáltak” neki, hogy magyarországi hódoltságát már pusztítják is a szándzsákbégek. Mindez együtt hatott: a magyar hadi tanács elhatározá a visszatérést. Aug. 20-án a fejdelem és vezérei összejöttek a svéd tábornokokkal Lednitzében s tudatták velök a dolgok fordulatát. A tábornokok a svéd és francia követek hasztalan próbáltak lebeszélni. Egy ünnepélyes és fényes, de nyomott hangu lakoma után még az nap el váltak, s az erdélyi hadak aug. 21-én nagy sietséggel vissza-indultak.

Rákóczy a dolgok e fordulatára számítva, a királylyal kötendő békére nézve lehetőleg előre biztosítá magát. Ez egész hadjárat alatt főhadi szállásával hordozá Renard gróf francia, Urbejger svéd, és Törös János magyar királyi megbizottakat. De tulajdonkép szerepe csak Törösnek volt, kivel az egyezkedést soha sem szakította meg. S valóban Ferdinánd helyzetét a svéd magyar had egyesülése és közelsége kényessé tette s neki még akkor is, midőn a porta jóakarataról biztosítva volt, óhajtania kelle, hogy a Bécsset fenyegető két erő választassék el egymástól. Ez fejti meg, hogy már aug. 8-án az előleges egyezkedések alapján megküldte Törösnek azon békepontokat, melyek Rákóczy szemé-

lyére vonatkoznak s életbelépendők voltak az napon, melyen az a svédektől elvált s visszatért saját birtokaiba. Ezek szerint: Tokajt és Tarczalt továbbá Regéczet némi fizetés mellett, Ecsedet s Felső- és Nagy-Bányát Bethlen István és fia magtalan halála esetében örökösen nyeri. Kapja a hét megyét, melyek közül a Tiszán inneni öt, halála után visszaszáll, de kettő Szathmár és Szabolcs, fiáé marad, Szathmárvára pedig nemzetsége kezén hagyatik, míg ez Erdély székén ül. E pontokat Rákóczy aug. 22-én Lambersdorfbán ratificálta maga is kötelezván magát, hogy a svédektől eláll és elválik nyomon, hogy az elfoglalt javadalmakat visszaadja: a bánya városokat a királynak, a magánosok uradalmait a levéltárakkal együtt tulajdonosaiknak. Az okmányt utóbb oct. 20-án Fehérvártt ünnepélyesen kiadta.

Még hátra volt a magyarországi vallásos és alkotmányos sérelmek rendezése, mely a fegyverfogásnak hasonlóan egyik célja volt. Az erre vonatkozó alkudozásokat biztosaik Linczben folytatták mignem dec. 16-án Linczben csak ugyan létrehozák a nagy fontosságú békét: az 1608-iki első törvényczikk, a koronázási okmány 6-ik czikke tartassanak meg teljes érvényben, s a vallásszabadság városokon úgy mint falukon biztosítatik, a protestáns papok sehonnán se üzethessenek el, s az elvett templomok adassanak vissza. A sérelmek s függő kérdések ügyében hivassék össze országgyűlés, mely e békét is igtassa törvénykönyvbe.

Ez alatt Rákóczynak főgondja volt a török porta megengesztelése. Korábbi leveleiben figyelmeztette a szultánt, hogy a hét megyétől kikötött adót nem lesz képes fizetni, s valóban számítván arra, hogy a velenzei háborúval elfoglalt porta elnéző lesz, sept. közepén csak a régi tíz ezer aranyat küldte be. Főkövete Serédy bemutatta ez összeget s oct. 11-én a fermán és kaftányok kiadattak, de az előbbeniben intés ment a fejdelemhez, hogy a pótlék 5 ezeret s a hét megyéért járó 10,000-et haladéktalanul küldje be. Különben a

fermán engesztelékeny hangon szólt: „a német követek itt lévén ellenetek és a hét vármegye ellen szorgalmatoskodott, de beszédének helyt nem adtunk.” De a kivánt összegeket még sem küldte, s midőn 1646 februárban a szultán a Serédit felváltó állandó követét Szalánczy Istvánt fogadta, oly mérgesen rá rivalgott az, oly böszülten fenyegetőzött, hogy más fejedelmet állit Erdély élére, hogy a követ belebetegedett. De annyit még is kivitt, hogy az öt ezer arany felverés elengedetett az erdélyi adóból, *).

A linczi békére Rákóczyt a porta magatartása kényszeríté. Nem volt hadakozó ember s oly kitünő vezéri tulajdonokkal mint Bethlen nem birt (két éves hadjáratát Kemény János vezette) de terveivel még sem akart felhagyni. 1646 februárjában ajánlatot tett a francia királynak, svéd királyasszonynak, miután követekkel értekezett, hogy velök korábbi szövetségét megújítja, s ha a portától engedélyt nyernek, (melynek költségeit három negyedrészen a szövetségesek viseljék) megkezdí a háborut Ferdinánd ellen. Nem sokkal utóbb a Ferdinánddal kötött békében fennmaradt pontok tisztázása végett, Tokajban értekezletre gyűltek össze, mely azon évi július közepéig tartott. Ekkor a fejedelem Szathmár-Németiben volt, hol a terjedező puritanismus és presbyterianismus kiirtása végett a protestáns papokkal zsinatot tartott. Minthogy pedig a svéd szövetség megújítása nehezen haladt, ez évi novemberben Szentpáli Istvánt kiküldé Krisztina királynéhoz. A követ elfogadtatott – de a kihallgatáson egy álöltözésű jezsuita is volt, ki annak beszédét megküldte Ferdinánd királynak, s ez viszont a fejedelemnek. A dolognak semmi következménye sem lett: nem csak mert a Szentpáli utján megújított ajánlatok nem fogadtattak

*) Az 1643–46-ig terjedő portai viszonyokra vonatkozólag számtalan török levél és minuta van az Erd. muz.-egylet birtokában, melyeket egyenként idézni feleslegesnek tartottam.

el hanem a porta magatartása miatt is, mely a Ferdinánddal kötött frigyét nem volt hajlandó felbontani.

Ezekhez más kelemetlenségek is járultak. Megelőző évben az erdélyi hódoltságot sanyargatták a birtokos timárok és zaimok, azután kiütéseket tettek az erdélyi Részekbe. Rákóczy panaszára 1646 marc. 8-án Murteza budai basa tiltó fermánt adott ki, de ennek épen semmi eredménye sem lett. Rákóczy e dolgot ürügyül akarta felhasználni, hogy a Részek adójának elengedését eszközölje, s 1646-ról csak a tíz ezer aranyat küldte be. Az új nagyvezér Salih pasa a dologról nem akart tudni „ne hidd hogy gondviseletlenségünk miatt a dolog feledékenységbe megy. Az üdvözült fővezér idejében mi a defterdárságnak tisztiben voltunk, azon kanon (t. i. kanun) szerént való levelek most is kezünkben vannak.” A fejdelem látván, hogy így nem boldogul 1647 october elején utasítá Szalánczit, hogy abból legalább öt ezeret alkudjon le, „mert az egi törökök az budai vezér akaratjából az hét vármegyét kezdték rablani.” Készebb ezeket visszabocsátni, hogy sem 15 ezer tallérnál többet fizessen. Új oratorával Gyárfással azonban az erdélyi tíz ezeret ezuttal is beküldötte – de ezt Salih be sem merte a szultánnak adni. „Hatalmas és győzhetetlen császárukkal – irá ez nem minden boszuság nélkül – annak fényes portájával, és mivelünk micsoda kereskedétek vagyon? ennek a dolognak végit és kimenetelit nem gondolod-e meg?” Mindegy volt, Rákóczy ezuttal nem engedett, s az emiatt boszus törökök pusztításait fia Zsigmond, ki Reöthi Orbán után kassai generalis lett, nem volt képes meggátolni.

Rákóczy ekkor már gyöngélkedett. Ereje lassanként fogyott s nagyravágyó terveinek, hogy a megürült lengyel koronát elnyerhesse, melyre a szükséges előintézkedéseket megtette, 1648 oct. 11-én bekövetkezett halála véget vetett.

Rákóczy kétségtelenül erélyes ügyes uralkodó volt.

A Bethlen Gábor iskolájában növekedve, ennek nyomdokin fejdelemkedett. Mint a protestáns felső megyék fia, Erdély önállóságának fenntartását tűzte ki célul, s ha maga fősvénységeért, bizalmatlanságaiért keménységeiért nem volt is népszerű, az ország és Részek buzgóan támogatók ügyét, mert országos érdekeiknek erélyes képviselőjét látták benne. De nem csak karddal és diplomatiái fogásokkal védte azt: más különben is Bethlen nyomdokin haladt mennyire fősvénysége engedé. A várakat kijavíttatta, templomokat emeltetett, országházat építtetett. Buzgóan vallásos volt a türelmetlenségig, s ha a maga egyházáért mindent megtett, annyira, hogy a papi állomások betöltéséi s figyelemmel kísérte, a nem recepta religiók iránt, mert erre törvényes joga volt, semmi kiméletet sem mutatott. Ezért üldözé a zsidózókat, ezért pártolta azon oláhokat, kik a reformáltak szertartásaihoz szabták magukat, s engedett egyházi igazgatásukba befolyást püspökének Geleinek.

De Rákóczyval a Bethlen politikája sirba szállt, utána ovatosság helyett támadás lett a jelszó az ország vesztére. S ebből a megváltozott viszonyok után az országos állapotok felforgatása következett.

X.

A XVII-ik század eleje óta Erdélyben, a fejedelmi kornyéta protestáns s jelesül helvét hitü uralkodók fejét ékesíté. Az utolsó Zápolya a protestántismust s szabad vallásgyakorlatot diadalra juttatta. Utódai 33 éven át az egyetlen unitarius Székely kivételével, katolicusok voltak, de maga a katholicismus az országban meg volt bukva s sem üldözés sem térítés nem tudta felemelni azt. Azután hogy Mihály meghódította, Básta subjugálta, azután hogy a szenvedések minden nemén, mi egy országot eltíporhat végig gázolhat, keresztülment, Erdély végre felismerte hivatását. A három nemzet

országa magában kisebb volt, hogy sem támasz nélkül kivivhatta volna függetlenségét s fennállhatott volna. Az első a török segílyt, az utóbbi a Részekkel csatlakozást tette szükségessé.

A magyar korona területén kiválóán a keleti vármegyékben terjedt a protestantizmus akkép, hogy stabilalódjék s az ellenreformációnak ellentállhasson. Valamint Európában mindenütt, úgy itt is, a politikai eszmékkel s magával a kormányformával jött kapcsolatba. Nem véletlen, de a dolgok természete, hogy az egyház-kormányzat alkotmányos formái a politikai kormányzat alkotmányos formait öltsek magukra. Európának az a fele, mely a keleti byzantinizmusnak sem caesarizmusát, sem vallását nem bírta, a XVI-ik század folytán már két táborra oszlott, melyek közt egy nagyszerű, mindent elborító conflagratio már csak idő kérdése volt. Azon államoknak, melyek a kérdés focusa Németország körül feküdtek, sorakozniok, szint vallaniok kellett. Magyarország is ezek közé tartozott, s a küzdelemből nem maradhatott ki – de helyzete szerint, egyik fele egyik, másik fele a másik táborhoz csatlakozott. A török barbariese igazolta, hogy a nyugoti megyék a katolikus államoknál keressék azon remélhető segílyt, mely az elnyomott Hódoltságot felszabadítsa, s a vallás kérdése akará, hogy a keleti megyék e várakozásban e reményekben nem osztoztak.

Az európai uralkodó eszmék befolyását kell hát felismernünk a tényben, hogy egyiránt alkotmányos, egyiránt hazafias, egyiránt szabad elvü államférfiak indulatos és elkeseredett tollharczot folytattak egymással, de a hazafiságnak fellángolását és fékét találjuk fel a tényben, hogy a köztök kétségtelenül létezett gyölölet nem hagyott maga után oly véres irtó nyomokat, mint ugyanazon időben Németországon. Aztán más kérdések is járultak hozzá: az alkotmányosságnak s török szomszédságának kérdése. Korának egyik államférfia sem igazolta szében Erdély fennállásának szükségességét, mint egy

katholikus egyházfő, ki maga is az események élén állt s bizalmasan levelezett Erdély fejedelmeivel. „Hiszen – írta Pázmán Rákóczynek – elég példánk vagyunk arról, hogy Erdélyt német segítség meg nem oltalmazhatja a török ellen” – s viszont ő mondta egyszer Keménynek: „Átkozott ember volna, ki titeket arra készítetne, hogy a töröktől elszakadjatok, ellene rugodozzatok. Mert noha ám látod édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan az mi kegyelmes keresztényen császáruk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, miglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni.”

Döntő két ok igazolva a viszonyok által. S mit e téren kivívni, elérni lehetett, mit megtartani biztosítani hazafias kötelesség volt – kivívta, megtartatta a félszázad három nagy uralkodója: Bocskai, Bethlen, öreg Rákóczy. Azon csapások után, melyeket a Magyarországgal egyesülés megfontolatlan kísérlete hozott Erdélyre, nekik el kelle fogadniuk a török védelmét, ha idő előtti hasonló kísérletek által hasonló veszélyeket nem akartak felidézni. Bizonyynal perfid szomszéd, zsaroló protector volt a török, de ha „megtömték” adománynyal, nem volt megférhetetlen. Bizonyynal önző volt politikájában, kevély bánásmódjában, de legalább a belügyekkel nem törődött. Való igaz, nem tudta fékezni beglerbégjeit, szándzsákjait s ezek nyomorgatták a hódoltságot, pusztították a végeket még béke idején is, de a porta nem volt süket a fejedelmi fölterjesztésekre s nem egyszer feláldozta azokat a fejedelemnek. El kelle hát ezeknek fogadniuk a helyzetet a mint volt, mert a porta mióta belátta, hogy nagy hatalmi kérdése függ Erdély megtartásától, nem akarta feláldozni ezt, s itt a fölmentésre őszinte akaratot és csatlakozást sehol sem találtak. A magyar király a vallás kérdése miatt kiengesztelhetlen ellenségük volt, s mióta ez örökös tartományaiban a protestantizmusnak és alkotmányosságának összefüggését felismerte s azo-

kat együttesen irtotta ki, hasonló sors kikerülése az ország keleti részét még távolabb taszította magától. Ime még Pázmán is az alkotmányosság kedvéért szükségesnek tartja Erdélyt. De Erdély ez időben csak mint protestáns állam állhatott fenn s fejedelmei csak mint protestánsok számolhattak Erdély s a Részek őszinte csatlakozására.

S ha egy felől a Magyarországgal egyesülésnek áthághatatlan akadályai voltak, más felől a bánásmód a szultán udvarával, sok államférfiui bölcseséget, higadtságot kívánt. Bethlen minden befolyásával s hatalmas udvarok támogatásával sem tudta kivívni, hogy háromszor cserbe ne hagyassék, s Rákóczyt diadalai közepett állították meg oly ürügygyel, mely államiratok elcsavart értelmezésén alapult. A hatalom, mely az ország fennállásának támasza volt, féltékenyen gátolta hatalmasodását. A curialis stilus hizelgésői alá takart epe, az alapos érveknek kimerítő felszámolása, nem bírhaták más utra a megátalkodott divánt. Nehezíték ez állást a belső és külső hivatalnokok folytonos változása, az ezzel kapcsolatban fölmerült esetlegek, melyek elhárítása gyors elhatározást, de egyszersmind nagy ovatosságot is kívánt. Csoda-e ha a dolog mélyébe látni nem akarók megragadák a külszint, s az államférfiui bölcseséget politikai perfdiának keresztelék ?

Ily körülmények közt az ország belső fejlesztése kétszeres nehézséggel járt, de kettős érdem is volt. Az alkotmányosságot nemzeti fejdelem, lett légyen különben bármily zsarnok, soha sem függesztette fel, a három nagy uralkodó emelte. Saját sorsát maga intézte az ország: ellenőrzötte a külügyeket, megszabta a belpolitikát s irányt adott a belkormányzásnak. Kétségtelenül sok függött a fejdelemtől s a környezettől, melynek megválasztásában ez teljesen függetlenül járt el. Államférfiai mindenik maga nevelte, de utánok ezek a hagyományos politika cultusát oly mélyen bevésték

következőik szívébe, hogy századok múlva is, midőn az már irányt cserélt, a mester iskolája modorukon szemlélhető.

Semmi sem gyakorolhatott a magyar nemzeti érzület fejlődésére jótékonyabb befolyást, mint egy nemzeti udvar létezése, mely a magyar elemnek központja volt. Ez volt a minta, mely szerint rendezték a főurak maguk háztartását. Mindenik egy-egy palaestra lett, melybe már a gyermekek mint inasok (apródok) bevonattak, s mint felserdültek, a politika hagyományaival megismertettek. És hogy az egész szorosabb viszonyba fűzessék, felállítá Rákóczy a nemesi társaságot, nőtelen ifjak számára, akkép rendezve, hogy az ifju nemesség színe, mint ennek tagja, udvarában egymásután megforduljon. Mint a spártai asztaltársakat, a süssitia tagjait, közös bajtárság fűzte ezeket össze, s mint a középkor lovagjainál nálok is a három erény: a szeplőtlenység, vallásosság s vitézség elengedhetetlen kellék volt. S a mit az udvarnál tanultak, ennek megfelelt, s őt számítva volt arra is, hogy ne csak az udvarnak, hanem a hazának is támaszaivá legyenek.

E viszonyok hatása alatt aztán nem csak a vallásos, hanem a nemzeti irodalom is jelentékeny fejlődésnek indult.

A jezsuiták Kolozsvártt 1603-ban a négy hóval az előtt elfoglalt tanintézeteket visszanyerék..... sőt többet, az unitáriusok székesegyházát is, míg a királybíró Tótházi Mihály Déván lefejeztetett. A bécsi béke után azonban a piaczi székesegyház s az óvári iskola visszavétettek a jezsuitáktól, mely ténynt kevesebb mint két év múlva (1707 jun. 10) a szerzetnek országgyűlés általi kitiltása követte. A rendekkel politikai szerepléseikre való visszaemlékezés iratta: „mostan is nagyságod birodalmából minden helyekről kimenjenek, és soha ez az szerzet többé ez országba be ne vétessék.”

De szószerint a rendelet végrehajtva nem volt. Ezu-tán is lappantak egyes jezsuiták egyes főuraknál,

várva alkalmas időt, mely befolyásuknak újabb tért nyisson. Bethlen első kibocsájtványában helyreállítja a szabad vallásgyakorlatot, a jezsuitáknak (1615) megengedte a bejöhetést az országba (Monostor, Szászfenes, Bács és Jegenye helységeikbe) csak rendi öltönyeik hordozásától tiltá el őket, sőt 1625-ben egy Karánsebesre települő missiót e szabály alól is felmenté.

A katolikusok tanügyét Erdélyben, ha nem is egészen az atyák kezelték, de mindenesetre ők vezették. Csökkenése e szerzet viszontagságaival összefügg. Az 1607-iki határozatok után e szerzet nagy részben a székelyföldi barátklasztromokba menekült, ezen kívül egyes papokat tartottak magoknál. Csak midőn 1615-ben a jezsuiták bejöhetése megengedettetett s a kolosmonostori zárdát kezökhez kapták, nyitották ki az addig bezárt iskolát, hová a kath. szülők tömegestől vitték fiaikat növelés és tanítás végett.

A reformált vallás ez idők folytán Erdélyben uralkodóvá lett. A főurak nagyrésze azt követte, püspöke nagy befolyású személy volt a tanácsban s a fejdelem udvari papja eszéhez, tehetségéhez képest nem volt elzárva a political szerepléstől. Kétségtelenül sokat tett erre a következő fejdelmek vallásossága, bőkezűsége, melylyel az egyház és nevelés ügyét előmozdították, mely a reformáltaknál virágzó tanügyet hozott létre, s mely Bethlen Gábort rábirta, hogy a ref. lelkészeket s ezeknek utódait nemesi kiváltságokkal ruházza fel. Báthori Gábor az 1608-iki országgyűlés által felhatalmaztatott, a reformáltaknak Kolosvárt templomot ajándékozni, mely célra ő az óvári (1600-ban lerombolt) templomot jelölte ki; a mellé épített iskola továbbra is az unitariusoké maradván. A templom jó karba helyezését újabb adományozások, s az iskola fölelevenítése követték Báthori és Bethlen részéről: az első 1610-ben az egyház és iskola számára a városi dízma felét, az egész harminczadot, Bethlen pedig ezek-

nek koronkénti szaporítása s megerősítése után 1622-ben a belső farkas-utczai templomot és iskolahelyet, mely 1603-ban, mint a jezsuiták birtoka leromboltott, engedé át a reformáltaknak. A majus 1-ei országgyűlési végzés kiköti, hogy azon a helyen „akademiának erigálása legyen,” tehát az ottani iskola nagyobb tanintézeté emeltessék.

E tervet Bethlen nem ott vitte ki. Ugyanazon országos végzés eléggé határozottan mondja: „hazánk gyakorta és véletlenül oly motusakat szenved, hogy a miatt nem csak az akadémia, hanem egyéb helyek és állapotok is megháborodhatnak, kellett oly közönséges és illendő helyről gondoskodnunk a ki mind securitással, mind állapottal, helylyel arra alkalmas lehessen.” Talán épen ezen indok, mely Kolosvárt jelölte ki, bírta a fejedelmet, hogy azt Gyulafehérvárt hajtsa végre. Ez volt a fejedelmi székhely s gyűlhelye az aristocratiának. Aztán itt is volt már a kolosvárihoz hasonló iskola, mely 1580-ig az unitariusoké, de azóta a reformáltaké, s melynek azon időben tanítója a kassai születésű Dávid Zsigmond, mint író is, kitüntette magát. Utóbb a jezsuiták kezébe került, kiktől Báthori Gábor vette el. A nagy fejedelem alatt az iskola emelkedni kezdett. 1621-ben „a német költészet atyja” a sléziai születésű Bobersfeldi Opicz Márton, s ennek távozása után a később püspökké lett Csulai voltak tanárai. Itt e helyen czélszerűbbnek tartá a fejedelem az „akadémia erigálását,” s ennek kezdetül fel is állít egy tanintézetet. A terv nagyobb mérvben kivitele élete végnapjaira maradt. Azon évben, mikor halálát gyászolta Erdély, – 1629-ben meghívta Németországból Alstäd, Bisterfeld és Piscator tanárokat, „igen nevezetes és tudós embereket, kik oda fel is ritkák és kedvesek valának,” meghívta Molnár Albertet, kinek számára a sors oly tragicus vég napokat tartott fenn.

A végzet nem akarta, hogy ez ünnevelt férfiak

benne Moecenásukat üdvözljék. Megérkezésök előtt meghalt. De az intézetet virágzó állapotban hagyta hátra, s az „imperium”-beli tudósok valóban el is foglalák székhelyüket benne, hol ezer tallér fizetéssel valának dotálva, s hol kívülök meg 3 collaborator foglalkozott az egyenruhás papjelöltek képezésével. Különben sem feledkezett meg arról. Azonkívül, hogy számos növendékét a külföldi egyetemekre küldé, s könyvtárát gazdagítá, jövedelmei szaporítására s alumnumokra öt egész falút, több rész jószágot, másnemű jövedelmeket 74 ezer (német) tallért és 9 ezer tallér értékű pénzgyűjteményt adott át még életében, mig végrendeletileg is gazdagítá husz ezer forinttal s az általa megkezdett épületnek bevégzésére hat ezer frtal. Hány ember van korunkban is, kinek a tanulhatás módját e példátlan bőkezűség adta meg.

Halálával az akademia ügye Erdélyben végkép megbukott: s e célra irodalmi törekvéseknél egyebet alig tudnánk felmutatni. A gyulafehérvári intézet maradt akadémiai gymnasium s később lett belőle ugy nevezett főiskola.

A három birodalmi tudós, még öreg Rákóczy alatt, biztosítá az intézet virágzását. Bisterfeld János Henrik született Nassauban s Heidelbergből Erdélybe jöven, itt a theológiát s világbölcséséget tanítá. A nép a necromantia tanárának nevezte a számtanban és bűvészetben jártas tudóst, s élete végén a Faust sorsára juttatá; széttépték az ördögök (megh. 1655-ben). Számos munkái közt növendékek számára egy philosophia, s egymás, „a tiszta latinság veleje” (a Vendelin munkája nyomán) találhatik. Bisterfeld ipja Alstad János 9 éven át volt gyulafehérvári tanár. Ő is nassauai születésű, s midőn uj honába jött, hire intézetébe külföldről is csalt hallgatókat. Terjedelmes levelezést folytatott kül és belföldön, s tudományos munkát oly nagy számmal (több mint 60-at) hagyott hátra, mint kortársai közül alig valaki. Épen e fárasztó munkásság okozta

halálát is, mely a még életerős férfinak félszázados életpályája után adta meg a nyugalmat. Theologiai és philosophiai munkáin kívül egy latint szótárt és nyelvtant s egy héber és chaldaeus nyelvtant nyomatott az ifjúság használatára. Végre Piscator 1645-ben hagyta el Erdélyt s tért vissza Németországba.

De midőn ők többé nem valának s midőn a Bisterfeld helyett megválasztott Basirius is visszatért s Cséri Kolosvártt tanított, II. Rákóczy György uralkodása vége felé az intézet hanyatlani kezdett, s újabb emelkedéseig erős megpróbáltatásokon ment át. Azonban a fejedelmi példa Erdélyben a legjótékonyabbnak bizonyult: a főurakkal az országban jószágaikon mindenféle iskolákat állítottak fel s azok bőkezűségéből a mesterek és lelkészek buzgalma folytán a népnevelés oly korszerű eszme volt, mint akár korunkban.

A Bethlentől elejtett tanügyet utódai karolták föl. Özvegye, Brandenburgi Katalin, Erdélyi István tordai és Cserényi Farkas belsőszolnoki főispánok által külföldi tanítókat hivatott meg s adományleveleit megerősíté. Az óvári ref. egyház már 1628. máj. 14-én átadatott a kolosvári reformált vallású de magyarul nem tudó szászoknak. Midőn azonban a Bethlentől nyert s romladozott farkas-utczai épület elégtelennek mutatkozott, az 1638. apr. 3-diki fehérvári országgyűlés a templom renoválását s iskola és paplak építését rendelte el. A végrehajtást öreg Rákóczy György eszközte. Ő a templomot „nagy szép vesszős faragott kövekre megváltoztatta” kurlandi mesterek által s 1647-ben fölszentelteté; az iskolát fölépíttette s annak elidegenített javait visszaszerezte: ugyanazon vallásos buzgalom, mely a fejdelem tetteit vezérlé, s mely őt a tordai, dézsi, fogarasi egyházak építésére bírta. Mindazáltal a kolosvári iskola felsőbb tanintézeté még ez ideig sem nőhetette ki magát. Rendesen egy, néha két

vagy három tanító vezette, kik között irodalmilag ismertek is vannak: Bihari György, ki Bethlen első neje Károly Zsuzsánna temetésére verseket írt, s Bátai György és Porcshalmi András. Csak midőn az elitelt és kegyelmet nyert s tudományával korát és a német philosophiát tulszárnyaló Apáczai vette kezébe vezetését, lett azzá, a mivé lennie rendeltetve volt: collegiummá.

Kevésbé kedvező volt ez időszak a szászok tanügyének, mely az alatt, mondhatni, lételéért küzdött. A brassai gymnasium könyvtárát Weiss Mihály, a Báthori elleni küzdelemben elhiresült bíró, a Sixtinus-féle könyvgyűjteménnyel gazdagítá ugyan, mely által ez intézet e részben is versenyezhetett a szebenivel, de más tekintetben csakhamar alászállt. Midőn az utolsó Báthori Brassót megtamadtá s végelpusztulással fenyegette, a küzdelemben a tanulók is résztvettek. Nehányan Feketehalom (Zeiden) átadásánál jelen voltak s ott lélek halálukat; 39-en Földvárnál (a Barcaságban Marienburg) egy halmon, az 1612. oct. 16-iki csatában hullottak el. Csak lassan emelkedhetett az érintett gymnasium Abelius, Fuchs Márk és Vermes Mátyás alatt, ki a gymnasium százados ünnepét először tartotta meg, sat. A szebeni intézetet még jobban sujtá a Báthori-korszak; mert ezalatt meg volt szünve s tanítója Hasler Endre 1614-ben sebje következtében meghalt. Utódai Oltard, Pancratius és mások emelkedéséről gondoskodtak utóbb. De mind e mellett új intézetek is támadtak: a medgyesi és besztercei közép iskolák, mig a segesvári megújított. A szász-sebesi ellenben, már akkor hanyatlásnak indult. A szászok vallásszabadsága ez időben sem volt fenyegetve. Egyházaik emelkedtek, s papjaik sok buzgalommal teljesíték a nemzetre nézve szomorú napokban is kötelességeiket azon befolyás folytán, melyet népek felett nyertek. S midőn Báthori Zsigmond ezeknek kiváltságait csorbitni akarta, superintendensök Ungler férfias beszéde elfordítá fejökről a vést. Ungler

utóda Schiffbaumer a megyesi zsinatban eltiltá az ujitásokat s határt szabott az azon időben nagyon is divatos szószéki polemiáknak, eltiltva a többi felekezetek ocsárlását.

Az egység-hivők vallása hatalma hanyatlásával hivatát is naponként kevesedni látta. A század elején Kolosvárt magánháznál tartá isteni tiszteletét, s iskolái sem virágoztak annyira, mint mikor Dávid Ferencz vezette volt azokat. Egyes falvakban a reformáltakkal közös egyházakban tarták isteni tiszteleteiket s papjaik is vegyesen voltak. 1622-ben e helységek közül 62 székelyföldi a ref. vallásra tért át, azon vizsgálat következtében, melyet Bethlen Gábor az „orthodoxus” püspök keserői Dayka János indítására rendelt el, kitudandó, hogy a reform, egyházak közül melyiknek van egység-hivő lelkésze, s midőn ezek elmozdításával helyöket reformáltakkal tölté be. E körülményt leginkább az akkori superint., Radez Bálint, magyar nyelvben járatlanságának tulajdonítván az egység-hivők, 1632-ben határozottá lett, hogy jövőben csak magyar ajku lehet unit. püspök. De nem sokára öreg Rákóczy György uralkodása alatt a püspökválasztásban a szász és lengyel egyfelől, a magyar egyházak másfelől meghasonlának, az első Ráv Mátyást, az utóbbiak Beke Dánielt éltetvén. Toldalagi János fő felszólalása következtében s a rendek és a fejedelem eszközzésére a deézi complicatio véget vetett ugyan a vizsálynak, de nem minden csonkítása nélkül az egyházi tekintélynek.

E complanatióba nem foglaltatott bele a zsidózóknak annyiszor eltiltott felekezete. A szombatosok – mint másként hívták őket – szerették magukat a martyrnak tekintett Dávid Ferenczcel hozni kapcsolatba, ama férfival, ki az ujitás terén megindulva, többé határt tartani nem tudott. János Zsigmond halála után az országgyűlés általánosán minden ujitást eltiltott s a szom-

batosság is csak titokban fejlődhetett. Azonban fél-rendszabály, írásba tett, de végre nem hajtott tilalom soha sem gátolja valamely hit terjedését. Aztán vallási türelmetlenség nem is divatozott Erdélyben. Eleinte az országgyűlések elégnak vélték általán csak tilalmazni a vallásos ujitást, később Báthori Gábor 1610-ben már névleg megemlité s tiltá a zsidózást, míg Bethlen Kéményebb hangon szolt. „Az Isten igaz hitének védelmezésére s rettentő boszujának elkerülésére” tarták szükségesnek a titkos felekezetek kiirtását, s felhatalmazák a fejdelmet előbb a meg nem térők büntetésére (1618). Ugyanezen évben az erdő-szentgyörgyi zsinaton maguk az egységshivök is felléptek ellenök, s kizárták őket kebelökből. Négy év mulva a rendek szigoru ítéletöket enyhiték, a fejdelmet csak törvényes marasztásokra hatalmazva fel (1622). E kiméletet alig hanem az ország korlátnokának, Péchy Simonnak köszönheték.

Péchy, eredetére nézve cseh, fia egy pécsi szücs mesternek, mint gyermek Kolosvártt települt le. Onnan a szent erzsébeti unit. iskolába ment tanitónak, de kitünö tehetségei általános figyelmet ébresztvén, egyes jóltevök lehetővé tették neki külső egyetemek látogatását. Mint ismeretdus férfi tért vissza, jártas a két classicus és öt keleti nyelvben, megáldva tekintélyes külsővel, kellemes modorral, s teljesen alkalmasan államférfiui szolgálatra. Már Bocskai titoknokává tette, s mint ilyen a főrangu Kornis Farkas leányát, Juditot nyerte nőül. Tekintélyével vagyona is nőtt s Bethlen alatt 70 falunak volt tulajdonosa. Ő maga a szombatosok felekezetéhez ragaszkodott, mint látszik, gyermekése óta, s lelkének egész erejével, legyözhetlen abrandozással éneklé:

Rólunk nem rázzuk le szent szombatod nevét,
Szombatosok leszünk, mert sátán erejét
Elálljuk, nagy mérgét,
Türéssel meggyözzük sok kegyetlenségét.

Hihetőleg Németországon ismerkedett meg a chrypto-socinianusok sectájával, s Erdélyben Eőssy szombatosaival csatlakozott. Maradt fenn Wittembergi Avitusnak egy hozzá írott levele, mely mindkettőjük meszeréül Seidel-t, a Socinusok kortársát említi. Miként ez, úgy ők is a tizparancsolatot vallják vallásuk alapelveként, de a Messias várását s a zsidó szertartásokat elvetik, s midőn ekkép csak egyedül az észszerűt fogadják el, a korlátnok felekezete Dávidnál és Eőssynél egy lépéssel tovább ment.

Ily felekezet létezését csak dogmájok titkolása s fejük a hatalmas udvaronc tekintélye biztosíthatá. A törvények ellenére nem üldöztettek, csak megtérítések rendeltetett s legfőbb egyes átalkadottabbak ítéltek el, s elnézték, hogy midőn a püspökök sürgetése s az országos végzések ellenök fellépést szükségeltek, azok magukat egységshivőknek vallák. E türelem akkor sem csökkent, midőn Péchy árulással vádoltatván, Bethlen haragját magára voná s ő „honestá custodiában – mint Kemény mondja – fogva tartatott Kővárban.” Innen kezességre szabadon bocsátatott, sőt Rákóczy uralkodása kezdetén nevével viszont a főurak közt találkozunk.

Mindez nem tartott sokáig. A zsidózók napjai megvalának számlálva, elkövetkezett azon idő, melyről Péchy zsoltárfordításában mondja:

Tömböczbe, mély sötétbe,
Engemet taszítál,
Halálos foglyok helyén
Mély fenékbe tartál.

Az 1635-iki országgyűlés megújítá a zsidózók elleni törvényeket s midőn az unit. püspökválasztás feletti versengés alkalmat nyújtott Rákóczynak a püspök Gelei Katona s udvari pap Medgyesi által felytonosan sürgetett beegyedésre s ennek folytán a deézi complanatio véghezvitelére: az 1638-iki fehérvári gyűlés eltörölte e felekezetet s hiveit megsententiázta. „A

mely őnekik az üdvösséges megtérésre nagy jó alkalmatosság lön: mondja Katona a Titkok titka előszavában. Csakhogy ez sivár türelmetlenséggel lön végrehajtvá s Erdély korábban alig látott vallásos üldözés tanuja lön. Rákóczynak a notázásra s Kassainak a jószágkobzásra tág mezeje nyílt. A gyűlés – szokatlanul – több hétig tartott s annak végeztével egy Toroczkaik nevű „isten káromlásért” – talán mert vallásos buzgalmát kelleténél hevesebb szavakkal nyilvánítá, – megköveztetett. Ezalatt a nótázottak a deézsi pusztá egyházba zárattak, honnan, mihelyt számuk a százat felül haladta, várakba hurczoltattak, úgy hogy a lánczot is alig győzték nekik készíteni, s mindaddig sánczmunkával foglalkodtaták, míg a bevett vallások valamelyikére át nem tértek. Sokan elhagyják „Izrael aklát,” de jószágaikat ezek sem nyerék vissza, annyival kevésbbé azok, kik Dávid martyr koszoruját kiérdemlették. Utóljára Péchy nótáztatott, de két évi fogság után reformálttá lett. „Mivel immár vénségemre – írja nyilatkozatában – Isten kedvem ellenére is az igazságot velem megismertette, abban állhatatos, tökéletes és nem képmutató lések.” Tömérdek jószágai közül csak Szentersébetet nyerte vissza 72 ház jobbágygyal. A hol pályáját mint iskolatanító kezdte, itt vonta meg magát a megtört agg, hogy háborítatlanul foglalkodhassék az ó-szövetség magyarra tételével. A törvény ebben nem gátolhatta. A philosoph aggnak ez volt kárpótlás eltűnt hatalmáért, elvesztett vagyonáért s fényes nevének megbélyegzéséért.

A mozgalmas XVII-ik század első feléből, midőn a theologia épen úgy érdekelte a fejedelmeket és főurakat, mint a hitfelekezetek lelkészeit, midőn „hallottál volna egész Erdélyben falun, városn, étel ital közt, estve reggel, éjjel nappal a praedicatoroktól a praedicáló székből sok disputatiót és módnélkül való kárpálódásokat” – élénk s tüzetesen fejtegetett vallás-irodalom nyomait tudjuk felmutatni. A reformált vallás mindkét

hazában tekintélyre vergődött. Az egyikben nádorok, a másokban fejedelmek választottak hivei közül. A catholicismus hanyatlása tanügyök elárulását idézte elő. „A püspököknek nem voltak más iskolái mond Szántó, csak nagyon hitványak, s ezek sem emelkedtek a humaniorakon felül.” Ily időben lépett fel Pázmán Péter egy kis birtoku, de előkelő család sarjadéka, a jézsuiták növendéke. Reformált vallását 13 éves korában változtatta s lelkének minden tehetségét, elragadó szónoklatának minden varázsát ama hit gyöngítésére fordítá. Mint téritőt látjuk őt a főurak házáinál, a szószéken s írottollal kezében. Egy aklot és egy pástort akart. S e célra semmi fáradságot nem tartott nehéznek, gyámoltva lévén Ferdinánd buzgalma által is. Szónoki pályáját külföldön kezdé, egy féltizeddel előzve meg irodalmi föllépését, mely kezdetben mindjárt polemia volt. (1603-ban. Felelet Magyarinak „Az ország romlása okairól” czimű munkájára.) A polemiákat azon időben (mindkét részről) türelmetlen heves hang jellemzi. A kitételeket soha sem válogatták, s a „morgó”, „dühös”, „veszett” stb. czimek osztogatásával épen nem fukarkodtak. Ez megszokott hang volt, durva és kiméretlen az igaz, de mindenkor és minden esetben a legerősebb meggyőződés tolmácsa. Ők az ellenfélte a térről teljesen leszoritani, leverni akarták. Hitvallásukat tudományuk paizsával védelmezték, a gorombaság mérges nyilait sebzésre használták, s ha e részben semmi tekintet sem fékezé őket, s polemiájuk gorombasága minden határon tulment, a mennyire ez csak a sajtó korlátait nem ismerő országban történhetik, de a felületesség és üresség vádjá nem illetheti azokat. Ismeret nélkül senki sem lépett a küzdterre, meggyőződés nélkül nem fogott tollat, s ezekben vélt jogot találni a kiméretlen hangra.

E viták a hit felett többet tettek mintsem egyszerűen a könyvek számát szaporították volna. Általános elterjedésre lévén számitva, magyar nyelven irattak.

Pázmán Péter erőteljes prózája megérdemli, hogy tanulmányoztassék, sőt többet: követendő mintául szolgálhat. Ez a velős gyökeres magyar nyelv, ez az erős okoskodás, ez a mély logica volt az, mely őt álneveiben: Jemici János, Sallai elárulá. Polemiaiban sok a csipős guny s ez és a példabeszédek gyakori alkalmazása hatalmas fegyver volt kezében. E kettő ügyes és könnyü vegyületével ellenfelei okoskodásának gyakran egész lánczolatát, építményeiknek egész fellegvárát ledönté, legalább a nép előtt, mely mindent inkább megbocsát, mint az unalmasságot. S ez nagy előnyt nyújtott ellenfelei felett, kik nem birták, mint ő, a dogma száraz tételeit kellemes modorban előadni, bár mennyi ismerettel és alaposzággal állíták is ki különben. De épen munkáinak ragyogó tulajdonai ösztönözték ellenfeleit is versenyzésre. Erezve előnyeit, nyomába igyekeztek hágni, kerülték a pongyolaságot s azon voltak, hogy felületesség vagy épen üresség által az ügyet ne koczkáztassák.

Pázmán első vitája Gyarmatival a szentek tisztelete felett kevésbé érdekel bennünket. Egy másik Jemici név alatt folytatott, hasonlóan nem vág be Erdély irodalomtörténetébe. De szorosán ide tartozik levelezése Alvinczival.

Alvinczi Péter született Nagy-Enyeden. Gondos neveltetésben részesült s Nagy-Váradon végezván tanulását, bejárta Olaszországot, Svájcot s a német földet. Tanári pályáját a lelkészivel cserélte fel, s mint ilyen Kassán írta és adta ki legjelesebb munkáit. Pázmánnak egyik legeszesb versenytársa, hatalmas szónok s éles tollú polemicus. Ennek lángeszét legyőzni nem tudta ugyan, s ez emberismerő utját sem sikerült ketté vágnia, de diadalát nehezíté s küzdelmével sok gondot adott neki. Gunynyal nevezte ugyan ez éles tollú író „hangos szavu réti fülemülének, téjjel mézzel folyó beszédünek” de ha igazságos akart lenni, önmagában megvallá, hogy a guny fele való. Többször kelle „dignitása” czáfolatá-

ba ereszkedni s mindannyiszor a tudomány fegyverén kívül szükségesnek látta a satyra metsző kését is igénybe venni ellene.

1613-ban vagy tán elébb egy tudakozó praedicator (ref. lelkész) nevében őt állítólag kérdő, valóban czáfoló levél intéztetik Alvinczihez. A tudomány fegyverének ügyes felhasználása elárulta a munka írójául a már akkor tekintélyes névre szert tett Pázmán Pétert. Báthori Gáborhoz „az nyomorult Magyarországnak csillagához,” a hajdu vitézek, lelkészek Föktüi Mátéval élükön némely óhajtásokat terjesztének fel. Ezekben a „bálványozó” czim többször fordul elő. A praedicator és egy catholicus ember disputatiót kezdenek e czim felett, mely utóbb őt különböző tárgyról öt levélre szaporodik. Természetes, hogy a tudakozó praedicator szörnyü együgyü ember, ki nem csak nagy megveretéseket szenved, hanem hitében is megingattatik s kétségbeesésével e felett Alvinczihez fordul: „hogy a mi-ben megakad, annak igaz fejtegetését vezérének bölcs oktatásából vegye.”

Alvinczi nem maradt adós a felelettel. Csak hamar rendszeres czáfolatába ereszkedett az öt levélnek, kiadván Feleletét az egy tetetes (álnevü) neve vesztett Pápista embertől S(alvis) T(itulis) D(omini) P(etri) P(ázmán) küldött szines öt levélre, melyben épen oly éles, kiméletlen irmodort használ, mint a milyennel meg volt támadva. Pázmán, hogy Alvinczi „meg ne zabállanék a felelet tételből származott kevélységében, s hogy megismertesse, hogy nálok (t. i. hitfelekezeténél) is sóval sóznak,” már a következő évben (1614.) kiadott egy munkát: „Az igazságnak győzedeleme, melyet az Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmán Péter.” Ezt 1619-ben új válasz követte, s midőn 1616-ban a kassai lelkész kinyomatta „Itinerarium Catholicum”-ját, a tollharcz megint kiütött, s a tinta megint akó számra folyt. E munka korában sok zajt csinált. Alaposabb tudományossággal volt dolgoz-

va, mint az előbbi polemiák, s hathatósan védelmezé a tant, melynek zászlója alatt küzdött. Csak négy évvel később (1620) bocsátkozott Pázmán e munka czáfolatába: „Rövid feleletében két kálvinista könyvecskére,” melyek közül egyik (a második) a kérdéses Itinerarium.

Az első válaszul szolgált e kérdésre: „miért nem felelnek a kálvinista pracdicatorok a Kalauzra?” „A hodoegus igazságra vezérlő Kalauz” 1613-ban, tehát az öt levéllel egyszerre s hihetőleg még előtte látott világot. Pázmán munkái közt egyik legelterjedtebb s még Bod Péter tanuság tétele szerint is, a nagy tehetségű szerző „ékesen szólásának és elmés találmányainak vastag folyamatját kiöntötte az ellenkező vallásuk ellen.” E páratlan dialecticával készült, s irány tekintetében classicus munkának írója térítgetései körül nagy segítséget tulajdonitnak. Még a külföld figyelme is ráfordult, s évtizedek mulva is ereszkedtek bonczolgatásába. Bálduin Wittembergben, Pósházi közel félszázad mulva, Zvonarich és Nagy pedig röviddel megjelente után megtámadák, de míg Balázsfi bozsnyai püspök a két utóbbiak, az általa ugynevezett csepregi morgó pracdicátorok ellen egy terjedelmes munkát adott ki, addig Bálduint maga Pázmán czáfolta a „Lutheristák vezérlőjé”-vel (1627).

Pázmán hatása Erdélyben kevésbé terjedt ki, s épen ezért egyenes föllépés ellene ritkán történt itt, hol a fejedelmek protestánssága is ellensulyozá befo lyását. Ide csak irományai jutottak el, se szónoklata se modora nem hódíthatott. És még is az erdélyi protes tantismus harcza a magyarországi katholicismus ellen csaknem kizárólag Pázmán személye körül forgott s a legkisebb protestáns írók legtöbb munkájokban kitértek személyére. Versengést azonkívül keveset tudnánk fel mutatni s lényegest is csak egyet. Midőn Káldi kiadta a híressé lett s ma is használt biblia fordítását, az ennek „sarkához bigyesztett” „oktató intését” Denge-

legi Péter egy kolosvári születésű nemes ifju, utóbb enyedi pap s esperest, czáfolgató még szülői házában létében s épen akkor érkezvén haza a külföldi egyeteméről. Munkája: „Rövid anatomia” jó hangzatúvátette nevét az egyház-irodalomban. A kath. hittani irodalomban kívülök Forró György egyházi szónoklatokat irt, s Szilvási János egy munkában a kath. vallás örök tartását bizonyítá, de ez utóbbi még Zsigmond korában (ennek is ajánlotta munkáját) míg az első a nagyszombati akadémiának második rectora volt, s így Magyarországon élt.

Magában Erdélyben épen ez idők alatt több elke-seredéssel folyt a harcz az egység-hívók és reformáltak között. A reformált erdélyi fejedelmeknek, személyök szerint hajlandók levén a türelemre, eszközbe sem jutott a bevett vallások törvényes szabad gyakorlatát kétségbe vonni. Udvari lelkészeik s püspökeik e hajlamukban nem osztoztak, s néha találtak is módot kinyerni a fejedelmi segélyt téritgetési buzgalmuknak. Visszaéléseiket e részben is legszigorubban a törvényesség köpenye alá kelle rejteniök. Szabadabb és korlátlanabb tér nyilt nekik a vallásos polemia mezején. Itt egészen elemőkben lehetek, s tetszésök szerint felhasználhatták s semmi által nem korlátolt sajtó fegyverét.

Különösen két kitünő unitarius író ellen volt e versengés intézve. Enyedi György superintendens, a Gismuuda írója, egy latin kézirati munkát is hagyott hátra – mint az első czikkben emlitém – a Szentháromságról. Ezt Toroczkai Máté hasonlólag superintendens, magyarra fordítva s 1619-ben latin nyelven ki is nyomatta. Bethlen István pedig az 1622-iki országgyűlésen kihirdette, minélfogva a kolosvári tanács elismerése jeleül egy aranyos kupát adott neki. A másik unit. író Csanádi Pál volt, kolosvári tanár, korában hasonlólag ünnepezt tudós s kitünő férfi. Ő is a Szentháromság ellen irt s adott ki két munkát, egyet 1615-ben Bethlen

István rendeletére, s egy másikat 1620-ban. Már az első alkalmat adott az egyházi vitatkozások megújulására. Keserői Dayka János, Bethlen Gábor udvari papja s 1618 óta erdélyi püspök indítására – mert e szigorú és türelmetlen férfit határozott befolyást gyakorolt urára – 1617-ben, ez irt munka következtében, Gyulafehérvártn nagy vetélkedést tartott, melyen maga udvari népével együtt jelen volt. A versengés hasonlított a Dávid korabeliekhez s Csanádi egyedül fejdelme szavának köszönhető, hogy kimélytelen kifejezéseiért nem lakolt.

S most e hitvallást tárgyazó munkák ellen a czáfolatok egész sora látott világot, miket azonban az ellenvéleményük felelet nélkül hagytak. Talán Dávid példája rettentette őket vissza. A székely származású Szentkirályi Benedek, ki Bethlen István neje, Csáki Krisztina költségén végzé tanulmányait, s járta be a külföldet, Marpurgban létében nyomatta ki latin czáfolatát Enyedi munkájára. A kül- és belföld tudósai a kor szokása szerint, magasztaló versekkel szavazták meg neki elismerésüket; míg ugyancsak az ellen intézte Almásy András, ki a külföldi egyetemeket, Bethlen István költségén járta meg (1640) „A szentháromságról egy Istenségben” Franekéraban kiadott művét. Azonban egy más munka, általánosabb elterjedésével, ezeknél több hatást eszközölt. Melotai Nyilas István, Bethlen Gábor udvari lelkésze, az előtt debreczeni tanár, utóbb kállai, majd szathmári pap és tiszsamelléki superintendens, már ez időben kitűnő irodalmi nevezetesség s a többi közt szerzője azon agendának, melyet erdélyi hitfelei a confirmálások alkalmával sok ideig használtak, és egy másik a „Tévelygések” ellen írott munkának (Mennyei tudomány szerint való irtovány. Debreczen 1617) Enyedi ellen a sorompópa lépett a háromság tüköre czimű magyar művével. Bethlennek ajánlotta, kinek jótéteményeiről az előszóban bőven megemlékezett. Az általános figyelem, mely e vallásos kérdés felé

fordult, egy még azon időben csak tanuló ifjút is ösztönöztött a vele való foglalkozásra. Ez Tállyai Mihály volt, ki azonban munkáját, melyben Socinust, Enyedit sat. egyszerre támadta meg, csak később, Németalföldön adta ki.

De senki sem lépett fel ellenök annyi készüllettel s vallásos buzgósággal, oly ékesszólással, és annyi kitarással, mint Gelei Katona István. Született e férfiú Magyarországon, Eger környékén. Féléves korában árvaságra jutott. A Szolnokon kótyavetyén eladott szégyény csecsemőt csak hamar feltalálta anyja, s fogadása szerint papságra szentelte. Tanulmányait Patakon végzé, nyelvekben és tudományokban egyiránt kitünő előmenetellel. A csengeri zsinat ajánlatára Bethlen Gábor két ízben, először magában, utóbb unokaöcscsével Bethlen Istvánnal küldé egyetemekre. Utolsó utjából a kiütött 30 éves háboru kényszerité visszatérni növendékével együtt. A hazatérőt a fejdelem nem sokára tábori papjává tette s mivel hire és buzgósága a püspök Daykáéval megegyezett, befolyása az udvarra folyton nőtt és tartott Rákóczy alatt is, kinek korában az enyedi zsinat 1633-ban püspökké választá.

Gelei Katona kora protestánsai közt első helyen áll. Müködése a Pázmánéval nem esik össze, s így nem is folytatott vele rendszeres harcot, mint Alvinczi. Legfőlebb egyes kitérések és oldalvágások, a miket ama tiszteletre méltó főpapak juttatott. Többet feleslegesnek tarthatott, mert a bibornok befolyásától nem félté Erdélyt. A helyett egész erejét a háromságtagadók ellen fordítá, annyi észszel és annyi ismerettel, hogy munkái érdemesek a Pázmán Philippikáival egyszerre emlittetni, kinek korszakot alkotó stylusánál az övé sem alábbvaló. Irályának velősségét maga is érzette, midőn a Titkok titka előszavában, épen saját irmodoráról szólván, így ir: „ki fordíthatja tehát méltán énnekem vétkül, ha én is ennyi sok elegy belegy különböző formák között, valami kiváltképenvalót követek?”

Indítására, vagy mint maga mondja roszul palástolt szerénységgel, a fejdelem és esperesek tetszéséből, több megelőző apró versenygések után Csanádi Pállal 1641. jun. 10-kén nagyobbbszerű vitatkozás tartatott Kolozsvártt a háromságról. A vitás zsinat négy napon át folyt délelőtt és délután. A fejdelem személyesen, neje és kisebb fiuk Zsigmond és az egész fényes udvar jelen valának, „unalom nélkül, sok terhes és szorgos dolgaiknak haladékjokkal.” A zsinat folyamáról maga Gelei értesít bennünket a Titkok titka előszavában. Bisterfeld és Gelei valának a fő versenyzők a protestánsok részéről. A deézi complanatio által terrorizált egységshivő papok nem mertek megjeleni, csak iskolamestereiket küldték. Ezek nemsokára bevallák járatlanságukat a bibliában s „minden discursusok inkább csak a természeti ratiókból állott.”

Ez alkalommal tartott szónoklatából s a versenygésekből került ki Geleinek Titkok titka című nagy munkája, intézve Enyedi György ellen, a Szentháromság tanának védelmezésére. Ennek folytatása s bizonyos tekintetben kiegészítése a Váltság titka első kötete, mely nem rendszeres czáfoló munkái mint az előbbi, hanem e tárgyra tartozó s azt fejtegető egyházi szónoklatok gyűjteménye. A két munka egy évben 1645-ben jött ki egymásután több mint öt évi fáradtságos, de betegség és elgyöngülés által hosszabb időre félbe szakasztott szorgalom eredménye, Fehérvártt a Rákóczy bőkezűségéből láttak világot, követte azokat a Váltság titka 2-dik (1647) 3-dik (1649) kötete. Az áradozó styl, a tudományos színezet, „mely az együeknek elméjét felyül haladja”, nem gátlák, hogy a munka nagy elterjedést ne vivjon ki magánuk, mert korszerűségén kívül tiszta magyarság, folyékonyság s nehöl elegancia jellemzék, Legkitünőbb érdeme az uttörés az orthographiában, mely leginkább a hangoztatásra s nagy részben az etimológiára fektetve, csak hamar uralkodóvá lett az utána írók munkáiban is.

Gelei fáradhatatlan buzgalmát egy más ügy is igénybe vette; a presbyteri és puritan rendszerek naponkinti terjedésének meggátlása. E párt már Báthori alatt nyilatkozott. Hodászi Lukács tiszamelléki superintendensnek, mint ilyennek, megtagadta a kellő engedelmességet Ujfalvi Imre váradi esperes. De az ügy csak 1615-ben, Bethlen alatt igazítottatott el végkép, a „zürzavar elméjü Imre papnak” számüzésével. Az ügy most ellhallgatottnak látszik, de csak azért, hogy nem sokára nagyobb erővel törjön ki.

A harmincz éves háboru folyama alatt a németországi egyetemek helyett a németalföldieket kezdék a magyar ifjak látogatni, s tömegesebben és gyakrabban mint az előtt. Ezek közül csak hamar kitünt Tolnai János, a váradi egyház pártfogoltja. Egy boldogtalan kimenetelü szerelem Angliába üldözte, hol épen akkor a szerencsétlen Károly alatt a puritan és presbyteri rendszerek kezdtek terjedni. Tolnai megtanulván kevés idő alatt az angol nyelvet „mert meg kell vallani, volt benne szellemi tehetség s Istentől nyert ajándék,” az elsőhöz csatlakozott, s csak hamar egy szövetkezést hozott létre annak szülőföldjén terjesztésére. Esküttel, kötelezvények nem maradtak el, s midőn 1638-ban visszatért, bejárta Erdélyt és Magyarországot. „Angyali kegyesség s szentségnek ábrázatában mutatta föl magát.” Ruházata és szokásai egyszerűsége összhangzott dorgáló szónoklataival, melyekkel nem szünt meg ostorozni az egyházi szolgák romlóságát és gondatlanságát. Rákóczy kinevezte Sárospatakra tanárnak s ily minőségben előjáróival tantételei miatt csak hamar meghasonlott. Pártja naponkint nőtt, mert „sokaknak szemek előtt kedvesebb egy idegen országi tar varju, hogy nem mint egy hazájokbeli hizlalt borju” s Gelei naponkint újabb ostromlásokkal fordult fejdelméhez az ujitó és pártja ellen, utalva az Angliában már akkor kitört mozgalmakra, s hosszú parlamentre. Végre miután sem az egyházmegyei, sem a kerületi törvényszék

sükeres intézkedést tenni nem birt, nyolcz évi küzdelem után 1646. jun. 10-ére Szathmárnémetiben nagy zsinat tartatott. Az egyházak követei 110-en jelentek meg s azonkívül feles számú hallgatók. A zsinaton Gelei elnökölt. Az ellenféllel folytatott hosszas vita után Tolnai és társai hivataluktól megfosztattak. Hogy pedig jövőre ily visszaélések utja elzárassék, Gelei megbízott a fennálló rendeleteket törvénykönyvvé alakítani. Ez volt eredete a Gelei kanonoknak, mely 1649-ben épen akkor, midőn Angliában a puritanismus diadalát ünneplé, bevételve s a fejedelemtől megerősítve ma is fenn áll. Ezenkívül kiadta ő ama zsinat történetét is. Egy tekintet Gelei küzdelmes pályájára s rendszeres működésére meggyőzhet, hogy tán e pillanat volt életében legboldogabb. Nem hiuság, hanem vallásos buzgalom s azon tudat, hogy egyházában a rendnek egyik megalapítója, szerezhették meg azt az erdélyi protestantismus ez előkelő s tiszta felfogás, világos és rendező tehetség által kitünő „oszlopá”-nak. – Művére maga is elégtelenséggel tekintett vissza: „igyekeztem – úgy mond – Istennek hálá nem is lött foganat nélkül, mint akárki is eszébe veheti, ha a mostani állapotot az előttivel egybeveti.”

De ezzel a küzdelem, mondhatni az egyházi és világi elem küzdelme az uralkodásért, nem volt befejezve. Az eszme erdélyi harcosai közt mint író is kitünt Medgyesi Pál, ki képzését hasonlólag belga és angol egyetemekben fejezte be, előbb debreczeni professor s több helyen pap s később Lorántfi Zsuzsánna, Rákóczy György nejének udvari papja. Theologiai munkai közül az: Imádkozásra és Praedicatió írásra és tételre való táblák (1650) első és derék magyar homiletika, továbbá a szent atyák öröme, kegyesség gyakorlata stb. egyes hittani kérdésekről, korukban épen oly ünnepeltek voltak, mint egyházi szónoklatai s ezek között jérémiási lélekkel írott „Magyarnak hat jajja!” elmondva történeti nevezetességü gyászos események alkalmával.

Ezek nagy részét profétai ihlet s apostoli szellem lengi át, míg az akkori állapotok élénk festése s vonatkozásai a napi eseményekre, a történetíró előtt is becsesekké teszik. Némely munkái, sőt egyes szónoklatai is a presbyteri rendszer mellett küzdenek, mint a Politico egyházi párbeszéd (1650) mely annak behozatalát tervezi s kikél az episkopálisok ellen. Medgyesi ugyanis egész munkásságát e rendszer terjesztésére fordítá. „Nem indítottam – mondja irt munkája előszavában – legkisebb méltó botránkoztatással is magamtul semmit; noha nagy hibákat s fogyatkozásokat láttam”, s csak egyes észrevételekre, megjegyzésekre szorított és zsinatokon egyházi fő embereknél, a világi főuraknál s magánál a fejedelemnél sürgette annak behozatalát, de bár pártja naponkint nőtt, eredmény nélkül.

Annál élesebben összetűzött Gelei Katonával. E vita csendesen, alig észrevétetve s minden zaj nélkül folyt le, mindkettő higgadt s fejedelmi kegy által korlátozott férfi levén. Ugy látszik, köztük magán és nem irodalmi téren több történt, legalább nem minden keserűség nélkül említi Medgyesi föllépését a superintendens mellett, „elhitetve levén, hogy az egyházi hatalmat akarnák benne elnyomni,” mit később, midőn Gelei egész rendszerének elleneszegült, annál keservesebben megbánt. Irodalmi téren roszul palástolt nyilatkozatokra szorultak s tekintve a felvont s titkon bökdöső hangot, mely mindkettőnél egyegy nevezetlen ellen észrevehető, vagy a többes szám általánossága alá rejtett epéskedéseket, nem lehet tagadni, hogy egymás rendszerét felette igen gyűlölék. És ez a fő; mellékesen, mint pap, Katona dogmaticus, Medgyesi moralista; mint szonok Katona pedáns, Medgyesi korszerűséget szenvelgő, s ez ellentét-hajhászatot még irányukba is átvitték, mert Medgyesi neologizáló volt a graphiában ortolog püspöknek ellenében.

Mind e polemiák munkáik előszavaiban vannak

elszórva. A többi csak ezeknek illusztrálása. Gelei maga is szép bánásmódot ajánl az „eltévedtek”-kel, mert “a lelkiismeretek, a melyeket szakadatlanul gyötörnek, kintatnak, sokára ugyan neki táskásadnak és keményednek, mint az igát vonó ökröknek a nyakok, és osztán a hallgatók csak a fülök mellől bocsátják a feddőzéseket,” s felsohajt hogy „az ujitókat az ur Isten napról napra érlelje, hogy ők a kegyességnek ne csak pusztá nevét viselnék.” Nem győzi eléggé ajánlani az óvatosságot, s bevallja, „hogy ha szíute némely dolgot magán szabadosnak és hasznosnak lennie láttam volna is de az állapothoz képest lehetetlennek ismerem s jobbnak véltem, hogy el ne kezdessék, mint bódulás is legyen miatta, közönséges botránkozásával s véghez se mehessen.” Mire Medgyesi önzését, alattomos rágalmasait, a zsinatok megvesztegetését veti szemére, mint „kinek semmi török tatár is nem volt eleitől fogva gyűlöltebb nem-barátja, mint a ki e követ feszegette.”

Ennél több nem is történt. A hamu alá rejtett tűz nyilvános kitörésre soha sem ért meg s annyival kevésbé, mert magában Erdélyben, s a fejedelmek magyar földi birtokain belől az „ánghia mirigy” „Krisztus két zörgetése” daczára is alig talált hivekre, a Keszéi Dayka ébersége s Gelei Katona működése következtében. E részben őt maga az irodalom is segíté, s nem csak a polemicus, hanem a dogmatikai irányú munkákkal is. Mert vajmi kevés az oly hittani könyvek száma, mely hahár csak egyes helyekkel ne küzdene, részint ez, részint az egység hívók ellen. E téren kitűnőbb nevek: Szentmiklósi Mihály, ki egy kéziratit könyvet hagyott hátra a Biblia másalóiról. Eleinte egység hívó volt s ezek kolozsvári iskolájában tanult. Péchi Simon zsidózóvá tette és ennek udvari papjává lett. Ura elítéltetése után ő is börtönbe vettetett Fogarasban, hol Gelei áttéríté. Kiszabadulta után nagy szónoki hirre tett szert. Tolnay István Rákóczynak,

még mint főurnak, udvari papja, magyarra fordítá s ennek fejedelemiségében Fehérvártt (1632) kiadta a wittenbergi egyetemnek a vallásért szenvedő csehekhez küldött vigasztalását. Mogyorosi Elek kolosvári pap és professor, Franekerában létében kiadta a keresztyén ember egész fegyverét magyarázatául a szt.-írás azon helyeinek, melyekből az ellenvéleményűek hitők védokait meritik. Kereszturi Pál fehérvári professor, Rákóczy kedves embere s fiainak nevelője, elhiresült tanítás ügyességeért. Egyenes ösvénye egyes szónoklatokat tartalmaz, csecsemő keresztyénje a fejedelmi fiak számára irt agenda, kikhez maga Rákóczy is irt intéseket, miket ezek latinra fordítva kiadtak. Keserü Dayka János püspök, kinek megrendelt börtjét a fejedelem sem merte meg szegni, kiadta a Bethlen első neje Károlyi Zuzsánna felett mondott halotti beszédét. Medgyesi ily tartalmu szónoklatai is hiresek voltak, s még inkább Geleinek két kötet (1638 és 40) egyházi beszédei. A korszellem egy magas állásu hölgyet is a sorompóba lépni készítetett. Rákóczy Györgynek művelt lelkü és vallásos neje Lorántfy Zsuzsánna – kit a pataki iskola fő jóltevői közt említ – „Mózes és a próféták” czimü könyvében némely hitágazatok erősségeit mutatja. Azon tisztelettel, melylyel e munkát Erdély fogadta, ellentétben állt némely magyarországi írók gunyja, kik sértő epigrammokkal akarák azt nevetség tárgyává tenni, s oly kiméletlen modorban, hogy a megbántott fejedelem az írók megbüntetését sürgette.

E kor egyházi irodalmában s még inkább a magyar nyelv körül kitünő nevet vivott ki magának Szenczi Molnár Albert. Székely származásu, s ősei Mátyás király korában a Mátyus földére vándoroltak ki. Szenczen született 1574 aug. 30-kán. A szülői háztól 12 éves korában elszakadva további életét bujdosásban tölté. A deáki tudományokat hazájában három iskolában végezte. A tudvágy külföldre vitte. Wittenbergből elindulva még öt egyetemet látogatott meg, beu-

tazta Német- és Olaszországot, kiaknázza a gazdag heidelbergi könyvtárt, mindenütt ismeretséget kötve kora legnevezetesebb tudósaival s ezekkel levelezést folytatva. Strassburgban mint költő megkoszorúztatott s csakhamar föllépett az irodalmi pályán: szótárával és magyar nyelvtanával. Az előbbi még életében három kiadást ért s mint első rendszeresebb magyar munka e nemből oly nagy tekintélyt vívott ki szerzőjének, hogy midőn azt ő Prágában Rudolf császárnak, kinek a deák-magyar rész ajánlva volt, bemutatta, ennek tanácsosai 50 frt. uti pénzzel s Unverzagt ajánló-levéllal ellátva, a bécsi egyetem korlátnokához utasíták, oly célzattal, hogy áttérítése megkisértessék. De ő „nem akarta próbára vetni” hitét s nem ment el, inkább visszatért Németországba. E közben szülőföldjére is több ízben kapott meghívást, a pataki iskolába Batthyányi Ferenczhez s Bethlen Gáborhoz. De „a török s tatár hírekkel elrémített gyöngé német háza népét” – neje a híres Kruziger Gáspár wittenbergi tanár unokája volt – nem hozhatta be, bár maga személyesen a két hazát beutazta, s beérte az oppenheimeri iskolai rectorssággal. Midőn végre 1629-ben engedve fejedelme harmadik meghívásának, elfogadá a fehérvári iskolaigazgatóságot, magára nézve legroszabbkor tevő. A fejedelem meghalt s Molnár a bekövetkezett zavarok közt nem alkalmaztatott. Így állomás nélkül maradva, Kolosvárra huzódott, hol tudománya s fényes tulajdonai csakhamar közirigység tárgyává tevék, s a nép mint Bisterfeldet az ördöggel való czimborázással vádlá. Családja fenntartása s könyvkiadásai csakhamar adósságokba keverték. A legnagyobb örvény szélén akadt pártfogója – mint maga mondja, egyetlen pártfogója – Fintai Darholcz Ferencz személyében, ki adósságait lefizette, az élet legterhesebb gondjaitól fölmenté s módot nyujta jegybenjáró leánya kiházásására. Midőn elhagyottságának híre elterjedve a külföldre meghívásokat kapott, már késő volt. Kolosvárt 1633-ban

59 éves korában meghalt. Tragicus vég, oly hasznos és munkás élet után, találólag festve Bisterfeld epigrammja által „kegyencze valék a muzsának, de nem a sorsnak, a német föld segélyem, hazám száműzési helyem volt.”

Mint író páratlan szorgalmat és munkásságot fejt ki. Segítve külföldi fejedelmek, különösen Móricz heseni tartománygróf, s előkelők, továbbá magyar városok és egyes főurak sőt polgárok által is, számos nyomtatványa jelent meg. A Károliféle bibliát kétszer adta ki javításokkal, példabeszédekkel, és utóbb göröggel bővített latin-magyar szótára háromszor hagyta el a sajtót. A reformatio százados emlékét, Skultetus Postilláját (egyh beszédek), Kálvin tanításait magyarra fordította s utolsó inségében Kolosvártt Ciegler György „Legfőbb jóról” (1630) írt könyvének kiadásában keresett vigaszt. Szótára s magyar nyelvtana mellett, melyekkel a nyelvtudományi irodalmat jóval előbb vitte, első helyen említendőek zsoltár fordításai.

Az egyházi énekek a múlt század közepe óta nyert alakjukban kevés előhaladást tettek, a zsoltárokat pedig mind a Károli fordítása szerint használták. Molnár 1607-ben kiadta a magáét Béza és Marót nyomán francia schemák szerint dolgozva. E mű az egyházi költészetnek ma is kiváló gyöngye. Tartalmasság, vallásos érzés, zengzetesség s magasan repülő ihlet és emelkedettség párosulva nemes egyszerűséggel jellemzik, melylyel 130 különféle dallam lön a protestánsok közt meghonosítva. A keresetlen csin és izlés, egyéb tulajdonaival, annyira kora fölé helyezék, hogy napjainkban is kétségbe nem vett köz érvénnyel bír s általánosan éneklük hitsorsosai; előszavában a verselés némely kívánatait is szóba hozta. E klasszikus mű – mondja Tóldy a Költ. Történetében – zárköve lett zsoltárköltészetünknek, valamint az öreg Gradual a prot. egyházi költészetben megállapodást szült.

A Gradual keletkezésének történetével maga Katona

ismertet meg előszavában. Már ifjúságában foglalkozott annak eszméjével. Mint Bethlen udvari papja az akkori püspök keserűi Daykát figyelmezteté a szent-énekek fogyatkozásaira, s addig ösztönzé, míg rászánta magát egy új Énekeskönyv készítésére. A hymnusokat kiigazítá, rimekbe szedte s énekhez alkalmazá; a hiányokat pedig különböző példányokból kipótlá. Az előhaladt munka megtetszett Bethlennek s ez a készenlevőket leíratta s gazdagon bekötteté. Ez állapotban maradt Rákóczy koráig, midőn ő „meglátván azt a nagy öreg Gradualt templomunkban, elméjét ottan annak kinyomtatására birta.” De Dayka mindjárt az első iverk elkészülése után meghalt s befejezése Katonára várt, mint eddig is dolgozó társára. Most ő az egész munkát új javítás alá vette, igazított rajta, hagyott ki belőle, s ujakkal részint saját szerzeményeivel szaporítá, s ekkép „mintegy negyed résznyivel öregbité.” Végre 3 év múlva kész volt, kinyomva 200 példányban. Ezek közül egy sem adatott el, hanem a fejdelem által sajátkezüleg aláírva s symbolumával ellátva, a példányok a népesebb egyházak közt kiosztattak, melyek azon idő óta ott használtattak is, míg a kisebb egyházak a Göncziféle (1592-iki) koronként változott s Molnár zsolttáraival megtöltött keresztyéni énekeket vették be. Azon szerzemények közt, melyekkel az újabb kiadások szaporítottak koronként, Bethlen Gábor, a buzgó s vallásos fejdelem dicsérete (gyakorta való buzgó könyörgést...) szerzője magas állásáért első helyeni említést érdemel.

Az egységshivők énekes könyvét Toroczkai Máté püspökjök adta ki. Egy mást német nyelven Radecz Bálint püspök nyomtatott, mely a szokásos egyházi énekeknek az egységhitüekhez alkalmazásából állt jobbadán. E téren mint szerző említettik Bethlen alatt Tordai János kolosvári iskolatanító, ki szenténekeket irt s a zsolttárok is fordította.

Az e korban készült egyházi énekeket a hit emel-

kedettsége helyett a kor száraz dogmatizáló szelleme jellemzi. Az egyházi versengés nyomai azon is meglát-
szanak. A buzgalmat és ragaszkodást philosopháló
hitkutatással pótlák: mint ha ez a kenetesség helyét
be tudta volna tölteni. De van egy kivétel. Ez a szom-
batosok énekes könyve, jobbadán Péchy Simon mun-
kája, részben szent szombatok s ünnepekre készült
régibb dalok gyűjteménye, részben zsoltár-daraboknak
pongyola és szabad, de költői lélekkel eszközölt s a
Molnáréval egykoru fordítása. Az énekek Istenben
tántoríthatlan hitet, fenséges nyugalmat s önmegtaga-
dást lehelnek s a zsoltárfordításokkal közös eredetűek-
nek látszanak. Egy üldözött felekezet merített erőt
és kitartást magának belőlük, melyek mindenikén
„ugyanazon ünnepélyesség, – mondja Lugossy –
ugyszólván sábeszi fényöltöny lebeg, mintha a sáto-
ros ünnepre meggyújtott hét águ arany gyertyatartó
fénye kápráztatná mindegyikben szemeinket. Ugyan-
azon nyelv és szóllás, ugyanazon verskezelés mind-
egyikben; ugyanazon rövid, velős rabinszellemű, kö-
vetkeztesen kivitt versfők” találatnak az énekek és
zsoltárok között.

A szászok egyházi énekes könyve a németországiak
utánnyomása volt. Eleinte Brassó és Szeben példájára,
a Luther énekeit használták, míg ez utóbbi városban
1616 s 1617-ben Fiebigk Benő egy németországiak-
ból szerkesztettet adott ki. E gyűjteményben csak
egyetlen van, mely erdélyi viszonyokra vonatkozik
s így hihetőleg erdélyi termék s csak nagyon kevés,
a mit németországi eredetiekre ne lehetne vissza-
vinni s ezek is messze maradtak Sommer malasztos
énekeitől.

Épen ily kevésbé önálló a szászok egyházi irodalma
e korban, mindamellet, hogy külterjedelmére nézve is
jelentéktelen. Basilius Leonhard szebeni iskolaigazgató
s utóbb lelkész (megh. 1613) theologiai tételeket, Be-
sodner Péter szebeni iskolaigazgató s több helyen

pap, hasonlóan theologiai tételeket írt és kiadott egy könyvet (Frankfurt 1608) a jelesebb bibliák és azok magyarázóiról, Fogarascher Tamás pedig, iskoláit Danzigban végezvén, ott némely theologiai vitatkozásokat és egy könyvet írt a Krisztus testének jelenvalóságáról, természetesen mindnyája latin nyelven. Mi e tárgyba vágó német nyelven jelent meg, az csak gunyirat volt. Szebenben a XVI-ik század közepén a papság és polgárság közt ingerült harc ütött ki, mely némely esetben az erőszakos kitörésig csigázódott, és csak erélyes fejedelmi beavatkozás által csendesült le. E viták következményei voltak az álnevű „Kläger Justus”nak. „A lelketlen lelkészség,” „Sátán synagógája,” „Nabal háza” stb. című gunyiratai.

Az egységshivők egyházi irodalmában, a Ráv Mátyás-féle püspöki versengések alkalmával, egy polgári szózat vonta magára a közfigyelmet Régeni János művelt lelkű asztalos mestertől, ki e zavargások ellen keményen kikelt. A polemicusokon kívül említetnek Dalnoki Mihály kolosvári isk. tanító, a Theologia összege szerzője (1636) és Árkosi Gelei Benedek, ki Paduában a philosophia és orvostan és egy évvel később (1640) a theologia dicséretéről szónokolt. Bécsben kiállott fogság után térhetett vissza Erdélybe. Az egységshivők német egyházirodalmát Stegman Joakim képviselte, ki danzigi reform, lelkészi pályáját socinianus elveiért krakói tanítósággal kénytetett felcserélni; innen Kolosvárra jött (1632), hol mint pap és tanító működött. Munkái: „A socinianismus egyszerű igazságai,” „Krisztus községe,” „A hamistan ismertető jelei.”

Az egyházirodalomnak a magyar literatúrára jelentékeny befolyása kétségbe sem jöhet. Bár inkább a hittan meddő részeivel és nem egyszer transcendentalis kérdésekkel foglalkoztak, bár azokban száraz dogma, sőt olykor sötét ascetismus uralkodott: de mind e dolgokat más szemekkel tekintették. Az élő és uralkodó

irodalomnak legnagyobb részét alkották s a fejedelmi udvartól az utolsó pórkunyhóig – hol csak magyarul beszéltek – érdekeltséget tudtak felköltetni, annyira hogy számos könyv a fejedelmek, különösen Bethlen és Rákóczy bőkezűségének köszönhette megjelenését, kik e célra tetemes összegekkel járultak. Ne feledjük, hogy ugyanakkor Németországban a dúló hadjáratok közepett hanyatlás állott be, mely a két országnak összeköttetését megzavarta s a helyett másokkal, a belga és angol földekkel újat hozott létre. Aztán a tudományos alapot tőlük megtagadni nem lehet, s annyi-
val kevésbé, hogy gazdag ismeretek forrásai voltak. Ez természetesen arányban állott a korrallal, melyben még mindig a theologia volt a tudomány. A mi azokat ma a kor izlése változtáival unalmasokká teszi, az akkor keresettekké tette; s ez bizonynyal gazdag ismereteket föltételez a társadalom különböző rétegeiben. Egy két munka mit sem bizonyít, a hol egy virágzó irodalmi ág elég hangosan beszél minden kétség eloszlatására. Igaz, hogy ennek polemicus iránya s magának a dolgozatoknak is türelmetlen hangja volt. De az ne hozzon zavarba. A ref. püspök írhatta magát orthodox püspöknek, a munkák használhattak kemény kifejezéseket más hitfelekezetek ellen, s keserűi Dayka nevezhette az egység hívőket eretnekeknek, mint Pázmán az ő hitfeleit. Mindegy. A négy bevett vallás egyike sem panaszkodhatik a vallásos türelem célzatos vagy tetteges megsértéséről. A papság befolyása az udvari politikára kimutatható ugyan, s Magyarországon cath. írói szemére is vetették ezt egyik másik püspöknek, de mind az inkább csak személyes volt. Az egyház függetlensége az álladalomtól, a szabad papi jurisdictio, a papok kizárása az országgyűlésről és politikai hivatalokból, s a fejedelmek magatartása, kik bár buzgók, hitökhöz ragaszkodók voltak, de ez elveket nem szegték meg, eredményezték ezen vallásos türelmességet. De más felől az irodalom sokat tett a vallá-

sos érzület felköltése s ébrentartása körül s talán még többet a magyar nyelv felvirágoztatására. E tekintetben Péchy énekei nem maradhattak hatás nélkül s a Molnár zsoldárai megbecsülhetlen szolgálatot tettek. Az irály nemesbülése, a helyesírás tisztulása, mely hit-tani írók által eszközöltették, koronként kimutatható; valamint rendszerezettebb magyar nyelvtanokat is azok kezéből nyerénk. Szenczi Molnár Albert Móricz hasz-sziai választó buzdítására irt s ennek költségén kiadott magyar nyelvtanával a XVII-ik század elején a tudománynak újabb lendületet adott, míg Gelei Katona ma-gyar Grammatikája s a Graduálhoz ragasztott helyes-írási szabályaival a század közepén ugyanazt tovább fejté, s mindkettő oly sikerrel, hogy a nyelv történeté-ben kitűnő helyök el nem vitatható.

A nyelvészet különben leginkább iskolai könyvek-ből áll, s ha a magyar nyelvben természetszerű előha-ladásokat tett is, de a többiben mondhatni ez alig tapasztalható. Ugyanez áll a philosophiáról is, melyet leginkább Alstäd és Bisterfeld képviseltek, kik theolo-giai készülségöket e részben sem tagadták meg s ezt azzal szoros kapcsolatban tarták, rajtok kívül az ide-gen nyelvészet terét – természetesen iskolai könyvek-kei – művelték: Alvinczi, a hittudományi vitatkozá-sairól ismert író, Molnár Gergely latin nyelvtanát versekbe szedte. Albelius Simon brassai pap pedig Comnen Ámos Nyelvek kulcsát (Janua lingvarum) adta ki, mely korszakot képző s általánosan használt munka volt, (1638). A classikai irodalom szintén gyön-gén volt képviselve. Leginkább iskolai kiadások vagy szemelvényekből állt. Egyetlen kiemelkedettebb példát tudunk felmutatni. Forró Pálnak, egy nemes család sarjadékának, köszönjük azt. Ifjuságát a szerencsétlen Báthori Endre bibornok udvarában töltötte e férfiú. Bethlennek oratora (követe) volt a külföldi udvaroknál. Ily alkalommal Bécsben, „hogy idejét hiában ne töl-tené,” fordítá le Curtius historiáját magyarra s némely

helyeit magyarázatokkal látta el. A fejedelem a munka kiadását eszközlé Debreczenben 1619. Ezen kívül midőn 1595-bén Rudolf, Náprági Demetert, mint követet, Lengyelországba küldte, egy üdvözlő költeményt irt hozzá. Ő irta a Károlyi Zsuzsanna sirverset is. Az utleírásokkal sem állunk jobban. Daczára a gyakori utazásoknak, melyeket a főurak saját, a tanulók pedig többnyire ezeknek költségén tettek, s mely annyira napi renden volt, hogy a műveltség első kellékének tekinteték, talán épen azért, mert általánosan üzték, alig jutott valakinek eszébe külföldi élményeit közzé tenni. A Básta és Mihály vajda-féle villongások korában Aszalay Mátyás vécsi ref. pap, török földre menekült, bejárta Görögországot, Kisásziát s végre Stambulban megpihent. Itt a magyar főurak bőkezűségéből tartá fenn magát. Ő legalább leirta, élményeit, melyek azonban sajtó alá nem kerültek. Épen ily bámulatos, hogy a Törökországgali viszony daczára is, ez ország ismertetésére, szintén semmi sem történt, ha Házi János, Bethlen Gábor török diákja s tolmácsa munkáját kivesszük. Ez az „En varul Asikin”-t, a török hitrendeletekről és erkölcsökről irott munkát fordította le „Mahumet Proféta vallásán levő egy főírástudó doctor-nak irásából,” mely munka ura költségén jelent meg. A jogirodalom terén Bethlen kiáltó szükségét tölte be a „specimen juridici processus” kiadásával, mely a törvényes eljárásokat szabályozta. Törvényeket az évenként több ízben különböző helyeken tartatni szokott országgyűlések hoztak, melyek általános kötelező erővel birtak, s olykor csak a meglevőket módosították. Szükségtelen mondanunk, hogy e törvények a történeteknek is nevezetes forrásai.

Mind ez irodalmi ágak a mult században is kevésbé voltak képviselve s így hanyatlásról szó sem lehet. Az irodalom többnyire a kor igényeivel áll párvonalban s épen ennek folytán legtöbb erőt a theologia emésztett fel. Innen a teljes meddőség a többiben. A valódi tudomá-

nyosság a felé fordult s ezeket elhanyagolta. De az Európaszerte többé kevésbé ugy volt, s nekünk e miatt panaszra alig lehet okunk. Hanyatlás csak a szép-irodalomban volt tapasztalható.

XI.

Mióta a dalnokok elnémultak, a krónikás énekek dolgozása körüli buzgalom is hanyatlani kezdett s a sajtó termékei legnagyobb részben a mult századi maradványok utánnomásából állottak. Ami újat irtak, az is jobbadán a mult utánzása volt, hasonlólag minden magasabb emelkedettség nélkül. Nem csoda. Kizárva a főurak termeiből, s ezeknél többé nem lévén a költészet lelki szükség, legfőlebb csak pillanatnyi elszóródás szerzője, a népnél és középosztálynál talált menhelyet. S még itt is alkalmazta magát a kor szokásaihoz: többnyire szenttérténeti tárgyakat dolgozott fel. Nevezetesebbek: Szentmártoni Bodó János, kolosvári unit. pap (1623–45.), kit kora első rangú költőjének tartott. Túri Mihály kolosi aknamester (1647) és Varsolczy János a krakói iskola növendéke, kolosvári isk. tanító, gyász verseivel (1618). Hasonlólag Erdélyben szólalt meg azon férfi lantja is, kit kortársai Balassa dicsősége utódjának tekintettek: Rimay János. Született 1564 körül fő uri szüléktől, tudományos és classici neveltetésben részesült, s ismereteit és tapasztalatait külföldi utazásokkal is nevelte. Báthory Zsigmond udvarában látjuk őt 1595-ben, midőn ez a törökök ellen hadjáratra készült:

„Katonák hadnagya, Istennek jobb karja
Kit ő segít annak vagyon éles kardja,
Segíti s építi, vele jár, nem hagyja”

sorokkal kezdődő hadi dalt szerzé a táborozásba induló fejedelem és harcosai számára, tele buzdítással és meg-

győződéssel a szerencsés kimenetel iránt, s már alakilag oly hangon tartva, mely tárgyának leginkább megfelelt. Utóbb Bocskaynak volt tanácsosa s fejedelme halála után a a dicsbeszédet felette Kassán ő tartá. Azután II. Mátyást szolgálta, de már II. Ferdinánd trónra léptével Bethlen udvarában találjuk, ki alatt két ízben viselt török követséget. Haladó kora a diplomata költőt magánybavonulásra bírta s fejedelme halálát nem sokkal élte túl (1631). Költeményein jobbadán borult hangulat ömlik el s a csalárd világ ellenében Istennél keres vigaszt. Költői kedélye kortársai fölé emelik s forma tisztasága tekintetében is lépcsőt képezett a haladásra. Ide sorozandó Opicz „Zlatna vagy a lélek nyugodalma” című német műve is, melyet ő gyulafehérvári tanársága korában készített. Ennek első része Erdélyt festi, másika pedig dogmaticai tartalmu. A német költészet Opiczczal számítja emelkedését. Egy másik, Erdélyt illető munkába is fogott, de ez befejezetlen maradt. E kis hazában nem tudott megszokni. A honvágy bántá, mert lelkületével semmi sem egyezett, a „levegő, viz, bérczek, az emberek, minden ellenére volt” s csak Zalathna szépségében talált megnyugvást, mint előszavában maga megvallja. S egy évi tanárkodás után el is hagyta (1622), hogy nyugtalan vándorlásait, mely őt pihenni egy helyen is alig engedé, más fejedelmi udvarokban folytassa.

Ezenkívül csak egyes elszórt darabokat tudunk felmutatni, melyek korukban csak kéziratban keringtek s inkább napjainkban lesznek ismertekké. Ilyenek a lipcsei énekes codexben „Historia az Erdélyországnak nyomruságáról és magyaroknak Báthori Gábor ellen való feltámadásáról” – s egy más „ugyanazon zavarokról,” hihetőleg 1611-ből, s leginkább a Forgács hadjáratára vonatkozó, oly világos czélzattal írva, hogy a fejedelem ügyének szerezzenek népszerűséget. Az ellenpárt a nemzeti önállóság árulójaként szerepel benne, s Báthori a protestantismus hőse. De még több

ragaszkodást tanusít hozzá a fejdelem „bucsúztatója” egy sirontuli szózat e „vitéz és daliás” kényur halála után, sok bensőséggel írva s néhol az elégia megható hangjáig emelkedve. – A szebb példányok egyike e nemben „Brandenburgi Katalin éneke” (1630), nem annyira új – de bizonyítást váró – történeti adataiért, mint inkább azon bűnbánó és töredelmes hangért, mely az egészen előmlik, s mi az ő szájába adva, saját vallomásaként feltüntetve, annak érdekét neveli s e bűnbánó Magdolna irányában felkölti részvétünket.

Ime a krónikás versirók utódai. Egyes történeti mozzanatokat dolgoztak fel, s nem lánczolatait az eseményeknek. De erre nem is vala szükség, mióta a hegedősök megszűntek szerepelni az urak palotáiban máskép mint udvari bohócok, s helyöket lantos gyermekek foglalák el, maguk a krónikás versek pedig csak olvasmány tárgyaivá lettek. Az ily apróbb darabok alkalmasabbak szélesebb körben elterjedésre s e czállal írva bizonynyal többször tolmácsai a nép közvéleményének, a köztük uralkodó hangulatnak a napi események felett, mi korábban legalább bizonyos tekintetben a hegedősök ajkain nyilatkozott. De már ez osztály alig létezett többé, legalább régi minőségében épen nem. A kor eseményeit pedig, a szenvedések és dicsőség napjait, a diadalokat s a honfi ügynek olykori bukásait a szereplők és nézők jegyzték fel.

Az erdélyi történetírás új szakba lépett, mely lényegesen különbözik az előbbtől s inkább csak a hazajelenére vonatkozik. Már megalakult állam, nemzeti önállósággal, szerepet játszva az európai politikában, nem léteért küzdve, hanem olykor segítőleg a testvérhaza ügyeibe elegyedve. A külhatalmakat követei képviselék a fejedelmi udvarban, keresve ennek szövetségét, barátságát. S itt valóban oly fényt és műveltséget találtak, mely Gyulafehérvárt mulatások idejét nem tevé

számüzéssé, a honnan nem egy édes emléket vihettek hazájokba vissza. Ez bizonynyal sokat tett, hogy helyes fogalmak terjedjenek el róla, mint a minőket a XVI.-ik század geographusainál találunk följegyezve. Idegen tudósok járultak ismertetéséhez s belmozgalmairól és sorsáról érdekes dolgokat jegyeztek fel. A század első éveinek nyomorai lessanként enyésztek; a mit a béke és nyugalom adhatnak, a kereskedés és ipar áldásai mindinkább terjedtek. A haza többé nem volt sivatag. A vallonok és tatárok nem perzselték fel a falvakat s a kor irói följegyzéseiket nem illusztráltak Jeremias panaszaival. A nemzeti dicsőség és hatalomkora volt ez. S valóban ez öntudat a legegyszerűbb napló-följegyzéseken is megtetszik, mint munkálatain oly haza polgárainak, mely nem áll Európától elszigetelt helyzetben, hanem szerepet játszva annak mozgalmas életében. Eris almája két szomszéd hatalmasságnak; fejdemei jól tudák, hogy lételök egyik föltétele e kettő közti habozás s fentartásának és ereje növelésének legbiztosabb módja azok egymással versengése. S Bethlen és öreg Rákóczy minden ebből származható hasznot ügyesen ki is zsákmányoltak maguk és államférfiaik által, kiknek megválasztásában ritka tapintattal s annyi emberismerettel jártak el, hogy még utánok is ez iskola növendékei tarták fenn a bekövetkezett szomorú időkben a hazát. De tulajdonképen az erdélyi történetírás fénykora akkor kezdődik, mikor már ez emberek a cselekvés terén felléptek: a század második felében. Az elsőben a vallás versengésekkel elfoglalt sajtót kevéssé látjuk működni. Minden szem a jövő felé tekintett s a múlt kritikai megrostálásának kora még nem érkezett el. De míg alig találkozott, a ki a történet eseményeit kora tanulságául kiaknázza – mert Palóczy Horváth Jánosnak II. Rákóczy György titoknokának 1629-ben Paduában kiadott Mnemosyne Historicája figyelmeti s alig érdemel, – a tollakat a jelen följegyzéseinek gondja foglalá el, évkönyvi és emlék-

írói modorban, kevés hajlammal a kritikára s többnyire befolyása alatt az uralkodó közvéleménynek. Magok az évkönyvek is legnagyobb részben inkább csak emlékiratok, nem szánva sajtó alá, nem dolgozva műgonddal, forma és stylus tekintetében jóval utána maradva az egyházirodalomnak. Annál fontosabbak, mint történelmi források. Erdély szétdaraboltsága nemzetiségi és vallási tekintetben, az érdekek ebből származó különbélesége, de bámulatos egyesülése egy hatalmas fő alatt vagy a veszély perczében érthető sem volna azok nélkül.

Az első évkönyvirók a XVII-dik század elejéről Erdély leggyászosabb napjainak befolyása alatt irtak. Wolf (vagy Lupinus) Fuchs (vagy Vulpinus) Nössner munkái egy gyűjteményt képeznek az 1586–1618 közti éveket tárgyalót. Nössnert maga a munka hőltevényi lelkésznek nevezi. Fuchs brassai pappá lett s mint ilyen szolgált 1619-ben bekövetkezett haláláig. Wolf nagyszinkü születésü volt; 1592-ben nagycsüri, 1597-ben pedig szebeni pappá választották, hol az iskolai élet javítása körül nevezetes érdemeket szerzett magának. Második házassága 1605-ben, kevés híján apárizsi vérményegzőhöz lett hasonlatossá. Rhener szebeni polgármester, mint násznagy Rác Györggyel az „ebhajduk” rosz hirben álló vezérével összeegyeztet, hogy ő e napon rohanja meg a várost, a vendégeket s a magyar érzelmü polgárokat gyilkolják le. De a terv fölfedezett s ő czinkostársa Sorbán Rádulnál keresett menedéket. A két utóbbi író munkája Báthori István lengyel király halálától Szeben bevételeig Báthori Gábor által, Erdély legbecsesb évkönyvei közé tartozik. Tanui az eseményeknek, melyek Erdélyt annyi nyomorral áraszták el, hazafi bánatoknak a beállott hanyatlásért, méltatlankodásoknak a versengők kegyetlenségei megbírálásában szabad tért engedtek. S valóban e gyászos idők borzalmait munkáikból pontosan ismerni tanuljuk. Ők sohasem részvétlen szemlélők,

ritkán párteberek s egyetlen soruk sincs, mely az ügy bukásán kárörömöt árulna el. Az apró küzdelmek, a kisszerű pártérdekek a nemzetet ért nagy csapások előtt elenyésznek: az inség leírásába könyveiket vegyítik: s ezek okozóit határozott kárhoztatásokkal sujtják. Igaz hogy erejük nagy részét az események illusztrálására fordíták s épen azért a napok történeteit kísérik figyelemmel: de a gondos olvasó könnyen kialakíthatja magának a szereplők jellemét, mit legtöbbször egy oda vetett szó, egyegy rövid mondat fest. Munkájokhoz csatlakozik Weiss Mihálytól: az erdélyi zavarok és hadi mozgalmak rövid leírása, mely 1612. jun. 9-ig terjed, kiegészítve 1613-ik év végéig egy ismeretlenről, s itt Bethlen trónra léptével 1619-kig folytatva Nössner által. Weissnak Erdély történetében is szerep jutott. Atyja Csehországból származott Erdélybe, jelesül Medgyesre, hol polgármester volt. Fiát gondos nevelésben részesíté, s ez már korán latin verseket írt. Az 1586-ban dühöngő ragály csaknem egyszerre fosztá meg szüleitől, s a fiatal ember császári szolgálatban kereste kenyerét. Eleinte a szatmári parancsnok, a rosz emlékű Hardegg titoknoka volt, azután Prágában a magyar cancellariánál alkalmaztatott, hol testvéreivel egyetemben nemesi rangot nyert. 1590-ben Erdélyben, jelesül Brassóban látjuk, hol városi hivatalokat viselt, s mint az udvarnál ismeretes, diplomatikai alkalmaztásokban részesült. Különösen Básta korában e kényur haragját próbálta városáról elfordítani, midőn az Székelynek kényszerített s épen nem őszinte segélyyezésért megsarcolá: minden eredmény nélkül. Ezután országgyűlésen látjuk mint követet, majd Bocskai, Rákóczy Zsigmond s Báthori küldözék hol a bécsi udvarhoz, hol a portához, hol Radul oláh vajdához. Az Olt melletti csata után, melyet épen ő a Géczi tanácsa ellenére rendezett, életét veszté, épen akkor, midőn a küzdteréről Brassóba akart menekülni. Testét a hajduktól nagy öszvegért válták vissza: de fejét Szebenben bitófára

akaszták. Naplójánál fontosabb bevégzetlen munkája az erdélyi zavarokról, mely mutatja az avatott tollú író a részletek és fontos adatok közlése körül. A munka folytatása Báthori haláláig az ő szellemében készült. Ezután világos rokonszenvvel találkozunk a Bethlen irányában, ez azonban kevés kárpótlás a krónikai szárazságért, s a történeti becs hiányáért. Ugyanez áll Oltard János (1617 30-ig) szebeni papnak munkájáról is, ki némely apróbb költemények írásán kívül, az előbbi évkönyvek folytatásával szerzett magának érdemet, s azt 1629-ig egészíté ki. Azonban ő a kor nagyszerűségével lépést tartani nem tud, hiányzik nála a politikai képzettség, mely egyedül tehetne volna képessé az események rendkívüli folyamát követni, s ekkép csak száraz adatokat közöl, nem ritkán egy-egy kósza hir nyomán, az észrevételtől visszatartja magát, s ha néha mégis egy kipattan száján, az is többnyire esetlen. E munkák ekkép együtt egy egész képeznek, Erdély történetét Bethlen haláláig (s némi idegen tóldással Rákóczy tronra léptéig) tüntetve fel, de annak egy s más tekintetben még is csak egyoldalú s kivált a végefélé inkább a szász közvéleményt visszatükröző képét adva.

A kép másik felét a magyar évkönyvekből tanuljuk ismerni. E korból csak három évkönyvirót tudunk felmutatni: számra keveset, azonban történetünknek mégis első rendü forrásait; adatokkal a század küzdelemteljes első negyedéhez, de nem a dicsőségesb utolsó negyed történetéhez is, járultak. E három író Mikó, Bojti és Laskai.

Hidvégi Mikó Ferencz született 1584-ben. Inas (azaz apród) éveit Bethlen Gábor mellett tölté: a kor szokása szerint, mely a főrangokkal gyermekeiket tapasztalás végett valamely országnagy udvarházába adatá. Külföldi utazásából visszatérve, Báthori 1611-ben Csíkszéki alkapitánynyá tette, s Bethlen alatt Csík,

Gyergyó, Kászon főkapitányává, tanács-ur és fokomor-nyikká s végre kincstartóvá lett. Azonban Bethlen István mozgalmi korában a gyanakvó Rákóczy alatt kegyet vesztett „mért aligha a török közé nem megyen vala, mert a religio dolgában is offendáltatott vala s a háromszéki kapitányságnak is másnak, közembernek collátiójával” s nem sokára ezután 1635 aug. 28-dikán meghalt. Szerencséje Bethlen alatt érte el tetőpontját, ki őt különböző követségekre használta jelesül 1619-ben a fényes portához, melynek történetét kísérei egyike Benkő Máté, rövid naplókönyvecskéjében leírta, 1625-en pedig tagja volt azon követségnek, mely Bethlen szá- mára először a II-dik Ferdinánd kisebbik leányát, utóbb a brandenburgi választó György Vilmos nővérét Katalint kérte meg, s el is nyerte, mindamellett, „hogy Mikó Ferencznek süvegéből a daruttollakat a szél le- vevé” mi „rosz omenje lón a jövő dolgoknak.” Egy más alkalommal 1628-ban a portánál képviselte urát egy erdélyi indiai utazónak elfogatásáért és megöleté- séért, 1631-ben pedig Rákóczyt a bécsi udvarnál. Mikót Kemény önéletírásából tanuljuk ismerni. „Értelmes, elmés, expertus jó bátorságu familiaris, jó hazafi”-nak írja, a ki különben „minden szépet (értsd nőket) szere- tett volna, de őtet nem, mert Isten ostora volt rajta, hogy szerelmes szivet adott beléje s ahoz rut termetet, mert kisdéd, igen szörben borult, szöke, igen kék sze- mei valának. Religiójában – folytatja Kemény – név- vel unitarius, de valósággal semmi religioju ember vala: „mert a többi felekezetek, különösen a szombato- sok hitágazatiból – mint Péchy Simon sógora – izlése, meggyőződése szerint saját eclecticus hitvallást alko- tott magának. Az általa Hidvégen alapított iskola halálával megszűnt. Becsületes s a haza szolgálatá- ban dicsőséggel megfutott pályájának méltó emléke történeti műve „Erdélyországnak siralmas változá- sai,” (megjel. Kazinczy Gábor kiadásában ajánlva Bethlen Gábornak s magában foglalva az 1584–1612

közti kort. Kevésbé terjedelmes, de tartalomdus s mindenekfelett becses, mintegy a kor eseményeibe avatottnak nyilatkozata. A szerencsétlenség legfőbb okának az 1594-iki mészárlást hirdeti s mind annyiszor, midőn egy-egy újabb csapást ír le, visszatér a „haza hasznos oszlopinak” elfogyatásához. Általában elbeszélésébe közbeszótt naiv s többnyire bánatos felkiáltásai alkalmasabb részvételt gerjeszteni az olvasóban. Terjedelmesebben tárgyalja Básta korát s Báthori Gábor dolgait, kiben a dalias bajnokot az őszinte tisztelet s ragaszkodás egy nemével említi, de a közbeeső Bocskayról keveset szól, „mert azokban, akkor hazáján kívül lévén, nem forgott”, azonban nem állhatja meg, hogy e férfiu megöletésekor, habár a legnagyobb tisztelettel adózik is neki, fel ne kiáltson „Istennél az ítélet!” egyenesen vonatkozva „ama régi nagy uraknak kiváltképen az ő tanácsából esett ártatlan halálokra.” E munkának egy kis folytatását készíté Biró Sámuel 1612 s 13 évekről, jobbadán compiliot Bojtiból.

Bojti Veres Gáspár született Magyarországbn, de 1617-ben a heidelbergi egyetemet Bethlen költségén járván meg, ezáltal nyéré is alkalmazását kezdetben Maros-Vásárhelytt mint isk. tanító, utóbb a fejedelmiudvarban, mint annak titoknoka s végre mint a fehérvári káptalan requisitora: mely hivatalát Rákóczy alatt is megtartá. Bethlen Gábor Panegyrisát Heidelbergben léte alatt nyomatta ki, a Károlyi Zsuzsanna felett tartott halotti beszédek gyűjteményét Gyulafehérvártt 1624-ben. Kéziratban hátrahagyta: XII. Könyv Bethlen Gábor viselt dolgairól czimü latin történeti művét, melynek ma már csak három könyvét ismerjük; a többi, ha ugyan bevégeztetett, vagy lappang, vagy elveszett történetünknek mindenesetre nevezetes kárára. Tartalmát tesszik: Bethlen fiatal kora, neveltetése s szolgálatai Báthori Zsigmond korától fejedelemmé lett választásáig s uralkodása 1614-ig, kitérve azonban s mindenüt előadva a hazának akkori ügyeit, tehát egyszersmind az

akkori történetek. Mint a latin iskolának növendéke s egyszermind utánzója, munkáját mügonddal készitè, és a classicai formák kívánatait nem tévesztè el szem elöl. Hiányzik ugyan belöle az, mit a „történet törvénytörésnek” neveznek s Bethlen iránti – leginkább állásából folyó – elfogultságát szemére is vetették, sőt Báthori Gábor elleni kifakadásait a szász följegyzések erösségèül használák fel némelyek: azonban szabatos-sága, az adatok gondos összeállitása, a lelkiismeretes utánjárás, melyet ezek felkutatására fordított, a tények szándèkos elferditésének figyelmes kerülése s mindenek fölött az eseményeknek magasabb szempontból felfogása s avatottsága még néha az államtitkokban is, tiszteletreméltó helyet mutatnak ki számára történetirodalmunkban. Azok közé tartozik, kiket az államiratok a a legföbbs esetben nem czáfolnak, hanem igazolnak. Stylusa gondos, világos, bár áradozó, de soha sem elmosódott, s közhelyeket vadászó. Egy más munkája Fejedlem Bethlen Gábor nemzetségèröl a gr. Kemény József gyűjteményében találhatik. (Kiadta Engel.)

A magyar évkönyvirók harmadika Laskai Csókás János munkája: Erdélyországnak szerencsés és szerencsètlen viszontagságai 1588–1622-ig terjed s négy könyvböl áll, mely közül azonban az utolsó a Bethlen dolgait tárgyaló, terjedelmesb a 3 elsónél s annyival fontosabb, mert az Erdély történetét illető följegyzések épen e korban leggyérebbek, mintha a nemzet átalános szerencsètlensége után, a felüdülés és dicsösség elsö örömmérete némitotta volna el a korirókat.

Az évkönyvek hiányzását némileg pótolják az emlékiratok s annyival inkább, mert a kettő jelentékeny része közt a felfogásra és előadásra nézve nehezebb határvonalat húzni s a különbség inkább bizonyos modor s terjedelemben van. Mert alig láthatni krónikát, mely bizonyos tekintetben családi napló ne volna, s viszont a diariumokba többnyire koruk eseményeit is

beszöttek. És már e téren több névvel találkozunk s nagyobb sürgést találunk. Csikszentkirályi Bors János, Zsigmondnak Szinan elleni hadjáratától a XVII-ik század elejéig (azontul csak egyes jelentéktelen eseményt közül 1619-ből) terjedő naplója rövid kivonatos és száraz s inkább csak egy pár székely adata érdemel figyelmet. Kornis Zsigmond „tanácsur, szenteltvitéz, biharmegyei főispán s háromszéki főkapitány” leírta „kik és hol estek el táboron Básta s Mihály vajda idejében” Bordán Tamás szelindeki pap s a theologus Besodner mostoha atyja 1601–3 közti német följegyzése „Virtus Coronata” azon veszélyeket tárgyalja, melyeknek Szeben s a Zsigmondtól hasonlóan elpártolt szász helyek kitéve voltak, úgy szintén Schirmernek ennek folytán Bástához lett küldetését és az ő megbízása következtében a prágai udvarhoz menetelét s ottani fogadtatását írja le érdekes és a kort jellemző adatokkal, melyekben azonban nem hiányzik a veszélyek nagyítása (megj. Fundgraben 1. k.) E korból egy más latin irat Kolosvár ostromzárólását adja elő Székely Mózes által 1603. apr. 21. jun. 9-ig; s viszont egy másik, hasonlóan latin krónika Bocskaynak 1604 és 5-ben viselt dolgait.

Báthori hadjáratát a szászok ellen legtüzesebben a legjobban fenyegetett szászok tárgyalják s Weiss már idézett évkönyvein kívül még két német emlékirat maradt korunkig: Brenner Simon szebeni polgár leírta „hogyan viselte magát a zsarnok Báthori Gábor Szeben irányában s mit mivelt benne 1609–1612” a másik Leírása Szeben bevételének s az oláhországi dolgoknak (Fundgraben 1. k.) egy névtelen által. Kétségtelenül alapos oka is volt a szászoknak panaszkodni Báthori ellen kiváltságaik erőszakos megtámadásáért, de igyekeztek is szenvedélyes kifakadásaikkal visszatartolni a vett sérelmeket, a gyűlölség legerősb hangján árnyalák s emelek ki a „gögös, álnok és hitszegő” fejedelem tetteit, vakok és siketek maradván szép tulajdo-

nai iránt. Ez utóbbi névtelen legterjedelmesebben s épen nem palástolt kárörömmel írja le Báthori szerencsétlen végét, Bethlen trónra emelését sőt röviden az 1631-ig terjedő eseményeket. A Báthori korból egy más s azt más színben illusztráló latin emlékirat: „Erdélyi fejedelem Báthori Gábor ellen intézet 1611-iki összeesküvés története.”

Az erdélyi emlékirók sorában kintünő nevelt vivott ki magának Borsos Tamás, fia a hasonlóan emlékiró Sebestyénnek. Született 1566-ban s 1594-ben Maros-Vásárhely polgárává lett. Nem sokkal ezután Borsost (1597) városi hivatalban látjuk, s már a század utolsó évében főbíró volt. Mint ilyen, különös érdemet szerzett magának a maros-vásárhelyi vár felépítése által: mi annyival nehezebben sikerült, mert a székely törvények tilták földükön a váremelést, s lakosainak egy része is kényelmesnek hitte az erdőkbe menekülést, az azon időkből gyakori tatárfutások alkalmával, a várépítés terhes munkájánál. Ez ügyben tett gyakori követség alkalmával a fejedelmi udvarokban ismeretséget szerzett az ottani főurakkal s ez uton ildomossága és eszélyessége tért nyitott neki magasb pályára. Báthori Gábor a már akkor fejedelmi táblai ülnököt, a fényes portánál állandó követének nevezte ki (1612) hol azonban minden buzgalma mellett sem sikerült az ékesszóló s mint maga Bethlen nevezé „kitünő jelességű” ügynöknek ura vesztett ügyét megmenteni. Báthori bukása után Bethlen még csaknem egy évig ott hagyta s ekkor és itt írta „Életrajzát vagy inkább egész életének vándorlásait” és ennek folytatását „Itineráriumát a fényes portához” honnan azonban még azon év közepén visszatért, nem mint kegyvesztett, hanem mint más minőségben alkalmazott. A következő évben azon biztosok sorában látjuk, kik a nagy-szombati békét kötötték. 1618-ban pedig újabban Stambulban, melyet egy más terjedelmesebb munkában: „második portához való járásának közönséges historiája” irt le. Munkái több

tekintetben fontosak. Életrajza (1584–1613) rövidebb s vázlatosb, s inkább csak egyes eseményeket emel ki, de eléggé elfogulatlan, hogy rövid megjegyzései is adalékokat nyujtsanak a kor megértéséhez. Itinerariumai (az elsőt gr. Kemény s Kovács, az utolsót gr. Mikó adták ki) tulajdonképen a főbbek. Egy bizalmas csevegőt látunk benne, ki néhol hosszadalmasan, de többnyire érdekesen s mindenesetre naiv közlékenységgel mondja el élményeit, panaszkodik bajain, s avat be néha titkos dolgokba is. Olykor fontosodik, de soha sem az igazság rovására, s oly őszinte, hogy az embert önkéntelen megnyeri. Nagy történeti becsüvé munkáit azon körülmény emeli, hogy a porta s Bethlen közti viszony megértésére nélkülözhetlenek. Itt ő első rendű forrás, különösen második itinerariumában, mely egyszermind utolsó irodalmi műve, mi ránk maradt, habár a közpályáról még nem lépett le. 1624 ujólag Magyarországba s 1626-ban Konstantinápolyba küldetett, míg 1630-ban a zajos medgyesi országgyűlésen, mint kiengesztelőt látjuk működni a Katalin és Bethlen István versengő pártja közt, barátja s 1624-ben követ-társa fejedelmi tanácsos s marosszéki főkapitány Toldalagi Mihálylyal, kinek két naplója Emlékezetül hagyott írásai hasonlóan egyike a fontosabb erdélyi történeti kutatóknak. Írója egy előkelő család sarja, már korán közpályára szentelte magát s azon élte fogytáig lankadatlan buzgalommal szerepelt. 1603-ban, már mint Székely Mózes levélnökét Básta elzáratá, s az onnan kiszabadultat a gyászos brassai csatában Radul foglyai közt leljük. Egy évtized mulva Borsos visszahívása után a fényes portáról, Bethlen Gábor, testvére István s Erdélyi István követei mellett őt küldé ügynökül helyébe. Ez kezdete volt diplomaticai működése láncolatának, melyet Bethlen és I. Rákóczy alatt kitünő tapintattal folytatott. 1622-ben a porta és lengyelek közti egyezkedésben, 1625 s 27-ben a gyarmati s szőnyi békekötésekben vett részt, 1630-ban Csáky párthiveit Marosszék hadaival

kiveri s utóbb I. Rákóczyt szolgálta, jelesül mint portai követ, ura jogait védve Bethlen István ellenben. És ennek korában készült naplója Báthori kiűzésétől, Katalinnak Erdélyből távozásáig terjed. Toldalagi „egyszerűen szép s ténnyű korrajzai” Bethlen életének illusztrálására nevezetes adalékokat képeznek. Fontos és többnyire rövid följegyzéseiben mindig látjuk a jól értesültet, a politikába beavatottat.

Bethlen István, Katalin és I. Rákóczy György korát (1629–30) s a későbbi 1632-iki évet tárgyalja göncz-ruszkai Kornis Ferencz naplója. Egymás emlékirat, melyben (1630 elejéről) megiratik „mi dolgok folytak mindennap a fejedelmi udvarban” mint korrajz érdemli meg figyelmünket. Ugyane kort írta le, s folytatta 1644-ig hallerkői Haller Gábor tanácsur naplójában. 1630-ban ref. vallásra tért át s mint ez ideig Brandenburgi Katalin szolgálatában álló, a fejdelemasszony távozását felhasználta külföldi utra s német, belga és angol egyetemek látogatására, mit napló-könyvében le is írt. Visszatérve gazdag ismeretekkel mint képzett és tudományos férfi, 1635-ben Rákóczy szolgálatába állt, s ennek halála után is részt vett a közügyekben, s mint követ több ízben terhesb küldetésekkel is terheltetett. Két alkalommal Ali basa el is fogta, mig nem 1663-ban a török táborban lefejeztetett. Terjedelmesb naplója 1645-ig sok érdekes adattal járul hazánk történetéhez. A Rákóczy-féle hadjáratot két napló tárgyalja: losonczy Bánffy Györgyé 1644-ből s köröspataki Kálnoki Istváné 1645-ből, kik mindketten a fejedelmi sereg harcosai közé tartozának, s a sereg mozgalmait napi jegyzetekkel kísérik és e részben mellőzhetlenek. Magát az egész kort felölelte az unitarius Segesvári Bálint naplójában.

Ez eseménygazdag félszázad gazdagodó történeti irodalmat is eredményezett. A fegyverek zaja, az öntudatos nemzeti élet, kül dicsőssége s belfejlődése, egyeseknek polgárerényei s mindnyájának áldozatkészsége a

házáért, mindez, mi e lapok tartalmát teszi, az utókornak tanulságul szolgál. S ez bizonynyal bő kárpótlást nyújt a művészi alkotó kéz csaknem teljes hiányáért. A múlt század történeti irodalmához képest nem tagadhatunk meg némi haladást. Amott tulnyomólag látjuk kegyelve a classikai formákat s irodalmunk jelentékeny része azok utánzásából állt. Itt a magyar évkönyvekben és naplókban alapját látjuk megvetve a nemzeti történetírásnak, mely még emelkedett ugyan a második félszázadban, de hogy nem fejlődhetett ki, bizonynyal nem az ő hibájok.

HATODIK KÖNYV.

I.

Öreg Rákóczy György 1649. jan. 10-én temettetett el, fejedelmi pompával Gyula-Fehérvártt, hol az összegyűlt rendek a jan. 21-én kezdődött gyűlésben az 1642-iki választás alapján s az akkori conditiók értelmében II. Rákóczy Györgynek átadák a fejedelemséget. A gyűlés sietett a sérelméket, mennyire lehetett, orvosolni: mindenkéül a szabad kereskedést állítá helyre s a fejedelmi egyedáruskodást korlátolá. 1648-ban az öreg fejedelem egy csomó felségsértési pert kezdett az akkori gyűlés helybenhagyásával – ezeket, az egyetlen Nadányi Istváné kivételével, megszüntették. Maga az ifju fejedelem fényes követséget küldött a portára, mely székfoglalását bejelentse, az erdélyi adót, melyet a szultán 15,000 aranyra emelt, s az atyja által ki nem fizetett, és a két megyéért járó 20,000 arany két évi hátralékot megvigye. A követség a befizetések után 1649. jul. elején megkapta az athnemet, jelvényeket, s egy kapucsi basa kíséretében nyomon visszaindult Erdélybe. Az okirat szerint II. Rákóczy az országot birja az eddigi adó mellett, de úgy, hogy azon hódoltság, mely Gyulához, Jenőhöz, Szolnokhoz, Lippához, Temesvárhoz tartozik, s Báthori Zsigmond lázadásáig oda adózott, e kötelezettségének jövőre is eleget tegyen, hogy Erdély Párkány és Almás vidékeinek ügyeibe ne elegendjék: mind ezekért a tatárok az oláh vajdák s a határszéli basák vele jó szomszédságot fognak tartani. Könnyen és gyorsan el volt igazítva azon

kérdés is, mely a magyarországi viszonyokból támadhatott, az által, hogy a kikötött öt megye haladéktalanul visszaadatott a magyar királynak. Ily módon mind két szomszédos nagy hatalom jó akaratát megszerzvé magának az ifju György, kinek most első gondja volt, hogy a pura fiscalítások összeírása által a kincstári uradalmakat kérdésen kívülivé tegye.

S e lépések mellett, melyek arra voltak számitva, hogy künn jó akaratot ébreszsenek, benn minden aggályt eloszlassanak, csakhamar történtek oly dolgok, melyek az óvatosabbak tetszésével épen nem találkoztak. Az ifju fejdelem önfejü és nagyravágyó volt, neki nem tetszett „az öreg fejdelemtől maradt tanácsurak” óvatosága s ezek nem minden aggály nélkül vették észre, hogy véleményadásra ritkán szólíttatnak fel, hogy az ifjabbak, kik a kidült öreg oszlopok helyett a cabinetbe jutottak, őket, a megmaradtakat egészen tulszárnyalák. A kapitányságokban, végvárok tisztségeiben is uj erök kerültek fel, s a legfontosabb megyének Szathmárnak főispánsága – minthogy e hivatal betöltésének joga felett Bécs és Fehérvár közt per támadt – megürült állapotban hagyatott, mi magában a megyében zavart és rendetlenséget, kívül a Részeken izgatottságot szült. De magában az erdélyi hódoltságban is könnyen veszélyessé válható mozgalom támadt, midön a jeneiek egy török spáhit meggyilkoltak. Haller Gábor a várparancsnok távol volt s a magyar és moslim harcosok közt véres visszatörölásokra került a dolog, mignem a háborgókat egy portai biztos s a jenei alkapitány lecsendesíték.

Nagyobb volt a csapás, mely ez időben magát a fejdelmi családot érte. Az özvegy fejdelemasszony, a magyar anyák és háziasszonyok örök tiszteletre méltó példánya, a pataki uradalomban vonta meg magát, s lön ott a népnek, vidéknek, vallásnak, és tudományoknak őrangyalává. Ugyan oda ment kisebbik fia Zsigmond is, egy jól indult és értelmes ifju. A kormányzati ügyek-

től mindketten elvonták makukat s a herczeg semmi erdélyi hivatalt sem akart elvállalni, bár mint óhajták is ezt az ifju György és a rendek, mert nem akart testvére alá rendelve lenni. A herczeg házassági tervekkel foglalkozott – s bátyja lépéseket tett, hogy Lupul moldvai vajda csoda szép leányát nyerje el. A vajda már fiának Ferencznek is keresztatyja volt, s a dolgon kapva kapott – mi azonban nem kis boszuságára elmaradt. Zsigmond herczeg Fridrik bujdosó cseh királynak leányát vette nőül. De e házasság, mely a Rákóczy családot hatalmas dynastiákkal hozta sógorságba, boldogtalanság forrásává lett – a herczegasszony alig három hóval azután, hogy Patakra jött, 1651 öszén meghalt. A herczeg 1652. febr. 4-én az imádott nőt sirba követte s maga a fejdelem is elkapta a járványos himlőt. A dolog nagy rémületet okozott, s a febr. 12-ére Fehérvárra összegyűlt rendek, azon törvénynek, mely gyermek megválasztását tiltja, ez egyetlen esetben való felfüggesztésével, a hét éves Ferenczet fejdelemmé választák, oly módon, hogy ha atyja elhalna, a kormányzást Kemény János vigye, de a rendek a homagiumot nem teszik le addig, míg az ujon választott maga is meg nem esküszik a készített feltételekre, s míg biztosítva nem lesznek, hogy a reformált valláshoz hű marad. Az előleges portai megerősítést Hasszan basa márcz. 8-ára meghozta, de midőn a fejdelem felgyógyult, még ez év folytán gondoskodott, hogy az első megerősítést egy második kövesse s az e czélból a portára sept. 9-én elindult fényes követség magával hozta a jelvényeket.

A családi vesztéség fájdalomra végre enyhült, s sem a szatmári, sem a jenei összeütközés nem lett komolyabb következményüvé. A béke évét egy rég érzett szükség pótlására, az 1540 óta hozott országgyűlési végzések összeszedésére fordítá. Ezek irásban s 1610 óta nyomtatásban kiadott példányai megritkultak, s Bethlen Gábor perrendtartási szabályzata a munkát nem tette feleslegessé. Annak létrehozásával már öreg Rákóczy

is foglalkozott; fia e végre Bethlen Ferencz korlátnok elnöklete alatt, a három nemzetből egy bizotmányt nevezett ki, mely az összegyűjtött és rendezett articulusokat codificalva az 1653. jan. 15-én megnyilt országgyűlés elibe terjeszté. Két hónapig maradtak a rendek együtt, megvitatták a törvénytárt s végre a fejdelem márcz. 15-én ezt, mint ugynevezett „*approbatae constitutionest*” megerősíté és kinyomatta.

De a béke és nyugalom ifju Rákóczynak nem volt inyére. Birtokában roppant vagyonnak, szomjuhozva hirt és dicsőséget, ez időben már messze kiható tervekkel vajudozott. János Kázmér lengyel király háborut folytatott a kozákokkal, kiknek hetmánya tőlök elszakadni készült. Rákóczy Bethlen János által segélyt ajánlott a királynak s 1652. vége felé Mikes Mihály alatt csapatokat is küldött hozzá. A kiegyezés nem sokára létrejött ugyan a háborgók közt s Mikes visszahozta a csapatokat, de a gyermek Rákóczy Ferencz hála fejében lengyel nemesi rangra lón emelve. E segélyadást nem jó szemmel nézte Lupul, kinek leányát a kozák hetmannak Chemjelnitzkynek fia vette el. A moldvai máskülönbén is haragudott Györgyre, mióta Zsigmond herczeg visszautasítá leánya kezét s természetől is ármánykodó levén, amazt a portán mindenfélével vádolni kezdte. A fejdelem visszatorlásra gondolt, s könnyen talált erre ürügyet. A bojárok rettegték és gyűlölték Lupult „ki husokat ötte meg és véröket szopta mint a kigyó annyi esztendeig” s ellene Rákóczynál kerestek oltalmat. Nyertek is. Lupul háborut folytatott Máté az oláh hospodár ellen, s Rákóczy egyetértve annak nagy logothéjával, 1653 tavaszán, hogy ezt meg segítse Boros Jánost az előcsapattal s Kemény Jánost néhány dandárral Moldvába küldé. Lupul segélyhadakért ve-jéhez szaladt s Kemény Jassyban távolléte alatt Györgyi Stepánt a logothétot tette vajdává. De Lupul csakhamar visszatért s a kozákok Borost Foksánynál, maga Keményt Koprinkánnál megverte. Nyomon Oláhországba

vezette sergét, honnan azonban visszanyomatott. Ezalatt Rákóczy a Barczaságba hadat gyűjtött s a lengyeleknél segílyt keresett. Nem sokkal utóbb Petki székelyekkel s Lubomirszky lengyelekkel Moldvába nyomultak, egyesültek Gyorgyival és Seliánál Lupulon és Chemjelnitzkyn erőt vettek. Az első Ukrianiába szaladt, az utóbbi napával Szucsávába zárkózott, hol a vajda összeharácsolt kincsét őrzé. E vár keményen tartá magát az erdélyi s lengyel hadak ellenében, de midőn ősz folytán Kemény új csapatokkal s tüzéséggel bejött, a kozákok szabad elvonulás mellett feladták. Lupult a segílyére küldött tatárok lánczokba verve Konstantinápolyba küldék. A következő 1654-ben Máté oláhországi vajda meghalt s utódjává Sorbán Konstantin hasonlólag Rákóczy védencze lett. De ez üres pénztárt vett át, s nem lévén képes a személyiséget fizetni, elbocsátá őket. A kenyér nélkül maradt had fellázadt s Heriza Vornikot tette vajdává, ki aztán Konstantint meg is szalasztá. De Rákóczy nem hagyta védenczét – 1655 tavaszán személyesen vezetett hadat Havasalföldre, Plojest mellett egy válságos ütközetben leverte a lázadókat s Konstantint visszaültette székébe.

Most már Rákóczynak mindkét oláh vajda hűbérese volt. De ez emelkedést egyik szomszédja sem nézte jó szemmel: nem a porta, mely a hűbéres tartományok ügyeibe a beavatkozást már korán eltiltá s utóbb is csak a süker kedvéért nézte el, nem a bécsi kormány mely Rákóczy nagyravágyásától különben is tartott. A népek közvéleménye ez aggályokban nem osztozott: szemében a fejdelem hatalma a valónál nagyobbra emelkedett. A süker azonban őt magát is elkábítá s ez volt mi őt előbb-előbb üzé.

Ez időben már a Wasa háznak két ága: a protestáns svéd és catholicus lengyel királyok közt háboru folyt. Észak Pyrrhusának X. Károlynak a harmincz éves háboru tűzpróbájában megedzett katonái diadalokat arattak Kázmér kurtányain (quartíanak, sorkatonák) s Rá-

kóczy már 1655-ben beavatkozásra gondolt. Más utat választott mint atyja. Nem eléglé, hogy a porta országa belügyeiben szabad kezet enged neki, függetlenné tette magát – mint ama két, a diván engedelmé nélkül kezdett vállalata mutatá – a külügyekre nézve is, s a nélkül, hogy ott az utat egyengette volna, az európai udvarokkal egyezkedéseket kezdett. Egy követét Schaum Konstántint 1655. máj. 4-én fogadta Anglia lord protectora, s husz nappal utóbb Schaum egyenes felszólítást nyújtott be ehhez, hogy urát fogadják be a protestáns fejedelmek szövetségébe. Ez időben kezdődött meg az egyezkedés a svéd királylyal is s egy más Kázmérral. Egyiknél úgy, mint a másiknál, nehezen haladt a dolog, mert György beavatkozásának drága árt szabott: magát a lengyel koronát. Kázmérnak még 1655-ben ajánlá, hogy catholicussá lesz, ha fia lengyel trónörökössé nevezetik ki, mitől a lengyel udvar eleinte nem volt idegen, de midőn az csatát csatára vesztett, országtól elhagyatott s maga is bujdosóvá lett, elfordult ez eszmétől. S most daczára, hogy a lengyel király követe, Pramorski korlátnok által, fiának Ferencznek megígérte a trónt, hogy a királyné ez eszme iránt nem mutatkozott idegennek, a lengyel nemesség bizonyos összeg fejében a Szepesség átengedését megígére, s magában a fejedelmi tanácsban is a nagyobb rész a lengyel barátság fenntartására szavazott, nov. 20-án Károlylyal véd- és dacszövetségre lépett, mert ez a porosz részek nélkül az egész lengyel koronát neki magának s nem fiának ígérte, mert ez vallás változtatás nélkül is elérhetőnek látszott, mert a dissidens lengyelek s kozákok támogatásukat felajánlá s tervben volt, hogy a frigybe Németország protestáns fele bevonassék. E kilátásban elegendő garantiát látott ama nem közönséges nehézségek ellen, hogy a porta jó akarója, hogy a bécsi udvar szövetségese a lengyelnek, s mig az elsőt egyszerűen csak értesíté, az utóbbit 1657. jan. 6-áról küldött követe által figyelmeztette, hogy szigoru semlegességet tart-

son, különben szövetségeseivel úgy védi magát mint lehetend.

Már ekkor befejezte hadi készületeit. A táborba-szállás helyéül és idejéül Visket s 1657. jan. 14-ét tűzte ki, midőn a zsoldosok, hajduk, mezei és országos hadak ide megérkeztek s maga is – Rhédei Ferenczet, Serédi Istvánt és Barcsai Ákost helytartókul hagyva hátra – megtartá fényes bevonulását s visszabocsátá a lengyelek részére békét kérő orosz követeket, jan. 17-ére gyűlésre hívta össze a rendeket. Ezek megszavazták a hadi adót s megköszönték, „hogy csendes békekés megmaradásra s szép békekés szerzésre csipőjét felövedzé*).”

Másnap jan. 18-án a had – az oda rendelt két oláh-orzági fegyveresekkel együtt közel 40 ezer ember – elindult. Az idő kedvezőtlen volt s a következő napokban mindjárt nagy hó és nagy olvadás váltották fel egymást. A társzekereket csigákon huzzák fel a hegyekre s a katonák övig jártak hóleben. Az előcsapatot Kemény János vezette, a főereg jan. 29-én ért lengyel földre. Az előhaladást a fejdelem néhány napi betegsége gátolta, annál jobban sietett előre midőn felgyógyult. Febr. 23-án Ferdinánd császárnak mint fölkért közbenjárónak követei táborába érkeztek s Szelepcsényi György mindent elkövetett, hogy visszatérésre bírja, igérvén ezért Kázmér részéről a Szepességet 44 ezer aranyért, Lublót és a krakói vajdaságot. Hasztalan, a követség márcz. 7-én visszatért anélkül, hogy valamit végezhetett volna. Az erdélyi had már megszorodva kozák csapatokkal, márcz. 28-án Krakó alá érkezett, mely már a svédek kezében volt, s hol Virtz a várparancsnok nagy fénynyel és szivélyességgel fogadta. A fejdelem Bethlen Jánost hátrahagyva apr. 12-én egy kis faluban Simsonban egyesült a svéd királylyal. E hó

*) Ez articulusok aláírása volt az egyetlen uralkodói tény, mit fia Ferencz elkövetett.

21-én átkeltek a Visztulán, egy hó mulva Lithvánia határához értek, s máj. 27-én Varsó feladta magát. A hadjárat eddigelé apró csatákból s egyes várak bevételeből állt, de az erdélyi sereg Kemény János szigorú kiadványa ellenére, embertelenül dult, rabolt, égetett.

Ime már mindkét főváros kezökben, de azért meghoditva semmi sem volt, mert a föld, melyről tovább vonultak, nyomban távozások után fölkel s előttök, utánok, mindenütt ellenséges sereg, ellenséges ország. S most egymást érték a kedvezőtlen hírek: midőn állandó követe Tisza István január 24-én tisztelkedett a nagyvezérnél, ez figyelmeztette, hogy urának „béke-séges országa, nagy gazdagsága, senkitől semmi bántódása; üljön veszteg, ne mozogjon: megárt.” S nyomon rá egy kapucsi basa indított Erdélybe körültekintés végett, ki ide febr. 12-én érkezett. Barcsai a helytartó hiában titkolózott, a kapucsi látható boszusággal tért vissza. S most amaz e hírrel követet küldött a fejdelem után, ki Prsemislből febr. 22-éről Török Jánost a portára bocsátá. A nagyvezér megújítá parancsát, hogy Rákóczy visszatérjen – de Török bár május végén már Lengyelországban volt, nem juthatott a fejdelemhez, mert Bethlen János Krakóban visszatartá. De ha erről nem volt tudomása, csakhamar értésére esett, hogy Mohammed Girai tatár khán, kit követe Sebesi Ferencz hiában igyekezett megnyerni, száz ezer harcossal Lithvániába nyomult, hogy I. Leopold atyjának Ferdinándnak Kázmérral kötött szövetségét nemcsak megújítá, hanem szélesb alappal fektette, s 16 ezer ember kiállítását ígérte; hogy egy lengyel csapat Lubormirszki vezérlete alatt a Részeket s főként a Rákóczy uradalmait kiméletlenül égeti, dulja, rabolja, Munkácsot felégette s a beregszásziakat „mint egy oltáron megáldozta vala,” s hogy, mi mindenek közt leginkább leverheté, a dánok megtámadták Svédországot, minek következtében jun. 23-án a svédek haza fordultak. Most a fejdelem is visszaindult csüggedten, reményvesztve, baljóslatu jövő köszöbén, bukását egész

nagyságában érezve. S valóban mennél előbbre nyomult, a visszatérés annyival nehezebb vala: mert három ellenség fenyegeté s nem tudá, hogy hol és mikor fogja lengyel, német, vagy tatár útját állani. Érzé, hogy amit eddigelé keresve keresett: megütközés az ellenséggel, az most vesztét fogja okozni. Átkelése a Visztulán jul. 2-án rendetlen volt – sergéből sokan a folyamba veszttek. Utja azután, hogy pár nap mulva a kozákok is elváltak tőle. még bizonytalanabb volt: a tatárok Galicziából nyomultak elő s egy lengyel sereg hátulról fenyegette. Így haladt előre küzdve éhséggel, nyomorral s egyes csapatokkal, mignem jul. 21-én Czarnastrog és Miendzyboz közt a köztársaság hadára bukkant s két napi alkudozás után jul. 23-án nem annyira békét mint kegyelmet vásárolt: „haza érkezése után a lengyel királyt ünnepélyes követséggel fogja megengesztelni, a svéd-szövetséget felbontja, sőt ha kívántatni fog Kázmérnak ad segílyt, az elfoglalt várakat visszaadja s hadi költségül 1,200,000 frtot fog fizetni.” De a lengyel hadak, kezések kicserélése után is folytonosan üldözik az erdélyieket, mignem jul. 26-án megjött a hír, hogy a tatárok nyomukban vannak. A fejdelem néhány főúrral s némi kísérettel elvált s ugyanazon az uton, melyen oly fénynyel jött, hogy „akik a belső titkokat nem tudnák, hogy kész királyságra menne, azt állithatnák,” álruhában bujdosott haza. Hadának egy része Moldvának vette útját, de ott levágatott. Az ekkép leolvadt táborral Kemény János maradt, mely folytonos csatározás közt folytatta visszavonulását. Trembowlánál utolérték a tatárok s alkudozást kezdettek vele. Szin volt az egész, mert miután a khán Keményt táborába csalta, megrohanta az erdélyi serget s végső elkeseredéssel folytatott küzdelem után legyőzte. Kemény és a megmaradtak mindnyájan Krimbe hurczoltattak, de az összes hadi készlet s minden mi a táborban találtatott, zsákmánynyá lett. Csak egy táborrész, a Bethlené talált haza aránylag kevés veszteséggel.

Rákóczy testben lélekben megtörve, aug.4-én Ecsedre érkezett. Innen aug. 17-ére Szamosújvárra ment, s sept. 2-ára elébb Deézsre, s utóbb tartva a nemzet általános ingerültségétől, Szamosújvárra országgyűlést hirdetett. A rendek összegyűltek s az napra Bethlen hada is megérkezett. Kétségbeejtő találkozás, lefeshetetlen szomoru viszonyok közt! „Barcsai Ákos – írta Horváth Kozma a visszatérők egyike – a statusokkal a csűrben az öszszegyülekezésnek helyén lévén, és minket látván kijövének előnkben és minket köszöntének, könnyes szemekkel excipiálván mi egymást. Ha láttál valaha szomoru gyülekezetet a volt ez, mivel ott láthattad volna, hogy sirás és zokogás miatt rendszerént folyani szokott szók félbehagyattak és jó ideig hallgatásban volt a gyülekezet, ki apját, ki fiát, ki bátyját, ki öcscsit, ki barátját, ki rokonát, ki felebarátját, ki szolgáját, ki hazáját, ki nemzetét, ki a magyarnak éig felhatott hírének nevének eltapodtatását, ki a szegény hazára s abban megmaradott kicsiny nemzetre következő veszedelmet emlegetvén. Ugy, hogy nem volt senki abban a gyülekezetben, kinek sirásra elegendő materiája ne lett volna.” Azonban könny és kétségbeesés nem használt ott, hol gyors intézkedésre volt szükség. S valóban a helyzet válságos a jövő fenyegető volt. A fejdelem betegen feküdt a várban, de hogy betegsége színelt, arról mindenki meg volt győződve, s ezért ingerültségét senki sem zárta magába, sem az utcákat ellepő és gyászba öltözött nők és árvák, sem a gyűlésben a rendek. Hiában mentette magát Rákóczy feltételeiben, „hogy az emberi okosság haszontalan, minden szorgalmatosság gyenge paizs a magosságbeli kézből reánk lőtt nyilak megtompítására.” A mi künn tüntetés volt, az benn komoly kérdéssé lett. Ki volt a hadjárat oka, ez volt a propositiók félretevésével sürgető kérdések Rákóczyhoz s ez megrettenve halasztást kért. A kérdés újra sürgetőbben téteték fel s a fejdelem atyjának 1644-iki régi szerződéseire hivatkozott. A válasz senkit sem elégített ki s most a tanács-

urakat egyenesen feleletre vonták. Ezek mentegették magukat, a hogy tudták: Barcsai, hogy ő nem az országnak hanem a fejdelemnek kötötte le hitét, mások, hogy nem volt részök benne, mások a tatár rabságban sinylő Kemény Jánosra tolák. „A svéd szerződést – felelék – nem akarta megmutatni, s ha kérdezék azt válaszolá, hogy ingét is megégetné ha tudná.” Támadt is emiatt ingerültség s csak fiainak kérésére és szerencsétlen helyzetének meggondolására napolák el ennek vád alá helyezését. Ezalatt Keménytől követ jött, Ráduly László ennek aug. 6-án még a táborból írott levelét hozva magával, melyben saját és rabtársainak kiváltását sürgeté, s ezzel érkezett a tatár khánnak is egy főrangú követe, szinleg a kiváltás ügyében valóban a raburak vagyoni állapotáról biztos tudomást szerzendő. A tanácskozás tárgyát ez megváltoztatá s most a kiváltás kérdése nyomult előtérbe. A rendek méltányosnak találták volna, hogy az ügyet Rákóczy vállalja magára s azon pénzt kezdék emlegetni, mit az országnak Bethlen Gábor hagyományozott. De a végrendelet nem volt kéznél s a fejdelem roppant kiadásaival, kiürült kincstárával menteteté magát, különben minden jót ígért. Nem ígéretre, tette volt itt szükség, az a jajveszéklyő özvegyeket, árvákat nem vigasztalá. Végre is nem tehettek egyebet, mint alkudozást kezdeni a haragvó portával a kapzsi khánnal. A szultánhoz Sebesi Ferenczet, Bakcsi-Szerajba Balog Mátét küldék, megbizva, hogy a Rákóczy letételét sürgető szultánt megengesztelje, hogy ez utóbbinál igyekezzék a raburak kiváltását egy collective fizetendő összeggel eszközölni.

Elébb Sebesi tért vissza. Portai alkudozásai semmit sem eredményeztek, s a magával hozott és sept. derekán kelt fermán határozottan rendeli, hogy az régi szokás és Kanun szerént „mást, Erdély országának hasznára alkalmatost, válaszszanak.” Ugyanakkor a tatár khán is tudatta, hogy hadai készen állnak beütésre, ha e parancsnak nem engedelmeskednének. Mit vala tenni?

Nov. 1-jére Fehérvárra összegyűltek a rendek s egyezkedést kezdtek Rákóczyval. Végre is hajtották nov. 4-ére: tetemes uradalmakat inscribáltak neki, megengedék, hogy tetszése szerint Erdélyben is tartozkodhassék, büntetésre jelölék ki „az olyan háládatlan indulatu embereket, kik ő nagysága méltóságos személyét illetlen szókkal mocskolni merészelnék, s kötelezték magukat, hogy igyekezni fognak a portát, a khánt, a vezéreket megengesztelni s ha ez sikerülne, vissza is fogadják őt.” Megelőző nap már meg volt választva helyettese az öreg Rhédei Ferencz, ki azonban az egyezkedéshez hiven, hogy Rákóczy visszalépését jövőre mise gátolja, nem eskettetett fel, s hogy ez lehetővé legyen, Budára Konstantinápolyba követeket küldöttek az ország és lelépett fejedelme.

Rákóczy elégtelenül, boszusan Balázsfalvára ment. Az országban kétségtelenül nagy pártja volt, s a Rézszek, főként a váradi kapitány Gyulai Ferencz, föltétlen hivei. Nem is maradt sokáig az egyezés szerént, szemlélője az eseményeknek: egy kozák követség, fordult meg udvarában mely biztatásokat hozott a hetmantól s vele egyezkedni kezdett, azután pedig tőle az új fejdelemhez ment és annak a visszalépést tanácslá. Rákóczy nagyravágyása újra felébredt – lehetőnek hitte, hogy svéd és kozák segélylyel török ellen is fenntarthatja magát, s a kozákok távozása után Tasnádra s annak uradalmaiba utazott és a hajdukat gyűjteni kezdé, a kozákokat és oláh vajdákat segély-adásra szólítá fel, s Leopoldhoz is, hogy őt részére nyerje, követeket küldött.

Rhédeynek hasonlóak voltak hivei a főurak közt, főként a kik a porta támadásától tartottak. Ezek annak beigatását teljesen végre akarták hajtani, hogy így Rákóczy egy befejezett ténynyel álljon szemben. Ez időben fordult meg egy csausz nála: s tanácsuraival egyetértve, ezt egy követséggel együtt a portára küldte, hogy ott a jelvényeket haladéktalanul kieszközöljék s mikorra

azok visszatérését várta, 1658. jan. közepére Medgyesre országgyűlést hívott össze, melyen aztán a fejedelmi esküt is le volt teendő. A portát mi sem tartoztatta, hogy Rhédeyt meg ne erősítse, de e körülményt birtoka nevelésére akarta felhasználni. Mind előbb is annyiszor, újra Jenőt követelte.

Mind arról, mi a fejedelmi udvarban történt, Rákóczy ott levő hivei által pontosan és jól volt értesítve még a titkos tervről is, mely a beigtatás siettetésén munkált. Ezt ő minden áron gátolni akarta. A jenei ügy alkalmas volt az izgatásra s legelőbb is e várat biztosítá. Azután, értesítve lévén, hogy a székelység már részére van nyerve, megindult a hajdusággal, s utközből koronként leveleket írva a rendekhez, figyelmeztetve őket, hogy a török csak azért akarja fejét az országtól elszakasztani, hogy ezt könnyebben elnyomhassa, közeledett Medgyes-felé. A rendek már jan. 10-ike óta tanácskoztak itt s szorongva várták az eseményeket; Rhédey Sebesi Ferenczet (jan. 16.) Budára küldé, hogy onnan segélyt eszközöljön, s előbb Bánfi Dénest, utóbb pedig Barcsai Ákost fényes követséggel Rákóczyhoz, hogy azt visszatérésre bírja. Barcsai ellenkezőt tanácsolt s Rákóczy jan. 20-án már Ekemezőn, 21-én a város alatt volt s 22-én azt ostromolni kezdé. A székelység s a főurak egy része mellette nyilatkozott s az alkudozás vele megkezdődött. A gyűlés még az nap biztosítá, hogy székébe visszaültsi s bebocsátá a városba. Rhédey lemondott s Rákóczy az egybeült gyűléssel jan. 24-én megtartá az országgyűlést.

Az ekkép átalakított gyűlés egy nap alatt bezárattott: Rákóczy visszatételét indokolá azzal, hogy az ő elmozdítása csak ürügy volt, hogy az ország területét, főként Boros-Jenőt a török annál könnyebben elfoglalhassa. De a végrehajtott tény következményeit sejté s ezért olyan felfegyverkezést parancsolt, melyet csak a végszükség indokol: felül az ország egész népe a portai kulcs szerint, a nemesség maga helyett zsoldosokat fo-

gad, de ha kell, személyesen is táborba száll. Mielőtt ez bekövetkeznék, még próbát tettek megengesztelni a törököt. Azonban e célból irt levelöknek szükségeskép ellenkező hatást kelle ébresztenie: úgy hangzott az, mint hadizenet. Visszaültették Rákóczyt, mert a hatalmas császár Jenőt követeli, mert az ország elfogyására tör; a szultán ígéreteit meg nem változtathatóknak hitték s ime azok felforgattak; ők ragazkodnak ugyan a császár köntöséhez, de míg athnámejük épségben tartatik. „Ha mi – irák – mindeneket és a hazának véghelyeit, határait fejdelmünk botjáért kiadjuk kezünkől, végre fejdelmünk nem országnak, hanem botnak leszen.” E szavak politikai fordulatot mutattak legalább Rákóczy-nál, ki gyűlés után Bánfi Dénest kecsegtető ajánlatokkal Bécsbe küldé, hogy ott szövetséget hozzos létre. Neki azonban tudnia kellett, hogy ily kihivólag a nagyvezérrel nem beszélhet büntetlenül, s hogy azok jelentőségét Kiuprili Mehemet tudni fogja. De meggondolta-e, hogy még nem jött el ideje a portától elszakadásnak? hogy Leopold tartózkodni fog az ő kedvéért ezzel háboruba elegyedni? s hogy szövetségeseire épen oly kevésbé támaszkodhatik? Ő az ország önállóságának és épségének bajnokává vetette fel magát, e bizonynyal hazafias eszmékkal izgatott s nevezetes pártot tartott össze, de épen ezekkel annak eldaraboltatását s földre tiportatását idézte elő. A valóságban azok határtalan nagyravágyást, politikai éretlenséget, megbocsáthatatlan gögöt árultak el, hárhozatosabbat a Báthori Zsigmondénál is, mert ez még kecsegtethette magát a siker lehetőségével, míg arra neki kilátása sem lehetett. Kevés idő mulva beláthatta volna csalálmait, hanem lett volna oly vak, megátalkodott, s önuralkodásr a képtelen ember.

Az oláh vajdát – hűbéresét – már febr. havában kiverte egy török had s ez nála keresett menedéket. Nem volt más út a moldvai vajda számára is, ki röviddel utóbb hasonlólag földönfutóvá lett. Ezalatt Balogh Máté is megjött a khántól, azon válaszszaal, hogy a tatár

együttesen semmi alkut sem fogad el, s mindenik urért külön egyezséget kíván. A hirre, apr. 9-ére összehívta a rendeket, s ezekkel elvégezteté, hogy a ki Jenő átadását az ellenségnek megigérné, örökre számüzessék, s hogy az ország Kemény Jánosnak 116,000 s Komis Ferencznek 60,000 frtra menő sarczából egy negyed-részt kifizet. A többiek magukra hagyattak s ha rokonok könyörülete némelyeken segített is, sokan ott veszték, mások összes vagyonukat áldozák oda. A gyűlést ezzel elnapolta a fejdelem, hogy majd ha követei visszatérnek, akkor a nyerendő válaszok szerint intézkedjenek.

Május folytán mind megjöttek, s e hó 24-én megnyílt az elnapolt gyűlés. Legelőbb Bánfi Dénes számolt be a maga követségével: „felolvasták ő felsége levelét, mely nagyon docte et artificiose volt ugyan írva, de semmi bizonyost sem tartalmazott.” Azután a budai követek Balog és Fodor adták elő, hogy a vezérbasát nem lehetett megengesztelniök; erre a török deák a tatár khán levelét fordítá le, mely hasonlóan Rákóczy elmozdítását sürgeté; utóbb a rabságból haza bocsátott Sélyei István pap s Szigethi Péter a Kemény inasa tették jelentést: a khán már felkészült és Kemény Istenre kéri az országot, hogy a portától el ne álljon. Még ez napon Mustafa aga portai követ is megjelent az ország előtt. Rákóczy hagyja el az országot s Rhédei foglalja vissza székét, különben az ország semmivé fog tétetni. Ez volt a szóbeli izenet: Kiuprilinak két fermánja közül az országhoz írott a két oláh vajdának kiadatását is követelte, a Rákóczyhoz czimzett pedig felhívta ezt, hogy jelenjen meg a portán, nem lesz baja, s mentse ki magát. Neki azonban nem volt kedve ilyesmit kockáztatni s máj. 25-én az adandó válasz felett folyt a tanácskozás, mely Mustafának 27-ikén kézbesítettett: „ő, a fejdelem kész újra lemondani, de csak azon feltétel alatt, ha a porta athnámével biztosítja az országot, hogy Jenőt nem bántja, a hódoltságot nem zaklatja, az adót nem neveli, s több fejedelmet nem tesz le.”

A dolog már nem úgy állott, hogy feltételeket lehetett volna szabni. Máj. 28-án levél érkezett Sebesi Ferencz kapitihától: már elindult a nagyvezér Drinápolyból hadával s azon nyilatkozattal: „ha egy kopját a földbe szurna Rákóczy s arannyal boritná el, még sem bocsátnék meg neki.” Ugyanakkor új levél is jött ettől már Sófiából: „miért nem jössz urad küszöbéhez, hogy fekete pofádat az irgalom vizével mossa? Ime most egy részről a rumeliai s anatóliai földön el nem férő sergeket, az összes vezéreket beglerbégeket mirmiránokat a szpáhi és kapukoli néppel, s a magasztos khánt ellenség törő tatárscapataival ellened indítottuk.” Máj. 29-én a budai basa sorait vették „igyekezzék a fenyegető óriási veszélyt valahogy kikerülni.” A gyűlés most valóban zajossá lett, a rendek Bánfi Dénes által kérdést tettek a fejdelemnél: hogyan fogja ő e veszélyeket elhárítani? Rákóczy válasz helyett maga is kérdezett: meg fogják-e a rendek hűségesküjüket tartani s fognak-e fegyverhez nyulni? A válasz felett több napon át folyt a vita, több izenet váltatott a nélkül, hogy végmegállapodás jöhetett volna létre. S midőn végre Rákóczy megizente, hogy ő a szerencsére bizza magát, s mivel az ország tőle elállani készül, bár elégtelen a székelység s nemesség nélkül ennyi ellenséggel küzdeni, zsoldosaival is ellent fog állani, de ha az országot veszély éri őt ne okolják, – a rémület és kétségbeesés általánossá lett.

Ily passiv ellenmondás nem volt képes a fenyegető veszélyeket elhárítani, s a meghasonlás mindkét félre zsibbasztólag hatott. Rákóczy második székfoglalása óta csak rontotta a dolgokat s újabb botorságaival még nagyobb ingerültséget támasztott maga ellen, az ország ellen. Már hirt vett, hogy az oláh vajdák készülnek, hogy a budai basa utban van. Helytartókul Barcsai Ákost, Petki Istvánt és Hermann Mihályt hátra hagyva, s Bethlen Jánost magával vive, zsoldosaival a Részekbe ment. Jenő környékén már megkezdődtek a csatározá-

sok, ide érkezett a budai basa is, s maga Rákóczy is intézkedvén, hogy Mármaros és Erdély felől a havasok elzárassanak, fizetett hadaival s a hajdusággal ide sietett. Jun. 26-án egy heves ütközetben visszanyomta a budai basát s utóbb jul. 5-én még egy diadalt aratott.

Győzelmeinek valóban kevés haszna volt, maga is érzi, hogy azok még rontanak jövőjén. Mit sem ért, hogy udvari papja Várallyai Lőrincz a táborral fényes isteni tiszteletet tartott. Erdélyben nagy volt a csüggettség s maga is megdöbbsent a hírekre, hogy három oldalról a nagyvezér, a tatár khán s a két uj oláh vajda közelgetnek. Az elsőnek megengesztelésére még egyszer követséget küldött, s a jenei tábort sietve elhagyva egy éjjel meglátogatta anyját. Innen Székelyhidra menvé, korlátnokát Mikes Mihályt s Bethlen Farkast Leopoldhoz küldé, hogy tőle eszközöljenek segílyt, a helytartóknak pedig parancsolt, hogy Fehérvárra aug. 1-ére tábort és országgyűlést hívjanak össze. Barcsai meg is tartá a szemlét s a gyűlésből Csulait a püspököt, Bethlen Jánost, Nemes Jánost és Waldorfot a fejedelemhez küldé, hogy azt hívják be. Ez még mindig a fegyveres ellenállást sürgette s bejövetelét bizonyos feltételekhez kötötte. Már az is késő volt. Sem Rákóczy, sem az ország nem tudtak kellő időben határozott lépést tenni, s a széleket mindenfelé tatár hordák és ellenséges sereggek boríták. Ekkor Jenőhez közeledvén válaszolt a szerdár-nagyvezér Rákóczynak, s e válasz maga egy menedéklevél volt: jöjjön maga személyesen elibe, a táborba, ha kegyelmet akar nyerni. Ő esküszik, hogy sem fejének, sem lelkének, sem javának nem fog bántódása lenni s ő maga lesz a kezes. Rákóczy oly kevésbé engedett ennek (mely aug. 24-én már kezénél volt) mint a korábbi felhívásoknak, de Erdélybe sem ment – saját sorsára bizta országát a legnagyobb veszély percében. Elveszteni való idő azonban nem volt: s a helytartók Nagy-Sinkre aug. 8-ára országgyűlést hívták össze. Nem sokan gyűltek össze s a három helytartó

közül csak egy Barcsai volt jelen. Két napi tanácskozás után abban egyeztek meg, hogy Barcsai, Dániel Ferencz és Lutsch János mint követek menjenek a nagyvezérhez s ha kell, tovább is. „A kegyelmetek elmenetelek – mondák – a mi megmaradásunk, a kegyelmetek visszavonulása a mi elpusztulásunk.” El is indultak s sept. 1-én Déván megkapták a menedéklevelet. Három nap mulva, sept. 4-én – Jenő alá érkeztek, melyet sept. 2-án a várparancsnok Ujlaki minden védelem nélkül feladott, miért (sept. 7.) Rákóczy által lefejeztetett.

Ez napon már Erdély nagy része ki volt pusztítva. Aug. derekán a khán a szilisztriai basa s a két oláh vajda 200 ezer emberrel áttörtek a bodzai szoroson, melyet némely székely csapatok védelmeztek s ellepték a Barczaságot s Háromszéket. Utjokban egy falu sem maradt épen, a kastélyokat, udvarházakat felperzselték, a kerített városokkal roppant sarczot fizettettek. A mi kezökbe akadt, minden zsákmánynya lett s a barmokat és embereket vegyes tömegben hajtották maguk előtt. Sept. 5-én Fehérvár alatt állottak s ez és a következő napon a fővárost dulták fel, mely „minthogy minden fegyveres oltalmazó nép nélkül, s különben is nem derekas erősítéssel volna, kész zsákmány volt.” Kirabolatását rendszeresen hajtották végre, nem kimélve a fejedelmi sirboltot sem, mely annyi nagy magyar hamvait őrzé. Azután a templom székeit a kettős torony alá hordák s úgy gyujtották fel, azután a collegiumot, iskolát, fejedelmi drága épületházakat s az egész nagy rakott épületü külső belső várost porrá és hamuvá tevék. A könyv- és levéltár, mely az egyház déli oldalához volt ragasztva, az ovatos előkészületek daczára hasonlólag lángok áldozatává lett. Hasonló barbarismussal rabolva és gyilkolva haladtak elébb Kolosvár alá, melylyel 60,000 tallért fizettettek, s mely alá jött a nagyvezér parancsa, hogy a hordák siessenek Várad alá, mert ő már tett fejedelmet.

A dolog valóban úgy volt. E perczig Kemény Já-

nosnak volt reménye, hogy elnyerheti a környétát, s e célból a tatár khán fia fejedelmi öltönyben Tergovist alá hozá, honnan ő sept. 1-éről Szigethi Pétert azon utasítással, hogy megválasztása mellett működjék, ez országba küldé. Szigethi bejött, körüljárt s talán merithetett volna is reményt, ha egy a nagyvezér által tett kinevezés kilátását semmivé nem teszi.

Barcsai Ákosnak, mint lugosi s karán-sebesi bánnak ismeretsége volt a határszéli basákkal. Mint locum-tenens ha nem nehezítette is, de nem mozdította elő az augustusi gyűlés azon törekvését, hogy Rákóczy az ország védelmezését személyesen vezesse. Ez utóbbi lehetetlenné tette magát s ő, midőn a nagy vezérhez elindult, már tudomással birt, hogy ez által fejedlemmé fog neveztetni. A közvélemény Jenő feladását is neki tulajdonítá s ha ártatlan volt is ebben, annyi kétségtelen, hogy más uton egyengette felemeltetésének útját s oly jelentéktelen embereket vitt magával, kiknek ellentmondásától nem tarthatott. Sept. 4-én érkezett meg a követség, s alkudozásait a nagyvezérrel sept. 7-én kezdette meg. Három pont adatott elibök, mint a kitakarodás feltétele: Karánsebes és Lugos adassanak át, ajánlják meg az adó felemelését 40,000 aranyra s 500 ezer tallér hadi költségnek kifizetését; ugyan akkor egy Barcsaival tartott magános értekezlet után a fejedelemséget is felajánlotta ennek a szerdár. Az alkudozás hét napon át tartott, s a követség semmit sem vitt ki, még annyit sem, hogy visszamehessen, s a feltételeket a rendek elébe terjeszthesse. Minden, az utolsó pontig önkényes és szabad akaratból történt felajánlásnak czimét viselé: Karánsebest és Lugost Barcsai, mint ezek bánja, társainak tudomása nélkül adta fel, s azután sept. 14-én elfogadta az ajándékokat és azzal kineveztetését. Igéreteire vonatkozólag két hitlevelet adott magáról. Bizonyynal midőn pár nappal elébb fejét ajánlotta a nagy vezérnek, az nem volt egyéb mint társai elamítására kigondolt színlés. „Az ördög-

nek kell a fejed,” mondá ez. Sept. 16-án Barcsai haza ment s másnap a nagyvezér is elindult. Oka volt a sietésre: egy Ázsiában kiütött lázadás nagy remegést okozott Konstantinápolyban, s annak leverésére rendeltetett haza. Utjában őt a két vajda, a khán, a szilisztriai basa Gyulánál érték utol. A Körösön itt 500,000 ember ment át, köztük 180,000 fogoly.

II.

Erdély, a letiprott Erdély porig lett alázva. E perczben semmivel sem volt több, mint akármelyik Oláhország, melynek vajdája annyi sem volt a szultán szeme előtt, mint a legkisebb beglerbég. Alkotmányának leg-sarkalatosabb pontja lett megváltoztva: fejedelmet kapott kinevezés utján. E napig maga választá, ez nap óta tudomásul vette a kinevezést. Mind az a mit birni hitt, nem volt egyéb illusionál. Az athnamék, két oldalú szerződések ez előtt, csak a nevet tartották meg; ezen-tul nem birtak több jelentékenységgel mint egy fer-man. E tény még is nagy horderejű volt : az utálatos erőszak felnyitotta az ország szemét, s a töröknek minden rokonszenvet mit ennek körülmények, kényszerű-ség biztosítottak, el kelle vesztenie. Többé alig ámit-hatá magát valaki eziránt.

S mind azt, mitől az ország ez napon megfosztatott, két emberének bűne miatt veszté el. Ezek számára a történet lapján semmi mentség. Hol volt Rákóczy a veszély perczében? Megszaladt, bujdokolt egyik várából a másikba. És mit tett Barcsai? olyas valamit, mi közel jár a hazaáruláshoz s legjobb esetben esküszegés. Értekezleteit a nagyvezérrel – a négy szemközti kivételével – pontrul pontra ismerjük. Nem forgott halálos veszélyben, még csak nem is kényszerítették. Kiu-prili hét napon át füleibe kiabált. És e hét napos kiabálás birta őt arra, hogy az ország területét meg-

csonkítva, azt elviselhetetlen teherrel megrója, tulmenjen megbizatasán s főbenjáró dolgokba avatkozzék. Erdélynek alig fele volt kirabolva, de serge még épen állt. Kemény, mint az ország választására kijelölt fejdelem már utban, a szerdár pedig visszatérőben volt. Lehet, hogy ezekről nem volt tudomása, mert egy napon minden moszlimet eltávolítottak tőle, a ki tudott magyarul. Mindegy. Midőn a táborba ment, tudta, hogy a fejdelemség elibe megy s hogy ezt neki nincs joga a szerdár kezéből elfogadni. És még is hét napig árve-rezett rá. Attól tartott, hogy Erdélyt ki fogják rabolni? hát attól nem tartott, hogy alkotmányát elveszti? attól félt, hogy Erdélyt basasággá változtatják? hát mi volt ő más, mint keresztyén szerdár?

Midőn haza ért kétségbeesett arczok, elbusult emberek fogadták, kerülték, félték, s az oct. 4-ére Segesvárra hirdetett gyűlésen sem a Rákóczy, sem a Kemény párthivei nem jelentek meg. Akik ott voltak, az ő emberei, azok a nagyvezér szigorú fenyegetésére oct. 5-én megválaszták s a feltételeket elibe szabták. E gyűlésre egy kapucsi-basa meghozá a fejedelmi jelvényeket, eléggé fényes kísérettel, melylyel a jelenlevők kis száma nagy ellentétet képezett. Oct. 10-én miután, ez a pusztulás megtekintése végett egy körutat tett, átadta Barcsainak a jelvényeket, ki nyomon beigtattatott s a jelenlevőket megesketé. De másnap, vak lármára, hogy Rákóczy közeledik, a bot zászló hátrahagyásával Dévára szaladt. Minthogy ezután egymást érték a fermanok, hogy az ország ismerje el őt általánosán, hogy a ki ellene áll, ölessék meg, nov. 6-ára Maros-Vásárhelyre új országgyűlést hívott össze. E gyűlés valamivel népesebb volt, maga az új fejdelem török haddal jelent meg azon, s mindenek fölött a nagyvezér leveleit olvasák fel. Engedelmeskedniök kellett s a megválasztást és a feltételeket beigtatták az első articulushoz, de valóban oly módon, hogy a kényszerítést még csak nem is titkolták el. „Nem tagadhatjuk – írák – mind

magunknak, mind boldogtalan maradékinknak nem kicsiny szomorúságunkra lenni, hogy nagyságod fejedelmi méltóságos tisztiben való beállítása” nem az eddig megtartott szabad választás szerint, hanem a török parancsára történt. De hálát adnak Istennek, hogy ő nagysága keresztyén ember s nem basa, egyszersmind köszönik, hogy „nem nézvén mi uton módon lépett fejedelmi tisztiben” (azaz daczára annak, hogy kineveztetett) elfogadta a conditiókat.

Nemcsak a bevezetésben, első articulusban adják elő a választás kényszerűségét, maga a rendek által letett eskü is nem más volt, mint a körülmények közt lehető tiltakozás az ellen: hűséget esküsznek Barcsainak, de csak addig, míg Rákóczy a portát meg nem engeszteli, s oly módon, hogy ennek kegyelemnyerési törekvését hátráltatni nem szabad. Különbözn igyekeztek a kinevezés törvénytelenységét lehetőleg enyhíteni s már a conditiókkal tetemesen korlátolák a fejedelmi hatalmat. Bethlen Gábor óta felelős volt az ország-tanács, s Rákóczy Ferencz megválasztásakor hatáskörében tetemes tágitást nyert. Egyik törvénynek sem volt foganata, s most nemcsak ezeket ujiták meg, tágiták ki, hanem magát az országgyűlést is felhatalmazák, hogy fejedelmi megerősítés nélkül is hozhat törvényt s az ekkép egyoldalulag alkotott articulus is törvénye; továbbá a kincstartót közösen a tanács és fejedelem alá rendelék. Ugyane gyűlés kivetette az óriási sarcot, mely még éveken át is roppant teherként nehezedett az országra, hadfölkélest rendelt el, s határ-időt tüzött ki a Rákóczy pártiaknak a meghódulásra.

E perczen két fejedelme volt Erdélynek, s maga az ország területe is köztök két felé volt szakadva: a Részek és székelység Rákóczyval, a szászok és megyék Barcsaival tartottak. De mindenik félt a másiktól s mindenik alkudozott törökkel, némettel, sőt egymás között is egyezkedéshez kezdtek. Barcsai még Vásárhelyről felszólítá Rákóczyt, hogy a Részeket adja át,

Bécsbe küldte Haller Jánost egy terjedelmes röpirattal (Innocentia Transilvaniae, írta Bethlen János), mely Erdély állapotát, az abból származható veszélyeket festé, s annak szükségét mutogató, hogy a magyar királynak Rákóczyt nyugton maradásra kell bírnia, ügyét a császár portai követének Reningernek sajátkezű levelével ajánlotta, s végre Sebesi Ferencz által a temesvári basától az elfoglalt Deszni várának visszaadását s segélyküldését kérte. Rákóczy is sürgetett segélyt Leopoldtól, megnyert egy pár alsó rendű törököt s Mikes János által Barcsait a fejedelemség átadására hívta fel. De a magyar király még nem akart kilépni a semlegeségből s a török hatalmasok Rákóczyról tudni sem akartak. Közeledés helyett a két versenytárs közt gyűlöletes tollharcz fejlődött ki, leveleket váltottak, nyilatkozványokat adtak ki, melyek telve voltak recriminációkkal, egymás fejére szórt vádakkal és szitkokkal. Mindez láthatólag nehezíté Barcsai helyzetét, mely különben is terhes volt a miatt, hogy a sarczot szednie kellett, s hogy az országban mindig voltak török csapatok annyira, hogy ő különben is ingatag ember, lemondásra gondolt s e szándékától elállásra csak Bethlen János és Haller Gábor s a török fenyegetése bírhaták, kitől Sebesi azon választ hozá, hogy egyik kezében kard, másokban kenyér legyen, a meg nem hódolótól vegye el a kenyeret s adja a meghodolónak. Ez alatt Budáról Konstantinápolyból új csauszok s utóbb csapatok is érkeztek. A török az adót követelte, s Rákóczy meg nem támadásában árulást látott. Hogy megengeszteljék, csapatokat gyűjtöttek, az oláh vajdánál segélyt szorgalmaztak s Rákóczy megtámadására a bonczhidai országgyűlésen készülteket tettek 1658 végén; a mit pedig a sarczból összehozhattak, 50 ezer tallért beküldék a portára. De itt az összeget csekélylették s az oratorokat a jedikulába záratták.

Rákóczy komolyan volt fenyegetve. Székelyeivel az oláhok harczoltak s ezektől és a határszéli bégektől

még más segílyt is várt Barcsay. Annak reményei egymásután meghiusultak s midőn az ország, a támadás megkezdése előtt Kálnoki Mihály és Vrescher György által, 1659 elején újra egyezkedésre hívta fel; most erre hajlandónak mutatkozott, azon feltétel alatt, ha jószágait biztosítják, s megígérik, hogy visszafogadják azon esetre, ha neki sükerülend a törököt megengesztelni. A Beczterczen febr. 26-án összeült rendek e feltételeket elfogadhatóknak találták, s a biztosítást megküldék. A helyzet megfontolása, Basire Izsák lángszavai, hogy „tiszteesebb lesz önkényt lelépni, mint akaratlanul kiüzetni, s ha csak Isten közbe nem lép, kitöröltetni és historiává lenni” végre hatottak – april 1-én ünneplésen lemondott s Váradot és a Részeket kezeiből kibocsátotta.

A viszály ezzel még koránt sem volt kiegyenlítve. A porta a kiegyezést rossz szemmel nézte, egy újabban beküldött 50 ezer tallérnyi sarczrészlet sem elégíté ki s Barcsai maj. 26-án a nagy vezértől rendeletet kapott, hogy mindenkit tiltson el a Rákóczyval való közlekedéstől. Épen ez napra Szász-Sebesre országgyűlés nyílt meg, s midőn az ujon kinevezett budai basa utjából ugyan ezt sürgeté, a dolgot ezen tárgyalni kellett. Maj. 31-én felolvasák a leveleket s a végzés a török parancsa szerint ütött ki: mindenkinek fő és jószágvesztés büntetése alatt megtiltatott Rákóczyval közlekedni, ennek korlátnoka Mikes letétezt s helyére Bethlen János választatott. Hogy pedig a csak most visszanyert Részeket biztosítsák, Várad parancsnokává Haller Gábort nevezték ki. Ugyanakkor articulariter megtagadák részvétöket a viski végzések hozatalában. De mi Rákóczyra még kellemetlenebbül hatott, az a fiscalis uradalmak visszavevése volt. A gyűlés sokáig, jun. 15-ig ült együtt s Rákóczy ezek miatti panaszait manifestum alakjában még ide megküldte. A válasz megírásával egyik ítélőmester Nadányi Mihály bizatott meg, ki azt éles tollal, kiméletlen hangon fogal-

mazta, mindent, képzelt és igaz sérelmeket felhordott, fejére hányta az ország két éves szenvedéseit s ő és atyja uralkodását 28 éves nyomoruságnak nevezte. Hogy miért lett ő, Rákóczy oly notoriussá? kérdeje meg a portától, ők most is azt siratják, hogy vérrel kezdé az uralkodást. Nem kívánja az ország romlását? de miért? mert 7 ezer jobbágya van. Ugy látszik, hogy saját becsületére nagyon vigyáz – csak látszik, mert „ország hadaival két izben odahagyta a becsületet s életét megtartotta hol szaladással, hol jó idején való elköltözéssel”.

Ennyi guny és kiméletlenség a különben is ingerlékeny Rákóczyt vérig bántá. „Nadányi Mihály az eb – irá jun. 19-én,*) midőn a pasquilt megkapta – nem viszi sokáig,” s minthogy jószágait foglalni, embereit fogdosni kezdék, maga is hasonlóval fizetett. A bécsi udvartól, melynél a porta kiadatása iránt eredménytelen lépéseket tett, kapott biztatást, hogy uradalmiért Erdélyben a király szót fog tenni, hogy elnézik, ha saját védelmére csapatokat gyűjt. Más felől az oláh vajdával Mihnyével szövetségre lépett, várait őrséggel rakta meg s a hajdukat fegyverzette. S mind erre volt is oka, nem csak, mert valóban méltatlanul bántak vele, hanem legfőként, mert Barcsai is tábort hirdetett Keresztes mezejére s nem csinált titkot belőle, hogy Rákóczyt magyarországi uradalmiból is ki akarja forgatni. Aug. vége felé már mindketten fegyverben álltak, Rákóczy Székelyhidánál, Barcsai Keresztes-mezején. De az első gyorsan nyomult előre, a váradi nép hozzá hajlott s a kapitány Haller akarata ellenére semlegességre kötelezte magát. Sept. elején már Erdélyben volt, s e hó 3-án Torda alatt ütött tábort. A fejdelmi had nem állott meg előtte, részint mert valóban nem volt készen arra, hogy megütközzék, részint

*) Rhédei Ferencznek, kivel ez időben sok levelet váltott. Megvan a több felhasználtakkal az erdélyi Muzeum-egyletben.

mert Rákóczy iránt több rokonszenvvel viseltetett. Elszéledt, a fejedelem pedig Dévára szaladt. S most megint alkudozáshoz fogtak. Barcsai elébb a tatár rab-ságból ez év tavaszán kiszabadult Kemény Jánost s azután Bethlen Jánost küldé Rákóczyhoz alkudozás végett. Eleinte úgy látszott, hogy Barcsai kész lemondani a Kemény részére s hogy ebbe a török által gyűlölt Rákóczy is bele fog egyezni – de ily tény végbevitelére több önmegtagadás kívántatott volna, mint mennyivel akármelyök is birt s az első Déváról lemondás nélkül, ellenkezőleg segély nyerése végett, Temesvárra szaladt, az utóbbi pedig Maros-Vásárhelyre sept. 24-ére országgyűlést hívott össze, melyen ő egyszerűen a lemondási ténynek mellőzésével, visszaült fejedelmi székébe, általános bünbocsánatot hirdetett, melyből csak Nadányi és Mészáros voltak kivéve, az ellene hozott korábbi törvényczikkeket eltörölte s végezetre maga is felesküdt és felesketé a rendeket. A gyűlés oct. 6-áról s másnapról Rákóczy felszólíták a magyarországi rendeket, hogy a királytól számokra segélyt eszközöljenek. Ez időben Kemény János elhagyta az országot s magyarországi uradalmaiban vonta meg magát, hol Lónyai Annával házasságra lépett. Várad pedig nem sokkal utóbb visszakerült Rákóczy kezébe, de Leopold a török intésére megtiltá alattvalóinak, hogy neki segélyt nyujtsanak.

Erdélynek újra két fejdelme volt: egyik az ország-birtokában, másik mint bujdosó künn a török földön. S mi alatt ez a szomszéd beglerbégek hadaival beütésen munkált, Rákóczy is készülődött. Mert a porta megengesztelésére, daczára az utolsó vásárhelyi törvénynek, hogy attól elszakadni nem fog, gondolni nem lehetett, fölvette a régi tervet, hogy a magyar királlyal s oláh vajdákkal törökellenes coalitiót hozzon létre. Leopoldhoz már korábban is járatta követeit s most is küldött egyet, Mihnyével a havasalföldi vajdával korábbi egyezkedéseit ünnepélyes szövetséggé ala-

kitá át, s a vele Rukarban oct. 15-én történt találkozásban megállapítá a követendő hadjárat tervét, mely minthogy erejük szétforgácsolására adott alkalmat, bukások egyik okává lett. Mikes Kelemen Erdélyből tizezer emberrel segélyére ment, ugyanannyi csapatot állított ki ő is s e két had megtámadta Ghikát, a moldvai vajdát megszalasztá s helyét Konstantinnak adá. Már ekkor utban volt egy tatár horda Havasalföldje megtámadására s most az egyesült győzelmes had ellen fordult, roppant vérontás után nov. 2-án fényes diadalt aratott rajta, Ghikát Oláhországba vitte, Mihnyét pedig sereg-maradványával Erdélybe nyomá. E lehangolt, vert erő keveset használt Rákóczynak, ki már-maga is szorongattatott.

Szidi Ahmed budai basa Barcsaival Rákóczy elővigyázatai daczára a Vaskapun át berontott, s feltartatás nélkül Déva környékéig nyomult. Rákóczynak 17,000 embere volt, melyen Szidi csak nagy erőfeszítéssel s igen véres ütközet után tudott Zajkány mellett nov. 22-én diadalt aratni. Rákóczy harczosai körül 3,700 vitéz feküdt a csatatéren, néhány ágyuja s több zászlója esett török kézbe. Most visszahuzódott Fehérvárra, s onnan Radnótra. Néhány nappal utóbb dec. elején azon hirre, hogy a Részekből új csapatok érkeznek ennek támogatására, a budai basa hadával elősietett s a pár ezer emberből álló ujoncz hadat Tordánál megverte. De e két diadallal még nem volt Erdély visszafoglalva. A basa Rákóczy után nyomult s ez előle Vásárhelyre huzódott. Barcsaihoz szétszórt felhívásai daczára alig csatlakozott egy két ember, az általa dec. 11-ére Medgyesre hirdetett országgyűlés annyira néptelen volt, hogy a boszus basa türelmetlenül kiálta fel: „hol vannak az ország népei? mit várok utánad? én nem várakozom, ha itt nem kellesz jere velem Tömös-várig, tavasszal ismét behozlak.” Barcsai hivei nem voltak e véleményen, s másnap az egész tábor Nagy-Ekemezőre ment. Innen a basa és Barcsai Ugron An-

drást és Bedóházy Tamást Szebenbe küldék kieszközölni e városnál, hogy Barcsait s török és magyar hadai egy részét fogadják be. Megtagadni a kérést s ily módon a török ellen nyilatkozni, valóban veszélyes dolog lett volna. Habozás nélkül visszaküldék a követeket méltányos feltételekkel s Szidi Ahmed elhagyta az országot, Barcsai pedig Haller Gáborral, Bethlen Jánossal s más hiveivel – miután dec. 16-áról a kellő hitleveleket beküldték – dec. 18-án bevonult. Vele török és magyar had volt. Ime a szegény ország most másodsor sodortatott egy török háboru esélyeibe.

Ennek hírére Rákóczy megindult sergeivel s dec. 20-án már Szelistye alatt volt. Innen felszólítást irt a szebeniekhez, hogy Barcsait kötözve adják ki s a törökökhöz, hogy távozzanak az országból. Azután dec. 24-ére hadai a város alá száguldoztak. De Szeben védelmére meg volt téve intézkedés, a városi hatóság megtagadta kívánsága teljesítését, udvariasan és sima hangon. Annál gorombább volt a török „várj csak tavaszra, felkeresünk s meg nem maradhatsz, ha még az ökörnek a szarvába búsz is.” De ez időben nehezen ment az ostrom, még ha kellő szerekkel ellátta is magát a támadó, oly próbált erősség ellenében mint Szeben. Sem apró csaták, kiütések, bombázások, támadások, melyeknek gyakran fordultak elő, nem idéztek elő valamely fontosabb következményt, bármily éles fenyegetések, bármily gunyos levél-váltások fordultak is elő a verseny-fejdelmek közt, bár mennyire vádolta is egyik a másikat törvénytelenséggel. Barcsai még az ostrom kezdete előtt tudósításokat s követeket küldött az oláh vajdáknak, Dsán Arszlán szilisztriai basának, s magára a portára is, mindenfelül segílyt kérve. Neki valóban kevés kedve volt az ostrom terheit tűrni s testvére által hajlandónak nyilatkozott a lemondásra. De a főbb védelmi pontok török kézben voltak, s Barcsait Bethlen és Haller kitarásra ösztönzék: mert úgy találták, hogy szükség Erdélynek egyik pontját megtartani a

porta hűségében s ez által meggátolni nehogy ennek kedve kerekedjék azt pasasággá alakítani. Az önvédelem politikája volt ez, mert bármi csekély védelmet sem várhattak más felől. Drinapolyból a nagyvezértől nem sokára válasz érkezett: oláhok, tatárok, Bali aga, a budai basa utasítva lőnek, hogy felszabadítására serget vezessenek „egyébiránt, írja az, te egy ország fejedelme volnál s csak egy parányi sergecskéd sincs? Erdély nagy népességéből senkikkel sem vagy összeköttetésben, kik ily állapotban körültedd gyülekeznének? Micsoda fejdelemkedés az ilyen?” Végül Rákóczy ármányaira figyelmeztetve mondá „hidd el, hogy az az átkozott neked soha békét nem hágy. Különbén akár hiszed akár nem, a hadjárat neked lesz hasznodra *).” Oly jelentéktelen azonban, milyenek a nagyvezér akarta mutatni, még sem volt a Barcsai pártja daczára annak, hogy Szebenben s Déván kívül egész Erdély a Rákóczy kezében volt. És ez minden igyekezetével sem tudott semmire menni, hijában fenyegetőzött, hogy kozák, svéd és orosz csapatokat vár, hijában írta, hogy Leopoldtól biztatva van, hijában kettőztette meg ügyes tábornoka Gaudi Andrással a támadásokat, – mennél közelebb volt a tavasz, annyival inkább közeledett a felmentés ideje. Tavasszal mindkét fejdelmet nagy csapás érte: Barcsai neje Szalánczi Erzsébet a hasonló ostromolt Déván mart. 9-én meghalt: s Rákóczy, ki korábban is megengedé, hogy ahoz orvos menjen a várba, vigasztala „kegyelmed szomorúságát Isten vigasztalja, adjon helyette kegyelmednek egy tenyerén tomboló, friss, csillagok közt tombolót.” Nem sokára magának is vigaszra volt szüksége s april végén már beírta a várba versenytársának „kegyelmedet nevelte s emberré tette édes anyánk 18 praesentis (apr.) holt meg.” De az ostrom mindig hevesebbé válva, maj. 14-ig,

*) Török eredetiből mely van Mőzsa J. ur birtokában Dézsen, fordítva Szilády Áron által.

mely napra viradólag Rákóczy hada eltávozott a város alól. *) Ekkor már a budai basa nagy sereggel közeledett ellene, dulta, rabolta magyarországi jószágait s Erdélybe nyomult. Kolosvártt hasztalan szólítá fel a meghódolásra, saját birája Linczig János, s magának a basának táborából, ellenzett azt. Itt e város alatt találkozott Rákóczy hada a basával s ütközött meg azzal maj. 22-én reggel Gyalu és Fenes között, de szerencsétlenül. Rákóczy egyik szárnya megszaladt, s midőn ő a futók közé vágat a rendet helyreállítani, sisakját elejté. Körülvéetett s több sebet kapott fején, miglen lováról lehanyatlott. Ez eldönté az ütközet sorsát. A magyar sereg, ágyui hátrahagyásával szétszaladt, s a beteg Rákóczyt az ónodi lovasok szekeren Váradra vitték, hol ez jun. 7-én meghalt.

Szidi Ahmed nem meré a futó hadat üldözni, hanem még az napon bekülde Kolosvárra „száz öreg késért, az fejeket nyuzni” és „tiz szekérért a melyre a fejeket köl rakni” s negyven öles hosszú lánczért a rabok számára. Két nappal utóbb a várossal hatvanezer tallért fizettetett, s maj. 25-dikén újra kocsikat hozatott ki a városból.

III.

Szebenben máj. 23-án a gyalai csata hire már tudva volt. A budai basa a Szamos mellé a bonczhidai rétre huzodott, Barcsai elibe egy török csapatot küldött, ki. Szebenből máj. 28-áról kiindult. Még ekkor minden ugy volt, mintha ellenséges földön haladt volna ez, az utban eső városok vagy kelletlenül hódoltak meg, vagy nem hódoltak be, sőt Segesváron követét Toldalagi Mihályt (a nagy nevű államférfi fiát s magát is fejedelmi tanácsost) a felbőszült nép meg is gyilkolá. Midőn

*) Magáról az ostromról több följegyzés maradt fenn. Legterjedelmesebb a Kereszturi Demeteré latin nyelven s kiziratban.

vége a találkozás és egyesülés megtörtént, megindultak a Részek meghódítására. Szurdoknál hallák meg Rákóczy halálának híret s hogy testét Ecsedre szállítják. Ezzel a hadjáratnak tulajdonképeni oka megszűnt, de nem ürüge is s a behódoltatási czélok nem sokára nyilvánvalókká lettek.

Barcsait ez utban egy másik hir is találta: Ali basa april 16-dik óta szerdarrá van kinevezve, s Temesvár felé közeledik. A történendők iránt a fejdelem nem tudta magát tájékozni s Haller Gábort követség élén a szerdár üdvözlétére küldte Nagy-Bányáról, honnan ők is – miután utközben Kővárt, az ide bezárt nép, parancsnoka Mikes János ellenére feladta – Ecsed felé indultak. Ecsedet Mikes Mihály védelmezé s a budai basa, hogy ezt feladásra kényszeritse, a vár elibe akasztófát állított és beizente Mihály urnak, hogy testvérét erre függeszti fel, ha tovább is ellenáll. „Am tegye – izent be ez – mert testvérem bizonynyal nem akarja, hogy árulással mentsem meg életét.” Szidit e szilárd-ság meglepte, meg kegyelmezett Jánosnak s Barcsai-val együtt az alsó vidékek felé vette utját.

Ali ez időben már Temesvárhoz érkezett. Titkos utasítása volt a nagyvezértől folytatni az ez által két év előtt megkezdett behódoltatásokat, tudván, hogy Erdély maga komoly ellenállásra elégtelen, s számítván rá, hogy a bécsi kormány részéről elnézéssel fog találkozni. Valóban ugy is volt. Midőn Jenő s a két bán-ság elesett, egy egyszerű izenettel, hogy a mozlim sergek nem lépik át a Tiszát, kivitték, hogy a magyar megyék, német hadak összedugott kézzel nézték a foglalást. Még jegyzékváltás is alig történt, sőt a porta Rákóczynak kiadatását követelte. Nem nyerte meg, de más felől mindent, mi a nagyvezérnek támadásra ürügyet adhatott volna, gondosan kerültek. Így lőn Rákóczy magára hagyatva. Halála után a nádor jelentést küldött Bécsbe, hogy Váradot veszély fenyegeti s most „a magyar és német titok-tanács” elhatározá, hogy kell

valamit tenni. Tettek is. Souches tábornokot egy hadtesttel a Tiszához küldék, ki Szathmár és Szabolcs-megyéket átvette, Tokajt elfoglalta, más várak őrségét feleskette s Kálló és Rakomáz közt táborba szállott. De a szerdárnak Lambach kapitánytól izenetet küldött: „nem fog tullépni a határon s eddig is csak azért jött, hogy a béke fenntartására ügyeljen.” Hú is maradt ez izenetéhez, összedugott kézzel nézván a bekövetkezett eseményeket.

Hallert a szerdár hidegen fogadta, sőt egyenesen letartoztatá, s seregeit föl, Váradfelé vezette. Ez alatt Barcsai fermánt kapott a nagyvezértől, mely őt továbbra is szerdár Ali basa alá rendelé. „A mely koborlók (értsd Rákoczy-pártiak) azokat ne szánjad, hanem hatalmas Ali basának megmutasd, hadd büntesse meg őket. Arra ne tekints, hogy teveled egy hiten vannak. „Figyelmezteti, hogy Mohammed hitében kétféle szó nincs s esküdjök, hogy ha áruláson éri az eb Rákóczynál is nagyobb ellenségévé lesz. E fermán olyan formán hangzik, mintha a szerdárnak a Rákóczypártiakat lett volna feladata büntetni, de hogy valóban más czélja van, Barcsai gyanítani kezdé. Ő Szidi Ahmettel, ki már nem volt budai basa, de utasítva lett a fejedelmet akaratja ellenére is magával vinni, a szerdárhoz sietett, kivel aztán Aradnál találkoztak. Ali bár ismerőse volt, hidegen fogadta őt is, sőt letartoztatá, Haller lábára pedig 63 fontos vasat veretett. S most innen egyenesen és gyorsan siettek Várad felé. E várban kilenczed félszáz bajnok volt csak, Balog Máté, Rácz János és Szalárdi a történetiró felügyelete alatt; maga a kapitány Gyulai Ecseden volt. Már tudták, hogy minő veszély fenyegeti őket, figyelmeztetve levén erre Barcsai által, s még azon feltétel alatt is, hogy a király hűségére esküdjenek, hajlandók lettek volna német őrséget befogadni. Hasztalan sürgették: Souchet ígért de nem adott s Erdély fejedelme fogolylyá, tehetetlenné volt tevé. Ez alatt megerősíték a várat mint tudák, mig nem

Ali jul. 14-dikén nagy táborával megérkezett, s megkezdte az ostromot. A maroknyi csapat páratlan hősiességgel védte magát a tenger had ellen – de segély sehonnan sem jött. Souchet rakomázi táborában várta az események fejlődését, mi alatt zsoldosai a vidéken „rettenetes csintalanságokat” követtek el, daczára annak, hogy őt a felvidéki megyék gyűlése s a nádor kérve kérték, hogy siessen a vár fölmentésére. Negyvennégy napig védték magukat a váradiak, az ostromlókban nagy károkat tettek, s több rohamot visszavertek. Végre a vár árkából lecsapoltatott a víz, egy löportáruk a levegőbe röpült s maguk is megtizedeltettek. Ekkor aug. 17-dikén feladták a várat azon feltételek alatt, hogy a váradi uradalom birtokain kívül semmi sem fog behodoltatni, hogy az őrség szabadon, fegyveresen elvonulhasson, a városiak háborítatlanul birhassák birtokaikat, az iskola s nyomda illetlenül maradjanak s Erdély adója szálltassék le; Ali hit levelet adott e feltételekről*) s a nép csakugyan bántatlanul mehetett Debreczenbe.

A fontos végház bukása roppant hatást idézett elő. Bármily aljas és szivtelen volt is az, a mit a szerencsétlen országgal két év óta tett a török, ilyen árulásra az ország egyik államférfia sem volt elkészülve. Diadalának eme napja erős ellenpártot szervezett és hanyatlására nevezetes tényezőket támasztott, mert Barcsait tehetetlenné, magát pedig gyűlöltté tette. S mialatt a török ez utálatos tényt végrehajtá a Segesvárt július 5-ikén tartott országgyűlés szigorú rendszabályokat hozott, melyek szerint kelle az adó- és sarcz-hátralékot behajtani, mint melyeket Ali sürgetett s melyekért lőnek Haller és Barcsai letartóztatva. „Ez időben – mond Grafius egy német évkönyviró – Szebenben nem verhetek elegendő tallért, annyi nemes zúzatta össze

*) Mind a pontok mind a hitlevél az Erd. Muz.-egylet birtokában.

ezüst ékszereit, annyi polgár és paraszt feleségének övét és kapcsait.” Minthogy a behajtás kérlelhetetlen szigorral folyt, annak egész gyűlölete a helytartóra, Barcsai Gáspárra s a kinevezett bizottmányra esett. De fizetni kellett s a szegény néptől nem csak az ékszereket, hanem a marhákat is beszédtek. Végre 44 erszényt*) (egyben 500 tallér volt) beindítottak, mely Várad eleste után három nappal érkezett a táborba. Most Barcsait szabadon eresztették s Hallerről levették a lánczot.

Erdélyben valóban felfordult világ volt. A zsarolás és behodoltatás nem olyan dolgok, melyekkel a Rákóczy-pártiakat meg lehetett volna nyerni s ezek még Várad ostroma alatt Bánfi Dénest, Kemény Jánoshoz küldék, ki a nádor testvérének özvegyét vevén nőül, ezzel közelebb viszonyba, lépett. Barcsait most sem voltak hajlandók elismerni, Kemény által a császár segélyét akarák megnyerni, s ez Bánfit a rakomázi táborba küldé. De az alkudozás lassan haladt ez alatt s Barcsai visszatért a forrongó országba, hol a Rákóczyhoz ragaszkodó székekelyek, jelesül a csikiak s háromszékiek már nyílt lázadásban voltak, a fogságából nem rég menekült Lázár István vezérlete alatt. Ezek is Keményre gondoltak, s sept. 18-ikán tartott maksai gyűlésükből tőle kértek a teendőik iránt utasítást. Barcsai Gáspár helytartó ezek ellen általános fölkelést hirdetett, a háromszékieken a baráti téren diadalt aratott. Itt a lázadókat embertelen kegyetlenséggel büntette, akasztatta, csonkította s azután a csikiak ellen ment, kik pater Kászonit elébb a helytartóhoz azután magához a fejdelemhez küldék, hogy tőle általános bünbocsánatot nyerjenek. Barcsai hajlandó volt erre, de Lázárt és Székely Sámuelét ki vette abból, kik aztán Gyergyó bérczei közt vonták meg magukat. Most Csík is meghódolt, az ország lecsöndesültnek látszott s a fejdelem nőül vette Bánfi

*) Nyugtatvány a fels. k. kormányzék levéltárában.

Ágnest, kivel Segesvártt az oct. 20-ára hirdetett országgyűlés folyama alatt esküdött meg. E gyűlés a Barcsai ellen hozott korábbi végzéseket eltörölte s a sarcz-hátralék befizetése végett, melyet egy török követ most is sürgetett, nemesekre s városiakra egyiránt, minden jobbágy után külön fizetendő egy tallérnyi fejadót vetett ki.

E gyűlés alatt hire futott, hogy Kemény János egyesült a Rákóczy-pártiakkal s hadat szervez. Barcsai nem hitte a dolgot s a helytartó néhány embernek levágatta fülét, orrát, hogy rémitsen. Pedig a dolog valóban úgy állott. Kemény alatt sorakoztak a Rákóczy-pártiak, a nádor engedélyt, biztatást nyert a királytól annak támogatására; s a gyűlölet nem csak a Részeken, hanem magában Erdélyben is oly nagy volt Barcsai és a török ellen, hogy az időt méltán érkezettnek hihették annak megbuktatására, ennek kiűzésére. Semmi kétség, hogy Kemény mind ezt tekintetbe vette, sőt épen ezekre számított, midőn a Bánfi Dénes s a székelység hívásának engedve, mint a magyar király védencze, a nádor barátja nov. 21-kén Aranyos-Medgyesről utnak indult Erdély felé, „nem mint ellenség – írta megelőző napon kelt kiadványában – nem is megháborítására a hazának, sőt inkább jól meg sem aludt belső tüzésnek megoltására.” S a percz is teljesen alkalmas volt, hogy a két magyar haza ereje a török ellen indítandó vállalatban egyesíttessék s épen ezért a beütésre is jól választva.

Barcsai nov. 26-án értesült, hogy Kemény „kivánsága felett sokad magával” jön, s tüstént Görgénybe, testvére András pedig Fogarasba zárkozott. Tanácsurai már elszéledtek, sergét szétbocsátá s Kemény csaknem minden ellenállás nélkül nyomult elő, miután Örményesen az ellenálló Barcsai Gáspár felkonczoltattott, a Buzamezón táborozó oláh hadat pedig egyik hadnagya Szentpáli szétveré. Legelőbb Maros-Vásárhelyen állapotodott meg, hol Barcsainak két legelőbbkelő tanácsurát Haller Gábort és Bethlen Jánost

fogadta. Ezeket térítvényadásra kényszeríté. Szerencsétlenebb volt nálok egy harmadik tanácsur Lázár György, kit ut közben Kemény egy hadnagya legyilkolt (nov. 29-én).

Keményhez a székelyek s Rákóczy-pártiak rögtön csatlakoztak. Maga Görgényt fogta könnyü ostrom alá, fia Simon pedig Fogarast. De célja nem e várak megostromlása volt, hanem egyezkedés Barcsaival, kit e célból Bánfi Dénes által személyes találkozásra hitt fel. Barcsai beleegyezett s dec. 11-én Görgény-Szentimrén jöttek össze tanácsuraik kíséretében, hol ezek közt heves vita fejlődött ki, anélkül hogy a kiegyezésre alapot tudtak volna találni. De Barcsai és Kemény hosszas négyórai együttlét után csakugyan kiegyeztek: Szász-Régenbe dec. 24-ére országgyűlést hívnak össze s a mit ez végez, abban mindketten belenyugosznak. Mindketten szétküldték a meghívó leveleket. Kemény dec. 14-ről, hogy a haza felháborodott állapotán tanácskozzanak idegen beavatkozás nélkül, „melyek mostoha executorok fognak lenni” s hogy magok oltsák magok tűzét és Barcsai dec. 11-éről azon egyet kötve ki, hogy sem az ő, sem más hazafi megrontására semmi végzést se hozzanak.

Már e két meghívó is mutatta, hogy a diadal az országban a Kemény-pártiaké lett, s hogy Barcsai székét ujabban el fogja veszteni. De bár Kemény még mindig szükségesnek látta azt hirdetni, hogy a portától nem fog elszakadni, a beszéd, melylyel a régeni országgyűlést megnyitotta, a hév, melylyel kiemelte, hogy „megmeztelenített Erdély az ő lakosaitól, megfosztatott aranyától, ezüsttől, és megfogyatkozott erejében,” a nyomaték, melylyel elmondá, hogy a haza „bővebben öntöztetett keresztyén vérrel, hogysesm égi harmattal,” mutatták, hogy a személyváltozással más alakulásokat is várhatnak. De erre az ország meg volt érve s Keménynek a nádor barátjának személye a magyarországi és németbirodalmi segélyt képviselte. Barcsai lemon-

dását tudomásul vévén és azt Görgénynyel kárpótolván, Keményt 1661 jun. 1-én közakarattal s lelkesedéssel megválaszták s a fejedelmi conditioknak elkészítésére bizottmányt neveztek ki, melynek munkálatát jan. 3-án elfogadák s rájuk Keményt is megesketék. Jan. 4-én az ország tette le az esküt s 5-én Barcsaihoz Görgénybe követeket küldöttek, kik az ország biztosító levelét (melyben a többi közt Görgénynyel, Szent-Imrével, Zsúkkal megajándékozáék) megvigyék neki s 6-án ez ott kiadta ünnepélyes lemondását, hittel és menedéklével kötelezván magát, hogy „ez országon kívül való helyekre” nem irogat, nem izen, az ország s a fejedelem dolgairól nem tractál, a fejedelemséghez nem tartja jogát s fejedelmi czimmel nem él.” Ugyanakkor egy más okirattal Keményt fejedelmének ismeré el, ügyének előmozdítására kötelezván magát. „Ő kegyelmével – ír – igazi atyafiságot tartok.”

IV.

Kemény a szász-régeni gyűlésen nevezetes leleplezéseket tett. Már megválasztása előtt emlité, hogy a török Erdély végleges behódoltatását vette célba. S megválasztatása után jan. 9-én olyan okmányt közölt a rendekkel, mely e célú valószínűvé tette: egy fermánt, mely Bihar, Kraszna és Szolnok megyéknek a váradi pasaságba kebelezését elrendel. Másnap (1660. dec. 20-án kelt) levél jött a portai ügynököktől: tudósítás, hogy az oláh vajdák s a szilisztriai és magyarországi basák parancsot kaptak az ország megrohanására, ha Kemény fejedelemmé választása valósulna. De hisz erre el lehetek készülve. Tudhaták, hogy a porta nem fog szivelni más fejedelmi változást, mint azt, mely az ő érdekében történik. S ez esetre, a bekövetkezendő küzdelmek esetére a magyar király segélye kilátásba lön helyezve azon levelekben, melyeket a nádor s az esztergomi

érsek Keményhez irtak s melyeket ez felmutatott, hogy a rendeket a német szövetség eszméjére elkészítse. Nyílt elszakadásra azonban még nem tarták alkalmasnak az időt; előlegesen Bánfi Dénest és páter Kászont Leopoldhoz küldék, hogy nála a remélhető segély iránt tájékozzák magokat. Ezzel jan. 12-én a gyűlés eloszlott.

Kemény mindenek fölött a még át nem adott várak kézhezadását sürgette s e célból Barcsaival Régenben találkozott. E tehetetlen ember, ki versenytársával szemben mindig gyenge, de alattomban mindig kész ellene ármánykodni, mint hajdan Rákóczy, most Kemény iránt is kétszinű szerepet játszott s elrendelése azok átadását. Legelőbb Szeben esett kezébe némi alkudozások után, melyek alatt a szászok aggodalmaikat nyilváníták s azon kikötéssel, hogy a török ellen hadfolytatásra ne kényszeríttessenek, azután Déva, melyet az őrség magyar fele a töröknek akart elárulni, s mely célzatot a várparancsnok Springer meggyújtott és utóbb Fogaras, melyet márcz. 15-én Barcsai András testvére parancsára adott át, ki aztán ezen utóbbihoz vonult Görgénybe. Sőt végre Barcsai Ákos saját embereit Görgényből is elbocsátá, s Kemény őrségét bebocsátá e várba.

A helyzetnek ily módon Kemény urává lett, de nem sokára éreznie kellett, hogy a dolog a portával törésre kerülend. Az első fermán a nagyvezértől, melyet febr. 19-én kapott, szigorú engedelmességet követelt. Nem sokkal utóbb tudomása lett, hogy mint értelmezik ezt a portán. Követeit a szultán febr. 16-án fogadta s kiadta nekik a választ: fizesse le a kétévi adó- és sarczhátralékot, küldje be fiát mint kezest s maga menjen Temesvárra a fejedelmi jelvények átvételére. Elfogadhatatlan feltételek, de Kemény – minthogy Bécsbe küldött követeitől még nem kapott választ – kényszerítve volt azok felett alkudozásba bocsátkozni, daczára hogy a váradi pasa ugyanakkor a bihari, krasznai és

szolnoki helységeket csellel és erőszakkal s legtöbbszörre a parasztok fellázításával, egymásra hódoltatta. Miután azonban követei Bécsből visszajöttek s a német udvarral leendő szövetkezésre elegendő kilátást hoztak magokkal, nem folytatta tovább az alkudozásokat s a rendeket apr. 23-ára Beszterczére összehívta.

Tulajdonkép négy év óta volt igyekezete egy hatalmas erdélyi pártnak szövetkezni a bécsi udvarral. Az alkotmány egyik sarkpontjának, a szabad fejdelemválasztásnak megsemmisítése, az ország feldulása, megsarczoltatása igen sokakat megtérített a porta hívei közül s ezek most örömezt csatlakoztak ahhoz, ki által segílyt reméltek: elébb Rákóczyhoz, utóbb Keményhez. Soha sem volt e tervek iránt részvétlenebb, tartózkodóbb, megfontolóbb a bécsi kormány mint épen ez időtt. Portia a miniszterelnök minden áron fenn akarta tartani a békét s ha a Rákóczy kiadására vagy meggyilkolására tett felhívásokat boszusan utasítá is vissza, Reninger a portai követ által nem mulasztá el kijelenteni a portán, hogy annak törekvéseit élesen kárhoztatja, daczára, hogy titokban csakugyan nyújtott neki biztatásokat. De e beavatkozástól nem is tartott a porta, mely egyegy nyilatkozat-tétel mellett kényelmesen folytatta a behódoltatásokat, s azokban sem fenyegetések sem német sergek megjelenése által nem engedé magát gátoltatni. Várad elfoglalása végre feszültebbé tette a porta s a bécsi udvar viszonyát, Reninger ezt békeszegésnek nyilvánítá s az európai udvarok háborújával fenyegetőzött. „Hadd jöjjenek, mondá a nagyvezér, ha kedvök van az ozmán erővel megismerkedni.” S valóban Kemény felemeltetése arra látszott mutatni, hogy a szakadás a két udvar közt elkerülhetlenné lett.

Beszterczére apr. 23-ára összejöttek a rendek, s két nappal utóbb megnyílt e gyűlés. A fejdelmi propositiok megvitatása után Kemény egy bizottság elé terjeszté a török követeléseit az ő és fia személyére, az adóra és

sarczra vonatkozólag, melyekkel árra czóloz, hogy az országot elszegényítse, hogy aztán könnyebben elfoglalhassa. E nyilatkozat a kérdésre vezetett „hol találnak Isten után refugimot?” s feleletet arra Kemény adott „a német császárnál” s apr. 29-én átadá a rendeknek vele folytatott levelezését. Ez nap délutánján páter Kászoni adta meg a szükséges felvilágosításokat, melyeknek alapján határozatba ment, hogy Bánfi Dénest „ultimaria plenipotentiával” Bécsbe küldik. Neki – Kemény utasítása szerént – feladata volt a bécsi udvartól nyerendő segély iránt mindenesetre kiegyezni. A gyűlés még az nap elvégezé, hogy „török az ellenség” s Bánfi nyomon elindult Bécsbe.

A gyűlés a következő napokban Barcsai Ákos árulását tárgyalá. Esküje, hitlevele ellenére, széke visszafoglalására gondolt e nagyravágyó ember s a határszéli törökökkel levelezést folytatott. A rendek ugy végeztek, mint Kemény kívánta: hogy e miatt a hazát több veszedelem ne érje, Barcsai ellenében az ő saját hitleve értelmében járjon el, ő nagysága hasonlólag a hazaárulók ellen is rövid utú és rendkívüli pert kezdhessen – tényleg tehát az ország alkotmánya fel lón függesztve. A gyűlés máj. 5-én eloszlott s másnap Kemény Görgény alá ment vadászatra. A két Barcsait kihivatta Görgényből s ebéd után felmutatá nekik áruló leveleiket. Azzal mindkettőjüket elfogatta. Ákost nejétől elválasztva Görgénybe küldé hivével Budai Zsigmondal, Andrást pedig Fogarasvárába, hol máj. 16-án a piaczon felakasztató.

Egyuttal Kemény megkezdé készülődéseit, mert hirt vett, hogy a török is hasonlótt tesz. Ekkor érkezett meg Kálnoki Mihály Ali basa ultimátumával: mondjon le Kemény a fejdelemségről s válaszszanak a rendek helyette mást, ki aztán illő kísérettel személyesen vigye meg az adó- és sarczhátralékot. Kemény jun. 2-ára Medgyesre újra összehivta a rendeket s nem közönséges ékesszólással mutatta ki előttök, hogy mind ennek vég-

czélja közte és az ország közt szakadást idézni elő. Mint várni lehet, ama feltételek el lőnek vetve. Az elszakadást a töröktől ujabban kimondák, felhíván Keményt, hogy a német segílyt ismét és ismét sürgesse. Ugyan e gyűlés megújítá a Barcsaira vonatkozó beszterczei végzéseket s felette bíróvá Keményt tette és az általa elkobzott javaknak visszafoglalását elrendelé. Ezzel jun. 6-án eloszlott. Minthogy pedig a török erő közeledett, s Keménynek tartania lehetett, hogy ez Barcsai kiszabadítását czélozza, elrendelé ennek Kővárba szállíttatását. El is inditák őt Budai Zsigmondal együtt kocsi fenekére lánczolva, utközben azonban, Répa nevű falutól nem messze mindketten – Ákos és Budai – meggyilkoltattak. Keménynek e kettős áldozat nem volt elég: azokat, kiket Barcsai-pártiaknak ismert, azután is üldözé: Dobai Istvánt felakasztatá, Apor Lázárt börtönbe vetteté, Zolyomit Magyarországba zavará. S csakhamar jun. 18-ára Maros-Vásárhelyen maga is táborba szállt, nejét pedig több főrangú hölgygyel Szamosujvárba s onnan Kővárba viteté.

Ez alatt egymásra járatta követeit Bécsbe, értesité az udvart a törökök közeledéséről, Teleki Mihály és Kászoni páter által ujabban jelentéseket tétetett s Bánfi Dénesnek ujabban utasításokat küldött. Itt május és június hónapokat tanácskozással tölték el, követeket küldtek Konstantinápolyba s Temesvárra, kiket azonban rosszul fogadtak, mignem végre megálapíták a hadi tervet: egy kis csapatot, mintegy ezer embert Keménynek segílyül küldenek, mialatt két hadtestet állítanak ki, egy, mely mint repülő csapat (camp volant) gróf Starhemberg parancsnoksága alatt a Tiszához nyomuljon s Keménnyel lépjen összeköttetésbe, a másik a főserég álljon meg a Dunánál. Az egész felett a főparancsnokság Montecuculi Rajmundra bízott, kinek terve volt hogy „Erdélyt Erdélyen kívül segítse” s ezért Budát vagy Esztergomot akarta ostrom alá venni. Hadai felett – összesen 15 ezer válogatott harcos volt – Komá-

romnál tartott szemlét, s kirendeltetésének hírét Bánfi Dénes vitte meg a fejdelem bonczhidai táborába.

Már ekkor a török hadak az országban voltak. Szerdár a porta Alit nevezte ki, e szigorú és ügyes embert, kit a korábbi hadjáratokból jól ismertek, s ki személyesen vezette a korábbi behódoltatásokat. Az ország több felől lett megrohanva, egy csapat jun. 28-án a Körösvölgyén, Izmail budai basa jun. 30-án a Vaskapun át nyomult be s pár nappal utóbb a szerdár is jött a derék sereggel s a tatárokkal. Ő is ez utóbbi uton haladt előre táborával, mely szélében egy mért-földet fogott el, a kies Hátszegvidékét teljesen kirablá, Szászvárost, Szászsebest felégette s Gyula-Fehérvárnak ment. Irt a rendeknek hogy válaszszanak új fejedelmet; hasonló figyelmeztetés a konstantinápolyi internuntiusától is jött: „római császár ő fleg tekintetiért hatalmas császár a szabad electiót nagyságtoknak megengedte.” Nem éltek vele a rendek ezuttal s a császártól kirendelt segélyre vártak. Kemény annak megérkezte előtt nem akarta hadait a nagy erő ellenében kockáztatni, s maga felfelé vonult. De a székelyeket Petki István és Lázár István alatt elválasztá táborától s benn hagyta az országban, hogy a törököt nyugtalanítsák, mely mindenütt nyomában lévén s az ország belsejét kéréllhetlenül égetvén és pusztítván, Kemény Szamosujvár – s innen a tatárok elől sietve Huszt alá ment, hol a vár oltalma alatt táborát ütött. A tatár hordák tőle nem messze száguldoztak Szathmárig, Domahidáig maguk előtt hajtva rabjaikat, s maga Ali is benyomulván a Részekbe, Kemény Tiszabécsnél e folyam tulpartjára vetette magát. Azonban a szerdar aug. 6-án elhagyta Nagy-Bányát s Szinérváraljára és Nyalábvárig száguldott, mialatt tatárjai Ungot, Munkácsvidéket, Mármarost égeték. Kemény ennek következtében visszament a Tiszán, de még mindig háborgattatván a tatárok által a Tisza és Bodrog közt Semlyénben állapodott meg, bevarandó itt a német segélyt.

Montecuculi ekkor csakugyan utban volt – de kedve ellenére. Tervét, hogy a Dunánál működjék, megváltoztatta a hadi tanács s neki, fölterjesztései ellenére is Kemény megsegéllésére kelle indulnia. „Némely miniszternek – mond Montecuculi emlékiratában – több a hatalma, mint a belátása, s csak azért nem követi más tanácsát, hogy ne láttassék, mintha arra rászorult volna.” Kemény is sürgette Teleki által a segítséget s végre boszusan kedvetlenül megindult. Aug. 18-án Tokajnál volt, honnan Szathmár közeliig 12 nap alatt vonult. E hó 30-án Majténynál egyesült Keménynyel, késedelmének okait seregének rossz élelmezésében keresvén, s innen épen ilyen lassusággal folytatván útját Erdély felé a magyar hadakkal együtt.

Ali a német tábor közeledésének hírére visszaindult. Utját Nagy-Bányáról Beszterczének vette, s e város alól feszolítá a szász hatóságokat, hogy táborába követeket küldjenek. Tatárjai most az országnak megkimélt nyugati részét dulták fel s ez alatt maga sept. 3-ára Vásárhely alá ment, hol 170 ezer fogoly felett tartott szemlét. Itt megállapodott, hogy a fejdelem-választás kérdését elintézzé. De e pontnál meg volt akadáva, követelései olyanok voltak, melyeknek végrehajtására senki sem akart vállalkozni. Még benyomulásakor megkínálta a fejdelmi székkal Zolyomi Miklóst, de e szándékát Rhédei Ferencz meghiusítá. Most Petki Istvánnak ajánlá fel, s minthogy ő sem akarta felvállalni, sept. 12-én a táborába érkezett szász követekre ráparancsolt, hogy válaszszanak „Ők – válaszolák másnap – csak egy a három nemzet közül, s erre nincsenek feljogositva.” Némi tanácskozás után a követek egyikéhez Soter Péterhez fordult: „Ki vagy?” – „Én a budai (t. i. bodendorfi) pap vagyok.” – „A budai basa nagy ur, lehetsz fejdelem.” – „De én igen szegény vagyok!” – „Elég gazdag a szultán, nagy urrá tesz.” Ide sülyedt a fejdelmi méltóság, hogy ekkép kelle rá árverezni. Végre Ali belenyugodott hogy a fejdelmi

székre magyar nemest kell emelni s midőn sept. 14-én többen a Kemény táborából haza oszlottak közül nála megjelentek, egy környékbeli főurnak, Apafi Mihálynak személyét hozták szóba. Mihály fia volt Györgynek, a hatalmas tanácsurnak, s nemrég szabadulván ki a tatár rabságból, jószágán, Ebesfalván vontta meg magát. Mint szelid becsületes tudományos ember jó hirben állt, s Ali basa utána küldött. Nagy volt a rémület az ebesfalvi udvarháznál, midőn a törökök megjelentek. A ház asszonya Bornemisza Anna épen, gyermekágyban feküdt s Mihály ur nagy szorongások közt vált el tőle. De alig indult el, midőn egy utána küldött lovas legény tudtára adta, hogy neje fiat szült. A táborba érve már mint fejedelmet üdvözlék, fényes sátorba vezették s diszörséggel látták el. Rögtön hozzá fogták a választáshoz s a formákat jól roszul megtartva, Libancson (egy rét Maros-Vásárhely közelében) megválaszták. Ali sept. 16-án a csengei mezőn fiává fogadta, s feldiszíté a jelvényekkel. Apafira nehéz idők vártak: a sarcz- és adóhátralékot kérlelhetetlen szigorral kelle behajtania, főként a nemességen és szászokon.

E választásról Kemény Kolozsvár tájékán értesült, hova Montecuculival együtt épen ez időben érkezett. Kemény sietteté a megütközést, de hasztalan. Montecuculi kerülte a csatát. E nevezetes hadvezér emlékirataiban sokkép igyekszik eljárását menteni: kimaradt az ígért magyar segítség, rosz volt az élelmezés, utjában mindenütt csak üres tárházakat talált, táborában kiütött a ragály, a kulcsos városok egy nevezetes része elveszett, és mi ennél roszabb, a lakosság irántok ellenszenvvel viseltetik – még a szászok is nyiltan ellenök nyilatkoztak, Apafi részére állottak. Való igaz, mind ez nehezség volt, de bármennyire igyekszik is magát menteni, látszik, hogy küldetésében kedvetlenül járt el, hogy a meg nem ütközhetésre maga készíté el az utat. Tudomása volt, hogy a kormány nem nagyon érdeklődik Kemény személye iránt, s nem az a cél, hogy

a fejedelmi szék ennek biztosítsák, hanem átálán, hogy Erdélynek fejdelem választási joga fenntartassék. Ily körülmények elhatározzák a visszavonulás megkezdését, s sem Kemény előterjesztése, sem táboruknak naponkénti szaporodása nem birta határozata megmástitására: „nem fogja koczkáztatni ő felsége sergét, melytől a keresztyén világ üdve függ.” Kemény sept. 17-én tudatta táborával a visszavonulást „még több és nagyobb segítséget várnak.” S csakugyan sept. 18-án megkezdett a visszavonulás. Kolozsvár őrségét más fél ezer emberrel megszorították, meg Bethlen-Kövár- és Szamosujvárét. Kérve a németek Borhidnál, a magyar zsoldosok Erdő-Szadánál lőnek elhelyezve.

Ali a németek távozásának hírére szabadabban lélekzett. Azon körülmény, hogy megütközés nélkül elvonultak, már diadal volt neki, s most a Vásárhelytt összegyűlt népet szétbocsátá. Ugyanakkor a még mindig ellen álló székelyeket felszólítá, hogy hódoljanak meg, de nem tevék s Ali most feldulásokra küldött hadat. Legelőbb Marosszéknek eddigelé megkimélt részét, azután Csíkot boriták lángba, hol megvesztegetett kalauzok az ellenálló csapatok háta mögé vezették őket. Háromszék meghódolt. Kemény beindult az országba megsegélésökre – de fiának Ferencznek véletlen halála miatt elkésett. Többet nem tehetett, mint hogy a szorongatott Fogarasba Bethlen Gergelyvel hadakat küldött. Maga pedig Bikszádra ment. Ugyanakkor Montecuculi Tokajba s Ali is Szeben alá vezette sergeit s végre elhagyá a borzasztólag felégetett, kiprédált országot, Ibrahim basát hagyván hátra kétezer lovassal s tizennyolczszáz oláhval az Apafi védelmére.

Apafi nov. 20-ára Kis-Selykre országgyűlést hívott össze, mely csakugyan összeült, s melynek tulajdonképeni feladata volt az ő megválasztását törvényes formák közt végrehajtani, mit nyomon meg is cselekedtek azok „valakik hatalmas császár kegyelmességéhez és fényes köntöséhez ragaszkodának.” Nyomon elkészíték

a feltételeket: Kemény 21 conditiojához három pontot adtak: hogy az ország rendeitől reversalist nem csikar, a hazafiakat nem katonáskodtatja az ország határain túl, s a rendektől nem követel korlátlan hatalmat maga és tanácsa számára, melyekre Apafi meg is esküdött. Azután elvégezték a rendek, hogy Ali basától 10 ezer török harczost kérnek, elrendelék, hogy az őrségek adják fel a várakat, a hazán kívül levő főurak egy hónap alatt visszatérjenek, s az adóhátralék hajtassék be. A gyűlés nov. 23-án eloszlott.

S most Apafi felszólításokat küldött Kemény párt-hiveihez, hogy siessenek hozzá, teljes bocsánatot s jószágaik visszaadását biztosítván számokra. E levelek Kemény kezébe estek, ki most egy határozott lépést akart tenni széke visszafoglalására. A percz kedvezőnek látszott; mert a forrongó országban alig volt valami török erő. Ugy hívé, hogy a kulcsos városok könnyen kezébe esnek, s bár tanácsurai szándékát ellenzették, segélyt kért a szatmári kapitánytól s elindult. 1662. jan. 3-án egyesült a német hadakkal, de az esőzés miatt megromlott utakon nehezen haladt. Jövetelének hírére Apafi Segesvárra indult s Keményhez egyezkedés, Alihoz pedig segélykérés végett követeket küldött. Ajánlatait Kemény visszavetette, Apafi pedig egy nép zavar-gás daczára kezéhez vette Segesvárt. Ezalatt Kemény megérkezett a szász földre, de megjött Kucsuk is, kit Ali segélyhadakkal küldött Erdélybe, s egyesült Apafival. Keménynek most tanácsurai visszavonulást ajánlottak, de nem fogadta el, nehogy megszaladni láttassék." Jan. 23-án Nagy-Szöllősnél megütközött Kucsukkal, de teljesen megveretett s maga is a csatatéren maradt. Harczosait nem üldözte Kucsuk, ezek részint Magyarországba, részint a szomszéd várakba menekültek.

V.

Az erdélyi fejdelemség ez időt már alig volt árnyéka a réginek. Az eddigi behódoltatások birtokainak csaknem egy negyedétől fosztották meg, az utolsó évi hadjárat, a 250,000 tallérnak felhajtása, az adóhátralék felszedése, a pusztítások, számos lakosának rablásra hurczolása hihetetlenül elgyengíték. Már öt év óta egymást érték a csapások, de legnagyobb ez utolsó évi volt. De még ez sem töré meg egészen, reményeit ez sem lohasztá le. Az a párt, mely Rákóczy alatt kardott kötöt, hogy lerázza a török jármat, azután is hogy két fejdelme maradt a csatatéren, akarta folytatni a függetlenségi harczot, annyira kétségbe esett, elkeseredett volt. Az utolsó évben már megtörtént a német beavatkozás s minthogy ettől várta a sükert, bármily nagy veszteségnek tartotta is különben Kemény halálát, abban nem látott ügyére nézve végcsapást. A nagyszöllősi csata után e párt fejei részint a közeli várakba, részint Aranyos-Medgyesre szaladtak, s János úr fia Simon körül sorakoztak. A pártot Kemény Péter szervezé, mely aztán néhány nap mulva utnak inditá Bécsbe Macskási Boldizsárt s utóbb Bethlen Farkast, kérni Leopoldot, nehogy kivigye az országból hadait.

A bécsi kormány eljárása Erdély irányában soha sem volt habozóbb, ingatagabb, határozatlanabb, mint épen ez években. Portia a miniszterelnök semmi áldozattól sem volt idegen, csakhogy a békét fenntarthassa, s ezt bámulatos vaksággal mindig remélte is. Más kormányczélok elérése végett elnézte a török hatalom óriási terjeszkedését, el Erdély megnyirbálását s bizonynyal a rakomázi kudarcz épen ugy, mint Montecuculi tétlensége nem egyedül csak a vezéreknek róható fel. De a szerencsétlen Erdély oly nyomoru sorsra jutott, hogy e megpróbáltatásokat is túrnie kellett. Macskási és Bethlen biztatásokat kaptak Bécsben, s

pater Kászoni – még Kemény János követe – minden jót ígért nekik arra nézve, hogy a német őrsegek nem fognak az országból kivetetni. Ez ígéret azonban még nem tett annyit, hogy erélyes segílyre számolhatnak, mert Portia még mindig hitte, hogy a bomladozó békét vissza fogja állíthatni s e célból Berist Konstantinápolyba küldé. Hiu remény. Itt a mult év őszen meghalt Mohammed Köprili helyett nagyravágyó fia Ahmed Köprili lett nagyvezerré s ez nem csinált titkot belőle, hogy Erdélyt a szultán örökös tartományának tekinté. Ezért kívánta, hogy a német őrség Erdélyből vonassék ki, s ezért sürgette ezt Apafi által Ali basa is. Ily körülmények közt, hasonló sürgetéssel az erdélyi rendek is küldtek követeket Bécsbe, Sárosi Gergelyt és utóbb Dániel Istvánt, s most a császár időnyerés végett Szentgyörgyi Ferencz váczai püspököt Erdélybe indítá, hogy onnan a dolgok valódi állásáról felvilágosításokat hozzon.

Ezalatt az erdélyi kormány részleteket nyert Kemény Simon törekedéseiről. Nem kis csapás volt e pártnak, hogy Bethlen és Szentpáli Fogarast Keresztesi pedig Dévát s a Görgénybe szorultak e várat is feladták Apafinak, de Kolozsvárt német őrsege s főként határozott jellemű parancsnoka Redani Dávid még mindig tartották s feladásról hallani sem akartak, többszörös felhívások daczára sem. Ezenkívül meg Betlenvára s Szamosujvára is Simon urral tartott, kinek aztán e három erősségbe irott leveleit Apafi hivei elfogdosák. Ez iratokat a fejdelem a Görgény-Szentimrére márcz. 10-ére hirdetett országgyűlés elé terjeszté, mely a végzés hozása körül a megelőző évi határozatokat vette zsinórmértékül: notázta a két Keményt, Kapi Györgyöt, Bánfi Dénest, Bethlen Farkast, Teleki Mihályt több másokkal, Kemény János adományozásait megsemmisité s felelevenité azon beszterczei végzést, mely az ország alkotmányát felfüggeszté. E szigornak tulajdonkép más oka is volt. Apafi azon igyekezett,

hogy a várak mennél hamarabb hódoljanak meg. Kemény elestének hírére sietett Alinak tudtára adni, azon kéréssel, hogy Kucsuk Mehemetet hívja vissza, miután ennek az országban léte felesleges. Ali febr. 15-éről tagadó választ adott: nem addig, míg az ország várai mind kezében nem lesznek. De ezek visszafoglalásával siessen, mert ha ő megy értök, törököket fog e várakba rakni.

Mialatt hát Apafinak s Kemény Simonnak követei Bécsben egy időben de egymással ellenkező válaszokat sürgettek, meg kelle kezdeni a várak ostromát. Apafi elindult Kucsukkal, de lassan, vontatva s ágyuk nélkül. Nem akarta a bécsi udvart magára haragítani s szerette volna elismertetését onnan is kivívni. Végre megjött Dániel Bécsből azon válaszszal, hogy a német őrőség nem fog Erdélyből kivonatni, Kucsuk is sürgette az ostromot, Ali esküdzött, hogy maga fogja bevenni a várat. Ily körülmények közt Apafi 8000 s Kucsuk 4000 emberrel apr. 25-én Kolozsvár alá mentek s előbb Görvényből, azután Szamosujvárból ágyukat hozatván, hozzá fogtak az ostromláshoz, mely azonban lassan haladt, s Redanit sem külső szorongattatás sem a városiak sürgetése nem bírhatta fegyverlerakásra.

Apafi helyzete valóban kényes és kétes volt. Neki mint a török pártfogoltjának kevés reménye lehetett, hogy Leopold által el fog ismertetni. „Ő – nyilvánítá a császár – nem a kellő formák közt, a török erőszakolására lőn megválasztva, s az országnak már is nevezetes részeit idegeníté el.” S még is, ha csak nem akart a keresztyénség ellenségének tekinteni, ez elismerés megszerzésére mulhatlan szüksége volt. Más oldalról a török szorongatá, fenyegeté a várak miatt, a be nem fizetett adóért, sarcz-hátralékért s egyszersmind a behódoltatásokat is folytatta. Ily körülmények közt a táborában összegyűlt fegyveres rendek jun. elején háromfelé küldtek követet: Bécsbe Fekete Pétert, hogy a német őrőség kivonását sürgesse, Daczó Jánost Kon-

stantinápolyba, hogy Kucsuk zsarolásaiért panaszt emeljen és Haller Gábort Temesvárra Alihoz. Ali ugyan is titkon Piri basa által egy deftert készíttetett s ennek alapján Biharon kívül Krasznát és közép Szolnokot, Kolos, Belső-Szolnok és Doboka megyéknek részeit követelte, s a behódoltatásokat folyton folytatta. Ez és más sérelmei ellen még ez év elején Apafi a nagyvezérnél keresett orvoslást – de elutasított: Erdély ügyei Alira vannak bízva, volt annak válasza. A mit nyerhetett, mind össze egy fermanból állott, melylyel a szultán megdicsérte „természeti virilitását” s két öltözet ruhából melylyel megengedi, hogy tovább is „fejedelmeskedjék.”*) A berátból mind az, mi a régi athnameknak megadta valódi jelentőségét, azt t. i. hogy két oldalú szerződés legyen, hiányzott s nem volt több egyszerű kinevezésnél. Ez uttal hát e részről ennyivel kelle megérnie Apafinak, de a behódoltatásnak felfüggesztése végett Hallert Temesvárra küldé, hol Ali nem fukarkodott az ígéretekkel, komolyan azonban mitsem tett azok megszüntetésére. Az ifju, nagyravágyó nagyvezér hasonló magatartásának valódi oka az volt, hogy nem akarta kezét megkötni, mert nála Magyarországnak haddal megtámadása már el volt határozva. De hogy készülteit annál biztosabban tehesse, mind ezt titokban tartá, sőt épen nem mutatta magát idegennek attól, hogy a bécsi udvarral megujtsa a békét, melyet ez különböző követői által ez évben több ízben sürgetett.

Apafi e szorongattatásai közben érkezett meg Szathmárból, hol hosszabb ideig tartózkodott Szentgyörgyi. Küldetésének azt a szint adta, hogy a németeket a várakból kivonulásra birandja s Apafi ezért örömmel látta el menedéklevéllel. Sőt e részben annyira ment hitegetése, hogy jun. 15-én Apafi s az ostromlott kolosváriak közt fegyverszünetet hozott létre. Valóban

*) A Rozsnyai-gyűjteményben gr. Mikó ő nmlga birtokában

más volt a célja: biztatni Redanit, hogy a várat körömszakadtig védelmezze, s tudatni vele, hogy segélyt várhat. De a püspök elég vigyázatlan volt elárulni magát, egy a császártól küldött s elfogott levele leleplezé titkát. Erre a boszus Kucsuk elfogatta s Apafi és a rendek közbevetése daczára Temesvárra kísértette. A szegény püspök most már komolyan hozzá látott, hogy a várak kézbe adását eszközölje – későn, mert tábornok Schneidau német segélylyel már utban volt. Az ekkép három oldalról, a közelgő had, Szamosujvár, Kolosvár által fenyegetett Kucsuk Apafival visszavonult Keresztes mezejére s Schnaidau jul. 5-én segélyt hozott Kolosvárnak. Másnap jul. 6-án a keresztesi táborba Daczó János parancsot hozott a portáról Apafinak*) és Kucsuknak, hogy ezutánra minden ellenségeskedéstől visszatartsák magokut.

Ekkor már a béke alkudozások javában folytak. Reninger egy új okmányt nyújtott be s a nagyvezér ezt elfogadta alapnak, hogy a készülődéseket annál háboríttatlanabban tehesse. Az ostrom nem lőn tovább folytatva, de Szentgyörgyit fogságából csak a halál szabadítja ki. Az ország sorsán a két udvar alkudozása mit sem változtatott. Meg szállva két ellenségtől, marcangolva mindeniktől nyomoruságos napokat élt. A két féle sereg által oly zsarolásnak volt kitéve, mely lakosait végpusztulással fenyegetve, s oly fizetésekre szoríttatott, mely erejét felyül multa. A németek megszállták a sóaknákat, a török hadak „magyar kalauzzok lévén” csoportonként jártak, s a városokhoz a fejdelemnek újabb újabb összegekért kelle fordulni.***) Az országgyűlés mind ezen keveset segíthetett s a Medgyesen oct. 20-án és Kézden 1663 febr. 22-én hozott pénzügyi rendszabályok, a kiváltságolt osztályok meg-

*) Az Erd. muzeum-egylet birtokában.

***) Erre vonatkozó érdekes levelek a Nemzeti Társalkodó 1835. és 1836-iki folyamában.

adóztatása, korántsem fedezé a teméntelen szükségét. Jobb hatású volt az utolsó gyűlés azon határozata, mely a Kemény-pártiakat (Simon kivételével) kik nagy részben már is meghódoltak Apafinak, kivette a nóta alól. Ez alatt a két udvar követei 1663 januárjában kiegyeztek a béke-praeliminárek fölött s elég saajtságosan Temesvárott. A porta ugyan is ennek folytatását Ali basára bizta, s a bécsi kormány meghatalmazottul báró Goest küldte ide. Az előleges feltételeket, bármily kedvezőtlenek voltak is, Bécsben örömmel fogadták.

Kora öröm volt. Mind ezzel csak a bécsi kormányt akarák elaltatni, s ez teljesen sikerült. A török teljesen befejezte készülődéseit s midőn martius derekán egy nagy sereg Magyarország felé utnak indult Leopold kormánya teljesen készületlen volt. A hadat az ifju nagyvezér vezette s most Goes és Beris ijjedve szaladtak Temesvárról Belgrádba, hova ez jun. 8-án érkezett. Hidegen lőnek fogadva, s kihallgatást is alig nyertek, annyival kevesbbé tarthaták fel a nagyvezért.

De nem csak a bécsi udvar, Apafi számára is különös meglepetéseket készített a nagyvezér. Temesvárról tavasz óta az adó- és zsoldhátralékot mindig sürgették. Hasztalan fordult kérelmével apr. 12-én a szultánhoz Apafi, hasztalan küldözé Temesvárra embereit Csepregit, Pünkösdit, hasztalan tettek ezek Daczóval a főkövetel s Haller Gáborral jelentéseket, „hogy egyfelől háttára foglaltatik, másfelől az elviselhetetlen nagy adóval emésztetik” Ali basa boszusan fogadta őket, Daczótól megvonta a követi praebendat s Hallert figyelmeztette, hogy ezek beszolgáltatása „már a portának is meg volt mondva.” Haller és társai maj. 24-éről leveleket irtak a fejedelemnek s tanácsurainak, hogy „ez nemzet előtt embernek szavát, irását ugy kell viselni egy nyomban találtassanak,” s sürgeték a küldeményt „mert itt nincsen helye a mentségnek.”*) Mialatt hát az adó felhaj-

*) Levelek Rozsnyai gyűjteményében.

tásához készülteket tettek, egy kapucsi basa érkezett Fehérvárra, ki már nemcsak a pénzt sürgette, hanem parancsot hozott, hogy Apafi ültesse fel összes fegyveres erejét és csatlakozzék a megindult táborhoz. A megrémült férfi jul. 23-án kézbesíté mentségeit a kapucsi basának, hogy a Leopolddal szövetséget lényegelemek miatt sem vonhatja ki országából hadait, melyekkel saját határait kell védnie, de a kezei táborból jul. 23-áról a rendekkel kiadta parancsát a „porta contentatiojára kivetett” adó behajtására.*). A nagyvezér úgy látszik, e szabadkozásra számított, mert ezzel egyidőben azzal is akart nyomást gyakorolni Apafira, hogy őt a fejdelemségtől megfosztással fenyegette. S e fogástól annyival több sikert várt, mennyivel gyengébbé volt téve Erdély.

E rémítgetésre eszközül Haller Gábor lón kinézve. Midőn a nagyvezér Belgrádba ért, Temesvárról ide hozatta Hallert és Daczót, ki egy részletet már csakugyan beszolgáltatót. Még itt szigorú volt: miért nem küldi urad az egész összeget? kérdé ez utóbbitól. A nagyvezér jul. 4-ére innen Eszékre ment, s nem sokára Hallert is ide hozatta, ki roppant félelmek közt ért táborába. De szokatlanul barátságosan lón fogadva, s engedélyt nyert, hogy bár mikor szabadon mehet hozzá, sátrába. Haller követségének okait előadta, sürgette a határigazításokat, az ország sérelmei orvoslását, Apafinak athnamét, mind azt mire megbízatása volt**). De miről a nagyvezér ez uttal hallgatott, kijelenté azt előtte Panojot, a szultán tolmácsa: ő van Apafi helyett fejdelemül kinézve. Haller bizalmasan közölte a titkot Baló Lászlóval, hogy igyekezzenek a veszélyt elhárítani, mi az országra ily tervek által háromolnék. Ugyanakkor Daczó is szokatlan idegenséget vett észre a török uraknál Apafi iránt s minthogy mindketten nemsokára haza mentek nem késtek tudatni Apafival tapasztalásaikat.

*) Kézirat az akadémia birtokában.

***) Rozsnyai gyűjteményéből.

A megrémült férfi az ígért ajándékokkal Szilvási Bálintot küldte a nagyvezér után, ki Hallert is magával vivén Jul. derekára minden ellenállás nélkül ért Budára s e hó végén már ezt is elhagyta. De bár Szilvási Haller eljárását teljesen hibátlannak találta, s bár ez személyesen is megírta aug. 23-áról Esztergomból mentéseit, többé a fejedelem a gyanút lelkéből eloltani nem tudta. Még Haller által aug. havában kimerítő emlékiratokat terjesztett fel az ország husz hónapos rendkívüli költségeiről a török táborra – közel 400,000 tallérről – s e miatt fizetési tehetetlenségéről*), hogy a még be nem fizetett sarcz-hátralék elengedését a nagyvezértől kieszközölje. „Sok nagy instantiák után – írja Rozsnyai – megigértetek ugyan relaxáltatása e nagy summának, de úgy ha a fejedelem éjjel nappal siet a fővezérhez” ki táborával ekkor már Érsekujvárt ostromlá. A barátságos s bizalmat ébresztő hangon irt meghívó-levelet Apafi Radnóton sept. 5-én kapta, a főtolmács Panajot biztosítást küldött neki, s Rozsnyai Isten előtt magára vette bűneit. Nem ezek döntöttek Apafinál: belátta, hogy ez által egyedül tarthatja meg székét, tudta hogy ha el nem megy, Haller kéznél van; s rászánta magát e rejtélyes utra.

E meghívással a nagyvezér Magyarországot illető célokat kötött össze, s annak elfogadásától nevezetes eredményt várt. Hadjáratát eddigelé fényes siker koronázta s a készületlen és meglepett császári és magyar hadaknak sikeres ellenállásra alig volt reményök. De diadalából még is hiányzott valami: Felső-Magyarország és Erdély csatlakozása. Mint hajdan Bocskai, Bethlen, Rákóczy, nagy nyomatékkal léptek fel, úgy most ő is Apafi által akart ilyen eredményeket elérni. Tudta, hogy sérelem most is van elég, hogy a tizenhárom megye a mult évi országgyűlést boszusan hagyta el, s hogy a német hadak ellen országszerte nagy az elégü-

*) Két emlékirat u. o.

letlenség. De a különbséget az akkori s mostani idők közt nem vette tekintetbe. Akkor a török csak segélyt adott s nem élén állott a vállalatnak, akkor Erdély erejének neveléséről volt szó, most a porta akar foglalni. Ez fejtí meg a két magyar hazának közönyét sőt ellenszenvét e vállalat iránt, mely annyival gyűlöletesebb színben tűnt fel, mennél több kegyetlenséggel illette a porta Erdélyt utolsó években. S így lón, hogy az erdélyi urak közt nagy viszhangra talált a szamosujvári német kapitány körirata, mely inté öket: „ne keljenek fel a fejdelem felhívására, melyet ez csak kényszerítve tett közzé”, és ezek egyenesen meg is tagadák, hogy „testvéreik ellen nem fognak harcolni.” E helyzetet nem akarta felismerni a nagyvezér s midőn már látta, hogy sergek csatlakozásáról szó sem lehet, hívta meg magát Apafit hadak nélkül „mivel – mint ez ír Vehiculumában – a magyarországiak is akarának hódolni.”

Valóban pedig azok nem akartak hódolni. Megfordítva mint a század első felében, azon fejedelmeket pártolták, kiket a török üldözött s azokat segéllték. Évek óta óhajták a török háborút, mint alkalmat a török járom lerázására, s a felszabadulás eszméjének karddal, tollal legbuzgóbb apostola Zrinyi a költő, s annak egy másik harczosa Wesselényi, a nádor foglalák el a felső magyarországiak közvéleménye előtt Bocskai és Bethlen helyét. S erről nem sokára a nagyvezérnek is meg kelle győződnie. Apafi Radnótról sept. 20-án indult el, helytartókká Petki Istvánt, Béli Pált és Fleischer Andrást nevezvén ki, érkezett oct. 14-én Ó-Budára, hol megtekinté a Mátyás palotáját s e hó 18-án az érsekujvári táborba. A város már ekkor a török kezében volt, s a nagyvezér csak Apafi jövetelét várta, hogy e tény felmutatásával sikeresebb lépéseket tehessen Magyarországnak magához vonására. A fejdelem nagy kitüntetéssel lett fogadva, több izben kaftányokkal meg ajándékoztaték. Felhívásának céljához képest oct.

22-én kiadta és nyomon szétküldözé felhívását, melylyel felszólítá a magyarországiakat, hogy „a török császár oltalma alá folyamodásával végső veszedelemnek érkezése előtt fejet hajtván, cselekedje inkább szabad akaratja szerint, melyet aztán minden haszon nélkül, kénytelenségből meg köll cselekedniek.” Azután e hó 27-ig a derék tábor mind helyt volt, mely nap elindult. Apafi vele ment mindenütt, ott volt Léva, Nográd feladásainál. Nov. 14-én vált el a tábortól, nagyvezértől s ment Alsó-Németibe hálni, hova Haller Gábort is magával hozta. Éjjel török csauszok verék fel a fejedelmet, kik tőle Haller Gábort tudakozák, ezt azután elfogták, magukkal vitték. A nagyvezér még azon hajnalban fejét véteté. Minden habozás nélkül feláldozta azt, kit ellenfejedelmül nézett ki, miután Apafi eléggé engedelmesnek mutatta magát. Apafi dec. 1-én érkezett vissza Fehérvárra. Távolléte alatt helytartói Maros-Vásárhelyen sept. 14-én országgyűlést tartottak, mely Fogarast nevének inscribálta 80 ezer forintért, s Kemény Simont saját kértére feloldozá a nota alól. Hazatérte után, mindenekfölött azon igyekezett, hogy a német-örségtől birt várak meghódoljanak s csakugyan bizonyos, az örség közt kiosztott összeg fejében Székelyhida, Kolosvár feladattak.

Apafi körlevelét a megyék hidegen fogadták. A nádor nyomban nov. 3-án kiadta válaszáat, egy erélyes hangon s erős meggyőződéssel irt czáfolatot, mely ama csábítások ellen ovja a nemzetet, s a közel multra mutatással veszi erejét az ígéreteknek: „nemde – kérdé – két jó bokor (az az pár) karmasin csizma elviseléséig s koptatásáig hetedik erdélyi fejedelmet nem értünk-e?” Maga Leopold is nov. 10-ről komolyan intette azoktól a nemzetet s biztatta kilátásba helyezett külföldi segélylyel. S az eredmény valóban csekély volt – néhány elégületlen, néhány szomszédos ur hajlandónak mutatkozott kellő biztosíték felmutatása mellett. Ennek hijányát érzé maga a fejedelem is, ki

megapadt birtokait ez uton remélte nevelhetni, s 1664 jan. 28-áról Nalázi Istvánt a Belgrádon telelő nagyvezérhez küldé, hogy a behódolok számára menedéklevelet szerezzen „hogy így az levél kezünknel lévén bizvást birhassuk mi is őket,” s adóelengedést és a defterek rendbe hozását sürgesse. A menedéklevelet marc. 1-én kiadta a nagyvezér, de nemsokára a dolgok nevezetes fordulatot vettek a harc mezején.

Maga a nagyvezér minden ambíciója mellett is kevés hadtani ismerettel, birt, de táborokara kitünően volt szervezve. Mindamellet szerencsés előhaladását Leopold készületlenségének köszöné. Az ősz és tél kellően felhasználtatott ugyan s ezalatt oly sikeres operációkat vittek véghez a magyar és német sergek, s nyert segélyekkel oly fenyegető állást foglaltak el, hogy a nagyvezér jónak látta megfordulni, de az 1664-iki hadjáratra hasonló bénító volt, hogy a király két hadvezére Montecuculi és Zrinyi közt éles ellenszenv létezett s hogy a kormány a háborúval nem akart tovább menni, csak a pontig, hol a törököt akár milyen békére kényszerítheti. A szerencsés fordulat már a télen kezdetét vette Zrinyi fényes táborozásával, mely magának Montecuculinak tetszett legkevesebbé. Apafi, lehet e viszonyok nyomása alatt, lehet azon meggyőződéstől vezéreltetve, hogy széke biztosítása végett Leopolddal ki kell egyeznie, ennek szathmári parancsnokával Kobbal érintkezésbe tette magát, s ez előtt a császár iránti szives hajlamaival kérkedett. Leopold marc. 22-én kelt leiratával üdvözlé e hajlamait s Apafi most, hogy a császár szándékairól bővebben értesüljön, Teleki Mihályt sogorát Szathmárra küldé. Attól fogva közte a nádor és Kobb közt bizalmas levelezés kezdődött, de ezekből merített értesülései csak aggodalmait nevelék. A Telekitől hozott maj. 6-iki válasz ugyan is a kiegyezés egyik feltételéül a hozzá áttállott magyarországi urak kiadását követelte. Apafi erre nem állhatott rá s Macskásit újabb követül küldé Szathmárba. Ez időben

jött parancs a nagyvezértől, hogy hadait ültesse fel megsegélyezése végett, s minthogy e rendelettel dacolni nem mert, Tövisre tábornokot hítt össze, hol jun. 8-án főuraival a Kobb által küldött pontokat kezdé tárgyalni. A válasz (kelt jun. 12-én) nem olyan volt, mely a bécsi kormány inyére lehetett volna, s a hozzá átállottakat illetőleg tagadólag hangzott. De másképen mint a mult évben a törököt sem akarta segéllni s táborával lassan, vontatva haladt. Már későn: mert aug. 1-én megtörtént a szentgothárdi fényes diadal. Reninger, ki fél fogolykép mindig a török táborral volt, s ki az ütközet előtt is sürgette a békét, újra megkezdte alkudozásait s aug. 10-ére Vasváron létre is hozta azt. De még ekkor addig, míg a két udvar nem ratifikálá, titokban tarták, mignem még sept. havának végén (Leopold részéről e hó 27-ikén) meglepték vele a bámuló világot. A feltételek kiválóan a töröknek kedveztek, jobbakat ez még ha győz sem nyerhetett volna, „mert – mint Sagredo velencei követ írja – a kormány előtt azon gondolat lebegett, hogy a nyugtalan magyarokat a töröktől való félelemmel zabolázzák s kényszerítsék, hogy menedéket Ausztriánál keressenek.” Több pontja Erdélyt is érdeklé: a német és török őrségek elhagyják az erdélyi területet s várakat, Szathmár, Szabolcs s az ehhez tartozó hajduság a magyar király uralma alá kerülnek; Karán-Sebes Lugos és Nagy-Várad vidékei (Érsekujvár is) a szultánéi maradnak; Erdély szabadon választja fejedelmeit, de Rákóczy Ferencz s Kemény Simon ki vannak zárva a választásból. Székelyhid el fog rontatni (valamint Zerinvára is). E pontok tehetlenné tevék Erdélyt, megalázzák Magyarországot, és mint Bethlen János korlátnok találóan mondá, feláldozák mind két ország biztosságát. Valóban megdöbbenve, megütközéssel fogadák mindenütt nemcsak a két magyar hazában – hol a pontok és a megkötés módja egyiránt sérelmesek voltak – hanem magában a német birodalomban is, mely segélyével mozdítá elő a diadalt.

Teleki Mihály ez időben épen utban volt Bécs felé, hogy ott felvilágosításokat adjon a törökök erdélyi garázdálkodásairól, a behódolásokról, t. i. s az adó fel-emeléséről, midőn Szathmáron gr. Rottal, kit a császár a német hadaknak Erdélyből kivezetésével s Székelyhid lerontásával bizott meg, a vasvári béke pontjait, s néhány kérdést átnyujt neki, ez utóbbiakat, hogy választ hozzon rájuk. Teleki nov. elején Segesvárra érkezett, hol a rendek össze voltak gyűlve. A béke pontjai ellen alig tehetének valamit, de legalább ohajták, hogy a mennyit lehet, megmentsenek. Telekit még e gyűlésből nov. 12-éről nyomon visszaküldék Rottalhoz, feleletekkel a kérdő pontokra s sürgetve mindenekfelett, hogy a váradi egyezkedés ellenére tett behódoltatások visszaadása eszközöltessék. Teleki titkos utasítást is vitt magával: szelid hangu ellenmondást, hogy Erdély, ha nem fog régi állásába visszahelyeztetni, rövid idő alatt a bukás szélére jut. A gyűlés még nov. 19-ig tanácskozott együtt, s Leopold iránti előzékenységből Kemény párthiveit, a görgenyi notázottakat, „mint-hogy a római császár három rendbeli pecsétes resolútiójából világosan constál,” hogy a hazának és szabadságának helyreállításán munkáltak, s annak „gyámolítói és felépítői” voltak, a görgenyi végzés teljes eltörlésével újra felmenték a nota becstelensége alól. Mindamellett, daczára azon előzékenységnek, melylyel Rottal Apafit fiának fogadta, Teleki nem boldogult vele, sőt a rendeknek nagyon szerény követelésében cselekedést látott: „nem lehet – mondá haraggal – a császár elé szabni a teendőket.” Ily körülmények közt 1665 elején Bánfi Dénest*) Apafi egyenesen Bécsbe küldé: „tiltsa el Rákóczy Ferenczét – kéré a császárt – a fejedelmi czim viselésétől, szerezzon számára athnamet, s ne engedje magát a protestánsok üldözésére csábítatni. De Bánffi titkos utasítást is vitt magával:

*) Keresztes Papp Miklós ur tulajdona.

ha észrevénné, hogy Erdély ügyei halasztatnak vagy mellőztetnek, tiltakozzék az ellen.

Hasonló felterjesztések nem voltak alkalmasak a bécsi kormányt czélzatai módosítására birni. Ezek végett mindenekfölött szükségesnek tartották, hogy a béke fenntartassék, s hogy Magyarország külföldi zsoldosok által féken tartassék. A király magyar tanácsosok s főurak előtt 1664 végén Bécsben s 1665 tavaszán Pozsonyban fejtegette a béke előnyeit s kötötte szivökre ennek megtartását, a zsoldosok ellátását. Hijában nyujtott be a nádor a zsoldosok eltávolítása érdekében emlékiratot, nem nyerhették meg, sőt az Erdélyből kihozottak is köztök lőnek elhelyhezve. Hijában sürgette Bánfi Dénes maj. közepén Laxenburgban, hol a király által fogadtatott, hogy a portára a békében kikötött ajándékok megvitelével megbizott főkövét gr. Leslie utasíttassék, hogy Erdély alkotmánya s fejdelem választása megtartását és a sérelmek orvoslását sürgesse s e czélből utóbb Apafi is hijában kedveskedett Reningernek ezer arany ajándékkal. Leslie – mint ezt a fejdelem ügynöke Paskó Kristóf és török deákja Rozsnyai Dávid utján (kiket erről az ajándékkal lekötelezett Reninger értesített) megtudá – épen azon munkált, hogy a portával Rákóczy Ferenczet ismertesse el Erdély fejedelmének, s Apafi érdekében Reninger sem fejtett ki valami nagy buzgalmat. Ez év nyarán Bécsből Bánfi is visszatért s a sept. havában Radnóton tartott rész gyűlésen beszámolt azon bőséges ígéretekkel s biztatásokkal, melyeket Bécsből hozott magával. Nehány hó mulva a bécsi kormány más uton tett próbát Erdélyben tért foglalni: megbizta pater Kászoni, hogy a kormány sokszoros szolgálatai elismerésül a jezsuitáknak a kolosvár-óvári templomot szeresse vissza. A pater ez érdemben 1666 febr. 10-én az épen ez időben Fogarason együtt ülő rendek elibe folyamodványt terjesztett. A válasz, mit nyert, mutatta, hogy itt e pártfogás irányában ki voltak ábrándulva.

A császár – irák – valóban kegyes biztosokat adott nekik, de kormánya kijátszta szándékait. Ők tudják, hogy Leslie és Reninger szót sem tettek értök a portán, hogy másfelé és más uton is ellenök működnek. A katolikusoknak nálok nincsenek sérelmeik, s a kért templom másoké.

A mily kevéssé elégité ki Erdélyt az, mit a bécsi kormány a szent-gothárdi diadal óta tett ez ország érdekében, épen oly nagy mértékben fokozta Magyarország elégületlenségét a hatalomnak ottani eljárása. Első sérelem volt maga a vasvári béke, azután a zsoldosok bennhagyása az országban. A kormány élén vagy ahoz közel állóknak elejtett szavai, Lobkovitz, Hocher, Abele, s Tafferner jezsuita egyes nyilatkozatai: hogy a magyar uraknak forgói letépetnek, lábaik cseh nadrágba szorítattnak, – s szegényekké gyengékké tétetnek, hogy másoknak utjokban ne állhasanak, mindenfelé terjesztetvén, nevelék a rémülést és elégületlenséget. A mérsékeltebbek is szomoruan látták, hogy a korona mellett semmi befolyások sincs – s eleinte a hazafiak törekvése nem volt más, mint e befolyást visszaszerezni. Ez nem volt könnyű dolog, s Zrinyi Miklósnak és Lippai érseknek halála után még kevesebb reményök lehetett azt elérhetni. A hazafias törekvéseknek központjává Wesselényi nádor lett, s ez öregségében már nem látott más menedéket, mintha visszatér azon politikához, melyet a felső-magyarországi vármegyék Leopold ősei előtt követtek: külföldi szövetekezés által menteni meg az ország alkotmányát. Egyszerre bocsátkozott egyezkedésbe a francia udvarral és Erdélylyel. Az elsőtől üres biztatásoknál többet nyerni még nem tudtak, Apafi – ki által a törököt remélték megnyerni, s ez a terv Rákóczy Ferencznek és Zrinyi Ilonának pataki menyegzőjén merült fel – a stubnai fürdőben szövetkezetteknek murányi gyűlésére már követeket is küldött: Teleki Mihályt s az ifju Bethlen Miklóst. Átalok a nádor felkérte a fejdelmet, hogy

ez eszközölje ki a portánál, hogy ez Magyarországot évi 60,000 tallér adófizetése mellett vegye oltalmába. Apafi hajolt kérelmökre s Baló Lászlót küldé Konstantinápolyba (1666. aug. havában). A nagyvezér Kandiában harczolt s Baló decemberben válasz nélkül tért vissza. De a szövöttek élénkül sürgeték ez ügyet s Balónak 1667 januárban utra kelle indulni Kandiába. Öt havi vészterhes utazás után ért oda, s a nagyvezér titkos kihallgatáson fogadta a tihaja jelenlétében. A tolmács Panajot volt, ki titokban a bécsi kormány zsoldjában állott. Semmit sem vihetett ki; miért nem tették ajánlataikat a béke előtt? kérdé a nagyvezér, s tiz nap mulva kiadá válaszát: várjanak mig eljön a beavatkozás ideje. De a hajó, mely a nagyvezérnek, tihájának s Panajotnak buzdító leveleivel Balót a szárazra szállítá, magával hozta Panajotnak egy másik levelét is, melyben ő az összeesküvésről leleplezéseket tett a bécsi udvarnak. Zrinyit és Nádasdyt – ezek állottak a szövöttek élén, mert Wesselényi már megszűnt élni – e válasz elcsüggeszté. „Nálunk – irák 1667 octoberben – már vizsgálat is kezdetett, s ő felsége örökös tartományaiban sereg összeírásról halunk. Tudja meg hát nagyságod oly állapotban vagyunk, hogy ha csak török pártfogás nem ragad ki a veszélyből, rövid idő alatt elveszünk” S most Apafi hasonlag ez ügyben Inczédi Pétert küldte a portára.

De mialatt ő az elégületlenek ügyét ekkép támogatá, saját széke is megrendítették. A portán arról tanácskoztak, hogy ő elmozdittassék s helyére Zolyomi Miklós emeltessék. Ez a tehetetlen nagyravágyó könnyelmű ember már eddigelé is sokat szenvedett. Három fejdelem – II. Rákóczy, Kemény és Apafi – láttott benne versenytársat s mind három alatt szenvedett fogságot. Az utolsó, kilencz havi fogság után szabadon ereszté, de Hunyad megye főispánságát nem adta vissza, daczára hogy Zolyomi ezért folyamodott s eziránt biztatást is nyert. Ez alatt a nagyanyjáról Bethlen Ka-

táról (az István nővéréről) rámaradt jószágai végett is pert kezdettek ellene és az illetők a fejedelmi törvényszéken meg is nyerék. Zolyomi kétségbeesetten szaladt Nagy-Váradra, hol Hamza basa tárt karokkal fogadta és Konstantinápolyba küldte. „Mindenét elvették – panaszlá – s jószágait a hatalmas császár ellenségeinek Tökölinek, Barkóczinak adták.” Ügyét a portán felkarolák. Hijában küldte a portára Apafi Nemes Jánost ajándékokkal, parancsot vett, hogy Hunyadot, Gyalut s a főispánságot visszaadja. Ez nem vala könnyű: mind három hatalmas urak kezén volt, az első Tökölién, a második Bánfi Dénesén s a harmadik Kapién. De mialatt a visszaszerszésmodjai felett ezek és a fejedelem csaknem meghasonlottak s ez utóbbi már a fiscalis jószágok visszavételével fenyegetőzött, a portán már arról is tanácskoztak, hogy a fejedelemséget Zolyominak adják. A nagyvezér még mindig Krétában volt, s a fejedelem szerencséjére Naláczi elég korán jött, hogy a veszélyt elhárítsa. S csakugyan Inczédi, ki 1668. febr. 23-án érkekezett haza, azon megnyugtató hirt hozá, hogy a porta felhagy Zolyomi pártolásával. Nem volt oly kedvező a szövetkezettek ügyében nyert válasz. Panajot a nagyvezér leányát s ez által őt magát is megnyeré az osztrák érdekeknek s Inczédi 35 napi várakozás után azon feleletet nyeré, hogy a porra nem fogja a békét megszegni.

A szövetkezettek ez alatt XIV. Lajostól is próbáltak segílyt kérni, de eredménytelenül. Bármily rosszul állottak is künn ügyeik, az igerültség sokkal nagyobb volt az országban, hogy sem visszaléphettek volna. 1669. april végén a felső megyék zajos gyűlést tartottak s ezen Apafi küldöttei is, Kapi, Teleki, Nemes János jelen voltak, kiket a magyarországi protestánsok is felszolitottak, hogy az ő sérelmeiket is hozzák fel. A gyűlés eredménytelen maradt, az erdélyi sérelmek föl sem vétettek, s a szövetkezettek felszoliták Apafit, hogy ez a portát ügyökben ujabban keresse fel. Apafi „a magyar

és horvátországiaktól nyugodalma nem lévén”*) hajlott kérelmökre s oct. elején Rozsnyai Dávidot a portára küldé gazdag ajándékokkal. Épen ez időben a bujdosók saját kezökre is felléptek a portán s Bukováczky (Rozsnyai Dalmadinak nevezi) Ferencz által ajánlatot tettek, hogy ha Erdély Rákóczynak, Magyarország Zrinyinek adatik – ez utóbbiért 12,000 arany évi fizetésért adni hajlandó leend ő, Zrinyi. A helyzetet zavartabbá tette, hogy Zólyomi is újra kérni kezdte Erdélyt, még pedig tetemes területi átengedések mellett. De Apafi szerencséjére ennek követei, midőn Krétába indultak, urok „egészségére megivák a tengert” Rozsnyai pedig „bár tapasztalá, hogy nagyon billeg a tenger” szerencsésen oda ért. E törekvés, melytől pedig nagyon tartottak az erdélyi urak, „mert bizony dolog – írja Rozsnyai – hogy valamint a haza határ nélkül, ugy sok test ő alatta fő nélkül lőtt volna,” Zolyomi újabb notáztatását vonta maga után, a másikat pedig, Bukováczki követségét, maga a nagyvezér mondá el Rozsnyainak azon hozzáadással, hogy mig ura ildomosan viseli magát, semmitől se tartson.

De ezzel egyidőre legalább a bujdosók Erdélyben is elrontották ügyöket, s annyival inkább, mert 1670 tavaszán hirül adták Apafinak, hogy Rákóczy Ferencz emissariusai urok leveleivel járnak szerteszét s ez nemcsak fejdelemnek czimezi magát, hanem „immár osztja a jószágot s nemességet.” Hasonló értesítéseket a császár is küldött pater Kászonyi által Apafinak s ez most el volt tökéelve a szövetkezettekkel szakítani. – A csapás azonban, mely ezeket érte: tervök elárultatása, leveretésök, a vezetök elfogatása, a szövetkezetteket Apafival még közelebb érintkezésbe hozta. Ugyan is előre bizonyosak lévén elítéltetésök felől, igen sokan, a főbbek közül: az utolsó Bocskai, két Kende, Szuhay Mátyás, Szepesi Pál, Petróczi István, Keczer Menyhért, Wesse-

*) Irá a folyamodványban, Rozsnyai gyűjtemény.

lényi Pál, Csernel, Forgács, Kubinyi, Vay s számosan mások, utóbb pedig Tököli Imre és Balassa Imre Erdélybe menekültek. „Apafi – írja Bethlen János – a rosztat jóval fizetve, befogadta őket, többeket asztalához hivatott” s értök közbevetette magát a császárnál, kihez Hedrit s a portán, hova Balót küldte. Az első üres ígéretekkel, az utóbbi tagadó válaszzsal tért vissza, s ez alatt Magyarországon egymásra folytak a bebörtönözések, míg a szétszort zsoldosok nemességet, népet egyiránt zsarolák, 1671-ben megkezdődtek a kivégeztetések. Zrinyit, Nádasdyt, Frangepánt, külföldi törvények szerint ítélték el, s künn végezték ki a steyermarki Tattenbachhal. Benn egy vegyes bizottmány ítelt Rottal elnöklete alatt Pozsonyban, fej és jószágvesztéssel büntetett, s megkezdte a protestánsoknak nyílt üldözését, templomaik elvételét, a papok gályáztatását azon szín alatt, mintha ők csinálták volna a forradalmat. Mind ezt az ország alkotmányának felfüggesztése „a dolgoknak új alapokra fektetése” s törvénytelen adók behozatala követte.

A bujdosók szorongva nézték hazájok nyomorát, s menekülést csak abban láttak, ha a portát megnyerhetik. Valóban ez állapotnál jóval jobb volt az árnyékhatalommmá lett Erdélyé is, s nem volt rosszabb a hódoltságé sem. S azok Petróczy Istvánt és Szepesi Pált a portára küldék, hova ezek 1671 jun. végén érkeztek. Apafi utasítá oratorat, hogy őket segítse „mindenben a haza veszedelmére czélzó dolgokon kívül,” a nagyvezérnél pedig kegyes fogadtatásra találta: „menjenek a budai basához, ki a magyar ügyek vezetésével meg van bizva” s velök is csausz küldetett vissza, ki utját Bécsig volt folytatandó. De a bujdosok ohajtása, hogy beüthessenek, mégnemment teljesedésbe. S minthogy a csausz sem tért vissza Bécsből sept-ben Apáczai Tamást a portára küldék, hogy miután a porta ortalma alá vette, segítse is meg őket.*) Apafi is ugyan

*) A bujdosók levele Rozsnyai gyűjteményében.

ekkor Balót a portára, Brenkovicsot Budára indítá, s minthogy a nagyvezér a kívánt beütési parancsot még sem adta ki, Szepesi Pál késő ősszel „s igen megbomlott egészséggel” újra a portára ment. Ez idő alatt a bécsi kormány Erdélyben és a portán folyton sürgette a bujdosók kiadását. Nem nyerte meg. „A német követ – irák a portáról Apafinak – panaszkodik, hogy rablók és zsványok vannak nálad. Ezeket tüstént add ki.” De kéz alatt tudatták Apafival, hogy a bujdosókat éppen nem tartják rablóknak és zsványoknak.

Erdélyt más körülmény is gátlá a bujdosók ügyének erélyesebb felkarolásában: a határszéli basáknak folytonos behódoltatásai. Mióta a végvárak egy nevezetes láncolata: Karánsebes, Lugos, Sidóvár, Jenő, Deszni, Nagy-Várad, Szent-Job elestek, a törökök mindig terjeszkedtek. Ali basa a Piri basától készített defter alapján az elfoglalt várak tartozandóságait úgy mint ezek ebbe be voltak vive, követelte. Sem a váradi egyezkedés, sem fölterjesztés nem használt, sőt hijában mutatta ki Apafi a valódi járandóságokat. Míg ő egymásra írta leveleit a portára, míg futtatta követeit a német udvar közbenjárásáért, folytak a behódoltatások törökök és ármások által (mint ők nevezék a megnyert s fölfegyverzett földnépét) egészen Kolozsvár határáig. Itt is Kucsuk járt elől – kit Bethlen János méltó gyűlölettel nevez „igen elvetemedett embernek” – Erdélynek 1663-ig az országban, azután elébb Jenőn, 1666 ota Temesváron s 1671-én kezdve Nagy-Váradon nagy ostora. S midőn Várad körül hat vármegye részint egészen, részint nagyrészen elesett, Zarándra, Hunyadra került a sor, hol 49 falut követeltek. Sok követség s fizetség után annyit tudtak megnyerni, hogy nem szétszorva, hanem egy tagban kelle kivágni 1671-ben. Alig lett e pernek vége, midőn Kucsuk új követeléssel állott elé: mind azt kívánta, mi a Piri-defterből még nincs kezén. Ez Erdélynek valójában fele lett volna s a megrémült Apafi 1672.

februárjában sok ajándékkal tudott annyit kivinni, hogy az ügy elhalasztatott.*)

VI.

A politikai és vallásos üldözés Magyarországon napról napra türhetlenebbé vált, s az ingerültség is ezekkel aránylagosan nőtt. A bujdosók e hangulatot fel akarván használni 1672 elején elhatározzák, hogy egy beütéssel az országot lángba borítják. S minthogy Erdélyben, Teleki Mihály ügyöknek meg volt nyerve, ez Apafit újabb közbejárásokra vette rá: Spankounál a német zsoldosok beütései iránt panaszkodott, a portánál pedig ezek visszatorlása végett Magyarország megtámadására kért engedélyt. – A portától tagadó választ nyert, de ez nem birta visszalépésre a bujdosókat, nem Apafit szándéka megmásítására. E tervről sokáig még a tanácsuraknak sem volt sejtelme, mig-nem Bánfi Dénes rávette, hogy a tervet államtanács elébe terjeszse, hol a bujdosók pártolásának ügye megbukott. A reményökben csalatkozott bujdosók most csak annyit kértek, hogy egy hely jelöltessék ki nekik, hol szervezhessék magukat. A tanácsurak önhatalmukból ezt sem akarták megengedni s Radnótra junius 26-kára orsszággyűlés elébe kívánták terjeszteni. A gyűlés zajos volt s a bujdosóknak nem igen kedvező. Mégis eme gyűlésen állt be nevezetes fordulat az ő javukra: a szultán Lengyelországot haddal támadta meg s minthogy érdekében állott Leopoldot mennél job-

*) A hódoltság viszonyai a portához és Erdélyhez ugyanazok voltak mint Magyarországon. Hasonló fizetésekkel teljesített s az ozmán törvények épen úgy behozattak, de azért az erdélyi megyei hatóságok is épen úgy fennállottak. Azonban a portának jóval többet fizettek mint a megyének – Doboka megyének pl. 48 faluja (egy Torma K. tisztelt barátom birtokában levő regestrum szerént) a töröknek 1671-ben 3172 fjt s 80 drt., a megyének csak 255 fjtot fizetett.

ban elfoglalni, kéz alatt az oláh hospodár által tudokra, adta, hogy nem ellenzi, ha beütnek, csakhogy ezt ovatosan tegyék. E gyűlésre egy fermán is érkezett a szultántól, melyben hatszáz kocsi lisztet és árpát kívánt táborára.*) A dolog több ízben sürgettetett s az ajándékokat és kocsikat Baló felügyelete alatt pár hét múlva utnak indíták.

Ez alatt az ingerültség Magyarországon véres jeleket idézett elő s a német parancsnokok kegyetlensége hasonló visszatörölásokra adott alkalmat. A bujdosók Máramarosból tettek egyes kirohanásokat, azután Kende, Szuhai, Szepesi nyolczszáz földön futóval, segítve némi török csapatoktól, a Debreczent megtámadással fenyegető Spankaut visszanyomák. E szerencsés kezdet táborukba 15000 embert gyűjtött. Most, daczára, hogy az államtanács s az államférfiak nagy része a beavatkozást mindig ellenzé, Apafi ösztönözve nejétől, Telekitől, saját vallásos buzgalmától s elődjei példájától, segélyadásra határozta magát. A dolgot mindamellett úgy kelle intézni, hogy kudarcz esetére is fedve legyen, s ez okból Teleki s Wesselényi, Forgács, Keczer akkép intézék a beütést Kővárból Szatmár alá, hogy ez egészen magán-vállalat színét viselék. A kudarcz csakugyan bekövetkezett, a sereget sept. 20-án egy Szatmárból kiütő csapat Vasvárnál megverte s maga Teleki is fél saruját a mocsárban hagyva szaladt el. Ezután a bujdosók is több megveretéseket is szenvedtek, s Kobb nov. 8-áról a vezérek fejére jutalmakat tüzött ki.**)

E közben Apafi okt. 20-dikára Marosvásárhelyre országgyűlést hitt össze. Az ellenzék felbátoritva a vasvári kudarcz által, számon kérte a fejdelemtől, hogy mikép állanak az ország ügyei e két császárnál? Ez nem titkolható tovább, hogy a portán az orátort a bujdosók beütései ügyében feleletre vonák, s a gyűlés

*) Rozsnyai gyűjteménye.

***) Rozsnyai gyűjteménye.

éles roszalást nyilvánított az eddig történetek iránt. Néhány hét múlva december havában igazolta a rendek eljárását Apafinak Bécsből visszatért követe Macskási is, ki több főúrtól s magától a svéd követtől is hozott leveleket és izenetet, melyek Apafit ovatosságra inték, mert a bujdosók vállalatait önzés vezérli. Egy körülmény valószínűséget kölcsönzött e vádnak. Szepesi 1672 végén Erdélybe jött s új bujdosó csapatok számára menhelyet kért. Innen, Apafi engedelmével, mint a bujdosók követe a portára ment. Kevés idő múlva Petróczi is Erdélybe érkezett, mint a bujdosók ujonnan választott generálisa és portai követe. A dolog Gyulafejérvártt feltűnőnek tetszett s minthogy különben is kitűnt, hogy a két követ küldetése egymástól eltérő, Petróczi Fejérvártt feltűnő hidegséggel lett fogadva, ő bosszusan e miatt kardjához vágott – mely vigyázatlan tettéért aztán Apafi 1673 jan. 10-én fogva Fogarasba kísértette.

A porta a bujdosók irányában kétszínűen viselte magát. A lengyel háború miatt érdekében állott Leopoldot lehetőleg foglalkodtatni, de ugyanakkor, nehogy egy új háborúba bonyolítottassék, mindent kerülni kívánt, mi a vasvári béke felbontását vonhatta volna maga után. Ez okból nyilvánosan Baló által megizente a nagyvezér Apafinak, hogy üljön veszteg, Szepesit pedig hasonlóan nyilvánosan durva szavakkal illette sokszoros alkalmatlankodásaiért. De ugyane nagyvezér, ugyan e Szepesit éjjel hívatta magához, felbátoritá a támadások folytatására sőt biztosítá, hogy a lengyel háború végeztével a porta Magyarországot megsegéli. De egy ideig még a dolog titokban tartását kívánta, azonban óhajátását fejezte ki, hogy egy mennél fényesebb követség küldessék a portára. Nagy volt az öröm és reménység a bujdosók között, nagy az Apafi udvarában, ki most már Petróczit szabadon bocsátá, sőt a bujdosók fényes követségéhez maga is csatolt egy felhatalmazottat, Székely Lászlót. A követség elment, de reménye felett rosz fogadtatásban részesült, mert a lengyel háború által

nagyon elfoglalt porta, a beavatkozás idejét nem hitte elérkezettnek. A fényes követségből 37 napi várakoztatás után hármat fogadott el a nagyvezér s ezektől is jelenre mindent megtagadott, csak jövő segélyre adott biztatásokat.

Sem ez, sem az időközben szenvedett csatavesztések nem hangolák le végkép a bujdosókat. Ampringen Gáspár kormányzónak szigorúsága, a zsoldosok kicsapongásai, a protestánsok üldözése, papjaik gályára hurczoltatása alig elviselhető teherként tüntek fél. Beláták, hogy kegyelemre nem számíthatnak s a bujdosók a háboru folytatását tüzték ki célul. Szükségesnek látták ezek e célból, hogy egy generálist válasszanak s hogy Erdély részvétét biztosítsák maguknak, e hivatalt Telekire kívánták ruházni. Egyuttal pénzt és pártfogolást is kértek a fejdelemtől. A tanácsurak megszavazák az elsőt s az utóbbi eszközlésére Turzai Györgyöt Drinápolyba küldék. Teleki generálissága azonban zavarokat idézett elő. A korábban megválasztott Petróczi ugyanis tiltakozott ez ellen, mire a boszus fejdelem őt egyik fiával együtt elfogatta s Szamosujvárba kísértete. E tény a menekülteket haragra lobbantá. A küldött segélypénzt elrabolták, Apafit pedig szitkokkal, fenyegetésekkel illették, míg ugyanakkor az ifju Petrócziak a váradi basához, ettől késő ősszel a portára mentek. E bajokhoz ujak is jártak. Kobb tiltakozott Apafinál a bujdosók pártfogoltatásaért, Turzai pedig a portáról azon parancscsal tért vissza, hogy üljön veszteg a fejdelem. Mindamellet a bujdosók ujra meg ujra sürgették, hogy Telekit nevezze ki generálisukká Apafi. A fejdelem már hajlandó volt erre, midőn a nagyvezérnek teljes megveretése Chozimnál Sobiesky által vágyaikat, reményeiket messzebb tolá. S ettőlfogva még kevesebb reményök lehetett a bujdosóknak, hogy a porta fellépend ügyökben, hogy Erdélytől az eddigieknél nyiltabb támogatást fognak nyerhetni. Ily körülmények közt, hogy tovább is fej nélkül ne legyenek, Wesselényi Pált

ideiglenes kapitányokká választák, oly hozzáadással, hogy majdan ő e hivatalát Telekinek adja át.

A bujdosók ügyének ez sem adott jobb fordulatot, s a küzdelem Magyarországon sok vérrel de valóban kevés eredménnyel folyt. A francia háború nagy mértékben elfoglalta Leopoldot, s ez nem küldhetett annyi serget Magyarországra, mennyivel a bujdosókat legyőzhette s az ingerült országot féken tarthatta volna. Bár mennyiszor megverték is hadai a bujdosókat, ezek titkon segítve a portá és Apafi által, mind annyiszor megújítják e küzdelmet. Nekik tagadhatatlanul még ezeknél is nagyobb támaszuk volt a kormány számos balfogásaiban, mely terrorizmus és kegyetlenkedés által hitte az országot megfékezhetni, mely az égő üszköt sohasem hagyta kialudni, a mérsékeltebbeket is a kétségbeesésig üldözé, s mely végre szigorát évről évre nevelé, Igy a következő 1674-ben a protestáns papok, tanítók újra megidézttettek és apr. 4-én elmarasztaltattak. Közülök aki nem menekült vagy tértvényt nem irt alá, számszerint 61 egyén gályára küldetett, a mellett hadi törvényszékek is folytatták kegyetlenségeiket, daczára, hogy a császár szelidebb eszközöket ajánlott, a büntetésekben bárd, kerék, kard játszták a fő szerepet. Ily körülmények közt újra küldtek a bujdosók követet Fábián Farkast a portára s újra szorgalmazá Apafi is a nekik adandó segílyt. Az első üres biztatásokkal tért vissza, az utóbbi parancscsal, hogy a fejdelem ne nyughatatlankodjék, mert megárt. E válasz senkinek sem tetszett, nem a fejdelemnek, kiben a cselekvés ambítiója már felébredett, nem Telekinek, ki a bujdosók ügyét buzgóan pártolá, nem a főurak egy nevezetes részének, kik vele egyetértettek s még nevelte a cselekvő párt türelmetlenségét XIV. Lajos francia király bujtotgatása, kinek ügynöke Beaumont 1674. sept. 13-án megjárta Erdélyt, hogy Apafit s a magyarországiakat Ausztria ellen hadra bírja, s kémlelje ki, nem volnának-e hajlandók ezek maguknak francia vérből királyt választani?

De a dolgok e folyásával a főurak egy része elégü-
letlen volt, az államtanácsnak egy része pedig épen e
nézetet osztá. Kezdetől fogva, hogy a bujdosók ügyébe
avatkozásról szó volt, ellenzékét képeztek ezek s fej-
delmi gyűlésben s országgyűlésen kivitték, hogy a rész-
vétel csak titokban kéz alatt történt. Minthogy a porta
nyíltan ellenzé a dolgot, féltek, hogy titkos utasításait
megfogja tagadni. Nem azt ellenzették ők, hogy a buj-
dosók be ne fogadtassanak, hanem azt óhajták, hogy
kedvökért Erdély ne tétessék koczkára. „A magyaror-
szágiaknak, mondák, jó refugium Erdély, de ha mi
kiszorulunk Erdélyből, vajjon melyik nemzet fogad be
bennünket” s ez érvben annyi valószínűség volt, hogy
Teleki ellenkező nézeteit, még fejedelmi pártolás mel-
lett is, csak olykoron és ügygyei bajjal vihette ki. Ez
ellenzéknek feje Bánfi Dénes vala, egyiránt hatalmas,
gőgös és gazdag főur, sógora a fejedelemnek és rokona
Telekinek; első összeköttetései a bécsi udvarral azon
időből származnak, midőn Kemény János részére sür-
getett innen segélyt. Azután is járt Bécsben s ott ugy
látszik tekintélyes ismeretséget szerzett. Daczára elvei-
nek magas polczra hágott s az 1673 őszen tartott orszá-
gyűlésen nagyságossá lett. De gőgjeért s hatalmasko-
dásaiért sok ellensége volt s még több elveiért az ellen-
kező táborból. Annál kevesebben kegyelték még azok
közül is, kik vele egy szint vallottak. Telekivel sokáig
jó lábon állt s minden oly dologban, mely nem vonat-
kozott a bujdosók ügyére, segélték is egymást. Végre
is ez volt a kérdés, mely őket meghasonlásba hozta
azon időben, midőn Telekinek a francia segélyhez kilá-
tása nyílt, midőn tehát az egyiránt eszes, tekintélyes és
erélyes ellenzék megbuktatását terveire nézve mellözhe-
tetlennek hitte. Nincs okunk hinni, hogy ez ember minden
önzés nélkül pártolta a bujdosókat, kik bizonyosan nem
kinézés és előleges ígéretek nélkül sürgették oly sokáig
kapitányukká kineveztetését. De ha csak az önzést
állítanók tettei egyedüli rugójának, nem kevésbé té-

vednék. Volt azokban a hazafiságnak is szerepe. Hisz nagyravágását más uton könnyebben kielégíthette volna, azon például, melyen Bánfi haladt, mint ezen, midőn azokat nemzeti ügyyei kötötte össze, s éveken át kitartással, erővel folytatta. Az időt és körülményeket legalkalmasbának hitte most merni valamit, midőn a francia biztatott s a porta nem nagyon ellenkezett. Neki ugy tetszett, hogy ez utóbbi nem ok nélkül segíti a zendülőket kéz alatt. Most, midőn a császárt a francziávali hadfolytatás nagy mértékben foglalkodtatja, s az elégtelenség Magyarországon az elkeseredés fokára csigázodott, a beütés Erdélyből több sikerrel kinálkozott, mint valaha, a nagy ur pedig, ugy hivé, az eredményt megbocsátja.

1674 elején oly dolgok történtek, melyek Telekinek sok aggodalmat okoztak. Jól tudá, hogy Bánfi levelezéseket folytat, melyeknek, mint maga vallá utóbb, nincs más célja mint „a haza és nemzet állapotját jobb karba hozni.” De feltűnő volt, hogy ez időben a császártól bárói czimet nyert s amaz lassanként azon meggyőződésre jutott, hogy ez valamit forral, talán magának Apafinak elmozdítása végett. Perczig sem habozott megbuktatását munkába venni. S e cél elérésére czimborákat könnyen találta, hisz alig volt a hatalmasok között, kit ő mint például Béldi Pált és Csáki Lászlót érzékenyen ne sértett volna. Nem volt nehéz őt mint tanács urat perbe idézni az ország sarkalatos törvényei megsértéséért. Különben is jószágait erőszakos foglalásokkal nevelte, s gyakran hatalmaskodott a kisebb nemeseken. Azután mint az északvidéki őrségek feje, jelentékeny haddal rendelkezett s ezzel ugy bánt, mintha sajátja lett volna. Mind ez jó volt ürügynek.

Teleki mindenek előtt a fejedelmet idegenité el Bánfitól de végcéljait nem közölte vele. Azután egy ligát készített s azt két példányban iratta le, melynek egyikét magánál tartá, másikat Béldi Pálnak adta át, mert mindenek előtt e hatalmas urat nyerte meg. S

most több főurakkal alá íratta Csakival, Kapival, Székely Lászlóval, Kornis Gáspárral s másokkal. Néme-lyeket, például Bethlen Miklóst azzal rettentett, hogy Bánfi Apafit megbuktatni, sok főrendűt megöletni szándékozik. A ligát egymásután többen aláírtak s lépéseket tettek elfogatására. E célból a székelyek lettek felültetve, azonban egy tagja a ligának, Bethlen Gergely, elállott tőle s értesíté Bánfit, hogy elfogatása tervbe van véve. A hirt Bánfi Koppádon vette, honnan maga családja hátrahagyásával Kolozsvárra menekült. Neje csakugyan elfogott. Ez alatt a ligának Apafi fejedelem is meg lőn nyerve, s most ez saját rendeletével sietteté Bánfi elfogatását. E főur még mindig jelentékeny haderővel rendelkezett, mely Kolozsvár közelében volt összevonva. A liga tagjainak azonban sikerült Bánfit megrettenteni. Elhitte, hogy a székelyek nagyobb erővel közelednek mint az övé, hogy neki nem egy párttal, hanem az országgal van baja. Egy izben már utban volt Magyarország felé de megint visszatért, alkudozni kezdett a fejdelemmel s a ligával. Vesztére, mert ezek épen saját embereit, azokat, kiket alkudozás végett kiküldött, meg tudák nyerni maguknak s épen ezek által fogatták el Bánfit Szamosujváron, és vitették nejével együtt Betlenbe. A székelység felprédálta Bánfi jószágait: „Az mely Erdélyi nemes – írá Béldi gunynyal erre vonatkozólag – ezüst tálból eszik rátottát, hamar megcsömörlik tőle.”*).

Még csak Bánfi elíteltetése vala hátra. Az országgyűlés nov. 17-ike óta Fehérvártt együtt ült s elhatározta a fő urnak írásos kihallgattatását. E célból Teleki 31 vád pontot fogalmazott, melyeket dec. 5-én a közügyigazgató kiadatott. Ezeket Banfival dec. 7-én egy küldöttség közölte, ki dec. 13-ára már elkészíté válaszáat. Bármily súlyosak voltak is e pontok,

*) Keresztes Pap Miklós gyűjteményében.

egyenként alig lehet azokat főbenjáróknak nevezni. Bánfi a legtöbbet higgadtan és találólag czáfolta, habár kétségtelen, hogy a hatalmaskodási vádak alól nem tudá magát tisztába hozni. Ezekkel azonban nem fordítá el magáról a megsértettek gyűlöletét, nem azon politikai reményeket, melyeknek sikerültet halálával hozák kapcsolatba. S a rendek dec. 17-én csakugyan kimondák a halálos ítéletet s rögtön elkészítették. Ez ítélet maga is olyan volt, mint a vádpontok, mindkettő erős, felzaklatott szenvedélyekre mutat, de minthogy a valóságos indokokat mindkettő elhallgatja az ügy igazsága iránt meggyőző erővel egyik sem bir. Hijában mondja az ítélet „kihez képest példa légyen a nyughatatlan szivekben felfuvalkodott embereknek, akárkinék is, ezután megbecsülje fejdelmét, s hazájának megrögzött törvényét és a szép nemesi szabadságot, ki nélkül az élet nem élet, hanem veszedelem és nyughatatlan nyomoruság” – az ilyenmő példaadást sem az akkori, sem a későbbi közvélemény nem tartá sem igazságosnak, sem helyesnek, sem opportunusnak.

A fejdelem még az nap aláírta az ítéletet s Csáki nyomon megindult azzal Bethlenbe. A fejdelemasszony értesülve a dolog kimenetele felől, férje szobájába rontott s ettől kegyelmet eszközölt ki. De az étékfogó későn érkezett a kegyelem-levéllal: Betlenvárnak kapuit bezárva találta. Ezalatt ott – decz. 18-ka volt – Bánfit egy czigány hóhérral kivégeztették. Csáki a tény végrehajtása után visszasiétt Fehérvárra, hol a rendek a Bánfi elleni ítéletet törvénybe iktatták, roppant mennyiségű szerzeményeitől megfoszták s fiának Györgynek csak az ősi jószágot hagyták meg, de egyszersmind a lehető fejdelmi örökösödésből kizárák.*).

Bánfi Dénes halálával Teleki szabadabb kezet

*) Ezen országgyűlési végzésre még többször visszatértek a rendek: az 1678. oct. 1-je fehérvári a Bánfi György circumscrip-

nyert. Ez időben a francia beavatkozástól remélt legtöbbet. Összeköttetéseit a párisi udvarral a lengyelországi követ marquis Bethune által tartotta fenn ki pénz, lőszereket osztogatott a bujdosóknak s 1675 elején titkára Akakia Roger által Apafi udvarában sürgette, hogy a fővezérség véglegesen adassék által Telekinek. A bujdosók egy követsége is sürgette ezt és a segély adást s Fogarason, husvét szombatja előestéjén ígéretet kaptak a fejdelemtől: meg fogja őket segíni nyilván ha erre a porta beleegyezését megnyerheti s titkon ha az megtagadtnék. Nem is késett erre lépéseket tenni: a bujdosók zúgolódnak türelmetlenkednek, írják a portára, félni lehet, hogy eloszlanak; eddig is sok költséggel fáradsággal tartotta őket meg a hatalmas császár hűségében, de ha a hatalmas császár kegyelmessége még tovább is halasztódik többé ez nem fog neki sikerülni. Hasonló kérelemmel járultak a bujdosók is a portára: küldhessenek követeket oda, kik ott athnamét köthessenek, szüntettessenek meg a Szathmár és Szabolcs megyei behódoltatások, hogy „sokaknak lobbadozó reménységeket megújithassák”^{*)}). Nyílt segélyre azonban mind e sürgetések mellett sem lehetett gondolni s a porta elégnék tartá ha elnézi, hogy egyik vagy másik basa a szokásos határ villongások színe alatt saját csapatait a felkelőkéhez, bujdosókéhoz csatolja, kik folytonosan, az ország különböző részeiben, meg nem szünő harcot folytattak a labancz tábornokokkal s bár ez évben néhány erősebb csapást szenvedtek, szerencsésebbek voltak a következő 1676-ban, segítve a lengyelektől, francziáktól nyíltan, Apafitól s a törököktől még mindég kéz alatt. Ez időben a bujdosók reményei éledni kezdettek, hogy a lengyel há-

cioját tollálta, az 1682. aug. 1-seji gerlai a ligat törölte el s az 1684. mart. 8-ki fogarasi minden félre magyarázható pontokat megsemmisít.

^{*)} Mindkét okmány meg van a Rozsnyai-féle gyűjteményben.

boru bevégeztével megnyerik a török segílyt. Csatlakoztak mint már oly sokszor, sőt Apafi oratora annyit sem tudott kieszközleni, hogy Teleki Mihály a fővezérseget nyiltan átvehette volna s így az Erdélyből várt 10,000 embernek ez évben is Wesselényi Pál volt a tábornoka. A beavatkozás kilátása azonban mégis naponként valószínűbb lett: Apafi a bécsi udvarnál erősebben sürgette mint valaha Szathmár, Kálló, Tokaj visszaadását (1675) s a bujdosókkal a nagyváradi basa követeivel az ő biztosai együttesen tanácskoztak a megsegítés módjai iránt. Sok jelenség mutatta, hogy nincs messze azon időpont, melyben nyiltan fel fog lépni.

De e beavatkozási politikának még mindig voltak ellenzői, s Bánfi halálával korántsem volt minden nehézség elhárítva. E pártnak feje Béldi Pál volt, az udvarnál ama hatalmas főurnak versenytársa, míg élt, leghatalmasabb eszköz Teleki kezében amannak megbuktatása körül, ki kincseiből is nevezetes részt kapott. Béldi különben sem eszes, sem népszerű ember nem volt: egyiránt gyarló, mint ember és mint pártvezér. Góg és nagyravágyás nem hagyák pihenni s a személyes sértések megbosszulása politikai működésében lényeges rugót képezett. Bánfi haláláért ennek rokonai az udvarnál „válni kezdék a fát alatta” s az 1575 majus 25-én tartott fej érvári országgyűlésen a megyék felzudultak a hatalmaskodó ellen. A vihar akkor elvonult feje felől, s az egész azzal végződött, hogy e főur erőszakosságai meggátlására törvényczikket hoztak. A dolognak ezzel nem volt vége. Nemsokára csodálatos hírek kerengtek az udvarnál: létezik egy összeesküvés a fejdelem megbuktatására, melynek Béldi a feje, de „esze, pennája, kardja, mindene” Bethlen Miklós. Beszélték, hogy ez utóbbi a kománai berekben már egy izben el akarta fogni az ott átutazó fejdelmet. Nem volt nehéz ilyen hírekkel Apafit elrémiteni s ő Béldit és Bethlent meghívta Fogarasba s 1676 apr. 23-án estve mindketőjököt elfogatta. A foglyok sorsa lassankint mind rosz-

szabható lett, sőt elítéltetésüket is csak nehezen tudta a fejdelemasszony meggátolni. Végre is 1677 márczius utolsó napjain minden per, kihallgatás és ítélet nélkül szabadon bocsáttattak, azonban egy reversalist voltak kénytelenek aláírni, mely kezöket a legnagyobb mértékben megkötötte.

Ez események Telekinek szabadabb tért nyitottak a bujdosók segélyezésére, kiknek ügye kedvező fordulatot nyert. Ez időben Apafinak XIV Lajossal egy nagy fontosságú szövetsége jött létre, s épen a lengyel király udvarában, ki most már az elégületleneknek megengedé, hogy birodalmában harcosokat toborzzanak. E szövetség művén már három év óta dolgoztak ügynökeik, miglen 1676-ban az egyezkedés komolyan munkába vétették, a francia udvar Forwall ezredest s Reverend Domokos abbét küldé Erdélybe, hol ezek a fejdelemmel s Telekivel közlekedésbe tették magukat. Az egyezkedési pontok aláírására Varsó nézetett ki, hol Apafit Macskási Boldizsár, az elégületleneket Absolon, Fajgel Péter s Fábián Farkas képviselték. A francia biztos Bethune marquis volt, s a szerződés 1677 maj. 27-ikén jött létre. E szerint Apafi s a bujdosók hadai egy egészet fognak képezni, mely felett a főhatalom a fejdelem illeti s mely a háborut juliusban megkezdi, fővezér Teleki lesz, ki mellé a bujdosók 12 tanácsost választanak. Apafi s a rendek Lajos tudta nélkül Leopolddal nem békülnek, de ennek gondja lesz, hogy a porta megnyeressék. Mig a háboru tart, a segély-pénz évenkint 10000 tallér lesz.

Daczára ennek, nyíltan Apafi még nem lephetett fel, mert a porta a szándékos országos felkelést eltiltá. Kárpotlásul ezért a párisi udvar Sándor Gáspárt, az erdélyi ügynököt, mint frigyes társ követét előzékenységgel fogadta s a király nem volt fukar az ígéretekben és biztatásokban. Ehez járult, hogy Leopoldnak azon követe, ki a portára ment, hogy ott Apafi ellen panaszt emeljen, kihallgatást sem nyert s a fejdelem ebből tájé-

kozta magát, hogy mint a korábbi években, titokban nyújthat pártolást a felkelőknek továbbra is. Őszfelé már megérkeztek a lengyel földön toborzott, 6000 főt számláló segélyhadak marquis Bohaim vezérlete alatt, meg az Erdélyben gyűjtött 4000 ember 20 ágyuval Forwal alatt és Telekivel, s azóta a hadjárat nagyobb mérvben folyt. Némi török és tatár hadak is voltak velök s Nyalábvárnál eléggé jelentékeny diadalt arattak. A német hadak zavarba és rendetlenségbe jöttek, de nem sokkal utóbb a lengyelek is megugraszták vezérüket, visszatértek hazájokba, Wesselényi pedig téli szállására ment.

Ez alatt Erdélyben könnyen veszélyessé válható forradalom lett elnyomva. A magány életbe visszaszorított Béldi sorsát nehezen tűrte s mi alatt Teleki künn harczolt a bujdosókkal, ő egy ligát szervezett ellene, melynek több elégületlen főurat megnyert, mint Csaki Lászlót, Haller Lászlót, Kapi Györgyöt, Paskó Kristofot stb. Már megkezdődtek a toborzások, meg a székelyek felültetése s az országban mindenfelé lázítólevelek küldettek szélylyel. Azzal bujtogattak, minthogy Apafi a conditiókat megsértette, el fog mozdittatni, Béldi lesz helyette fejdelem, kinek kedvéért a porta elengedi az adót. Azt is hirlék, hogy Paskó parancsot hozott a portáról Teleki elmozdítására, de ezt ennek barátai „suprimálták.” Béldi körül meglehetősen erő volt együtt s a fejdelem hivei közt oly nagy volt a rémület, hogy ezek szétszaladtak, ő maga pedig késő éjjel, szövétnekek között, utazott Fogarasba. Ez volt az egyetlen kedvező pillanat Apafi megbuktatására, de melyet ő megfoghatatlan tétlenséggel elszalasztott. Az év vége felé jart, de ő nem mozdult meg, egyre alkudozott azokkal, kiket hozzá a fejdelem complanatióra küldött. Telekinek ez alatt elég ideje volt összegyűjteni Kolozsvár s más helységek őrségeit s némi székely csapatokat, szám szerint 5000 embert s azzal Béldi ellen ment 1678 elején. Ekkora erőnek ez nem állhatott ellent. „Serge, mondja

Bethlen Miklós, csak eloszlék, az órra vére sem ment senkinek is.” S a fölkelés vezéreinek egyéb nem maradt hátra, mint hogy a portára meneküljenek. Ez alatt april 19-ére Fogarasba sietnek a rendek országgyűlésre, melynek folyama alatt a zendülőkre kimondatott a nota. Bodola széthányatott, Béldiné börtönbe vettetett. Ugyanazon gyűlésről Bethlen Farkasnak az ujonnan kinevezett korlátnoknak vezetése alatt követség ment Konstantinápolyba, hogy ottan Béldi Pálnak s több társainak a fejdelem megbuktatására irányzott lépéseit meghiusítsa. S ideje is volt, mert itt kezdetben jól állottak a lázadok ügyei. De midőn ezek egymás közt is meghasonlottak, Béldi fejdelemsége ellen pedig épen Csáki László tett lépéseket, más felől pedig Bethlen Farkas buzgalommal és ajándékokal munkált Apafi ügyében: a divánban csakugyan elvetették Béldi pártfoglalásának tervét. A szerencsétlen embert a jedikulába tették s ott hagyák haláláig.

Telekit többé misem gátolta, hogy személyesen ne lépjen a bujdosók élére. Somlyón értekezett azok parancsnokával s a dán király és brandenburgi választó felajánlott közbenjárását elvetette. De a lengyeleket Lubomirski visszaparancsolta ez ország határáról. Wesselényi, Forwallal meghasonlván, s Teleki iránti ellenszenvből is, nem jelent meg. Teleki az összes hadak vezére volt ugyan, mint ilyen, át is vette a főparancsnokságot, és ekkép végre régi óhajtása teljességbe ment – de serge jobbadán csak erdélyiekből állott. Sóvártt jul. 4-kén kiadott nyilatkozványában kijelenté, hogy a porta és fejdelem pártolják a bujdosók ügyét. Ő a protestánsok védelmére fogott ugyan fegyvert, de a katolikusokat épen nem fogja bántani. Ügyök a szabadság közös ügye s csak az retteghet, ki annak ellensége. Hasztalan. Neve nem volt népszerű, s zászlai alá nem igen gyülekeztek a bujdosók. Mindamellet kezdetben némi sikerrel harczolt s egész Onodig nyomult. Hire jött azonban, hogy Wrbna, tetemes erővel közele-

dik s e felett közte és a bujdosok közt kitört a viszály. Mindez lehangolá s Eperjes alól, melynek vivását 15 napig folytatta minden siker nélkül, aug. derekán visszatért Kővárba az erdélyi hadakkal együtt. Eddigi kísérleteiből kitünt, hogy ő nem bir magasabb hadvezéri tulajdonokkal. A bujdosók most helyébe Késmárki Tököli Imrét választották generálisukká. A választás szerencsés volt, mert a még alig 21 éves ifjuban megvoltak a megkivántó tulajdonok: magasabb hadvezéri tehetség, személyes bátorság, lelkesült hazaszeretet. Roppant uradalmi része el volt kobozva, de még a kezén levők is (az erdélyieket anyja Gyulafi Mária, a máramrosiakat Rhédei Ferencz után birta) az ország egyik leggazdagabb urává tévék. Jegyben járt Teleki „szép özvegy menyecske leányával, Apafi Miklósnéval,” ok mely miatt is a lelépett vezér nem neheztelt utódjára.

VII.

Tököli rövid idő alatt nagyszerű eredményt tudott felmutatni: visszafoglalta uradalmait, Felső-Magyarország nevezetes részét, a bányavárosokat tetemes készlettel, melyből saját nevével s fejedelmi czimmel ellátott pénzeket veretett. Némely veszteségei daczára a császáriak fegyverszünetet ajánlottak neki, mely alatt a békét meg lehessen kötni, s ő, minthogy Bethun figyelmeztette a kuruczokat, hogy XIV. Lajosnak s a császárnak kibékülése valószínűvé lett, elfogadta azt. A béke 1679. febr. 5-én Nimwegenben létre jött, befoglalta Erdélyt is, mennyiben a münsteri békét megerősíté, de a kuruczokról szó sincs benne. E hóban lejárt Tökölinek a császárral kötött fegyverszünete is, anélkül, hogy a két fél biztosai a békét létre hozhatták volna, daczára hogy Apafi s a lengyel király is e végett közbenjárói lépéseket tettek. Magát Tökölit – ki a császár által özvegy Rákoczy Györgyné, Zrinyi Ilona kezét akarta

megnyerni, s e miatt hajlott a békére – gyanuba fogta a bujdosók egy töredéke, kik szemöket újra Wesselényire vetették s kiket e nagyravágyó és mellőztetését tűrni nem akaró férfiú bujtogatott. A megrohanástól féltő férfiú Erdélybe vonult,*) s mialatt a bujdosók újra meg kezdték és folytatták a küzdelmet, ő itt próbált hatásosabb részvételt eszközölni.

A nimwegeni béke daczára XIV. Lajos folytatta beavatkozásait a magyar ügyekre: Bethun marquis tatemes összeg pénzt vitt a bujdosóknak s a szigoru és mértékletes Akakia Roger a fejedelmi udvart ösztönözte interventióra. A kedv itt még megvolt s biztatást a portáról is vettek, hol az új nagyvezér Kara Mustafa a bécsi kormánynak határozott ellensége volt. Az 1679. máj. 27-iki országgyűlés „minthogy az ország nagy részét tanácsurak ő kegyelmek birják” ezeket cselekedhetési teljhatalommal s követküldési joggal látta el, „megnyugodva lévén ő kegyelmek igaz hazafiségában.” Ennek alapján követe által, Apafi még egyszer felajánlta a császárnak jó szolgálatait. Nem fogadta el, mert tete-mesebb haddal rendelkezvén, reménye volt a megújult háboru leverésére, reménye az ország kibékítésére. S annak következtében Apafi Tökölit újra a bujdosók tábornokává választatá, de kötelezte, hogy teendő foglalásait csatolja az erdélyi területekhez. A bujdosók egy része ebbe belenyugodott, nem azoknak egy töredéke, mely Wesselényit ismerte el tábornokának. Tökölinek ekkor, hogy kilátásban levő hadjárati tervei meg ne semmisüljenek, erélyesen kelle eljárnia: megtámadta sergeivel Wesselényit, elfogta s elébb Szamosujvárra és onnan Somlyóra inditá. Emberei kiszabadíták ugyan ezt, de Tököli kuruczai megsejtvén a dolgot, nyomukba iramodtak, Zsibónál szétverék a mentő-csapatot.

*) Das ehemals so mächtige, anjetzo verwirrte Königreich Hungarn. 1683. 236 l. E nevezetes munkában sok Erdély történetére vonatkozó adat van elszorva.

Wesselényi megszabadult ekkép, de minden készlete zsákmánnyá lett. Mind a mellett röviddel utóbb már fegyverben állt a Tisza mellett, versenytársa Tököli pedig ősz elején Gyöngyös körül járatott tábort. A közösgy mégis összehozta őket s a kibékülés a két vezér közt létrejött.

Ez év derekán egy nem nagy fontosságú dolog komoly veszélylyel fenyegette Erdélyt. Némi török csapat Somlyó-Csehi környékén dzsizie-szedéssel foglalkozott, de olyan helyen, hol ezt jogosan nem tehetette. Horvát János, egy szomszéd palánk parancsnoka, rájuk üt csapataival s levágta őket. Köztük volt a váradi basa fia is s az elbusult atya a dologból nagy zajt csinált. Sept. 28-áról komoly parancsolat jött a portáról, hogy a gyilkosok elfogassanak s kivégeztessenek.*) Apafi azon mentségét hogy a bűnösök nem erdélyiek, semmibe sem vették, s azok megbüntetését követelték. Barcsai Mihály ekkor néhány gonsztevőt fényes ruhába öltöztetve a váradi basa előtt kivégeztetett s a 80,000 tallérnyi adóval és jelentéssel László Zsigmondot a portára küldetett. Nem hittek neki, sőt az ügynökökkel Keszével és Sárosival börtönbe vették: „ha 30 nap alatt nem adnak elégtélelt fel fognak akasztatni.” Az ország megrémült rendei a Segesvári 1680. jan. 12-iki országgyűlésen teljhatalmu biztosokat neveztek ki az ügy eligazítására. Ez alatt a kiegyezés is megtörtént az ügynökökkel a portán: 50 ezer arany vérdíj lefizetésével, ezek visszanyerték szabadságukat s az ügy el lön ejtve.

A bujdosók ez időben is (1680) meglehetősen szerencsével harcoltak, s Tököli ez időben is próbált egyezkedni, oly alapon hogy az alkotmány állíttassék helyre s biztossíttassék. Őt erre Zrinyi Ilona iránt viseltető szerelme is vitte, mely miatt Teleki Mihály leányának visszaküldte a gyűrűt. Ezért „teljességgel halálos ellensé-

*) A f. k. kormányzék levéltárában levő török eredeti után.

gekké lettek, és a szegény bujdosó magyar főemberek össze akarták őket békéltetni,” minthogy e szakadást az ügyre végetlenül ártalmasnak tartották. A kiegyezés létrehozása végett, ezek közremunkálása folytán, Tököli és Wesselényi Margitán, Apafi és Teleki Somlyón megjelentek hadjaikkal. Az előbbieket mintegy 300 lovassal átjöttek Somlyóra s a kiegyezés megtörtént, de csak szinleg. A lakomán, melyet ennek ünnepélyére rendezett a fejdelem, Tököli kedvetlen volt, alig evett valamit „maga borát, főtt vizét itta. Annál – írja Bethlen Miklós – hitetlenebb, kedvetlenebb vendégséget nem láttam. Olyan is lón a békesség successusa, a micsodás az áldomása.” Ez év kuruczháborujának a nov. 15-én kötött fegyverszünet vetett véget, mely alatt Leopold elhatározá az ország alkotmányának helyreállítására s a protestánsok sérelmei orvoslására nagyobb engedményeket adni s e czélból 1681. apr. 28-ára Sopronba összehitta az ország rendeit. Tököli is meg lón hiva.

A bujdosók, ügyében már ekkor nevezetes fordulat állott be, az, mely tulajdonkép Leopoldot is elhatározta engedmények adására: a porta el volt határozva a bujdosók érdekében nyiltháborut kezdeni a császárral. Ez egy idő ota sürgette a vasvári béke megújítását s a porta mindig adott biztatásokat. 1681 elején már erre semmi kilátása sem volt követének, midőn látta, hogy a bujdosók pártfogolását titkolni sem tartják szükségesnek, s hogy kiterjedett mérvben fogtak hadi készültekhez. Ugy is volt. A budai basa már máj. 20-án biztosítá a kuruczvezért, hogy a porta pártfogásába fogadta és számára athnamét küldetett az erdélyi fejdelemhez, melylyel az elfoglalandó részek szabadsága biztosított. Ezt más levelek követték tőle s a többi basáktól: ne lankadjon, mert a török segítség el van rendelve. S míg e közben az országgyűlés összeült s az országos sérelmekkel foglalkozott, de a protestánsokéit még mindig háttérbe tolá, csakugyan megtétettek a támadásra szükséges lépések. Nemcsak a basák s a két

oláh vajda, hanem az erdélyi fejedelem is megkapta a parancsot a felülésre. Ennek folytán a Zólyomival még a tavasszal is megrettentett Apafi Fehérvárra jun. 10-ére összehívta a rendeket, hol Teleki előterjeszté hogy az ember halandó, jó volna a fejedelemnek utódról gondoskodni. Minden ellenállás nélkül rögtön megválaszták ifju Apafi Mihályt, a fejedelem fiát azon feltételekkel, melyekkel hajdan Rákóczy Ferenczet s azon conditiokkal, melyekre atyja megesküdött. Teleki kihozá ölében a gyermeket – öt éves volt – „és tevé az asztalra. Lón nagy vivát kiáltás háromszor.” A fejedelem követei épen ez időben jun. 11-én egyezkedtek Beregszászon Tökölivel, s nem sokkal utóbb a táborba szállási rendelet is kiadatott. Apafi, Barcsai Mihály által megizente a váradi basának, hogy Szamosujvárról aug. 16-án fog indulni.*) A dologban még is halasztás történt: „ebben – írja a váradi miriliva – mindketten hibáztunk, és elnézésre aligha számolhatunk.” Az elindulás aug. végén Szamosujvárról megtörtént s Somlyónál a fejedelem Telekit tette generálissá. Kiadta egyszersmind terjedelmes nyilatkozványát a háboru indokairól. Apafi csinos haddal volt: saját sergén kívül a két Oláhország hadai is egyesültek vele. Sept. 4-én az aranyszegi mezőn a váradi basa újabb sürgetését vette**) s 7-én csakugyan egyesült a váradi, tömösvári), s egri basák hadával és Tökölinek, Wesselényinek kuruczaival. Közel 25,000 ember volt együtt, melynek főparancsnoka Apafi volt (szeraskir mint a török nevezé, mely sept. 12-én megszállotta Böszörményt, „bevágván palánkját a tracta alatt Tököli talpasi.” 18-án Kálló alá ment s azt felégette. De csakhamar kitünt, hogy a kiegyezés Teleki és Tököli közt szinleges, ezek ketten sept. 24-én „a fejedelem előtt – írja Inczédi – egybeszólalkozván rutul veszekedtenek.”***) Teleki-

*)Az erdélyi k. főkormányshék levéltárából.

**) U. o.

***) Ennyiből állt Csereynek azon előadása, hogy Teleki Tökö-

nek nem volt komoly szándéka a bujdosók megsegélés – a mit tett, a portától kényszerítve tette. Tököli elvált „Telekire való boszúból, kinek kommandoja alatt nem lehetett,” Apafi Szathmár alá ment, melyen „öt-ezer forintot vona,” s miután oct. 10-rén a törököket, 18-án az oláhokat haza bocsátá, maga is megfordult. „Nekem – írja Bethlen – sirt a lelkem, mert akkor szép jó békességre vihetjük vala a dolgot, ha olyan átkozottul meg nem szakadoznak vala az igazgatók.” Így végződött e magas reményekkel kezdődött hadjárat, melynek szerencsés kimenetét előre hirdeté nyilatkozványában Apafi – ily nyomorultul s csaknem kudarczsal. Tizennyolcz év óta nem volt hőbb vágya ennek, minthogy nyiltan felléphessen a bujdosók mellett, s tizen nyolcz év óta ezek is annak reményével táplálták magukat minden szenvedéseik közepett. Végre midőn eljött az ohajtott percz, kitünt az egész fusio gyakorlatlansága. Üres beszéd vala Telekitől azon levelében, melyet Duvernay-Boucauld erdélyi francia ügynökhöz még sept. 11-éről irt, Tököli ármányairól panaszkodni hogy hadaival nem a fejedelmi, hanem a török táborhoz csatlakozott. Az volt a hiba, hogy a hadban járatlan fővezér oly ember tanácsán járt, ki maga is tudatlan rossz katona volt, s hogy olyan katonai tehetség mint Tököli Teleki alá rendeltették. A kuruczoknak is a töröknek is igaza volt, ha nem akart a katonai baklövésekhez segedkezet nyújtani s készebbek valának egy helyett három tábort csinálni. Ők már tudhatták, hogy a dolog itt nem fog megállani: hanem Apafi eljátszta befolyását a bujdosó ügyre.

S itt, e nappal kezdődik az erdélyi politikának forduló pontja. Teleki azon reménnyel küzdött eddig a kuruczok érdekében, hogy az elvesztett területekért Erdélynek a felső-megyéből szerzend kárpótlást, s

lit megakarta volna mérgeztetni, s a dolog még a basa elé is került volna.

hogy ez országnak régi közvetítő állását visszaszerzend. Tököli fölemelésében eszköz volt s nem is késett ezt a visszafoglalandó részek Erdély alá bocsátására kötelezni. Csalatkozott. Tököli nagyobb tehetség volt, hogy sem önállóságra ne törjön s az ennek részére Apafi kezénél letett 1681-iki athname után e részben nem lehetett többé csalódásban. Ez okmány még lap-pang, de Apafi manifestumából*) annyit tudunk, hogy csaknem ugyanaz, melynek tervével Lippai, Wesselényi, Zrinyi Péter a portát járatták – tehát Felső-Magyarországnak török véduralom alatti önállóságát biztosító. Teleki úgy hitte, hogy Erdély érdekeivel ellenkezik annak előmozdítása. S neki eme, szerinte magasabb politikai okoknak összetalálkozása családi sérelmeivel elegendő volt, hogy a bujdosók ügyétől hova-tovább mindinkább elforduljon.

S mialatt Apafi haza érve triumphust tartott, de a mely épen oly nyomorultul ütött ki, mint maga a had-járat, Tököli ügye honn és a portán szemlátomást gyarapodott. Mig egyfelől a császár azon reményben, hogy ezáltal elvonandja őt a bujdosóktól végre beleegyezett, hogy Zrinyi Ilonát nőül vegye, követeit más oldalról 1682 jan. 9-én Konstantinápolyban kitüntetés-sel fogadta a nagyvezér. S ha tavasz kezdetén ő és a császár biztosa alkudoztak együtt, ez nem egyéb volt szinnél: ő újabb biztatásokat és pénzt kapva a francia királytól, csak azt várta, hogy házasságát végrehajthassa. Leopold pedig nagy áldozatok árán is hajlandó volt kibékülni a portával, hogy a bujdosók ellen szabad kezet nyerhessen. Az első megtörtént jun. 15-én Munkácson, az utóbbiból semmi sem lett. A különben is hidegen fogadott Caprera elébe oly követeléseket terjesztett a nagyvezér, melyekről tudta, hogy elfogadhatatlanok (jun. 9-én), néhány héttel utóbb pedig meg-

*) Kiadta e manefectumot Trausch Chronicon II-ik k. 190–203.

kötötte Tökölivel a titkos szerződést, melynek 14 pontja volt. Ezáltal neki biztosítá Felső-Magyarország uralmát, 40,000 tallérért, mely nagyobb összegre soha sem emelhető, megadta ez országnak a szabad királyválasztást s kötelezé ezt a vallás-szabadság fenntartására.

Már jóval elébb el volt rendelve egy a mult évinél nagyobb mérvü hadjárat. A magyarországi, bozsnya, rumeli basák, a szilisztriai szandzsák, az oláh vajdák, a tatárok s Apafi parancsot kaptak a felülésre. Fő szeraszkirrá Ibrahim budai basa neveztetett ki s nem Apafi „az ő és generalisa gyalázatjára, mert – írja Bethlen – tavaly mi valánk a fők, de most farkak vagyunk.” S ezt Erdélyben a fejdelem és környezete rosz neven vette. Midőn a Fogarason 1682 apr. 25 Apafi a rendek elé terjeszté a parancsot, ezek felterjesztéssel a három nemzetből követeket küldtek a portára: Macskásit, Rétit s a nagysinki királybirót*). Már elébb ajándékokkal megtalálták a tatár khánt, hogy utját ne Erdélyen át vegye – ez maj. 5-én Fogarasra érkezett válaszában a nagyvezér parancsával menté magát, hogy utja Brassón és Szebenen át van kijelölve. Nehány nappal utóbb maj. 18-án már Apafi kezében volt a budai basa levele, hogy „a felső-magyarországiakat testvéri szeretettel egyesülésre” intse.**)) kedvetlenül lön fogadva. Ötven nappal utóbb Tököli kiadta felhívását közfelkelésre, s Kassa elfoglalására sietett. Jul. 20-án e város alá érkezett, s most Ibrahim is a Pest körül táborozó török hadakkal arra vette utját, bujuruldut küldve jul. 24-éről Apafinak, hogy ő is siessen hadaival***)). De a fejdelem épen nem sietett. Nem sietett résztvenni a vállalatban, melyet már Tököli magán ügyének tekintett, melyet, mióta a soproni

*) Kézirat a magyar akademia birtokában.

**)) Török levél a k. kormányzék levéltárában.

***)) Ugyanott.

gyűlés az alkotmányosságnak legalább töredékeit helyreállítá, sokan a magyarországiak közül roszallottak is, nem mert nem akará a császárral szakadásig vinni a dolgot – s az elindulás halogatására mindig talált ürügyet „a váradi basa elindulását várja,” írta utolszor. Kassa ez alatt elesett s aug. 18-áról a szeraszkir ujabban sürgeté a fejdelmet, s boszusággal kérdé: „illik-e a dolgot így félvállról venni s halogatni?” Most már megindult a fejdelem de lassan ment s Somlyónál is meg akart állapodni. Aug. 26-áról a váradi basa sürgetését hozták zilahi táborába: ezt ne tegye, már 13 napot késtek, s hazugságban maradnak. Új levél jött a budai basától: hagyjon hátra ágyut s egyéb készletet de siessen.*) Már ekkor csakugyan utban volt s sept. 2-án végre Fülel alatt csatlakozott a török s kurucz hadakhoz. Két nap mulva szembe lón a szaraszkirral, s „ötöd magával megkaftánozák.” 10-én elesett Fülel s 16-án a portáról a juliusi szerződés alapján elkészített és leküldött athnaméval, bottal, zászlóval Tököli Magyarországi fejdelemségébe beigtattatott. Fülel lerombolatlása után, melynek ágyui s hadi szerei sept. 12-én Apafinak adatták át**) haza indultak a sergek sept. 19-én, a törökök s erdélyiek Hatvan felé. „Nekünk – írja Bethlen – olyan szerencsénk lón ebben a hadakozásban, hogy ellenséget, nemhogy láttunk volna, de hírét is alig hallottuk,” s egész részvétök Fülel rombolásában állott. Apafival e hadjárat alatt nem jól bánt a török s egy izben tiz ezer tallért is vont rajta. Gyenge kárpótlás volt ezért, hogy sept. 25-én nyusztal bélelt mentével felkaftányozá s 28-án haza bocsátá. Erdélybe oct. közepén érkezének meg.

E hadjárat már sokkal fényesebben ütött ki, mint a mult évi. Ilynemű siker után alig lehetett abban kételkedni, hogy a közelebbi évben már nem a bujdosók

*) Ugyanott.

**) Ugyanott.

támogatásáról, hanem derekas háborúról leend szó. De a bécsi kormány megfoghatlan tétlenséggel még mindig a béke helyreállításán munkált s egy ideig kicsinyes intézkedésekkel akarta a fenyegető veszélyt elfordítani, Tökölivel alkudozott anélkül, hogy el lett volna tökéelve annyi engedményre, mennyit ez mulhatlannak tartott. Csaknem meg volt lepetve, midőn hirt vett, hogy a háboru jelvénye a lófark, a szultán palotája előtt Magyarország irányában lőn kifüggesztve 1683 jan. 2-án. Ugy volt: ez napról már szultáni ferman is küldetett*) Erdélybe, mely Apafinak tudtul adá a tervbe vett hadjáratot s csatlakozását elrendeli. S csakugyan apr. 1-én a szultán kiindult Drinápolyból 250,000 főből álló táborral, ütközben fogadta Tököli követeit s majus derekán Belgrádon az összes hadak szerdárává Kara Musztafa nagyvezért kinevezte. Ekkor már a tatár sergek is utban voltak Erdélyfelé s a khánnak apr. 9-én követe érkezett a fogarasi udvarba, mely a hordák jövetelét jelenté s azon „szultáni kegyességének viszonzásául, hogy a pusztítástól embereit eltiltá, illő becses ajándékok küldésére” szólítá fel a fejedelmet**). Mind két dolgot Fogarason apr. 24-én a rendek elé terjeszté Apafi: az első végett tetemes kölcsönt róttak ki főurakra nemesekre (fejenként 500 aranytól 50-ig) akkép, hogy a ki maj. 11-ig az összeget nem fizetné be, az, ki helyette fizet, minden 10 aranya után egy zsellérét kapja. A tatár táborhoz hadi biztosul, számos albiztossal, Kabos Gábort nevezték ki. Azonban a kért ajándék elmaradt, bár a khán tatrosi táborából – a levelek maj. 8-án s 21-én keltek – újra figyelmeztette a fejedelmet jövetelére***), sőt ez Fogarásból eltávozott. Így aztán a khán nem tartá szükségesnek fegyelmet tartani, s katonái, midőn Fogaras, Szeben,

*) Ugyanott.

***) Ugyanott.

****) Ugyanott.

Fehérvár s Enyed, Somlyó környékén elhaladtak, rablák, égeték a vidéket s megbecsülhetetlen károkat tettek. Jun 11-én Váradon volt, honnan Kabost, megelégedését nyilvánító fermánnal*) visszabocsátotta Radnótra, maga pedig a derék tábor felé sietett.

Soha hadjárathoz nem fogtak fényesebb remények közt mint ehhez, de nagyobb kudarczczal keveset is végeztek be. Tököli jun. 10-én Eszéknél tisztelkedett a szerdárnál s itt megállapíták Bécs ostromát. Ezután ő visszatért, hogy sergeivel a Felsővidék foglalásához lásson. Utja minden felé diadalmenet volt, a megyék és városok Dunán innen és tülről vetekedve küldték be hódolatukat. S a török sem talált ellenállásra – csak Győr nem adta fel magát. Ott hagyák. „Bécs után magától el fog esni,” mondák. Mert a hadi tanács, melyet e város alatt tartottak, Bécsöt tüzte ki a hadjárat céljául, bármily alapos okokkal igyekezett is attól a szerdárt a tapasztalt budai basa elvonni. Jul. 14-én Kara Musztafa Bécs alatt táborozott. S a hadjáratnak épen e célja volt Tökölinek fő szerencsétlensége, ez által az európai közvéleménnyel tette magát ellentétbe, mely eddigelé a bujdosók szerencsétlenségét részvétellel kísérte, de a mely most elfordult tőle s a német birodalmat és főként Sobieskyt Bécs megsegéllésére ösztönzé.

Apafi jul. elején táborba szállott. E hó 7-én Apahidán gyűlést tartott a táborban, hol a szükséges hadi adót kivetették. Másnap elindult a sereg, aug. 14-én Fülel alatt a budai basával egyesült, s aug. 19-én átlépte Magyarország határát. Eleinte az volt a terv, hogy csapataival Győrt tartatja féken, s „a Rábáig való vizeken a hidakat oltalmazza” és e célból aug. elejéről két fermánt küldtek hozzá, de nem sokára egy új fermán feljövetelét sürgeté**). Aug. 19-én átlépte az osz-

*) Ugyanott.

***) Mind három fermán a Rozsnyai gyűjteményben.

trák határt, 22-én a nagyvezér által fogadtaték nagy pompával. Néhány nap mulva azonban Győr alól felhívta a szerdár a budai basát s helyét Apafival pótoltatá, kit egyszersmind gabonavásárlással is megbizott*), ki aztán ide aug. 30-án érkezett meg. Szerencséjére – mert Bécs sept. 12-én felmentetett s a nagy és fényes tábornak mondhatni csak romjai menekültek meg. Sept. 14-én már a nagyvezér is Győr alatt volt, s a fejdelem tisztelkedett nála. Két nap mulva „az isteni szent igazság – írja Inczédi – felindítván a nagyvezért, az erdélyieken sok huzásokat vonásokat tevő budai vezért megfojtatá.” De bármennyire is sürgette, Apafit Bia alól a nagyvezér nem elébb mint oct. 13-án bocsátá haza. Szomorú volt, midőn amaz nála bucsutisztelkedését tette, megkövette, hogy „a mint akarta, nem úgy lett a dolog.” Már ekkor a párkányi megveretés eldöntötte a török sereg sorsát. Ezt követte Esztergom bukása, a vácsi csata s dec. 25-én a nagyvezérnek megszínóztatása. A bujdosók ügye már el volt veszve, hiában kérte ki Tököli a lengyel király közbenjárását, s a hódoltság elveszése is a törökre nézve csak idő kérdése volt. 1684 elején a török uralomnak meglepő megaláztatása, gyengeségének nyilvánvalóvá létele, a pápa által megáldott szent szövetség megkötésére birta a három leginkább érdekelt hatalmat, Ausztriát, Lengyelországot s Velenczét. S a háború nagy szerencsével folyt tovább.

Mind ennek világos hatása volt az erdélyi államjog gyökeres átalakulására. Be kelle látni, hogy az ozmán véduraság rövid idő alatt itt is lehetlenné fog válni s jobb lesz, ha ennek átszállása Ausztriára szerződés alapján, mint elfoglaltatás által fog eszközöltetni. A Tököli-vel közbejött meghasonlás s a fejdelemség megaláztatása okozá, hogy Erdély 1682-ben lanyhán támogató a szerdárt. 1683-ban Apafinak egy követe Vajda László már

*) Mind két fermán törökül a k. főkörmányszék levéltárában.

tolmácslá ura óhajását Leopold előtt, hogy az nem idegen őt ismerni el védurának, s midőn a császár elhagyá Bécset, ő is Fraknóba ment. Midőn a dolgok bonyolodtak, Kolosvári Istvánt a prot. fejedelmekhez küldé, hogy ezek közbenjárását kinyerje. Sem helye sem ideje nem volt többet tenni. Annak eljötte előtt azonban a tért tisztítani kellett erre, s elhárítani mind azt, mi útját állhatta volna. Teleki nem volt válogatós az eszközökben magasabb politikai czélokért, s ha Bánfit és Bédit fel tudta áldozni a kurucz ügy érdekében, most sem habozott a törökpártiakat letartóztatni. Erőszakosság nélkül az most sem ment, s az épen úgy mint akkor, a törvényesség formáiba lőn takarva. Elfogatta Barcsai Mihályt, a fejedelem testvérét, azután az 1684. márcz. 29-én tartott országgyűlésen a megrettentett rendekkel „amaz istentelen töröktől tett Barcsai Ákosnak” donatiót eltöröltette, de el a Bánfi Györgyöt megszóritó végzéseket is. Ez idétt esett börtönbe Vajda László is, több izben portai követ, utálatos, de rá nem bizonyítható bűnökkel vádolva. Barsait, miután „a közügyigazgató sokat inquiráltatott rá,” az 1685. febr. 22-iki országgyűlés, minthogy a fejedelemnek rossz tanácsokat adott (ezt maga Apafi írta meg a rendeknek), Tököli-vel „a fejedelemnek s hazának aemulusával” egy kézre dolgozott, a fejedelmi tanács titkos végzéseit „elbontotta,” elítélte s végzését ez év nov. 7-én törvénybe is igtatta (Három évig ült börtönben). Az elfogatások újra napi rendre kerültek, s a görgényi börtön újra megtelt áldozatokkal.

A török 1684-ben szerencsétlenül harczolt, szerencsétlenül Tököli is. S az időben, midőn uralma a hódoltságon már-már veszendő vala, hajlandó vala Apafit jobban lekötelezni. Ez mindeddig hiában sürgette a portán, hogy fia az 1681-iki választás alapján athnámét nyerjen, hiában ígért Naláczai által ennek fejében 25,000 tallért. Most azonban Drinápolyban jul. 31-én ügynökeiktől Nagytól és Székelytől amaz öszvegről a nagyve-

zér kötvényt vett, kiadta az athnámét s fejedelmi jelvényeket. Ezekkel a kapusi basa sept. 17-én Szebenbe érkezett s másnap ugyanitt az ünnepélyes beigtatást végre is hajtá. A dologgal a fejedelmi udvarnál nem voltak megelégedve: az athnámé tartalmát rövidnek, ki nem elégítőnek, az ajándékokat csekélynek tartották, s tettek is e végett felterjesztést a portához. A nagyvezér 1685 elején válaszolt, hogy mind ez a régi gyakorlat alapján lón kiállitva s bár boszusan kérdé: „efféle, hűséghez nem illendő, lágyatlan magaviselésével ejtett illetlen szavainak módja mi?” nem tartá ildomosnak a kívánt változtatásokkal kiállitott athnámét visszatarítani*). Nem ez volt az egyetlen eset, midőn az erdélyi rendek a portai intézkedések ellen szót mertek emelni. 1684 végén a porta tetemes mennyiségű gabonát követelt tőlök: nem tehetik, válaszolák, mert a hadak által zaklatott nép éhséggel küzd s a farügyet korpával keveri – de ha összegyűjthetnék is, e követelés ellenkezik azon feltételekkel, melyek alatt őseik magokat Szolimán védelme alá adták**).

De, hogy az osztrák véduraság oly közel álljon, azt aligha hitte valaki, talán az egy Teleki kivételével. 1685 elején váratlanul egy jezsuita pater Dunod Antid jelent meg a fogarasi udvarban. Nem tartozik ezen kor ismeretebb diplomatái közé, de ez uttal fontos feladatot hozott magával. Azokkal, kik a dolgok élén álltak, keveset érintkezett, annál közlékenyebb volt Teleki irányában, s feladatának főrésze épen az volt, hogy Apafi mindenható ministerét megnyerje, nemcsak mert tudva lehetett Bécsben, hogy ez Tököli miatt is hajlandó elfordulni a portától, hanem mindenek fölött mert a siker biztossága megkívánta közreműködését. Az alkudozásnak volt is sikere s 1685. apr. 14-én Teleki kerceseszorai udvarhá-

*) Erre vonatkozó nyolcz darab levél az erdélyi muzeum-egylet birtokában.

**) Rózsnyai gyűjteményében.

zánál, tehát a legnagyobb titokban, Dunod mint császári biztos s a miniser szerződtek, hogy ez: a török háborut a császár érdeke szerént segíti, kieszközli, hogy az erdélyi sergek a császáriakkal csatlakozhassanak, ezek számára gabonát szerez, átvonulásukat Erdélyen át Oláhországba az oláh vajda érdekében lehetségessé teszi s azon két szerződést (Dunod zsebében voltak), melyek egyike a császárral kötendő, másika pedig Erdélyt a szent szövetségbe vezeti, ereje szerént előmozdítandja. Mind ezért ő, Teleki, tetemes előnyöket biztosított magának: amnestiát eddigi kuruczosságáért, francziásságáért, évpénzt, uradalmat Tököli birtokaiból, menedéket üldöztetése esetére Leopold birtokain s teljes vallásszabadságot maga és családja számára. Ezek felett még ez évben megadta Leopold neki a grófi czímet.

Mialatt miniser és biztos titokban ilyszerű tervekkel foglalkodtak, nyilvánóságosan egész más nemű dolgok adták elő magokat. A febr. 22-én megnyilt, s márcz. 24-éig tartott szokatlanul hosszú radnóti országgyűlés, ugyanaz, mely Barcsait is notán foga, zár alá tette Tökölinek erdélyi uradalmait is, sőt egy erdélyi ügynök Maurocordato által mindent elkövetett a portán, hogy ezt megbuktassa. Valóban hatályosabb eszközt nem találhatott volna, melylyel a török pártfogolás népszerűségét teljesen tönkre tegye, mint ha ezt keresztülviszi. Ugyanakkor azonban a lengyel támadások lehetőségétől tartva, ez eset bekövetkezése esetére védcsapatokat kért a szerdártól. Sejtán Ibrahimnak máj. 29-én Radnótra érkezett válasza tudatá Apafival, hogy e védelemre számolhat, ha „valamely sordidus ellenség megtámadná*).” A félelem alaptalan volt, a császár serge más irányban tolá hátrább a mozlim uralmat. Érsekujvár, Nógrád elestek, el a Tököli kezén levő Eperjes is. S most Tököli és a török újra próbát tettek béke által

*) Török levél a főkormánysek levéltárában.

vetni véget a háborúnak – ez utóbbi jelesül Apafi közbenjárását is igénybe vette. A szerdár tihájának sept. 2-án Daczó a kapitihá által Radnótra hozott levele Apafit megdicséré buzgalmaért. Egy aga is jött ugyanakkor titkos izennel, kétségtelenül Tökölire vonatkozólag. Nehány hét mulva az eszéki táborból magától a szerdártól jött fermán: Tököli szerencsétlenül harcol, sokat vétett a neki adott athnáme ellen, most már végkép hitelét vesztede. A temesvári beglerbég Ahmed áttétetett Nagy-Váradra s elfogására parancsot kapott: ügyeljen, hogyha Lengyelföldre akarna menekülni, tartóztassa. Mi a békét illeti, ez a régi alapon megújítható*). Pár nap mulva oct. 4-én a váradi basa elfogta s Eszékre küldte Tökölit. Ez volt a legnagyobb csapás, mi a mozlimeket ez évben érte.

Teleki kétségtelenül nem volt elégedetlen e ténynyel, melynek előidőzésében az erdélyi kormánynak is része volt. Most már eljöttnek látta az időt, hogy Dunod diplomáját tárgyalás alá bocsássa. Ez okmány a Fogarason 1685 oct. 24-én megnyílt országgyűlésen tárgyalatott. A vezérelveket a Báthory Zsigmond idejében kelt okmányokból vették ki. Az általában oly módon körülírta az erdélyi közjogot, hogy annak árnyéka is alig maradt volna meg, s hogy Apafi nem lett volna több árnyékfejdelemnél. Visszacsatoltatik Magyarországhoz, de birtokaiból mind azt elveszti, mi a török uralkodással jött hozzá. Választja fejdelmét s Apafi is megmarad, de ez nem lesz több vajdánál, s hivatalát oly sok esetben elvesztheti, hogy e részben csaknem teljhatalom van a magyar király kezébe adva. Sem hozandó törvényei sem a szokás nem bírnak érvénynyel királyi megerősítés nélkül. Hűséget fogad a királynak. Adója szabályoztatni fog. A török háboru folytatására segélyt ad. Az ország önálló államéletével mind ez oly éles ellentétben állt, hogy bármennyire

*) Mind három okmány u. o.

mutogatta is Dunod, hogy ezt csak azért is el kell fogadnia, mert a török Erdélyt Sobieskynek ígérte azon esetre ha ez eláll a szent szövetségtől, közakarattal elvetették. Az emiatt boszus Dunod rejtélyes jóslattal lepte meg a rendeket: akár akarjátok akár nem, ő fel-sége kegyelmes pártfogásába vesz. Jobb ha a két oláh vajdával ezt magatoknak kikéritek. *) Az események kívánalmi előtt azonban nem zárhatták el magokat a rendek, s Haller Istvánt, Pernyeszi Zsigmondot, Miles Mátyást és Inczédi Mihályt Bécsbe küldék alkudozni a kötendő diploma pontjai felett. Ugyanakkor az állam-tanács mellé a főurak s három nemzet egy negyven tagból álló bizotmányt neveztek ki, mely ez alkudo-zásból felmerülhető eseteket „az édes hazánk megma-radására szolgálható dolgokat” vezesse. A végvárakba pedig kellő mennyiségű eleség behordását rendelék el. E gyűlés alatt a fejdelem s Dunod a havasalföldi vajda követeivel is egyezkedtek. A követség, mely a fejdelem leveleivel, teljhatalmával Bécsbe ment, ettől (nov. 15-éről) a svéd királyhoz is vitt levelet: hiven festőt Erdély fenyegetett helyzetét, tolmácsolót az ő aggodalmaikat, kik a lelkiismeret szabadságában születtek, s kérőt, hogy tanácsaival közbevetésével gyámolítsa őt. Tán még együtt voltak a rendek, midőn Dunod jóslata már is kezdett teljesedni: egy hadnagy Marchesio

*) „Mikor Dunod úgy meséze Fogarasban” mondja Bethlen Miklós II. k. 3 l. Ugyan ő I. k. 551 l. említi, hogy szavazott felette; tehát országgyűlés volt mert ő csak itt szavazhatott nem lévén még államtanácsos. Dunod titkos szerződése Telekive (Not. Cap. Alb. I. k. 146 l.) kelt apr. 14-én az 5-ik pontban e diplomát előterjesztendőnek írja. Annyi hát tény, hogy april után s Fogarasban merült fel; de ez nem leheté máskor mint itt s oct. 24-én, midőn a Dunod-féle diplomát nem fogadván el más-ért küldték Bécsbe. Nem kell feledni, hogy a Szász Sylloge-jában az okmány felett álló első, évszamos czim nem a diplomáé, hanem a gyűjtőé, s hihetőleg a keletkezést jelenti, s nem az előterjesztést.

levelet hozott a császártól, mely jelenté, hogy Veterani tábornok négy lovas- és egy gyalogezreddel Máramarosban fog telelni. Ily viszonyok közt Apafi államtanácsával lehető buzgalommal munkált azon, hogy a béke a török és német udvar közt helyreállíttassék s egy dec. 5-én udvarába érkezett levele a szerdár tihájának ebbeli fáradozásait köszönte. Korán – mert a bécsi kormány szövetségeseire utalt. Egy másik levél 1686 elejéről már tudatta is azt vele, biztosítá, hogy védelméről gondoskodva van, s hogy Tököli „vétkes relatioitól” nem kell tartania, mert „szolgálatá becsületben van s szava is hiteles.” Tököli már ekkor francia közbenjárás következtében szabad lábon, s mint Szolimán aga Naláczinak megírta febr. elején Aradon volt*). Hogy Apafi megbuktatását tervbe vette, hogy a nagyvezérnél vádat emelt ellene, annak az volt oka mert Daczó az orator a fejdelemnek ellene intézett lépéseiről kéz alatt némi leleplezéseket tett előtte – mely tette miatt Daczót utóbb notázták is a rendek – mert uradalmi zár alá vételét nehezen szívelte.

Apafi miniszterével, tanácsosaival 1685. nov. végén Szebenbe ment, mert híre vala, hogy Csáki László Erdély némely helyein fog felelni. Ugy volt, hadai erdélyi területen teleltek. Dunod követsége aggodalmakat és terveket ébresztett. E tél volt az, melyen a bécsi kormány erős reményeket táplált, hogy Magyarországot lecsendesíti s Erdélyt véduralma alá keríti. Tököli fogoly, legjobb emberei a császár zászlaja alá álltak, Apafi biztosaival pedig nyomos alku folyt, hogy Dunod diplomáját alkalmasabbal cseréljék fel. Mind ez nagyon összeütközött XIV. Lajos terveivel politikájával, eddig Sobiesky sem akarta vinni a dolgokat, mert Moldva véduralmát féltette. S így lőn, hogy a francia követ a portán Tököli kiszabadítását kieszközlé, s a bujdosóknak

*) Az 1-ső okmány főkörmányszék levéltárában, a két utóbbi Rozsnyai gyűjteményében.

fizetett francia évpénz folyóvá tétetett. Telekivel, „kinek – mond Bethlen Miklós – nagy pensiója járt onnét,” lengyel, francia levelezésbe bocsátkozott, végre Bethlen Gergely és Macskási Boldizsár követekül Varsóba mentek. Tavasszal 1686-ban Carafa elfoglalta Szent-Jobot s ezzel egy lépéssel közeledett Erdélyhez, sőt innen hadainak ételmi-szereket kívánt. Teleki a tanácsurakkal s biztosokkal Kolozsvárra ment, hogy könnyebben értekezessék a tábornokkal „a téli quartély és több necessariumok felett”*), s ezekre nézve vele ki is egyezett – midőn ez idétt Erdély közel megszállásának híre felmerülvén roppant félelmek közt „oly gyorsan mintha ördög bútt volna bele, Szebenbe szaladt, reputációja és bagázsija nagy kárával,” hova apr. 9-ére különben is össze voltak hívva a rendek. A hír most nem volt hazug. Máj. 17-én Scherffenberg hétezer fegyveressel – a hír számukat 15,000-re tette –s az Erdélyből Béddivel elfutott Csáki Lászlóval, ki Konstantinápolyból Bécsbe ment s az erdélyi ügyekben tanácsaival szolgálta a császárt, máj. 17-én Bonczhidánál táborba szállott. Erdély meg volt lepve s „hungaricus ille Achilles, supremus militiae generalis” egy percze elvesztette fejét.

Alig lehetett kétség az iránt, hogy Scherffenberg a német véduraság elismertetése végett hozta be „fegyveres oratorait” s hogy a bécsi kormányt e lépésre az ország gyengeségének tudása bátoritá. A kormány hibája volt, hogy a dolog ennyire mehetett. Három év óta nagy erős küzdés foly a két hatalmasság közt, melyeknek egyensúlyán nyugszik az ő létele, tudhatá, hogy e küzdés vége az ő sorsát is eldöntendi. Bizonynyal helyes dolog volt semlegességet tartani, ha már egyszer Tököli és Teleki kiegyezhetetlenül meghasonlottak, nem hibáztatható, hogy a bukó török mellett az

*) A tanácsurak s biztosok végzése az Akademia birtokában. Carafát ezer aranyval engesztelték meg.

ország nem küzdött élethalálharczot, s hogy eddigelé nem nyilatkozott határozottan a német mellett. De alig menthető valamivel, hogy az ország biztosságáról nem gondoskodtak. A fegyveres erő el volt hanyagolva, a várak – kivéve a szászokéit – rossz karban. Csaknem ki volt tárva a foglalásra. S ez elhanyagolás súlyát most nagyon kezdék érezni. Bizonyynal éles perfidiának tetszhetett, hogy míg követeik az átállás pontjain alkudoznak, ekkép rohanja meg őket egy tábornok. S nem is csoda, hogy Scherffenberget nép és kormány ellenségnek tekinté: az első üresen hagyta falvait erdőkbe vonult, az utóbbi a Szebenben máj. 12-én ujra megnyitott országgyűlésen eltiltá menedéklevelek szerzését s fölkelést rendelt el. Ezzel tartoztak az ország becsületének. S még azután is hijában tette közzé a tábornok, hogy „ő nem ellenség, a fejdelem és ország javára, oltalmára jön,” hijában kezdett Apafi kormányával alkudozást, e hangulat tovább is tartott. De a haderő elhanyagolásának sulya is kitünt: az összegyűlt tábor vegyes „puskás, kardos, láncsás, vasvillás, dorongos, vak, siket, csonkabonka” emberekből, került össze. Annnyival rozszabb, mert Scherffenbergen kívül a törökök Áradnál, a tatárok Beszterczétől tiz mérföldre fogtak állást, Tököli Hunyad alatt volt, melynek mint tulajdonának átadását kívánta, s derékhada is közel Jenő tájékán. De az ellenállás meg lón parancsolva: a német katonákat csipkedték, az alkudozással elámított Tököli kis hadát pedig Ilye alól véletlen támadással jun. 2-án kiszalaszták az országból. Maga Tököli egy híve által figyelmeztetve, ideje korán távozott.

A Bécsbe küldött követség jun. 28-án megoldá feladatát s elkészité Leopold biztosaival Dietrichsteinnal, Hermann badeni örgróffal s Strattmann udvari főkorlátnokkal a diploma-tervet, mely Erdélynek a szövetségbe lépését s Leopold védurasága alá jutását eszközölte volna. Kétségtelenül jóval előnyösebb volt a

Dunodénál s miután nem választá, mint ez, a régi elveket kiindulási pontul, hanem a létező viszonyokat is tekintetbe vette, Erdély önállóságából sokat megmengett volna. A császár megvédi Erdélyt és a Részeket, mely a fejdelem s utóda kormánya alatt marad az eddigi jogalapon, s ennek eddigi címe is meghagyatik, valamint fia is megerősítetik. A védő sereg zsoldját a császár fizeti, élelmét az ország látja el, de annak soraiban nem lesz Csáki. A visszafoglalandó földből, a mi valaha Erdélyhez tartozott, hozzá csatolatik. A császár nem csorbítja a fejdelem jogait. Nem háborgatja a teljes vallásszabadságot, nem hoz be papi jogot. A fejdelem szabadon él a szövetkezés jogával, de az ne ellenkezzék jelen szerződéssel. Nyilvánosan Erdély csak akkor csatlakozik ha Várad és Temesvár vissza lesznek foglalva. Téli szállásolásokkal Erdély nem háborítatik, csak ha Erdély java úgy hozná magával. A törökkel kötendő békébe Erdély s a két Oláhország befoglaltatik s a császár azon lesz, hogy a török-adót megszüntesse. Erdély s rendei évenként 25,000 aranyat fizetnek a császárnak, s erős szükség esetében fuvarral eleséggel szolgálnak. Ezen szerződés s az ország biztonságáért Kolosvárt és Dévát átadják, ugyhogy az őrség két harmada császári katonából álljon. Háboru végével azonban ezekből is távozik az őrség. A szerződés titokban fog tartatni, de egy hónap alatt ratificálatni fog. Ennyi engedményre volt hajlandó a kormány akkor midőn a háboru folytathatása végett Erdélyre mint biztos támpontra szüksége volt. Az erdélyi biztosok a várakat illető pont ellen óvást nyújtottak be, de a császár erre kijelenté, hogy ő csak e pont benhagyása mellett szentesíti a szerződést. A dolog hát úgy állott, hogy a végeldöntést Erdélyből kelle megszerezni, s jul. elejére az ünnepélyesen aláirt okmány Scherffenberg kezében volt; ő már korábban is alkudozott a fejdelemmel s most miután Inczédi is meghozta az okmányt Bécsből Apahidai táborából felhivta Apafit

annak szentesítésére s a kikötött várak átadására. A percz erre nem volt alkalmas. A tábornok eljárása erőszakosnak tetszett, Csáki László jelenléte a diploma megszégyesítése volt még annak életbelépte előtt, egy török császár 40 ezernyi segédhadat ajánlott fel, s egy a fejedelmi udvarban tartózkodó lengyel követ, ki ottan a francia érdekeket képviselte az el nem fogadást tanácslá, mert Scherffenbergnek nem sok időre távoznia kell. Teleki elnöklete alatt egy négytagu bizottmány tárgyalá az okmányt. Ezek véleménye szerint Apafi nem egyenesen utasítá vissza csak módosíttatni kívánta: Csáki távozását, a várak meg nem szállását, s módosítását azon pontnak, mely a visszafoglalandó Részeket Magyarország hűbérének nevezi. Az apahidai felhívásra Bethlen Miklós s a brassai polgármester vitték meg a fejedelem eme nehézségeit azon kérésével, hogy hadait vezesse ki az országból. Különbén ha másként nem lehet Szász-Sebest átadják. Tagadó választ kaptak s a tábornok semmi engedélyre sem lévén felhatalmazva egy végső felhívást küldött gróf Jörger ezredestől a fejedelemhez. Scherffenberg most Szeben ellen indult s mialatt Veterani éjjel Gyulafi alatt egy mezei hadat fölvert, jul. 8-án a város alatt termett. Az ország hangulata természetesen a szerződés ellen volt s a szószékekről nyílt határozott hangon hirdették mindenfelé, hogy az ország függetlenségének sirját fogja az megásni. Bármily gyöngye erőt állíthatott is Teleki a német hadak ellen, el kelle utasítnia a szerződést, melyet a közvélemény elítélt, az államtanács elvetett a bizottság nem ajánlott, nem Sárosi a nagyvezértől haza jött orator s nem a Bécsből visszatért követség sem. S tarthatott attól is, hogy a segélyül ajánlott török erő bejön az országba s mit eddig oly gondosan kerültek az ország had színhelyévé fog válni. Ezekhez járult a lengyel követ tanácsa biztatása, mely döntő volt. „Hidd el – mond Bethlen Miklós – posteritas, párisi szél fúttá el a te diplomádat a lengyel János király

trombitája által.” Négy napig tartott a színleges ostrom s a bezártak ennek sem engedtek. Ekkor jul. 12-én Scherffenberg elindult, de hogy visszavonulását biztosítsa Csáki és Veterani által támadást intézett az ott állomásozó s Gyulafitól vezetett mezei hadak ellen. Telekinek kedve lett volna megsegíteni őket, de a szebeni polgármester betiltá a lövetést – „ekkor látta Teleki, hogy nem generalis Szebenben.” Erre a székely csapat szétszaladt, egy más Bethlen Gergelylyel elvonult, és Scherffenberg háborítatlanul huzódhatott ki Buda alá, melynek ostroma folyton folyt. Az intervenciótól megszabadult fejdelem pedig aug. 12-én országgyűlést tartott, Pekri Lőrinczet minthogy Tököli céljait előmozdítá – gyaníták, hogy az ő intésére távozott az országból – s Daczó Jánost – mert neki a fejdelem portai dolgait elárulá – nótázta. De az első kezességen s reversalis mellett szabadon bocsátatott. S fejdelem és tanácsa végre aug. 27-én elhagyák Szebent. Scherffenberg távozásával azonban korántsem volt elhárítva a baj: Erdély katonai megszállása már a mult télen kezdetét vette bár ez még nem volt több hadtani miveletnél. De kapcsolatban ezzel amaz és a határszélen levő sergek élelmi szereiről kelle gondoskodni, s bár ez a Caraffával Teleki által létrehozott egyezkedés folytán szabályozva lett, az országra mégis nyomasztó súlyos teherként nehezedett. Ily körülmények közt Gyulai Ferencz Bécsbe küldetett, hogy a beszállásolás terhét, ha lehet, hárítsa el s a Haller-féle diplomából a megtámadott pontokat töröltesse ki. Későn jött. Budának ez időben végrehajtott visszafoglalása után már nem voltak hajlandók annyit is megadni s midőn Gyulai 1687 január folytán visszahivatott kevés kedvezményt hozott magával: a szállásolás ügyét a Caraffával létrejött szerződés szabályozó s ezt ő felsége helybenhagyja; a hadak csak a magyarországi Részeken vannak elszállásolva, de megparancsoltatott nekik, hogy ne zsaroljanak. A főtracta bevezetését alkalmasabb időre halasztják.

A körülmények súlyát a helyzet bizonytalansága nevelte. A török még mindig tartotta jogát hozzá, csak-hogy most a régi parancsoló hangot szelidebb, biztatóbb váltotta fel. A váradi basa 1686 derekán a német had kivonulása után panaszt emelt, hogy az erdélyi hódoltság nem fizeti az adót, mert a végek kapitányai háborgatják: nem a fejdelemnek, ezeknek hibája ez, különben „az erdélyi hegyekre égő aknát tolvajkodhatnak-e?” Ugy látszik nem nyerhetett orvoslást, mért e panaszok rövid idő alatt többször megújultak s értök még a szerdár is közbeveté magát. Jelensége, hogy a török véderaság napjai meg vannak számlálva s a zimonyi mezőn 1687 jun. 21-én Sárosi János által beszolgáltatott adó utolsó volt, melyet a szultán kincstára Erdélyből fölvelt*). De a hódoltsági helységekről is utolszor szedetett adót a kormány a váradi basa helyett, kinek még érte küldeni sem volt bátorsága. Ez okból neki jul. 4-én megírta az országos bizottság, hogy küldjön érte, mert Somlyón sok eshetőségeknek van kitéve, különben gondoskodni fog átszállíttatásáról Kolozsvárra**).

S csakugyan ezen 1687-ik év volt az, melyben Erdélyt véglegesen megszállták a német hadak. Ez év tavaszán Carafa eperjesi vértörvényszékével oly rémületet támasztott, hogy a megrendített Magyarország, miután időközben a mohácsi téren a török erő is döntő vereséget szenvedett, sok mindenféleképpen elfogadására hajlandóvá lett, mit különben mint alkotmányának sarkpontjával összeütközött elvetett volna. A dolognak Erdélyre is volt hatása, s a hangulatot az ellen-nemállásra itt is előkészíté. A megszállás végrehajtásával a kormány a lothringeni herceget bizta meg, ki szeptember elején már Erdélynek vette utját, nem lévén oka

*) E két tárgyra vonatkozólag 9 darab török levél a főkor-mányszék levéltárában s Rozsnyai gyűjteményében.

***) A bizottság ez idei végzései az akad. birtokában.

tartani, hogy a semmivé tett török had legkevesébbé is gátolja. A rendek meg ez idétt azt hitték, hogy a császári hadaknak csak téli elszállásolásáról van szó, s utasíták bécsi követjüket Gyulai Ferenczet, hogy, ha lehet, ezt hárítsa el. Még mást is kértek: foglalja be a császár Erdélyt a törökkel kötendő békébe. Annak idejében: volt a sept. 27-én kiadott válasz. Különben a megszállásra nézve forduljanak a lothringeni herceghez, ki a hely színén fog intézkedni. Mielőtt e választ kezökhez vették, már látniok kelle, hogy kérelmök el van évülve. A lothringeni herceg már ekkor utban volt saját és Veterani ezredeivel, melyeket a protestans birodalmi hadak hetyett vett magához, minthogy ezek a hasonlólag protestans Erdély megszállásához járulni nem akartak.

A herceg táborából Houchin szathmári parancsnok, mint követ, oct. 1-én Apafihoz érkezett. A valót nem elébb mint ekkor tudták meg: a császár hadai azért jönnek, hogy a török járom alól felszabadítsák őket. Küldje a fejdelem biztosait táborába s lássa el azt kellő mennyiségű eleséggel. Ők Várad ellen fognak munkálni, de, hogy biztosak legyenek, szükség néhány ezredet Erdélybe szállítani, ezek számára nyissák meg a várakat. Az országos bizottság Radnóthon tárgyalta a dolgokat. Egyetlen emberök sem volt táborban, ellenállásra gondolni sem lehetett, s százezer forintot s tetemes mennyiségű élelmet ígért a Herczegnek ha Erdélyt megszállás nélkül hagyják. A herceg Székelyhidán kapta ez ajánlatot, de anélkül, hogy azt válaszra is méltatta volna folytatta utját. Somlyónál új követség ment elébe: Bánfi György, Alvinczi Péter és Pernyeszi Zsigmond kik oct. 7-én indultak el, s megújíták az elébbi követség ajánlatait és kérelmeit. Tagadó válaszsal bocsáttattak vissza s Scherffenberg oct. 12-én Apafihoz küldetett. A herceg elébb nyomult, utjában mindenütt megszállva a várakat, melyek ellenállni képtelenek voltak: oct. 13-án Somlyót, oct. 18-án Ko-

losvárt, melynek kiváltságait a herczeg irásban is megerősíté, s melynek parancsnokává Veteranit nevezte ki, oct. 20-án Szamosujvárt. Ezzel az ország kapui kezében voltak, s a herczeg feltartoztatására gondolni sem lehetett. A fejdelem azon hittel, hogy megmentheti várai némely részét, oct. 23-án az országos bizottsággal Szebenbe ment, s innen elfogadván Scherffenberget visszaküldé azon ajánlattal, hogy hajlandó a herczeg kívánatait elfogadni de ohajtaná, hogy Szebent kimélje meg az őrségtől. Nem lehet volt a herczeg válasza, mert ez fontos hely, székhely s készségét a keresztyén ügy iránt mindenekelőtt ennek kell kimutatnia. S 26-án „a parancsolat” már kezében volt.

Ezalatt az országos küldöttség visszatért a herczeg táborába s october 27-kén Balázsfalván csakugyan létrejött a kiegyezés. Két része van annak: az első a foglaló hadsereg ügyét szabályozza, mely élelmet, bort s lovai számára abrakot ingyen nyer, s átveszi Szeben, Kolosvár, Besztercze, Gyula-Fehérvár, Szász-Sebes, Szász-Város, Vásárhely, Déva, Szamosujvár, Somlyó, Monostor és Tövis várait s kötelezi a fejdelmet, hogy a Rézeken kívül magáért Erdélyért 700,000 forintot fizessen s a hadakat ingyen szállással lássa el. E békés megrohanás, e véduraság többjébe került Erdélynek, mint az Ali sarcza, s a kiegyezés második része is kevesebb önállóságot hagyott meg, mint meny nyivel a török véduraság alatt birt. Apafi, családja, udvara s a nemesség kiköltöznek Szebenből, ott telelhetnek a hol akarnak. A vallásszabadság épségben marad. A hadak a fejdelem jogaiba a közkormányzásba s az országgyűlés ügyeibe nem elegyednek. Erdély fejdelmeinek adományozási joga nem csorbíttatik. A káptalani konventek jogai nem csorbíttatnak. A tulajdon tiszteletben tartatik; a közlekedés szabad; a kereskedés, a harminczad s vám kezelése nem szenvednek megszorítást. Megtámadtatás esetére az ország védelmeztetni fog. Az ország hadi szereihöz csak nagy szük-

ség esetében nyulnak. Általános és örök amnestia adatik annak, a ki kéri. Az őrség tavasszal mindenünnen elvonul ha a hadi szempontok nem tanácsolnák az ellenkezőt, különben távol tartatik minden garázdálkodástól, s ki nem kötött helységbe őrséget vetni tilos. Saját mentegetése végett küldhet a fejdelem követet a portára. Alattvalóit a köteles hűségtől elvonni akarni tilos. A hadak nem fognak requirálni. Ezek főpontjai ama szerződésnek, mely az ország elfoglalását körülírá. Harmadnap mulva a fejdelem már bujdosó volt saját országában. Ez nap oct. 29-én indult könyező nejével, s a nemességgel Fogarasba, s nyomába 30-án Scherffenberg beköltözött Szebenbe. A herczeg elhagyá az országot, miután azt elfoglalta s négy hadi-kerületre osztá: a kolosvárira Starhemberg Guido, a beszterczeire Piccolomini Aeneas Sylvius, a fehérvárira Veterani s a szebenire Scherffenberg alatt, ez utóbbi levén az ügyek főkormányával megbizva. A beszállásolások végrehajtottak, de ezuttal még akkép, hogy a hadak nem lépték át a Maros határát. Daczára hogy egyik másik főur még bizott a német hadak kivonulásában, hogy a balázsfalvi okmány egyik-másik pontja még az önálló fejdelemség jogairól szól, Erdély elfoglalása bevégzett ténynyé vált, a fejdelem pedig azóta alig több egyszerű polgári biztosnál. Mindamellet szükségesnek tartá mentségeit megküldeni a portára, s követe Sárosi dec. 7-én szerződést hozott létre, mely a fennálló viszonyok miatt az adót elengedé. Daczára e szerződésnek, mely az önállóságnak még némi árnyékát mutatá való igaz, hogy e foglalás jogot merített a törökkel folytatott háborúból, hogy a visszacsatoltatást a magyar koronához mindig óhajtá s ha alkalmá nyílt, munkálta is egy erdélyi párt, de a mód, melylyel az végrehajtatott, csakugyan erőszakolt vala. Erdély semlegeségét sohasem szegte meg, s nem volt a kormánynak oka, hogy elébb megszállja s azután szerződjék. Nehány héttel később a pozsonyi országgyűlés meghozá az

uralkodóház férfiágának javára az örökösödési törvényt a e tény az erdélyi közjogot újabb alakulással fenyegette.

A kormány, mely e zavaros időkben Erdély igazgatását vezette, a tanácsurak t. i. s országos biztosok a megtörténteken nem nyugodtak meg, s annyival kevesbbé mert a balásfalvi okmány még nem birt felső szentesítéssel és méltán csak ideiglenesnek tekintetett. A Bécsben székelő követség utasítva lett, hogy a bécsi okmány szentesítését sürgesse. „Megváltak a viszonyok” hangzott az 1688-ban jan. 4-én kiadott válasz, azonban a biztosok utasítatni fognak, hogy a lothringenivel kötött szerződéshez tartsák magokat. S ezalatt egy tehetséges államférfi Bethlen Miklós, ki eddigelé nem kapott öt megillető munkakört, egy Scherffenberghez titkon benyújtott emlékirata (a haldokló Erdély Leopold császár lábainál) által mutogatta ez okmány megerősítésének előnyeit. Nem hitték el neki, hogy a hűbéri cím előnyösebb volna a tényleges birtokba vételnél s erre a szükséges lépések még e télen megtétettek. Hogy a lehető akadályokat már előre elhárítsák, Erdély katonai főbiztosává oly embert neveztek, ki már nevével fogva is rettenetes: Carafát. A dolog annyival sietősebbnek tetszett, mert hire járt, hogy tavasszal Erdélyt török-tatár had fogja előzőlni, mert Apafi gyengesége miatt ennek véletlen halálától tartottak. Titkárul mellé Absolon Danielt adák, ki miután Munkácsot épen Carafa kezébe játszta, császári szolgálatba lépett. Teljesen alkalmasnak tetszett e hivatalra mert egyideig Apafi szolgálatában állott, azután a bujdosókkal volt összeköttetése s így embereket, viszonyokat jól ismerte. Carafa 1688 január végén már utban volt. Jövetelének hire rémülettel tölte el mindenkit s a nép képzelődésében már látta a vascsizmákat, melyekkel kioztatni fog. A rendek követeket küldtek üdvözetére, melyhez Teleki vejét Vay Mihályt hozzácsatolta. Deézsnél találkoztak ezek vele, honnan

tizenkét ökörtől vont szekeren ment Kolozsvárra „jelül – mondá egy akkori gúnyos ember – hogy a te fiaidból is óh Erdély oly szelid barmokat akar csinálni” – „bár szekeret és postalovakat sereggel küldöttek elibe.” Innen Szebenbe indult, hol egyenesen a fejedelmi palotába szállott be, melyet pedig a fejedelmi vérből származott lothringeni is megkimélt.

Az első üdvözet, melyet Carafa a fejedelemnek Szebenből küldött, már fenyegetést foglalt magában: minő indulattal vannak a császár iránt, minő készüléket tettek a tatárok visszaverésére, s hogyan fogják a császáriakat a törökök ellen támogatni? feleljenek őszintén, különben úgy bánik velök, mint a császár ellenségeivel. A választ ezuttal Vay vitte meg: üdvözüli a fejedelem a tábornokot, hogy országa jó indulattal van a császár iránt, annak már bizonyosságát adák, de a töröktől most nagyon kell tartaniok, mert a német megszállás hírére végpusztítással fenyegette Erdélyt, azonban oratora annyira megengesztelé, hogy már nem kíván egyebet, mint az adót. Arról, hogy minő erőt tudnak kiállítani az ország védelmére, Teleki a hadak generalisa fogja értesíteni.

Teleki csakugyan elindult az országos bizottság közül azokkal, kiket Carafa névszerént kívánt: Székely László országgyűlési elnök, Bethlen Gergely és Elek, Frank Bálint szász ispán, Szabó Krisztián szebeni polgármester tanácsurak, Bethlen Miklós, Apor István regalisták, Alvinczi Péter és Sárosi János ítélőmesterek s Filstich Mihály brassai bíró társaságában. Carafa a viszonyokról körülményekről értesítve volt s értesítve Telekit illetőleg részletesen. Tudta, hogy az uralkodó háznak sokáig ellensége volt, hogy e háborut ő idézte elő s aztán kérkedett vele, hogy a világ két leg-hatalmasabb uralkodóját kijátszta. De értesülve volt a forduló pontokról is, s midőn elhatározá, hogy tanácsával él, megfordult fejében, hogy a már koros férfi nem fogja fejét a felforgatásokon törni. Mindamellet két-

ségtelen, hogy ellenséges indulattal jött az országba. A mellé adott titkár Absolon nem is törekedett ezt lohasztani, ellenkezőleg mindent felhasznált annak élesztésére: „Magyarország minden szerencsétlenségének Erdély oka, az uralkodóház ezen halálos ellensége, melynek azok voltak nevezetesebb fejdemei, kik ez ellen küzdtek. Önállósága teljesen semmivé teendő, Apafinak más uradalmak adandók. Tartományyá kell változtatni s élére elnököt állítani, hogy az összes birodalomnak e véd fala valahára megnyughassék”*)). Alig lehet kétség benne, hogy Carafa hajlandó volt ez eszmét keresztülvinni, midőn a kiszemelt megbizottakat magához hívatta. Nevének rettenetessége félelemmel tölté el a hozzá menőket s Teleki végrendeletét is megírta. Annyival kellemesebben volt meglepve, midőn apr. 27-én Szeben előtt egy lovas osztály kitünő tisztelgés-sel fogadta. Carafát korábbi érintkezésből ismerte s nem volt kétsége, hogy nézeteinek tudand nála érvényt szerezni. De ez nem volt könnyű: az előítélet, melylyel Carafa az országba jött, a terv, melynek meg volt nyerve, mindannyi akadályok voltak. Azonban Erdély-mindig gazdag volt államférfiakban, Telekinek a velejött urak is, e terv ellenében, kezére dolgoztak, s az első kísérlet megnyerni az udvar azon emberét, kinek véleményétől az ország sorsa nagyban függ – ezen utóbb is annyiszor ismétlődött kísérlet – eléggé sikerült. Teleki négyszem közt gyakran tanácskozott Carafával, elébe terjeszté, hogy a császár védurasága Erdély felett kettő által biztosítható: ha Apafi meghagyatik a fejedelmi székben s a vallás szabadság itt háborgatást nem szenvedend. S ez nap óta Absolon tervével háttérbe szorult.

Carafa úgy vélekedett, hogy a balásfalvi szerződés

*) Vici de Rebus Gestis A. Carafaei L. IV. 321–25 egész terjedelmében közölve az ajánlat; ez teszi lényegét Erdély leigázásáról 1690-ben irt tervének.

még nem elegendő a véduraság biztosítására, ő hűségi nyilatkozványt kívánt. A hangulat kitudása végett a bizottsági tagokkal külön-külön értekezett, külön Bethlen Miklóssal kinek „haldokló Erdélye” asztalán feküdt. E férfiú még mindig diploma által akarta Erdély sorsát biztosítani s hogy a diploma kötése előtt vagy mellőzésével a hűségi nyilatkozványt megbuktatni lehessen, ajánlá Carafának hogy azt a rendek elé terjessze. „Uram – felelé ez – a ki egy szobába egy kulccsal bemehet, ha csak nem bolond, nem fog lépcsők, ablakok s sok kulcs után járni.” Az egy kulcs Teleki volt s miután máj. 3-áról a bizottság teljhatalmat kapott, hogy mint a rendek követsége *) szerződjek, egy Absolon által készített s Teleki által is ruminált hódolati nyilatkozvány aláírására szólított fel Carafa által. E szerint „visszatér Erdély Magyarország királyához, melytől az irigy sors s némelyek nagyravágyó merénye választá el; elfogadja Leopold és utódai mint örökös magyar királyok oltalmát; lemond önkénytesen keresztyén buzgalomból a török véduraságról, azzal nem fog érintkezni, nem küld neki adót, ajándékot, s az uralkodóház más elleneivel sem érintkezik s a ki tenné, marasztassék el felségsértésben. Elfogadván ő felsége oltalmát, a még meg nem szállott Kővár, Huszt, Görgény, Brassó váraiba megengedik német őrség szállítását. Különbén kéri ő felségét jogaik, kiváltságaik s a vallásszabadság megerősítésére, a lothringeni herczeggel kötött szerződés épségben maradván.” A megdöbönt követség egy pár napig tanácskozott együtt – de Bethlen hű maradt elvéhez: csak ha a diploma meg lesz nyerve, akkor kell aláírni, mert különben amaz okmány megszerzése lehetlenné lesz. A halogatás miatt boszus Carafa ágyuira mutatott: ezek Fogaras kulcsai s lehurrogatta őket. „De ki is mert volna ekkor Carafá-

*) ...denuo expedivimus ... mondja az illető okmány, t. i. új utasítással látták el, mely telyhatalom volt.

nak ellenállni?” kérdi Bethlen s a követség máj. 9-én aláírta az okmányt. Másnap máj. 10-én országgyűlés nyílt meg Fogarason. Carafa fenyegetéseit, hogy az okmány el nem fogadása esetére Apafit családjával Bécsbe kísérteti, kétségtelenül meghallá ez, s a gyűlés ellenmondás nélkül elfogadta, megerősíté az okmányt.

S most következett végrehajtása az okmánynak. Fejdelem, rendek letették a homagiumot. Az őrség, melylyel bejöttekor Carafa az ország Maroson tul fekvő, még meg nem szállott részeit is elfoglaltatta, most birtokba vette a kikötött várakat – csak Brassó állott ellen Carafa s fejdelem többszörös felhívása daczára is, mignem máj. 26-án Veterani által bevétetett, s ugynevezett „lázitói” keresett kinzással kivégeztettek. Carafa a hitlevéllel Herbstheimot Bécsbe küldé. A mily váratlan, oly kellemes volt a császárra nézve a nem remélt eredmény: „soha nem fogom roppant érdemidet elfeledni” írá neki. Teleki 12,000 frtot. érő ezüstnemüt kapott.

Az utolsó két év pénz- és terményadózása, fuvarszolgáltatása roppantul kimeríték az országot, s anyival inkább, mert a szerződészerü összeg soha sem volt elegendő. Az adó egy porta után 1680-ban 36 ft, 1687-ben már 65 ft. 1688-ban pedig 260 ft. volt – készpénz, minden egyeben kívül. Elébb országos kölcsönhöz folyamodtak, azután magát róttá meg a nemesség. De ezzel nem kerülték ki a rendkívüli fölvetéseket: 1688. jan. 24-én 15 ezer köböl zab márcz. 10-én 30 ezer köböl buza. De még mind ez ideig volt reménye; hogy alkotmányának megőrzése mellett terheltetését megorvosolhatja, mignem a máj. 9-iki homagium által a szabad alkudhatás teréről a folyamodására lön utalva. S így lön, hogy jun. 1-én kérék a rendek, hogy: vallásszabadságukban ne háborittassanak, Apafi és fia az országlásban ne gátoltassanak s a szabad fejdelemválasztás joga hagyassék meg, papi jog ne hozassék be az országba, jogai, kiváltságai, fejedelmi adománylevelei erősíttesse-

nek meg, a visszafoglalt vagy a visszafoglalandó Részek csatoltassanak hozzá, szabad kereskedésök hagyassék meg, a beszállásolás terhe vétessék le róla, elégedjék meg ő felsége évenként 50,000 tallérral, a törökkel kötendő békébe az ország foglaltassék be, adassék általános amnestia, veszély esetére fejdelem, fejdelemné, az udvar és rendek vonhassák meg magokat az erősségekben s ha töröknek tatárnak nem tudnának ellenállani, nyilják meg előttök Magyarország. A folyamodvány kézbejuttatása, a hódolati okmány értelmében Carafát illeté s ez azt fel is terjeszté. A válasz jun. 17-én adatott ki s ez okmány-mellőzésével csak Carafa felterjesztésére: megdicsértetnek a rendek készségökért s buzdíttatnak jövőre is megmaradni a hűség útján. Az ország védelmezéséről lesz gondoskodva, vallásszabadságukban nem fognak háboríttatni, a katonaság szigorú fenyték megőrzésére utasított. A hadjárat végével be fog ez üdvös munka tetőzteni, a mikor az uralkodó eziránti nézeteit közölni fogja velök. Carafa már ekkor nem volt Erdélyben, helyét Veterani foglalta el, ő maga a táborba sietett s helyét nem sokára Heissler foglalta el. Folyamodványukkal a rendek egy az ország számára kiadandó diploma alappontjait ohajták megvetni, s bár a resolutio tagadó válasznak tetszett, ernyedetlen buzgalommal sürgették továbbra is annak kiadatását.

A csapás, mely időközben a fejdelmet érte, nejének Bornemisza Annának aug. 8-án bekövetkezett halála buskomorságba ejté ezt. A baj nagynak látszott s mint-hogy a fejdelmet is félthették, ez eset bekövetkezése esetére ohajták az ország alkotmányát biztosítva látni. Követ követet ért Bécsbe – egyik úgy mint másik, diploma kiállítását sürgető. Az év vége felé Nagy Pál ment fel, e mellett még az alkotmányon ejtett sérelmek orvoslását s magyarországi hatóságok részéről illetéktelen beavatkozások megszüntetését kérvén. A dec. 9-iki válasz üres biztatásokkal ereszté vissza: meg kell várni, hogy a törökökkel kötendő béke végét érje, akkor

fog csak diploma kiadhatásáról szó lenni. Korábbi leiratban a „türt vallásokon” a tényleg létezőket értik s semmi újítás azok körül nem fog történni. Az elviselhetetlen teher enyhítéséről lesz gondoskodva. A többi pontokról, sérelmekről is intézkednek, ha az illetőket, t. i. a jogtalan beavatkozókat előbb megkérdik. Csaknem ilyen választ nyert egy későbbi követ Vay Mihály is 1689. máj. 11-én: a visszafoglalt Részekről mit sem határozhatni, mert a törökkel még nincs megkötve a béke. A hadseregnek fizetendő telelési összegből (700,000 frt volt) 50 ezer elengedtetik, felében a leégett Brassó részére. Az 1690-ik év telét Veteráni Erdélyben töltötte – de már ekkor a fejdelem baja szemlátomást növekedett. Felváltva Radnóton, Ebesfálván mulatott. 1690, tavasz elején Fogarasba ment s pár napig jobban érzé magát. A szórakozás orvosi rendeletből volt ajánlva s Teleki husvétkor Heisslerrel lakomára hívta el. „Ez a vendégség – vadászat, lójáratás, muzsika, táncz és minden apparatusival bizony fejedelmi volt és hat nap tartott. Ez lőn Apafi, Teleki, Heissler és Erdély tora.” A multság után Fogarasba ment a fejdelem, hol gyűlést tartott. E jobbanlét volt életerejének utolsó vonaglása: újra ágyba esett s apr. 15-én elhunyt.

Erdély sorsának egy újabb válpontjához ért. A fejdelem halála csakugyan diploma nélkül találta. Bár az út bekebeleztetésére már el volt készítve, hogy az még elhalasztatok, azt a török fegyverek újra fellobbanó diadalának köszönhető.

VIII.

Az 1688. és 1689. évek hadjáratai a legdicsőségesebbek voltak mindazok közt, melyeket Ausztria fegyverei valaha a török ellen viseltek. Aránylag kevés erővel nagy dolgokat vittek véghez: az első évben Székesfehérvárral a budai basaság visszaállíthatásának utolsó

reményköve is elesett, a harctér már Szerbiába tétetett át s Belgrád visszavételét fényes diadalok követték. Az utóbbi évben elesett Szigetvár, el Nissa, Viddin, Prisztina s a keresztyén népeknek még e diadaloknál is veszélyesebbé válható fellázítása mutatta, hogy a hadjárat végcéljával Konstantinápoly van kitűzve. De a terv nagyszerűségéhez mért erővel a dunai hadak nem voltak ellátva, mert ugyanakkor a rajnai vonalnál is tetemes erőt kellett tartani a XIV. Lajos ellen folyó háboruban, kinek bujtogatásai a konstantinápolyi udvarnál az ellenségeskedéssel egyszerre vették kezdetüket. Az év késő őszen a Köprilik nemzetségéből származott Musztata lett nagyvezérré, s vele az ozmán fegyverek régi dicsőségének emlékei megújultak. Az 1690-ik év első napja nagy szerencsétlenséggel köszöntött be: Strasser Kossován megveretett s azután Novibasar s Prisztina elestek. Most Heissler Havasalföldéről visszavonult Erdélybe, mert ez országot a tatárok fenyegették, mert nem kétkedett, hogy a háboru lángja ide is át fog csapni.

Igy állottak a dolgok, midőn Apafi meghalt. Bethlen Miklós ohajtotta volna, hogy az ország tüstént tegye le a homagiumot II Apafi Mihálynak a „védur” megerősítésének reményével, de Teleki ellenzésén a terv megbukott. Nyomon rá ez Porumbákon titkos értekezletet tartott Heisslerrel, s annak végeztével kieszközlé, hogy az ifju fejdelem számára a megerősítést Bécsből kérjék. Ennek eszközlésére s Apafi halála hírének megvitelére Nagy Pál lön kinevezve. Ekkép a végelhatározás a bécsi kormány kezébe adatott – de az előzmények után ki várhatott kedvező választ? Addig is a folyó ügyek vezetésének terhe az országos bizottság mellett a fejedelmi tanács kezében maradt, mely most már államtanács (status consilium) nevet vett fel, s melynek elnöke Teleki volt. De már akkor Bécsben megvolt a szándék felállítani a kormányzóságot s kormányzóul Veterani nézetett ki. Már – mint maga

írja – ki is volt nevezve, midőn annak közzétételét s életbelépését közbejött események meggátlák.

Alig lehetett kétség benne, hogy a török nyert előnyeit Erdély visszafoglalására fogja felhasználni. Ugy is volt. Ennek végrehajtására Tökölit szemelte ki. Jun. 8-án*) Drinápolyban már athnamet nyert, mely őt, mint a nagy tekintetű Bethlen Gábor egyik, unokáját Erdély fejedelmévé teszi, bizván előre is, hogy a rendek választása által e ténye helyben fog hagyatni. Kötelességévé teszi, hogy az országot, melyet Apafi a német ellenséggel eltapostatott s sokfélekép sanyargatott, felszabadítsa, de megtiltja, hogy a porta hűségétől eltérteket valamikép bántsa s végre az adót leszállítá 10,000 aranya. Ugyanakkor hadait megszaporitá a porta s tatároknak és havasalföldieknek parancsot adott, hogy mellette felüljenek. Készülődéseinek hírére, Heissler kívánatára az államtanács jun. 17-én Radnóton ülést tartott, néhányat tagjai közül az „udvarhoz” (t. i. Apafiéhoz) rendelt, a bodzai szorost megerősíteté, s országos fölkelést rendelt el, mert a hazában aránylag csekély hadak voltak. Majd aug. 21-ére Szebenbe országgyűlést hívott össze, melynek „regalisait mindnyájan a tanácsi rend” aláírá, s mely a Tökölihez átállott Kálnoki Pétert és Tompa Miklóst notázandó lett volna.

A gyűlés nem ülhetett össze, mert már juliusban tudva volt, hogy Tököli Oláhország felől siet. Gyulafi a mezei hadakkal a vaskapuhoz sietett, hogy azt oltalmazza, Heissler pedig Telekivel, mint az erdélyi hadak főgeneralisával a bozzai szoroshoz ment s a töröcsvárit aránylag csekély erővel látták el: Tököli épen ez uton jött. Aug. 15-én hajnalban háromszáz hajduja, takarva sűrű köd által, megkerülte a töröcsvári sánczot, megtámadta s elfoglalta. Táborát Heissler még ez nap estve

*) A Pray Epist. III. 479. lapján közlött oklevelen 1101-ik ramazan eleje.

oda, vitte, de az elfoglalt váracsot hiában próbálta visszavenni. Most a tábornok arra ügyelt, hogy az átjövét a szorosokon meggátolja s várta Tökölinek ez oldalról történendő támadását. De a kurucz vezér az oláhokat s némi törököt a szoros előtt hagyván, aug. 20 és 21-ike közt átszállítá táborát „oly helyeken, hol lovas soha sem járt előtte, hol csak egy lovas mehetett; térdén mászván s a lovak farkára fákat kötven, ugy ereszkedtenek.” Ezalatt a töröcsvári szorosnál folyton folytak az előörsi csaták, s aug. 21-én Teleki és Heissler épen ilyenek nézésébe voltak elmerülve, midőn a zernyesti előörsök meghozák a rémhirt, hogy Tököli egész hadával, mintegy tizezer emberrel az országban van. Az ütközetet nem lehetett kikerülni s Heissler és Teleki balsorsuk előérzetében lelkesíték hadaikat: „ime mondá az utóbbi, fehér szakállamat kegyelmetek közé hoztam s kész vagyok meg is halni.” Hadaik valóban elszántan, vitézül harczoltak, – de rosz eredménnyel. Összes hadsergők teljesen semmivé lett: egy része a csatateren maradt, a többi megfutott. Ezek öldöklése késő estig tartott. Sok törzstiszt s az erdélyi nemességnek több tagja a csatateren maradt. Teleki paripája megbotlott s urával együtt a földre esett – más nap tiz sebbel fején s testén megtalálták a halottak közt. Heissler és Doria fogságba estek. Alig 500 ember menekülhetett meg a borzasztó mészárlásból, mely a csatát követé.

A zernyesti megveretés hire nagy rémületet okozott a kormánytanács kebelében, mely már a beütés hírére Kolozsvárra ment s ide hozta az ifju Apafit is. Három nappal utána aug. 24-én már folyamodott Leopoldhoz. Leirva a csatavesztés nagyságát, az ebből fejlődött levertséget, Tököli biztatásait, ígéreteit, figyelmeztetve a császárt, hogy minő könnyen megnevelheti pártját azon általa terjesztett hir, hogy a háboru végével a bécsi kormány az ország igazgatását teljesen át akarja alakítani s annak élére kormányzót fog állítani, hogy

ne juttassa az országot végveszélyre, erősítse meg az 1686-iki hitlevelet és a fejedelmi árvát. E felirással s folyamodvánnyal az angol királyhoz s brandenburgi választóhoz, melyben az árva ügyét nekik is ajánlák, Keszei Jánost, az ifjú Apafi nevelőjét indíták Bécsbe. Pár nappal utóbb Bethlen Miklós is elhatározta, hogy ő is ide fog menni. Nagy Pál Bécsből ujabban olyatén választ hozott, mely a diploma kiállításával épen nem biztatta a rendeket. Ez ösztönül szolgált neki, s társai híjában akarták lebeszélni: kénytelen kellett lenni utra kelle ereszteni. Aug. 31-én kiadták számára az utasítást: hogy a fejedelem megerősítését, a diplomát sürgesse, vigye keresztül, hogy a Tököli-pártiak az ország törvényei szerint fogjanak elítéltetni, hogy a Részek visszacsatoltassanak s hozza fel a megszálló hadsereg s a porcio dolgát is. De egyszersmind térítvényt vettek tőle, hogy utasításait nem fogja mellőzni s őket és a hazát nem bocsátandja áruba. Viszont maguk, meg ellentérítvényt adtak neki, hogy nem pártolnak Tökölihez, nejét, gyermekeit távollétében oltalmazni fogják. Keszei elébb ért fel s sept. 4-én már választ kapott a császártól. A zavaros viszonyokhoz képest kegyelmesebb volt ez minden eddigieknél. Biztatta a rendeket, hogy ne csüggedjenek. Apafi megerősítését illetőleg figyelmezteti őket, hogy ez ügyben még mit sem tagadt meg, csak várni kell míg ez kiskorú s magának is vezetőre van szüksége. Különben a magok által választott ideiglenes kormányban megnyugszik. A szabad vallásgyakorlatot illetőleg is legyenek megnyugodva. Nem volna helyes, ha ily zivatark közt ő a császár ujab meg ujab hitlevéllel kötné le magát s most, midőn annyit költ érték, oly buzgón harcol mellettök: hogyan állhatna szándékában elvenni azt, mit oly buzgón igyekszik számukra megtartani. E választ Keszei Fischamentben mutatta meg Bethlennek, kit tartalma meggyőzött, hogy e percz tán alkalmas lesz diploma kinyerésére.

A zernyesti diadal Erdélyt megnyitá Tökölinek. Mialatt az aggódó kormánytanács a badeni örgrófat aug. 26-káról felhivta, hogy siessen segélyökre, mert a nemesség kész magát Tököli karjaiba vetni – ennek csakugyan nyitva állott az egész ország. A székelyek nyomon mellé álltak (aug. 26-án). Aug. végén ágyukat is kapott, de az erődöket egyelőre nem bántá. Maga Földvárhoz szállott s Petróczy Istvánt Fogarasföldre meghódítására küldvén, Fehérvárra sept. 9-ére összehívta a rendeket és körlevele által táborába szólítá a három nemzet kiválóbb tagjait. Valóban sokan csatlakoztak hozzá, kik az utolsó évek nyomoraiba már belefáradtak, kik a német kormányzóság felállítását idő kérdésének tartották s benne a nemzeti önállóság előharczosát pártolák. Ezek: Gyulai Ferencz, Daczó János, Macskási Boldizsár s mások, ismerősök az ország viszonyaival, tanácsul adák, hogy még a gyűlés megtartása előtt biztosítsa Erdélyt: támadja meg Heistert s vegye ki kezéből a kulcsot, melyet őriz, vaskaput. Aztán foglaljon erős állást, melyből a badenit, ha Erdélybe akarna jöni, kinyomhatná. A magyarországi bujdosók, husz év keresztjét hordozván vállukon, gyanakodással fogadták a tanácsot. Ugy hívék, el lesz veszve Erdély, ha belsejéből kivonulnak, mert azok kiket Leopold megnyert s az Apafi párthivei ekkor hátok mögött fel fognak kelni. Elhalasztandónak hitték ezt akkorra, midőn a fejdelemválasztás ténye véghezment. Tököli vesztére ez utóbbi nézetet fogadta el, s a Fehérvárra hirdetett országgyűlést, hogy a dolgot siettesse s tán, mert a badeni közeledéséről is értesült, sept. 15-én Keresztyén-Szigeten nyitotta meg. Megválasztatása minden nehézség nélkül keresztülment: „már néhány esztendeje, hogy az felséges ausztriai ház ármadája, titkos és szines módok alatt, az országnak javallása, akarátja s hire nélkül behozatott.” Azóta elviselhetlen adó terhével nyomatnak s csak nem rég is valának „az nagy rettegésben, hogy az felséges

ausztriai német gubernatort introducalna” az országba. De ime a legnagyobb veszély idején a hatalmas török nemzet Bethlen Gábor idejebeli szabadságaikat helyreállítá, ő nagysága pedig – t. i. Tököli – nem tekintve személye és javai ellen való ártalmas cselekedeteket, szabadításokra jött. Mind azért fejdelmökké választják, oly feltételek alatt, hogy a vallásszabadságot biztosítsa, a portához hű legyen, tanácsosaival igazgasson, de azt, ki ezek közül rossz tanácsot adna, notáztassa, az ország jogait megtartsa, igazságot személyválogatás nélkül szolgáltasson, tartsa fenn a szabad fejdelemválasztást, a szabad tanácskozást, szerezzze vissza a fiscalis uradalmakat s senkit se fogasson el, csak a törvény útján. Sept. 21-kén ment véghez beigtatása Hermann Lukács szász püspök által egy kapucsi-basa s az oláh vajda jelenlétében. A bujdosóknál divatos nagy szakállát meghagyá, „előtte forogván a világi dolgoknak változása.” A gyűlés sept. 29-éig folytatta tanácskozásait, honfiusította a bujdosókat, eltörölte a fejdelem ellen hozott czikkeket s igyekezett az országos sérelmeket orvosolni. Daczót felmenté a nóta alól, biztosítá a szászokat kiváltságaik megtartása iránt, „a német nemzetet s annak birodalmát ejurálta sub anathemate, a deputatiot eltörölte, hogy annak soha emlékezeti is többé ne hallassék.”

A badeni örgróf aug. 27-én Castelli tábornokot előre küldte, Erdélybe hirt vinni, hogy ő is jön. S már ekkor utban volt, mert mindenek fölött ez országot akarta visszaszerezni. Utközből válaszolt az erdélyi államtanács aug. 26-iki levelére, biztatva őket jövetelével a sept. 17-éről Karánsebesből kiáltványt bocsátott a székekhez, biztatva őket, hogy miután, mint ő hiszi, csak félelemből állottak el, térjenek vissza. Sept.19-én már átment a vaskapun, honnan Heister elébb Orsovára s aztán Karánsebesre ment, s honnan Tököli előörsei visszavonultak, 23-án Hátszegnél táborozott. E hirre Tököli visszavonult. Oct. 3-án ő Medgyesen, a badeni

Szebenben volt. Egyik sem állta meg, hanem folytatták vonulásukat akkora távolság megtartásával, hogy csatázni nem lehetett. Tököli, miután a tatárok gazdag zsákmánnyal megrakodva elhagyák s haza takarodtak, alkudozásokba bocsátkozott, hogy legalább a székelyföldét tarthassa meg, s ajánlatának sulyt adandó, a nagyvezérrel fenyegetőzött, ki Erdélybe akar jönni. De a badeni tudta, hogy nem való a hir s folytatta üldözését. Tököli mindannyiszor kisiklott kezeiből, s Erdély déli részeit egészen bekalandoztatta vele. S mialatt a badeni ujabban megcsalatra általa, oct. 22-ére Moldva határszéléhez ért, ő átmenve Málnás erdején, a havasalföldi végekhez sietett. E céljáról Marsigli oct. 23-án értesíté a badenit, ki most gyorsan megfordult s oct. 25-ére Földvárhoz érkezett. Tököli csak két mérföldre táborozott tőle, de e meglepetés rá nézve váratlan volt. Társzekereit rögtön utnak indítá s még azon éjjel a bozzai szoroson át Havasalföldre ment át.

A csapásoknak, melyek a császári hedsereget ez év augustusában, szeptemberében érték, Viddinnek és Nissának bukása, csakugyan volt annyi haszna Erdélyre nézve, hogy diplomát nyert. Bethlen sep. 8-án érkezett fel. Az idő kezére dolgozott s most valóban elhitték neki, hogy Tököli ellensulyozására legjobb lesz megadni Erdélynek kiváltságai biztosítását. A protestáns udvarok követei, főként Dankelmann a brandenburgi, az angol, a hollandi, hasonlólag sürgeték ezt, a ministerek is alkalomszerűnek látták, alkalomszerűnek maga Carafa is. Ez, ki épen ez idétt utazott el a német birodalmi hadsereghez, emlékiratot nyújtott be Leopoldhoz a kérdés felett: „hogyan kell Erdélyt az uralkodóház hűsége alatt megtartani?” Ez emlékirat főként katonai szempontból van írva s a megszállás és lehető hadfolytatás kérdéseire felel legkimerítőbben. De lehetlen vala a dolog politikai oldalát is nem érinteni. Ő Erdély birtoklását nem csak önmagában tartja óhajtandónak, hanem mindenk fölött szükségesnek: is „mert kétségbe:

vonhatlan igazság – írta – hogy Erdély nélkül Magyarország le nem igazható. Ha ő felsége Erdélyben nem uralkodik, Magyarország nem hagy fel a remény-nyel, hogy vélt szabadságát vissza fogja szerezni.” De Erdély birtoklásának két módja van: ha meghagyatják nemzeti fejedelemségnek, de birtoklása megszállás által biztosított, vagy ha közvetlenül birtokba vétetik. Ő mindkét esetre – bármelyiket is választja a kormány – ad tanácsokat: az elsőre nézve kiméletes bánásmódot ajánl, olyat azonban, mely fokozatosan fosztja meg az országot alkotmányos jogaitól, mely kiméli a vallásszabadságot, együtt tart a szászokkal, de a „timor-t és amor-t” a maga helyén tudja alkalmazni s lassan és biztosan halad elé a zajongó, jogait féltő s szomszédjaiért is veszélyes nép ellenében. Carafa a körülményekkel s viszonyokkal ismerős volt s ha tanácsait gyakorlatiaknak találta is a kormány jövőre, ezuttal még nem látta eljönni az időt azokat fogadatra venni s mint most még ő is időszerűnek találta, a diploma kiadása mellett nyilatkozott. A fejedelemség kérdését azonban még nem döntötte el, Apafi kiskorát véve ürügyül, nyílt kérdésnek hagyta fenn, mely ennek tehetségei szerint fog akkor, midőn a 20-ik évet elérte, eldöntetni. De a diploma pontjai felett az elv kimondása után még heteken át tartott az alkudozás Bethlennel: mert ezen a későbbi közjog alapjává váló okmányt lehető szűk körre akarák szorítani s Bethlennek nem kis ügyességet kelle kifejteni, hogy megmentsen a mennyit lehet. Végre elkészült s oct. 16-án aláírta a császár, s átadta Bethlennek, hogy a rendekkel is fogadtassa el.

Az napon, melyen Bethlen haza indult, jött a hír, hogy Belgrád visszafoglaltatott. „Olyan lárma volt – írta – mindenütt egész Bécsig, hogy az ember el nem hinné.” De míg a császár fegyverei a Duna mellett nagy csapásokat szenvedtek, a badeninek sikerült Erdélyt megtartani. Tököli elvonulása után ő, Veteránit hátrahagyva, ki aztán Háromszéken Sepsi-Szentgyőr-

gyön fogott állást, hadai nevezetes részeivel Felső-Magyarországra indult. Midőn azonban Szatmárnál hirt vett, hogy Nagy-Várad felől a tatárok újra Erdélyre törtek, hogy Mikes Pál nov. 14-én egy csapattal beütött a székely földre s mögötte Tököli is be akar ütni, visszafordult. Dec. 21-én Gyalutól nem messze egy tatár csapatot szétvert s Tordára folytatta útját, hol Skadet Giráj alatt a főhorda Cigli alezredest tönkre veré s őt magát elfogá. Közeledtének hírére a horda Nagy-Várad felé elhagyta Erdélyt s most ő is visszament Magyarországra. Tököli újra be akart ütni s kiáltványait előre be is küldte, de hadai a petesdi jó boroknak neki estek, úgy, hogy „soha ötöd napig ki nem veheté onnan őket” s elkésett. Egy előcsapata Daróczi András vezérlete alatt dec. 30-án beütött Töröcsvárnál s az ellene küldött hadon győzedelmeskedett, melynek vezére is, a hannoverai herceg, elesett. De midőn Tököli hirt vett, hogy Veterani jön a Székelyföldről, hogy a tatárok már kitakarodtak, visszahuzódott. S most – miközben Veterani is újra kihirdette a közbocsánatot – a bujdosók tömegestül hagyták el zászlait és tértek vissza Erdélybe, nem bizván többé szerencséjében.

Bethlen nov. 11-én Kolosvárra érkezett. A hadi mozgalomok miatt ez és a következő hó országgyűléstartásra nem volt alkalmas. Az új okmány, bár el nem fogadása többé komolyan alig jöhetett volna szóba, nem nagyon elégítette ki a honn maradtakat, mert az uralkodóház véduri jogát uralkodói joggá alakítá át. E részben vádolák Bethlent, hogy Apafi fenntartása körül nem fejtett ki elegendő buzgalmat, mert ezáltal saját emelkedésének útját kívánta egyengetni, mert ő a kormányzói méltóságra vetette szemeit. S úgy vélekedtek, hogy most nincs más feladatuk, mint megmenteni, a mennyit lehet a feladott jogokból, a megmenteteket pedig kellőleg biztosítani. 1691. jan. 10-ére az államtanács országgyűlést hívott össze Fogarasba. Ennek tagjai megelőzőleg Veteránival, Falkenheimmal,

Absolonnal értekezletet tartottak. Azután az országgyűlés elfogadta az okmányt azon reménnyel, hogy az ünnepélyes alakban is ki fog adatni, és letette a hűség esküjét, azt írásban is átadván a biztosnak. Az okmány bevezetése elhalasztandónak látja Apafi fejedelemiségének kérdését ennek nagykorúságáig legfőként a Tököli mozgalmak miatt, de addig is szükségesnek láttatott a rendeket s azoknak utódait királyi szóval biztosítani bizonyos pontok által alkotmányuk s jogaik megtartásáról: 1) A bevett vallások, templomok, iskolák plébániák ügyében nem fog újítás történni; az egyházi rend nem fog ellenmondási joggal birni; a katolikusok saját költségükön, más hitvallás sérelme nélkül, Kolosvárt építhetnek templomot, felépíthetik a gyulafehérvári elpusztult kisebb templomot; a hol kevesen vannak magánosan, a hol sokan nyilvánosan tarthatnak isteni tiszteletet. 2) Az eddigi adományok, kiváltságok, nemeslevelek, czimek, hivatalok, méltóságok a magyar Részeken, Székelyföldön, Debreczenben, megerősíttetnek. 3) Az Approbata, Compilata, Verbőczyi (az eltörölt ellenállási pont kivételével), az országgyűlési végzések, a szászok municipalis joga megerősíttetnek. 4) A közigazgatás, országgyűlés, törvénykezés a régi állapotban marad, s a fiscus senkit sem fog háborgatni. 5) Hivatalokat belföldiek nyernek. 6) A fiscusra szállandó jószágok érdemes hazafiaknak fognak adományoztatni. az ellenségtől visszaveendő magán jószágok visszaadtnak előbbi birtokosaiknak. 7) Az ország fő-kormányzóját (hajdan vajdának hívták), helyettesét, a katonai parancsnokot, főkancellárt, a tanácsurakat, főispánokat a székelyszékek főkapitányait, az ítélőmestereket s a többi méltóságokat a jelesebb erdélyi urak, nemesek sorából választja az uralkodó, de 8) akkép, hogy a kormányzót, korlátnokot, tanácsurakat, ítélőmestereket az országgyűlés jelöli ki s terjeszti fel megerősítésre. 9) A tanácsurak s a királyi tábla tagjai közül legalább három-három katolikus legyen, a szász ispán

legyen tagja a főtanácsnak, egy ítélőmester legyen katolikus; azonban a mostaniak hivatalukban maradnak. 10) Országgyűlés tartassék évenként. 11) A kormányzó lakjék az országban s esküdjék meg a hazai törvényekre. Mind ő mind a tanácsurak a királyi kincstárból kapnak fizetést. 12) Béke idején 50,000 tallér adót, háboru alkalmával négyszáz ezer rajnai forintot adózik az ország. 13) Uj adó nem hozatik be, s sem a régi sem a harminczad nem fog szaporíttatni. 14) A székely saját pénzén katonáskodik s ezért mentes a köztehertől, de a székely jobbágy nem éretik ide. 15) A szabad kereskedés régi állapotjában marad. 16) A tized haszonbérlete a földesuré, a haszonbér a fiscusé marad. 17) Nagy őrséggel nem fog sanyargattatni az ország; a szükségesnek feje német generalis lesz, ki nem avatkozik közigazgatási dolgokba, s hadi ügyekben a kormányzóval, az államtanácscsal s az erdélyi hadak főkapitányával érintkezik. 18) A szász nemzet s az adófizető nép válláról levéttetik az utasok s lovaik élelmezésének visszaélés által szokásba jött terhe, s postákról az államtanács, fogadókról pedig á főurak gondoskodván. Bethlen, mint látszik, az okmány szerkesztésénél azon vezérgondolattal járt el, hogy az alkotmánynak megmenthető pontjait megmentse, jövőre-való fenntartását pedig a 8-ik pont által hitte elérhetni, mint a mely a főhivatalok választását a nemzet kezébe tette. De az országgyűlés még nem mondott le a reményről, hogy többet is nyerhet s bár az okmányt elfogadta, bár a főhivatalokat rögtön betölté akkép, hogy Bánffy Györgyöt (a Dénes fiát) kormányzóvá, Bethlen Gergelyt ország főgeneralisává, Bethlen Miklóst korlátnokká s Haller Jánost kincstartóvá választá: ugyanakkor Bethlen Gergelyt Gyulafi Lászlót és Klockner Györgyöt követekül Bécsbe küldé. Ezek utasítását a tanácsurak készíték el: adják elő, hogy akárhányszor próbálta az uralkodóház kormányzók által igazgatni Erdélyt, mindannyiszor elveszté az országot, s hogy Tököli azon

izgatásának, hogy Erdélyben a fejdelemség megszűntetetik, az által vethetni véget, ha ő felsége Apafit méltóságában megerősíti. S csak az esetben, ha ezt semmi áron sem nyerhetik meg, sürgessék az ünnepélyes diplomát – de azt lehető legtöbb javítással. Mindenekfölött azt eszközöljék ki, hogy akárminémű tisztek választásához ne kívántassék az uralkodó megerősítése, a minthogy Maximilián császár 1571-ben Báthori Istvánnak engedélyezte is, hogy ez adomány értelmében a perek ne fellebbeztessenek Bécsbe; hogy a kormányzó hat év mulva adja át a guberniumot a fejdelemnek, s hogy addig a status consilium intézze az országos dolgokat. Ha szóba jönne Bécsben, hogy ők már hittel kötelezték magokat Apafinak, világosítsák fel a császárt, hogy leendő megerősítésének eszközlésére adták pecsétet levelöket. De a Részek ügyét komolyan hozzák szőnyegre s mentsék meg Erdély számára.

Tavaszi derekán indult fel a követség: Bécsbe, s ott maradt az év végéig. Hosszas fennlétök daczára sem tudtak semmi kedvezőt kieszközölni, csak a diplomát nyerték meg függő pecséttel ünnepélyes alakban kiállítva: de két lényeges betoldással. Az első a 3-ik ponthoz adatott. Miután sem a négy bevett vallás nem ért egyet mert a katolikusok az 1 és 2-ik pont által sértve érzik magokat, sem a három nemzet nem tudott kiegyezni, mert a szászok több biztosítékot óhajtanak kiváltságoknak mint megnyit a 3-ik pontban nyertek, figyelmeztetnek a rendek, egyenlítsék ki a dolgot magok közt, különben maga az uralkodó fogja azt tisztába hozni. Ha e pont fenyegető, sérelmes volt a másik betoldás: az eddig függetlenül, felső befolyás nélkül választott megyei, székelyszéki és városi hivatalnokok megerősítés végett az udvar elé lesznek terjesztendők. A küldöttség azután is, hogy az okmányt kezéhez vette, tett az uralkodóhoz két felterjesztést, kérve a rendek által sürgetett módosításokat s főként a 8-ik pont

függelékének elhagyását, de a cabinet dec. 31-én kiadott válasza teljesen elutasító volt.

A következő 1692. elején a Heissler tábornokkal kicserélt Zrinyi Ilona át utazott Erdélyen férjéhez Moldvába. Maga mondá a bujdosó asszony febr. 24-én egy szász papnénak: örültnek látszom ugy-e, hogy Bécs élveit elhagyom? de férjemhez hitem kötelez, s van bennem valami a Zrinyiek véréből. A hitlevél kihirdetésére szükséges országgyűlés márcz. 15-ére Szebenbe hivatott össze. A császár Veteranit nevezte királyi biztossá. Az előleges tanácskozások apr. 9-éig tartottak. E nap a tábornok a mellé rendelt Absolonnal a gyűlésbe ment – de a rendek által ülve fogadtaték. A tábornok háromszoros „Respect” kiáltására sem állottak fel, mignem Absolon figyelmeztette őket, hogy az most a császár személyét képviseli. Veterani ülve néhány szóval elmondá jövetelének okát. Utána Absolon hosszabban beszélt arról, s ezt követte a mult évben megválasztott főhivatalnokoknak s a tanácsosoknak, együttesen a királyi főkormányzéseknek beigtatása. E testület a régi önállóságnak külszineit megtartá, a kormányzó némi részben még helyettese volt a fejdelmeknek, az ő nevében keltek az országgyűlési határozatok, némi előjogokkal birt, melyek az önálló Erdély idejére emlékeztetnek, a gubernium mintegy utódja volt a fejedelmi tanácsnak s az országgyűlés csaknem régi hatáskörében maradt, utasítást irt főhivatalnokai elébe, de a hűség esküjét mindazok, Leopold s fia József nevére tették le. Azután a kath. vallás és szász nemzet sérelmeit s a porták ügyét (ugyanis a megyéknek 1000, a szászoknak 1500 portája volt) tárgyalák. A két utóbira nézve apr. 23-án létrejött a kiegyenlítés. De nem az elsőre, minthogy a katolikusok oly dolgokat követeltek, melyek a diplomát lényegesen megváltoztatták volna s e célból bizottságot neveztek ki, mely a kormány, a királyi tábla, a megyék s székek főtisztjeiből s 13 regalistából állott, s mely máj. 17-én Kolozsvárt

volt összeülendő. Ezenkívül követséget határoztak, mely a szászokkal létrejött s a katolikusokkal létrejövendő accordát s a rendek és kormánytanács egyéb kívánalmait Bécsbe vigye. A küldöttség maj. 21-től 29-ig tanácskozott eredmény nélkül, minthogy a katolikus status „az egyességre és atyafiságos alkalomra mutatott minden szándékát letette és oly punctumokra lépett az melyeket Szebenben nem emlegetett.” Még egy részgyűlés tartatott ez évben július havában, s minthogy a katolikusok felső pártfogásban biztak, az ország pedig a jog és hitlevél alapjáról lelépni nem akart, – úgy hívék – nem maradt fenn más mint az uralkodót kérni fel a dologban döntő bírónak. Kezdeté volt az egy hosszas villongásnak, mely a kedélyeket még sokáig surlódásban tartá, s melyben az első lépés már oly szerencsétlenül volt téve, hogy mulhatlanul a még megmentett önállóságnak is aláadásához kelle vezetnie. Eme részgyűlés s külön a kormánysszék jul. 21-én elkészíté az utasításokat a Bécsbe menendő követek Alvinczi Péter, Horváth Ferencz és Zaban János számára, kik közül Zaban a szász nemzet közigazgatási és pénzügyi dolgainak külön tárgyalásával bizatott meg a szász egyetem által, míg az összes követség Apafi ügyének előmozdítására, a hitlevélbe becsusztatott toldalékok kitöröltetésére más függő kérdések elintézésére s az accorda bemutatására utasított. A katolikusok részökről külön követül Baranyai Gergelyt küldték fel. A viszály valóban nagy mértékben fenyegette a leopoldi hitlevél érvényességét, s hogy végkép nem döntötte meg azt nevezetes részben a még mindig tartó törökháborúnak lehet köszönni. Tököli még élt és harczolt, de ez annyira nem folyt be, hogy a Partium visszafoglalt darabjait – például Váradot – Erdély számára, meg lehetett volna menteni, még annyira sem, hogy mindenben kedvező választ nyertek volna az aug. havában felért s az udvarnál és ministereknél sokat zörgető követek.

Három emlékiratot nyújtottak be a felmerült tanácskozások s egyezkedések folytán. 1692 sept. 3-án, 1693 jan. 3-án és 14-én. Végre az ügy, azonkívül, hogy sem Apafi nem erősített meg, sem a diplomán kívánt módosítások nem adtak meg, el lőn intézve. A két a accorda a szász nemzettel megerősített: az első aprilis 7-éről szabályozta ezek hadügyét, a kiállítandó dandár nagyságát ötszáz gyalog és 48 lovas harcosban állapítja meg, felmenti a királybirákat a személyes táborozástól s orvosolja a többi sérelmeket, a másik apr. 14-éről a porták számát szabályozza. A katolikusok s az ország közt fennforgó viszály apr. 9-én császári leirattal intéztetett el: a négy vallás szabadon gyakoroltassék ; a katolikusok megkapják a reformáltak kolosvári templomát s az unitáriusok odavaló iskoláját, Fehérvárott a Báthori-féle templomot, Kolosmonostor számokra iskolai s egyházi czélok végett visszaváltatik; a katolikus ifjak nevelése alkalmas de gyanut nem ébresztő személyekre bizatik, a püspöki ügyeket vicarius intézi; a katolikusok más vallások rövidsége nélkül egyházakat építhetnek. Ez és az első accorda a leopoldi hitlevél kiegészítő részei. A követség többi felterjesztéseire a nem kevésbé fontos alvinciana resolutio adott maj. 14-éről választ: a fiscus jövedelmeit a rendek adhatják haszonbérbe az udvari kamrával megegyezvén a feltételek iránt; a hitlevél 8-ik és 9-ik pontjai megerősíttek, de ha az ágostaiak s unitáriusok közt három, ajánlásra alkalmas egyént nem találnak, ajánljanak helyettök reformáltat s katolikusot; Apafi egyelőre nem kaphat nagyobb ellátást; a Részekben megürülendő hivatalokból nem zárhatni ki a magyarországiakat, de ezek és az erdélyiek egyaránt fognak tekintetbe vétetni; a posták be fognak hozatni; a székelyek csak a haza oltalmára katonáskodnak a hazán kívül; a Tököli pártiak amnestiája fentartatik, ha azt valamely különös ok nem ellenzené valakit illetőleg vagy ha valamely jószág nincs elajándékozva; a kormány székhelye legyen

Gyulafehérvár; Erdélynek elkülönített kancelláriája lesz a Magyarországtól, mely nem fog ettől függeni. Ez idétt, april 14-én Baranyai, apr. 28-án Zaban külön küldetésökre a választ külön leiratban nyerték ki, april 29-én pedig a kormányzó, korlátnok, generalis és kincstartó-tanácsosok számára új utasítások s esküformák küldettek le, melyek az országgyűlés által készítettet többfélekép módosíták. Az ez évben sept. 16-án tartott országgyűlésen ezek értelmében tették le az illetők az esküt.

Ezen 1693-ik évben a nagyvezér Tököli tanácsára beütést tervezett Erdélybe. A dologról Veterani értesült, s Erdély szívében biztos állást fogott. Onnan Dobrára ment, hogy a készülő mozgalmakat figyelemmel kísérhesse. S a beütés csakugyan elmaradt ez évről, de nem a következő 1694-ről, melynek eléjén egy horda Csíkot dulta prédálta, Háromszéket fenyegette, mig-nem február derekán Truchsess tábornok megjelenése visszavonulásra kényszeríté őket. Ez évben aránylag nyugodt volt az ország, de közvetlenül bár, annál nagyobb csapás érte a következőben. Veterani az erdélyi hadi parancsnok, szigoru katonái irányában s határozottan fegyelmet tartó, de annál nyájasabb előzőkenyebb az országban mindenki iránt, a lugosi veszedelemben elveszett. Őszintén sajnálta mindenki: „ha igaz történetírója lenne – mondja Bethlen – a jóról ugy megemlegethetné, mint Bástát a roszról.” Különbén is odiosus feladatát nem tetézte felesleges forradalomkutással, pedig tudta, maga irta emlékiratában, hogy az ország nem rokonszenvez az új viszonyokkal. Utódjává Vaudemont lett.

De ez év még más változást is hozott elé; szinleg nem nagy jelentőségűt, de a mely utóbb nagyfontosságúvá lett. Az alvincziféle végzések értelmében felállítoták az alkorlátnoki hivatalt, minthogy Bethlen a főkorlátnok lakását nem akarta Bécsbe áttenni – azt az 1594-iki országgyűlésen Kálnoki Sámuelre ruházták, ki mellé

mind a négy vallásból egy-egy titoknokot s irnokot adtak, minthogy azon 1694-iki intézkedés, hogy az ítélőmesterek egymást felváltva lakjanak Bécsben nem látszott kielégítőnek. Utasítást 1695 márcz. 21-én még a kormányzékttől kaptak ezek s egy darabig még ennek voltak alá vetve. De e kezdetben alárendelt hivatal lassanként az ügyek végeldöntését kezéhez vette. Már ez jellette a rendszerváltozást, melyre kedvező alkalmat Apafi ügye szolgáltatott. Hire volt, hogy az udvar a fejedelmi jelöltnek catholica hitvest akar adni. A már folyamban levő catholicus mozgalmak miatt a kormányzónak s a fejedelemnek pártja egyaránt tartott e lépéstől, s hogy azt megghiusítsák az ifjút 1604 nyarán eljegyezték Bethlen Gergely leányával. A következő igazolta az aggodalmakat, melylyel a mélyebb belátásuak a dolgot tekintették s jövődölésöket, hogy ő „elugrotta a fejedelemséget.” Leopold kérdőre vonta a kormányzóságot, ministerei pedig ismerni akarák az ifjút, mielőtt beleegyezésöket adják, hogy az erdélyi ügyek élére álljon. Parancsokra Veterani Bécsbe vitte s nemsokára visszahozta magával. Az engedély a házasságra megadatott, de az nem helyeseltetett: tulajdonítsa e lépésének, ha megerősítettése többé szóba sem jöhet, végezé a kormány. Minthogy 1695-ben Apafi elérte huszadik évét, sokan szerették tényleges fejedelemnek tekinteni „személyét adorálták, kornyétával (azaz fejedelmi süveggel) járatták, kalendáriom elébe II. Apafi Mihály fejedelemnek nyomtatták.” A kormány rossz neven vette a dolgot s gyanuba fogta Apafit, a guberniumot, hogy a portával titkos értekezletet tartottak. Caprara Déván szemrehányásokat is tett a tanácsuraknak, s részint e miatt, részint hogy a nyomasztó beszállásolásokon könnyítést eszközöljön, Apafiért pedig valamit tegyen, Bethlen Miklós Bécsbe küldetett. Bethlen 1696 april havában ért haza: a császár elismerte, hogy az Erdély ellen emelt vád rágalom. A beszállásolások könnyítésére 200 ezer forint adatik.

A közjövödelmek haszonbérleése szabályoztatni fog (ezeket t. i. a főurak a kormányzó s Apor István kincstartó haszonbérleték csekély árért, de magok görögöknek, örményeknek, oláhoknak adták a törvények ellenére tetemes alhaszonbérékért). A gubernium s udvari korlátnokság új pecséteket nyernek: azaz az első többé nem a kormányzó, hanem a császár nevében adja kiadványait, az utóbbi már is önálló testületté lett, s a két hivatal személyzete fizetéssel láttatik el. Apafit illetőleg óhajtá a kormány, hogy a néhány uradalmait – az ősieket s ujon vásároltakat – cserélje meg másokkal, nem elleneztetvén, hogy azok nevezetes részét megtartsa. Erdélyben csak télen lakhassék, de a fejedelmi czimről mondjon le, helyette szent birodalmi gróf czimet nyervén. Mind ez a neheztelések záporát zudítá Bethlen fejére, s annyival inkább mert ez idétt kapta meg ő – Aporral – a grófi czimet, mit a közhit bécsi utja jutalmának tartott. A kormányzó gyanakodott, hogy mint régi ellenlábasa ő vitte ki hatalmának ez aláásását, de mit sem tehetett a világos parancs ellenére. Az Apafi-pártiak megtagadtatták az ifjuval az ajánlat elfogadását. Valóban ez a dolgon mit sem változtatott: 1696 maj. 20-án lejött a parancs a kormányzóhoz s korlátnokhoz, hogy Apafit szemmel tartsák. Röviddel utóbb egy más rendelet követte ezt: Lichtenstein tábornok kísértesse Apafit Bécsbe. Ugy lett. „Igy méne el aztán – mondja Bethlen – szegény bárány gyermek egy officzér és német lovas sereg kísérvén,” mely szinleg tiszteletül, valóban őrizetül rendeltetett mellé. Itt megújíták az előbbi ajánlatot, az 1697. apr. 15-iki ministeri értekezlet pedig elhatározá, hogy többé ne mehessen Erdélybe, nyervén évdijul 12,000 forintot. Azóta Bécsben lakott Apafi, utóbb birodalmi herczegi czimet nyervén, s a fejedelemségről ünnepélyesen lemondván, öt évig neje nélkül. Mindig voltak körülötte, kik pazarlásait elősegíték, élvhajhászatának szolgáltak s midőn nejét viszont látta, a régi-

nek csak árnyéka volt. „Szép ifjúságának virágában így hervasztották el” mond Bethlen nem minden keserűség nélkül. Meghalt mint árnyéka a réginek 1713-ban, neje 1725-ben.

A gyanu, melyet a korlátnok bécsi utja előidézett, nagy részben alaptalan volt. Ha akarta sem hárihatta el, a mi a kormánykörökben elhatározott: a fokoza-
tos munkálódást Erdély bekebelezésén. Mig Veterani kormányzó volt kétségtelen, utasításból nem elegendett politikai dolgokba s katonáit féken tartá. Utódja Vaudemont állása ideigtartó. De a parancsnak, mely a guberniumot átalakítá, nyomatékot kelle adni. Ez volt Rabutinnek, ki Vaudemont-t követé, feladata. Ő, mint Cserey mondja „kivevé az erdélyi urak kezéből a pálczát, dobszóhoz tanítá, zaboláról itatá őket.” Nem is csinált titkot belőle, hogy a közigazgatás menetére határozott befolyást fog gyakorolni. „Ugy viseljük önök magokat – mondá pár szóval bejötté után a nála tisztelkedő guberniumnak – hogy bizony akármelyiköknek elüttem fejét, aztán megirom a császárnak, hogy, ha hibáztam, ő is ütse el az enyémet.” – „Azzal, mondá Apor, miután eltávoztak, az enyémet vissza nem teszik.” S egész erdélyi parancsnoksága ilyszerü volt, – ellentétbe tette magát a kormányzékkel, valahányszor ez a bécsi kormány intézkedéseit gátolni akarta. Mert ez idétt már nem csak a politikai átalakítás volt munkába véve: a catholicusok lehető tulsulya ellen emelt törvények átalakítására is tétettek lépések. E részben még a kormány sok engedékenységgel járt el s ujitásokat csak lassan léptetett életbe, Azonkivül hogy egy-egy jezuita Vizkeleti, Baranyai utat talált az országba, mi sem történt 1696. jan. 19-ig, midőn Illyés András – születésére nézve csíki fi – czimzetes püspökké neveztetett ki. Ő csakugyan bejött és körutat tett a Székelyföldön. Naprági óta, ki a század elején hagyta el az országot, nem történt ilyesmi. De mi nagyobb feltünést okozott, Illyés megkapta az alvinczi ura-

dalmat s a főurak félni kezdtek, hogy ezt a többi hajdani püspöki jószágok fogják követni. Aztán néhány catholicus már is „statust erogált” s külön pecséttel kezdett élni. Így lőn, hogy 1697. jul. 30-án, a gubernium „szeretettel kérte” a czimzetest, hogy miután bejövetele a hitlevél első pontját megsérté, „ez hazából kimenni ne nehezteljen.” A kormányzék jogos teren állott, s a catholicusok kevés száma miatt is nem vala tanácsos e kérdést tovább füzni. S mialatt még ez évben a főkormányzék teljesen szervezve lőn, szükségesnek látták a catholicusok számának megnövelésére oly lépést használni, mely a bevett vallások jogaiba ne ütközzék: a catholicus status egy emlékirattal az oláhok vallásos uniálását kérte.

Theophil, a Bánffi által 1692-ben megerősített oláh püspök, ki, mint ilyen, a reformált püspök alá vala rendelve, Baranyai és Hevenesi jezsuiták közbenjárása által meg lőn nyerve. Ő 1697. márcz. 17-én zsinatot tartott oly czéllal, hogy az oláhoknak catholicusokkal való unióját vigye keresztül. Négy nap mulva aláíratta az uniót s az egyesülési hitvallást tizenkét protopopával, mely szerént a pápát az egyház látható fejének ismerik, hiszik a purgatoriumot, az ur vacsora egy szin alatti kiosztását s a szentléleknek az atyától és fiutól származását, de a mely többiben hitöket (pl. a szentek), szokásaikat (böjt, papok házassága) s symbolumait meghagyá. Ez okmányt utódja Tanásics – miután egy 1698. apr. 14-én kelt felső parancs elrendelé, hogy azon pópa, ki az uniot elismeri, a catholicus papok jogival, az, ki a más bevett vallásra tér, ezen egyház jogival élhessen, a többiek a régiben meghagyatván – 1698. jul. 7-én tartott zsinaton „aranyos papi ruhában, mitrában” 51 erdélyi s három mármarosi protopopával s több mint 1500 popával aláíratta, kiket Fehérvárra Apor István gyűjtött össze, 60 forint büntetéssel fenyegetvén a meg nem jelenőt. E jogkiterjesztésnek érvényét a kormányzék megtámadta minthogy törvényen

nem alapult, de elismerni kényszerült, midőn Leopold az ekkép uniáltakat az 1699. febr. 16-án kelt diplomájával a cath. egyház jogaival ruházta fel. S most – ez év sept. 8-án – az országgyűlés is szabályozá az ügyet: kérdeztessenek meg a popák, hogy a négy bevett vallás közül melyikhez akarnak csatlakozni. Ez elvet elfogadta a kormányzék is, bizottmányt küldvén ki a négy bevett vallásból, mely formulazza a feltételeket. Az erre megkezdődött vizsgálat nem minden részrehajlás nélkül ment véghez. A kik a popák közül a reformált vallásra akartak térni, azokat a katonai parancsnok „németeket küldvén rájok – írja Cserei – megfogatta, minden javokat elprédáltatá, magokat tömlőczre hányatá.”

A török háboru ez idétt érte végét. Nem csak a rendkívüli adó- s gabnailletékek, hanem a téli beszállások is nyomasztólag hatottak az országra. Maga Rabutin írá 1697. márcz. 28-án egy barátjának: „Fáj a lelkem, ha egyfelől a hadak s másfelől a szegény nép nyomoruságát nézem. Ennek nincs miből kielégitse amazt, s a katonaság kéri, hogy maga hajthassa be szükségleteit, megengedem ezt a legnagyobb szükségben levőknek, mert inkább a népet áldozom fel, mint a hadakat.” Ime minő kevés év kivántatott hozzá, hogy a birtokba békésen vett tartományyal ugy bánják a tábornok, mintha ellenséges föld volna. És ugyanekkor ráerőszakoltatott az országra, hogy, mint korábban elődjeinek, hatezer forint „discretiot” adjanak. S mi e viszonyokkal szomorú ellentétben állt, az a kormányzónak s más főuraknak pazar fényüzése volt: amaz épen a fenebb jellemzett évben Bécsben 80,000 forint árunál többet vásárolt össze. Nem csoda, ha az ilyesmik miatt, továbbá a hiányos törvénykezésért, roszt közigazgatásért, a fiscalis javadalmak törvényellenes alhasznobérléseieért boszus országgyűlés „mind a három natio nagy megegyezésével” ünnepélyes ellenmondást akart 1698-ban az udvar elé juttatni. A zivatart lecsendesité a kormányzék, de a dolgok jobbra fordulását

nem idézhette elé még azután sem, hogy a török háborúnak az 1699-ben jan. 16-án megkötött Karloviczi béke végét vetett.

E békében nevezetes helyet foglal el Erdély, s mindjárt az első pont róla szól: „Maradjon Erdély tartománya úgy, mint jelenleg van, a császár birtokában; és Podolia határától Oláhország végső széléig hegyei által, melyek a mostani háboru előtt határai voltak; és Oláhország határától a Maros folyóig szintén hegyei által, melyek hajdan is határai voltak, irassék körül; és ekkép mindkét részről megtartván a régi határok, a két birodalom felől sem tulnan sem innenfelől ne történjék terjeszkedés.” A tizedik pont elhatározza, hogy azon magyarországi s erdélyi bujdosók, kik a török császár alattvalóivá lettek, a birodalom belső részében helyeztessenek el, nehogy a végek békés állapota miattok megháboríttassék, nejeiknek szabadságukban állván férjeiket oda követni. A békében kitett határok kiigazításával gr. Marsigli és Józsika Gábor bizattak meg.

Erdély hazafiai a békéből reményt merítettek, hogy terheltetésöken könnyítések fognak történni. A hadi adó, élelmi szerek szolgáltatása a hitlevélben kikötött összeget jóval fölülhaladta, s oly tetemes volt, hogy mindent összevéve egy kapuszám után ráment ezer forintra. Keveset használt, hogy 1699. februárjában új arányt készítettek a kapuszámszerénti adózáshoz, akkor, midőn az adó évenkénti felvetésekkel szaporodott, s már ez évben 900 ezer forintra ment csak az egyenes adó. Ez ideig azonban az ország saját maga kezelte pénzügyeit önállólag, függetlenül a bécsi befolyástól. De a karloviczi béke már meg volt kötve, tartalékra többé semmi szükség s nyomon hozzá is láttak, mindent, mi még az ország önálló intézvényeiből megmaradt, átalakítani. Alkalmat maga a három nemzet szolgáltatott, mely némi panaszokkal még 1698-ban Vas Györgyöt Bécsbe küldé. Őszel 1699-ben bizottmány jött az országba báró Tavonat elnöklete alatt a pénz- és

kincstárügy megvizsgálására s czélszerűbb átalakítására. A bizottmány állandóva lett, Tavonatnak 1701 közepén Seeau János, 1702 közepén ennek testvére lett utódjává s a czélszerű javítás abból állott, hogy a pénzügy kezelését e bizottmány vette át. Egymásután kiforgatta Aport és a kormányzót a harminczadok árendálásából, Aport a kincstartóságból „a tyukmonynak csak héját hagyván neki,” a kormányzékot a fehérvári várból – hova idősb Seeau német parancsnokot és őrséget vetetett be – a hazafiait a fiscalis tisztségekből, „végezetre – mond Bethlen – az országot szabadságából, diplomájából.” A bizottság az ország fehérvári házába szállott, mely hajdan a fejdelemasszony bokályos (azaz kihallgató) és ebédlő-terme volt, „a hol a fejdelmek magok innya-adó pohárszékek volt, oda feszületet, oltárt csinálának.” Ezentul ő szabta meg „az ország esztendőnként való quantumát.”

A pénzügyi reformokkal együtt a vallásos átalakítások is szőnyegre kerültek; a bizottmánynyal csaknem egy időben megjött a válasz a catholicus status s főként Mikes Mihály emlékiratára, melylyel hosszabb idő óta sürgeté a törvény sérelmeit orvosolni. Ama 1699. sept. 5-ikén kiadott rendelet, „mely a Kollonics kárdinál, Kálnoki Sámuel és Hevenesi jezsuita kohából sült vala”, intézte el az ügyet a törvények és diploma teljes megváltoztatásával. A „Mikes-féle öt pont” (ez közönséges neve az intézvénynek) értelmében a tizedet a parasztok saját papjaiknak fizetik, minden három hivataljelölt közt egy catholicus legyen, a városi tanácsokba vétessenek fel a catholicusok, a catholicusok ellen hozott régi országos törvények érvénytelenek, az ország pecsétjei közül egyet catholicus őrizzen. E pontok közül az első a magán tulajdont támadta meg, a többi a diplomával ellenkezett. Valójában pedig alkotmányt illető kérdések voltak: lehet-e a fennálló intézvényeket egyoldalulag, országgyűlés hozzá járulta nélkül megváltoztatni? A kormányzék teljesezésbe

vételöket megtagadta, daczára hogy a következő két évben ujjabb meg ujjabb parancsok érkeztek le. Végre Leopold császár egy 1702. febr. 13-ikán kelt „kemény fulminatorium decretuma által” teljesevésbe vételöket ujra elrendelte. Ezalatt idösb Seeau „muskatélyosokkal a fehérvári sholát” elfoglalta a jezsuiták számára, a császár pedig 1700-ban nevezetes-kiváltságokkal ellátott catholicus bolgárokat telepítettett Vinczre, kik egyenesen csak az udvari kamara és az erdélyi kincstartóság alá rendeltettek*).

Kapcsolatban a catholicismus emelésével a görög egyesültek ügyében is határozottabb lépések történtek. A kormányszik jogainak árnyékával még birván, kérést intézett 1700. jul. 6-áról az unitus püspökhöz egy reformálttá lett s ezért elfogott popa ügyében s kiszabadítására lépéseket tett. De ez a katonai parancsnokság különös védelme alatt állván, lehetlen vala a sérelmek orvoslását keresztülvinni. Végre 1701. márczius 19-én egy uj, nagyobb diploma adatott ki az egyesültek részére, mely mig ezeket a catholicusokkal egyenlő lábra helyhezi, másfelöl biztosítékokat állit fel, hogy a fölvelt hitben megmaradjanak. A püspök mellé hittudós (két jezuita Hevenesí és Baranyai voltak) állittattott, hogy „a popák és püspök által tudatlanságból elkövetett tévedések jövőre elkerültessenek”, valóban pedig teljhatalommal. Ennek tudta nélkül semmit sem intézkedhetett, még egyszerű levelet sem bonthatott fel, annyival kevesbbé írhatott. Tudtán kívül nem büntethetett, házasokat nem választhatott el. Ugyanakkor eltiltja az okmány a más vallásokkal való egyesülést is, „mert az csak szin volna az unio elkerülésére.” S mennél tulságosabb buzgalommal kergették a jezsuiták a popákat az egyesülésre, mennél inkább üldözték, nyomorgatták az ellenálló oláhokat, kiket sok helyt tem-

*) Diplomájuk kihirdetését a kormányszik utöbb is 1734-ben megtagadta.

plomaiktól is megfosztottak, annál határozottabb ellen-szenvet ébresztettek. Maga a kormányzék tehetsége szerint gátolta az ügyet s a diplomát sem hirdette ki, míg a moldvai s havasalföldi püspökök a popákat ellen-állásra buzdították. Valóban ezek a gondnokká választott Nagyszegi Gábor által ez év késő őszen ellenmondást nyújtottak be itélőmester Sárosihoz s a keleti egyház számára pecsétet csináltattak. Az üldözés csak nevelte a ragaszkodást a régi hithez s a még megmaradt dissidendek nagy tevékenységet fejtettek ki. Ekkor, hogy a folyamba indult uniót megmentés, a kormányzék által elfogatták Nagyszegit s a vele tartó popákat, el Sárosit, mert az ellenmondást elfogadta s még az ötvöst is, ki a pecsétet csinálta. Sárosit a hazai törvények szerint perelték, de a szerencsétlen Nagyszegi az oláhokkal Szebenbe küldetett, hol német auditorok hallgatták ki, kinoztatták Nagyszegit s a vallani nem akarókat. Sárosi nemsokára Bécsbe hivatott, kiszabadult. De a többiek közül sokan börtönben haltak el, s Nagyszegi is még éveken át kinoztatott.

S ennyi bajhoz s ily zivatarok közt, midőn fölül-ről mindennap ujabban látták fenyegetve az ország alkotmányát, belviszályok is járultak. A három nemzet nem élt egyetértésben. Oly időben, midőn az országos terhek rendkívüli súlylyal nehezettek rájuk, mindenik nemzet külön igyekezett saját könnyítését előmozdítani. A surlódás rendszeren otthon kezdődött, de Bécsben végeztetett be. Főként a különben is kegyelt szász-ság tudta saját érdekeit nagy ügyességgel előmozdítani, kevesítette koronkint az accorda után is portái számát, s a kormányzék ellenében a katonai parancsnokságnál s a pénzügyi bizottságnál és a bécsi kormánynál kész pártfogást talált. S minthogy a székelyek is (1693 óta) önkényes elvállalásokkal járultak az országos adóhoz, a tehernek aránylagosan nagy része esett a várme-gyékre. Mindez sokat tett a kormányzék tekintélyé-nek csökkentésére, s midőn az összes pénzügy a királyi

bizottság hatásköre alá került, a gubernium 1700 sept. 14-dikén Vas Györgyöt – ugyanazt, a ki által felvitt panaszok hozták e bizottságot az országra – Bécsbe küldé, hogy igyekezzék a pénzügyet visszaszerezni, a katonatartás terheit, az adót a hitlevél értelmében leszállítani, értekezzék a nádorral, ki Erdélyt és a Részeket óhajtá visszacsatoltani Magyarországhoz, de a mit Erdély kiválóan vallásos érdekekből ellenzett – mert ott a protestánsok jogai újra fenyegettek.

Ily körülmények közt, midőn a diploma már ki volt forgatva, pontjai elvesztették érvényüket, a nemzetet elviselhetetlen teher nyomta s mindenféle szaporodott a gyuanyag, az ingerültség átalánossá lett. Magyarország 1697 óta forrongott, Erdélyben 1700 óta proclamatiók kerengtek melyeket bizonyos Löffelholz és Pál deák adtak ki. Az ily felhívásoknak volt is fogantatja főként azoknál, kik már is koldusbotra jutottak s kik „bódorgásra és vándorlásra adták magokat.” Bármennyit büntetett is a közigazgatás, bár egymásra küldte is ki a vizsgáló birákat, a bujdosók száma naponként szaporodott s már 1702-ben különböző fegyveres csapatokká alakultak ezek, bebarangolták az országot s egy ütközetben Választnál aug. 15-én megverték a kolozsvári német őrséget. Ezek voltak „a kuruczjárás előjárói,” kiknek, ha nagyobb csapat ment ellenök, könnyü volt eltünni, s kik oly rémülettel tölték el az országot, hogy a kormányshék is fegyveres katonákkal őriztette magát. „Ime – írá Seeau nem sokkal utóbb – mire vezetett a politizálása diplomával, nagy terjedelmű promesse-kből compromise lett; a hitetlen erdélyi észrevette a játékot s kölcsönben most maga is játszik a hűséggel” Valóban jó helyt kereste a mozgalom okait, s kevés kellett, hogy a forrongó ország egészen a lázadáshoz álljon.

1703. márcziusában a rendek Fehérvárott gyűlést tartottak. Bécsből új rendelet jött le, mely a Mikes-féle pontok teljesezésbe vételét sürgette, a kapuszám mi-

atti surlódásokat pedig egy másik akkép intézte el, hogy általános összeírást rendelt el minden ingó és ingatlan vagyronról, mely aztán az adókiivetésnek kulcsul szolgáljon. A Mikes-féle pontokat tárgyalás alá sem vette az országgyűlés, az utóbbit illetőleg a kormányshék bizottságokat nevezett ki, mely hozzá is fogott a munkálathoz, de nem fejezhette be. A Magyarorszáiban már kiütött lázadás élére Rákóczy állott, s minthogy tartani lehetett, hogy ez az erdélyi bujdosókkal megkisérlendi a csatlakozást, a kormányshék parancsot küldött a hatóságokhoz: figyelmeztesse a népet, hogy a ki titkon vagy nyilván Rákóczyhoz áll, hazaárulónak fog tekintetni s intézkedjék, hogy negyven nap alatt a főbb erősségek kellő élelemmel láttassanak el. Ugyanakkor Rabutin Glöcksberget a szélekre küldé, ki eleinte Somlyónál táborozott, de onnan Szathmárba huzódott, ama már romban levő erődben 30 embert hagyván. Ez idétt már Rákóczy fegyverei nagy előhaladást tettek Magyarorszáigon s most ő a különben is forrongó Erdély csatlakozására gondolt. Szócs Jánost egyik hadnagyát Somlyó ellen küldé, honnan a kapitány Boer Ferencz Szócs közeledésének hírére beszaladt Erdélybe. Kit helyébe választottak, Kaszás Pál, feladta a várat s az örséggel együtt kuruczczá lett.

Ez volt csekély kezdete a mozgalomnak. A kormányshék Fehérvárról Nalácsi által izenetet küldött Rabutinnek: intézkedjék a mozgalom elnyomásáról, s e czélra az ország hadának felültetését ajánlá. Ez ember eddig zsarnoka, nyomorgatója Erdélynek, most nagy zavarban volt: nem bizott senkiben, nem mert semmit tenni más, csak saját katonái által, mindenütt, mindenben árulást, kuruczszágot látott. Már Naláczinak is elfogatását ajánlá a kormányshéknek s még gyanakodóbbá lett, midőn a kormányzó a korlátnok s Apor hasonló ajánlással állottak elő Szebenben, hová a kormányshék megbizásából mentek. Azt hitte, hogy a kuruczokhoz csatlakozás végett akarják felültetni az ország hadát s

szidta a küldöttséget: „elütném az önök fejét, ha katonák volnának s ilyen tervvel állanának elő. Menjenek vissza Fehérvárra, üljenek ott csendesen.” Ugyanakkor rendeletet adott ki, hogy Kolosvár őrségéből menjen kellő erő Somlyó visszafoglalására. Elindult másfél száz német és száznyolczvan rác, kik aug. 21-én hajnalban fölverték Somlyót, lakosait leöldösték s még Zilaht is felprédálták.

Ilyen intézkedésekkel még nem lehetett a mozgalom növekedését meggátolni, s a kurucz hadnagyok azért szabadon bejárták Erdély felső részét, s Kővárt ostrom alá fogták. Ennek fölmentésére Rabutin személyesen vezetett hétezer ember s szept. 15-én őrséget és élelmet vitt a várba. Egy kurucz csapat Ilosvai alatt Rabutin ellen indult, de helyette a Szamos völgyében Szent-Benedeknél Dézstől nem messze a Bethlen Sámuel által vezetett megyei és székely hadakra bukkant, melyeket megtámadott s teljesen szétvert, részét elfogván, részét a Szamosba szorítván. E csapás a kormányzékot a hunyadvármegyei országos hadak felültetésére bírta, mert már Hunyadmegyét s a bányavárosokat is fenyegették a kuruczok. Le kellett ültetni, mert a tábornok „megizené, hogy levágatja őket.” Ő általán maga akarta saját hadaival megvédeni Erdélyt, mert az ország vérig sértett lakosaitól tartott, mert a mozgalmat nem tartá nagyon fontosnak, mert boszus volt némi vélt mellőzésért. Midőn hirt vett, hogy a felső vidéken már 7000 kurucz táboroz: „hazugság – mondá – de szeretném, ha tizannyian volnának. Tanuljon a császár, ha kalapot akar csináltatni, ne csináltassa vargával.” Maga sem hitte, hogy „oly hamar kedve teljék kívánságának, s a mely dolgot Kis Albert hetven talpassal indita aprilisben, májusban 700, juniusban 7,000, decemberben 70,000 számra nőjön.” Kevés idő kellett, hogy ne lehessen többé urává a helyzetnek. Seeaunak ez időből fennmaradt levelei festik szorongattatásait: „leggonoszabb, hogy még a hú erdélyieknek sem lehet hinni,

mert a németet mindnyájan gyűlölik, s titokban nem beszélnek másról, mint hogy a jármot lerázzák. A kik eddig elé hosszú haját s kalapot viseltek, hajokat már is levágták s feltették a süveget. Szorongunk, aggódunk, mert senki sem engedelmeskedik s hadi és politikai dolgokban nagy a zavar, az út sem biztos már s visszavonulhatásra sincs kilátás.” A helyzetet híven festé s más levelében okát is eltalálta: „nem kell olyasmit ígérni, mit nem akarunk megtartani. Jó lesz komolyan hozzáfogni a dolghoz s javítsuk az ügyeket a törvény rende szerint, s hagyjunk fel az örökös ígérgetéssel.” De a törvény alatt Seeau az erőszakot érté: „timore non amore kell a népet igazgatni, melynek hajlamai olyan roszak.” Épen az ily tanácsok s tanácsosok voltak minden baj okai s midőn Seeau e levele kézhez ment, már foganatosítható sem lett volna. September végén Guti István hatalmas kurucz-csapattal Hunyad megyébe tör s Dévánál Szávát, Zalatnánál Koszta rácz ezredest megveri, aztán Száván oct. derekán új diadalt arat s ezt elfogta, felégette Fehérvárt s bár ezuttal a Rabutin által küldött hadak visszaverék, de utóbb visszatérvén, elfoglalta ezt, el dec. 21-én Balásfálvát, hol Pekry Lőrinczet fogta el. November elején Orosz Pál egy másik kurucz-csapattal Erdély felső részében táborozott, mely Kolosvár felé nyomult. Toroczkai István aranyosszéki főkapitány ment ellene, de nov. 10-én délután Bonczidánál megveretett, elfogatott s maga is kuruczczá lett. Még az nap estve a kolozsvári rácz és német őrség ment ki ugyan e csapat ellen s ugyan ott ez is tönkre veretett. Kurucz, labancz felváltva égetett, dult, zsákmányolt mindenfelé.

Rabutin e mozgalmak közt nov. 9-én kiadta rendeletét, hogy a főurak hűtlenség terhe alatt olyan várakba vonuljanak, melyben német őrség van, névszerént Szebenbe, hova a kormányshék is huzódott. Nov. 15-ére országgyűlés volt hirdetve, melyre a rendek nem nagy számmal gyűltek össze. Mindenek előtt kiáltványt

adtak ki a forradalmi mozgalmak ellen. Más tárgya volt e gyűlésnek Zaban szász ispánnak perbe fogatása. Mióta Zaban mint az Alvinczi-féle követség tagja Bécsben megfordult, szokatlan buzgalommal mozdította elő a szászok külön érdekeit, s valóban a nemzetek közti viszályokra nem kis befolyást gyakorolt. Gyorsan emelkedett: már 1695-ben szebeni polgármester volt s 1697-ben a szász ispánságra kijelöltetett a főkormány-szék által, mely hivatalába csak 1702. jan. 4-én lön beigtatva. A kormányzéki tanácsosságot 1698 óta viselte, mely évben nemességet is kapott. Gögös, fennhéjázó kiméletlen, ember volt s felső pártfogásban bizva, maga ellen zuditá Rabutint, Bánffit. Több ízben többféle bünnel volt vádolva, de mindig megszabadult. Legutoljára egy tekintélyes segesvári polgárt, Schüller Jánost, fogatott el, s 1703. sept. 28-án ki is végeztette őt. Nagy hivatali visszaélés volt ez s a kormányzék Rabutin ohajtása szerint perbe fogta, halálra ítélte és az ítéletet még azon év dec. 5-én végrehajtatá rajta.

Rabutin terrorismussal akarta az erdélyi népet elvonnia kuruczoktól, s 1704 elején felhívásokat iratott, melyekben a terhes asszonyokat is halállal fenyegette. „Hatalmas Isten – mondá a kormányzó könyezve – mi csak hóhérok vagyunk!” de a felhívást ki kelle adni, s mi azután történt, valóban igazolta azt. Ez idétt már csak a várak, kerített városok voltak Rabutin kezében, melyek közül Kővár jan. közepén, s Udvarhely is feladták magokat, az ország mindenütt meghódolt a kuruczoknak, kiknek vezérévé Rákóczy egyelőre Toroczkait tette. Maga Rabutin nem ment ki Szebenből, de hadnagyaikat Tige-t, Gravent oda küldé, hol egyes csapatok létezéséről értesült. Többnyire ezek jókor elvonultak, s a rác és német hadak égetéssel, rablással fenyték a kuruczokkal rokonszenvező népet. Egy csata után, melyet Guti a székelyekkel Tige ellenében elvesztett, ez egész sergével Udvarhelyszéknek fordult, feldulta, felégette azt, azután márcz. 13-án Enyedet, utóbb To-

roczkót égette le, onnan Aranyosszéknek fordult s Beszterczéig mindent hamuba döntött. Ezalatt pedig a kuruczok a kerített városokat támadták meg s ha nem foglalhatták el, a külvárosokat borították lángba. Barát és ellenség közt valóban nehéz volt ez időtt különbséget tenni.

Nem csoda, ha mindkét táborban bánat tölté el a hazafiak szívét, s a baj orvoslására terveket készítettek. Bethlen a korlátnok egy emlékiratban (Noe galambja) visszament régi tervéhez, hogy Erdély önálló hűbérországgá alakíttassék át, de az irat rendeltetése ellenére Rabutin kezébe esett, s ez a dologban árulást látván jun. 11-dikén elfogatta őt. Ezalatt a másik táborban is készült egy emlékirat, melynek szerzője Pekry Mikes Mihálylyal, Száva Mihálylyal, Teleki Mihálylyal s több már is kuruczczá lett erdélyi urral. Ezek Erdély fejdelemválasztási jogát még tényleg fennállónak tekintették s Gyula-Fehérvárra országgyűlés összehívását sürgették. Rákóczy ily mélyen még nem akart a dologba ereszkedni, de midőn Pekrytól értesült, hogy Bercsényi szeretné az erdélyi kornyétát fejére tenni, julius elejére Gyula-Fehérvárra országgyűlést hívott össze intve hiveit, hogy az oda menő követeknek oltalommal legyenek. Biztosul Radvánszky Jánost küldé oda, szigoru tilalommal, hogy a tanácskozás folyamának irányt adni ne akarjon. A gyűlésből csak Szeben, Brassó, Szász-Sebes maradtak el, s a három nemzet jul. 6-kán Rákóczyt fejdelemmé választá. A választási oklevelet néhány héttel utóbb ünnepélyes követség vitte meg Rákóczynak, melyben a három vallás és négy nemzet képviselve voltak. A követség kérve kérte Rákóczyt a választás elfogadására, rámutatva Tökölire, mint a kinek nevével bizonynyal izgatások fognak történni, ha ő késlekedik, s ő ezt Bercsényit tanácsa ellenére is elfogadta. A főkormányzék és Szebenbe szorult urak – kik a mult év vége óta permanens országgyűléssé alakultak át, – egy aug. 2-án kiadott

ellennyilatkozattal az országgyűlést törvénytelennek, a választást semmisnek, azt elismerőket pedig felségárulóknak bélyegezték.

A nyilatkozványnak alig volt valami hatása. Besztercze őrsége elfogta parancsnokát Falkenheimt s tiszteivel együtt Teleki Mihálynak feladta a várost még jun. 27-én, melynek kiváltságait a capitulatio értelmében a kuruczok tiszteletben tartani ígérték. Ezek most Kolosvár ellen indultak s azt 16 ezer emberrel körülfogták. A boszus Rabutin – ki Erdélyből már csak Brassót Fogarast, Szebent, Dévát, Medgyest birta – megindult némi csapatokkal s rendkívüli gyorsasággal sietett Kolozsvár felé, hogy azt megmenthesse. Sikerült is neki. Két és fél nap alatt Kolosvártt termett oct. 7-én, megverte a kuruczokat, de eme várat nagyon is gyengének találván, kivonta belőle az őrséget, élelmet lőszereket, magához vette a város kulcsait, lerontatta a várfalak egy részét, s visszavonult Szebenbe. A kuruczság pedig bevonult az elhagyott városba. De nagy volt az országban mindenfelé a nyomor, nagy főként Rabutin körül, ki alig volt képes hadai zsoldját kiteremteni. E célból a Telekieknek lefoglalt s némely lázadóknak Szebenben levő ezüstjeit pénzzé verette, s az ottan levő nemességre és főkormányzókra százezer forint fizetést rótt. De még ezzel nem lehetett beszerezni a takarmányt, mert Szeben környéke teljesen ki volt merülve. Erre nem volt más mód, mint hogy katonáival, onnan, hová biztosan mehettek, erővel beszerezte. Sok helyről ezek még a házak szalmafedeleit is magukkal hozták. A több izben felprédált Apor ez évben elhunyt, annyi vagyonról téve végrendeletet, mennyiről Bethlen Gábor óta senki.

Rákóczy még 1704 derekán az erdélyi hadak főparancsnokává Forgácsot nevezte ki, de ez országba csak 1705 elején küldte be őt. Ez a Rabutin kezén levő várat ostrom alá fogta, hogy azok közlekedését megátolja. Maga Medgyes ála ment, s elég hosszas ostrom

után, miután a város parancsnoka elesett, feladás által kezéhez vette jun. közepén. Forgács innen – mialatt Déva is feladta magát – Szeben alá ment s a várostól két órai távolságra a medgyesi uton 30,000 emberrel táborba szállott. Ugyanakkor Orosz Pál az Olton tul táborozván Rabutinnek Béccsel Oláhországon át történt közlekedését végkép megszakítá. Forgács visszatért Magyarországra, résztvenni a folyamban levő szécsényi conventben, mely Rákóczyt Magyarország fejedelmévé választá, és Orosz Pálra hagyva a főparancsnokságot.

Leopold már ekkor nem élt s utódja József Erdélynek tetemesebb segílyt akart nyújtani. E célból Herbeville parancsot kapott, hogy a Csallóközből ez országba menjen. E hirre Rákóczy Forgácsot visszaküldte az erdélyi főparancsnokság átvételére, hogy Rabutinnek lehető kitérését meggátolja, oct. 29-ére Gyula-Fehérvárra országgyűlést hirdettetett, melyen az ország fejdelemségébe volt beigtatandó s maga a szécsényi gyűlés bezárta után sergéhez ment, várva, hogy a lippai uton, vagy a Meszesen át veszi-e utját a német tábornok. Herbeville ez utóbbit választá. A heglánczon, mely a Részeket Erdélytől elválasztá, két szoros-ut vala: Karikánál és Zsibónál, az elsőnek megerősítését Lamottera, az utóbbiét Damoiseaura bizta a fejdelem, maga pedig oct. 31-én Magyar-Egregynél szállott táborba, honnan Pápaít a nagyvezérhez küldé Belgrádba, tudatni vele, hogy utban van Erdélybe. Herbeville ugyan-e napon Váradra szállott be, honnan háromnapi pihenés után Somlyónak vette utját, honnan nov. 9-én már el is indult Karika felé, midőn hirt vett, hogy a zsibói szoros kevesbbé van megerősítve. Nem kis kerüléssel erre fordította utját s Rákóczy is Zsibóra vitte át táborát, összesen mintegy 22 ezer embert. 10-én estve Herbeville is megérkezett s a fejdelem sánczaitól egy óranyira fogott állást. De nyomában jött Károlyi is dandáraival, oly utasítással, hogy ütközet esetére hátba fogja a németeket, s ettől Herbeville levágott fákkal, szekerekkel sán-

czolta el magát. Másnap egy erős és gyors rohammal támadást intézett Herbeville a láncz ellen s fél órai gyilkos harc után be is hatott. A kuruczok kiverve erős állásukból, visszavonultak s még az nap estve Szamosujvárra érkeztek, s innen Rákóczy nov. 13-án Bethlenvárába tette át szállását néhány napot időzve ott, hogy a csüggedt kedélyeket, ha lehet, felbátorítsa.

A zsigói csata megnyitá Erdélyt Herbevilének, s többé Rákóczy beigtatásáról – melyhez pedig az ünnepeles készültek is megtétettek – ez uttal szó nem lehetett. De másik következménye volt Erdély elveszése. Herbeville Kolosvárnak tartott csapataival, hol a jezsuiták diadaliveket készítettek Rákóczynak s most alig volt idejük azt szétbontani, midőn nov. 14-én az előcsapat s 16-án maga a derékhad is megérkezett. Rémülten szaladt szét a lakosság egy része, a jezsuiták pedig lutheranus dán katonákat kaptak szállásba. Egymásután elesetek Szamosujvár, Bethlen, Görgény, el Déva csaknem háromhavi ostrom után (1706. febr. 22.). Rabutin megverte Orosz Pált, Szappanos Mihályt, a brassai kapitány Kálnoki Pétert, Pekri Lőrincz utközet nélkül szaladt el. Ropant rémület volt mindenfelé, nemesek, főurak, kik nem voltak várban, szétszaladtak Moldvába, Havasalföldre, vagy Rákóczy hada után, ki maga is Bethlen alólKővárba s innen Ecsed alá ment, kísérve mintegy 11,000 főre menő s Rabutin boszuját rettegő csapat, férfiak, nők gyermekek által. Erdély újabb megszállását ő Károlyira akarta bizni, de ez nem akarta elfogadni, mert a zsigói csapást sokan elmaradásának tulajdoníták: „Csu-dálkozom – ír neki Rákóczy – nem veszi észre, vagy csak érteni nem akarja kegyelmed személyébe való bizodal-mamat, a midőn könnyebbségemre kegyelmedre egyedül bizom oly sulyos haza-szolgálatit, a kiket másra bizni nem kívánok. Ha mind áruló volna is az erdélyi ember, még sem kellene Erdélyt oly hirtelen elhagyni.” S ajánlá neki, hogy ő fel fogja váltani: „lássa, katona ha ott hágy, kész vagyok rég már az áldozatra.” Károlyit

meghatá az önzéstelenség, a nemes kedély, mely mindig, és e levélben is vezette a fejdelem tollát: pár nap mulva Dézstől Tasnádig fel voltak állítva a vonalok, s Károlyi főhadiszállását Szurdokra tette át.

Rabutin 1705. dec. 15-ére Segesvárra országgyűlést hivatott össze, mely a hadi adót kivetette, még pedig tetemest; a Rákóczyt fejdelemmé választó gyűlés végzéseit megsemmisíté s elhatározá, hogy a császár hűségére országszerte új homágium tétessék le, elrendelé, hogy a kuruczok által elkobzott vagyonokat ugyancsak a kuruczok térítsék meg. Válaszul erre az erdélyi bujdosók márcz. 8-án Huszton szövetségi okmányt irtak alá a magyarországiakkal, mely szerént kötelezték magokat, hogy Ausztriával nem kötnek külön békét s Rákóczynak az erdélyi fejdelemséget a magyarországi urak is biztosítják. Tavasszal Károlyi beütött Erdélybe, márcz. 26-án Abrudbányán, 31-én Zalatnán volt, apr. 6-án Benedekben felverte a dánokat s 28-án éjjel próbát tett Gyulafehérvár elfoglalására. S mialatt Károlyi fegyverei Erdélyben ez előhaladást tettek, az erdélyi bujdosók az épen folyamban levő békeértekezletre beküldötték nyilatkozataikat, mely válasz volt az Erdélyt illető s a tárgyalások lényegét képező pontra, s az ő kívánságaikat tíz pontban terjeszté fel. Óhajták, hogy a dolgok régi rendje állítsák vissza, hogy a korloviczi békének nélkülök kötött s őket sérelmesen illető pontja töröltessék el, Apafi lemondása érvényben hagyatván a fejdelemség hagyassék meg a megválasztott Rákóczy kezében s a német hadak által az országon ejtett sérelmek orvosoltassanak. S valóban a nagyszombati értekezletnek legtöbb bajt az erdélyi ügy okozott, mert a császár biztosai az ez országot illető kívánatot teljesíthetlenné tartották s annak függetlenségét elismerni vonakodtak, s az értekezlet eredménytelenségének ez egyik főoka volt. És most a nádor s több koronatanácsosok azon nyilatkozatot tették a császárnak, hogy óhajtandó volna Erdélyt véglegesen

Magyarországhoz csatolni, miután az ez országot illető pont az értekezleten azért utasított vissza, mert az erőszakosan, törvénytelenül szakított el a magyar koronától. József, tán mert nem akarta Erdély zavarait nevelni, nem fogadta meg ezt.

Rabutin még februárban parancsot kapott, hogy hagyja el Erdélyt hadai azon részével, mely nem szükséges ez ország oltalmára. Juliusban a parancsnokságot Glöckelsbergnek adva át, elindult, 28-án Karikánál egy kurucz-csapatot szétvert s azután Nagy-Váradra ment. Nyomában Pekry septemberben, mint Rákóczy-nak fővezére, a népet ennek hűségére esketvé, Görgényt Bethlent megvevé s az ország nagy részét visszahódítá. A következő 1707. elején b. Tige Hunyadmegye felől az országba nyomult, Szászvárosnál megverte József Gábort s jan. 17-én Szebenben temett. Pekry, ki e várost kiéheztetés által akarta bevenni most Kolosvárnak indult, de ide vette útját Tige is, febr. 1-én kihozta belőle a német őrséget megsarcolta lakosait s falait löporral szétveté. Visszatérő útjában azonban Pekry megtámadá Kocsárdnál s fényes diadalt aratott rajta.

Rákóczy márcz. 28-ikára Maros-Vásárhelyre gyűlést hirdetett, hogy az utóbbi évekről elmaradt beig-tatást végrehajtsa. Apri 11-én megállapodott Bándon, hogy a fejedelmi feltételek iránt a rendekkel előre érte-kezzék. Minden a mit ez ember tett őszinte, becsületes, hátulsó gondolat nélküli volt: itt is megmondá, hogy készebb visszalépni, mintsem az Apafiak megalázó fel-tételeit fogadná el. A mult idők emberei bármennyire ragaszkodtak is ahoz beleegyeztek végre a határozott kívánatba, hogy csak ősei feltételeire hajlandó esküdni. A gyűlés Apafit mint érdemetlent s mint ki le is mon-dott, a fejedelemségtől megfosztván s az uralkodó házat is trónvesztettnek nyilatkoztatván, Rákóczyt felséges és hazának atyja czimekkel ruházta fel, s fényes kül-döttséggel apr. 5-én meghivta, hogy ősei feltételeire tegye le az esküt. Fogadtatása a város előtt az összes

rendek és nagy tömeg által lelkesült volt, beigtatása ünnepélyes és megnyugtató. Nyíltan beszélt az ország szükségleteiről, hogy a törvényt kell alapul venni, a kincstárt és katonai ügyet jó rendbe hozni. De egyet még sem érhetett el: határozattá lett, hogy a földesurak katonává lett jobbágyaikat is visszakövetelhetik s ez végre is a hadsereg felbomlására vezetett. Azután betöltött néhány tanácsuri helyet, néhányat üresen hagyott a Szebenbe zárkóztak számára. Azután megerősíté a gyűlés végzéseit, mely a régi fejedelmi hivatalokat helyreállítá, Bánffit a kormányzót megidézte, az elkobzandó javakat a kincstár kezére adta, Bercsényit honfiusítá, Debreczent királyi várossá tette. Ez alatt a fejedelem nyilvános kihallgatáson fogadta Desalleurst mint XIV. Lajosnak őt fejedelemül üdvözlő követét, s a szövetséges magyar rendek követeit. Az erdélyiek elfogadták a magyarországi szoros frigyét s Mikes Mihályt, Kemény Simont, Lázár Ferenczet és Kolosvári Mártont a máj. 16-án megnyilando ónodi gyűlésre követekké neveztek ki. De elvégezzék, hogy a porta megnyerésére is oratorokat küldenek. S Rákóczy csakugyan kiküldé Telekit és Hentert, de üres biztatásoknál egyebet nem nyertek ezek.

Rákóczy Vásárhelyről Radnótra innen Fehérvárra, apr. 26-án Kolosvárra ment. Feléleszté a nemesi társaságot, mely ősei alatt virágzott, s mely testőrségét képezendette. Ezredesök maga volt Rákóczy az alezredes Kemény Simon. Tartoztak együtt küzdeni, de minden nemtelen tett eltávolítást vont maga után. Onnan kiindult Magyarországra az Ónodra gyűjtött országgyűlésre, melyen Erdélyt kiküldött követei képviselték, s mely, mint ez ország az uralkodó házat trónvesztettnek nyilvánítá. A vásárhelyi követek e gyűlésen a szökevény pórok kézhezadását s a két ország közt fennálló vám és harminczad eltörlését sürgették. Válaszul nyerék, hogy rövid idő alatt fog intézkedés történni.

Ezalatt Pekry készüléket tett a még német kézen levő várak elfoglalására. Bethlent őrsége juniusban feladta, Pekry pedig Harság alá ment Szebent szándékozván elzárni. Báró Tige azonban a városból tetemes erővel kiindult Dévát szándékozván éléssel ellátni. Pekry Nagyszegi Gábort küldé ellene, de ez Brassó mellett, Szerdahely közelében, Tige által megveretett s elfogatott.

Az ónodi s vásárhelyi határozatok a bécsi kormányt tevékenyebb fellépésre ösztönzék. Mindenek fölött Erdély visszafoglalását határozzák el, s ennek végrehajtásával Rabutint bizták meg. A tábornok aug. 6-án indult el Bécsből s minden nagyobb ellenállás nélkül ért ez ország határáig. Közeledtének híre rémülettel tölté el a népet, s Pekry a harsági táborból előnyomult. Rabutin sept. 30-án átkelt a Maroson s Hunyadvárát fölmenté. Nagyobb erővel volt, hogysen Pekry tanácsosnak láta volna megütközni, s visszavonult Enyed felé. Rákóczy eleinte maga szándékozott Erdélybe jönni, utóbb azonban Károlyit indítá be, ki october elején Zilahon át Kolosvárra érkezett. Innen Enyedre ment, hogy Pekryvel tanácskozzék a teendőkről. De hidegen fogadtatott, sem kedvet sem bátorságot nem talált az ellenállásra s oct. közepére visszament Gyáluba, kerülve Rabutinnal az ütközetet. Ez még jobban elcsüggeszté a kedélyeket s mint a zsigódi ütközet után, most ujlag tömegestül megkezdődött a kivándorlás Magyarországra, hova a nemesség szine, s Moldvába hova a székelység vonult. Károlyi nemsokára parancsot kapott, hogy siessen a fejedelemségből, s ez a vele volt hadak vezényletét átadva Pekrynek, ki is ment. Erdély ujra el volt veszve. Görgény vára 1708 elején hősies ellenállás után feladta magát, s Rabutin a főparancsnokságot Chusaninak adva át kivonult. A fejedelem az erdélyi had folytatásával ujlag Károlyit bizta meg. Ő „utjában Szász-Sebest megveszi vérrel, hatvan német a benne való kuruczczá lesz” s Szászváros önkénytel-

adta magát. De a tetemesebb német had nyomban követte őt, s „kinyomja Abrudbánya felé” Sebesvárat elfoglalván. A következő 1709-ik év sem volt szerencsésebb. Pekry meghalt Mármarosban s Erdély visszafoglalásának megkisértésével újra Károlyi bizatott meg; kezdetben meg akarta gátolni, hogy Váradot Kirchbaum – a Chusani utódja – meg ne segíthesse, de a parancsnok átvágta magát. Azután apróbb dandárookra osztá hadait, hogy az Erdélyben még küzdő egyes csapatokat megsegíthesse: Szentiványit és Csereit Zarándmegyére, Bagosi Lászlót az Almás vize mellé, Dráguly kapitányt Hunyadmegyébe küldé. Az erdélyi táborozásokban a vallásukban fenyegetett keleti egyház tagjai nevezetes részt vettek, s daczára, hogy a vásárhelyi törvény visszaadta a jobbágyokat földesuraiknak, még mindig voltak egyes csapataik. Fekete Vaszil Maros- és Udvarhelyszéken, Balika Aranyosszéken, Kimpian Bukur Háromszéken. De Szentiványit Ribiczénél Wellenstein, Bagosit pedig Montecuculi verte vissza, s ugyanakkor az egyes szétszórt osztályok is nagy csapásokat szenvedtek. A forradalom ügye Magyarországon is hanyatlott s Erdély megsegéléséről többé nem volt szó.

Az ország kormányzása a forradalom alatt a katonai parancsnok kezében volt. A guberniumnak alig volt más szerepe mint rendeleteit végrehajtani. Időközben meghalt Bánffi a kormányzó s a kormányszék utóljára három emberből állt. Ezek óhajtották volna, hogy a teljes szám betöltsék, de a kormány rendelé, hogy ideiglenesen egy 16 tagból álló deputatio rendeltessék mellé. 1709. apr. 11-én Szebenben tartott értekezletből 32 jelöltet küldtek fel s ebből 16-ot kinevezett a kormány – négyet-négyet minden vallásból. A bécsi korlátnokság ugyanakkor gr. Kornis Zsigmondra ruháztatott, kit a kormányszék jelöltjei közül neveztek ki. 1710-ben Haller a deputatio elnöke meghalt s helyét Wesselényi István foglalta el. De a forradalom már ekkor egyes kóborlásokra volt szorítva, s midőn

1711-ben a szathmári béke, melynek létrehozásában erdélyi katonai és polgári kiküldöttek s a két Oláhországba bujdosottak követe Dániel István is részt vettek, létrejött, a nyugalom lassanként az országban is helyreállt. E béke az ország alkotmányának megtartását és helyreállítását ígerte s most a hirdetett közböcsánat alapján sokan visszatértek. Nem Rákóczy, nem többen hivei közül, kik megoszták vele a bujdosás szomorú kenyerét.

IX.

Erdélynek független államélete másfél századig tartott. Kezdődik az napon, melyen Izabella székét Fehérvárra tette át, s tényleg véget ért midőn a leopold-féle hitlevél a magyar király védhatalmi jogát uralkodási joggá változtatta. Fennállása következménye volt azon küzdelemnek, melyet Magyarország birtoklása felett két nagy hatalmasság folytatott egymással, de csak addig lehető mig e harcz végét nem éri. De hivatása nem ennyiből állott s nem csak arra szorítkozott, hogy a sulyegyent ama két állam közt fentartsa. Valamint a nemzeti pártnak különválása hozta létre a két külön Magyarországot, épen úgy Erdélynek a nemzeti királyságot kelle pótlania. S ez az oka, miért a tiszai részek az elválás után oly örömet csatlakoztak hozzá, a miért utóbb is Felső-Magyarország annyi hévvel pártolta s oly örömet ment át – részeiben legalább – az erdélyi fejdelem alá. Ettől fogva a három nemzetből álló ország három területe egy negyedikkel szaporodott: a Részekkel, melyek közül amazokat a régi s utóbb is megújított unio szorosabban fűzte össze, de a mely négy elem magában a törvényhozásban is külön szerepelt. Csak hogy a Zápolyaház alatt „Magyarország és Erdély három nemzetének rendei” szokásos czimök, mert János Zsigmond Magyarország választott királyának írta magát; utóbb pedig

megfordítva „Erdély három nemzetének s Magyarország hozzácsatolt Részeinek rendei” címmel nevezték magokat.

E változás nem volt történetes. Erdély 1542-ben önmagát önálló országgá constituálta s bár 1544-ben egyesült a részekkel, külön ígtatta törvénybe a török védhatalmasságot, külön intézte el saját török adója ügyét. Székhelylyé ugyan Gyulafehérvár lett s a suly-pont ide volt áttéve, de ifju Zápolya saját címében ennek nem adott kifejezést. Másként lett halála után. Azon kérdést, hogy visszamenjen-e Magyarországhoz vagy megmaradjon-e a török véduraság alatt, Báthori István az ország támogatásával ez utóbbira döntötte el. De a magyar király akkor is fenntartá legalább a jogcimet Erdély irányában: Báthorit felesketteté vajdájának, s a birtokában levő felségi jogokban – pl. az ügyek ne felebbeztessenek tőle hozzá – megerősíté. S attólfogva is szerette a fejedelmeket „vajvoda noster”-nek nevezni, bár e címnek semmi gyakorlati értelme sem volt, sem kinevezés sem megerősítés nem lévén kezén.

Még e névleges függés is eltűnt Bocskai alatt, midőn Rudolf 1606. sept. 14-én Erdélyt és a Részeket szabad fejdelemválasztási joggal ruházta fel. De csak nyilvánosan s magában az életben. A magyar király szükségét látta annak, hogy joga Erdélyhez ne legyen teljesen elavulttá s e jognak létezését az erdélyi fejedelmek sem tagadták. Ez hozta létre azon titkos egyezkedéseket egyfelől Mátyás s másfelől Báthori Gábor és utóbb Bethlen közt, melyek Erdély szabad fejdelem választását addig nyilváníták fenntartandónak, míg a török uralkodás Magyarországbán fenn áll. De míg a magyar királyok egy felől nem tarták elegendőnek, másfelől a fejedelmek is igyekeztek szabadulni tőle, s érvényét a későbbi békekötések sokkép felforgaták. Mindamellet, midőn Leopold megszálló seregét ez országba küldte, magyar királyi jogánál fogva tette azt.

Ezzel vége lett a török felsőségnek. Valójában ez is többféle változáson ment át másfél százados tartama alatt. A Zápolyaház kihalásával megszűnt bizonyos jogczim, mely e családot illette. Bár mekkora hitetlenséget követett is el Szoliman Buda elfoglalásával „szövetségesének” fiát fiának fogadta és tartotta. Midőn Báthori István lett fejdelemmé az első athname ezen jogczimet erősítette meg, de Békés támadása következtében négy év mulva új athname adatott ki számára, mely az adót ötezer arannyal emeli, az előbbeni jogczimet elismeri s meghagyja a fejdelemválasztást, de a Báthory-családra szorítva. Ez athnamek a porta részéről a védelmezésen s határok tiszteletben tartásán kívül más kötelezettséget nem foglalnak magokban. A tizenötéves háboru megtanítá a portát, hogy Erdély mint ellenség mennyi kárt tehet, s ez az athnamenek lényeges átalakítását vonta maga után. Báthori Zsigmond, hogy visszatérjen a porta hűségére már feltételeket szabott, melyek második athnaméjába világosan beirattak. Székely Mózes még ennél is többet nyert az adó leszállítása mellett, de tulajdonkép ezt is Bocskai fejleszté ki. Az övé a kétoldalu szerződésnek minden szükséges kellékeivel bir, nem csak a fejdelem személyére szól az többé, hanem az országra is melynek minden joga és kiváltsága biztosított. Ez tartott Apafiig kit a szultán már nem athnameval, hanem fermánnal helyezett be székébe. A mi utóbb történt, az nem lépett életbe.

Ilyen volt a két hatalmasság jogczime Erdélyhez. De nem kevesebb változáson ment keresztül a fejdelemek jogczime is. Kezdetben ezek egyszerűen az alkotmányra esküdtek meg. Midőn Báthori Zsigmond másod izben választott meg, már feltételeket szabtak elébe. Condióik nyomára ennél feljebb nem akadunk, de ezek is még egyszerűek, rövidek voltak s az Approbatába sem vitettek be. Báthori Gábor elébe azonban már szigorubb feltételeket szabnak, s attólfogva a rendek,

akár új fejedelmet választottak, akár az élőnek fiára ruházták e méltóságot, bővítették az alkotmányt s szorították a korona előjogait. A tanácsurak felelőssége már Bethlen Gábor alatt törvénynyé lett, a szabad kereskedést II. Rákóczyval megerősítették, de midőn a török fennhatóság zsarnoksággá fajult a kívülről koczkáztatott önállóságot a fejedelmi jogok éles megszorításával igyekeztek kárpótolni. A nemesség egyenlősége már ekkor csak írott törvény volt, s a földbirtok nagy részével együtt az országos ügyekbe való befolyás is néhány előlők család kezébe esett. Kétségtelenül az önfentartás ösztöne sem engedte, hogy ezek hazafiatlanokká legyenek, de sok gyűlölködésnek s e miatt sok politikai hiba elkövetésének lett szülő anyjává. A liga melyet a főurak valamely társuk megbuktatására kötöttek – a példát a szomszéd Lengyelországból vették – divatossá kezdett lenni, s midőn a bajt észrevették s egy tábori országgyűlésen Gerlán eltörlötték, mondhatni már késő volt. Bizonyos, hogy liga magában még nem vezetett az ország önállóságának bukásához, de hatalmasul mozdította elő azon állapotot, hogy az ország a hosszú török háboruban csak szenvedő részt vehessen. Oly nagy szerencsétlensége volt ez, hogy bár beláthatta, hogy egy tiszteletreméltó önállóságnak szerepe már el van játszva a visszacsatlást Magyarországhoz ez ország s a kormány ellenére maga hiúsította meg.

De nem önzésből, nem néhány előkelőnek szerepelni vágya miatt. Mélyebb okai vannak. A separatio politikai és vallásos szükség volt s hasznos és szükséges magára az anyaállamra is. Az ausztriai ház uralmának elismerése után nem lehetett ugyan többé az az ambíciója, hogy e részben ezután is hasznos szolgálatokat tehet, de megmaradt azon óhajtása, hogy a mit magának kivivott megtarthassa. Lényegileg protestans állam volt a magyarországitól eltérő közjoggal. Ugy hitte, hogy e kettőben csak különállással biztosíthatja magát.

Aztán az önállóságnak megszokása is járult hozzá. Mert fejedelme nem volt sem vajda sem török helytartó: fejdelem volt, normalis állapotban független, önálló, még Apafi korában is. Ez önállóságért ritkán fizetett többet évi tizezer aranyból s ennek fejében szabadon intézte belügyeit. Lehet, hogy az adó-czim itt-ott visszatetszett s ma sok lenézésre ad okot, igaz hogy már Apafi alatt – midőn pedig egy része hódoltság volt – negyvenezer tallérra emelkedett: de nem nyomasztó volt e, hogy ez adó másfelé a lothringeni herczeggel kötött szerződés után tizszereződött? s nincs e igaza Csereinek, midőn azt mondja, hogy e roppant összeget annyi éven át csak úgy bírta meg, hogy a török uralom idejéből alkalma volt sokat megtakarítani?

A mi a török uralomban nyomasztó, az a török kormányának perfidiája. Erdély hatalmának nevedését bizonyos határok közt türte. Semmit effelett nem akart elnézni. Bethlent, öreg Rákóczyt diadalutjaikban megállítá, ifju Rákóczyt pedig megalázta, kipredálta az országot s egy részét hódoltsággá változtatta. Habár magából Erdélyből egy falu sem volt Várad bukása előtt török birtok, a behódoltatásokat a határszéli basák, az athnamék, portai rendeletek, Chalil és utóbb Piri defterei daczára folytatták, ha az erdélyi végvárok parancsnokai nem tartóztatták vissza. Eleinte ez a Rézszezből telt ki, de csak a Bánságból s az ezzel szomszédos megyékből, melyek a Zápolyaház birtokai voltak, azonban ebből is 1595-ben Lippa és Jenő visszafoglaltattak, Káránsebes és Lugos pedig megszűntek külön hódoltsági adót fizetni. E várak visszerülésével nehezebben is mentek s ritkábbak voltak a behódolások, mignem a lengyel táborozás után a hatalmas és erős végvárok egy nevezetes láncolata elesett, s Pirinek alkalma nyilt fél Erdélyt váradi birtokká defterezni. Igaz, hogy ily módon teljesedésbe nem ment, de felidézte azon határszéli háborut, mely

eddigelé Erdélyben a ritkaságok közé tartozott, s mely helyett elébb többnyire kiküldött vegyes bizottságok intézkedtek a határszéli ügyekben.

Mert bár a szultán Erdélyt saját tartományának nevezte s fejedelmének minduntalan a jó kormányzást kötötte szívére, ő maga nem mindig volt képes saját basáit, bégjeit kellőleg fékezni. Aztán Magyarország felől is a sok portyázó s utóbb a hajduszomszédság szeretett becsapásokat tenni. E miatt a várak, erődök, palánkok határszéli láncolata folytonos hadi lábón állott, ellátva rendes zsoldos őrséggel s hadban jártas kapitányokkal. Különben azon darabontokon kívül, kik a fejdelem személye körül voltak vagy általa tartattak s az ő zsoldos-csapatát képezték, ritkán volt béke idején más rendes katonasága az országnak, ha csak a székelyeket azoknak nem vesszük, mely egészen katonanemzet volt s a szász városokban levő őrséget, melyet ezek saját költségeiken tartottak. A hadfölkelést az országgyűlés rendezte el, épen úgy mint az adót is országgyűlés vetette ki. Mindkettőt porták szerint a megyékben, egy összegben s meghatározott számban a városokon, a hódoltságról azonban csak a nemesség tartozott felülni. Az ország főtábornoka a mezei hadak generalisa volt, a várkapitányok közt első, sőt egyike a legelőkelőbb hivatalnokoknak a váradi, s miután ez megszűnt, a kolosvári. Előkelő állást foglaltak el a székely kapitány, továbbá a főispán (kettő s több is volt egy megyében) főtsízt, mindannyi a megyének, széknek dandárparancsnoka, melyek alkalom szerint külön is fegyverbe szólíthatók voltak. A Rézszekre e részben többnyire külön végzéseket hoztak. De sem Kővár sem Fogaras nem tartozott a megyék közé, ezek mindenike zászlós uradalom volt – tehát várkerület, külön főkapitánynyal. Maga a nemesség résztvett a táborozásban tehetsége szerint törvény által szabályozott módon. Minthogy pedig a hirdetett fölkelések az egész országra szólltak, ezek ha valami

ok volt rá, országgyűléssé alakították magokat s ily esetben törvényes végzéseket hoztak. Az ilyenmű hadsereg feladatánál fogva tisztán honvédelmi, s kűltámadásra ritkán vagy oly esetben alkalmaztatott, midőn támaszt magokban a hadjáratra kinézett helyeken találtak. De mint honvédelmi szervezet is a rendes hadak tulsúlyát nem tudta fenntartani, ha ezek nagyobb erővel törtek az országra s életrevalósága ellen mit sem bizonyít, ha a XVII-ik század két nagy irtó háborúját, melyek elsejét német, másodikát török hadak hozták rá, nem fordíthatá el. Mindkét esetben a küzdelem aránytalan volt.

Daczára e két csapásnak az ország virágzó állapotban volt. Magának az udvarnak országban léte mindre jótékonyan hatott. Ez volt hivatva kárpótlást nyújtani azon csapásért, mely kereskedelmét az által érte, hogy annak világutja Afrika körülhajózása által megváltozott. Így sok előnytől elesett, de másokat viszont nyert, mert kereskedelmét magok a fejedelmek is mozdíták elő s többször magok is – ügynökeik által – résztvettek abban. Ily módon azonban egyik-másik czikk fejedelmi egyedáruvá lett s a szabad kereskedés kimondása részben ez egyedáruk eltörlésére vagy megszorítására vonatkozik – mert vám és harminczad azért csak úgy fennállott. A szászok kizárólagossága ez által csorbát szenvedett s mostgörögök, törökök, örmények, bolgárok, alattvalói a török kormánynak gyakrabban jönnek át. Eleinte azonban ezeknek nem volt nyitva az egész ország s csak Brassóig Szebenig Szászvárosig jöhettek, hol a boltok, utcák meg voltak jelölve, melyekben lerakodhattak. Utóbb megszűnt e tilalmazás s már II. Rákóczy alatt ezek kereskedelmi társaságokat alakítottak. Kereskedelmi jogot ilyeneknek a fejedelem adott. De másfelől ezek, kiváltságok által, még mindig kedveztek a belföldinek. János Zsigmond a külföldi kereskedőket Karánsebesnél tovább nem ereszté be, Báthori István az oláhokat kötelezte portékáikat csak

Brassó városában árulhatni, I. Rákóczy a szebeni s disznódi posztókészítőknak engedélyt adott árúikat mindenféle kivihetni. Épen ily kedvezményekben részültek az iparosok is, kik közül a szászfalukon lakóknak iparendedélyt a szász egyetem adott. Eladás és vásárlás az egész országban belföldinek szabad volt törvény által. Bethlen többet tett: művészeket építészeket, festőket iparosokat hozatott az országba s Alvinczre számos morvát telepített. Előmozdítá a cserekereskedést Velenczével hova fényüzési czikkért nyers anyagokat vittek. Apafi alatt Erzsébet-városába örmény kereskedők települnek. De baj volt, hogy a hazai ipar keveset dolgozott fel, s a kivitel nyers anyagokra szorítkozott. Csak aranyat ezüstöt nem volt szabad feldolgozatlanul kivinni, s a bányák mivélése bizonyos korlátok mellett teljesen szabad. Nagy hátránya volt azonban az iparnak a gyakori limitatio (árszabályzat), mely az országgyűlés jogkörébe tartozott. Másfelől a marhatartás, lótenyésztés az ország gazdagságának jelentékeny forrása volt, s maga a földmivélés is virágzott. Rosz évekre azonban nyomasztó volt, hogy a burgonyát nem ismerték, a kukoriczatermelést, mint a földesurak jogait csonkító, tilalmazák Apafi alatt. Ennek idejében a dohánytermesztés is tilva volt, de a parasztok ilynemű növényeit sokszor pipázó biztosok tépték ki. Azonban iparnál kereskedelemnél örvendete-
sebben emelkedett az irodalom.

X.

Erdély egyházai viszonya a XVII-ik század végeig maradt az, mi volt. Habár cath. püspök tartózkodását a prot. államban törvények tiltották is, egyik fejdelem sem volt türelmetlen s az üldözésnek nyomáira épen nem találkozzunk. Midőn 1653-ban ifj. Rákóczy az Approbatát kodificáltatta, annak folytán megújittatá az e rend ellen hozott törvényeket s azt „sem titkon, sem

nyilván nem admittálandó szerzetnek” nyilvánítá, a mindennapi „példák s ujult nagy okok” következtében. S e fejdelem, kinek neje titkon catholicus, maga pedig türelmes uralkodó volt, a császári s lengyel udvarok beavatkozásai s előterjesztései daczára is végrehajtá e rendeletet. Szászfenesi Mihály a jezsuiták közül, mint megyés pap, egyedül mardhatott az országban, és ez okból Lippai György esztergomi érsek „forrón ohajtván – mint maga írta atyának – a kolosmonostori iskola további folytatását,” annak ügyét különös gondjaiba ajánlá. Ugyanekkor kénytelenek voltak a jezsuiták másik iskolájukat, a székelyudvarhelyit is odahagyni, hol azonban a tanítás kevés megszakasztással folyt, s már jelentékeny lendületet nyert, Sámbar Mátyás igazgatása alá kerülvén. E törvények következtében Sámbar eltávozott ugyan Erdélyből, de egyes jezsuiták – mint Kornis Mihály – tovább is lappanghattak s álöltönyben el is türettek. Az idők folytán számuk hova tovább szaporodott, sőt Apafi alatt Monostort is ujlag megnépesíték, s midőn Erdély Leopold uralma alá került, nem volt egyébre szükség, mint hogy álöltönyeiket lerakják

Ily természetű felsőbb pártfogás a megelőzött időkben, nem óvhatta meg a gyulafehérvári ref. iskolát nagy szerencsétlenségektől, melyek más helyre tételét, s belviszálytól, mely hanyatlását eredményezé. Gelei Katona halála után a presbyterianismus terjedni kezdett, s maga Bisterfeld is azok táborába tért. Hivatali utódja Csulai György hasonló ellensége volt e rendszernek. Különb a puritánismusk az angol forradalomban diadalra jutása, s az ottani események nem valának alkalmasok, hogy a fejdelem és főurakkal megkedveltessék a presbyteriánismust, melyet amaz szülőanyjának tekintettek, daczára hogy az özvegy fejdelemné Lorántfy Zsuzsánna pártfogolta, és Medgyesi, mint a legfáradhatlanabb előharczosa e rendszernek, róla irt könyvét (Diagolusát) a fejdelem testvérének

Zsigmondnak ajánlotta, és Gyulafehérvárt egy épen oly eszes mint hatalmas oszlopot nyert az erdélyi irodalom egyik büszkesége, a magasan kora felett álló Apáczai Cséri Jánosban.

Apáczai helység a Barcaságon, volt e nagy ember születéshelye. Tanulmányait Kolozsvárt s Fehérvárt végezte, hol, mint Bisterfeld kedvencz tanítványa, ennek ösztönzésére s példájára az Alstäd Encyclopaediáját leírta s be is tanulta, azon meggyőződésétől vezetve, hogy a biblia megértésére encyclopaedicus ismeret nélkül nem is gondolhatni. Ez eszme vitte a zsidó nyelv megtanulására is, s midőn abban előhaladt, a syr, chaldaei, arab és más keleti rokonnyelveket is önszorgalmán elsajátítá. Gelei Katona az ifju tudományszomját észrevevén, őt az egyház költségén Utrechtbe küldte, hol tanársággal megkínálták, de azt ő nem fogadta el; daczára, hogy itt már meg is házasodott, honába vonzotta szive, melyet hatalmasnak, miveltnek szeretett volna látni. Encyclopaediáját 1653-ban sajtó alá adván, visszaindult s még azon év aug. 29-én, egy szombatnapon, Gyulafehérvárra megérkezett, s e napot teljes életében megbőjtölte. Egy vitatkozása, melyet Utrechtben tartott, tudományossága hírét megalapítá, a visszatérő már azon év november 2-án elnyert Fehérvárt egy tanszéket, melyen nagy sikerrel s tanítványai által végetlenül szeretve a gondolkodást, ékesszólást, zsidó és görög nyelvet s a latin classicusokat magyarázta. Egy vitatkozása az isten tagadók, pogányok, zsidók, s több keresztyén felekezettel a közfigyelmet felé fordítá, s más alkalommal 1654. jan 11-én a bölcsesség tanulásáról értekezett. Ez értekezéssel s némely leveleivel kapcsolatban 1655-ben jelent meg a már két év előtt nyomdába adott „Magyar Encyclopaediája” az összestudományok összege idegen nyelvet nem tudók számára, s épen ezért mindenütt magyar műszavakkal ellátva. Magyar egyetem, magyar tudományosság! e két eszme lebegett előtte, s mig ez utóbbira az első lé-

pést megtette művével, mely valóban az akkori európai tudományosság színvonalán áll, s bár rövid, de alapos képét nyújtja annak, az egyetemet is szóval, írással mindig sürgette. De a tanításban is épen e célból változást akart behozni, s a fennálló iskolai rendszert saját tapasztalatából céltalannak tartva, még 1654. augusztusában heves vitát folytatott ellene. Ily szellemű működése s egész ennek megfelelő tanítása – melyben bevallott főelve a tűz, impetus, kitartás volt – továbbá Logikája, melyet 1656-ban Fehérvárt bocsátott közre s mindenek fölött az egyházi ügyekben nyilvánított presbyteri elvei, számos ellenséget szerzett neki. De a vész, mely feje fölött gyülekezett, csak akkor tört ki, midőn 1655 végén a fejedelmi udvarban egy új hatalmas ellenfele jelentkezett.

Ez Basirius Izsák volt, ki az angol forradalom kiütésekor hazájából menekülván, 1653. nyarán Konstantinápolyba érkezett, hol őt a galatai reformáltak papjokká választák. Itt találkozott Barcsai Ákossal, II. Rákóczy György portai követével, ki fölismerve tudományosságát, mindent elkövetett, hogy honának megnyerhesse s nem szünt meg őt urának ajánlani. A fejedelem kapott az alkalmon s 1654. aug. 24-én kinevezte őt gyulafehérvári tanárnak. Basire elfogadta a meghívást s még azon év végén Gyulafehérvárra érkezett. Bisterfeld 1655. febr. 6-án meghalt. Helyét Basire foglalta el. Ő már kegyencze volt a fejedelemnek, ki fiának Ferencznek nevelését is rábizta. De föllépésével kitört a régi harcz a hierarchia s presbyteri rendszer követői közt. Basire és Apáczai e nagy elvharczot a szenvedélyesség fegyverével vívták, s az udvar maga sem vonta ki magát e versengésekből. Midőn Rákóczy oláhországi hadjáratából visszatért Basire, egy „nyilvános üdvözet”-et nyomtatott a diadal emlékére a „fehérvári universitás” nevében s osztott szét megérkezése napján 1655. jul. 26-án. Kevéssel ezután sept. 24-én e fejedelem jelenlétében nagyszerű vitakozás tartatott.

„Tárgyát – írja Apáczai – az independensek s presbyteriek elleni vita tette. E kettőt összekötve, Basire a fejedelmet ellenünk szegény presbyteriek ellen tüzelte, szigoruan intve őt, a fő urakat, püspököket s másokat, nehogy az angol király (t. i. a lefejezett I. Károly) sorsára jussanak.”

Most közbeszólt a fejedelem: ha a tanítók közt independens van, czáfolja meg nyilvánosan. E szavak élet Apáczai teljesen átérté. Kegyelmes fejedelem, jó uram! mondá maga is szigoru de alázatos hangon, soha sem hallottam, hogy köztünk independens volna. S ezt föl sem teszem. Presbyteri, az Van. Részemről magam soha sem voltam independens, nem vagyok és nem leszek soha. Én presbyteri vagyok. Basire tovább folytatta előadását s most a presbiteriek ellen. De, mint Apáczai írja, oly gyöngé fegyverekkel harczolt, hogy czáfolatba ereszkedéstől csak nehezen óvhatta meg magát. De azt még sem kerülhette ki. Midőn Basire szónoklatát bevégzé, nem állhatta meg, hogy a fejedelem ellenére is ki ne nyilatkoztassa, hogy az ellenök fölhozott okok oly gyöngék, mikép egy középszerű presbyteri is meg tudná czáfolni. E nyilatkozat általános figyelmet ébresztett. Parancsot kaptak, hogy a vitát folytassák. Hiába szabadkozott Apáczai, hogy nincs elkészülve a dolog fontosságához képest. Küzdenie kellett neki magának annyiakkal egyedül, czáfolnia kellett mindazon vádakot, melyekkel elveit megtámadták s a kor eseményeit felhasználva, azokat elferdíteni akarák. S ennek fájdalmas érzetében a le nem győzött, de kegyvesztett ember tudósítását e vitáról szent Pál szavaival zárta be: „Az én első magam-mentésében senki sem volt énmellettem, hanem mindnyájan engemet elhagytanak, ne tulajdonittassék ez bűnül önekiek. De az Ur énmellettem állott és engemet megerősített,” (2. Tim IV. 16, 17).

E vita Apáczainak csaknem életébe került. Már korábban el volt vádolva, mint Descartes követője s

presbyteri theolog. A szenvedélyes Basire s az egész ellentábor, bizonyynyal az angol események befolyása alatt, annyira ellene ingerlék Rákóczyt, hogy őt az egyház tornya tetejéről levetessél akarák büntetni s csak Kereszturi Pál a fejdelem udvari papja, tudta a vést fejről elhárítani. Bünhödnie mégis kelle: átteték a kolosvári iskolába.

Basire fényes diadalt ünnevelt. De hogy azt a sajtó utján még teljesebbé tegye, a következő 1656-ban kiadta Triumviratusát, melyben a püspöki rendszert, hiveiül Kalvint, Bedát és Zanchiust is bemutatta. A fejdelem pedig megbizta, hogy az egyházi szervezet javítására s a fehérvári egyetemnek akadémiává emelhetésére tervet nyújtson a zsinat elébe: de bár az első tizenöt s az utóbbi huszonöt pontban el is készült, semmi nyoma, hogy hivatalosan tárgyalattak volna. Mert gátlák ebben, azt a nemsokára bekövetkezett események: az ország romlása s az universitas pusztulása, s néhány év mulva, Rákóczy halála után Basire is visszatért hazájába.

A fehérvári iskola egy ideig fentartá még magát, de ismételt dulások folytán megszűnt. A tanítók eloszlottak, a tanítványok részint Kolosvártt vonták meg magukat, részint elvesztek. Amazok menhelyet találtak a kolosvári iskolában, mely Apáczai oda érkezésével szokatlan lendületet nyert. Ő volt tulajdonképen, ki ez iskolában a felsőbb tudományokat meghonosítá. Büntetésből oda téve (1656), mint olyan intézetbe, hol csak elemi dolgok taníttatnak, tanítványai egy része követte s ő beköszöntve egy beszeddal, melylyel az iskolák szükségességét mutatta meg (kéziratban), tüstént a theológiát, természettant, napkeleti nyelveket, számtant s Justinian törvényeit magyarázta. Ezenkívül szervezte az alsóbb iskolákat az eddiginél helyesebb rendszer szerint s tanártársai Porcshalmi és Csernátonival annyi erélyt fejte ki, hogy az intézet a fehérvárinak és sárospatakinak, hol kevésse azelőtt (1653–4)

Komen, e század egyik leghíresebb paedagogusa, hozott be új rendszert, versenytársa lett. Itt sem feledkezett meg kedvencz tervéről, egy erdélyi egyetemről, melyet már Encyclopaediájában buzgón sürgetett s melynek hiánya e felkiáltásra birta: „műnekünk vallásunkon való fejlődünk, bő országunk vagyon s hol az akademia?” Egy tervet nyujta be Barcsainak, melyben kimutatta, hogy a fehérvári gazdag jövedelem elegendő egy olyannak felállítására: de a melynek létrejöhetése a bekövetkezett időkben lehetlenné vált. Új működési helyén csak három évig élt. Meghalt (1659-ben) aszkóban. „Isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból kivette, mely ő reá méltatlan volt,” mondja a nevét mindig tisztelettel említő Bethlen Miklós.

A nagy tatár dúlaskor Kolosvárra menekült fehérvári deákok tanáruk a theologiai munkáiról is elhíresült Vásárhelyi Péter előadásait az ottani intézet épületében, de annak növendékeitől elkülönítve hallgatták. Csak midőn sok hányatás után Apafi uralkodását megszilárdultnak látá, gondolhatott végre rá, hogy az intézetnek más, saját lakhelyet keressen. Midőn e fejedelem 1662-ben Kolosvár ostromára, mint a melyben német őrség volt, ment, kocsárdi táborában főrendjeivel azon tanakodott, ha visszavigye-e a Bethlen-collégiumot Fehérvárra, vagy Nagy-Enyeden, mint saját urodalmi központján, a hol már korábban is virágzott egy iskola, helyezze el? Ez utóbbi határozattá levén, a fejedelem okt. 6-án költ rendeletével megparancsolá, hogy a kollégiumnak e kastélyban levő házai kiigazittassanak, újak építtessenek. A városiak, kik már régóta törekedtek kivívni függetlenségöket, ennek meggátlására mindent elkövettek, s valóban e végrehajtást két évig feltarták. Csak 1664-ben, fejedelmi parancs következtében, s a várossal kötött egyezés folytán, költözhetett át az intézet, mely azóta Bethlen János korlátnok, mint főgondnoka alatt újabb virágzásnak indult. Ugyanazon, mint író és statusférfi is kitűnő emberek-

nek köszöni alapítását a székely-udvarhelyi nagy iskola is (hol azelőtt már e század eleje óta volt alsó iskola), ki azt 1674-ben gymnásiummá alakítá. Első tanára volt Letenyei Pál.

A vihar csöndesültével Fehérvár is megnépesült, s iskolája sem maradt üresen. II. Rákóczy György halála után neje Báthory Zsófia s fia Ferencz áttértek a kath. vallásra. A fejdelemmé, ki a reformáta vallást csak szinből vette fel, most attól megszabadulva, annyival türelmetlenebbé lett. A Sárospatakon, mint székhelyén levő kollégiumot 1671. októberben kényszeríté elhagyni e várost, minek következtében a tanítványok nagy része, Posaházi János és Buzinkai Mihály nevű tanáraival, Debreczenben keresett menhelyet, onnan a következő év tavaszán Apafi Mihály fogadta be s adta át nekik a fehérvári épületeket, gondoskodva ez alkalommal a főurakkal jöendő ellátásukról. E helyen az iskola nyugodtan maradt negyvennégy évig.

A reformáltak ezen időkbén még más két gymnásiummal is birtak, a szászvárosival, mely a Barcsai-család által alapítva, az enyedinek volt particulája, s a zilahival, mely e város által 1630-ban alapítva, félbeszakasztás nélkül folytatta működését. A szászok szebeni intézete Zaban és Pancratius alatt e században virágzása tetőpontján állott. De annyival nagyobb szerencsétlenség sújtá a brassai gymnásiumot. 1689-ben apr. 21-én a város e lángok áldozatja lett, s azzal együtt a templom, iskola és gazdag könyvtára is. Az iskola eloszlott, s többé – habár a következő században kezdett emelkedni, régi fényét nem érte utól. A kisebb besztercei, segesvári s medgyesi középiskolák, felállítva e század elején, csak lassan s inkább a következő században kezdtek emelkedni. Ellenben a nép vagyonsága s a papságnak befolyása által a falusi iskolák jó karban voltak, mely annak mivéltségét bizonynyal nagy mértékben mozdítá elő, s mondhatni, az egésznet vagyonos középosztálylyá alakítá.

A háborus idők folytán sokat szenvedtek az egy-ségshivők is s számok 1660-ban új, még szomorubb álla-potu hitsorsosokkal növekedett. X. Károly svéd király támadása alkalmával, mikorra esik Rákóczy invasiója is Lengyelországba, 1657-ben mint szövetségesi, egy-házaiktól és iskolaiktól megfosztva, ez országból szám-üzetének. Nagy részök a protestans európai államokba menekült, 380-an Erdélynek vették utjokat. De egy rabló katonacsapattól utólérte s javaiktól megfoszt-va, ezek is elszéledtek. Csak mintegy 30 család érte el Erdélyt: koldusul, nyomorultam. Hitsorsosaik rakott szekerekkel mentek eléjük s úgy fogadták őket, kik részint Kolozsvárt, részint Bethlenbe települtek le. A magyar anyaegyházban ezalatt új baj támadt. 1661 nyarán, a csak pár hó előtt megválasztott Járai János püspök meghalván, a háborus idők miatt zsinatot nem tarthattak s helyébe újat nem állíthattak egyházaik élére. E szomorú állapotnak Koncz Boldizsár meg-választása (1663. oct.) vetett véget, mivel egy erélyes és lelkes ember ült a főpapi székbe. Tiszteletreméltó tevékenységet fejt ki az elpusztult egyházak és isko-lák újraszervezése körül, és hivatalának tekintélyét fen is tudá tartani. Midőn az 1676. nov. országgyűlés Fehérvárott kétségbe vonta, ha vajjon neki, mint püs-pöknek van-e joga megjelenni? ő palástját és süvegét kiküldvén, mint nemes hazafi az ország rendei közé ült. Midőn Erdély Leopold uralma alá került, ez hit-levelében a négy bevett vallás szabadságát is biztosítá. Ezen alapon a katolikusoknak a tordai (1693. jul. 22) országgyűlésen átadatott a kolozsvári unit. iskola, s a mellette levő ref. templom; az elsőbbeknek a katholi-kusok s unitáriusok összetett költségén három épület vásároltatott meg iskolának. Nemsokára új csapás érte iskolaügyöket. 1697-ben a piacsori unit. főiskola s egyház a lángok áldozata lett, de Dimény Pál iskola-igazgatójuk még azon évben elindult Belgiumba és Hollandiába s onnan 1698-ban 9000 tallér segélypénz-

zel tért vissza, melylyel azokat föl is építették. Ugyanezen évben a bölöni zsinat meginté a kolozsvári lengyeleket, hogy szertartásaikban magokat a magyarokéihoz alkalmazzák: de azokkal való teljes egyesülések csak egy század mulva (1703) ment végbe.

A keleti egyház csak megtört vallás volt. Püspökjük a reformált püspöknek volt alá rendelve, s kevés önállósággal birt. Áttérítésök azonban nem erőszakoltatott. Nyomdáik már a XVI. század második felében voltak, azonban ezek mindössze hét vallásos tartalmu munkát állítottak ki, s a következő század sem gazdagabb, melyből 17 nyomtatványt tudnak felmutatni. Ez időben, hogy a ref. vallást köztök terjeszthesse, Bethlen Gábor állított fel számukra új nyomdát, melyen vallásos és istentiszteleti könyvek nyomassanak. De azok (káté, négy evangyelisták könyve) csak a Rákócziak alatt fejeztettek be, s bár az első ellen a moldvai metropolita tiltó rendeletet tett közzé, elterjedtek anélkül, hogy valami nagyobb eredményt idézhettek volna elő.” Az oláhok közül a mármarosiak, protopópájok Petrasku Simonnal, II. Rákóczi alatt 1652-ben, Csulai György püspöksége korában, a reformáltakhoz állottak át, s Fogarasi István Lugosi reformált oláh pap lefordítá a kátét, zsoltárokat. Ezen félszázadban a katolikusok és reformáltak közti vita, mely már-már elszunyadtnak látszott, Magyarországon és Erdélyben új tüzet kapott, de kül okok is hatottak rá: legalább azon szavak, melyeket Czeglédi István egy 1663-ban kiadott könyvében az olvasó figyelmébe ajánl: rakosgasd elmédben ezt innen: kit Isten igaz idvezitendő hittel megáldott, nincs ég alatt olyan respectus, melyért Krisztusát megtagadja,” nem volt vonatkozás nélkül a Báthori Zsófia és Rákóczy Ferenez áttérésére. Már első munkái egyikében, bár elburkoltabban, megtámadá az áttéréseket. Feleletje (1659-ben) a nagy pénteki ostromzás felül való kastigálására párbeszéd alakjában van írva Malach és Melach között, s mint maga írja a

lapok feliratán, két kath. között üstökvonás, „kik közül egyik csekély elmét kezdett viselni” a protestansok iránt, természetesen Malach a tudós Melachnak ezen Jonáthánja” s még természetesebben a diadal az övé lesz. Egy későbbi műve, a Barátságai dorgálás (1663) már nyiltabban beszél. „Mi oka, hogy ma ennyi hitszakadás vagyon?” s e kérdést fejtegetve roszul takart célzattal említi páter Sámhárt, kinek tulajdónitja, hogy „egy erős kolomista főembert (Rákóczy Ferencz) a maga pártjára hajtott.” De most nem bajlodik vele, nem a kath. főurakkal, kiknek botrányt sem akart szerezni. „Mert Istentől függ, ugymond, a vallás igazsága, nem őtőle, ő csak a rozsdától tisztogatja Isten fegyverét.” Felkutatta a legnagyobbat, a legfőbbbet azok közt, kik vallásának ártottak, Pázmán Pétert s azon „Nyolcz okokat,” melyekkel egy főur hitváltoztatását indokolá, czáfolja párbeszédék alakjában „egy elhajlott pápista” s „erős kálvinista” között. Bár higgadtabb a a gunynevek osztogatásában fukarabb kortársainál, de nem állhatta meg, hogy egy-egy oldaldőféssel meg ne emlékezzék páter Sámhárról, kivel a polemia már ez időben javában folyt, s ki jezsuita volt és Pázmánt választá mintaképeül. Mint térítő és mint író működött, a habár tagadni nem lehet, hogy némi szerencsével járt mindkét uton, de az is bizonyos, hogy se egyikén se másikon nem mérközhetik amannak lángeszével. Munkái polemikus tartalmuak, sok ismeretet árulnak el, s a dialectica élesfegyverét nem ügyetlenül forgatják. Azonban neki egy magának kelle, csaknem támogatás nélkül, heves vitákat kiállani három hatalmas támadó, Czeglédi – kiről fenebb szóltunk – Posaházi pataki professor és Matkó ellen. E versengők munkáiból ma már egy kis könyvtárt tudunk felmutatni, de e polemiák, azon tudományos és nyomos alap mellett is, mely bennök föltalálható, kevés vigasztalót nyujtanak. Bizonyos tekintetben sárral-dobálásnak nevezhetők. Íróiknak nem volt elég az ellenfélt leverni; munkáik

telvék sértő kitételekkel, a gunynevek oly halmazával, mennyit csak a féktelenségig korlátlan sajtó korában, a féktelenségig zaklatott szenvedély teremhet. A vita egész heveségében akkor kezdődött el, midőn Sámbar egy pár polemikus munkája után („Kálvinistaság Ujsága,” „Kancsalok Okulárjok”) a nagy zajt ütött „Három üdvösséges kérdés”-ét (1661. 1-ször protestansok? 2-sz. Catholikusok-e az igazhivők? 3-sz. Melyikök ellenkezik a szentirással?) kiadta. A vallás iránti közérdekeltség nem engedé, hogy e kérdések feleletlenül maradjanak, mit az is szított, hogy ugyakkor (1661) Patakon a Rákóczy engedelmeből jézsuiták települtek le. Először egy kis névtelen munka czáfolta 1664-ben azokat: mintegy előcsapata a későbbi ugyancsak terjedelmes irományoknak. A következő évben Wölflin Kristóf bocsáta ki ellene (mint Mátyás mondja, a magyar reformáltak felszólítására) egy munkát, de márban Posaházi a sárospataki professor is kiállt a küzdterre Summás választételevel, ki ebben nyíltan plagiummal vádolá Sámbart azon reminiscenciákért, melyek hangosan emlékeztetnek Pázmánra s kivel már volt Sámbarnak más pere is. Most a negyedik harczos Matkó lépett föl 1666-ban Fövényen épült ház romlása czimü könyvével, felhiva lévén, mint maga mondja, erre Sámbar által, ki diákja (a Henczi Miklós fia) által könyvét megküldé neki, a válaszolásra egyenes felszólítással.

E támadások ketteje, a Matkó és Posaházié ellen 1667-ben választ bocsátott közre Sámbar „A három idvességes kérdésre a luther és kálvinista tanítók mint felelnek? ugy a mint Matkó István mondja X., ut Tök.” Matkó sietett a választételel legkivált azért, mert Sámbar szemökre hányta, hogy csak hosszas rágódás után tudnak valamit létrehozni, s midőn ő a könyvet Zilahon 1668. márcz. 12-én kapta meg, a 460 negyedrétt lapnyi sűrű nyomatú válaszát azon év máj. 24-re elkészíté, s mivel Sámbar őt bányásznak nevezte, ő is Bá-

nyász-Csákánynak czimezte iratát. A csákányozáshoz jól is hozzálátott s tagadhatatlanul minden kiméletlen kifejezései mellett is sok elevenséggel és elmésséggel. Ugyanez évben e viták köze, melyek annyival sajtáságosabbak voltak, mert kettő a versengők közül – Sám-bár és Posaházi – egy városban egy patronus védelme alatt lakott, új hang vegyült. Váradi Mátyás orvos és kezdivásárhelyi pap, ki akadémiai utját a Béli Pál költségén tette meg, kiadta Égőszövétnékét, melylyel a „Baal Isten” oltára lángját támadta meg... utolsót egyszersmind e hitvita sorában. Csak tizenegy év múlva jelent meg Tolnai F. István orvos és kolosvári professortól Kalauz cím alatt egy katolikusok ellen intézett terjedelmes munka a nélkül, hogy föléleszthette volna a versengéseket,

Kivülről jövő események némiták el a hangokat. Magyarországon erőt vett a visszahatás. A tevékenyebb izgatók egyike Wittnyédi István vádoltatott, hogy néplázítási törekvéseit protestans papok segítségével akarta elérni. Ennek bebizonyítására leveleket koholtattak, melyeket a pozsonyi törvényszék igazaknak fogadott el. Rákóczyné példája, ki (1671) Patakról elüzte a reformáltakat, nem maradt utánzatlan a főurak és nemesek részéről, kik néha nem elégették az elü-zést, s annyival büntetlenebbül, mert három pozsonyi törvényszék (1672, 3 és 4-ben), támaszkodva a Wittnyédi-féle most említett levelekre, kiméletlen eszközökkel ellenreformációt kísértett meg, s az ellenálló papokat gályára hurczoltatá. Sokan a nemesek, főurak, a papok közül Erdélyben kerestek menhelyet s valóban találtak is s az utóbbiak egy általános és erélyes hangon irt latin nyilkozáttal: Apológia ministrorum (1675), határozottan elutasítják magokról azon vádat, mintha összeesküvés részesei volnának s a Wittnyédi-féle leveleket koholmányoknak állítják. Ehhez van mellékelve Bethlen Miklósnak egy nyílt levele, hasonlólag e czélből írva, ki alaposan kitisztítja magát azon vádak alól,

mintha Wittnyédivel ily czélzatu összeköttetésben állott volna. A papok Erdélyben folytaták működéseiket, s némely Magyarországon be nem végzett nyomtatványaikat itt fejezték be, s csakhamar tevékeny tagjai lettek az erdélyi irodalomnak, és habár 1681-ben a tízéves üldözés enyhülni kezdett is, többen itt maradtak, tevékeny részt véve egy egyházi polemiában, mely magában Erdélyben folyt le.

A presbyteri rendszer fölötti vitáknak a küzdő vezérek halála s Felső-Magyarország, mely annak főfészke volt, és Erdély nyomorai jóformán véget sem vetettek, s végmaradványainak teljes megsemmisítésére az 1671-iki zsinaton hozott azon végzés, hogy a „presbyteri és episcopalis nevezgetés, mint a mely különözésre, szakadásra nyit utat,” szigoruan tiltatik, még jóformán el sem hangzott, midőn új és más alaku versengés kezdődött, mely a hit tárgyait támadja meg, s míg amaz csak az egyház kormányzatán, ez magán a vallásphilosophián akart változtatni.

A versengésre Deési Márton adott alkalmat. Ez, mint az utolsó Bocskai mostoha fiának nevelője, ura kegyét annyira megnyerte, hogy ez őt saját költségén külföldi egyetemekre küldte. Leidában Cocceust hallgatta, s négy éven át körében maradt, hogy azon új eszméket, melyeket tanítója terjesztett, annál jobban elsajátíthassa. Visszatérvén honába, eleinte Kezdivásárhely papjává lett, majd onnan Enyedre vitték professornak a főtanodába, mint már elhiresült theologust. Itt kedvencz terén mozgott. Tartózkodás nélkül hirdette Coccejus nézeteit a szentírásról s Istenneli szövetségről. S csakhamar akadtak követői s nem csak tanítványai hanem tanártársai közül is, kik hasonló elveit terjeszték s nézeteit hirdeték. Ezek Csernátoni és Pataki.

Csernátoni Pál, származására nézve székely s a fiatal Bethlen Miklós utitársa, ennek német, francia, angol és belga földön tett utazásában, eleinte Kolos-

vártt tanítá az ékesenszólást, mely külföldi utjából visszatérve Enyedre választák meg számtan és philosophia tanárává, hol hittani kérdésekben Deésivel tartott, míg a philosophiában Descartes rendszerét ültette át.

A harmadik Pataki István a belga akadémiákat a Bánffi Dénes költségén járta meg s mint ilyen Kolosvárt tanárkodott, eleinte a nyelveket és philosophiát, majd a theologiát tanítva: ez utóbbiban a Deési nyomdokin járva.

E három ember tanítmánya sokak szemében szálfka volt. Már a Descartes philosophiai rendszerének terjedését is rossz szemmel nézték, s az Aristoteles bölcseszétéhez makacsul ragaszkodó Posaházi egyik tanítmánya Eszéki István 1066-ban Utrechtben „Igazság első védelme” czim alatt egy latin értekezést adott ki ellenök. Annyival gonoszabbnak tarták a Coccejanismust. Egy lépésnek hitték ezt a socinianismus felé, melytől az orthodoxus papok annyira félték, s mely ellen még most is keserű harczot folytattak, különösen Apafi udvari papja Tofeus Mihály nem szünt meg urát ellene határozott föllépésre ingerelni, s annyi sikerrel, hogy 1673-ban mindhármukat Fogarasba felrendelték, mint ujitókat a hittan és philosophiában, hol ez ügyben junius 15-ére Radnóthra egyetemes zsinat hirdettetett. Az ideig teljes hallgatást rendeltek nekik.

A zsinat meg is tartatott a kitüzött napon és helyen. „Jelen valának itt – mond Bethlen János – az orthodoxus vallás mind papi mind világi hivei közül a legtöbben, kik befolyások vagy tudományoknál fogva tekintélylyel birtak.” Ki legyen a zsinat elnöke? ez volt a vita tárgya. Apafi Mihály biztosa, ebben a papok is megegyeztek, de Apafié az egyház fő pártfogójáé s nem az erdélyi fejdelemé (ki idő váltával tán idegen vallásu is lehet). Majd a kérdés merült fel, kik döntsék el a dolgot? a papok azt akarák, egyedül ők, a világiak magok is beakartak folyni. Végre abban egyeztek meg,

hogy a papok magok gyűljenek össze a radnóthi templomban s Rhédei Ferencz mint az Apafi képe elnöklése alatt vitassák meg az ügyet, azonban végeldöntésre a palotába terjeszszék fel, hol a fejedelmen kívül a papok és világi urak is jelen lesznek.

Isteni tisztelet végeztével megkezdődött a papok tanácskozása. „Kihallgatatlan el kell ítélni a professzorokat! vélekedék egy hevesebb s türelmetlenebb töredék. „De e papok a vádlók! egyuttal hát bírák is nem lehetnek,” mondák a tanárok, s midőn a mérsékeltebb párt is e mellett nyilatkozott, hittani vita kezdődött a vádlók, jelesül Tofeus és Posaházi s a vádlottak közt. A végzés, melyet e nagy zajjal kezdődött gyűlés hozott, bizonyosságot tesz, hogy a vitában a professorok voltak győzelmesek. „Deési és Pataki – így hangzott az – nem a hit dolgában, csak némely pontokban követék Coccejust. De az első, ki fő és makacsabbnak látszott s a parancsolt hallgatást sem tartá meg, megfosztatván professorságától, valami papságot nyerjen. Az utóbbi professor maradhat, azonban mindkettő kötelezi magát, hogy jövőre ily botrányt okozó kifejezésektől tartózkodni fog. Csernátoni pedig magyarázhatja a Descartes philosophiáját, a bölcselkedési jogtól senkit sem foszthatni meg. A kinek nem tetszik, irjon ellene.” A határozatot a palotába a papok heves ellenmondása daczára is fölterjesztvén, a világiak sokképen enyhíték. Jelesül a professorok térítvény adása nélkül megmaradtak hivatalukban, de megintettek, hogy csak akkor, ha jövőre sem tartóztatják magokat hasonló visszaélésektől, fognak hivataluktól elmozdítani. E határozatot – írja Bethlen Miklós – nagy részben Kovásznai Péter püspök „moderatiójának” Bethlen János, Kapi György és Bánffy Dénes pártfogásának lehete köszönni.

Midőn a radnóthi zsinat Csernátoni czáfolatát a sajtóra bizta, újabb s annyival mérgesebb vitára nyitott utat, mely kevés dolgot adott ugyan a sajtónak, s

inkább csak kézirati munkákat idézett elő, talán mert nem találkozának pártfogók, kik ily benső ellenkezések napvilágra jöttét előmozdították volna, de a tan széken annyival tüzetesebben tárgyalattak, mert ama zsinat végzésével Posaházi sehogy sem volt megelégedve. Egy ideig ugyan még nem lépett föl az ott felmentettek ellen, azonban 1685-ben egy latin munkát adott ki ellenök. „Azon hypothesisok és állítmányoknak (Syllabus Assertionum) gyűjteménye, melyekkel némely új bölcsekedők Belgiumban, Magyarországon s Erdélyben az iskolákat s egyházakat zavarják, saját irataikból összegyűjtve s jegyzetekkel ellátva,” melylyel mint Aristoteles követője s Descartes-istákat akarta lefegyverezni. Czáfolatát megjelenésével egy időben adta ki – de csak kéziratban – Deési Márton. Ennek enyedi tanítványai ugyanis azon fehérvári deákoktól, kik Kolozsvárra a nyomdába vitték, lakmározás közben megkeríték leirták, annélkül, hogy azoknak erről csak sejtelve is lett volna. Deési tagadta amaz idézetek helyességét. Ugyanakkor a Coccejus elleneit támadta meg egy világi ember Hegyesi István hasonlóan kéziratban maradt munkájával, míg magához Coccejushoz Szentgyörgyi Dávid dévai pap intézett levelet. Annál keményebben ostromozta őket, habár csak kitérésekkel, Tofeus szónoklataiban, melyeket többnyire a fejdelem jelenlétében mondott el. De a tér, melyet a foederálistica honunkban nyert, jelentékenységből csakhamar alászállt, miként külföldön hőse kora halálával, s annyi tért sem tudott megtartani, mint a presbyterianismus: daczára, hogy törekvése a theológiát a philosophiai kutatások tárgyává tenni nem volt épen sikertelen.

Másnemű s inkább csak a szertartásokra vonatkozó egyházi ujításokat sürgetett Csengeri István, hasonlóan tanítványa Coccejusnak, előbb kolosvári, azután fogarasi pap, utóbb enyedi professor, ki munkás és szorgalmas életét mint esperest a marosvásárhelyi zsinaton

1671-ben végezte, miként ama katona; ki a csatatéren karddal kezében hunyt el. Az egységhevők elleni szóvitákban tevékeny résztvett s e vallás hívei közül sokat áttérített. Ezek ellen a polemiák ez időben mindig folytak s különösen a korábbi fejezetekben említett Csanádi, Hunyadi és kívülök Arkosi munkáit czáfolták. Enyedi Sámuel orvos eleinte váradi, ennek elpusztítása után enyedi professor s Rhédei Ferencz pártfogoltja, még a hollandi egyetemeken létében (1652) adott ki egy vitatkozást a szentlélek istenségéről s egymást ugyane tárgyról, hasonlólag akadémiákon létében ifj. Gelei Katona István, a püspök öcscse; majd Jászberényi Pál eleinte a Rákóczy Ferencz nevelője, utóbb Londonban egy közkedvességű iskola tulajdonosa (itt, mint Bethlen Miklós írja, elleneitől beadott méreg által veszett el) kiadta latinul 1662-ben a Sociniánismus megvizsgálását, melylyel a szentháromság tanát érvényesíté. Szathmárnémeti Mihály, ekkor egyik legvilágosabb fejű theologus, számos hittani s versengő munkákat nyomtatott s hagyott kéziratban hátra. Az igazság próbaköve s annak nyert pere polemikus tartalmu munkáin (Kolosvárt 1672) s némely praedikációkon kívül, melyekkel részint a Jézus örök Istenségét védelmezi, részint Enyedit czáfolja, az egység-hítűek ellen intézett könyve: Az egy isteni állatban lévő három isteni személynek mutató tükre (1673) egyike a legolvasottabbaknak korában. Ily tartalmuak lehetnek: Nabugodonozor nagy álló képe; Evangéliomi igazság sajtója, melyben egy Sodoma hegyén termelt szőlőgerezd megsajtoltatik; Reformáta vallást oltalmazó paizsocska. – A részvéten kívül, mely a hontalanoknak Erdélyben új hazát biztosított munkássága és tudományossága csakhamar tekintélylyé emelked főként a polemia terén, hol, mint bonczoló, ellenei tanát merev hidegséggel szedte szét. Osztozott vele a köztisztletben, habár ellenkező irányt követett, kolosvári paptársa Sárpataki Mihály, ki ugyanott 1681-ben

Noe Bárkája című művel lépett föl az egység hívók ellen, s a háromság tanát 22 magyarázattal világosítja, a melybe „beszállani Noe-nak lelkével kényszeríté a háládatlan világot.” E versengésbe beleelegyedett nem sokára ugyanazon Hegyesi István is, ki, mint láttuk, a Coccejanusok mellett fogott tollat. Itt az unitáriusok ellen bizonyítására a háromság egy örök istenségének írta könyvét: A kegyesség nagy titka (1685) eleinte nem is szánva sajtó alá, mint magános tanulmányozások eredményét, hanem némely unit. főurak gunyja által mintegy kiadására kényszerítette „nehogy hallgatása isten szent ügye felőli kétségbeesésre magyaráztassék.”

Az erdélyi hitvitázó irodalom e három főiránya a modorban is, melylyel a polemiát kezelte, lényeges eltéréseket mutat. Míg a katolikusokkal folytatott versengés a türelmetlenség s gyűlölködés képét állítja előnkbe, míg a reformáltaknak egymással folytatott vitája leginkább bölcséleti, bár korán sem mérsékelte, az egység hívók elleni polemia ment a gyűlölködéstől.

Még gazdagabb s kiterjedtebb volt maga a tudományos theologiai irodalom, mely virágzásának s fejlődésének tetőpontját érte azon fejdelem alatt, ki, mint író, maga is szép sikerrel próbált szerencsét e téren azon időben, mely erre teljesen alkalmas volt, s oly férfiak által, kiket Katona és Medgyesi méltó utódainak tekinthetünk. De ez gondolhatólag csak a protestánsokról áll. A katolikusok theologiai irodalmát az országon belül csak Haller Jánosnak „A békességes türesnek Paizsa” (a csiki klostromban 1682.) s az országon kívül a székely származású Illyés András szebeni prépost s 1696. óta címzetes erdélyi püspök képviselte. Az első szerzője fogarasi rabságában írta, és előbeszédében a magyar nyelv emelését buzgón sürgeti, míg ez utóbbi nagy tevékenységet fejtett ki az irodalmi téren. Néhány év alatt 28 munkát írt, melyek közül 1696-ig 22 látott világot, s melyeket kora tudósai s a közvélemény egy-

aránt jeleseknek magasztaltak. Latinok és magyarok s egyházi szónoklatok és szentek életei. De ezek nem Erdélyben láttak világot, habár e korban nem tartozott a szokatlan dolgok közé, hogy magyarhoni férfiak ott nyomassák ki műveiket, mint erre alkalmasabb s elterjedhetősöket is könnyebben előmozdító helyen.

S valóban, ha e kor protestans egyházi irodalmának külnagyságáról elterjedtségére következtetünk, ha az írók számával aránylagosnak hisszük az olvasókét, az eredményt meglepőnek találjuk. Az íróknak és munkáiknak egész hosszú sorát tudjuk felmutatni, számra nézve többet, bel becsre nézve sem alábbvalókat a korábbi korszakok termékeinél. A philosophiai irány, mely már e század elején jellemzé az irodalmat, mint általánosabbá lett, mind jobban elterjedt, s annyival inkább, mert arra is iskolákban különös gond fordították. S a mint ott az aristotelesi ellenében új irányok keletkeztek, a mint Descartes felállítá a maga tételét, mely a rationalismus alapkövét teszi, s az angol és belga egyetemeknél valamely újabb mozzanat fölmerült: azok nem enyésztek el nyomtalanul. Már az iskolákban megkezdett azok terjesztése, s tanáraik egy vagy más philosophiai jelszót tüztek ki zászlójukra. Így vallá magát a fehérvári iskola a Sáros-Patakról oda menekült tanárok alatt Aristoteles hiveinek, így követte Enyed Descartest ennek tanítványai alatt. De semmi sem mutatja annyira a hittan hatalmát, mint azon körülmény, hogy az egyház szolgálai a fejdelmek s főurak visszaéléseit a szószéken rendes megrovásaik tárgyává tették. Azonban térjünk át magára az irodalomra, melyből csak a legfontosabbat emelhetjük ki.

Az század második fele első tizedének mozgalmas képét találjuk: Nagy-Ari Benedek, eleinte borosjenei, majd kolosvári pap „Igaz vallásu keresztyénje” (1651) a hit alapját a szent írásból magyarázza ki. Fogarasi Ferencz, vizaknai majd karánsebesi pap „Kis keresztyén” (1654) czim alatt egy kátét fordított angolból. Pápai

Páriz Imre, egy kereskedő fia, dézsi, majd fehervári udvari pap „Keskeny ut, mely viszen az életre” cím alatt egy kis könyvecskét adott ki, s majd az első kiadás elfogytával 1657-ben „meggondolván, hogy mind ennyi szomorú és háború-szélvésznek habjai közt is jó dolog volna az Istent keresni” újra kiadta. Ugyancsak a hit ágazatiról szóló „Dávid Parittyáját” Uzoni Balázs bonyhai iskola mester s majd dévai pap németből lefordította s kiadta 1658-ban. Ez évben végezte be rab-ságában „Krim országában, Bakcse-szárai városa felett levő kősziklákön épített, a mint névvel, úgy valósággal is kaloda nevű zsidó várban.” Kemény János, a későbbi fejedelem, Gileadi Balsamom-át, a zsoltárok magyarázatát s adta ki a köv. évben. E munka szerzője, elfogatása előtt, a szónoklat és politika mezején szerzett babérokát, nyomorában most a vallás karjai közt keresett vigaszt, s elzárva és távol honától alapos theologiai készültséget mutatott fel: mi bizonyosságul szolgálhat, hogy főuraink teljesen a kor tudományosságának színvonalán állottak.

A második tized s a kor egyik legtudományosabb írója Vásárhelyi Péter, kezdivásárhelyi születés, majd a fehervári iskolának ennek aranykorában növendéke, utóbb tanára, kitűnő philolog, s mint ilyen, jártas több keleti nyelvekben. Latin szerkezetű munkái *Politia Ecclesiastica* s egy pár *Exegesis* kéziratban maradtak. Épen ily szorgalmas s mint Vásárhelyi, oly rövid életű volt Batai György is, ki tanulmányait Franekerában végezte s visszajövén kolosvári rectorrá s majd pappá lett. Munkái: „Az üdvösséges élet megismerése”; – „Bűnöket elhagyók vigasztalása”; „Lelki próbakő (egyh. szónoklatok) stb.” inkább a népszerűsített theologia körébe vágnak, s Szebenben 1665 és 66-ban jelentek meg. De nem jelenhetett meg a Coccejanus Csengerinek „*Politia Ecclesiasticája*”.

A harmadik tized legtermékenyebb volt. Egy világi ember, Belényesi Ferencz, Apafi fejedelmi jószágainak

főfelügyelője „Lelki áldozatok” czim alatt (1670) ima könyvet bocsátott ki. Egyik legmunkásabb s alaposabb-írója volt e kornak Szathmárnémeti Mihály, kinek hittani versengéseit már említettem, s ki e tized folytán és a bekövetkező elején a hittani munkák egész sorát bocsátá közre: Halotti centuria (száz halotti beszéd 1684). Evangéliumi Dominica s annak todalékja (1675–86) egyházi szónoklatok; Mennyei tárház kulcsa, imakönyv; Soltárok magyarázatja stb. Tudományos, de abstract dogmaticus munkák. Imakönyvét sokszor utánnyomták s ez napjainkig fentartá magát. Apafi Mihály „Isten kegyelméből Erdélyországnak fejedelme, Magyarország részeinek ura, és székelyeknek ispánja” – mint maga írta magát alá – Wendelinnek a keresztyén isteni tudományról irt két könyvét (egy több mint ezer negyedréte lapnyi terjedelmes munkát) lefordítá s 1674-ben kiadta. Az előszóban – mely tiszta és nemes kedélyének, vallás- és hazaszeretetének tolmácsa – elmondja nézeteit az igaz boldogságról s annak keresése és feltalálásáról. Éles észszel czáfolja a módokat, melyekkel ezt elérni törekeshnek. Ő részéről ezt az Isten törvényeinek vizsgálatában és követésében keresi. Idéz fejedelmi példányokat, kik hasonló véleményben voltak, s záradékul a „keresztyén magistratus tisztit” számítja elő. „Mi is – írja teljes önérzettel – annak előtte is, de mióta Isten kegyelmességéből sanyaru, nyomoruságos és vasas kemény rabságunkból kiszabadulván, az erdélyi hazának igazgatására előállítottunk, tehetségünk szerint az Istennek dicsőségét, minden rendes módokat s utakat elkövetvén, szivesen előmozditni igyekeztünk: az ekléziákban és kollégiumokban, költségünknek semmit nem kedvezvén, nem csak hazánk tudós fiait, hanem a szomszéd országának is sok érdemes embereit, nekik hivatalt adván és tisztességes fizetést rendelvén, hogy azoknak serény forgolódások által az alattunk való népet az Istennek üdvességes ismeretében jobban épithetnök, helyeztet-

tük. Innét jött, hogy magunk is az Istentől vett talentum szerint, szoros gondjaink között, fáradságunkat s munkánkat nem szánván, ez nagy tudós Wendelinusnak ... könyvét magyar nyelvre fordítván ... magunk költségünkkel világ elibe bocsátottuk.” A fordítás sikerült, folyékony a „magyar nyelv szerint való szó-láshoz” alkalmazott s ha a philosophiai s metaphysikai műszavak fordítása – mely Medgyesi óta több ízben megkísértetett – nem mindig sikerült is, de igyekezetét e részben sem mondhatjuk eredménytelennek. 1675-ik évben Szőnyi István, a menekült papok egyikétől egy alkalmoszerű irat jelent meg, a Martyrok koronája, mely az üldözések közepett, a hithez tántoríthatlan ragaszkodást kívánt terjeszteni. Az író t Hirko pater és Hantar Ferencz Tornán német katonasággal megrohanták, s templomát elfoglalva, előbb Debreczenbe, majd Kolozsvárra s Fehérvárra menekülni kényszeríték. Pernyeszi Zsigmond, egyike az erdélyi főuraknak, egy imakönyvet fordított 1676-ban, s két év múlva Lelki paizsával a szenvedőket akarta vigasztalni. Egy másik főur, Kun István, a Deési pártfogója (1676) hétköznapi imákat bocsátott közre. Szentgyörgyi István benedeki paptól irt „Jó cselekedetek gyémántköve” az erkölcsiség fölélesztésére törekszik, míg a katolikusok elleni Kalauz írója Tolnai F. István, Eainus Péter elvei nyomán latin dialecticát készített.

A következő tizedet a Coccejánus Pataki István nyitá meg egy latinból fordított philosophiai munkájával: „Ez világnak dolgainak igazgatásának mestersége” (1681.), melyben a mikép élésre száz szabályt állit fel s azt épen az uralkodni vágyó Teleki Mihálynak, kinek ezt nyilván szemére is vetette (L. Cserei 182) ajánlotta. De egyetlen munka sem ébresztett akkora figyelmet, mint Tofeus Mihályé. Szent Soltárok resolútiója (1683), melyet, mivel maga a püspök leirni igen hanyag volt, Ujhelyi István s Keszei János készítették el sajtó alá, azonban „ama nagy ajándéku ember” a fejedelmi pár

kivánatára „maga akaratja ellen is revideálta. Tofeus, Bod szerint Dobos, született Székelyhidán, tanulmányait Franekera s Leidában végzé. Visszatérve, eleinte Magyarországon nyert alkalmazást, majd udvari pappá s 1678-ban püspökké lett. Az 1682-ban febr. 10-én Segesvárt tartott országgyűlés (art. V.) – Nagy-Enyeden levő nemesi házát nemes házak közé jegyezte be, s örökre adó- és tehermentessé tette; neje volt Kun Éva. Munkái közül, melyek szónoklatok a Birák könyve, Sámuel k., Máté evangyélioma s a Zsoltárokról, csak ez utóbbi látott napvilágot. De ezekről helyesen mondja Bod: „hathatóságok voltak, mint a vasszegek, érezhetőleg szurósak; most is az olvasó érzi azoknak ösztönző erejüket, hát mikor szólotta élő nyelvvel a Istennek az a nagy embere”? E szónoklatok: korrajzok, s ez idők erkölcstörténetének oly lapjait tárják föl előttünk, melyeket a történetírók számunkra nem jegyeztek föl. 1679. május 30-tól 1682. május 12-éig a fejdelem s udvara jelenlétében mondattak el. Mindig egy-egy zsolttárt vevén alapul, annak erkölcsi irányát rajzolja, s alkalmat vesz belőle valamely erkölcsi hibát ostorozni. Mert Csereiként e gögös de rettenthetetlen ember előtt a szószékben senki és semmi sem talált kegyelmet. Nevéen nevezi, kit kerülendő példányul állit fel, rámutat azokra, kiket Isten már megostorozott, s megtérni nem akarnak, azokra, kik pórból emelkedtek föl s gögjük határt nem ismer, az égre kiált fel a szerencsétlen nép szenvedéseiért, a hivatalnokok gonoszságaiért, a bűnökért, melyekben ezek elmerültek; de a szegény nép, az üldözöttek, a szenvedők számára vigaszt tartogat, az istenfélőket biztatja s az érénynek tiszteletet parancsol. Nevezetes munkáján kívül még az egységshivőből Drezdában reformálttá lett Régeni Pál Mihály bocsátott ki (Lipcse 1688) egy latin iratot a váltság munkájáról. E tizedben (1684.) adta ki a Bibliát, az új testamentumot, a zsolttárokat Tótfalusi Kis Miklós, az irodalom s hazaszeretnek ezen valódi mátyrja Mész-

tótfaluban Nagybánya környékén 1650-ben, s miután több helyen tanítóskodása által némi összeg pénzt szerzett, külföldre utazott. Ez időben merült fel a gondolat, hogy a bibliát újra ki kellene nyomtatni s ő ez eszmétől lelkesítve Amsterdamban megtanulá a betűmetszés mesterségét és oly sikerrel, hogy honának első vésőjévé lett, s számos külföldi udvaroktól kapott megbízásokat betűminták (matrixok) készítésére. Georgia számára pedig – hol azelőtt nyomda sem volt – azon ábécze-mintát, melyet ennek királya küldött, nem hagyván helybe, „más módosabb betűket – írja Apologiája 69-dik lapján – csináltam, melyen igen „örültek.” Bármily boldog állapotja volt is a Belga földön, visszavágyakozott honába, hol a maga által nyomtatott bibliát elterjeszté olcsó áron, „bár ezért eleget kiáltottak rám a compactorok, hogy azzal mind nekik mind magamnak kárt teszek.” Jellemző, mit e helyen mond, hogy bár az aranyos zsoltárt egy tallér helyett tiz sustákon (20 garas), az aranyos bibliát 12 frt helyett 5-ön adta, árából mégis „elkunyorált ez a nemzet, úgy hogy ha a bibliát két pénzen tartanám, még is a magyar egy pénzen kérné.” S valóban nyomtatványai tisztaság s a betűk csinosága tekintetében a nyomdászat mai előhaladottságában is jeles példányok.

Az utolsó tized, a politikai hanyatlás kora, melyben Erdély önállóságát elveszté, még mindig nagyobb nevek mutat fel. A már koros s a Sámbarral folytatott versengésbe belefáradt Vásárhelyi Matkó 1691-ben az urvacsorával jól élés módjáról értekezett. Szatmár-németi Sós Sámuel, a szerencsétlen Bánfi Dénesné udvari papja, utóbb az ifju Apafi hittanítója s végre 1695-beni kolosvári tanár, néhány latin philosophiai s hittan, munkát adott ki: az Isten uralmáról, metaphysikát. Mózesnek, Szent Pál zsidókhöz írott levelének stb. magyarázatját. Ugyanez időben Nagyari József, a Benedek fia, Csereiként (160.1.) „nagy tudományu s buzgó lelkü ember, a ki könnyen Illyés próféta mellé beállha-

tott volna,” s épen ezért korának híres szónoka, Elég-séges kegyelem, s Hegyes Ösztön czimű párlapnyi munkáin (nyomattak Keresden) s azon tanításon kívül, melyet II. Apafi Mihály fejdelem beiktatásakor (1687. sept. 17-én Fehérvárt) tartott s kiadott, szónoklatokat készített sajtó alá, de azok nem jelentek meg. Hunyady Ferencz (1695) egy philosophiai értekezést bocsátott ki a szentírás isteni eredetéről, Pápai Páriz Ferencz, a fentemlített Keskeny ut írójának fia, tanulmányainak – ezek közt az orvostannak – külföldön bevégezése után, miközben Heidelbergben a philosophiát tanította, visszatérván hazájába, 1676-ban enyedi tanárrá lett. Egyaránt jeles nyelvész, historicus, philosoph és theolog volt, e mellett az orvostanban is kitűnt. Külföldi összeköttetései lehetővé tették, hogy enyedi tanulók számára néhány egyetemen alumni-mok felállítását eszközölje, „az angol pénz is – írja Bod – mely az enyedi kollégium számára jár, ennek okossága, tanácsa, írása s a végre oda küldött fia által szereztetett.” De erős próbáltatásokon ment keresztül. Az 1710-iki ragályban nejét s két leányát veszté el. Hittani munkái: „A lélek békéje” fordítva francziából (1680), Test békéje, Temetés békéje, az udvar Békéje. (1696) különböző szabályok s a kereszt békéje, a zsol-tárok magyarázata. E munkák a Kis Miklós nyomdájából kerültek ki, a kinek ő üldöztetésében egyik pártfogója volt. Ennek ugyanis nem csak bibliai kiadásait illették rágalmakkal s támadták meg javításait, nemcsak érdemeit akará néhány irigy pap elvitatni, hanem „az igazgatásnak változásával bejött sok huzás vonás” neje örökétől is megfosztá s midőn elkeseredése két Apológiának (egyikben 1697-ben latinul a bibliát s annak irányát menti, a másikban 1698-ban magyarul a saját személye ellen intézett rágalmak alól tisztítja magát) kiadására birta, ellenei s némely főurak, köztök a kormányzó Bánfi Dénes is, közzsinat elé idézték, hol az utóbbiban kiadott vádak visszavonására kényszeri-

ték s egyszersmind mindkét munka példányait beszedték.

Az egységshivők egyházi irodalmában semmi újabb lendület nem történt. Csak a lengyel földről Erdélybe menekült Baumgarten Bálint, a kolos-óvári iskola igazgatója hagyott némi egyházi munkákat s ezek közt egy theológiát hátra, továbbá Rákosi Boldizsár kolosvári rector magyarázta Burgersdics Philosophiáját (1657) s Szaniszló István ugyanott köztanító (1697) írt Krisztus születéséről. Almási Gergely szuperintendens, ki az énekeskönyv s nagy káté kiadásával érdemesíté magát, 1694-ben egy munkát nyomatott az egyházi fenytékről. De a százok egyházi irodalma – bar ebben a polemia kerülve volt – hasonlólag fénykorát élte. Az íróknak, habár jelentékeny részök csak értekezéseket, ugynevezett dissertációkat, bocsátott világ elé, olyan számát tudjuk felmutatni, mely elterjedt tudományosságot tanusít. De ezek sorában németet kivételkép is alig találunk. Papjaik járván a külföldi, leginkább csak németországi, egyetemeket, ismereteik gyümölcset is többnyire ott tették közzé s oly nyelven, mely nem annyira a nép mint a tudományos világra volt számítva: latin nyelven. Oltard, Kraus György, a későbbi superintendens, Fuchs János, Bausner Bertalan, ki mint superintendens erélyes kormányzása által tüntette ki magát, hasonlólag külföldön négy philosophiai vitatételt, Albrich Márton rózsnyai lelkész (1655–59), Basch több kevesebb figyelemre méltó munkával bővítették a hittani irodalmat. De sem munkásság sem tudományosság tekintetében ezek egyike sem multa felül Schnitzler Jakabot ki 1658–81 közt harmincznégy önálló füzetet nyomatott: vitatételeket, értekezéseket, szónoklatokat. Wittembergben tanulmányait bevégezvén, meghivatott Szebenbe tanítónak. El is indult, de atyja s testvérei halálának hírére nem volt kedve oly országba menni, hová a bemenetelt dúló hadak pusztítása bizonytalanná tette s 1663-ban

fogadta el a megújított meghívást. De ellenei galád-sága már két év múlva ki tudta vinni, hogy hivatalá-tól megfosztatott s csak midőn Apafi az enyedi tan-székkal kínálta meg, némult el azok hangja, a tanács rábeszélte annak el nem fogadására s felállítá kedvéért a philosophiai tanszéket. Gündesch János 1665 egy, Czak Dávid két (1666–7), Greissing Bálint rózs-nyai pap tizenkét, Colb György Wittenbergbe egy, (1668) Górgiás János koszorús költő s a német hatyu-rendtagja két (s egy metaphysikát Brassó 1665) Ag-nethler Mihály két, Fronius Mark brassai pap feles számu (1682 – 1711) Arzt János (1671) egy, brassai Albrich János egy, Kelp Márton három (1656–85), ugyanennek testvére Kelp János, ki a németországi egyetemekből Pensylvániába utazott, három (1689–90), Adami Mihály szeretfalvi pap (1690) egy, Hutter György szerdahelyi pap két, részint hittani, részint bölcseimi vitatételeket s értekezéseket adott ki, melyek közt több terjedelmes s korában magasztalt ta-lálatik. Ezen utóbbi (Hutter) csaknem áldozata lett a kurucz világnak. Keresztelésre komákul épen olya-nokat kért fel, kik forradalmi érzelmeikért tábornok Rabutin előtt meg voltak jegyezve. A szerencsétlent elfogták s halálra ítélték, mit rajta még azon éjjel végre akartak hajtani; de e dolgot a tábornok se-géde egy nőnek elbeszélte s ezen uton Hutter roko-nainak tudomására jutott, kik csak közbevetések és esdeklések után tudtak számára kegyelmet nyerni. Azon németajkuak közül, kik a magyarországi üldözések elől Erdélybe menekültek s a szász földön uj hazát találtak, három tüntette ki magát; a zsolnai születésű Ladiver Illyés, előbb pap különböző helyeken, majd eperjesi tanár, az itteni intézetnek gróf Wolkra kamara-elnök parancsa következtében történt bezárása után előbb lengyel földre s onnan Erdélybe menekült, a hol több vitatélt s philosophiai könyvet adott ki. Fa-bricius János a híres Wittnyédi István pártfogoltja,

kinek költségén járta meg a külföldi egyetemeket, s kassai pap a jezsuiták üldözése elől Szebenben vonta meg magát, hol Ladiverrel egyszerre hivattak meg nyilvános vitatkozásra, melyet oly sikerrel állottak ki, hogy ez utóbbi Segesvárt igazgatóvá, Fabricius pedig Szebenben tanárrá lett. E munkás író kilencz nyomtatványt adott ki (1667–73) s még szép remények voltak névéhez kötve, de azon nap, melyen nászünnepest akarta tartani meghalt. Wittnyédinek egy másik pártfogoltja s Fabriciusnak vitatársa volt Zabanius Izsák, ki a külföldi egyetemekről visszaérkezvén, előbb Pozsonban majd Eperjesen nyert alkalmazást, s az üldözések korában Erdélybe menekült, hol különböző helyeken hivataloskodott, eleinte mint professor, majd mint pap, s jelesül ily minőségben Szebenben. Esze és tudományossága csakhamar közszeretetet szerzett számára s annyira munkás volt, hogy közel félszáz nagy részben kinyomatott s néhány kézirati leginkább vallásos s philosophiai tartalmú munkát hagyott hátra (1667–1700). Azok jelentékeny részét teszi azon versenygés, melyet Ladiverrel az atomok felett folytatott s annyi szenvedélyességgel, hogy 1677-ben a megyesi zsinat kénytelen volt nekik hallgatást parancsolni. Fia, az elhírhedett szebeni királybíró, Zabanius János, két vitatkozást (egy egyházit 1687 s a köv. évben egy philosophiai) adott ki Tubingában egyetemen léte alkalmával. Daczára, hogy ezen – egy pár német szónoklat kivételével – latin nyelven irt munkák jobbadán külföldön kijött értekezések s vitatételek, tehát nemcsak a hazára számítottak s alkalom szerint készültek, csilhatlan bizonyítványai a szász papság tudományosságának s többnyire korokban keresett dolgokat tartalmaznak.

E becses egyházi irodalom sem gátolhatta némely ferde kinövések elterjedését. A nép könnyenhivóságát egyes ámitók felhasználták, kik jövendőt mondvá jártak fel s alá az országban. Ezek leghiresbike volt

Drabitz Miklós egyike a II. Ferdinánd korában Morvából menekült papoknak, ki nem csak a fejedelmi udvarban jelent meg, hanem magát a sajtót is igénybe vette eszméi terjesztésére. Már Bethlen, idejében mutatta magát Erdélyben, majd öreg Rákóczy korában nősült. Egy könyve *Lux in Tenebris*, daczára, az *Ignis fatuus* Nic. Drabitzius által megczáfoltatott, nagy elterjedést nyert. Azon szomorú vég, mely a 88-éves Drabitzot 1671. júl. 16-án Pozsonyban érte, hol a kalmáruhában levőt felismerték, elfogták s először kezét s majd fejét vágták el s könyvével bitófa alatt égették meg, nem rettentett vissza másokat a jövődó titkainak keresésétől. Ez irányt a századok közt Hübner Izrael orvos, csillagász és csillagiós képviselte, ki Erfurtból Szebenbe jött, hol 1666-ra jósolta a világ végét, de midőn az nem teljesült be a következő évben új világrendszert talált fel s azt ki is adta. A világtestek pályája tojás-alaku s Mars, Jupiter és Saturnus egyszerre vándorolnak a föld és nap körül. – Egy orvosi könyve (1651) az érezek, füvek, kövek titka azt adja elő, hogyan lehet orvosság bevétele nélkül meggyógyulni? Irt egy philosophiai, örök természeti naptárt, egy mást 1666-ra s korábban már egy naptári Prognosticont 1654-re. Ez utóbbit, midőn az a nép közt gyors elterjedésre s hitelre talált idősb Hutter György 1655-ben s Herrman Dávid nyílt és őszinte bírálatában, – melyben valódi józan nézeteket árult el, – czáfolták.

Az irodalom terjedése e félszázadban magyar nyelv és irály fejlődését vonta maga után. Az egyes szavak leírása folytonosan tisztult s a szabály is észszerűbbé kezdett lenni. S mind ezt gyakorlati uton eszközölték oly írók, kik stilisticai tekintetben tekintélyek voltak. Legfőlebb bevezetésekben adtak számot tetteikről. De ez irány a neologismus felé vezetett, s mióta Medgyesi dialogusaiban e részben nyilatkozott, többen találkoztak, kik a purismust vagy egészben vagy nagy részben keresztül akarták vinni. De e részben senkisé

mert és tett annyit, mint Apáczai. Nem elégedett meg azzal, hogy előszörre és mindenekfölött a hazai nyelv tanítását sürgette, ő e czélt csak akkép vélte czélszerűen elérhetőnek, ha már létezik tudományos magyar irodalom, mely viszont magyar műszavakat igényel. Az ügy egy újabb lépéssel haladott, midőn Tótfalusi kiadta a bibliát s még inkább midőn Apológiában bevallja orthographiai elveit s a szabályokat, melyekre építé azokat. Az idegen nyelvek mívelését iskolai könyvek által mozdították elő, s habár Apáczai meg is penditette, hogy ezek ne latin hanem hazai nyelven taníttassanak – oly elv, melyet csak századunk későbbi tizedeiben léptettek életbe – az nem talált visszhangra. A korábban elfogadott nyelvtanok, különösen az Alstädé, némely helyt megmaradtak, de a nagyobb rész a Komenius rendszerét követte s épen ezért, Nyelvek kulcsát” több ízben utánnyomatták. A keleti nyelveket a theologiai tudományosság kedvéért szorgalmasan tanulmányozták, mert mint Apáczai mondja, a héber nyelvet tökéletesen senkisé sem szerezheti meg a kaldeus, syr, rabbin, talmud és arab nyelvek tudása nélkül. S azon nyelv megtanulására Szathmárnémeti Mihály adott ki (1667) egy zsidó nyelvtant. A török nyelv a portávi viszony miatt is hivatalosan üzetett, s nyomva van, hogy álladalmi költségen is képeztek ifjakat tolmácsoknak. Ilyen volt pl. Harsányi Jakab, Apafi Mihály nevelője, kit ama nyelvre I. Rákóczy György taníttatott meg, s ki a külföldi egyetemek megjárása után váradi professorrá lett, azonban miután a szathmárnémeti zsinat magaviselete megváltoztatására figyelmezteté, boszusan távozott el az országból 1651-ben brandenburgi nagy választó udvarába ment, hol tanácsosi czimmel felruházva, a keleti kereskedelem ügyeit vezette. Az azon nyelven irt irodalmi kincsek közül Rózsnyai Dávid török deák egyet a Humaja-namét szamosujvárosi fogsága alatt, magyarra fordítá. Ennek tartalmát elbeszélések teszik. Épen ily

keveset foglalkodtak a classica irodalom átültetésével is, habár mindkét ágának nyelve annyira el volt terjedve, hogy azokat (különösen a latint) tudományosság mellőzhetlen alapjainak tekinték.

Mig Magyarországon Zrinyi Miklós oly eposzt bocsátott közre, melyet a magyar irodalom remekei közé soroz, mig Gyöngyösi István hosszas időn át népszerű munkáival egy új iskolát alapított, Erdélyben hanyatlott a költészet. A mi történt, alig volt egyéb régiebbek felelevenítése vagy utánzásánál: maradványai a hegedősök iskolájának, melynek hanyatlásával maga a költészet is alászállt. Nyert ugyan a kathol. egyházi éneklés némi lendületet Illyés András erdélyi püspök több ének füzetei mindenekelőtt régi és új énekei által, azonban a protestansok s egységshivők szent költésze, egyes darabok kivételével, régiebb zsoltárai s szent énekeik uj ranyomásából állt. Ugyanezt mondhatni a szászok egyházi énekeiről is, kiknek kezén még mindig 1617-ikinek újabb kiadásai forogtak, valamint a világi dalokról, melyek körül az erdélyi irodalom inkább a régiek felelevenítése, mint újak készítésével foglalkozott. Az írók némelyike még mindig latin nyelven készíté munkáit, de ezeknél fontosabbak s történelmi adataikért becsesebbek a historiás énekek. Köröspataki János (1655) Lupuly vajdának ifjabb Rákóczy György által trónjától lett megfosztását írta le. Pasko Kristóf (1663) Érdélyországnak keserves és szomorú pusztításáról írt verse az 1658–60-iki tatárjárás történeteit tárgyalja, s ha krónikai száraz adatoknál egyebet nem nyújt is, ezek a történetíró szemei előtt munkáját becsessé teszik. Született Székelyhidán s gazdag ismeretei által Erdélyben az első rangnak sorába emelkedve, a fejedelmeket több ízben képviselte a török portánál, mig a Béldi Pál-féle összeesküvésben résztvevén menekült s Magyarországon Patakon halt meg. Enyedi Sámuel, kit az egységshivők elleni iratából ismerünk, hasonlólag írt ez időben verseket. A kor szo-

kása szerint, mely az egyes helységek szerencsétlenségeit is szerette rimbe szedni, írta le egy névtelen elég gyarló versekkel Kolosvár égéseit s különösen az 1699-iket. Ha nem is több költészeti, de több irodalmi becses birt ezeknél s elterjedtebb is volt Haller János Hármaskönyve, mely száz év alatt mint egy nyolcz kiadást ért s a legkedveltebb olvasmányok közé tartozott. Haller e munkáját is, mint Paizsát, fogarasi fogóságában készíté, hova Béli Pál menekülése után, mint ennek párhive vettetett; de csak később 1695-ben bocsátotta világ elé. Ennek első könyve Nagy Sándor dolgait a középkorban divatos szerkezetek nyomán adja elő, a tényeket szárazon sorozza fel, azonban annyi mesével vegyíti, hogy inkább az elbeszélések, mint a historia körébe tartozik. Épen ez áll a harmadik részről a trójai veszedelemről, mely azonban amannál élénkebb s mesékkel még teljesebb előadása által tünteti ki magát. A középső rész példabeszédek alatt példázó elbeszélések értendők: s ez a munka legbecsesebb része, kivonatok a római gestákból, de tanulsággal megtoldva s oly ügyesen és élénkül elmondva, hogy a munka nagy keletét kétségtelenül leginkább e résznek köszönheti. Ugyanazon Hallert 1686-ban, tehát azon évben, melyben a róla nevezett egyezkedést Bécsben létrehozta, a besztérczei iskola, neve napján, üdvözlő versekkel tisztelte meg, mi különben nem tartozott a ritkaságok közé, sőt a költészet leggyakorlottabb neme alkalmi volt. A legünnepeltebb tudósok döcögős hexametekkel üdvözltek egymás munkáit, melyeket nagyobb-részt azok elé függesztettek. Posaházi, Szathmári, Pataki, Tolnai, Porshalmi, Nadányi stb. szóval a legtöbben irtak ily költeményeket egymáshoz, mintegy a poesist is a theologia szolgájává tevén. Legtöbb s amazokénál becsesebb alkalmi költeményeket hagyott hátra Pariz Pápai Ferencz, kinek Tótfalusi halálára írott ilynemű verseit ujabban Bod Péter adta ki. A századok költészete nagyrészt hasonlóan ilyen munkákból állt.

A Frankenstein tiszteletére kiadott Rosetum Fran-
kiánumban e férfiú nejének halálára írt verseket közöl
Zabanius János. Fia a hitvitáiról ismeretes Zabanius
Izsák papnak, gondos növeltetésben részesült, bejárta
a külföldi egyetemeket, jelesül Tübingát, hol, mint lát-
tuk, egyházi értekezései jelentek meg. Azonban a papi
pályától megvetéssel fordult el s honába visszatérve,
Szebenben nyert városi hivatalt; esze és fényes tehet-
ségei felé fordíták a köz figyelmet. Atyja készítette el
a halálra s ő töredelmes szívvvel bűneit megbánva ment
a vesztőhelyre. „Roszul élt, szépen halt meg – írja
róla Binder, – s úgy élt mint oroszlán, úgy halt meg
mint bárány, bűnbánattal.” Börtönében maga készített
hat éneket, melyet akkor énekeltek, midőn őt a vesztő-
helyre kísérték. Ezeken töredelmesség és bűnbánat
ömlik el. Tul a síron keresi a nyugalmat s Istennél
reményi bocsánatot.

Mint a költészet más nemeiről, épen oly kevés jót
és örvendetést mondhatni a szinköltészetéről is. Színi
előadásokat itt-ott iskolai ifjuság is rendezett, sőt nyo-
ma van, hogy nagyobb ünnepélyek alkalmával is adattak
elő szindarabok. Így fél van jegyezve Guneschnél
(Tausch kiad. II. 167), hogy midőn Fleischer Endre
a szászok grófja fia menyegzőjét tartá, Ádám és Éva
nászáról színjátékot adtak elő, mely a lutheránusok
rovására a három másik vallást guny tárgyává tette. A
vándor színészet is többé kevésbé fentartotta magát,
sőt némely esetben még lendületet is nyert, a mint egy
1692-ben Leopold császár által bizonyos tanult kolos-
vári polgárnak kiadott engedélylevelél tanusítja, mely-
ben felhatalmazza, „hogy ő és társulata a szükségelt
költeményeket vagy rythmusokat deák vagy magyar
nyelven szerkeszthessék, összeállithassák s a comico-tra-
gicus játékokat és comoédiákat felvonásokra és jelenetek-
re osztva, beszélgetésformában Erdélyország s kapcsolt
részeinek városai, mezővárosai, várai és falvaiban mind
országgyűlések, mint sokadalmak és vásárok s bármi más

gyülekezetek alkalmával, hozzá szerződött társaival együtt előadhassák.” Ugyane kegyvelél a kérelmezőt, mint vagyontalant, az adótól és egyéb terhektől fölmenti.

A hegedősök elnémulása s iskolájok hanyatlása magának a költészetnek megszűnését vonta maga után. A költészet csak forma volt és mesterség s nem magasb ihletés kifolyása. A tulvilág foglalta el a tudósokat, más tudományoknak kevés bajnok jutott. Csak a philosophiát üzték nagyobb mérvben, habár csak mint a theologia melléktudományát. Azonban az már kezdett önálló lenni, az újabb rendszerek és elméletek tettek hódításokat, sőt maga a vallásos irodalom is mind inkább ez irányban fejlődött. A szam, természet, orvostani összes irodalom egy-két latin értekezésből állt, melyet szerzőik többnyire külföldi utazások alatt bocsátottak világ elé, mint Kölsch és Francisci orvosok gyógytani értekezéseket, különben épen nem volt ritka eset, hogy papok (pl. Váradí Mátyás) orvosokká képezték magukat, s mint ilyenek gyógyítottak. A gazdasági irodalmat egy Nadányi által fordított s 1669-ben Kolosvárt kiadott munka: „A kerteknek gondviselésekről, ékesítésekről” képviselte. Így az állattant is a Miskolczi Gáspár vad kertje, melylyel ő Erdélybe menekülvén, mint bujdosó (s majd igeni pap) fordított és adott ki. A külföldi utazás csökkent ugyan a későbbi tizedekben, azonban eleinte nem, s a sajtó még sem izzadt azok élményeinek napfényre hozásánál. S a mik megjelentek, azok is az utóbbi időre esnek. Kinder János utleírása Erdély, Magyarország s némely német tartományokban (1693) érdekes adatokat tartalmaz. Pinxner András a maga Apodemiáját (1694) részben abból kölcsönözte, mit maga irt, tele van hamis hirtel, valótlan leírásokkal. Ez ember örökségét elpazarolva, külföldre utazott s hollandi szolgálatba állott. Majd a törökökhöz került, s mint mohammedán végezte életét, a köz szükség kívánta s a mi a téren egy-két munkán kívül történt, nem egyéb codificálásnál.

Erdélyben eleinte törvényesen két országgyűlés volt tartandó, melyek közül 1672-ben a Sz. Mihálynapit eltörölték ugyan, azonban a szükséghez képest utóbb is tartottak némely évben négyet, ötöt is. Az articulusok 1610. óta kinyomattak ugyan, de azoknak összegyűjtése mégis szükségessé vált s így keletkezett 1653-ban az approbata, 1669-ben pedig a compilata. De a törvénykönyvek keletkezése mellett tulajdonképeni jogirodalom nem létezett: hacsak egypár koroh-kint megjelenő munkát nem akarunk annak kereszteni. Ilyenek voltak Nadányi János vitatétele a jog és igazságról – 1658. Utrecht, egy más a had jogáról, melyet ő Utrechtben (1658), s egy más a béke jogáról, melyet Lugdunumban 1660-ban adott ki; Enyedi Gáspár vitatkozásai az örökségről, eladható javokról stb. (Frankfurt 1659), melyek egyetemi disputatiók voltak, s ugyane nemű munkái a jog és igazságról Utrecht 1658 s ugyan ott 1660. Toppelt értekezése a szász jogról (1661), vitatétele a házasságról (1667); továbbá a Pankratius Mihály latin munkái, értekezései s vitatételei (1661 – 8 között), melyek nem csak az erdélyi, hanem a magyarországi jogot is érdeklik, sőt általános jogeszmék megvitatásával is foglalkoznak (pl. értekezése a katonai jogról). Pankratius 1661-ben Rostokban tudorrá lett. Ez évben jelent meg első munkája is. Öt évvel később az eperjesi kollégiumban volt tanár: de 1668-ban 20 évi távollét után visszatért honába Szebenbe mint iskolatanító. E pályája nem volt nyugalmas, míg ezt a papsággal nem cserélte föl, s valóban már 1668-ban superintendenssé lett. De e tér, mely ekkép nem megvetendő alapossággal kezdett mivelteni, paragon maradt e század utolsó tizedéig, midőn a már többször említett Frankenstein megírta Erdély jogát (kézirat), midőn Kolosvári (Clausenburger) Dávid (1690) Bécsben egy közjogi vitáját kiadta. Ezen embert szép tehetsége mellett nyughatatlan vére végveszélybe dönté. Gyöngéd viszonya Herman Lukács

superintendens nejével, bizonyos kötlevel által, melyet ő ama főpap halála esetére a nővel kötött, felfedeztetvén, midőn ez asszony mindent tagadott, Clausenburger azon szin alatt, hogy ő maga is beleegyezett, halálra ítéltetett, s ez ítéletet rajta Zaban, azon időben szebeni polgármester, sürgetésére s (1669) ezen gonosz ember tapsai közt nagy kegyetlenséggel hajtották végre. A bakó ugyanis több izben sujtott fejéhez, mignem ez törzsétől elesett. Hasonlag gyászos vege volt egy másik e korbéli jogtudósnak, Reussner Györgynek is, ki lóról leesés következtében halt meg. Ezen korában ünnepelt és híres jogtudóstól két értekezés maradt fenn, melyeket Wittembergben adott ki. Egyikben a szászok közjoga felett vitakozott.

XI.

A történeti irodalom azon része, mely a nemzet őskorát tárgyalja, e kor kevésbé becses terményei közé tartozik, s nagyobb mérvben a szászok által üzetett, kik legfőként a Leopold alá kerülés első éveiben s kevéssel az előtt, hevesen kezdék feszegetni jogaikat azon földhöz, melyen hitők szerint nem mint behívott, hanem mint bizonyos tekintetben autochton nemzet lagnak. Erdélyi magyar írók csak egyet tudunk felmutatni: Lisznyai Kovács Pált. Ez szülőföldje Lisznyóról (Sepsiszekben) némely alsóbb iskolának Erdélyben bevégzése után Patakra s innen mint tanító Kassára ment (1665). A külföldi egyetemek látogatása után visszatérvén, az akkori háborus időben besorozták katonának s csak Debreczen városa polgárainak kérésére bocsátották szabadon. Ettől fogva e helyen tanárkodott s kiválszólag történeti munkákkal foglalkodott. Azok nagy része bibliai chronológiából s historiából, vagy a nemzetek eredetének kutatásából áll. Közelebbről érdekel bennünket magyar nyelven kiadott műve: Magyarok

chronikája (Debreczen 1692.). E könyvet Péli Nagy Andrásnak ajánlá, „ha úgy tetszik ő neki, hogy maga (t. i. chronikája) komendálja magát kigyelmednek, ám lássa, magam sem ellenkezek benne,” mondja szerző mentségéül annak, hogy ő ajánlat helyett némely történeti dolgok földerítésével foglalkozik, milyenek Attila eredete, czimje, a magyar föld némely őslakosai s több ilyenek. Azután jön maga a chronika Balambertől Mátyás haláláig. E munkájában is két kedvencztárgya, a nemzetek eredetének kutatása s a chronológiával foglalkozik. Amazt tüzetesen üzi, a hol csak valamely új nemzetiség merül fel s emez alá tulnyomólag a hadfolytatásokat sorolja. Az őstörténeti nyomozás annyira kedvence volt, hogy munkája három negyedrészt foglalja el, botlásai mellett is nem tagadhatni, hogy némely dolgokban helyesen ítelt, olykor helyes szempontokat választott, s hogy egy-egy talpra esett észrevétel chronikájának sok érdeket kölcsönöz. Egyébiránt a dolgoknak naiv felfogása s többnyire primitiv szempontból tekintése jellemzi ez egész munkáját. Székely létére különös előszeretettel viseltetik a székelyek iránt, kiket maga is Attila utódainak vall. Mielőtt Árpád elfoglalta volna a magyar földet, már birta Erdélyt, hol hat évig lakott, csatlakozván a székelyekkel, kiket az országgyűlésen, mivel más nemzetek jobbágyává nem lettek, hanem a „régii magyaroknak igaz privilegiumit, szabadságit és nemességit mindeddig megtartották,” egyetemesen nemessé tesz, felállítja köztök a primori rendet s megtiltja, hogy közülök akárkit is jobbágygyá lehessen tenni.

Épen ily gyöngé alapon nyugodtak a szász írók észletei nemzetök őstörténeteinek nyomozása körül. A dákok, gothok és szászok egyek. E kérdést ott folytatták, hol Lebel elhagyta, sőt e korban egy egész irodalmi kör állott elő, mely ez eszmével foglalkozott. A magyar írók némelyike Bonfinius nyomán a szászokat Nagy Károly telepjeinek állítja, kiket ez a daczoló avarok

ellen hívott volna az országba. Ez eszme vivott már ki magának némi népszerűséget, midőn azt többen (pl. Lisznyai. ki 238. l. a szászokat a gepidák utódainak vallja) megtámadák. Erre az első lökést a késmárki születésű Fröhlich Dávidnak 1641-ben kiadott munkája: „Az ő s német-magyar szepesi és Erdélyi Ember” adta meg, mely a szepesi s erdélyi németek, a magyarok s oláhok származásának kutatásával foglalkozik. Erdélyben csakhamar számos utánczóra talált, de ezek sorában egy se volt szorgalmasabb, tudományosabb, egyszersmind elfogultabb s ábrándozóbb Tröster Jánosnál, kinek „ó és új német Daciája” négy könyvben részint az Erdélyben lakozó népek származását s őstörténetét kutatja, részint amaz ország akkori állapotját rajzolja, ellátva képekkel, melyeket valamely rézmetsző saját képzeletéből mázolt, s egy földabroszszal, melynél rosszabb az egész XVII-ik században nem készült. Tröster e munkája a görög és latin irodalomban szép jártasságot tanusít, a belőlük vett idézetekkel mindenütt s minden nyomon találkozunk a nélkül, hogy azokat a történet fölvilágosítása, vagy nyomozásokra használná. Egy kikapott s olykor elferdített vagy rosszul értett adatra hypothesisek egész fellegvárát építi s valamely történetes névhasználatból hosszú következtetéseket származtat. S hol a maga észletével ellenkező véleményekre talál, ott hosszas czáfolatokba bocsátkozik. Így taglalja Bonfinius és Nadányi némely állításait, nem tényekkel, nem logikával, hanem ezek hibás nézetei helyett még hibásabb nézeteket állítva fel. A világ minden népét összehordja Erdélyben, ha csak talál valami rongyos falut, melyhez azon nép neve hasonlít. Krisztus előtt már 300 évvel biztos adatokat talál az ott lakó németekről, kiknek ősei a Rómát leigázó gallusok s Rómát megretentő cimber, mert hiszen gallus, cimber, goth és dák és szász, ezek mind egyek, valamint a sarmaták sem egyebek mint német scythák, s az amazonok sem mások, mint a szász asszonyok ősei, meg Attila is az

Edler szótól kapta, nevét s a run írás sem egyéb, mint a szászok őseié. Különös gondot fordít Istvánfinak és Reichersdorfnak czáfolására, kik munkáikban azt állíták, hogy a szászokat II. Geiza telepíté Erdélybe, még több küzd azokkal, kik nem hiszik, hogy Nagy Károly előtt szászok laktak volna az országban, de türelme csak egyszer hagyja el, midőn a hammelni regét hallja említettetni. A magyaroknak hun származását megengedi ugyan, de ő a hunokat is német eredetűeknek tartja s ezt kétségtelennek hiszi, mert néhány szót tud felhozni, mi a két nyelvben hasonlít. De midőn ekkép az egész világot, az ókoron kezdve, germanizálja, s germanizálja különösen a dákokat vagy gétákat (kiket Liszniai szlávoknak tart), nagy bajba keverte magát, hogy mit csináljon azon oláhokkal, kik tényleg léteztek Erdélyben, még pedig nagy számmal? Azonban könnyen segít magán, neki fordul Frölichnek, hogyan merte ezeket Flaccus utódainak hirdetni, mikor ezek nem egyebek, mint a rómaiak egyenes utódai, s „walach” nevéket a gallus szótól, vagy a wallen”-től nyerték. Azonban azon bizonyítékokat, melyekkel a szlávoknak a németektől származását támogatja, nem találta eléggé kimerítőknak. E tárgyban még azon évben egy más munkát adott ki. Lengyel nemes-fészek, melynek első könyve a lengyelek eredetét vizsgálja, szokásaikat, viseletöket s országukat rajzolja. E részben felületes s nem saját szemlélődése után, hanem más munkákból dolgozott. Bővebben tárgyalja e nép leszármazását a németektől: mit már maga a név is bizonyít. A szlávokat Felső-Magyarországon tutoknak (tót) hívják, e szó pedig szerinte a német Teusch-tól származott, mivel pedig a tótok épen úgy szlávok mint a lengyelek: tehát ki vonná kétségbe, hogy mindnyájan német eredetűek? Tröster ha nem is jelölte ki, de megállapítá az irányt, melyet a szászok egy ideig követtek őstörténeteik nyomozásánál, melynek egy másik, bár mérsékeltebb, képviselője volt Töppelt Lőrincz, ki Lyonban adta ki Az

erdélyiek eredete s hanyatlása című latin művét (1667), ajánlva Apafinak, s oly czéllal írva, hogy hazáját a külföld előtt ismertebbé tegye. Két részre osztá ezt, melyek közül a kisebb, s általa is ugynevezett függelék, történeti vázlatát adja Erdély állapota s hanyatlásának a törököknek beütéseik s Nagy Lajos óta. Ez értekezés Kemény haláláig terjed ugyan, de legtűzetesebben a a török véduralma alá kerülést tárgyalja, mint szerinte legfőbb okát Erdély bukásának. Terjedelmesebb s egyszerűs mind kimerítőbb is akart lenni az erdélyi népek eredetéről és szokásairól írt könyv. Osztozik a nézetben, hogy a szászok a dákoktól hozák le eredetöket, s hogy az oláhok a rómaiak maradványai. Az előbbi nézet állításául az András-féle (1224-ki) adománylevelet hozza fel s azt teljesen elrontott s szándékosan hamisított alakban közli, hogy állítmányát azzal támogathassa. A különböző népek szokásait, erkölceit s viseletét nagy részben római maradványnak írja, s a classicusokból vett és, mint gondolhatni, többnyire mesterségesen alkalmazott idézetekkel támogatja. De ferdesége mellett is ovatosabb Frösternél, és ennél józanabb maradt. Épen ezért e tudós hozzákészült a Töppelt czáfolatához: de (1670) a halál által meggátolva, e czélját nem érthette el. Czáfolatlan még sem maradt. Egy vita alkalmával Miles Mátyás, az ismeretes szász történetíró, értekezett a szász nemzet eredetéről, s bár az alapnézeteket illetőleg ez iskola szellemében, de Töppelt egyes állításait czáfolgatva. Miért e sértett tudós felállt a Miles beszédje végeztével, a kétségbe vont nézeteket védelmezendő.

– Maradj, derék ellenfelem! mondá Milesnek.

– Kész vagyok, felelé ez neki, kihallgatni ellenvetéseidet, habár azok olvasásába már bele fáradtam.

S most Töppelt a polgármestertől kért szót. Ez megadatván neki, viszont Mileshez fordult:

Beszédednek, derék ellenfelem, két része volt; egyiket, mely az erdélyi szászok eredetét tárgyalja, jelesnek, tudósnek tartom. A másik, mely ellenem rágalma-

kat szór, tudatlan, s tudóshoz méltatlan, volt. De tőled nem is várhatni egyebet, tőled, ki nagyobb vétkekért vagy megbélyegezve...

Szavait nem végezhetette be. Kettévágta azt a zene, mely az iskolaigazgató intésére megkezdett.

A boszút lihegő férfi e kudarczczal nem nyugodott meg. Miles ellen egy apologiát készített s olvasott fel a tanácsteremben, melylyel ennek értekezésére nem épen gyöngéd modorban felel. Ez sem volt elég. Megáztatása okának a királybirót tartva, ennek több elle-neivel szövetkezett, s elvádolta őt a fejdelem előtt s ekkép (1669) ki is eszközölte elfogatását. De mi sem bizonyosulva ellene, Fleischer szabadon bocsáttatott. Töppelt pedig 1670-ben, ugyanazon évben, melyben Tröster, hirtelen meghalt. Mint gyanítják, mérget vett be, tartva rosz következményektől. Egy nagyobb művéből, melylyel Erdély történetét akarta Krisztus születése óta megírni, csak az első könyvet készítheté el.

De ez irány, ily nagy mérvben üzve, ellenmondásra talál még magok a szászok között is. Frankensteini Frank Bálint, a költő és jogtudós, a ki gazdag ismeretei, fényes állása folytán jelentékeny befolyást gyakorolt Erdély sorsára, nem volt barátja azoknak, kik a szászokat és dákokat összezavarják. Épen ezek ellen írta s adta ki 1696-ban munkáját Az erdélyi nemzetek s különösen a szászok eredetéről, mely már a következő évben két újabb kiadást ért. Különösen azok ellen küzd, kik az Endre-féle adománylevélt czéljaikhoz képest meghamisítva használták fel, donatus (ajándékozva) szót csusztatva a vocatus (behiva) helyett. II. Geiza telepítése mellett harczolván, nem minden él nélkül mondja egy epigrammjában: „vendég voltam hajdan, midőn a vad tatár pusztított, ó bárcsak most is vendég (hospes, így említettnek a szászok az Endre-féle oklevélben) volnék”. A székely szót a scythától s az oláhokat a rómaiaktól származtatja. E munka, első megjelenése évé-

ben Frederici János által némi módosításokkal németre fordítva megjelent.

Mindezek daczára a goth leszármazás véleménye még sokáig fentartá magát, s nemcsak több annalista irataiba csuszott be, hanem a történetirodalom oly tereén is, melylyel legkisebb rokonsága sem volt, talált pártfogókra. De itt csak mellékesen s többnyire mint elfogadott nézet szerepel. Azonban történetirodalmának több oldalulag s több irányban kelle fejlődnie: államéletével aránylagosan. S itt első sorban az egyházi történettel találkozunk, mely a hittani irodalomhoz mérve aránylag kicsiny. Azonban ne feledjük, hogy a theologiai munkák jelentékeny részének bevezetése tartalmaz rávonatkozó adatokat, s ezekben nem egy fontos eseményt, nem egy érdekes monographiát találunk. De egyes röpiratoknál többre nem mentek, még Gelei Kátóna sem, ha a szathmárnémeti zsinat történetét írta le. Apafi korában az ügyet többre vitte Pápai Páriz Ferenez Romlott fal fölépülése czimű magyar és latin egyház-története. E munka a huszitákról némi előzmény után az erdélyi reformatio történetét írja le a XVI-dik században és XVII-ik első éveiben, s figyelemre méltó, mint e nemben első kísérlet, és a benne elszórt okleveleknél is többet ér az úgyszeretet, mely rajta előmlik. „Kevés vonással rajzoltam írja előszava – de tovább nem terjeszkedhetem: ily munkához nem illet volna valamit magamból meritnem, s a levéltárakat s magánosok szekrényeit nem kutathattam fel.” És meg is látszik rajta, hogy ami keveset nyujthat, azt igazán hamisítatlanul igyekszik bemutatni. Némely tévedések, különösen a szász reformatiónak nem eléggé pontos leírása, közös a többiekkel, jelesül a szászokkal is, kik e nemben dolgoztak, kik pedig biztosabb adatokat szerezhettek volna.

A szászok egyházi történetiróinak sorát a már említett Tröster nyitja meg; „Pápai Svetoniusa” (1657) a pápák életrajzát nyujtja XI-ik Inczéig, mely többi

munkáinál is nagyobb elterjedést vivott ki magának, érvén rövid idő alatt (1684-ig) három kiadást. Ennél becsebb és fontosabb munkák maradtak kéziratban, melyek a protestantizmus történetéhez jelentékeny, adatokat szolgáltatnak. Gunesch Endre a szász városi egyház és káptalan történetét írta meg (1697). Gundhard István medgyesi pász erdélyi egyházi évkönyveket hagyott hátra. Mint gyűjtő és író egyaránt fáradhatatlan volt a megyesi születésű Herman Dávid, baromlakai pász, ama higgadt és fölvilágosult férfi, ki Hübner Izrael bolondságait czáfolta. Latin nyelven írt egyházi évkönyvei 1520–1659-ig terjednek, 1703-ig Grafius Lukács által egészítve ki. Herman munkássága azonban inkább az egyházi jog körébe terjedett. Írt egy értekezést az egyházi jog-kiszolgáltatásról, melynek első része az egyházi személyek jogát, a második az egyházi ügyeket, a harmadik az egyházi törvénykezést tárgyalja. Két kötet a szász egyházi viszonyokra vonatkozó gyűjteménye többnyire becses és fontos actákat tartalmaz. Ezekhez hasonló jól rendezett két gyűjteményt hagyott hátra Herman Lukács szász superintendens, egyik 1545–1682 a szász zsinatok actáit, a másik pedig a szász papok kiváltságos leveleit foglalja magában. Épen a kurucz világban élén, a dúló és pusztító csapatoktól sokat szenvedett, melyek közül egyik az oltár mellett vetkeztette le és fosztotta meg ruháitól. Az egyházi jog-kiszolgáltatásról Zabanius Izsák is hagyott hátra egy értekezést, melynek írására fiával a szászok grófjával (1700-ban) támadt versengése adott alkalmat, ki hol egyik, hol másik felekezethez szított, a papokat gyűlölte, és jogaikat, a hol csak lehetett, csonkította. De e gögös ispán „csakhamar ezután a szent lélek sugallatától vezetve” – írja Grafius – „az egyházban az összes nép előtt, kik oda urvacsorával élés végett gyülekeztek, az oltár előtt álló atyjához járult és sértegetése miatt bocsánatot kért.” Három évvel ez esemény előtt e rendületlen férfiúnak

más versengése volt. Egy szónoklatot tartott ugyanis azon tárgyról, hogy azok is eretnekek, kik a hamis prófétákat felruházzák. A király bíró Frank Bálint magára vette e szavakat, s mivel nem remélte, hogy megfenyítését egyházi uton keresztülvigye, jelentést tett tábornok Rabutinnak, ki őt táborába hívatta, s meginté először azért, mert a hitcserélés ellen irt Világító tornyát (Pharus refulgens) a nem rég katholicussá lett szász választónak ajánlotta, s másodszer mert szónoklataival sokakat bánt. – Az egyháztörténeti irodalom különböző nemeiben részint kézirati, részint kinyomott munkákat hagyott hátra Haner György superintendens. Tanulmányai befejezésére Wittenbergbe ment, hol vitatkozásaival a közfigyelmet magára vonta. 1695-ben honába visszatérve, mint pap és iskola-tanító s végre elaggult korában superintendens, szolgálta az egyházat, melynek irodalmában mint író és gyűjtő jelentékeny működést fejté ki, s azonkívül terjedelmes levelezést folytatott a külföldi tudósokkal az akkoriban terjedő pietismusról, melytől az ott lakó erdélyieket egy iratával óvta. Négy kötetnyi gyűjteménye tartalmát a papok kiváltságai s egyházi iratok teszik. Ezekkeli ismeretségre mutat még Wittenbergben befejezett s ugyanakkor 1694-ben Frankfurtban kiadott latin munkája: „az erdélyi egyházak története.” E munkáját Noénak a bárkából kiszállásáról kezdi. A két első könyv Erdély népeinek és őslakosainak eredetét, vallását és történetét tárgyalja Géza vezér koráig, kit ő maga is királynak tart: miként átalán a kor történetirói. A szászok mint dák teutonok aboriginesek, kik még ez időben is az Arius tévelygéseit követik. Nyomozásai e téren a Töppelt iskolája tagjának tüntetik fel, s csak az a szerencse, hogy e két könyv a harmadikkal együtt, mely a reformatio kezdetéig történeteket tárgyalja, a munkának kisebb felét teszi. A negyedik könyv II. Lajos trónra léptétől 1652-ig terjed, s a XV-ik századi vallás-változásokat s különbö-

ző felekezetek támadását bővebben tárgyalja, mint a Bocskai óta történeteket. Utóbb e fiatalkori munkáját újra dolgozta s elkészíté annak folytatását is, de az kéziratban maradt. Mint egyetemen levő ifju, távol a forrásoktól, de férfias higgadtságra nem is tehetve szert, sehohsem akar kimerítő lenni s a rövidséget az alaposság rovására is vadászsza, mint többnyire azon munkák, melyek külföldön jöttek ki, s hazánkknak ott ismertetésére számítottak.

E vád méltán megilleti Nadányi János „Florus Hungaricusát,” mely a kidolgozott s hazai történetre vonatkozó művek sorát nyitja meg. Nadányi előkelő magyar családból származott s a hazai iskolai tanulmányok befejezése után a belga egyetemeket látogatta meg. Innen visszatérve, Enyeden nyert tanári alkalmazást, azonban előadása annyira gyarló volt, hogy általános ohajtássá vált ez állomásától valahogy megfosztani, s e miatt magok a tanulók is zavargásokat idéztek elő. Hiában tartottak ügyében gyűléseket s mondák ki eltávolítását határozatilag, bár gazdag ismereteit mindig méltányolva, azt teljesedésbe nem vehették rokona Bornemissza Anna, a fejdelemasszony pártfogása miatt, s végre is csel által eszközölhették, elhitetvén vele, hogy felségsértési vádakért a közigazgató halálra keresi. Távozásával megürült helyét Csernátoni Pállal tölték be, ugyanazzal, ki az egyetemeken barátja volt, s mint ilyet, Florusát verssel üdvözölte. E művet 1663-ban Amsterdamban adta ki, s Magyarország történetét a hunok bevándorlásánál kezdi, ezt megelőzőleg rövid rajzát adván a scytháknak s pannonai és dáciai régi népeknek; több mint hatszáz munkát olvasott össze e könyve kedveért, mondja maga az olvasóhoz irt bevezetésében, s ez valóban nem is lehetlen, különösen az előzmények a scytha dolgokért, melyben sok tévedés mellett is észszerűbben jár el Lisznyainál. Az avarok beütését a magyarok második bejövetelének tartja. Nagy Károly rajtok nyert diadalai daczára is, de a szászokat

a gótok maradékainak vallja, s nem hiszi el Istvánfinak, hogy Géza nekik adott volna kiváltságokat, mert ezeket a szász magyaroknak adta. Története IV-ik Ferdinánd s I. Rákóczy György haláláig terjed, kiken tul fél irni, nehogy a kor közelsége miatt a történeti hűséget bántsa. S bármily rövid és kevésbé kimerítő munka, tagadni nem lehet, hogy csinos tollal s nem alaptalan kritikával készült, bár röviden s mitsem meritve ki. E korban egy más Florus Hungaricust irt Gelei Katona István, a püspök unokaöcscse s külföldről haza térte után igeni pap, ki a magyar és erdélyi történeteket igen szabad szellemmel dolgozta ki.

Épen ez időben élt és dolgozott egy más főrangu is: Bethlen Farkas. Atyja Bethlen Ferencz, anyja Kemény Katalin a János testvére. Amaz kitűnő diplomata, a Rákóczyak korában fejdelmét több izben képviselte, mint egységihívő, Lengyelországban s egyszer Bécsben. Ez uralkodók főudvarmestere, tanácsosa, fehérmegyei főispán s mint tudós azon levelek által lett ismeretessé, melyeket Ruárhoz intézett, s melyek ennek gyűjteményében jelentek meg. Fiai közt legidősb Farkas volt. Első neveltetését honn az atyai háznál nyerte szülői felügyelés és nevelés mellett. Majd a fehérvári iskolát látogatta. De a kör, melyben élt, atyjának fényes állása, képzésére határozott befolyást gyakoroltak s bár maga panaszkodva említi, hogy honn kezdett tanulmányaitól a mostoha sors 15 éves korában elvonta s azoknak befejezését nem szerezhette meg külföldön: e hajlamai mellett is kárpótlást talál az államszolgálatokban. S valóban a testben és lélekben kitűnő ifjura fényes, bár rövid pálya várt. Pápai Pariz szép és férfias külsőjeért kora Absolonjának, esze és jelleméért háza Scipiójának nevezi. Mint ifju már Küüllő-vármegye, s atyja halála után Fehérvármegye egyik főispánja volt. Azon zavarok, melyek a lengyel hadjárat után a szegény országban dultak, nem egyszer veszélylyel fenyegették az ovatos ugyan és a beleegye-

dést ki nem kerülhető ifjut, de ki azok folytán se függetlenségét nem veszté el, se hazafiérzelmét meg nem tagadta. A két versengőt, kik Rákóczy halála után a fejedelemségért küzdtek, közel sógorság köteléke füzte hozzá: Barcsaival első unoka, s Kemény az ő anyjának testvére volt.

Apafi alatt rangját s befolyását folytonosan emelkedni látjuk. Tagjává lett a fejedelmi tanácsnak és az 1678. aprilban Fogarason tartott országgyűlés a Bethlen János halálával megürült korbátnokságot rá ruházta, mely hivatalt, mint helyettes e jeles ember betegsége miatt már három évig folytatta, és Bethlen az 1679. dec. 30-dikán Bethlen Szent-Miklóson, rövid betegség után meghalt, neje Ostrosith Borbálától egy fiat, Lászlót hagyván maga után.

Bethlen, midőn korbátnokká lett, már felhagyott nagy műve, „Erdély történetei a mohácsi vésztől” folytatásával. „Kellott volna – írja maga, hazánk historiáját tovább is vinni. Vigye a ki érkezik s hazáját szereti. Tölem már nyughatik, megfosztottak ahhoz való időmtől a terhes hivatalok.” De munkája így befejezetlen is nagy fontosságu, s mind annál, mi csak az 1526–1609 közti időszakra fenmaradt kidolgozott munka, becsebb. Kora ifjúságában historiatanulásra kelle magát adnia s különösen hazája történeteinek kutfejeit és levéltári adatait alkalmasint nem csak tanulmányozta, hanem gyűjtötte is. Egész lélekkel s nagy egyszerűséggel kell vala csüggenie a munkán, mely tervezett nagyszerűsége mellett tehetség és szorgalom összpontosítását kivánta. Ifju erejét, hazafias érzelmeit államférfiu higgadságával kelle párosítania a kidolgozásnál. Isteni gondviselés volt, hogy akkor, midőn a történeti emlékeket s maradványokat ujabb országos pusztulás veszélye fenyegette, egy ember állott elő, ki annyit megmentett azokból, a mennyit csak lehetett. „Megvallom – így nyilatkozik maga munkájáról – az sok idő és fáradságba került, tollamat is nem egyszer

vettem el, s azt csak barátim biztatására vettem újra elő ... mignem végéhez érhettem.” Mert a meg irt XVI. könyv, habár szerző eredeti terve szerint nem is ott akarta bevégezni, így is egy egészet képez, s a XVI-ik század azon évkönyveit is felhasználta, melyeknek ma legfeljebb csak töredékeit ismerjük, azok mellett, amelyek korunkig fenmaradtak, mint Brutus és Somogyi. Ezekkel összehasonlítva, bámulnunk kell mesteri kezét, mint alkalmazá az ezek által nyújtott téglatat művének épületébe. És épen e körülmény győzhet meg bennünket, hogy a Gyulafy és Szamosközy évkönyveinek elveszése, bár érzékeny veszteség, de pótolva van Bethlen által, ki különösen ez utóbbit annyira felhasználta, hogy Benkő e kiáltásra fakad: „mit busulunk azon? hisz az egész Szamosközy él Bethlenben.” De ez nem compilatio: szükséges és kellő felhasználása az adatoknak, mindig célzatosan kiírva, legtöbbször a szerző által megjelelve, – bár fölöslegesnek tartá az untalan idézgetést, a fejdelemhez irt ajánló levélben már bevallván: „sok van bennök más jeleseknek” élménye és ismerete. Fát és követ mástól vevék. Enyim az épület fölépítése és alakja. A pók hálója sem jobb, mert a fonalat magából nyeri, s az enyém sem rosszabb, mert, mint a méh, másokból meritek.”

E tizenhat könyv a mohácsi vésztől Báthory Gábor trónra léptéig terjed. Ujabb kiadásban hat vastag kötet s az ismert források közt legterjedelmesb. Gazdagon föl van szerelve levelekkel s államiratokkal, melyeket azonban tudott szerző művészi kézzel a munkába szőni, sohasem mulasztván el azok illusztrálását. Szeret szónoklatokat adni a szereplők szájába: de nála ez sem fölösleges, ezt is bámulandólag tudá hasznosítani. Nem szószaporítás az, hanem olykor a pártok jellemzése, indokaiknak elmondása, mintegy szivöket akarja feltárni s veséjükbe hagy pillantanunk. E részben is Livius tanítványának mutatta magát, kit Herodotussal mintaképül választott, habár maga az ajánlatban szerényen

figyelmezteti is Apafit, hogy „nem kereshetni benne választékos csinyt, nem méltóságot, nem a kellemes styl fényét, vagy Titus Livius vonzó s áradozó előadását, sem Herodotusnak csudálatos és utánozhatlan édességét.” Pedig e tulajdonok közül többel bir és sok olyannal is, mi ama sorokban megjelöve nincs. A tárgy maga, melyet kezelt, a hazafifájdalomra és öröme elegendő anyagot adott. „Futtasd végig, kérlek elmédet, – mondja maga – e semmi szépítés, gyűlölet vagy kedvezés által meg nem vesztegetett elbeszéléseken, s a helyszín, dolgok, események hű és igaz leírásán. Látod forgani a világ eme nagy kerekét, a háboru megdöbentő koczkáját, a szerencse tarka játékait, a megdőrdült napkelet irtózatos dulását, a dolgok nyomoruságos képét és Erdélyország végzetszerű válságait. Mind ezek segélye által Ázsia és Európának ama nagy hódítója, ki annyi ország, annyi birodalom romjaiból emelte fel hatalmának e roppant tömegét, oly tetőpontra hágott, hogy ha Európa észre nem tér s nem ügyel saját dolgaira, félő, hogy ama dögvészes csillag halálos mételye mindenekre elragad, s így a félhold a keresztények végromlásával futja meg pályáját.” Mintha nemcsak történetírói, hanem államférfiúi elveit és bevallotta volna: Fél, hogy nemzete az ozmán tömegben elenyészik. Itt nem dacolás, nem ellenszegülés, hanem a körülményekhez simulásban lehet csak menekülés. Ez eszme küzdelme mintegy veres fonál huzódik át az egészen: valahányszor azt megszegették, Erdély nagy csapásokat szenvedett. S bár az kimondva sehol sincs, – csak egyes szónoklatokban – de az események színezése, drámai menete rávezetnek önkénytelenül. Mert Bethlen e részben valóban művész: úgy és akkép tudja előadásában csoportosítani a tényeket, hogy azok az olvasóban azt az eszmét, azt az érzelmet költik fel, melyet épen ő akar. S ez a titka, hogy Bethlen nagy szavak nélkül megindít, mellőzi borzasztóságok kirívó színezését, s mégis könnyeket csal olvasója

szemébe, és épen, mint czéljainak megfelel, rokon vagy ellenszenvet költ egyik vagy másik szereplő irányában. Elválasztva a kortól, melyről irt, de attól mégsem annyira távol, hogy azt a mesék kódén át tekintse, a művészi nyugalmat, historiai nézponot teljesen megszerezhesse. De az ozmán hatalomnak újabb és erős felcsillámlása, mely az attól elszakadni készülő hazát végenyészettel fenyegette, szükségessé tette, hogy a történetbuvár felmutassa az eredményeket, melyekre nyomozásai vezették, a meggyőződést, melyet mint államférfi szerzett magának, hogy e veszélyek mindannyiszor megújulnak, valahányszor a hazát czéltalan törekvések kockájára teszik ki. Vizsgálni, minő hibát követtek el az ősök és hogyan tartották meg a hazát? ezt tüzte ki feladatul, erre felel meg történeti műve, s bizonynyal jól és tanulságosan.

Bethlennek magának volt szándéka kiadni művét, s el is kezdte azt, s az utolsó kézjavítása sem hiányozván, sajtó alá rendezni. 1679-ben a kassai nyomdatulajdonossal alkudozásba bocsátkozott, hogy ez nyomdát szállítson Erdélybe. Ugyanez évben meghalt. Testvére Elek, belsőszolnoki főispán és fejedelmi tanácsos, hozzá fogott bátyja ez óhajtásának létesítéséhez. 1683-ban Keresden nyomdát szerelt fel, mely más apróbb könyveken kívül e nagy munka kiállításával foglalkozott. A nyomtatónak minden új iv elkészültekor, egy aranyat fizetett, de miután ő magának tartá a fő felügyeletet, a munka lassan haladt és csak 832 (ívrétü) lapig juthatott. Tököli beütése, Keresd feldulása, a példányok egy részének Segesvárra szállítása, más részének Tököli által való elvitele, félbeszakaszták azt, mig változott politikai viszonyok folytán annak újra kezdésére, s elkészítésére nem mutatkozott idő. A kiadó fontos államhivatalba lépett, s a munka nem volt oly szellemben írva, mely a viszonyokkal a kiengesztelődést előmozdította volna. Czélszerűtlennek látszott a régi sebek felszaggatása, s felidézése oly emlékeknek, me-

lyek a kedélyeket csak ingerelték volna. Csak egy század elteltével adták ujjlag sajtó alá s fejezte be Benkő a Keresden el nem készült hat könyvnek kiadását.

A történetírás mezején próbát tett ugyanazon Töppelt is, kivel, mint östörténet-nyomozóval már megismerkedénk, s több sikerrel mint a másik téren. Latin munkája: „A törökök fogásai és háborui, melyekkel Erdélyt és Magyarország nagyrészét meghódíták,” a törökök beütését tárgyalja kezdettől a Zápolyaház elfogytaig, s nyomozza azon okokat, melyek a szultán fegyvereinek a diadalt lehetővé tették: viszályok és a hadsereg s erkölcsök elfajulása. Egy másik szász tudós Ziegler Mártontól két munkát birunk: „A nevezetesebb magyar családok névsora” a XVI. és XVII-ik században, a másik „Brassai jeles emberek élete.”

Kik az elősoroltakon kívül nagyobb s kimerítőbb történeti munkákat hagytak hátra, tárgyalták legyen saját korukat, vagy befoglalták bár abba a megelőző századot is, többé kevésbé évkönyv írói hajlammal dolgoztak. Épen ez áll Miles Mátyásról is, ki szaszaink e századi irodalmának bizonynyal legjelesb bajnoka. Atyja medgyesi pap volt, ki az 1649-iki ragály áldozatává lévén, az épen akkor 10 éves árván maradt gyermek sok hányatáson ment keresztül, mignem iskoláit Brassóban bevégezvén mint 19 éves ifju Wittenbergbe ment. Egy évi künn létel után visszatért, hogy szülő városában iskolatanítói hivatalt fogadjon el. E pályája sem volt hosszas. Kemény János az ott tartott országgyűlés alkalmával tehetségeit kiismervén, mint titoknokot maga mellé vette, s csakhamar tagjává nevezte ki azon követségnek, melyet a bécsi udvarhoz Bánffy Dénes vezetése alatt küldött. Ura halála után Apaffi nemcsak megkegyelmezett neki, hanem még azon év (1662) novemberében az oláh hospodárhoz, mint követet, küldte. A következő évben hasonló minőségben Bécsset járta meg, honnan visszatérve nősült. Szebenbe ment lakni

s itt tanácsossá lett. Még egyszer kelle Bécsbe mennie az 1685. novemb. országgyűlés határozata következtében, mint azon követség tagjának, mely a Halleriana Resolútiót kieszközlé. Itt némi rágalmak folytán fogóságba vettetett, azonban ártatlansága kiderülvén szabadon ereszték. De a visszatértnek ereje már annyira meg volt törve, hogy még azon (1686) év folytán 48 éves korában meghalt. Némi alkalmi verseken a becses historiai okiratok gyűjteményén kívül, egy nagyobb munkát irt *Opus chronologicum* czim alatt, mely Erdély történetét Krisztus születése óta tárgyalta (ma már lappang) s melynek egyrésze a XVI-ik század története, még általa kinyomatván, korunkig fentartá magát. A leszármazásnál mint Töppelt elveinek hive, bár versenytársa, annak nézeteiben osztozott s a mily becsnélküli lehet ennek folytán a rész, mely lappang, épen oly fontos, melyet birunk. Az a német nyelven irt „Erdély öldöklő angyala” (Würg-Engel) csak magán használatra szánva s azért kiadva, mert „oly kevés szerző említi az erdélyi szász történeteket.” Hanem azért maga Miles sem halmozta el azzal munkáját, bár elég gondot fordít népének viszontagságaira. Politikai és vallástörténet ez egyszersmind; s mindkét ágban, némely kimutatható tévedések mellett is, meglepőleg sok új és fontos adatokat tartalmaz. A természeti tüneményeket s csapásokat oly hiven laistromozza, mint élénkül színézi a nagy politikai szerencsétlenségeket, hogy bebizonyítsa, mikép e század Erdélynek „Iliás malorum-ja, melyből oly dúsan foly ki a nyomor, mint a trójai lóbol.” E munka folytatásául a XVII-ik század történetét megírta Gunes András, kivel alább lesz alkalmunk megismerkedni, míg a már több ízben említett Hermán Dávid Evkönyvei az 1520-tól 1655-ig terjedő kort tárgyalják.

Ez évkönyvek mellett még egymás német nyelven írottat is tudunk felmutatni: a *Codex Kraisio-Kelpianust*. Szerzője Kraus György segesvári jegyző, fia egy

szebeni kereskedőnek, kit Báthori Gábor katonái, midőn egy izben vásárról haza sietett, megtámadtak s halálosan megsebesítettek. Az árván maradt ifju nem-sok idő múlva a Bethlen Gábor irodájában dolgozott, majd ettől segítve a paduai egyetemen végzé jogtanulmányait. Innen utazni ment. Erdélybe visszatérván kereskedésre adta magát, míg Segesvárra meghívták jegyzőnek 1646-ban. E hivatalát késő vénségeig folytatta általánosan tisztelve s szeretve polgártársaitól. Tulajdonkép két évkönyvet birunk tőle: egyik 1599-től 1606-ig, a másik 1608-tól 1665-ig terjed s annak folytatását képezi. Terjedelmesebb munka, melynek becsét a számos beleíratott eredeti levelek nagy mértékben emelik. Ugylátszik szerzője az utolsó években írta s épen azért 1658-ik év óta kimerítőbb lesz. Bár a Mile-sével se stylra, se felfogásra nézve nem mérkőzhetik, az első rangu források közzé tartozik, följegyzései megérdemlik a történetíró figyelembevételét nemcsak adatai s a benne levő oklevelek miatt, hanem úgy is mint az általános hangulat tanubizonysága.

Épen ez idők évkönyvirői sorában találkozunk a lengyel Grondsky Samuella. Előkelő szüléktől származva korán forgott az udvarban, majd mint katona tüntetve ki magát. Egy izben urát, a svéd X. Károlyt képviselte a kozákoknál s ekkép alkalma volt e néppel közelebről megismerkedni. Innen Erdélybe vette utját s ez alkalommal tanácsolta is Rákóczynak a svéd szövetséget. A hadjáratban maga is részt vett. Annak kudarcz teljes kimenetele elzárta előtte a honmaradhatás utját, s mint menekült, Erdélybe húzódott. Itt írta két munkáját, melyek uj hazáját közlől érdeklék. Egyik a „kozák-lengyel háboru,” melynek két első könyve a kozák hetman Kmielniczkynek népével a lengyel felsőség elleni felzúdulései, X. Károly svéd királynak beütését, míg a harmadik ifjabb Rákóczy hadjáratát tárgyalja, melyhez mint szemtanu, sok fontos adatot közöl, s mint a fejdelem titkaiba beavatott,

sok oly dolgot mond el egész őszinteséggel, minek tudásához másképp alig juthattunk volna. (E munkát kiadta Koppi Károly 1789). Másik az Erdély és Magyarországi történetek rövid kivonata a mohácsi vésztől 1663-ig nagy részben ismét forrásokból compilálva. Öreg Rákóczy kora Bethlen János munkájának gyarló átdolgozása, de az 1656-ik év óta jóval terjedelmesebb kezd lenni, mióta tudniillik, mint szemtanu önállóan írhat. S a munkának tulajdonkép ez a becses része, a többit se új, se élvezhető olvasmánynak nem mondhatni. Valóban egyik munkájában sem tett egyebet – bár láthatólag törekedett a jó kidolgozásra – minthogy adathalmazt nyújtott, leírva minden magasb történetírói hivatás nélkül, gyarló és középszerű latinsággal – a mit maga is bevall, – méntségét abban keresvén, hogy fiatalságát a táborban töltötte.

Ez idegen nyelven irtak mellett három magyar évkönyv maradt ránk e korból, becsesb és fontosabb részei történeti irodalmunknak. Ezek:

Rozsnyai Dávid Historiája Bajaridtól Mehemetig, Dobos Lászlótól II. Rákóczy Györgyig, első Ferdinándtól Leopoldig „napkeleten s napnyugoton, délen és északon hajborzasztó, kétfelé nézni tanító, kit-kit nemzétéhez ragasztó ... németes, magyaros, törökös, lengyeles és több szomszédságbeliekkel elegyes, nevezetes, császári királyi és fejedelmi asztalra méltó nagy dolgok mint maga mondja az öles czimen, mely egy egész ivrétet elfoglal. Rozsnyai Apaffi fejdelem törökdiákja (az az tolmácsa), urát egy ideig Stambulban képviselte, majd hazájában Erdélyben szolgált, miért ettől több izben adományozásokat is nyert. Valamint fogsága idejét a Humajum-name fordításával tölté, ugy a portánál mulatását felhasználta történeti okiratok gyűjtésére. S munkája tulajdonkép ezeknek összegéből áll, ugy azonban, hogy a történeti kapocs meg van tartva s az okiratok maga a historia folyamába beszövék, és ennek ekkép mintegy alkatrészét teszik. Lehctlen azért észre

venni, hogy az oklevelek a fők, melyek tulajdonképpen fontossággal bírnak. A munka végéhez ezen a „magyar nemzetnek ágonizáló betegje Erdélyben vánszorgó török deák” – ki e szerint az okleveleket Erdélyben mulatása alatt rendezé összefüggő munkává – öt áthnamét ragasztott. Rozsnyai gyűjteményével a történeti irodalomnak kétségtelen szolgálatot tett, kevésbé használt kútfőt nyitván meg azzal. De egyes észrevételei s mondatai, valamint athnamékhoz írt versek is érdekesek és jellemzők az akkori állapotokra.

Második magyar évkönyv: Kemény János önéletírása, „melybe jönnek be némely én értem vagy időm előtt történt, de valóságos relációkból tanult holmi dolgok is.” Született 1607-ben; atyja Boldizsár „anyja Tornyai Zsófia. Gyermek és ifju korát a fejedelem idejében s mi több (1623 óta) udvarában élte le, ki Erdélyt a hatalom és tekintély magas polczára emelte fegyvere és esze által. Udvari szolgálatai sorát a főbejáróságon végezte, már eddig is Bécsbe magyarországi főurakhoz, a portára s lengyel földre intézett számos követségben vévén részt. Majd megyei hivatalokat folytatott s már 1631-ben fehérmegyei főispán, 1637. I. Rákóczy alatt főkomornyik s 1652-ben, már eddig is számos csatában kitüntetvén magát, II. Rákóczy alatt a mezei hadak főkapitánya. A lengyel hadjárat alatt jul. 31-én tatár fogságba esett s Bakcsi-Szeraiba hurczoltatván szomorú alkalma nyilván „peregrinálásra való hajlandóságát” kielégíteni. A tatár jól tudá, minő kincset bír benne s váltságul 116 ezer tallért követelt. Két évi fogság után, országos kezesség mellett kiszabadult s utóbb fejdelemmé lett. Valamint a zsoldár-magyarázatokat ugy az erdélyi sereg romlását és önéletírását is tatár fogságban írta, szenvedései vigasztalásul amazt, emlékül és tanulságul emezt. De munkáját csak az I. Rákóczy György halálaig fejezhette be, habár még fogsága történetére is ki akart terjeszkedni. Közleményei azon része, hol csak a hallottakat jegyzi fel, erős ítélő tehet-

séget tanusít, hol saját, bár fiatalsági élményeiről emlékszik, éles belátás, helyes tapintat s felfogásra mutat. Meglátszik azon az államférfi, ki ifjusága mellett is hasznosítani tudta a Bethlen udvarában töltött idejét, és az eseményeket nem mint száraz kronikái adatokat közli, hanem be enged pillantanunk a rugók közzé is, melyek, mint tényezők működtek. Történetbirói szerepet nem visel s épen nem is szokott ítéleteket mondani: ezek helyett saját véleményét nyújtja, s ez annyival fontosabb, mert némely helyen azon idők felfogását s nézeteit tükrözi. Alkalmat nyújt e korról helyes felfogást szerezhetni magunknak. Mint irodalmi mű, habár csak minuta – melyen az utolsó javító kéz még hibázik s helylyel közzel néhol ezért pongyola – nem kevésbé értékes. Előadásában nem hiányzik az élénkség, elbeszélését jól tudja fűzni, bár rajta a memoireok pongyolasága nagy mértékben előmlik, styljában, ha correctnek nem nevezhető is, sok a szónoki elem: mint ezt „incisumokkal – írja Szalay – elhalmozott, s e miatt olykor-olykor nehezségek mutatkozó, néhol felfelbomló szófűzése is” bizonyítja. A harmadik magyar évkönyv, mely a kettőnél inkább történeti munka:

Szalárdi Jánostól Siralmas magyar krónikának kilencz könyvei. Szalárdi magyarországi születésű, de Erdélyben élt s folytatott hivatalokat, és ennek történeteiről irt. Kora ifjúságában már fő szenvedélye volt a tanulás, s a hazai iskolák bevégezése után a külső egyetemeket látogatta. 1634-ben, kora ifjúságában a fehérvári országos levéltár egyik conservátorává neveztetett ki s azon kívül a fejdelem mellett titoknoki hivatalt is viselt. Hivatali buzgalmát I. Rákóczy György méltányolta is, két ízben ajándékozván meg őt rész-jóságokkal. A tatárdulások korában még mint conservátor szolgált, azok megszűntével elébb katonai, majd fő pénztárnokká lett. Ez utóbbi hivatallal az 1666-ki februári országgyűlés ruházta fel, de nemsokáig folytathatta, még azon év őszén meghalt. Siralmas króni-

káját a két ország elválásával kezdi. Miként Izraelben, ez nála minden nyomor és inség kutforrása. De Erdély legalább megpihenhetett a szultán árnyékában, hová Isten, miként Judát Nabukadnezar alá, büntetésből vetette. S míg hűségét megtártá, nem volt-e kinek-kinek az ő fügefája alatt, honában csendes békességes nyugodalma? s nem lett-e a haza virágzóvá, bővölködővé? „De a világon semmi sem állandó. Erdély, miként Juda, rettenetes nagy romlással” megbukott a bűn büntetéséül. S most némelyek a „törökösseget” kiáltják okának. Pedig ez a párt igaz hazafiakból állt, s a bukás oka a hazában keresendő. E nagy romlás emléke a „posteritás” kedvéért is tanulságul megérdemli, hogy fentartassék: e czélt tüzte maga elé Szalárdi krónikájával, melyet az 1662-ik év történetével fejez be, mikor Apafi megválasztásával új reménye lehetett a nemzetnek békéhez. Az első fejelet öreg Rákócziig csak röviden tárgyalja, ennek uralkodásánál terjedelmesebbé lesz, s majd fia az általa előidézett zavarok történetének négy, az előbbieknél hosszab könyvet szentel, s már itt a fölvetett tárgyat kimerítve hiven, és néhol oly részletesen tárgyalja, hogy figyelme az aprólékosságra is kiterjed. Mint a töröktől elszakadás ellenzője nem mulasztja el kimutatni, hogy annak megkísértése minő nyomorok kutforrása volt, mennyi inséggel árasztá el a hazát, mintha az Isten a hatalma ellen fellázadókat még jobban akarta volna sujtani. S ez a mély vallásos érzés Szalárdinak, egyik fő jellemvonása; a legnagyobb veszélyek közepett is megnyugszik az Isten akaratában, s a haj meresztő dulások leírásánál is égfelé veti tekintetét. És ezért tartották sokan őt papnak: pedig az ő mély és benső vallásossága a század dogmatizált szellemétől nagyon különbözik. Munkája első nagyobb kísérlet rendszeres történetírásra magyar nyelven, s mint ilyen is figyelmet érdemel, habár irályán meglátszik az első kísérlet. Nem mintha nem tudna emelkedett lenni s mély érzést nem árulna el, hol or-

szágos csapásokról beszél, nem mintha egy értelmes közép osztályu helyes felfogását nem mutatná minden sora, kinek a mellett mint fejedelmi titkárnak alkalma volt tikosabb dolgok tudásához is jutni, s nem mintha maga is nem igyekeznék irányát tárgyához alkalmazni: épen a tárgyhalmaz és az abból fölmerülő bánatos érzés okozák, hogy tolla alatt gondolatai összehalmozodván, nem egyszer hagyta bevégzetlenül lapokra terjedő tételeit. Semmi magyar mintát nem talált, melynek nyomán historiai stylre tehetett volna szert, Livius divatos iskolája pedig épen a hosszú tételekhez ragaszkodott. Ezt próbálta átültetni, s munkáját fen elősorolt hibája daczára is a magyar történeti styl alapjává lehetett volna a változott körülmények mellett, s ha, mint tervezve volt, kinyomathatik.

Mig Szalárdi a sűrű trónváltásoknál erejét az események illusztrálására fordítá, s adatai inkább a kültörténetek folyamát rajzolják: addig egy államférfi a kabinet titkaiba is be enged pillantanunk.

Bethlen János született 1613-ban s két év mulva atya Farkas fejedelmi tanácsos s szamosujvári kapitány tizenhét sebhelylyel boritva hirtelen meghalt. Anyja Kemény Anna Macskási Pállal második házasságra lépett, kinek felügyelete alatt gondos növelésben részesült. Tanítója a nagyhirü Kereszturi Pál volt. Ifjan már államszolgálatba állott, s egész a korlátnokságig vitte. A fejdelemváltások korában sokat szenvedett, de elveit, hazafiságát sohasem tagadta meg. Végre Apafi alatt megpihenhetett, s hivatalát nagy belátással és eszélylyel folytatta, tanácsát a fejdelem minden kényes ügyben kikérte. 1671-ben ennek daczára némely roszakarói a fejdelem gyanakvó természetét ellene fordíták, s őt is felségárulással vádlák. Bethlen e vádak alól tisztára mosta magát s Boért, a feladó, nov. 25-én Fogarasban tartott országgyűlés színe előtt térden állva kénytetett tőle bocsánatot kérni. Hasonló vádak emeltek ellene később a Béldi Pál zendülése alkalmával,

s „már circumscribálták vala, hogy teremí jószágából ne legyen szabad kimennie; de Isten kiragadá az orosz-lányok szájából, szép csendesen meghala” hosszas és kinteljes betegség után 1678. febr. 28-án Nagyszébenben, hová azelőtti hóban ment. „Jól tön Isten vele – írja fia – mert rútul akartak vele bánni.” De családját megfizettették; nején 4000, fián Miklóson 1000, Pálon 2000 forintot „rántottak.” Magas hivatalai – fejedelemi tanácsos, fehérmegyei főispán és korlátnok volt – mellett is tudott időt szakítani egyházi és iskolai dolgokra. Mint az enyedi főiskola gondnoka, hivatalát páratlan buzgalommal folytatta, míg az udvarhelyi iskola alapítása által a székelyek közt elhanyagolt nevelésügynek használt. Épen ily fontos szolgálatokat tett a történeti irodalomnak is, mint évkönyviró. Két ily munkát birunk tőle latin nyelven: Erdélyi Történetek Bethlen Gábor halálától 1663 közepéig, Kucsuk basának Erdélyből távozásaig; Erdélyi Történetek folytatása 1663-tól 1673 végeig. Az elsőt maga kiadta 1663-ban Szébenben, s a következő évben még két kiadást ért (1778-ban Neugeboren újra nyomatta). Tröster lefordította németre s A szorongatott Dácia cím alatt az Ó és új Dáciával egy időben közre bocsátotta. A másikat két kötetben 1782-ben Horányi Elek tette közzé, kár, hogy nem eléggé pontos kiadásban. Az első munka második része s ez utóbbi nagy számmal közli az okleveleket is Bethlen e kor legemelkedettebb jellemei közé tartozik, kit személyes becsületeségén kívül mély belátás és tiszta felfogás is jellemez, s kinek magas állása alkalmat nyújtott a szereplő egyénekkel megismerkedni s ki tudni az államtitkokat. Szerencse, hogy önzés nem vezette tollát, s gondosan kerülte a részrehajlást, midőn hozzáfogott leírni „a dolog szomorú változandóságát, a véres csatákat, néhány erősség ostromát s elfoglalását, két év alatt három fejedelemnek erőszakos halálát, százezer keresztyén rabságra hurczoltatását, s édes

hazája pusztulását,” szóval évkönyveit, egyik legfontosabb kincsét az erdélyi történeti irodalomnak. Benkő Erdély Tacitusának nevezi, talán azért, mert az igazság kimondásában soha sem habozó, mint épen ama római. Mint irodalmi mű, az Erdélyi Történetek kidolgozottabb a Folytatásnál, míg ennek becsét terjedelmessége neveli. Itt közli a tanácskozmányokat, beszédeket, államiratokat oly fontosságban, mint azok történetek: történeti naplója egy államférfiúnak, félig kidolgozva, de akkor is láthatólag közvetlen az események, azonban sohasem a szenvedélyek befolyása alatt, harag és gyűlölet nélkül, s kerülve az ítéletmondást és élénk színezést, nehogy, mint a történetek egyik tényezője, mint ki maga mondá Virgiliussal „quorum pars magna fui,” ferditni láttassék, Ugyane szellem lengi át első munkáját, Az erdélyi történeteket, ezen az Apafi fejdelem parancsából írt s Európában elterjesztésre szánt munkát, a mely épen ezért kidolgozottabb a többinél, mert mit ott a dolog természetéből folyólag hiába keresnél, ebben megvan az események összefüggő áttekintése. Amaz az évek története, ez bevégzett munka, nem pártérdekben írva, hanem igazságos meggyőződés szerint, hol az államférfit, történet íróit sohasem fakasztja apológiára, s hol a megnyugtatás perceit felhasználja visszatekinteni a nyomorok napjaira. Bethlen történetírói tehetség, leírása nem elmosódott, alakjait nem közhelyek vagy szavak hanem tettekkel jellemzi, s nem eseményeket halmoz össze, hanem történetet ír.

Épen ezen munkájához az 1663-ig terjedő történetekhez írt jegyzeteket s folytatást Gunesch, a Miles folytatása s több helyeken (utóbb Szászsebesen) pap, s kül akademiában készülsége daczára is – oly körülmény, melynek elmulasztását mindkét Bethlen élénken fájlalja s elnézésérti kérését azzal indokolja – a történetírót, kivel munkáját kapcsolatba hozta, fölérni nem tudá. Azonban ez is érdekes feljegyzéseket tartalmaz, számos fontos esemény emlékét tartá fenn s néhol a köz

hangulatot tolmácsolja, habár mind e részben mind általában tulnyomó figyelmet fordít a szász ügyekre, melyeket alkalma volt alaposan is tárgyalhatni. Egy czim alá fogva összefüggő egészet képez, bár egyik fele a Bethlen Jánostól fölhozott események pótlékait, még pedig annak szavaihoz ragaszva, míg a másik folytatását képezi 1665–1699-ig (kiadta Trausch 1848-ban a Ziegler másolata nyomán közbeszurt jegyzeteivel).

E gazdag és Erdély történetét sok oldalról felvilágosító évkönyvirodalom kiegészítését képezik az apróbb történeti följegyzések, naplók és politikai röpiratok, az egyes eseményeket illusztráló munkák és értekezések, melyek a lengyel hadjáratról, Erdély küzdelmei megújításáról a szathmári békeig, a küzdelmek lecsendesüléseig szakadatlan lánczolatban folynak. E naplók sorát a Rédei Lászlóé, a fejdelem Rédei Ferencz fiaé, nyitja meg. Naplója, inkább diariumja, némely családi följegyzéseken kívül tárgyalja 1655 elején Bécsbe tett útját, bemutatását az udvarnál s az 1657-iki lengyel hadjáratot azon pontig, midőn a fejdelem elvált Keménytől. Tulajdonkép följegyzése annak, hogy melyik nap hol mulatott, hol megütköztek stb. lehető legrövidebben, és fontossága is ebben áll, a napszámlálás biztos kalauz lévén. Az ezután beállott nyomorteljes korszak számos napló keletkezésére adott alkalmat. Az isteni kegyelem által megkimélt helyek közzé tartozik Nagy-Enyed, mely bár keményen megsarczoltatva, menekülését csak egy fergetegnek köszönheté, a mint Dipsei Szabó László rövid historiájában leírta (kiadva Nagy-Enyeden 1838-ban). A végetlen dulások szemlélete, előidézve a fejdelem konoksága által, melylyel mintegy kétségbeesetten igyekezett trónját megtartani, Bethlen Jánost még azon évben egy latin nyilatkozat kiadására bírta: „Erdély ártatlansága” (ujabban megjelent Trausch gyűjt. II. 80 s köv.). Vádlóként lép fel Rákóczy ellen, hogy nagyravágyása előidézte a bajt, s konoksága még neveli azt, de mindezt mély fájdalommal, szenvedély

nélkül s egy bíró nyugalmával mondja el, inkább kérve, hogy vessen véget az inséges állapotnak.

Mitsem használt. Négy hosszú éven át kelle még Erdélynek küzdeni török és német hadakkal, tatár és vallon pusztítással, mialatt a fejdelemváltások, a küzdők nagyravágyása még nevelte a nyomort. Mederus Azaréla a Töppeltin veje, két röpiratának tárgyává e pusztításokat tette. De fontosabb ezeknél Enyedi István nagybányai jegyző magyar munkája: II. Rákóczy Gy. lengyel útja és hadjárata, mely az 1657–60 közt történeteket tárgyalja; továbbá Grafius János épen ez évekre vonatkozó följegyzései: Erdély romlása 1658–61-ig. Mint szemtanuja e pusztításoknak, a hadjáratok s az azt követő dúlásokra fordít fő figyelmet. Erdély romlását a fentebb említett Herrman Dávid is leírta latin nyelven. E korról összefüggő s azt fölvilágosító adatokat tartalmaz, a Lutsch János nagyszebeni királybíró és a szászok ispánja Diariuma, melynek eleje 1607–52-ig családi följegyzéseket foglal magában. 1858-ban jul. 5-én Rákóczy parancsából Bánfi Györggyel s Dániel Ferenczcel a fővezérhez küldetett, de ez útját be nem végezheté. Majd azon 500 ezer forintért, melyet Barcsai a szultánnak fizetni ígérkezett, mint egyik kezes Konstantinápolyba vitetett, hol háromévi tartózkodás után 1661. nov. 17-én meghalt. Diariuma 1658. júliusától 1661. júliusáig terjed, s elején az erdélyi dolgokat, melyekről útjában tapasztalt vagy hír után tudomást szerzett, majd utóbb stambuli útját s tartózkodását írja le, s némely mesésen hangzó adatai mellett is figyelemreméltó közleményeket tartalmaz.

Azon események sorában, melyek e villongások folytán felmerültek, egyike a szász írók által nemcsak munkáikban, hanem önállóan is legtúzetesebben tárgyalatik: Szeben ostroma. Az ostrom folyama alatt a Rákóczyhoz mindig hű Basire Tuba Transylvanica czim alatt egy kis iratot intézett a szorongatottakhoz, melyben a szakadás, különösen a török uralom veszélyeire

figyelmeztette őket. Feleletül rá Bethlen János egy jóval terjedelmesebb nyilatkozatot tett közzé, mely Erdély nyugalmát csak a török pártfogolás alatt reményli. Magát az ostromot leírták: terjedelmesen Kereszturi Demeter latin nyelven, s a napi eseményeket kísérve figyelemmel; 1629. dec. 18-tól kezdve 1660 máj. 30-ig a Szebeni származású Prefling Pál, és annyira hajhászva a pontosságot, hogy mindig még az ágyulövéseket is megemlíti. E korból még egy városi följegyzés, a német szerkezetű *Chronica civ. Schaesburgensis* vonja magára figyelmünket, szerzői Goebel János mint kezdő, és Wachsmann György mint folytató. Adatait 1514-en kezdik közleni, eleinte nagyon keveset, a XVII-ik századról azonban folytonosan többet, míg végre 1658-tól 1663-ig jóval terjedelmesebbé lesz. Főfigyelme Segesvár s környékére terjed: de e helyen sok országos nevezetességű esemény történt, mire nézve e napló első rendű forrás.

Rozsnyai Dávid a török diáktól és Czeglédi Istvántól. Ez utóbbi kinyomatott Kolozsvárt 1670-ben mint az „Az ur frigyszekrénye előtt Dágon ledülése”-nek az olvasóhoz irt bevezetése. Czeglédinak célja volt bizonyítványát mutatni fel annak, hogy „a kit az ur kedvel, ellensége is annak jó akarója lészen,” s hogy e csodás megmenekülés Isten különös kegyének bizonyossága. Az akkori állapotok helyes felfogásához nevezetes adalékot képez Paskó Kristófnak, azon időben török követnek (1665) irományai: „Igaz és Keresztyén magyarok gondolkodására való rövid matéria.” Majd megkezdődtek Magyarországon a politikai és vallásos üldözések, és sokan Erdélyben kényszerültek menhelyet keresni, s míg a fejdelem ennek jogát nagy mértékben védelmezte, találkoztak, kik a magyarföldi eljárást igen lanyhának tarták. Bethlen János két ilyen röpirat emlékét tartá fen (*Hist. continuata* 113 és 122 egészen le vannak nyomva). Ugy látszik, az ilyen ajánlatok nem maradtak mindig foganatlanul s Apafi uralmának egyik

kellemetlenségét az azokba való beelegyedés vagy annak kerülése tette. Ez aztán rést nyitott a nagyravágyóknak a fejdelemség vagy olykor egymás elleni törekvésre, s a kabineti ármánykodás, belmozgalmak, egymással küzdés egész sorával találkozunk. Ily körülmények közt lett nagyravágyásának áldozatává Bánfi Dénes, ki 1674-ben Bethlen várában lefejeztetett. E fogságában s lefejeztetésekor is mellette volt Pataki István, kolozsvári professor, ki mentiségére s az ellene emelt vádak czáfolatául egy munkát irt. Teleki Mihály már ekkor hatalmas s az udvarnál eldöntő befolyással bíró ember volt, s kit elvei s törekvéseiért nem egy váddal illettek. E korra vonatkozik (1676–8) Apologiája. Apafi részint a porta rendeletére, részint a menekültek által megnyerve s különösen, hogy üldözött vallásfelekezetét segíthesse, beelegyedett a magyarországi ügyekbe s jelesül a Tököli mozgalmaiba. A fejdelemnek e táborozásait s megjelenését (aug. 22.) a török táborban Bécs alatt Algyógyi Török Ferencz, fejedelmi bejáró, naplókönyve (1680–3.) tárgyalja egész Bécsnek az ostrom alóli fölmentéseig.

E korból oly naplókat is tudunk felmutatni, melyek kiválóbban családi ügyekkel s az ország dolgaival csak kevésbé foglalkoznak, de a mellett is a kor történetéhez nem megvetendő adatokat szolgáltatnak. Ilyenek Kornizs Gáspár jegyzetei családjá története s viszontagságairól (1594–1683), Werner Mihály Diáriuma házi dolgairól (1649–1686). A két Köleséri Istvánnak rövid naplója (1657–1685.) hazai történetekről, s mindenek fölött a Vehiculum Vitae Michaëlis Apafi, e fejdelem naplókönyve, melybe ez latin czimje daczára magyar nyelven irta be élte történeteit születésétől kezdve.

Tököli rövid uralkodásának történetét egy brassai névtelen német följegyzései: „gróf Tököli Imre beütése a Barczaságba” – után tanuljuk körülményesebben ismerni, ki mint a hely színén tartózkodó, részletes és

alapos körülményekkel ismertet meg. Kivüle az 1690-ik év nevezetességeiről még Lakatos István kozmási paptól is birunk följegyzéseket, melyeket szerzőjük az egyházi anyakönyvbe igtatott, de a melyek a kurucz mozgalmaknak ama környékben történt nevezetességeire vonatkoznak. Ezután a dolgok gyorsan fejlődtek. Midőn Alvinczi Péter némely fölterjesztésekkel Bécsbe küldetett, s a szász nemzet követtársul rendelte mellé Zabanius Jánost, a későbbi szász ispánt, 18 pontból álló s kérelmeket tartalmazó utasítással. Alvinczi is Zabanius is kedvező válaszszal tértek haza, ez utóbbi, mint tudjuk, német lovagi rangot is nyert. Utjáról egy terjedelmes és historiai becsü jelentést készített német nyelven. Ily körülmények közt, midőn a dolgoknak új alakulása készült s a szászok a kedvező alkalmat nagy hévvel megragadták, kieszközölni minden rájuk nézve nem kedvező törvényzikk eltörlését, egyfelől köztök, másfelől a megyék és székely székek közt a kormányzék előtt folytonosan folyt a rendezkedés legkivált az adózási ügyeket illetőleg. Épen e viszonyokra vonatkozó politikai röpirat a latin Párbeszéd Atrocious és Aequalius közt, melyben ez utóbbi mint a szász nemzet igazságának kimutatója tűnik fel. Minthogy azonban ily körülmények közt is nyereségeik várakozásaiknak nem feleltek meg, s simulékonyságukért e zavaros időben a német tábornokok olykor az ellen párttal való kaczerkodással vádolták, a mint évkönyviró ismeretes Gunesch A szászok hűsége Erdélyben című röpiratával (1697) mutatta ki a szászok ragaszkodását a bécsi udvarhoz a mohácsi vésztől koráig.

E mindenkép nevezetes átmeneti korszakból is figyelemre méltó naplókát tudunk felmutatni. Nagyvárad Inczédi Pál erdélyi főúr és Apafinak több ízben követe a bécsi udvarnál följegyzette az életében történt nevezetes dolgokat 1660–1697-ig. Csak kevés évről tartalmaz följegyzéseket, melyek azonban nagy fontosságúak. Így pl. az ekkori történetekhez egy latin

erdélyi historiai töredék című (1690–97) közti munka, továbbá Gulácsi Albertnek (1091–7) a II. Apafi Mihály titoknokának naplója Bécsi utjairól, valamint II. Apafinak. Az erdélyi fejdelemség állapotáról az Apafi családnál (1690–8) című latin értekezése szolgáltatnak adatokat. Kivül e mozgalmakon gróf Kálnoki Sámuel 1702. Bécsben kiadta a Pető Gergely (kit ő czimlapján Zrinyi Miklósnak nevez) krónikáját és Mikola László (1702.) családja nemzedékrajzát s ugyanő a Bánffi-család dicsiratát 1698-ban elkészíté. Majd 1701-ben kiadta a fejdelem Kemény János munkáját „Régi nagy emlékezetű Kemény familia Genealogiája, mely kezdetét vette a tekintetes Mikola-familiából 958 eszt. czim alatt. A XVII-dik század elején az 1701-diki eseményeket gróf Kálnoky Sámuel naptári jegyzetekkel Czegei Vass György, kolos és dobokai főispán, kolozsvári kapitány (Szakálként a Commendáns képe) 1700–2-ig latin 1704- és 5-ben magyar följegyzésekkel tárgyalta, az elsővel az európai, az utóbbival a hazai ügyeket. A kuruczok által elfoglalt Enyednek 1707-beni ostromát s feldulását a labanczok által Dipsei Szabó István magyar s Páriz Pápai Ferencz latin nyelven irták le. 1705-ből egy jezsuita Gyalogi hagyott följegyzéseket, melyeket ő, mint maga írja, a marosvásárhelyi missionak titkos írásaiból merített. Ugyanez évben Medgyes ostromát a kuruczok által Schoebel s Görgény megvételet 1704- és 8-ban egy névtelen tárgyalta. Az 1707. márcz. 28-diki Marosvásárhelyre hirdetett országgyűlés történetéről, mely Rákóczyt tette Erdély fejedelmévé, Tolvaj István, Rákosi Péter és Sámsondi József készítettek egy latin diáriumot. Épen ez évben irt e mozgalmakról Projectumot a „jó öreg” Cserei Mihály. 1704 és 7. közti évekről egy német fogarasi krónika emlékszik. A kurucz mozgalmakat Erdély keserű hányatásai című latin művével Basch Simon irta le, míg a többször említett Fronius Marktól egy Kuruzo-Labanzológiát birunk, mint e mozgalmak

történetét. A kurucz világnak Brassó vidékén, Csik, Gyergyó és Háromszéken történt nevezetesebb eseményeit Simonis Kristóf hagyta hátra németül irt munkájában, mely az 1704–9 közti évekről tartalmaz adatokat. E többé kevésbé érdekes, fontos munkák mellett kiváló helyet foglal el két kolozsvári napló a Vizaknai Bereczké és Szakál Ferenczé.

Vizaknai Bereczk, kolozsvári orvos, káptalanőr, királybíró s ref. egyházgondnok, rendes naplót vezetett eleinte külföldi utjáról, majd hazajövele után az azon időben dúló kurucz-mozgalmakról. Naplója napszám szerint rövid följegyzéseket tartalmaz, olyakat, melyekben vagy maga forgott, vagy melyekről biztos tudomással bir. Eleinte Rabutin különböző küldetésekre használta Magyarországra Károlyihoz, majd 1707-ben a kimenetel neki személyesen megparancsolatván, idejét Károlyi mellett töltötte s azóta jegyzései a magyarországi dolgokra vonatkoznak. Rövid följegyzései nemcsak azért becsesek, mert új adatokat is tartalmaznak, hanem kiválóan az események napjainak pontos meghatározásáért.

Naplójával rövidebb időközt merit ki, de terjedelmesebb Szakál Ferencz. Szakál kolozsvári jómodu polgár volt, kit mestersége mellett érdekelték az egyházi ügyek és politikai események. 1700-ban egyházfivá lett, de 1718-ban curátornak írja magát. Á napló 1698-ban kezdődik, de 1702-ig csak kevés s inkább a várost vagy önszemélyét illető följegyzéseket tartalmaz. A kurucz-mozgalmak kezdetével naplója is nyer nemcsak érdeken, de terjedelemben is. Tárgyalja azon mozgalmakat, melyek a Rákóczy fölkelését megelőzték, s azokat, melyek azóta történtek, hogy (1703) támadásának „híre lengedezett.” Ettőlfogva a Kolozsvár környéki kurucz-mozgalmaknak lehetőleg részletes s naponkint pontosan folytatott leírását tartalmazza egész 1704. sept. 5-ig, hol a napló rögtön megszakad. Talán eltávozott a városhól, s oda vissza sem tért a kurucz

világ végeig. Legalább 1711. jul. 14-én, tehát a Szathmári békekötés után újra megkezdte s folytatja városi érdekű följegyzéseit, melyek közt 1716-ban az unitáriusok kolozsvári piaci nagy templomának és két évvel később iskolájuknak elvétele a legfontosabb. Ez utóbbinál bevégetlenül szakad meg a napló.

A fontos átmeneti korszak s a kuruczvilág eseményeihez e naplók és följegyzések becses, s a kidolgozó történetíróra nézve nélkülözhetetlen adatokat, olykor fontos részleteket, néha egyes eleven leírásokat nyújtanak ugyan, azonban az országos viszonyok mélyébe nem engednek tekintenünk, nem jellemezik a kort, hiányzik náluk az egyetemesnek felölelése s legtöbbször a történetek összefüggő előadása. De e tulajdonok nem is vágnak körükbe: kidolgozott évkönyvek kellékei azok, melyek részletesen és tüzetesen tárgyalják a kort, s milyent kettőt tudunk felmutatni, egyik a Bethlen Miklós önéletrajzát, másikat Cserei Históriaját.

Kisbuni és Bethleni Bethlen Miklós, Bethlen János ország korlátnokának legidősb fia, született 1642-ben. Iskolai tanulását Fehérvártt, Rákóczy Ferencz s Bethlen Farkas társaságában a Kereszturi Pál (ki atyjának nevelője volt) és ennek halála után (1655-óta) Basire s végre Kolozsvártt az Apáczai Csere vezetése alatt végezte. 1661-ben, daczára az akkori zavaros időknek Csernátoni Pál vezetése mellett (ugyanaz, ki Deési-féle versengésbe be volt elegyedve) külegyetemekre ment. Bécsben Szelepcsényi György – a később oly híressé lett érsek – ismeretsége által nemcsak az előkelő világgal ismerkedett meg, hanem az udvarhoz is bejutott. Bécsből Heidelbergbe ment, s egy év mulva 1662. Utrecht és Leidába. Az egyetemi tanulmányok bevégete után bejárta Nyugat-Európa jelentékeny részét. Mindenütt szivesen látták s mint erdélyi főurat azon figyelemnél fogva, melyet ez ország szerencsétlenségei ébresztettek s mint egy jóhangzatu fejedelmi névnek tulajdonosát, több helyt, jelesül Angliában az udvarnál,

Franciaországban Colbert és Turennek bemutatottak. Visszatérte után nagy utjából, melynek eseményeit egy naplókönyvben jegyezte föl, 1664-ben a törökök elleni magyarországi hadjáratban részt veendő, kiment Magyarországra, hol azonban időközben megkötetvén a vasvári béke, e célját nem érheté. Még ez évben nov. 13-án látogatást tett Csáktornyán Zrinyi Miklós-nál „nagy szerencsétlenségemre, mert csak 5 nap lehet vele ismerkednem s oda lőn” mondja Önéletírásában. „Engemet ez a nagy ur érdemem felett becsült, és mennyire egynehány nap tapasztaltam, szeretett.” Tanuja volt Zrinyi halálának, melyről terjedelmesebben emlékszik, mély részvétellel szól, ismerve a szerencsétlen esemény egész horderejét. Onnan Velenczébe utazott az olasz nyelv megtanulása végett. Haza térve (1667) nősült s majd az állam szolgálatába állt, melyen tehetsége, ismeretei s összeköttetései fényes pályát nyitottak föl előtte. Atyja lemondásával Udvarhelyszék főkapitányává lett, de a Béli Pál-féle mozgalom alkalmat adott számos elleneinek törbeejtésére (1676). „Még akkor, írja Cserei, ifju ember vala ugyan, de már is nagy tekintetben vala az egész ország előtt az ő nagy tudományáért s eszéért, sok országokban való járásáért, és gyakorta az országgyűléseken (atyjával együtt) bölcs discursusokkal s voxokkal az egész ország elméjét a magok tetszésére hajtának, járulván hozzá, hogy a több Bethlen urak is Bethlen Miklóst gyűlölnék” gögjéért, melylyel ezeket, „kiknek esze nem érkezik elméjéhez, contemnálja vala.” Mint a Béli Pál „factiójának” részesét, „noha annyi vétke sem volt, mint a ma született gyermeknek,” elfogták s Fogarasban börtönbe vetették, melynek szigoruságát a várparancsnok Cserei János becsületos bánásmódja enyhíté, ki életét is megmenté a kiadott halálos ítélet végre nem hajtása által. E vádak nem bizonyultak be, az ország rendének többszörös felterjesztésére a következő 1677-ben kiszabadult, reversalis aláírása után. Azonban az udvarhely-

széki főkapitányságtól megfosztaték s ő elkedvetlenedve „ingyen tanító professorrá” akart lenni, teljesen visszavonulván az államügyektől. Atyjának a következő évben történt halála e tervét megérlelé s barátai csak nehezen birhatták szándéka változtatására. Ugyanez évben egy Törökországból Erdélybe menekült csaló magát a Zrinyi Miklós fiának adta ki, s mind a fejedelmi udvarban, mind Szebenben kitünő fogadtatásban részesült. A körülményekkel ismeretes Bethlen Miklós eleinte hiában akarta leálarcozni; ez csak akkor sikerült neki, midőn hiteles okmányokkal, melyeket Magyarországból hozatott, bemutatta csalárdságát – s ekkor hitelezői vetették börtönbe az elbizakodott csalót. Az 1681-iki hadjáratban Bethlen főstrázsamester, a következő évben a megyei hadak vezére volt. A hatalma és befolyására féltékeny Teleki módot talált összezördülni vele, de a béke 1688-ban helyreállt köztök, s ennek felszólítására ő elvállalá az egyik hadi biztosi állomást. A másik biztos Komornyik Pál volt, egy magyarországi ember, kivel ő „ebben állván, minden mesterségéből kiforgatá s akkor vevé eszében Komornyik uram, hogy Erdélyben is vagyon esze némely embeereknek.”

E közben Kővár főparancsnokává, mármarosai főispánná s tanácsurrá levén, 1689-ben az ország ügyeiben nagyobb befolyásra tett szert. S midőn a következő évben meghalt, szükség is vala eszére és hazafiságára. Terve volt, hogy Erdély a német birodalomhoz hűbéri viszonyba lépjen (Cserei 222.) de az leginkább a főurak akaratan mult el. Ennek folytán ő eszközre ki a Leopoldi hitlevelet. Az 1690. jan. 10-iki országgyűlés (Artic. XVIII.) Fogarasban, országorlátnokká választá s kinyert megerősítés után az 1692. márcz. 15-ikén Szebenben felesketé. Fenebbi terveivel egyezőleg II. Apafi házasságát Bethlen Gergely leányával határozottan ellenzé, bár a kézfogón s nászán jelen volt. Ezen évben (1695) irt esemény után Bécsbe utazott,

hogy a kormányformán szükségessé vált módosítások jelenléte nélkül véghez ne menjenek: az udvari cancel-lária felállítása ez időre esik. Bécsből 1696-ban grófi czimmel tért vissza, mi ugyanakkor Tordán hivatalosan kihirdettetett.

Azon körülmények közt, midőn Erdély az átmeneti korszak minden nehézségeit volt kénytelen érezni, Bethlen hazaszeretete a főurak ellenében hatalmas paizs volt. Ezért két főhivatalnoktársával meghasonla: a kormányzóval, ki „caperape ember volt s öneki sok afféle dolgaiban akadályt csinált,” s a kincstárnok Apor Istvánnak, ki, mint katolikus, a körülményeket a más három vallás elnyomására szívesen felhasználta volna, s kívül peres kérdései is voltak. És ezek utoljára „meg is fizetének neki, addig keresének praetextust, a mig hálóba ejték.” E miatti kellemetlenségei folytán 1702-ben Bécsben létében le akart mondani hivataláról, azonban mind jobban terjedvén a Rákóczy-mozgalmak 1704-ben, a dolgok folyásával elégületlen férfi, midőn az Erdélyt is elborítá, „A már-már haldokló Erdély sohaja” czim alatt egy röpiratot bocsátott ki latin nyelven és egy tervet készítte latin és magyar nyelven a mozgalmak elnyomására. „Olajágot viselő Noé galambja a magyarországi és erdélyi gyuladásoknak eloltására, és a németeknek, magyaroknak, erdélyieknek, törököknek, moldvaiaknak örökös és tökéletes békességeknek megszerzésére, mely a felséges Leopoldus római császárnak és Anna ama nagybritanniai királynénak és a több keresztyén királyoknak, fejedelmeknek, respublikáknak, népeknek, nemzetségeknek bemutatattatik Godefridus Fridericus Veronensis által Theophilus Philadelphus bötüivel az kigyóczimer alatt, legyetek okosok, mint a kigyók! Máté X. V. 16.” (Mint tudva van, a Bethlenek czimere kigyó). E terv lényege az volt: Mivel Erdély és Magyarország nem egyesülhet sem Austria sem a török alatt annélkül, hogy akármelyik is tulhatalmassá ne legyen, vá-

lasztassék el a kettő. Erdély és a magyar kapcsolt részek fejdelmévé nevezzen ki Leopold „egy ifju és ily nagy szerencsére méltó német házból született és református valláson levő herceget” ez nősüljön egy osztrák főhercegeasszonynyal, nyerve jegyajándul Erdélyt s fizessen 15,000 aranyat a császárnak s ugyanannyit a töröknek. Ezenkívül még 24 pontban határozza meg a körülményeket, melyek alapján annak létesítését gondolá. Kinyomva azonban soha sem volt, hanem egy Pano Stepán nevű görög által Selmeceben az épen akkor folyamatban levő traktára akarta küldeni az angol és hollandi követek kezéhez, kik mint közbenjárók jelen voltak, Bethlen e tettéről mondja Cserei: „Senki nem elég okos magának, és a bölcs ember, mikor megbotlik, mindenkor nagyobbat esik, mint az együgyü.” A görög Noé galambját Rabutinnak kézbesíté, ki neheztelt rá, „mert nem akar vala hizelkedni sem a generálnak, sem a több officereknek, mint a több magyar urak,” és őt, mint a zendülés részesét s a pártosok társát elfogatta. A közügyigazgató „nótára kereste” s irásos és kényszerített szavazattal elmarasztaták. E fogságában igen rosszul bántak vele. „Mezitelen fegyverrel a házban szüntelen két strázsa, kinek egyike az ágyam fejéhez másfél singnyire állott, azok minden órán változtak „abgelst” (abgelöst) kiáltásaikkal mindenkor felserkentettek.” Azonban ő perét Bécsbe felebbezé s ellenzett terve mentiségére egy Apológiát készített. Harminczegyhavi fogság után engedélyt nyert, hogy neje és gyermekeivel, kiktől az ideig elválasztva volt, találkozassék, s végre négy év mulva rendelet érkezett, hogy Bécsbe vigyék fel (1708. máj 1-je) Azonban Eszéken megállottak vele s innen egy folyamodványban kifejté József császárnak okait, melyek őt Noé galambja irására birták: a magyar nemzetnek e tervvel megegyező közvéleménye s Leopold császár kegyesége, ki őt hasonló tervek készítésére felbátoritá. Csakugyan lett kérvényének annyi eredménye, hogy öthéti

ott mulatás után Bécsbe föl vitték, hol visszanyerte ugyan szabadságát, azonban azon engedélylyel, hogy hazájába visszatérhessen, nem élt. Meghalt Bécsben 1716. october 17-én.

Ez eszes, mély belátásu, a körülményeket hasznára fordítani tudó s jeles tapintatu államférfi megírta latin nyelven szenvedéseit és fáradalmait s bécsi fogságában hozzá kezdett Önéletírása, azzal kapcsolatban Erdély történeteinek megírásához. Bevezetésül egy theologico-philosophiai értekezést írt, bizonyítványát a bibliában s ama két irodalmi ágban teljes jártasságának. Aztán át megy Önéletírására, melynek utazásaira vonatkozó részét külföldön vitt naplójából állította össze. Életének alkonyán mint félreismert fogságban szenvedő ember minden érzelmet, mi talán tollát megvesztegethette volna, levetkez. Nyílt, őszinte és igaz vallomást tesz, nem hallgatva el a fiatalság szokásos bűneit. Épen azért nemcsak történeteket, hanem korrajzot is nyújtott, mely az idők szellemét tárja fel előttünk, ugy a mint az valóban létezett, erényeivel és fogyatkozásaival, be hagy pillantanunk a családi élet titkaiba, melyről kivüle oly kevés tudósításaink vannak, szól a főuraknak egymáshozí viszonyáról, melyben önzés és hazaszere tet nem egy keserü harc zot küzdött. Mind erre higgadt nyugalommal tekint vissza akkor, midön már az érdekeltek jobbadán sirban feküdtek, egy sokat hányatott élet után, melynek jelentékeny részét a haza szolgál tában töltötte. Épen azért midön annak rajzával fog lalkozott, bármily igénytelenül mondja is: „ilyen rendü embernek, mint én voltam, élete tudására mi szüksége vagyon valakinek, mind a most élő, mind az ezután kö vetkezendőknek.” akarva sem kerülhette volna ki a történetírást. Valósággal nem is akarta. Sokszor le hette alkalma meggyőződni, hogy politikai állása mi könnyen tért nyit a félreértéseknek, s a viszonyok, nem ismerése mennyi balvéleményt terjeszt. Akarta, hogy mun kája ezek ellenében védelme legyen s megkimélje a

félreértésektől: szóval maga commentárt irt tetteihez. Mert minden becsületessége mellett is, mit életétől megtagadni nem lehet, s daczára őszinteségének, melylyel munkájában az olvasó kedvező véleményét megnyeri, egyikben mint másikban, világos nyomaira akadáhatni a politikai bölcseségnek, melyre különben is nagy szükség is volt e nehéz időkben s kétes körülmények közt, midőn a főszereplők annyi gyanusításnak voltak kitéve, s melyeknek hasonló kitünő forrása a másik évkönyv, a Bethlen Önéletrajza mellett ugyane kortárgyaló Cserei Historiája,

Nagyajtai Cserei Mihály Felcsikban Rákoson született 1668. oct. 21. előkelő székely szülőktől, kik szem előtt tarták fíjok gondos nevelését. Atyja János szigorú ember volt „ki engem – írja maga – oly kemény disciplinában tartott, melyhez hasonlót sohasem hallottam.” És rajzában az atyai szigor mellett az anyai szeretet s gyöngédség képét találjuk fel. Amaz, hogy erősödjék, nem engedte, hogy ágyban feküdjék „hanem két kedves agara levén a többi között, kik mindenkor a maga házában egy leterített medvebőrön feküdtenek, azok közzé fektettek, míg az atyám elaludt; akkor az édesanyám onnan titkon felvitetett, s a mely házban fehérchselédei háltak, oda vittek jó ágyban s hajnalban meg kihoztanak az agarak közzé” Hatéves korában már föladta atyja a fogarasi iskolában, mely várnak kapitánya volt.

Kilenczéves korában a már akkor gimnásiummá alakult udvarhelyi iskolába járt, honnan 1685. márcz. 10-én távozott. Atyja kevéssel azelőtt szabadult ki fogságából, melyet mint Béldi Pál kezese szenvedett. A következő évben a Bethlen Gergely táborában szolgált, mely a sok fárasztás s különösen a Gyulaffi László csapatjának szétverése után teljesen eloszolván, a tiszteket és nemeseket – ezek közt Csereit is – térítvény mellett haza bocsáták. Ugyanez évben (1686) Csereinket atyja az épen akkor csiki főkapitányyá lett Teleki

Mihály udvarába adta inasnak, „azért elhiszem, hogy magának valami könnyebbséget szerezzen ott lakásommal. Ott nyomorgék majd két esztendeig nagy sanyarusággal, szenvedéssel, mert kegyetlenül bánik vala szolgálival,” ételök nem járt ki, vizöket „az eb fiai a szakácsok” megszóák, „hogy inkább mortificálhassanak bennünket,” télen szállása előtt háltak, nyáron legyezék, szóval ott az apródoknak nem volt jó dolgok. E kellemetlen helyzetet tovább nem türhetve, midön ahöz betegség is járult, távozott e szolgálatból, melynek azonban nevezetes hasznát vette, mert 1688-ban a császári Castelli, következőben a Gavriani-ezredben mint tartományi biztos szolgált. Ugyanez évben s a következőben a Heiszler alatt a bozzai táborban katonáskodott s jelen volt a zernyesti csatában is, hol a labanczokkal harczolt egy sorban. Élete itt csudálatos módon menekült meg. Azon szárnyon állt, mely a török sereggel harczolt. Midön ez megszaladt, még várt egy ideig, ha tán a másik szárny helyreállítja a rendet. Ez is megfutamodván, a kuruczok közé vegyült, kik, mint ő, magyar öltözetben voltak, de jeleik nekik, „kik a némettel voltak,” bal kezökben kötött keszkenőből állott, a hátáról lelóggó farkasbőrrel ezt eltakarta s „üzöleg vitte a hegyes tört a német után.” Azonban a szél a perczen, midön a patak árján lovával átugrott, fellebbenté a farkasbőrt s egy öreg török meglátta a jelt, melyet karjáról hasztalan próbált leoldani. Az ozmán többed magával üldözöbe vette, kik hátrább maradván, szétoszlottak megkerülésére. A perczen, midön az öreg már csaknem elérte, megfordult s karabélyát neki tartá, mire amaz hátrálván, időt nyert a menekülésre. Ez ijesztésnek négyszeri ismétlése után csakugyan elsüté a karabélyát, mire menekülhetett az erdőbe, onnan keserves bujdosás után Fogarasba s végre haza Nagyajtára atyjához, hol ez az üldözött német katonák közül többeket rejtve tartott.

A zernyesti diadal után Tököli pártja folytonosan

szaporodott s nemsokára Csereit is azok sorában találjuk. Jelen volt keresztyén Szigetnél, hol Tököli fejdelemmé választatott, követte egész utjában, melyet a tulnyomó német sereg elől Oláhországba tett s azon év oct. 21-től jan. 12-ig idegen földön volt. Számüzetésére visszaemlékezve, nem minden keserűség nélkül mond: „jobb, hogy az erdélyi kutyák egyék meg testemet, mint idegen országba menjek reménység fejében, mert könnyű a hazából kimenni, de nehéz visszajönni.” „Látván azért mi erdélyiekül, hogy Tököli fejdelemsége csak pünkösti királyság,” mintegy 50-en visszatérésre szánták el magukat, de tervöket nem minden életveszély nélkül érhették el.

Hazatérte után a Gavrinai ezredben volt biztos, majd 1693-ban némi összezördülés miatt az atyai háztól távozván, nagy bátyja Apor István udvarában vállalt eleinte csak magán hivatalt, mely – utóbb 1696-ban ugyancsak mellette kincstári titoknokká neveztetvén ki, államszolgálatná lett. De már a következő évben eltávozott ennek udvarából. Ugyanis engedelemmel haza ment, de bátyja halála miatt a rendelt időre vissza nem mehetvén, Apor István e miatti neheztelését kemény szavakkal adta tudtára, s Cserei „hirtelenségből megesküdt, hogy megházasodik, gondolván, hogy ez által az udvartól távozhat.” Ugy is lett: eljegyzé magának „az igen szép ábrázatu és jó természetü” Kun Ilont, a még akkor csak 13 éves hajadont s nászát Apor István házánál Keczen ünnepelte, kinek unokaöcscse Apor Péter volt vőfélye. A boszúból kötött házasság a legjobban ütött ki, s bár neje után semmi hozományt sem kapott, „az Isten csudálatos gondviselésével tartá mindennyi változások között is.”

A Rákóczy-mozgalmak kiütése Csereinek végetlen sok nyomort okozott. Azon parancs folytán, hogy minden nemes ember oly helyre vonja meg magát, hol német őrség van, Görgénybe menekült – roppant veszteségével. Mert nem csak jószágait prédálták fel s

marháit hajták el, hanem még „szolgái s lovai is kurucz bőrbe öltöztek.” Ez volt nyomorainak kezdete. A várat 15 havig ostromlák a kuruczok s ő ezalatt életveszéllyel nem egy csatározást vezetett, de majd gyermekei megbetegedtek s ezeket orvoslás végett ki kelle küldeni, sőt maga is hagymázba esett, mit a vizhiány még nevelt. „A feleségem – írja – esővizet vétetett s azt főzette italomra.” Végre a parancsnok, kinek neje „a Bercsényi udvarából való fraj volt,” árulással feladta a várat, őt „hat ember hozta le pokróczon, úgy tették a szekérbe, s olyan betegen is megölnek vala a kuruczok, ha Rákóczy hűségére be ne esküdjem.” Eleinte Kálba vitték, s onnan felgyógyulása után Brassóba ment. „Tanácsul is adom – mondja – mindennek, soha, de kivált kurucz támadásban várba ne szoruljanak? E városban két hó hiján hét évet tölte el mi alatt a labanczok részére több izben különböző küldetéseket vállalt el, melyek folytán egyszer kurucz-fogságba is esett. Éjjel nappal kinozák s több izben főbe akarták löni. Végre csudálatos módon – parasztöltönyben – menekült, de mire Brassóba visszaérkezett, nejét s gyermekeit fogva találta, mert Vellenstein parancsnok árulást gyanított. Majd 1707-ben csiki főkirálybiróvá nevezetett, mely hivatalát három évig folytatta. Utóbb viszont tartományi biztos volt, s majd a szathmári béke után adóösszeíróvá lett. Atyja halálával 1713-ban átvette annak jószágait. Nejének 1719-ben történt halála után, 1721-ben Széki Zsuzsánnával másod izben lépett házassághoz. A halál agg korában, mint 88 éves embert 1756-ban érte el őt, ki zavaros és nyomoruságteljes fiatalság s oly mozgalmas élet után sem nyughata meg teljesen. Mert a Cserei hűsége sem kellően nem méltányoltaték, sem annak jutalmát nem vette. Sőt a csiki főkirálybiró egyik jószágától alsó Köhertől is megfosztá. Ezért készíté a császár elébe terjesztésre szánt emlékiratát – úgy nevezett ön-életírását – melyben felszámítja szenvedéseit és

kárait. De fontosabb ennél másik munkája: Erdély Historiája.

E munkáját 1709. dec. 16-án „Bolonyai kapu felett való szállásán Aranymives Miklós házánál” kezdte írni. Megszakadásokkal ugyan – a mint hivatalos küldetései hozták magukkal – azonban, mint magából a munkából látszik, folytonosan dolgozott rajta 1712-ig, hol jegyzetei megszakadnak. De hogy azután is tett rajta változtatásokat, azt némely később beszurt adatok bizonyítják, sőt a variánsok is, melyek a kéziratok különböző példányaiban léteznek, erre mutatnak. Történetét 1661. a nagyszőlősi csatával kezdi, tehát azon korban, melyben még nem él, de melyről hallomás után szerezhetett magának tudomást. Azonban röviden beleszövi az elválás óta uralkodott fejedelmek dolgait is. Bujdosása alatti unalmai rábirták, hogy „a mit vagy más igaz hazafiaktól s azoknak hiteles relációból, vagy magam bizonyosan tudtam s experiáltam s experiálok minden napon, azokat irtam le, senkinek sem hizelkedvén, sem pedig, ahol a dolognak igazsága s valósága úgy kívánta, nem kedvezvén.” Ismeretsége s családi összeköttetései azokkal, kik akkor Erdély államéletét intézték, adatai hitelessége mellett kezeskednek. Ő sokszor a függönyök mögé is látott a rugók közé, melyek a tényeket intézték. Éles szemét csekélynek tetsző körülmények sem kerülték ki, melyek nagy eredményeket hoztak létre. Természeténél fogva gyanakvó lévén, némi bizalmatlansággal nézte, mint ifju, a személyeket, Telekit, Bethlent, Aport, Hallert, kik e válságos korszakban az események fejlődésére döntő befolyást gyakoroltak. A férfiban e tulajdon még fokozódott, s ezért mindig keserű, ha a multa néz, mindig borongó, ha a jövőbe tekint. Amott látja előre készíttetni azt, mi már bekövetkezett, midőn tollát kezébe vette, a független államélet bukását, mely heves kifakadásra ingerli azok ellen, kiket okainak tart. Elvekkal bir, s ezekhez tántoríthatlanul ragaszkodik. De épen

ily makacs, midőn nézeteiről s véleményeiről van szó, s ezeket az elvekkel igen sokszor összezavarja. És ez az, mi tollát nem egyszer tulzová teszi, midőn személyekről mond ítéletet. Különb en e részben is megvannak szeszélyei s néha épen kicsinységekért kedvenceit itéli el. Mert nem kell hinni, hogy kimondott részrehajlatlansági elve mellett is ne volnának rokon- és ellen-szenvei. Teleki Mihály roszhíré t egészen neki köszöni, mi nem zárja ki, hogy az azon időben közvélemény ne lett volna. Különb munkája a magyar irodalomban, mint mű jeles, mint történet hasonlag nagybecsü. Stilusa a memoire-stilnak utol nem ért példánya irodalmunkban, oly naiv és természetes, oly velős és jellemző mindenütt.

E két emlékirat, a Csereié, és Bethlené, bezárja a munkák sorát, melyek az átmeneti korszak történetét tárgyalják. E két munkához még kettő csatlakozik: határpontjai az emelkedésnek, utolsók a történeti irodalom fejlődésének sorában: mindenik tárgyát e remény és csalatkozásban gazdag korszak alkonyának, a hanyatlásnak festése teszi. És e kettőnek írója még e korszak növendéke volt s annak kifolyása alatt irt, egyik számüzésében a menekültek sorsáról, másik hazájában ugyan, de ez időkb en föl nem találva magát, az erkölcsök hanyatlásáról. Mikes és Apor, ezek a két végpont a kor történeti irodalmában.

Mikes Kelemen tagja egy előkelő székely családnak, Rákóczynak kamarása volt. Urát követte bujdoklásáiban Lengyel- és Franciaországba s végre a török földre, soha sem válva el oldala mellől s tisztelettel és ragaszkodással csüngve rajta. A bujdosóknak egymás után négy főnökét, Rákóczy Ferenczet és fiát, Csákyt és Zayt elhunyni látta, ekkor ő lett a menekültek fejevé. De midőn ő is behunyta szemét, 1762-ben felbomlott a bujdosók társulata. Leveleket irt egy nénjéhez Konstantinápolyba 1717. oct. 10-től, 1758. decemb. 20-ig, szám szerint kétszázhetet. Tartalmának jelenté-

keny részét a menekülés története és saját sorsának leírása teszi. De alkalom szerint a török erkölcsök és szokások leírását is befonja s közbeszó egy-egy adomát, történeti képet; kiterjed néha saját lélekállapotának festésére is.

E levelek művészi példányok s irodalmunk egyik kincsét képezik: az elsőt egy erőteljes kedélyes, csüggedni nem tudó férfi s harmincz év mulva az utolsót egy számkivetésben megöszült aggnak tollából vesszük, kinek már kedélye is átváltozott s ki a lemondás nyugodtságával forgatja tollát. Ez átalakulás történetét nyomon kísérhetjük, a mint a csapások egy-egy reményvirágot leszakasztanak, s a mint az évek ősztik haját, érlelik kedélyét. A szerencsétlenség föl nem vevése resignatióba megy át, a szeszélyes kedvcsapongásnak borult lemondás ad helyet. Itt már nincs reménye, eltűnt hite egy jobb jövőben, visszanez a multra, hol bajtársait egymásután eltemette, a hazára, melynek földjével még porai sem vegyülhetnek. Pedig sokáig bizott annak meglátásában, s türelmetlenül várta a perczeket, hogy zágoni csendes magányában megpihenhessen. S midőn 1739-ben Moldvába érkezett, dobogó kebellet ír: „elitélheted néném, micsoda sohajtásokat bocsátottam, mikor édes hazám havasai mellett mentem el. Örömet bementem volna Zágonba, de az Ur befödözte előttem az oda vivő utakat.”

És épen ily erős, kitartó vonzalom nyilatkozik leveleiben övéi, különösen nénje irányában. Az a gyöngéd finomság, melyet minden sora lehel, az az aggódó tudakozódás, melylyel állapotjáról kérdezősködik, mély és őszinte érzelem kifolyása, melyben semmi keresettség, semmi, a mi nem őszinte. S ez érzelem nem is változott s utolsó szavában is oly nemes, tiszta maradt, mint első levelében. Annál nagyobb módosuláson ment át kedélye. S ki első leveleiben zugolódott, hogy dolgaik oly némán folynak, hogy letelepülnek, attól fél, s nem minden agály nélkül említi, hogy: „ha egyszer megve-

rik a törököt, ha lehet tőle, azt békességgel keni meg,” huszonöt év múlva (1741) nyugalommal mondja: „ma olyan, mint holnap, holnap is olyan lesz, mint ma volt ... mindenkor vonjuk magunk után hosszú bujdosásunkat, melynek talán csak a halál veti végét.” S nyugvást abban talál, hogy ott „nincs bajunk se tisztartóval se számvetővel. Perlekedésben fejünk nem fáj. A más sorsát, tisztességét, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irigyli a mienket.” Itt már sorsa nem jókedvű élcz tárgya, humora itt keserű és epés. Pedig ő sokáig gondtalanul, zúgolódás nélkül türt s lelkén a bujdosás nyomora nem vehetett erőt. Ura halála volt az első nagyobb csapás, mely kedélyén soha ki nem épülhető átalakulást vitt véghez; mely megtanítá, hogy nem remélni, hanem lemondani kell ezután. „Az Isten – írja maga – árvaságra teve bennünket és kivevé ma közülünk a mi édes urunkat és atyánkat három óra után reggel. Ma nagy péntek lévén, mind a mennyei, mind a földi atyánknak halálokat kell siratnunk. Az isten mára halasztotta halálát Urunknak azért, hogy megszentelje halálának áldozatját annak érdemével, a ki ma meghalt értünk. A micsoda életet élt, a micsoda halála volt, hiszem, hogy megmondották néki: „Ma velem léssz a paradicsomban.” Hullassuk bőséggel könyeinket, mert a keserűségnek ködje valóságosan reánk szállott. De ne azt a jó atyánkat sirassuk, mert őtet az isten annyi szenvedései után a mennyei lakodalomba vitte, a hol a gyönyörűségnek és örömnék poharából itatja: hanem minmagunkat sirassuk, kik nagy árvaságra jutottunk.”

E mélyen érzett sorok megtörék lelkét. Jövőjét e nap óta borultnak látta, s még borultabbnak, midőn az ifju Rákóczy megérkezése nem igazolá a hozzá kötött várakozást. Ez óta néha zsémbel és nem találja helyét, a világ terhére lesz, s utolsó levelében egészen megtörve írja: „ne kívánjunk egyebet isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvössé-

get. És azután megszününk, a kéréstől, mind a büntől, mind a bujdosástól, mind a telhetetlen kívánságtól. Amen.” Ezek voltak utolsó szavai nényéhez. Már számot vetett a földdel, hol nincs számára vigasz, s áhitattal és oly buzgón tekint az égre, mint valaha Erdély bérczei felé, mikor még erőteljes, harczedett férfi volt. Mert a vallásos érzés ekkor még csak egyik hurját képezte szívének, most a földön mindentől megfosztva, ez menhelye, hite s reménye maradt a rodostoi számüzöttnek.

Altorjai báró Apor Péter épen ily számüzött volt a hazában. Született 1676-ban júniusban. Mint fél éves gyermek azon évben, dec. 2-án elveszté atyját, ki az akkor dühöngő ragálynak lett áldozatává. Gondos nevelésben részesült. Tanulmányait a jezsuiták nagyszombati egyetemében 1696-ban bevégezvén, visszatért Erdélybe, hol nőül vette Kálnoky Borbálát és a hivatalos pályán próbált szerencsét. 1699-ben a segesvári országgyűlésen mint regalista vesz részt, s még azon évben Küküllőmegye főispánjává lesz, mely hivatalába 1701-ben igtattatott be. Mind növeltetésére. mind azutáni pályájára nagy befolyást gyakorolt gróf Apor István nagybátyja, Erdély legtekintélyesebb fiainak egyike s a cath. vallásnak „nevezetes oszlopa.” A Rákóczy-mozgalmak folytán, midőn az Erdélyben parancsnokló tábornokok csak kis gyanura is készen voltak az elfogatási parancsokkal, 1706-ban, midőn legkevésbbé sem gyanította volna, csiksomlyai házában elfogatott, s Csik-Szent Imrére vitetett, honnan parasztkocsin Brassóba szállították. Szencséjére itt az őrségben több ismerősei voltak, kik becsülettel fogadták s fogsága terheit könnyíteni igyekeztek, „ugy hogy – írja maga a Synopsis Mutationum-ban – Brassóban érkezésem óta, mintha nem is fogságban, hanem vendégségben lettem volna.” Minden közbevetések mellett is fogsága hosszan tartott. Nyujtott ugyan be egy Memoriálét ezredes Wellenstein útján, az akkori pa-

rancsnok gr. Rabutinnek, azonban minden eredmény nélkül, s csak annyit nyerhetve meg, hogy a várban szabadon járkálhasson. Végre „bizonyos pártfogói” útján I. József császárnál keresett kegyelmet s itt július 11-én miniszteri tanácsban teljesen ártatlannak találtatván, fel is mentetett, de tényleg csak november 10-én nyerte vissza szabadságát, a császári kegyelem foganítását Rabutin mind ez ideig feltartóztatván. 1708-ban háromszéki főkapitánynya neveztetett ki, és maga s maradékaira nézve 1712 báróságot nyert. Öregsege napjait irodalmi működésre használta latin és magyar nyelven. „Opus Chronologicum-ját latinul írta. E munkának két része van: első, a Lusus Mundi, mely az Apor s vele rokon családok nemzedékrendjét adja, s némely apróbb följegyzésekkel kíséri: pl. a korában létezett főbb hivatalnokok névsora, a csatában vagy erőszakos halállal kimult hősök névsora sat., a másik a Synopsis Mutationum pedig történeti följegyzéseket tartalmaz 1676–1738. évekről. Legérdekesebbek a kuruczvilágra vonatkozó – bár rövid – adatok s Erdélynek azután bekövetkezett változásairól való följegyzések. Mindamellet is a munkának kevés irodalmi s inkább csak historiai becse van. Hasonlíthatlanul fontosabb magyar munkája az erdélyi erkölcsök változásairól, melyet élményei által keserítve, lelkesítve, egy magasan a felett álló munkát adott át a közönségnek. Ő is, miként Cserei a kuruczvilágban, a császári párton állott s attól szenvedett csalódásai sem tántorították el. De e csalódásoknál rosszabbul esett, a mit honfiai részéről tapasztalt: az erkölcsök változása. „Látom – ugymond – hogy ab anno 1687, minden esztendőben új mód, avagy a mint a német mondja, náj módi vagy, úgy hogy mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és czifrább paszomántos köntösökre vágyunk, és már atyáink szokott eledelit meg sem ehetjük, hacsak német szakácsunk nincs. Mind ez nem tett nekik, hogy a régi szép és jó világ oly nyomtalanul

enyészik el. Ezért írta munkáját: *Metamorphosis Transylvaniae*, azaz Erdélynek régi együgyü alázatos ideiben való gazdagságából ez mostani kevés, czifra felfordult állapotjában koldusságra való változása, melyen az mint életében soha sem kapott, hanem Erdélynek régi, alázatos együgyűségében holtig megmaradott, úgy az következő maradvainak (utód) örökös emlékezetére írt le hazája felfordult állapotján szánakodó igaz hazafi és gyökeres székely báró Altorjai, Apor Péter. Végezte pedig el munkáját az 1736. és életének 60-dik esztendejében alsótorjai udvarházánál. *Et haec meminisse juvabunt.* „Jó is vala rólok meg emlékezni oly gondos és kíváncsi szemlélőnek, mint Apor, s épen azon időben, midőn a politikai változás a társadalmi életre is oly nagy befolyást gyakorolt, s midőn mintául Bécset választva, minden ősi szokás oly lényeges átalakulást szenvedett. Jó vala megemlékezni a régiek egyszerűségéről, a hajdani lakomákról s tánczokról, a fejdelem életmódjáról, az öltözetekről, az utazásokról, szekereikről s kocsijukról az ösöknek, a lakodalmakról, temetkezésről, a régi tisztességekről, az esküvések és szitkozódásokról s végre saját katholika vallásának sorsáról. És legfőként az volt helyes, hogy a multat és korát párhuzamba tette, egymás mellé állítván mindkettőnek szokásait, egy nevezetes félszázadnak erkölcs-történetét. Természetesen a mult szebb, jobb volt előtte a hanyatlásnál, melyet ő megért. A párhuzam csak annak kedvez. Ebben ő nem találja magát. A magány, az elvonultság az államélettől, a tespedés, melyben az országot látta, sehoggy sem tetszett. Visszanézett a multba, hol oly gazdagok és egyszerűek voltak az emberek, hol nem álcshillogás, hanem igazi fény kápráztatta a szemet, hol hetekig tartottak a lakomák s cseber-számra itták a bort. Mindez megváltozott: a lakomák, az emberek, az erkölcsök, az egész világ. A visszaemlékezés íróasztala mellett enyhet adott neki, csendesite meghasonlott kedélyét. Írt, hadd tudják meg, mi volt és mivé lett ha-

zája. Munkájából legalább megemlékezhetnek maradvái „régii alázatos együgyűségében Erdélynek gazdagságáról, s az náj modi mellett való koldusságáról.”

XII.

Befejezésül, inkább kiegészítésül, csak rövid vázlatát fogom adni a következő kornak, a hanyatlás és süllyedés nyolczvan évének, melyben az ellenállásra tehetetlen országról minden küzdelem nélkül fosztattak le az alkotmányosságnak még maradt czafrangjai.

A szathmári béke vallását, alkotmányát biztosítá. De maga sokkal kisebb, sokkal elgyöngültebb vala, s a hosszas küzdelemben sokkal kimerültebbé lett, hogys e biztosításnak nyomatékkal érvényt tudott volna szerezni. Károlynak mint fejedelmének 1712. máj. 20-án letette az országgyűlés a homagiumot, tiz évvel később pedig a *pragmatica sancti*ót elfogadta. A Leopold-féle hitlevél kiválóbban két garantiáját állítá fel az alkotmányosságnak: az évenként tartandó országgyűléseket s az ország főhivatalaira kijelölés útján való választást. Egyik sem töröltetett el, de valódi hatásától mindkettő megfosztatott. Alig telt el év, melyben országgyűlést ne tartottak volna, de artikulusokat csak kétszer, 1714 és 1733-ban alkottak: törvényekké csak ezek lettek. A többieknek alkalmi intézkedései ilyen rangra nem emelkedtek. Aztán e gyűlésekről jegyzőkönyvet sem vezettek s a czikkelyeket a kormányzéki határozatok közé irták be, kivévén az utolsó négy évét 1737–40-ig. A megürült kormányzói s több hivatalokra még 1712-ben tettek *candidati*ót: de kormányzóvá nem az erősítettett meg, kit kormányzónak, hanem kit tanácsornak *candidáltak*, gr. Kornis Zsigmond s egy tanácsosi állomást is az ítélőmesteri jelöltek közül töltöttek be, mig ország tábornokává senki sem erősítettett meg. Nem volt több tekintet a diploma többi pontjaira sem. 1712-ben be-

hozták a jezsuitákat. 1715-ben egy udvari végzés helyreállítá a fehérvári püspökséget s káptalant, sőt utóbb 1726-ban egy másik a püspököt a kormányszéki tanácsos-rangban elsővé teszi. Időközben 1716-ban Steinville katonai parancsnok Kolosvártt erőszakkal elfoglalta az egységshivők piaczi templomát, midőn az ellenmondani próbáló lelkészt „megrivogatván-kitaszigálta nyakra főre a palotából,” utóbb pedig a püspököt „kön-tősebből levetkeztetvén, magok német palástjokat adták a fejére és a vallást így csufolák.” Nem ez volt az egységshivők egyetlen üldözése: lassanként kihagyattak a diploma szerint őket megillető hivatali candidatióból, s kevés idő múlva senki sem jutott közülök hivatalra. A hitlevélben kitett adóösszeg sem maradt meg egy évben sem, hanem évenként újabb alku mellett neveltetett, az 1703-ban megkezdett összeírás befejeztetett, 1730-ban pedig a portai kivetés helyett új kulcs állítottatott fel. A székelység is bevonatott az adóba s épen semmi jelentősége sem volt annak, hogy protestatióit évenként megújítá. Más egyéb alig zavarta meg az ország békéjét: az első török háboru alatt 1717-ben és 1718-ban ujjalag tatárhordák dulták az országot, az előbbeni évben, pedig január elején, mielőtt még Rákóczy Parist elhagyta volna, a szebeni országgyűlés őt bujdosót – köztük Mikes Kelement is – nótázott. Nagyobb mozgalmat keltett egy felségsértési per a második török háboru alkalmával, midőn a porta Rákóczy Józsefet a Ferencz fiát szemelte ki egy Erdély ellen intézendő támadás eszközévé. Ennek nyilatkozványai szétszórattak az országban, s az ellenében az udvar felségsértési keresettel fenyegette a résztvevőket. És ime a kormány tudósítást vesz török földről, hogy hat főur s a reformált püspök részesei a mozgalomnak. Elfogattak katonai uton, a kormányszék mellözésével, el nem sokkal utóbb három pap. Ezeket csakhamar eleresztették, de a hét elsőnek pere 1738 végeig tartott. Akkor szabadon bocsáttattak: a püspök, ki ősz és higgadt em-

ber volt, a 70 éves s vak és süket Toldalagi, a gutta-ütött Toroczkai, a járnai sem tudó, többnyire ágyban fekvő Rhédei, mindkettő hatvanéves, s a többiek is, és velök az utóbb befogott Turóczy.

Mind ez csorba volt az alkotmányon, de a kormány a megkezdett uton biztosan haladt, mert semmi ellenállást nem talált sehol. A kormányzék maga hivatallá lett, függésbe jött az udvari korlátnokaságtól, s kevés-sel volt több végrehajtó testületnél. De az országgyűlést egészen hatásköre alá hajtá, elfelejté már regisztrálni a sérelmeket, sürgetni orvoslásukat s élet és élénkség csak akkor volt benne, midőn az unio megbuktatott ügye után a Részek kérdése jött szőnyegre. Ez az egész időszak alatt sokat foglalkodtatta a két országot. Apafinak a lothringeni herczeggel kötött alkujá szerint a téli beszállások ügye a Részeken külön kezeltetett, külön Erdélyben. Ebből nőtte ki magát aztán – s kivált miután a diploma quantuma is csak Erdélyre szólott – azon sajátságos körülmény, hogy adó dolgában azon megyék, melyek még Apafi alatt a Részeket képezték, Magyarország alá rendeltettek, közigazgatási tekintetben azonban azután is Erdély alatt maradtak. Az 1715-iki magyarországi gyűlés elrendelése ama megyék visszacsatlását, azonban süker nélkül. 1723. országgyűlés sürgette ama végzés teljesedésbe vételét, megint süker nélkül. Erdélyből mindannyiszor ellenkező értelmű folyamodvánnyal feleltek, támaszkodva a hitlevélre. Ily viszonyok közt Károly király a dolog végső eligazítására vegyes bizottmányt nevezett ki, s mialatt megfontoló lassúsággal folytatta munkálatait, Erdély 1728. apr. 20-án megújítá folyamodványát, Magyarország 1729-ben visszakeblezési sürgetését. A bizottság 1732-ben bevégezte munkálatait s az udvar kiadta dec. 31-én határozatát: Máramaros és Arad Magyarországhoz visszacsatlattak, Középszolnok, Kraszna megyék s Kővárvidéke pénzügyi tekintetből is Erdély alá adattak. Zarándmegye kétfelé lesz vágandó.

De a végrehajtás sok nehézségbe ütközött, Zarándmegye kétfelé hasítása nem előbb, mint Mária Terézia alatt hajtatott végre 1744-ben.

Nem kis nehézséggel járó kérdés volt az oláhok uniója is. Maga az egyesült püspökség 1721-ben a pápa által canonizáltatott, mint fogarasi püspökség. Károly 1738-ban a balásfalvi uradalmat az egyesültek egyházi céljaira adományozá: a püspöknek, ki székhelyét Balásfalvára tette át, a seminariumnak, mely hasonlóan itt székel a Rómában, de propaganda fide alapított seminariumnak. Ez egész időszak alatt míg mindig feleslegesnek tartott becikkelyeztetésök a törvénybe, de kiváltságaik ellen a kormányzék mit sem tehetett. Midőn azonban ennek következtében a popák nagy mértékben elszaporodtak, úgy hogy többen is voltak egy-egy faluban, a kormányzék a tisztek által vizsgálatot tartatott: hányan vannak egy faluban, miféle földön laknak, s minő sérelmeket okoznak? Végre 1744-ben ők is becikkelyeztettek az országgyűlés által, de nem mint negyedik nemzet.

Az unio létrejötte után félszázadig keleti egyházzal alig lehet szó Erdélyben. A popák nagy része szakított kelettel; a megmaradt néhány dissidens nem képezett testületet s ezek is gondolkodási időt nyertek az átállásra. De azért voltak dissidensek s a jezsuiták eszélytelen buzgalma gondoskodott, hogy számok megszorodjék. Két Oláhországból ezeket kéz alatt ellenállásra ösztönözték, hiába lőnek a popák utóbb oda utasítva, hogy pappá szenteltetésükért a budai püspökhöz forduljanak, hiában lőn eltiltva, hogy más popává nem lehet. A „hittudós” eszélytelen föllépése meg az uniáltakat is boszantá s ezek közül 35 protopopa az 1739-iki zsinaton tiltakozott minden erőszak ellen s kijelenté, hogy kanonjaik a „Pravilla” mellett akarnak maradni. Ügylátzik sokan, megbánták az uniót, sok popa általa szenteltette fel magát, keveset használt, hogy ezeket újra felszentelték, hogy maga Dositeju is átállott az unio-

hoz. Mennél jobban üldöztettek a dissidensek, annál erélyesebben küzdöttek létezésükért. 1742-ben Hunyadmegyében egyszerre megjelent Wissarion, külföldi támogatással hirdelve, hogy ő az igaz egyház helyreállítására jött, s a nép mint szentet és apostolt litániákkal fogadta. Elfogatása véget vetett ugyan működésének, de nem a nép izgatottságának. Tizenhét évvel utóbb egy más apostol lépett fel: Sofronie kalugyer, ki Oláhországba üzetett s a kormánynak katonai karhatommal kellett fellépni. Ugyanakkor Juon Molnár Tonsul popa megtámadta a catholicusokat, reformáltakat, de elfogattott s Bécsbe vitetett. Mind ez a különböző időkben különböző módon erőszakolt uniót lehetlenné tette, a kormánynak meg kelle győződnie, hogy csakugyan vannak disunitusok s végre Mária Terézia 1765-ben a budai szerb püspököt püspöki igazgatójokká nevezte ki. De 1773. után újra nem kaptak püspököt, mignem végre József 1784-ben megszüntette e zavaros állapotot s adott a nem egyesülteknek püspököt.

Károly halála után leánya Mária-Terézia következett. Midőn a nagyszerű királyné birtokai megtámadtattak, Erdély a nemesi fölkelést 1741-ben háromezer katonával megváltá, de 1744-ben és 1745-ben csakugyan elrendeltetett a fölkelés. A királyné uralkodása kezdetén az ország alkotmányos jogai sokkép tiszteletben tartattak. Az 1744-iki országgyűlés becikkelyezte a pragmatica sanctiot, lemondott a fejdelemválasztási jogról, modositá a fejedelmi feltételeket, a három nemzet unioját, eltörlé az Endre-féle bulla ellenállási pontját, visszaállitá a cath. püspökséget, törvényesen elismeré a görög egyesült vallást, de anélkül, hogy az oláhság külön nemzetté alakulhatna, s papjaik azon nemzethez számítottak, melyben birtokot s polgári jogokat birtak; elrendelé, hogy az országgyűlési végzések fejedelmi megerősítés nélkül nem érvényesek. Ily módon több a törvény ellenére bejött ujtás szentesített ugyan, azonban bár a következő tizennyolcz éven át az alkot-

mányosságnak formái nagyobb változáson nem mentek át, a nagynevű királyné kormánya azontul kevés tiszteletben tartá azt. 1760-ban új utasítást kapott a kormányzék, 1761-en tul nem hivatott össze országgyűlés, 1762-ben máj. 7-ikén kormányzó Kemény László nyugalmaztatott, s helyét kinevezettek, s tizenkét éven át katonai parancsnokok folytatták. Legelőbb Buccow neveztetett ki s ezzel a kormányzéknek eddigi magyar ügykezelése, tanácskozása és levelezése latinra lón átváltoztatva. Ennek utódja volt Hadik, ezé Odönnel, ezé Auersperg. 1774-ben a szász születésü Bruckenthal kormányzékü elnökké s három év mulva kormányzóvá neveztetett ki. Már ekkorra maga a kormányzék is nevezetes átalakuláson ment át: tagjai mind mágnások voltak (maga a királyné is) soraikban már egy nemes sem találtatott, annyival kevésbbé egységhevők, kiknek vallásgyakorlata nem volt ugyan korlátozva, de kik törvény ellenes mellöztetés által a közpályáról leszorítottak.

Buccow kinevezetésének nevezetes oka volt: ő mint hadiparancsnok 1762. apr. 11-éről rendeleteket kapott a határör ezredek felállítására. Mellé Bruckenthal neveztetett ki. A szándék ellen felterjesztés történt az udvarhoz, s erre mindketten Bécsbe hivatnak, honnan csak Buccow tért vissza. Ezalatt a kinevezett bizottmány megkezdte a székelyföldön a határörök összeírását, jelesül Háromszéken s Csikban. A munkálat a nemzet nagy ellenszenvével találkozott, – habár a székely jobbágy sietett magát földesura alól ekkép elvonni – sokan inkább elhagyák hajlékaikat, mintsem fölvegyék a fegyvert, mások tömegesen a bizottsághoz járultak s ellenszegültek. Ekkor 1764. jan. 9-én Mádéfálva fölégettetett s sokan a küzdelemben elesetek, s a székelység kénytelen volt fölvenni a fegyvert. A csiki fötiszt letette hivatalát, a székre nyomozás végett vegyes criminalis bizottság küldetett s az ennek következtében összehívott székgyűlés eltiltatott. Töb-

beket hivatalától, másokat szabadságától meg a vegyes bizottság. 1770-ben munkába vétetett a székely határörök jószágainak kicserélése, hogy a katonává lett faluk katonai igazgatás alá vétessenek, de ez teljesen foganatba nem mehetett. Könnyebben lőn végrehajtva az oláh határőrezredek felállítása. A szászföldről pedig azon falukból, melyek határörökké lettek, a nem-határörök ki lőnek költöztetve s más helységekben kárpótoltattak. Ezalatt más nagyfontosságú s többnyire üdvös újítások is tétettek, de minthogy a törvényes formák mellőztettek, a nemzet ellenszenvével találkoztak. Első volt az adóügy, melynek reformálása 1763-ban megkezdetett. 1764-ben megjavítottatott már ez intézvény is, meg ujolag 1769-ben. Lényeges eltérést egy 1771-diki leirat léptetett életbe, mely az adót nem a jövedelemhez, hanem a föld mekkoraságához szabta. Hat évvel később el lőn rendelve az adóköteles földnek új felmérése s osztályozása. E közben 1669-ben önálló hivatallá lett a kincstár. Másik kétségtelenül üdvös intézkedés volt ez évből az urbériség szabályozása. Azelőtt még behozatott az állandó katonaság is, s sokat vitatott kérdés volt a nemesi fölkelés megváltása. 1764-ben pedig a continua táblák állították fel a törvénykezés kezelésére. Mindezek mellett célba volt véve új perrendtartás, új büntető-törvénykönyv készítése is, de életbe egyik sem lépett s a sok normativum, patens és ideiglenes intézkedés egymást váltotta fel. Közepette e módosításoknak 1668-ban a fejdelemasszony Erdélyt nagyfejdelemségi rangra emelte.

Az alkotmányos életnek e hanyatlása kétségtelenül befolyással volt magára az irodalomra is, melynek szabad röptét különben is tetemesen gátlá a censura behozatala. Egy udvari rendelet 1728-ból eltiltá, hogy főkormányiszéki engedély nélkül valamit nyomtatni lehessen, egy 1769-ből felállítá a könyvvizsgáló testületet a cath. püspök elnöklete alatt, s egy más 1770-ből elrendelé, hogy az ország alkotmányáról szóló munkák

megvizsgálás végett Bécsbe küldessenek. S valóban a szathmári békekötés után mintegy félszázadig pangott az irodalom. Hiányzott belőle az, mit köz-szellemnek lehet nevezni, s a kiadványok közt kevés volt a tanulságos s még kevesebb a lelkesítő. De a század második felében két egyszerű reformált pap, Bod Péter és Benkő József s egy evangelicus Seivert, csodával határos eredményt idéztek elő. Az ország figyelmét történetére, irodalmára fordították. Mindkettőt nagy előszeretettel, nagy alaposággal mivelték: sok nélkülözéssel kelle küzdeniök, sok kitartással kelle birniök, sok fáradságot ráforditniök, miglen az adatokat összegyűjték. De küzdtek és összegyűjték. Bizonyynyal ök a nemzet alkotmányos felébredésére sokat, igen sokat tettek, mert feltárták előtte már-már veszendőbe menendő kincseinek halmazát. Az ő munkáik azok, melyekkel az irodalmi ébredés megelőzte a politikait.

Ez irodalmi tevékenység már javában folyt, midőn Mária Terézia meghalt s helyét fia József foglalta el. Erdély rendeit 1781. aug. 31-ére Szebenbe országgyűlésre hívta össze, mely azonban, minthogy az elnök a megnyílás napján meghalt, articulusokat nem alkotott s főként csak a fejdelem számára a hitletétellel foglalkozott. Egy s más jelenség már ekkor is arra mutatott, hogy József az alkotmányon lényeges módosításokat fog tenni, s e szándékában többé alig kételkedhetett valaki, midőn 1782. aug. 14-én kelt rendelete által a magyar s erdélyi korlátnokságokat egyesítette. 1783-ban tett utazása tapasztalatai e szándékában az uralkodót megerősíték. Már 1784-ben nagy buzgalommal, de hevenyészett sietséggel hozzáfogott s az alkotmányosságnak némely anyja idejében még megmaradt formáit is halomra dönté. Az országot elébb tiz, azután tizenegy megyére osztá, eltörölte a székeket, a szász ispánságot hivatalos nyelvvé a németet tette, de elébb csak a kormányshéknél s jul. 31-éről általános népszámlálást rendelt el. E tárgyban felirt a kormányshék, de mire a

megújító parancs leérkezett, az ország egy része lángban volt – kiűtött az ugynevezett „Hóravilág.” Az erdélyi oláh jobbágyságnak tagadhatatlanul eléggé szomorú állapota volt. Sérelmeik kétféle természetűek voltak: vallásiak, melyeket a kormány s jezsuiták tubuzgó térítései ejtettek rajtuk, s helyzetetésökből kifolyók, melyeket a törvényhozás mért ugyan rájuk, de ami a magyar jobbágyokkal is köz volt. Természetes, hogy a nép a kettő közt nem tudott különbséget tenni, s mindenikért azt tette felelőssé, ki az adott viszonyokat felhasználta: a földesurat. Ingerültségére némely közbejött körülmény olajat öntött: a zalatnai korcsmárolási joggal elkövetett visszaélések, s az 1784-iki összeírás. A nép azon hittel, hogy magát a jobbágyság alól fölmenti, tömegesen jelentette magát a kiküldött hadbiztosok előtt. A kormányzék megszüntette ugyan azt, az izgatottság csillapult is, de csak azért, hogy hat hét múlva kitörjön a borzasztó pórlázadás, mely a nyugoti megyéket inség és siralom helyévé változtassa. Ezalatt Hora és Kloska előkészítették a kedélyeket, a mesztákoni és kuretyi gyűlések szervezék a duló csapatokat, melyek Krizsánban elvetemült vezért kaptak. Elnyomására kezdetben semmi intézkedés sem történt, mert Bruckenthal a kormányzó s Preuss a katonai parancsnok közt rangvita támadt, s csak 37 napi borzasztó vérengzés és dulás után nyomatott el. A felállított rögtönítelőbiróság s célbavett insurrectio eltiltattak, s a szükséges nyomozás megtételére biztosul gr. Jankovics küldetett le. A nyugalom végre helyreállt, s a császár háborítatlanul folytatta ujtásait, a törvénykezés új alapra fektetését, az örökös jobbágyság eltörlését, új adórendszer behozatalát s a Magyarország és Erdély közt fennállott harminczad megszüntetését. De mind ez az alkotmányos formákhoz ragaszkodást felkölté a nemzetben, mely a türelem és passiv ellenállás fegyvereivel küzdött, s az emelkedett lelkű uralkodó belefáradva a megkezdett sisyphusi munkába, melyet nemes szándékkal, de

az emberi jogoknak gyakran éles megsértésével akart foganatba venni, életének legnemesebb, de rá nézve letragicusabb tetteire határozta el magát: visszavonta, három kivételével, minden intézkedéseit.

József ez intézkedésével az 1780-iki állapotok helyreállítását rendelé el. De a nemzet azt nem tartá elégnak, mert az akkori állapotokat is törvényteleneknek tartá. Figyelmeztetve Pálfi egy szép levele által, hogy az orvoslást egész csendességgel várja be, törvényei helyreállítását és biztosítását az 1790-ik évben dec. 12-ére összehívott országgyűlés tűzte ki feladatává, melynek végzése 1792-ben lettek megerősítve. Nem eléglé meg a leopoldi hitlevélnek becikkelyezését, hanem annak lényeges pontjairól külön törvényczikkeket alkotott: megújítá az évenként tartandó országgyűlést, a hivatalnokok candidatio útján kinevezés végett leendő fölterjesztését s az alkotmányos és nemzeti önállóságnak igyekezett lehető biztosítékokat szerezni. Sőt ez országgyűlés – miután az eddigi tapasztalatok a hazafiakat meggyőzték, hogy önmagokban igen gyengék a visszaszerzett alkotmányosságnak megtartására – valamint a magyarországi is Erdélynek nemcsak a magyarországi hitlevélbe leendő felvételét, hanem magát a bizonyos feltételek alatt megköendő uniót is sürgette. Nem nyerhette meg, s korlátnoksa is elválasztott a magyarországitól. A kérdés, valamint a Részek sorsának ujra fölmerült kérdése is nem aludtak el. Azután is több ízben fölmerültek az országgyűléseken, de most már a kormány gördített elébök áthághatatlan akadályokat. Mind ez azonban nem volt képes kioltani a fölbredt vágyat mindaddig, mignem a hazafitörekvés – törvényhozás terén legalább – kielégítetést nem talált.

VÉGE.